# Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE



**7-8**

**1978**

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Mark i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dina Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 2

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 1
tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 1
tel. 335-061.

Štampa: Grafičko izdavačko poduzeće »Štampa«, Osijek, Prolaz Sukića 2.

*Proleteri svih zemalja, ujedinite se!*

# Socijalizam

**Časopis Saveza komunista Jugoslavije**

## Sadržaj

Godina XXI 1978 Broj 7—8

# Содержание



# Contents

Jovan Raičević

# Kongres revolucionarnog kontinuiteta i akcije

*(Povodom Jedanaestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije)*

Nije lako ni jednostavno, i to neposredno posle njegovog završetka, ocenjivati rezultate i stavove Jedanaestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije. Nije lako iz dva razloga: (a) svaki kongres jugoslovenskih komunista, pa i ovaj poslednji, kritički preispituje politiku i praksu u pređenom periodu i (b), na osnovu toga, određuje osnovne pravce razvitka naše socijalističke revolucije u datoj etapi. U tom pogledu ni Jedanaesti kongres nije nikakav izuzetak. Pa ipak, bez obzira na to što se kretao u okvirima date strategije, on je produbio, razvio i dao određene idejno-teorijske doprinose u pojedinim oblastima, naročito u oblasti političkog sistema. Sa svim nužnim ogradama može se, izgleda, ipak reći da je Jedanaesti kongres komplementaran prethodnom, Desetom kongresu, odnosno da je njegova osnovna preokupacija bila kritičko preispitivanje prakse u izgradnji i usavršavanju društveno-ekonomskog i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, inaugurisanog

novim Ustavom, a razrađenog i definisanog odlukama i stavovima Desetog kongresa.

Prema tome, oba poslednja kongresa, svaki na svoj način, zaokružili su sadašnju etapu razvitka naše socijalističke revolucije. Deseti kongres je dao celovitu osnovnu koncepciju razvijenijeg sistema socijalističkog samoupravljanja, a Jedanaesti je, kritičkom analizom prakse, ne samo ubedljivo potvrdio da druge alternative u razvitku jugoslovenskog socijalističkog društva nema nego je nastojao da taj i takav sistem produbi, usavrši i razvije. U tom svom nastojanju on je potpuno uspeo, pa ga stoga, s pravom, možemo nazvati kongresom revolucionarnog kontinuiteta i akcije. Uostalom, i Tito ga je slično ocenio: »Ako se žele najkraće izraziti značaj i suština njegovih poruka, onda se može reći da je to bio kongres kontinuiteta, stabilnosti i jedinstva. Riječ je, naime, o kontinuitetu našeg revolucionarnog razvoja, o političkoj stabilnosti i čvrstini našeg socijalističkog društva, i o snažnom jedinstvu komunista, radnih ljudi, naroda i narodnosti.«*

Otuda, kada kažemo da je Jedanaesti kongres bio kongres kontinuiteta, mislimo u prvom redu na revolucionarnu praksu i stvaralačku akciju u međukongresnom periodu, na njihovu kritičku analizu i sintezu na samom kongresu, na produbljivanje i razvijanje sistema socijalističkog samoupravljanja. Jer ni Jedanaestim kongresom naša revolucija nije izneverila sebe, bila je na delu, a biti na delu — u Marksovom smislu — znači biti revolucija uvek spremna i sposobna da samu sebe preispituje i kritikuje. Ako sa tog stanovišta analizujemo Jedanaesti kongres, onda bi se njegove bitne karakteristike mogle definisati na sledeći način:

1. U načelnom smislu, kao što smo već rekli, Jedanaesti kongres je značio dalju razradu strategije borbe za razvitak integralnog sistema socijalističkog samoupravljanja, utvrđenu još ranije. Na osnovu analize velikih rezultata u društvenom i materijalnom razvitku, ostvarenih u međukongresnom periodu, Kongres je ne samo potvrdio i odobrio tu strategiju nego je nastojao da je produbi i usavrši, da jasno opredeli pravce akcije gotovo u svim oblastima društvenog rada i stvaralaštva. Prema tome, Kongres nije doneo nikakve zaokrete, kako se to ponegde u inostranstvu očekivalo, u odnosu na generalnu liniju i politiku Saveza komunista, već je bio usmeren na to da razvija postojeće i utvrdi nove oblike i sredstva borbe za što adekvatnije i efikasnije ostvarivanje te linije i politike. Tačnije: da odredi pravce akcije u oblasti društveno-ekonomskih odnosa, političkog sistema, pune nacionalne ravnopravnosti, ostvarivanja vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista, sistema obrazovanja i vaspitanja, opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, politike nesvrstavanja i odnosa u radničkom i komunističkom pokretu.

---

* Titov govor na Tjentištu povodom 35. godišnjice bitke na Sutjesci, »Politika«, 5. jul 1978.

2. A kad je o tome reč, o odnosu između proklamovanih načela i prakse, stanovitom raskoraku između normativnog i stvarnog, reči i dela — onda je Jedanaesti kongres, posmatran u celini, zaista bio jedna impresivna stvaralačka kritika postojećeg stanja, široka i slobodna demokratska rasprava. Puna dva i po dana, u šest kongresnih komisija se vodila debata, u kojoj je učestvovalo nekoliko stotina delegata. Istina, Kongres je — iako ne toliko po formi koliko po sadržini — predstavljao veliki demokratski dijalog jugoslovenskih komunista. Svaki delegat, koji se popeo na kongresnu govornicu, na svoj način je izrazio svoje kritičko viđenje pojedinih realnih odnosa i postojeće prakse; svako je iznosio svoj lični stav, slagao se ili nije sa ovim ili onim shvatanjem, sa ovom ili onom formulacijom u nacrtima kongresnih dokumenata. Uostalom, i sâm predsednik Saveza komunista Jugoslavije, Josip Broz Tito, bio je jedan od najprodubljenijih kritičara postojećeg stanja. I u svom referatu »Savez komunista Jugoslavije u borbi za dalji razvitak socijalističke, samoupravne i nesvrstane Jugoslavije« i u svojoj završnoj reči, Tito je sa naglašenom kritičkom notom govorio o izvesnim pojavama u društvu i Savezu komunista posebno.

No, iako Kongres nije poštedeo od kritike nijednu sferu društvenog života, to ne znači da je stanje društvene kritike u nas ocenio kao zadovoljavajuće. Naprotiv, i u govorima delegata i u dokumentima se insistiralo na razvijanju kritike, borbe mišljenja i stvarnih dijaloga, kao nezamenljivih sredstava u demokratskom procesu samoupravnog odlučivanja, i razvijanju demokratskih odnosa unutar Saveza komunista.

3. Jedanaesti kongres je potvrdio poznatu spoljnopolitičku orijentaciju Jugoslavije i politiku SKJ u radničkom i komunističkom pokretu, i odobrio sve akcije i mere koje su na tom planu preduzimali jugoslovenska vlada i Centralni komitet SKJ. Iz tog kompleksa Kongres je posebnu pažnju posvetio određenim teškoćama pred kojima se u poslednje vreme našao pokret nesvrstanosti, kao i novim pozitivnim procesima u radničkom i komunističkom pokretu, nastalim nakon Berlinske konferencije.

Što se tiče pokreta nesvrstanosti, Kongres je izrazio određenu zabrinutost zbog pojava i tendencija njegovog razbijanja, međusobnih sporova, pa čak i ratova, među samim nesvrstanim zemljama, a posebno zbog nadmetanja velikih sila da taj pokret — na osnovu svojih ideoloških opredeljenja — razjedine i njegove značajne delove uklope i usmere prema svojoj globalnoj ili regionalnoj strategiji i taktici. No tu opravdanu zabrinutost ne treba shvatiti kao pesimizam. Jer pokret nesvrstanosti, ili pojedini njegovi delovi, imao je i u prošlosti određene krize, nekad manje nekad veće, pa je ipak smogao snage da ih prebrodi i savlada, i to upravo zbog toga što je taj pokret već istorijski ukorenjen u svesti ljudi i naroda gotovo svake nesvrstane zemlje, što predstavlja njihovu jedinu alternativu ne samo blokovskoj podeljenosti sveta nego i očuvanju njihove nacionalne nezavisnosti i egzistencije uopšte.

To bi, po našem mišljenju, bile osnovne karakteristike Jedanaestog kongresa, koje ćemo, makar ukratko, pokušati da raščlanimo i bliže obrazložimo.

## Veliki materijalni rezultati, ali još nedovoljno razvijeni ekonomski odnosi samoupravljanja

U pripremnim materijalima, posebno u Izveštaju o radu SKJ i CK SKJ između Desetog i Jedanaestog kongresa, svestrano je prikazan naš materijalni i celokupan posleratni društveni razvoj, sa detaljnijim obrazloženjem postignutih rezultata u periodu između poslednja dva kongresa. Sve i kad bismo hteli da ređamo te ogromne uspehe, od jedne do druge oblasti, ne bismo mogli čak ni da spomenemo one osnovne na ovom ograničenom prostoru, pa se, više radi ilustracije, zadovoljavamo samo nekim markantnim podacima.

Društveni proizvod ukupne privrede u periodu od 1974. do 1977. godine — kako se to kaže u kongresnim dokumentima — realno je porastao za 25,3 odsto, industrije za 33,1 odsto, poljoprivrede za 13 odsto, lični i društveni standard za oko 25 odsto, realna lična primanja zaposlenih u društvenom sektoru za oko 36 odsto. Bitno je promenjena socijalno-ekonomska struktura stanovništva, odnosno u 1977. godini učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu je svedeno na oko 31 odsto. Prošireni su oblici ekonomske saradnje s velikim brojem zemalja, a u značajnoj meri i s nesvrstanim i zemljama u razvoju. Jugoslavija ima danas ekonomske odnose sa više od 130 zemalja i razmenjuje sa svetom oko 25 odsto svog ukupnog društvenog proizvoda.

Inflacija je, na žalost, bila stalan pratilac borbe za ekonomsku stabilnost: sredinom 1975. godine dostizala je nivo i od 33 odsto, čime su bili stalno devalvirani napori radnih ljudi u privređivanju, ali je krajem 1976. svedena na 9,1 odsto, a u 1977. godini na 14 odsto. Inflacione tendencije, razume se, nisu još savladane, ali se može reći da je otpočeo proces pozitivnih promena u osnovnoj privrednoj strukturi, da industrijska proizvodnja stalno raste, čak i iznad predviđenih stopa. To je omogućilo da se u periodu od 1974. do 1977. godine, na primer, zaposli oko 850 hiljada lica, tako da danas u društvenom sektoru ima oko 5,2 miliona zaposlenih. U istom periodu izgrađeno je oko 580 hiljada stanova, što znači više nego po jedan stan na svakog desetog zaposlenog u društvenom sektoru, dok svaki deseti Jugosloven poseduje automobil, a svaki peti televizor.

Snažno se razvila poljoprivreda u odnosu na raniji četvorogodišnji period: njena proizvodnja je prosečno rasla po stopi od 3,6 odsto godišnje; proizvodnja pšenice je povećana u proseku za 18,3 odsto, a prinosi za 27 odsto; kukuruza — 19,4 odsto a prinosi za 20 odsto; šećerne repe za 58,4 odsto a prinosi za 12 odsto,

dok je proizvodnja mesa zabeležila porast od 20 odsto. Razvojem agroindustrijskog kompleksa snažno je ojačao društveni sektor s modernim poljoprivredno-industrijskim kombinatima i vrhunskom tehnologijom i poljoprivrednom naukom, a unapređeni su i individualna gazdinstva, zadrugarstvo, kooperacija i drugi oblici udruživanja i povezivanja poljoprivrednika sa društvenim sektorom.

U istom periodu napredovale su i druge privredne grane i oblasti, a snažno se razvila i materijalna osnova obrazovanja, kulture, nauke, zdravstva i drugih društvenih delatnosti. Deo nacionalnog dohotka koji se odvaja za potrebe obrazovanja porastao je od 3,7 odsto u 1973. na 3,9 odsto u 1976. godini. Osnovnu školu pohađa blizu 3 miliona učenika, odnosno 95 odsto dece odgovarajućeg uzrasta, a srednje škole više od 900 hiljada učenika. Danas ima 13.389 osnovnih i 3.046 srednjih škola, a fakulteta i njima odgovarajućih visokih škola 319, sa više od 400.000 studenata u prošloj školskoj godini. Od 1973. do 1976. godine doktorat nauka steklo je 2.388 lica, što čini oko 30 odsto u odnosu na celokupni posleratni period, dok je samo u pretprošloj godini magistriralo 1.497 lica. U toj istoj godini postojale su 472 naučnoistraživačke i razvojne organizacije, koje se bave naučnim radom.

Značajni rezultati postignuti su i u razvoju kulturnih delatnosti. U proseku se godišnje izdavalo više od 11.000 naslova raznih knjiga, porastao je broj listova i časopisa, bioskopskih i pozorišnih posetilaca, radio i televizijskih pretplatnika.

Poboljšana je zdravstvena zaštita stanovništva, kao i ulaganja u materijalnu i kadrovsku bazu zdravstva. Učešće zdravstva u nacionalnom dohotku povećano je sa 3,8 odsto u 1973. na oko 4,1 odsto u 1976. godini, a broj stanovnika na jednog lekara smanjen sa 848 na 770 u 1977. godini itd., itd.

Sijaset ovakvih i sličnih podataka može se naći u pripremnim materijalima i kongresnim dokumentima za svaku oblast društvenog rada i stvaralaštva. Naše društvo je zaista postalo razvijenije i bogatije, ljudi srećnije i zadovoljnije žive, ali se o svemu tome, gotovo o potpunom materijalnom preobražaju cele naše zemlje, u nas vrlo malo govori ili ponešto i usputno kaže samo nekom jubilarnom prigodom. Naprosto ljudi su se odvikli da ističu podatke o materijalnom razvoju, a nije mali broj i onih koji, u stvaralačkom nezadovoljstvu sa postignutim, ne samo da zanemaruju isticanje ogromnih rezultata nego polaze od toga da evidentni uspesi sami sebe najbolje popularišu, pa im se čini da njihovo propagiranje ima prizvuk apologije postojećeg.

Nimalo drugačije nisu postupali ni delegati Jedanaestog kongresa. Iako svesni velikih rezultata, izraženih u kvantitativnim odnosima i pokazateljima, oni su ih ipak posmatrali sa kvalitativne strane, sa stanovišta razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa, a takav pristup upućuje na kritiku postojećeg stanja, na otkriva-

nje uzroka sporog ili nezadovoljavajućeg razvoja u pojedinim oblastima, pre svega u materijalnoj proizvodnji.

Ako se sa tog stanovišta pristupi analizi razvoja privrede i samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, onda se može istaći nekoliko osnovnih stavova.

1. Kongres je, pre svega, izrazio nezadovoljstvo sa presporim rastom produktivnosti rada i reproduktivne i akumulativne sposobnosti privrede. U svojoj završnoj reči, Tito je to izrazio na sledeći način: »Privreda je jedna od ključnih oblasti i ja vam je stavljam na srce. Neka borba za produktivnost, za bolje organizovanje privrede na samoupravnim osnovama i za veću stabilnost u našem ekonomskom razvoju uopće u narednom periodu bude ispit akcione sposobnosti svih komunista.«

Tema o produktivnosti rada, sama po sebi, otvara čitav splet problema i uzročno-posledičnih veza i odnosa u ekonomskom životu jednog društva, počev od osnovnih privrednih organizacija do cele nacionalne ekonomije, a ekonomska nauka poznaje mnoštvo takozvanih internih i eksternih faktora koji u većoj ili manjoj meri utiču na produktivnost. Teško ih je, razume se, ovde naširoko obrazlagati, mada valja primetiti da se u nas, kad je reč o produktivnosti rada, više govori u propagandnom nego u naučnom smislu, a moralnim pridikama se, kao što se zna, malo šta postiže u ekonomiji. Pa ipak, izdvajamo nekoliko značajnih pitanja vezanih za produktivnost.

a) Poslednjih godina u nas se pomalo i zanemaruju vitalni problemi proizvodnje: od njenog racionalnog povećanja, otkrivanja ogromnih unutrašnjih rezervi, preko organizacije proizvodnog procesa i smanjenja troškova, do borbe za kvalitet i adekvatnu primenu određenih tehnoloških postupaka. Umesto svakodnevne i uporne borbe za povećanje »nacionalnog kolača«, u mnogim sredinama se, od radne organizacije do organa i institucija na nivou federacije, ipak previše govori samo o tome kako da se on što pravednije podeli. To je, donekle, bilo i razumljivo, jer su u proteklom periodu ljudi bili preokupirani razradom i primenom Zakona o udruženom radu, izradom raznih pravilnika u čijem središtu su bili raspodeljivanje dohotka i raspodela ličnih dohodaka, a kroz to se izražavaju i realni odnosi i položaj ljudi, jer su odnosi raspodele naličje odnosa proizvodnje. Međutim, u krajnjoj instanci, raspodela je samo moment proizvodnje, pa se prevelikom »galamom« oko raspodele (Engels) zaboravlja na ono što je osnovno: koliko je to što se može raspodeljivati na članove jednog društva. Stoga se uvek mora imati na umu taj dijalektički odnos proizvodnje i raspodele.

b) Među takozvane eksterne faktore produktivnosti na prvom mestu dolazi sam ekonomski sistem i ekonomska politika — dakle, onaj socijalno-ekonomski milje u kome se nalaze i razvijaju svoju delatnost privredni subjekti, sve ono što određuje uslove privređivanja. Taj milje i te uslove još presudno ne kreiraju udru-

ženi radnici i njihove asocijacije, još su jake tendencije da se o privrednim poslovima odlučuje mimo njih, bez obzira na to gde su im koreni: u izvršno-upravnim organima društveno-političkih zajednica ili u delegatskim skupštinama, na koje, opet, ti organi imaju još snažan uticaj. Stoga komunisti, posebno oni koji su najodgovorniji za usavršavanje ekonomskog sistema, treba više da respektuju samu praksu udruženih radnika, a često i tvrdokornost njihovih argumenata i realnih interesa kada zahtevaju da se brže i efikasnije rešavaju neka sistemska pitanja. Jer, bez jasno definisanih eksternih uslova, radne organizacije u privredi ne mogu da sagledaju ni svoje mesto u proizvodnji i raspodeli, niti da uspešno programiraju svoj razvoj, pa dobrim delom ni svoje akcije za povećanje produktivnosti.

Razume se, ništa manje nisu, ako ne i više pod određenim uslovima, važni i interni faktori produktivnosti. Poslovi oko pravno-organizacionog konstituisanja osnovnih organizacija udruženog rada, pa i radnih, donekle i složenih organizacija, uglavnom su završeni, ali njihovi ekonomski odnosi, na osnovama samoupravljanja i društvene svojine, još su nedovoljno razvijeni, zapravo — tek su na početku procesa suštinske samoupravne transformacije na osnovama Ustava i Zakona o udruženom radu. A takvo, rekli bismo, prelazno stanje potiskuje u drugi plan mnoga bitna pitanja: organizaciju rada i pripremu proizvodnje, efikasnije korišćenje proizvodnih kapaciteta, smanjivanje troškova proizvodnje i poslovanja, prilagođavanje zahtevima domaćeg i stranog tržišta, veće društveno i materijalno vrednovanje rezultata rada organizatora proizvodnje i stručnih kadrova, pronalazaštva i racionalizatorstva itd. Štaviše, i odgovornost i disciplina na radnom mestu znatno su popustili, ima dosta nehata i javašluka i opravdanja nerada političkom frazeologijom i socijalnom demagogijom.

c) Sistem raspodele dohotka prema radu se mora stalno unapređivati, jer on, čini se, u ovom trenutku može dati »svežu krv« našoj privredi, biti snažan podsticajni faktor za povećanje produktivnosti. Istini za volju, tendencije ka uravnilovki su veoma jake poslednjih godina, kako između radnih organizacija tako i unutar njih samih. Prevazilaženje pojava socijalizacije gubitaka, lošeg rada i poslovanja nerentabilnih i neaktivnih radnih organizacija jeste zadatak od najvećeg značaja, a pokrivanje gubitaka, putem takozvanih sanacionih programa, mora biti svedeno na minimum, u realnim okvirima proklamovanih načela solidarnosti ili obezbeđenja nekih zajedničkih dugoročnih uslova za razvoj privrede. Jer, valja imati na umu da se iz novostvorene vrednosti aktivnog dela privrede podmiruju gubici neaktivnog dela privrede i zadovoljavaju sve rastuće potrebe društvenih delatnosti i uposlenih van materijalne proizvodnje. A neka istraživanja su potvrdila da su u pojedinim slučajevima lični dohoci i kod jednih i kod drugih, i u neaktivnim radnim organizacijama u privredi i u raznim stručnim službama i aparatu društveno-političkih organiza-

cija, znatno veći nego u najrentabilnijim organizacijama udruženog rada.

Socijalizacija nerada i neopravdano prisvajanje iza kojeg ne stoji adekvatan radni doprinos — guši i demobiliše radne ljude i u okviru organizacija udruženog rada. Sabijanje raspona u ličnim dohocima između onih koji stvarno dobro rade i onih koji malo, ili čak i loše rade opšta je karakteristika, najrasprostranjeniji vid uravnilovke. Istina, takvo stanje je počelo da se menja tokom prošle godine, kada su doneti novi pravilnici o raspodeli unutar osnovnih i radnih organizacija, ali se ima utisak da Savez komunista na tom planu nije svugde uspeo da dobije bitku, odnosno da do kraja dovede mnoge započete akcije.

d) U sadašnjim uslovima nema, niti može biti, spektakularnijeg povećanja produktivnosti rada bez šire primene i korišćenja savremenih znanja, naučnih, tehničkih i tehnoloških postupaka — svih onih prednosti i dostignuća što ih sobom nosi naučno-tehnološka revolucija, ali, razume se, prilagođenih društvenim i humanim ciljevima i odnosima naše socijalističke proizvodnje. Relativno visok stepen naučno-tehnološke zavisnosti od inostranstva upućuje na zaključak da u nas još nije dovoljno razvijena organizovana borba za stvaranje sopstvene tehnologije, pa i da pojedine organizacije Saveza komunista nisu adekvatno uključene u tu borbu, niti su do kraja sagledale pojedine ideološke aspekte i implikacije naučno-tehnološkog razvoja u svetu, posebno njihov uticaj na razvoj date radne organizacije ili privredne grupacije, na društveni i tehnološki razvoj naše zemlje, na »tehnološku integraciju« celokupne privrede. Naravno, ne sa stanovišta stvaranja sopstvene tehnologije po svaku cenu, čak i onda kada je to neracionalno i nepotrebno, već sa stanovišta efikasnijeg uključivanja u najprogresivnije svetske tokove, putem većeg i angažovanijeg korišćenja sopstvenih naučno-tehničkih kadrova i materijalnih resursa.

Imajući sve to na umu, kao i mnoge druge nespomenute činioce, valja reći da borbu za veću produktivnost rada treba posmatrati sa najšireg stanovišta, kao uslov i bitnu pretpostavku naše ukupne strategije društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog razvoja. Dakle, ne samo kao društveno-materijalnu i ekonomsku kategoriju nego i kao element društvene svesti, kao sastavni deo svega novog što želimo da ugradimo u svest našeg radnog čoveka — socijalistički moral, solidarnost, ravnopravnost, slobodu i nezavisnost.

2. Malo je koji delegat iz organizacija udruženog rada propustio priliku da istakne potrebu za stalnim povećavanjem akumulativne i reproduktivne sposobnosti privrede. U podtekstu tog stava krije se, u stvari, drugi: uporno nastojanje radničke klase i radnih ljudi da zadobiju dominantnu poziciju u odlučivanju o raspodeli dohotka koji stvaraju i o svim vitalnim tokovima društvene reprodukcije. Ta tema, istina, nije nova, ali joj je Kongres pridao

izuzetan značaj, nastojeći da ukaže na pravce akcije koja treba da izmeni postojeće stanje.

a) Tu se, pre svega, javljaju tri problema: (1) prekomerno zahvatanje dohotka iz organizacija udruženog rada u materijalnoj proizvodnji; (2) nedovoljan uticaj udruženog rada na sudbinu tog zahvaćenog dohotka, odnosno na njegovo korišćenje i trošenje; (3) takozvana sekundarna eksploatacija rada, to jest otuđivanje dela dohotka od njegovih stvaralaca i njegova koncentracija u bankama, velikoj prometnoj sferi — spoljnoj i unutrašnjoj trgovini na veliko, osiguravajućim zavodima itd.

U ovom periodu usavršavanja i dograđivanja ekonomskog i političkog sistema, na osnovama Ustava i Zakona o udruženom radu — dakle, u procesu koji još nije završen, kad se još prepliću stari i novi odnosi, u našem ekonomsko-političkom životu se može identifikovati činjenica prekomernog zahvatanja dohotka iz organizacija udruženog rada u privredi. Tome ponekad podležu i delegatske skupštine, pod pritiskom svojih izvršnih organa i »privrednih krugova«. To se naročito događa onda kada se politička birokratija poveže sa tehnokratijom u privredi. A da i ne govorimo o »legalnom« i ponekad olakom uvođenju raznih doprinosa (ima ih bezmalo stotinak) i stalnom povećavanju njihovih stopa; a to su upravo oni kanali putem kojih prekomerno otiču sredstva iz organizacija udruženog rada u privredi.

Između delegatskih skupština i organizacija udruženog rada u privredi, kao samoupravnih subjekata koji odlučuju o deobi dohotka, postoje i samoupravne interesne zajednice, koje tendencijski treba da budu nosilac slobodne razmene rada, ali one *de facto* danas još to nisu. Preterano je, možda, reći da su te zajednice samo preinaka za stare odnose budžetskog finansiranja društvenih delatnosti — mada se o njima izriču i takvi sudovi — ali je činjenica da se njihova delatnost automatski finansira putem propisanih stopa doprinosa koje plaćaju organizacije udruženog rada, ali na čije programe i ukupnu delatnost udruženi radnici imaju mali ili gotovo nikakav uticaj. I ne samo oni nego čak ni skupštine društveno-političkih zajednica.

Novostvorena vrednost organizacija udruženog rada u materijalnoj proizvodnji je, dakle, osnova za širenje opšte i zajedničke potrošnje i za izdržavanje i finansiranje aktivnosti celokupne takozvane društvene nadgradnje. To je sasvim prirodno, ali je *pitanje svih pitanja:* koliki se to *komad dohotka* stvoren u materijalnoj proizvodnji izdvaja za neproizvodnu potrošnju, *ko* presudno o tome odlučuje, gde je ona stvarna *granica, mera* preko koje se *ne može* i ne sme ići a da se ne seče grana na kojoj se stoji, odnosno da se ne smanjuje akumulativna sposobnost organizacija udruženog rada u privredi, jer od toga bitno zavisi i pomeranje one spomenute granice naviše, opšti materijalni i društveni razvoj. Razume se, tu nije reč samo o materijalnim odnosima nego je to i eminentno klasno-političko pitanje, onaj glavni

 

teren na kome se bije bitka za rukovodeću poziciju radničke klase, ali o tome više u odeljku o političkom sistemu.

Deo dohotka se otuđuje i preliva i u krugu same privrede, pre svega u bankama i drugim finansijskim institucijama, usled njihovog sporog društveno-ekonomskog transformisanja na osnovama udruženog rada (samoupravljanja). Umesto udruženom radu, banke su još dobrim delom okrenute društveno-političkim zajednicama, pomoću kojih one sprovode svoju ekonomsku i investicionu politiku, ne baš tako retko i na račun pojedinih organizacija udruženog rada. Visokim kamatama na kredite banke izvlače lavovski deo dohotka iz radnih organizacija u privredi. Slično se događa i u unutrašnjoj i spoljnoj trgovini. Visokim maržama i uvozno-izvoznim transakcijama trgovina, a ponekad zajedno trgovina i banke, neopravdano prisvaja veliki deo dohotka iz materijalne proizvodnje. Savez komunista — kako se to kaže i u kongresnoj Rezoluciji — treba da se zalaže za odlučno menjanje preživelih odnosa u bankama i trgovini, za njihovu ustavnu transformaciju i osposobljavanje za uspešnije vršenje njihovih odgovarajućih funkcija u udruženom radu.

b) Ekonomsko udruživanje rada je — prema oceni Kongresa — prvorazredna obaveza komunista, jer taj proces odista sporo teče. Njegovo ubrzavanje nije samo naša unutrašnja potreba već je novi talas neslućene centralizacije proizvodnje i koncentracije kapitala, pogotovu u razvijenom delu svetske ekonomije, postao imperativ vremena, koji je nametnula naučno-tehnološka revolucija. Samo krupni integrisani proizvođači su kadri da uvedu i osvoje modernu tehnologiju, da daju masovnu proizvodnju u velikim serijama, vrhunski kvalitet proizvoda, s relativno nižim cenama, koje mogu da izdrže vrlo oštru međunarodnu konkurenciju.

Sve forme udruživanja rada, posebno minulog u obliku novčanih sredstava, jesu, dakle, osnova za povećavanje produktivnosti, efikasnije poslovanje, ekspanziju izvoza i bolje i veće uklapanje u međunarodnu podelu rada.

Taj proces prate dve negativne tendencije. Prva se ogleda u autarkičnoj koncepciji ekonomskog razvoja, od opštine, preko regiona, do pokrajine i republike. Razni oblici udruživanja rada ponegde teško prelaze opštinske i regionalne okvire, a da i ne govorimo o zatvaranju u granice pokrajina i republika, što dovodi do teritorijalizacije ionako relativno skromne akumulacije koja ostaje na raspolaganju privredi. Mnogi podaci ubedljivo pokazuju da od ukupnog broja raznih oblika udruživanja rada 95 odsto završava u okviru pokrajina i republika, što rađa izvesne pojave zatvaranja. Iza takve prakse stoji lokalizam i republički partikularizam, sprega političke birokratije i privredne tehnokratije, koja ponekad evoluira i u oblike ekonomskog nacionalizma.

Drugu pojavu, po nama, karakterišu takozvane iznuđene integracije, koje nastaju pod raznovrsnim političkim pritiscima. To su obično veštačke fuzije i spajanja radnih organizacija, inače

neprirodne i neracionalne, a nije redak slučaj da se na taj način — opet pod političkim pritiskom — i pod vidom udruživanja teškoće i gubici niskoproduktivne organizacije prebacuju na one visokoproduktivne, koje su objektivno protiv takvih mehaničkih spajanja. Isto tako, prikupljanje i koncentracija sredstava za finansiranje pojedinih ambicioznih programa razvoja često se vrše na nedemokratski i nesamoupravni način, pod pritiskom lokalnih i republičkih faktora.

Zalažući se za prevazilaženje obe pomenute tendencije, Savez komunista će se energično boriti za to da se ubrza proces udruživanja rada i razvijanje raznih oblika samoupravne koncentracije akumulacije. Samoupravnim sporazumima o udruživanju rada treba da se jasno utvrđuju ciljevi, namena, uslovi, način i oblici tog udruživanja. Sporazumi, takođe, treba da sadrže kriterijume sticanja i raspodele zajednički ostvarenog dohotka, srazmerno doprinosu koji radnici pojedinih osnovnih organizacija daju svojim tekućim i minulim radom, odnosno udruženim dohotkom.

3. Udruživanje rada je neposredno povezano i sa bržim razvojem privredno nedovoljno razvijenih republika, a posebno SAP Kosovo. Relativne razlike između razvijenih i nerazvijenih ne samo što se nisu smanjile nego su se i u proteklom četvorogodišnjem periodu, u kome je inače nešto više pažnje bilo poklonjeno nerazvijenim, ipak povećavale. Razume se, to povećanje jaza između razvijenih i nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo u našim uslovima ne treba dramatizovati, ali se ono ne može ni zaobilaziti, jer je jedno od ključnih pitanja i stvarne nacionalne ravnopravnosti i domet razvitka socijalističkog samoupravljanja. Uostalom, možda je u nas gajen i preterani optimizam da se razlike, i one nastale vekovima i one koje su snagom te inercije nastale u posleratnom razvitku, mogu tako lako i brzo, u periodu od tri decenije, sasvim ukloniti. Bilo kako bilo, ostaje pitanje: može li, i na koji način, udruženi rad u našim uslovima otpočeti da smanjuje te razlike u stepenu razvijenosti, odnosno da efikasnije rešava probleme neravnomernog razvoja?

Jedanaesti kongres je principijelno i pozitivno odgovorio na ta pitanja, polazeći od toga da je brži razvoj nerazvijenih republika i Pokrajine Kosovo jedan od osnovnih ciljeva i zadataka našeg društva, pri čemu je potrebno šire afirmisati ulogu i odgovornost udruženog rada. Organizacije udruženog rada iz privredno razvijenih i nerazvijenih područja treba da se ekonomski i poslovno povezuju, različitim oblicima udruživanja rada i novčanih sredstava, na dohodovnim odnosima i na bazi zajedničkih interesa. Komunisti treba da se zalažu za to da se ubrzaniji razvoj nerazvijenih područja u prvom redu ostvaruje njihovim sopstvenim snagama, da se sredstva Fonda federacije racionalnije koriste i upotrebljavaju za ciljeve za koje se i daju, ali i za razvijanje drugih načina finansiranja i povećanje efikasnosti podsticajnih

mera društvene zajednice, kao i za veća ulaganja iz razvijenih u nerazvijenija područja. Posebna briga posvećena je bržem razvoju Pokrajine Kosovo.

»Jedanaesti kongres SKJ — kaže se u njegovoj Rezoluciji — ukazuje da, zbog dimenzija i specifičnog zaostajanja, u narednom periodu brži razvoj SAP Kosovo, koji bi obezbedio početak smanjivanja relativnih razlika, predstavlja značajan problem skladnijeg, ravnomernijeg i stabilnijeg razvoja cele zemlje.«

4. Sistem samoupravnog društvenog planiranja, a posebno Zakon o osnovama planiranja, ostao je na marginama naše ekonomske teorije poslednjih godina, a delimično i prakse. Zapravo, Zakon o osnovama planiranja, donet u jeku početne primene Zakona o udruženom radu, ostao je gotovo nezapažen u javnosti, tako da su mnoge organizacije udruženog rada počele da ga primenjuju sa izvesnim zakašnjenjem. Tim zakonom date su samo osnove i pravci izgrađivanja jednog kvalitativno novog sistema planiranja koji odgovara ekonomskim odnosima socijalističkog samoupravljanja. Stoga se i od nauke i od prakse tek očekuje da izgrade adekvatni organizacioni mehanizam i jedinstvenu metodološku osnovu samoupravnog planiranja. I šire od toga, potrebna nam je jedna celovita teorija razvoja (ne teorija rasta, nego upravo ukupnog društvenog i materijalnog razvoja), inače nedostatna u celom svetu, koja će omogućiti efikasniju zajedničku razvojnu politiku naroda i narodnosti Jugoslavije.

5. Svojom Rezolucijom Jedanaesti kongres je vrlo detaljno odredio zadatke i utvrdio stavove u oblasti socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, ali prostor ne dopušta da ih sve ovde obrazlažemo. Pored pomenutih, u Rezoluciji su istaknuti i zadaci komunista u ostvarivanju politike ekonomske stabilizacije, razvoja agroindustrijskog kompleksa i udruživanja u poljoprivredi, smanjenju platnog deficita s inostranstvom, zaštiti i unapređenju čovekove sredine, razvoju materijalne osnove pojedinih društvenih delatnosti itd.

## Politički sistem socijalističkog samoupravljanja

Jedanaesti kongres je poseban doprinos dao daljem razvoju političkog sistema. Možda se može reći da mu je to bila glavna preokupacija. Jer, baš u toj oblasti je bilo najviše svežih ili novih tonova i ideja, što je i razumljivo, jer su pretkongresne pripreme najvećim delom i protekle u znaku rasprava o političkom sistemu. Osnova te opštepartijske debate su bili zaključci 30. sednice CK SKJ i studija Edvarda Kardelja *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.*

Kongres je, zapravo, sintetski izrazio rezultate te jednogodišnje javne debate, u kojoj su učestvovali ne samo komunisti nego cela naša javnost, pa stoga nema potrebe ponavljati ih i de-

taljno obrazlagati. To je razlog što se ograničavamo samo na nekoliko najznačajnijih pitanja iz ove oblasti.

Pošlo se, naime, od toga da politički sistem relativno zaostaje za ekonomskim; ovaj drugi je, pored Ustava, detaljno razrađen i Zakonom o udruženom radu, ali se celom problemu nije prišlo isključivo sa institucionalnog stanovišta. Jer nije toliko u pitanju kriza institucija i organizacija našeg političkog sistema, bar ne onih osnovnih, koliko potreba njihovog usavršavanja i dograđivanja, a naročito njihove efikasnosti i promena u načinu delovanja — jednom reči, suština je u njihovom prilagođavanju društveno-ekonomskim odnosima udruženog rada. To je, zapravo, i bila polazna pozicija u kritici institucija političkog sistema, s osnovnim ciljem da se socijalističko samoupravljanje razvija kao demokratski sistem, u kome radni čovek treba — u saradnji sa drugim ljudima — da slobodno upravlja sam sobom, svojim radom i svojim interesima u društvu. Na taj proces demokratizacije cele socijalne i političke strukture nije se, naravno, moglo gledati apstraktno, ne vodeći pri tom računa o svim objektivnim unutrašnjim i spoljnim faktorima, koji u pojedinim trenucima mogu biti i ograničavajući za naš razvitak. No, kada je reč o subjektivnim slabostima, tada je kritika — izrečena sa kongresne tribine — zaista bila bespoštedna i stvaralačka. Ona je razotkrivala društvene korene raznim pojavama otpora, odnosno idejno-političku poziciju onih snaga koje ugrožavaju, deformišu, izopačavaju ili zloupotrebljavaju demokratske odnose i praksu socijalističkog samoupravljanja, te je u tom smislu bila značajan prilog identifikovanju svih oblika otpora samoupravnom demokratizmu, bilo onih koji potiču od nosilaca birokratskog centralizma i dogmatizma, bilo onih koji su izraz tehnokratizma, liberalizma i nacionalizma ili kakve druge tendencije kojom se »zakidaju« ljudska prava i slobode.

Upravo zbog protivrečnosti realnih društvenih odnosa, a i zbog elemenata hibridnosti koji još postoje u društvenoj i političkoj strukturi, u praksi se, ponekad više a ponekad manje, javljaju izvesna kolebanja, pa i zablude da se pojedini inače složeni problemi našeg društva mogu, tobože, efikasnije rešavati čvrstim jednopartijskim sistemom ili političkim pluralizmom klasičnog parlamentarnog sistema. Jer pojedini ljudi, a takvih ima i u Savezu komunista, teško se privikavaju na nov, socijalistički i samoupravno-demokratski način življenja i mišljenja, jer »upravo kad se čini da su zauzeti time da sebe i stvari preokrenu, da stvore nešto čega još nije bilo, upravo u takvim epohama revolucionarne krize oni bojažljivo prizivaju u svoju službu duhove prošlosti, pozajmljuju od njih imena, bojne parole, kostime, da bi prerušeni u to prečasno ruho i pomoću tog pozajmljenog jezika izveli novi svetsko-istorijski prizor« (Marks).

Na takve pojedince ukazao je i Tito i u svojoj završnoj reči na Kongresu i u nedavnom govoru na Tjentištu. Prvi put je upozorio na njihovu uzurpaciju i manipulaciju institucijama samouprav-

nog demokratizma, a drugi put da su se »odrodili ... zaboravili na krv i žrtve koje je naša zemlja dala«, da »danas robuju onima koji su nas u to vrijeme tlačili«.

Ako se sve to ima na umu, kao i ono što je rečeno u prethodnom odeljku, onda bi iz oblasti političkog sistema trebalo istaći još nekoliko bitnih kongresnih stavova.

1. I u prethodnim i u kongresnim raspravama u središtu pažnje je bio *pluralizam samoupravnih interesa*. Upotreba tog pojma je nova, ali njegova suština nije bila strana našoj samoupravnoj praksi i ranije, jer se njom izražavala autentičnost samoupravljanja, nasuprot jednopartijskom ili višepartijskom političkom sistemu. Pluralizam samoupravnih interesa je, zapravo, kvalitativan oblik demokratskog političkog sistema socijalizma, oličenog u socijalističkom samoupravljanju. Njime se prevladava koncepcija o čoveku kao apstraktnom građaninu ili podaniku države i jača njegovo samoupravno društveno biće. Jer, uz klasične slobode i prava, kao civilizacijske tekovine, neposredna socijalistička samoupravna demokratija teži višem i daljem obogaćivanju čoveka i njegove ličnosti, »ona uvodi pre svega slobodu čoveka da u najvećoj mogućnoj meri sâm — u uslovima i odnosima međusobne zavisnosti, demokratske odgovornosti, solidarnosti i ravnopravnosti sa drugim ljudima — upravlja svojim interesima, što u suštini znači najveću slobodu« (Kardelj).

Pluralizam samoupravnih interesa, dakle, podrazumeva autohtonost u njihovom ispoljavanju, demokratski dijalog u njihovom razmatranju, usklađivanju i sintetizovanju, ali i društvenu odgovornost u njihovom ostvarivanju, a bez toga nema niti može biti socijalističke samoupravne demokratije.

2. Okosnica našeg političkog sistema jeste naš delegatski sistem, kao poseban demokratski oblik diktature proletarijata. Delegatski sistem je dao početne rezultate, ali on još nije — kako su isticali pojedini delegati — toliko dograđen da može stabilno izraziti i razrešiti upravo pluralizam samoupravnih interesa, pa ni savladati određene protivrečnosti koje se objektivno javljaju u društveno-ekonomskoj i političkoj praksi. Stoga se i mogla čuti, ponekad čak i preoštra, kritika prakse delegatskih skupština, njihovog ne baš tako retko podređenog položaja u odnosu na izvršne organe i upravu, kao i zanemarivanja društvene odgovornosti u delegatskom sistemu. Čini se, ipak, da su mnoga praktična rešenja najviše tražena u širem koncipiranju karaktera i položaja delegacija, i to u svim područjima društvenog rada i stvaralaštva i na svim nivoima, kao i u odnosu tih delegacija prema njihovoj izbornoj bazi. O tome se u Rezoluciji, između ostalog, kaže:

»Osnovne karike u procesu delegatskog odlučivanja o pitanjima iz nadležnosti skupština društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica jesu odgovarajuće delegacije osnovnih organizacija udruženog rada, mesnih zajednica i drugih osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica. Njih je potrebno osposob-

ljavati tako da svojim delovanjem neposredno izražavaju volju i interese radnih ljudi i građana i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica.

Sve organizovane socijalističke snage, sa Savezom komunista na čelu, moraju se zalagati da delegacija u svom opredeljenju polazi od interesa i smernica radnih ljudi i građana u samoupravnim organizacijama, odnosno zajednicama i njihovim biranim organima, i da delegacija, kao i društveno-političke organizacije, učestvuje u utvrđivanju tih smernica. Organizovane socijalističke snage se moraju izboriti da delegacija redovno izveštava izbornu bazu o svojoj aktivnosti, odnosno o aktivnostima i problemima delegatske skupštine u čijem radu i odlučivanju učestvuje i da joj bude odgovorna za svoj rad. Treba podsticati razvijanje raznovrsnih oblika međusobne saradnje delegacija, naročito u okviru radne i složene organizacije i drugih oblika povezivanja organizacija udruženog rada, u okviru mesne zajednice, opštine i širim okvirima unapređivati oblike građenja zajedničkih smernica i stavova za delovanje zajedničkog delegata. Posebnu pažnju treba posvetiti obezbeđivanju uslova za veću aktivnost delegacija zemljoradnika.

Nijedna delegacija, pa ni delegacija mesne zajednice, ne sme se zatvarati u sebe i odvajati od organizovane baze svojih birača. Zato delegacije treba da budu, radi primanja smernica, u uskom kontaktu ne samo sa zborovima radnika već i s radničkim savetima, skupštinama mesnih zajednica i njihovim organima. Pogrešno je shvatanje da članovi radničkog saveta ili skupštine mesne zajednice ne mogu biti i članovi delegacija.

Delujući u samoupravnim organizacijama i zajednicama, društveno-političkim organizacijama i u njihovim delegacijama, komunisti su dužni da se bore za to da svaka delegacija bude otvorena za stvaralačke demokratske uticaje društveno-političkih organizacija, nauke i svih drugih nosilaca društvene svesti i stvaralačke akcije. U tom smislu delegacije, ili njihovi predstavnici — prema realnim mogućnostima — treba da učestvuju u društvenim demokratskim telima, kao što su sekcije Socijalističkog saveza radnog naroda, saveti ili slični organi pri sindikalnim većima, društveni saveti pri društveno-političkim zajednicama, naročito u komuni itd. Jedan od oblika tog povezivanja su i konferencije delegacija, koje treba šire afirmisati.«

3. Polazeći od toga da su to ustavne kategorije, Kongres je utvrdio pravce akcije komunista u razvoju mesne zajednice, samoupravne interesne zajednice i opštine. Mesna zajednica se definiše kao povezana celina i integralna samoupravno-socijalna zajednica radnih ljudi i građana, koja ih okuplja u najraznovrsnijim organizacionim oblicima radi rešavanja određenih zajedničkih pitanja i zadovoljavanja njihovih potreba. Kad je reč o samoupravnim interesnim zajednicama, posebno se insistira na prevazilaženju njihovih sadašnjih slabosti, naročito u odnosu na udruženi rad, kao i na suzbijanju pojava da se izvršni organi njihovih skupština ispoljavaju kao centri otuđene moći. Opština, pak, treba da se afirmiše

kao samoupravna i osnovna društveno-politička zajednica u kojoj se ostvaruje integralni sistem složenih samoupravnih i demokratskih odnosa i saradnje među radnim ljudima i građanima i njihovim samoupravnim organizacijama i zajednicama.

4. Ostvarivanje pune ravnopravnosti naroda i narodnosti je konstanta bez koje se ne može ni zamisliti zajednički život u jednoj višenacionalnoj zajednici. Kongres je poseban akcenat stavio na ekonor: ‹ u stranu ravnopravnosti, o čemu je već bilo reči. U delu o političkom sistemu, pored poznatih stavova Saveza komunista u ovoj oblasti, u Rezoluciji se posebno razmatraju samoupravni sporazumi i društveni dogovori, jer su to bitni mehanizmi ostvarivanja ravnopravnosti u praksi. Rezolucija ističe ova tri principa: »prvo, sloboda odlučivanja svakog pojedinog učesnika u dogovoru; drugo, maksimalan napor svakog učesnika da vodi računa i o interesima drugih učesnika koji imaju argumentovano opravdanje, i da shvati šta je više, a šta manje važno; i treće, da se energično odbaci svaka praksa iznuđivanja, egostičkog veta ili dovođenja u opasnost ravnopravnih političkih odnosa među republikama i autonomnim pokrajinama«.

5. U razvoju samoupravnog političkog sistema izuzetno mesto i značaj imaju organizovanost i način delovanja vodećih subjektivnih snaga socijalizma. U tom sklopu bitne su sledeće relacije: (a) ne samo formalnopravni već stvarni položaj društveno-političkih organizacija kao sastavnog dela delegatskog sistema; (b) odnos tih organizacija i način njihove komunikacije s radnim ljudima čije interese izražavaju; (c) međusobni odnosi i komunikacije između samih tih organizacija; i (d) specifičnosti unutrašnje, idejne i organizacijske izgradnje tih organizacija.

Društveno-istorijska priroda Saveza komunista Jugoslavije, sama po sebi, daje mu posebno mesto i vodeću ulogu u tom bloku subjektivnih snaga, ali će o tome biti reči kasnije. Savez komunista će se — prema stavu Kongresa — zalagati za to da Socijalistički savez bude, u stvari, politički organizovan narod, politički oblik saveza radničke klase sa svim radnim ljudima i građanima. »Aktivnost SSRN u cjelini — rekao je Tito u svom referatu — treba da bude okrenuta samoupravnoj praksi, konkretnim problemima kojima se bave radni ljudi i građani kao samoupravljači. Toga do sada nije bilo u dovoljnoj mjeri. Treba voditi široke i argumentovane rasprave o konkretnim pitanjima i obezbijediti da se čuju različita mišljenja o načinu njihovog rješavanja. To znači da u tim raspravama treba da učestvuju i komunisti i da se ravnopravno sa drugima bore za svoje stavove i donose najprogresivnija rješenja.«

Socijalistički savez, razume se, treba da jača i kao demokratska stvaralačka snaga delegatskog sistema, kao snaga koja će se više baviti problemima koji se neposredno tiču ostvarivanja interesa radnih masa i samom praksom delegacija i delegatskih tela, jer će se na taj način i afirmisati kao jedinstveni front svih organizovanih snaga socijalističkog samoupravnog društva, posta-

ti najširi oblik samoupravljanja radnih ljudi i građana. A da bi Socijalistički savez u što većoj meri to doista i postao, neophodno je baviti se ostvarivanjem njegove ukupne uloge u praksi, a i aktivnošću komunista u njemu.

Savez sindikata, kao najmasovnija organizacija radničke klase, dobija mnogo značajnije mesto u razvijanju društveno-ekonomskih odnosa koji se uspostavljaju na osnovu novog Ustava i Zakona o udruženom radu. Time su mnogo bliže opredeljeni njegovi zadaci, od tradicionalne takozvane zaštitne uloge, preko borbe za razvoj samoupravnih odnosa u organizacijama udruženog rada, do orijentisanja radničke klase na sagledavanje svih vitalnih problema društvene reprodukcije.

I Savez socijalističke omladine i Savez udruženja boraca imaju svoje jasno određeno mesto u političkom sistemu. Ali ne svodi se sve na tih pet pomenutih društveno-političkih organizacija, jer pored njih postoji mnoštvo organizacija i udruženja koji na ovaj ili onaj način utiču na rešavanje pojedinih društvenih problema i na oblikovanje društvene svesti. Tu spadaju i državni organi, nauka, stručne službe i razni drugi faktori idejnog, političkog, stručnog, materijalnog, naučnog i kulturno-umetničkog stvaralaštva — čiji zadaci i odgovornost takođe moraju biti jasnije utvrđeni prema političkom sistemu socijalističke samoupravne demokratije, a to znači i prema društvu kao celini.

6. Posebna kongresna komisija razmatrala je pitanja opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, kao sastavnog dela političkog sistema i samoupravnih društvenih odnosa uopšte. Reč je, pre svega, bila o procesu podruštvljavanja odbrane i samozaštite, o svim njihovim vidovima, ostvarenim rezultatima i zadacima komunista u toj oblasti.

Odbrana i zaštita tekovina naše socijalističke revolucije, slobode i nezavisnosti uvek su bili predmet najveće brige i aktivnosti SKJ, radnih ljudi, naroda i narodnosti. Savez komunista je bio i ostaje neophodna pokretačka, usmeravajuća i koheziona snaga svih aktivnosti u opštenarodnoj odbrani i društvenoj samozaštiti, koja u svim uslovima, u miru i eventualnom ratu, obezbeđuje njihov razvoj i uspešno ostvarivanje. Kongres je pokazao da sistem opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, kao integralni deo društvenih odnosa socijalističkog samoupravljanja, zaista dobro funkcioniše, da su sve raspoložive snage naših naroda i narodnosti spremne da ga dalje jačaju i razvijaju.

## Obrazovanje, nauka i kultura — značajni činioci društvenog razvitka

Jedanaesti kongres je utvrdio i zadatke komunista u socijalističkom samoupravnom preobražaju obrazovanja, nauke i kulture, kao značajnih komponenti ukupnog društvenog razvoja. U Rezoluciji su, na primer, detaljno obrazloženi stavovi Kongresa o razvoju

tih oblasti, pa ih je nemogućno sve interpretirati i komentarisati. Stoga se ograničavamo na one, po našem mišljenju, najznačajnije.

1. Kad je reč o obrazovanju, treba istaći nekoliko značajnih pitanja: (a) dosledno marksističko usmeravanje i zasnivanje obrazovno-vaspitnog procesa; (b) uključivanje obrazovanja u jedinstven sistem udruženog rada; (c) problemi usmerenog obrazovanja i (d) teškoće i otpori samoupravnoj transformaciji univerziteta.

Pored toga što pružaju određena znanja i veštine, osnovni cilj svih vrsta obrazovnih institucija jeste da utiču na formiranje celovite slobodne stvaralačke ličnosti, osposobljavajući je za preuzimanje ne samo odgovarajućih dužnosti u materijalnom i kulturnom razvoju nego i za obavljanje složenih i odgovornih poslova u samoupravnom društvu. Otuda i veliki značaj nastavnih sadržaja i načina njihove realizacije. U praksi su često problem i jedno i drugo, mada ponekad neadekvatan pedagoški i idejni nivo nastavnika zadaje više briga, odnosno ukazuje se potreba da i »vaspitači budu vaspitavani«.

Organizacije udruženog rada, posebno one u materijalnoj sferi, uglavnom još stoje »s one strane« obrazovnog procesa, to jest njihove obrazovno-vaspitne funkcije su nerazvijene. Stoga valja razvijati praksu dogovaranja i sporazumevanja, putem koje bi se utvrdili prava i odgovornosti učenika i studenata prema udruženom radu, s jedne, i obaveze udruženog rada prema njima, s druge strane, kao i uslovi pod kojima bi se obrazovanje sticalo iz rada i uz rad. Planovi razvoja obrazovanja, posebno usmerenog i visokoškolskog, treba da postanu sastavni deo samoupravnog planiranja ukupnog razvoja svake organizacije udruženog rada i društva u celini. Takvo planiranje jeste, zapravo, put da udruženi rad ne samo iskaže svoje kadrovske potrebe nego i da bitno utiče i na nastavne sadržaje i profile budućih stručnjaka, kao i na cenu obrazovanja i društveno-ekonomske odnose u toj oblasti.

Uvođenje usmerenog obrazovanja relativno sporo teče, usled raznih otpora i nerazumevanja, pa je neophodno što doslednije ostvarivati stav o formiranju samoupravnih interesnih zajednica usmerenog obrazovanja, njihovih osnovnih zajednica i jedinica na funkcionalnom principu, po delatnostima, ili oko određenih vaspitno-obrazovnih programa.

Savez komunista se već više godina zalaže za odlučniji i brži samoupravni preobražaj univerziteta, u skladu s promenama u društveno-ekonomskim odnosima i s rastućim kadrovskim potrebama udruženog rada, ali u tom pogledu nije postigao neke veće rezultate. Nešto se, istina, menja, ali ne tako radikalno, usled vrlo jake tradicionalne organizovanosti i profesionalne zatvorenosti univerziteta, pa otuda nikako ne mogu da se ostvare neki bitni ciljevi: brža samoupravna transformacija, racionalnije, efikasnije i kraće studiranje, usaglašavanje nastavnih planova s potrebama udruženog rada itd. Stoga komunisti na univerzitetima, i studenti i nastavnici, treba da ulože dodatne napore usmerene na poboljšanje stanja u narednom periodu.

2. Problemima naučnoistraživačkog rada i razvoja nauke u celini Kongres je posvetio izuzetnu pažnju, jer se brzo uvećava broj društvenih subjekata kojima je neposredno potrebna nauka: brojne radne organizacije, posebno one u sklopu velikih sistema, fakulteti i univerziteti, delegatske skupštine, društveno-političke organizacije itd. Nauci je data određena uloga u razvoju proizvodnje i moderne tehnologije, samoupravnom planiranju, zaštiti i unapređenju čovekove sredine, obrazovno-vaspitnoj oblasti, kvalifikovanom pripremanju alternativa u procesu samoupravnog odlučivanja, razvoju marksističke misli i društvene teorije itd. Gotovo svaka oblast društvenog rada i stvaralaštva zahteva, na svoj način, i primenu savremene nauke, ali mnoge od njih, na žalost, nemaju organizov. nog istraživačkog rada.

No ne bi se moglo reći da društvo nema već prilično razvijenu mrežu samostalnih naučnih instituta, ustanova i istraživačkih laboratorija, a isto tako i znatan broj naučnih kadrova. Međutim, ozbiljna je smetnja efikasnijem korišćenju raspoloživih naučnih potencijala njihova prevelika usitnjenost i nepovezanost, odsustvo saradnje, zajedničkih istraživačkih projekata, jer se i u ovoj oblasti javlja gransko, regionalno i republičko zatvaranje.

Neophodan je samoupravni preobražaj naučnih institucija i naučne delatnosti, njihovo sjedinjavanje i uklapanje u sistem udruženog rada. Isto tako, pripremanje mladih darovitih ljudi za bavljenje naučnim radom je važna obaveza Saveza komunista i društva u celini.

Naše socijalističko društvo treba da razvija nauku kao moć udruženih radnika, a ne kao silu otuđenu od njih. Razvijajući »jedinstvo nauke, proizvodnje, obrazovanja i društvene prakse uopće, mi se borimo za nauku koja će biti utoliko plodotvornija i slobodnija ukoliko bude prisnije vezana za radnog čovjeka i angažovana na njegovom oslobođenju« (Tito).

3. Ustav i Zakon o udruženom radu dali su podsticaje samoupravnom preobražaju kulturnih delatnosti, a konstituisane su i organizacije udruženog rada u kulturi. Funkcionišu i samoupravne interesne zajednice u kulturi, u njima se angažuju i stvaraoci, tako da se stvaraju pretpostavke da se kulturni život brže i bogatije razvija.

»Sloboda i svestran razvoj umetnosti i stvaralaštva je — kako se to ističe u kongresnoj Rezoluciji — zahtev socijalističkog samoupravljanja i naše revolucije, koja podstiče traganje za novim i humanim sadržajima života i kritičko osvetljavanje onoga što je prevaziđeno.« To je *credo* politike Saveza komunista u kulturi i umetnosti, koji podrazumeva i otvorenost naše kulture, široku razmenu i saradnju sa kulturama drugih naroda.

Međutim, u praksi se nailazi i na pojave negiranja tih principa, koje se u prvom redu ogledaju u uspostavljanju izvesnih monopola i raznim nesamoupravnim konceptima kulture. Kritika je nastojala da razotkrije korene tim pojavama, ali u tome nije uvek

uspevala, jer je dobrim delom i sâma bila upletena u obračun između raznih grupa. Stoga je nužno pokretati organizovanije marksističke rasprave o kulturi i umetnosti, koje će omogućiti stvarne dijaloge i argumentovano sučeljavanje mišljenja.

Postoje i tendencije zatvaranja kulture u nacionalne granice, kao i negiranje ili svojatanje kulture drugih naroda. Savez komunista se mora odlučno tome suprotstaviti i voditi idejno-političku borbu za ravnopravnost, slobodu i svestrani razvoj nacionalnih kultura, ali, u isto vreme, njegova je obaveza i da afirmiše oblike i sadržaje zbližavanja i povezivanja nacionalnih kultura, kao činilaca jačanja bratstva i jedinstva i zajedništva naroda i narodnosti Jugoslavije.

## Dalja razrada vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista

Savez komunista Jugoslavije se snažno razvio i brojčano povećao, jer je u međukongresnom periodu u svoje redove primio gotovo 700.000 novih članova, tako da je na kraju prošle godine imao 1,629.029 članova. Od ukupnog broja novoprimljenih 71 odsto su mladići i devojke, što predstavlja veliko osveženje za Savez komunista, koji po proseku starosti svog članstva spada među najmlađe komunističke partije na svetu.

Osnovni karakter i položaj Saveza komunista u društvu ostaju nepromenjeni, onakvi kakvi su definisani Programom i na prethodnim kongresima. U tom pogledu nikakvih principijelnih promena nema, ali je Jedanaesti kongres nastojao da kritički oceni praksu Saveza komunista u ostvarivanju njegove vodeće i usmeravajuće idejno-političke uloge, da je dalje razradi, obogati i razvije. Posmatrano sa tog stanovišta, može se reći da je Kongres dao nekoliko svežih ideja o unapređivanju prakse Saveza komunista.

1. Pre svega, ukazala se potreba da se sâm Savez komunista prilagodi sadašnjem razvoju političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, jer bi taj razvoj bio bitno onemogućen ukoliko Savez komunista ne bi sebe menjao iznutra i način i metode svoga delovanja u razvijenijoj samoupravnoj strukturi društva. Jer nema slobodnog i demokratskog socijalističkog samoupravnog društva ukoliko Savez komunista, kao njegova vodeća snaga, i sâm nije prožet revolucionarnim demokratizmom. Stoga je snažan akcent stavljen na izgrađivanje demokratskih odnosa unutar njega samog.

Poznato je da se svi odnosi u Savezu komunista, kao avangarde radničke klase, uspostavljaju na principima demokratskog centralizma. Ali u sadašnjim uslovima treba da jača demokratska komponenta tog načela, pa je to i posebno naglašeno u kongresnim dokumentima, odnosno u njima se insistira na sledećim zahtevima:

— rasprave u Savezu komunista treba da se vode slobodno i demokratski, da utvrđivanju stavova i donošenju odluka obavezno prethodi ničim sputavana slobodna razmena mišljenja;

— neprihvatljiva je praksa da razni politički aktivi, koordinaciona tela ili neformalne grupe uzurpiraju prava organizacija i rukovodstava, da donose odluke umesto njih;

— sistemom informisanja treba stalno obaveštavati članove o svim značajnim zbivanjima u Savezu komunista i društvu;

— jačati kritiku i samokritiku, ali komunista ne sme biti pozvan na odgovornost zbog javno iznete kritike unutar Saveza komunista;

— organi i rukovodstva Saveza komunista moraju biti stalno povezani sa članstvom, ne smeju se odvajati od partijske baze;

— svaki član Saveza komunista mora poštovati stavove i odluke većine i ničim ne sme ometati njihovo ostvarivanje, ali on ima pravo da u organima Saveza komunista pokreće pitanje revizije pojedinih odluka i stavova, ako smatra da ih praksa nije potvrdila.

To su samo neki stavovi i principi na kojima treba da se razvijaju unutrašnji demokratski odnosi u Savezu komunista, a oni su i institucionalizovani izmenama i dopunama Statuta, koje je Kongres usvojio. Razume se, jačanje demokratizma ne može da potisne ili ukine i onu centralističku komponentu koja obezbeđuje akciono jedinstvo u sprovođenju stavova i odluka.

2. I metodi delovanja Saveza komunista u društvu se moraju više demokratizovati, u skladu sa političkim sistemom razvijenijeg socijalističkog samoupravljanja:

— Savez komunista ne deluje iznad ili izvan samoupravnih institucija, niti se javlja u ulozi nekakvog njihovog spoljnog kontrolora; on svoju ulogu ostvaruje kroz te institucije, samoupravne organizacije i zajednice, boreći se argumentovano, demokratski i ravnopravno zajedno s drugim ljudima za svoje stavove;

— Savez komunista demokratski komunicira sa drugim subjektima političkog sistema, a posebno sa delegatskim telima, kojima ne nameće svoje stavove, već — prateći njihov rad — uključuje se u proces samoupravnog odlučivanja;

— Savez komunista se ne odnosi paternalistički prema društveno-političkim organizacijama, jer one nisu njegove transmisije, već samostalne organizacije, odgovorne za svoj rad svome članstvu; on je prisutan u njima samima i kroz njih ostvaruje svoju vodeću i usmeravajuću ulogu;

— Savez komunista ne arbitrira u usklađivanju različitih samoupravnih interesa, već u tome demokratski i ravnopravno učestvuje sa svim radnim ljudima i svim subjektima samoupravnog odlučivanja, ali se ne libi, kad je u »igri« više interesa, da i javno istakne onaj interes za koji se on zalaže.

Svi pomenuti oblici i metodi delovanja treba da omoguće demokratizaciju samog Saveza komunista, a ukoliko su demokratskiji odnosi u redovima avangarde radničke klase — demokratskije je i celo društvo, pa i humanija vladavina same radničke klase.

3. Bilo je dosta reči i o organizacijskim problemima, posebno o jačanju uloge osnovne organizacije, kao odlučujućeg subjekta idejne i političke akcije i organizovanog delovanja članstva. Primaran značaj dat je osnovnim organizacijama u udruženom radu i njihovoj aktivnosti za razvoj samoupravnih odnosa. Nisu bili zaobiđeni ni rukovodeći organi, na njihovu aktivnost su stavljane i značajne primedbe, a naročito na takozvani forumski način rada. U tom sklopu, bila je istaknuta i potreba borbe protiv birokratsko-centralističkih i federalističkih tendencija u Savezu komunista Jugoslavije.

4. Idejno-političko osposobljavanje i marksističko obrazovanje članstva dosta se razvilo posle Desetog kongresa; tako da se može reći da je u toj oblasti stvoren ceo jedan sistem. Razne partijske škole, kurseve, seminare i druge stalne institucije marksističkog obrazovanja pohađale su i permanentno pohađaju desetine hiljada članova, naročito radnika i mlađih komunista. To je, svakako, dalo određene rezultate, ali je Tito ipak izrazio izvesne rezerve prema partijskim školama, ukazujući na neadekvatnost njihovih programa i na slabosti nastavnog kadra tih škola.

Istaknuta je potreba stvaranja boljih idejnih, materijalnih i institucionalnih pretpostavki za razvoj teorijskog rada u Savezu komunista, kao i za marksističku naučnu kritiku. Principijelna i dosledna marksistička kritika treba da bude jedan od važnih pokretačkih činilaca idejno-političkog, naučnog i kulturnog stvaralaštva.

5. Sumirana su i iskustva Saveza komunista u kadrovskoj politici, ali je ukazano i na brojne slabosti. »Moraju se spriječiti — rekao je Tito u svom referatu — pokušaji pojedinaca i grupa da o kadrovskoj politici i o izboru ljudi odlučuju mimo izabranih organa i tijela, ili tobože u njihovo ime, a u stvari suprotno principima i kriterijumima naše kadrovske politike. Takvih pokušaja bilo je dosta u nedavnoj prošlosti, a ima ih, istina nešto manje, i danas.« A u završnoj reči Tito je ukazao i na oživljavanje pojava karijerističke borbe za vlast, zaposedanja određenih funkcija po svaku cenu.

Naglašena je potreba veće demokratizacije i podruštvljavanja kadrovske politike, njene klasne usmerenosti, dugoročnog planiranja, veće zastupljenosti kadrova svih naroda i narodnosti u organima i organizacijama federacije itd.

U govorima delegata, kao i u kongresnim dokumentima, posebno u Rezoluciji o izmenama i dopunama Statuta SKJ, izneto je još mnogo drugih zapažanja i ocena o praksi i zadacima Saveza komunista. U svemu tome, razume se, dominantno mesto pripalo je raspravama o dinamičnoj i stvaralačkoj vodećoj političkoj ulozi Saveza komunista u svim oblastima društvenog rada i stvaralaštva, posebno u daljem usavršavanju i razvoju političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Ako se sve to sumira, može se reći da je Jedanaesti kongres opredelio i tri osnovna pravca akcije

za osposobljavanje Saveza komunista za ostvarivanje njegove sopstvene idejno-političke uloge u sadašnjoj etapi razvitka.

Poznato je, naime, da vodeća idejna i politička uloga Saveza komunista ne dolazi sama od sebe, da mu ona nije automatski i zauvek data samom pobedom revolucije; on se uvek i iznova — na svakoj etapi postrevolucionarnog razvitka — za tu i takvu ulogu mora izboriti. To jednako važi i za sadašnju situaciju i, ako se polazi od Jedanaestog kongresa, Savez komunista bi, pored ostalog, morao da poseduje i sledeće tri najvažnije osobine.

Prvo, Savez komunista mora imati svojstvo i sposobnost idejno-teorijskog prednjačenja. On neće biti istinski vodeća snaga time što će svojom, odnosno političko-državnom birokratijom monopolistički vladati društvom, niti time što će društveni razvitak prepustiti stihiji, nadmetanju političkih snaga ne samo različitih nego i suprotnih idejnih opredeljenja, pri čemu bi on bio samo »ravnopravni partner« koji se ubacuje u klasno-političku »igru« tih snaga. Ako hoće da odgovori svom istorijskom zadatku, to jest da se stalno iznova potvrđuje kao vodeća snaga, Savez komunista — kako je to rečeno i u Komunističkom manifestu, mora biti sposoban da najdalje vidi, da uvek bude korak ispred masa koje se bore, da im ukazuje na objektivne zakonitosti društvenog razvitka. Savez komunista se bori za to da revolucionarna i naučna saznanja, do kojih se dolazi stalnim razvijanjem marksističke misli i socijalističke prakse, ovladaju radničkom klasom i radnim masama, ali njegov zadatak nije da tim masama nameće neki iz glave izmudrovani način ponašanja, jer se i sam neprestano uči od borbe masa, revolucionarnog pokreta u celini. On, zapravo, objašnjava klasi i radnim ljudima njihove vlastite akcije i borbe, ali to čini na aktivan i delotvoran način, kako bi, na osnovu već spoznate prakse, pripremio i opredelio buduće revolucionarne akcije. To znači da se od Saveza komunista zahteva da bude najprogresivnija i najdinamičnija stvaralačka snaga društva, kako na području teorije i ideologije tako i na području društvene prakse, ali njemu pripada i konkretna i istorijska odgovornost za oživotvorenje te teorije i ideologije u praksi. Samo svojom revolucionarnom praksom Savez komunista, dakle, potvrđuje svoju vodeću ulogu, pri čemu su bitne tri komponente: (a) stalno iznalaženje načina i oblika sticanja poverenja radničke klase, radnih ljudi i svih socijalističkih i demokratskih snaga u to da su putevi razvoja društva za koje se on bori upravo putevi koji jačaju društvenu poziciju radničke klase, radnog čoveka i građanina; (b) stalno praktično dokazivanje da ti putevi razvoja kontinuirano poboljšavaju socijalni, ekonomski i kulturni položaj radnih ljudi i građana, njihovu ličnu slobodu, demokratske i humane odnose u društvu; i (c) stalno delovanje tamo gde rade i žive radni ljudi, unutar sistema socijalističkog samoupravljanja, kao njegov nezamenljivi sastavni deo, kao unutrašnja motorna snaga koja sagledava mnogovrsne progresivne interese samoupravnih zajednica koji se ispoljavaju i usklađuju u delegatskom sistemu.

Pojam *praksa*, razume se, uvek podrazumeva dijalektičko jedinstvo revolucionarne teorije i prakse. Savez komunista ne bi bio sposoban da ostvaruje svoju vodeću ulogu ako ne bi sebe stalno bogatio novim idejno-teorijskim saznanjima, ako ne bi ulagao pojačane napore usmerene na razvoj marksističke teorije i nauke uopšte, na permanentno teorijsko obrazovanje svojih kadrova. Njemu je potrebna kritička marksistička misao, koja stalno, oslanjajući se na praksu i dobijajući od nje podsticaje, vrši nove prodore, otvara put ka sve boljim i slobodnijim rešenjima, ka sve humanijim vizijama o društvu. A kad je o tome reč, Savez komunista će u narednom periodu (svakako organizovanije, a možda i sa više žara i strasti) morati da se bori za idejno-teorijsko raščlanjivanje izvesnih pojava i problema u društvenoj nauci u celini, da bi uspešnije mogao da se bori kako protiv onih struja mišljenja koje vegetiraju na dogmatskim i voluntarističko-pragmatskim zasadama tako i protiv onih uvezenih raznih teorijica subjektivističkog konstruktivizma, nekritičkog funkcionalizma i empirizma, koje su hrana malograđanskom oportunizmu i dešperatnom destruktivizmu.

*Druga* osobina Saveza komunista treba da se ogleda u njegovoj sposobnosti da stalno bude čvrsto povezan sa radničkom klasom, širokim radnim masama, narodima i narodnostima. Jer on i jeste samo deo radničke klase, sastavni deo svih socijalističkih i demokratskih snaga našeg društva, pa je upravo zbog toga što nije mimo i iznad tih snaga — obavezan da s njima stalno razvija mnogovrsne oblike demokratskih komunikacija. Bez toga je nemogućno uspešno ostvarivati njegovu vodeću ulogu, odnosno samo putem demokratskih oblika političkog sistema ta i takva uloga Saveza komunista se može demokratskim komunikacijama spajati sa neposrednom vladavinom radničke klase i radnih ljudi, i to preko asocijacija udruženog rada, s jedne, i preko delegatskog sistema u skupštinama, s druge strane.

*Treća* osobina Saveza komunista jeste u tome što on celokupnim svojim društvenim bićem treba da se potvrđuje kao istinska avangarda radničke klase. On to — kako kaže Kardelj — »mora biti po svom mentalitetu, i čak pre svega po svom mentalitetu, a ne samo po svojoj ideologiji«. Šta, zapravo, znači taj poseban mentalitet?

To je ono specifično svojstvo Saveza komunista da se uvek i svuda bori da ga ne nagrize rđa sopstvene birokratije i tehnokratije, na što je još i Marks upozoravao, a istorijska praksa socijalizma ne jednom tako ubedljivo potvrdila. Stoga, ako hoće da bude sebi dosledan, Savez komunista mora, pre svega, da spreči prodor državno-birokratske, tehnobirokratske i malograđanske ideologije u sopstvene redove, jer jedino na taj način može biti sposoban ne samo da ostvaruje svoju vodeću ulogu nego i da se uspešno bori protiv takvih ideologija u društvu, bilo da one nastaju na tlu njegovih vlastitih protivrečnosti, bilo da se pozajmljuju iz inostranstva.

Takav »mentalitet« uslovljava i određenu organizovanost komunista, takozvano organizacijsko pitanje. Već smo rekli da se to pitanje ne može odvajati od same društvene prirode Saveza komunista, a sada naglašavamo da ni osnovne organizacije, ni opštinski, republički i centralni organi Saveza komunista, ni oblicima svoga organizovanja ni načinom svoje delatnosti, ne smeju biti tako postavljeni i organizovani da budu nosilac državnosvojinskog ili tehnobirokratskog monopola, ni anarholiberalističke ideologije i prakse. Umesto toga, »organizovanje Saveza komunista u cjelini treba da služi što boljem funkcionisanju našeg političkog sistema socijalističke samoupravne demokratije« (Tito).

## Nesvrstana spoljna politika i borba za socijalizam u svetu

Jedanaesti kongres je doneo i posebnu rezoluciju pod naslovom »Savez komunista Jugoslavije u borbi za mir, ravnopravnu međunarodnu saradnju i socijalizam u svetu«. I Tito je u svom referatu opširno govorio o tim problemima, tako da oba ta dokumenta čine jedinstvenu celinu. U njima se razmatraju aktuelni problemi i protivrečnosti međunarodnih odnosa, Konferencija o bezbednosti i saradnji u Evropi, krizna žarišta u svetu, uloga nesvrstanih zemalja, borba za novi međunarodni ekonomski poredak, problem razoružanja, spoljnopolitička aktivnost Jugoslavije, odnosi u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu i, naposletku, proces demokratizacije i podruštvljavanja spoljne politike i njena organska povezanost sa našim sistemom socijalističkog samoupravljanja.

U svakom delu te jedinstvene celine zaokruženi su i reljefno prikazani inače poznati stavovi Jugoslavije i njenog SKJ, ali, bez obzira na to, spoljna politika socijalističke i nesvrstane Jugoslavije ostaje u postojećim društvenim i političkim opredeljenjima. Razume se, to ne znači da i u toj oblasti nema i značajnih problema.

Najznačajniji je, svakako, određena kriza u pokretu nesvrstanosti, a to je i najviše zabrinulo Kongres, što smo u uvodu već i konstatovali. Ali i toj krizi treba realistički prilaziti. »Sadašnje probleme nesvrstanosti — kaže se u pomenutoj rezoluciji — ne treba potceniti, niti preceniti. Pritisci i unutrašnje protivrečnosti pratili su celokupni proces rasta pokreta nesvrstanosti. Istorija tog pokreta pokazuje kroz kakve je spoljne i unutrašnje teškoće i otpore taj pokret morao prolaziti od svog nastanka pre više od četvrt stoleća do danas.«

Pokret nesvrstanosti nije klasno-ideološka tvorevina. Naprotiv, u njega su uključeni narodi i zemlje različitih sistema, ideologija, različitog stepena zavisnosti od jednog ili drugog bloka, ali sa zajedničkom voljom da budu nezavisni i slobodni. Stoga, »razlike sistema, ideološke, verske i druge razlike, različita ekonomska,

politička, kulturna i druga povezanost sa zemljama jednog ili drugog bloka, nisu i ne smeju biti smetnja solidarnosti i akcionom jedinstvu nesvrstanih zemalja«. U tome je snaga ovog pokreta i suština njegove objektivne antiimperijalističke i antihegemonističke uloge u savremenim svetskim odnosima. U tome su i njegovi istorijski koreni.

Jačanje i sve veći uticaj pokreta nesvrstanosti, kao jednog od odlučujućih nezavisnih faktora u međunarodnim odnosima, navlači na sebe furije agresivnih duhova iz prošlosti, izlaže se spoljnim pritiscima onih snaga koje nastoje da taj pokret neutralizuju i parališu, odnosno da ga u celini razjedine ili da pojedine njegove delove i zemlje stave u funkciju svojih interesa i ideoloških koncepcija. Proces ideologizacije svake pojedine zemlje objektivno je uslovljen njenim potrebama, to je njena unutrašnja stvar i u to niko nema pravo da se meša. Ideologizacija pokreta nesvrstanosti je, međutim, sasvim druga stvar; ona vodi njegovom slabljenju i raspadanju, jer je rezultat blokovskog mešanja i pritisaka na nesvrstane zemlje.

Snage imperijalizma, neokolonijalizma i hegemonizma koriste objektivne teškoće i protivrečnosti, ekonomske i političke prirode, sa kojima se susreću nesvrstane zemlje u svom razvoju, pa i njihove međusobne sporove i sukobe, čak ratove, samo da bi ih privukle na svoju stranu ili, pak, posejale razdor među njima. Stoga se naša zemlja zalaže, i uvek se zalagala, za to da nesvrstane zemlje sve svoje međusobne probleme i sporove rešavaju miroljubivim putem. »Pokušaji razbijanja pokreta nesvrstanih zemalja — rekao je Tito u govoru na Tjentištu — nanijeli su ne malo štete. Ali ja vas uvjeravam, drugovi i drugarice, da mi nećemo mirovati, kao što nismo ni do sada mirovali. Učinili smo ono što smo mogli i činićemo još više da ne dođe do cijepanja nesvrstanih zemalja. Nesvrstanost je važan faktor u svijetu, u životu mnogih zemalja, jer im osigurava nezavisnost i egzistenciju i onemogućava planove kolonijalizma.«

Što se tiče odnosa u radničkom i komunističkom pokretu, Jedanaesti kongres je pozdravio i aktivno podržao sve duboke progresivne promene koje su zahvatile i ovaj pokret, osobito posle poznate Berlinske konferencije. Te promene, ni po dubini ni po širini, nisu, istina, jednakog intenziteta, one se razlikuju od partije do partije, ali se ipak — sve više afirmišu principi nezavisnosti i samostalnosti u definisanju strategije i taktike pojedinih partija i pokreta. Jačaju i shvatanja o potrebi saradnje na novim osnovama, potvrđuje se praksa različitih puteva u socijalizam, kao njegova zakonitost, razvija se dijalog među partijama, jača njihova odgovornost pred svojom klasom i narodom itd.

Jedanaesti kongres je snažno podržao te pozitivne procese, ali je, na drugoj strani, konstatovao da se njima »suprotstavljaju konzervativne i dogmatske snage, koje nastoje da očuvaju prevaziđene odnose, zalažući se, između ostalog, za različite vidove cen-

tralističke institucionalizacije međunarodne aktivnosti komunističkih, odnosno socijalističkih i socijaldemokratskih partija. Pozitivni procesi u radničkom pokretu još uvek su opterećeni mnogim protivrečnostima i otporima, javljaju se nove diferencijacije, podele i rascepi, zadržavaju se stara nepoverenja«.

No budućnost pripada saradnji i razumevanju, međusobnom otvaranju i solidarnosti, uz puno poštovanje ravnopravnosti i samostalnosti, u velikoj i istorijskoj borbi za socijalizam kao svetski proces.

Živojin Rakočević

# Ravnotežna cena i ekonomsko-tehnološki razvitak proizvodnih asocijacija rada

## Prethodne napomene

Kritička istorija udruživanja rada u našem društvu (koju je tek danas moguće pisati) otkriva u ovom specifično društvenom procesu određene »kvalitativne skokove« kao zakonite povremene »prekide u postupnosti razvitka«. Ovi »skokovi« — reći ćemo to unapred i u ponešto paraboličnom obliku — ne znače samo »prelaz kvantiteta u kvalitet«, odnosno povremene napetosti i prekide u »zakonu organskog rašćenja« proizvodnih asocijacija rada, niti samo konkretnu (stvarnosnu) upletenost organizacija udruženog rada u »igru s rastućom produktivnošću« radnikovog proizvodnog rada i u »igru razmene« na domaćem i svetskom tržištu, već i periodične *krizne* situacije i mogućnost, odnosno stvarnost »vraćanja na staro«, to jest na istorijski prevaziđeno društveno stanje ultraetatizma i odnosâ kapitala.

»Korenite elemente« i stvarne razloge takvih kretanja nalazimo u specifičnom »društvenom biću« (relativno) udružene radničke klase, to jest u »ontološko« činjeničkom stanju procesâ udruživanja rada, odnosno — rečeno jezikom savremene filozofije — u »podeljenosti egzistencije« udruženog radnika.

Takve elemente i razloge kretanja nalazimo na tri različita, ali međusobno tesno povezana društvena plana:

A) Na ravni na kojoj se neprestano sudaraju elementi onih triju vrsta redova, odnosno »ansamblâ društvenih odnosa«: (a) odnosâ udruženog rada, (b) odnosâ administrativne regulacije i subordinacije u privrednom životu (= etatističkih, birokratskih odnosa) i (c) odnosâ kapitala — podrazumevajući pod ovima i takozvane kolektivno-privatne ili »grupnosvojinske odnose«, »tehnomenadžerske odnose« i odnose sekundarne eksploatacije proizvodnog rada u prometnoj oblasti ekonomskog života — usled osamostaljenog kretanja robne trgovine na veliko i bankarske ekonomije.

B) Na mikro-planu, na kome započinje i neprestano biva »impulsirano«, inicirano rastavljanje radnikove egzistencije, u smislu: (a) osamostaljenog kretanja njegove proizvodno-neproizvodne delatnosti »pod ekonomskom prinudom«, (b) delatnosti — aktivnosti samoupravljanja, odnosno planske kontrole nad tehnološkim i finansijskim dispozicijama i procedurama »njegove« osnovne organizacije udruženog rada (OOUR) i (c) dokolice, to jest slobodnog vremena — u kojem je radnik »kod kuće«, »u svom elementu«, ali i dalje u izvesnom stepenu ograničen, nedovoljno kreativan, nesamostalan i u »napetom iščekivanju rada« (Herbert Markuze), koji je još »određen nevoljom i spoljašnjom svrsishodnošću« (Marks).

C) Na planu ekonomsko-političkih odnosa između srazmerno samostalnih republika i pokrajina — usled delovanja različnih »nacionalnih interesa« u pogledu proračunavanja »uporednih prednosti«, »komparativnih troškova« i sasvim realnog prisvajanja »ekstra« ili natprosečnih dohodaka, odnosno zemljišne i tehnološke rente.

Na taj način dobili smo srazmerno zaokruženu sliku o pomenutom »protivrečnom društvenom biću radničke klase« u Jugoslaviji.

U tim i takvim opštim društvenim povezanostima javlja se problem proizvodnog rada. Naučni pojam proizvodnog rada »računa« najmanje s tri dimenzije ovoga rada, to jest obuhvata: (1) proizvodni rad kao trošenje radne snage u *neposrednom* procesu proizvodnje; iz tog procesa proističe *roba* (robni proizvod) — »rezultat rada«, koji tek mora proći kroz *proces razmene* u kojem je ta dimenzija rada (= rad *in abstracto*, ili »čulno-natčulna«, odnosno »transnaturalna« supstanca robe) već napustila »oblik nemira« i stupila u »oblik stanja«, to jest pokazala se i potvrdila kao »materijalno svojstvo robe da ima vrednost« i veličinu vrednosti — merenu srazmernim veličinama tek utrošenog živog i

minulog rada (zgusnutog u sredstvima za proizvodnju); (2) živi i minuli rad kao »faktore proizvodnje« — pored ili u nekoj konkretnoj kombinaciji s prirodnim bogatstvom i prirodnim silama = »prirodnim sredstvima za rad« (živi vodopadi, plovne reke, drvo, metali, ugalj, petrolej nuklearne sirovine, Sunčeva energija itd.); i (3) rad kao »trošak proizvodnje« — u specijalnom ekonomskom učenju o tržišnoj konkurenciji, »troškovima proizvodnje« i takozvanoj normalnoj ili »ravnotežnoj« ceni, kao različitim »slučajevima« = konkretnim oblicima delovanja zakona vrednosti.

»Proces proizvodnje gasi se u robi«, kaže Marks. Ne i proces *reprodukcije,* ukoliko ovaj nužno uključuje i proces razmene i »igru razmene«. U ovoj opasnoj dvosekloj igri roba vrši svoj »smrtni skok«, a njen vlasnik (proizvođač — prodavac) prolazi kroz teška iskušenja »stavljanja na kocku vlastitog života« (Hegel).

Radnik kao »ukupni radnik« proizvodi materijalne (upotrebne) vrednosti tako što *zajednički* troši sredstva za proizvodnju = materijalne uslove rada. U tom procesu društvena sredstva za proizvodnju primenjuju se u srazmerno velikim masama; nisu razmrvljena, ne nalaze se u rasparčanom, razmrvljenom stanju i obliku, premda se nalaze u rukama (na raspolaganju) mnogobrojnih organizacija udruženog rada. Zato je *moguća,* nužna i ponegde već stvarna — delotvorna »ekonomija uslova za proizvodnju«.[1]

U isto vreme, naš »ukupni radnik« proizvodi i razmenjuje *robu;* u sistemu razmenâ na domaćem (nacionalnom, odnosno jugoslovenskom tržištu) i na različitim inostranim tržištima, segmentima svetskog tržišta.

U oba ta glavna pravca kreće se ukupna proizvodno-komercijalna delatnost udruženih radnika, bez obzira na to što izvesne specijalne funkcije i poslove, odnosno »potfunkcije« u tom punktualno raščlanjenom (»dezagregiranom«) sistemu konkretnih proizvodnih radova i *proizvodnje vrednosti,* vrše mnogobrojni relativno samostalni kolektiviteti — organizacije udruženog rada.

»Ekonomsko-politička struktura našeg društva okreće se oko elementarnog, »ćelijskog« oblika udruživanja rada kao oko svoje stožerne, bitno određujuće tačke. Posmatrano *via facti* i istorijski, taj bazični oblik odnosâ proizvodnje i raspodele i taj određujući momenat formiranja celokupne ekonomsko-političke organizacije socijalističkog samoupravnog društva jeste osnovna organizacija udruženog rada (OOUR). U njoj se začinju, uspostavljaju i stvaraju takvi društveni odnosi, »supstancije« i »akcidencije«: različiti funkcio-

---

[1] Taj proces ekonomisanja počeo je već u doba kapitalističke kooperacije zanatskih radova, stekao nove potencije u manufakturnom periodu kapitalističke proizvodnje (= složene kooperacije, ili tehničke podele rada u okviru kapitalističkog manufakturnog preduzeća), a pravi procvat doživeo u vreme prve industrijske revolucije, to jest pod mašinskim načinom proizvodnje. Naravno, i posle toga, u doba naučno-tehnološke revolucije — u okviru akcionarskih preduzeća, trustova, koncerna, multinacionalnih korporacija itd.

nalni odnosi i izvedeni »viši« odnosi proizvodnje i spoljne veze s drugim bazičnim organizacijama udruženog rada, te se ta svojevrsna »kombinacija« odnosâ pojavljuje u teoriji kao analogon i alternativa odsutnom ili nestajućem kapitalu i etatističkom odnosu dominacije i subordinacije, a u praksi kao njihov strateški kontrapunkt, stvarna protivteža i »rastvarač«.[2]

»Hipocentralna tačka« tog bazičnog oblika udruživanja rada jeste proizvodni radnik kao novi *»temeljni subjekt«* celokupnog ekonomsko-političkog sistema. Ovaj subjekt *proizvodi vrednost;* proizvodi i prodaje (otuđuje) robu i na taj način *prvi* prisvaja robnu vrednost u specifičnim oblicima takozvanog bruto i neto *dohotka;* dakle, uvek u nekom *novčanom* obliku. *Novčani dohodak* podrazumeva egzistenciju nekog konkretnog oblika ravnotežne cene, a ova »troškove proizvodnje«, neki određeni oblik i strukturu »troškova proizvodnje«.

U krajnjem rezultatu elementarne ekonomske analize u stvarnosti datog oblika »ravnotežne cene« dospeva se do *problema novca,* to jest do stvarnih modifikacija robe u smislu tendencije »opšte« ili »apsolutne« robe = *svetskog novca,* odnosno ovog ili onog konkretnog zamenika (reprezentanta) stvarnog novca = kvazi ili apstraktnog (simboličkog) novca. A u tu vrstu novca spadaju danas dinar, marka, funta sterling, dolar, SPV (»specijalna prava vučenja« Međunarodnog monetarnog fonda) itd.

Želimo uz put primetiti da ekonomska teorija (nauka političke ekonomije, kritička politička ekonomija) još nije sebi položila računa o jednom elementarnom pitanju (stvarnom društvenom problemu): kroz koje i kakve procese prolazi materijalni proizvod »ukupnog radnika« u našem društvu pre nego što dospe do tačaka njegove potrošnje, to jest do potrošača (proizvodnih i onih krajnjih — individualnih potrošača). A već su u opticaju teze o »socijalističkoj robnoj proizvodnji«, »socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje« i tome slično.

»Roba« i »novac« u Marksovom *Kapitalu* nisu dati izvan ili nezavisno od njihovog odnosa prema najamnom radu i kapitalu; nisu, dakle, takve »društvene stvari« koje u svemu — u svim svojim »dimenzijama«, unutrašnjim i spoljnim oblicima — odgovaraju opštem naučnom pojmu vrednosti. Oni su već tu — na prvim stranicama tog epohalnog naučno-filozofskog dela — *kapitalistički* modifikovani opšti produkcijski i razmenski odnosi; dakle, »transmutirana« roba i »transmutirani« novac.

Idući linijom te analogije s robom i novcem u funkciji kapitala, postavimo sledeće pitanje: u kojim i kakvim odnosima »stoje« — nalaze se roba i novac prema celini odnosâ udruživanja rada u našem društvu? Naravno, i prema odnosima ultraetatizma i još prisutnim elementima (ili recidivima) odnosa kapitala i »sekundarne eksploatacije proizvodnog rada«?

---

[2] Ž. Rakočević, *Osnovni egzistencijalni oblik udruživanja rada i zakoni društvene reprodukcije,* »Socijalizam«, br. 7—8/1976, str. 1152.

Nisu li i u našoj istorijskoj situaciji — »totalitetu istorijske zajednice« socijalističkog samoupravljanja (= ekonomsko-političkog udruživanja rada) — nastupile određene unutrašnje promene i mêne formi u robi i novcu?

Sve više se pokazuje da je u »istorijskom slučaju« robne ekonomije relativno udruženog rada nesravnjivo teže kritički proniknuti u tajnu njenog elementarnog — »ćelijskog« oblika nego metodski postavljati i rešavati takozvane globalne probleme društvene proizvodnje, ukoliko je ova već delimično formirana i nešto »organski celo«, slojevito, višestrano, odnosno konkretno i »ontološki« dato »činjeničko stanje« procesa udruživanja rada.

Zato je već u naslovu ovoga rada nagovešteno da »makroekonomski« problem takozvane ravnotežne cene sadrži u sebi odnos — vezu s bazičnom organizacijom udruženog rada (konkretnom »mikro-ekonomijom«). I to kako u »obliku stanja«, to jest u granicama proste reprodukcije, tako i pod »oblikom nemira« i proračunavanja »uporednih prednosti«, koji uključuje *novčanu akumulaciju* i proizvodno trošenje dela ostvarenog dohotka u smislu ekonomsko-tehnološkog *razvitka* date OOUR i »svesnog ravnanja« — opredeljivanja radnika prema novoj tehnologiji (domaćoj — vlastitoj ili iz inostranstva).

Pokazaće se da bez podrobne kritičke analize »srednjih članova« = zamršenih momenata u »ontološki« empiričkom razvijanju »ravnotežne« cene iz *robne vrednosti* (tržišne vrednosti) ostaje ta cena »šuplja, besmislena zamisao«; ili samo imaginarni prosek skroz-naskroz iracionalnih — proizvoljno, nasilno nastalih — »cena« (administrativnih »vrednosnih pondera«) različitih artikala i proizvodnih usluga.

»Razmena, ili prodaja roba po njihovoj vrednosti, jeste *racionalni princip,* jeste *prirodni zakon njihove ravnoteže;* odstupanja se imaju objašnjavati polazeći od njega, a ne obrnuto, da se sam zakon objašnjava iz odstupanja.«[3] Videćemo docnije da se ni takozvana marksistička politička ekonomija nije držala ovog ključnog uputstva — istinskog načela »završne ravnoteže« svakog složenog oblika robne proizvodnje — koji se kao crvena nit provlači kroz ceo Marksov *Kapital* i *Teorije o višku vrednosti.* Zato se i moglo dogoditi da mnoge Marksove kritičke refleksije, ideje i pojmovi u odnosu na takozvani transformacioni problem u učenju o robnoj vrednosti (inače, centralni problem trećeg toma *Kapitala)* »neplodno propadnu« ili budu neopravdano zaboravljeni u mnogim interpretacijama i »popularizacijama« Marksovog ekonomskog učenja. I što je još nesravnjivo gore od toga, u postavljanju i rešavanju *problema cena* (radi utvrđivanja samih osnova i strateške orijentacije u *društvenoj* politici i kontroli cena) otišlo se od Marksa ka Kejnzu i neokejnzijanskoj koncepciji »cenâ faktora proizvodnje«.

---

[3] K. Marks, *Kapital,* tom III, »Kultura«, Beograd, 1947, str. 155 (*kurziv* — Ž. R.).

A u ovom slučaju to nije bio napredak, već nazadovanje; makar samo u smislu poznatog Šumpeterovog oporog prorokovanja društvenih »učinaka kejnzijanske poruke«: »*Praktični kejnzijanizam* je mladica koja se ne može presaditi na strano tle; ona na njemu umire, ali *pre smrti postaje otrovna.*« Tu su mladicu mnogi svesno presađivali na tle ultraetatizma (»administrativnog« ili »teškog« socijalizma); i danas je tu krišom opet zasađuju a da nikad sebi ni društvu (u prvom redu, vlastitoj radničkoj klasi) nisu položili računa o stvarnom raskoraku i čak neizlečivom rascepu između isterivanja takozvanih visokih stopa privrednog rasta, na jednoj, i stvarne ekonomije u materijalnoj proizvodnji u pogledu utrošaka živog i minulog rada u jedinici proizvodnje, na drugoj strani. Opšti izrazi — najvažniji simptomi toga rascepa: *skupa* i *nedovoljna* proizvodnja u odeljku (sektoru) B društvene proizvodnje (još uže posmatrano: skupa i deficitarna proizvodnja životnih sredstava kojima se inače apsolutno moraju zadovoljiti srazmerno malobrojne egzistencijalne potrebe radnika i ostalih radnih — proizvođačkih slojeva društva), natprosečno visoke cene i nedovoljan kvalitet eksportnih artikala i proizvodnih usluga, a zato sve veća potreba za različitim oblicima »stimulacije izvoza«, nedovoljna zainteresovanost za rad i »rezultate rada« kod onih ljudi od kojih materijalna proizvodnja apsolutno zavisi, to jest kod proizvodnih radnika, upadljivo zaostajanje poljoprivrede za razvitkom industrije, naročito one »teške«, »bazične«, itd., ali smo sve te simptome susretali, i još ponegde srećemo i u našoj društvenoj praksi.

Naposletku, nova tehnologija (nove tehnologije iz domaćih i inostranih centara naučno-tehnološke revolucije), a zatim i robna proizvodnja, svetsko tržište i problem narušavanja ekološke ravnoteže »postoje za egzistenciju« udruženog radnika kao svojevrsno »predmetno zbivanje«, u koje je on neprestano i bez mogućnosti uzmicanja, povlačenja, konkretno »upleten«, definitivno uključen. Zato ni njegov odnos prema tom zbivanju nije i ne sme biti *apstraktan*, ili samo indirektan — isključivo posredan, kao što je to i danas odnos kapitaliste u njegovom svakidašnjem *calculusu* = »kvantificirajućoj apstrakciji«, ili odnos savremenog birokrate kome službena statistika (progresivno rastući statistički podaci i pokazatelji), »spirituelne« poruke i direktive onih sa »viših nivoa« potpuno zastiru pogled prema stvarnim društvenim problemima i potrebama radnika; a on bi, možda lično, i hteo da uputi pogled u pravcu »žive prakse rada« i njenih odlučno važnih nosilaca — proizvodnih radnika.

### »Ravnotežna« cena — društveno merodavna ili regulativna cena

Težište problema »ravnotežne« cene, ili, drukčije formulisano, težište problema gravitacione tačke, odnosno idealnog *centra* oko kojega se kreću (osciliraju) tržišne cene različitih roba i proizvodnih

usluga, nije u egzistenciji neke prosečne stope dohotka (= prosečne mere »rentabiliteta« u našem privrednom sistemu); jer tu bismo stopu mogli zamisliti i kao stohastički utvrđen prosek bezbrojnih individualnih »stopa dohotka«; dakle, *naknadno* i kao *ekstrapolaciju* opšteg trenda — nego u činjenicama i okolnostima onog napred pomenutog zakonitog *razvijanja* regulativne cene iz robne vrednosti, odnosno primarnog oblika zakona vrednosti.

U kapitalističkoj privredi to je problem unutrašnjeg preobražaja stope viška vrednosti (m') u profitnu stopu (pf'), i ove poslednje u prosečnu profitnu stopu (ppf'), a u sistemu socijalističke proizvodnje robe i specifičnog procesa obrazovanja novčano-kreditnih odnosa — to je problem transformacije robne vrednosti (koju izvorno i relativno samostalno stvara *svaki* član »udružene proizvođačke radničke klase« u okviru svoje OOUR) u *društveni dohodak* — kroz koji moraju »proći« (i realno »prolaze«) *svi* elementi vrednosti sadržani u materijalnim i ličnim činiocima društvene proizvodnje. Pojam i konkretni oblici (tipovi) »troškova proizvodnje« spadaju u ono središnje (neuralgično) područje u kojem se događa svojevrsna živa »razmena momenata« i impulsa između *proizvodnje vrednosti* (koja je ujedno i proces stvaranja društvenog bogatstva) i *društvenog dohotka* — koji nužno (zakonito) spada u sferu *raspodele;* i sačinjava njen strateški važan element, u najtešnjem reverzibilnom odnosu s proizvodnjom vrednosti.

U tim unutrašnjim povezanostima pojedinačni proizvodni radnik, a na određen način i pojedinačna OOUR, deluje kao »deo jedne *društvene moći,* kao atom mase«, pa se već na razini *proizvodnje vrednosti* postavlja pitanje »legitimnosti«, društvene opravdanosti, motiva, granica ili parametara onog zbiljskog pretvaranja proizvedene vrednosti u ovaj ili onaj oblik *dohotka.*

Već sada možemo reći (a to smo saopštili i obrazložili prethodno u raspravi *Načelo dohotka i dezintegracija robne vrednosti* u ovom časopisu 1962. godine) da dohodak nije ni po obliku ni po strukturi, niti po svojim veličinskim određenostima podudaran s robnom vrednošću, odnosno novostvorenom vrednošću, premda apsolutno zavisi od procesa stvaranja robne vrednosti i ne može da provali njegove granice; sem tako reći incidentno, ili nasilno — u smislu »birokratskog konflikta sa zakonom vrednosti« (Boris Kidrič), što sve može završiti i kakvom većom privrednom katastrofom, prekomernom finansijskom zaduženošću u inostranstvu, enormnom inflacijom cena i troškova, opštom »nelikvidnošću« privrede, »raubovanjem« društvenih »fiksnih« fondova (proizvodno primenjene mašinerije i tehnologije uopšte) i sličnim.

Dakle, dohodak nije ravan novostvorenoj vrednosti, osim u slučaju one privredne grane ili reproduktivnog preduzeća koji se nalaze na idealno srednjoj društvenoj poziciji u pogledu organskog odnosa između materijalnih i ličnih (»subjektivnih«) činilaca proizvodnje = organske ili kvalitativne kompozicije različitih elemenata proizvodnje. Ali i u tom slučaju ostaju značajne — rele-

vantne *razlike u obliku* i u *tendenciji* kretanja robne vrednosti i dohotka.

U takvim povezanostima iskrsava i problem *prosečnog dohotka*, ili društveno prosečne mere dohotka, — kao parametra prilikom svakog konkretnog empirijsko-kritičkog utvrđivanja *ekstradohotka*, odnosno različitih oblika rente. A u vezi s tim problemom je i — važno za nauku, kritičko prosuđivanje — nezaobilazna *iracionalna* strana društvenog dohotka; dakle, i specifična kritička refleksija i pojam »dohotka od *otuđenja*«.

Različiti oblici ekstradohotka priznati su i službeno u našem društvu. Specijalno u Ustavu SFRJ (član 18) i u Zakonu o udruženom radu (član 68, stav treći, tačka 3, član 69, član 82, a naročito član 111 i član 116). Na njih je obratila pažnju i ekonomska teorija u svojim najboljim verzijama. Ali je problem onog osnovnog merila — sa stanovišta kojeg se jedino i može postaviti pitanje o postojanju natprosečnih i ispodprosečnih dohodaka (dakle, ekstradohodaka s plus-minus predznacima) — ostao još u maglini onog nerasvetljenog odnosa dohotka prema robnoj vrednosti (procesu proizvodnje vrednosti).

Problem društvene regulativne cene ima i svoju istorijsku stranu. Star je koliko i sama politička ekonomija, kao pozitivna i kritička nauka.

Petijevo razlikovanje »prirodne cene« i »političke cene«, Smitova »*natural price*« (prirodna cena), Rikardova »stvarna«, ili »radna cena«, i »*price of production*«, odnosno »*cost of production*« (cena proizvodnje — troškovi proizvodnje), fiziokratska »*prix nécessaire*« (potrebna cena) itd. — preteče su Marksove *društvene cene proizvodnje*, ali samo ili, bolje reći, pretežno u formalno-logičkom i (delimično) kritičko-empirijskom smislu. Jer, ni jedan od tih prethodnih koncepata »ravnotežne« cene nije nedvosmisleno upućivao na stvarno postojeću razliku između cene proizvodnje kao specifično kapitalističke centralne tačke — epicentralnog momenta kretanja realnih tržišnih cena, i *tržišne vrednosti*, kao hipocentra *svake* razvijene (složene) robne proizvodnje i »trajnog uslova ponude, reprodukcije robe svake posebne oblasti proizvodnje« (Marks); dakle, neizostavnog uslova one njihove »završne ravnoteže«.

Prema tome, cena proizvodnje je empirijski oformljen (izveden, premešten) »centar« — gravitaciono područje realnih tržišnih cena, ali i »sasvim izopačen i očigledno bespojmovan oblik robne vrednosti, oblik kakav se javlja u konkurenciji, dakle u svesti vulgarnog kapitaliste, pa dakle i u svesti vulgarnog ekonomiste«[4].

Pod idealnom pretpostavkom količinskog podudaranja tražnje i ponude cena robe proizvedene pod prosečnim uslovima proizvodnje odgovara njenom unutrašnjem — zakonskom (»normalnom«) obliku; data je u obliku koji »odgovara njenom pojmu« (Hegel). Takva cena egzistira nezavisno od tržišnog privida iza-

---

[4] K. Marks, *Kapital*, tom III, str. 165.

zvanog neravnomernim kretanjem platežno sposobne tražnje i efektivne ponude izvesnih roba i proizvodnih usluga. A da bi se pronašla i u izvesnoj meri *fiksirala* prava tendencija kretanja tržišnih cena, moraju se u statističkim proračunima izravnavati njihove nejednakosti u vremenskom sledu, jer se ove, po pravilu, kreću u suprotnim pravcima (interferiraju, uzajamno ukidaju). Statistika je u tom pogledu izgradila dosta pouzdane metode i tehnike.

U daljoj analizi, kritičkom razotkrivanju i tumačenju fenomena i odnosâ cena, »proračunavanje« = matematičko, odnosno ekonometrijsko određivanje ponude i tražnje određenih roba — robnih kontingenata — i njihovih respektivnih cena pretpostavlja još i sledeće momente:

1) proizvodnju vrednosti i kao *osnovicu* egzistencije novca; jer je cena po svom *opštem pojmu* — vrednost u *novčanom* obliku;

2) društveno preplitanje robnih metamorfoza prilikom proučavanja prometnog sredstva i kretanja »novčane mase« u društvenom opticaju... novčani opticaj znači *prelaz* novca u *funkciju* prometnog sredstva plus izmenjeni egzistencijalni oblik novca (dinar, marka, dolar, itd.) koji proističe iz tog *prelaza;*

3) društveno veriženje robnih metamorfoza; prelaz novca u funkciju *platežnog sredstva;* kreditni odnosi i različiti oblici kreditnog novca (menica, ček, takozvani žiralni novac, »elektronski novac« i ostali egzistencijalni i funkcionalni oblici simboličkog novca) proistekli iz platežne funkcije stvarnog novca; eskontni i reeskontni poslovi = »kreditni potencijal« društva;

4) vezu dinara sa savremenim svetskim novcem, bez obzira na to što danas sretamo samo izvestan »svetski monetarni provizorijum«, odnosno pseudosistem;

5) postojanje različitih društvenih klasa, odnosno društvenih slojeva i njihovih odseka (frakcija), »koji među sobom dele *celokupni* društveni dohodak i među sobom ga *troše* kao dohodak, koji, dakle, *stvaraju potražnju* koju sačinjava *dohodak*«,[5] plus proračunavanje tražnje i ponude između samih proizvođačkih organizacija udruženog rada, odnosno i svih ostalih proizvođača robâ i proizvodnih usluga u našem društvu; jer treba imati na umu da ljudske potrebe — u njihovoj količinskoj određenosti i *platežnoj moći* — neposredno regulišu tražnju za ovom ili onom robom, odnosno proizvodnom uslugom. »Društvena potreba« (*količina* potrebe; potreba, odnosno upotrebna vrednost date robe na društvenoj potenciji; društvena mera, a ne samo potreba uopšte) jeste stvarni uzrok i »ono što reguliše princip tražnje« (Marks). Po shvatanju Jozefa Šumpetera, potrebe su »ujedno uzrok i pravilo ekonomskog držanja učesnika« u velikoj i teško predvidivoj

---

[5] K. Marks, *Kapital*, tom III, str. 162 (*kurziv* — Ž. R.).

»igri razmene«. One u toj igri — tržišnim odnosima — »predstavljaju pokretačku snagu«.

Dakle, pred ekonomsku analizu se postavlja zadatak da kritički razotkrije celokupni sklop socijalističkog procesa proizvodnje, ukoliko je ovaj zakonito i *proizvodnja vrednosti* i proces transformacije robne vrednosti u *dohodak-vrednost*.[6]

U ovu analizu treba uključiti i izučavanje strukture potreba (egzistencijalne potrebe, odnosno krugovi najnužnijih potreba, potrebe za obrazovanjem, umetničkim doživljajima itd. = kulturne potrebe, fiktivne potrebe — proistekle iz *paroksizama otuđenja* u savremenom društvu, iz takozvanog potrošačkog mentaliteta, građanskog »prestiža« i tome sličnog), a zatim i utvrđivanje »skale preferencija« i »stepena elastičnosti tražnje«, »skalâ individualnih novčanih dohodaka« itd.

## »Transformacioni problem« u novoj dimenziji

Po mišljenju Jozefa Šumpetera, »odnos rad — cena« sačinjava »glavni moment u svim diskusijama koje su se u prošlosti vodile oko Marksovog zakona vrednosti«. Sve glavne argumente kritike Marksovog učenja o preobražaju tržišne vrednosti u cenu proizvodnje dao je, navodno, Bem-Baverk u knjizi *Zum Abschluss des Marxschen Systems* (Završetak Marksovog sistema), 1896. godine.[7]

Ova preterana Šumpeterova »konstatacija« — tvrdnja nalazi se u vapijućoj suprotnosti prema zaista skromnom dometu i tako reći ništavnim učincima Bem-Baverkove kritike Marksovog rešenja tog »najtvrđeg« problema teorijske ekonomije prošloga veka. Ona je nesaglasna i s izvesnim Šumpeterovim ispravkama i »dopunama« Bem-Baverkove kritike, kao i s njegovom opštom tezom po kojoj je cena *»koeficijent transformacije«* (propustio je da kaže šta se tu *transformiše*, menja, razvija — prim. Ž. R.) i »trošak, u smislu *oportunitetnog troška*««, pa zato i »opšta *logična kategorija*«; dakle, ekonomski odnos i oblik koji »odgovara svom pojmu« — primetio bi Hegel, za čiju filozofiju Šumpeter, inače, tvrdi da nije »manje materijalistička« od Marksove.

U poređenju s Marksovim, Šumpeterovim itd. više ili manje verodostojnim i naučno obrazloženim rešenjima problema »ravnotežne« = regulativne društvene cene u složenoj kapitalističkoj robnoj proizvodnji sasvim skromno izgledaju neka najnovija »rešenja« tog problema kada je reč o »socijalističkoj robnoj proizvodnji«, ili samo pokušajima da se za *društvenu politiku cena* »utvrde« — iznađu odgovarajući »kriterijumi«, norme, merila.

---

[6] Uporedi pomenutu studiju: *Načelo dohotka i dezintegracija robne vrednosti*, »Socijalizam«, br. 4/1972, str. 53, 61—62.

[7] Uporedi: J. A. Schumpeter, *Povijest ekonomske analize*, »Informator«, Zagreb, 1975, str. 493, i fusnotu 17 na toj stranici, str. 539. i 775.

Tako u najnovijem Nacrtu zakona o osnovama sistema cen
i društvenoj kontroli cena[8] (već u njegovim Osnovnim odredbama
čitamo šta sve cena »radi«: (1) »vrednuje rezultate rada«, (2) »omo
gućuje normalne tokove ukupne društvene reprodukcije«; (3) »uka
zuje na pravac ekonomski racionalnog angažovanja i korišćenj
prirodnih, radom stvorenih i radnih potencijala društva i racio
nalne podele ukupnog društvenog rada«, (4) »predstavlja meru z
racionalno uključivanje u međunarodnu razmenu proizvoda i us
luga i međunarodnu podelu rada« i (5) »omogućava (doprinosi
samoupravno udruživanje rada i sredstava«, a da se ni aluzijom
ne upućuje na onaj uvek živi, protivrečni i neuralgični odnos iz
među proizvodnje vrednosti i društvenog dohotka, koji prava »rav
notežna« cena u sebi zakonito sadrži, nosi, razvija.

Umesto takvog ukazivanja, u Nacrtu nalazimo krajnje neod
ređene »definicije« cene; na primer, onu o ceni kao »*izrazu* delo
vanja ekonomskih zakonitosti u socijalističkom samoupravnom si
stemu« i o svetskoj ceni kao »*pre svega* (!?) *izrazu* nivoa svetske
produktivnosti rada i savremenog tehničkog progresa«.[9]

Već prilikom razmatranja *mere vrednosti (Kapital,* I, prv
odeljak, glava III: »Novac ili robni promet«) Marks daje kristalno
jasne opšte definicije cene, premda duboko svestan Aristotelovog
osnovnog stava da se definicijama ne može dokazati suština stvari
niti iscrpsti istina o ovom ili onom naučno razmatranom predmetu
(problemu). Tu nalazimo da je »cena *novčano ime rada* ostvarenog
u robi«; ali i ozbiljno upozorenje da je »ekvivalencija (jednaka
vrednost) robe s *količinom novca,* čije ime čini njenu cenu, *tauto-
logija«,* jer je »*relativno* izražavanje vrednosti neke robe uvek iz-
ražavanje ekvivalentnosti dveju roba«. I odmah iza ovoga Marks
saopštava *momenat inkongruencije* (količinskog nepodudaranja)
tržišne cene i veličine vrednosti robe, u kojem nalazimo *klicu* i *mo-
gućnost* daljeg odstupanja (konkretne aberacije) cene u odnosu
na vrednost robe. Naravno, za to sistematsko odstupanje cene od
tržišne vrednosti robe (robâ) potrebno je neko konkretno — stvar-
no *posredovanje* mnogih »zamršenih srednjih članova«, a to znači
da su potrebni i srazmerno viši stupnjevi ekonomsko-tehnološkog
razvitka. Naravno, i viši produkcijski odnosi; u prvom redu, od-
nosi najamnog rada i kapitala i tendencija internacionalizacije *tih*
odnosa — praktičko vladanje svetskim tržištem, njegovim najvaž-
nijim »mehanizmima« i oblicima.

»Ali *oblik* cene ne samo da donosi mogućnosti kvantitativne
inkongruencije između veličine vrednosti i cene, tj. između veli-
čine vrednosti i *njenog vlastitog novčanog izraza* (usled neravno-
mernog kretanja ponude i tražnje za nekom robom, kao inače
uvek protivpoloženim ekonomskim silama — prim. Ž. R.), nego

---

[8] Skupština SFRJ, AC Br. 609/1, Beograd, februar 1978.

[9] Vidi član 3, 29. i 30. pomenutog Nacrta.

može da krije u sebi i *kvalitativnu protivurečnost*, tako da cena uopšte *prestane biti izrazom vrednosti*, makar da je *novac samo oblik robne vrednosti*. Stvari koje same sobom nisu robe, na primer savest, čast itd., mogu njihovi vlasnici izneti na pazar za novac, i tako one svojom cenom dobijaju oblik robe. Otud i neka stvar može *formalno* imati cenu a da nema vrednosti. *Cenovni izraz postaje ovde imaginaran*, kao izvesne matematičke veličine. S druge strane, i imaginarni cenovni oblik, kao, na primer, cena neobrađenog zemljišta, koje nema vrednosti jer nikakav ljudski rad nije u njemu materijalizovan, može da krije u sebi *stvaran odnos vrednosti* ili iz ovoga *izveden odnos*.«[10] Te specifične momente inkongruencije cene i vrednosti i stvarne dijalektičke obrte — »transsupstancijacije« obrazlaže Marks iscrpno kasnije pod rubrikama »kapitalizovanje periodičkih prenosivih (otuđivih) dohodaka« = »fiktivni kapital«, »zemljišna renta« i »cena zemlje«, »kvazi-roba«, »iracionalni vrednosni odnosi« ili »iracionalna strana ekonomskih odnosa«, »ažiotaža«, odnosno spekulativna delatnost berzi i banaka, »monopolska cena« itd.

»Cenovni oblik uključuje *otuđivost* robe za novac, a i *nužnost toga otuđivanja*«, kaže Marks nešto docnije. Ta tečna otuđivost = *razmenljivost (exchangeability, convertibility)* robe za novac (»*a commodity is exchangeable for money*«, — stoji umesto izraza »otuđivost« u engleskom izdanju *Kapitala*) jeste skriveni kvalitativni moment između cene i vrednosti robe; ona označava jedinstvo celokupne metamorfoze robe, a na određeni specifičan način — i kapitalistički i socijalistički proizvedene robe, robnog kontingenta. »Cena koja bi bila *kvalitativno* različita od vrednosti jeste *apsurdna* protivrečnost.«[11]

Vratimo se sada problemu ravnotežne cene. Na prvi pogled, ona je »komponovana« — sastavljena iz »cene koštanja«, odnosno »troškova proizvodnje« i iz nekog »ekonomskog viška« (inkrementa vrednosti) — preko sume vrednosti *svih* elemenata proizvodnje utrošenih u toku izrade, date robe ili proizvodne usluge. *Izgleda* kao da su ti troškovi i osamostaljeni »ekonomski višak« (koji na neobjašnjiv način odnekud pritiče reproduktivnom preduzeću) glavni uzročnici »vrednosti« robe, dakle samostalni elementi robne vrednosti; njeni »komponujući elementi«.

Taj privid »sastavljanja vrednosti« ili komponovanja prodajne cene robe (u praksi i teoriji poznato »zidanje cena«) dolazi otuda što *konkurencija*, a ne društveni plan, »razdeljuje društveni kapital među različne oblasti proizvodnje« i što tržišni procesi uopšte »srećno« zastiru (prikrivaju i modifikuju) sferu proizvod-

---

[10] K. Marks, *Kapital*, tom I, str. 62 (*kurziv* — Ž. R.)
[11] K. Marks, *Kapital*, tom III, str. 313 (*kurziv* — Ž. R.)

 

nje vrednosti — tu stvarnu polaznu tačku »unutrašnje fiziologije« kapitalističke i socijalističke proizvodnje robâ.[12]

Međutim, treba istaći da je pojam »troškova proizvodnje« *različit* od zemlje do zemlje, iz epohe u epohu, takođe, a da je *naučni pojam vrednosti* uvek i svugde *isti*, i, *stricto sensu*, vezan za rad *in abstracto*, to jest za proizvodno trošenje ljudske radne snage i materijalizaciju proizvodnog rada u »ogromnim zbirkama robâ«, koje neprestano izbacuju na svetsko tržište različite nacionalne ekonomije, odnosno njihove izvozne grane ili preduzeća. Pa makar da je ovaj pojam u nekim verzijama više nakićen iluzijama i predrasudama, a u drugima manje ili gotovo nimalo.

Za »troškove proizvodnje« se može reći da su određeni »predujmljenim kapitalom« (proizvodno primenjenim postojanim i promenljivim kapitalom), odnosno vrednošću »osnovnih« i »obrtnih« proizvodnih sredstava (u jugoslovenskom privrednom sistemu), ali je zato besmisleno da se iz »troškova« izvede *vrednost robe*.

Pod pretpostavkama *prvog* toma *Kapitala*, cena koštanja neke robe ravna je *vrednosti* robâ utrošenih u njenoj proizvodnji. U prvom redu zbog pretpostavke *istog organskog sastava kapitala* u svim granama date nacionalne (ili možda i svetske!?) privrede. Pod tim i nekim drugim »uprošćavajućim« pretpostavkama (odsustvo tehnološkog progresa, svugde ista i nepromenjena m' i isti ritam, odnosno jednaka brzina obrta kapitala itd.), održava se strogo ekvivalentna razmena robâ i proizvodnih usluga.

Pod pretpostavkama *trećeg* toma ta stvar uzima drukčiji pravac. Posmatrano u društvenim razmerama, suma prosečnih profita jednaka je sumi individualno stvorenih profita na bezbrojnim tačkama kapitalističke proizvodnje, a suma cena proizvodnje ravna je sumi prenete (»reprodukovane«) vrednosti sredstava za proizvodnju iz ranijih ciklusa proizvodnje plus novostvorena vrednost u posmatranoj reprodukcionoj godini, ali je zato cena proizvodnje neke pojedinačne robe (robnog proizvoda pojedinačnog kapitala) svugde — osim za robe na onoj idealnoj srednjoj poziciji — nešto veća ili manja u odnosu na njenu vrednost. I otud sledeći moment, koji moramo uključiti u razmatranje o »ravnotežnoj ceni«: »cena proizvodnje neke robe je za njenog *kupca* (proizvodnog potrošača te robe — prim. Ž. R.) njena *cena koštanja*, te tako može kao cena koštanja da uđe u obrazovanje cene neke druge robe«.[13] I tako redom, u horizontalno i vertikalno povezanim granama, odnosno reproduktivnim preduzećima.

---

[12] Prastaro idejno uporište tog privida i pogrešnog shvatanja »vrednosti« ili cene nalazi se u Smitovom načinu »rastavljanja robne vrednosti na dohotke« (i to bez »ostatka«, to jest bez četvrtog elementa = vrednosti utrošenog postojanog kapitala) i u njegovoj »dogmi dohotka«, a novija idejna uporišta ono ima u Kejnzovom ekonomskom učenju i u takozvanim neomarginalističkim teorijama cena.

[13] *Kapital*, tom III, str. 133 (*kurziv* — Ž. R.).

Tako nastaje *modifikovano* značenje cene koštanja. To je ekonomski fenomen koji ima izuzetan značaj za teoriju društvene reprodukcije, pa, prema tome, i za društveno planiranje i službenu statistiku u svakoj robnoj ekonomiji.

Moguće su, naravno, i pogreške u »društvenim proračunima« bruto proizvoda i dohotka; najčešća je ona kada se u nekoj posebnoj oblasti proizvodnje cena koštanja izjednači s *vrednošću* sredstava za proizvodnju utrošenih na njenu proizvodnju.

Cena koštanja je uvek manja od vrednosti sredstava za proizvodnju. Ona je u kapitalističkoj praksi data kao »nezavisna« pretpostavka i egzaktno utvrdiva ekonomska veličina; upravo zato jer nije kategorija proizvodnje vrednosti.

Davno su u nas postavljena pitanja: šta je društvena regulativna cena, odnosno »ravnotežna« cena, a šta cena koštanja. Već prema tome da li su i kako razumeli onaj zlokobni »transformacioni problem« i da li na socijalističku proizvodnju robâ gledaju kao na »nesrećan slučaj istorije«, prelazno »fluidno« ili krajnje neodređeno stanje, odnosno kao na specifičan način i oblik društvene proizvodnje — ekonomisti su davali i daju različite i često sasvim oprečne odgovore. Ovde nas, međutim, ne mogu interesovati sama ta različita shvatanja niti istorija te debate koja se nastavlja. Dovoljno je reći da u svakoj poznatoj koncepciji cenâ ima po koje »zrnce soli«, ali da ni jedna do sada »lansirana« koncepcija nije izdržala iole ozbiljnu proveru društvene prakse niti je mogla naći put do društvene politike cena. Rečit dokaz za to je, pored ostalog, i pomenuti Nacrt zakona o politici cena.

Razloga za to ima više nego što su ovde spomenuti, odnosno samo nagovešteni. Mišljenja sam da razloge valja tražiti i u okolnosti da najveći broj naših ekonomista-teoretičara (a da i ne spominjemo praktičare) nikad nije uložio dovoljno truda da uđe i pronikne u »tajanstvenu vezu« Marksa s Hegelovom i uopšte nemačkom filozofijom. Marksov »materijalizam unapred«, za korenitu razliku od onoga Fojerbahovog antropološkog redukcionizma (Engels: »materijalizma unatrag«) upravo je dao najviše na planu metodskog postavljanja i rešavanja najtežih ekonomskih problema. Rečit primer je upravo »transformacioni problem«. Marks ne samo što otkriva »zemaljsku jezgru« kapitalističke cene proizvodnje u robnoj vrednosti = radu *in abstracto* već i pokazuje zašto se i na koji način robna vrednost preobražava i realno egzistira u tom njenom veoma *otuđenom* i *iracionalnom* (specifično kapitalističkom) vladajućem obliku. A ide u analizi i dalje i prikazuje različite modifikacije u kretanju i obliku same ppf' i cene proizvodnje — u smislu tendencije internacionalne (svetske) ppf', tendencije pada ppf', tendencije monopola itd.[14]

---

[14] Isti misaoni postupak »primenjuje« Marks već u analizi nastanka novca. »Nije teškoća u tome da se shvati da je novac roba, nego *kako, zašto* i *kroz što* je roba novac« (*Kapital,* tom I, str. 54, *kurziv* — Ž. R.).

Da bi se shvatila bitna razlika između ppf' i društvene cene proizvodnje u »koordinatnom sistemu« najamnog rada i kapitala i izvesne »stope rentabiliteta« i njoj primerene društvene regulativne cene u sistemu proizvodnje relativno udruženog rada, dovoljno je ukazati na u korenu različite »srednje članove« u ta dva sistema robne proizvodnje i razmene.

U kapitalizmu *najamnina* ili cena rada »otvara« proces onog otuđivanja i izokretanja racionalne suštine proizvodnje vrednosti, a u socijalizmu, odnosno specifičnom samoupravnom obliku socijalizma, nova ekonomska pozicija proizvodnog radnika kao (relativno) udruženog radnika implicira stvarni preokret u pogledu načina i oblika prisvajanja radom stvorene vrednosti, odnosno dohotka.

U kapitalizmu najamnina »proizvodi« mistifikaciju na oba pola neuralgičnog odnosa najamni rad — kapital. Na strani radnika najamnina se pogrešno predstavlja kao »cena« njegovog rada, a na strani kapitaliste, koji ekskluzivno »kupuje rad« pod ovim ili onim konkretnim oblikom najamnine, ona mu se pokazuje kao neizbežni izdatak sa »računa kapitala«; dakle, kao jedan nužni trošak ili element cene koštanja njegove robe. Konkurencija na robnom tržištu, a zatim i na tržištima rada, robnog i novčanog kapitala samo pooštrava ta izokretanja i mistifikacije.

U socijalizmu (u našem privrednom sistemu) radna snaga nije roba, niti može, odnosno sme da bude roba. Bar ne po definiciji, opštem pojmu udruživanja rada i raspodele prema radu; naravno, i prema stvarnoj dispoziciji, *mogućnosti* da se uopšte u perspektivi prevlada robni oblik društvene proizvodnje, a ne samo neki eventualni recidivi ili elementi robnog karaktera radne snage. Radnik je i dalje »vlasnik svoje lične radne snage«, ali ne i njen prodavac. Ovaj moment ima dalekosežne implikacije; apsolutno je relevantan za udruživanje — »razdruživanje« rada, a znači i određenu zaštitu od birokratskih pretenzija i uzurpacija u pogledu neotuđivih prava radnika i njihove stvarne slobode kretanja — izbora proizvođačke asocijacije rada u kojoj će udruživati rad i ostvarivati pomenuta prava. »Uopšte čovek se pojavljuje (izolovano ili socijalno) uvek kao *vlasnik* pre nego što se pojavi kao radnik, pa bilo vlasništvo samo to da on *samog sebe pridodaje prirodi,* ili da on kao porodica, pleme, zajednica pridodaje sebe *delom prirodi, delom zajedničkim, već proizvedenim sredstvima za proizvodnju.* I čim je prestalo prvo životinjsko stanje, svojina čovekova na prirodi uvek je *posredovana* njegovim postojanjem kao člana zajednice, porodice, plemena itd., odnosom prema drugim ljudima, koji uslovljava njegov odnos prema prirodi. »Radnik bez

---

»Doista je mnogo lakše putem analize naći zemaljsku jezgru religioznih himera nego obrnuto iz datih određenih stvarnih životnih prilika izvesti njihove verske idealizovane oblike. A ovaj poslednji metod je jedino materijalistički i stoga naučni metod« (*Kapital,* tom I, »Prosveta«, Beograd, 1974, str. 330, fusnota 89).

svojine« kao »osnovni princip« naprotiv je tek *stvorenje civilizacije* i na istorijskom stepenu »kapitalističke proizvodnje«. To je jedan zakon »eksproprijacije«, a ne »aproprijacije«... one vrste aproprijacije koja proističe iz određenog, specifičnog načina proizvodnje«.[15] Premda egzistencijalni »postulat« tokom celokupne ljudske istorije, ipak je ovaj prvobitni svojinski moment bio doveden u pitanje i gotovo sasvim poništen; ne samo u robovlasništvu, feudalizmu ili kapitalizmu već i u ranom (»administrativnom«) socijalizmu.

U datim unutrašnjim povezanostima sistema zajedničke proizvodnje vrednosti radnikovo vlasništvo nad ličnom radnom snagom inicira, »povlači« sa sobom ceo niz takozvanih neotuđivih prava. Naravno, samo ukoliko je njegova egzistencija kao udruženog radnika (samoupravljača) neraskidivo povezana sa živom praksom rada; ukoliko je, dakle, rad (proizvodni rad i slobodno stvaralaštvo) suštinska odredba i pokretački princip njegove celokupne egzistencije.

Radnik se zato ne miri i neće da podnosi različite oblike »plaćanja rada« (najamninu, platu, normu itd.); on će nastojati da ih izbegne, zaobiđe, relativizira, bilo pasivnom rezistencijom (izbegavanjem ozbiljnog rada, »zabušavanjem«, povlačenjem u »honorarne poslove«, »politikom bolovanja« i slično) bilo otvorenom kritikom, »prekidima rada«, ili stvaralačkim naporom, u smislu razvijanja pravih (istinskih) odnosa udruživanja rada i raspodele dohotka prema materijalizovanom radu = »rezultatima rada«.

Rekli smo ranije da radnikov odnos prema proizvodnji vrednosti nije apstraktan. To u isto vreme znači da ni njegov odnos prema procesu stvaranja i razdeobe dohotka, a u izvesnom smislu i prema stopi rentabiliteta »njegove« OOUR, ne može biti apstraktan, odnosno »prepušten« nekom drugom subjektu (državi — birokratiji, ili »tehnostrukturi« — profesionalnim upravljačima, svejedno).

Proizvođenje robne vrednosti *polazi* i sada od radnika; ali ne više kao najamnog radnika, već kao *tendencijski* udruženog radnika. Njegovo ekonomsko-tehnološko-samoupravljačko »biće« jeste »istorijski odlučujuće biće« (Ernst Bloh); ono je stvarna polazna tačka i osnovica »fiziologije« celokupnog sistema socijalističke proizvodnje. Ovaj sistem je tek u *procesu nastajanja*, u svojim početnim, još nerazvijenim oblicima.

Bazična asocijacija rada (OOUR) je Arhimedova tačka tog sistema. Upravo zato što ona, a ne konkretni oblici *izvedeni* iz celine njenih odnosa, funkcija, potreba i pretenzija (»radna«, »složena« itd. organizacija udruženog rada), *proizvodi vrednost* i prva prisvaja tu vrednost u izvesnim njenim modifikovanim — manje ili više složenim — ekonomskim oblicima »dohotka« i »ekstra-

---

[15] K. Marks, *Teorije o višku vrednosti*, tom III, »Kultura«, Beograd, 1956, str. 386 (*kurziv* — Ž. R.).

dohotka«. U OOUR zbiljski, a ne samo normativno-politički, d lazi do odlučno važne »razmene momenata«, odnosno »interak je« između tendencijski udruženog radnika i *celine* odnosa i z konitosti sistema društvene reprodukcije.

Radnikova egzistencija, prema tome, nije svedena na proi vodni rad; ili, što je još gore, na rutinsko obavljanje ove ili o delimične operacije (funkcije, potfunkcije) u neposrednom pr cesu proizvodnje. Svaki znak ili nagoveštaj u smislu takve »r dukcije radnikove egzistencije« morao bi ozbiljno da upozori zabrine; jer može da indicira opadanje i, čak, rastrojstvo celoku nog sistema.[16]

Stvaranje materijalnih vrednosti i proizvođenje robne vre nosti uključuje uvek i neki stvaran odnos između *živog* (direktno i *minulog* (indirektnog) rada. Upravo ta i takva proizvodnja s p menutim odnosom živog i minulog rada »daje nalog« za obraz vanje OOUR. Ali i inicira i delimično izvršuje »posao modifik cije« robne vrednosti; i u smislu one »opšte stope rentabilitet zajedničke (tendencijski neposredno društvene) proizvodnje i n kog konkretnog oblika »ravnotežne« cene.

U vezi s odnosom živi — minuli rad postoji i problem »t žišne valorizacije« proizvodnog rada, problem postojanja onc neizbežnog ekonomskog »plus—minus« u ostvarenoj ceni robn proizvoda — u odnosu na stvarno uloženi, to jest materijalizova tekući rad date OOUR (kolektivnog proizvođača robe).

Problem se može svesti na onu »glavnu tačku« *(punctu saliens)* o kojoj je raspravljao Marks u okviru razmatranja pr blema transformacije m' u pf' i ppf', odnosno preobražaja robr vrednosti u cenu proizvodnje.

U težnji da sa nekoliko opštih poteza istakne osnovnu ra liku između kapitalističke i neke — čisto hipotetički uzete - nekapitalističke *robne* proizvodnje, Marks pruža ilustraciju u k joj postoji slučaj da su »*sami radnici* posednici svaki svojih sre stava za proizvodnju« (= minulog rada, zgusnutog, odnosno iskr stalizovanog u sredstvima za proizvodnju) i, naravno, svoje lič radne snage; i gde »svoje robe jedan s drugim razmenjuju«.

---

[16] Takozvani *prekidi rada* (= štrajkovi) u većini slučajeva nis samo, niti poglavito izrazi »nesrećne svesti« radnika, ili izraz odsustv obrazovanja i kritičke svesti radnika — kroz stvaralački rad i dela nost samoupravljanja, nego pretežno dramatični iskazi i čak erupcij dugo nagomilavanog nezadovoljstva *proizvodnih* radnika ovim ili oni oblikom »plaćanja rada«; što znači, inverzno rečeno, izraz su njihovo nezadovoljstva zbog odsustva pravih, istinskih kriterijuma i merila ra podele dohotka, u čijem bi stvaranju i sprovođenju oni sami sve nep srednije učestvovali. Ti su štrajkovi stvaran dokaz da je proizvodni ra nik još zabrinut za celinu svoje egzistencije i da je ponekad i p negde, u tom nemiru i strahu za egzistenciju, »iznutra rastrojen«, u drhtao. A s obzirom na poznatu i već službeno priznatu tvrdokorno etatističkih i tehnomenadžerskih odnosa (u komunalnim društveno-pol tičkim zajednicama i u reproduktivnim preduzećima), taj »nesrećni fen men« i ne bi trebalo da začudi, iznenađuje, zbuni.

(1) Robe u tom slučaju nisu više proizvod kapitala. I zato njihove cene ne gravitiraju prema »procesirajućoj vrednosti« (kapitalu), već prema »agregatu« — zbiru utrošaka živog i minulog rada.

(2) »Prema *tehničkoj* prirodi njihovih radova bila bi vrednost sredstava i materija za rad, primenjivanih u različnim granama rada, *različna;* isto bi tako, ne uzimajući u obzir *nejednaku vrednost* primenjenih sredstava za proizvodnju, bila zahtevana *različna masa tih sredstava za datu masu rada,* prema tome da li se neka određena *roba* može napraviti za jedan sat, neka druga tek za jedan dan itd.« Validne informacije o stvarnim diferencijama u produktivnosti rada preduzeća X, Y itd. pružale bi pouzdane podatke o tome koliki je element amortizacije i koliki su ostali »materijalni troškovi« u strukturi prodajnih cena respektivnih roba.

(3) »Uzmimo, zatim, da ovi *radnici prosečno rade jednako vreme,* računajući tu i izjednačenja koja proizlaze iz različne intenzivnosti rada itd. Tada bi dva radnika u robama koje sačinjavaju proizvod njihovog dnevnog rada obojica prvo *naknadili svoje troškove,* cene koštanja utrošenih sredstava. Oni bi bili *različiti,* prema *tehničkoj* prirodi njihovih grana rada. Drugo, obojica bi bili *stvorili jednaku količinu nove vrednosti,* naime radni dan koji su *dodali* sredstvima za proizvodnju. Tu bi bila *uključena njihova najamnina plus višak vrednosti, višak rada preko njihovih nužnih potreba, ali čiji bi rezultat pripadao njima samima.* Ako se kapitalistički izrazimo, onda obojica dobijaju istu najamninu plus isti profit = vrednost, izraženu, na primer, u proizvodu jednog desetosatnog radnog dana.« Ali upravo zato bi vrednosti njihovih roba bile različite. U strukturi vrednosti robe radnika (odnosno preduzeća) X, na primer, bio bi srazmerno više zastupljen »konstantni« element vrednosti za primenjena sredstva za proizvodnju nego u vrednosti robe Y; jedinica robe X usisavala bi manje živog rada nego jedinica robe Y itd. — ukoliko bismo hteli da uključimo i ostale razlike u njihove uslove proizvodnje.

(4) »Pod tom bi pretpostavkom *različnost profitnih stopa* (ili individualnih »stopa rentabiliteta« — prim. Ž. R.) bila dakle *indiferentna* okolnost, upravo kao što je danas za najamnog radnika indiferentna okolnost u kakvoj se profitnoj stopi izražava količina viška vrednosti koju iz njega cede, i upravo kao što je u *međunarodnoj trgovini različnost profitnih stopa kod raznih nacija indiferentna okolnost za njihov robni promet.*«[17]

---

[17] *Kapital,* tom III, str. 143—144 (*kurziv* — Ž. R.). Uporedi još i Engelsovu *Dopunu i dodatak trećoj knjizi »Kapital«;* osobito njegovu primedbu na strani XXXIX, koja glasi: »Da je Marks dospeo do toga da još jednom proradi treću knjigu, on bi ovo mesto, bez sumnje, *znatno više razradio.* Ovako kako sada stoji, ono daje samo *skiciranu konturu* onoga što o ovom pitanju *treba* da se kaže.«

(5) Ovde istaknutom — postavljenom načelu stroge ekvivalencije u razmeni robâ ne bi protivrečila ni činjenica da se »elementi proizvodnog kapitala«, to jest sredstva za proizvodnju preduzeća X, Y itd., *kupuju na tržištu;* njihove bi cene, isto kao i cene finalnih produkata, »odgovarale opštem pojmu cene«.

(6) Stvarna *nejednakost* cena koštanja otupljivala bi ili sasvim odstranjivala žaoke kapitalističke konkurencije: borbu za prosečan profit i ekstraprofit, odnosno rentu u njenim različitim konkretnim oblicima. Renta bi u tom hipotetičkom modelu robne proizvodnje bila *socijalizovana* i, kao takva, unapred uneta u »viši ekonomski račun«. Javljala bi se prilikom proračunavanja i realizacije »uporednih prednosti« u odnosima s inostranim ekonomijama.

(7) »Prošlost« rada materijalizovanog u *društvenim* sredstvima za proizvodnju »uvek je svežeg datuma; i zato samo *relativna*«, kaže Marks. I to bez obzira na stvarno postojeće diferencije u »organskim kompozicijama« proizvodnih elemenata i u rokovima reprodukcije različnih proizvođačkih asocijacija rada. Zato minuli rad možemo nazvati i *indirektnim* radom; njegova tehnološka i ekonomska uloga dolaze praktično do izraza samo usled nekog stvarnog, konkretnog dodira sa živim, odnosno tekućim, aktuelnim ili neposrednim ljudskim radom.

»Apstraktnom dimenzijom« svoga živog (tekućeg) rada radnik proizvodi novu vrednost; »supstanca vrednosti jeste i ostaje jedino utrošena radna snaga — *rad*« (Marks), a »konkretnom dimenzijom« tog istog rada; dakle, neposrednim radom u smislu obrađivanja metala, kopanja rude, izrade obuće, krojenja odela, projektovanja i izrade prototipa mašine itd. — **on prenosi i održava** vrednost proizvodno primenjenih društvenih sredstava za proizvodnju i tehnologije uopšte.

Sve to on radi u okviru, ali i nezavisno od posebne društvene određenosti *(qualitas specifica) udruženog* rada; ukoliko, naravno, pod pojmom udruživanja rada ne obuhvatamo i čisto tehničko-tehnološko povezivanje *konkretnih* radova, to jest »tehničko-tehnološku integraciju« materijalne proizvodnje.

(8) Izgleda da u ovakvom »modelu robne proizvodnje« i nema onih žaoka, motiva i impulsa koje je u sebi imala već jednostavna, pretkapitalistička robna proizvodnja. Postavlja se pitanje: šta bi *iznutra pokretalo* ovu zajedničku robnu proizvodnju, pored (osim) motiva i razloga koji proističu iz njenog »spoljašnjeg odeljenja«, to jest iz njenih veza i odnosa konkurencije s inostranim ekonomijama i kretanja svetskog tržišta.

Pitanje se može i ovako postaviti: ako se — pod pretpostavkama »modela« — u »računu društvenog dohotka« ne pojavljuje ni atom vrednosti utrošenih sredstava za proizvodnju zatečenih na početku date reprodukcione godine (jer se, prema matematičkom zakonu o operisanju s *promenljivim* i *konstantnim* veličinama, ove poslednje vezuju s prvima samo sabiranjem i oduzimanjem),

kako u tom slučaju proizvođačke asocijacije rada stvaraju sebi takve ekonomske i finansijske situacije koje im omogućuju ubrzani tehnološki razvitak, zapošljavanje novih radnika, eventualno otvaranje novih pogona, »zajednička ulaganja« u nove energetske i sirovinske izvore, odnosno proizvodne kapacitete i tome slično?

(9) Tako smo dospeli do »pitanja svih pitanja«. Zašto bi uopšte udruženi proizvodni radnik bio zainteresovan za akumulaciju = proširenu reprodukciju, ako mu njegov »viši ekonomski račun« unapred i naknadno potire svaki »ekstradohodak« i time izvlači i poslednju »žaoku profita« iz primarne i sekundarne raspodele društvenog dohotka?

Jer, recimo to sasvim otvoreno i uprošćeno, tip robne proizvodnje na koji Marks parabolično ukazuje kao na *istorijsku mogućnost*, i koji se u našem društvu donekle već razvio i »ukorenio«, nije »slobodna asocijacija rada«, nije ni neki »čvrsti društveni kristal« bez moći vlastitog kretanja i dijalektičkog razvijanja i napredovanja, niti pak neki sleđeni oblik ultraetatizma s ugašenim zakonima robne proizvodnje, već — pretežno — zbor, suma, integrum relativno samostalnih proizvodnih i neproizvodnih asocijacija rada.

U takvom društvu uporedo postoje i međusobno se ukrštaju i bore *kolektivni egoizam* i *individualni altruizam;* ali isto tako i *individualni egoizam* uporedo i nasuprot interesima *celine* društva — pa makar da taj »pluralizam samoupravnih interesa« nije moguć bez izvesne unutrašnje mere, pravilnosti i strateškog cilja, odnosno idealne društvene paradigme kojoj teži.

Rešenja za ove i neke druge konflikte ne traže se više u nekakvoj »višoj volji«, »višim interesima« i instinktivnom podređivanju individualnih potreba i interesa metafizički shvaćenim i praktikovanim »interesima celine« apstraktnog »društva« (čitaj: *države* i njene »spirituelne suštine« — političke birokratije); ne, dakle, u »kategoričkom imperativu«, ali isto tako ni u raspojasanoj igri svakovrsnih interesa, u kojoj »praksa više ne zna šta hoće posle sledećeg dana i najneposrednijeg interesa« (Ernst Bloh).

Ključno rešenje za pomenute konflikte nalazi se u sferi materijalne proizvodnje. U činjenici da proizvodni radnik već »plovi teškom maticom dijalektičkih protivrečnosti« raspodele dohotka i da *mora,* a ne samo hoće ili želi, da jedan deo društvenog dohotka izdvaja kao novčanu akumulaciju i kasnije ga upotrebi za proširenje materijalne osnove vlastite OOUR i »udružene radničke klase« u celini. Drugi deo (delove) te akumulacije upotrebiće za obrazovanje »uz rad i iz rada«, za »zajednička ulaganja« s drugim organizacijama udruženog rada ili inostranim ekonomskim partnerima itd.

Radnik je dužan i ekonomski prinuđen da akumulira deo ostvarenog dohotka; to od njega iziskuje tržišna situacija, jer i on sam teži ka višem standardu života, postepenom skraćenju radnog dana, višem obrazovanju, dokolici ... A put do toga vodi pre-

ko nove tehnologije, koncentracije modernih sredstava za rad, »tehnološke integracije«; dakle, do proširene reprodukcije, odnosno stvarne akumulacije »fiksnih« fondova i proizvodnih znanja.

Uzor radniku u tom pogledu nisu niti mogu biti »kapitalizovanje dela viška vrednosti« (»reinvestiranje profita«), niti državna dobit i budžetsko finansiranje proširene reprodukcije. Naprotiv. Između Scile — državne dobiti i investicionih fondova, i Haribde — kapitalizacije viška vrednosti i nekog akcionarskog pravopolaganja na ekonomske efekte društvenog tehnološkog progresa, odnosno »profita od otuđenja«, protiče ona »teška matica dijalektičkih protivrečnosti« tendencijski date raspodele dohotka prema radu.

(10) Veoma su raznoliki konkretni oblici, metodi i tehnike akumuliranja novčanog dohotka u našem društvu. Apstrahujući »novčana sredstva stanovništva« (*á vista* i oročene depozite građana u bankama) i fondove, odnosno budžete društveno-političkih zajednica, preostalo novčano bogatstvo društva (»neorganska masa raspoloživog društvenog kapitala«) pripada radniku kao *udruženom* radniku; dakle, udruženoj radničkoj klasi.[18]

Razvitak novčano-kreditnog sistema na novoj društvenoj osnovici (koja je delimično već ostvarena kroz proces udruživanja rada i »sredstava«, to jest kroz proces udruživanja ljudi *sa* proizvodnim radom i materijalnim uslovima toga rada) uključuje i koncentraciju tečnog društvenog bogatstva (»anorganske mase društvenog kapitala«) i njegovo upućivanje prema pojedinačnim proizvodnim asocijacijama rada — posredstvom banaka. Naravno, samo prema onim organizacijama (reproduktivnim preduzećima) u kojima postoji realna potreba za akumulacijom.

Banke, naročito one krupne, mogu se i drukčije »postaviti«. Osobito u situaciji kada »vlada glad za akumulacijom« i kada postoji »neizlečivi rascep« između normativnog i stvarnog u ovoj vrlo osetljivoj oblasti društvene reprodukcije. Tada one obično opterećuju kredite nenormalno visokim (horendnim) kamatama i uslovima. Upražnjavaju manje ili više prikrivenu špekulaciju otuđenim »društvenim kapitalom«, »arbitriraju« u deviznim transakcijama na domaćem i stranom tržištu (u vlastitom interesu i u interesu svojih moćnih depozitara), manipulišu špekulativno deviznim uštedama građana i radnika u inostranstvu itd., tako da u opštem rezultatu i ovde pokatkad ispada da banke izvlače najveću dobit iz svih novih tehnoloških razvitaka i povećane ljudske proizvodne delatnosti.

---

[18] Naravno, i ovde je reč samo o *teorijskoj pretpostavci*, hipotezi, načelnom razmatranju i saglašavanju s izvesnim fundamentalnim stavovima i odredbama Ustava SFRJ i Zakona o udruženom radu, »da bi se pojave posmatrale u njihovom zakonskom obliku; obliku koji odgovara njihovom pojmu« (Marks).

U stvarnosti, i taj deo »neorganske mase društvenog kapitala« je pomućen i otežan etatističkim i »hibridnim« oblicima i metodima novčane akumulacije.

(11) »Ravnotežna« cena podrazumeva i postojanje novca; strogo uzev, i neku srazmerno postojanu i konzistentnu vezu domaćeg (»nacionalnog«) novca sa svetskim novcem. Bez »stabilizacije dinara« nema ni »ravnotežne« cene. Naravno, »stabilizacija« funkcionalne vrednosti dinara uključuje i niz mera i postupaka u smislu interne i eksterne konvertibilnosti dinara. U protivnom, »anorganska masa društvenog kapitala«, odnosno društvena novčana akumulacija, sklanja se, beži ispred obezvređivanog dinara. Delom odlazi u inostranstvo (ukamaćuje se na takozvanim otvorenim novčanim tržištima, plasira u »zajednička ulaganja« s inostranim partnerima, služi pri finansiranju »investicionih radova u inostranstvu« itd.), a delom odlazi na inače preširok front investicione izgradnje u zemlji. Rezultat: oko 29 hiljada investicionih objekata u Jugoslaviji i između 550 i 600 milijardi dinara njihove ukupne predračunske vrednosti, od kojih je značajan deo ostao finansijski nepokriven. (U ovu inače važnu tačku sistema ekonomskog udruživanja rada nije ovde potrebno podrobnije ulaziti. Dovoljno je i ono što je u prethodnim napomenama rečeno plus refleksije sadržane u prethodnoj tački.)

(12) Kapitalistički odnos proizvodnje viška vrednosti i prisvajanja prosečnog profita stvarno prikriva »unutrašnju fiziologiju« te proizvodnje. Najviše zato što proizvodnog radnika »stavlja u položaj da bude potpuno *ravnodušan, udaljen i tuđ* prema uslovima ostvarenja svog vlastitog rada«. Zato je i preobražaj robne vrednosti u cenu proizvodnje stvarao velike napetosti, nemire i sukobe kapitalista oko razdeobe profita i oko kompenzacionih razloga koje ističu — postavljaju reproduktivni kapitalisti jedni drugima; dok je u isto vreme radnike ostavljao potpuno nezainteresovanima i ravnodušnima. Utisak na radnike bio je mirniji nego što je »delanje ovih pokojnika kada pokopavaju svoje mrtve.«[19]

Drukčije je u robnoj ekonomiji udruženog rada.

Radnik ovde strogo vodi računa o tehničkoj opremljenosti vlastitog rada. »Rentabilnost« više za njega nije puka apstrakcija, »kvantificirajuća apstrakcija«, kapitalistički *calculus* ili statistički podatak koji malo govori. Nije ni odnos — parametar trajno srastao s kapitalom ili »tehnostrukturom«, već važan pokazatelj stvarnog stepena do kojeg je dospela tržišna valorizacija njegovog tekućeg rada. On je svestan činjenice da niža »tehnička opremljenost«, relativna nerazvijenost organizacije proizvodnje, odsustvo dobrih proizvodnih programa i ispitivanja tržišta *smanjuje* izglede za prosečan dohodak; i obrnuto, ukoliko u svim ovim momentima složene robne proizvodnje i »igre razmene« on uspe da se popne do nekog regulativnog proseka, ili nešto iznad toga, onda rastu šanse i za odgovarajuću valorizaciju njegovog tekućeg rada.

(13) Robna vrednost i apstraktni rad kao njena supstanca *posreduju* u velikoj razmeni materijalnih i duhovnih vrednosti u raz-

---

[19] *Biblija*, Mateja, 8, 22.

ličitim društvenim formacijama (pretežno u kapitalizmu i nek
konkretnim oblicima u socijalizmu). To je naročita vrsta »dru
venosti« i specifičan istorijski put ka društvenoj proizvodnji »k
trolisanoj naukom«, odnosno ka slobodnoj asocijaciji rada.

Ništa se, međutim, ne menja u osnovnom karakteru rob
vrednosti ako se ona jednom »stavlja u službu« odnosa najamn
rada i kapitala, a drugi put se nalazi u sprezi s procesom i odno
ma udruženog rada. Kao što se ne menja ni »priroda i veličina j
ne prave linije time što funkcioniše kao osnova kakvog trougla
kao prečnik kakve elipse« (Marks).

Menja se jedino *oblik* robne vrednosti; i to usled delovan
specifičnih istorijskih načina i oblika raspodele novostvorene vr
nosti = *rastavljanja* robne vrednosti, odnosno razdeljivanja »p
ve linije« proizvodnje vrednosti i pretvaranja ove u »krivu« tr
kova proizvodnje i »ravnotežne« cene.

Opšti rezultat tih rastavljanja vrednosti jesu, na primer, n
jamnina, profit i renta u kapitalizmu, državna dobit i plata
»administrativnom« socijalizmu i načelo i odnosi dohotka (s n
zom kategorija, potkategorija i njihovih varijeteta) — u našem p
vrednom sistemu.

Pravo izvorište dohotka jeste, prema tome, robna vrednos
odnosno proizvodnja vrednosti. Dohodak je »alotropska modifik
cija« robne vrednosti. »Zakrivljena« robna vrednost. Tranzistor
oblik robne vrednosti. Njen realni fenomen podložan je merenj
matematičkom određivanju.

(14) »Tako stoje stvari s tom društvenom »linijom« i nj
nom razdeobom, dok te procese posmatramo u njihovom tako re
idealnom preseku. Čim u analizu uključimo odnose konkurencij
na domaćem i, naročito, svetskom tržištu, te se stvari jako kom
plikuju, pa dalja naučna analiza te *de facto* podeljene, rascepljen
ekonomske stvarnosti otkriva različite preokrete i uzajamna del
vanja ekonomskih odnosa; te i naoko paradoksnu činjenicu da s
*rezultat* tog rastavljanja pojavljuje i kao bitna *pretpostavka* pr
izvodnje one »linije«, to jest da se različiti i u praksi već okošta
oblici dohotka pojavljuju u oblicima iracionalnih cena takozva
nih faktora proizvodnje i zato nužno kao konstituensi ili kompo
nujući elementi društvene regulativne cene ili jedinstvene prodaj
ne tržišne cene ove ili one robe.

Ilustracije radi, ukazujemo ovde na već svuda u svetu služ
beno priznat problem apriornog »zidanja cena« — prostim sabira
njem »cena« onih različitih »faktora proizvodnje« — koji u svet
skoj ekonomskoj praksi odavno i uveliko dovodi do poremećaj
u relativnim odnosima cena robâ i proizvodnih usluga; a zato —
indirektno i zaobilazno — i do velikih poremećaja u novčano-kre
ditnim odnosima i, u krajnjem rezultatu, u deviznim kursevima

To »zidanje cena« ne bi imalo smisla niti bi, ekonomski gle
dano, bilo praktično izvodljivo da u domaćoj i inostranim stvar

nostima ne deluje tendencija neravnomernog razvitka proizvodnih snaga društvenog rada, to jest prava disperzija strateških pozicija različitih zemalja u svetskom naučno-tehnološkom i ekonomskom razvitku. Ta tendencija, spojena s proizvodnjom vrednosti i njenim rastavljanjem, nužno uključuje prelivanje rada *in abstracto* = robne vrednosti (ili samo dohotka) u granicama date ekonomije nacije i u međunarodnim razmerama, pa se u tom i takvom ekonomskom kontekstu na kraju pokaže ko je »zidao cene« uz relativno tačne proračune normalnog i ekstra-prisvajanja te vrednosti, a ko je »veselo i rasipnički živeo na račun buduće proizvodnje i njene precenjene tržišne realizacije.«[20]

Veći poremećaji u platnom bilansu sa inostranstvom i preterana zaduženja kod inostranih kreditora nisu samo posledica nekog sračunatog dopunjavanja domaćih izvora akumulacije (u cilju podsticanja tehnološkog i uopšte privrednog razvitka društva), nego i rezultat ovog čudnog, naopakog »slobodnog zidarstva«, za koje smo verovali, pogrešno pretpostavljali, da pripada prošlosti, odnosno kapitalističkoj praksi.

U kojoj meri je »slobodno zidanje cena« proizvoljan i u samoj svojoj polaznoj tački i motivu — metafizičan čin, najbolje znaju oni organi federacije (eksperti u njima) koji donose odluke o oslobađanju od poreza izvoznih robâ i usluga (poreske refakcije), takozvanim retencionim kvotama, izvoznim premijama i slično. U poslednjim godinama taj »izvozni doping« premašuje iznos od 20 milijardi dinara.

Naravno, neko uvek mora da plati, izravna realno postojeće razlike između viših domaćih i nižih inostranih (»svetskih«) cena. Taj »neko« — u krajnjem rezultatu analize — jeste onaj deo pretežno »neeksportne«, ali i uspešne (društveno rentabilne) industrije i poljoprivrede; i, naravno, krajnji (lični) potrošači koji plaćaju više cene za iste te »eksportne« robe i usluge nego inostrani kupci. Inostranom kupcu se, naprotiv, definitivno poklanja deo »supstance« sadržane u tim robama i proizvodnim uslugama. Pokatkad i kao prećutno obeštećenje za »nedovoljan kvalitet«, manjkavosti u pakovanju i dizajnu (usled nedovoljnosti takozvane robne estetike kojom se namamljuju razmaženi inostrani kupci) i slično.

(15) Na ovaj način smo — makar i u gruboj skici — razložili vrlo složen oblik »ravnotežne« cene na nekoliko njenih prostijih elemenata i polaznih tačaka.

Osnovno je da se cena ne može shvatiti niti logički objasniti izvan društvenog »konteksta« proizvodnje vrednosti. Pa makar koliko zamršena, otuđena i iracionalna bila ta cena, to jest regulativni (ravnotežni) oblik te cene. »Radni princip« je tu Arijadnina nit. Jedina racionalna osnova. Sve ostalo je tlapnja, katedarski

---

[20] Ž. Rakočević, *Robna ekonomija udruženog rada*, Institut za političke studije, Beograd, 1974, str. 33—34.

somnambulizam, čista spekulacija ili pak neprikriveni adminis tivni voluntarizam i »birokratski konflikt sa zakonom vrednosti smislu (besmislu): »cena je ono što odredi država«, državna ad nistracija, birokrata.

Na žalost, tragove tog birokratskog manira nalazimo i u kim samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima o nama. Otud i u onom Nacrtu, napred spomenutom. Zato se ti s razumi i dogovori o cenama u praksi malo poštuju, a u nekim tuacijama se ruše kao kuće od karata.

Najveći kamen spoticanja je *renta* = »ekstradohodak« — prirodnih i radom (što znači i naučno-tehnološkim razvitkom) st lenih ekonomskih prednosti; i to najviše u takozvanim velik sistemima (elektroprivreda, naftna industrija, petrohemija itd A to goruće sporno pitanje i društveni kamen spoticanja proisti iz onog dubljeg momenta — odsustva verodostojnih i »opštepri vatljivih« kriterijuma i merila rastavljanja robne vrednosti na t kozvani normalni, odnosno »prosečni dohodak po radniku«, i n ceo niz »ekstradohodaka« koji, opet, mogu, a i ne moraju, u celos pripasti ovoj ili onoj proizvođačkoj asocijaciji rada (OOUR), a svakako odnosnoj komuni, republici ili pokrajini.

Određene smetnje se javljaju i na strani novca, to jest u nov čano-kreditnoj oblasti. Nedoslednosti i ograničenosti u politic »stabilizacije dinara«, kretanju deviznog kursa, »raspolaganju de viznim (ekstra)dohotkom«, procesu deetatizacije bankarske eko nomije i sličnom — povratnom reakcijom negativno deluju na sa mu mogućnost »samoupravne« politike cena.

Kada se svemu ovome pridruži i činjenica da su dohodak celokupna proizvodnja velikog broja osnovnih i radnih organiza cija udruženog rada uveliko *opterećeni kreditnim obavezama* (pre ma ostalim proizvodnim i neproizvodnim asocijacijama rada, dr žavi, ili inostranim partnerima, svejedno), tada se postavlja ele mentarno pitanje: da li »dohodak« uopšte zaslužuje, opravdava svo je *ime?!*

Nismo li u raspravama o dohotku više pod utiskom (utica jem) ove ili one *doktrine* dohotka, odnosno želje, vizija, utopistič kih fantazija i maštanja, a manje u »borbenom kontaktu« s činje nicama i kretanjem društvene prakse, »totalitetom istorijske za jednice«, »ontološki« činjeničkim stanjem procesa udruživanja ra da, potrebama i interesima konkretnog (delimično posredovanog i istorijskim okolnostima ograničenog) udruženog proizvodnog rad nika!?

## Ekonomija rada i ekonomsko-tehnološki razvitak

Aktivna — proizvođačka asocijacija rada akumuliše deo ostvare nog dohotka u novčanom obliku i *in natura;* »reinvestira« deo vla stitog »ekonomskog viška«. Ukoliko to nije dovoljno, pomoć — do

punu pruža kreditni sistem. On deluje kao *deus ex machina*, s obzirom na pretežno fiktivni karakter najpretežnijeg dela »kreditnog potencijala« banaka (fiktivne ili čisto računski stvorene depozite i fiktivna dugovanja banaka). Reč je o metafizičkoj provenijenciji reeskonta centralne banke. Ovaj reeskont nije odnos s »materijalnom težom«, mada vrši veliki uticaj na raspodelu društvenog dohotka, a time i na materijalnu proizvodnju. To metafizičko poreklo »kreditnog kapitala« ne može da poništi činjenica da se u onoj »anorganskoj masi društvenog kapitala« sadrže i značajni delovi tržišnim putem realizovanih (unovčenih) »ekonomskih viškova« mnogobrojnih organizacija udruženog rada.

Proces akumuliranja u novčanom obliku prethodi i stalno posreduje prilikom izbora — kupovine inostrane tehnologije (proizvodne opreme), licenci, »know-how«-a i slično i procesa stvaranja vlastite tehnologije.

Budući da savremeno proizvođenje materijalnih vrednosti, odnosno robâ i proizvodnih usluga obuhvata: (a) kombinovanje raspoloživih materijalnih i intelektualnih snaga rada; = neposredno društveni rad; i u čisto tehničkom smislu zajednički i udruženi rad, (b) stvaranje i primenu novih tehnoloških postupaka; dispoziciju i pripreme za nove proizvodne kombinacije i procedure, (c) ekonomisanje materijalnim uslovima rada; zajedničku proizvodnu potrošnju mašina, energije, sirovina itd., (d) osvajanje novih izvora sirovina i energije, (e) ispitivanje i otvaranje tržišta, odnosno prodor na nova tržišta (marketing) i (f) odgovarajuću koncentraciju i centralizaciju (udruživanja) finansijskih sredstava — svi ti momenti proizvodnje bitno uslovljavaju i veličinski određuju minimalni obim, odnosno donju granicu proizvođačkog kapaciteta date asocijacije rada. Ovaj *minimalni obim* proizvodnih kapaciteta i »finansijskih sredstava« organizacije udruženog rada mora uopšte biti znatno veći od sadašnjeg prosečnog obima »sredstava« OOUR.

Ekonomsko-tehnološki razvitak proizvodnih asocijacija rada nije niti može da bude ravnomeran. Ni u horizontalnom ni u vertikalnom smislu. Jedne asocijacije brže napreduju, druge sporije. Neke, opet, stagniraju i propadaju.

Ali i one najaktivnije, »najpropulzivnije« i najuspešnije organizacije doživljuju oscilacije u vlastitom ekonomsko-tehnološkom razvitku. Periode snažnog i brzog toka procesa inoviranja (poboljšavanja) tehnoloških inovacija smenjuju periodi sporog i slabijeg toka. Razlike između tih perioda nisu samo kvantitativne prirode.

Sve što se zbiva na razini, odnosno u okvirima te i takve »mikro-ekonomije«, zbiva se, *mutatis mutandis*, i na planu *celine* sistema udruživanja rada i ekonomsko-tehnološkog razvitka društva. Drukčije i ne bi moglo biti; osim u neverovatnom slučaju da se, na primer, zastoji i nazadovanja u proizvođačkim »ćelijama društvenog organizma« nadoknađuju na opštoj društvenoj ravni ne-

kom čudesnom igrom planskih metoda i kvazifinansijskih pokazatelja direktivnog (normativnog) planiranja.

Tehnološke inovacije (novi tehnološki postupci i »inovirane inovacije«) jesu »starteri ekonomskih događaja«, kaže Šumpeter. Ali su one i njihova posledica. U prvom redu, posledica su onih događanja u oblasti novca i kredita. *Kreditno posredovanje;* »neočekivana« proizvodna moć kredita = *deus ex machina* kreditnog sistema, neizostavan je moment složene robne proizvodnje. Bez novčano-kreditnog posredovanja ne bi danas bio moguć »transfer tehnologije«, to jest rasprostiranje nove tehnologije iz njenih najvažnijih centara do najudaljenijih tačaka svetske privrede. Ne bi bio moguć ni specifičan ekonomski proces razdeljivanja i pokrivanja srazmerno velikih troškova koje imaju ona reproduktivna preduzeća koja osvajaju neki novi tehnološki postupak, ili samo izrađuju prototip mašine, i prvi ga uvode — proizvodno primenjuju — u poređenju s onim preduzećima koja ga kasnije samo *reprodukuju.*[21]

A. *Specifičnosti ekonomije rada.* Ekonomija uslova za proizvodnju proističe iz društvenog karaktera rada. Iz tehničke koncentracije sredstava za proizvodnju i njihove primene u srazmerno velikom obimu. To znači i iz tehničke podeljenosti zajedničkog rada, odnosno rada »kombinovanog radnika«.

U kapitalizmu to ekonomisanje je direktno podređeno procesu stvaranja viška vrednosti i prvom prisvajanju profita. A to znači i iscеđivanju viška rada iz *svakog* pojedinog radnika, izolovano posmatrano. Otuda: (a) ušteda na zgradama; zbijanje opasne mašinerije u srazmerno malom prostoru proizvodnje, (b) propuštanje da se uvedu odgovarajuća sredstva za zaštitu od opasnosti na radnom mestu, (c) nepreduzimanje (odsustvo) mera predostrožnosti u procesima proizvodnje škodljivim po zdravlje (u hemijskoj

---

[21] Ranije se događalo da propulzivna industrijska preduzeća većinom bankrotiraju, iščeznu sa ekonomske scene. Na njihovim »ruševinama« nicala su nova, uspešna preduzeća i uzdizala se finansijska moć banaka koje su »pratile« ta zbivanja. »Stoga većinom baš najništavnija i najmizernija vrsta novčanih kapitalista izvlači najveći profit iz svih novih razvitaka opšteg rada ljudskog duha i njihove društvene primene putem kombinovanog rada« (*Kapital,* tom III, str. 77).

Drukčije je danas. Štaviše, sasvim obrnuto. Velika transnacionalna preduzeća (multinacionalne kompanije) imaju vlastite banke ili u odlučujućoj meri određuju politiku investicionih banaka i državnih investicionih fondova. Ostalim preduzećima konkurišu upravo novim proizvodima i novim tehnologijama. Prodajna cena novog tehnološkog postupka plus takozvani roieltiz (»royalties«) osiguravaju ovima punu meru troškova istraživanja i prve primene, a povrh toga još i značajnu tehnološku rentu. Ova se renta preko »royalties« produžava unedogled. Reč je o razrađenom sistemu rafinirane ekonomske pljačke, bez presedana u istoriji ljudske civilizacije.

Spomenimo zato da su samo naša preduzeća u toku 1977. godine platila firmama u Evropskoj ekonomskoj zajednici 50 miliona dolara za nove tehnološke postupke (licence, know-how i slično) i više od 200 miliona dolara na ime famoznih roieltiz.

industriji, livnicama i sličnim industrijskim procesima), ili procesima koji su spojeni sa velikim opasnostima kao u rudnicima, nuklearnim elektranama itd., (d) nepostojanje ili nedovoljnost »uređaja koji bi radniku učinili proces proizvodnje *čovečnijim*, prijatnijim ili bar podnošljivijim« (Marks), i drugi momenti ekonomisanja s materijalnim uslovima rada = postojanim kapitalom, nasuprot bestijalnom rasipništvu kada je reč o živom radu, »ljudskom materijalu« kapitalističke eksploatacije. Kapitalistička proizvodnja je cicijaška kada je u pitanju ekonomisanje sredstvima za proizvodnju, a rasipnička ako je reč o proizvodnim radnicima, čiji »živi rad, meso i krv, nerve i mozak« stavlja u službu profita.

Kakva je stvarna situacija u pogledu ekonomisanja materijalnim uslovima proizvodnog rada u savremenom socijalizmu i posebno u našem društvu? To je pitanje i velika tema koji tek traže podrobnija kritička istraživanja i ozbiljne naučne rasprave.

Načelno govoreći, mi s inostranom tehnologijom (pretežno zapadnom) ne smemo uvoziti i tamošnje metode i tehnike ekonomisanja proizvodnim sredstvima. I to ne samo zbog toga što bi to bilo narušavanje ili ozbiljna smetnja u procesu oslobađanja rada i kretanju ka slobodnoj asocijaciji rada. Naime, i ekonomski se već pokazuje da je masovan i nekontrolisan uvoz licenci samo *prividno* jeftin, isplativ. Postoje indicije da se takvim uvozom više pomažu industrijski razvijene zemlje (iz kojih dolaze licence i proizvodna oprema) nego što se time savlađuje stvarno postojeći »tehnološki jaz« prema tim zemljama. Uz to, iz tih zemalja nikada, po pravilu, ne dobijamo najnoviju, »ključnu« ili strateški važnu tehnologiju.

B. *Ekonomsko-tehnološki razvitak*. Potrebna je »vrlo oštra selektivna politika prioritetnih grana« — u pogledu razvitka i proizvodne primene novih tehnologija, kažu naši stručnjaci, ali je isto tako, ako ne i više, potrebno da se postave i razmotre konkretna pitanja »udruživanja finansijskih sredstava«, »zajedničkih ulaganja«, »nadoknade troškova fundamentalnih i usmerenih naučnih istraživanja«, fiksiranja »normalnog« i »zahvatanja ekstradohodaka«, pomicanja granica interne raspodele dohotka u proizvođačkim asocijacijama rada, deetatizacije celokupne bankarske ekonomije (uključiv i centralno bankarstvo) i druga pitanja, od kojih smo samo neka ovde nabacili i delimično raspravili.

U javnosti se, na primer, operiše podatkom da oko 95% slučajeva ekonomsko-tehnološkog povezivanja, odnosno »zajedničkih ulaganja« proizvođačkih i prometnih asocijacija rada ostaje u okvirima republičkih, odnosno pokrajinskih ekonomija. Takvo stanje može, ukoliko se pokaže da je i tendencija, ozbiljno dovesti u pitanje svaki veći — dalekosežni korak u pravcu stvaranja sopstvenih »ključnih tehnologija«. A bez takvih tehnologija nema strateškog otvaranja »prozora u veliki svet« savremene naučno-tehnološke revolucije i racionalne materijalne proizvodnje.

Pomenute »sopstvene ključne tehnologije« ne znače zatvaranje, defanzivnu poziciju, autarkičnu inerciju »provincije«, privrednu autarkiju. Tako nešto bilo bi u oštroj suprotnosti s opštečovečanskim karakterom modernih proizvodnih snaga i naučno-tehnološke revolucije. Te snage i ta revolucija su jedino i mogli nastati u toj dimenziji i njihova budućnost je u daljem razvijanju te dimenzije. Pa makar da se odnosima i paroksizmima tehnološke rente i »profita od otuđenja« otkupljuje taj kolosalni naučno-tehnološki razvitak u svetu.

I »troškovi proizvodnje« i »cena« rasprostiranja nove tehnologije imaju, prema tome, svoju međunarodnu dimenziju.

C. *Takozvani komparativni troškovi ili »internacionalna dimenzija troškova« proizvođačke asocijacije rada.* Cena koštanja ili troškovi proizvodnje imaju i »internacionalnu dimenziju«. Ona je sasvim realna veza date proizvođačke asocijacije rada s njenim inostranim partnerima, odnosno konkurentima. To je mikro-nivo davno postavljenog, ali još nedovoljno razjašnjenog problema »komparativnih troškova«.

*Sav* robni proizvod »udruženog radnika« pokazuje tendenciju da prođe kroz svetski proces razmene u kojem dobija nova ekonomska određenja i specifične oblike. Ne samo onih 25% ili 30% od ukupno stvaranog društvenog proizvoda u našoj zemlji koje beleži službena statistika. Reč je, naravno, i o *indirektnim,* a ne samo neposrednim vezama s inostranim ekonomijama, odnosno svetskim tržištem.[22]

Sniženje troškova proizvodnje i porast dohotka (i »stope dohotka«) u jednoj grani industrije ili poljoprivrede duguju se i razvitku produktivnosti rada u nekoj drugoj grani, odnosno u nizu drugih grana. Reč je o ekonomskim dobicima koji su rezultat rasta proizvodnosti *društvenog* rada. Ta *opšta veza društvenog rada* postaje sve značajnija. Ne samo za proizvođačke asocijacije rada već i za društvenu zajednicu u celini.

Kretanje »troškova proizvodnje« u različnim granama društvene proizvodnje i njihovo stalno (prilično složeno) upoređivanje s onima u inostranim (konkurentskim) ekonomijama samo je jedan u nizu važnih ekonomskih elemenata robne ekonomije relativno udruženog rada za koji imamo i matematički tačne dokaze da ne samo što naša reproduktivna preduzeća stalno dovodi u položaj konkurenata na domaćem tržištu već ih i sili da postanu pravi saveznici prilikom zajedničkih istupanja — prodora na inostrana tržišta. Ukoliko ovo poslednje pokatkad i ponegde nije slučaj, a iz iskustva znamo za slučajeve međusobne konkurencije naših preduzeća na inostranim tržištima robâ, »investicionog novca« i izvođenja investicionih radova (delimičnog ili celovitog »inženjeringa«),

---

[22] Refleksе ovog momenta zapažamo u oblasti »razdeobe deviznih sredstava«, u različitim »platnobilansnim pozicijama« republika i pokrajina, »vezivanju uvoza za izvoz«, kretanju kursa dinara i sličnom.

te neželjene i nesrećne pojave treba pripisati pre »nevidljivoj ruci« i inerciji preostalih regionalnih ili republičkih državnih kapitala, ili »osamostaljenih centara finansijske moći«, nego kolektivnom egoizmu i ekonomskoj kratkovidosti proizvođačkih asocijacija rada.

*

Granice privatnog kapitala, akcionarskog i transnacionalnog industrijskog preduzeća u pogledu razvijanja i proizvodne primene tehnologije nisu apsolutne, ali su za njih — na osnovici proizvodnje viška vrednosti i prisvajanja profita — *apsolutne*. Otuda vidljivi znaci i stanja zamora, malaksavanja, usporavanja ritma tehničko-tehnoloških inovacija — tih »otkucaja srca koji na mahove ubacuju mlazove investicija u privredni sistem« buržoaskog društva (Šumpeter). Uporedo s ovim teče proces inflacije koji podriva i čak poništava neke više funkcije kapitalističkog ustrojstva; u svakom slučaju, smanjuje fluidnost i propulzivnost procesa akumulacije kapitala, odnosno proširene kapitalističke reprodukcije, a sama kapitalistička privatna svojina trpi udare u smislu naglašavanja spekulativnih diferencijalnih poslova (ažiotaže) i »gubitka refleksije« = pomanjkanja »moralne privrženosti« i oduševljenja kapitalista za njene vekovne postulate i motive. To su ozbiljni znaci i stanja »truljenja kapitalizma« koje ni savremena država i »praktični kejnzijanizam« nisu više u stanju da savladaju.

»Opšta linija svetskog razvitka« nije više državni kapitalizam, nego socijalizam. »Socijalizam kao svetski proces« i tendencija.

U takvom svetsko-istorijskom kontekstu i kretanju istinsko udruživanje rada ima odlučujući društveni značaj.

Vukašin Mićunović

# Podruštvljavanje vrednovanja kulturnog stvaralaštva

Socijalistički princip — od svakoga prema sposobnostima svakome prema radu — u Jugoslaviji se ostvaruje sve neposrednijim učešćem radnika organizovanog u udruženom radu u određivanju mjerila i njihovoj primjeni u ustanovljavanju vrijednosti proizvoda i usluga. Sudjelujući u iznalaženju kriterijuma i primjenjujući ih, radnik se ispoljava kao sudionik procesa vrednovanja. Ko radi stekao je i pravo na ocjenjivanje svog učinka. Procjenjujući rezultate vlastitog zalaganja i slijedeći puteve i sudbinu vrijednosti koju stvara, svaki radnik se suočava sa doprinosom drugih radnika i vrijednostima nastalim u drugim vrstama rada, sredinama i vremenima. U prilici je da provjerava sopstvene sposobnosti za rad i spremnost da upravlja i radnim procesima i da utiče na mijenjanje odnosa i u proizvodnji i u društvu. Saznaje da njegov učinak umnogome zavisi od znanja i kulturnog nivoa, što se ne dokazuje toliko samom svjedodžbom o završenoj školi koliko stvarnim doprinosom u svakoj fazi i vrsti rada i ophođenjem u radnoj i životnoj sredini.

Na tom putu od proizvođača dobara za zadovoljavanje vlastitih potreba ka sudioniku u procjenjivanju valjanosti proizvedenog radnik uviđa da njegov sud o sebi i sopstvenom doprinosu sredini, klasi, naciji i društvu nije i definitivan, već da podrazumijeva procjenu njegovog učinka i od strane sredine, klase, nacije, društva u kojemu djeluje. Zapravo, uvjerava se da je vrednovanje društveni čin koji, u uslovima samoupravljanja, podrazumijeva pravo i mogućnost svakog pojedinca da dokazuje svoj udio u stvaranju novih vrijednosti i da sudjeluje u procjenjivanju o učinku drugih. Doduše na početku te prakse, kada se radnikovo pravo pretežno svodilo na odlučivanje o svom ličnom dohotku, on se ponajviše angažovao na dokazivanju vlastitog doprinosa. Mnogi su insistirali na količini uloženog rada, zanemarujući kvalitet učinjenog i to kako ga prihvataju oni pred koje istupa sa svojim proizvodima i uslugama. Proširujući to pravo mogućnošću odlučivanja i o ostalim vidovima reprodukcije, o razmjeni i udruživanju rada i sredstava, radnik se suočava s dejstvom zakona vrijednosti. Iako ga društvene nauke još nijesu naoružale definicijom pojma vrijednosti, on se sve više ispoljava kao sudionik vrednovanja, naročito u proizvodnji i prometu materijalnih dobara. Usvajanjem principa o slobodnoj razmjeni rada i ugrađivanjem mehanizama za njegovo ostvarivanje omogućava se i neposrednije uključivanje radnika organizovanog u udruženom radu u prosuđivanje o učinjenom i zaključivanje o valjanosti učinka i ponuđenoj vrijednosti stvorenih u kulturnim djelatnostima. Ovom prilikom nas posebno zanima slobodna razmjena rada u funkciji demokratizovanja i podruštvljavanja vrednovanja kulturnog stvaralaštva.

Razmatrajući vrednovanje kulturnog stvaralaštva, Milan Đurčinov na jednom mjestu kaže: »Danas, međutim, kada sve više sazreva saznanje o tome da se bitni činilac stvarnog »dovršenja« umetničkog dela treba videti u njegovom prisustvu među njegovim korisnicima — i kritici predstoji jedno suštinsko transformisanje u adekvatnom smeru. Ako su određene forme opštenja zaista »konstitutivne za značenje za umetnička dela«, ako »delo, na kraju krajeva, postoji samo preko lekture«, ako stvaralaštvu težimo kao cilju koji treba da ukine nasleđenu hipoteku podele rada, oslobađajući ga u svim njegovim oblicima za kreativno razbuktavanje, ako novom kulturnom politikom korisnici prestaju biti objekti kulture i postaju njegovi kompetentni subjekti, onda se može pretpostaviti da se i kritika nalazi pred vremenom kada i ona sama neće više biti jedan vid profesije, kada će kompetencije kritike preuzeti sve širi krug korisnika kulture, kada će »kritiku pisati svi«.[1]

To svoje viđenje budućnosti kritike autor je zasnovao i na ovom svom stavu: »Vizija razotuđenog« *homo aestheticusa* nepo-

---

[1] Milan Đurčinov, *Problemi vrednovanja kulturnog stvaralaštva*, »Socijalizam«, br. 1/1978, str. 29. i 30.

sredna je konsekvenca Marksove vizije svestrano oslobođenog čoveka u zreloj fazi komunizma. Na taj način »lepota« i »umetnost« postaju cilj — nastavlja Đurčinov i citira Engelsovu misao iz studije *Položaj radničke klase u Engleskoj* — »nove civilizacije u kojoj udruženi čovek, udruženi proizvođač racionalno uređuje svoj promet materija sa prirodom, dovode ga pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njime gospodari kao neka slepa sila; vrše ga u uslovima koji su najdostojniji i najadekvatniji njegovoj ljudskoj prirodi. Prototip proizvodnje će biti umetnost, kao neponovljivo stvaralaštvo koje će prožeti celu proizvodnju. Proizvodnja će po sebi biti lepa.«[2]

Uzimajući prvonavedeni stav M. Đurčinova kao neku vrstu predviđanja, sklon sam zaključiti da je sudioništvo u vrednovanju kulturnog stvaralaštva danas kod nas svedeno na umjetničku kritiku koja je vid profesije. Dnevni listovi i časopisi, radio i televizijske stanice imaju svoje kritičare za književnost, scensku i likovnu umjetnost, muziku, film, a u novije vrijeme i za televiziju, proizvodnju gramofonskih ploča i radio-dramu. Sredstva javnog informisanja redovno iznose pred javnost kritičke prikaze umjetničkih djela domaćih i stranih autora. Ne događa se tako redovno da neko od tih medija donese i sud drugačiji od onoga koji je već izrekao njegov stalni kritičar. Ustaljujući takav način kritičkog praćenja tokova umjetničkog stvaranja, dnevni listovi i časopisi, osim rijetkih izuzetaka, nijesu i revije različitih mišljenja o djelima pisaca, slikara, kompozitora, umjetnika scene. Događa li se to stoga što kreatori javnih glasila ne vide list koji uređuju i u funkciji borbe mišljenja i oko kulturnih tvorevina ili što ta borba ni po svom intenzitetu ni svojim nivoom nije takva da bi je vrijedjelo posredovati i široj javnosti? Znamo da postoje razlike između kritičarevih sudova i odziva publike. Kada ne bismo imali primjera da se ukus barem jednog dijela čitalaca, slušalaca i gledalaca ne podudara s tekućom kritikom, i da nije povremenih polemika u povodu nekih ocjena i nagrada, pomislili bismo da su profesionalni kritičari i jedini arbitri o valjanosti umjetničkih pravaca i vrijednosti djela. Pogotovo što je njihov uticaj veoma zapažen i u dodjeljivanju nagrada, tog vida društvenog priznanja umjetnicima. Okolnost da se pripadnici i te profesije razlikuju i po prilazu i po moći prosuđivanja čini da tekuća umjetnička kritika nije uvijek i jedinstvena u ocjenama. Jednoobrazna ne može ni biti i zbog toga što ni umjetničko stvaralaštvo u nas nije uniformisano. Ali ispoljila se solidarnost kritičara kao pripadnika profesije u nastojanju da ne podlegnu ukusu publike i da kritika dostigne stanovitu autonomnost od tekuće politike, pa i od ideologije. Shvatimo li, dakle, pretpostavke Đurčinova kao uslove koje tek treba stvoriti da bi se došlo do stanja »kada će kritiku pisati svi«, onda sadašnju situaciju vrednovanja karakteriše činjenica da kritiku pišu samo profesionalni kritičari.

---

[2] Isto, str. 26.

Ako je vrednovanje kulturnog stvaralaštva kod nas zaista svedeno na učinak jedne profesije, da li se to dogodilo zbog toga što još nijesmo obezbijedili sve materijalne i društvene uslove da bi »prototip proizvodnje bio umetnost«, ili je kurs vodeće snage društva na oslobađanje tekuće umjetničke kritike od zadataka dnevne politike doprinio ispoljavanju monopolističkih tendencija, kojih nije lišena ni profesija estetičara? Da li su sva dosadašnja nastojanja u pravcu podruštvljavanja svih vidova djelatnosti, pa i dostignuća u podruštvljavanju naročito u sferi materijalne proizvodnje, zaista zaobišla kulturno stvaralaštvo, mireći se s monopolom jedne profesije u ocjenjivanju njegovih dostignuća? Da li se »može pretpostaviti da se i kritika nalazi pred vremenom kada i ona sama neće više biti jedan vid profesije«, ili da postignuto u razvoju materijalnih proizvodnih i društvenih snaga ubrzava i proces oslobađanja rada do one mjere da i o rezultatima kulturnog stvaralaštva slobodnije i kvalifikovanije prosuđuje sve veći broj korisnika kulturnih vrijednosti? Drugim riječima, da li je predviđanje da će »kritiku pisati svi« vizija za daleka neka pokoljenja, ili već živimo u vremenu konstituisanja i funkcionisanja društvenih odnosa u kojima se sa promjenama načina proizvodnje i življenja mijenjaju svijest, znanje i ukus gledalaca, slušalaca i čitalaca?

Marks i Engels su, predviđajući razvoj društva, predviđali i ponešto što je — naročito kada je riječ o perspektivama umjetnosti — u vremenu u kome je kazano djelovalo kao vizija. U vremenu sadašnjem već djeluju barem neki od činilaca koji čovječanstvo približavaju njihovom viđenju društva budućnosti i kulturnog stvaralaštva u njemu! Revolucionarna slamanja kržljavih odnosa u proizvodnji i društvu otvorila su prostore ne samo bržem rastu materijalnih proizvodnih snaga nego i slobodnijem ispoljavanju stvaralačkih sklonosti i sposobnosti čovjeka. Nećemo pretjerati ako kažemo da se i u načinu proizvodnje i u društvenim odnosima odigralo toliko promjena koje daju za pravo tvrdnjama onih što kažu da u ovom trenutku civilizacije koju živimo i u kojoj djelujemo ostvarujemo i ponešto od te »nove civilizacije« koju su Marks i Engels predviđali. Da radnici svojom borbom nijesu mijenjali uslove rada i života i podstakli prevazilaženje izrabljivanja i najamnog odnosa, zar bi se socijalizam — shvaćen kao postupno, ali i permanentno transformisanje klasnog kapitalističkog društva u društvo bez klasa — potvrđivao kao svjetski proces! Socijalizam se nametnuo kao alternativa sve vidljivijoj krizi kapitalizma, iz koje se ne može izaći primjenom isprobanih metoda kapitalističkog načina privređivanja. On je put prevladavanja protivrječnosti nastale naglim razvitkom materijalnih proizvodnih snaga koje su razotkrile tjeskobu društvenih i političkih odnosa i zahtijevaju temeljitije izmjene sistema. Nauka je postala veoma značajan faktor uspona materijalnih snaga i transformacije društvenih odnosa. Zahvaljujući njenim dostignućima sve brže su promjene u načinu proizvodnje i prisvajanja rezultata rada, a

time i u načinu života i ophođenja u radnoj i životnoj sredini. Nove tehnike i tehnologije naglo su povećale dostupnost kulturnih vrijednosti. Sa promjenama materijalnih i društvenih uslova privređivanja i upravljanja proizvodnjom mijenjaju se i okolnosti u kojima »korisnici« umjetnosti uspostavljaju odnose sa stvaraocima umjetničkih djela. Ukazujući na te tokove naše civilizacije, ne tvrdim da su se stekli baš svi potrebni uslovi da proizvodnja po sebi bude lijepa. Ali hoću da istaknem činjenicu da su porasle mogućnosti korisnika rezultata kulturnog stvaralaštva da ispolji svoj ukus i smisao za lijepo, da se iskaže i kao *»homo aestheticus«*.

Svi ti dometi civilizacije koju živimo su i činioci razvitka materijalne osnove našeg konkretnog društva, odnosa u njemu i ponašanja njegovih članova. Oni djeluju na praksu samoupravnih odnosa koju karakteriše oslobađanje inicijative radnih ljudi sa kojom se ispoljavaju i ona svojstva radnika što su bila potisnuta u uslovima njegovog najamnog odnosa, i prema sredstvima za proizvodnju i prema rezultatima rada. Do toga se i moralo doći, jer — kako kaže Kardelj — »... cilj samoupravne demokratije mora biti izražavanje interesa tog zbiljskog čoveka. U sadašnjim društveno-istorijskim uslovima to znači da cilj samoupravne demokratije mora biti oslobađanje puteva njegovoj sopstvenoj borbi za oslobođenje rada, to jest samog sebe« ... Zatim: »... ne radi se o politiziranom čoveku kao apstraktnoj individui ili građaninu koji samo ima da se opredeljuje između političkih partija i da pronalazi način kako da utiče na njih, nego o čoveku kao društvenom biću za koga je vezan ceo kompleks interesa, počev od najneposrednijih životnih pa do idejnih, političkih, kulturnih itd.«[3]

Za temu kojom se bavi ova rasprava važno je upitati se govori li E. Kardelj o svojstvima čovjeka budućnosti i nekog idealnog samoupravljanja ili o čovjeku koji bar poneku od tih osobina formira i ispoljava u tokovima procesa transformisanja društvenih odnosa čiji je sudionik! Brojne činjenice upućuju na zaključak da je ipak riječ o našem čovjeku koji je u uslovima samoupravljanja sve manje samo izvršilac proizvodnih zadataka i društvenih obaveza, a sve više aktivni učesnik u razvijanju materijalne osnove i demokratizovanju društvenih odnosa. O čovjeku koji se sve više ispoljava kao subjekt socijalističke samoupravne demokratije, kojoj je — kako kaže E. Kardelj — »svojstveno da polazi od čoveka kao nosioca celokupnosti parcijalnih i opštih društvenih interesa«. Zbog takve njegove uloge u društvu ozakonjeni su mu pravo i dužnost da se organizuje i povezuje s drugim radnim ljudima i građanima da bi se dogovarao o zadovoljavanju spoznatih potreba i interesa. Šireći tako radijus svog kretanja i djelovanja, od privređivanja i upravljanja proizvodnjom do odlučivanja o društvenim poslovima, radnik organizovan u

---

[3] Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, latinica, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977. str. 91. i 92.

udruženom radu obogaćuje vlastita iskustva. Razvija kod sebe i ona svojstva koja ga upućuju i ka umjetnosti. Njegov interes za umjetničko narasta do želje ne samo da posjeduje i prima nego i da napravi umjetničko i lijepo.

Nijesam siguran da u raspravama o problemima vrednovanja preovlađuju shvatanja da sa neposrednošću učešća u društvenim procesima kod učesnika raste interesovanje, pa i sposobnost za sudjelovanje i u vrednovanju kulturnog stvaralaštva. Prema tome, u pitanju je i pravo samoupravljača da učestvuje u rasuđivanju o ponuđenim mu kulturnim vrijednostima i spremnost onih koji mu te vrijednosti nude da prihvate i njegove kritičke sudove. Međutim, i kod nas je u prevlasti ona svijest o kulturnom stvaralaštvu za koju je mjerodavnija ocjena struke nego prijem na koji djelo nailazi kod publike. Stvaraoci takođe iščekuju sud profesionalnih kritičara, ne samo zbog stručnosti nego i zbog značenja tog suda za njegovu umjetničku reputaciju. Odnosa publike prema njihovom djelu prisjete se tek kada ih tekuća kritika ne uvaži koliko su to sami priželjkivali. Proces vrednovanja kulturnog stvaralaštva ne može se ni zamisliti bez sudjelovanja kritike kao vida profesije, upravo zbog toga što podrazumijeva i stručnost u prosuđivanju. Ali time se njegovi tokovi ne svode samo na relaciju umjetničko djelo — profesionalni kritičar. Zanemariti udio slušalaca, gledalaca i čitalaca u ocjenjivanju i rezultata rada umjetnika i ostalih kulturnih radnika značilo bi svjesno usporavati proces podruštvljavanja kulturnog stvaralaštva. To bi značilo sužavanje prava radnika organizovanog u udruženom radu da se ispolji i kao faktor kulturnih zbivanja. Previđa se da radnik, samim tim što učestvuje u odlučivanju o dijelu dohotka koji se upotrebljava za stvaranje materijalnih uslova za razvoj umjetnosti i kulture, sudjeluje i u procjenjivanju društvene cjelishodnosti organizacionih oblika posredstvom kojih se nude kulturne vrijednosti i programi kulturnih institucija. Ostvarivanjem prava da slijedi sudbinu viška svog rada on je sudionik u konstituisanju kulturne politike i prakse. U takve odnose ulazi sa vlastitom sviješću o svojim potrebama za sticanjem znanja i kulturnim uzdizanjem, koje su određene njegovim radnim mjestom i ulogom u socijalističkom samoupravnom društvu. Radnik se sve više ispoljava kao ličnost koja je stekla i pravo i obavezu da se brine i o svom kulturnom emancipovanju. Samoupravljanjem se, prema tome, stvaraju uslovi u kojima samoupravljač djeluje i kao *»homo aestheticus«*.

Kada se zalažemo za to da se i korisnicima kulturnih dobara prizna pravo na sudjelovanje i u procesu vrednovanja kulturnog stvaralaštva, imamo na umu i pozitivne promjene u obrazovanju publike. Poslužićemo se podacima Saveznog zavoda za statistiku da bismo prikazali školsku spremu radnika u društvenom sektoru. Ako se ukupan broj zaposlenih, kojih je 1976. godine bilo 4.896

hiljada, označi sa 100, onda je njihova struktura prema školskoj spremi izgledala ovako:

— bež škole i do tri razreda osnovne škole 4,7%
— sa nepotpunom osnovnom školom 24,8%
— sa osmogodišnjom školom 18,7%
— sa školom za KV radnike 22,2%
— sa školom za VKV radnike 3,3%
— sa srednjom školom 15,8%
— sa višom školom i prvim stepenom fakulteta 4,9%
— sa fakultetom 5,6%

Uz ove podatke valja imati u vidu da je više od 4 miliona djece i omladine na različitim vrstama škola. U školskoj 1976/77. godini bilo je u osmogodišnjim školama 2.861.985 djece i 56.886 odraslih; u srednjim 904.452 učenika; na višim školama 119.218, a na visokim 286.462 redovna i vanredna studenta.[4]

Statistika raspolaže i podacima o broju gledalaca, slušalaca i čitalaca. Pomoću njih može se zaključivati i o odnosu stanovništva prema kulturnim institucijama, djelatnostima i vrijednostima. Ali naš cilj nije da ovom prilikom posredstvom statistike ukazujemo na tokove radne i kulturne emancipacije naroda i narodnosti koji žive i djeluju u Jugoslaviji. Preuzeli smo podatke o školskoj spremi i zbog onih koji još nijesu ubijeđeni da društvenu svijest radnika, pa i svijest o kulturnim potrebama i smisao za lijepo i umjetničko, određuje i njihov društveni položaj omogućen praksom samoupravljanja. Time nijesmo htjeli i tvrditi da je svaki samoupravljač i sposoban da se uspješno bavi i umjetničkom kritikom i da je naše društvo u svom razvitku dostiglo onaj stupanj da kritiku mogu pisati svi njegovi aktivni članovi. Međutim, radeći i školujući se u uslovima samoupravljanja, sve više radnih ljudi razvija i smisao za lijepo i umjetničko i osposobljava se i za ulogu sudionika i u procesu vrednovanja kulturnog stvaralaštva. Prema tome, i u toj publici se zapažaju kvalitativne promjene, te nema mjesta strahovanju da će podruštvljavanje i tog procesa devalvirati kritičko prosuđivanje o kulturnim vrijednostima. Okolnost da su gledaoci, slušaoci i čitaoci sve obrazovaniji i da je sve veći broj ne samo voljnih da isprobaju svoje stvaralačke sklonosti nego i sposobnih da stvaraju i da se kritički određuju i prema vrijednostima koje sami stvaraju i prema onima koje im se nude od drugih stvaralaca ili su nastale u drugim sredinama i vremenima; ta okolnost čini realnim zahtjeve za intenzivnijim podruštvljavanjem vrednovanja kulturnog stvaralaštva.

Da bismo i svjesnom aktivnošću podržali i podstakli to podruštvljavanje, moramo poći od činjenice da je u tvorenju nove kulture — nove u smislu opredjeljenja A. Gramšija izloženih u nje-

---

[4] Statistički podaci uzeti iz publikacije *Samoupravni društveno-ekonomski razvoj Jugoslavije 1947—1977*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1978.

govim književnim pogledima — sve značajniji akter djelatni čovjek koji je uključen i u proces proizvodnje i upravljanja njome. Radeći — a to znači kultivišući prirodu u sebi i oko sebe — čovjek faktički sudjeluje u stvaranju nove kulture i osposobljava se za procjenjivanje i svog doprinosa i doprinosa drugih kulturnom emancipovanju sebe samog, sredine, klase, nacije i društva. Stepen njegove sposobnosti da doživljava djelo i kritički prosuđuje o njemu teško je ustanoviti upravo zbog toga što kulturna politika i praksa još nijesu došle dotle da se radniku organizovanom u udruženom radu prizna i uloga sudionika u izgrađivanju mjerila i njihovoj primjeni u vrednovanju kulturnog stvaralaštva. Potcjenjivanje i te uloge radnika vodi monopolu ljudi, istina stručnih i kompetentnih, ali među kojima ima i onih koji su skloni da za svoju profesiju zadrže isključivo pravo na ocjenjivanje rezultata kulturnih djelatnosti.

Sa stanovišta te nove kulture, koju više ne tvore jedino kulturni radnici, upravo zbog prostora i perspektiva stvorenih i otvorenih socijalističkim preobražavanjem društva, kritičko rasuđivanje gledaoca, slušaoca i čitaoca jeste činjenica koju vrednosni sistem ne smije da zanemari ako hoće da bude u njenoj funkciji. Pravo prosuđivanja i o rezultatima rada kulturnih radnika i umjetnika široko je koliko i krug onih kojima je taj rezultat dostupan. Ko će iz tog kruga i kako ostvariti to pravo, zavisi od stepena obrazovanja, posjedovanja i onih posebnih znanja potrebnih za razumijevanje umjetničkog djela, od umješnosti da izrazi svoj doživljaj i odvažnosti da ga javno iznese i obrazloži. Sudeći po tome koliko su štampa, radio i televizija prenosili mišljenja korisnikâ kulturnih vrijednosti, može se zaključiti da su javnosti dostupniji sudovi umjetnika i kulturnih radnika sa afinitetom i stručnošću za rasuđivanje i sa stečenim pravom na ocjenjivanje kulturnih i umjetničkih vrijednosti. Kritika koja je rezultat rada njoj posvećenih ljudi odavno je sebi izdejstvovala mjesto ne samo stručnog nego i jedinog sudije o umjetničkim djelima. Njoj su, po pravilu, okrenuta i sredstva javnog informisanja, te nju uglavnom i prenose. Rijetki su primjeri da se neki gledalac, slušalac ili čitalac i javno suprotstavio sudu profesionalnog kritičara. U tim okolnostima oni svoje pravo da se ponašaju i prema vlastitom ukusu koriste prilikom zadovoljavanja svojih kulturnih potreba. Prihvatali su i provjerene kulturne vrijednosti, ali i tvorevine koje su im nudili snalažljiviji pojedinci skloni da ušićare povlađivanjem i najnižem ukusu. To je odražavalo već formirano nepovjerenje u ukus publike. Umjesto da se pozabave i fenomenom publike, brojni razgovori o kritici iscrpljivali su se u razmatranjima stajne tačke kritičara i njegovih češće idejnih nego estetskih opredjeljenja. Sudeći prema njima, ispadalo je da je ideološka dimenzija prosuđivanja o umjetnosti krupniji problem za naše društvo od podruštvljavanja vrednovanja.

Savez komunista Jugoslavije, dosljedan opredjeljenjima izloženim u Programu, usvojenom na Sedmom kongresu održanom prije dvije decenije, klonio se arbitriranja o validnosti umjetničkih

pravaca i vrijednosti djela. Podsticao je stvaranje materijalnih i društvenih uslova za slobodnije stvaralaštvo. Prosuđivanje o vrijednostima stvaralaštva prepuštao je stvaraocima. U svojim dokumentima se zalagao za marksistički zasnovanu kritičku djelatnost. Da su ti stavovi i njima usmjerena praksa vodeće snage radničke klase i društva bili podsticajni ne samo za članstvo SK nego i za ostale korisnike kulturnih vrijednosti, dokaz je i činjenica da su neki od njih svoja opredjeljenja i javno iznosili u povremenim anketama, pismima uredništvu ili »željama slušalaca«. Ipak su mišljenja ogromne većine ostajala da ih procjenjujemo prema prijemu na koji je određeno djelo naišlo kod publike. Možda se to događalo i zbog ograničenih mogućnosti korisnika da svoj doživljaj djela saopšte javnosti i na neki drugi način. Ili zato što se te mogućnosti nijesu uvećavale srazmjerno porastu znanja, izoštravanju ukusa i spremnosti korisnikâ da se kritički određuju i prema ponuđenim vrijednostima i da, u skladu s poboljšavanjem materijalnih uslova, i sami finansiraju zadovoljavanje barem neke od svojih kulturnih potreba. Povremena objavljivanja podataka o bestselerima ili najgledanijim filmovima sugeriraju utisak o interesovanju publike, ali nijesu dovoljna i za predstavu o tome kako umjetničko djelo živi u ljudima kojima je namijenjeno.

Za shvatanje vrednovanja koja kod nas preovlađuju publika je bila i ostala nedovoljno priznat faktor. Stoga je i kritički odnos prema rezultatima stvaralaštva, za koji se zalagao Savez komunista, češće tumačen kao zahtjev prevenstveno upućen profesionalinim kritičarima. Njime podstaknuti razgovori i napisi češće su se bavili učinkom profesionalnih kritičara nego razvitkom kritičke svijesti korisnika kulturnih dobara i angažovanjem i te svijesti u prosuđivanju o umjetnosti i ocjenjivanju umjetničkih djela. Time je i odnos idejnog i estetskog u tekućoj i umjetničkoj kritici poprimao svojstva povoda raspravama, pa i sporovima, ali češće između profesionalnih kritičara i organizovane politike, nego između stvaralaca i publike.

Tokom ostvarivanja opredjeljenja Saveza komunista o neuplitanju organa politike i države u prosuđivanje o rezultatima naučnog i umjetničkog stvaralaštva ispoljilo se nastojanje pripadnika kulturnih profesija da posjednu prostor koji se time oslobađao. Stručnost i specijalnost dobijaju na značenju. S njima i u ime njih iznosi se i mišljenje da su pripadnici profesije jedini pozvani da ocjenjuju. Kao da je važnije kojoj profesiji ocjenjivač pripada od toga kako obrazlaže svoj sud! Posljedice su se ispoljavale i u sastavljanju žirija za dodjeljivanje čak i onih nagrada čiji su davaoci predstavnička tijela društveno-političkih zajednica. I u tome da se mišljenje pripadnika struke promoviše u stručno mišljenje, iako je poznato da su neke od nagrada dodijeljenih na osnovu takvih mišljenja i od kulturne i od šire javnosti dočekivane kao priznanja koja nijesu dospjela baš u prave ruke. Polemike koje su propratile neke od takvih nagrada ukazivale su na pri-

strasnost, pokušavajući da pokrenu javnost protiv pojave privatizacije, monopola i klanova. Mnoge od njih su se više bavile ukazivanjem na te i njima srodne pojave i na ponekog od njihovih nosilaca nego razotkrivanjem njihovih uzroka. Javnost se time zabavljala, ali ne i pokrenula da bi se oslobodila tih neizmišljenih pojava. Možda se tako ponijela zato što se ne smatra pozvanom i dovoljno stručnom za raščišćavanje odnosa i u toj sferi djelovanja? Ili što je takvom smatraju? Jer, kada je ne bi takvom smatrali, učinili bi joj dostupnom preporuku da se knjiga štampa. Međutim, naši izdavači nikako da se odluče da sa knjigom objave i recenziju. Smatraju dovoljnim da uz ime pisca odštampaju imena recenzenata! Time i kažu ponešto o svom doprinosu podruštvljavanju i njihove djelatnosti.

Savez komunista se i na svom Desetom kongresu veoma jasno i vrlo konkretno izjašnjava za marksistički zasnovanu kritiku i ističe značaj njene uloge za kulturno stvaralaštvo:

»Razvoj marksističke kritike u oblasti kulture i umetnosti treba da doprinosi negovanju i razvijanju socijalističkih vrednosti, da daje podsticaje stvaralaštvu koje dubinom i kompleksnošću uvida u društvene probleme i ličnosti duhovno obogaćuje radnog čoveka u njegovoj borbi za novo društvo i da razvija njegove kulturne potrebe i idejno-estetska merila. Zadatak kritike je da rasvetljava suštinu i oblike ideoloških konfrontacija u kulturi i da postane sastavni deo ofanzivne borbe protiv tehnokratskih, dogmatsko-birokratskih, nacionalističkih, liberalističkih i drugih antikomunističkih snaga i tendencija. Neophodno je prevladati ozbiljno zaostajanje u razvoju marksistički usmerene umetničke kritike i suprotstaviti se tendencijama gajenja pomirljivog odnosa prema tvorevinama koje sadrže antisocijalističke poruke, šire idejnu demoralizaciju među ljudima i razjedaju integritet revolucionarne marksističke ideologije ... Savez komunista se suprotstavlja pojavama privatizacije i monopola u oblasti kritike i razdvajanju klasnih, idejnih kriterijuma od estetskih.«[5]

Kulturni radnici su u organizovanim razgovorima, anketama i napisima ne samo podržali stavove Desetog kongresa nego ih i razradili. Javnosti su dostupne teorijski zasnovane studije o tome kakva bi trebalo da bude kritika da bi odigrala ulogu namijenjenu joj Rezolucijom Desetog kongresa. Manje je analiza na osnovu kojih bi se pouzdanije ustanovilo da li je postkongresni učinak profesionalnih kritičara srazmjeran zahtjevima Desetog kongresa i studijama koje su uslijedile. Polemike o sudovima nekih kritičara i povodom dodjeljivanja nekih nagrada više su narušile ono stanje nesporenja i neosporavanja nego što su pomogle da se borbom mišljenja unaprijedi i praksa vrednovanja kulturnog stvaralaštva. Radnički i narodni univerziteti, domovi omladine i srodne

---

[5] *Deseti kongres Saveza komunista Jugoslavije,* stenografske beleške, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1975.

institucije i organizacije za posredovanje umjetničkih vrijednost i raznih oblika kulturne samodjelatnosti znatnije doprinose do stupnosti kulture. Zapažena je propaganda knjige i literature, t rezultata ostalih umjetnosti. Rеđi su primjeri organizovanijeg rad na suočavanju sa kritičkim gledištima korisnika kulturnih vrijed nosti. Stiče se utisak da se krug sudionika u kritičkom prosuđiva nju o tim vrijednostima ne širi srazmjerno sudjelovanju radnih ljudi u izgrađivanju mjerila i njihovoj primjeni u ocjenjivanju rezultata drugih vrsta rada. Da li se radnik organizovan u udru ženom radu i kako opredjeljivao za obim i sadržaj kulturnih dje latnosti i ponuđenih mu rezultata tih djelatnosti — javnost o tome nije potpunije obaviještena. Ako se intenzitet širenja kruga sudio nika posmatra kao indikator toka procesa podruštvljavanja vred novanja kulturnog stvaralaštva, onda slijedi i zaključak da se podruštvljavanje ne ostvaruje srazmjerno porastu interesovanja radnih ljudi za kulturu. Radnik organizovan u udruženom radu — ukoliko nije i kulturni radnik u onom uobičajenom značenju tog pojma — ipak nije dovoljno uvažen i ravnopravan partner na sceni konstituisanja kulturne politike, programiranja kulturnih djelatnosti i analiziranja prakse.

Ustavom SFRJ i njegovom primjenom, donošenjem i sprovođenjem Zakona o udruženom radu i drugih sistemskih zakona, te samoupravnim interesnim organizovanjem motivisanim usvajanjem načela o slobodnoj razmjeni rada, napravljeni su značajni koraci ka prevazilaženju naslijeđene podvojenosti između radnika u privrednim i neprivrednim djelatnostima. Podvojenosti, istina, uslovljene društvenom podjelom rada, ali i održavane organizacijom tih djelatnosti koja je — naročito kada je riječ o kulturi i ocjenjivanju vrijednosti koje ona kao sektor stvara i nudi — ipak preuzeta od građanskog društva. Savez komunista i druge organizovane socijalističke snage su se poodavno izjasnile za to da na kulturu ne treba gledati kao na sektor rada, već kao na djelatnost kojoj društvo pridaje poseban značaj zbog njene uloge u razvijanju proizvodnih snaga i humanog odnosa. Međutim, po metodu finansiranja kulturnih institucija i ulozi organa državne vlasti, po izgrađivanju mjerila i njihovoj primjeni pri ustanovljavanju učinka zaposlenih u toj djelatnosti može se zaključiti da se kultura sporo povezuje sa udruženim radom u ostalim djelatnostima. Razloge za tu sporost tražiti samo u kulturi i svijesti kulturnih radnika značilo bi zanemariti one koji se nalaze u udruženom radu. I u moći organizovanih oblika društvenog uticaja da, djelujući na programe kulturnih institucija, podstaknu podruštvljavanje kulture. Djelatne su i naše navike da tokove i domete kulturne emancipacije sredine, nacije i klase dokazujemo brojem institucija i nabrajanjem rezultata ostvarenih u njima. O kulturnom nivou radnika češće se zaključuje na osnovu podataka o njihovom odnosu prema tim institucijama i školskoj spremi nego prema produktivnosti, učešću u samoupravljanju, ponašanju u radnoj i životnoj sredini. Radnikov ukus se najčešće potcjenjuje i svodi na sklonost ka zabav-

nom i zabavljačkom. Njegova moć rasuđivanja se zanemaruje. Kod dijela tog ne toliko brojnog koliko uticajnog sloja kulturnih radnika — čiji se uticaj ispoljava naročito pri izricanju sudova o vrijednostima — održava se shvatanje da pobornici podruštvljavanja kulture gube iz vida da je lakše sagraditi fabriku nego izgraditi čovjeka. Za njih su radnici dojučerašnji težaci i čobani koji, domamljeni naglom industrijalizacijom, svojim seljačkim navikama opterećuju i grad i industriju. Na sporazumijevanje i dogovaranje kulturnih radnika sa radnicima iz drugih organizacija udruženog rada gledaju s nevjericom i strepnjom da će se time i kultura poseljačiti. Ukratko, radnici su dobri, ali još nijesu stasali da bi bili subjekt i vlastitog kulturnog emancipovanja. Radnike, prema tome, neko treba da prosveti, obrazuje i kultiviše, pa tek onda da ih uključi u proces emancipovanja njihove radne i životne sredine, klase, nacije. Tom prosvetiteljskom mentalitetu — za koji se ne bi moglo tvrditi da je svojstven samo dijelu kulturnih radnika — nije prihvatljivo da radnik organizovan u udruženom radu ne samo stiče pravo nego se, privređujući i upravljajući, osposobljava za to da sudjeluje i u procesu vrednovanja kulturnog stvaralaštva. Nepovjerenje u radnikov ukus i nevjerica u njegovu sposobnost za kritičko prosuđivanje o rezultatima i te vrste rada posljedice su nemoći da se uoči ono pozitivno povratno dejstvo procesa rada i samoupravljanja i na društvenu svijest i na ukus učesnika u tim procesima. Zanemaruje se da: »samoupravna socijalistička orijentacija u razvoju društva stalno otvara nove perspektive razvoju kulture. Samoupravljanje i socijalistički humanizam pružaju sve šire prostore izražavanju ljudskih stvaralačkih mogućnosti i rastu jedne nove samoupravne kulturne svijesti.«[6] Te perspektive i prostori se otvaraju i za neposredne proizvođače koji su svojim ubrzanim i masovnim dolaskom sa sela, radom u industriji i životom u gradu upravo motivisani da stiču znanje i prihvataju stvorene vrijednosti i određuju se prema njima. Time se ne želi reći da se dostignuto u načinu proizvodnje i transformisanju društvenih odnosa smatra i dovoljnim da bi svi koji žele mogli i da pišu umjetničku kritiku. Ali u dosadašnjem razvitku stvoreni su uslovi koji omogućavaju intenzivnije proširivanje kruga sudionika u vrednovanju i kulturnog stvaralaštva. Aktivnost Saveza komunista u podruštvljavanju procesa vrednovanja ne svodi se na idejne aspekte umjetničke kritike. Marksistički zasnovana kritičnost trebalo bi da bude svojstvena svim sudionicima u prosuđivanju o vrednostima.

Ukazujući na to da je uvažavanje radnika organizovanog u udruženom radu i kao sudionika u konstituisanju mjerila i sudova i o kulturnim vrijednostima, ne zalažemo se i za to da se mišljenje publike promoviše u jedinu ocjenu vrijednosti kulturnog stvara-

---

[6] *Osnovne teze za pripremu stavova i dokumenata Jedanaestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije,* Izdavački centar »Komunist«, Beograd, april 1978, izdanje na hrvatsko-srpskom jeziku, str. 194.

laštva. Takve jednostranosti se klonimo i zbog vremena tog »majstorskog rešeta«, zahvaljujući kojem se zna da je i u prošlosti bilo djela koja su od publike veoma dobro primana, ali ih njihova vlastita vrijednost nije donijela do naših dana. I danas ima djela koja žive sa svojom brojnom publikom iako im renomirani kritičari nijesu davali laskave ocjene. Bilo je i stvaralaca koji su umrli nepriznati od svojih savremenika. Mogli bismo navesti još primjera kad bi naša namjera bila da ilustrujemo moć i nemoć kritike. Međutim, želio sam ukazati na to da se podruštvljavanje procesa vrednovanja ne postiže samo trudom da učinak kritičara od vokacije i zanata bude u funkciji kretanja ka ciljevima koje je društvo sebi odredilo. Priznajući pluralizam interesa priznali smo i pluralizam ukusa i afiniteta. Ukusi se spominju ne da o njima ne bismo raspravljali, već da bismo se o njima sporili upravo u cilju njihovog izoštravanja.

Milan Damnjanović

# Umetnik i društvo*

Ako iz same formulacije teme, prećutno ili izričito, proizlazi da između umetnika i društva uvek postoje nekakvi odnosi i da se stoga može pitati samo *kakvi* su to odnosi u određenoj istorijskoj situaciji, a ne da li oni uopšte postoje, da li umetnik može opstati bez ili izvan društva; najzad, da li društvo može bez umetnika i, još, kojem je društvu umetnost zaista neophodna.

Prihvatimo li prećutnu pretpostavku da između umetnika i društva uvek postoji neki određen, ali zato *načelno neproblematičan odnos* i da se taj odnos menja u zavisnosti od promenljivih ekonomsko-socijalnih osnova razvitka čovečanstva, time prihvatamo veoma značajan sociološki zadatak konkretnog istraživanja tog odnosa, pogotovu ako je reč o »sociologiji stanja« (N. Elias) a ne o istorijskoj liniji promena društvenih stanja, čije se tendencije pokazuju kao realan problem. Tako naša tema postaje banalna: umetnik, kao i svaki drugi čovek, uvek je i nužno član određenog

* O temi pod ovim naslovom govorio sam u toku poslednjih nekoliko godina, u organizaciji Pedagoškog zavoda Beograda, nastavnicima umetnosti srednjih škola.

 

društva, društvene grupe itd.; umetnik, kao i svaki drugi, predstavlja »*ensemble* društvenih odnosa«, pa pošto društvo kao celina određuje svaki svoj deo, i svakog pojedinca kao svog člana, ono onda jednoznačno određuje i umetnika. Stoga treba samo pitati za konkretno društveno uređenje da bismo razabrali odnos koji tu postoji između društva i umetnika kao člana toga društva. Sada podsećamo na Marksovu reč o neproblematičnosti grčke umetnosti u odnosu na grčko društvo i, sledstveno, na formalno isti položaj bilo koje istorijski poznate umetnosti prema respektivnom društvenom uređenju. Otuda bi odnos umetnika prema društvu mogao biti samo predmet *empirijskog sociološkog* istraživanja.

No, ako se u razmatranju naše teme držimo *marksističkog istorizma*, onda unapred mora biti jasno da je ekonomsko-socijalna analiza istorijski promenljivih stanja, doduše, pretpostavka za razumevanje odnosa umetnika prema društvu u svim epohalnim modifikacijama i konkrecijama, ali se ipak ne svodi na takvu analizu. Mi moramo prihvatiti zadatak ispitivanja određenih socijalnih uslova umetničke egzistencije u sukcesiji epohâ, i to u okviru naše tradicije, sve do novog doba i aktualnog časa, ali na tome ne smemo zastati. I to zato što marksistički istorizam prekoračuje granice empirijskog sociološkog i, u principu, svakog posebno-naučnog istraživanja. Marksistički istorizam proističe iz Marksovog filosofskog pojma *čovek* i Marksove filosofije istorije, odnosno iz »*jedne* istorijske nauke«, kako je to Marks formulisao u jednoj verziji *Nemačke ideologije*. To znači da se marksistički istorizam drži ne samo prošlosti već i sadašnjeg stanja stvari, kao i budućnosti, u promišljanju onog bitnog povesnog vremena. To, dalje, znači da iz svih opisa i konstatacija istorijski promenljivog odnosa umetnika prema društvu treba postaviti pitanje o onom društvu kome je umetnost zaista potrebna i na taj način doći do aktualizacije koja nas neposredno pogađa.

Za konačno razjašnjenje i zaključak našeg razmatranja ove teme stoga je neophodno uzeti u obzir ne samo istorijski poznata, kao i sad-postojeća, stanja stvari već i sve istorijske »tendencije i latencije« (E. Bloch) u razvoju prema još-ne-postojećem, ali zato načelno mogućnom povesnom stanju humanosti i naturalnosti, koje stanje Marks naziva komunizmom. Tako se, najzad, suočavamo sa socijalističkom perspektivom u razmatranju odnosa umetnika prema društvu, uviđajući da se samo iz te perspektive otvara put demokratski najšire zasnovanom oslobađanju stvaralačkog potencijala čovečanstva. Otuda veoma kritičan i urgentan problem odnosa umetnika prema socijalistički organizovanom društvu.

## I

Prema našim uvodnim rečima, odnos umetnik — društvo ne može se uzeti *in abstracto* kao odnos uopšte ili ideja tog odnosa, već se on mora razmatrati u okviru različitih društava, kao i različitih kul-

turnih tradicija, ali to opet ne u smislu relativističkog istorizma, već prozirući određene manifestacije tog odnosa prema njihovom suštinskom značenju u duhu Marksovog istorizma. Marks se, naime, nije držao genetičke (razvojne) metode u smislu evolucionizma XIX stoleća, već je kao kriterijum prosuđivanja određenih pojava uvek uzimao najpregnantnije ispoljenu (epohalnu) suštinu istorijskog zbivanja i nju primenjivao na prethodne razvojne stupnjeve, kao što mu je ona služila i za predviđanje daljeg toka stvari. Kako bismo inače mogli protumačiti njegovu primenu kategorija, dobivenih iz analize kapitalizma, na antičko društvo? Kako bismo u principu mogli razumeti njegovo prosuđivanje društvenih i kulturnih pojava u celokupnoj istoriji klasne egzistencije čovečanstva bez takvog suštinskog proziranja? Kako bi, najzad, uopšte bila mogućna njegova ideja komunizma?

Zato se sada nalazimo pred sasvim određenim zadatkom razmatranja odnosa umetnik — društvo u antičkom svetu, u feudalno doba i, najzad, u novo doba, to jest u građanskom svetu, sa pogledom na socijalističku egzistenciju, iz koje tek izvodimo sva svoja merila za prosuđivanje minulih epoha, kao i svoje rešenje problematičnog odnosa: nije u pitanju umetnik kao predstavnik jedne posebne kulturne sfere, jedne specijalnosti i profesionalnosti, jedne struke ili resora usred parcijalizovane kulture i klasno podeljenog društva, već čovek kao umetnik u uslovima »univerzalne proizvodnje« i socijalističke egzistencije kao bitno stvaralačke; nije u pitanju društvo organizovano po hijerarhijskom principu i po principu izopštenja celih društvenih grupa iz same mogućnosti stvaralačkog življenja, već ljudska zajednica, organizovana po principu demokratski najšire zasnovane ljudske egzistencije kao bitno stvaralačke. Iz stava o umetnosti kao uzornoj stvaralačkoj delatnosti i o čoveku kao stvaralačkom biću proističe metoda dobro shvaćenog marksističkog humanizma kao opšte teorije stvaralaštva.

Polis, jedinstvena socijalno-istorijska stvarnost, formalno govoreći, prvi demokratski društveni poredak u našoj tradiciji i jedna paradigmatička ljudska zajednica predstavlja, možda, i za naše pitanje odnosa umetnika prema društvu jednu uzornu formu. Ako se uz to uzme u obzir da je u starogrčkoj kulturi umetnost imala vodeću ulogu i da je helenski svet uopšte razvio jedinstvene kulturno-stvaralačke snage, koje su delovale u svoj potonjoj evropskoj kulturnoj tradiciji i u određenom pogledu čak dobile univerzalni značaj, suočavanje sa tim fenomenom i pokušaj marksističkog tumačenja tog fenomena postaje jasna neophodnost i za svrhe ovog izlaganja.

Marksov komparativan sud ili, tačnije, Marksovo prosuđivanje antičkog društva pomoću kategorija savremenog kapitalizma utvrđuje, najpre, da je za novovekovno građansko društvo odlučna prekomerna proizvodnja koja ide daleko preko stvarne potrebe tog društva da bi se zadovoljile i osnovne potrebe mase proiz-

vođača i profiti kapitalista: otuda odlučan značaj razvitka proizvodnih snaga; u antičkom društvu, čija se osnovna proizvodnja života zasniva na ropstvu, masa proizvođača dobija samo ono što je neophodno za neposrednu egzistenciju. Stari Grci ne pretvaraju tako višak proizvoda u kapital da bi neprekidno dalje razvijali proizvodne snage, već oni, naprotiv, veliki deo viška vrednosti pretvaraju u kulturna i prevashodno umetnička dela.

Hegel je zato smatrao da je helenska kultura jedina u kojoj umetnost predstavlja osnovni oblik egzistencije. Uistinu, za starogrčki polis se može reći da se u njemu umetnost po svojoj mitskoj osnovi i visokoj stilizaciji prvi put pojavljuje sa mogućnošću predstavljanja celokupne kulture. U jedinstvu religije, umetnosti i filosofije u polisu kao jedinstvenoj socijalno-istorijskoj stvarnosti umetnost je imala vodeći položaj, i kao uzorna stvaralačka delatnost postala je formalno uzorna za potonja vremena. Pošto to Hegelovo mišljenje sa svoga gledišta prihvata i Marks, pitanje je kako to treba razumeti.

Već smo videli Marksov argument, po kome se ovde kapital ne ulaže u sve dalje razvijanje tehničkih proizvodnih snaga, već je za svu helensku proizvodnju bio odlučan kvalitet i upotrebna vrednost. Tek u novo doba, u građanskom svetu i kapitalističkoj proizvodnji odlučuju količina proizvodnje i prometna vrednost proizvoda, što nužno vodi ka tehničkom životnom idealu. Marks dalje govori o podeli rada u helenskom društvu i nalazi da je ta podela odgovarala onim potrebama koje su unapređivale to društvo. Radi razjašnjenja te stvari, treba, najpre, reći da stari Grci nisu bili u stanju da prekorače granice zanatske proizvodnje, da stoga nisu imali ni velikih bogatstava, ni veliku potrošnju, ali je u celokupnoj proizvodnji odlučivao *kvalitet*, što odgovara položaju umetnosti u polisu i osnovnom humanom životnom idealu. Ali je helensko društvo, ipak, bilo društvo samo onih koji su bili pozvani da, u punom smislu reči, budu građani, to jest slobodni Heleni, dok je ono počivalo na robovskom radu, odnosno na radu onih koji nisu imali demokratsko pravo na stvaranje. Otuda se može razabrati bitno ograničenje antičke demokratije, kao i ideala antičkog humanizma koji je važio samo za slobodne Helene.

Time smo naveli sve važnije motive Marksovog shvatanja starogrčkog društva, Marksove visoke ocene za helenski polis i umetnost koja se u njemu razvila, ali to nismo učinili u slavu Marksovog autoriteta, jer je, samo iz drugih motiva, i Hegel slično mislio, kao što se formalno slično mišljenje može naći i kod onih koji su idealizovali antički način života. Marksova teza o značaju helenske umetnosti i helenske kulture uopšte proistekla je iz njegove analize helenskog načina života, pre svega ekonomskog i društvenog života, u kome je on video jedinstvene prednosti za stvaralačku egzistenciju, pre svega za umetničko stvaranje. Iako zanatska proizvodnja tehnički nikada ne dostiže industrijsku

proizvodnju, uvek zaostaje u pogledu *kvantiteta,* ona se, *kao i umetnička,* ističe *kvalitetom.* To se pokazuje i u samom procesu proizvodnje, jer svaki zanatlija ima pregled nad celinom proizvodnje, kao što raspolaže proizvodom svog rada kao celinom: princip celine ima u tom smislu humani i, u isti mah, estetski značaj. Otuda se može reći da se samo u pogledu kvalitativno vredne ljudske proizvodnje može govoriti o investiranju čovekovih bitnih snaga u proizvod kao u delo, koje samim tim stiče i estetsku relevanciju, dok je svaka tehnička industrijska proizvodnja, u većoj ili manjoj meri, vezana i u samom procesu proizvodnje i u gotovom proizvodu za otuđenje od suštinskih snaga čovekovih i da, stoga, u principu nema estetsku vrednost.

Ako se u humanističkoj tradiciji, koju sa svog gledišta prihvata Marks, polis označava kao nosilac grčke kulture, kao najviše dostignuće helenstva i čak kao najviše dostignuće evropskog čovečanstva, onda bi se moglo pretpostaviti da tu postoji izvesna korelacija između društvene forme grada-države, između polisa i jedinstvene stvaralačke snage građana polisa (to jest polita), da su tu ostvarene najpovoljnije socijalno-političke osnove ne samo za razvitak individualne tvoračke snage već i za socijalizaciju kreativnosti u potpunom komunikativnom modelu, gde je odnos umetnika prema društvu rešen na uzoran način. Ako se suština čovekova određuje prema njegovoj tvoračkoj snazi (čovek kao živo biće koje stvara — *animal creans)* i ako umetnost paradigmatički zastupa tu snagu čovekovu, onda ćemo dobro razumeti zašto se polis u tradiciji, koje se i Marks drži, naprosto uzima kao pravo humano zajedništvo *(Gemeinwesen),* kao idealna ljudska zajednica, po Hegelu kao »političko delo«. Otuda načelno pitanje o istorijskim pretpostavkama, o realnim ekonomsko-socijalnim osnovama tog socijeteta konformnog ljudskoj kreativnosti.

U obilnoj literaturi o polisu, pisanoj sa humanističkim patosom, obično se govori o potpunoj identičnosti društva i države, o ostvarenom pojmu demokratije i slično, ali se s gledišta novog doba i iz socijalističke perspektive moramo pitati da li se u polisu zaista može poznati ona demokratska forma života u kojoj bi se ljudsko društvo moglo osloviti kao zaista humana zajednica s obzirom na naš kriterijum, na demokratski osigurano pravo na kreativnost. Prema već navedenom ograničenju koje je tu postojalo sa postojanjem robovskog rada, jasno je da u polisu zatičemo sistematski ograničeno pravo na kreativnost. Sami politi su svoj život u polisu doživljavali kao jedino vredan ljudski život u dobro shvaćenoj sreći *(eudaimonia),* ali to samoosećanje je važilo samo za slobodne Grke koji su već sâm svoj jezik smatrali kao poseban duhovni habitus koji ih je odvajao od svih ne-Grka. Uprkos tome i prozirući osnovnu strukturu robovlasničke demokratske egzistencije u polisu, mi smo iz današnje perspektive i dalje u povoljnom položaju da potvrdimo neke klasične vrednosti života u polisu. Klasične u smislu važenja za potonji svet i potonje epohe, ali ne

kao neke nadistorijske vrednosti, već izvorne ljudske vrednosti koje svoje delovanje obnavljaju u svakom vremenu i uvek sa drugačijom snagom.

U pitanju je polis kao pregledna ljudska zajednica, u kojoj je svaki građanin mogao saosećati i saodlučivati u životu te zajednice, i to ne samo u državnim i društvenim već i u umetničkim i kulturnim poslovima, gde je posebno umetnost prvi put bila *shvaćena* kao bitno društvena komunikacija i po svojoj genezi, i po svom stvaralačkom činu i po svome delovanju (pre toga, u drugim visokim kulturama, pa čak i u prakulturi, umetnost je bila pantonomna i delovala društveno integrativno itd., ali to ne na samosvesni način umetnika koji neguje svoj odnos prema društvu). Umetnost je u polisu bila »usko povezana sa društvenom celinom«, što prevashodno važi za pesništvo. Već u arhaičnom pesništvu lirsko *ja* pesnika živi socijalno i zato je njegov subjektivan prostor bio objektivan, jer se ne odvaja od socijalnog prostora, želi da koegzistira intersubjektivno, zajedno sa drugima. Kasnije, u zrelo doba polisa, pesnik se angažuje u tretiranju problema zajedničkog života ili pak nekih specifičnih problema, kao što se svi građani polisa »angažuju« u kritičkom prosuđivanju umetničkog dela, kao aktivna publika koja utiče na celokupni estetski proces.

I u drugom pogledu treba razumeti aktualnost iskustva polisa za nas, naime živo saznanje polita da je srećan život moguć ne samo u harmoničnom političkom demokratskom uređenju, kako smo ga za svoje svrhe već opisali, već je za to neophodno i da polis bude smešten u prirodu. Ma kako da je bio slavljen čovek, postavljen na sama sebe, koji autonomno može odlučivati u svim javnim stvarima, ipak se znalo da je on podvrgnut i dejstvu prirodnih zakona, tako da je, produžujući prirodu, mogao stvaralački delovati. Sledstveno tome, prema rečima Miloša N. Đurića, on nije mogao stvarati ne-prirodu ili anti-prirodu. Odatle proističe odgovornost prema prirodi kao svesni socijalno-istorijski zadatak, koji je prodro u našu svest tek u ovom času, ali je ovde važno prihvatiti motiv stvaralačke prirode koja tako sa novom snagom postaje stvar naše »stvaralačke savesti«, a ne tek objekt proizvoljnog posedovanja i podvrgavanja tehničkoj egzistenciji i tehničkom napretku.

Kao »političko umetničko delo« (Hegel), polis je delovao na socijalnu filosofiju neprekidno sve do ovog časa, kada je H. Markuze (Marcuse) formulisao, u duhu Hegelove i Marksove tradicije, zahtev za društvom kao umetničkim delom, polazeći od gledišta *homo aestheticusa*, od estetiziranja sve naše egzistencije, od estetiziranja etosa i od psihoanalitičkog motiva stvaralačke kulture kao ženskog principa, tako da najzad žene postanu odlučujuća revolucionarna snaga u našem vremenu. Teško se mogu označiti kao prihvatljivi pogledi Herberta Markuzea o psihoanalitičkoj strani problema, kao i njegovo estetiziranje našeg etosa, ali je opravdana ideja *homo aestheticusa*, koja izvire iz humanističke tradicije.

Sâm istorijski polis imao je svoju umetničku dimenziju: način građenja i arhitektonska struktura grada imali su ne samo umetnički simbolički značaj već je trebalo da pokažu njegovo uklapanje u kosmos. Sva grčka umetnost imala je kosmocentričku strukturu, za razliku od teocentrične srednjovekovne umetnosti i antropocentrične umetnosti novog doba.

Odnos umetnik — društvo u starogrčkom polisu može se razumeti iz opšte društvene i kulturne situacije polisa, iz položaja umetnosti u kulturnom životu polita, iz uloge umetnika i publike u tome životu koji je bio odvojen od bazičnog tehničkog rada i materijalne proizvodnje robova, nepremostivom klasnom i čak jezičkom preprekom. Pod tom pretpostavkom, istorijski polis je predstavljao jedan *novum*, što je možda najsrećnije u našem vremenu formulisao *A. Veber* (Alfred Weber). Kao zatvoreni životni prostor, polis je, po Veberu, postao »kulturni savez«, zajednica koja prećutno određuje svaki korak Grka »samo ako je on pozvan da bude punopravni građanin«, i to »u slobodi i u vezanosti, kao i sa svojevrsnim kultnim prožimanjem«. Zatim dolaze odlučne reči: »... Time smo okarakterisali istorijskog Grka, koji u prvom redu nije bio otac porodice, specijalist u svome pozivu, već skoro po celi dan služitelj živih potreba zajednice, u svome tako oblikovanome životu on je predstavljao suprotnost individualistâ: drug (*Genosse*). Nešto fundamentalno«.[1]

Umetnički život u polisu pokazivao je tako na pregnantan način puni komunikativan model, onaj za kojim težimo u našem vremenu: ako je u socijalnom i moralnom pogledu svaki Grk u polisu bio određen interesom zajednice u svome delanju i odlučivanju na svakom koraku, onda to ipak nije značilo ukidanje delanja iz slobode i odlučivanja iz moralne autonomije i subjektivne istine. Upravo srećni sklad autonomnog i heteronomnog morala, srećno podudaranje subjektivne i objektivne istine omogućilo je eudaimoniju helenskog polisa, koju treba proširiti do srećnog smeštaja u prirodi (kosmosu). Ali je to, ipak, važilo samo za one koji su bili pozvani da budu punopravni građani. Tu je ono bitno ograničenje u demokratskom i humanom pogledu, koje nas uverava da se na »druga« u pravom smislu reči ograničenja, kao na nešto zaista »fundamentalno«, mora čekati sve do razdoblja posle Hegela, posle prethodnog hrišćanskog iskustva u našoj duhovnoj i kulturnoj istoriji.

## II

Ako je u antičkom polisu institucija ropstva bila saglasno prihvaćena od svih, pa čak i od svih mislilaca, pojava hrišćanskog pogleda na svet značila je proširenje demokratske svesti, naročito

---

[1] *Kulturgeschichte als Kultursoziologie*, Piper Verlag, München, 1950, S. 140/41.

u prvobitnom hrišćanstvu i prvim hrišćanskim opštinama, u kojima je K. *Kaucki* (Kautsky) video »proletere sa prosjačkim nastrojenjem«. Ekonomsko-socijalne osnove hrišćanske opštine se razlikuju od situacije u polisu: opšti, zajednički princip je sada obuhvatao i robove i gospodare, znači celokupno čovečanstvo, ali je rano hrišćanstvo počivalo na naturalnoj privredi i utoliko pokazivalo zaostajanje u odnosu na polis. U prvim hrišćanskim opštinama postoji neka zajednica dobara, jer su vernici prodali sve što su imali, živeli na istom mestu gde je sve bilo zajedničko i gde su prema potrebi dobijali. Tu se, ipak, ne može govoriti ni o komunizmu, osim o komunizmu u potrošnji dobara, jer hrišćanstvo u principu nije težilo ka tome da poboljša položaj siromašnih na zemlji, njegovo carstvo nije bilo od ovoga sveta, ono se malo brinulo za svetovne prilike. Otuda se teško može govoriti o proleterskom karakteru ranih hrišćanskih opština, koje su obuhvatale i gospodare i robove, a hrišćanstvo je ubrzo prodrlo u vrhove državne vlasti.[2]

Ali u svemu tome treba videti jasno proširenje demokratske svesti; hrišćansku ljubav prema bližnjem, prema drugom čoveku treba prihvatiti kao novo iskustvo koje je nagoveštavalo socijalističku egzistenciju, i to u bitnoj vezi sa »svetsko-revolucionarnim kvalitetom prvobitnog hrišćanstva«, koji se manifestovao u suprotstavljanju robovskog morala gospodarstvu u tadašnjem svetu (A. Weber). U hrišćanskoj opštini, kao i u polisu, treba videti preglednu ljudsku zajednicu, u kojoj se slobodno prihvatanje opšteg interesa poklapalo sa slobodnom hrišćanskom odlukom pojedinaca. Ali to ne znači da je sa proširenjem demokratske svesti došlo do unapređenja položaja umetnosti u hrišćanskoj opštini, da su mesto i uloga umetnika u društvu postali važniji nego u antičko doba. To je za ovo izlaganje odlučujući argument, i na tome treba zastati.

Već smo pomenuli teocentrični karakter umetnosti u celom srednjovekovnom razdoblju naše tradicije, pa sada treba pitati kakav je položaj umetnosti i umetnika ne samo u prvobitnom hrišćanstvu već i u poznije doba feudalnog društvenog uređenja, najzad i u začecima gradske buržoaske kulture na kraju srednjeg veka. Izvore hrišćanske metafizike treba poznati u delovanju starih religija sa Istoka, koje su stupile u dodir i prožimale helenski svet pojmova i oblika, tako da već Platonov dualizam ne može prikriti orijentalne uticaje, što u mnogo većoj meri i na sudbonosan način važi za sve hrišćanske teološko-filosofske poglede. Sa osnove hrišćanske metafizike možemo razumeti pojavu otuđenja čovekove kreativnosti, koja u principu ne pripada čoveku, već bogu. Čovek postaje božansko stvorenje *(creatura)*, istina stvorenje koje i samo stvara *(creatura creatrix)*, ali u osnovi u svetu

---

[2] Karl Vorländer, *Geschichte der sozialistischen Ideen*, Ferdinand Hirt in Breslau, 1924.

koji je božansko apsolutno delo i u kome samo bog ima pravo na delo i na stvaranje. Tako je čovek svoju stvaralačku sposobnost preneo na božanskog tvorca i na taj način sebe kao umetnika doveo u definitivno zavisan položaj od božanskih zakona. Iz te hrišćanske ideologije može se tek razumeti i onaj socijalni položaj koji je sada dobio umetnik, kao i njegov odnos prema društvu.

Ali taj položaj i taj odnos su, iz iste osnove, određeni na nepovoljan način i time što okrenutost prema »carstvu božjem«, prema *civitas dei*, prema duhovno shvatljivoj onostranosti već uveliko obesnažuje čulnu, ovostranu realnost umetnosti i potcenjuje vrednost svake delatnosti koja je, poput umetničke, nužno vezana za čulnu stvarnost. U tom pogledu se pokazuje jedna neobična saglasnost između aristokratskog potcenjivanja umetničkog rada kao takvog, pa stoga i samog umetnika u klasičnoj starini (zato što je umetnički rad smatran banauzijskim, to jest prostim, prljavim, vezanim za materiju, čulnost i prolivanje znoja itd.) i podređenog položaja koji umetnik ima u hrišćanskom kulturnom svetu: ni tamo ni ovde sâm umetnik nije važan ili, pak, nije toliko važan koliko njegovo delo. Jer kosmocentrična umetnost starih Grka i teocentrična umetnost hrišćana pokazuje uvek načelno vezivanje tih umetnosti za prethodno utvrđene norme kao kanone, podjednako u Polikletovom kanonu, koji je u proporcijama ljudskog tela mimetički prikazivao kosmičke srazmere, kao i u hrišćanskoj kanonski strogo vezanoj umetnosti, recimo u slikarstvu, sve do unapred tačno određenog simboličkog značaja bojâ, strogo utvrđenih motiva i tema.

Iz toga se može razabrati smisao antropocentrične umetnosti novoga doba, koja će, posle prevlasti realizma i naturalizma u građanskom svetu, najzad u socijalističkoj perspektivi, vraćajući čoveku načelno i stvarno njegovu neotuđenu stvaralačku egzistenciju kao jedino humanu, u isti mah osloboditi njegovu umetnost od svih prethodno važećih normi. Osim toga, tek u toj istoj perspektivi prvi put postaje jasna bitna povezanost umetnosti i demokratije, o čemu će biti reči na kraju ovog izlaganja.

## III

Već u poznom srednjem veku začinje se gradski buržoaski način života, koji je zatim ugrozio i naposletku srušio feudalno društveno-duhovno zdanje koje kulminira u bogu i u čijoj se osnovi nalazi zemljoposed u hijerarhijskom poretku života i mišljenja. U tom sistemu vrednosti umetnik je mogao biti samo sluga božji i njegova umetnost je uvek imala heteronoman značaj. Proboj granica feudalnog zemljoposeda, otvaranje saobraćaja u nacionalnim i internacionalnim okvirima i odnosima, inicijativa pojedinaca u privatnom preduzeću, tehničko pripremanje i ostvarenje industrijske revolucije dovelo je do stvaranja novog građanskog sveta, u kome je i umetnost morala zauzeti novi položaj.

Umetnost više nije bila u vlasti sekundarnih motiva, to jest obaveznih tema iz hrišćanskog sveta predstava ili pak iz mitskog klasičnog nasleđa. Još manje su važili strogi propisi simboličke upotrebe određenih tehničkih postupaka ili pak određenih elemenata umetničkog izražaja. Ipak su i dalje bili u snazi primarni motivi, to jest obavezno prikazivanje prirode, počev od renesanse *(ars imitatur naturam)*, što se zatim pretvara u konvencije građanskog naturalizma i realizma, gde uveliko, umesto prirode, umetnik po nalogu buržuja prikazuje građanski život, bogatstvo i samog buržuja. U isti mah i dalje se razvija umetnički rad koji se drži tradicionalnih ideja, antičkog i hrišćanskog sveta predstava, naročito u doba romantike.

Najjasnije izražena suština građanskog sveta može se razabrati iz naučno-tehničko-industrijskog razvoja, koji je u društvenom pogledu težio ka sve većoj funkcionalnosti, ka sve savršenijoj državnoj upravi, najzad, ka totalnoj vlasti i državi kao apsolutu. Tehničko doba nije značilo tek neutralan razvitak koji je samo naglasio jedan poseban moment, već podređivanje sveg društvenog i duševnog života ciljevima sve daljeg progresa, sve savršenije i kvantitativno sve veće proizvodnje, značilo je sve veće obezličenje i otuđenje, sve veće deljenje života na posebne sfere i sve dalju specijalizaciju, jednostrano razvijanje intelektualnih sposobnosti na račun svih drugih, naročito kreativnih moći.

Položaj umetnosti u tome društvu je bio čas kompenzatorski, idealizujući ono što se u stvarnosti nije moglo doživeti, okrećući svoj ideal u prošlost; čas ukrašavajući život koji je sve više gubio punoću i smisao; čas podražavajući i podržavajući postojeće stanje stvari, ali u svemu tome umetnost nikada nije gubila svoju funkcionalnu vrednost. Jer građansko društvo se razvilo i učvrstilo kao apstraktno i funkcionalno, pa je stoga umetnost u tome društvu daleko od one »univerzalne proizvodnje« koja se nalazila u osnovi helenske umetnosti kao mit, igrala ulogu jedne specijalističke delatnosti kao posebna kulturna sfera, predodređena strukturom klasnog građanskog društva, i kao jedna njegova funkcija. To se izražavalo čak i u nekim formalnim karakteristikama novovekovne umetnosti buržoaskog porekla: uvođenje treće dimenzije u slikarstvo predstavljalo je, po *Malrou* (André Malraux), izražaj imperijalističke težnje za zahvatanjem predmeta sa svih strana radi totalnog raspolaganja i posedovanja, dok istorija slikarske umetnosti u svom glavnom toku nije imala potrebe za tom trećom dimenzijom itd.

Otuda raskol u biću samog umetnika, koji je radio i živeo po nalogu građanina, da bi prikazao njegov svet, da bi ispunio ulogu koja mu je pripadala u tome svetu, potiskujući svoj sopstveni svet i stvaralačku ulogu koja po pravu pripada umetnosti kao »funkcionaru čovečanstva«. Otuda beda koja prati umetničku egzistenciju u građanskom svetu čim se umetnik upusti u slobodno istraživanje i krene sopstvenim putevima. Stoga se na ishodu

građanske epohe formuliše pravo umetnosti da se kreće sopstvenim putevima, njeno pravo na samoodređenje i na sopstvenu suštinu koja je, ipak, samo izolovana suština pogrešno shvaćene umetnosti radi umetnosti, opet samo kao funkcija građanskog društva u kome je umetnost postojala na heteronoman način.

Buržoaske deklaracije o slobodi i pravima građana ne znaju za pravo na stvaralaštvo u demokratski najširem značenju te reči. Tu se ne zna i nikada ne štiti »stvaralačka savest« kao odgovornost za celinu, jer je umetnik dužan da se drži svoga dela i svoje funkcije, tako reći svoje perspektive. Pošto se u srcu same umetnosti nalazi izvorna težnja ka celini, ka oblikovanju celine i ka stvaralačkoj odgovornosti za celinu humanih stvari, to se već iz tog položaja može nazreti nesrećan i često tragičan život mnogih umetnika u uslovima građanskog novog veka.

Pored one funkcije koju umetnik prinudno vrši u buržoaskom društvu, njemu je pripala, saglasno time, još i analiza kao favorizovana metoda: analiza je intelektualna definicija građanske klase, prema veoma tačnom saznanju Ž.-P. *Sartra.* Šta to ovde može značiti? U antici se razvija pogled na svet koji je bio vezan za izvorni, ali zato naivni totalitet, kao i za dijalektičko mišljenje koje je bilo u stanju da zahvati taj totalitet. Iako se elementi formalne logike i funkcionalno-matematičkog načina mišljenja začinju već u klasičnoj starini, taj način mišljenja je bio moguć i razvio se do pogleda na svet tek u novo doba, u građanskom svetu. Ideal *mathesis universalis* nastao je tek kada je u jedinstvenom naučno-tehničko-industrijskom razvitku uspostavljeno građansko društvo kao apstraktno i funkcionalno.

## IV

Uviđajući nepovoljne uslove za razvoj stvaralačkih potencijala čovečanstva u građanskom svetu i građanskoj kulturi, Herbert Rid (Read) je, poput F. Šilera (Schiler), očekivao neku moguću obnovu čovečanstva iz obnavljanja njegovih celovitih kreativnih moći, pre svega stvaralačke imaginacije, uveliko potisnute u racionalističko i intelektualističko građansko novo doba, i to estetskim vaspitanjem. Treba, dakle, vaspitavati za društvo u kome će vladati ravnoteža razuma i osećanja, u kome će biti zaštićeno stvaralačko jezgro čovekovog bića, svesna i nesvesna strana toga bića u totalnosti, koja u građanskom društvu nije moguća. U iskrenom naporu ka razjašnjenju te stvari Rida je, ipak, morala zahvatiti rezignacija: »Kako vaspitavati studente za društvo, ako nema takvog društva za koje bi oni mogli biti vaspitavani?«[3]

[3] Art and university, 1931, u: *Education Through Art*, revis. ed., 1956, p. 54/55.

Jer, ako se kao zadatak našeg vremena zaista može smatrati uspostavljanje celine i punoće našeg bića, demokratsko osiguranje prava na stvaralački život, onda u ovo prelazno doba, najpre u otvorenom sukobu imperijalističkih sila sa istorijski prvim probojem i uspostavljanjem socijalističkog ustrojstva, Rid zaista nije mogao videti društvo za koje bi studente trebalo vaspitavati. Za njega je evidentno da se postojeći građanski socijalno-ekonomski i duhovni sklop nalazi u krizi razjedinjenja i propadanja, dok se kao ideal novog društvenog ustrojstva ne može uzeti ni organsko jedinstvo srednjeg veka (ideal romantike), pa čak ni klasicistički ideal grčke umetnosti, ni klasični ideal polisa, i pošto on ne vidi (tridesetih godina ovog stoleća) otvorenu socijalističku perspektivu, to je za njega situacija zaista zatvorena i nema tog društva za koje mlade treba vaspitavati. Ali to je samo značilo nepriznavanje postojećeg građanskog društva i, u isti mah, postavljanje zahteva za društvom koje tek treba izgraditi i za koje mlade zaista možemo vaspitavati. Rid zamišlja da je to društvo u kome bi umetnost vladala našim životom na taj način što bismo estetski stav koji zauzimamo prema umetničkim delima razvili u stav prema celoj stvarnosti, u kome bi umetnost bila uzorna stvaralačka delatnost.

Na kraju možemo samo napomenuti da Ridovo estetizovanje društva može voditi »estetizovanju politike« (W. Benjamin), gde država kao totalnost funkcioniše na savršeno autonoman način i postoji poput umetničkog dela koje određuje kvalitet svakog svog déla. Otuda moramo tražiti distinktivne karakteristike socijalističkog društva, koje se neće utrkivati sa građanskim svetom u tehničkom životnom idealu, u kvantitativnoj produkciji, u funkcionalnosti i efikasnosti, jer bi to značilo usavršavanje istog tog građanskog društva. Mi imamo druga obzorja razumevanja pravih uslova čovekove egzistencije kao stvaralačke i mi očekujemo nove *kvalitativne* vrednosti u svim područjima društvenog rada i proizvođenja. Tek u perspektivi socijalističke egzistencije možemo zamisliti društveno zaštićen položaj umetnika, ne po privilegijama njegovog tobože stvaralačkog života, već po demokratski najširem pravu na stvaranje, gde će umetnost pod jednakim uslovima sama osigurati svoj put: bez prethodno postojećih normi za stvaralački rad, što već leži u samom pojmu stvaranja, gde stvaralac sâm određuje sebi normu u skladu sa svojom »stvaralačkom savešću«, sa odgovornošću za celinu humanih stvari u našem vremenu.

Mogućnost društvene zaštite »stvaralačke savesti« otvara se u socijalističkoj egzistenciji, i to ne za umetnika uopšte i ne za umetnika u smislu onog pojma umetništva koji smo mogli razabrati u prošlosti, gde je umetnik obavljao dužnosti svog faha i svoje specijalnosti u službi heteronomnih sila i u funkciji nekog društvenog naloga. Umetnost mora sačuvati bitno obeležje univerzalnog stvaranja, koje je nekada imalo mitsku osnovu. Jer u pitanju je čovek kao umetnik, a ne umetnik kao specijalist u svojoj apsurdnoj specifičnoj univerzalnosti.

Svaralačka savest proističe iz odgovornosti za celinu, i to ne samo za celinu umetničkog dela, ostajući u toj posebnoj sferi života, već kao i u odnosu na nauku, ekonomiku i politiku to mora biti odgovornost za celinu humanog opstanka. Otuda i umetnost u današnjem svetu dobija planetarni smisao po epohalnoj sa-svesti (što izvorno znači savest, kao *conscientia, conscience, Gewissen)* umetnika.

Ta stvaralačka savest je danas najpouzdanije zaštićena u malim ljudskim zajednicama, poput nekadašnjeg polisa, u komunama, u zajednicama interesa, u samoupravno organizovanoj socijalističkoj egzistenciji, gde se o umetnosti mora odlučivati prema umetničkim kriterijumima, ukoliko ti kriterijumi znače unapređenje čovekovog stvaralačkog opstanka na zemlji.

Ako se umetnost po svome izvoru, po svojoj suštini i po svome delovanju shvati kao bitno društvena komunikacija, u smislu materijalističke hermeneutike ljudskog opstanka, onda se u današnjoj situaciji totalnog ugrožavanja tog opstanka u tehničko-tehnološkom svetu i masovnom društvu kao nasledniku novovekovne građanske egzistencije mogućnost ostvarenja punog komunikativnog modela umetnosti vezuje za socijalističko ustrojstvo organizovano na samoupravan način u preglednim ljudskim zajednicama, u kojima je jedino mogućno zalaganje za interese sveg čovečanstva, za humani smisao naše egzistencije.

Boris Nonevski

# Novo pozorište i stvaralačka publika

*(Pozorište u potrazi za svojim bićem)*

## I

Publika je, pored dramskog teksta, glume i režije, jedan od glavnih konstitutivnih stubova na kojima počiva svako, posebno novo pozorište. Ona je utkana u sve pojedinačne elemente pozorišnog stvaranja, osmišljavajući sve njih u činu pozorišne predstave, a bez čijeg prisustva predstava nije mogućna. I dok pojedine umetnosti publiku zamišljaju, pretpostavljaju kao nešto što će nastati i okupljati se oko njihovih pojedinačnih dela ili oko njih u celini, pozorištu je ona potrebna »ovde i sad«, i to odmah. Na primeru ove umetnosti najneposrednije se možemo uveriti ne samo u to da je pozorište, uz sve umetnosti, realna potreba društva, koja se ogleda u postojanju publike kao socijalne kategorije, već i da je društvo životna potreba umetnosti u procesu, osobito u činu nastajanja pozorišne predstave, gde se publika javlja kao konstitutivni element umetničkog dela. Nalazeći se na prelazu između estetskog fluida i društvene realnosti, ona gradi onaj most preko kojeg kolektivna pozorišna kreacija (literarna, režijska, glumačka, muzička, likovna itd.), u jedinstvenom doživljaju pojedinca, kao dela pozorišne publike, artikuliše i oslobađa društveno biće, oblikujući estetski subjektivitet zajednice i ličnosti u njoj. Na taj način, pozorište ne »proizvodi« samo »predmete« za svoj su-

bjekt već i obrnuto: oblikuje i subjekt koji će se odnositi aktivno prema svim segmentima pozorišnog totaliteta: od institucionalne organizacije, izbora repertoara, pa sve do kritičkog vrednovanja određene umetnosti. Sve to izdvaja publiku kao supstancijalnu kategoriju koja višestruko determiniše pozorišni život, njegove estetske forme i sadržaje, organizaciju itd., ali u dijalektičkoj igri i ona biva opredeljivana, s jedne strane, strukturom pozorišta i, s druge, globalnim društvenim odnosima zajedno sa medijatorom dramske umetnosti deleći sudbinu odnosa, koju, u krajnjoj liniji, diktira podela rada u konkretnom društvu.

Vekovima, u istoriji pozorišta, publika je bila tretirana kao statična kategorija, okupljena masa pred kojom treba da se odigra predstava. Njeno učešće u predstavi je bilo potrebno poput dekora na pozornici. Animatori tog klasičnog pozorišta na nju gledaju kao na nešto postavljeno i nepomično. Međutim, uvođenjem režije — dodavanjem još jednog aktivnog elementa igri — ukida se ne samo kliše scenskog prostora već i status pozorišne publike kao neaktivne.

U potrazi za svojim identitetom, tražeći autentično mesto pod suncem Talijinog hrama, režiser ne provlači kroz svoju estetsku dioptriju samo dramski tekst već ceo pozorišni ambijent. Scena, mizanscena, radnja, dekor — koju ispunjavaju njegove umetničke ideje — otresaju vekovnu prašinu, uz sticanje nove, dodatne snage. Gravitacija stare, klasične scene nema sad tu moć na svom prostoru da izdrži sva pomeranja i kretanja. Invencija režisera, nošena strašću za dokazivanje sopstvenog individualiteta, traži i nalazi nove autentične prostore za realiziranje svojih zamisli.

Umetnički radikalizam režije u novom teatru objektivisan je time što ukida diskreciju publike. Onaj deo pozorišnog ambijenta kome glumac u oblikovanju svog lika nije smeo, prema zakonima stare estetike, ni leđa da okrene, već kao nekakva freska da deluje na celoj sceni, postaje sad suakter u nastajanju umetničkog dela. Pozornica i pozorište time stiču jedno novo umetničko »sredstvo«, jedan nov aktivizam koji je bez presedana u njihovoj istoriji. Naime, od publike se traži da bude, i ona to postaje, subjekt umetničke kreacije, kolektivni glumac u nastajanju predstave. Samim tim, ona ulazi u koordinate režiserskog postupka. Biva »režirana«.[1] I dok u građenju predstave, uslovno uzeto, može da se fiksira svaki njen pojedinačni deo; u idealnom slučaju da se notiraju svi postupci u okviru radnje svakog aktera koji je predviđen dramskim tekstom, publika, budući da je nestalna, a nastajuća za svaku predstavu, ostaje trajan izazov i za režisera i za glumački ansambl. Ona od njih svagda traži da bude uvedena u umetničku radnju predstave.

---

[1] Kod nas su u tom smislu indikativne predstave: *Igrajte tumor u glavi ili zagađenje vazduha* Duška Jovanovića, u režiji Ljubiše Ristića, *Svadbata na Mara*, u režiji Ljubiše Georgievskog i druge.

 

Ovaj preokret u savremenom teatru, koji jedino može da se upoređuje sa izdvajanjem i individualiziranjem glumca iz hora u antičkom pozorištu nije nadoknada za neuzvraćenu ljubav, niti je nekakav tehnički eksperiment koji teži usavršavanju spoljašnjeg oblika umetničkog dela. Učestvovanje publike u igri pozorišne predstave je uslov da ona (predstava) održi, odnosno da održava kondiciju sopstvene estetske strukture, da se odupire raspadanju kreacije u pojedinačnim aktima recepcije. Bez njenog učešća u teatarskoj kreaciji, predstava sledi tok klasičnog obrasca svoje egzistencije. Naime, od samog izbora teksta za pozorišni komad, preko njegovog prevođenja, režijskog, glumačkog, koreografsko-scenskog i drugih postupaka, stapanjem svih ovih elemenata u jedinstveno delo gde oni gube svoju pojedinačnu egzistenciju konstituišući posebnost oblikovane predstave, pa do njene premijerne izvedbe, kreativno se nadograđuje celokupno njeno biće. Taj trend se nastavlja i nakon optimuma repriznih izvođenja. Nakon toga komad postepeno ali neumitno atrofira sopstveno umetničko biće — utapajući se u banalnu opštost svakidašnjice. Radnja, svi postupci, sve uloge nisu zadate da bi se osvajale, već postaju datost koja učesnicima postavlja samo tehničke i rutinske zahteve. Iz predstave, dan za danom, nestaju kreativne supstance, svodeći je na puku reprodukciju, dakle ukidajući jedan od nosećih stubova pozorišnog estetskog stvaranja — singularitet svake pojedinačne predstave — sve do njenog fizičkog skidanja sa repertoara. Budući da klasično pozorište komunicira sa ograničenim brojem pojedinaca što čine publiku, kratkovečnost svake predstave postaje naglašenija. Život svakog komada nalik je na život leptira.

## II

Ovaj zaplet klasično pozorište rasplićе, bolje reći svoju smrt odlaže, hiperprodukcijom dramskih tekstova.[2] Shvatajući gledaoca kao konstantu, kao pasivnog receptora umetničkih vrednosti, ono teži za tim da mu tu potrebu zadovoljava, a sve učestalijim transfuzijama svežih komada u repertoaru — da je razvija. Međutim, gledalac, uvek i iznova, traži nove oblike, nove sadržaje, ljubomorno čuvajući netaknutom svoju staru potrebu. Time pozorište ulazi u igru koju ne može da dobije a da ne ukine neke svoje esencijalne atribute što ga izdvajaju kao autentičnu umetnost.

Masovna literarno-dramska produkcija, prema neumoljivim zakonima dijalektike, na sve donosi »proizvode« — dramska dela, koja po svojim estetskim vrednostima sebi obezbeđuju mesto u samoj stratosferi umetničkog stvaralaštva. Međutim, uporedo sa tim gorostasnim individualitetima u oblikovanju dramskih radnji ona ista masovna literarno-dramska produkcija, u svom antipodu,

---

[2] Silvio D' Amico, *Povijest dramskog teatra*, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1972, str. 151.

okuplja i njihove epigone. Pomena ne bi bilo od njihovih pisanija, sem kao o istorijskoj činjenici, da nisu uticala čak i naznačila neke koordinate klasičnog i građanskog pozorišta. Pisana (ne kreirana) tako da samo spoljašnjim oblikom podražavaju velika dramska dela, a pri tom lišena svakog estetskog konstituensa, ovakva »dramska« dela na sceni se donose tipski i serijski.[3] Njihova uloga je samo da za trenutak privuku pažnju gledalaca i nakon jedne »upotrebe«, kao maramice od hartije, odbacuju se. Primena ovakvog industrijskog principa u pozorištu, a i u svakoj drugoj umetnosti, dovodi do razgrađivanja umetničkog bića. Estetska struktura, kazano Lukačevim rečima, gubi posebnost svojih zakonitosti, ukidajući se i prerastajući u banalnu opštost svakidašnjeg života.

Forsiranjem literarne dimenzije nastupa prava pometnja u totalitetu pozorišta koje se razvija na tragu građanskog modela. Scena, u ovom obrascu, postepeno ali nepovratno gubi mesto u harmoničnoj strukturi kolektivnih odnosa (drama — glumac — režija — publika). I ona je do te mere tipizirana da gledalac nema potrebe da pred nju staje. Može da je anticipira u svom sećanju. Otud (a i sa usavršavanjem štampe) izdvaja se najpre svest, da bi kasnije prerasla u pokret o mogućnosti pozorišta bez pozornice. Drama u pisanom obliku, u vidu knjige, predaje se sad novom receptoru koji dolazi u kontakt s njom — čitaocu. Gledalac se povlači pred njim, a ovaj u svojoj glavi doziva celu jednu instituciju, jedan ansambl glumaca, režisera, koreografa, slikara, muzičara — sav ambijent pozorišta. Malo veći napor da bi se došlo do umetničkog doživljaja, ali pri tom oslobođen teškoća vezanih za odlaženje u pozorište! Ali svejedno, šta je sa pozorištem? Distribuirano u knjiškom obliku, ono počinje da živi po privatnim kućama, bibliotekama, u kupeima i na železničkim stanicama, po autobusima, parkovima i na izletima. Ovakvo stanje navodi na pomisao o demokratizaciji umetnosti. Ali nije to demokratija pozorišta, nego percepcije o njemu. Izgleda, nije i jedina. Vremenom knjiška drama, trpeći uticaj svog medijuma komunikacije, klizi ka romanesknoj strukturi. Naracija, kao zamena za scenski dekor, opisi dramskog sukoba nju će, bez ostatka, priključiti onoj umetničkoj formi kojoj je primeren takav oblik izgradnje umetničkog bića — u romanu. A publika kod koje »drama ... u nekoj *okupljenoj masi* želi da postigne *neposredno* i snažno delovanje prikazivanjem zbivanja među ljudima«,[4] isto tako se ukida čak i u klasično građanskom obliku. Pre svega, iščezava kao kategorija javnosti koja se okuplja oko pozorišne predstave da bi se konačno utopila u pojedinačne ličnosti.

Međutim, ideja pozorišta, potreba za njim, ne umire pometnjom jednog konkretnog teatra. Nastalo kao estetska rezonanca

---

[3] Isto, str. 365.

[4] Đerđ Lukač, *Istorija razvoja moderne drame*, »Nolit«, Beograd, 1978, str. 23.

realnih (individualnih i društvenih) drama, ono će sebi krčiti put ponekad i po cenu odstupanja od svog integralnog bića. Kamerno, intimno pozorište, koje će se pojaviti kao reakcija i nadoknada za nestajuću supstancu velike pozorišne scene, fiksira jedan od pokušaja u traganju za izgubljenim bićem teatra. Naime, njegovi tvorci, uviđajući izgubljenost pojedinca u jednoj bezličnoj publici koja se pod okriljem mraka scene-kutije drži na odstojanju od radnje na pozornici; sa kojom se postupa kao sa običnim predmetom i čija se sudbina stapa sa stolicama u parteru ili ložama, svejedno, ponudiće koncept drugačijeg teatra. Kao nadoknada za izgubljenu toplinu postvarenog ljudstva i javnog salona izvešće odabranu malu grupu koju čine pojedinci što su međusobno »na ti«, a sa sobom »na vi«. Reč je o ljudima kolekcionarima umetničkog doživljaja, koji svoju strast za njim podižu na nivo luksuza — imati »svoje« pozorište. Ali, i pored intenziviranja neposrednosti doživljaja, može li pozorište bivstvovati kao poluprivatna svojina, a pri tom ne ukinuti neke svoje univerzalne dimenzije koje ga opredeljuju kao specifikum u galaksiji estetskog oblikovanja?

Pozorište je umetnost javnosti, medijum čiji je opstanak moguć jedino u dodiru s publikom. Izvođenje komada bez nje vraća proces umetničkog oblikovanja u fazu nastajanja »proizvoda«. Predstava bez publike nije predstava. Ni po čemu se ne razlikuje od prethodnih pripremnih proba, pa bila ona i poslednja, generalna; ona je samo mogućnost pozorišta. Realitet umetničke egzistencije komad sebi obezbeđuje tek u kontaktu sa javnošću, sa publikom, i kao delom umetničkog bića i kao delom društva.

Problem obezbeđivanja adekvatne publike kamerno pozorište ne oseća. Ono je nastalo kao zahtev već postojeće publike. Prema tome, njegova egzistencija, fiksirana na jednom fragmentu istorije, nije dovedena u pitanje. Kod intimnog modela pozorišta otvara se problem perspektive njegove publike. Naime, ona, kao i svaka druga publika, u svojoj ontologiji, pored odnosa prema određenoj umetničkoj strukturi (pojedinih dela ili umetnosti u celini), okuplja društvene individue sa definiranim, ali ne i definitivnim društveno-ekonomskim statusom. I pored toga što nisu preduzimana istraživanja koja bi dala relevantnu građu o socijalnom poreklu kamerne publike, globalni indikatori ( do kojih se može doći metodom posmatranja) svedoče o tome da je ona regrutovana iz samih vrhova društvene strukture, koji svoj realan život temelje na posedovanju ili upravljanju kapitalom i ljudima u svim njihovim društvenim manifestacijama. Bez pretenzija da je obrazlažemo, pozvaćemo se ovde na jednu istinu koja se iznosi u svim udžbenicima političke ekonomije. Na osnovu istorijskog i sistematskog iskustva, ona kazuje da je proces proizvodnje kapitala moguć jedino uz njegovu koncentraciju i centralizaciju, s jedne, i uz stalno smanjivanje broja njegovih vlasnika, s druge strane. Krajnji rezultat tog procesa bio bi stvaranje mamutskih nadnacionalnih kompanija i kompleksa, kao vlasništva jedne super-elite. Ali presecimo

digresiju. Za našu raspravu to znači da pozorište o kome govorimo u perspektivi sužava svoju socijalnu osnovu na kojoj izrasta kao umetnički realitet da bi je na kraju sasvim izgubilo. Sve linije njegove projekcije stapaju se u jednoj tački, praveći od kamernog pozorišta sićušnu maketu za istoriju umetnosti. Ukidajući se u budućnosti, danas njemu ostaje jedino satisfakcija da fiksira jedan eksperiment u cilju revitalizacije velike ideje pozorišne umetnosti.

## III

Nekako uporedo sa kamernim pozorištem, opet kao reakcija na veliku komercijalnu scenu koja se bila do te mere začaurila u sopstvenim kanonima i nije dopuštala nikakva traganja u umetnosti, javljaju se eksperimentalna studija, pozorišni klubovi i avangardne teatarske trupe.[5] Zajednički imenitelj, ideja vodilja svih ovih grupa bila je: pronaći nova ishodišta za već zaparloženu stvarnost građanskog pozorišta. Prvi koraci ovog pokreta označiće i put ka novom pozorištu. Na kojim principima, kakvim postupcima oni materijalizuju svoju ideju?

Oslobađajući predstavu svih suvišnih elemenata dekora, a pri tom zadržavajući samo ona sredstva koja su neophodna da bi se oblikovalo estetsko biće komada, ove trupe izlaze izvan okvira scene-kutije i predstavu izvode na tradicionalno neadekvatnim prostorima. Time pozorišna umetnost izlazi iz posvećenih hramova i seli se na trgove, u klubove, kafane, na svetkovine — svugde gde ima ljudi. Oslobođena sterilne konvencionalnosti, živeći životom svoje zahvalne publike, ona će se njoj *otvoriti* i u procesu umetničkog oblikovanja (dopuštanjem raznih upadica, iniciranjem dijaloga, u toku izvođenja komada glumci prelaze imaginarnu liniju scene utapajući se u auditorijum itd.), a i u činu razmene umetničkog »proizvoda«. Predstave se daju besplatno ili uz ulaznice po simboličnim cenama.

Tradicionalno pozorište u svom milenijumskom krivudavom razvoju sebi je obezbedilo i adekvatnu literarnu podlogu — dramski tekst, koji se automatski prenosi na scenu. Po pravilu, ta transmisija teži ka tome da bez ostatka i što je moguće verodostojnije preslika literarnu građu. U takvoj jednoj težnji za mehaničkim održavanje literarno fiksirane radnje najživotvorniji deo scene

---

[5] Iz tog masovnog pokreta, koji je preplavio Evropu krajem XIX i početkom XX veka, izdvajamo samo one trupe koje su izvršile najveći uticaj na potonji razvitak pozorišta: Antoanov »Théâtre-Libre« u Parizu (1887), »Freie Bühne« u Berlinu (1889), »Independent Theatre« (1891) u Londonu, »Oeuvre« u Parizu (1893), »Hudožestveni teatar« u Moskvi (1898), »Irish Literary Theatre« (1899), koji je zatim postao »Abbey« u Dablinu, »Court Theatre« u Londonu (1904), »Vieux Colombier« u Parizu (1913) itd.

 

i autentični deo ove umetnosti — glumci — ostaju, u umetničkom pogledu, neangažovani. Njihova uloga je svedena na puke tehničke postupke koji idu za tim da što je moguće tečnije izgovore tekst i prenesu radnju — kopiranjem. I izuzev one prvobitne sugestivne snage, onog datog senzibiliteta koji je ustanovljen u književnoj formi, teatar njoj ništa novo ne dodaje. Oduzimajući od glumca kreativnu distancu, ovakav duh (bez duhovnosti) pozorišta ne ide za tim da sebi postavlja nove umetničke zadatke, da iznova oblikuje i nadograđuje dramski tekst, već se u njemu dovršava. Pritisnut tim apsurdnim idealom (bez umetničke ideje), da se idealno reprodukuje literarno-dramska datost, ovakav teatar oslobađa se sopstvene teatralnosti, pretvarajući scenu u mehanički zbir slika koje se menjaju (ne žive), u sinkopama, poput slajdova.

Nove scene startovaće bez »svoje«, njima namenjene drame. One će se naslanjati i preuzimati, u početku, tradicionalno dramsko stvaralaštvo. Ali novi scenski prostor, i ambijent uopšte, zahtevaju njegovu preradu — adaptaciju. Traže da se literarno-dramska datost bar prevede, ako ne i nadogradi s obzirom na uslove izvođenja. Time na horizontu pozorišta počinje da se nazire silueta jednog novog stvaralačkog individualiteta koji će obavljati taj posao i iz datog »materijala« oblikovati predstavu primerenu novim zahtevima. Taj novi subjekt — režiser — uvideće, zatim, nedovršenost svakog dramskog teksta i njemu pristupiti kao mogućnosti, kao fonu na kome tek treba graditi radnju.

Ovakvim činom susretanja umetnosti sa društvom, posmatrano iz perspektive pozorišta (pored toga što njegovom totalitetu nadodaje novu estetsku snagu inkarniranu u postojanju režisera), menja se — revolucionarno preobražava celokupno biće ove umetnosti. — U kom smislu? Kako?

a) Klasično pozorište sudbinski je povezano sa dramskim tekstom i u njemu traži kriterijum sopstvene umetničke istinitosti, njemu je podređeno i, kao takvo, deli sve njegove uspone i padove, krize i zvezdane trenutke. Dotle nov pozorišni pokret, koji se zameće u pozorišnim klubovima, eksperimentalnim studijima, putujućim trupama . . . , nametnuće ideju da je predstava moguća i estetski valjana ako se *tumači* sledeći trag umetničkog fluida režisera, naspram ponavljanja pesničke egzistencije koja je idealno data u knjizi, i kao takva teško prevodljiva, da ne kažemo da je nemoguće da u tom obliku egzistira kao umetnička realnost pozorišta. Uzimajući predstavu (uključujući i tekst) u »svoje ruke«, režiser je prelama kroz sopstvenu kreativnu dioptriju i pri tom koristi sredstva (vizuelne efekte, kostime, muzičke songove itd.) koja su primerena njegovoj ideji. Time drama u svom oblikovanju u predstavu dobija jednu *novu* putanju, a režiser postaje njen prvi suautor, na putu njenog prožimanja sa publikom.

b) Time što je režiser dao prvobitnom dramskom tekstu jednu novu objekciju u obliku projekta ne znači da je definitivno raskinuo s njim. Naprotiv. Oni još bitišu kao pojedinačni entiteti.

Ta njihova podvojenost, mada kompatibilna i ukidajuća u svojoj perspektivi, ostaje da živi do samog čina podizanja zavese, do početka predstave. Oni koji otelovljuju tekst drame, oni koji materijalizuju, čine umetnički doživljivom ideju režisera jesu — glumci. Ali kome će se carstvu oni prikloniti? Ako se identifikuju sa bilo kim do kraja i bez ostatka, i oni i predstava zajedno sa njima vraćaju se na stari mehanički repetitivni koncept. Svodeći se u prvom slučaju na puka sredstva dramskog pisca, a u drugom na — režisera. Nova predstava je, zato, moguća ukoliko se respektuje i kreativni individualitet glumačkog ansambla, odnosno svakog glumca ponaosob, ako se dopušta svakom pojedincu da pomoću *svog* senzibiliteta, *svoje* individue, na delu ukine i dovrši ta dva pojedinačna toka (dramskog teksta i režiserskog projekta), nadograđujući ih u jedinstveno kolektivno delo posebne predstave.[6] Takvim postupkom ne samo što se glumcu daje dostojno mesto subjekta umetničkog stvaranja u koordinatama teatarskog oblikovanja već se i režiser štiti od stalno moguće atrofije na nivou dramskog pisca, ako sve svoje ideje nametne kao date, kao za glumca jedino moguće.

c) U epohi dirigovanja dramom, kada je krajnji cilj i najveća vrednost pozorišta bila — u predstavi — izvući što je moguće verniju kopiju jedne i zauvek etablirane radnje, kada se svako skretanje od literarne osnove proglašavalo za umetničko izdajstvo ili stvaralačku nemoć, pisci sa svojim neprikosnovenim autoritetom, iz svog Panteona, vekovima će silaziti da štite od ljudi svoje stečene privilegije.[7] Otkrićem režije — saznanjem da je predstava nešto novo, da to nije više fiksirana radnja u dramskom tekstu, već da postoji mogućnost njenog stalnog nadograđivanja — počev od samog režijskog postupka, preko glumačkog ujedinjavanja ta dva pojedinačna plana u posebno umetničko jedinstvo, do konačnog prožimanja gomilanog estetskog naboja sa gledaocem — pozorište stiče moć da iznova otkriva, da izvrši rekapitulaciju cele svoje tradicije; da je uključuje u tekući repertoar kreativno multipliciran. Jer, postupkom režijskog »zahvata« drama se oslobađa istorijske patine i svih onih okolnosti koje su na nju, igrom slučaja, uticale, a »ostatak« toga, ono univerzalno umetničko jezgro koje herojski izlazi iz odnosne i prenosi se na sve epohe biva prevedeno i primereno »duhu vremena«. Toliko što se tiče čina same transkripcije. Budući da pojam režije uključuje i proces sinteze te se bilo koji konkretan tekst uzima kao materijal, kao mogućnost na kojoj će se graditi nova stvarnost produhovljavana umetničkim individualitetom režisera, glumca i publike, i odnosnoj drami je u predstavi dodat nov senzibilitet. Ona je oživljena

---

[6] Bertolt Brecht, *Studij uloge — Dijalektika u teatru,* »Nolit«, Beograd, 1966, str. 126.

[7] Roman Ingarden, *O funkcijama jezika u pozorišnoj scenskoj igri, Estetika modernog teatra.* Priredili: Radoslav Lazić i Dušan Rnjak, »Vuk Karadžić«, Beograd, 1976, str. 99.

u novom izdanju. I ukoliko taj postupak ponavljaju različiti pojedinci u posebnim postupcima, utoliko i tradicionalno umetničko iskustvo dobija šanse da bude iznova oblikovano i varirano. Prema tome, mogućnosti drame i kao tradicije i kao stvarnosti zadate su neograničeno, a koliko će biti ostvarene, zavisi od umetničke snage pozorišnog individualiteta i društva okupljenog kao publika.

## IV

Svekoliko umetničko iskustvo, koje je upleteno u nastajanje predstave na pozornici, iznose glumci. Oni ga oživljavaju, ali ne i doživljavaju, u smislu dovršenosti, čemu se ništa ne može dodati. »Glumac ne dopušta da na pozornici dođe do *potpunog preobražavanja* u lice koje će prikazati« (Breht). Jedan Ilija Džuvalekovski, u novom pozorištu, igrajući Kralja Lira, ne utapa se u njemu bez ostatka, već on, koristeći se tehničkim sredstvima, »pokazuje« tu osobu. Ili, da budemo još konkretniji, kad Ljuba Tadić igra u komadu »Odbrana Sokratova i smrt«, on nama samo »predlaže« jedno moguće viđenje slavnog mudraca, razume se kroz svoju umetničku vizuru. Konačno, budući da je lik fiksiran samo u osnovnim tačkama, a njegova dorada nastaje na sceni, gledaocu će jedan isti glumac, jednu, njemu zadatu, ulogu onoliko puta »pokazivati«, odnosno »predlagati«, u različitim varijantama, koliko odnosni komad doživi izvođenja. I kao što glumac ne izlazi na pozornicu sa spakovanim koferima, donoseći misteriju svog zanata, tako i predstava u celini gledaocu se čini »nedovršenom«, nerazjašnjenom do kraja, što ne znači nejasnom. I to ne samo u smislu glumačkog autorstva; ona je takva (nefinalizirana) i u svom režijskom postupku, mizanscenskom, u svojoj koreografiji ...[8] Zašto? Nije li to, blago rečeno, paradoks da, i pored tolikog broja autora koji retuširaju dramu, prevodeći je u predstavu, dobijamo mutnu sliku, na kojoj se naziru tek konture njenog literarnog bića? Nije li bliže pameti da je teatar, u potrazi za svojim izgubljenim prosperitetom, krenuo putevima daljeg usavršavanja svog već dostignutog nivoa? Nije, čini nam se, i to iz sledećih razloga.

Staro pozorište radnju na scenskom prostoru izvodi tako što zamišlja da je između pozornice i publike podignut imaginarni zid, da su oni odvojeni. Scena je njemu sasvim dovoljna, i ono ne oseća nikakvu unutrašnju potrebu za tim da stupa u dijalog sa gledalištem. Ako i u nekom momentu slučajno dođe do toga, ono može da naruši »umetničku« iluziju na kojoj ovakav teatar temelji svoje postojanje. Međutim, njegova nesreća je u tome što ta, klasična scena, umetničku iluziju održava iznajmljenim, lažnim rekvizitima iz arsenala fizičke egzistencije (naslikanim kaminom, koji tre-

---

[8] Vsevolod Majerholjd, *O pozorištu*, »Nolit«, Beograd, 1976, str. 59—60.

ba da stvori kod publike iluziju realnosti; soba koja treba da dočara jesenji ambijent). Ovakav »estetički« stav prema sceni nije nipošto slučajan. Onako kao što je izmanipulisana umetnička ideja, tim istim motivima se staro pozorište rukovodi i kad je reč o odnosu prema gledaocu. Nudeći mu scenu do detalja »dovršenu«, ono u njemu ne budi sposobnost zamišljanja, umetničku imaginaciju. Nema on tu sad da narušava svoj duhovni komoditet i da uobražava, mašta, fantazira o nekim nepostojećim, samo naznačenim stvarima. Ima sve da se iznese pred njega. A što se tiče imaginacije, za nju su »zaduženi« kompetentniji, stručniji ljudi nego što je on sam. Oni će oblikovati taj prostor mnogo bolje nego bilo koji glumac ili publika u celini. Za tako otetu uobrazilju, maštanje, pozorište će ponuditi građaninu jedan drugačiji, ali ne umetnički, već tipično građanski efekat. Naime, postavljajući scenu kao datu i dovršenu, ne ostavljajući na njoj nikakav prostor za individualnu dopunu, ono sve ljudstvo naspram pozornice stavlja u (ne)ravnopravan položaj. Scena je ista za sve! Njene svetlosti dole u parteru i u mraku »brišu« sve posebnosti ljudi! Esteta i banauz, erudita i dogmatista, manuelac i intelektualac — svi su »jednaki« i na poseban način upleteni u mrežu izjednačavanja i homogeniziranja njihovih individualnosti.

Preparirajući tako svog gledaoca, izvlačeći iz njega sve sokove radoznalosti, ovakva scena, u stvari, njemu, ostavljenom bez alternativa, oduzima i pravo htenja (»ja hoću«). Umesto toga, budući da je on percipiran kao masa, ona se prema njemu odnosi očinski, prosvetiteljski (»ti treba«). I šta treba da radi taj pozorišni radnik? Kakvu će nagradu, koji ugođaj dobiti za svoju poslušnost? Sve što preživi kao pozorište, sve je njegovo! A jedino što njemu ostaje jeste da se *uživi* u raskoš pozornice. Da se identifikuje (lat. *idem* = isti + *facere* = činiti) sa «svojim» junacima.[9] Kao narukvica, da se navlači na njihove sudbine. »Doduše, ljudi većinom veruju da će postati *više prirode* ako ti lepi i spokojni predmeti budu uticali na njih; otuda proističe juriš ... otuda čitanje i pohađanje pozorišta. *Oni žele da budu oblikovani* — to je smisao njihovog kulturnog rada!«[10] Sa svoje strane, ni pozorište se neće oglušiti o želje svojih klijenata. Ono ih organski oseća! U svoj narkotični repertoar uvrstavaće sladunjave, lako probavljive sadržaje; moralizatorsko-didaktičke priče, lowe story, a ponajviše komade sa ostvarenim i patvorenim patosom. Sve se prodaje. Sve se može kupiti. Sa malo novca, bez napora, vašar pozorišta daje »ulaznicu« za višu »duhovnu« promociju. I još nešto. Ono niti je imalo niti će imati »odaniju« i »predaniju« publiku. Dolazeći na predstave, ona napušta svoje biće. Sva se predaje, prodire u imaginarne sudbine junaka na sceni. Upija ih ovde i oponaša u privatnom životu. Masovno se u njih zaljubljuje. Fotogra-

---

[9] Lav Vigodski, *Psihologija umetnosti, Psihološki problem umetnosti*, »Nolit«, Beograd, 1975, str. 17—37.

[10] Fridrih Niče, *Volja za moć*, »Prosveta«, Beograd, 1976, str. 37.

fije glumaca ispunjavaju spomenare. Njihova imena daju se novorođenčadi, postaju nadimci starijih. Kao da publika hoće da umiri svoju savest i izmiri dug svojih predaka, zbog vekovnog ponižavanja, vređanja i proganjanja ovih umetnika i njihove umetnosti.

Međutim, da li ona na adekvatan, umetnički način uzvraća taj dug? Da li je uživljavanje, identifikacija s »junacima na sceni«, umetnički odnos? Da izoštrimo pitanje: ima li u tom fenomenu minimum stvaralačkog samodelanja, neophodnog da se nadvlada puko podržavanje scene?

Ako dozovemo u pomoć teorijsko iskustvo o umetnosti, čak i ono koje ovu ljudsku praksu posmatra u prvom redu sa stanovišta umetničkog predmeta (objekta, proizvoda), uverićemo se: estiteka, koja se ne piše »niti za stvaraoca niti za doživljavaoca umetničkog već za mislioca o umetničkom« (Hartman), kazuje da svaki umetnički objekt svoj smisao dobija tek onda kada postigne *kreativno prožimanje* sa subjektom. Jer »estetski fenomen (je) u prvom redu jedno *ontičko zbivanje, gledano i sa strane umetnika i sa strane njegove publike.* Sa strane umetnika zato što on umetnički stvarajući rađa nova bića, sa strane njegove publike zato što ona na osnovu osećanja tog bića (dakle neposredno) *gradi svoj* estetski doživljaj«[11] (*kurziv* — B. N.). Dakle, reč je o jednoj praksi u kojoj se na delu iskazuju čovekove stvaralačke sposobnosti da »on svetu može pokazati nešto novo« (Hartman),[12] a sopstvenu egzistenciju podići na viši nivo reprodukcije.

Pogledajmo sada na pozorište kroz dioptriju ovih zapažanja. Umetnik, i pored toga što »rađa nova bića«, i pored toga što »svetu može pokazati nešto novo«, ne otkriva iznova umetnost kao totalitet. On menja ili nadograđuje njeno stanje koje je zatekao. Isto to važi i za građansko pozorište. Ono nije došlo na svet kao samorodni fenomen. Upravo naprotiv. U njegov rezultat utkana je dijalektika umetničkog traganja, težnja umetnosti ka novom. Sa stanovišta dramskog pisca, to je suprotstavljanje verističkim zahtevima koji ograničavaju i, kao obaveznu formu izražavanja, stavljaju u Prokrustovu postelju pesnikovu imaginaciju; to je ustajanje pesnika protiv »uzvišenih«, dotrajalih i dovršenih sadržaja; vraćanje životu i savremenim temama koje su namenjene gledaocu. Sa stanovišta glumca, to je protest protiv »nadute, akademske, retorične dikcije u tragičkom aleksandrincu« (D'Amico). Reforma se dovršava na pozornici, gde »sve mora biti "pravo", zidovi i vrata i prozori, prava staja, ljekarna, ili prava mesarnica sa pravom tezgom i pravim četvrtinama vola, ili pak prava blagovaonica s autentičnom juhom iz koje se širi dim i miris po kazalištu. Nema više scenografa koji stvari reproducira, nego ih garderober izravno i

---

[11] Dr Ivan Focht, *Uvod u estetiku,* Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1972, str. 37.

[12] Nikolaj Hartman, *Estetika,* »Kultura«, Beograd, 1968, str. 46.

materijalno prenosi iz svagdašnje stvarnosti na pozornicu. Glumci pak govore kao u životu, rado žrtvuju tradicionalnu estetiku za makar i nepravilan ali zato živ naglasak i pokret; ako treba, kriju lice ili publici okreću leđa ili oduzimaju riječ ili govore svi zajedno«.[13]

Ovakva sklonost, bolje reći, apsolutizovanje pozitivnih činjenica dvostruko je određena. Prvo, kao što smo malopre rekli, to je intencija da se prevlada romantično i akademsko izvrtanje života, njegovo falsifikovanje u idiličnim prikazivanjima. Drugo, naturalizam u pozorištu, pa i u drugim umetnostima, duhovno komunicira sa dotad neviđenim napretkom prirodnih nauka. On preuzima njihove metode i otpočinje da sekcira društveni organizam. Umesto ranije idealizacije života, on ide za tim da pokaže njegovo bolesno stanje. Razotkriva ga pomoću naslaga svih ideologija, moralnih predrasuda i društvenih ugovora, da bi stigao »na dno čovekova bića, ispod svih naslaga civilizacije gde se krije krvološni gorila« (Ipolit Ten).

Ploveći mutnim vodama čovekova života, krećući se mračnim jednosmernim puteljcima, taj naturalizam će stići do druge krajnosti, i sa stanovišta svojih idejnih i tematskih opredeljenja i sa stanovišta umetničke valjanosti prikaza odnosnih sadržaja. Ali, ne zbog toga što »ružno« nije i ne može biti umetnička kategorija, već zato što se ona umetnički ružno prenosi javnosti. Naturalizam, kao dovršen projekt pozorišta, ne stremi ka mašti, invenciji (one odvode u laž), njegove intencije su senzacije i instinkti. Gledaoca treba šokirati, baciti mu sve u lice, staviti ga na živu žeravicu života, pokidati mu sve niti sa mitskom prošlošću. Istinu u elementarnom, netaknutom obliku dovesti do trijumfalne kapije. Ali, kao što pobedonosno mišljenje ukida sva druga, tako i apsolutizovanje pozitivnih činjenica života ukida njegovu umetničku činjeničnost.[14] Prizori istrgnuti sa železničkih stanica, iz kupea trećeg razreda, sa buvljih pijaca, burdelja; galerija kurtizana, skitnica, ludaka, kleptomana, zlikovaca, alkoholičara ... i u sirovom stanju (kroz mehanizam dramaturškog klišea), uokvireni scenskim prostorom, kod gledaoca, u krajnjoj instanci, mogu imati saznajnu funkciju. Da se upozna sa jednim svetom, ako ga nije video. Ne ulazeći u valjanost tih informacija, koje tendiraju ka epistemoničnosti, recimo samo to da gnoseološka funkcija nije *differentia specifica* umetnosti. Saznanje o društvu, o socijalnoj zajednici u užem smislu, istine o ličnostima itd., servirano u finalnom obliku, ne uzbuđuju do te mere čoveka da bi od njih pravio doživljaje. Uostalom, za to je nauka kompetentnija i raspolaže razuđenijim sredstvima i metodima nego umetnost. Po toj logici, ona bi bila »estetičnija« od umetnosti, a sama umetnost inferiornija u odnosu na nauku. Ne ulazeći u operacionalizovanje ove paradigme, sma-

---

[13] Silvio D'Amico, *Povijest dramskog teatra*, cit. izd., str. 346—347.
[14] Vsevolod Majerholjd, *O pozorištu*, cit. izd., str. 67—68.

tramo da je draž nauke u *otkrivanju* istine, a umetnosti u *oblik vanju* bića, da je nauka gnoseološka po svojoj prirodi, a umetno ontološka. A pretpostavka za nastajanje, rađanje draži i doživlja je aktivno učestvovanje i u jednom i u drugom postupku. Setin se sumanute radosti Arhimeda. Doživljaj naučnog otkrića privi gija je ljudi koji se sistematski i temeljno bave tom delatnošć On nastaje samo u izuzetnim trenucima, kao sumsumacija muk trpnog iskustva i trenutnog nadahnuća, na određenim, ali nepre vidljivim tačkama života naučnika. Doživljaj umetničkog oblik vanja, ako ne jednako, ono bar na poseban način, javlja se i kc stvaraoca umetničkih vrednosti i kod publike, razume se pod u lovom da je umetničko delo *otvoreno*, da se ono dovršava u čir prožimanja sa publikom, da je ona njemu potrebna kao konstit tivni element; da je njegovo biće uslovljeno njenim učešćem.

Prerano dovršenom umetničkom delu, kao »pojavnom sav šenstvu« (Baumgarten), takva publika, koja će učestvovati u nj govom nastajanju, nije ni potrebna. Njemu je nužna okupljena m sa koju će ubeđivati i oblikovati. Onako kao što se delo poistov ćuje sa stvarnošću, na isti način ima i publika da usvaja tu sa već »umetničku« stvarnost. To gledalac ne može drugačije postic sem da se identifikuje, da se uživi, da tu stvarnost ponavlja. Nc pitajmo se još jednom: da li je to umetnički odnos? Nije, jer j gledalac sučeljen sa atrofijom, bolje reći i osiromašenom stvai nošću. Prvo, prilikom scenske adaptacije deo nje ostaje u rukama onih koji na njoj rade — znači nije prenesena u celovitom obimu otud ne može biti ni savršena. Drugo, koliko god se gledalac napre zao (sem ako je reč o hipnozi), nije u stanju da se do kraja uživi identifikuje sa radnjom. Uvek jedan deo njegove ličnosti egzistira svesno, autonomno u odnosu na predstavu. Znači, ni na ovom sek toru dovršeno pozorište ne dostiže svoj ideal. No, ako imamo na umu činjenicu da ideali žive u mislima, kakva je tada stvarnost odnosa građanskog pozorišta i publike? Kamo stremi njegova in tencija? U plagijat! U obmanu gledaoca! Zašto? Zato, ranije smo rekli, jer je umetnost ontički odnos (nastajanje bića), gde čovek svetu može pokazati nešto novo; gde svoju egzistenciju kreativno nadograđuje. Dok je, u ovom slučaju, on upućen na jednu redu kovanu stvarnost koja ne može drugačije »umetnički« da egzistira sem ako je gledalac ne ponavlja i u sebi samome, ako je ne »pre pisuje« u glavi, da bi svoja osećanja »razvlačio« po meri izdikti ranih dimenzija. Najviše što se od njega može očekivati jeste da prepoznaje njemu ponuđenu radnju, da upoređuje njenu samer ljivost sa negde viđenom i postojećom situacijom. Tako, ovakva umetnost navodi čoveka na to da se oduševljava, ili zgraža nad onim što su uradili priroda ili društvo. On ima da svira note koje se njemu stavljaju na pult, ne ulazeći u njihovu harmonsku valja nost. Da ih ponavlja bez varijacija, dok ne uglavi vlastiti svet u pronađeni objekt lepote. Međutim, ponavljanje, kao način »pro žimanja« umetnosti i čoveka, ne samo što stavlja u pitanje umet ničke vrednosti već potkopava i njegovu ljudsku strukturu. Jer,

ma koliko da je estetski valjano jedno umetničko delo, ako se ono nama predaje ispod membrane kritičkog vrednovanja, ako se mi ne zamislimo nad njim, ako umetnička reč iščezne bez postavljanja pitanja, ona deli sudbinu svih predmeta koje upotrebljavamo u svakodnevnom životu. Jednom rečju, umetničke vrednosti gube svoj atribut i, kao banalne (vrednosti), vraćaju se svakidašnjici. Prema tome, dovršeno pozorište čoveku ne dodaje ništa novo, ali ga zato na »savršen« način vraća »savršenoj« stvarnosti, uz put ga »pročišćavajući od svih bakterija od kojih narasta kritičko vrednovanje. Što se tiče ponavljanja radnji od strane čoveka, kao terapija protiv kritičkog mišljenja, kao ispiranje ljudske supstancije iz njega, o tome u odeljcima o otuđenju naširoko raspravljaju i najelementarnije antropologije, sociologije, psihologije, filozofije i sve »logije«, čiji je logos upućen na društveno biće čoveka. Zato u ovom slučaju nećemo slediti logiku građanskog pozorišta — da sve to ne bismo ponavljali. Umesto toga, ukažimo na jedan paradoks koji se zameće u ovom odnosu: naime, čovek, što se više uživljava, identifikuje sa umetnošću, i ukoliko više ponavlja takav kontakt s njom, utoliko se više udaljuje od njenog autentičnog bića.

No kritičko vrednovanje u prožimanju čoveka sa umetničkim vrednostima pozorišta, kao mogući odnos u njihovom dijalogu imanentno je teatru i publici. Čak i više od toga. U dosadašnjoj istoriji ove umetnosti i javno je ostvarivan. Stari Grk na Agori raspravljao je o svim javnim stvarima polisa, *inclusive* i o pozorištu i pozorišnim predstavama. Sledeći kult prema živoj reči i dijalogu, oni su kompetentno suprotstavljali svoje stavove, ideje i argumente. Ako su u nečemu i bili nenadmašni u ono vreme, a i kasnije, onda su to bili u političkoj kulturi i u poznavanju umetnosti.[15] Ne podanici, antički građani su bili sudionici u duhovnoj atmosferi koja je prelazila daleko preko granica njihovih polisa. U srednjem veku, kada je crkva optužila pozorište da se meša u božje kompetencije, nastaje i najveća golgota ove umetnosti. Onda je ona bila krijumčarena, mimo zabrana i progona. Zato i glas njegovog (pozorišnog) naroda nije se mogao javno čuti. Ali vrednovanje se iskazivalo — šapatom. Na uvo.

Videli smo, publika građanskog pozorišta, sva uživljena, otvorenih usta, pratila je zbivanja na sceni. Međutim, opčinjena »čulnim efektima«, u njoj će iščileti »sposobnost rasuđivanja«. Svoj stav prema umetničkim vrednostima, odnosno prema pozorištu, ona može da izrazi jedino odlaženjem ili pak odsustvovanjem sa predstava. Budući, pak, da društveni status građaninu nalaže da se »obavezno« pojavi i pojavljuje na takvim mestima, i ova mogućnost otpada. On je, naprosto, nemoćan. A šta se zbilo sa ukusom?

---

[15] Robert Pignarre, *Povijest kazališta,* Matica hrvatska, Zagreb, 1970, str. 21—25.

Da li su se i pozorište i publika sasvim odrekli vrednovanja, pre puštajući se scenskim omamama?

Građanin ne napušta pozorište, ali vrednovanje, modeliranje ukusa prepušta drugima, kompetentnim ljudima — stručnjacima. Oni, umesto njega, obavljaju tu »formalnost«. I doista na formalan način — nakon spuštanja zavese. Jer u dovršenom pozorištu kritika, jednako kao i publika, nema ulaznicu za scenu »pojavnog savršenstva«. Dok se gledalac zabavlja onim što se zbiva na podijumu, kritičar zapisuje ili pak u glavi hvata beleške, da bi to sutradan javno dopunio posredstvom medijuma informisanja (štampa, radio, TV). Prenoseći obavezu vrednovanja na drugu individuu, gledalac ne samo što odustaje od najumetničkijeg učestvovanja u umetnosti u jednom fragmentu vremena (dok traje predstava), već kod njega i dan za danom opada interesovanje za one koji su ga oslobodili takvih obaveza. Duhovno odvojeni u salonu, gledalac i kritičar ne samo što se neće prepoznavati dok su zajedno, kao publika, oni će se i ređe susretati na stranicama kritike. Vrednosni sudovi kritike, »okovani« hermetičkim jezikom, postajaće sve dalji od »običnog gledaoca«, da bi završili u potpunom nesporazumu i potpuno svojim sadržajem udaljeni od onih kojima su namenjeni. I tako, budući da kritika organski ne izrasta iz koncepta dovršenog pozorišta, zaživeće kao zaseban organizam, kao odvojena profesija. Ona, doista, istupa javno i kao nadopuna za presahlu »sposobnost rasuđivanja« publike, ali ostaje bez svoje publike, bez javnosti.

Tako posredovano vrednovanje konstituiše se kao zasebna institucija. Kao pridodata delatnost sredstvima javnog izražavanja, ona postoji autonomno u odnosu na pozorište. Međutim, jednom takvom kreativnom statusu (distanci, autonomiji) može da doskoči interes njenog institucionalizovanog medijuma.[16] Ako samostalnost kritike u odnosu na pozorište njoj omogućava da o njemu »objektivno«, slobodno prosuđuje, da otkriva mogućnosti oblikovanja umetničkg materijala, da osporava ili dopunjuje pozorišne autore, logika njene vlastite institucije, da ne kažemo da joj to oduzima, ali je sigurno ograničava u njenoj nameri.

a) Naime, kako rekosmo malopre, opservacije kritičara, u pisanom ili izgovorenom obliku, javnosti postaju dostupne posredstvom sredstava informisanja. I dok kritičar pred sobom ima jednu određenu, kulturnu, preciznije — umetničku javnost, sredstva putem kojih se on njoj obraća pretpostavljaju drugačiju javnost, javnost uopšte. Nastaje nesporazum, ali samo za kritičara! Ta sredstva se ne priklanjaju kritičaru, već kritičar sredstvima. U građanskom društvu sredstva masovnog komuniciranja konstituisana su na prvom mestu kao industrija, privredna delatnost koja donosi vlasniku profit, a tek onda kao javne ustanove koje

[16] Šire o tome: Boris Nonevski, *Javno mnenje, Masovna hipnoza*, »Socijalizam«, br. 11/1977, str. 1969—1973.

brinu o opštem dobru društva. I kako već to uvek biva, vlasniku je profit atraktivniji od umetnosti, klijentela ima sva prava, a nameštenik nijedno, pa je stoga i »razumljivo« što se za ljubav profita on razilazi sa lepim namerama svog nameštenika. Sa publikom se ne sme eksperimentisati. Ona se treba, po logici kapitala, okupljati i homogenizirati, njen ukus i potrebe izravnavati, intelektualne posebnosti brisati, da bi se što ekonomičnije poslovalo. Javnost se treba tako kulturno prosvetiti da bi se odrekla svih posebnih prohteva.[17] U takvom duhu, bez duhovnosti, slamaju se sve lepe želje pozorišnog kritičara.

b) Skučen na dva stupca ili na dva minuta, kritičar nema mogućnosti za iole produbljeniju analizu predmeta što ga zaokuplja. Izlaz u javnost svodi se na puku informaciju, na oglas kojim se pozivaju ili odvraćaju gledaoci od određene teatarske predstave. Prognan iz predstave kao nepotreban i suvišan u jednom estetskom obrascu, kritičar, svesno ili ne, doveden je ispred pozorišta, na njegovu blagajnu. Odvraćajući ili dozivajući gledaoca, on utiče na njen bilans. Ako pak nije reč o subvencioniranoj instituciji, onda on »stavlja ruku« na vitalni interes pozorišne kuće, na njen životvorni organ. Mehanizmom posredovanog vrednovanja, kritičar, poput starog Anteja, preuzimajući ubeđivačku snagu svojih medijuma, prerasta u moćnika, autoritet vrednovanja. On više ne sudi, već autoritarno presuđuje teatru, dovršavajući svoj posao u obliku antinomija (valja — ne valja, lepo — ružno, dopadljivo — odbojno). Ovakva aposteriorna delatnost vrednovanja, u krajnjoj konsekvenci, razdvaja svoje stavove u dve krajnosti. Jedna ide na ruku pozorištu, prerasta u reklamu njegovih proizvoda, a druga, koja se njoj suprotstavlja, suprotstavljena je i teatru. Ova potonja vodi do sukoba, s jedne strane, pojedinca (kritičara) s institucijom (teatrom) i, s druge, institucije (pozorišta) sa institucijom (masovnih medija).

Ako je ovakvo ograničenje ustupak propulzivnoj moći medijuma preko kojeg se prenose ideje kritičara, odnosno ako je ono spolja nametnuto kao danak njegovog podstanarskog statusa u kućama javnog informisanja, kritika, o kojoj je reč, u sebi nosi i jedan organski nedostatak. Naime, pozorište posmatra kroz predstavu, tačnije, još uže, kroz dramski tekst. Ovde nećemo ponavljati da se pozorišna umetnost ne svodi samo na dramsko-literarno pesništvo, da ona uključuje režijski postupak, glumačku poeziju, konačno da kroz prožimanje sa publikom poezija prerasta u egzistenciju, a egzistencija transcendira u poeziju. Ono što je evidentno za ovakav obrazac kritike, za njeno jednokratno oglašavanje u javnosti jeste to da ona nije u stanju da prati sve varijacije koje se zbivaju u ovoj umetnosti, ona ne razume jezik pojedinač-

---

[17] Max Horkheimer — Theodor Adorno, *Dijalektika prosvetiteljstva — Kulturna industrija. Prosvetiteljstvo kao masovna obmana*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1974, str. 132—180.

nih delova. Previđa njihovo zajedništvo i neophodnost svakog elementa za celinu umetničkog bića. Zato, kad prelistavamo ukoričene novine, pregledamo arhivu radio i TV-kritike, u stvari, iznova, u skraćenoj verziji, ponovno crtamo dramsku poeziju kao priču. U najboljem slučaju, to su varijacije, procene onog što je uradio dramski pisac. Režiser se samo uzgred pominje, a spisak glumaca (nepotpun) svodi se samo na nosioce glavnih uloga. Od ovakve kritike ne samo što se ne traži više, već ona više i ne može dati. Njena komunikacija je moguća jedino sa fiksiranim planovima pozorišne umetnosti, sa njenom empirijskom građom, a to je napisana (ne izgovorena) reč — scenario. I od toga uzima samo jedno, dato činjenično značenje. U moguće interpretacije ne ulazi. U stvari, one joj izmiču, jer ih predstava svako veče iznova otkriva u živoj igri (glumaca i publike, režije i teksta), a kritika samo jednom podnosi raport javnosti. I kad bi to radila svakog dana, u svoje (ne)mogućnosti izraza nije u stanju da uglavi poeziju glumca i publike, i zato pribegava, kada to pokušava da učini, formulacijama poput ovih: »upečatljiva kreacija«, »snažno ostvarenje«, »šarmantno kreirana uloga«, »zahvalna publika«, »ravnodušna publika«. A čitaocu (bivšem i budućem pozorišnom gledaocu) ostavljeno je da dešifruje šta je kritičar time hteo da kaže. Nevolja posredovanog vrednovanja je u tome što ono nije u stanju, niti svojim nosiocima, niti publici, da obezbedi sudioništvo u vrednovanju. Zato je ono fragmentarno i u sferi pozorišta (odnosi se samo na dramski tekst), a i u sferi javnog izraza. U ovom potonjem posredovano pozorišno vrednovanje materijalizovano je kao literarna, književna kritika (odnosi se samo na literarni deo pozorišne predstave).

Svako vrednovanje, pa i pozorišna kritika, pretpostavlja izvesne kriterijume, objektivna merila pomoću kojih se donosi sud o umetničkom delu. Njih čovek izvlači iz prethodnog umetničkog iskustva, proverava u tekućoj umetničkoj praksi, ali istovremeno i u sučeljavanju sa živim iskustvom umetnosti, pa im dodaje nove elemente. Tako u dijalektičkoj igri postojećeg i nastajućeg, tradicije i sadašnjosti, svako umetničko delo obezbeđuje sebi adekvatno mesto u galaksiji ljudske duhovne produkcije, a kritika im doskače mumificiranjem svojih merila, uvek i iznova dovodeći tradicionalne i novostvorene vrednosti na ispit epohe. Konačno, u procesu vrednovanja ona i umetniku i javnosti saopštava pojedinačni, odnosno grupni ukus zajednice i samim tim implicitno ih uključuje u mogući tok estetskog nastajanja.

U konceptu umetnosti »pojavnog savršenstva« koji se u pozorištu materijalizuje u estetskom zatvaranju predstave i njenom iznošenju javnosti kao dovršeno umetničko delo, kritičar, jednako kao i gledalac, nema šansu da učestvuje ni intelektualno ni fizički u njenom nastajanju. Ona se pred njima pojavljuje kao gotov proizvod. Otud, svodimo stvar samo na kritičara, on ne može iz predstave da izvuče dodatne kriterijume koje bi udružio sa svojim prethodno stečenim iskustvom. U nedostatku posebnog vred-

nosnog sistema, koji bi u sebi ujedinio principe i norme prethodnog, opšteg umetničkog iskustva i onih pojedinačnih, sakrivenih i za njega nedokučivih u konkretnoj predstavi, kritičar predstavu provlači kroz dioptriju opštih kategorija. U tom slučaju, razume se, umetničko delo gubi svoj identitet, svoju posebnost ne dostiže u njegovim očima, i kao puka činjenica uklapa se ili izmiče opštoj nauci o umetnosti. Metamorfira u empiriju u okviru koje će kritika naknadno sistematizovati žanrove, stilove, umetničke pravce. Međutim, u takvim opštim oblicima kritika nije u stanju neposredno da utiče na ono što se zbiva u pozorištu i na sceni. Prvo, zato što je reč o različitim i posebnim nivoima iskustva: umetnost na jednoj i nauka na drugoj strani. Drugo, jer nastaje razmimoilaženje u vremenu i prostoru: pozorišna predstava nastaje »ovde i sad«, a budući da ovakva kritika svoje opservacije obelodanjuje nakon spuštanja zavese, znači na jednom iskustvu koje je već prošlo i na prostoru drugih medijuma (štampa, radio itd.) — ona podmeće umetnosti njenu prošlost kao projekciju budućnosti. I treće, u procesu umetničke kreacije, podučavanje doseže samo do njene tehničke i zanatske ravni. Preko toga, naučenim receptima slobodna pesnička imaginacija zatvara vrata. U tom svetu već vladaju zakoni slobodnog oblikovanja materije.

Kad bismo, u jednom misaonom eksperimentu, oprostili sve grehove kritici kao profesiji, kad bismo joj poverovali da idealno obavlja svoj posao, onda bi ona opet ostala na fragmentu svog predmeta. Naime, u svojim pojedinačnim »proizvodima«, ona iznosi samo jednu moguću interpretaciju iz neograničenog broja, koliko ih objektivno nosi u sebi svako umetničko delo.

Ovaj i sve prethodne paradokse teatra u okviru građanskog pozorišta i adekvatnog društva nemoguće je radikalno razrešiti. Koliko god se trudili pozorišni ljudi u iznalaženju novih formi teatarskog izraza da ovu umetnost približe ljudima, koliko god tragali za savremenim temama koje se tiču publike, koliko god podučavali ljude i uvodili ih u tajne ove umetnosti — sva njihova zalaganja ne prerastaju dimenzije eksperimenta. Jednostavno, problem prevazilazi granice estetskog, njega nije mogućno razrešiti umetničkim sredstvima. Jer emancipacija pozorišta ne komunicira sa adekvatnom »osposobljenošću« gledaoca da sledi i odgovori novim zahtevima predstave, da bude sudionik u njenom nastajanju. I dok novi pozorišni talasi pretpostavljaju kreativnog subjekta, na to građansko društvo odgovara na taj način što čoveka »proizvodi« u serijama kao »usamljenu gomilu«, uspavljujući njegovu individualnost strojevima, beskonačnim trakama i bezdušnim superautomatizovanim sistemima. Stisnut u sendviču između zahteva proizvodnje i efikasnosti, između institucija modeliranja njegovih potreba po meri industrijske proizvodnje, taj čovek prepušta zaboravu vlastite potrebe da »proizvodi po zakonima lepote«. Na izazove pozorišta odgovara tako što ostaje ravnodušan.

## V

Revolucija u estetskoj strukturi teatra ne otkriva do kraja tajnu novog pozorišta. I nakon dovršavanja njenog idejnog projekta,[18] gledalac kao učesnik u životu predstave još je samo anticipiran. On je dozivan kao sudionik koji će materijalizovati na delu nove ideje umetničkog ansambla, gde će i on postati deo njega. Ali samo htenjem ne menja se svet, pa čak ni svet umetnosti. Tek u susretanju estetske revolucije teatra sa socijalnom revolucijom, gde se u ovoj poslednjoj izdvaja pojedinac iz gomile kao subjekt istorije, iz nje on izlazi i kao delatni subjekt u pozorištu. Tek onda pozorište prestaje da bude oaza prosvećenih i prosvetiteljska institucija onima koji su pristali i imaju potrebu da budu prosvećivani. Konačno, tek tada pozorište postaje akter u menjanju sveta i gledalište sudionik u nastajanju umetničkih vrednosti.

Budući da ni jedna ni druga revolucija nisu do kraja dovršene, mi smo danas više u stanju da raspravljamo o principima novog pozorišta nego o njegovoj praksi. Jednostavno (no o tome više drugom prilikom) i kod nas i u svetu život pozorišta rastrgnut je između svoje prošlosti (građanskog modela), koja je predominantna, i nastajućih formi (novog pozorišta), koje tragaju za budućnošću ove umetnosti. No, na kojim osnovama, na kojim pretpostavkama izrasta svet novog teatra?

a) U novom pozorištu ukida se publika kao masa i konstituiše kao subjekt mnoštva. U njemu prethodno razgrađeni entitet publike na intelektualni segment koji promišlja i objašnjava predstavu i na masu uživljenih pojedinaca koji podražavaju scensku radnju izrasta u učesnika teatarskog čina. Stoga, »teatarska umetnost stoji pred zadatkom da oblikuje novi način predavanja umetnosti gledaocu. Ona mora napustiti svoj monopol na vođenje gledaoca koje ne podnosi protivljenja ni kritike ... Zbivanja treba, dakle, predati gledaocu prije svega u njihovoj čudnovatosti i neobičnosti. To je potrebno kako bi ona bila predstavljena sa svoje savladive strane, kako bi od poznatih mogla postati spoznata. Time teatarska umetnost likvidira ostatke obrednoga koji je se drže još od prijašnjih epoha, ali izlazi iz stadija u kojem je pomogla da se tumači svet i ulazi u stadij u kojem pomaže da se svet preobrazi«.[19]

b) Novo pozorište ukida kritiku u tradicionalnom smislu, gde se ona pojavljuje, s jedne strane, kao savest društva i, s druge, kao tumač i prosuđivač umetničkih vrednosti. Na njeno mesto u novom konceptu stupa gledalac koji neposredno učestvuje u vrednovanju pozorišnog komada, jer, kako rekosmo, on je *delatni* subjekt koji zauzima kreativno-kritičku distancu u odnosu na predstavu. Time on ne samo što je u stanju da objektivno prosu-

---

[18] Robert Pignarre, *Povijest kazališta,* cit. izd., str. 123.

[19] Bertolt Brecht, *Dijalektika u teatru,* cit. izd., str. 64.

đuje o njoj već i pozorišna predstava postaje »mera« sopstvene vrednosti. Ona se ne provodi putem iznajmljenog sistema vrednovanja iz prethodnog iskustva. Prethodno umetničko iskustvo sad poprima instrumentalna obeležja. Ono postaje samo pomoćno sredstvo da bi se kreativno razrešio zaplet koji pred njega postavlja umetničko delo. Otud se predstava ne ocenjuje samo po tome koliko se približila svojoj dramsko-literarnoj, pesničkoj egzistenciji, već i po tome koliko je ona sposobna da omogući sudelovanje u pesničkoj fakturi, odnosno koliko je u stanju da egzistenciju prevede, preobrazi u pesništvo.

c) U novom pozorištu, na delu, ostvaruje se, odnosno u optimalnom obimu realizuje pluralizam mogućnosti umetničkog dela u mnoštvu pesničkih realnosti. Pretpostavka novog teatra je otvoreno umetničko delo koje se sukcesivno dovršava u kontaktu sa gledalištem, to jest gledalište je uslov da se ono kao takvo održava. Budući da je publika skup subjekata sposobnih za estetski dijalog, svaki na svoj individualan način (u mašti ili fizički, zavisno od zahteva komada) dovršava predstavu. I ukoliko veći broj pojedinaca staje pred njom utoliko više primeraka, različitim putevima, kreće umetnički fluid do postavljenog cilja — oblikovanja bića. Na taj način umetničko delo od jednog fragmenta, dekora ljudske prakse, doseže svoje prave granice kao umetnička egzistencija prakse.

d) Principi novog pozorišta još prebivaju u pojedinačnim predstavama. Njihov institucionalni okvir su konvencionalne pozorišne ustanove. Ove, pak, budući da su vezane za repertoarski način života i da su ukotvljene u velikim urbanim sredinama, ograničavaju mogućnosti odnosnih predstava. S jedne strane, predstave moraju da slede »red vožnje« repertoara, to jest da se pojavljuju u određenim intervalima; znači, nisu u stanju da uspostave kontinuiran kontakt sa publikom i, s druge, one su upućene na jednu užu publiku nastanjenu u mestima gde deluju tradicionalne pozorišne kuće. Velikom delu zajednice, onako kao što je oduzeta šansa da uopšte kontaktira sa pozorišnom umetnošću, na isti način uskraćuju se mogućnosti dijaloga sa novim pozorištem u obliku teatarske predstave. Najviše što je dosad uradilo novo pozorište na putu svoje institucionalne emancipacije jeste napuštanje institucija. Ono se organizuje kao *»ad hoc«* grupe ili putujuće teatarske grupe koje obilaze naselja, nudeći i nalazeći interes za svoju umetnost.

Gotovo svugde u svetu, a i u nas, globalno društvo institucionalno, moralno i materijalno subvencionira tradicionalno pozorište. Ono još nije došlo na dnevni red revolucije, odnosno revolucija još nije dovršena u kulturnim institucijama i kulturnoj politici pozorišta. No, treba li ona da teče uvek protokolarno, pogotovo kad se novo pozorište već javilo za reč?!

Nikola Balog

# Samoupravne interesne zajednice komunalnih delatnosti

1. Ustavna odredba kojom se predviđa osnivanje samoupravnih interesnih zajednica komunalnih delatnosti data je u članu 55. Ustava SFRJ, koji glasi: »U oblasti komunalnih delatnosti... i drugih delatnosti materijalne proizvodnje, ako je trajno obavljanje tih delatnosti neophodno radi zadovoljavanja potreba određenih korisnika, mogu se osnivati samoupravne interesne zajednice organizacija udruženog rada tih oblasti i korisnika njihovih proizvoda i usluga u kojima oni ostvaruju zajedničke interese utvrđene samoupravnim sporazumom.«

Ovo ustavno načelo, što se odnosi na te delatnosti, razrađeno je u više odredaba Zakona o udruženom radu, a posebno u članu 389, stav 1: »U oblastima i delatnostima materijalne proizvodnje čije je trajno obavljanje neophodno radi zadovoljavanja potreba određenih korisnika i neophodan uslov za njihov rad i u kojima delovanje zakonitosti tržišta ne može biti jedini osnov usklađivanja rada i potreba, odnosno vrednovanja rezultata rada, organizacije udruženog rada u tim oblastima i delatnostima i korisnici

njihovih proizvoda i usluga mogu se udruživati u samoupravne interesne zajednice materijalne proizvodnje.«

Zakon o udruženom radu razrađuje i precizira mogućnost i način povezivanja organizacija udruženog rada — proizvođača roba i organizacija udruženog rada — davalaca usluga s korisnicima proizvoda i usluga u okviru samoupravnih interesnih zajednica, i to kad je reč o proizvodima i uslugama kod kojih delovanje zakonitosti tržišta ne može biti jedini osnov usklađivanja rada i potreba, odnosno vrednovanja rada.

Taj uslov povezivanja posredstvom samoupravnih interesnih zajednica postaje i — zakonski. Time se isključuje mogućnost osnivanja samoupravnih interesnih zajednica materijalne proizvodnje za veći broj proizvoda i usluga, pa, prema tome, takvu mogućnost nemaju ni organizacije udruženog rada — proizvođači tih usluga i roba. S druge strane, pretežan broj proizvoda (robe i usluge) komunalnih organizacija udruženog rada vezan je uz delatnosti na koje tržišne zakonitosti imaju samo ograničeno dejstvo.

2. Zakon o udruženom radu uzima u obzir zakonitosti tržišta time što usklađuje rad i potrebe i obezbeđuje vrednovanje rada. U osnovi, ta postavka je pravilna, jer izražava delovanje zakonitosti tržišta u opštem kretanju roba i usluga na dostignutom stepenu materijalnog razvoja. Bitan uslov razmene zadovoljava se posredstvom i delovanjem zakonitosti tržišta. Pravno je regulisano normom da se razmenjuju stvari iste vrednosti (što je opšte pravilo obligacionog odnosa: svuda gde se konstituišu obligacioni odnosi, dakle, u svim sistemima). U samoupravnom društvu delovanje zakonitosti tržišta i društveno planiranje postaju (odnosno treba da postanu) sinteza, stvaranjem jedinstva mikroplana i makroplana — planova organizacija udruženog rada i društvenih planova. Stoga navedeno zakonsko objašnjenje (na što upućuje norma data u Zakonu o udruženom radu) treba shvatiti kao pravilo ponašanja u svakom konkretnom slučaju, a ne kao opšte pravilo koje važi za celinu odnosa socijalističke robne proizvodnje.

Opšte pravilo samoupravnog društva ne može se svoditi (u oblasti razmene roba i usluga) na to da je tržište jedini osnov usklađivanja rada i potreba i jedini osnov vrednovanja rada. Upravo delovanje zakonitosti tržišta i planiranja, uz više drugih komponenti, čini karakteristiku zakonitosti koje imaju dejstvo na socijalističku robnu proizvodnju. Zato se i pomenutom normom o mogućnostima osnivanja samoupravnih interesnih zajednica materijalne proizvodnje utvrđuju samo konkretni pojavni oblici ograničenog delovanja tržišta u privređivanju, to jest u materijalnoj proizvodnji, s tim da ona ne važi kao opšte pravilo. Naime, opšte je pravilo da delovanje zakonitosti tržišta nije jedini osnov usklađivanja rada i potreba i nesumnjivo nije jedini osnov vrednovanja rada. U tom smislu treba shvatiti tu normu, to jest da je

ovde reč o konkretnom, očiglednom delovanju zakonitosti tržišta, i to u određenim slučajevima.

3. Ustav SFRJ (član 55) nabraja delatnosti za koje se mogu osnivati samoupravne interesne zajednice. Zakon o udruženom radu ne postupa na isti način, već daje širi zakonski osnov njihovog formiranja, odredbom koja je izložena u tački 1. Iz nje proizlazi da se, pored komunalnih delatnosti, takve interesne zajednice mogu osnivati za energetiku i vodoprivredu, saobraćaj i neke druge oblasti materijalne proizvodnje. Na osnovu toga može se zaključiti da je u pitanju svojevrstan monopol proizvođača roba i izvršilaca usluga. Naime, svaka od navedenih delatnosti, uzeta za sebe, predstavlja monopol. Na primer, železnički transport na određenoj teritoriji obavlja jedna jedina organizacija udruženog rada, bez obzira na njen unutrašnji sklop; PTT-usluge, isto tako, a to važi i za proizvodnju, prenos i distribuciju električne energije.

Kod ovih vrsta monopola *ne može* se uzeti: (a) da je reč o monopolskim organizacijama udruženog rada, po slovu Ustava (član 255. Ustava SFRJ), ili u pravno-svojinskom smislu i (b) da se one ne mogu zameniti drugom vrstom proizvodnje (električna energija — korišćenjem gasa, železnički prevoz — drumskim). Što je privreda savremenija, time postoji i više mogućnosti zamenjivanja (a ne manje). Razume se, ovde nije reč o tome da li je zamena korisna sa društvenog stanovišta (na primer, železničkog saobraćaja drumskim u svakom slučaju itd.). Monopol se ovde mora shvatiti s obzirom na *prirodu* obavljanja delatnosti, ne u antitržišnom smislu, niti pak u smislu prisvajanja tuđeg rada ili onako kako se monopol tretira u članu 255. Ustava SFRJ: sprečavanje slobodnog kretanja i udruživanja rada i sredstava i slobodne razmene robe i usluga itd. Ovde se koristi pojam monopola kolokvijalno, odnosno u skladu sa stvarnim stanjem. Ustav navodi delatnosti za koje se osnivaju samoupravne interesne zajednice. Njegova načela važe *za većinu komunalnih delatnosti*, u kojima jedna jedina organizacija udruženog rada obavlja usluge građanima na teritoriji jedne komune, njenog dela, ili na teritoriji više opština koje ta delatnost kao celina pokriva. U tom smislu postoji monopol, s obzirom *na prirodu* obavljanja delatnosti.

Teorijski, moglo bi postojati više komunalnih organizacija udruženog rada za istu delatnost. No one ne bi bile komunalne ako bi bilo više istovrsnih delatnosti za isto područje opštine. Pretpostavka, koja se ovde uzima kao stabilna, da za istu vrstu delatnosti na datom području postoji jedna organizacija udruženog rada — koja samim svojim postojanjem isključuje delovanje druge organizacije udruženog rada — ne mora da bude apsolutno tačna.

Ponašanje radnika u monopolskim organizacijama udruženog rada, odnosno delatnostima, mora biti adekvatno karakteru tih delatnosti. Poslovi koje obavljaju komunalne organizacije udruženog rada od posebnog su društvenog interesa (što je određeno zakonom ili odlukom skupštine opštine, u skladu sa zakonom).

Radnici zaposleni u tim delatnostima morali bi da vode računa o interesima korisnika usluga; morali bi da se izuzetno brižljivo, odnosno sa povećanom i najvećom pažnjom, kao dobri privrednici, dobri samoupravljači, odnose prema građanima. Pravima korisnika ne mogu manipulisati niti se prema njima odnositi nemarno, baš zato što je delatnost kojom se bave u rečenom smislu monopolska. A monopol zapravo uključuje (treba da uključuje, što je imperativ) najveću moguću pažnju prema korisnicima. To je vrsta znaka jednakosti. Građanima se mora omogućiti da koriste usluge na najpovoljniji način, bez zakidanja njihovih prava. Takvo ponašanje nameće logika međusobnih odnosa u svakom prirodnom monopolu.

Prva pretpostavka je da se radnici komunalnih organizacija udruženog rada odnose prema pravima radnih ljudi i građana, to jest prema korisnicima usluga, sa najvećom pažnjom, jer vrše, po pravilu, delatnosti od posebnog društvenog interesa, a pri tom su građani jedino na njih upućeni. Radni ljudi i građani nemaju izbora, moraju se koristiti ponuđenim uslugama, ili silom zakona, odnosno na temelju odluke skupštine opštine, ili ih pak na to primoravaju uslovi u kojima žive.

S obzirom na sve razvijeniji urbani život, veoma veliki broj radnih ljudi i građana i organizacija udruženog rada koristi se uslugama komunalnih organizacija udruženog rada. Korisnici usluga nastupaju prema jednoj jedinoj organizaciji udruženog rada, ali se pri tom ne mogu ponašati kao prilikom kupovine svake druge robe, naručivanja ili korišćenja usluga. Zapravo, već je unapred propisan način korišćenja komunalnih usluga. Njihovo ponašanje je jednoobrazno, a organizacija rada bi trebala da omogući da komunalna organizacija solidno vrši usluge. Sve to pretpostavlja obostranu disciplinu, što opet, u većoj ili manjoj meri, zavisi od kulturnog nivoa korisnika usluga i savesnog izvršavanja obaveza i odgovornosti prema radu davalaca usluga — kako je to i propisano, ali pitanje je koliko se sve to može propisima regulisati.

Tu materiju obuhvata utvrđivanje međusobnih odnosa davalaca i korisnika usluga. Definišu se, s jedne strane, pravila ponašanja građana i organizacija udruženog rada koji koriste komunalne usluge i, s druge, pravila ponašanja davalaca tih usluga. Utvrđuju se *jedinstvena pravila* koja važe za svakog. Kao što je poznato, to jedinstveno ponašanje davalaca i korisnika usluga pravno se izražava (klasična pravila obligacionog prava) u *ugovorima po pristupu*[1] (athezionim ugovorima). Sada se, međutim, upravo to (društveno-ekonomski i pravni kvalitet tog ugovora) *bitno menja.*

---

[1] *Pravni leksikon,* drugo izdanje. Ugovor po pristupu se uzima kao obligacija, odnosno kao svaki drugi ugovor sa specifičnostima koje su tamo naznačene (str. 1207).

4. Pravila, kojima se uređuju jedinstveno ponašanje građana prema organizacijama udruženog rada — davaocima usluga i jedinstveno ponašanje komunalnih organizacija udruženog rada, nisu više opšta pravila koja donosi samo preduzeće (koje vrši uslugu) ili u formalnom samoupravnom »prevodu«: radnici radnih organizacija ili osnovnih organizacija udruženog rada. Jer, tako ne bi moglo ni biti. Ti odnosi se, naime, uređuju *samoupravnim sporazumom* između radnika — davalaca usluga i radnih ljudi (ili njihovih organizacija i zajednica) — korisnika usluga. Ugovor ostaje saglasno samoupravno-sporazumnom pravnom shvatanju — samoupravni akt obe strane, oba partnera, u svoj složenosti oba partnera. Njime se izražava i volja proizvođača i davalaca usluga, kao i volja korisnika. Ta volja se u najvećoj mogućoj meri usaglašava. Najpre se usaglašavaju težnje i interesi radnika — proizvođača i davalaca usluga, kao i radnih ljudi (građana) i njihovih organizacija udruženog rada — korisnika usluga. Potom se obezbeđuje međusobno usklađivanje tih dveju kolektivnih volja i težnji, što rezultira *samoupravnim sporazumom* kojim su regulisane i propisane obaveze i odgovornosti oba partnera. Reč je o »sukobu« dvaju interesa: davalaca usluga, s jedne, i njihovih korisnika, s druge strane. Cilj je: postići jedinstvo ta dva suprotna interesa, što se ostvaruje koordiniranjem i usaglašavanjem volja samoupravnim sporazumom.

Na temelju samoupravno-sporazumnih odnosa potrebe ove vrste (posebno kad je reč o komunalnim uslugama) trebalo bi da budu zadovoljene objedinjavanjem dveju kolektivnih volja. A tome daju podsticaj i pravnu osnovu odredbe Ustava i Zakona o udruženom radu, kojima se reguliše pitanje stvaranja samoupravnih interesnih zajednica *komunalne delatnosti*, na osnovu samoupravnih sporazuma zaključenih između davalaca i korisnika usluga. Prema ovom shvatanju, individualni ugovori po pristupu se formalno ne menjaju. Radni ljudi i građani zaključuju ugovore po pristupu, s tim da pristupaju samoupravnom sporazumu, a ne ugovore koje donose same organizacije udruženog rada komunalne delatnosti.

Takav pristup stvaranju samoupravnih interesnih zajednica komunalne delatnosti nije ovde izložen toliko sa stanovišta stvaranja novih produkcionih odnosa i u ovoj oblasti koliko sa gledišta njihove realizacije. Pošto je principijelnu stranu stvaranja samoupravnih interesnih zajednica autor već ranije obradio,[2] ovde se tome samo prilagođavaju neke od najbitnijih teza.

a) Stvaranje samoupravnih interesnih zajednica materijalne proizvodnje je jedan od uslova deetatizacije delatnosti, ovde — dekomunalizacije komunalnih delatnosti (ako nad obavljanjem komunalnih delatnosti političku vlast vrše opštine, to jest opštinski

---

[2] Nikola Balog, *Načelo slobodne razmene rada*, »Socijalizam«, br. 1/1977.

organi uprave, pa i skupština opštine, ako se pod komunalnom delatnošću podrazumeva vršenje delatnosti i obavljanje poslova od lokalnog značaja, ili opštinskog, što je u ovom kontekstu isto). One su od izuzetnog društvenog značaja i najvećeg neposrednog interesa za radnike, radne ljude i građane, kao i za organizacije udruženog rada i zajednice. Radni ljudi — davaoci i korisnici usluga sami među sobom uređuju odnose u ovom domenu materijalne proizvodnje, a u mnogo manjoj meri to čini skupština opštine i njeni organi, čija vlast u ovoj oblasti postepeno iščezava, odumire.

Takva postavka ne znači, međutim, da organi skupštine opštine mogu da ispolje potpunu nezainteresovanost za delatnosti komunalnih organizacija udruženog rada. Naprotiv, njihovo je pravo i dužnost:

— da obavežu komunalne organizacije da formiraju samoupravne interesne zajednice, saglasno članu 58. Ustava SFRJ, i da utvrde pod kojim se uslovima mogu stvarati ove samoupravne interesne zajednice;

— da utvrde osnovne obaveze i način obavljanja komunalne delatnosti koja je od šireg interesa;

— da u svojim statutima predvide učešće samoupravnih interesnih zajednica na sednicama skupštine opštine kada se odlučuje o pitanjima vezanim za obavljanje komunalne delatnosti (što nije obaveza skupštine opštine, ali takva mogućnost svakako postoji);

— da utvrde određene elemente slobodne razmene rada, u slučajevima koje predviđa Zakon o udruženom radu, kada je to od interesa za građane i organizacije udruženog rada; s tim u vezi da koriste još neprimenjeni (i zanemareni) član 236. stav 2. Zakona o udruženom radu;

— da eventualno, preko svojih delegata, učestvuju u radu samoupravnih interesnih zajednica komunalnih delatnosti i komunalnih organizacija udruženog rada;

— da udruže raspoloživa sredstva opštine sa sredstvima komunalnih organizacija udruženog rada, odnosno njihovih samoupravnih interesnih zajednica radi ostvarivanja zajednički definisanih ciljeva i da utvrde uslove korišćenja i raspolaganja udruženim sredstvima;

— da vrše inspekciju nad radom komunalnih organizacija udruženog rada;

— da ostvaruju druga prava koja organi opštine imaju u odnosu na svaku drugu organizaciju udruženog rada koja deluje na njenoj teritoriji.

Onim što smo naveli ne iscrpljuju se prava, dužnosti i odgovornosti organa opštine. Samo smo ukazali na eventualni pravac »dekomunalizacije« komunalnih organizacija udruženog rada, koje imaju sva prava, obaveze i odgovornosti kao i ostale organizacije udruženog rada, ali je iz iznetih razloga njihova odgovornost još veća.

Zakonom o ostvarivanju posebnog društvenog interesa u oblasti komunalnih delatnosti SR Srbije (»Službeni glasnik«, br. 51/1975) utvrđuje se niz prava skupštine opštine. Ona ima pravo i dužnost da daje saglasnost na odredbe samoupravnog sporazuma o udruživanju komunalnih organizacija; na odredbe statuta koje su od značaja za ostvarivanje posebnog društvenog interesa u obavljanju komunalne delatnosti; na odredbe opšteg akta kojima se uređuju odnosi komunalne organizacije i korisnika njenih usluga, a odnose se na vršenje usluga; daje saglasnost na plan i program razvoja komunalne organizacije. Zakon nabraja pojedinačno komunalne delatnosti od posebnog društvenog interesa. Zatim, što je značajno, utvrđuje mogućnost osnivanja samoupravnih interesnih zajednica i modalitete osnivanja (saglasno odredbama Zakona o udruženom radu), kao i to da su poslovi zajednice komunalnih delatnosti od posebnog društvenog interesa. S tim u vezi utvrđuje (što se i naglašava) da nadzor nad zakonitošću rada tih organizacija udruženog rada vrši nadležni organ skupštine opštine.[3]

Imajući u vidu ove zakonske norme, prethodno sam naveo prava i odgovornosti opštine. Ipak, ostaje problem vezan za osnivanje samoupravnih interesnih zajednica komunalnih delatnosti. Zakon je postupio veoma taktično i delikatno u ovoj stvari, ne svojatajući prava opštine. S druge strane, polazi se od logike osnivanja samoupravnih interesnih zajednica u čijem su sastavu, pored organizacija udruženog rada — davalaca usluge, i korisnici njihovih usluga (član 17. Zakona), kao i od odredaba člana 389. Zakona o udruženom radu. Međutim, ne utvrđuje se obaveza osnivanja samoupravne interesne zajednice, već samo ostavlja takva mogućnost. Shvatajući zakonske odredbe (Zakon o udruženom radu) i logiku stvaranja samoupravnih interesnih zajednica na opisani način, radni ljudi i organizacije udruženog rada na teritoriji opštine (i gradske zajednice Beograd) donose samoupravne sporazume o osnivanju opštinskih (gradskih) samoupravnih interesnih zajednica za pet komunalnih delatnosti.

Ove samoupravne interesne zajednice u čijoj se skupštini (kao najvišem organu zajednice) nalaze delegati mesnih zajednica, osnovnih organizacija udruženog rada i radnih zajednica na teritoriji opština imaju pravo i dužnost da razmatraju određena pitanja, da pokreću inicijative za razmatranje pitanja iz delokruga saveta, odnosno skupštine i njenih organa, da upućuju pitanja, imaju pravo na informisanost itd. (član 27. Samoupravnog sporazuma o osnivanju samoupravne interesne zajednice za javnu čistoću). Međutim, organizacije udruženog rada samostalno donose planove i programe, obavljaju sve najznačajnije poslove uz saglasnost skupštine opštine, kako je to ranije izneto. Iz tog i drugih samoupravnih sporazuma o osnivanju interesnih zajednica ne vidi se

[3] Sve ono što je rečeno za Zakon SR Srbije važi i za Zakon SAP Vojvodine (»Službeni list SAP Vojvodine«, br. 4/1976).

da li o svim tim ili nekim od tih najznačajnijih poslova i zadataka organizacije udruženog rada *odlučuju* i najviši organi samoupravnih interesnih zajednica za ove delatnosti (eventualno da daju saglasnost ili smernice za aktivnost organizacija udruženog rada odgovarajuće delatnosti itd.); drugim rečima, da o tim poslovima i zadacima *zajednički odlučuju.* Prema datim predlozima normi, može se zaključiti da se predviđa da o tim pitanjima samostalno odlučuju organizacije udruženog rada.

Prvi i najznačajniji korak je učinjen stvaranjem samoupravnih interesnih zajednica za ove delatnosti. Ali iz ustavne prirode i osnove Zakona o udruženom radu o samoupravnim interesnim zajednicama proizlazi da organi zajednice mogu da budu organi *odlučivanja* o pitanjima od zajedničkog interesa, a ne samo da imaju pravo na razmatranje, predlaganje, ispitivanje, davanje inicijative i slično. Ako bi dobili i pravo odlučivanja, time se ne bi oduzela neophodna prava skupštini opštine (ili skupštini grada) kao predstavniku ukupnih interesa radnih ljudi, iako to u ovom času možda nije ostvarljivo, to jest u trenutku osnivanja samoupravnih interesnih zajednica. U vezi s ovim pitanjem treba pomenuti i to da skupština opštine (odnosno grada) uvek ima mogućnost da iz svoje nadležnosti prenese na skupštinu samoupravnih interesnih zajednica svoja prava, to jest određena prava, u modalitetima koji odgovaraju odnosima između davalaca i korisnika usluga. Ipak treba reći da nije u pitanju prenos prava, iako »čisto« pravno jeste, nego vraćanje originalnih prava građanima i radnim ljudima.

Iz tih razloga akcent je u mojim predlozima stavljen na organe samoupravnih interesnih zajednica u kojima se zajednički odlučuje.

b) U mnogim komunalnim delatnostima bilo bi umesno primeniti princip slobodne razmene rada; ne, dakle, samo u radnim zajednicama tih organizacija. Međutim, u delatnostima kao što su, na primer, one koje obuhvataju uređivanje i održavanje javnih zelenih površina u naselju, čuvanje motornih i ostalih vozila na određenom prostoru, uređivanje i održavanje gradskog zemljišta, prečišćavanje i odvođenje otpadnih voda i slično — uvođenje sistema slobodne razmene rada bilo bi u punom skladu s odredbama Zakona o udruženom radu. Svuda gde se ne može utvrditi konkretna vrednost usluga i gde se ne može neposredno valorizovati vrednost usluge u odnosu na određeni subjekt, to jest u odnosu na korisnika, primena principa slobodne razmene rada bila bi saglasna Zakonu o udruženom radu.

U prilog zajedničkom odlučivanju može se navesti član 94. Zakona o udruženom radu: »Ako se u samoupravnim interesnim zajednicama komunalnih delatnosti, energetike, vodoprivrede, saobraćaja i drugih delatnosti materijalne proizvodnje, u okviru ostvarivanja zajedničkih interesa, međusobni odnosi uređuju na načelima slobodne razmene rada, radnici u osnovnim organizaci-

jama koje obavljaju te delatnosti stiču dohodak osnovne organizacije iz ukupnog prihoda koji osnovna organizacija ostvari u toj razmeni, po osnovima i merilima utvrđenim samoupravnim sporazumom.« Slobodna razmena rada trebalo bi da se realizuje u većem broju samoupravnih interesnih zajednica komunalnih delatnosti. To do sada nije učinjeno. Za problem naplate usluga, odnosno sticanja dohotka, nije nađeno pravo rešenje. Izvori finansiranja ne mogu biti budžet opštine (grada), ni »slobodno« tržište prodaje usluga, to jest slobodna prodaja usluga, već se jedino mogu nalaziti u ostvarivanju slobodne razmene rada. Reč je, dakle, o prirodnom izuzetku od valorizovanja rada putem tržišta i ostvarivanju slobodne razmene rada. Međutim, u samoupravnim sporazumima koji su navedeni kao primer (pozitivan), o pitanjima sticanja dohotka malo se govori.

c) U organizaciji udruženog rada komunalnih delatnosti dati su (uvode se) društveno-ekonomski odnosi čije bi ostvarivanje doprinosilo dezalijenaciji radnika, kao, uostalom, u svakoj drugoj organizaciji udruženog rada. Novi produkcioni odnosi zapravo i znače razotuđivanje radnika prema sredstvima. Udruženi radnici su nosioci svih prava, dužnosti i odgovornosti, nosioci prava rada društvenim sredstvima, kao i osnovnih organizacija udruženog rada. Ishodište takvog odnosa je izgrađivanje i svesti radnika o realnom biću osnovne organizacije udruženog rada — o tome da radnik upravlja i prisvaja za sebe, za radnike sa kojima radi i za društvenu zajednicu kao celinu.

Radni ljudi i građani koji se koriste komunalnim uslugama komunalnih organizacija udruženog rada nisu u istoj situaciji. Tu je data osnovna šansa da oni neposredno (što neposrednije) upravljaju komunalnom organizacijom udruženog rada, i to ne samo preko svog predstavnika u toj osnovnoj organizaciji udruženog rada, i ne (samo) preko opštine, već kao *ravnopravni partneri* u samoupravnim interesnim zajednicama komunalne delatnosti, zajedno sa radnicima tih organizacija. Prava radnika i prava korisnika ne bi trebalo da budu konkurentna, već da se, uz zadržavanje prava rada radnika komunalnih organizacija, prava radnih ljudi, odnosno njihovih delegata, ostvaruju samo u pitanjima od šireg društvenog interesa za korisnike usluga. Uobličavanje ovog odnosa je veoma delikatna stvar. Prava korisnika usluga bi trebalo da se svedu na (sveobuhvatna) pitanja stvarnih interesa korisnika, ali ne na uštrb prava organa opštine, i da obuhvataju odnose u kojima su interesi korisnika usluga (žitelji gradova, industrijskih centara itd.) najviše izraženi i ogledaju se u »zadovoljavanju potreba određenih korisnika«, i čine osnovni uslov za njihov rad neophodan za opstanak (član 389. Zakona o udruženom radu).

Izborna osnova delegata samoupravnih interesnih zajednica komunalne delatnosti je svakako mesna zajednica, kako je to regulisano navedenim samoupravnim sporazumima za područje grada Beograda. U mesnoj zajednici bi građani, koji su svi zapravo koris-

nici usluga, davali uputstva za rad delegatima. Delegate bi birale i osnovne organizacije udruženog rada koje koriste usluge kao — organizacije. Na taj način bi se stvarali uslovi za »dekomunalizaciju« komunalnih organizacija udruženog rada, odnosno uslovi za dezalijenaciju građana prema komunalnim organizacijama udruženog rada i društvenim sredstvima kojima upravljaju, što je još uvek izraženo u svesti građana. Oni ih, naime, još shvataju kao organizacije koje im određuju način ponašanja i obaveze, bez njihovog neposrednog uticaja i zajedničkog odlučivanja. Nije, uostalom, usamljena pojava da ove organizacije ne vode računa o opravdanim interesima građana i njihovim specifičnim pravima; i obrnuto, građani ne znaju mnogo o životnim i ekonomskim potrebama radnika komunalnih organizacija udruženog rada. Neophodna ravnoteža bi se ostvarila u samoupravnim interesnim zajednicama čijim bi se osnivanjem u najvećoj mogućoj meri interesi obadvojice partnera približili i uskladili.

5. U vezi sa samoupravnim interesnim zajednicama komunalne delatnosti treba raspraviti dva pitanja: (a) ustavnu osnovu njihovog formiranja i (b) eventualnu diversifikaciju njihovog konstituisanja.

a) U članu 55. Ustava SFRJ utvrđuje se *mogućnost* osnivanja samoupravnih interesnih zajednica komunalnih delatnosti, a u Zakonu o udruženom radu (član 389) kaže se, takođe, da se u tim oblastima i delatnostima davaoci i korisnici usluga *mogu udruživati* u samoupravne interesne zajednice materijalne proizvodnje. Postavlja se pitanje pravnog kvaliteta ovih mogućnosti.

Prvo, nema ustavnih zapreka da se i bez drugih zakonskih osnova ili zakonskih razrada koriste sve mogućnosti. Prema tome, samoupravne interesne zajednice komunalne delatnosti mogu da se osnivaju voljom radnika tih organizacija i građana mesnih zajednica i organizacija udruženog rada, što se utvrđuje samoupravnim sporazumom. Ustavi republika i pokrajina to ne sprečavaju. Koliko je meni poznato, ni jedna samoupravna interesna zajednica komunalne delatnosti nije osnovana slobodnom voljom radnika i radnih ljudi, što je i razumljivo. Pošto te organizacije vrše delatnosti od posebnog društvenog interesa, opštinski organi, naime, ostvaruju posebna prava prema njima. Međutim, prilikom razmatranja Ustava i Zakona o udruženom radu nije poklonjena pažnja mogućnostima koje postoje, pa nije ni došlo do njihovog osnivanja voljom radnika tih organizacija i radnih ljudi i građana.

Ne treba pri tom zaboraviti ni veoma rašireno (pogrešno) poimanje našeg sistema — da se čini samo ono što je zakonom utvrđeno i dozvoljeno, i da se od zakona očekuje da uređuje sve odnose. Nije još u punoj meri shvaćeno (novo) načelo Ustava i Zakona o udruženom radu da opšti akti moraju biti u skladu sa Ustavom, a ne mogu biti suprotni zakonu (ovo načelo rado nazivam »malom deklaracijom slobode«, premda to nije istovetno shvatanju sloboda). Izrečena misao znači da zakoni ne moraju da

definišu sva ponašanja radnih ljudi i organizacija udruženog rada, već se oni sami slobodno opredeljuju za aktivnosti koje ne mogu biti suprotne zakonu. Zakon, dakle, ne mora da utvrdi sva pitanja rada i delatnosti radnih ljudi i organizacija i zajednica. To je pretpostavka socijalističkog samoupravljanja, s tim da se moraju poštovati principi Ustava i morala, a delatnosti, prava i obaveze ne mogu biti suprotne zakonu.

Za korišćenje slobodne mogućnosti formiranja samoupravnih interesnih zajednica komunalnih delatnosti nije ni stvorena odgovarajuća klima, odnosno radnici i radni ljudi još ne pokazuju težnju da se za takvo rešenje opredele. Nije bez značaja ni okolnost da su ove organizacije pod relativno snažnim uticajem organa opština, što svakako ima i svoje dobre strane. Uostalom, od donošenja zakona do njihovog potpunog »uigravanja« i primene mora proći nekoliko godina, ukoliko nije reč o finansijskoj sferi (u kojoj interveniše SDK), ili ukoliko nije predviđena prinuda uz sankcije. Primena zakona ima svoj, njemu svojstven ritam.

Samoupravnim sporazumom o osnivanju samoupravnih interesnih zajednica komunalnih delatnosti može se predvideti proširenje materijalne osnove rada komunalnih organizacija udruženog rada, što je samo jedno, mada značajno područje interesa. Uticaj radnih ljudi i građana i organizacija udruženog rada na potpunije vršenje usluga može, pod određenim uslovima, da se ostvari direktnijim povezivanjem obostranih izvora materijalnih sredstava, kao, uostalom, u slučaju svih ostalih samoupravnih interesnih zajednica materijalne proizvodnje.

Pored dobrovoljnog, postoje mogućnosti obaveznog udruživanja u samoupravne interesne zajednice materijalne proizvodnje. Prema članu 58. Ustava SFRJ, »zakonom, odnosno na zakonu zasnovanom odlukom skupštine društveno-političke zajednice, može se utvrditi obaveza osnivanja, odnosno osnovati samoupravne interesne zajednice (dakle, i samoupravne interesne zajednice materijalne proizvodnje, a ne samo društvenih delatnosti — prim. N. B.) kada su određene delatnosti, odnosno poslovi takve zajednice od posebnog društvenog interesa, kao i utvrditi načela za njenu organizaciju i međusobne odnose u njoj i propisati obaveza plaćanja doprinosa toj zajednici«.

Društveno-politička zajednica, prema tome, može obavezati na osnivanje, ili sama osnovati samoupravne interesne zajednice svih vrsta, kada su ispunjeni navedeni uslovi. Saglasno tome, opština ili više opština, u skladu s pravilima međuopštinske saradnje (ili gradske zajednice), kao i sa svojim statutom; mogu postupiti kako je izneto. Prema tome, opština može, bez posebnih zakona koji bi je za to ovlastili, osnovati samoupravne interesne zajednice komunalnih delatnosti (u SR Srbiji, SAP Vojvodini i SAP Kosovo ovakvi su zakoni već doneti). Ustav neposredno predviđa mogućnost osnivanja ovih samoupravnih interesnih zajednica »ako je trajno obavljanje ovih delatnosti neophodno radi zadovoljavanja

potreba određenih korisnika«. A za delatnosti i poslove komunalnih organizacija udruženog rada zakonom je utvrđeno da su od posebnog društvenog interesa. Ta dva uslova su utvrđena Ustavom i zakonom. Međutim, norme date u Ustavu već omogućuju opštini da osnuje samoupravne interesne zajednice komunalnih delatnosti. Stvar je, dakle, opština da li će se koristiti ustavnim ovlašćenjem. U tom slučaju utvrđivanje nadležnosti opštinskih organa i organa samoupravnih interesnih zajednica je pravo opštine. Stvar je, prema tome, slobodne volje radnih ljudi i građana u opštini da osnuju samoupravne interesne zajednice komunalnih delatnosti.

Ovde su izneti argumenti u prilog njihovom osnivanju.

b) Ne bi se postigao osnovni cilj ako bi se za sve komunalne delatnosti osnovala jedna jedinstvena samoupravna interesna zajednica — bez obzira na njenu unutrašnju razuđenost — pogotovo ne u razvijenijim opštinama ili gradovima. Veoma pozitivan primer u toj stvari predstavlja grad Beograd, uprkos već navedenim pojedinostima. Jednom jedinstvenom samoupravnom interesnom zajednicom ne bi se ništa bitnije postiglo u pogledu neposrednijeg upravljanja i ne bi se ostvarili osnovni ciljevi. Jedino u slučaju kada je reč o srodnim delatnostima postoje uslovi da se jednom samoupravnom interesnom zajednicom obuhvati više komunalnih delatnosti.

Formiranje samoupravnih interesnih zajednica komunalne delatnosti u najvećoj meri zavisi od ispoljenog interesa radnih ljudi i građana i organizacija udruženog rada. Taj subjektivni faktor i interes su veoma bitni. Međutim, nikakvi saveti potrošača ili korisnika, ili sličnih organizovanih oblika, ne mogu da zamene samoupravne interesne zajednice komunalnih delatnosti, a mislim — ni opština, tamo gde ima uslova za njihovo organizovanje.

6. Ne ulazeći u detaljnija razmatranja pitanja — za kakve i koliki broj samoupravnih interesnih zajednica ima uslova da budu osnovane, jer je to stvar temeljite analize svake opštine, može se ipak utvrditi da bi njihovo formiranje moglo imati pozitivne efekte, i to ne samo načelno. Ne samo u smislu deetatizacije ove značajne delatnosti, prevazilaženja otuđenosti radnih ljudi i građana i njihovih organizacija prema tim delatnostima, od radnog i životnog interesa za njih; uključivanja što šireg kruga ljudi u neposredno upravljanje, pre svega radnih ljudi u mesnim zajednicama i, u skladu s tim, razvijanja delegatskog sistema, već je to nužno i iz praktičkih razloga. Pre svega, sam život traži uređivanje tih odnosa, što je izraz sve neposrednijeg opredeljenja radnih ljudi. Predviđa se, u skladu s našim sistemom, stvaranje i osnovnih zajednica u samoupravnim interesnim zajednicama, odnosno jedinica, kako bi u njima, ili samoupravnim interesnim zajednicama u celini, došli do izražaja interesi, kao i njihova zaštita manjine, to jest društvenih organizacija i organizacija građana uopšte, kao što je to učinjeno u iznetim primerima. Sve su to značajne pojedinosti veza-

ne uz razvijanje mreže samoupravnih interesnih zajednica komunalnih delatnosti, koje se osnivaju po logici samoupravnih odnosa. Uostalom, funkcija naše komune nije u tome da opštinski organi sami obavljaju sve delatnosti i poslove na koje imaju pravo po Ustavu i zakonu, čak ni u tome da ih dobro obavljaju, već u aktiviranju svih elemenata socijalističkog samoupravljanja na njihovoj teritoriji.

Rikard Štajner

# Lice i naličje transfera sredstava u zemlje u razvoju*

Sto četrnaest zemalja u razvoju bori se za svoj brži ekonomski razvitak, za prevladavanje svoje ekonomske zaostalosti, uzrokovane, prije svega, vjekovnim kolonijalnim izrabljivanjem. Svjetska zajednica je odavno afirmirala potrebu da se zemljama u razvoju pomogne u tom historijskom naporu.

Međutim, ova podrška nije samo kvantitativno nedostatna nego su i mnoge njene kvalitativne karakteristike kontroverzne, problematične. Ova činjenica je utoliko ozbiljnija što su razvijene zemlje, pružajući otpor uspostavljanju novih međunarodnih ekonomskih odnosa, pomoć za razvoj i ostale oblike financijskog transfera istakle kao najvažniju komponentu njihovog doprinosa ekonomskom razvoju i afirmaciji zemalja u razvoju.

## Pomoć i »pomoć«

Pomoć koju primaju zemlje u razvoju nije beznačajna, naročito ako se izolirano posmatra.

* Dio još neobjavljene studije »Neokolonijalizam i opća teorija novog međunarodnog ekonomskog poretka«.

Putem DAC-a (Komitet za razvojnu pomoć OECD-a) razvijene zapadne zemlje osigurale su 1973. godine 12,2 milijarde dolara, 1974. godine 14 milijardi, a 1975. — blizu 15 milijardi.

Ako se saberu sredstva iz ovog i drugih raspoloživih javnih i privatnih izvora, pomoć je 1973. iznosila 22,8 milijardi prema 10,3 milijarde dolara 1965. godine.

Ima i oštrih kritičara mehanizma pomoći koji smatraju da nije kvantitet pomoći najveći problem.[1] Doduše, ovaj pogled je nedovoljno uvjerljiv, pošto najmanje razvijene zemlje primaju samo 2—3 dolara pomoći po stanovniku godišnje, pa je lako zaključiti šta to stvarno može da doprinese bržem ekonomskom razvoju, kada se zna da i slabije opremljeno radno mjesto danas stoji hiljade dolara.

Kako nedovoljnom i nedostojnom smatraju neki autori pomoć razvijenih i u najtežim situacijama, vidi se iz riječi poznatog francuskog ekologa i agrarnog stručnjaka René Dumonta:

»U razvijenim zemljama trošilo se 1974. godine 400 milijuna tona žitarica za prehranu životinja, a za pomoć Sahelu, gdje je od gladi umrlo nekih 100.000 ljudi, dali smo 600 hiljada tona. Dali 0,15% onoga što dajemo stoci ili desettisući dio našeg dohotka.«[2]

U svakom slučaju, u situaciji neimaštine, svaki cent nešto znači i dobro je došao.

Međutim, analize otkrivaju ne malo problema na ovom polju.

Ako se iznos pomoći uporedi s drugim rashodima, iz toga se izvlače razni zaključci. Tako, upoređenje s vojnim izdacima u svijetu ispada jadno, jer pomoć svim siromašnim narodima iznosi tek dvadeseti dio ratnih rashoda. Istaknuti francuski publicista André Fontaine konstatira[3] da se u SAD popije više alkoholnih pića godišnje nego što iznosi ukupna pomoć svim razvijenim zemljama u razvoju. A kad smo već kod Marshallovog plana, pomenimo da je McNamara, predsjednik Međunarodne banke koji već godinama iznosi podatke o teškoj situaciji većeg dijela čovječanstva,

---

[1] Na primjer, Ga Kwame Amoa (u *Relations between Africa and Europe in historical perspectives*, izd. United Nations African institute for economic development and planning, Dakar, str. 5) upoređuje pomoć s poslijeratnom američkom pomoći Evropi u okviru Marshallovog plana, koja je sveukupno iznosila 33,5 milijardi, doduše tadašnjih dolara. Štaviše, od T. A. Wilsona *(The Marshall Plan*, Headline series, No 236, 1977. izd. Foreign Policy Assosiation, New York, str. 47) saznajemo da je od toga stvarna ekonomska pomoć dostizala samo 13,35 milijardi dolara.

[2] U knjizi *Hunger, Politics and Markets*, New York University Press, 1975.

[3] U predgovoru knjizi *Justice économique internationale*, Gallimard, Paris, 1976.

nedavno zapanjio mnoge savjesti konstatirajući da su SAD 1949. izdvojile 2.49% svog brutto društvenog proizvoda u okviru pomoći Evropi, a sada zemljama u razvoju daju samo 0,27%.[4]

Činjenica je da vrlo malo razvijenih zemalja ispunjava međunarodnu obavezu — da izdvaja 0,7% svog društvenog proizvoda u vidu javne, odnosno 1% na ime ukupne pomoći. Zatim, da pomoć, u stvari, s više aspekata nazaduje. N. Islam je proračunao[5] da je za posljednjih osam godina izdvajanje iz društvenog proizvoda razvijenih zemalja smanjeno za nekoliko procentnih poena, drugim riječima, da je sada pomoć relativno manja nego ranije. Pri tome, sredstva pomoći iz javnih izvora smanjena su od 0.44 čak na 0,30%. Prema službenim podacima razvijenih zemalja,[6] ukupna pomoć DAC-zemalja, u odnosu na njihov društveni brutto proizvod, smanjena je od 0.89 u 1960. na 0.72 u 1969, pri čemu pomoć iz javnih izvora od 0.52 na 0.36%. Noviji podaci svjedoče o daljnjoj tendenciji smanjivanja: učešće je 1970. iznosilo 0.34%, 1973. godine 0.30 i 1974. godine 0.33%.[7] Ukupna pomoć Evropske ekonomske zajednice smanjila se od 1.41 na 1.22 u periodu od 1960. do 1969, a pomoć iz javnih sredstava od 0,76 na 0.46%.

Drugi vid nazadovanja nastaje zbog pojačane inflacije. Pomenuti autor tvrdi da je uslijed toga, u toku deset posljednjih godina, efektivna pomoć smanjena za 7%. Prema proračunima OECD-a, smanjenje je čak i veće. Dok je pomoć po stanovniku prije deset godina iznosila 3,70 dolara, 1974. ona je dostigla 5,60 »inflacionih« dolara, pa je Komitet za razvojnu pomoć te organizacije konstatirao da je pomoć po stanovniku zemalja u razvoju u deset godina stvarno smanjena za 20%. A istovremeno je realni dohodak razvijenih zemalja bitno povećan. Doduše, prema novim podacima OECD-a,[8] između 1965. i 1970, u realnoj vrijednosti, koristeći deflator brutto društvenog proizvoda, pomoć iz službenih izvora DAC-zemalja smanjila se »samo« za 4%, dok je do 1976. realna vrijednost pomoći, u odnosu na 1965, povećana za 14%.

Time je naslikan samo dio istine. Na žalost, ostaje još mnogo problema.

Najprije, nedovoljni poznavalac prilika može s čuđenjem da konstatira da se *u stvari i ne zna što je pomoć, a što nije,* da se u ionako nedovoljnu pomoć zemljama u razvoju *uračunava* i ono što se po normalnim kriterijima *uopće ne može shvatiti kao pomoć*

---

[4] Iz govora u Bostonu 14. januara 1977.

[5] Nurul Islam, *Mécanismes nouveaux de transfert des ressources aux pays en développement,* »Journal de la planification du développement«, ONU, br. 10, str. 64.

[6] *European Development Aid,* Comission of the European Communities, Bruxelles, str. 6.

[7] *Coopération pour le développement,* OECD, Paris, 1975, str. 145.

[8] F. G. Wells, *The role of the OECD in the internationl financing of development,* Svjetski naučno-bankarski skup, Dubrovnik, 1977.

i, najzad, da organi razvijenih zemalja nerijetko *umjetno povećavaju* podatke o pomoći elementima koji to nisu.

Lewis nam objašnjava situaciju[9]: »Inozemna pomoć stiže sada u raznim oblicima, iz različitih izvora. Prvobitno, izraz je pokrivao samo sredstva koja je vlada poklonila drugoj vladi. Zatim je pojam proširen da bi se obuhvatili svi transferi, privatni ili javni, uključujući tako i strane investicije.«

Hudson nastoji[10] da nam dalje razjasni stvar: »... Ako komercijalna banka ili drugi privatni kreditor financira izvoz SAD u Evropu ili Latinsku Ameriku, zajam se tretira kao privatno ulaganje, ali ako vlada SAD osigurava takvo financiranje ili ako garantira kredit preko Exim-banke ili Agencije za međunarodni razvoj, ili ako vlada jednostavno pruži svoje dobre usluge u okviru takve transakcije, to se tretira kao pomoć inozemstvu. Zajmovi ili darovana sredstva vezana za rat u Vijetnamu također se tretiraju kao pomoć. To isto čine Njemačka, Francuska i gotovo sve razvijene zemlje, tretirajući svoje komercijalne ili eksportne kredite kao pomoć, čim se oni mogu staviti u kontekst nekog vladinog programa.«

Nobelovac Myrdal pokazuje[11] kako se pomoć »uvećava«: »U statistikama se teži da se pomoć prikaže većom nego što jeste.« Sekretarijat DAC-a koristi termin »tok financijskih resursa«. Može se pretpostaviti, komentira Myrdal, da je ovaj termin odabran da bi se mogli uključiti elementi koji ne predstavljaju pomoć, naročito privatne investicije i krediti. A korisnici statistike redovno zaboravljaju da li iza riječi »tokovi« stoji stvarna pomoć ili ne.

Myrdal se pita da li je ova praksa sekretarijata DAC-a u interesu jasnoće prikaza i da li je poštena? Jer »privatni tokovi« predstavljaju mješavinu transakcija, počev od privatnih investicija do izvoznih kredita. Myrdal računa da, ako se sve uzme u obzir, samo manje od polovine američkih davanja priznatih kao »javni financijski tokovi« u DAC-statistikama, predstavlja stvarnu pomoć.

Dalje: plaćanje kamata, licenci itd. od strane nerazvijenih zemalja, napose profiti koji su izvezeni iz nerazvijenih, nisu prikazani kao povratni tok, ali su zato reinvestirani profiti uzeti kao priticaj novih sredstava u zemlje u razvoju.

Ne slažu se svi s takvim načinom. Na sjednici Ministarskog savjeta OECD-a, povodom rasprave o odnosima sa zemljama u razvoju, švedski ministar industrije Wickerman upozorio je[12] da ... »statistika pomoći uključuje transakcije koje se, kada se provode

---

[9] W. Arthur Lewis, *Development planning*, Harper & Row, New York, 1966, str. 138.

[10] Michael Hudson, *Super Imperialism*, Holt, Rinehart and Winston, New York, Chicago, San Francisco, 1972, str. 131—132.

[11] Gunnar Myrdal, *The Challenge of World Poverty*, Pantheon Books, New York, str. 315—317.

[12] februara 1969.

među razvijenim zemljama, nikada ne mogu nazvati pomoću ... Precjenjivanje pomoći djeluje protiv ekspanzije programa pomoći. Zato je neophodno da javno mnijenje i zakonodavci u našim zemljama budu korektno informirani o našim naporima da pomognemo zemljama u razvoju«.

Nema indikacija da se poslije ovakvih upozorenja nešto promijenilo.

Tako postajemo svjesni toga da se čak ni stalno opadajuća javna pomoć (vidjeli smo da, na primjer, zemlje Evropske ekonomske zajednice izdvajaju 1960. godine 0,65% u vidu »pomoći« iz privatnih izvora, a u 1969. godini 0,76%, dok se učešće javnih sredstava smanjuje od 0,52% na 0,36%) ne može u cjelini tretirati kao pomoć.

Dalji problem je neravnomjerna i če^to neadekvatna raspodjela pomoći.

Doduše, ima i pozitivne evolucije. SAD usmjerava[13] više od 70% bilateralne pomoći zemljama s dohotkom ispod 300 dolara po stanovniku, a čine se napori da se 25% pomoći upućuje u najmanje razvijene zemlje.

Također, i 75% pomoći u hrani dobivaju zemlje sa *per capita* dohotkom manjim od 300 dolara.

I pored toga, opća distribucija cjelokupne pomoći svih razvijenih zemalja zemljama u razvoju nije najsretnije riješena.

*Raspodjela javne pomoći razvijenih zemalja s tržišnom privredom i multilateralnih institucija između 1969. i 1977.*[14]

| | Učešće u broju stanovnika | Učešće u pomoći |
|---|---|---|
| Zemljama s dohotkom po stanovniku godišnje | % | % |
| ispod 100 dolara | 45,6 | 24,2 |
| od 100 do 200 dolara | 23,4 | 26,9 |
| od 200 do 400 dolara | 13,8 | 32,7 |
| od 400 do 800 dolara | 13,4 | 6,3 |
| od 800 ili više dolara | 3,7 | 9,9 |

[13] *The low income and the least developed countries*, Izvještaj delegacije SAD na Pariskoj konferenciji, 1976.

[14] Izvor: *Centre de la planification, des projections et des politiques relatives au développement.* ONU: *L'aide extérieure et les besoins du développement;* »Journal de la planification du développement«, br. 10.

U takvoj situaciji, na primjer, Indija s 32% stanovništva ovih zemalja, primila je samo 13% pomoći, Bangladesh sa 4% stanovnika 2% pomoći.

Ako se ti odnosi preračunaju kao pomoć po stanovniku, dobija se slijedeća slika: zemlje s dohotkom ispod 100 dolara primaju 2 dolara pomoći po stanovniku, one do 200 dolara 4,5 po stanovniku, između 200 i 400 dolara oko 9 dolara, a one od 800 i više po stanovniku oko 10,5 dolara pomoći po stanovniku.

## Politički kriteriji i komercijalni interesi

Tek mali dio pomoći raspodjeljuje se prema objektivnim kriterijima. Veći dio se odobrava bilateralno.[15]

Bilateralna pomoć u tim godinama iznosila je blizu 88% ukupne javne pomoći, prema tome je multilateralno odobreno samo nešto više od 12%.

Zašto je ovako loš raspored, i zašto se najveći dio pomoći odobrava bilateralno?

*Pomoć je ogromnim dijelom podređena političkim i komercijalnim interesima.* Zato se pretežno daje bilateralno, jer na taj način razvijena zemlja-davalac bira partnera i daje kome želi gdje ima interesa da daje, i može pri tome da traži protuusluge.

Myrdal kaže[16] da distribucija pomoći u potpunosti odražava njene političke ciljeve. Navodi da je Pakistan (svojevremeno, dok se smatrao saveznikom nekih zapadnih zemalja), pored vojne pomoći, primao ekonomsku pomoć koja je po stanovniku bila dva puta veća nego pomoć Indiji; tokom 1954. do 1958. Laos i Južni Vijetnam primili su od SAD poklona i zajmova gotovo u istoj količini kao Indija i Pakistan ukupno. Južna Koreja je dobila veću pomoć s ekonomskom namjenom nego Indija, Pakistan, Filipini, Burma i Cejlon zajedno.

Do sličnih zaključaka dolazi Hudson[17]: »Primaoci vojne pomoći su ... (u prvom redu) zemlje prve odbrambene linije, koje se graniče s komunističkim blokom ... od očiglednog je interesa da se u tim zemljama očuva *status quo,* bez obzira na to kakve posljedice ovo ima na njihov dugoročni ekonomski razvoj ... Time se objašnjava podrška ... diktatorskim i vojnim režimima. Četiri zemlje prve linije su 1968. primile 70% ukupne vojne pomoći SAD: Južna Koreja, Tajvan, Grčka i Turska.«

U izvještaju jednog specijalnog američkog komiteta za program pomoći se tvrdi: ... »u mnogim nerazvijenim zemljama ključ-

---

[15] Isto, str. 7.

[16] Myrdal, isto, str. 343.

[17] Isto, str. 135—136.

no pitanje nije u tome da li će iz pomoći proizaći razvoj, nego kakve političke forme i metode će rađati taj razvitak«.[18]

Karakteristično je kakav značaj su razvijene zemlje u završnoj fazi Pariške konferencije pridale takozvanoj Specijalnoj akciji u okviru koje su sve najveće razvijene zemlje svim zemljama u razvoju odobrile jednu milijardu dolara u vidu otpisa dugova i pomoći, a s kakvom (bar prividnom) lakoćom interveniraju s pola milijarde dolara radi ozdravljenja privrede jedne male zemlje, članice NATO-pakta, ili s iznosima od po 800 milijuna dolara maloj bliskoistočnoj zemlji, koja ima »stratešku važnost«.

Već smo rekli da je drugi vid uvjetovanosti, odnosno drugi kriterij usmjeravanja i odobravanja bilateralne pomoći, komercijalni interes, kojemu ni politički aspekt nije stran.

Tu se često polazi od ovakvih konsideracija.

Bivši predsjednik Međunarodne banke E. R. Black kaže[19] da »naši programi pomoći predstavljaju izrazitu korist za američku privredu. Tri najvažnije koristi su: (1) pomoć osigurava tržište za američka dobra i usluge, (2) pomoć stimulira razvoj novih prekomorskih tržišta za kompanije iz SAD i (3) pomoć orijentira nacionalne ekonomije (zemalja koje je primaju) ka sistemu slobodnog tržišta u kojem firme iz SAD mogu dobro da prosperiraju«.

U izjavi jedne komisije britanskog Parlamenta kaže se[20]: »Pomoć ima važnu ulogu u stimuliranju trgovine... ona treba jače da se koncentrira na zemlje koje predstavljaju najveća potencijalna tržišta za robu britanskog porijekla.«

Nerijetko se, na osnovu takvih shvatanja, formulira politika pomoći. Na primjer: »Vlada Sjedinjenih Država nije dobrotvorna institucija... Dobrotvorni duh dolazi do izražaja u aktivnosti mnogobrojnih privatnih i religijskih institucija koje čine tolika dobra djela u inozemstvu... Ali tehnička pomoć je jedno od brojnih sredstava kojima SAD raspolažu radi ostvarivanja svoje vanjske politike i unapređenja svojih nacionalnih interesa u inozemstvu... Troškovi bilo koje inozemne aktivnosti SAD dobivaju svoje opravdanje samo ako su povezani s koristi koju SAD mogu da uživaju od te aktivnosti.«[21]

Takvim shvaćanjima se sve češće prigovara i u samim razvijenim zemljama: George D. Woods, jedan od ranijih predsjed-

---

[18] *Foreign Aid Program, Compilation of Studies and Surveys*, Prepared under the Direction of the Special Committee to Studdy the Foreign Aid Program, Washington, 1957, str. 20—23, cit. u: V. M. Kollontaj: *Puti preodolenija ekonomičeskoj odstalosti*, »Meždunarodnie otnošenija«, Moskva, 1967, str. 32.

[19] E. R. Black, *The domestic dividends of foreign aid in Columbia*, »Journal of World Business«, vol. 1/1965.

[20] »Survey of international development«, № 1/1969.

[21] US Senate, Technical Assistance; Final Report of the Committee on foreign relations, Report № 139, 1957, citirano po Hudsonu.

nika Međunarodne banke, rekao je[22] da »visokorazvijene zemlje, izgleda, ne misle na sutra. Njihova politika pomoći više je odražavala sopstvene brige i potrebe nego što je bila efektivno usmjerena na dugoročne potrebe zemalja u razvoju i svijeta u cjelini ... Činjenica je da je jedan od osnovnih ciljeva bilateralnih programa pomoći bio da se pomogne samim visokorazvijenim zemljama, financiranjem izvoza, taktičkom podrškom diplomaciji, držanjem vojnih strateških pozicija«.

Na koje se sve načine pomoć dovodi u vezu s koristi zemlje-davaoca?

Godine 1969. 42% američke pomoći sastojalo se u unapređenju izvoza. William S. Goud u svom radu *Foreign aid: what is; how it works, why we provide it* kaže da je 93% svih sredstava američke Agencije za međunarodni razvoj potrošeno u SAD, to jest za nabavku američke robe. Londonski »Times« piše 14. septembra 1970. da je program japanske pomoći samo dio agresivne politike izvoza.

Kako se to postiže?

Na primjer, Zakonom o doprinosu SAD Azijskoj banci za razvoj[23] propisano je da »... sredstva SAD mogu biti korištena preko te banke samo za nabavku proizvoda i usluga iz SAD ...«, poslije čega se navode neki izuzeci, koji, također, »moraju biti u skladu s međunarodnom financijskom pozicijom SAD«.

Pri tome se, pored zapošljavanja domaće privrede, može ostvariti i dodatna dobit.

Myrdal računa[24] da »povezivanje pomoći s vlastitim izvozom implicira ograničavanje slobode zemalja-primalaca da kupuju najpotrebniju robu po najpovoljnijim cijenama, pa ovo povećava troškove za te zemlje za 20—40%«.

Isto tako, hrana koju SAD isporučuju u okviru poznatog zakona PL 480 prodaje se po cijenama zaštićenog unutarnjeg tržišta SAD, koje su iznad cijena na međunarodnom tržištu. Pomorski prijevoz te hrane bio je uglavnom rezerviran za zaštićeno i skupo američko brodovlje, a tu cijenu je plaćao primalac pomoći.[25]

Dalje ćemo vidjeti kakva je tek »pomoć« privatnog kapitala i kakve koristi on iz toga izvlači.

## Ko koga pomaže?

U takvim uvjetima nije neobično da se javljaju i ovakva razmišljanja jednog funkcionera iz Organizacije američkih država: »Nad

---

[22] Na II UNCTAD-u, New Delhi, 1968.
[23] »Asian Development Bank Act«, Section I, par. 1.
[24] Myrdal, isto, str. 349.
[25] Isto, str. 351.

pomoći SAD lebdi nejasnoća koja otežava da se vidi što ona stvarno predstavlja... Nije nelogično da se stvar okrene i da se razmisli o dobitku koji za SAD proizlazi iz onoga što nazivamo pomoći... Gotovo za sve zajmove treba da se kupuje roba u SAD. Na taj način, to omogućuje da se stvara posao za radnike u SAD. To obezbjeđuje prihode za prerađivačka poduzeća u SAD i njihove akcionere i dohodak na koji se plaća porez vladi SAD...«[26]

Akporod Clark, nigerijski predstavnik na jednom sastanku UNCTAD-a, 1975, kaže: »Zemlje u razvoju više ne mogu da pomažu razvijene zemlje da žive iznad svojih mogućnosti i sredstava«.

Iako je samo posredno u vezi s pitanjem pomoći, ovdje treba da spomenemo jedan od najtežih aspekata deformiranih odnosa razvijenih i zemalja u razvoju: izvlačenje visokokvalificiranih kadrova iz zemalja u razvoju; to je jedan od onih faktora koji potiču Mendea da u svojoj poznatoj knjizi otvori poglavlje »Tko koga pomaže i zašto?« Navodi[27] da blizu 50% inženjera koji su diplomirali u Latinskoj Americi radi u SAD. U Francuskoj radi toliko kamerunskih liječnika koliki je njihov broj u samom Kamerunu. U New Yorku bilo je još nedavno više liječnika iranskog porijekla nego u samom Iranu.

Svjetska zdravstvena organizacija iznosi podatke prema kojima u Velikoj Britaniji radi 4.000 liječnika iz inozemstva, pretežno iz Indije i Pakistana.

Samo u šestoj deceniji ovog stoljeća, između 1961. i 1970. godine, 53.000 visokokvalificiranih kadrova počelo je da radi u SAD.[28] Od tog broja više od 39 tisuća naučnika i inženjera i 14 tisuća liječnika i kirurga. Prema proračunima, čista dobit i korist za SAD dobivanjem tih gotovih kadrova iznosi 3,6 milijardi dolara samo u 1970.

Prema drugom proračunu UNCTAD-a, koji obrađuje nobelovac Tinbergen,[29] pomoć SAD, Velike Britanije i Kanade od 1960. do 1972. iznosi ukupno 46,3 milijarde dolara, dok aproksimativna »vrijednost« znanja kadrova (koštanje njihovog obrazovanja i drugo), koji su emigrirali u ove razvijene zemlje, iznosi u istom periodu 50,9 milijardi dolara.

---

[26] Galo Plaza, *CERES*, FAO Review, № 2, 1969.

[27] Tibor Mende, *De l'aide à la récolonisation*, Seuil, Paris, 1972.

[28] *The reverse transfer of technology — Economic effects of the outflow of trained personel from developing countries*, UNCTAD, TD/B/AC 11/25 Rev. 1, New York, 1975.

[29] Jon Tinbergen (coord), *Reshaping the international order*, E. P. Dutton, New York, 1976, str. 36.

Poslije ove digresije, vratimo se problemu pomoći.

G. Myrdal uporeduje[30] »pretjeranu velikodušnost« SAD u odnosu na Zapadnu Evropu u doba Marshallovog plana, kada je »potencijalno bogatim i razvijenim zemljama« ne samo nudila nego nametala gotovo neograničenu pomoć, sa sadašnjom škrtosti prema siromašnim i nerazvijenim zemljama. Historija je tako paradoksalna — žali Myrdal.

Otud i njegov gnjev izražen u ovim riječima: »Nijedna razvijena zapadna nacija nije učinila stvarnu žrtvu radi pružanja pomoći nerazvijenim zemljama, niti su one bile spremne da odustanu i od najmanjeg preimućstva u trgovini«.

Da li je ovako gorka Myrdalova ocjena potpuno opravdana? Ta upravo njegova vlastita zemlja čini nesebične napore da pomogne, o čemu on na drugom mjestu i govori. Ali, imajući u vidu sve što je rečeno, razumjeti ćemo njegovu oštrinu.

U ovoj situaciji ne možemo a da ne citiramo i pomalo ciničnu, ali realističnu konstataciju iz posljednje knjige futurologa H. Kahna[31]: »Poglavlje o pomoći ostavljeno je kao posljednje, jer je pomoć za razvoj, izgleda, osuđena da izgubi svoj značaj.«

## Prodor i funkcije stranog kapitala

1. Zemljama u razvoju su, evidentno, potrebna vrlo značajna sredstva za razvoj i izlazak iz zaostalosti.

Sredstva pomoći za tu svrhu, vidjeli smo, stagniraju ili se smanjuju. U kriznim uvjetima, banke razvijenih zemalja, kao i međunarodne financijske institucije, spremne su da odobravaju i znatna sredstva zemljama u razvoju, što, međutim, prvenstveno služi za otklanjanje tekućih platnobilansnih teškoća.

Kako doći do odgovarajućih, znatno većih sredstava za razvoj?

Bivši predsjednik Međunarodne banke Eugen Black upozorio je na opasnost od nepodnošljivog porasta dugovanja u uvjetima velikih potreba zemalja u razvoju za kapitalom u cilju njihovog razvitka; njegov nasljednik G. D. Woods skrenuo je pažnju na okolnost da bi rješenje trebalo tražiti u povećavanju pomoći iz javnih sredstava i poboljšanju uvjeta kreditiranja. Međutim, *dogodilo se upravo suprotno.*

---

[30] Myrdal, isto.

[31] Herman Kahn, William Brown, Leon Martel, *The next 200 years*, Hudson Institute, William Morrow & Co, New York, 1976, franc. izd. Albin Michel, Paris, 1976, str. 61.

*Priliv sredstava u zemlje u razvoju (u %)*[32]

| | Ukupno | Nepovratna sredstva | Javna sredstva | Privatni kapital |
|---|---|---|---|---|
| 1961—1963. | 100 | 26 | 46 | 28 |
| 1968—1970. | 100 | 17 | 46 | 37 |
| 1971—1973. | 100 | 16 | 41 | 43 |
| | | Indeksi | | |
| 1961—1963. | 100 | 100 | 100 | 100 |
| 1971—1973. | 260 | 136 | 239 | 416 |

Od početka šezdesetih godina postepeno se smanjuje učešće nepovratnih sredstava i kredita iz javnih izvora u strukturi »ukupnog priliva« sredstava u zemlje u razvoju. Udio nepovratnih sredstava smanjuje se od 26 na 16%, javnih sredstava od 46 na 41, a njihovo mjesto u strukturi ubrzano zauzima privatni kapital, čije se učešće povećava od 28 na 43%.

Drugim riječima, u periodu od 1961—1963. do 1971—1973. nominalno se povećava iznos nepovratnih sredstava za 36%, zajmova iz javnih izvora za 139, a privatnog kapitala za 316%.

Tendencija se nastavlja ubrzanim ritmom.

Prema podacima Međunarodne banke, u 1974, u usporedbi s prethodnom godinom, sredstva iz javnih izvora povećavaju se za više od 4 milijarde dolara, a priliv sredstava privatnog kapitala za blizu 8 milijardi dolara.

Zašto se razvijene zemlje sve više odlučuju da smanje ulogu pomoći, a povećavaju prodor privatnog kapitala u zemlje u razvoju?

Osnovni razlog ne može biti u tome što se za potrebe javne pomoći sredstva moraju najprije redistribuirati fiskalnim putem. Jer, ako to suvremena razvijena zemlja želi, ona izvlači i neuporedivo veća sredstva za svoje potrebe.

Funkcija da se u mjeri u kojoj to odgovara razvijenim zemljama financira razvoj u zemljama u razvoju sve se više prenosi na strani kapital iz drugih razloga.

Prodor stranog kapitala nimalo nije identičan s nesebičnom pomoći za razvoj. Ovim prodorom ostvaruju se mnogostruki ciljevi drugog karaktera: osigurava se proširenje eksploatacije sirovin-

[32] Izvor: Centre ONU de plantification, des projections et des politiques relatives du développement, *Financement extérieur du développement: expérience récente et ses incidences pour la formulation des politiques*, »Journal de la planification du développement, № 10, str. 43.

skih i drugih resursa zemalja u razvoju za potrebe razvijenih; kapital koji ne nalazi dovoljan plasman u razvijenim zemljama ulaže se i povoljnije oplođuje u nerazvijenim zemljama; otvaraju se nova privilegirana tržišta za proizvode određenih razvijenih zemalja[33]; time se nastoji ostvariti ili proširiti i političko prisustvo, u borbi za interesne sfere i šire strateške ciljeve; konačno, a to postaje jedan od najvažnijih motiva, strani kapital teži da sobom nosi i svojim prisustvom reproducira određene društveno-ekonomske odnose. Na taj način se nastoji da se što veći broj zemalja u razvoju i u što većoj mjeri zadrži ne samo u daljnjoj zavisnosti nego i u sferi u kojoj mogu da djeluju mehanizmi suvremenog krupnog kapitala.

Pomoć iz javnih sredstava, naročito multilateralna, s takvog aspekta je *kontraproduktivna*, ona povećava nezavisnost zemlje u razvoju i omogućuje joj provođenje svoje vlastite ekonomske, socijalne i razvojne politike.

Slične razvojne mogućnosti, iako s nekim limitima, u načelu pruža i pozajmljivanje sredstava od banaka i drugih financijskih institucija razvijenih zemalja, uz podnošljive, razumne kreditne uvjete. Ali zemlje u razvoju se žale da nailaze na sve veće prepreke u podmirivanju svojih potreba na tržištima kapitala. Navode, pored ostaloga, ovakve teškoće i zapreke[34]:

Kod bankovnih kredita: otežani uvjeti odobravanja kredita licima ili organizacijama čije sjedište nije u dotičnoj zemlji; kvantitativne restrikcije za odobravanje kredita takvim licima ili organizacijama; zahtjevi polaganja depozita od takvih stranih lica i organizacija; uvjeti za distribuciju bankovnih portfelja; diskriminatorna praksa financiranja određenih pojedinačnih zemalja; diferencirane kamatne stope na štetu tražilaca kredita iz drugih zemalja.

Kod nebankovnih institucija: propisi koji reguliraju držanje stranih portfolija kod financijskih institucija; diferencirani tretman zavisan od zemlje-zajmoprimaoca i statusa primaoca zajma; regulative sekundarnih tržišnih operacija u prometu vrijednosnih papira; posebna tržišta za promet inostranim vrijednosnim papirima.

Kod kreditiranja lica i poduzeća koja nemaju sjedište u zemlji: sistem dozvola i odobravanja zahtjeva; diferencijalni tret-

---

[33] Ovaj dio funkcija stranog kapitala Göncöl identificira na slijedeći način: »Izvoz kapitala ima dvije osnovne funkcije: prvo, da premosti jaz između povećane tražnje sirovina, s jedne, i povećanih potreba za tržištima industrijske robe, s druge strane, i drugo, da služi kao ventil za hiperprodukciju kapitala u razvijenim kapitalističkim zemljama« (G. Göncöl, *On the transformation of the world economy*, Ungarische Akademie des Wissenschaften, Budapest, 1966, str. 15—16).

[34] »Acces to capital markets«, dokument Grupe 19 zemalja u razvoju na Pariskoj konferenciji.

man domaćih i stranih primalaca kredita; posebni propisi u pogledu iznošenja stranih papira od vrijednosti na burze.

Na tržištima evrodeviza: činjenica da se emisije ne mogu vršiti u valuti primaoca; zahtjevi za polaganjem depozita; restrikcije na javnu ponudu papira od vrijednosti.

2. Relativnim, a povremeno i apsolutnim smanjenjem sredstava pomoći i ograničavanjem zemalja u razvoju da na tržištima kapitala ostvaruju svoje potrebe za povoljnim dugoročnim kreditima za razvoj, razvijene zemlje sve više *strateški nastoje orijentirati zemlje u razvoju na prihvatanje direktnih stranih investicija,* na mirenje s direktnom penetracijom stranog kapitala, s odgovarajućim posljedicama.

Pošto se to ipak ne može uvijek olako provesti bez i mimo suglasnosti suverenih zemalja u razvoju, vodi se široka akcija uvjeravanja tih zemalja da su direktne investicije stranog kapitala (dakle, podizanje proizvodnih i drugih pogona transnacionalnih kompanija u zemljama u razvoju) najpovoljniji i za njih najpoželjniji oblik razvoja.

Nasuprot tome, zemlje u razvoju ukazuju na opasnosti i nepovoljne efekte koji za njih proizlaze iz neobuzdane aktivnosti tih kompanija, kada jednom ostvare svoje direktne investicije.

Pratimo neke detalje takvog dvoboja argumenata.

U nizu dokumenata Grupe 8 razvijenih zemalja na Pariškoj konferenciji (1975—1977) reklamiraju se blagodati direktnih investicija i aktivnosti transnacionalnih kompanija. Na primjer:

»Učesnici priznaju važnu ulogu privatnih investicija iz razvijenih zemalja u unapređenju industrijalizacije u zemljama u razvoju.«[35]

Ili:

»Direktne investicije transnacionalnih kompanija su važan oblik stranih ulaganja koji značajno učestvuje u prilivu kapitala u zemlje u razvoju. Pored osiguranja investicionih sredstava, aktivnost transnacionalnih kompanija uključuje razne funkcije koje su važne za industrijalizaciju: ona služi kao provodnik za transfer tehnologije, uvodi nove proizvode i produkcione metode za domaće tržište i izvoz, iskustvo kompanija omogućuje iznalaženje izvoznih mogućnosti i pribavljanje sredstava za nove investicije.«[36]

Dalje:

»Učesnici bilježe značajnu korist povezanu sa direktnim stranim investicijama i pozitivnu ulogu multinacionalnih kompanija u transferu kapitala, sposobnosti upravljanja i tehnologije, kao i u mobiliziranju lokalnih resursa potrebnih za razvoj. Uz povećanje produktivnosti, ova ulaganja mogu da široko doprinesu eko-

---

[35] »Proposal on industrial cooperation«, papir japanske delegacije.

[36] »Industrialisation and development«, dokument delegacije SAD.

nomskom i socijalnom razvoju djelovanjem na radnu snagu, razvitak infrastrukture i proširenje domaćeg i eksportnih tržišta«.[37]

I treći veliki partner se pridružuje:

»Prije svega, valja utvrditi da bi u principu trebalo biti podudarnosti interesa između zemalja u razvoju koje u pomanjkanju dovoljnih resursa u financijskim sredstvima, tehničkih znanja i sposobnosti upravljanja imaju potrebu za uvozom kapitala i iskustava iz inozemstva, i investitora koji traže povoljne plasmane radi smanjivanja proizvodnih troškova, pristupa izvorima sirovina i proširenja tržišta za svoje proizvode.«[38]

Zbog težnje zemalja u razvoju da osiguraju svoj nezavisniji razvoj, na osnovu svojih potreba i politike, i da u tom cilju ograničavaju prodor i često neobuzdano djelovanje stranog kapitala, mjerama koje mogu da uključe i nacionalizaciju, nastaje nov pojam: »politički« rizik.

To znači da kapital iz razvijenih zemalja postaje oprezniji, ne želi se izložiti nepotrebnom riziku, i zato angažira svoju državu da ga zaštiti.

»Potrebno je uspostaviti poželjni okvir za podsticanje investicija. U tom smislu je važno da se objave uvjeti koji se obostrano moraju ispuniti... Pomanjkanje sigurnosti najveća je zapreka za razvoj međunarodnog investiranja na opće zadovoljstvo. Ono upućuje stranu firmu da investiciju amortizira u ekstremno kratkom razdoblju, koje ne odgovara realnim vremenskim mogućnostima korištenja postrojenja. Nesigurnost uzrokuje ekstremne profite, njihovu ubrzanu repatrijaciju, umjesto reinvestiranja na licu mjesta.«[39]

Na koji način se zamišlja da se utječe na investicionu i ekonomsku strukturu zemalja u razvoju i da se otklanjanjem nekomercijalnih, u stvari »političkih« rizika, potiče i omogući dalji prodor stranog kapitala, vidi se iz obrazloženja Kissingerovog prijedloga za formiranje Međunarodne banke za resurse,[40] gdje se kaže da je njena glavna svrha »da ispravi situaciju u kojoj je deformiran mehanizam stranih, poglavito privatnih investicija u resurse zbog pogoršane klime za takva ulaganja, prouzrokujući napuštanje komercijalno opravdanih projekata u zemljama u raz-

---

[37] Dokument SAD: »Cooperation on industrialisation and transfer of technology«.

[38] »International investment, multinational companies«, dokument Evropske ekonomske zajednice.

[39] »Co-operation on industrialisation and transfer of technology«, dokument Evropske ekonomske zajednice.

[40] »Description of the International Resources Bank«, dokument delegacije SAD.

voju.[41] Funkcije banke su, pored ostaloga, da mobilizira i potiče priliv stranog kapitala... minimizira političke prepreke najracionalnijoj međunarodnoj alokaciji kapitalnih ulaganja u resurse. Najvažnija funkcija banke je da garantira investicije protiv nekomercijalnih rizika.«

Zemljama u razvoju se ukazuje da se moraju na odgovarajući način ponašati... i da trebaju uspostaviti ravnopravne uvjete za strane kompanije:

»Vlada koja ima nadležnost nad uvoznikom mora da bude odgovorna za pravedan tretman inozemnih eksportera tehnologije... Treba da se uspostavi konsistentni lokalni zakon koji neće favorizirati domaće firme...«[42]

To bi, u načelu, moglo biti pravilno. Međutim, strane kompanije istovremeno korisnicima njihove tehnologije u zemljama u razvoju nameću slijedeće restrikcije[43]:

opće izvozne restrikcije; potpuna zabrana izvoza; zabrana izvoza u neke zemlje; eksport dozvoljen samo u neke zemlje; izvoz dozvoljen samo uz prethodnu dozvolu; restrikcija u pogledu količina izvoza; kontrola izvoznih cijena; izvoz dozvoljen samo nekim, odnosno posredstvom nekih poduzeća; restrikcija vezana za strukturu proizvoda; restrikcija u pogledu uslova izvoznih transakcija. Praktično su sve zemlje u razvoju izložene takvim restrikcijama.

Na ovaj način kompanije otežavaju ili onemogućavaju izvoz i iz modernih industrijskih kapaciteta zemalja u razvoju.

Zemlje u razvoju objašnjavaju posljedice prodora i ponašanja stranih kompanija na slijedeći način:

»Zahvaljujući njihovoj velikoj ekonomskoj snazi, kao i činjenici da svoje operacije vrše bez obzira na državne granice i jurisdikcije, i pošto se rukovode vlastitim transnacionalnim konsideracijama, kompanije vrše politički uticaj, ispoljavaju političku moć i, prema svojoj potrebi, miješaju se u unutarnje poslove suverenih zemalja-domaćina. Ovo predstavlja narušavanje nacionalnog suvereniteta i nezavisnosti zemalja i negativno utiče na njihovu mogućnost da vrše suverenu kontrolu nad svojim prirodnim resursima i ekonomskim razvojem.

---

[41] Šta su »ekonomski manje opravdani projekti«? Možda su to upravo oni kojima zemlja u razvoju želi mijenjati i unaprijediti svoju ekonomsku strukturu, da bi izašla iz svog tradicionalno podređenog položaja na tržištima i u svjetskoj podjeli rada. Sjetimo se ovdje i Langeove pretpostavke da je kapital iz razvijenih zemalja izgubio spremnost da ulaže u razvojne projekte zemalja u razvoju, jer time ugrožava svoj monopol. (Oscar Lange, *Economic development, planning and international cooperation,* Warszawa, 1965.)

[42] »Transfer of technology«, dokument delegacije SAD.

[43] Izvori: UNCTAD, TD/107, TD/Bc/2.104.

Dok u nekim slučajevima postoji uža povezanost između transnacionalnih kompanija i vlada zemalja-domaćina, u većini slučajeva su njihovi interesi kontradiktorni. Sve ovo ukazuje na opasnost da kompanije vrše kontrolu na nivoima koji su do sada bili isključivo rezervirani za vlade suverenih zemalja.«[44]

## Zastoj i novi izgledi za profitom

Razumije se, osnovni motiv kompanija je profit, za čije ostvarenje se još uvijek, tačnije rečeno ponovo otvaraju bolje perspektive u zemljama u razvoju.

Veći profiti ohrabruju da se ujedno vrše i politički prodori o kojima smo govorili, a politički su prodori preduvjet, očigledno i po sadašnjem shvaćanju kompanija, da se osiguraju trajnija eksploatacija i izvlačenje profita. Iz 73 zemlje u razvoju izvezeno je 1973. godine 12 milijardi dolara profita.[45] Nameće se (ne sasvim korektna, ali ipak karakteristična) usporedba s cifrom od 12,2 milijarde dolara sveukupne pomoći i »pomoći« iste godine.

Godine 1975. stopa izvlačenja profita od direktnih investicija SAD iznosila je[46]:

Od investicija

| u razvijenim zemljama | | | u nerazvijenim zemljama | | |
|---|---|---|---|---|---|
| Prerađivačka industrija | Nafta | Ostalo | Prerađivačka industrija | Nafta | Ostalo |
| 11,7 | 8,8 | 13,8 | 14,3 | 47,4 | 19,6 |

Vidimo da se u zemljama u razvoju ostvaruje znatno veća stopa u prerađivačkoj industriji, mnogo veća u ostalim djelatnostima, a nekoliko puta veća u industriji nafte.

Uslijed toga, 30% američkih inozemnih ulaganja plasirano je u zemljama u razvoju, ali 60% svih profita repatriranih tokom šezdesetih godina u SAD činili su profiti iz zemalja u razvoju.[47]

Dalje:

Između 1950. i 1965. ukupno je iz SAD izvezeno 23,9 milijardi dolara kapitala, a vraćeno je u SAD profita u iznosu od 37 milijardi dolara. U Evropu i Kanadu izvezeno je 14,9 milijardi dolara kapitala, a uvezeno 11,4 milijarde profita. Međutim, u zemlje u razvoju izvezeno je 9 milijardi kapitala, a uvezeno 25,6 milijardi dolara profita.[48]

---

[44] »Transnational corporations«, dokument Grupe 19 zemalja u razvoju.

[45] Tinbergen, isto, str. 36.

[46] Izvor: US Survey of Current Business, aug. 1976.

[47] Izvor: US Survey of Current Business, okt. 1969.

[48] Harry Magdoff, *The Age of Imperialism*, u: *The Economics of Foreign Policy*, New York, 1969, str. 198.

Isti autor daje slijedeće podatke za Latinsku Ameriku:

Između 1950. i 1965. iz Latinske Amerike su SAD povukle za 7,5 milijardi dolara više profita nego što iznosi vrijednost njihovih direktnih investicija u tom području.

Između 1952. i 1958. Francuska je izvezla kapitala u Zapadnu Afriku u iznosu od 63,2 milijuna franaka, a u istom periodu iz tog područja povukla 67,6 milijuna franaka.[49]

Primjere metoda kojima se postižu ekstraprofiti, posebno u Latinskoj Americi, daju nam neki autori.

Do 1960. firme iz Sjedinjenih Država su kupovale boksit u Surinamu u pola cijene u usporedbi s američkim cijenama boksita.[50]

Prodajne cijene farmaceutskih proizvoda uvezenih u Kolumbiju, posredstvom filijala stranih kompanija, bile su za 155% iznad prosjeka tržišnih cijena u svijetu, i za 66% u ostalim granama, dok je u slučaju nacionalnih kompanija to povećanje iznosilo samo 19%.[51] U Čileu, povećanje cijena uvezenih farmaceutskih proizvoda, u odnosu na cijene na drugim tržištima, iznosilo je 500%.[52]

I pored znatnih profita koje su razvijene zemlje izvlačile iz zemalja u razvoju, ovi su u periodu *poslije dekolonizacije oscilirali, postajali su manje sigurni. Kasnije dolazi do ponovnog jačanja profitabilnosti.*

*Repatrirani profiti SAD u odnosu na ulaganja u nekim nerazvijenim regijama (u %)*[53]

| | 1950. | 1955. | 1960. | 1965. | 1969. |
|---|---|---|---|---|---|
| Latinska Amerika | 11,5 | 10,8 | 7,8 | 9,2 | 9,3 |
| Afrika | 12,2 | 12,4 | gubici | 17,1 | 23,0 |

Početkom pedesetih godina javlja se tendencija opadanja repatriranih profita u odnosu na ulaganja, da bi počev od sredine šezdesetih godina došlo do konsolidacije i ponovnog bitnog jačanja mogućnosti izvlačenja profita.

---

[49] »The Nationalist«, Tanzania, 17. V 1968.

[50] Robert J. Rhodes, *Imperialism and underdevelopment*, New York, 1970, str. 84.

[51] C. V. Vaitsos, *Strategie choices in the commercialisation of technology*, New York, 1970.

[52] Junta del Acuerdo de Cartagena (Prep.): »Transfer of Technologie«, UNCTAD TD 107, 1971.

[53] Ch. Goux, J. F. Landau, *Le péril américain*, Calman-Lèvy, Paris, 1971, str. 31.

Iznosi repatriranih profita kretali su se ovako:

*Repatrirani profiti*
*ulaganja SAD u nekim područjima*[54]
(u mil. dolara)

| | 1955. | 1960. | 1965. | 1969. |
|---|---|---|---|---|
| Latinska Amerika | 693 | 719 | 995 | 1.277 |
| Afrika | 71 | — 17 | 327 | 684 |

I na gornjem prikazu vidimo stagnaciju ili pad mogućnosti izvlačenja profita, da bi od sredine šezdesetih godina došlo do ponovnog skoka.

Još i u tom periodu se povremeno događa da se iz zemalja u razvoju izvlači manje profita nego na osnovu ulaganja u razvijenim zemljama.

Međutim, što dalje, to su se profiti iz zemalja u razvoju ponovo ustalili, i s dovoljnom dozom sigurnosti postajali i veći nego u razvijenim zemljama.

*Profiti od direktnih investicija SAD*
*1967—1975,*[55] *stope*

| | Razvijene zemlje | | | Zemlje u razvoju | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | Prerađivačka industrija | Nafta | Ostalo | Prerađivačka industrija | Nafta | Ostalo |
| 1967. | 9,2 | 2,5 | 9,8 | 7,9 | 28,2 | 14,2 |
| 1968. | 9,2 | 1,9 | 10,3 | 11,3 | 30,9 | 14,1 |
| 1969. | 12,3 | 2,0 | 10,9 | 11,6 | 27,8 | 14,3 |
| 1970. | 11,1 | 4,1 | 10,9 | 11,1 | 26,1 | 11,7 |
| 1971. | 11,6 | 4,1 | 11,7 | 10,1 | 30,9 | 9,4 |
| 1972. | 14,3 | 4,0 | 12,0 | 12,0 | 31,9 | 10,9 |
| 1973. | 18,0 | 12,0 | 15,7 | 14,5 | 52,4 | 14,5 |
| 1974. | 15,3 | 11,1 | 15,3 | 15,1 | 133,7 | 22,3 |
| 1975. | 11,7 | 8,8 | 13,8 | 14,3 | 47,4 | 19,6 |

[54] Isto, str. 30.

[55] Izvor: US Survey of Current Business, okt. 1975. i aug. 1976.

Stagnacija ili oscilacije profita morali su da privremeno pokolebaju strane investitore, tako da su i direktne investicije u zemlje u razvoju godinama stagnirale ili se sporo povećavale, da bi počev od sredine šezdesetih godina došlo do ponovnog, vrlo značajnog prodora. Od tada, kompanije iz razvijenih zemalja opet stiču sigurnost i usmjeravaju sve veći dio svojih ulaganja u zemlje u razvoju, tim više što upravo od tog razdoblja počinje da dolazi do izražaja pad profitne stope u razvijenim zemljama, uslijed čega nastaju problemi s ulaganjem u vlastitu privredu.[56]

Pratimo tendencije postkolonijalne stagnacije i ponovnog prodora privatnih inozemnih sredstava u zemlje u razvoju.

*Priliv privatnih sredstava iz razvijenih zemalja u zemlje u razvoju*[57]

| | Indeks 1957 = 100 |
|---|---|
| 1958. | 77 |
| 1959. | 75 |
| 1960. | 83 |
| 1961. | 82 |
| 1962. | 65 |
| 1963. | 68 |
| 1964. | 99 |
| 1965. | 109 |
| 1966. | 105 |
| 1967. | 116 |
| 1968. | 169 |
| 1969. | 175 |
| 1970. | 187 |
| 1971. | 222 |

U okviru toga, direktne investicije opadale su i zatim stagnirale do sredine šezdesetih godina, da bi se njihov netto iznos tek 1965. izjednačio s onim iz 1956. godine, ali tada počinje snažno povećavanje, i početkom sedamdesetih godina one su oko tri puta veće nego deceniju ranije.

[56] Studija Yale sveučilišta i Brooking institutions pokazuje da se stopa rentabiliteta kapitala u SAD smanjila sa 10,5 u 1965. na 5,4% u 1973, uz daljnju tendenciju pada. Za Veliku Britaniju studija Colina Clarka daje slične rezultate.

[57] Izvor: G. L. Reuber, *Private foreign investment in development*, Clarendon Press, Oxford, 1973, str. 5.

Period opadanja i ponovnog oživljavanja zapažamo kod niza zemalja:

*Ulaganja iz razvijenih zemalja u zemljama u razvoju 1960—1969.*[58]
(u mil. dolara)

| | 1960. | 1961. | 1962. | 1963. | 1964. | 1965. | 1966. | 1967. | 1968. | 1969. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Belgija | 81 | 72 | 48 | 95 | 93 | 119 | 97 | 97 | 137 | 138 |
| Danska | 32 | 25 | 7 | 1 | 21 | 3 | —5 | —3 | 54 | 96 |
| Francuska | 476 | 462 | 418 | 391 | 529 | 547 | 574 | 515 | 846 | 776 |
| Zapadna Njemačka | 276 | 228 | 143 | 185 | 283 | 252 | 296 | 593 | 1068 | 1501 |
| Japan | 102 | 160 | 118 | 94 | 79 | 132 | 141 | 196 | 351 | 451 |
| Holandija | 203 | 144 | 49 | 96 | 69 | 169 | 110 | 114 | 141 | 219 |
| Švicarska | 40 | 43 | 19 | 30 | 34 | 34 | 51 | 60 | 57 | 91 |
| Velika Britanija | 473 | 442 | 322 | 306 | 425 | 547 | 398 | 326 | 331 | 640 |

Razumije se, kod takvih kretanja imaju ulogu i drugi konjunkturni faktori, ali je vrlo vidljivo da iznijeti razlozi imaju primarni karakter.

U ovakvim uvjetima u velikom su porastu ukupni profiti koje neke razvijene zemlje ostvaruju od ulaganja u inozemstvu, u odnosu na one koje ostvaruju u domaćoj privredi.

Prihodi SAD od direktnih investicija u inozemstvu u odnosu na domaće profite povećani su od 9% u 1950. na 28% u 1969.[59]

Razumije se da, s obzirom na takve okolnosti, nema govora o najavljenom smanjivanju direktnih investicija SAD u inozemstvu. Naime, u studiji kojoj je predgovor D. M. Kennedyja, tadašnjeg ministra financija SAD, dao izvjesnu službenu notu, čitamo prognozu[60] da će se ova ulaganja SAD između 1967. i 1970. prepoloviti. U stvari, dogodilo se suprotno: od 1967. do 1973. vrijednost ulaganja se udvostručila.[61]

---

[58] OECD, *Development Assistance,* 1970, str. 173.

[59] Tinbergen, isto, str. 105.

[60] Sidney E. Rolfe, *The Multinational Corporation in the World Economy,* Praeger, New York, 1968, drugo izdanje 1970, str. 11.

[61] Shimicai Ishimura, *Multinational Corporations in Developing Financing,* Dubrovnik, 1977.

U strukturi razvijenih zemalja koje u inozemstvu najviše ulažu, dolazi u novije vrijeme do značajnih pomjeranja[62]:

*Učešće pojedinih razvijenih zemalja tržišne privrede u ukupnim inozemnim ulaganjima u zemljama u razvoju (u %)*

| | 1967. | 1973. | Godišnja stopa porasta ulaganja |
|---|---|---|---|
| SAD | 57 | 52 | 10 |
| Velika Britanija | 17 | 14 | 9 |
| Francuska | 6 | 4 | 5,6 |
| Švicarska | 4 | 7 | 23 |
| Kanada | 3,6 | 3,4 | 11,0 |
| Zapadna Njemačka | 3 | 6 | 26 |
| Holandija | 2 | 1,7 | 8 |
| Belgija | 2 | 2 | 12 |
| Japan | 1,4 | 5 | 38 |

(Vertikalni zbroj procenata ne daje 100, jer su uzeti samo najveći investitori.)

Vidimo relativno nazadovanje bivših najsnažnijih kolonijalnih sila u izvozu kapitala i pojavu novih snaga u trci za osvajanjem ekonomskih prostora: smanjuje se učešće Britanije i Francuske, a taj prostor velikim prodorom ispunjavaju Zapadna Njemačka, Švicarska i Japan.

Ova promjena strukture ima izuzetan značaj s aspekta teme koju sada tretiramo. Naime, 1975. godine 49,6% inozemnih ulaganja Japana usmjereno je u Aziju, a oko dvije trećine ulaganja Njemačke također u zemlje u razvoju.[63]

Ukupan iznos direktnih ulaganja zapadnih zemalja, sa značajnim učešćem, udvostručio se između 1967. i 1973.

Istovremeno, i interesovanje »novih snaga« odlučno je, dakle, orijentirano na ulaganja u zemljama u razvoju; iz toga je vidljivo otkuda pomenuti novi zahtjevi za direktnim investiranjem u zemljama u razvoju.

Pri tome ni struktura ulaganja nije nevažna.

Raspored ulaganja po djelatnostima 1973. pokazuje da je za SAD od velikog interesa ostala nafta, sa više od 38% ulaganja, za Zapadnu Njemačku i Japan prerađivačka industrija sa 53,7, odnosno 44%, dok se otprilike trećina sredstava svih velikih ulagača

[62] Ishimura, isto.

[63] Isto.

ravnomjerno usmjerava u ostale djelatnosti, dakle, prije svega, u primarne proizvode.

### Struktura ulaganja

Kako se struktura ulaganja pomjera ovisno o mogućnostima ostvarivanja profita u pojedinim periodima i djelatnostima, vidimo na slijedećim pregledima:

*Orijentacija SAD u pogledu ulaganja u Latinskoj Americi*[64]
(U postocima od ukupnih ulaganja)

| Godina | Primarna proizvodnja | Prerađivačka industrija |
|---|---|---|
| 1897. | 48,1 | |
| 1908. | 70,6 | |
| 1919. | 75,2 | |
| 1929. | 66,1 | |
| 1950. | | 17,5 |
| 1960. | | 27,4 |
| 1967. | | 44,0 |

Do drugog svjetskog rata najprofitabilnija bila su ulaganja u primarnu proizvodnju, a poslije rata je počeo *boom* prerađivačke industrije.

*Struktura inostranih ulaganja Velike Britanije*[65]
(Udio ulaganja u %)

| | | |
|---|---|---|
| 1800—1830. | Evropa | 30 |
| 1830—1860. | Evropa | 25 |
| | SAD | 30 |
| 1860—1880. | Evropa | 20 |
| | Imperija | 40 |
| 1900—1920. | Imperija | 50 |
| | Latinska Amerika | 25 |
| 1920—1940. | Imperija | 60 |
| 1950—1970. | Bivša imperija | 50 |
| | Evropa | 20 |

[64] Eliseo Mendoza Berrueto, *Transfert de technologie et investissements étrangers et la Charte des Droits et des Dévoirs économiques des Etats,* u: *Justice économique internationale,* Gallimard, Paris, 1976, str. 139—141.

[65] Michael Barratt-Brown, *The Economics of Imperialism,* Penguin, Harmondsworth, 1974, str. 168.

Fluktuacije se, dakle, nastavljaju određenom logikom. *Danas slično kao i u kolonijalna vremena.*

Ova fluktuacija, u stvari selekcija koju vrši krupni kapital, najteže pogađa one kojima je kapital za razvoj najpotrebniji: to su najmanje razvijene zemlje.

*Priliv privatnog kapitala u nerazvijene zemlje 1973.*[66]
(u milijardama dolara)

| Izvor sredstava | Zemlje u razvoju s niskim dohotkom | Zemlje u razvoju sa srednjim i višim dohotkom |
|---|---|---|
| Ukupno | 0,67 | 10,22 |
| Od toga: | | |
| Direktne investicije iz razvijenih zemalja | 0,06 | 3,50 |

Najsiromašnije zemlje bi, na osnovu nesebično pružane i na multilateralnoj osnovi distribuirane pomoći, normalno primale relativno najveći dio sredstava. Prema kriteriju stranog kapitala, one dobivaju beznačajan dio. To je naročito dramatična strana »pomoći«, putem stranog kapitala, a naročito direktnih investicija.

To se vidi i iz podataka Međunarodne banke, s tim što elementi o privatnom kapitalu pokazuju slične tendencije kao i na prethodnoj tabeli, a kod sredstava iz javnih izvora uočljiva je potpuno druga logika raspodjele, i pored toga što, kako smo vidjeli, za sada najveći dio tih sredstava ima bilateralni karakter.

*Udio zemalja s najnižim prihodima u prilivu javnih sredstava i privatnog kapitala u zemlje u razvoju 1973—1974.*
(indeksi)

| | | Zemlje s najnižim prihodima | Zemlje u razvoju ukupno |
|---|---|---|---|
| 1973. | Javna sredstva | 31 | 100 |
| | Privatni kapital | 5 | 100 |
| 1974. | Javna sredstva | 34 | 100 |
| | Privatni kapital | 7 | 100 |

[66] Efraim Friedman, *Financing energy in developing countries*, »Energy Policy«, mart 1976.

Međutim, i ovo su samo prosjeci. Stvarno stanje pokazuj slijedeći podaci[67]:

Jedanaest zemalja s *per capita* dohotkom između 400 i 8( dolara i stanovništvom koje učestvuje sa 13% u ukupnom stano ništvu 63 zemlje koje uvoze strani kapital, primile su 1971—197 godine 54% ukupnog kapitala. Koncentracija je u porastu, pošt su u periodu 1968—1970. iste zemlje učestvovale sa 40% u uku nom prilivu kapitala.

Dvije zemlje u razvoju sa srednjim prihodom primile s 1971—1973. godine 26, odnosno 21% od 4,8 milijardi specijalnih pr va vučenja, što znači 47% sredstava koja su ukupno primile ( zemlje!

Zemlje s prihodom do 100 dolara po stanovniku godišn primile su samo 3% ukupnog kapitala. I dalje: više od dvije tr ćine priliva kapitala u tih sedam najsiromašnijih zemalja bilo usmjereno u jednu jedinu zemlju, tako da sve ostale učestvuj s ukupno 1% ukupnog priliva.

To su posljedice političkog i profitnog kriterija koje prin jenjuje krupni kapital.

## O snazi i ulozi kompanija

Zemlje u razvoju žele da dobivaju legitimnu i opravdanu pomoć kredite pod povoljnim, prihvatljivim uvjetima, a bez političkil i drugih uvjeta. Nudi im se ne samo uvjetovana pomoć nego uvoz politike, zajedno s novim ekonomskim osvajačima, transna cionalnim kompanijama.

Snaga ovih sve je više zastrašujuća.

*Output* 10 najvećih multinacionalnih kompanija veći je o društvenog brutto proizvoda 80 zemalja, među kojima se nalazi jedan broj razvijenih zemalja. Od stotinu zemalja i poduzeća čij pojedinačna vrijednost proizvoda prelazi 2.000 miliona dolara go dišnje, 54 je poduzeća, a samo 46 — država.

Vrijednost proizvodnje multinacionalnih kompanija veća j od vrijednosti svjetske trgovine.

Godine 1971. transnacionalne kompanije kontrolirale su 20% svjetske proizvodnje (izuzimajući socijalističke zemlje), a ocje njuje se da će 1980. kontrolirati 40% proizvodnje u svijetu[68] be socijalističkih zemalja). Ove kompanije već kontroliraju 40% svjetskog izvoza, a 47% izvoza primarnih proizvoda.

Vrijednost likvidnih sredstava kompanija SAD dva puta je ve ća od ukupnih rezervi svih centralnih banaka svijeta i međunarod nih financijskih institucija.

---

[67] Iz citirane studije *Centre ONU de la planification*... »Journal de la planification du développement«, № 10, str. 46.

[68] Tinbergen, isto.

Zapadnonjemački kancelar Schmidt izjavljuje u »Süddeutscher Zeitungu« sredinom 1975: »Odluke multinacionalnih kompanija sa sjedištem u New Yorku mogu bitno da opredjeljuju privredne i monetarne tokove u SR Njemačkoj, Francuskoj, Japanu, čak bitnije od vladine politike.«

A u ekonomski neuporedivo slabijim zemljama u razvoju...?

Autori RIO-projekta, izvještaja Rimskom klubu, ovako vide situaciju zemalja u razvoju u kojima djeluju multinacionalne kompanije[69]:

»Sama činjenica ulaganja multinacionalne kompanije u nekoj zemlji stvara uvjete za međunarodne nesporazume. To vodi subverzivnim političkim intervencijama, akutnoj konfrontaciji o ostvarenju prava na nacionalizaciju, korištenju poslovnih ljudi za obavještajne aktivnosti, političkoj i ekonomskoj odmazdi domaćih vlada, situacijama gdje se filijale multinacionalnih kompanija izlažu unilateralnim mjerama zemalja-domaćina, pravnim konfliktima, kao i brojnim političkim problemima. Posebno, sve veće uočavanje, zasnovano na dokazima da je koruptivna praksa postala standardna norma poslovnog ponašanja 30 kompanija, dalo je nove povode za optužbe da snaga takvih poduzeća uliva ovima osjećaj i ponekad uvjerenje da su njihove akcije iznad zakona.«

I dalje: »Neizvjesnost u pogledu učinka i stvarnih interesa transnacionalnih poduzeća komplicirale su se činjenicom da je njihov iznenađujuće velik broj legalno angažiran u proizvodnji i izvozu oružja. Prema informacijama Biroa SAD za kontrolu naoružanja, 1.033 kompanije imaju dozvolu za proizvodnju ili izvoz oružja. Među njima 152 s liste od 500 najvećih kompanija, a među ovima 32 kompanije se nalaze među najsnažnijih 50.«

O ponašanju transnacionalnih kompanija napisane su već mnogobrojne studije. Evo jednog primjera koji je nedavno snažno odjeknuo[70]:

»Nestlé«, sa svojim pogonima, kontrolira gotovo cjelokupnu proizvodnju konzerviranog mlijeka u Čileu ... Proizvodna politika i struktura cijene bile su oduvijek orijentirane ka višim potrošačkim slojevima. Bezbrojne siromašne obitelji nikada nisu mogle da uživaju te proizvode ... I tokom 30 godina, od kada je Nestlé došao u Čile, stotine tisuća djece živjelo je u bijedi, blokirane u svom razvoju zbog nedostatka proteina, mnoge od njih je glad učinila trajnim invalidima. Vlada narodnog jedinstva željela je da učini kraj ovoj situaciji i da raspodjeljuje pola litre mlijeka dnevno svakom djetetu kome je to manjkalo. Ova odluka je primorala vladu Allendea da otvori pregovore s Nestléom u pogledu politike

---

[69] Idriss Jazairy, Pieter Kuin, Juan Somavia: *Transnational enterprises*, u RIO-projektu, Dutton & comp., New York, 1976, str. 275.

[70] Jean Ziegler, *Une Suisse au-dessus de tout soupcon*, Seuil, Paris, 1976, str. 88—89.

cijena mlijeka. Nestlé je, međutim, odbio svaki oblik pregovora na tu temu.«

I pored divovske snage transnacionalnih kompanija, sve što je opisano i još mnogo toga što je već postalo poznato ne teče bez teškoća. Zato su potrebne i posebne mjere podrške prodoru krupnog kapitala.

Vidjeli smo kako krupni kapital angažira državu da bi ga poslovno zaštitila od nekomercijalnog, »političkog« rizika. No to nije uvijek dovoljno. Po potrebi, mjere su i mnogo neposrednije i oštrije.

Hudson skreće pažnju na to kako se utjecaj kompanija koristi u Međunarodnoj banci, onemogućavajući da se dodijele krediti Boliviji za razvoj stočarstva u iznosu od 6 mil. dolara i Gvajani za podizanje brana u iznosu od 5,4 mil. dolara, da bi se ove navele da odustanu od nacionalizacije ili da izraze neslaganje s nacionalizacijom imovine kompanija (na osnovu pisanja »Christian Science Monitora«, 3. novembra 1971).[71]

Ekonomsko osvajanje i raščišćavanje prostora za kompanije nije stvar kolonijalne prošlosti. Pomoćnik ministra za trgovinu jedne velike zemlje rekao je na poslovnom sastanku[72]: »ako bi vojna i ekonomska pomoć prestala, privatne investicije mogle bi biti jalove, one ne bi bile dovoljno sigurne«.

Ili: »Američka akcija u Vijetnamu koja je pokazala da SAD nastavljaju da pružaju efektivnu zaštitu slobodnim nacijama u toj regiji — znatno je ohrabrila kako azijske tako i zapadne investitore. Vidimo razloge za nadu da će doći do istog oblika ekonomskog rasta u Aziji kakav je nastao u Evropi poslije Trumanove doktrine i nakon što je NATO osigurao obrambeni kišobran. Isto se dogodilo u Japanu poslije američke intervencije u Koreji, koja je otklonila sumnje investitora.«[73]

Tragediju Čilea pod udarima velikih kompanija i ne treba više naglašavati, ona je postala notorna.

S tim neizbježnim sredstvima kolonijalnih, a sada i novih, neokolonijalnih pokušaja osvajanja, zaokružuje se slika stvarnosti, u novim uvjetima i često novim sredstvima, ali najčešće sa starom sadržinom.

Posmatrajući izdaleka, tretirajući nerealno (ili pristrasno), neki zapadni autori vide idealnu suradnju između zemlje koja žudi za razvojem i transnacionalne kompanije. Na primjer[74]:

---

[71] Hudson, isto, str. 165.

[72] Prema »New York Timesu«, 5. decembra 1965.

[73] Ovo navodi H. Magdoff u: *The American Empire and the US Economy*, »Monthly Review«, nov. 1966, iz teksta intervjua potpredsjednika Chase Manhattan Banke, Alfreda Wentwortha u »Politicalu«, jul 1965.

[74] H. Kahn, *Things to come*, Hudson Institute, 1972, str. 94.

»...Funkcije multinacionalnih kompanija u zemljama u razvoju su namaknuće, ulaganje i reinvestiranje kapitala, ostvarenje i vođenje organizacija; uvođenje i širenje novih tehnologija; istraživanje tržišta i prodaje, uz njeno financiranje; obrazovanje radnika, kreiranje glavnog izvora lokalnog kapitala i poreza; olakšano formiranje vertikalno strukturiranih organizacija koje osiguravaju pouzdani tok dobara na raznim stupnjevima proizvodnje; stvaranje tržišta i sistema usluga i kooperirajućih industrija, što može mnogo jače da djeluje na privredu tih zemalja nego li većina programa pomoći.« Ali to za sada ostaje iluzija. Jer... »Samo uslovno shvaćeno, takva proizvodnja predstavlja segment nacionalne privrede neke zemlje u razvoju. Proizvodi su općenito namijenjeni za zadovoljenje specifičnog tržišta, u rukama stranih poduzeća, koja kontroliraju oba kraja operacije.«[75]

[75] »Economic Bulletin of Latin America«, № 2/1969.

## Prilozi

Petar Kozić

# O klasnoj borbi i proleterskoj revoluciji

*(Povodom stogodišnjice rođenja Filipa Filipovića*)*

Kao što je slučaj sa svakim pravim revolucionarom i partijskim radnikom proleterske klase, tako je i sa Filipom Filipovićem: u fokusu njegove pažnje bila je problematika klasne borbe i revolucije. Tačnije, njegova najopštija razmišljanja i razmatranja po-

* *Filip Filipović* je rođen 21. juna 1878. godine u Čačku. Kao učenik gimnazije, a naročito posle upisa na Tehničku veliku školu, Filipović je došao u kontakt sa mladim socijalistima koji su delovali pod uticajem Dragiše Lapčevića, Radovana Dragovića i, još uvek, Vase Pelagića. Posle prve godine Filipović je nastavio studije u Rusiji, na matematičkom odseku Fizičko-matematičkog fakulteta Petrogradskog univerziteta. U Rusiji se Filipović odmah uključio u napredni omladinski i socijalistički pokret, a zbog podrške i učešća u revoluciji od 1905. godine Filipović je bio uhapšen; tada, kao i mnogo puta docnije, kao jedan od rukovodilaca i aktivista srpskog, jugoslovenskog i međunarodnog socijalističkog i komunističkog pokreta.

sebnih pitanja uvek su proizlazila iz revolucionarnih zadataka i ciljeva klasne borbe. Ubeđeni marksist, Filipović je u borbi klasa video neposredne pokretačke snage ljudske istorije. Znao je, tako-

---

U Rusiji Filipović se odlikovao svojim naprednim pogledima i reformatorskim idejama u oblasti prosvete i školstva, pa je biran za sekretara Prvog sveruskog kongresa matematičara održanog 1912. godine i za saradnika matematičkog odseka Pedagoškog muzeja vojnih škola u Petrogradu.

Od 1907. godine »Radničke novine«, organ Srpske socijaldemokratske partije, počeće da objavljuje dopise F. Filipovića iz Rusije a, zatim, i mnogi drugi partijski listovi kao što su »Radnik-delavec« (Beograd), »Nova istina« (Zagreb), »Organizovani radnik« (Beograd), »Glas slobode« (Sarajevo), »Narodna volja« (Slavonska Požega), »Rdeči prapor« (Ljubljana), »Jednakost« (Beograd) i drugi.

Februara 1913. godine Filipović je na sednici Upravnog odbora izabran za sekretara Radničke komore Srbije; juna iste godine došao je iz Rusije i primio dužnost.

Neposredno pred prvi svetski rat Filipović je bio u Beogradu zauzimajući antiratni stav baš kao i Srpska socijaldemokratska partija. Međutim, 1916. je bio uhapšen u Beogradu i poslat u internaciju, najpre u Ašah, a na intervenciju nekih austrijskih socijalista poslanika u parlamentu (Adlera i drugih) konfiniran je u Beč gde je ostao do kraja rata.

Filipović je najneposrednije učestvovao u pripremanju i sazivanju Kongresa ujedinjenja, na kome je obrazovana Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) na osnovi »Podloge ujedinjenja«, na kojoj je radio i Filip Filipović i bio izabran za sekretara Centralnog partijskog veća.

Na Drugom partijskom kongresu koji je održan naredne, 1920. godine, u Vukovaru, pored Sime Markovića, opet je bio izabran za sekretara i Filip Filipović — sada već Komunističke partije Jugoslavije, o čijem programu je na Kongresu referisao sâm Filip Filipović.

Za vreme poznatih opštinskih izbora avgusta 1922. godine, kada je Partija osvojila opštinsku upravu u mnogim selima i gradovima u Srbiji i Makedoniji, Filipović je bio izabran za predsednika komunističke opštine u Beogradu. Novembra iste godine Filipović je bio izabran i za poslanika, kao jedan od 59 izabranih radničkih poslanika.

Posle »Obznane« i Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, pošto je zatvoren i Klub komunističkih poslanika, Filipović je uhapšen odmah posle atentata Spasoja Stejića na regenta Aleksandra juna 1921. godine.

Dok je bio u zatvoru, Filipović je, na opštinskim izborima avgusta 1923. u Beogradu, istaknut za kandidata Nezavisne radničke partije Jugoslavije. Godine 1924. biran je za predsednika Centralnog odbora Nezavisne radničke partije Jugoslavije, postavši i glavni urednik partijskog marksističkog časopisa »Borba«.

Juna 1924. Filipović je konačno prešao u ilegalnost: preko Zagreba i Beča on odlazi kao delegat na V kongres komunističke internacionale u Moskvi, gde će se i sasvim nastaniti početkom 30-ih godina. Na kongresima KPJ (u Beču 1926. i u Drezdenu 1928) biran je za člana Centralnog komiteta.

U vreme najžešćih Staljinovih »čistki«, sa drugim jugoslovenskim saborcima koji su se tada nalazili u Moskvi kao što su bili S. Cvijić, K. Horvatin, K. Novaković, R. Vujović, I. Gržetić, Đ. Cvijić i drugi, posle hapšenja u februaru 1938. godine, likvidiran je (verovatno iste godine) i Filip Filipović. Trebalo je da prođe dvadeset godina, pa da odlukom Vojnog kolegijuma Vrhovnog suda SSSR od 3. oktobra 1957. godine bude rehabilitovan.

đe, da je i sama klasna borba izraz dubljih sukoba koji nastaju u krilu ekonomske strukture društva; sukoba između produktivnih snaga i odnosa proizvodnje, učvršćenih pomoću političkih organizacija vladajuće klase. Upravo se dešava da odnosi proizvodnje sprečavaju razvitak proizvodnih snaga, a time i one produktivne klase u društvu, zbog čega svaki dalji razvitak predstavlja klasnu borbu koja će razoriti te odnose proizvodnje. Da je Filipović verovao u ovu društvenu zakonitost, o tome svedoče i njegova usmeravanja proleterske klase na razrešavanje društveno-ekonomskih protivrečnosti revolucionarnom klasnom borbom. »... Naš krajnji cilj — pisao je Filipović — nije samo povećanje nadnica i skraćivanje radnog vremena, već su ove socijalne reforme samo sredstvo za proširenje i zaoštravanje naše nepomirljive revolucionarne klasne borbe«.[1]

Kao što je poznato, Filipović je u aktivnosti klasnih političkih organizacija video organizovana nastojanja klasa da postignu određene ciljeve. Ekonomski interesi determinisali su te ciljeve, ali je samo političkim sredstvima i organizacijom mogla jedna klasa da štiti ili ostvaruje svoje ciljeve i interese. Na čelu svojih klasa, ponikle iz njih, političke stranke (partije) davale su ekonomskoj osnovi klasne borbe njen politički oblik. Kako je borba za određene ekonomske odnose u isto vreme i borba za određen oblik vlasti, odnosno kako je politička borba uvek zahtev za određenim socijalnim (ekonomskim, nacionalnim, kulturnim itd.) odnosima, to je takav uzajaman uticaj, akceptiran u marksističkoj teoriji,[2] Filipović objašnjavao rečima: »Borba između Rada i Kapitala dobija najizrazitiji klasni karakter onda kada nosi politički karakter... Međutim, politička je borba samo klasna borba; upravo svaka klasna borba je neminovno i politička borba.«[3]

Pišući 1911. godine povodom studentskih demonstracija u Rusiji, Filipović povezuje studentske nerede sa klasnim odnosima u društvu i političkim prilikama u njemu, videvši u jedinstvu i povezanosti ovih elemenata osnovu koja čini da su »ove studentske bune... zakonski istorijski fakt«. On kaže dalje: »Studentski neredi prestaće tek tada kada one klase iz kojih se regrutuju studenti postanu zadovoljne opštom politikom, kad jedanput, sem politike »umirivanja«, i one dobiju mogućnost da rade na svojoj politici reforme. I sve dotle dok se ove klase ne zadovolje i dok je ukupni njihov porodični i društveni javni život sasvim prožet opozicijom prema sadašnjem političkom i državnom uređenju —

---

[1] *Partija, sindikati i sovjeti,* Beograd, 1920.

[2] »Prema tome je bar za najnoviju istoriju dokazano da je svaka politička borba klasna borba i da je svaka borba klasa za oslobođenje, uprkos njenom neizbežnom obliku — jer svaka klasna borba je politička borba — na kraju krajeva borba za ekonomsko oslobođenje.« (F. Engels, *Ludvig Fojerbah i kraj klasične nemačke filozofije,* »Kultura«, Beograd, 1947, str. 49).

[3] *Sindikati i izbori,* »Radničke novine«, br. 70, 1912.

njihova deca će uvek igrati ulogu ventila kroz koji jure nakupljeni osećaji strasnog osvetoljublja prema današnjem režimu. Osećanja u masi ne mogu zadržati i ugušiti ni najtaktičniji diplomatski planovi.«[4]

Ali, ako je do sada istorija klasnog društva bila istorija klasnih borbi, ne treba zaboraviti da svi oblici klasnog razrešavanja društvenih suprotnosti nemaju jednaku snagu uticaja na »istorijski točak« i njegovo okretanje. Razni su načini klasne borbe, pošto je složen pokret klasa koji kroz klasnu borbu traži svakojaka rešenja: kulturna, politička, ekonomska, nacionalna i druga. »Štrajkački pokreti«,[5] »bune«, »kolonijalni ratovi« i »nacionalna borba«, »reformacija« i »restauracije« itd. Sve je to ispoljavanje, u blažoj ili oštrijoj formi, klasnog antagonizma i socijalnih suprotnosti klasnih grupa. Međutim, najoštriji vid ispoljavanja klasne borbe, kada borba klasa »ima najzaoštreniju i najjaču formu«, jeste revolucija.[6]

Socijalna revolucija je suštinska i kvalitativna promena društveno-političkih odnosa i oblika ideološkog mišljenja. To je borba klasa na život i smrt, borba kojom klase rešavaju najpre svoje materijalne uslove života a, zatim, i sve druge. Povodom proleterske revolucije Filipović zapaža da »... socijalna kriza i njen pratilac socijalna revolucija nisu kratki događaji, već period borbi koje mogu i dugo biti. Proletarijat ima da vodi trajnu privrednu i političku borbu za njegovo konačno oslobođenje, i to svim pogodnim sredstvima koja se određuju socijalnim stanjem i odnosima snaga proletarijata i buržoazije«.[7] Revolucija pak, kako je rečeno, kao kulminacija klasnih borbi, ima svoje duboke korene u sukobu između proizvodnih snaga i produkcionih odnosa,[8] zbog čega revolucija nije samo političi akt ni samo kulturni preobražaj već dublja, suštinska promena ekonomske strukture društva.

---

[4] *Buđenje revolucionarne Rusije, Izabrani spisi,* knj. II, »Kultura«, Beograd, 1962, str. 350.

[5] Govoreći o štrajkovima u ruskoj carevini 1910, Filipović piše da su demonstracije i štrajkovi »... simptomi da nije daleko dan kada će se savladani džin revolucije, proletarijat sa ogromnim masama siromašnog radnog naroda, dići, kada će eksplodirati kazan revolucionarne energije boraca za slobodu« *(Vrenje u Rusiji,* »Radničke novine«, br. 153, 1910).

[6] »Ostavljajući na stranu konkretne istorijske osobine — kaže Filipović — koje, bez sumnje, imaju značajnu ulogu, ali ne mogu da izmene opšti razvitak pokreta, možemo reći da se svaka revolucija u kapitalističkom društvu završava, vremenom, restauracijom ili kontrarevolucijom, i to biva zbog daljeg razvitka klasa koje se gaje i razvijaju u ovom društvu i koje čine motornu snagu u revoluciji. U momentima opšteg pokreta i oduševljenja, tj. u revolucionarnim epohama, borba klasa ima najzaoštreniju i najjaču formu« *(Politička situacija u Rusiji, Izabrani spisi,* knj. II, cit. izd. str. 367).

[7] *Projekt programa KPJ,* »Radničke novine«, br. 145, 1920.

[8] Vidi: *Razvitak društva u ogledalu istorijskog materijalizma,* Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd, 1924, str. 164.

Zato, primera radi, »kada je Velika engleska revolucija pobedila — pisao je Filipović — ona je ustanovila novu političku vlast, nove odnose među klasama u procesu proizvodnje, drugi raspored sredstava proizvodnje koji se nalazi u neposrednoj vezi sa uzajamnim odnosima klasa. Drugim rečima, borba za vreme revolucije vodila se oko toga ko će da vlada važnijim sredstvima za proizvodnju, jer ko vlada tim sredstvima, taj gospodari pomoću njih i ljudima i tu svoju vladavinu učvršćuje pomoću svoje državne organizacije. Prema tome, može se reći da je svaka revolucija socijalna i svaka socijalna revolucija jeste istovremeno i politička revolucija«.[9]

Filipu Filipoviću je, isto tako, jasno da su revolucije »ono što i skokovi u prirodi«, ali i to da njih »prethodno priprema istorija«.[10] Zato on na revoluciju gleda kao na ispunjavanje ne samo određenih materijalnih uslova već i onih koje formira svest epohe, klase. To znači da »pre nego što se nova klasa pojavi u ulozi grobara staroga društva, mora se prethodno revolucionisati njena svest, mora se izvršiti psihološka i ideološka revolucija u njenim redovima«.[11]

Učenje o revoluciji F. Filipovića usko je povezano sa njegovom teorijom *socijalne ravnoteže.*

Filipović, naime, smatra da su se »do pojave klasnog društva pitanja društvene ravnoteže, to jest pitanja usklađivanja odnosa prirode i društva (i odnosa unutar društva) rešavala — socijalnom evolucijom. Period revolucije nastupa u vreme kada suprotnosti unutar ekonomske strukture društva izazivaju *političku* ideologiju, koja vrši povratan uticaj na proizvodne snage i odnose. Realizovanjem te nove političke ideologije osvaja se politička vlast, koja se, zatim, upotrebljava radi preporoda proizvodnje. Pošto se usklade svi odnosi između elemenata društva, postignuta je društvena ravnoteža, do sledeće revolucije kada otpočinje novi krug«.[12]

Najveći deo razmatranja problema revolucionarnog preobražaja društva Filipović je posvetio zadacima proletarijata kao klase i njegove političke organizacije. Proleterska revolucija je interesovala Filipovića svestrano: njen pojam, njeni ciljevi i zadaci, glavni nosioci te revolucije i »saveznici«, oblici i sredstva itd.

Karakter revolucije, koju izvodi proletarijat, Filipović je određivao i tako što je isticao razliku između nje i buržoaske revolucije. Još 1913. godine, neposredno posle balkanskih ratova, Filipović je u članku *Moratorijum radničke klase* izneo misao da ujedinjenje balkanskih naroda i rešavanje »nacionalnih zadataka« nije moguće ostvariti buržoaskom metodom, već samo jednom

---

[9] Ibid., str. 156.
[10] Ibid., str. 168.
[11] Ibid., str. 139.
[12] Ibid., str. 259.

demokratskom revolucijom, uz učešće narodnih masa. U svojim kasnijim radovima Filipović je jasnije i preciznije utvrđivao ono što je bitno za socijalističku revoluciju i za one koje su joj prethodile. Na suđenju povodom Vidovdanskog atentata 1922. godine govorio je: »Između buržoaskih i proleterskih revolucija postoji nesumnjiva razlika. Dok su stare revolucije samo uklanjale sve što je kočilo novi napredak, ovde ima i da se stvara, da se socijalizuje trgovina i proizvodnja, da se izvrši zaštita i osiguranje radnika, umnih i fizičkih, da se izvrši veliki ekonomski i socijalni preobražaj«.[13] To što je Filipović smatrao da je potrebno dati teorijsko obrazloženje razlike između proleterske i buržoaske revolucije imalo je i svog praktičnog smisla za pokret kome je i sam pripadao: trebalo je što više potencirati Lenjinovu tezu da u epohi imperijalizma borba između klasa može da se vodi ili za diktaturu buržoazije ili za proletersku vlast, i da neuviđanje ove činjenice može biti sudbonosno za radnike i radnički pokret.[14]

Određujući sâm pojam proleterske revolucije, Filipović je pisao: »Proleterska revolucija se razlikuje od svih pređašnjih revolucija. Ove poslednje behu samo rušilačke, one uklanjahu sve preživelo, sve ono što oduzimaše svetlost i vazduh novom životu. Ali proleterska revolucija mora ne samo da ruši stari vladajući aparat, već mora da obavlja teške, zamršene, komplicirane radove oko podizanja novog poretka. Ovaj rad — to je *socijalizacija preduzeća* — može se izvršiti samo ako radne mase razumeju šta mogu i šta hoće da rade.«[15]

Iz suštine proleterske revolucije proističu i njeni zadaci i ciljevi. Klasnom borbom i revolucijom proletarijat ostvaruje istorijsku ulogu kao snaga koja otklanja haos kapitalističkog načina proizvodnje i koja hoće da zavede socijalistički »red«, da umesto kapitalističke privrede stvori zajedničku, plansku privredu na osnovama društvene svojine. Proletarijat, rušeći vlast kapitala, oslobađa društvo njegovih krupnih protivrečnosti i pretvara svet u veliku zajednicu bratskih solidarnih naroda.

Na koji način i kako će se sprovesti proleterska revolucija, sledeće je pitanje teorijskih interesovanja Filipa Filipovića. Kojim sredstvima i u kakvim oblicima se ostvaruje socijalistički preobražaj društva?

Filipović nije poistovećivao pitanje oblika i sredstava revolucije sa pitanjima njene suštine. Proleterska revolucija značila je slom buržoaskog sistema. Da se to ostvari, proletarijat je imao

---

[13] *Vidovdanski atentat pred sudom*, »Borba«, Zagreb, 1922, br. 1—3.

[14] *Mala antanta, Izabrani spisi*, knj. I, cit. izd., str. 159.

[15] *Kojim putem i kakvim sredstvima*, »Glas slobode«, Beograd, 1922, br. 128.

i potrebe i mogućnosti da koristi razne načine.[16] Filipović je jednako osuđivao kako one koji, »izuzev „generalnog juriša", odriču upotrebu drugih borbenih sredstava,[17] tako i austromarksističko shvatanje »klasnog mira«.[18] Kod prvih on je kritikovao njihovu ravnodušnost prema značaju permanentne parlamentarne borbe, njihovo oportunističko ponašanje u izbornoj kampanji, njihovo protivljenje da izabrani komunisti uđu u opštine i u druga predstavnička tela. Trajna ekonomska borba je klasni rat i u toj borbi ne treba bojkotovati nijedno predstavničko telo koje je moguće koristiti za ciljeve socijalističke propagande i revolucije. Kod drugih Filipović je kritikovao klasni pacifizam, pomanjkanje revolucionarnosti i pomirljivost. Borbu treba voditi, učio je Filipović, u svim oblicima i na sve načine. »Nijedno sredstvo ne treba da nam bude suviše malo, nijedno sredstvo ne treba da bude suviše veliko. Borbena sredstva moraju se prilagođavati odgovarajućim ciljevima one faze, stope, u kojoj se mi nalazimo, i odnosu realnih snaga koje se konstatuju u tom momentu. Ne može se propovedati isključivo jedno sredstvo, jer jedno sredstvo proističe iz drugoga, manja akcija izaziva veću. Moraju se u borbi razvijati raznovrsna borbena sredstva. Revolucija se ne može mehanički stvarati pomoću jednog patentovanog sredstva, jer je revolucija oslobodilački proces celokupne proleterske klase sa svim sredstvima, na svim putevima, na svim mestima. *Jednom rečju, partija se ne sme nikad, ni u jednoj zemlji, u borbi za proletersku diktaturu, odricati ni najneznatnijeg ni najslabijeg oružja.*«[19]

Sama činjenica da će proleterska revolucija, po rečima Lenjina, u različitim zemljama dovesti do socijalizma različitim putevima, kroz ovu ili onu formu demokratije, kroz ovu ili onu vari-

---

[16] Uostalom, pitanje formi revolucije ne odnosi se samo na socijalističku revoluciju. Filipović ističe i poznatu u istoriji *reformaciju* kao *oblik* revolucije trgovačkog kapitalizma, odnosno kao religijski oblik jedne socijalne revolucije kojom se menjala jedna epoha. (*Razvitak društva...*, str. 142).

[17] *Pred partijski kongres, Izabrani spisi,* knj. II, cit. izd., str. 462.

[18] Vidi: *Seljački pokret i nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Izabrani spisi,* knj. I, »Kultura«, Beograd, 1962, str. 50. Ipak, Filipović na to nije gledao jednostrano, jer, kaže, i »socijalna reforma predstavlja jedan stadij u proleterskoj oslobodilačkoj borbi, jednu njegovu pobedu« (*Protiv socijalne reakcije, Izabrani spisi,* knj. II, cit. izd., str. 403).

[19] *O razvitku komunističkih partija, Izabrani spisi,* knj. II, cit. izd., str. 462—463. Ipak, pod »svim sredstvima« nije podrazumevao i ona koja nisu u skladu sa komunističkim moralom, to jest sredstva *iluzija* pojedinačnih borbi (mada i ona mogu značiti školu za jačanje i širenje revolucionarne svesti masa). U članku *Kome služe terorizam i anarhizam,* Filipović se saglašava sa stavom da teror nije nikakvo sredstvo socijalnog preobražaja, da on dezorganizuje snage i ne dovodi proletersku borbu do rezultata. (»Radničke novine«, br. 243, 1911).

jantu diktature proletarijata,[20] uslovljena je specifičnim okolnostima u kojima se revolucija izvodi. Jedna od tih okolnosti, odnosno jedan od tih uslova čine struktura i opredeljenje onih klasa i slojeva na koje se proletarijat oslanja u revolucionarnim epohama svoje borbe, koji mu služe kao saveznici u toj borbi i na koje, prema tome, može da računa. Filipović nije prevideo tu stranu revolucije i njoj je posvetio puno pažnje. Pobeda socijalističke revolucije često je, umnogome, zavisna od stava drugih revolucionarnih neproleterskih snaga, a naročito je smatrao da je to od značaja za jugoslovensku proletersku revoluciju. S tim u vezi, Filipović je pisao: »Ako je u daleko razvijenijim kapitalističkim zemljama za pobedu proleterske revolucije potrebno organizovati i iskoristiti sve revolucionarne snage, to je utoliko više potrebno u Jugoslaviji u kojoj je kapitalizam slabo razvijen i gde nema mnogobrojnog industrijskog proletarijata. Baš zato što je industrijski proletarijat u Jugoslaviji malobrojan, KPJ u svojim odlučnim borbama mora da računa uglavnom na rezerve seljaštva i ugnjetenog naroda.«[21] Ukoliko je, pak, mislio da je proletarijatu potrebno da radi na organizovanju i revolucionisanju masa, utoliko je više smatrao da drugi ugnjeteni slojevi, seljaštvo pre svega, mogu da postignu svoju pobedu »samo pod rukovodstvom proletarijata«, što je, po njemu, na izvestan način, pokazala revolucija od 1905. godine u Rusiji.[22]

Takav pogled na proletersku revoluciju i njene osobenosti proizlazi iz komunističkog saznanja, ideologije i politike. Revolucija, kao zakonitost kvalitativnog menjanja društva, kao sredstvo usmeravanja društvenog razvitka određeno objektivnim karakterom istorijskog procesa, manifestuje svoju nužnost kroz različite oblike. To znači da će razne zemlje i radnici u njima različito doživljavati revolucionarne promene svoga položaja, čije će se specifičnosti ogledati ne samo u karakteru klasne borbe, u snagama koje u njima učestvuju, u okolnostima koje pružaju spoljni činioci, već, kako je govorio Filipović, i u tome što će svetska proleterska revolucija (ispoljavana u nacionalnim okvirima) znati i za mnoge neuspehe.[23] Kristalno jasno povezivanje partijskog (marksističkog) pogleda na pitanja revolucije sa konkretnim oblicima njenog izvođenja nalazimo i u članku Filipa Filipovića *Partija, sindikati i sovjeti.* Odgovarajući izvesnim kritičarima, on je u tom

---

[20] Vidi: V. I. Lenjin, *Izabrana dela,* tom X, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 223.

[21] *Seljački pokret i nacionalno pitanje u Jugoslaviji,* cit. izd., str. 106.

[22] Vidi: *V kongres Profinterne,* »Klasna borba«, br. 17, Beograd, 1931.

[23] »Na osnovu poslednje revolucionarne prakse — pisao je Filipović 1920. godine — može se zaključiti da će svetska proleterska revolucija biti jedan duži istorijski proces, u kome će radnici u raznim zemljama imati, na smenu, i poraza i pobeda.« *(Pred partijski kongres, Izabrani spisi,* knj. II, cit. izd., str. 405).

članku rekao i sledeće: »Komunistička politika ne predstavlja prostu kopiju pronađenih i patentiranih načela u Moskvi, ona se sastoji u vođenju revolucionarne borbe masa, za koju su uslovi u svakoj zemlji umnogome različiti.«

Zaista nije mogla biti jasnija anticipacija dominantne misli o ovim pitanjima u savremenom međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu.

## O naciji i nacionalnom pitanju

Dvadesetih godina ovoga veka Filipović je javno polemisao o nacionalnom pitanju sa desnima i »centrumašima« u jugoslovenskom radničkom pokretu. Politički aspekt razmatranja tog problema nije kod njega uvek bio dosledno marksistički, s obzirom na opštu slabost jugoslovenskog partijskog rukovodstva u nacionalnom pitanju u to vreme. Međutim, stavovi Filipovića koji su opšteg karaktera i predstavljaju samo teorijsku misao o naciji, a nacionalno pitanje tretiraju kao jednu od društvenih pojava u njihovoj sveopštoj povezanosti — sasvim su marksistički.

Filip Filipović je postanak nacije (nacionalnih država) čvrsto vezivao za rađanje kapitalističkog načina proizvodnje. Narodi epohe feudalizma, uz zatvorenu privredu i političku rascepkanost, nisu imali objektivne uslove za neku jaču unutrašnju koheziju i međusobnu povezanost. »Među elementima feudalnog društva — pisao je Filipović — nije bilo jake veze; oni su se nalazili u međusobnoj vezi kao krompiri u džaku. Ovim se dâ objasniti zašto velike seobe, mešavine i ratovanja nisu tada izazivali naročito teške ekonomske potrese.«[24] U takvim uslovima nacije se nisu mogle formirati. Tek je pojava građanske klase i prvih oblika njenog ekonomskog života omogućila nove kombinacije povezanog delovanja ljudskih akcija i prakse, kako u procesu proizvodnje materijalnih dobara tako i u političkim i kulturnim odnosima uopšte. Nova, praktična klasa, buržoazija, nosilac je ekonomske povezanosti izolovanih privrednih oblasti; razvija se saobraćaj i teritorijalno ujedinjuju narodi, a robna proizvodnja ustanovljuje tržište, ekonomsku i duhovnu međuzavisnost društvenih grupa.[25] Tako je, po Filipoviću, buržoazija objektivizirala svoje težnje za ujedinjenjem i povezanošću ljudskih zajednica, u cilju uspešnijeg razvoja

---

[24] *Razvitak društva u ogledalu istorijskog materijalizma,* cit. izd., str. 40.

[25] Na takav tok stvari ukazivao je Filipović i kada je pisao: »Trgovačka buržoazija preko svojih agenata — kraljeva i kneževa — dalje izgrađuje i usavršava svoju novu političku organizaciju, ona ustanovljuje redovni poštanski saobraćaj, koji treba još čvršće da cementira centralističku državu. Štampa koja je ponikla u epohi trgovačkog kapitala takođe je od svoje strane konsolidovala novu državu, jer ona ujedinjuje duhovno razjedinjene elemente u jednu nacionalnu celinu« (ibid., str. 143).

robno-novčane proizvodnje i zaštite ekonomskih (i drugih) odnosa koji čine strukturu takve proizvodnje (i iz nje proizlaze). »Buržoazija stvara nacionalnu državu, koja treba da joj čuva privatnu svojinu; ona ujedinjuje politički razjedinjene delove nacija, jer ujedinjena nacionalna država obezbeđuje puni razvitak kapitalističke robe...[26]

Da se nacija javlja u novom obliku ljudskih zajednica koji adekvatnije izražava proces rađanja i strukturu industrijske proizvodnje,[27] Filipović je to jasno uočio, podrazumevajući pod tim istorijsku činjenicu da su industrijska proizvodnja, razmena robe i koncentracija tržišta predstavljali kraj ne samo feudalne privrede već i dotadašnje teritorijalne i političke rascepkanosti naroda, jezičke i duhovne izolacije i partikularizma.

Filip Filipović, koji se nije posebno bavio definisanjem pojma nacije, tačno je određivao njena osnovna obeležja po kojima se nacije međusobno razlikuju, ističući, pre svega, značaj geografsko-teritorijalnih razlika, ekonomskih specifičnosti, političkih i kulturnih osobenosti. Povodom poznate krilatice jugoslovenske buržoazije o jednom troimenom narodu, Filipović je pisao: »Tvrđenje srpskih nacionalista da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedna nacija sušta je laž. Srbi, Hrvati i Slovenci živeli su u raznim geografskim i političkim uslovima. Srbi su pravoslavne vere i razvijali su se pod uticajem Istoka, dok su Hrvati i Slovenci katolici i razvijali su se pod uticajem Zapada. Hrvati su bili pod vlašću Mađarske, a Slovenci pod vlašću Austrije. Prema tome, Srbi, Hrvati i Slovenci nisu pre rata živeli na jednoj teritoriji, među njima nije bilo tesnih ekonomskih veza. U kulturnom pogledu oni su se razvijali samostalno, pa zato nisu mogli predstavljati jednu naciju, već tri samostalne nacije.«[28]

Uopšte je karakteristično da je Filipović teorijska zapažanja o naciji iskazivao posredstvom razmatranja takozvanog *nacionalnog pitanja*, a to znači isticanjem nacionalne politike i klasno-političke osnove pristupa pitanju međunacionalnih odnosa. Kao višenacionalna zemlja, Jugoslavija je u tom smislu pružala mnoštvo primera, a Filipović je kao generalni predstavnik programa jedne (komunističke) partije morao da ulazi u oblast tih pitanja. Nacionalno pitanje, pak, Filipović nije izdvajao iz konteksta ostalih socijalnih protivrečnosti, već je u njemu video jedan od problema koji savremeno kapitalističko društvo iznosi na svetlost dana. A to je Filipović objašnjavao rečima: »... Uzrok i suština krize koju preživ-

---

[26] Ibid., str. 167.

[27] Na jednom primeru Filipović je to ovako ilustrovao: »Nacionalni oslobodilački ratovi za ujedinjenje Nemaca, Talijana itd. bili su ratovi koji su trebali stvoriti jedinstvenu nacionalnu državu, najzgodniju formu za razvitak industrijskog kapitalizma« (ibid., str. 214—215).

[28] *Seljački pokret i nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, cit. izd., str. 44.

ljava Jugoslavija sastoji se u tome što ni do danas nije rešeno nacionalno i seljačko pitanje i što imućne klase to pitanje uopšte ne mogu da reše. To dovodi do specifičnih preplitanja revolucionarnog radničkog pokreta sa seljačkim pokretom ugnjetenih naroda. U tom preplitanju krije se tendencija daljeg zaoštravanja krize u Jugoslaviji.«[29]

Nacionalno pitanje, kao međusobni sukob nacija, rađa buržoazija politikom zadovoljavanja svojih klasnih interesa. Kapitalizam zasniva svoje »jedinstvo« ne samo na ekonomskom, klasnom, već i na nacionalnom antagonizmu. Stoga su i nacionalne suprotnosti i borbe predstavljale, neretko, najoštriji izraz socijalnih suprotnosti revolucionarne epohe.[30]

Ugnjetene nacije u vreme oštre socijalno-ekonomske krize bivaju, obično, još više pritisnute nacijom-hegemonom, što, opet, povećava revolucionarno talasanje ugnjetenih nacija.[31] To se, međutim, ne odnosi samo na sukob nacija unutar jedne države. Nacionalno pitanje javlja se i kroz odnos država, koji u kapitalizmu poprima karakter suprotnosti između metropole i kolonija, između kapitalističke i nacionalnooslobodilačke politike. Naravno da su imperijalisti »velikih« nacija, u borbi za porobljavanje malih naroda i nacionalnih država, nastojali svim silama da izazovu nacionalnu netrpeljivost i sukob nacija i nacionalnih manjina unutar tih država, kako bi lakše njima ovladali i eksploatisali njihove narode. Filipović, koji je u razvoju kapitalizma video objektivnu osnovu nacionalnog povezivanja, nije prevideo i činjenicu da buržoazija toj osnovi daje formu koja omogućava ostvarenje njenih glavnih ekonomskih ciljeva.[32] Zato, po njemu, »suština

---

[29] Ibid., str. 108.

[30] U vezi s tim interesantan je sledeći Filipovićev pasus: »Troimeni jugoslovenski narod je fikcija iza koje se kriju veoma realni interesi velikosrpske imperijalističke buržoazije. Zato, eto, od samog postanka Jugoslavije nacionalne suprotnosti predstavljaju najoštrije suprotnosti i zato se nacionalna borba u svim oblicima — legalnim i revolucionarnim, od borbe za nacionalnu školu do borbe za potpuno otcepljenje — u Jugoslaviji razmahala odmah posle svršetka rata« *(O događajima u Jugoslaviji, Izabrani spisi,* knj. II, cit. izd., str. 499).

[31] »Dakle, — piše Filipović — u situaciji sve oštrije ekonomske krize nacionalno ugnjetavanje se pojačava, ubrzava se osiromašenje radnih seljačkih masa, raste nezaposlenost, ukida se socijalno zakonodavstvo, sprovodi se generalna revizija agrarne reforme u korist feudalaca i kulaka. Usled svega toga raste revolucionarno raspoloženje radnika, seljaka i radnih masa ugnjetenih nacija« (Vidi: *Kompartija Jugoslavije u uslovima vojno-fašističke diktature,* »Komunistička internacionala«, br. 21, Moskva, 1920).

[32] »I zaista, — zapaža Filipović — težnje balkanskih naroda za nacionalnim oslobođenjem bile su u oštroj suprotnosti s težnjama nemačkog i austrijskog imperijalizma da osvoji Balkan. Austrijski bankari i mađarski veleposednici, uz aktivnu pomoć nemačkih imperijalista, ometali su svim sredstvima ujedinjenje srpskog, hrvatskog i slovenačkog naroda, činili sve da spreče oslobođenje i samoodređenje svih naroda naseljenih u jugoistočnoj Evropi« *(Balkan i međunarodni imperijalizam, Izabrani spisi,* knj. II, cit. izd., str. 173).

nacionalnog pitanja sastoji se sada u borbi radnog naroda protiv veleposednika, protiv zelenaša, protiv političkog ugnjetavanja i kulturnog porobljavanja od strane vladajuće srpske imperijalističke buržoazije«.[33]

Shvatajući nacionalno pitanje kao kompleksno agrarno pitanje, kao pitanje nacionalne kulture, nacionalne državnosti itd.,[34] Filipović je uviđao da je istorijska uloga proletarijata i radničke partije u objašnjavanju i rešavanju nacionalnog pitanja. Zato je problem nacija i nacionalnog pitanja kod Filipovića, dobrim delom, vezan za određivanje stava radničke klase, za analizu taktike revolucionarne delatnosti proletarijata u njegovoj borbi za ukidanje socijalne i nacionalne neravnopravnosti. Osnovni uslov rešenja nacionalnog pitanja, smatra Filipović, leži u *samoopredeljenju naroda* i oslobođenju nacija od nacionalnog ugnjetavanja i nacionalne hegemonije. »Mi moramo biti — pisao je Filipović — na strani potištenih nacija, i dok se buržoazija i seljaštvo tih naroda bore protiv ugnjetavajuće nacije, dotle smo mi dužni da ih pomažemo. Ali kada buržoazija potištene nacije otpočne da zastupa svoj čist buržoaski nacionalizam, onda mi treba da budemo protiv nje. Dakle, borba protiv privilegija i nasilja ugnjetavajuće nacije i istodobno nikakvih koncesija privilegijama potištenih nacija.«[35] To pravo naroda na samoopredeljenje Filipović nije shvatao samo formalno već u njegovom punom i stvarnom vidu: kada pravo na opredeljenje daje mogućnost prava na odvajanje, pošto »... pravo na samoopredeljenje i jeste u samoj stvari pravo na samoopredeljenje do otcepljenja«.[36]

Kako se Filipović sa problemima nacionalnog pitanja suočavao u vreme Staljinovih teorija o nacionalnom pitanju, u doba koncepcije Sime Markovića i diskusija Koste Novakovića, R. Jovanovića i drugih o istim pitanjima, on nije do kraja izgradio svoje definitivne stavove o pojedinim aspektima nacionalnog pitanja, budući da ih je menjao pod uticajem izvesne teorijske konfuzije o nacionalnom pitanju u međunarodnom radničkom pokretu. Odgovarajući nekim svojim kritičarima povodom svojih pogleda na rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, Filipović je pisao: »... Ja i sada zastupam gledište da svi narodi treba da imaju *pravo samoopredeljenja*. Ali, s obzirom na savremene konkretne prilike, ja zastupam mišljenje da naš praktični zahtev treba da bude sada: sistem najširih pokrajinskih autonomija, čije bi granice i nadležnosti odredilo mesno stanovništvo na osnovu ekonomskih, geografskih i nacionalnih odnosa.«[37] U praksi, smatrao je Filipović, bilo je to moguće rešavati »ustavnom revizijom«, to jest putem

---

[33] *Seljački pokret i nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, cit. izd., str. 43.
[34] Ibid., str. 41.
[35] *Nacionalno pitanje*, »Radnik — delavec«, br. 84, Beograd, 1923.
[36] *Jedno objašnjenje*, »Radnik — delavec«, br. 91, Beograd, 1923.
[37] Ibid.

ustavnih zakona koji bi sprečavali nacionalne borbe zavođenjem autonomnog državnog uređenja, čime bi klasna borba dobila »slobodno polje« akcija radi ostvarivanja ciljeva proleterske revolucije.[38]

Ipak, ne bi se moglo reći da je Filipović ostao na tom stanovištu. U kasnijim svojim razmišljanjima on podvlači da je borba protiv buržoazije stvarni put rešenja nacionalnog pitanja, a to znači nacionalne ravnopravnosti i slobode. Neposredno posle šestojanuarske diktature 1929. godine Filipović je pisao: »U oblasti nacionalnog pitanja centralni zadatak se sastoji u mobilizaciji proletarijata, seljaštva i ugnjetenih nacija u jedinstvenoj i revolucionarnoj borbi protiv *glavnog neprijatelja — hegemonije velikosrpske* buržoazije i njene monarhije, za pravo svih naroda Jugoslavije na samoopredeljenje sve do otcepljenja.«[39]

Međutim, zaista bi bila nepotpuna predstava o celini i razvojnosti Filipovićevih shvatanja o naciji i nacionalnom pitanju ako se ne bi imao i jedan kraći uvid u diskusiju o nacionalnom pitanju koja se vodila u partijskim redovima i u kojoj je i on aktivno učestvovao.

Još 25. novembra 1918. godine, na partijskom zboru u Beogradu, prihvaćena je deklaracija Glavne uprave Srpske socijaldemokratske partije, u kojoj je stajalo da bi se ujedinjenjem Srba, Hrvata i Slovenaca »skinulo nacionalno pitanje s dnevnog reda«, pošto je to »jedan narod«, i da zbog toga treba »uspostaviti odmah centralni državni parlament« i »ukloniti sve ustanove koje na sebi nose karakter separatizma«.

Na svečanoj sednici srpske Narodne skupštine, 29. decembra 1918. godine, u istom duhu je pročitao deklaraciju i Dragiša Lapčević, poslanik Srpske radničke socijaldemokratske partije.

U članku *Klasna osnova ujedinjenja Jugoslovena*,[40] kaže se da su »Jugosloveni jedna te ista nacija«. Da je nacionalno pitanje skinuto s dnevnog reda govori i smisao Pokrajinske konferencije Socijaldemokratske stranke u Dalmaciji, održane 25. marta 1919. godine u Splitu. »Konferencija — pisalo je u rezoluciji — pozdravlja delo nacionalnog ujedinjenja i oslobođenja našeg troimenog

---

[38] Ovde je Filipović bio nedosledan svom ispravnom stavu i u to vreme da je nacionalno pitanje, *u osnovi*, pitanje suprotnosti kapitalističkog sistema, pitanje eksploatacije i porobljavanja. Jer, Filipović je govorio sledeće: »... Mi se moramo boriti i zalagati za reviziju ustava u cilju zavojevanja širokog autonomističkog državnog uređenja, jer smo svesni da će se pri takvom državnom uređenju nacionalne borbe svesti na najmanju meru, da bi klasna borba dobila široko, slobodno polje, da bi se ubrzalo klasno diferenciranje, omogućio intenzivan razvitak produktivnih snaga i stvorili najpovoljniji uslovi za vođenje međunarodne borbe u cilju ostvarenja socijalizma« (*Nacionalno pitanje*, »Radnik — delavec«, br. 84, 1923).

[39] *IV kongres KPJ*, »Komunistička internacionala«, br. 4, Moskva, 1929. godine.

[40] »Radničke novine«, 16. februar 1919.

naroda Srba, Hrvata i Slovenaca... osuđuje i odbacuje od sebe sve one štetne predrasude koje, bilo u nacionalnom bilo u verskom pogledu, vode k separatizmu i antagonizmu triju plemena istog naroda.«

Sa takvim — nerevolucionarnim i samozadovoljnim — stavovima o nacionalnom pitanju ušle su jugoslovenske socijaldemokratske partije (stranke) u zajednicu Socijalističke partije Jugoslavije (komunista) aprila 1919. godine. »Ovakav stav — pisao je M. Pijade 1923. — došao je samo kao najprirodniji rezultat i posledica svega mišljenja i delovanja i težnja jugoslovenskih socijalnih demokratija pre ratova.«[41] Pa i docnije, u vreme Vukovarskog kongresa KPJ (1920) nije se mnogo odmaklo od stavova socijaldemokratskih partija prema nacionalnom pitanju. U Akcionom programu Kongresa ujedinjenja stajalo je: »Jedna nacionalna država sa najopštijom samoupravom oblasti, okruga i opština«, a u Akcionom programu Vukovarskog kongresa se kaže: »KPJ će ostati i dalje na braniku ideje nacionalnog jedinstva i ravnopravnosti sviju nacionalnosti u zemlji. Ona će sve sile uložiti da se spreči poništavanje političkih i građanskih prava stranim nacionalnostima koje su sastavni deo jugoslovenske države«. Znači — pisao je M. Pijade u već pomenutom članku — »jedna ujedinjena vladajuća nacija, koja daje građanska i politička prava drugim nacijama koje su sastavni deo države vladajuće nacije! Prilično smo daleko od prava samoopredeljenja...«

Pa i tada kada se moglo čuti ili pročitati o pravu naroda na samoopredeljenje, to u partijskoj političkoj praksi nije imalo nekog većeg odjeka i uopšte se izbegavala određenija diskusija o tome.

Međutim, politika velikosrpske hegemonije, Obznana, uzurpacija nacionalne slobode, politika nacionalnog antagonizma razbijale su iluzije u jugoslovenskom radničkom pokretu o narodnom jedinstvu i jednoj nacionalnoj državi. Diskusija vođena na stranicama »Radnika (Delavec)« u okviru Nezavisne radničke partije Jugoslavije, 1923. i 1924. godine jasno je to pokazala. U stvari, i u okviru ove diskusije o nacionalnom pitanju ispoljili su se frakcionaški stavovi u partiji koji su dugo vremena ometali konsolidaciju ispravne nacionalne politike.[42]

U diskusiji su se, uglavnom, ispoljila dva gledišta: *federalističko* i *autonomističko*. Za gledište, prema kojem je pravo svakog

---

[41] *Malo partijske istorije nacionalnog pitanja*, »Radničke novine«, br. 90, 1923.

[42] U vezi s tom diskusijom, u kojoj je Filipović bio aktivan učesnik, Tito je objašnjavao: »Teoretske diskusije o nacionalnom pitanju, koje su vođene tokom 1923. i 1924. godine, predstavljale su značajan korak u naporima da KPJ zauzme ispravne stavove i povede efikasnu politiku. Ali do sasvim jasnog programa i principijelnih stavova o tome osobito važnom i osjetljivom pitanju vodio je još dug put« (*Deveti kongres SKJ*, Beograd, 1969, str. 16).

naroda da slobodnom voljom odluči, na osnovu nacionalne ravnopravnosti, o pristupanju federativnom državnom uređenju,[43] odnosno prema kojem se traži »slobodna federativna republika«,[44] izjašnjavali su se predstavnici federalizma. Pored Cvijića, Novakovića, još su i Sima Miljuš[45] i Nikola Kostur,[46] Rajko Jovanović[47] i mnogi drugi diskutovali sa ovoga stanovišta, a povodom referenduma u partiji o unutrašnjoj i spoljnoj politici NRPJ.[48]

Za autonomističko rešenje nacionalnog pitanja jasno se opredelio, izdvojivši svoj stav, Sima Marković, koji, u svojim brošurama *Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma* i *Ustavno pitanje i radnička klasa Jugoslavije*, nacionalno pitanje u Jugoslaviji postavlja kao *ustavno pitanje*. Tako bi se Partija imala boriti za rešenje nacionalnog pitanja *odozgo* — autonomističkom revizijom ustava u centralnom parlamentu. U članku *U čemu je suština spora*, Đ. Cvijić je ovako okarakterisao razliku između federalističkog principa (izraženog u predlogu rezolucije NRPJ) i autonomizma S. Markovića i drugih: »Dok drug S. Marković priznaje suverenost za rešavanje nacionalnog pitanja svima trima nacijama zajednički i kroz centralni parlament, dotle predlog rezolucije priznaje svakoj pojedinoj naciji i pravo da se otcepi i pravo da unutar državnih granica suvereno i samostalno, slobodnom voljom nacije, odredi i svoj nacionalni teritorij i svoj odnos prema državnoj celini.«[49]

Najzad, treći stav, a u stvari privesak shvatanja nacionalnog pitanja Sime Markovića, javlja se u diskusiji Živote Milojkovića. Njegovo shvatanje nacionalnog pitanja je, u stvari, mešavina socijaldemokratske iluzije o »narodnom jedinstvu« i jednonacionalne državnosti. »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji — pisao je Milojković — *danas* nije ništa drugo do pitanje jedne revizije ustava u dosledno demokratsko republikanskom duhu, revizije koja bi, primenom prava samoopredeljenja naroda, kao i principa suvereniteta narodne volje, imala da realizuje ne samo u teoriji no i u praksi najpuniju ravnopravnost i slobodu sviju nacionalnosti u Jugoslaviji, kao i najveću moguću zaštitu nacionalnih manjina.«[50]

---

[43] Đ. Cvijić, *Predlog rezolucije o nacionalnom pitanju*, »Radnik«, br. 80, 1923.

[44] Kosta Novaković, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji — autonomija ili federacija*, »Radnik«, br. 86, 87, 1923.

[45] *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, »Radnik«, br. 75, 1923.

[46] *Za federativnu republiku radnika i seljaka*, »Radnik«, br. 81, 1923.

[47] *O nacionalnom pitanju*, »Radnik«, br. 89, 1923.

[48] Referendum je sproveden pošto je zabranjeno održavanje zemaljske konferencije NRPJ uoči koje se vodila diskusija o nacionalnom pitanju, a povodom projekta rezolucije koji je bio iznesen u javnosti, u referatu Đ. Cvijića.

[49] »Radnik — delavec«, br. 96—99, 1923.

[50] *Politička situacija i naši zadaci — Naša nacionalna politika*, »Radnik — delavec«, br. 96, 1923.

Iako su, dakle, svi odreda smatrali da »kapitalizam nije u stanju da definitivno skine s dnevnog reda nacionalno pitanje ni u jednoj zemlji gde ono kao takvo postoji« (Milojković), ipak je postojala razlika u partijskoj metodi rešavanja nacionalnog pitanja u uslovima kapitalističkih odnosa. Filip Filipović je, prema Kosti Novakoviću, pripadao grupi koja je zahtevala autonomizam pokrajina i sa Simom Markovićem u reviziji ustava videla rešenje nacionalne ravnopravnosti. Ovom mišljenju doprinelo je i Filipovićevo izlaganje u diskusiji u kojem je isticao da se treba »zalagati za reviziju ustava u cilju zavojevanja širokog autonomističkog državnog uređenja«.[51] Međutim, pre će biti tačnije uverenje Đure Cvijića, prema kojem »Filipović pokušava donekle da nađe srednju liniju između ta dva gledišta...«[52] Do tog zaključka se može doći i na osnovu samog Filipovićevog objašnjenja *suštine* svog pogleda na problem rešavanja nacionalnog pitanja u tadašnjim uslovima, kojom prilikom smatra drugostepenom stvari pitanje oblika (federalističkog, autonomističkog) samoopredeljenja. Na primer, u svom članku *Jedno objašnjenje* isticao je kako je on za »... *sistem najširih pokrajinskih autonomija,* čije bi granice i nadležnosti odredilo mesno stanovništvo, na osnovu ekonomskih, geografskih i nacionalnih odnosa. Koji bi poslovi došli u delokrug pokrajinskih autonomnih sabora, a koji u delokrug centralnog, državnog parlamenta, to bi se takođe odredilo putem plebiscita. Da li će drug K. N(ovaković) ovaj zahtev nazvati autonomijom ili federacijom, za mene je to sporedna stvar. Glavno je sadržina a ne forma«.[53] U diskusiji o nacionalnom pitanju (u Beogradu), povodom referenduma NRPJ, on se čak izjašnjava za predlog rezolucije, koja insistira na federalističkom principu. Tu on kaže: »I ja sam na rezoluciji sarađivao; iako se možda i ne slažem sa ovim ili onim izrazom ili mislima ja je primam, jer ona predstavlja znatan korak unapred prema dosadašnjem našem radu u toj oblasti.«[54]

Sigurno je jedno da Filipović ni tada nije nacionalno pitanje identifikovao sa ustavnim pitanjem. U svom govoru na V kongresu Kominterne, 1924. godine, isticao je: »Nacionalno pitanje se ne može izjednačiti ni sa ustavnim pitanjem, niti sa pitanjem revizije Vidovdanskog ustava. Ono oličava borbu ugnjetenih naroda za slobodu i pravo na samoopredeljenje. Demokratskom ili republikanskom revizijom postojećeg Vidovdanskog ustava u Jugoslaviji se donekle može ublažiti nacionalno ugnjetavanje. Ali takva revizija ni u kom slučaju ne može likvidirati postojeće nacionalne suprotnosti.«[55]

Očigledno je da je Filipović nastojao da bude van jednostranih rasuđivanja o nacionalnom pitanju, ali je činjenica da nije

---

[51] *Nacionalno pitanje,* »Radnik — delavec«, br. 84, 1923.
[52] *U čemu je suština spora,* »Radnik — delavec«, br. 85.
[53] »Radnik — delavec«, br. 91, 1923.
[54] *Referendum u Partiji,* »Radnik — delavec«, br. 103, 1924.
[55] *V svetski kongres komunističke internacionale,* Moskva, 1925.

mogao biti ni van uticaja opšteg nivoa znanja o tom pitanju i konfuzije koja je u njemu vladala u Partiji u to vreme. Njegova nova iskustva u radničkom pokretu i u Partiji, međutim, uticala su na formiranje sve doslednijih marksističkih i revolucionarnih njegovih stavova o nacionalnom pitanju. U svom radu *Seljački pokret i nacionalno pitanje u Jugoslaviji,* on govori o greškama u nacionalnom pitanju u KPJ koje je proizvodio »doktrinarni i suštinski nepravilan stav... da je nacionalno pitanje u Jugoslaviji ustavno pitanje«. A godine 1933. on još jednom studiozno razrađuje greške KPJ u nacionalnom pitanju,[56] u smislu kako je godinu dana pre toga nedvosmisleno izjavljivao da će »samo uvođenje revolucionarno-demokratske diktature proletarijata i seljaštva u vidu sovjeta osigurati narodima pravo na samoopredeljenje sve do državnog otcepljenja«.[57] Filipović je, u stvari, izvršio kritički obračun sa svojim nekadašnjim shvatanjem nacionalnog pitanja, kritikujući ranije greške KPJ u nacionalnom pitanju, a pre svega desna skretanja o tom pitanju u Partiji.

Tako je Filipović, posle priznanja da Partija dugo vremena, čak i kada je bila legalna, a on stajao na njenom čelu, »nije dovoljno ocenila ogromnu ulogu nacionalnog pitanja i seljačkog pokreta u revolucionarnoj borbi«,[58] došao i sâm do saznanja da se i nacionalno oslobođenje potpuno i dosledno rešava tek socijalističkim revolucionarnim preobražajem društva.

---

[56] Vidi članak: *Prilog pitanju o karakteru jugoslovenske revolucije i ranijim greškama KPJ po nacionalnom i agrarnom pitanju,* »Agrarni problemi«, br. 7, Moskva, 1932.

[57] *Za rukovođenje seljačkim pokretom u Jugoslaviji,* »Agrarni problemi«, br. 7, Moskva. 1932.

[58] *Komunistička partija Jugoslavije, Izabrani spisi,* knj. I, cit. izd., str. 115.

Risto Kartalov — Boško Jaćovski

# Organizovanost i integrisanost poljoprivrede SR Makedonije

Razvoj društveno organizovane poljoprivrede u Makedoniji karakterišu intenzivni procesi integracije i užeg povezivanja poljoprivrede sa ostalim komplementarnim privrednim delatnostima. Uporedo sa pojačanom horizontalnom integracijom u poljoprivredi i sa koncentracijom i okrupnjavanjem poljoprivrednih organizacija razvijala se i prehrambena, duvanska i ostale grane prerađivačke industrije. U isto vreme razvijale su se i organizacije u oblasti prometa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, zatim mašinska, hemijska i druge industrijske grane koje proizvode sredstva neophodna poljoprivredi. Na taj način su, nezavisno od organizovanosti, stvoreni materijalni preduslovi za udruživanje na višem nivou. Na sve intenzivnije udruživanje i integraciju poljoprivrede u Republici uticali su, pored dostignutog stepena razvoja proizvodnih snaga poljoprivrede i komplementarnih delatnosti, i opšta kretanja u jugoslovenskoj poljoprivredi, kao i socijalističke snage.[1]

---

[1] Rezolucija Prve konferencije SKJ o razvoju socijalističkih odnosa u poljoprivredi i na selu (1970. godine) posebno ističe ulogu integracije i stvaranja širih asocijacija u agroindustrijskom kompleksu.

Pri izgrađivanju koncepta agroindustrijskog kompleksa polazilo se, uz to, i od dostignutog nivoa samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa, imajući istovremeno na umu i specifičnost naše agrarne strukture, to jest mogućnost uključivanja individualnih poljoprivrednih proizvođača u društvenu proizvodnju. Nužne pretpostavke ostvarivanja koncepta agroindustrijskog kompleksa čine dalji razvoj materijalne proizvodnje i obezbeđivanje društveno-ekonomskih i institucionalnih uslova. No, s tim u vezi, javljale su se i određene dileme. Bilo da je pri tom reč o nedostacima privrednog sistema ili pak subjektivnim slabostima, potrebno je upozoriti na neke od njih.

1. Razvoj privrednog sistema — shvaćen u širem smislu kao sistem u kome privređuju razni subjekti društvene reprodukcije — znatno je uticao na razvoj i sadržinu udruživanja i integracije poljoprivrede sa komplementarnim delatnostima. Princip samoupravnog upravljanja dohotkom i reprodukcijom veoma je sporo ostvarivan. Procesi slobodne ekonomske cirkulacije sredstava i deetatizacije privrednih funkcija u agraru tekli su takođe veoma sporo. Poljoprivreda je duže od svake druge privredne grane bila izložena raznim vidovima administriranja. Trebalo je pronaći takve samoupravne regulative, u smislu dogovaranja i sporazumevanja, koje bi bile u stanju da iskorene sve stare navike. Drugim rečima, trebalo je obezbediti takve uslove privređivanja koji će poljoprivrednike, kada je u pitanju sticanje i raspodela dohotka, izjednačiti sa ostalim radnicima i privrednim subjektima u udruženom radu. Nerešeni problemi proširene reprodukcije, zbog niske akumulativnosti poljoprivrede, nepovoljno su uticali na razvoj i sadržinu integracije.

2. Savremena tehnologija, koncentracija i horizontalno povezivanje, kao i specijalizacija proizvodnje, nametnuli su brže korišćenje faktora proizvodnje, u smislu postizanja njene veće ekonomičnosti i rentabilnosti. To je, uglavnom, period u kojem društveni subjekti u poljoprivredi prelaze na kapitalom intenzivnu proizvodnju, u kojem se oseća veći uticaj tržišnih kretanja i pristupa finalizaciji poljoprivrednih proizvoda, što odgovara zahtevima domaćeg i spoljnog tržišta. U tom smislu i veća društvena podela rada i širenje tržišta (unutrašnjeg i spoljnog) doveli su do snažnije međuzavisnosti poljoprivrede, prehrambene, duvanske i drugih grana prerađivačke industrije, koje koriste sirovine poljoprivrede. Tu treba spomenuti i ulogu mašinske i hemijske industrije, koje proizvode sredstva neophodna poljoprivredi.

3. U principu pravilna, orijentacija na integraciju, posebno u prvo vreme kad je bila u pitanju takozvana horizontalna integracija, nosila je sobom niz slabosti. Takva integracija je prilično šablonski shvatana i sprovođena; naime, pre njenog realizovanja nisu raščišćavani odnosi u integrisanim osnovnim organizacijama. U poljoprivredi Makedonije, u većini kombinata, primenjivan je pri tom, manje-više, isti rutinski postupak. Kao po pravilu, spa-

jale su se dve ili više osnovnih organizacija koje su imale negativan finansijski bilans sa organizacijom koja je dobro poslovala, te su lokalni društveno-politički i privredni činioci time rešavali problem niske akumulativnosti i nerentabilnosti društvene poljoprivrede na svom području.

Poljoprivredni kombinati u Makedoniji su formirani od relativno malih organizacionih jedinica (gazdinstva, zadruge), mahom sa usitnjenim parcelama, tehnološki zastarelim i već amortizovanim mašinskim parkom, relativno brojnim, ali nedovoljno produktivnim stočnim fondom i, na kraju, sa znatnim nasleđenim finansijskim teškoćama.

Na primer, zemljišne površine, kojima je već u početku raspolagala većina kombinata, bile su relativno male, jedna od druge prilično udaljene, neujednačenog kvaliteta. Neki su kombinati ušli u skupe investicije s ciljem agromelioracije, odnosno kultivisanja neplodnog zemljišta, a objedinjavanje zemljišnih površina, odnosno njihova arondacija, kao preduslov intenzivne koncentracije, suviše je sporo ostvarivano u integrisanim celinama.

Integracija je u početku svođena na granice opština, isključivo zahvatajući poljoprivredu. Naime, prehrambena, duvanska i druge industrije, odnosno OUR-i iz ovih delatnosti, prilično su dugo bile po strani od ovih procesa. Teškoće vezane uz prve pokušaje integracije onemogućavale su i dovodile u pitanje uspešan rad i afirmisanje poljoprivrednih kombinata kao posebnih organizacionih celina.

4. U novijem periodu razvoj agroindustrijskog kompleksa u Makedoniji karakterisalo je brže osposobljavanje prerađivačke industrije i trgovine poljoprivredno-prehrambenim proizvodima. Prema procenama, danas poljoprivreda (kao delatnost) u ukupnom kompleksu učestvuje, po broju zaposlenih i po masi osnovnih sredstava, sa oko 40—45%. U odnosu na prethodno razdoblje njeno učešće je znatno povećano. Međutim, u istom periodu gotovo da i nije dolazilo do povezivanja OUR-a iz industrijskih grana koje proizvode sredstva neophodna poljoprivredi (metalna, mašinska i hemijska industrija) sa poljoprivredom.

I pored pozitivnih kretanja, u celini uzev, može se reći da agroindustrijski kompleks nije dovoljno razvijen i nije iskoristio komparativne prednosti koje mu pruža jugoslovensko tržište poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. O tome svedoči relativno niska stopa rasta društvenog proizvoda, kako u njegovim pojedinim delovima tako i u celokupnom agroindustrijskom kompleksu. Nije usledilo očekivano propulzivno delovanje industrije i prometa na primarnu poljoprivrednu proizvodnju, i obrnuto. Ali se sve to ipak ne može posmatrati van razvoja celokupne privredne strukture Republike. Naime, ma koliko zaključak o potrebi inten-

zivnijeg razvoja poljoprivrede i delatnosti koje je prate izgledao logičan, on ipak može biti jednostran. Iskustva u dosadašnjem razvoju i neki novi primeri jasno pokazuju da je nužan kako razvoj celokupne privrede tako i svih komplementarnih delatnosti. Bilo je i ranije zabluda u tom pogledu, a primer PIK »Strumica« iz Strumice najbolja je ilustracija takvog stanja. Uvidevši da je za dalje unapređivanje proizvodnje povrća neophodan adekvatan razvoj prerađivačke industrije, Kombinat je uložio veliki napor i, uz pomoć dodatne akumulacije i inostranih kredita, podigao veliku fabriku za preradu povrća. Kada se već očekivalo konačno rešenje problema u vezi s oscilacijama u primarnoj proizvodnji povrća, ispostavilo se da je za normalan rad novog pogona potrebna ogromna količina industrijske i drugih voda i da postojeći vodovod u Strumici nije u stanju da obezbedi potrebne količine.

5. Broj poljoprivrednih OUR-a u Makedoniji, kao i u celoj zemlji, neprestano opada. Prema statističkoj evidenciji, u 1975. godini bilo je 180 OUR-a, a u razdoblju 1961—1975. njih je već tri puta manje. S druge strane, zapažena je tendencija porasta zapošljavanja radne snage u svim proizvodnim pogonima. U 1976. godini OUR u poljoprivredi su zapošljavale 31.536 radnika, što je za 28,7% više u poređenju sa 1961. Od ovog broja oko 60,6% zaposlenih u 1976. godini radilo je u poljoprivrednim kombinatima.

Poljoprivredne OUR u Republici raspolažu sa 311.190 ha, od čega 134.124 ha čine obradive površine, imaju 2.741 traktor i druge mašine. Kombinatima, dobrima i farmama pripada 67,9% od ukupnih površina, 82,2% obradivih površina, 83,3% od ukupnog broja traktora itd.

U 1976. godini dohodak društvene poljoprivrede iznosi 2.211,083 dinara, što čini 12,03% visine dohotka ukupne društvene privrede u Republici, ali je u poređenju sa 1975. godinom povećan za 33,1%. Dohodak po zaposlenom u poljoprivredi u 1976. godini iznosio je 70.111 dinara, što je znatno iznad republičkog proseka (65.020), a u isto vreme i znatno niže od proseka poljoprivrednih organizacija u zemlji (97.300).

Da bi se dobila potpunija slika o poljoprivrednim organizacijama udruženog rada, neophodno je napomenuti da su one u 1975. učestvovale sa 0,2% u ukupnom broju gazdinstava, sa 34,9% u ostvarenom društvenom proizvodu, sa 37,2% u otkupu poljoprivrednih proizvoda, sa 5,6% u ukupnom broju uslovnih grla stoke, sa 26,5% u ukupnom broju traktora i sa 25,9% u obradivim površinama. U isto vreme, u proizvodnji pšenice je njihov udeo iznosio 49,5%, otkupu pšenice 78%, proizvodnji kukuruza 89,7%, otkupu kukuruza 33% itd. Već i ovi podaci ukazuju na materijalne i društvene mogućnosti organizacija agroindustrijskog kompleksa u SR Makedoniji.

## Samoupravno organizovanje u agroindustrijskom kompleksu

a) *Primarna poljoprivredna proizvodnja*

Osnove novog privrednog sistema utvrđene su Ustavom i Zakonom o udruženom radu. One određuju sasvim novi pristup svim vitalnim ekonomskim pitanjima (razvojna politika, politika cena, tržište, krediti itd.), kao i samoupravno organizovanje i razvoj samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u OUR-ima agroindustrijskog kompleksa.

Prilikom razmatranja samoupravnog organizovanja agroindustrijskog kompleksa u SR Makedoniji bitno je istaći da su konstatacije i zaključci do kojih smo došli izvođeni na osnovu reprezentativnog uzorka, ali oni, manje-više, odražavaju stanje u agroindustrijskom kompleksu Republike.[2] Iz stečenih saznanja proizlazi da je materija društveno-ekonomskih odnosa veoma složena i da postoje mnoge indicije da će organizacije udruženog rada u agrokompleksu Makedonije ubuduće, u većoj meri nego do sada, biti konstituisane u skladu s odredbama Ustava i Zakona o udruženom radu. To je u suštini jedini pravilan put koji vodi proširivanju materijalne baze rada, a istovremeno i podizanju produktivnosti rada i standarda, kako ličnog tako i društvenog.

Gotovo sve organizacije udruženog rada koje su bile obuhvaćene našim istraživanjem čine veće integracione celine i sve su one — što je karakteristično za SR Makedoniju — konstituisane kao radne organizacije sa više osnovnih organizacija. Najmanja radna organizacija ima pet, a najveća dvadeset i devet osnovnih organizacija udruženog rada. U ovim radnim organizacijama, odnosno kombinatima, osnovne organizacije često pripadaju različitim granama poljoprivredne proizvodnje.

U pogledu integracionih kretanja postavljale su se neke dileme starijeg datuma. Naime, da li više forsirati proizvodni ili teritorijalni princip u samoupravnom organizovanju. U poljoprivredi se najčešće susreće integrisanje što počiva na teritorijalnom principu. Pre integracije sadašnje osnovne organizacije su uglavnom bile poljoprivredne zadruge, poljoprivredna dobra i pogoni, koji su sada samo formalno promenili naziv. Većinom su zadržale staru organizacionu i tehnološku strukturu rada. U konstituisanju

---

[2] U okviru ove istraživačke analize vodili smo razgovore sa rukovodiocima u osam PIK u Republici, i to uglavnom o problemima organizovanosti i konstituisanja kombinata, kao i o svim bitnim pitanjima procesa udruživanja. Tim istraživanjem su bile obuhvaćene sledeće organizacije: PIK »Crvena zvezda« iz Štipa, PIK »Strumica« iz Strumice, PIK »Vinojug« iz Đevđelije, PIK »Tikveš« iz Kavadaraca, PIK »Pelagonija« iz Bitolja, PIK »Prespansko jabolko« iz Resena i PIK »Tetovo« iz Tetova.

osnovne organizacije mahom je bila od odlučujućeg značaja lokacija bivše organizacije, zadruge, dobra itd.

Gotovo svaka od analiziranih radnih organizacija, odnosno poljoprivrednih kombinata, ima u svom sklopu i osnovnu organizaciju za kooperaciju, kao i osnovne organizacije iz ostalih pratećih delatnosti, kao što su prerada, promet, ugostiteljstvo itd., što je i karakteristika agrokompleksa. Pojedine osnovne organizacije iz oblasti poljoprivredne proizvodnje često obuhvataju više radnih i proizvodnih procesa, kao rezultat teritorijalnog principa njihovog konstituisanja (u okviru naselja ili opštine). Ovakav način konstituisanja pojedinih osnovnih organizacija izvor je teškoća pri utvrđivanju dohotka. S obzirom na to da se dohodak u osnovnim organizacijama jedinstveno iskazuje, postojanje više dohodovnih linija onemogućava radnicima da precizno utvrđuju radni doprinos zaposlenih, a samim tim i uzroke niske akumulativnosti, ili efekte uvođenja savremenih tehnoloških postupaka.[3] Bilo je i primera da se osnovne organizacije konstituišu iz jedinstvenih proizvodnih celina, zbog čega se gubio smisao osnovne organizacije u procesu reprodukcije, odnosno teško se sagledavao radni doprinos, odnosno stvaranje dohotka.

Radne organizacije u oblasti poljoprivrede u SR Makedoniji nisu dokraja konstituisane. Naime, ako se i dalje ostane na radnim organizacijama, biće mnogo primera sličnih onima koje smo već naveli; iz sadašnjih osnovnih organizacija mogućno je izdvojiti i konstituisati više organizacionih i tehnoloških celina, koje bi funkcionisale kao odvojene poslovne organizacije. Sve ukazuje na činjenicu da se samoupravnom organizovanju u oblasti poljoprivrede u SR Makedoniji prišlo formalno. U praksi je primenjivan manje-više rutinski postupak. Iako je konstituisanje počivalo na novim osnovama (na Ustavu i Zakonu o udruženom radu), održali su se stari odnosi, uz formalno menjanje naziva starih organizacionih jedinica, a ostao je veliki broj nerešenih problema i međusobnih odnosa. I zato se u praksi uz veće teškoće sprovodi »deobni bilans«, jer se nije išlo do kraja tamo gde je bilo mogućno i neophodno stvarati veći broj osnovnih organizacija, što sprečava da se u osnovnim organizacijama uspostave suštinski novi, samoupravni i dohodovni odnosi i izvrše promene u udruženom radu. A upravo unutrašnje prestrukturiranje OOUR u poljoprivredi i oblasti primarne proizvodnje predstavlja polaznu osnovu njihovog daljeg međusobnog povezivanja i integrisanja, na samoupravnim dohodovnim odnosima, sa ostalim pratećim delatnostima u šire celine.

---

[3] To je slučaj sa PIK »Tetovo«, OUR »Mlekara i ladilnik«, OOUR »Stočar« u PIK »Prespansko jabolko«, OOUR »Plodno pole« u PIK »Strumica«, koji se bavi vinogradarskom proizvodnjom, proizvodnjom povrća, kao i onom u staklenicima, stočarskom proizvodnjom itd. I jedna druga OOUR »Strumičko pole« obuhvata proizvodnju i preradu grožđa, povrća itd.

Posle donošenja Ustava i Zakona o udruženom radu, uvođenjem interne knjigovodstvene evidencije u osnovnim organizacijama, osetno je ojačala odgovornost i povećana zainteresovanost neposrednih proizvođača za rentabilnije i efikasnije privređivanje. Međutim, ni tu nije učinjen radikalan zaokret. Većina osnovnih organizacija u kombinatima posluje bez sopstvenog žiro-računa, a organi upravljanja tih organizacija kao da »strahuju« od atomizacije i gubitka kontrole nad situacijom.

Osim kombinata, postoje još i poljoprivredne zadruge konstituisane kao radne organizacije sa ili bez osnovnih organizacija. Takođe, izvestan broj OOUR-a posluje u sastavu nekih drugih organizacija van poljoprivrede, odnosno agrokompleksa. Na nivou Republike deluje i udruženi poljoprivredno-prehrambeni kombinat »Makedonija« kao zajednica kombinata. Za sada on svoju aktivnost ispoljava u usaglašavanju i strukturisanju proizvodnje, kao i u koordinaciji dodatne akumulacije za investicije u okviru agrokompleksa SR Makedonije. Naime, udruženi kombinat »Makedonija« je već uspešno startovao u ime svojih članica prilikom obezbeđivanja kredita za realizaciju nekih razvojnih programa, mada je imao i slabosti u pogledu organizacije prometa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda.

b) *Prehrambeno-prerađivačka industrija i promet poljoprivrednih proizvoda*

Usled specifične proizvodne strukture (znatan udeo industrijskih kultura) poljoprivreda SR Makedonije ima važnu funkciju proizvođača sirovina za industrijsku preradu. Na bazi sirovina poljoprivrede konstituisane su četiri industrijske grane: prehrambena, tekstilna, industrija kože i obuće i duvanska industrija. U poslednje vreme stvara se i peta industrijska grana koja ima veliki značaj za razvoj poljoprivrede — industrija stočne hrane. I pored činjenice da se povećava udeo sintetičkih sirovina u tekstilnoj industriji i industriji kože i obuće, raste značaj poljoprivrede kao proizvođača sirovina. Ove četiri industrijske grane su u 1973. godini u ukupnom nacionalnom dohotku industrije i rudarstva SR Makedonije učestvovale sa 47,6%.

U pogledu samoupravnog organizovanja može se reći da je najveći broj organizacionih jedinica formiran u okviru kombinata sa statusom osnovnih organizacija i bave se mlinarsko-pekarskom proizvodnjom piva i slada, preradom ulja, mleka, voća i povrća, a tu su uključene hladnjače, klanice i slično. Konstituisanjem u osnovne organizacije u sklopu kombinata njihov problem je, formalno, u osnovi rešen, ali su u suštini ostala otvorena mnoga pitanja. Na primer, ekonomski odnosi među pojedinim osnovnim organizacijama primarne proizvodnje i prerade (visina interne cene,

kapitalna ulaganja, rokovi isporuke faznih proizvoda itd.) nisu na zadovoljavajući način rešeni.

Takođe je veliki broj OUR prerađivačke industrije po strani od integracionih procesa i samoupravnog konstituisanja u agrokompleksu.[4] Ove se organizacije na tržištu uglavnom pojavljuju u godinama kada je proizvodnja slabija, pa proizvode nude po nešto višoj ceni i na taj način nepovoljno utiču na društvenu proizvodnju u okviru agroindustrijskog kompleksa, umesto da međusobne ekonomske odnose zasnivaju na trajnoj osnovi i realnim cenama, što je u zajedničkom interesu.

Promet poljoprivrednih proizvoda u kojem učestvuje veliki broj subjekata — od proizvođača, distributera do potrošača, svakako je najneuređenija oblast agrokompleksa SR Makedonije. Neorganizovano tržište, odnosno neorganizovani i nekontrolisani robni promet održavaju, na neki način, neorganizovanost proizvodnje i svih ostalih odnosa na relaciji proizvodnja — trgovina — potrošnja.

Osnovni princip pogrešno shvaćene tržišne logike predstavlja ostvarivanje što većih razlika u cenama, maksimalno korišćenje povremenih konjunktura i postizanje enormne razlike u ceni u uslovima nestašice određenih poljoprivrednih proizvoda, odnosno ograničene ponude. Pri tome se potpuno zanemaruju interesi proizvođača i potrošača kao subjekata u jedinstvenom ciklusu reprodukcije agrokompleksa. Kao rezultat takvih shvatanja, u proizvodnji povrća i voća skoro svake godine smo svedoci nerealizovane proizvodnje, praćene strukturnom preorijentacijom proizvodnje. Premda je to karakteristično uglavnom za unutrašnji promet poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, stanje je isto, a možda i teže u spoljnotrgovinskom prometu. Već godinama nemamo organizovani izvoz poljoprivrednih proizvoda, a oni se uvoze čak i u godinama kada ih imamo u izobilju.

U okviru agrokompleksa postoji izvestan broj osnovnih organizacija koje se bave komercijalnim poslovima ili otkupom poljoprivrednih proizvoda. Međutim, veoma ih je malo i, s obzirom na ograničene mogućnosti, nisu u stanju da promet poljoprivrednih proizvoda organizuju kako valja. Neke veće prometne organizacije kupuju i prodaju poljoprivredne proizvode samo u vreme velikih konjunktura, pa umesto da doprinose sređivanju stanja na tržištu, samo stvaraju još veći haos. One su pri tom konstituisane kao radne organizacije i za sada su izvan samoupravnog organizovanja agroindustrijskog kompleksa.

Promet poljoprivrednih proizvoda je usitnjen, neorganizovan i zaostao, a postojeći oblici trgovine predstavljaju limitirajući

[4] Ovde u prvom redu imamo na umu duvansku industriju koja uporno želi da održi svoj monopolski položaj. U ovu grupu organizacija možemo uvrstiti i fabriku »Zora« iz Đevđelije, koja se bavi preradom voća i povrća, kao i farmaceutsku industriju »Alkaloid« iz Skopja.

faktor dalje ekspanzije poljoprivredne proizvodnje. Nerazvijeno je samoupravno dogovaranje i udruživanje velikih proizvodno-prometnih organizacija, a gotovo se i ne čine pokušaji da se u lanac samoupravnog organizovanja tržišta uključe organizovani potrošači. Veliki potrošački centri, kao potrošačke zajednice, takođe se nalaze po strani, što u celini negativno utiče na razvoj agroindustrijskog kompleksa. Zato je u interesu kompleksnog razvoja proizvodnje, prerade i prometa poljoprivrednih proizvoda, da se, pored poljoprivrede i prerađivačke industrije, brže unapređuje kako industrija što proizvodi sredstva neophodna poljoprivredi tako i trgovina. A to pretpostavlja kontinuirani rad na dugoročnom programiranju, investiranju i samoupravnom dogovaranju zainteresovanih organizacija udruženog rada. Tim više što iskustva zemalja sa razvijenijom poljoprivredom veoma jasno ukazuju na veliku ulogu industrije i trgovine kao bitnih ekonomskih faktora vertikalne integracije.[5]

### c) *Samoupravno organizovanje u oblasti proizvodnje sredstava neophodnih poljoprivredi*

Razvojem proizvodnih snaga poljoprivreda postaje sve više zavisna od razvijenosti industrije, koja proizvodnjom sredstava neophodno potrebnih poljoprivredi preuzima ulogu pokretačke snage ukupne privrede i poljoprivrede. U tom pogledu od posebnog su interesa industrijske grane koje u okviru metalne industrije proizvode sredstva za poljoprivredu — industrija poljoprivrednih mašina i traktora, a u hemijskoj industriji — industrija veštačkih đubriva i grane što proizvode plastične folije, sredstva za zaštitu bilja itd.

U 1973. godini ove industrijske grane su obuhvatale 40,5% zaposlenih u industriji i rudarstvu Republike, a ostvarile svega 13,3% nacionalnog dohotka industrije i rudarstva. Učešće ovih industrijskih grana u celoj zemlji iznosi u 1973. godini 26,3%. Ove industrijske grane — koje, uzgred rečeno, ne proizvode isključivo za poljoprivredu — imaju veliki značaj za razvoj poljoprivrede i za ukupnu ekonomsku strukturu SR Makedonije. Analizirajući njihovu samoupravnu organizovanost, možemo konstatovati da u okviru tih grana deluju radne, odnosno složene organizacije, i to isključivo van poljoprivrednih kombinata. U nekim slučajevima (i to veoma retkim) poneka osnovna organizacija proizvodi isključivo za poljoprivredu, ali, u celini uzev, one nisu tešnje povezane sa organizacijama iz oblasti prometa i primarne poljoprivredne proizvodnje. U poslednje vreme nailazimo na specifične oblike

[5] Dr Artur Starc, *Razvoj integracije društvene poljoprivrede i agroindustrijskog kompleksa u novijem periodu*, »Ekonomika poljoprivrede«, br. 11—12/1971, Beograd, str. 737.

kreditnog povezivanja. Naime, organizacije koje proizvode sredstva neophodna poljoprivredi zaključuju sporazume sa poljoprivrednim kombinatima, odnosno pojedinim njihovim osnovnim organizacijama, o tome da za njihove potrebe realizuju kredite sa individualnim poljoprivrednicima. To su obično proizvođači traktora (»T. Vinković«) koji pod određenim uslovima, preko osnovnih organizacija za kooperaciju, realizuju kredite u određenom iznosu. Reč je, uglavnom, o komisionim ili kupoprodajnim uslugama, a ne o zajedničkoj proizvodnji i zajednički ostvarenom dohotku.

Prometom sredstava za poljoprivrednu proizvodnju bavi se nekoliko trgovinskih organizacija registrovanih za oblast unutrašnjeg i spoljnog prometa. Konstituisane su kao radne organizacije i deluju uglavnom van poljoprivrednih kombinata, odnosno agrokompleksa. Njihove veze i kontakti sa organizacijama agroindustrijskog kompleksa zasnovani su isključivo na kupoprodajnim odnosima. U suštini, ne dolazi do udruživanja sredstava i rada niti do uspostavljanja ekonomskih odnosa radi ostvarivanja zajedničkog dohotka. Na taj način dohodak se ne raspoređuje svim učesnicima u jedinstvenom ciklusu reprodukcije, srazmerno njihovom doprinosu, već prema položaju koji zauzimaju u razbijenom ciklusu reprodukcije.

## Ekonomski motivi samoupravnog organizovanja i udruživanja

### a) *Analiza dohodovnih odnosa*

Ustav i Zakon o udruženom radu su utvrdili osnovne pravce razvoja društvene reprodukcije u agrokompleksu, tako da ona počiva na osnovama udruživanja rada i sredstava i na povezivanju OUR-a na dohodovnim osnovama. Polazna je osnova udruživanja, u uslovima socijalističke robne proizvodnje, proizvodnja vrednosti, a na temelju toga sticanje dohotka radnih ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada. Zato su sticanje dohotka i unapređivanje dohodovnih odnosa u organizacijama udruženog rada osnovna pokretačka snaga njihovog razvoja. Međutim, u SR Makedoniji se veoma sporo i uz veće teškoće prevazilaze klasični društveno-ekonomski odnosi i afirmišu dohodovni odnosi na osnovu udruživanja sredstava i rada među osnovnim organizacijama unutar radnih organizacija i reprodukcionih celina.

Prilikom analize radnih organizacija u okviru poljoprivrednih kombinata došli smo do sledećih saznanja: formalno je završeno konstituisanje OOUR-a u okviru radnih organizacija. Međutim, podsticajni motivi i način ekonomskog ponašanja nisu se izmenili, zadržani su poslovno-preduzetnički odnosi. Naime, udru-

žene osnovne organizacije, čak i one koje imaju faznu proizvodnju, još ne razrađuju u dovoljnoj meri zajedničku razvojnu politiku, zajednički plan i program, i veoma se sporo transformišu u radne, odnosno složene organizacije. U većini kombinata, uz postojanje sukcesivnih faza reprodukcije, obezbeđeni su uslovi za afirmaciju načela zajedničkog dohotka, što se, međutim, u celini sporo ostvaruje.

Osnovne organizacije u okviru radnih organizacija vode svoju knjigovodstvenu evidenciju, premda mnoge još nemaju vlastite žiro-račune. Odnosi među pojedinim osnovnim organizacijama, posebno ekonomski, ne usklađuju se na osnovu samoupravnih sporazuma, kojima se, po pravilu, rešavaju suštinska pitanja, kao što su: razvojna politika proizvodnje, promet, obim materijalnih troškova, stopa amortizacije, međusobne obaveze u pogledu rokova i uslova isporučivanja proizvoda, uslovi pružanja proizvodno-tehničkih usluga itd., u cilju poboljšanja kvaliteta i ekonomičnosti zajedničke proizvodnje. Umesto toga, svaka osnovna organizacija radi za sebe. Premda ima i izuzetaka,[6] u međusobnim odnosima osnovnih organizacija preovlađuju klasični ekonomski instrumenti (marža, rabat, fiksne cene itd.). U suštini, ne uspostavljaju se trajni odnosi sa dugoročnim ciljevima unapređenja materijalnih uslova rada i uklapanja u šire reprodukcione celine.

b) *Problematika cena*

Odnosi i nivo cena su veoma značajna pitanja za davanje ocene društveno-ekonomskog položaja pojedinih grana agrokompleksa. Primarna raspodela određuje ekonomski položaj udruženih osnovnih organizacija, a u isto vreme utiče na intenzitet i stepen udruženosti pojedinih osnovnih organizacija. Problematika cena je toliko polivalentna da pri razmatranju ove materije nećemo posebno ulaziti u suštinska pitanja, kao što je cena faktora poljoprivredne proizvodnje (paritet cena), pa ni u odnose proizvodnje i troškova. Nećemo, isto tako, razmatrati kriterijume utvrđivanja nivoa cena, vrste cena, kontrolu cena, niti njihovo delovanje na kretanje produktivnosti rada.

Poći ćemo od jednog stava u članu 62. Zakona o udruženom radu:

»Radnici u osnovnim organizacijama samostalno, u odnosima međusobne zavisnosti, povezanosti i odgovornosti, obrazuju cene proizvoda i usluga na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, na osnovi delovanja zakonitosti tržišta, a u skladu sa samouprav-

---

[6] Zanimljiv je primer PIK »Strumica« koji je pokušao da reši pitanje sticanja zajedničkog dohotka.

nim sporazumom, društvenim dogovorom i zakonom, i utvrđenim uslovima sticanja dohotka.«

Prihvatajući ovaj stav u politici cena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, treba se osloboditi delovanja centralističkih stega i administriranja. Cene su značajna poluga razvoja dohodovnih odnosa u organizaciji agrokompleksa. A u problematici cena, sa stanovišta samoupravnog organizovanja u okviru agrokompleksa, od posebnog je interesa utvrđivanje nivoa i funkcionisanje internih cena. Kada se u vertikalnim reprodukcionim celinama jedan proizvod sreće u više faza obrade, postoji pravo šarenilo odnosa i rešenja — počev od internih cena, koje su u principu tržišne cene umanjene za 15—20%, do raznih vidova planskih, dogovornih cena i cena koštanja[7] — među pojedinim osnovnim organizacijama.

U velikom broju radnih organizacija agrokompleksa SR Makedonije ekonomski odnosi među pojedinim osnovnim organizacijama (ako za to postoje uslovi) regulišu se tržišnim cenama. Nivo cena udruženih osnovnih organizacija i onih koje povremeno s njima sarađuju uopšte se ne razlikuje. Jedina povlastica udruženih osnovnih organizacija je sigurnost i dugoročna saradnja. Na ovim osnovama moguće je formirati realne tržišne cene zajedničkih finalnih proizvoda.

Izgleda da su odnosi zasnovani na tržišnim cenama među pojedinim osnovnim organizacijama objektivniji kriterijum od raznih tipova internih cena, koje zavise, pre svega, od sposobnosti rukovodioca osnovne organizacije da se »nametne« ili »izbori« za povoljnije odnose i tako obezbedi povoljniji položaj svojoj osnovnoj organizaciji.

U izvesnom delu radnih organizacija ovo suštinsko pitanje uopšte nije rešeno niti su o njemu raspravljali, odnosno odlučivali radni ljudi. O tim bitnim pitanjima međusobno se dogovaraju i sporazumevaju uglavnom pojedini rukovodioci, rešavajući ih od slučaja do slučaja.[8]

### c) *Proširena reprodukcija i međusobno finansiranje*

Proširena reprodukcija je primarno pitanje ekonomskog položaja agrokompleksa. Ona je to utoliko više što u sebi krije i sve osnovne probleme i dileme razvoja i integracije celokupnog agrokompleksa. Nećemo se ovom prilikom zadržavati na, bez sumnje, su-

---

[7] U PIK »Strumica«, PIK »Tetovo« i PIK »Tikveš« odnosi među pojedinim osnovnim organizacijama su, u principu, rešeni dogovornim internim cenama.

[8] U PIK »Crvena zvezda«, PIK »Pelagonija«, PIK »Resensko jabolko«, PIK »Lozar« odnosi među pojedinim osnovnim organizacijama rešavaju se na osnovu tržišnih cena.

štinskom pitanju permanentnog opadanja stope akumulacije. Jednostavno, ona je veoma nepovoljna u odnosu na sopstvene izvore (akumulaciju) za proširenu reprodukciju. Već duže vremena dodatni deo akumulacije (krediti, pozajmice i slično) čini veći deo materijalne osnove agrokompleksa, što mu još više pogoršava ekonomski položaj (izdvajanjem velikog dela dohotka na ime kamate i anuiteta). Osvrnućemo se nešto detaljnije na odnose udruženih osnovnih organizacija u proširenoj reprodukciji i na investicionu politiku na nivou radnih organizacija.

Prilikom analiziranja odnosâ među pojedinim osnovnim organizacijama u poljoprivredno-industrijskim kombinatima SR Makedonije mogu se u međusobnom finansiranju proširene reprodukcije zapaziti sledeće tendencije:

1. Izvestan broj radnih organizacija, to jest kombinata, uopšte nije rešio ovo pitanje, odnosno nije izgradio zajedničku politiku proširene reprodukcije. Svaka osnovna organizacija investira sredstva kako sama zna i ume zadržavajući manje-više odnose i navike iz perioda pre konstituisanja u osnovnu organizaciju.

2. Izvestan broj kombinata i u novim uslovima centralizuje sredstva za proširenu reprodukciju na nivou radne organizacije. Doduše, svaka osnovna organizacija knjigovodstveno iskazuje sredstva akumulacije, ali u postojećim uslovima ona se brzo dislociraju za realizaciju zajedničkih programa radne organizacije, i to često van osnovne organizacije. Negde se ova sredstva koriste za međusobno kreditiranje, a u nekim slučajevima otuđuju u ime »zajedničke politike« i »višeg interesa« kombinata. U uslovima kada je mehanizam koncentracije još relativno nov i nedovoljno usklađen radni ljudi stiču utisak da su njihova sredstva izgubljena za osnovnu organizaciju. Zato su osnovne organizacije sklone da umanjuju vrednost akumulacije.

U mnogim radnim organizacijama nisu razrađeni investicioni programi ni dugoročna razvojna politika, a o pojedinim investicionim zahvatima odlučuje se od slučaja do slučaja, što još više povećava nesigurnost radnih ljudi u osnovnim organizacijama koje dobro posluju, a to se odražava na postojeće kriterijume i odluke o ulaganju sredstava.

3. Neke radne organizacije pribegavaju izvesnom centralizovanom usmeravanju akumulacije udruženih osnovnih organizacija, uz nužnu knjigovodstvenu evidenciju i na osnovu jasno razrađenih prava i obaveza (na principu međusobnog kreditiranja, kao i na temelju prihvaćenih i usaglašenih razvojnih programa radne organizacije). U ovom slučaju koncentracija sredstava proširene reprodukcije je u funkciji realizacije razvojnog programa.

Osim ovih, postoje i druga još nerešena ekonomska pitanja, kao i neregulisani odnosi među osnovnim organizacijama u okviru radne organizacije. Na primer, pokrivanje gubitaka pojedinih osnovnih organizacija. To se veoma često rešava na osnovama soli-

darnosti. S obzirom na činjenicu da se sredstva kreću uglavnom u jednom pravcu (od onih koji bolje posluju ka onima sa negativnim finansijskim rezultatima), i u ovom slučaju postoji opasnost smanjivanja iskazane akumulacije.

*

Sadržina i oblici udruživanja u poljoprivredi SR Makedonije kreću se u osnovi u pravcu dograđivanja odnosa u postojećim organizacijama udruženog rada. U tome su postignuti određeni rezultati i time stvorena osnova za intenzivniji proces šireg udruživanja rada i sredstava. To je u ovom času veoma značajno, pored ostalog i stoga što predstavlja potvrdu da je radnička klasa sposobna da odlučuje i upravlja celokupnim procesom društvene reprodukcije. Ipak, do sad postignuti rezultati ne mogu se smatrati zadovoljavajućim. Sa pozitivnim kretanjima prepliću se tendencije zadržavanja starih odnosa u novim oblicima. U dosadašnjem prestrukturiranju i samoupravnom udruživanju rada i sredstava to se, između ostalog, izražava u usmeravanju aktivnosti u pravcu formalno-pravnog konstituisanja radnih organizacija, dok je suštinsko povezivanje u mnogim slučajevima u drugom planu. Pored formalističkog pristupa, nailazi se i na druge negativne pojave: lokalistička shvatanja i otpori, otpor rukovodećih struktura, nedovoljno međusobno poverenje, pasivan stav trgovine, problemi zajedničkih službi itd. U svakom slučaju, procesi su otvoreni i oni se, uz pomoć i podršku subjektivnog faktora, mogu usmeravati u željenom pravcu.

Jokica Hadži Vasileva

# Oslonac na sopstvene snage — važan činilac NMEP-a

## I

S obzirom na brojne oblike i izvore otpora uspostavljanju NMEP-a, nesvrstane i ostale zemlje u razvoju postepeno su postajale svesne nužnosti prihvatanja orijentacije: oslonca na sopstvene snage u izgradnji novog ekonomskog poretka. Trebalo je, uostalom, očekivati da će dosadašnji poredak braniti one zemlje, tačnije, one vladajuće društvene snage kojima on odgovara, a moći će ga braniti sve dotle dok im postojeći odnos ekonomskih i političkih snaga u svetu bude to dopuštao. Stoga, da bi se NMEP uspostavio, nisu dovoljni samo teorijski koncepti i etički argumenti već i takve akcije nesvrstanih i ostalih zemalja u razvoju koje bi ubrzale okretanje točka istorije, promenile odnos snaga u svetu. Otuda i takav značaj oslonca na sopstvene snage, koji postaje ključni motiv zemalja u razvoju ili, kako to neki kažu, kamen temeljac novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Oslonac na sopstvene snage ne znači negiranje spoljne pomoći. Ekonomska deklaracija i Program akcije Pete konferencije

šefova država i vlada nesvrstanih zemalja u Kolombu 1976. i Manilska deklaracija »Grupe 77« zemalja u razvoju dali su odgovor na pitanje uloge strane pomoći i oslonca na sopstvene snage.[1] Sažeto, on glasi: u mogućoj meri osloniti se na vlastite snage i u tu svrhu organizovati se, ali istovremeno očekivati i oslanjati se na pomoć i podršku međunarodne zajednice, posebno razvijenih zemalja.

Oslonac na sopstvene snage ima svoju spoljnu i unutrašnju dimenziju. Naime, u pitanju su »kolektivni oslonac na sopstvene snage« i »nacionalni oslonac na sopstvene snage«. Prvi je usmeren na jačanje i proširivanje ekonomskih i drugih veza između zemalja u razvoju, radi smanjenja njihove kolektivne zavisnosti u odnosu na razvijene, što znači — razvijanje međusobne saradnje i solidarnosti. Reč je o stvaranju sistema međusobnih ekonomskih odnosa na novim osnovama, radi uspostavljanja usklađenije međusobne podele rada. Oblici ekonomske saradnje među zemljama u razvoju (kako su navođeni na sastancima nesvrstanih i organizacije Ujedinjenih nacija) obuhvataju sva područja društveno-ekonomskog razvoja. U pitanju je, pri tom, tehnička, proizvodna, finansijsko-monetarna saradnja, ali takođe i saradnja u oblasti informisanja, nauke i u ostalim područjima društvenih aktivnosti. Od posebnog je značaja saradnja zemalja u razvoju radi izgrađivanja zajedničke uvozne i izvozne politike i zajedničkog istupanja na svetskom tržištu. Drugim rečima, oslonac na sopstvene snage pretpostavlja dalekosežnu i višesfernu koordinaciju programa društveno-ekonomskog progresa zemalja u razvoju.

Nacionalni oslonac na sopstvene snage podrazumeva napore za razvijanjem najpogodnijih strategija razvoja, kako se to često kaže, nedovoljno razvijenih zemalja, zasnovanih na unutrašnjim ekonomskim, društvenim i političkim potrebama i mogućnostima.

Treba ipak reći da je pojam oslonca na sopstvene snage još nedovoljno razrađen. Sem toga, oni koji ga razmatraju ne shvataju ga uvek na isti način. Neki će veći značaj pridati kolektivnom osloncu na sopstvene snage, neki pak nacionalnim strategijama razvoja, odnosno nacionalnom osloncu na sopstvene snage. Pri tom se uzimaju u obzir, u ne malom broju slučajeva, samo materi-

---

[1] Razvoju koncepcije oslonca na sopstvene snage i opredeljivanju za novi tip međusobne saradnje zemalja u razvoju znatno je doprinela aktivnost nesvrstanih zemalja. Još 1962. godine na Konferenciji nesvrstanih zemalja o problemima ekonomskog razvoja u Kairu ukazano je na značaj saradnje proizvođača sirovina radi poboljšanja uslova njihovog plasmana. U sklopu dalje aktivnosti nesvrstanih zemalja, kao i »Grupe 77«, razrađena je koncepcija oslonca na sopstvene snage zemalja u razvoju, na osnovu međuzavisnosti svih zemalja u međunarodnom ekonomskom sistemu. Najkompleksniju razradu ipak predstavljaju Ekonomska deklaracija i Program akcije ekonomske saradnje, usvojeni na Petoj konferenciji šefova država i vlada nesvrstanih zemalja u Kolombu.

jalni resursi i strategije njihovog razvoja, dok se uloga ljudskog faktora, odnosno društvenih odnosa, zapostavlja.

Kakve su sve prednosti, odnosno dobre strane razvijanja koncepta kolektivnog oslonca na sopstvene snage?

a) Zemlje u razvoju bi trebalo u međusobnoj saradnji da primenjuju sve principe i načela novog međunarodnog ekonomskog poretka ukoliko stvarno žele da se on afirmiše kao sistem ekonomskih odnosa u celom svetu.

b) Od osobitog je značaja potreba da zemlje u razvoju same učine sve što mogu da sopstvenim snagama ubrzaju svoj razvoj, što može da ima reperkusija na veću podršku i razumevanje od strane ostalog sveta.

c) Nikako ne treba potcenjivati pretpostavku da bi uspostavljanjem čvršće i kontinuirane međusobne saradnje zemlje u razvoju povećale svoju pregovaračku snagu u raznim međunarodnim forumima.

d) Zemlje u razvoju dobijaju mogućnost da direktno razmenjuju sirovine koje su im potrebne za razvoj, izbegavajući time uvoz sirovina iz nerazvijenih zemalja, preko razvijenih centara koji kontrolišu tržište i određuju cene.

e) Međusobna saradnja zemalja u razvoju može da dovede do usklađenije međusobne podele rada, koordinacijom programa i planova razvoja. Ona će pojačati konkurentnost zemalja u razvoju prema proizvodima iz razvijenih zemalja, te doprinositi efikasnijoj neutralizaciji negativnih posledica svetskog kapitalističkog tržišta.

f) Kolektivni oslonac na sopstvene snage može da doprinese razvijanju takozvanog nacionalnog oslonca na sopstvene snage, definisanju odgovarajućih nacionalnih strategija razvoja, čija bi realizacija dovela do modifikovanja postojeće međunarodne podele rada, a time i do ubrzanja njihovog ekonomskog rasta. Početni rezultat tih novih strategija svakako bi bio uspostavljanje nacionalne kontrole nad vlastitim prirodnim izvorima, što ne podrazumeva samo formalnu nacionalizaciju.

Ali, pre nego što priđemo razmatranju tih nacionalnih strategija, odnosno unutrašnjih činilaca uspostavljanja NMEP-a, osvrnimo se sa nekoliko reči na teškoće prihvatanja kolektivnog oslonca na sopstvene snage. Uvođenje globalnog sistema saradnje među zemljama u razvoju, na osnovu politike kolektivnog oslonca na sopstvene snage, veoma je složen proces. S obzirom na dugove, siromaštvo i zaostalost tih zemalja, politika kolektivnog oslonca na sopstvene snage nailazi na velike teškoće. Naime, zemlje u razvoju znatno se međusobno razlikuju u pogledu nivoa dostignutog razvoja, raspolaganja resursima, u pogledu perspektive razvoja. Uzroci teškoća su višestruki: nema mnogo proizvoda koji se mogu razmenjivati; nepovoljnu okolnost predstavljaju i konkurentne strukture postojećih industrija, vezanih za prirodne izvore, ali i za interese

transnacionalnih kompanija, kao i regionalni sukobi ili stanja napetosti koji otežavaju regionalnu saradnju i dugoročniju orijentaciju zemalja u razvoju ka uspostavljanju podele rada u određenim razvojnim sektorima. Oskudica kapitala, a i premoć zaostalih struktura i konzervativnih snaga u određenim zemljama koje prihvataju kapitalistički sistem organizacije privrede i društva imaju svakako negativno dejstvo na usaglašavanje programiranja razvoja i zajedničkih akcija zemalja u razvoju.

Pa ipak, i pored svih tih teškoća, razvijanje međusobne saradnje zemalja u razvoju sprovođenjem politike kolektivnog oslonca na sopstvene snage realan je i moguć proces, premda dugoročan. Solidarnost nerazvijenih nije samo puka parola već ona počinje da se izražava i u konkretnim akcijama. U vezi s tim je od posebnog značaja odluka o obrazovanju Fonda solidarnosti, usvojena na Četvrtoj konferenciji nesvrstanih zemalja u Alžiru. Valja pri tom istaći da je Fond solidarnosti, prvobitno zamišljen tako da ojača snagu nesvrstanih kao celine prema razvijenom svetu, dobio kasnije dodatnu funkciju — da ublaži podelu na »bogate« i »siromašne« među samim nesvrstanim i ostalim zemljama u razvoju. Nesumnjivo je da se pitanje protivrečnosti i uslovljenosti posebnih i zajedničkih interesa već nametnulo u okviru nesvrstanih, što će sigurno i dalje biti stalno aktuelno.

Uprkos svemu, svim razlikama i teškoćama, moguće je razvijanje solidarnosti u okviru zemalja u razvoju, shvaćene ne kao altruizam, već, pre svega, kao susret interesa, kao međusobna zavisnost i obaveza.

## II

Putevi uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka različiti su i višestrani. Oni su međunarodnog (šireg i užeg) karaktera. Postojeće stanje trebalo bi da se menja tako što bi se posredstvom Ujedinjenih nacija vršile izmene i usavršavali instrumenti međunarodne razmene, stvarale međunarodne agencije i institucije koje bi ubrzavale razvoj nerazvijenih zemalja. Tome bi doprinosili i pregovori razvijenih i nerazvijenih zemalja i solidarna akcija svih progresivnih snaga. Isto tako, zajedničkom akcijom i većom saradnjom nesvrstanih zemalja sa ostalim zemljama u razvoju postepeno bi se razvijali međusobni odnosi zasnovani na novim principima.

Uspostavljanje NMEP-a vezano je, takođe, i za akciju na nacionalnom planu, i to ne samo nerazvijenih nego i razvijenih zemalja. Naime, sasvim opravdano se postavljaju pitanja: da li je moguće izgraditi NMEP uz puno očuvanje onog odnosa koji je izvorište postojećeg stanja međunarodnog ekonomskog poretka i zavisnog položaja nerazvijenih zemalja; da li je moguće izgrađivati

nove međunarodne ekonomske odnose koji će značiti prevazilaženje stanja koje je plod kapitalističkih zakonitosti uz zadržavanje kapitalističkih odnosa na nacionalnom planu, bilo da je reč o razvijenim ili nerazvijenim zemljama.

Očita je međuzavisnost i uzajamna uslovljenost unutrašnjih i spoljnih faktora u izgradnji NMEP-a. Usvajanje odgovarajućih strategija razvoja i odgovarajuće orijentacije na unutrašnjem planu može da podstiče proces uspostavljanja NMEP-a, kao što, s druge strane, izgradnja NMEP-a na međunarodnom planu (širem i užem) može da doprinese privrednom razvoju zemalja u razvoju i da ojača progresivne tekovine u njima.

Veoma je značajno da u okviru politike kolektivnog oslonca politika solidarnosti među zemljama u razvoju doprinese ubrzanju njihovog privrednog razvoja, da pomogne da se u njima ostvare odgovarajuće strategije, sopstveni modeli privrednog razvoja. Već je dosta pisano o tome da preuzete uvezene strategije i oblici privrednog razvoja kod većine zemalja u razvoju reprodukuju privrednu strukturu koja, u suštini, održava njihovu zavisnost od razvijenih kapitalističkih zemalja. Znači, zemlje u razvoju moraju da odbace takve puteve i takve modele privrednog rasta koji ove zemlje stavljaju u zavisan položaj. Danas, s obzirom na postojeće stanje u svetskoj privredi, dva osnovna elementa razvojnih mogućnosti nerazvijenih zemalja određena su spolja. Naime, reč je o izvoznim mogućnostima nerazvijenih, odnosno uvoznoj potražnji i izvozu kapitala iz razvijenih zemalja, a to ne može da bude osnova za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Znači, moraju se izgraditi (uporedo sa menjanjem međunarodnih regulativa, odnosno uporedo sa reformama trgovinskog i finansijskog sistema) unutrašnji izvori i mehanizmi rasta, koji bi omogućili da zemlje u razvoju u pogledu impulsa rasta ne zavise u potpunosti od razvijenih zemalja. Otuda potreba za formiranjem odgovarajućih razvojnih strategija (i na nacionalnom planu i u okviru zemalja u razvoju), koje će obezbediti da bar deo razvojnih impulsa svetske privrede bude lociran na području zemalja u razvoju. Izlaz očito valja tražiti u menjanju privredne strukture, strukture proizvodnje i strukture izvoza i, na taj način, imati veće koristi od onih rešenja koja se budu sagledavala i usvajala u toku izgradnje novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Pored izmene međunarodnih ekonomskih regulativa, pored promene cena i slično, potreban je stvaran razvoj nerazvijenih zemalja, potrebno je podizanje nivoa njihove privredne razvijenosti. A to znači graditi sistem novih međunarodnih ekonomskih odnosa i »iznutra«, u okviru svake zemlje, stvaranjem određenog sistema ekonomskih odnosa, što će omogućiti da se zemlje postepeno oslobađaju dominacije međunarodnog kapitala. Dakle, pronalaženje sopstvenih puteva razvoja, u cilju korišćenja sopstvenih

resursa za ubrzani privredni razvoj. Na taj način, a uz razvijanje međusobne saradnje, to jest kolektivnog oslonca na sopstvene snage i uz borbu za postizanje viših cena za sirovine i kontrolu izvoza, borbu za dostupnost tržišta razvijenih zemalja kad su u pitanju proizvodi zemalja u razvoju i rešavanje problema tehnologije, moći će se obezbediti nove razvojne strategije.

Međutim, strategije razvoja se različito shvataju i tumače, kao i sâm termin »strategija razvoja«,[2] o čemu je bilo dosta govora na Prvom međunarodnom kongresu ekonomista trećeg sveta, održanom početkom februara 1976. godine u Alžiru.[3] Oni koji prihvataju pojam »strategija razvoja« nastoje da taj pojam upotpune i strategijom društvenog razvoja, odnosno da ga posmatraju šire i kompleksnije. Tako se razvoj razmatra ne samo kao negacija nerazvijenosti nego i imperijalističke dominacije i negacija onih društvenih sistema koji su prema toj dominaciji neotporni i nemoćni, odnosno posmatra se, s pravom, u sklopu borbe društvenih klasa.

Oslobođenje od dominacije stranog kapitala moguće je postići jedino izmenom privredne i klasne strukture, sa vodećim političkim snagama koje će se izboriti za sopstveni metod razvoja privrede radi korišćenja domaćih resursa, za dobrobit svih članova društva. To se ne može ostvariti istorijskim putevima razvoja razvijenih kapitalističkih zemalja kojima je bilo potrebno više vekova da dostignu značajan stepen razvijenosti, uz upotrebu jevtinih sirovina i radne snage iz kolonija i polukolonija.

Orijentacija na drugačiji razvoj je nužna, jer je ona uslov nezavisnosti i progresa zemalja u razvoju. Privatni kapital u nedovoljno razvijenim zemljama može obavljati neke funkcije u ekonomskom životu i razvoju svojih zemalja, ali ne može biti oslonac njihove brze industrijalizacije i ekonomskog osamostaljivanja, uspešnog savlađivanja hegemonističkih, imperijalističkih i neokolinijalističkih pritisaka, zato što je osuđen na ulogu instrumenta u rukama krupnih kapitalističkih monopola. Iz tih razloga ni domaća buržoazija ne može da bude dosledna antiimperijalistička snaga u borbi za punu samostalnost svoje zemlje. Dakle, nedovoljno razvijene zemlje moraju se sve više boriti i protiv svetskog i protiv domaćeg kapitalizma ako žele stvaran nezavisan razvoj,

---

[2] Nije mali broj onih koji su izričito protiv upotrebe pojma »strategija razvoja«. Tako se i Gunder Frank pita šta znači uopšte »strategija razvoja«, izjašnjavajući se na Prvom kongresu ekonomista trećeg sveta protiv upotrebe pojma »strategija razvoja« i pojma »strategija rasta«, dajući prednost pojmu »strategija maksimalizacije« (strategie de maximilisation). Francuski ekonomista prof. Christian Palloix smatra, takođe, da su pojmovi »strategija razvoja« i »razvoj« danas dovedeni u pitanje, s obzirom na njihova različita tumačenja.

[3] Materijali Prvog međunarodnog kongresa ekonomista trećeg sveta.

bez obzira na to što će se još dugo u svom razvoju koristiti učešćem i stranog i domaćeg kapitala.

A unapređenje društveno-ekonomskog razvoja zemalja u razvoju cilj je, ali i sredstvo uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka.[4]

## III

O kakvom nacionalnom osloncu na sopstvene snage, o kakvim razvojnim strategijama je reč? Koji su osnovni elementi tog oslonca, elementi jačanja ekonomske nezavisnosti i unapređenja društveno-ekonomskog razvoja? Na ova pitanja nismo do sad dobijali istovetne odgovore.

Politika nacionalnog oslonca na sopstvene snage trebalo bi da znači maksimalno korišćenje unutrašnjih resursa, i ljudskih i materijalnih. Ona znači privrednu strukturalnu transformaciju u vidu modernizacije, diversifikacije i industrijalizacije poljoprivrede i odgovarajuće industrije (negde će se dati prioritet prerađivačkoj, posebno onoj vezanoj za poljoprivredu, a negde pak razvoju teške industrije); ona bi trebalo da znači efikasnu državnu organizaciju (uz maksimalno otklanjanje birokratskih pojava); organizaciju upotpunjenu širokim angažovanjem radnih ljudi u procesu donošenja odluka, pravljenja planova ekonomskog i društvenog razvoja, kao i kontrolu njihovog sprovođenja na svim nivoima državne i društvene organizacije, a naročito u bazi — u proizvodnim jedinicama i lokalnim zajednicama. To »samooslanjanje« mora, dakle, da ima u vidu najbolje ekonomske efekte, kao i kriterijume demokratizma.

A to sopstveno, odgovarajuće i demokratično u razvojnim strategijama je preduslov ostvarenja zahtevâ: nacionalni integritet i sloboda, sticanje domaće kontrole nad privrednim delatnostima, radikalno menjanje svojinskih odnosa, oslobađanje od neodgovarajućih stranih naučnih koncepata i kulturnih vrednosti. Tek tada će biti moguće uspešno sprovesti nove oblike organizacije proizvodnih i neproizvodnih jedinica, koji treba da proizlaze iz konkretnih formi svakog društva.

U vezi sa razvojnim strategijama interesantno je zadržati se na shvatanjima Samira Amina,[5] koji ističe model takozvane introverzije (introversion), to jest autocentriranog razvoja (autocentré),

---

[4] Dr Tomislav Popović, *Polazne koncepcije osnove NMEP*, u: *Novi međunarodni ekonomski poredak*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1977, str. 16.

[5] Samir Amin, egipatski ekonomista i direktor instituta IDEP u Dakaru, autor poznatih dela: *L' Acumulation à l'échelle mondiale*, Anthropos, Paris, 1970; *Le Développement inégal*, Editions de Minuit, 1973, kao i mnoštva drugih knjiga i većeg broja članaka.

iznutra podsticanog razvoja (za razliku od prethodnog spolja podsticanog, to jest modela perifernih kapitalističkih privreda),[6] koji počiva na nadmoćnosti sektora proizvodnje opreme i sektora za masovnu potrošnju. Da bi služila brojnom seljaštvu i siromašnim gradskim masama, industrijalizacija, prema ovom autocentriranom modelu razvoja, treba najpre da se koncentriše na poboljšanje poljoprivredne proizvodnje i ne sme dugo da se koristi kriterijumom profita. Uz to je potrebno odreći se luksuzne proizvodnje za lokalno tržište i stavljanja akcenta na izvoz, s obzirom na to da je i jedno i drugo zasnovano na reprodukciji jevtine radne snage.[7]

Prelazak zavisnog na nezavisni autocentrirani model odgovara, po mišljenju Samira Amina, procesu razvoja; on implicira »oslobađanje koje treba da bude raskid sa svetskim tržištem«.[8] Ovom raskidu doprineće prevazilaženje kapitalizma unutar »periferije«, otvaranje ka socijalizmu.

Današnji vladajući krugovi u zemljama trećeg sveta (sem nekoliko zemalja u kojima je oslobodilački pokret prekinuo sa svetskim imperijalističkim sistemom i time ostvario autonomiju i uslov za nezavisan i socijalistički razvitak, kao što je slučaj sa Kinom, Vijetnamom, Kampučijom, Laosom i Kubom) predstavljaju, po mišljenju Samira Amina, lokalnu buržoaziju, a to nije snaga koja će otvoriti proces ka socijalizmu, nije snaga koja može da tuče imperijalizam, bez obzira na to što je nosilac zahteva za uspostavljanjem novog međunarodnog poretka. Čak kad bi neki zahtevi ove buržoazije, odnosno ovih vladajućih krugova, i bili ostvareni, to, po Samiru Aminu, ne bi značilo stvaranje nove faze. I dalje bi ostao zavisan tip razvitka, poljoprivreda bi nazadovala, nejednaka razmena se pogoršavala, a podela rada bi i ubuduće bila zasnovana na izvozu jevtinih proizvoda. S obzirom na takve zaključke, S. Amin se pita kakvo bi danas moglo biti pravo značenje načelâ »oslonca na sopstvene snage« i »kolektivnog oslonca na sopstvene snage«, koja prate zahtev za uspostavljanjem novog međunarodnog ekonomskog poretka. Po njegovom mišljenju, prvo od ovih načela »bilo bi lišeno svakog sadržaja«, a ni drugo nema osnova, jer »periferne privrede nemaju šta da razmenjuju među sobom«.[9]

---

[6] Model perifernih kapitalističkih privreda karakteriše se povezanošću sektora izvoza, potrošnje luksuzne robe, uvozne industrijalizacije i proizvodnje dobara što odgovara razvojnim etapama centra. (Samir Amin, *The Self-Reliance and the New International Economic Order,* »Monthly Review«, vol. 29, br. 3/1977, str. 9.)

[7] Op. cit., str. 17.

[8] S. Amin, *L' Acumulation à l'échelle mondiale,* »Anthropos«, 1970, str. 47.

[9] S. Amin, *The Self-Reliance and the New International Economic Order,* »Monthly Review«, vol. 29, br. 3/1977, str. 14—15.

Samir Amin nije protiv same orijentacije: oslonac na sopstvene snage. Međutim, on to, reklo bi se, vezuje samo za svoj model autocentriranog razvoja, faktički za razvoj onih zemalja u kojima je buržoazija propala, a na čelo izbila radnička klasa, autonomna u svojoj organizaciji i ideologiji, i u savezu sa siromašnim seljaštvom. To faktički ne znači ništa drugo do čekati da se u svim zemljama u razvoju ostvare socijalističke revolucije, kada bi oslonac na sopstvene snage i novi međunarodni ekonomski poredak dobili neki smisao.

Samir Amin je, nesumnjivo, u pravu kad smatra da razvoj uslovljen spolja ne vodi stvarnom razvoju, kada ukazuje na značaj poboljšanja poljoprivredne proizvodnje i proizvodnje za masovnu potrošnju, kada ističe negativno dejstvo transnacionalnih kompanija, kada misli da kapitalizam nije u stanju da obezbedi stvarni razvoj niti pak da se u zemljama u razvoju razvija u onakvom vidu kakav ima u razvijenim kapitalističkim zemljama, kada ukazuje na nužnost socijalizma radi obezbeđenja nezavisnosti, razvoja i progresa.

Međutim, njegova teorija autocentriranog razvoja ima i slabih strana. Prigovor se može uputiti tezi o kidanju sa svetskim tržištem, o smanjenju izvoza i uvoza u sadašnjoj situaciji. Naime, s pravom se postavlja pitanje: na koji način obezbediti toliko potrebna sredstva za razvoj u vidu opreme i tehničkih usluga, kako razvijati sektor masovne potrošnje ako bi se sve to sprovodilo? Danas je privredna situacija zemalja u razvoju takva da one, ako žele da obezbede opremu za industrijski i poljoprivredni razvoj i tehničke usluge, moraju računati na izvoz onoga čime raspolažu, a to su, na žalost, pretežno sirovine.

Smanjenje izvoza sirovina — to je prihvatljivo, ali u meri u kojoj se budu povećavali gotovi ili polugotovi proizvodi koje bi moglo da apsorbuje svetsko tržište. Potrebna je, znači, promena privredne strukture zemlje koja će postepeno menjati i strukturu izvoza, a time stvarati mogućnosti za niži stepen eksploatacije i nejednake razmene. Smanjenje uvoza — to je takođe prihvatljivo, ali ne po cenu sporijeg ekonomskog razvoja. Nameću se pitanja: kakav uvoz, pod kojim uslovima, u koje svrhe? Zar nije logičnije, umesto usvajanja politike smanjenja izvoznog i uvoznog sektora, orijentisati se na borbu za ravnopravne odnose i uzajamnu korist u ekonomskim odnosima među svim zemljama sveta.

Reč je, s druge strane, o prilično apstraktnoj definiciji razvoja, koja ne uzima dovoljno u obzir različitosti zemalja u razvoju, različitosti stepena razvoja, ekonomskih mogućnosti i potreba. Za sve zemlje u podjednakoj meri preporučuje se stavljanje akcenta na razvoj poljoprivrede i industrije vezane za poljoprivredu. A određivanje metoda akumulacije, davanje prioriteta industriji nad poljoprivredom, poljoprivredi nad industrijom, teškoj industriji nad lakom, lakoj nad teškom — zavisi od konkretnih okol-

nosti svake zemlje, stepena njenog razvoja, njenih prirodnih resursa, a ne od neke unapred date šeme. Moglo bi se reći da model reprodukcije koji zastupa Samir Amin, premda se može primeniti na neka razdoblja pojedinih zemalja, ne može se generalisati, usvojiti kao opšta zakonitost razvitka svih zemalja u razvoju.

Aminov model razvoja takođe ne uzima dovoljno u obzir različitosti političkih sistema među zemljama u razvoju, različitosti u odnosima društvenih snaga. Svaka državna intervencija kvalifikuje se kao državnokapitalistička, a vladajuća snaga — kao buržoazija. Samir Amin i njegovi sledbenici ne sagledavaju razlike u državnom intervencionizmu u zemljama u razvoju, pa čak ne uočavaju dovoljno ni specifičnosti tog intervencionizma u odnosu na etatizam razvijenih kapitalističkih zemalja.

Protagonisti ovog modela smatraju da nacionalna buržoazija nije u stanju da izvrši radikalne transformacije i sa takvom konstatacijom lako je složiti se. Ali je teško složiti se sa konstatacijom da su svi upravljački krugovi (sem nekoliko socijalističkih zemalja u trećem svetu, to jest nekoliko zemalja Istočne Azije i Kube) — nacionalna i »kompradorska« buržoazija, čvrsto vezana za imperijalizam, to jest ona snaga koja unutar svojih zemalja razvija kapitalističke društvene odnose (što ne znači onakve odnose kakvi su u razvijenim kapitalističkim zemljama, već društveno-ekonomske odnose »perifernog kapitalizma«), a u odnosu na razvijene kapitalističke zemlje — zavisan razvoj.

Državni intervencionizam u nerazvijenim zemljama je fenomenološki sličan onom u kapitalističkim, kao i socijalističkim zemljama (uzimajući u obzir njihove razne varijante), ali isto tako treba imati na umu i specifičnost državnog intervencionizma u zemljama u razvoju. Reč je, zapravo, o različitim tendencijama u razvoju ovog intervencionizma. Negde se teži ka državnom intervencionizmu kapitalističkog tipa (što istovremeno znači i mirenje s neokolonijalizmom), negde ka državnom intervencionizmu socijalističkog tipa (u smislu usmerenosti zemlje ka socijalizmu). Ali ni jedan ni drugi pravac ne znače puko kopiranje do sad poznatih sistema.

Pristup koji državni sektor i državno regulisanje u određenim društvima unapred kvalifikuje kao državnokapitalistički ne smatramo adekvatnim. Nužan je diferenciran pristup određenju karaktera državnog sektora i državnog regulisanja, koji će omogućiti da se sagledaju raznolikosti u političkim sistemima raznih zemalja u razvoju; između, na primer, Alžira i Egipta, između Tanzanije i Kenije i slično, što ne znači da se ove zemlje ne mogu naći objedinjene u zajedničkoj borbi protiv imperijalizma.

Ulogu države moramo, u svakom slučaju, sagledavati kompleksno, sa svim njenim pozitivnim, kao i negativnim stranama, ne ostavljajući po strani ni to čemu teži određena država, kakve ciljeve stavlja pred društvo, na koga se oslanja u ostvarivanju

društveno-ekonomskog razvoja. Moramo imati na umu da, sem radničke klase i siromašnog seljaštva, ima i drugih društvenih slojeva koji svojim stavovima i usvojenim programima razvoja mogu dati svoj doprinos u smislu podsticanja društvenih procesa u pravcu socijalizma. Zar progresivni elementi inteligencije, vojske i upravljačkih krugova, makar najčešće poticali iz redova sitne buržoazije, ne mogu u određenim društvenim i međunarodnim okolnostima postati nosioci progresivnih kretanja, zahtevâ za novim međunarodnim ekonomskim poretkom i njegovi pobornici?

Ako se uviđa nemogućnost izgradnje kapitalizma onakvog kakav je u razvijenim kapitalističkim zemljama i nužnost socijalizma kako bi se obezbedila nezavisnost i stvarni razvoj, postavlja se pitanje — koje društvene snage treba, odnosno mogu, da ostvaruju prelaz ka socijalizmu? Na socijalističku revoluciju ne treba ni gledati kao na čin, kao što se to često radi. Lakše ćemo naći odgovore na mnoga pitanja ako socijalizam posmatramo kao svetski proces u koji je uključeno, pored socijalističkih zemalja i socijalističkih snaga u razvijenim kapitalističkim zemljama, i sve ono progresivno što danas niče na tlu Azije, Afrike i Latinske Amerike, što okreće leđa kapitalizmu i kao svetskom i kao unutrašnjem sistemu. A niz unutrašnjih i međunarodnih faktora tome doprinosi.

Ali je istina i to da sve dok država ima monopol nad sredstvima reprodukcije, postoji opasnost od regresivnog trenda, opasnost da radnička klasa i ostale radne mase budu onemogućavane i sputavane u svojim težnjama. Jake funkcije države na ekonomskom i političkom planu su nužnost i one mogu biti osnova za dalji progresivan razvoj, razvoj ka socijalizmu, ukoliko se postepeno širi prostor za uključivanje radnika i ostalih radnih ljudi u poslove upravljanja, i to kako u proizvodnim jedinicama tako i u organima vlasti na lokalnom i višem nivou, u političkim i drugim forumima. A to i jeste put ka socijalizmu, put ka samoupravnom socijalizmu, u kojem solidarnost i može najviše da dođe do izražaja.

Socijalistički odnosi proizvodnje i samoupravljanja mnogo jasnije postavljaju pitanje realne sadržine međuzavisnosti ljudi i njihovih ekonomskih interesa. Zato socijalističko samoupravljanje i jeste ne samo puna sloboda izražavanja ljudi u svim njihovim zajednicama nego i visoko razvijen smisao za uzajamno razumevanje, za razumevanje nosilaca različitih i protivrečnih interesa. Ono omogućuje da se vide ne samo svoji interesi već i interes drugih, ali ne samo zbog nekih moralnih principa nego, pre svega, zbog sopstvenih interesa.

Prava rešenja danas se ne mogu postizati, ali to ne znači da treba čekati. Zaoštrava se kriza nacionalnih ekonomija i kriza kapitalističkog svetskog ekonomskog sistema. Zbog toga je strategija za koju se danas zalažu nesvrstane zemlje i ostale zemlje

u razvoju, strategija koja donosi određene rezultate i postupno napredovanje, jedina prihvatljiva alternativa kojom se teži građenju mostova među brojnim različitim činiocima — u cilju njihovog postepenog usklađivanja, iako je, u krajnjem slučaju, suštinsko rešenje ostvarljivo na tlu potpune negacije kapitalizma kao sistema. Međutim, to ne znači da i danas nije mogućno učiniti zaista mnogo.

# Prilog istoriji Saveza komunista Jugoslavije

*Objavljivanjem prvog dela Projekta istorije Saveza komunista Jugoslavije časopis »Socijalizam« se pridružuje naporima na izradi tog naučnog sintetskog dela. Zapravo, od ovog broja »Socijalizam« će imati posebnu rubriku »Prilog istoriji SKJ«, u kojoj će, sve dok traje taj složen i odgovoran posao, objavljivati razne istoriografske priloge, studije, rasprave i rezultate posebnih istoriografskih istraživanja. Namera »Socijalizma«, kao časopisa SKJ, jeste de se u proces izrade istorije SKJ uključi što širi krug stručnjaka, naučnih, društveno-političkih i kulturnih radnika, pisaca memoarske literature — svih komunista koji se bave obradom pojedinih problema i događaja našeg revolucionarnog pokreta. U ovom poslu redakcija časopisa će ostvariti tesnu saradnju sa Komisijom za istoriju Predsedništva CK SKJ, Redakcionim odborom i pojedinim naučnim timovima koji će proučavati pojedine teme i periode u razvitku KPJ, odnosno SKJ.*

*Ovaj prvi deo Projekta je rezultat višemesečnog rada. Izradu Nacrta projekta Istorije Saveza komunista Jugoslavije Komisija Predsedništva CK SKJ za istoriju SKJ, odnosno Redakcioni odbor za Istoriju SKJ, poverila je Zajednici institu-*

*cija za izučavanje novije istorije naroda i narodnosti Jugoslavije. S obzirom na to da Zajednicu čine naučne i druge ustanove iz svih republika, pokrajina i JNA, obezbeđeno je već od početka uključivanje u ovaj rad naučnih radnika svih naših naroda i narodnosti.*

*Na osnovu priloga članica Zajednice posebno formirani Odbor u sastavu: dr Slavoljub Cvetković, Pero Morača, dr Petar Kačevanda i dr Smiljana Đurović, izradio je prvi Prednacrt projekta, koji je razmatran na zajedničkoj sednici Saveta Zajednice, Redakcionog odbora za Istoriju SKJ i članova Odbora. Nakon ove sednice sačinjen je Nacrt projekta Istorije SKJ o kojem je raspravljano na sednicama komisija centralnih i pokrajinskih komiteta SK za istoriju SK, Redakcionog odbora za Istoriju SKJ i Komisije Predsedništva CK SKJ za istoriju SKJ. Iznete primedbe, predloge i sugestije razmotrio je Redakcioni odbor za Istoriju SKJ na četvrtoj proširenoj sednici od 24. do 27. januara 1978. i sačinio novi tekst. U radu ove sednice učestvovali su: dr Tahir Abdyli, dr Slavoljub Cvetković, dr Smiljana Đurović, dr Tone Ferenc, Milutin Folić, dr Ivan Jelić, dr Petar Kačavenda, dr Josip Mirnić, Đorđe Momčilović, Pero Morača, dr Branko Pavićević, Zelen Stanišić, dr Mirko Tiplovšek, dr Nedim Šarac, Boško Šiljegović, Fabijan Trgo i dr Dančo Zografski. Ovako sačinjen predlog Projekta istorije SKJ upućen je ponovo komisijama centralnih i pokrajinskih komiteta SK za istoriju SK, a njihova mišljenja iznesena su na trećoj sednici Komisije Predsedništva CK SKJ 23. marta 1978. godine, na kojoj je Projekat usvojen, uz zaključak da se izvrši konačna redakcija. Ovu redakciju uradili su Boško Šiljegović, dr Slavoljub Cvetković, dr Smiljana Đurović, Marina Hadžić, dr Petar Kačavenda, Đorđe Momčilović i Zelen Stanišić, a potvrdio ju je Redakcioni odbor na svojoj šestoj sednici 12. aprila 1978. godine.*

*Drugi deo Projekta, koji sadrži istoriografski osvrt i čini njegov sastavni deo, objavićemo u jednom od narednih brojeva.*

# Projekt istorije Saveza komunista Jugoslavije

## Cilj i karakter dela

Revolucionarni procesi na jugoslovenskom prostoru predstavljaju najbitiniji element našeg istorijskog razvoja za poslednjih šest decenija. Oni su na istorijsku pozornicu izbacili najdinamičniju snagu modernog društva — radničku klasu naših naroda i narodnosti.

Pokrećući inicijativu za izradu jednotomne Istorije SKJ, Predsedništvo CK SKJ polazilo je od toga da izrada Istorije SKJ predstavlja značajan idejno-politički zadatak i, istovremeno, veoma ozbiljan naučnoistraživački poduhvat za koji su zainteresovani ne samo Savez komunista Jugoslavije već i celokupna naučna javnost, kao i naša socijalistička samoupravna višenacionalna zajednica. U ovom poslu učestvovaće naučnici iz svih naših republika i pokrajina, kao i mnogi društveni, politički i kulturni radnici.

Rad na ovom delu treba da bude još jedan važan prilog daljem učvršćivanju idejno-političkog jedinstva Saveza komunista Jugoslavije. Tome će doprineti kako sam način organizovanja ovog posla tako i marksistička utemeljenost analiza, pogleda i

ocena kojima ovaj poduhvat treba da rezultira. U knjizi će biti sa svih strana osvetljeni putevi i uslovi u kojima je Savez komunista izgrađivao svoju revolucionarnu teoriju, politiku i strategiju, zatim uloga radničke klase i države u socijalističkoj izgradnji; razvoj socijalističkog samoupravljanja; nacionalno pitanje; socijalizam kao svetski proces; odnos među socijalističkim zemljama i komunističkim partijama i suština politike nesvrstavanja i međunarodnih odnosa naše zemlje. Biće pokazano u kakvim je istorijskim okolnostima i na koji način Savez komunista vodio borbu za pobedu ideja socijalizma, nacionalne ravnopravnosti, samoupravljanja, za vodeću društvenu ulogu radničke klase, ostvarivanje doktrine opštenarodne odbrane i društvene samozaštite.

Na temelju postignutih naučnih rezultata Istorija SKJ treba da prikaže tokove izgrađivanja samostalne koncepcije Saveza komunista o socijalističkom samoupravnom razvitku; procese idejno-političkog sazrevanja i organizacione izgradnje Saveza komunista; njegova samokritička preispitivanja i prevazilaženja svojih prvobitnih saznanja; oslobađanje od doktrinarstva i savladavanje negativnih pojava u sopstvenim redovima (oportunizma, frakcionaštva, liberalizma, unitarizma, nacionalizma); kritičko suočavanje i suprotstavljanje hegemonističkim i drugim negativnim političkim i idejnim tendencijama u međunarodnom radničkom pokretu itd. Time bi ovo delo doprinelo osvetljavanju istorijske borbe naroda i narodnosti, radničke klase i Saveza komunista Jugoslavije za pobedu socijalističke revolucije i za socijalistički samoupravni razvitak i omogućilo bolje razumevanje procesa revolucionarnog preobražaja našeg društva.

Teorijsko-metodološke rasprave, objavljivanje studija i rasprava, kao i celokupan rad na Istoriji SKJ, ojačaće marksističku orijentaciju u istoriografiji i doprineće razvoju društvene teorije. Rad na ovom delu daće podsticaj novim istraživanjima, izradi novih studija i monografija iz istorije SKJ, kao i višetomne Istorije SKJ.

Objavljivanjem Istorije SKJ dobiće se jedan od osnovnih priručnika za ideološki rad i marksističko obrazovanje članstva i kadrova Saveza komunista. Ovo delo će imati i poseban značaj za nastavni i naučno-pedagoški rad u školama i na univerzitetima. Istorija SKJ doprineće i objektivnom informisanju svetske javnosti o ulozi komunista Jugoslavije u borbi za socijalizam i za nove ekonomske i političke odnose u svetu.

**Uslovi za rad na sintezi Istorije**
**Saveza komunista Jugoslavije**

Celokupan rad na pisanju Istorije SKJ organizuju i vode Komisija Predsedništva CK SKJ za istoriju SKJ i komisije centralnih i pokrajinskih komiteta Saveza komunista za istoriju SK, uz stalnu

saradnju sa organima Predsedništva CK SKJ i centralnih i pokrajinskih komiteta savezâ komunista republika i pokrajina. Na predlog centralnih i pokrajinskih komiteta SK i Komiteta organizacije SKJ u JNA imenovan je Redakcioni odbor za Istoriju SKJ sa zadatkom da u određenom roku pripremi tekst Istorije SKJ.

Za izradu sinteze Istorije SKJ postoje osnovne naučne pretpostavke. Razvili su se naučni instituti u svim republikama i pokrajinama, izrasli su naučni i stručni kadrovi. Razvoj istoriografije savremene istorije jugoslovenskih zemalja u poslednje dve decenije, posebno istoriografije radničkog pokreta i revolucije, manifestovao se u velikim istraživačkim poduhvatima u oblasti najznačajnijih tematskih područja istorije Jugoslavije 1918—1975. godine koje su preduzeli naučni timovi u institutima za noviju istoriju naroda i narodnosti Jugoslavije pri katedrama na fakultetima i drugim naučnim ustanovama. Ove institucije bave se naučnoistraživačkim radom u oblasti istorije naroda i narodnosti Jugoslavije u XX veku, zasnovanim na marksističkom shvatanju istorije. U svim republikama i pokrajinama, kao i na nivou federacije, razvili su se i arhivi, muzeji, naučni, dokumentaristički i marksistički centri, partijske škole, održavaju se kursevi i seminari itd.

Potrebno je pokrenuti i podstaći neposredan dogovor društveno-političkih, naučnih i stručnih faktora radi sistematskog izdavanja arhivske građe SKJ i SKOJ-a.

Do sada su postignuti značajni rezultati u prikupljanju i sređivanju izvorne arhivske građe, a međunarodnom razmenom došlo se i do dragocenih dokumenata iz inostranih arhiva koji omogućavaju da se na celovitiji način osvetle pojedini ključni momenti iz istorije SKJ. Međutim, kao jedan od važnih zadataka u vezi sa daljim radom na istoriji SKJ nameće se potreba novih istraživanja i prikupljanja relevantne istorijske građe za istoriju SKJ, posebno u inostranstvu.

I dalje treba činiti posebne napore na podsticanju istaknutih učesnika radničkog pokreta i revolucije da pišu tekstove memoarskog karaktera.

Od posebne važnosti za izradu Istorije SKJ su *Izabrana dela* Josipa Broza Tita, kao i rad na objavljivanju Titovih Sabranih dela u obimu od 60 tomova, što će biti neophodna osnova za sve naučne i političke analize i ocene borbe SKJ i njegovog revolucionarnog delovanja.

Publikovani su i radovi E. Kardelja, V. Bakarića, B. Kidriča, M. Popovića, M. Pijade i drugih rukovodilaca u Savezu komunista Jugoslavije. U pripremi su i Sabrana dela V. Vlahovića. Značajan doprinos dala su i enciklopedijska izdanja Leksikografskog zavoda Jugoslavije, kao i drugo izdanje *Vojne enciklopedije.*

Program SKJ, rasprave vođene u toku pripreme za izradu Ustava SFRJ, Ustav SFRJ i Zakon o udruženom radu značajni su dokumenti za rad i na Istoriji SKJ.

Od naročitog značaja za sagledavanje teorijske misli i prakse socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji je studija Edvarda Kardelja *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* kao i druge teorijske i političke rasprave o nacionalnom pitanju i političkom sistemu SFRJ.

Istoriografski osvrt, iznet u drugom delu ovog projekta, pokazuje samo u osnovnim crtama rezultate naučnih istraživanja. Važno je istaći da su ti naučni rezultati posledica procesa koji je u poslednje dve decenije doprineo tome da se naša istoriografija savremene istorije usmeri na pozitivne tekovine razvoja socijalističke misli i na proučavanje istoriografskih rukopisa nastalih kao plod rada revolucionara na robiji, a nalaze se u fondu Mitrovačke biblioteke.

Izrasla u specifičnim uslovima i na sopstvenom iskustvu, ova istoriografija predstavlja baštinu naše kulture i ideologije. Osobito značajno za njen nastanak i razvoj bilo je otvaranje nove velike tematske oblasti — istorije radničkog pokreta i revolucije. Izrastanje istorije radničkog pokreta i revolucije u opštu istoriju naroda i narodnosti Jugoslavije pojava je od posebne važnosti koja je naučnike nužno usmerila na to da traže rešenja zasnovana na naučnim rezultatima marksizma. U traganju za tim rešenjima u našoj istoriografiji savremene istorije nikli su posebni istoriografski centri koji okupljaju i uzdižu značajan broj naučnih radnika, što se odražava i na ukupne rezultate istoriografskih istraživanja.

Rad na Istoriji SKJ, na dostignutom nivou jugoslovenske istoriografije, treba da omogući i da dosadašnji razvoj marksističke kritike preraste u stalno preispitivanje naučnih rezultata i teorijske misli, kao i pravo na preispitivanje uvreženih shvatanja i ocena istorijskih događaja. Sva takva nastojanja značiće realan doprinos radu na izradi Istorije SKJ.

Analize istoriografskih rezultata ukazuju na to da su socijalistička misao, pojava i razvoj radničkog pokreta do 1914. istraženi do stepena koji omogućava da se sagledaju nastajanja pojedinih radničkih pokreta, pojave i razvoj socijaldemokratskih organizacija do prvog svetskog rata, kao i njihove međusobne veze i uticaji, razlike i suprotnosti. O radničkom pokretu u toku rata i o pitanjima vezanim za osnivanje jedinstvene revolucionarne organizacije radničke klase u novostvorenoj državi SHS postoji literatura koja predstavlja osnovu za istorijsko prikazivanje ovih događaja i problema.

Istoriografski osvrt ukazuje na svu raznovrsnost i specifičnost naučne literature koja obrađuje pitanja i probleme Saveza komunista Jugoslavije u legalnim i ilegalnim uslovima, u revoluciji i vremenu izgradnje samoupravnih socijalističkih odnosa.

Istovremeno, istoriografski radovi upućuju na zaključak da su za period 1918 (1919)—1941. nedovoljno istražena privredna kretanja, poreklo, struktura i položaj radničke klase, da su otvorena pitanja idejnih previranja i političkih sukoba u KPJ i da su

o ulozi kulturnih stvaralaca i inteligencije u revolucionarnom pokretu objavljeni tek prvi istraživački radovi. Nema dovoljno naučnih radova o istraživanju odnosa Komunističke partije Jugoslavije prema selu i seljačkom pitanju. Isto tako, otvoreno je pitanje odnosa i uticaja Komunističke internacionale na razvoj komunističkog pokreta u Jugoslaviji. Istraživanje ovih pitanja uslovljeno je mogućnošću korišćenja arhivske dokumentacije izvršnih organa Komunističke internacionale, Balkanske komunističke federacije i pojedinih sekcija Komunističke internacionale.

O narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji 1941—1945. dosta je pisano, ali su nedovoljno obrađeni aktivnost partijskih organizacija u toku rata, socijalna osnova revolucije i problem kontrarevolucije.

Istoriografsko istraživanje sve više se bavi razvitkom socijalističke Jugoslavije. Objavljeni radovi ukazuju da se i ovo razdoblje može istraživati i istoriografski obraditi, s tim da se u ovom slučaju mora svestranije primeniti i višedisciplinarni pristup. Tu je, međutim, problem nedovoljne pristupačnosti jednog dela istorijske građe. Nijedna članica Zajednice institucija za izučavanje novije istorije naroda i narodnosti Jugoslavije nema razvijena istraživanja posleratnog razvoja u obliku i obimu kao za ranije periode. Samo pojedini naučni radnici proučavaju te probleme. Na ovaj period istorije SKJ, odnosno savremene istorije naroda i narodnosti Jugoslavije, trebalo bi obratiti posebnu pažnju s obzirom na trajanje toga razdoblja i na njegov izuzetni istorijski značaj za unutrašnji razvitak Jugoslavije, naročito republika i pokrajina, naroda i narodnosti, a isto tako i s obzirom na naše mesto u savremenom međunarodnom radničkom pokretu i međunarodnim zbivanjima. Pri tome se mora voditi računa o doprinosu socijalističke Jugoslavije politici nesvrstavanja i o značaju te politike.

Istorijska uloga komunističkog pokreta u Jugoslaviji je u tome što je, osobito od dolaska Josipa Broza Tita na čelo KPJ (SKJ), usmerio revolucionarni preobražaj u našoj zemlji u pravcu kojim je omogućeno da se naši narodi i narodnosti istorijski uvrste i uključe u svetsku istoriju. I stoga je nužno da naučni timovi pristupe pisanju Istorije SKJ sa osnovnom metodološkom postavkom da je istorija radničkog pokreta, SKJ i revolucije neodvojiva od istorije naroda i narodnosti Jugoslavije i deo opšte istorije socijalizma.

Istoriju SKJ nije moguće izučavati i uopštavati sasvim odvojeno od ostalih delova radničkog pokreta i od prirodno-istorijskih pojava na našem istorijskom prostoru. Metodološki, istorija SKJ ne može se tretirati kao istorija samo jednog političkog pokreta.

Iz svega toga proizlazi složenost posla na izradi Istorije SKJ. Treba težiti tome da se u toku pojedinih faza rada na tekstu sinteze aktivno uključe ne samo stručnjaci i odgovorna tela SKJ već i širi krug društveno-političkih i kulturnih radnika. Naučni i politički

kvalitet ovog napora je u tome što će on biti izraz zajedničkog rada svih članica Zajednice institucija za izučavanje novije istorije naroda i narodnosti Jugoslavije, a posebno naučnika iz svih republika, pokrajina i JNA.

Istoriografski osvrt je selektivan i obuhvata većinu radova koji se neposredno odnose na istoriju SKJ, a nastali su posle publikovanja Pregleda istorije SKJ. On ne uključuje kompleksne radove iz istorije naših naroda i narodnosti, pojedinih perioda, istorije države, političkih stranaka i slično. (Širi istoriografski pregled ove literature u osnovi je dat u knjizi *The Historiography of Yugoslavia 1965—1975*, Beograd 1975, 371—442.) Istoriografski osvrt ukazuje na širinu naučnog rada na istoriji SKJ, kao i na specifičnosti istraživačkog rada za pojedine vremenske periode koje su se odrazile na vrstu, obim i brojnost naučnih priloga, i u funkciji je osnovnog teksta Projekta.

U okviru rada na sintezi Istorije SKJ nameće se i potreba izrade detaljne bibliografije.

Da bi se sagledali metodološki i drugi problemi u radu na Istoriji SKJ, biće organizovane tematske i metodološke rasprave i razgovori. Očigledno je da nam u istoriografskom smislu nedostaju sintetički pregledi, rasprave i članci i da se još ograničavamo na parcijalne istraživačke poduhvate i probleme. Pokazalo se preko potrebnim da se učini napor da se metodološki pokuša sagledati razvoj naše savremene istoriografije. Zbog toga je i dat ovakav karakter i ton celokupnom metodološkom konceptu Istoriografskog osvrta koji je izdvojen kao faza rada koja treba da doprinese usklađivanju stavova o konkretnim pitanjima rada na Istoriji Saveza komunista Jugoslavije.

Razrešavanje pitanja opšteg i posebnog je tema koja je politički najinteresantnija i najosetljivija i na tome bi trebalo da se, pored istoričara, angažuju istaknuti naučni radnici koji se bave savremenom društvenom teorijom i članovi komisija za istoriju Saveza komunista.

Nosioci rada na Istoriji SKJ su Komisija Predsedništva CK SKJ za istoriju SKJ i komisije centralnih i pokrajinskih komiteta SK za istoriju SK, pa se samim tim timski rad na stvaranju ovog dela nameće kao najpogodnije rešenje. Zbog toga je prioritetan organizacioni zadatak da se angažuju odgovarajući naučni radnici iz svih republika i pokrajina, da se iz njihovog sastava formiraju timovi za pojedine periode ili teme i da se unutar tih timova usaglašavaju naučni rezultati, a posebno oni što se odnose na probleme opšteg, posebnog i pojedinačnog u istoriji naroda i narodnosti Jugoslavije.

Rad na Istoriji SKJ na izloženim principima zadatak je koji može da se izvrši do Dvanaestog kongresa SKJ.

## Tematski sadržaj

Dosadašnji rezultati postignuti u oblasti istraživanja nastanka, razvitka i delatnosti Saveza komunista Jugoslavije, i pored izvesnih, a ponegde i znatnih praznina, omogućavaju da se pristupi izradi sinteze Istorije SKJ.

Istoriografski osvrt dosta reljefno pokazuje da je reč o značajnim rezultatima primarnih istraživanja, o čemu svedoče monografije i drugi radovi stvarani neposredno na arhivskim i drugim izvorima. Po karakteru i stepenu obrade to su pretežno rekonstrukcije s više ili manje analitičkih elemenata, koje zahvataju uže regije i periode ili samo određene probleme, pojave ili ustanove. Otuda imamo relativno veliki broj istraživača koji su najvećim delom dobri poznavaoci kraćih perioda i pojedinih pojava. S tom činjenicom mora se računati pri organizaciji rada na Istoriji SKJ. Takvo stanje nesumnjivo objektivno uslovljava, uz neke druge probleme, složenost rada na sintezi. Ovde je zapravo reč o prvom pokušaju izrade sinteze u oblasti najnovije istorije u jugoslovenskim okvirima, pa je razumljivo da ćemo se sresti s mnogim novim metodološkim problemima, kao i onim iz oblasti organizacije ovog posla.

Kada je u pitanju prošlost naših naroda i narodnosti u novijoj istorijskoj epohi, a pogotovo istorija SKJ, onda se problem opšteg i posebnog višestruko nameće. Savez komunista Jugoslavije nastao je na osnovama radničkih pokreta u jugoslovenskim zemljama pre prvog svetskog rata, koji su tada bili međusobno odeljeni, pretežno organizaciono samostalni ili su predstavljali deo radničkih organizacija susednih zemalja. Razlike među njima, ne samo s obzirom na vreme nastanka nego i na druge značajne elemente, proizišle su, u prvom redu, iz ondašnjeg međunarodnog i unutrašnjeg razvitka, manifestujući se u zasebnom i povezanom delovanju u pojedinim područjima, a često i u nacionalnim okvirima. Reč je, dakle, o složenoj istorijskoj pojavi, istovremenom postojanju istorodnih i različitih organizacija radničke klase na jugoslovenskom tlu, koje su, zavisno od konkretnih uslova, imale određene specifičnosti u idejno-političkim orijentacijama, tretmanu osnovnih problema kojima su se bavile i bile izložene uticajima sa više strana.

Komunistička partija Jugoslavije, kao jedinstvena politička organizacija radničke klase, nastala je u novom državnom okviru — Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Prema tome, ona se javlja i deluje u državi sa svim nacionalnim, pa i užim regionalnim specifičnostima proisteklim iz nasleđa prošlosti i, posebno, razlika u dostignutom stepenu društveno-ekonomskog razvitka i iz svega onoga što otuda sledi. To je nesumnjivo objektivna osnova neophodnosti naučnog istraživanja (danas već veoma razvijenog) u nacionalnim, pokrajinskim, a često i u užim regionalnim okvirima. Međutim, na toj osnovi mogu se pojaviti tendencije da se pojedi-

 

načno i posebno apsolutizuje, a da se zanemari, pa često i ne sagledava ono što je opšte i jedinstveno. Istina, takva shvatanja su se javljala i kao alternativa ranije snažnije izraženim tendencijama da se apsolutizuje opšte i da se razvitak radničkog pokreta prikazuje kao homogeno, pravolinijsko kretanje jedne jedinstvene celine.

U ovu problematiku ulazi svakako i pitanje teritorijalnog okvira u kome treba prikazivati Istoriju SKJ. Nužno je poći od principa da je jedinica teritorijalnog okvira republika, odnosno pokrajina, a unutar njih valja tražiti razlike i specifičnosti. Istorijska istraživanja u ovim okvirima već su dala značajne rezultate. Ona će se i ubuduće kretati u okvirima današnjih državnih, republičkih i pokrajinskih teritorija. Takođe treba pratiti karakteristike komunističkih i progresivnih pokreta jugoslovenskih naroda izvan granica Jugoslavije i veze KPJ s njima.

Teško je ovde dati potpunija rešenja svih problema koji proističu iz ovog metodološkog načela. Mnogo toga biće usaglašeno u toku samog rada. Potrebno je odrediti osnovne principe pristupa izradi Istorije SKJ.

S obzirom na karakter i namenu Istorije SKJ, u obradi nastanka i razvitka radničkog pokreta do 1918. godine, pored izlaganja osnovnih karakteristika svakog pokreta (prodiranje socijalističkih ideja, stvaranje i uloga socijaldemokratskih partija i organizacija itd.), težište mora biti i na prikazivanju onoga što je činilo osobenost uslova i opštu zakonomernost razvitka svakog od njih, kao i na osvetljavanju međusobnih razlika, ali i veza, saradnje i svega onoga što je vodilo zbližavanju i ujedinjavanju tih pokreta.

U Istoriji SKJ, pri obradi perioda od 1918. godine pratiće se osnovne karakteristike razvoja revolucionarnog radničkog pokreta u državnim, republičkim i pokrajinskim okvirima, kao i stvaranje SKJ i izgrađivanje njegove jedinstvene klasne organizacije, politike, strategije i taktike.

Istorija SKJ biće data u okvirima opšteg istorijskog razvoja. Ovde je svakako na prvom mestu istorija radničke klase — njen nastanak (uključujući opšte uslove u kojima se javlja i u kojima se konstituiše), a zatim njen razvitak i položaj u pojedinim karakterističnim etapama. Mnoga druga relevantna opšta pitanja (klasni odnosi, međunacionalni odnosi, politička i ekonomska struktura društva, uloga omladine i druga) morala bi biti uključena. Isto tako treba obuhvatiti razvoj i stanje u međunarodnom radničkom pokretu i međunarodne odnose u svetu — internacionale, Parisku komunu, oktobarsku revoluciju, krizu svetskog kapitalističkog sistema, fašizam, hladni rat, blokove, antikolonijalne i oslobodilačke pokrete, nesvrstavanje itd.

Složenost primene ovako najopštije formulisanih metodoloških načela, kada je reč o istoriji SKJ, proizlazi iz stvarne istorijske uloge SKJ u različitim etapama kroz koje je do sada prošao. Tu se javljaju veoma krupne razlike u svakom od istorijskih perioda:

konstituisanje radničkog pokreta; izrastanje KPJ u avangardu revolucionarno-demokratskog, antifašističkog pokreta i sazrevanje revolucionarne krize; NOR i oružana revolucija; konstituisanje socijalističke Jugoslavije i uspostavljanje samoupravnih društvenih odnosa, pri čemu Savez komunista usmerava celokupni društveni razvitak. Nesumnjivo je da u zavisnosti od istorijske situacije bitno jača uloga Partije u društvenim kretanjima i da se, prema tome, menjaju kriteriji praćenja opštih okvira — i unutrašnjih i međunarodnih.

Treba težiti tome da se Istorija SKJ ne svede isključivo na istoriju radničke klase ili na političku istoriju, nego da se kompleksno prati razvitak radničkog pokreta i društva u celini, u onoj meri u kojoj je SKJ postao određujući društveno-politički faktor u nastanku i razvoju SFRJ.

Treba takođe imati na umu i neke probleme koji se javljaju u vezi sa prihvaćenim pristupom izradi Istorije SKJ. Za metodološku raspravu ostaje problem korišćenja rezultata drugih nauka i uključivanja naučnih radnika iz tih oblasti nauke, posebno pri obradi posleratnog razvitka istorije SKJ.

Kada je reč o pisanju Istorije SKJ toga razdoblja nije samo u pitanju obrada privrede, kulture, političkog razvoja, socijalnih promena već i sagledavanje razvoja teorije sa svim protivrečnostima, odstupanjima, ali i sa njenom primenom na sopstvene uslove revolucionarne prakse, pogotovo u toku dve poslednje decenije. U vezi s tim naša istoriografija odbacuje teoriju distance. Ona prihvata načelo da je primenom istorijskog metoda moguće obraditi i one istorijske procese koji još nisu završeni. Šire uzeto, pod tim se konkretno podrazumeva razvitak SFRJ od početka pedesetih godina, što, kako je već naglašeno, nikako ne znači da bi obrada tog perioda razvitka, pogotovo u razdoblju 1952—1978, bila stvar isključivo istorijske nauke.

U pogledu periodizacije potrebno je takođe naći najadekvatnija rešenja. Po svemu sudeći, moraju se preispitati dosadašnja iskustva. Još u toku diskusije o Pregledu istorije SKJ mogla su se čuti kritička mišljenja o periodizaciji. Grupisanje celokupne materije u uvod (prikaz nastanka i razvitka radničkog pokreta do 1918. godine) i osam glava, od kojih se u pet obrađuje period 1918—1941, u jednoj NOR i revolucija i u dve period od 1945. do 1958. godine, rezultat je tadašnjih shvatanja o nameni i karakteru takve knjige, pri čemu je svakako značajan faktor bila težnja da se prezentira tada najmanje poznati period delatnosti KPJ — onaj od 1918. do 1941. godine.

Danas je takvo shvatanje uglavnom prevaziđeno. Daleko su se jasnije iskristalisala tri osnovna razdoblja u istorijskom razvitku i delatnosti SKJ, pa je to opšte prihvaćeno kao polazna osnova u rešavanju pitanja periodizacije, počev od 1918. godine, sa stanovišta istorijske sinteze o kojoj je ovde reč. Nametale su se,

međutim, dileme oko toga da li zbivanja do 1918. godine dati u sintezi Istorije SKJ kao uvodni deo ili kao poseban, prvi od četiri osnovna razdoblja razvitka Partije. U diskusijama vođenim u okviru priprema ovog projekta izneseno je dosta argumenata u prilog oba pristupa. U prvom se polazi od činjenice da je ovo Istorija SKJ i da je Partija, kao politička organizacija, nastala 1919. godine, a da je prethodni razvitak radničkih pokreta u zemljama jugoslovenskog područja pretpostavka i predistorija SKJ. U drugom se ističe da se radnički pokreti i njihove političke organizacije u jugoslovenskim zemljama do 1918. godine tretiraju kao počeci SKJ, te bi tom razdoblju trebalo posvetiti posebno poglavlje ovog dela.

Imajući u vidu sve predloge i mišljenja koji su izneseni u raspravama o Projektu istorije SKJ, preovladao je stav da se celokupna problematika istorijske sinteze razmatra u četiri osnovna dela:

prvi deo — do 1918. godine;

drugi deo — od 1918. do 1941. godine;

treći deo — od 1941. do 1945. godine;

četvrti deo — od 1945. do 1978. godine.

Za realnije sagledavanje principa obrade i prihvatanje osnovnih stavova o kompoziciji materije i tretmanu problematike razvitka u okviru pojedinih delova značajno je da se polazi od namene i karaktera istorijske sinteze, da se ima na umu obim te sinteze, a i izvesne opšte proporcije između navedenih delova.

Istorija SKJ je namenjena članstvu SKJ i širem krugu čitalaca, biće objavljena u jednom tomu i imaće oko 50 autorskih tabaka.

*Prvi deo (do 1918. godine)*

Polazeći od onoga što je već rečeno o funkciji i strukturi prvog dela Istorije SKJ, razdoblje do 1918. godine obradiće se sintetizovano, kao sažeti presek (obima oko 6 autorskih tabaka) nastanka i razvitka radničkih pokreta na području Jugoslavije. Stoga će odgovarajuća materija i problematika biti ovde izložena kondenzovano, s tim da se: (a) celi razvoj prati sa stanovišta celina u okvirima pojedinih jugoslovenskih zemalja, to jest područja jugoslovenskih naroda i narodnosti i (b) u izlaganju istorije radničkih pokreta uvaže i ocrtaju izrazite faze njihovog razvoja od nastanka do početka 1919. godine.

Okosnicu istorijske obrade ovog razdoblja prvenstveno čini sledeća tematika:

— državno-pravni status jugoslovenskih zemalja; socijalna struktura stanovništva i položaj jugoslovenskih naroda i narodnosti u vreme nastanka kapitalizma;

— uslovi i osnovne karakteristike pojave i razvoja kapitalističkog načina proizvodnje, radničke klase i odgovarajućih odnosa na tom području;

— socijalistička misao — njeni prvi propagatori i nosioci u jugoslovenskim zemljama;

— najraniji oblici aktivnosti i udruživanja radništva i njihova idejna i klasna obeležja;

— razvojni putevi i karakteristike radničkih pokreta u jugoslovenskim zemljama do stvaranja socijaldemokratskih političkih organizacija i stranaka;

— socijaldemokratske organizacije i partije — njihova ideološka osnova i programski dokumenti, politika, društveni uticaj i uloga, odnos prema klasnoj borbi i ključnim pitanjima tadašnjeg društva i opšteg razvoja, prema nacionalnom i agrarnom pitanju, sindikatima, jugoslovenstvu, federaciji, imperijalizmu, revoluciji, ratu i sličnom;

— uključivanje i delovanje u međunarodnom radničkom pokretu i u Drugoj internacionali;

— međusobne veze i uticaji socijaldemokratskih organizacija i partija u jugoslovenskim i drugim zemljama;

— previranja i promene u socijalističkim pokretima u jugoslovenskim zemljama u razdoblju prvog svetskog rata i krize svetskog kapitalističkog sistema;

— odnos socijaldemokratskih organizacija i partija prema stvaranju jugoslovenske državne zajednice i ujedinjenju radničkog pokreta na revolucionarnoj klasnoj platformi.

Težište bi moralo biti na onim pojavama i problemima koji su imali trajnije značenje i dalekosežnije posledice po celokupan razvoj revolucionarnog radničkog pokreta.

*Drugi deo (od 1918. do 1941)*

Sa stanovišta istorijske sinteze mora se imati na umu da je period od 1918. do 1941. karakterističan po narastanju revolucionarnog pokreta, zatim njegovoj stagnaciji i, konačno, izrastanju KPJ u revolucionarnu avangardu sa svim onim elementima koji proističu iz uloge svesnog faktora u društvenim procesima — sve do izrastanja revolucionarnog pokreta u odlučujuću društvenu snagu.

Mogućno rešenje u pogledu obima: oko 13 autorskih tabaka.

Mada će konačna periodizacija biti utvrđena nakon naučnih rasprava, mogućno je prihvatiti i već uobičajenu podelu ovog razdoblja razvoja Partije: stvaranje KPJ i legalni period (1918—1921); KPJ u vreme ilegalnog delovanja, idejnih sukoba, frakcijskih borbi i pojave antifrakcijskih snaga (1921—1929); KPJ u vreme šestojanuarske diktature (1929—1934); KPJ u vreme jačanja antifašističkih pokreta, konsolidacije i izrastanja u revolucionarnu partiju radničke klase (1935—1941).

U tekstovima za svako razdoblje biće date osnovne karakteristike društveno-ekonomskih i političkih prilika, a takođe i međunarodnih odnosa i odnosa u međunarodnom radničkom pokretu, s posebnim osvrtom na nove pojave u pogledu položaja i razvitka radničke klase. Osnovna pažnja biće usredsređena na proces idejno-političkog i organizacionog osposobljavanja KPJ za revolucionarnu akciju.

Biće razrađen odnos KPJ prema političkim, sindikalnim i drugim organizacijama radničke klase, prema seljaštvu i organizacijama koje su stvorili građanska opozicija i vladajući režim.

Sadržaj istorijske sinteze ovog perioda, pa prema tome i težište obrade, obuhvatiće, pre svega, prikaz najbitnijih procesa, pojava i problema u okvirima dva osnovna razdoblja.

1. Osnivanje i razvoj KPJ:

— prihvatanje revolucionarne orijentacije u jugoslovenskom radničkom pokretu i stvaranje SRPJ(k) i revolucionarnih sindikata (1918—1920);
— osobenost revolucionarne situacije;
— osnivanje i razvoj SKOJ-a;
— prilagođavanje KPJ ilegalnim uslovima rada;
— odnos KPJ prema legalnim oblicima organizovanja i delatnosti radničke klase;
— ekonomski položaj i struktura radničke klase;
— odnos i evolucija stavova KPJ prema nacionalnom pitanju;
— odnos KPJ prema seljaštvu i agrarnom pitanju;
— političko i organizaciono sazrevanje SKOJ-a;
— idejne borbe u KPJ — borba za revolucionarnu avangardu — širenje veza sa radništvom, seljaštvom i inteligencijom — frakcijske borbe u rukovodstvu KPJ;
— Osma zagrebačka partijska konferencija i njen značaj za razvoj KPJ;
— KPJ u vreme šestojanuarske diktature i velike ekonomske krize;
— otpori diktaturi, oživljavanje rada KPJ i narastanje antifašističkih snaga;
— borba i delatnost komunista na robiji;
— KPJ i Balkanska komunistička federacija;
— Kominterna i KPJ.

2. Razvoj KPJ pod neposrednim Titovim rukovodstvom:

— borba za konsolidaciju KPJ kao revolucionarne avangarde i njena sve potpunija odgovornost za revolucionarne tokove pred sopstvenom radničkom klasom i narodom;

— SKOJ i revolucionarni omladinski pokret; borba za jedinstvo mlade generacije;

— borba za jedinstvo radničke klase;

— internacionalizam jugoslovenskih komunista;

— politika KPJ i nacionalno pitanje, borba za Jugoslaviju kao demokratsku federativnu zajednicu ravnopravnih naroda i narodnosti; stvaranje nacionalnih partija;

— linija Narodnog fronta i proces formiranja nove politike i strategije KPJ kao osnove za razvijanje širokog revolucionarno-demokratskog pokreta protiv reakcije i fašizma;

— KPJ, antifašistički pokret i odbrana zemlje;

— značaj i uloga inteligencije u stvaranju idejne nadgradnje komunističkog pokreta i pripremanju revolucije;

— idejno-političko osposobljavanje članstva;

— Peta zemaljska konferencija; ideološke, političke i organizacione pripreme za oružanu revoluciju;

— idejni doprinos i teorijska misao jugoslovenskih komunista.

*Treći deo (od 1941. do 1945)*

Period narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, u kome je KPJ ostvarila svoju istorijsku ulogu organizatora i predvodnika, biće obrađen tako da će cela materija biti grupisana u dva poglavlja, pri čemu bi granicu između njih činilo Drugo zasedanje AVNOJ-a.

Obim ovog dela: oko 14 autorskih tabaka.

U ovom delu treba da se što jasnije prikažu društveno-političke i ekonomske prilike u zemlji pod fašističkom okupacijom, rukovodeća i organizatorska uloga KPJ, širina i karakter narodnooslobodilačkog rata i revolucionarnih procesa i odnos i položaj Jugoslavije u antihitlerovskoj koaliciji:

— aprilski poraz Kraljevine Jugoslavije i kurs KPJ na oružanu borbu protiv okupatora, izražen u stavovima i odlukama sednice CK KPJ od 10. aprila 1941;

— podela Jugoslavije od strane okupatora, okupacioni sistemi; osnovni ciljevi okupatora; politika zavađanja naroda, stvaranje kvislinških režima, denacionalizacija, fašizacija i genocid; eksploatacija ljudskih i materijalnih potencijala zemlje; posebnosti okupacionih sistema i najznačajniji pravci i promene okupacione politike; formiranje fronta kolaboracije, odnosno kontrarevolucije, i njeno slamanje u toku rata;

— strategija i taktika KPJ u uslovima okupacije — njihovo postavljanje na Majskom savetovanju 1941. i evolucija u toku oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije;

— koncepcija oružane borbe: partizanski rat kao osnovni oblik mobilizacije najširih narodnih slojeva za ustanak i njegovo izrastanje, kroz specifične oblike vojne organizacije i taktike, u

trajan svenarodni rat za ostvarivanje svakodnevnih i dalekosežnih oslobodilačkih i revolucionarnih ciljeva;

— savetovanje u Stolicama, stvaranje Vrhovnog štaba, glavnih, pokrajinskih i oblasnih štabova i organa narodne vlasti;

— uloga KPJ u stvaranju i razvoju oružanih snaga revolucije;

— uloga i doprinos Saveza komunističke omladine Jugoslavije pripremi ustanka, razvoju i pobedi narodnooslobodilačkog rata i revolucije, stvaranju i jačanju jedinstva mlade generacije;

— Narodnooslobodilački front (NOF) kao izraz najšireg jedinstva naroda i politička osnova narodnooslobodilačke borbe; bogatstvo puteva i oblika ostvarivanja jedinstva;

— Osvobodilna fronta (OF) u Sloveniji i oblici NOF u drugim područjima zemlje, sve do stvaranja masovnih organizacija — Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ-a), Antifašističkog fronta žena (AFŽ-a) i Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta, uključujući borbu za proširivanje ostvarenog jedinstva u vreme sporazuma Tito — Šubašić i u završnoj etapi rata (Osnivački kongres JNOF-a);

— stvaranje narodne vlasti izražene u narodnooslobodilačkim odborima i antifašističkim većima, kao uslova za demokratski i revolucionarni razvoj i osnove nove državne organizacije; evolucija politike KPJ u pogledu karaktera NOO, izrastanje NOO iz privremenih u trajne organe vlasti i Prvo i Drugo zasedanje AVNOJ-a;

— realizacija politike KPJ u oblasti nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa; NOB kao put ostvarivanja prava svakog naroda i narodnosti da odlučuje o svojoj sudbini; ravnopravnost kao osnov zajedničke borbe naroda i narodnosti Jugoslavije za oslobođenje i revolucionarni preobražaj; izgradnja nove državne zajednice;

— internacionalizam narodnooslobodilačkog pokreta izražen u doprinosu NOB-a pobedi nad fašizmom i u saradnji i podršci oslobodilačkim snagama susednih zemalja;

— međunarodni položaj NOP-a i nove Jugoslavije i borba za međunarodnu afirmaciju i priznanje u svetlosti položaja i aktivnosti vlade Kraljevine Jugoslavije u izbeglištvu i četničkog pokreta D. Mihailovića, odnosa u antihitlerovskoj koaliciji i stavova vlada savezničkih velikih sila, s jedne, i stavova i politike Kominterne, odnosno Staljina, i njenih odnosa prema NOP-u, s druge strane; politike »podele odgovornosti« za sudbinu oslobođenih zemalja (podela sfera uticaja) u završnoj etapi rata i izvojevanje međunarodnog priznavanja nove Jugoslavije;

— društvene klase i slojevi u NOR-u i revoluciji; rukovodeća uloga radničke klase; uspešna bitka KPJ za milionske seljačke mase i za selo, kao najširi i stalni oslonac dugotrajnog oslobodilačkog i revolucionarnog rata; napredna inteligencija i njeno mesto u NOB;

— rat i revolucija u oblasti privrede i početak menjanja svojinskih odnosa;

— organizacioni razvitak i unutarpartijski život KPJ i SKOJ-a;

— uloga i mesto čoveka — revolucionara, komuniste, borca i humaniste u NOR-u i revoluciji;

— prosveta i kultura; etičke vrednosti revolucije; sfera društvene svesti.

*Četvrti deo (od 1945. do 1978)*

Period razvoja socijalističke Jugoslavije najcelishodnije je obraditi u tri razdoblja. Prvo razdoblje — od 1945. do 1950. godine — koje u osnovi karakterišu obnova zemlje, nacionalizacija i centralizacija, ekonomska blokada i politička izolacija SFRJ, čime se istoriografija i do sada bavila, bilo bi mogućno do najvišeg stepena prikazati na istim metodološkim načelima kao i prethodna. Drugo razdoblje — od 1950. do 1964. godine — u kome se odlučno krenulo sopstvenim putem u izgradnji socijalističkih samoupravnih odnosa, izašlo iz ekonomske i političke izolacije i prišlo izgradnji novih odnosa na međunarodnom planu, bez obzira na ograničene mogućnosti (u pogledu kadrova, korišćenja arhivske građe i drugog) — zahteva takođe istoriografsku obradu i što potpuniji prikaz. Treće razdoblje — od 1964. do 1978. godine — u kome su Osmim kongresom SKJ pokrenuti osnovni procesi ka ostvarivanju vodeće pozicije radničke klase i izgradnje razvijenijeg socijalističkog društva, a SFRJ izrasla u jednu od vodećih zemalja nesvrstanog sveta — zahteva i po načinu izlaganja i po obimu specifičan postupak.

Mogući obim: oko 17 autorskih tabaka.

1. Prvo razdoblje — od 1945. do 1950.

Težište istorijske sinteze u ovom periodu biće na:

— opštoj posleratnoj konsolidaciji: dogradnja državne organizacije (izbori, Konstituanta, Ustav i osnovni zakoni), slamanje kontrarevolucionarnih otpora;

— ulozi SKOJ-a, mlade generacije i masovnih političkih organizacija u obnovi ratom razorene zemlje;

— jačanju JNA i odbrambene sposobnosti FNRJ;

— diplomatskoj borbi za etničke i državne granice i suverenitet FNRJ;

— koncepciji i praksi KPJ u postavljanju osnova i pravaca socijalističke izgradnje: proces promena u svojinskim odnosima, formiranje državnog monopola nad sredstvima za proizvodnju i razvijanje državnocentralističkog sistema (etapa revolucionarnog etatizma) i prelazak na plansku privredu; politika KPJ na selu;

— daljoj organizaciono-političkoj izgradnji KPJ; spajanju SKOJ-a i Narodne omladine;

— međunarodnom položaju i politici KPJ u vreme zaoštravanja međunarodnih odnosa i narastanja atmosfere hladnog rata: pritisci na FNRJ sa Zapada i odnosi među socijalističkim zemljama, nastanak Informbiroa i njegovi napadi na Jugoslaviju, borba protiv hegemonije, za nezavisnost i razbijanje blokade; proces spoznaje uzroka nastalog sukoba i idejno-politička orijentacija KPJ, izražena opštim kursom na samoupravljanje.

2. Drugo razdoblje — od 1950 (Zakon o radničkim savetima) do 1964.

Ovo je početni period postavljanja i razvijanja novih društveno-političkih i društveno-ekonomskih odnosa na osnovama samoupravljanja i nove orijentacije SKJ na planu međunarodnih odnosa:

— ostvarivanje samoupravnih prava u oblasti proste reprodukcije, proširivanje samoupravljanja na sve sfere društvene delatnosti; novi komunalni sistem; Sedmi kongres SKJ i Program SKJ kao podsticaj za dalji proces razvitka samoupravljanja; značaj Programa SKJ za dalji razvoj sveukupnih samoupravnih društvenih odnosa;

— politika SKJ u oblasti ostvarivanja zadataka privredne izgradnje i izvlačenja zemlje iz zaostalosti; porast privredne snage zemlje i standarda radnih ljudi; usklađivanje privrednog rasta;

— razvoj u oblasti kulture i prosvete i posebno u oblasti idejno-političke nadgradnje;

— borba SKJ protiv Informbiroa, protiv shvatanja o neminovnosti uvođenja višepartijskog sistema i birokratsko-etatističkih snaga;

— oblast međunarodnih odnosa i politike SKJ: postavljanje osnova politici aktivne miroljubive koegzistencije i pokreta nesvrstanosti; normalizacija odnosa sa SSSR-om i istočnoevropskim zemljama; dalja podrška oslobodilačkim i revolucionarnim pokretima u svetu.

3. Treće razdoblje — od 1964. do 1978.

Početak ovog razdoblja označavaju stavovi Osmog kongresa, čije su smernice razvitka razradili Deveti i Deseti kongres SKJ, u kojem će se istaći najosnovniji elementi društveno-političkih i ekonomskih procesa koji su karakteristični za savremeni razvoj SFRJ:

— bitka SKJ za prenošenje samoupravnih prava na neposredne proizvođače u sferi proširene reprodukcije — od stavova

Osmog kongresa, preko privredne i društvene reforme iz 1965, Ustava SFRJ do Zakona o udruženom radu;

— dalje rešavanje nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa na principima ravnopravne saradnje, usaglašavanja i dogovaranja u federaciji;

— koncepcija i praksa opštedruštvene odbrane i društvene samozaštite, kao izraz novih društvenih odnosa izgrađenih na osnovama razvijenog sistema samoupravljanja;

— slamanje državnocentralističkih otpora — Četvrti (brionski) plenum — i nacionalističkih i liberalističkih snaga — 21. sednica, Pismo druga Tita i Izvršnog biroa Predsedništva CK SKJ;

— Savez komunista Jugoslavije i savezi komunista u republikama, pokrajinama i JNA kao vodeća idejno-politička snaga u samoupravnom razvoju SFRJ;

— borba za samoupravne odnose u oblasti obrazovanja, nauke i kulture i promene društvene svesti;

— razvijanje i dometi politike nesvrstavanja i uloga SKJ: borba za mir i miroljubivu koegzistenciju, za slamanje ostataka kolonijalizma, bitka za novi svetski ekonomski sistem; SKJ i odnosi u međunarodnom radničkom pokretu.

## Organizacija, osnovne faze i rokovi rada na izradi Istorije SKJ

Komisija Predsedništva CK SKJ za istoriju SKJ organizuje rad na Istoriji SKJ preko Redakcionog odbora za Istoriju SKJ, kao svog organa. Otuda je i osnovni zadatak Redakcionog odbora da neposredno organizuje naučni rad i da u tom cilju na najcelishodniji način angažuje naučne ustanove i pojedine naučne i stručne radnike koji su već do sada postigli odgovarajuće rezultate na izučavanju istorije revolucionarnog radničkog pokreta i Saveza komunista Jugoslavije.

Redakcioni odbor samostalno rešava tematske, metodološke i organizacione probleme rada na pisanju Istorije SKJ, u skladu sa savremenim naučnim dostignućima u ovoj oblasti. U tom cilju daje inicijativu ili neposredno organizuje naučna savetovanja ili druge oblike naučnih rasprava. U naučnom oblikovanju Istorije SKJ Redakcioni odbor sprovodi idejno-političke stavove o kojima se postigne saglasnost u Komisiji Predsedništva CK SKJ za istoriju SKJ, ili u drugim odgovornim organima Saveza komunista, odgovara za dinamiku naučnog rada i usvaja tekst Istorije SKJ.

Odgovornost pred Savezom komunista Jugoslavije za rad na Istoriji SKJ i za samo delo snose, pre svega, autori, Redakcioni odbor za Istoriju SKJ, Komisija Predsedništva CK SKJ za istoriju SKJ, kao i komisije centralnih i pokrajinskih komiteta SK za istoriju Saveza komunista. Stoga je potrebno obezbediti njihovu

najužu saradnju tokom svih faza rada na ovom delu. U tom cilju biće omogućeno komisijama da daju svoje mišljenje i predloge na Projekt istorije SKJ, da zahtevaju ispravke ili dopune, sve dok se ne postigne usaglašenost o celovitom tekstu Projekta. Tokom rada na Istoriji SKJ komisije će imati mogućnost da se međusobno obaveštavaju i dogovaraju o svim ključnim pitanjima rada na ovom delu.

Komisija Predsedništva CK SKJ za istoriju SKJ povremeno će na svojim sednicama analizirati rezultate rada do kojih se došlo i raspravljati o eventualnim problemima u pojedinim fazama rada, kako bi oni blagovremeno bili rešavani, a usvojena dinamika rada obezbeđena.

Normalno je očekivati da će se, pored organizacionih i metodoloških problema, u toku rada javljati i potreba rešavanja nekih idejno-političkih, pa i teorijskih pitanja, bilo u okviru naučnih timova koji rade na tekstovima Istorije SKJ bilo na naučnim savetovanjima ili na sednicama Redakcionog odbora za Istoriju SKJ. Takva pitanja i probleme Komisija Predsedništva CK SKJ za istoriju SKJ razmatraće na svojim sednicama, uz eventualno učešće predstavnika komisija centralnih i pokrajinskih komiteta SK za istoriju SK, a po potrebi i članova najviših tela SKJ. Rasprave o vitalnim idejno-političkim i teorijskim pitanjima Komisija može organizovati i zajedno sa drugim zainteresovanim komisijama Predsedništva CK SKJ, a po potrebi i sa Predsedništvom CK SKJ. O ovakvim raspravama Komisija Predsedništva CK SKJ upoznaje komisije centralnih i pokrajinskih komiteta SK za istoriju SK, odnosno centralne i pokrajinske komitete SK i Komitet organizacije SKJ u JNA, a po potrebi traži i njihovo mišljenje.

Zadatak je Komisije Predsedništva CK SKJ za istoriju SKJ da obezbedi finansijska sredstva za celokupni rad na realizaciji Projekta istorije SKJ. Polazeći od već prihvaćenog shvatanja u Savezu komunista, drugim društveno-političkim organizacijama i samoupravnim zajednicama da je rad na Istoriji Saveza komunista Jugoslavije od opštedruštvenog interesa, Komisija će ta sredstva obezbediti preko odgovarajućih ustanova i institucija federacije. Finansijska sredstva treba da budu raspoređena tako da prate dinamiku i faze rada na Istoriji SKJ, kako je to u ovom Projektu i predviđeno.

Rad na realizaciji ovog posla, do utvrđivanja konačnog teksta za prevođenje na jezik naroda i narodnosti i priprema za štampu Istorije Saveza komunista Jugoslavije, treba da se završi u roku od pet godina, to jest do kraja 1982. Taj rad ima svoje osnovne etape i rokove njihove realizacije. U tim okvirima će Komisija Predsedništva CK SKJ za istoriju SKJ, odnosno Redakcioni odbor za Istoriju SKJ, razraditi precizan plan.

a) Pripremu Nacrta projekta istorije SKJ Redakcioni odbor je poverio Zajednici institucija za izučavanje novije istorije na-

roda i narodnosti Jugoslavije. S obzirom na to da ovu Zajednicu čine naučne i druge ustanove iz svih republika, pokrajina i JNA, njenim neposrednim angažovanjem već od početka bilo je obezbeđeno da se u rad na Istoriji SKJ uključi naučni i stručni kadar svih naroda i narodnosti Jugoslavije. Redakcioni odbor će neposrednom organizacijom naučnog rada obezbediti i dalje puno angažovanje ove Zajednice, kako bi Istorija SKJ što adekvatnije predstavljala sintezu naučnih rezultata koje je jugoslovenska istoriografija u celini postigla u ovoj oblasti.

Isto tako, biće potrebno da se u ovaj posao uključe naučni radnici i izvan Zajednice, posebno stručnjaci iz drugih oblasti nauka, koji će doprineti ostvarivanju i više disciplinarnog pristupa radu na ovom delu: sociolozi, politikolozi, ekonomisti, pravnici i drugi naučni radnici. To podrazumeva i saradnju sa akademijama nauka, univerzitetima i pojedincima izvan ovih institucija. U istom cilju Redakcioni odbor uspostaviće saradnju i sa marksističkim centrima pri centralnim i pokrajinskim komitetima SK i društveno-političkim radnicima u oblastima unutarpartijske izgradnje, spoljne politike i savremenih međunarodnih odnosa.

Redakcioni odbor će sa angažovanim naučnim ustanovama, pojedinim naučnim radnicima i ostalim saradnicima na ovom poslu, putem samoupravnih sporazuma, odnosno ugovora, utvrđivati zadatke i obaveze, dužnosti i prava. Ovo, pored ostalog, treba da obezbedi i radnu disciplinu, odnosno blagovremeno i kvalitetno izvršavanje svakog zadatka i posla u celini.

b) Kao prvi korak u neposrednom pristupu organizovanju naučnog rada na Istoriji SKJ Redakcioni odbor za Istoriju SKJ će formirati naučne timove. U početnoj fazi rada biće neophodno organizovati četiri naučna tima:

— za period do 1918;
— za period od 1918. do 1941;
— za period od 1941. do 1945. i
— za period od 1945. do 1978.

Bitni su principi da u naučne timove uđu stručnjaci za obradu pojedinih etapa i problema istorijskog razvoja SKJ u okviru perioda koje ti naučni timovi obrađuju, kao i drugi stručnjaci koji mogu da doprinesu razradi naučnih i stručnih problema. Pri tome treba da bude poštovan princip da u svaki naučni tim uđe bar po jedan naučni radnik iz svake republike i pokrajine, a u naučne timove za period 1941—1945. i 1945—1978. i iz Jugoslovenske narodne armije. Naučni i stručni radnici koji budu uključeni u ove naučne timove ili u izvršavanje drugih zadataka na realizaciji ovog Projekta treba da su angažovani na liniji Saveza komunista Jugoslavije.

Od ovako sastavljenih naučnih timova biće moguće izabrati i autore konačnih tekstova Istorije SKJ, koji će biti predloženi Komisiji Predsedništva CK SKJ za istoriju SKJ. U toku svoga rada

naučni timovi mogu da iniciraju Redakcionom odboru određenu naučnu i idejno-političku problematiku za naučne i idejno-teorijske rasprave.

Početni predlog za sastav naučnih timova daće Zajednica institucija za izučavanje novije istorije naroda i narodnosti Jugoslavije. Predlog Zajednice razmatra Redakcioni odbor i šalje ga komisijama centralnih i pokrajinskih komiteta SK za istoriju SK. Tako usaglašen predlog potvrđuje Komisija Predsedništva CK SKJ za istoriju SKJ.

Takav prilaz organizovanju naučnog rada obezbediće da Istorija SKJ bude rezultat kolektivnog napora svih naučnih i stručnih potencijala i dosadašnjih dostignuća naše istorijske i drugih nauka, a, isto tako, da odnos opšteg, posebnog i pojedinačnog dobije realnu meru u istoriji jedinstvenog Saveza komunista Jugoslavije, sa svim specifičnostima istorijskog razvoja.

c) Uporedo sa formiranjem i početkom rada naučnih timova Redakcioni odbor za Istoriju SK organizovaće naučna savetovanja.

Prvo naučno savetovanje organizovaće se na temu »Metodološki problemi u radu na sintezi Istorije SKJ«, a drugo »O problemima periodizacije Istorije SKJ«. Na ovim naučnim savetovanjima će se naučno i teorijski raspraviti problemi oko utvrđivanja metodoloških postavki rada na sintezi Istorije SKJ, posebno će se utvrditi šira i uža periodizacija istorijskog razvoja Saveza komunista Jugoslavije, kao i problemi opšteg, posebnog i pojedinačnog. Rezultati ovih rasprava, formulisani u pisanoj formi, biće razmatrani na sednicama komisija za istoriju Saveza komunista Predsedništva CK SKJ, centralnih i pokrajinskih komiteta i Komiteta Konferencije organizacije SK u JNA, a njima će se u daljem radu koristiti naučni timovi. Oba ova savetovanja treba da se održe tokom prvih šest meseci od usvajanja Projekta.

Treće naučno savetovanje Redakcioni odbor će organizovati u cilju *utvrđivanja plana knjige — Istorije Saveza komunista Jugoslavije*. Ono će se organizovati na istim principima kao i prethodna savetovanja i održati u drugoj polovini 1978. godine.

Po potrebi, s obzirom na to da se organizuje timski rad na rešavanju svih naučnih, idejno-političkih i teorijskih pitanja koja će se javiti u toku istraživanja i ocenjivanja pojedinih pojava i događaja iz istorije SKJ, mogu biti održane i prethodne tematske rasprave, na primer o nacionalnom pitanju, odnosu Partije prema seljačkom pitanju, sindikatima, idejnim sukobima itd.

d) Posle završetka ovih diskusija i sprovođenja novih organizacionih zadataka koji budu iz njih proizišli, podrazumevajući i eventualne popune i izmene u sastavu naučnih timova i utvrđivanju autora, pristupiće se pisanju tekstova. Pri tom, svaki naučni tim može da odredi samostalno metodologiju rada pri izradi svoga dela teksta i u domenu svojih kompetencija, držeći se pri tom opštih metodoloških načela utvrđenih na naučnim savetovanjima.

Završene tekstove naučni timovi treba da predaju Redakcionom odboru za Istoriju SKJ nakon 42 meseca od usvajanja Projekta, to jest u junu 1981. godine.

e) Redakcioni odbor za Istoriju SKJ razmatraće tekstove što su ih pripremili naučni timovi, zauzeti stavove, a potom ih uputiti na razmatranje komisijama centralnih i pokrajinskih komiteta SK za istoriju SK. Formulisanje datih mišljenja i eventualnih predloga i njihovo ugrađivanje u tekst treba da se završi u roku od šest meseci, to jest u vremenu od juna do decembra 1981.

f) Komisija Predsedništva CK SKJ za istoriju SKJ uputiće svojim članovima i odgovornim rukovodiocima SKJ tekst sinteze Istorije SKJ na razmatranje i organizovaće neophodne rasprave u cilju razrešavanja eventualnih problema i konačnog usvajanja teksta. Usaglašeni i usvojeni tekst Komisija će predati Redakcionom odboru, koji će organizovati njegovo prevođenje na jezike naroda i narodnosti Jugoslavije. Rok za ovaj posao bi bio 12 meseci, to jest od januara do decembra 1982. Konačan tekst Istorije Saveza komunista Jugoslavije bio bi, dakle, završen pet godina nakon usvajanja Projekta Istorije SKJ.

O vremenu i načinu objavljivanja Istorije Saveza komunista Jugoslavije odlučiće Komisija Predsedništva CK SKJ za istoriju SKJ.

g) U istoriografskom osvrtu ukazano je na određene praznine u dosadašnjoj naučnoj obradi pojedinih tema i perioda. Biće nužno da se u toku pripreme rada održi rasprava o izradi potpunije bibliografije.

Iako neće biti vremena da se prethodno organizuju istraživanja i obrade te teme i rezultati tih istraživanja unesu u sintezu, na tome treba uporedo raditi. To podrazumeva i dalji uporedan rad na sređivanju, kompletiranju i objavljivanju arhivske građe. Od posebnog je interesa pribavljanje one građe iz inostranih arhiva koja do sada nije bila dostupna naučnom istraživanju. Ovo se odnosi i na građu u našim arhivima, pre svega na onu za period 1945—1978. godine.

Milovan Buzadžić

# Titova misao revolucije

*(Povodom petotomnog tematskog »Izbora iz djela« Josipa Broza Tita*)*

Više od pola stoljeća revolucionarna misao druga Tita osvjetljava i usmjerava razvitak radničkog i komunističkog pokreta i socijalističke revolucije u nas, a već decenijama inspiriše sve socijalističke i druge progresivne snage na iznalaženje puteva revolucionarnog mijenjanja svijeta. Njena radničko-klasna i narodnooslobodilačka opredijeljenost i usmjerenost, utemeljenost i svestranost rezultiraju u stvaralačkom iznalaženju oblika revolucionarnog kretanja, misaonom usmjeravanju tokova i akcionom osposobljavanju subjektivnih snaga revolucije. Snagu poniranja u stvarni društveni život i objektivne tokove istorijskih procesa, sagledavanja potreba i mogućnosti vremena, razlikovanja bitnog od nebitnog, uočavanja odlučujućih tendencija u determinističkim spletovima istorijskih zbivanja i korišćenja društvenih zakonitosti, u

* U izdanju udruženih izdavača: »Svjetlost«, Sarajevo, Državna založba Slovenije, Ljubljana, »Mladost«, Zagreb, »Prosveta«, Beograd, »Pobjeda«, Titograd, Matica srpska, Novi Sad, »Misla«, Skopje, 1977.

cilju ubrzavanja društvenih kretanja karakteriše, u isto vrijeme, izuzetno vizionarstvo, dalekovidost u osluškivanju pulsa jedne cjelokupne istorijske epohe i istorijskog smisla budućnosti. Čudesnu stvaralačku imaginaciju i moć zapažanja, promišljanja i kombinovanja, neobuzdanu težnju za kretanjem i stvaranjem dopunjuju predviđanja, pogledi naprijed, viđenje pravaca raspleta događaja i oblika istorijskih ishoda u budućnosti, sagledavanje perspektiva koje ublažuju »porođajne muke« i podstiču akciju, građenje sadašnjosti i anticipacija sutrašnjeg dana.

Od uključivanja u radnički pokret i sopstvenog proleterskog bunta protiv svih oblika socijalnog i nacionalnog porobljavanja Tito nepokolebljivo ostaje vjeran ideji marksizma i odlučan u akciji revolucionarnog prevladavanja starog i uspostavljanja novog svijeta. Revolucionarna marksistička opredijeljenost, vjera u istorijsku misiju radničke klase i stalno ulaganje energije u ostvarivanje radničko-klasnih i narodnooslobodilačkih interesa dominiraju cjelokupnim Titovim djelom. Društveno biće radničke klase, životni položaj te klase i njena istorijska zadaća izvorište su Titove revolucionarne misli. Iz tog ishodišta proističe i njena antejska snaga. To se reljefno vidi i potvrđuje osobito u drugoj knjizi tematskog izbora, koji je povod ovim razmišljanjima.[1]

U radničkoj klasi Tito vidi »motornu snagu socijalističke revolucije«, a njeno oslobođenje i, samim tim, oslobođenje cjelokupnog društva zauzimaju centralno mjesto i čine osnovnu nit svestrane Titove misli. Shvatanje da je radnička klasa istorijski subjekt izgradnje besklasnog društva, a socijalističko samoupravljanje konkretan istorijski oblik stvaranja tog društva, prožimaju cjelokupnu bogatu marksističku Titovu misao. To shvatanje lapidarno je izraženo u akcionom geslu da »radnici sami moraju svoju sudbinu uzeti u svoje ruke, jer se oni nemaju nadati pomoći niotkuda«, iskazanom još 1926. godine. Od tada do danas — preko akcije konsolidovanja radničkog pokreta i njegove revolucionarne avangarde, borbe u ilegalnim uslovima, priprema oružanog ustanka, spajanja socijalnog i nacionalnog oslobođenja, samoodređenja naroda u revoluciji, stvaranja narodnooslobodilačkih odbora, kao klice nove vlasti i oblika samoupravljanja, ostvarivanja marksističke poruke »fabrike radnicima« do zahteva o »prerastanju samoupravljanja u osnovu čitavog sistema« — Tito u »radničkoj klasi i svim radnim ljudima, udruženim nad društvenim sredstvima za proizvodnju«, vidi subjekt izgradnje socijalizma, a u samoupravljanju oblik ukidanja »podvojenosti države i njenih institucija od naroda«.

---

[1] *Izbor iz djela* Josipa Broza Tita sadrži knjige: *Referati sa kongresa KPJ i SKJ; Radnička klasa i Savez komunista Jugoslavije; Nacionalno pitanje i revolucija; Samoupravljanje; Jugoslavija u borbi za nezavisnost i nesvrstanost.* Predgovor ovoj ediciji napisao je drug Branko Mikulić.

Titova stvaralačka misao sastavni je dio i izraz, putokaz i vodilja radničkog pokreta, narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u nas. To je akciona misao nacionalnog i socijalnog oslobođenja, marksistička misao socijalističke revolucije i socijalističke samoupravne transformacije jugoslovenskog društva. Drugim riječima, Titovo revolucionarno mislilaštvo jeste stvaralačka naučna misao radničkog pokreta i misaono oružje praktične akcije razvitka samoupravljanja i socijalističke samoupravne demokratije u Jugoslaviji.[2]

Titova dijalektička misao ponire u determinističke spletove istorijskog zbivanja. Spoznaja odlučujućih elemenata i pokretačkih snaga društvenog kretanja protkana je svestranim sagledavanjem uzajamnog dejstva mnogobrojnih raznovrsnih činilaca društvenog razvitka i, u tome, uočavanjem različite uloge pojedinih faktora u posebnim istorijskim etapama i specifičnim periodima složenog procesa revolucionarnog mijenjanja svijeta, odnosno socijalističkog preobražaja društva.

Suštinsku karakteristiku Titove marksističke analize čine njena utemeljenost u revolucionarnoj praksi jugoslovenskog radničkog pokreta i njena adekvatnost specifičnim uslovima borbe radničke klase i radnih masa u mnogonacionalnom jugoslovenskom društvenom prostoru. To, takođe, omogućuje stvaralački spoj teorije i pokreta, osmišljavanje revolucionarnog programa i iznalaženje adekvatnih oblika oslobođenja radničke klase, seljaštva i svih ostalih radnih slojeva društva, naroda i narodnosti Jugoslavije. Istorijski uslovi života i borbe u jugoslovenskim zemljama i specifični uslovi samosvojne, autentične i originalne radničko-plebejske revolucije u Jugoslaviji opredeljuju puteve i oblike revolucionarne akcije višenacionalnog jugoslovenskog radničkog pokreta i posebno, strategiju i taktitku narodnooslobodilačke borbe i socijalističkog preobražaja društva. Putevi i oblici borbe radničke klase i porobljenih naroda ne trpe, po Titu, »nikakve recepte i šablone«, koji su mnogonacionalnom jugoslovenskom pokretu, inače, »nanijeli mnogo štete«, već rezultiraju iz cjelokupnog istorijski datog društvenog stanja, specifičnih konkretnih uslova borbe naših naroda i odnosa moći klasnih snaga. Titova misao polazi od toga da zakoni i oblici društvenih preokreta proističu iz konkretnih determinističkih spletova svake revolucije i svake zemlje posebno. Titova misao o revoluciji kao radikalnom preokretu u društvenim odnosima koji »pokreće ljudsko društvo naprijed onoga časa kada se već stari oblik pokazao nemoćnim, kada se pokazao kao kočnica progresa«, o spajanju socijalnog i nacionalnog oslobođenja, kao jedino mogućem obliku u jugoslovenskim prilikama, i kretanju revolucije ka ostvarivanju

[2] »Socijalizam, otkako je postao nauka, mora i da se njeguje kao nauka, tj. da se studira« (Engels).

samoupravljanja — jeste stvaralačka misao same autentične suštine socijalističke revolucije. Osnovnu srž te misli, kako kaže Branko Mikulić u predgovoru ovom izdanju, »čini duboko usvojeni postulat — da marksistički djelati na revolucionarnom mijenjanju svijeta ni u kom slučaju ne znači aplicirati neki već gotov shemat i projekt revolucije«.

Klasna borba proletarijata za uspostavljanje vladavine radničke klase i nacionalnooslobodilačka borba naroda za ukidanje nacionalnog porobljavanja i asimilacije ne mogu se, po Titu, ni (p)odvajati ni protivstavljati. Revolucionarni radnički pokret teži ukidanju svakog oblika eksploatacije, ugnjetavanja i dominacije, pa otud i nacionalnog izrabljivanja i potčinjavanja. Radnička klasa bori se za ukidanje klasno-eksploatatorskih produkcionih odnosa, a nacionalno ugnjetavanje rezultira, prije svega, iz prirode i karaktera tih produkcionih odnosa. Stoga je ukidanje nacionalnog ugnjetavanja i neravnopravnosti neodvojivo od preokreta u društvenim odnosima. Nacionalno oslobođenje je nemoguće na osnovi vladavine kapitalističkog produkcionog odnosa. Upravo zbog karaktera tog osnovnog društvenog odnosa kapitalizam i ne može dovesti do nacionalnog oslobođenja. »Savremeni kapitalizam — kaže Tito — nije u stanju da dosljedno riješi nacionalno pitanje, jer mu to onemogućava klasna, eksploatatorska suština vladajućih društvenih odnosa.« Ukidanje nacionalnog ugnjetavanja je, po Titu, sastavni dio klasne borbe radničke klase, to jest uspostavljanja socijalističkog produkcionog odnosa i oslobođenja radničke klase. Stoga je, kako kaže Tito, suštinsko pitanje u marksističkom prilazu ocjeni progresivnosti klasnih i političkih pokreta i sistema »borba za oslobođenje rada i čovjeka i punu emancipaciju njegove ličnosti«. Samim tim, samoupravljanje kao, Titovim riječima, »novi, razvijeniji socijalistički društveni odnos jača svijest o jedinstvu interesa radničke klase, oslobađa, prije svega, neposrednog proizvođača koji postaje gospodar uslova i rezultata svoga rada, što je bitan uslov i pune nacionalne emancipacije«.

Revolucionarna Titova misao upućuje na neodvojivost klasnog i nacionalnog oslobođenja u specifičnim konkretnim jugoslovenskim uslovima. Istorijski razvoj nacija i nacionalni problem na jugoslovenskom tlu neminovno su povezali klasnu borbu radničke klase za sopstveno oslobođenje s borbom nacionalno ugnjetenih naroda za nacionalno oslobođenje i pravo na samoopredjeljenje. Oslobođenje radničke klase u nas ovisi i od jedinstva tog oslobođenja s nacionalnim oslobođenjem. Još u trećoj deceniji ovog vijeka Tito analizira i osvjetljava položaj radničke klase kao klase koja je dvostruko porobljena: ekonomski i nacionalno. Iz analize stvarnog položaja radničke klase, odnosno, Titovim riječima, »nacionalnog i socijalnog izrabljivanja širokih narodnih masa«, izvodi se zaključak o socijalnom i nacionalnom oslobođenju kao jedin-

stvenom procesu. Interes radničke klase je, takođe, da svi narodi i ljudi budu slobodni. »Između radničkih interesa«, piše Tito, »i pravih interesa naroda nema i ne može biti nesuglasica, jer su radnici kao dio svoga naroda krvno zainteresovani da narod bude slobodan«. Otuda, po Titu, i dužnost komunista kao avangarde radničke klase da »stanu na čelo nacionalnooslobodilačkog pokreta«.

Borba radničke klase, po Titu, neće biti uspješna ni mogućna ukoliko ne obuhvati i borbu za rješavanje nacionalnog pitanja, za nacionalno oslobođenje, priznavanje nacionalnih individualnosti, samostalnosti, ravnopravnosti i prava na samoopredjeljenje svim narodima Jugoslavije, kao i za potpunu ravnopravnost i slobodan razvitak nacionalnih osobenosti svih narodnosti. Proces oslobađanja radničke klase i nacionalnooslobodilački pokret jesu složen jedinstven tok svestranog čovjekovog oslobođenja, oslobođenja od klasne eksploatacije i nacionalnog tlačenja, podjarmljivanja, aneksija i asimilacija. Jedinstvo radničko-klasnog i nacionalnog, spoj borbe za socijalno i nacionalno oslobođenje Tito pregnantno izražava riječima: »Današnja narodnooslobodilačka borba i nacionalno pitanje u Jugoslaviji nerazdvojno su povezani. Naša narodnooslobodilačka borba ne bi bila tako uporna i tako uspješna, kada narodi Jugoslavije ne bi u njoj vidjeli, osim pobjede nad fašizmom, i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobjedu nad onima koji su ugnjetavali i teže daljem ugnjetavanju naroda Jugoslavije. Riječ *narodnooslobodilačka borba* — bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi, osim opštejugoslovenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi, osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana itd., kada narodnooslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije.«

Po svojoj prirodi socijalističko samoupravljanje ukida svaki oblik eksploatacije, otuđenja, potčinjavanja i dominacije, odnosno predstavlja proces oslobađanja čovjeka, radnika. Ali čovjek, radnik je i pripadnik određene nacije kao realne istorijske zajednice ljudi. Stoga oslobođenje čovjeka predstavlja i njegovu nacionalnu emancipaciju. »Komunisti su«, pisao je Tito 1937. godine, »protivnici svakog izrabljivanja i pljačkanja jednog naroda, jedne klase ili pojedinog čovjeka.« U Titovom mislilačkom djelu ukidanje nacionalnog ugnjetavanja, odnosno uspostavljanje i ostvarivanje ravnopravnosti i bratstva i jedinstva među narodima i narodnostima zasniva se na socijalističkom samoupravnom produkcionom odnosu. U isto vrijeme, po Titu, u »višenacionalnoj zajednici ni samoupravljanje ne bi moglo da se u potpunosti ostvaruje bez nacionalne ravnopravnosti«.

Takvim marksističkim prilazom Tito razotkriva i razobličava svu apsurdnost i neprihvatljivost teze o prioritetu »nacionalnih interesa« u odnosu na interese radničke klase, kao i neosnovanost i štetnost onih stanovišta koja vještački (p)odvajaju nacionalno i klasno. Samoupravljanje ne ukida, već upravo omogućuje ostvarivanje realnih nacionalnih interesa. Dajući nacionalnim interesima socijalističku sadržinu, ono osvješćuje stvarni interes nacije, omogućuje prevazilaženje nacionalizma i separatizma, koji su, takođe, podloga i »prirodni« pratilac birokratskog etatizma. Skidajući s nacionalnog interesa nacionalističku odoru i dajući mu samoupravnu sadržinu, socijalizam interes nacije podiže na nivo interesa radničke klase, i obrnuto. »Ne postoji«, kaže Tito, »napredni, stvarni nacionalni interes koji u isto vrijeme nije i interes radničke klase.« Radnička klasa, po Titu, ne prihvata teoriju o »čistim« nacionalnim interesima, interesima nacije koji bi se uspostavljali izvan samoupravnog socijalističkog opredjeljenja i kretanja. Samoupravni razvitak omogućuje konstituisanje i ostvarivanje stvarnih nacionalnih interesa, a takav razvitak je mogućan jedino ukoliko je radnička klasa vodeća društvena snaga u okviru nacije. »U socijalističkim samoupravnim odnosima«, piše Tito, »interesi radničke klase, koja se izborila za položaj vladajuće klase u naciji, postaju interesi nacije, a interesi nacije postaju interesi klase.«

Tito upozorava i na opasnost apsolutne potčinjenosti nacionalnih interesa apstraktnim opštim interesima radničke klase. U ime takozvanog »klasnog pristupa« i tobožnjeg »opšteg interesa radničke klase« mogućno je neopravdano gušiti stvarni nacionalni interes, koji neosporno postoji. U stvari, istinski interes radničke klase nije više nikakva apstrakcija niti on uopšte može biti ma kakva vještačka, prije svega, etatističko-birokratska konstrukcija. Stvarni interes radničke klase jeste konkretan interes oslobađanja rada, odlučivanja radničke klase o uslovima, sredstvima i plodovima vlastitog rada, i to u svim segmentima društvene organizacije, na svim nivoima horizontalne i vertikalne organizacije društva, uključujući republike i pokrajine i jugoslovensku socijalističku zajednicu kao cjelinu, dakle od osnovnih društvenih ćelija do vrha društvene piramide. Nacionalno oslobođenje, stvarni interes, afirmacija socijalističkog sadržaja posebnih nacionalnih individualiteta i ravnopravni odnosi između naroda i narodnosti, odnosno republika i pokrajina u Jugoslaviji mogućni su jedino ako se uspostavljaju na istim principima na kojima su utemeljeni odnosi između ljudi u socijalističkom samoupravljanju. Jedino pretvaranje samoupravljanja u vladajući društveni odnos, a to je stvarni interes radničke klase, osigurava, po Titu, svestran samoupravni razvitak naroda i narodnosti, odnosno republika i pokrajina i socijalistički razvitak Jugoslavije kao cjeline.

Kao jedinstven proces, oslobođenje radničke klase i nacionalno oslobođenje ne mogu se, u uslovima socijalističkog samouprav-

ljanja i socijalističke transformacije društva, posmatrati i rješavati odvojeno, ali ne trpe ni vještačku hijerarhiju i voluntarističko rangiranje. Nihilistički stav prema naciji i anatemisanje nacionalnog u ime »klasnog pristupa« i tobožnjeg oslobođenja radničke klase nisu, po Titu, teorijski utemeljeni u marksističkoj teoriji o nacionalnom pitanju, a praktički su štetni za cjelokupni socijalistički razvitak, pa, otud, i za stvarno oslobođenje radničke klase, razvitak samoupravljanja u cjelini društva, odlučujući uticaj udruženog rada na socijalističke tokove i dugoročnu prevagu radničko-klasnih interesa. Otuda bi ignorisanje i potcjenjivanje nacionalnog oslobođenja neminovno vodilo jačanju etatizma i velikodržavnog hegemonizma i svim ostalim reperkusijama koje onda otud nužno slijede, uključujući i sam nacionalizam u njegovim raznovrsnim varijantama. Etatizam i nacionalizam uvijek se međusobno pothranjuju, uslovljavaju i sukobljavaju. Obrnuto, prioritet nacionalnog nad klasnim, i pretvaranje nacionalnog u apsolut vodi fetišizaciji nacionalnog, ignorisanju radničko-klasnih interesa i zapostavljanju procesa oslobađanja radničke klase. Praktično, takav pristup, po Titu, s obzirom na to da nacionalno oslobođenje može da rezultira samo iz samoupravljanja kao novog produkcionog odnosa i oblika prevazilaženja podvojenosti javne vlasti i društva, ne omogućava socijalističku samoupravnu nacionalnu afirmaciju i ravnopravne odnose među narodima i narodnostima Jugoslavije.

Titova revolucionarna misao o klasnom i nacionalnom oslobođenju kao jedinstvenom procesu jeste marksistički prilaz tom istorijskom fenomenu. Samim tim, ta dijalektička misao odbacuje i svako stanovište o apriornoj identičnosti klasnog i nacionalnog i njihovoj apsolutnoj i trajnoj podudarnosti. U Titovom stvaralačkom opusu svestrano se analizira taj složeni društveni problem, a zaključak koji slijedi jeste da se borba za oslobođenje radničke klase i borba za nacionalno oslobođenje ne mogu voditi na dva odvojena kolosjeka, već kao jedinstven proces socijalnog i nacionalnog oslobođenja. Međutim, taj po svojoj prirodi jedinstven proces, kao i svaki društveni proces, nije lišen dijalektike, već se vrši uzajamno prožimanje i vodi borba između njegovih različitih strana. Nacionalno i klasno ne čine identitet. Riječ je o jedinstvu koje nije apsolutno i vječno. To nije neprekidno metafizičko kruženje nepromjenljivih procesa, već jedinstvo suprotnosti koje se uvijek pojavljuje u konkretnoj formi, biva prevazilaženo i ponovo se, uz pretpostavku samoupravnog društvenog kretanja, na višem nivou uspostavlja. Usklađivanje tih protivrječnih strana jedinstvenog procesa zahtijeva, po Titu, neprekidnu svjesnu akciju revolucionarnih snaga društva, uz vodeću ulogu radničke klase i idejno-političko usmjeravanje Saveza komunista. Otuda se stvarno jedinstvo klasnog i nacionalnog uspostavlja jedino kao konkretna samoupravna sinteza radničko-klasnih i socijalističkih nacionalnih interesa, dakle, jedino na osnovi samoupravljanja kao vla-

dajućeg društvenog odnosa, odlučujuće društvene uloge radničke klase i istorijske prevage interesa radničke klase. To jedinstvo znači klasni samoupravni sadržaj nacionalnog interesa i nacionalne afirmacije. U tom smislu, u jedinstvu klasnog i nacionalnog, u Titovom mislilaštvu naglašeni su »prednost klasnog karaktera našeg društvenog sistema« i »klasni samoupravni koncept u razvijanju međunacionalnih odnosa«. Svestrani slobodni razvitak i ravnopravnost među narodima i narodnostima, odnosno republikama i pokrajinama, utemeljeni su, Titovim riječima, u »socijalističkim samoupravnim produkcionim odnosima«. Raspolaganje uslovima, sredstvima i rezultatima rada od strane samoupravno organizovanih radnika u udruženom radu omogućava, po Titu, »svakom narodu i narodnosti da slobodno raspolaže ostvarenim viškom rada, odnosno da odlučuje o uslovima svoga ekonomskog, kulturnog i uopšte društvenog razvitka«. Takav karakter, Titovim riječima, »organske veze istinskih interesa radničke klase, u okviru svakog naroda, i u Jugoslaviji kao cjelini, i nacionalnih interesa pojedinih naroda« mogu da osiguraju »samo vodeća uloga radničke klase u svakoj naciji« i »vladajući položaj radničke klase i radnih ljudi uopšte u vršenju funkcija vlasti i upravljanju drugim društvenim poslovima«.

Iz marksističkog pristupa rješavanju nacionalnog pitanja u višenacionalnoj zajednici i jedinstvu klasnog i nacionalnog oslobođenja proističe i Titova misao o federaciji kao jedino mogućem putu nastanka nove Jugoslavije, jedinom demokratskom obliku zajedničkog života u novoj zajednici i jedinoj formi koja trajno garantuje opstanak i razvitak Jugoslavije kao socijalističke zajednice, kao i opstanak i samostalan samoupravni razvitak republika i pokrajina. Stvaranje jugoslovenske socijalističke federacije jeste, po Titu, jedan od bitnih preduslova »da bi se riješilo nacionalno pitanje ... i da bi narodi mogli da se potpuno razvijaju i kulturno i politički izjednače«, da pri tom »niko na drugog ne vrši pritisak, a da u isto vrijeme njegov razvitak i njegov progres ima pozitivan uticaj na ostale narode«.

Titova misao o obliku i karakteru jugoslovenske federacije prisutna je u jugoslovenskom radničkom i komunističkom pokretu već decenijama. Suština te misli jeste revolucionarni marksistički prilaz rješavanju nacionalnog pitanja i, otud, samoupravni koncept federativnog društvenog uređenja u višenacionalnoj zajednici. Tu misao od početka karakteriše demokratski princip stvaranja federacije, priznanje prava nacija na samoopredjeljenje, posebno prava naroda Bosne i Hercegovine da odlučuju o obliku zajedničkog života u federaciji i prava narodnosti na ravnopravan i slobodan razvitak, prava »svakog naroda ponaosob da sam sobom upravlja« i potpuna »afirmacija prava i interesa svih naših naroda i narodnosti, svih naših republika i pokrajina«; odbacivanje teorije o vladajućoj naciji, »ma kolika bila neka od naših nacija veća

 

od onih u najmanjim republikama«, kao i shvatanja o narodnostima kao »nacionalnoj manjini«, koja bi imala za posljedicu nekakvu okrnjenu ravnopravnost narodnosti; samoupravni karakter federacije i samoupravni karakter republika i pokrajina i, na toj osnovi, pravo »svakog naroda i narodnosti da slobodno raspolaže ostvarenim viškom rada«; ravnopravnost i solidarnost naroda i narodnosti, odnosno republika i pokrajina; razvitak federacije kao socijalističke zajednice u kojoj republičke granice »treba da budu nešto kao one bijele crte na jednom mramornom stubu«, kao »granice spajanja, a ne granice razdvajanja«; federacija kao socijalističko zajedništvo, a »ne splet malih država« koje bi »ratovale međusobno«; jedinstven samoupravni socijalistički produkcioni odnos i bratstvo i jedinstvo kao preduslovi socijalističkog razvitka svih posebno i svih zajedno.

Federativno društveno uređenje rezultiralo je, po Titu, iz višenacionalnog karaktera Jugoslavije i marksističkog koncepta rješavanja nacionalnog pitanja. Ukidanje nacionalnog ugnjetavanja i politika ostvarivanja pune nacionalne ravnopravnosti (formiranje KP Slovenije i KP Hrvatske, obrazovanje glavnih štabova u toku narodnooslobodilačke borbe itd.) našli su svoj revolucionarni izraz i u političkom ustrojstvu Jugoslavije, počev od Drugog zasjedanja AVNOJ-a do danas. »Mi imamo radi toga federativnu Jugoslaviju«, kaže Tito, »što postoji više naroda: Hrvati, Srbi, Slovenci, Makedonci, Crnogorci, imamo i Bosnu i Hercegovinu gdje žive Hrvati, Srbi i Muslimani . . .« Stvaranje federalnih i autonomnih jedinica, odnosno republika i pokrajina, značilo je, u isto vrijeme, jačanje Jugoslavije kao cjeline, naravno, sada cjeline koja je novi kvalitet, koja je nastala dobrovoljnim demokratskim udruživanjem i počiva na socijalističkim temeljima. Otuda federacija nikad nije zamišljana i nije značila razbijanje i nekakvo detroniziranje Jugoslavije kao državne i socijalističke samoupravne zajednice. »Ako je Bosna i Hercegovina«, kaže Tito, »ravnopravna, ako ima svoju federalnu jedinicu, onda mi nismo pocijepali Srbiju, nego smo napravili srećne Srbe u Bosni, isto tako kao i Hrvate i Muslimane . . . Neće štetiti ni jednom Srbinu ako su Hrvati gospodari na svome. Neće štetiti ni jednom Slovencu ako su Hrvati gospodari na svome. Neće štetiti ni jednom Hrvatu ako će Srbi biti potpuni gospodari tamo gdje žive, to jest na svome.« Samoupravljanje i bratstvo i jedinstvo garantuju, po Titu, nezavisnost, samostalnost i suverenost Jugoslavije kao cjeline. Jedino zbiljski samoupravni razvitak i ravnopravni odnosi između naroda i narodnosti, to jest republika i pokrajina, omogućuju stabilnost i sveukupni socijalistički razvitak Jugoslavije. Prerastanje samoupravljanja u integralni sistem globalnog društva i socijalistički razvitak federacije kao cjeline mogući su isključivo ako se, kako kaže Tito, i sami »odnosi između naroda i narodnosti razvijaju na osnovama ravnopravnosti i solidarnosti i odgovornosti svake republike i autonomne pokrajine za vlastiti i zajednički razvoj«.

Prevashodna je zasluga Titove revolucionarne misli što je jugoslovenski pokret bio i ostao antisektaški, što su radnička klasa i njena revolucionarna avangarda svjesne toga da radnički pokret ne može izvršavati svoju istorijsku misiju ukoliko se izoluje od ostalih radnih masa, prije svega seljaštva i inteligencije. Akcija »okupljanja svih rodoljubivih i demokratskih snaga« (Tito) u borbi za očuvanje nezavisnosti od fašističke najezde, »jedinstvo svih rodoljuba u borbi protiv okupatora i njihovih slugu«, originalna Titova parola bratstva i jedinstva i adekvatna politička platforma narodnooslobodilačke borbe omogućili su širinu narodnooslobodilačkog pokreta i okupljanje najširih radnih masa u oslobodilačkoj borbi. Takva širina i masovnost narodnooslobodilačke borbe, njena duboko humana i demokratska priroda i njen socijalni i nacionalnooslobodilački karakter bili su zaloga uspjeha te borbe. Uostalom, uspjeh revolucije uopšte zavisi, kako kaže Tito, »i od širine klasnog saveza, to jest od saveza i saradnje radničke klase sa seljacima i svim ljudima koji žive od svoga rada, dakle, sa svim socijalnim snagama koje svoj interes takođe nalaze u prevazilaženju kapitalističkih odnosa«.

Jedna od bitnih pretpostavki uspjeha narodnooslobodilačkog rata, stvaranja nove Jugoslavije i njenog samoupravnog opredjeljenja i razvitka, bila je i jeste politička samostalnost. Vjera u snagu i vitalnost jugoslovenskog revolucionarnog pokreta, oslonac na taj pokret i njegove revolucionarne kadrove u zemlji, od početka karakterišu Titov pogled i praktičnu akciju jačanja, osamostaljivanja i razvitka radničkog i komunističkog pokreta u nas. »Kod Marksa, Engelsa i Lenjina«, piše Tito, »nalaze se uglavnom odgovori na sva principijelna pitanja, a razradu i primjenu tih principa u svakoj zemlji posebice mogu vršiti samo oni koji su izrasli iz njedara naroda dotične zemlje, koji poznaju probleme svoje zemlje, koji poznaju njenu istoriju, njene običaje, njene slabosti i pozitivne strane, koji mogu budno pratiti sve pojave na licu mjesta, ali koji u isto vrijeme poznaju marksističku nauku, to jest — shvataju njen duh i uspješno rukuju njome i sprovode je u praksi.« Titova politička misao i ovdje se odlikuje snagom marksističke orijentacije u analizi i procjenjivanju istorijskih uslova pokreta, smjelošću u suprotstavljanju svakom dogmatizmu, hrabrošću da istraje u otporu pokušajima naturanja shematizma pokretu, pronicljivošću da uoči, političkom mudrošću da izbjegne i odlučnošću da odbije svaki pokušaj nametanja vazalnih odnosa pokretu i zemlji. Samostalnost i nezavisnost bile su i ostale bitne komponente jugoslovenskog radničkog pokreta, narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, odnosno samoupravnog socijalističkog razvitka Jugoslavije. To je, takođe, doprinijelo tome da jugoslovenska socijalistička revolucija sačuva svoju autentičnost i originalnost, a otud i da osigura pobjedonosni završetak narodnooslobodilačke borbe i stvaralački samoupravni razvitak revolucije.

Samo nezavisna, samostalna i suverena Jugoslavija može danas i ubuduće da se razvija kao samoupravna socijalistička zajednica.

Titova politička misao i akcija osamostaljivanja jugoslovenskog radničkog pokreta, očuvanja nezavisnosti i samostalnosti narodnooslobodilačke borbe, revolucije i socijalističke Jugoslavije nikada nisu značile učaurivanje u sopstvene granice, odvojenost od svjetskih tokova uopšte i socijalističkog kretanja u svjetskim razmjerama posebno. Titova misao uvijek polazi od objektivne povezanosti i međuzavisnosti svjetskih procesa i antidogmatske podjele svijeta. U isto vrijeme, ona na socijalizam ne gleda kroz ortodoksne recepte i okoštale sheme, već kao na svjetski proces koji se »probija kroz razne pore savremenog ljudskog društva« (Tito). Ta misao suptilno uočava i svestrano podržava raznovrsne klice i različite oblike borbe za novi svijet. Jer, praksa socijalizma, kako kaže Tito, »nema gotovih, jednom zauvijek i za sve prilike datih rješenja«.

Titovi pogledi na samostalnost i nezavisnost jugoslovenskog višenacionalnog radničkog pokreta i na oslobodilačku borbu naroda i narodnosti Jugoslavije, pravo na samoopredjeljenje naroda, nacionalnu nezavisnost i nemiješanje u unutrašnje stvari drugih naroda i zemalja logično su rezultirali i u Titovom konceptu jugoslovenske politike nesvrstanosti i Titovom poimanju pokreta nesvrstavanja. Tito je jedan od autora ideje nesvrstanosti i jedan od tvoraca i neimara pokreta nesvrstavanja. Ali, geneza Titove misli o nesvrstanosti seže u istoriju daleko prije stvaranja samog pokreta nesvrstanih zemalja. Njeni korijeni su u Titovom usmjeravanju akcije radničkog pokreta u nas prije drugog svjetskog rata i, prije svega, u oslobodilačkoj borbi naroda i narodnosti Jugoslavije. Evolucija Titove misli o nesvrstanosti temelji se u razvitku borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje u nas, jer je ona, u isto vrijeme, značila i borbu za ravnopravne odnose u svijetu. Drugim riječima, jugoslovenska politika nesvrstanosti ili, Titovim riječima, »nesvrstanost kao trajno opredjeljenje Jugoslavije«, utemeljena je u društvenom biću samoupravne socijalističke Jugoslavije, rađala se i razvijala s razvitkom jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog sistema. Otuda u Titovom konceptu nesvrstanosti i radničko-klasna odgovornost svih naroda i narodnosti za jačanje nesvrstanog položaja Jugoslavije, kao i odgovornost svih nesvrstanih zemalja i naroda za svjetski mir, ravnopravne odnose i nove demokratske oblike saradnje.

Titova misao o nesvrstanosti je stvaralačka ideja očuvanja svjetskog mira, uspostavljanja ravnopravnih međunarodnih i međudržavnih odnosa, ukidanja blokovske podjele svijeta, odstranjivanja miješanja u unutrašnji život drugih naroda i država, ukidanja jaza između ekonomski nerazvijenih i industrijski visokorazvijenih zemalja, politike aktivne miroljubive koegzistencije, razvijanja pokreta nesvrstavanja kao »izraza globalnog progresivnog i revolucio-

narnog procesa« (Tito) i, prije svega, osiguranja prava svakog naroda na samostalan izbor puta sopstvenog razvitka i oblika političkog života i, kako kaže Tito, »realizacije istorijskih težnji radničke klase i radnih ljudi svake zemlje da raspolažu viškom vrijednosti koji stvaraju«. Kao dugoročna perspektiva čovječanstva, odnosno progresivnog razvitka svijeta, politika nesvrstavanja, po Titu, stvara, u isto vrijeme, uslove za razvitak socijalizma kao svjetskog procesa.

Vladimir Milanović

# „Revolucija" koja nas vraća u srednji vek

*(Beleške uz knjigu Ivana Iliča »Medicinska Nemezis«, izdanje »Vuk Karadžić«, Beograd, 1970, strana 204)*

Retko je koja delatnost u tolikoj ekspanziji kao što je to medicinska. Ali je, isto tako, retko koja delatnost predmet tolikih i toliko kontradiktornih ocena.

Ključ za razumevanje te činjenice nalazi se, pre svega, u dubokim izmenama savremenih odnosa, savremenih shvatanja, pa i shvatanja ljudskog zdravlja i njegovog odnosa prema temeljnim pojmovima etike i politike. Zašto i — politike? Pre manje od dva veka čovek se zadovoljavao nejasnim zahtevima za slobodom. Danas čovek neće političku slobodu smatrati slobodom ako je u njoj izložen brojnim strahovanjima i nesigurnostima, pa makar njihovi izvori i ne bili političke prirode. Oslobođenost od strahovanja i nesigurnosti u slučajevima oboljevanja, smrti u porodici, umanjene radne sposobnosti — sastavni je deo poimanja slobode savremenog čoveka.

Medicinska delatnost, vekovima zatvorena u povlašćene krugove, danas se nalazi u procesu neprekidnog otvaranja i socijaliza-

cije. Medicinom se, uključujući njene vrhunske mogućnosti u razvijenom delu sveta, koriste najširi slojevi radnog stanovništva, dok oni delovi koji to još ne mogu, stalno zahtevaju takvu pomoć. Paralelno s tim sama medicinska nauka i medicinska organizacija doživele su duboke promene. Njihov enorman rast bio je praćen nekim koliko neizbežnim toliko i nepoželjnim posledicama. Pre svega, nekada poverljiv odnos između lekara i njegovih relativno malobrojnih pacijenata, koji je bio zasnovan na poznavanju i razumevanju ličnosti, gotovo je iščezao. Istini za volju, treba priznati da je saosećanje bilo ono što je tadašnji lekar, lišen moćnih sredstava savremene medicine, nudio svome pacijentu umesto efikasne terapije. Pa ipak, ova mitska i romantizovana slika o odnosu između lekara i pacijenta ostala je da živi kao neostvaren ideal, jednako u glavama pacijenata kao i brojnih lekara danas. Razlozi za to nisu samo socijalne i psihološke prirode. Naime, reč je, na jednoj strani, o zahtevima novih kategorija stanovništva, mahom radnog, koje veoma efikasno utiču na zbivanja na političkoj sceni, a i na području medicinske delatnosti traže potpunije zadovoljavanje svojih potreba. A organizacija te delatnosti je takva da pacijent najčešće i nije tretiran kao ličnost. Na drugoj strani, i sami lekari, čiji je posao danas razmrvljen, ubrzan i rutiniziran, nisu zadovoljni takvim stanjem, te, istini za volju, treba priznati da i kod njih postoji težnja da svoju delatnost obavljaju na potpuniji i ljudskiji način. Ali ta težnja u uslovima savremene medicinske tehnologije, mamutske organizacije, parcijalizacije i specijalizacije može biti ostvarena samo delimično i uz krajnje napore.

Šta se to promenilo u medicinskoj organizaciji? Koji su problemi alarmantni? Šta je od svega toga otkrio i kakva nam rešenja nudi Ivan Ilič svojom knjigom *Medicinska Nemezis?*

Sociološka proučavanja u medicini (reč je o humano i demokratski orijentisanim istraživanjima) davno su otkrila da su socijalizacija medicine, razvitak nauke, organizacije i tehnike praćeni protivrečnim efektima, od kojih su neki ireverzibilni humanizmu i socijalizmu. Eksplozivan razvitak nauke, tehnike i organizacije bili su praćeni odgovarajućom institucionalizacijom, birokratizacijom, porastom formalizma u njihovom radu. Stalna specijalizacija i parcijalizacija poslova, primena obilja sve skuplje tehnike doveli su do razmrvljenosti rada medicinskih stručnjaka, tehnicizma, rutinizacije, robotizma i bezličnosti u odnošenju prema čoveku. Komercijalizacija farmako-medicinskog industrijskog kompleksa dala je jednoj sferi, koja više od bilo koje druge ima potrebu za humanim odnošenjem, sve karakteristike profiterstva i grabežljivosti. Ali, u pitanju je i reakcija one »treće« strane. Da bi odgovorila potrebama sve većeg broja pacijenata, strahovito je rasla medicinska organizacija, a tehnika kojom se služila postajala je sve skuplja. Tako je zdravstvena služba, na užasavanje ne toliko onih koji se njome po prvi put koriste koliko onih koji poseduju moć i kontrolu, trošila sve značajniji deo društvenog dohotka.

Sociologija je odavno ustanovila kakve sve promene u ljudskim odnosima donosi nova tehnika i na području medicine. Tehnologija, zasnovana na sve brojnijim i sve skupljim ekspertizama, odlikuje se velikom razdrobljenošću poslova, tehnicizmom, impersonalnošću odnosâ koji pacijenta dovode u položaj pasivnog objekta kojim manipulišu poznavaoci raznovrsnih dijagnostičkih i terapijskih tehnika, iz čijih se razdrobljenih radove stvara jedinstvena slika o procesima u njegovom organizmu i njegovoj terapiji, a potpuno izostaje poznavanje njega kao čoveka. Istini za volju, treba reći da je moderna medicina mnogo egzaktnija, ali i to da taj impersonalni, robotizirani odnos, u kome je i odgovornost eksperata bezlična i podeljena, ne zadovoljava njegovu ljudsku potrebu za razumevanjem od strane drugog čoveka. Sociologija je takođe utvrdila da su i medicinske institucije, kao i sve ostale institucije savremenog društva, birokratizovane, da broj administrativnih poslova i lica stalno raste, da oni više smetaju nego što pacijentu pomažu da realizuje svoja prava. Građanin, koji pod pritiskom savremene civilizacije pokazuje izvanrednu submisivnost i adaptivnost, brzo gubi strpljenje čim oboli: eksplozivna reakcija koju kod građana susrećemo u ovoj sferi nije reakcija na izuzetna, nego na uobičajena birokratska ponašanja koja nalazimo u svim ostalim sferama. Birokratska organizacija i subordinacija dovodi do hladnoće u međuljudskim odnosima, do otuđivanja unutar medicinskih i paramedicinskih profesija između lekara i pacijenata, do porasta neodgovornosti, do birokratsko-kastinskog grupisanja, korporiranja, zatvaranja i konfrontiranja prema društvu.

Odnosi u medicini, ma koliko bili specifični, određeni su fundamentalnim ekonomskim odnosima u društvu. Parsons, tvorac konzervativne funkcionalno-analitičke teorije u sociologiji medicine, priznaje da u krugu lekarskih znanja — poznavanja bioloških i hemijskih tehnika, vrednosno-ideološkog sistema — novac, odnosno dolar, nije samo ekonomski fenomen, nije samo mera vrednosti, nego i prenosilac poruka. Tamo gde je novac merilo svih vrednosti, pa i ljudskih, on će postati konstituens odgovarajućeg ponašanja i u medicini. Komercijalizacija medicinskih usluga, proizvodnje lekova i drugih sredstava dovela je do eksploatacije ljudske nesreće, do brojnih zloupotreba nauke. Došlo je, pre svega, do rušenja vere u medicinsku nauku, do beskrupulozne propagande lekova. Ogromna potrošnja, kao neposredna posledica reklamiranja, ima ceo spektar ispitanih i neispitanih efekata čija kontrola izmiče medicinskoj nauci, te se već danas ne mogu predvideti sve posledice takve prakse po ljudsko zdravlje. Pa ipak, ma koliko motivacija kapitalističkih producenata u etičkom smislu bila niska, ova praksa je komponenta celine odnosa koju danas nazivamo industrijskom civilizacijom. A ta civilizacija se odlikuje dubokim promenama u svim sferama života — u ekonomici, tehnici, tehnologiji, urbanizaciji, nauci. Sve je to donelo krupne promene u životu ljudi — počev od velikih migracija do najtananijih novina u intimnom životu čoveka. Ali te promene karakterišu se, pre svega,

slamanjem svih ustaljenih veza i tradicionalnih vrednosti. One su donele prividno neograničene mogućnosti promena u životu svakog pojedinca, pre svega promena u njegovom društvenom statusu i mogućnostima potrošnje. Za uzvrat, savremeni čovek je prinuđen da se neprestano readaptira sve novim i sve složenijim situacijama. Zahuktali stroj promena neprekidno povećava brzinu, rastu strahovanja, napetosti, rivalitet. U dvostrukoj trci sa vremenom, sa ljudima i društvom izvan sebe i, na kraju, sa samim sobom savremeni čovek putuje u otuđenost, osamljenost, u sukobe sa drugima i sa samim sobom. Kapitalistička farmaceutska industrija se interpolira u ovu društvenu situaciju koja se karakteriše individualizmom, egoizmom, grabežljivošću, nehumanošću, podređivanjem svega »uspehu« u društvu. Ali sve šire posezanje za medikamentima, za sredstvima stimuliranja i sredstvima za smirivanje ima svoje duboke korene u fundamentalnim ljudskim odnosima i okvirima orijentacije savremenog društva. Dakle, ponašanje kapitalističke (i svake druge komercijalizovane) produkcije lekova i trgovine lekovima je više proizvod nego uzročnik ove situacije. Svako svođenje fundamentalne problematike odnosa između egzistencije i esencije čoveka na jednu sferu ili čak na jednu sekvencu ponašanja, kao što se to čini u mnogim studijama, pa i kod Iliča, površno je i pogrešno.

Drugi aspekt ovog trenda, o kome radije ćuti savremena građanska sociologija, ogleda se u klasnom karakteru medicinske organizacije i medicinskih usluga. Istina, mnogi lekari će se ovakvom kvalifikacijom osećati nepravedno pogođeni, jer ih medicinska etika uči da svakom bolesniku ukazuju podjednaku pažnju. Na žalost, sama etika ne rešava materijalne, socijalne i tehničke probleme — bar ne uvek. Naime, notorna je činjenica da imamo bolnice za bogataše, bolnice za siromahe i, što je najgore, siromahe bez bolnica. Takođe je notorna istina da kvalitet usluga u ovim ustanovama nije isti, pre svega sa stanovišta nauke. Socijalizirana medicina unosi pravednije odnose. Ona se najpre bori za neophodne standarde, a onda nastoji da svoje usluge poboljšava i kvantitativno i kvalitativno. No ostaje notorna činjenica da čak i u socijalističkim društvima koja priznaju princip jednakosti u ovoj sferi, izvesna, veoma skupa medicinska postrojenja nemaju kapacitete koji bi mogli obuhvatiti sve obolele. Zato je mogućnost njihovog korišćenja povezana sa jednom specifičnom distribucijom uloga, odnosno sa otvorenom ili prikrivenom privilegovanošću. Činjenica da takvu privilegiju ne poseduju isključivo viši slojevi samo ublažava, ali ne rešava problem. Činjenica je da savremeni čovek, oslobođen mnogih stega prošlosti, upravo želi tu vrhunsku uslugu u medicini. Ilič, nasuprot ovom demokratskom javnom zahtevu, smatra da je »upravo manja pristupačnost savremenog zdravstvenog sistema, suprotno propovedanju političkih oratora, na sreću ... siromašnog čoveka« (str. 92). A to je suprotno onome do čega je siromašni čovek došao. Ilič ga, dakle, pre svega, vraća natrag.

Medicinska sociologija je od samog početka, ne izlazeći iz okvira svog građanskog društva, takođe utvrdila određene kastinsko-korporativne karakteristike medicinske birokratije, njenu težnju da jednu humanu sferu od najvećeg značaja za čovekov život tretira kao svoju privatnu imovinu. Ta, dakle, građanska sociologija navodi nam kako je Američko udruženje lekara pružalo otpor zdravstvenom zakonodavstvu, od donošenja prvog zakona iz ove oblasti pre prvog svetskog rata do nedavnih pokušaja Lindona Džonsona da besplatno lečenje učini dostupnim starijim i siromašnijim osobama. U prvom slučaju predstavnik udruženja lekara bio je protiv zakonskog regulisanja mera javne higijene i sanitarne kontrole, iz straha da će zbog toga lekari ostati bez posla! Pola stoleća kasnije predstavnici istog udruženja su znatno ograničili prava obolelih na medicinsku pomoć i izmenili Džonsonov predlog. Ovi podaci o sukobu jedne privatne korporacije i demokratskijih — dodajmo: i inteligentnijih — političara građanske klase sačuvani su u arhivama američkog Kongresa i široko su korišćeni u sociološkim studijama. Ali upotreba ovih materijala navodi i na određena rešenja, pa zato nije nimalo slučajno što ih je Ilič prenebregao.

Ilič je zato mnogo pažnje posvetio jednoj sekundarnoj problematici — činjenici da lekar prati pacijenta od rođenja do smrti, da se nalazi uz njega u trenucima njegove slabosti, da, zahvaljujući svom položaju, prodire u intimni svet čoveka, da uživa poverenje i poseduje izuzetnu moć (?) nad ljudima. To je u Iličevoj predstavi samo komponenta monstruoznog sveta »totalitarne medicine«, čiju osnovu čini institucionalizacija i džinovska organizacija koja guta ogromna materijalna sredstva, a koju prati, kojoj odgovara neka univerzalna medikalizovana religija (str. 177).

Jedan junak Leonida Leonova je rekao da armija, sud i policija ostavljaju neizbrisive tragove na ličnost koja pripada organizaciji. Ali to je, zapravo, odlika svake organizacije. Minuciozno birokratsko reprodukovanje tipa ponašanja, koje je imao u vidu junak Leonova, najefikasnije je u najorganizovanijem i najbirokratskijem delu organizacije — crkvi i sveštenstvu. Njen dve hiljadegodišnji san o moći i kontroli čovekovog ponašanja dobio je svoj pandan u košmarskom snoviđenju Iliča. Samo na njegov užas, novi sveštenici ne nose crne rize, nego bele mantile. A ovaj san nema mnogo osnova u realnosti.

Ako je reč o slabostima koje je Ilič poneo iz svoje bivše profesije, treba mu priznati i vrednosti koje je odatle doneo. To je, pre svega, njegova sposobnost da se suoči sa alarmantnim problemima čoveka i društva. I premda nije otkrio ništa novo, — najbolji deo knjige su citati i parafraze medicinske literature i dokumentacije — on je, pošto je »istinu« bacio u lice establišmentu i celom društvu, hrabro pokazao da, kao i svi propovednici, zna i najbolje rešenje.

To je, naravno, još jedna revolucija, a, kao što je poznato, revolucija je odavno u modi. Ovog puta to je »revolucionarni udar«

po institucijama medicine. Zašto? Medicina nam nije donela smanjenje bolesti. Ni skupocena medicinska tehnika to nije postigla. Pare su otišle, a astronomski troškovi rastu. Pa kako da lečenje bude korisno: ono je ne samo neefikasno nego i štetno (str. 21, 25, 26, 30). Lečenje, uz to, slabi čoveka, imobiliše njegove prirodne odbrambene i borbene snage. (Ovo poslednje je odavno poznato u medicini.) Da li bi Iliču trebalo dokazivati da su nekada preteće bolesti gotovo nestale? Ili bi trebalo pokazati koliko je uz pomoć medicine i uz promenu ostalih uslova čovekov život produžen? Možda to ne bi trebalo, jer se takvo dokazivanje ne bi uklapalo u njegov način razmišljanja. Naime, ima, sem Iliča, i na Istoku i na Zapadu onih što medicinsku nauku mere isključivo ekonomskim parametrima. Ako medicinu svedemo na instrument ekonomije, proizvodnosti rada, u tu koncepciju se teško mogu uvrstiti njeni napori za produžavanje života iznemoglim, ostarelim, nejakim, nedovoljno produktivnim. Ali, kakvo je njegovo rešenje? Ono se ne nalazi u okvirima moderne medicinske nauke koja »nastoji da bol pretvori u tehnički problem« (str. 114) i da ga otkloni. On neće otklanjanje bola, nego izgradnju takve kulture koja će ga učiniti osmišljenim i tako ga uništiti (str. 114). Etika, filozofija, društveni uticaji, a ne medicina, »osposobljavaju ljude da primaju bolne senzacije kao izazove i da potom oblikuju svoje sopstveno iskustvo«. Bol i bolest, dakle, treba dostojanstveno podneti, s njima se treba suočavati, naučiti da se s njima živi.

Gde su izvori ljudskih nevolja, pa i bolesti? I na to Ilič ima odgovor: »Rat država i klasa donedavno je bio glavna pokretačka snaga bede koju stvara čovek«, a danas su to »posledice takozvanih mirnih poduhvata« (str. 183). Revolucija i progres su, dakle, po svojim efektima na čovečanstvo, na nivou agresivnih ratova.

Šta učiniti sa medicinskom naukom? Kakvo je njeno mesto u filozofiji života Ivana Iliča? »Nemezis za ljudske mase, piše Ilič, znači neizbežno nazadovanje u koje ih tera industrijski progres«, te »čovek mora naučiti da se racionalno i politički hvata u koštac sa svojim snovima kojima su dali pečat zavist, gramzivost i lenjost« (str. 185). Smrtna presuda medicini je neopoziva: »... kako je medicina sveta krava, njeno ubijanje bi imalo »vibraciono dejstvo«: »tada bi ljudi sposobni da podnesu patnju i smrt bez posredstva vračeva i mistagoga bili slobodni da ustanu i protiv ostalih oblika eksproprijacije koju danas vrše nastavnici, inženjeri, pravnici, sveštenici i partijski funkcioneri«. Temeljite promene — »umesto industrijskog načina« »autonomni način proizvodnje« (str. 193), »nepatvoreni ljudski život« (str. 195), u kojem etika kao vrhunska disciplina postaje etika samodiscipline i restrikcija prvenstveno u sferi naučnog i tehničkog progresa. Te temeljite »promene«, ta »revolucija«, kao što smo videli, predviđa eksproprijaciju učitelja koji se nalaze u jednom izrazito diskriminisanom položaju, ali ne predviđa eksproprijaciju onih koji su eksproprisali sve ostale — kapitalista. Revolucija uz državnu platu kao hobi, kao heroizam, situacija bez rizika i opasnosti!

Ipak, čoveku treba nešto pružiti. Pošto je današnji život »anestetizovano, impotentno i osamljeničko životarenje u svetu koji se preobratio u bolničko odeljenje« (str. 198), ne može se zanemariti bolest i potreba za lečenjem. Pošto je već prihvatio političku tezu da bosonogi lekari ne poboljšavaju zdravlje, nego moć upravljača, Ilič je u nevolji jer je teško naći jednostavniju i jeftiniju medicinu od ove. I on zahteva medicinsku tehniku kojom može da barata svaki laik, koja je svima dostupna i dovoljno efikasna. Tako je Mojsijev čarobni štap sada postao osnovom za ukidanje medicinske tehnike, institucionalizacije i profesionalizma u medicini.

Dakle, sve u svemu, to je jedna »efektna« propoved kombinovana sa poslanicama apostola. Propoved zbog toga što se sa propovedaonica već hiljadama godina čuju isti pozivi na borbu protiv progresa, protiv tehnike, protiv nauke, koji su teološkom načinu mišljenja gotovo isto toliko strani kao i revolucionarna društvena misao. Propoved i zbog njenog manipulatorskog karaktera — ona eksplozivno nezadovoljstvo savremenog čoveka jednim svetom koji se toliko razlikuje od njegovih potreba želi da iskoristi protiv njega samoga. Ako medicinski establišment i nije u stanju da zadovolji potrebe savremenog čoveka za zdravljem zbog naslaga prošlosti, on bar ne gradi filozofiju askeze, lišavanja i odricanja.

Nije nam bila namera da zbog Ilićevog poziva da se ide nazad branimo medicinski establišment, koji na slične optužbe i kod nas, kao i drugde u svetu, reaguje ćutanjem, sprečavanjem svakog istraživanja koje bi moglo baciti kritičku svetlost na ovo područje. U razvijenim društvima već odavno se vrše i takva istraživanja. Najbolji, najefektniji delovi Ilićeve knjige predstavljaju parafraze i rezimiranja takvih istraživanja i oni savremenom čitaocu pružaju jednu obespokojavajuću sliku ove oblasti. I iz istraživanja i iz stvarnog položaja savremenog čoveka može se zaključiti da njemu nisu potrebni ni eksploatacija, ni komercijalizacija, ni birokratizacija, ni robotizacija, ni otuđenost u medicini. On ne želi da se sa bolesnim čovekom postupa kao sa reproduktivnim materijalom u industrijalizovanoj medicinskoj organizaciji. On ne želi da se njime manipuliše, a još manje da bude izmanipulisan. On želi medicinu kao i svaku oblast ljudskog rada očišćenu od naslaga koje su joj ostavili vekovi ispunjeni nepravdom i nečovečnošću. Ako su savremeni procesi demokratizacije, emancipacije, humanizacije, oslobađanja i realnog humanizma po prvi put najširim slojevima naroda odškrinuli ulaz u jedno sjajno područje čovekovog stvaranja — medicinsku nauku i mogućnost njene upotrebe u ljudske svrhe, savremeni čovek želi da tu šansu i iskoristi. On ne želi etiku odricanja, rezignacije, strpljenja, saživljavanja sa sopstvenom nevoljom. On nema nameru da pobegne od novih mogućnosti u srednji vek. On hoće medicinu bez birokrata, podređenu svom ljudskom dobru i dignitetu. A isto tako i ceo život bez lažnih proroka kakav je Ilič.

## Tito i temelji socijalističke Jugoslavije

*(Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb, 1977, strana 528)*

Valja istaći da se i Centar društvenih djelatnosti SSOH pridružio brojnim izdavačima širom naše zemlje da u čast Titovih i naših jubileja objavi zbornik pod naslovom *Tito i temelji socijalističke Jugoslavije,* sastavljen od izvoda iz Titovih djela, koje su odabrali: Inoslav Bešker, Slobodan Zarić, Dragutin Lalović, Dag Strpić i Stanislav Stojanović. Tu su i studije što predstavljaju neku vrst uvođenja u Titove tekstove, a napisali su ih Vojo Rajčević, Inoslav Bešker, Gordana Vlajčić, Pero Damjanović, Dragutin Lalović i Zvonimir Lerotić.

Zaista, naslov knjige i simbolički označava našu socijalističku revolucionarnu stvarnost, jer su Titovo veliko djelo i njegova dugogodišnja revolucionarna djelatnost utkani, kao čvrsto vezivno tkivo, u temelje nove, socijalističke samoupravne i nesvrstane Jugoslavije, koja sve više postaje uzorom svih naprednih miroljubivih i progresivnih snaga cijelog čovječanstva. Tito i socijalistička Jugoslavija čine revolucionarno dijalektičko jedinstvo kojim su prožeti svi pripadnici naše višenacionalne samoupravne i nesvrstane zajednice, stvorene pod Titovim vodstvom.

Ime Tita davno je prešlo granice Jugoslavije i postalo poznato u svim krajevima svijeta, a posebno tamo gdje je mir egzistencijalna potreba, tamo gdje se ljudi bore za vlastite nacionalne slobode i nezavisnost, za oslobođenje od svih oblika izrabljivanja, pokoravanja i eksploatacije, za otklananje sile u odnosima među narodima i državama na današnjem stupnju društveno-ekonomskog razvoja. Ime Tita je, riječima Edvarda Kardelja, »postalo simbol borca, u ratu i miru, i izraz humanističke vizije jednog novog sveta oslobođenog straha od uništenja čoveka od strane čoveka i naroda od strane naroda, sveta koji će roditi pokolenja koja neće znati za ratnu grozotu i pustoš, animal-

nost u čoveku i među ljudima i narodima«.

Knjiga je, inače, podijeljena u šest poglavlja prema problematici o kojoj se u tekstovima govori. Za svako poglavlje je napisana uvodna studija, što omogućava bolju preglednost i razumijevanje pojedinih pitanja. Poglavlja su slijedeća: »Tito i revolucionarni omladinski pokret«, »Zadaci i organiziranje komunista«, »Samoupravni socijalizam«, »Privredna i ekonomska politika«, »Nacije i međunacionalni odnosi u jugoslavenskoj federaciji« i »Međunarodni odnosi i međunarodni radnički pokret«. Osim toga, na početku knjige je objavljeno sažeto izlaganje Milke Planinc na narodnom zboru u Kumrovcu 22. svibnja 1977. godine, a na kraju knjige je studija Pere Damjanovića, kojom se pregledno daju Titovi biografski podaci.

Sastavljači odabranih tekstova iz Titovih djela su s pravom (budući je knjiga na prvom mjestu namijenjena omladinskim političkim školama) na prvo mjesto istakli problematiku koja se odnosi na omladinski pokret, za koji je Tito uvijek pokazivao osobitu naklonost i razumijevanje. »Tito omladinski pokret shvaća«, ističe Rajčević u svom prilogu, »kao politički subjekt koji će postati jedna od glavnih poluga u predstojećim sudbonosnim zbivanjima.«

U tom kontekstu Inoslav Bešker u svom prilogu naglašava izuzetnu ulogu mladih u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, i dodaje da je »artikulacija te masovne omladinske akcije u ratno doba bila djelo KPJ, kao nastavak one politike koju je inaugurirao Tito 1937—1940. godine, i u kojoj je upravo omladini posvećena primjerena politička pozornost i na organizacionom i na idejnom području...«

Pri tom autor napominje da je Tito često upozoravao kako na omladinu ne treba gledati kao na poseban društveni sloj, nego kao na sastavni dio društva sa svim njegovim proturječnostima. U tom kontekstu valja istaći Titove riječi kojima upozorava da omladina »treba biti adekvatno organizirana. Jer, ona nije nešto van naše domovine, ona nije posebno društveno biće. Ali, potrebno je da Savez komunista radi na njenom vaspitanju, i razvitku uopšte, na podizanju njenog marksističkog znanja, i time omogućava da postepeno ulazi u redove Saveza komunista« (str. 83). Marksistički osmišljenim i organiziranim radom s mladim generacijama komunisti treba planski i sistematično da »povezuju akcije omladine s neposrednim i dugoročnim interesima radničke klase i socijalizma. Jer, u interesima radničke klase i njezinoj borbi za razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa sadržani su vitalni interesi mlade generacije« (str. 84—85).

»Mogu da kažem, ističe Tito, da je naša omladina svjesna svojih dužnosti i svojih zadataka. Ja u mlade imam povjerenje. I, kada je riječ o opštenarodnoj obrani, mi moramo omladinu svestrano prihvatiti. Nije riječ samo o njezinom osposobljavanju da se sutra, ako ustreba, s puškom u ruci bori za obranu nezavisnosti naše zemlje. U svakom pogledu mi moramo da vodimo veću brigu o našoj omladini, da budemo u što neposrednijem kontaktu, da s njom diskutujemo, da joj objašnjavamo stvari onako kako one jesu, da joj otvoreno kažemo šta je realno, a sta nije« (str. 98).

U poglavlju o zadacima i organiziranju komunista Gordana Vlaičić u svom uvodnom tekstu ističe da se Tito, posebno od Osme konferencije zagrebačkih komunista, borio za čvrstu partiju lenjinističkog tipa, sposobnu da se poveže sa širokim narodnim slojevima i da ih pokrene u bitku za nacionalno i socijalno oslobođenje, za stvaranje vlastite budućnosti. Tito je »odbacio svaku mogućnost idejnog i organizacijskog rascjepa jugoslavenskog komunističkog pokreta, tražeći od Komunističke internacionale da formira vodstvo iz domaćih kadrova, izraslih i sazrelih u jugoslavenskim uvjetima i na jugoslavenskom prostoru« (str. 106).

O zadacima komunista onda, danas i sutra Tito je na Šestom

kongresu KPJ, odnosno SKJ, dosta dao izuzetno sadržajan i marksistički osmišljen pouk koji, između ostalog, glasi: »Kad govorim danas o komunistima i njihovim zadacima, mislim da nikome nije nejasno kako veliku ulogu ima Savez komunista, bez obzira na to što se njegova funkcija promijenila. Preobražaj duštva je vrlo teška i komplikovana stvar. Lomiti nešto što se stoljećima nagomilalo i stvarati nešto novo što je sazrelo u najgenijalnijim glavama koje je čovječanstvo dalo, i kanalisati to novo, — to je nešto najteže što se uopšte može zamisliti, i to mogu izvršiti samo ljudi koji su čvrsto riješili da istraju i daju sve od sebe da se to sprovede. To su komunisti! Oni moraju biti učitelji i profesori u našem društvu, radi njegova preobražaja u svim pravcima. To je najvažnija uloga naših komunista. Mi smo odbacili da komunisti budu pripadnici neke privilegirane organizacije koja treba da komanduje i upravlja. To smo odbacili i tražimo da komunisti budu učitelji i profesori naših ljudi. Da bi oni to mogli biti, moraju poznavati probleme o kojima se radi. Nije dovoljno da neko bude komunist, pa da bude profesor i učitelj novoga društva. On mora da to zna. Zato se od komunista traži da mnogo rade na svom ličnom uzdizanju, da mnogo misle, da suštinski uđu u sve probleme, da ih dobro upoznaju, kako bi ih mogli objašnjavati i tumačiti širokim masama dolje« (str. 160).

Komunisti trebaju stalno da se marksistički uzdižu, da uče i da se učeći bore i boreći se uče, što znači da nije dovoljno samo knjiško učenje već učenje kroz praksu i iz prakse, prakse shvaćene kao revolucionarne djelatnosti kojom se stalno mijenjaju postojeći odnosi. Od komunista se ne traži da budu samo dobri retorici, ne »očekuje se samo prava riječ, već uz nju — i smjela, odlučna akcija koja će čitavom društvenom i političkom životu davati nove poticaje i pokretati sve progresivne društvene snage da jačanjem samoupravnih odnosa mijenjaju postojeće stanje, da ostvaruju težnje i interese radničke klase i svih radnih ljudi... jer je u biću komunističke avangarde da izražava interese čitave radničke klase i da bude značajan faktor integracije društva u cjelini...« (str. 193).

Komunisti Jugoslavije danas (što je istaknuto i u Tezama za Jedanaesti kongres SKJ), kao pripadnici avangarde radničke klase, moraju biti svjesni inicijatori neprekidnog razvoja istinske samoupravne socijalističke demokracije koja se razvija — naglašava se u Titovim tekstovima objavljenim u poglavlju »Samoupravni socijalizam« — uporedo s razvijanjem antibirokratske samoupravljačke svijesti pripadnika klase i svih socijalističkih snaga. Pri tom Tito ističe da demokracija nije sama sebi cilj, već je »naš cilj socijalizam u kome demokracija može jedino imati svoju punu materijalnu sadržinu. Demokracija je i forma koja se stalno usavršava i sredstvo da se socijalizam lakše ostvari, a on samim tim i sadrži u sebi najdemokratskije društvene odnose« (str. 242).

Govoreći o odnosu nacionalnog i internacionalnog, Tito ističe potrebu marksističkog sagledavanja tih pojmova u dijalektičkom jedinstvu s klasnih pozicija, jer ne treba zaboraviti Marx-Engelsovu tezu da socijalistička revolucija, iako po formi jest nacionalna, po sadržaju treba da bude internacionalna. A biti dosljedan internacionalizmu znači biti dosljedan internacionalista na djelu unutar vlastite zemlje u višenacionalnoj zajednici. Istinski internacionalizam mora da se osniva na revolucionarnom jedinstvu i socijalističkoj solidarnosti povijesnih interesa radničke klase u cjelini, poštujući pri tom specifične uvjete borbe radničke klase pojedinih zemalja.

To, drugim riječima, znači da internacionalizam obavezuje radničku klasu da u vlastitoj zemlji — kako ističe drug Tito — »uporno razvija sve forme revolucionarnog rada, kad još nema vlast u rukama, i sve forme stvaralačkog

 

rada u izgradnji socijalizma, kad ima vlast u rukama. Internacionalizam znači poštovanje ravnopravnih odnosa i zauzimanje drugarskog stava prema zemljama koje grade socijalizam i prema svim komunističkim i progresivnim partijama van socijalističkih zemalja. Internacionalizam se ne može dijeliti na uža i šira područja, na lagerski i vanlagerski, jer je on univerzalan u smislu širenja nauke marksizma-lenjinizma i njezine primjene u praksi. Internacionalizam je, dakle, praksa, a ne riječi i propaganda« (str. 459).

Također se u Titovim tekstovima očituje marksistički pristup sagledavanju dijalektičkog odnosa *klasnog* i *nacionalnog:* »Danas mnogi govore da li prvo klasno ili nacionalno. Vi znate, ja sam govorio i u referatu na Drugom kongresu samoupravljača da to jedno bez drugog ne ide — upravo zbog toga što smo mnogonacionalna država. Ali, ipak ja dajem prednost klasnom karakteru našeg unutrašnjeg sistema. Ne administrativnom sistemu, nego klasnom duhu, da radnička klasa bude najvažniji faktor« (str. 422).

O politici nesvrstavanja i radničkom pokretu Tito ističe da je to »trajna orijentacija SFRJ i našeg Saveza komunista. Učestvujući aktivno u međunarodnom životu i posebno u pokretu nesvrstanih, radnička klasa, narodi i narodnosti Jugoslavije izvršavaju svoj internacionalistički dug prema svjetskoj zajednici i ljudskom napretku uopće...« (str. 484).

Valja na kraju ovog prikaza zaključiti da će odabrani tekstovi iz Titovih djela bez dvojbe koristiti ne samo polaznicima političkih škola već i svima koji se žele šire upoznati i u praksi koristiti Titovim revolucionarnim djelom, jer Tito osjeća i izražava težnje i interese radničke klase i svih revolucionarno-progresivnih snaga cijelog čovječanstva. Titove su misli uvijek poučne, nadahnuće i poticaj na revolucionarne akcije.

**Savo Pešić**

## Tito o socijalističkom vaspitanju i obrazovanju

*(Pokrajinski zavod za izdavanje udžbenika, Novi Sad, strana 116)*

U mnoštvu vrednih i zanimljivih knjiga koje su objavljene u prošloj godini o Titu, ili su izvod iz njegovog bogatog i sadržajnog dela, pojavio se i dobar izbor misli našeg Predsednika o vaspitanju i obrazovanju. Jer, kako je u predgovoru napisao Prvoslav Ralić, između Tita i mlade generacije ne stoji puki pedagoški, već revolucionarni odnos: mlada generacija delom i mišlju druga Tita »osmišljava i oplemenjuje svoje revolucionarne mogućnosti, kako bi danas i sutra nastavila kontinuitet naše socijalističke revolucije i zemlju svoju vodila ka sve novijim uspesima«. I u knjizi Titovih misli o vaspitanju i obrazovanju, čiji je izbor sačinio Blažo Perović, nalazimo suštinsku afirmaciju temeljnih tekovina naše revolucije: njenu izvornost, klasno opredeljenje, bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti, socijalističko samoupravljanje, nesvrstanost i nezavisnu spoljnu politiku. I uvek kada govori o revoluciji i njenim tekovinama, Tito misli na omladinu i pionire, a kada ukazuje na neophodnost da se čuvaju tekovine revolucije, opet misli na njih, jer u njima vidi »garanciju budućnosti naše istorije«.

S druge strane, zbornik je zanimljiv i valjan i zbog toga što se tekst istovremeno, na uporednim stupcima, objavljuje na pet jezika: srpskohrvatskom, odnosno hrvatskosrpskom, slovačkom, mađarskom, rumunskom i rusinskom. Vredan pokušaj prezentiranja izbora Titove misli u istoj knjizi na više jezika svedoči o ravnopravnosti svih naših naroda i narodnosti, o naporima da svaki pripadnik svih naroda i narodnosti upozna Titovu misao na maternjem jeziku.

Drug Tito je u svakoj prilici, kada se obraćao omladini, govo-

rio o perspektivi društvenog razvitka, ali i o njegovim putevima. Još u govoru na Drugom kongresu Antifašističke omladine Jugoslavije ističe marksističku tezu da je društvo onakvo kako ga urede sami ljudi. Ako su ljudi nazadnjački nastrojeni, kaže drug Tito, ako hoće da vladaju ne obazirući se na mišljenje najširih masa, onda je to slično fašizmu. »A mi hoćemo da uredimo našu zemlju demokratski, da u njoj svaki čovjek bude slobodan, da se u njoj omladina može u punom zamahu posvetiti onim zvanjima i onim pozivima koje ona želi«. Perspektiva, budućnost koju drug Tito nudi mladima je jasna, konkretna, realna: »Mi hoćemo škole, kulturu, univerzitete, fabrike, sve što je čovječanstvo do danas postiglo svojim umom i što mnoge zemlje već koriste, samo to nama nije dano. Sve ćemo mi to izgraditi, sve ćemo to savladati.« Budućnost o kojoj je drug Tito govorio mladima na njihovom kongresu postala je za kratko vreme mnogo lepša nego što se to moglo i pretpostaviti.

Tito i pioniri su oduvek bili veliki prijatelji. Sa pionirima drug Tito razgovara kao sa odraslima, govori im šta valja činiti u životu, kako da vole i brane svoju zemlju. U razgovoru sa delegacijom beogradskih pionira on ukazuje na njihove osnovne zadatke: »Vaš prvi zadatak je da učite, kako biste koristili svojoj domovini Jugoslaviji, i svojoj užoj domovini Srbiji. Vi morate dobro učiti sve osnovne stvari koje su potrebne za život jednog čovjeka. Drugo, vi treba da učite kako valja voljeti svoju zemlju, čiji su sinovi i kćeri dali toliko krvi za slobodu.« Ali drug Tito se često obraća i njihovim vaspitačima koji moraju da budu borci za novog čoveka kojeg stvaramo. Nemoguće je stvarati socijalizam, a ne stvarati i ljude koji imaju socijalističku svest. To je ogroman zadatak, veli drug Tito, jer nije sve u izgradnji fabrika, u industrijalizaciji, u podizanju privrede. Vaspitanje je odgovoran i vredan društveni posao. Treba imati na umu, upozorava drug Tito, da nije samo važno da iz škole izlaze razni specijalisti i pismeni ljudi »nego, prije svega, da to budu ljudi sa karakterom ponosnog i svesnog socijalističkog građanina«.

Omladina se mora vaspitavati da voli svoju domovinu i da bude spremna za njenu odbranu. Socijalistički patriotizam, kaže drug Tito, i internacionalizam ne protivreče jedan drugome. Naša zemlja je socijalistička i »mi ne možemo dozvoliti ni u kom slučaju da se našoj omladini počne propovjedati da ne treba da brani svoju zemlju zato što smo mi protiv rata, jer bi to bio defetizam najgore vrste. Borba protiv rata je sastavni dio čitave naše spoljne politike, ali ona podrazumijeva i spremnost omladine da se, ako treba, založi za odbranu svoje zemlje«.

Drug Tito u svakoj prilici u svojim govorima i u svakodnevnoj praktičnoj aktivnosti uvažava Lenjinovu misao da bez revolucionarne teorije nema ni revolucionarnog pokreta. Mi, Jugosloveni, kaže drug Tito, treba da se naoružavamo što više teorijom marksizma-lenjinizma. Ističući tezu da se omladina mora vaspitavati u duhu marksizma, drug Tito je na Drugoj konferenciji SKJ, januara 1972. godine, rekao: »Ja bih htio da se Marks vrati na univerzitet.« Jer marksizam mora da bude osnova teorijskog obrazovanja naših mladih kadrova, bez obzira na to za koju su se struku opredelili. Ove su reči doista bile pravi poziv za veliku reafirmaciju marksističke misli, ne samo na univerzitetima nego i u svim oblastima života društva.

Uloga omladine u odbrani zemlje je bitno značajan faktor bezbednosti. To drug Tito nikada ne ispušta iz vida. Zato često ističe da će mladi čuvati ono što su stvorili stariji drugovi i ono što se sada stvara, i da će, ako bude potrebno, odlučno sprečiti svaki pokušaj da se naruši bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti naše zemlje, samoupravljanje i druge velike tekovine socijalističke revolucije. U tome će, kaže drug Tito, oni i dalje biti zajedno sa starijom generacijom, sa

borcima i aktivnim učesnicima naše revolucije.

Doista, zbornik *Tito o socijalističkom vaspitanju i obrazovanju* poslužiće i vaspitanicima i vaspitačima kao jasan putokaz ka budućnosti mlade generacije. Jer Titova misao sjedinjuje tekovine revolucije sa novim humanističko-revolucionarnim vrednostima i tako doprinosi stvaranju slobodne, stvaralačke ličnosti. A samo takva, socijalistički opredeljena, samoupravno usmerena ličnost može da stvara bolje sutra.

**Živorad Đorđević**

## Tito o socijalnoj politici

*(»Socijalna politika i socijalni rad«, Beograd, 1976, strana 136)*

Izuzetna svestranost druga Tita nužno je utkala u njegove stavove i pitanja neposrednih životnih i radnih uslova čovjeka, porodice...

Posebna publikacija časopisa »Socijalna politika i socijalni rad«, pod naslovom *Tito o socijalnoj politici,* zaslužuje naročitu pažnju iz dva osnovna razloga. Prvo, prezentirani izbor dijelova govora i članaka druga Tita izražava njegovu koncepciju socijalne politike, zamisao koja je postala idejna osnova i misao vodilja socijalne politike jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva. Drugo, prvi put se u knjizi objavljuje Titovo marksističko idejno oblikovanje socijalne politike. Izdvojeni tekstovi jasno pokazuju kako vodeću ulogu druga Tita u razvoju ideologije tako i njenu suštinu u okvirima socijalne politike, pa je stoga publikacija i podsticaj nauci, naučnim i stručnim radnicima u oblasti socijalne politike.

Taj zbornik je pripremio dr Dušan Lakićević, i on obuhvata 66 izvoda iz Titovih članaka i govora. Obiman uvod u kome Lakićević prikazuje i obrazlaže Titovu koncepciju socijalne politike sastoji se iz četiri dijela. U drugom dijelu uvoda autor daje pregled Titovih stavova bitnih za socijalnu politiku tokom tri perioda: predratnog, ratnog i poratnog. Poratni period prikazan je — u uvodu — u različitim etapama ekonomskog i društveno-političkog razvoja zemlje, što omogućava praćenje uzlaznog razvoja idejnog konstituisanja socijalne politike, u skladu s ciljevima socijalizma (Ustav iz 1974). U trećem dijelu uvoda izložene su osnovne Titove socijalno-političke koncepcije, koje, »iako su izrečene u dijelovima mnogobrojnih članaka i govora i u različitim fazama našeg socijalističkog razvoja... čine jednu cjelinu... naučno zasnovanu« (str. 30).

Programska orijentacija društvene akcije zadovoljavanja opštih potreba izražena je u brojnim prezentiranim dokumentima iz svih etapa našeg razvoja. U zavisnosti od društvenih zbivanja u datom momentu, drug Tito ukazuje na put kojim treba ići u ostvarivanju ciljeva, od samog oslobođenja do danas zastupajući gledište da se ostvarivanje boljih uslova života i većeg standarda ne može odlagati. On, na primjer, već 1945. godine kaže: »zadatak sindikalnog pokreta je u prvom redu... da bi radnici koji rade imali ono što je potrebno za život i da bi mogli da rade« (dok. br. 3), i dalje: »seljacima moramo dati obuću, odjeću, plugove, sve što im je potrebno za obrađivanje, za izgradnju kuća itd..., a seljaci će dati radnicima ono što im je potrebno za život: hljeb, stoku i sve drugo«. Godine 1950. Tito ističe: »zajedno sa stvaranjem boljih uslova rada mi stvaramo našem radnom čovjeku i bolje uslove života, higijenske stambene zgrade i ostale potrebe višeg standarda života da bi naši ljudi imali život dostojan čovjeka« (dok. br. 29), a 1961. godine konstatuje: »nivo privredne razvijenosti došao je u onu fazu kada se dosljedno socijalističkim principima uporedo sa razvijanjem proizvodnih snaga mogu stalno poboljšavati i materijalni, kulturni i drugi uslovi života lju-

di« (dok. br. 58). Godine 1975. drug Tito primjećuje: »krupne uspjehe i rezultate postigli smo u stvaranju materijalnih i kulturnih uslova života radnih ljudi«, te »ubuduće moramo... uporedo sa ostvarivanjem zadataka privrednog razvoja brže i efikasnije rješavati osnovna pitanja životnog standarda« (dok. br. 65).

Ostvarivanje stalno aktuelnog cilja Titova misao realistično vezuje za rad: »raditi udarnički znači stvoriti više proizvoda, stvoriti bolje uslove ne samo za radničku klasu nego i za sve ostale slojeve radnog naroda naše zemlje« (dok. br. 8), ali dodaje: »ne obećavam zlatna brda, nego upozoravam da ćete morati žrtvovati još mnogo« (dok. br. 3).

Govoreći o određenim oblastima, Tito ukazuje na moguće razrješavanje problema koji stoje na putu zadovoljavanju određenih potreba ljudi. O zdravstvu, na primjer, u Splitu 1946. godine, kaže: »Obala naše Dalmacije može da pruži mogućnosti za učvršćenje zdravlja,... treba da stvorimo oporavilišta i sanatorijume,... za sada tu su djeca,... slaćemo ih k vama, a vi ih primite« (dok. br. 6). Zatim ističe: »mislim da djeca rudara budu u blizini mjesta u kojima žive i rade njihovi roditelji, ali ne kraj samih rudnika jer ...su podložna raznim oboljenjima« (dok. br. 15). Tri godine kasnije, sumirajući pozitivne rezultate zdravstvene zaštite trudnica, porodilja i male djece: »moraćemo da posvetimo tome više brige i uložimo više sredstava da bi naša zdravstvena služba išla ukorak sa napretkom koji ostvarujemo u drugim oblastima;... zato su naši zadaci, pored izgradnje bolnica i drugih zdravstvenih ustanova, ubrzanje obučavanja medicinskog kadra,... pružanje dovoljno lijekova,... i tako dalje i tako dalje« (dok. br. 27). Programska razrada oblasti zdravstva konkretizovana je prema svim komplementarnim saznanjima, te zahvata, osim zdravstvenih službi, i obrazovanje, finansiranje i socijalnu zaštitu, kako u okvirima realnih mogućnosti datog momenta tako i s obzirom na budućnost.

Socijalnu politiku Tito prvenstveno vezuje za radnike, zemljoradnike, djecu, žene. Govoreći o zaštiti majke i djeteta, ističe: »majka koja goji dijete vrši najkorisniji društveno koristan rad, i između nje i one koja je išla na rad ne može biti nikakve razlike« (dok. br. 24). Zatim: »mora se voditi briga ne samo o djeci čije su majke zaposlene... već i o djeci i majkama koje nisu uključene u privredu... Postoji pogrešno mišljenje da majke koje su prisiljene da se posvete samo odgoju djece ne vrše koristan rad za društvo, već da je to njihova lična stvar« (dok. br. 28). Ostale elemente uloge žene drug Tito tretira dosljedno primjenjujući princip ravnopravnosti, te socijalnu politiku usmjerava na takvo društveno djelovanje koje će omogućiti prevazilaženje razlika nastalih usljed socijalnih uslova i tradicija. Tako, na primjer, kaže: »u preduzećima žene većim dijelom predstavljaju nekvalifikovanu radnu snagu. A ta snaga prolazi danas slabije. To se odnosi ne samo na žene nego i na muškarce. Potrebno je zato da radimo u tom smislu da stručno osposobljavamo žene, naročito žensku omladinu, i da njenom kvalifikovanju i usavršavanju ne poklanjamo ništa manju pažnju od one koju posvećujemo muškarcima« (dok. br. 51). U istom smislu ukazuje na položaj žene na selu, gdje »proces unapređenja položaja žene ide znatno sporije« i »u stvari je dio problema socijalizacije sela« (dok. br. 51). Konkretizaciju socijalne politike na nivou zadovoljavanja potreba žena karakteriše, dakle, zahtjev za prevazilaženjem razloga njenom izdvajanju u posebnu kategoriju, izuzev kad je riječ o materinstvu, pošto njena uloga tada dobiva opštedruštveni karakter.

Tito nedvojbeno usmjerava društveno djelovanje i na zadovoljenje potreba djece i mlade generacije u cjelini, baveći se pri tom svim uslovima njihovog života i razvoja: smještajem, zdravljem, odmorom, obrazovanjem, vaspitanjem, radom. »Šta je danas najvažnije za našu zemlju,

šta je najdragocjenije? Ljudi... ...zato moramo voditi računa da se djeci koja će sutra biti svjesni građani ove zemlje stvore svi uslovi za dobar i pravilan odgoj, da budu zdravi i dobro vaspitani građani« (dok. br. 24).

Pojedinci ili grupe koji usljed posebnih uslova života ili rada iziskuju naročitu zaštitu, »trebaju da budu trajna briga društvene zajednice« (dok. br. 60), konstatuje Tito, čiji je humanizam bitna orijentacija u svim oblastima društvenog života, a naročito u oblasti socijalne politike. Prvenstvo imaju invalidi: »kad smo mi poslije rata uzeli invalidsko pitanje kao jedno od najvažnijih, to je bilo samo po sebi razumljivo« (dok. br. 32).

Zadovoljavanje potreba za zaštitom invalida Tito razmatra u svim periodima našeg razvitka. Tako 1948. godine govori o sredstvima koja se izdvajaju u tu svrhu (dok. br. 18), da bi zatim ukazao na nužnost da se riješe i svi pojedinačni slučajevi nepravde (dok. br. 22). Ipak je za ovu kategoriju građana od posebnog značaja to što Tito njihovu zaštitu ne svodi na staranje, već je shvata kao opštedruštvenu brigu za čovjeka: »da budu u svakom pogledu ravnopravni,... da ne trpe u psihičkom i moralnom pogledu,... korisni trudbenici koji nisu na teretu, već doprinose svoj udio narodnoj zajednici« (dok. br. 33), ne zanemarujući ni njihov materijalni položaj (dok. br. 43).

Posvećujući posebnu pažnju borcima, invalidima i njihovim porodicama, Tito ne propušta da usmjeri socijalnu politiku i na druge posebne grupe i pojedince. On već 1948. godine ukazuje na materijalno neobezbijeđena lica, na defektnu djecu i odrasle (dok. br. 18 i 38), na djecu bez roditeljskog staranja (dok. br. 22) i druge. Pri tome se stalno dotiče i pitanja izgradnje odgovarajućih ustanova (dok. br. 34), obrazovanja i prihvatanja odgovarajućeg kadra (dok. br. 60 i 69), solidarnosti kao »ostvarivanja elementarnih uslova života radnih ljudi za stvaranje povoljnih uslova školovanja, zaštite djece, unapređenja zdravstvenog, penzijskog, invalidskog osiguranja... (dok. br. 63).

Sveobuhvatnost socijalno-političke osnove proizašle iz stavova i misli druga Tita trajna je inspiracija daljeg razvoja socijalne politike i njene primjene u praksi našeg socijalističkog samoupravljanja. Zato ova publikacija i zaslužuje osobitu pozornost cjelokupne naše javnosti.

**Mirjana Papo**

## Ванчо Бурзевски: Титовата творечка примена на марксизмот во современи услови

## (Македонска книга, Скопје, 1977, страна 68)

Ova publikacija stavlja naglasak na Titovu stvaralačku primenu marksizma u konkretnim i specifičnim uslovima svake zemlje, pokreta i partije ponaosob. Njen autor je, stoga, detalino predočio neke bitne aspekte Titove kreativne primene marksizma u jugoslovenskim uslovima, vezujući taj svoj napor za Titove i naše jubileje.

Prilazeći ovoj složenoj i aktuelnoj temi, Vančo Burzevski napominje da se o drugu Titu može pisati kao o nosiocu kreativne primene učenja klasika, revolucionaru koji teoriju i praksu vidi u njihovom dijalektičkom jedinstvu, stvaraocu vojne strategije revolucije, čoveku koji je potekao iz redova siromašnog seljaštva i stasao u krilu radničke klase i celog se života borio za neposredne i istorijske interese tih socijalnih klasa itd.

Prema rečima autora, suštinske odrednice Titovog stvaralačkog pristupa marksizmu jesu: dovođenje radničke klase u poziciju subjekta revolucionarnog sociјali-

stičkog preobražaja, na putu ostvarivanja istorijske misije oslobođenja rada i, drugo, izgrađivanje takvih odnosa u međunarodnoj zajednici koji će počivati na ravnopravnoj saradnji, istinskom progresu i miru.

Titova neomeđena stvaralačka aktivnost razvijana je podjednako uporno i dosledno kako u stvaranju uslova za afirmaciju radničke klase i realizovanje njene istorijske uloge — oslobođenje čoveka tako i u izgradnji društva bez ratova, izrabljivanja, potčinjavanja malih od strane velikih, diktiranja slabijima. To je suština stvaralačke primene marksizma i Lenjinovog učenja u konkretnim uslovima svake zemlje i naroda.

Burzevski se opredeljuje za to da obradi jedan od suštinskih aspekata Titovog svestranog delovanja u revolucionarnom preobražaju jugoslovenskog društva. Sasvim razumljivo, međutim, kompleksnost i svestranost te teme odvodi autora u širinu. U želji da osvetli tako prostrano područje Titovog stvaralaštva on hronološkim redom analizira nekoliko, kako kaže, ključnih pitanja iz domena Titovog stvaralaštva.

Radi lakšeg praćenja zbivanja kojima ilustruje Titov metod primene marksizma, autor oblikuje šest celina: Tito — marksist našeg doba, Stvaranje nove revolucionarne partije, Prerastanje NOB u socijalističku revoluciju, Izgradnja samoupravnog socijalizma, Novi principi i metodi u međunarodnim odnosima i Razvijanje društvene svesti kao socijalističke udarne snage.

Titovo stvaralaštvo se u ovom radu osvetljava uz paralelno analiziranje društvenih kretanja, kako u zemlji tako i u svetu u svim fazama marksistički opredeljenog stvaralačkog delovanja druga Tita.

Autor ukazuje na istorijski kontekst u kome se javlja politički uticaj Josipa Broza. To je period optimalnog zaoštravanja odnosa između evropskih imperijalističkih sila uoči prvog svetskog rata, kada je kapitalizam dostigao zenit svoje imperijalističke faze, prelazeći put od uspona do početka truljenja, kako je Lenjin govorio. Josip Broz se opredeljuje za stavove marksista-internacionalista, koji ustaju protiv prvog svetskog (imperijalističkog) rata. Objektivno staje na Lenjinove pozicije borbe za sprečavanje prve svetske kataklizme. Zbog takvog stava doživljava prvo »vatreno krštenje« u kazamatima Petrovaradinske tvrđave.

Vihor neželjenog rata dovodi Josipa Broza u kontakt sa boljševicima, kada stupa pod Lenjinovu zastavu proleterske revolucije: izbliza doživljava revoluciju, oseća snagu proleterskih masa i od Lenjina uči da se revolucija, jednom započeta, mora dovesti do kraja ako se ne želi da ona bude uništena, stiče dragocena iskustva, koja će kasnije stvaralački primenjivati u socijalističkoj revoluciji u svojoj zemlji.

U vreme povratka Josipa Broza u zemlju jugoslovenski radnički i komunistički pokret se nalazi u složenoj i kontroverznoj situaciji. Radnička klasa, sa svojom avangardom na čelu, revolucionarni sindikati, revolucionarna omladina i inteligencija spremni su da pruže otpor buržoaziji i monarhističkom režimu, koji su se učvršćivali na grbači osiromašenih radnih masa; rukovodstvo Partije, međutim, nije imalo snage i sposobnosti da organizuje klasu i narode za obaranje režima pljačke i bespravlja. Monarhistička država se relativno brzo konsoliduje, donosi Zakon o zaštiti države, zabranjuje rad Partije, a zatim zavodi i monarhofašističku diktaturu. Partija, koja ima istorijsku obavezu da se energično angažuje u borbi protiv režima nacionalnog, ekonomskog i socijalnog ugnjetavanja, bavi se sama sobom. U rukovodećim organima Partije rasplamsava se frakcionaška borba, koja odvraća Partiju od osnovnog zadatka: jačanja jedinstva KPJ i drugih revolucionarnih i patriotskih snaga u borbi protiv nenarodnog režima.

Polazeći od marksističkog učenja i revolucionarnih iskustava, Josip Broz uviđa da se borba mora voditi na dva fronta: protiv buržoazije i protiv frakcionaštva.

Prvu istorijski značajnu pobedu odnosi u borbi protiv frakcija, na Osmoj partijskoj konferenciji Zagreba, kada postaje i politički sekretar Mesnog komiteta. U tim godinama Tito se afirmiše kao ličnost koja dalje vidi od svih svojih savremenika: odlučno se bori za čistotu Partije i za njeno tesno povezivanje s masama. Između 1935. i 1940. godine Josip Broz se afirmiše kao centralna ličnost jugoslovenskog radničkog i komunističkog pokreta.

Autor posebno ističe da Tito stvaralački spaja teoriju sa praksom, učenje marksizma sa praksom socijalističke revolucije. Temeljito izučava marksizam, političku ekonomiju, filozofiju. »Tito oseća da se borba protiv kapitalizma i imperijalizma ne vodi samo političkim, mirnim sredstvima«, kaže autor. Tito dolazi do zaključka da mora raspolagati neophodnim vojnim znanjima. Izučava Frunzea, Klauzevica i druge vojne teoretičare i stratege.

Sa novim Centralnim komitetom KPJ, koji deluje u zemlji, Tito uspeva da osposobi Partiju za revoluciju: konsoliduje njene redove, politički i organizaciono je učvršćuje i povezuje sa širokim narodnim snagama. Osamostaljuje Partiju u odnosu na međunarodni centar, koji sputava nezavisnost i inicijativu partija, kao sekcijâ tog centra. Na taj način dovodi KPJ u poziciju samostalne revolucionarne partije, koja zadobija poverenje i podršku i postaje istinska avangarda radničke klase i naroda. Tito stvara novu revolucionarnu partiju, sposobnu da se uhvati ukoštac sa domaćom reakcijom i nacifašizmom koji već nastupa.

Autor konstatuje da »marksistička analiza konkretne situacije 1941. godine nesumnjivo predstavlja jednu od najkrupnijih zasluga druga Tita«. Svi odlučujući događaji naše revolucije izraz su autentičnosti revolucionarnih tokova. Titovo stvaralaštvo će se ispoljiti u dizanju naroda na ustanak, početkom jula 1941. godine, kada se u okupiranoj Evropi niko nije usuđivao da se suprotstavi fašizmu koji je bio u ekspanziji. Titova stvaralačka snaga doći će do izražaja u otporu Staljinu, koji je pokušao da nametne šeme revolucije koje nisu odgovarale istorijskom trenutku ni interesima naroda i narodnosti Jugoslavije. Svoj specifični put naša revolucija obeležava i time što se realizuje u formi narodnooslobodilačkog rata za nacionalno i socijalno oslobođenje.

Originalnost socijalističke revolucije odraziće se i u načinu formiranja oružanih snaga revolucije. Titov genij, kako ističe Burzevski, uočiće neizbežnost izgradnje nove narodnorevolucionarne vlasti, uprkos »savetima« sa strane da pitanje vlasti treba odložiti za »drugu fazu« revolucije. Revolucija je krčila vlastite puteve: rušeći stari, kompromitovani i kontrarevolucionarni državni aparat i stvarajući svoje vlastite organe vlasti — narodnooslobodilačke odbore.

Autor naglašava da je dosledno ostvarena i zamisao druga Tita o svenarodnom parlamentu, u licu skupštine AVNOJ-a, i revolucionarnoj vladi koju je predstavljao Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, na bazi dalekosežnih odluka o stvaranju nove demokratske federativne Jugoslavije, a suprotno stavovima Staljina, Čerčila i Ruzvelta, koji su insistirali na odlaganju revolucionarnih rešenja za kraj rata. Tito je NOR realizovao kao socijalističku revoluciju, koja izmiče svim zamkama stranog faktora i svoj oružani deo završava u uslovima već izgrađene nove, demokratske federativne države, sa temeljima te države: novom narodnom vlašću, bratstvom i jedinstvom, revolucionarnim oružanim snagama, međunarodnom afirmacijom zemlje.

Izgradnja socijalizma — rečima autora — zasniva se na dostignućima oružanog dela revolucije. Autentičnoj oružanoj revoluciji odgovara autentičan put borbe za socijalizam. Tito i ovde stvaralački primenjuje učenje klasika o organizaciji države prelaznog perioda i unosi nova iskustva u riznicu svetskih revolucionarnih iskustava. Autor konstatuje da »speci-

fične odlike socijalističke revolucije Jugoslavije uslovljavaju i specifične karakteristike izgradnje socijalizma u našoj zemlji« (str. 33).

Na međunarodnom planu, posebno među socijalističkim zemljama, nova Jugoslavija je pobornik za dobrovoljne, demokratske i ravnopravne odnose na principima marksistički i lenjinistički shvaćene internacionalističke saradnje i solidarnosti. I u toj oblasti došla je do punog izražaja Titova stvaralačka primena marksizma.

Burzevski zaključuje da »dogmatski teoretičari staljinizma, sa Staljinom na čelu, nisu mogli to da shvate«. Opterećeni konceptom svemoći međunarodnog centra, oni su uporno za stare, u suštini: neravnopravne odnose među socijalističkim snagama, što se pokazalo i u famoznoj rezoluciji Informacionog biroa 1948. godine. Autor iznosi da je otpor staljinističkom dogmatizmu epohalan istorijski doprinos naše partije i druga Tita borbi za socijalizam i ravnopravne odnose socijalističkih i demokratskih snaga u svetu. On analizira posledice napada Informbiroa na KPJ i zaključuje da je sukob bio neminovan jer je to bio sukob dve suštinski različite koncepcije socijalizma i odnosa među socijalističkim snagama — staljinističke i državnosvojinske, koja implicira i neravnopravne odnose među socijalističkim zemljama, i socijalističke i samoupravne, koja socijalizam shvata kao proces oslobađanja rada i radničke klase, a na međunarodnom planu inauguriše ravnopravnu saradnju i solidarnost.

Socijalističko samoupravljanje, kako ističe autor, jeste najneposrednija i najsnažnija negacija staljinističkog dogmatizma. Titovo stvaralaštvo je došlo do posebnog izražaja oživotvorenjem klasične marksističke devize: »Fabrike radnicima«.

Autor analizira dijalektičku povezanost unutrašnje i spoljne politike, to jest socijalističkog samoupravljanja i politike nesvrstanosti socijalističke Jugoslavije: Tito je inspirator i arhitekta politike nesvrstavanja i time, u savremenim međunarodnim uslovima i odnosima, u saradnji sa drugim pobornicima ove politike, otvara novu dimenziju međuljudske komunikacije u interesu mira, ravnopravnosti narodâ i progresa čovečanstva. To je nov Titov doprinos teoriji i praksi socijalizma.

Preporučujući ovu publikaciju, moramo konstatovati da je reč o izuzetno značajnoj i krupnoj temi. Autor i sam to ističe, svestan složenosti zadatka. Ova publikacija podstiče na istraživanje velikog, epohalnog i inspirativnog Titovog stvaralaštva.

**Blažo Nikolovski**

## Тито — стратег на социјалистичката револуција

## (»Студентски збор«, Скопје, 1977)

Škola mladih marksista »Stiv Naumov — Mite Bogoevski«, koju organizuje Republički centar za ideološko-političko obrazovanje i studije, već nekoliko godina, svojim sesijama i panel-diskusijama, značajno doprinosi obogaćivanju društvene misli u SR Makedoniji.

Rasprave održanih sesija objavljene su u izdanju NIO »Studentski zbor« iz Skoplja u publikacijama koje, vršeći svoju savremenu funkciju podsticanja mladih stvaralaca iz ove oblasti našeg društvenog življenja, u stvari dublje ulaze i u mnoga specifična teorijska područja marksizma, te kroz sinteze svestranog naučnog interesovanja mladih istraživača izražavaju podobnost klime za prihvatanje i prezentiranje onog što predstavlja domet njihovih sagledavanja.

Od priloga sedam do sada održanih sesija škole mladih marksista objavljene su sledeće publikacije: *Marksizam i socijalizam, Odumiranje države i samoupravljanje, Marksizam u procesu vaspitanja i obrazovanja, Od udruženog rada ka asocijaciji slobodnih*

*proizvođača, Delegatski sistem kao politička vlast radničke klase,* i poslednja koja se nedavno pojavila *Tito — strateg socijalističke revolucije.*

Na uvodnim stranicama ove značajne publikacije objavljen je tekst Veselinke Malinske: *Tito — strateg revolucije,* u kome su analizovani ključni rezultati konsolidovanja partijskih redova nakon dolaska druga Tita na čelo Komunističke partije Jugoslavije. Sledeći lanac istorijskih i revolucionarnih zbivanja, V. Malinska pokazuje da je Tito »gradio strateške osnove revolucije, stvarajući i jačajući kod širokih narodnih masa svest o nužnosti i mogućnosti borbe«, da sav naš posleratni samoupravni i demokratski socijalistički razvitak, uključujući ostvarenja principa udruženog rada i delegatskog sistema, proističe iz Titove stvaralačke i revolucionarne misli i da Titova revolucionarna strategija i taktika čine njeno specifično opredmećenje u određenom vremenu i određenim uslovima.

U prvom poglavlju *Tito i razvitak (KPJ) SKJ kao avangarde radničke klase* objavljeno je petnaest saopštenja mladih autora, polaznika škole, koji, koristeći se empirijskim saznanjem o revolucionarnom razvojnom putu naše Partije, u stvari preko živog simbola njene suštine, stožernog stuba njenih vizionarskih pretpostavki, lika i dela druga Tita, govore o istoriji i sadašnjosti kao potencijama realiziranja naše socijalističke budućnosti.

Slavica Atanasova piše da je ličnost druga Tita mnogostrana i bogata koliko je bogata i mnogostrana naša revolucija; Violeta Naumovska govori o delovanju Tita u uslovima ilegalne borbe. Sultana Miceva autor je priloga *Tito kao strateg jugoslovenske revolucije,* a Mihail Usnevski piše o klasnom karakteru jugoslovenske socijalističke revolucije.

U tekstu *Socijalistička revolucija se ne može zaustaviti* Galabinka Đurčieva ističe: »Tito je poznavao dušu naroda, stremljenja klase kojoj je pripadao, njenu avangardu koju je pretvorio u borbeni odred, nauku marksizma koju nije smatrao dogmom, već uputstvom za akciju, znao je zakonitosti revolucije kojoj je dao humani karakter, strategiju i taktiku ratovanja, poznavao je vrednosti i slabosti neprijatelja, umeo je da definiše zadatke u svakoj fazi razvoja i u pravom trenutku da povuče pravi potez, verovao je duboko u klasu, Partiju, narod, a najviše u čoveka. Zato su pobedili i on i oni.«

Marija Paslamuševa piše o dolasku druga Tita na čelo KPJ i o njegovoj borbi protiv frakcionaštva, Keti Trpčevska o učvršćivanju Partije u tom periodu, Dijana Čukinova o Titu i revolucionarnoj borbi radničke klase, a Tatjana Đurčinska razmatra revoluciju kao narodnooslobodilački rat protiv okupatora i domaćih izdajnika te protiv klasnog neprijatelja uopšte. Iljmiasan Redžep se osvrće na sadašnjost i budućnost Titovog revolucionarnog dela, dok Trajče Nakov pokušava da nađe najadekvatnije sinteze pojmova Tito—Partija—revolucija, kroz prizmu jugoslovenske socijalističke i samoupravne stvarnosti. Mare Acevska piše o pripremama KPJ za revolucionarnu borbu, Boris Ilievski o opštenarodnom karakteru jugoslovenske revolucije, a Zorica Kostić, u tekstu *40-godišnji razvitak SKJ pod rukovodstvom Tita,* govori o više suštinskih opredeljenja Titove vizionarske misli, kroz razvoj naše partije kao avangarde radničke klase. U prilogu *Tito i makedonsko nacionalno pitanje,* Elica Toševa-Georgievska ističe: »... najveća vrednost pravilne orijentacije Partije i druga Tita bilo je izgrađeno gledište da se revolucionarnom borbom radničke klase i radnih masa ne može postići ekonomsko, socijalno i političko oslobođenje, ako ona, kao svoj sastavni deo, ne sadrži i nacionalnu komponentu, odnosno nacionalno oslobođenje, kao i gledište da borba za nacionalnu slobodu po sebi, kojoj ne bi bila pridodata i borba za socijalna i politička prava radničke klase i radnih masa, ne bi bila ni trajna ni u interesu naroda, odnosno nacije. U odlukama

AVNOJ-a prvi put u istoriji je izražena volja makedonskog naroda da se njegovo nacionalno pitanje reši u duhu njegovih vekovnih stremljenja«.

U drugom poglavlju *Tito — revolucija, socijalizam, samoupravljanje* objavljeno je osam tekstova mladih marksista.

Vaska Jakovlevska piše o shvatanju socijalizma kao dela radnih ljudi u svim etapama revolucije, Elijana Kožarova o socijalističkom samoupravljanju kao kontinuitetu narodnooslobodilačke borbe, Mimoza Jovanova o Titu kao stvaraocu bratstva i jedinstva, Mirjana Dimeva o samoupravljanju kao velikom istorijskom aktu, Petre Sazdov o samoupravljanju kao oživotvorenju marksizma, Vančo Tanev o drugu Titu kao stvaraocu strategije razvoja društva sopstvenim snagama, te Zoran Zdravković o Titovom poimanju socijalističkog vaspitanja mladih generacija.

Treće poglavlje ove knjige nosi naslov *Tito — borac za mir i nove međunarodne odnose* i sadrži šesnaest tekstova o dalekosežnim vizijama druga Tita na međunarodnom planu.

Jordančo Jakimovski piše o Titu kao internacionalistu, revolucionaru i arhitektu nesvrstavanja, Zlata Ončevska o odnosu Tita i nesvrstavanja. Konstatujući da aktivna miroljubiva koegzistencija nije mirovanje, nije stagnacija, već progres i razvitak, Snežana Maneva govori o najbitnijim Titovim aktivnostima na tom planu. Kire Zagrafski raspravlja o humanosti borbe radničke klase, Atanas Vasilev o nesvrstavanju kao istorijskoj misli u epohi socijalističkih i antikolonijalnih revolucija, Rajna Kremčevska o nesvrstavanju kao jedinstvenoj alternativi savremenog sveta, Nančo Ružin iznosi genezu i razvoj nesvrstavanja kao političke doktrine međunarodnih kretanja, istovremeno dokazujući njegovu neophodnost. Mita Paslamušev se osvrće na istorijske zasluge Tita u iniciranju pokreta nesvrstavanja, a Todor Tanasovski piše o Titovom suprotstavljanju Staljinovoj dominaciji u međunarodnom radničkom pokretu.

Titova odluka da se KPJ suprotstavi Staljinovoj hegemoniji i istorijski značaj te odluke u radničkom pokretu predmet su interesovanja Slavice Grnčarovske. Emilija Atanasovska piše o delu druga Tita kao strategu mira, dok Cvetanka Nikolovska objavljuje prilog *Tito kao borac za mir u svetu*. Dimitrija Ristevski piše o drugu Titu kao revolucionaru, internacionalistu i graditelju politike nesvrstavanja, a Dževdet Vejseli i Mursel Faković zaključuju svoj prilog navodeći reči E. Kardelja: »Ime Tita postalo je sinonim borca, u ratu i miru, i izraz humanističke vizije jednog novog sveta, oslobođenog straha od uništavanja čoveka od strane čoveka i naroda od strane naroda, sveta koji će roditi pokolenja koja neće znati za ratnu grozotu i pustoš... Tito je sinonim velikog vizionara budućnosti«.

Svi ovi tekstovi, koji su vredni obrasci svežine misli mladih marksista, učenika sesije škole »Stiv Naumov — Mite Bogoevski«, vidno su inspirisani delom i mišlju druga Tita — večitom mladošću revolucije.

**Jordan Plevneš**

## Dr Ubavka Vujošević: Tito u Beogradu (1926-1944)

*(Muzej grada Beograda, »Jugoslovenska knjiga« i »Glas«, Beograd, 1977, strana 166)*

Sažimajući obimnu dokumentaciju i svedočanstva o Titovim predratnim i ratnim boravcima i radu u Beogradu, dr Ubavka Vujošević je ostvarila dvojak cilj:

prvo, uočivši da u svim dosadašnjim radovima o Josipu Brozu

Titu gotovo sasvim nedostaje obrada njegove delatnosti i njegovih boravaka u Beogradu, autor je svojim prilogom popunio postojeću prazninu u biografskim radovima o Titu i svestranije osvetlio njegov doprinos beogradskoj partijskoj organizaciji, i,

drugo, ova knjiga predstavlja i korak napred u nastojanjima istorijske nauke da se potpunije sagleda snaga revolucionarnog pokreta u Beogradu; dajući dokumentarno svedočanstvo o Titovim predratnim i ratnim boravcima u Beogradu i političkom značaju tih poseta, ovaj istoriografski rad je istovremeno i prilog istoriji KPJ u Beogradu i Srbiji.

»Proučavanje ovog dela bogate i mnogostrane Titove revolucionarne delatnosti, ističe autor, otežano je usled malog broja istorijskih izvora, zbog čega se njegova rekonstrukcija morala vršiti znatnim delom na osnovu Titovih sećanja i sećanja savremenika s kojima je on tada radio. To je, svakako, jedan od razloga što će apsolutno tačni datumi Titovih boravaka, dužina provedenog vremena, obavljeni partijski poslovi, mesta koja je posećivao i ličnosti s kojima se sastajao, i dalje ostati otvorena pitanja.«

Knjigu čini šest hronološki svrstanih poglavlja, od kojih svako obuhvata određene periode Titovih boravaka u Beogradu, kao i dva priloga od kojih jedan — »Stanovi u kojima je Josip Broz Tito boravio ili održavao sastanke« — ima vrednost građe za dalja istoriografska istraživanja, a drugi — »Beograd u sećanjima Josipa Broza Tita« — odražava nameru autora da, osim užeg, istoriografskog pristupa građi, ukaže i na šire aspekte teme i odredi Titov odnos prema Beogradu.

»Najduže vrijeme svoga života«, kaže Tito, »proživio sam u Beogradu. Ja uglavnom računam na vrijeme od onih dana kada sam došao ovdje da organiziramo narodni ustanak. Naš prvi štab 1941. godine bio je u Beogradu, i to sasvim blizu njemačkog. Ono što sam tih dana ovdje proživio, ostalo mi je u dubokoj uspomeni, i to nikada neću zaboraviti.«

»U potrazi za poslom«, naslov je prvog poglavlja u kojem autor istražuje boravke druga Tita u Beogradu u periodu 1926—1927. »Kad sam ja poslije Kraljevice došao u Beograd, kaže Tito, nisam mogao ući ni u jednu partijsku organizaciju. Desničari me nisu htjeli primiti i uključiti ni u jednu partijsku organizaciju — i ja sam ostao izvan organizacije. A oni to nisu učinili zato što su znali da ja nisam čovjek koga bi trebalo upoznati s unutarnjim prilikama u njihovim organizacijama.« Nakon bezuspešnog traganja za poslom u Beogradu i privremenog boravka i rada u Smederevskoj Palanci, Tito je otputovao u Zagreb. Uzaludno traganje za poslom i, posebno, frakcionaško ponašanje partijskih i sindikalnih vođa ostavili su na njega težak utisak.

Dva kraća boravka druga Tita u Beogradu, tokom 1927. i 1928. godine, obrađena su u poglavlju »U odbranu klasnog karaktera Nezavisnih sindikata«. Kao član plenuma izabran na kongresu metalaca, Tito je prisustvovao dvema sednicama Centralne uprave Saveza radnika metalske industrije i obrta Jugoslavije, novembra 1927. i januara 1928. godine. Titov izbor u Centralnu upravu i njegovo delovanje bili su posledica buđenja antifrakcijskih snaga, posebno zagrebačkog radničkog fronta, koji će ubrzo povesti odlučnu bitku za jedinstvo KPJ i klasnog radničkog pokreta, a protiv frakcionaštva i sektaštva u Partiji.

Godine 1937, posle skoro deset godina, Tito ponovo dolazi u Beograd, ali sada kao najviši funkcioner KPJ, član Politbiroa s posebnim ovlašćenjima, a zatim kao sekretar KPJ. Dugogodišnje tamnovanje, antifrakcijska borba i predan rad na partijskim zadacima su mladog metalskog radnika, sindikalnog funkcionera i partijskog rukovodioca prekalili u zrelog i iskusnog vođu Partije, generalnog sekretara KPJ, koji u periodima boravka u Beogradu (1937—1941) ostvaruje presudan uticaj na razvoj celokupnog revolucionarnog pokreta u nas. Taj period Titovih boravaka u Beogradu obrađen je u poglavlju »Pono-

vo u Beogradu kao sekretar Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (1937—1941)«.

Titovo prisustvo i pomoć koju je pružio beogradskoj partijskoj organizaciji omogućili su da ova organizacija vrlo brzo pođe pravilnom linijom, da se stavi na čelo masa, da ih vodi i prekaljuje u akcijama s narodnofrontovskim i antifašističkim obeležjima.

I ne samo u izgradnji Partije, »Beograd je odigrao«, kaže Tito, »ogromnu ulogu u neposrednoj pripremi narodnog ustanka. Po snazi komunističkog i radničkog pokreta, kao i po razvijenosti partijskih organizacija, mi smo tada imali više jakih centara, među kojima su bili najznačajniji Beograd, Zagreb i Ljubljana. Pripreme za ustanak odvijale su se uglavnom u ovim gradovima. Ali, pošto su kadrovi bili ono osnovno, Beograd je, ne zbog toga što se tu nalazilo rukovodstvo, već zbog velikog broja kadrova bio, tako reći, onaj centar odakle su davane direktive i slati ljudi na teren da rade na organizaciji ustanka.«

Poglavlje »Titov rad u okupiranom Beogradu« obuhvata period od maja do septembra 1941. godine. Došavši iz Zagreba, gde se suočio s ulaskom okupatora, u bombardovani Beograd, Tito odmah pristupa organizovanju i pripremama ustanka. »Beograd je tada pružao strahovito mučnu sliku«, kaže Tito, »i tom prilikom naišao sam na masu zarobljenika koje su Nijemci sprovodili automobilima i kamionima. Beograd je izgledao porušen više nego što je zapravo bio. Ruševine kuća strahovito su djelovale. Građani su biti potišteni.« Pa ipak, »prva misao bila je, iako će tu biti težak rad zbog velikog broja okupatora, da će u Beogradu taj rad biti zahvalan, jer ima ljudi koji su spremni na sve. I nisam se prevario.«

Na osnovu Titove realne procene mogućnosti organizovanja i vođenja oružane borbe, Beograd je postao centar opštenarodnog ustanka i bio je to sve do Titovog odlaska na oslobođenu teritoriju.

»Godine 1941, Centralni komitet donio je svoja prva rješenja i sudbonosne odluke u gradu Beogradu. Iz Beograda smo mi počeli stvarati prve partizanske odrede i rukovoditi njima, ali iz Beograda, prema tadašnjim uslovima, nije bilo mogućno uspješno rukovoditi i stvarati veće vojne formacije, veće partizanske odrede. Zato smo mi riješili«, kaže Tito, »da iziđemo van, na teren, u neposrednu sredinu naroda, da zajedo s njim, rame uz rame, dijelimo sva zla i sve patnje.«

Nesumnjivo je da je na ovakvu odluku uticala i sve žešća potraga, koju su organizovali Specijalna policija kvislinške vlade i Gestapoa, rešeni da se dočepaju rukovodstva, KPJ i generalnog sekretara Partije. U poglavlju »Potraga za Titom« autor ističe da je bezbednost u kojoj je Tito živeo tih meseci bila, pre svega, rezultat njegove izuzetne sposobnosti za ilegalni rad, ali i izuzetne brige kadrova beogradske partijske organizacije za sigurnost generalnog sekretara KPJ.

Šesto i poslednje poglavlje u kojem je materija hronološki izložena nosi naslov »U oslobođenom Beogradu«. Ističući vojni i politički značaj oslobođenja Beograda, Tito je rekao: »Ja sam i prije rata, kao partijski i sindikalni funkcioner, dolazio u ovaj grad, koji je bio naš centar, i živio u njemu. Beograd sam uvijek volio i zato sam s velikom čežnjom i željom čekao da što prije dođem u njega, da vidim kako izgleda i šta je ostalo od njega, da vidim ljude koji su u njemu ostali, da vidim drugove koje odavno nisam vidio Bilo je to kao kad poslije mnogo godina odsutnosti želite ponovo da vidite rodni kraj. Svaka ulica i kut podsjećali su me na razne momente iz prošlih dana, jer smo se mi, iako smo bili u strogoj ilegalnosti, dosta kretali po gradu. S druge strane, ispunjavalo me je zadovoljstvo što se ostvarilo ono što smo ja i moji drugovi govorili — da ćemo se vratiti u Beograd kao pobjednici. To zadovoljstvo teško je opisati i ono daje čovjeku snagu da izdrži i druge teškoće koje su dolazile.«

Ime druga Tita vezano je neraskidivim nitima ne samo za revo-

lucionarnu prošlost Beograda nego i za njegovu noviju istoriju.

»Revolucionarne buktinje Beograda, kaže Tito, presuno su uticale na put i razvitak svih jugoslovenskih naroda, jer su u njemu otvarane najznačajnije stranice naše novije historije: osnovana Komunistička partija Jugoslavije, donesena odluka o dizanju naših naroda na ustanak, donijet Zakon o radničkom samoupravljanju, usvojen Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije...«

**Zoran Kadenić**

## Dr Vladimir Bakarić: Društvene klase, nacija i socijalizam

*(»Školska knjiga«, Zagreb, 1976, strana 250)*

Ova knjiga dr Vladimira Bakarića predstavlja, zapravo, presjek plodne stvaralačke produkcije jednog od naših »najistaknutijih političkih rukovodilaca, istraživača i teoretičara«, kako ističu sastavljači ovog izbora Jakov Franić i Vladimir Štokalo. Izbor tekstova je tematski koherentan i pruža čitaocu uvid u radove Vladimira Bakarića o kontinuitetu interesa naše revolucije i samog autora za jedno od najznačajnijih pitanja marksističke teorije i prakse — za nacionalno pitanje. Tekstovi dr Vladimira Bakarića predstavljaju autohtonu elaboraciju marksističkog poimanja nacije i nacionalnog pitanja na jugoslavenskom tlu, od samog početka revolucije pa sve do naših dana. Oni govore sami za sebe: njima nije potrebna posebna prezentacija, ako uzmemo u obzir činjenicu da su nastali u svakodnevnoj političkoj borbi za jedan novi koncept međunacionalnih odnosa, u vatri suočavanja i raščišćavanja zabluda o nacionalnom pitanju i naciji. Osim toga, ovi tekstovi nas iznova vraćaju klasicima marksizma i predstavljaju autentični dokument stvaralačkog, marksističkog pristupa naciji kao društvenom fenomenu, pisani s aspekta jedinstva teorije i prakse i s jasnim ciljem da doprinesu izgradnji klasne svijesti u naciji.

Tekstovi su grupirani u tri tematske cjeline: u svakoj od njih poštovani su kronološki slijed i problematska koherencija da bi se lakše mogle uočiti pojedine etape u razvoju nacionalnih odnosa u nas i u poimanju nacionalnog fenomena. Prva tematska cjelina obuhvaća tekstove pod nazivom: *Klasna i nacionalna pitanja u staroj Jugoslaviji i aktivnost Komunističke partije.* Drugi blok tema je obuhvaćen naslovom *Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija,* dok treću tematsku cjelinu čine tekstovi pod zbirnim nazivom *Samoupravno društvo i međunacionalni odnosi.*

U okviru prvog poglavlja štampani su slijedeći tekstovi: *O stvaranju i slomu stare Jugoslavije; Nešto o socijaldemokraciji i njenom odnosu prema nacionalnom pitanju; O seljačkom pitanju; Komunistička partija Hrvatske i njen odnos prema nacionalnom pitanju; Komunistički pokret i nacionalno pitanje; Osnivanje KPH i njena uloga u našem revolucionarnom razvoju.*

Već u prvom prilogu — da izdvojimo pojedine, karakteristične tekstove — dr Vladimir Bakarić konstatira (tekst je pisan 1967, kao uvodno izlaganje na Šestoj sjednici CK SKH) da u Hrvatskoj, kao i drugdje, još postoje nejasnoće u tretiranju nacionalnog pitanja »na svim teoretskim i publicističkim nivoima. Nedostaje mu marksistički pristup« (str. 4). Bakarić se okomljuje na građanski recidiv u poimanju nacije, i to dokazuje na tezama koje podliježu građanskim zabludama i predrasudama bilo kad je riječ o formiranju stare Jugoslavije, bilo o pitanju njenog sloma. Posljedice građanskog prilaza tim povijesnim zbivanjima odvode na stranputicu i odgovaraju u biti nacionalističkim interesima. Nacionalno pitanje mora se sagledati kroz

klasnu prizmu — a to znači shvatiti da se buržoazija ponijela kapitulantski i da ona u osnovi nije imala interesa da rješava nacionalno pitanje, već je samo njime manipulirala u onoj mjeri u kojoj je to odgovaralo interesima *»divide et impera«*.

Posebno je zanimljiva evolucija stavova o nacionalnom pitanju u jugoslavenskom komunističkom pokretu. Partija je nakon dugih borbi bila zauzela »uglavnom pravilan stav u tom pogledu« (u nacionalnom pitanju), a obnavljanje partijskih organizacija 1932. godine ponovno je aktualiziralo postavku da od »neriješenog nacionalnog pitanja treba napraviti rezervu revolucije kod nas« (str. 28). No trebalo je neprestano voditi borbu i protiv linije stvaranja nekog uskog »hrvatskog nacionalno-revolucionarnog pokreta«, kao sektaške i u osnovi pogrešne. Odluka o osnivanju Komunističke partije Hrvatske označila je posebnu etapu u tretiranju nacionalnog pitanja u okviru revolucionarne strategije radničkog pokreta u nas. Osnivački kongres u Samoboru 1937. godine konkretizirao je i politiku komunista prema nacionalnom pitanju. Svakako je najznačajnije za ovaj period da je u KP Jugoslavije prevladao lenjinistički stav prema nacionalnom pitanju, i to usprkos krutoj centraliziranoj liniji koju je nametala Kominterna. Tim činom osnivanja KPH i KP Slovenije, Komunistička partija Jugoslavije je prestala biti običnom sekcijom Kominterne, običnim izvršiteljem zajedničkih odluka te organizacije i počela se pretvarati u samostalnu, modernu organizaciju radničke klase, sposobnu da donosi vlastite ocjene odnosa u zemlji i međunarodnih odnosa, i da tako »dade samostalan doprinos radničkom i progresivnom kretanju u svijetu« (str. 47). Bakarić ovdje posebno ističe ulogu druga Tita u modernizaciji Partije, u formuliranju te nove propulzivne strategije Partije u onim uvjetima borbe. Time je drug Tito, kaže Bakarić, »zadužio ne samo našu Partiju, naše narode, radnički pokret u svijetu nego i čovječanstvo« — što će se vidjeti kasnije, u logičkom nastavku autohtone političke linije i nakon oružane revolucije: u raskidu sa staljinizmom i izgradnji socijalističkog samoupravljanja.

U drugom dijelu knjige autor govori o narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji. Tu su skupljeni slijedeći tekstovi i govori: *Odnos narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u Jugoslaviji; Razvoj narodnog ustanka u Hrvatskoj i aktivnost KPH; O ulozi i mjestu Bihaćke republike u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji naroda Jugoslavije; Stvaranje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske; O Drugom zasjedanju AVNOJ-a; Nešto o nacionalnoj vitalnosti Hrvata u ovom ratu; O stvarnoj ulozi vodstva HSS-a; Uloga i značenje narodnooslobodilačke borbe Hrvatske; Komunistička partija kao subjekt nacionalne i socijalne emancipacije; Govor na Prvom kongresu Narodne fronte Hrvatske; Formiranje prve narodne vlade Hrvatske; Socijalistička revolucija i nacionalno pitanje.*

Iz ovih tekstova, pisanih i govorenih u različitim prilikama, proizlazi Bakarićeva ocjena narodnog ustanka u Hrvatskoj. Orijentacija CK KPH bila je pravilna, ali su se na početku ispoljile neke teškoće i slabosti. Osnovni prigovor koji Bakarić upućuje na račun prve faze ustanka je slijedeći: tek kasnije, kad su seljačke mase uvidjele kapitulantsku i izdajničku politiku vodstva HSS-a, pokret se naglo proširio i ustanak se razvio nezadrživom silom. Glavna politička borba bila je usmjerena na razbijanje utjecaja Mačekova stava »čekanja« koji je unio dezorijentaciju i kolebanje u jedan dio naroda.

Na posebnom mjestu Bakarić govori o značaju Bihaćke republike, koju on smatra značajnom fazom u razvoju revolucije. Tu je, po njemu, položen kamen-temeljac nove države, a za ustanak u Hrvatskoj posebno je bitno što je značajni seljački dio Hrvatske seljačke stranke baš u to vrijeme pristupio pokretu. Zanimljiv je Bakarićev govor na proslavi 30-go-

dišnjice ZAVNOH-a u Otočcu 1973, u kojem je on ustvrdio da su u doba rasprave o amandmanima i novom Ustavu građanske snage u Hrvatskoj pokušale manipulirati i zaključcima ZAVNOH-a, posebno onim njihovim dijelom gdje se govori o »hrvatskoj državnosti«. Poznati su ekstremni stavovi koji su se tom prilikom ispoljili — nacionalistički i separatistički, u suštini kontrarevolucionarni, dok su »umjereniji« — zajedno sa svojim trabantima unutar Saveza komunista išli za tim da u Hrvatskoj održe na stvarnoj vlasti »vođe«, »elitu«, i da uz galamu »pseudonaučnih šarlatana učvrste vlast birokracije, tehnokracije i privilegiranih slojeva, a sprečavaju daljnji razvoj socijalističkih odnosa...« (str. 87). Ovaj dio knjige ima i polemičkih akcenata — naročito kad se nameće potreba razbijanja nekih predrasuda, kao što je, na primjer, ona da su Hrvati odigrali manje značajnu ulogu u revoluciji, a koju su širili naši zapadni saveznici da bi imali pretekst da očuvaju građanski poredak u tim našim krajevima. Bakarić pobija tu tezu konkretnim činjenicama i podacima o borbi hrvatskog naroda pod vodstvom Komunističke partije.

Na pitanje hrvatske državnosti Bakarić se vraća prilikom televizijskog intervjua s Mirkom Bolfekom, tvrdeći da se pitanje hrvatske državnosti nikad u revoluciji nije postavljalo kao posebno, izdvojeno pitanje, jer je bila riječ o tome da se ostvare osnovni komunistički ciljevi — da se osvoji vlast i da se promijeni karakter države. »Da smo bacili poentu na državnost, izgubili bismo rat« — konstatira dr Vladimir Bakarić, kao što danas »mi želimo konstituirati naciju na bazi samoupravljanja a ne na bazi države« (str. 135).

Treći dio knjige sadrži tekstove pisane i govorene u posljednje vrijeme, mahom u doba razračuna s nacionalizmom. Ti tekstovi odišu polemičkim žarom na tragu kontinuiteta Bakarićevog poimanja nacije i nacionalnog pitanja, kao drugog lica borbe za klasno oslobođenje radničke klase. U ovom su dijelu pod nazivom *Samoupravno društvo i međunacionalni odnosi* skupljeni slijedeći tekstovi: *Razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa i međunacionalni odnosi; Razvitak ustavnosti u Jugoslaviji; O prvom ustavu SR Hrvatske; Ustavni amandmani 1971. godine; O jeziku u ustavima SFRJ* i *Pojave nacionalizma i odlučna borba protiv njih.*

Na ovom mjestu Bakarić još jednom dokazuje klasnu podlogu nacionalnog pitanja, ilustrirajući tu svoju dosljednu marksističku argumentaciju konkretnim primjerima iz ondašnjeg političkog sukoba: »Glavna je opasnost ako pustimo da se dalje razvijaju ove birokratske, tehnokratske i ostale snage društva koje grade svu svoju politiku na međusobnim svađama, na stvaranju međusobnih privilegija... Glavni je neprijatelj onaj tko to štiti, a takvih ima u svim nacijama ove zemlje (str. 151). U polemici o pojmu državnosti i ulozi države, povodom donošenja amandmana i diskusije o njima, dr Vladimir Bakarić još jednom ističe da cilj novih ustavnih promjena nije jačanje države i neke apstraktne »državnosti«, već je glavni cilj emancipacija čovjeka, samoupravljača, odlučivanje o višku vrijednosti. Državnost republika treba promatrati samo u integralnom jedinstvu sa državnošću cijele naše zajednice, a njena karakteristika je odumiranje funkcija države i jačanje uloge organizirane radničke klase kao nosioca funkcija države. Ovu marksističku i lenjinističku tezu Vladimir Bakarić suprotstavlja zagovornicima militantnog nacionalizma koji zloupotrebljavaju tu kategoriju u separatističke svrhe.

Na kraju knjige su štampani istupi dr Vladimira Bakarića o nacionalizmu — poznati govor u Sisačkoj željezari, govor na Desetoj sjednici CK SKH i druga njegova izlaganja na tu temu.

Osnovna poenta tih istupa je da se nacionalizam javlja u određenim trenucima, kao izraz neraščišćenih društveno-ekonomskih odnosa, konkretno: pitanja — tko odlučuje o višku rada. Bakarić se tu energično suprotstavlja nacio-

nalističkim tezama i euforiji trenutka, zalažući se uvijek za ispravno razumijevanje i tumačenje uloge nacije u socijalističkom, samoupravnom društvu.

I na kraju: ova knjiga je veoma koristan doprinos proučavanju izvora naše društvene misli o naciji. Ona istovremeno pokazuje kako je na originalan način apsorbirano učenje klasika marksizma o tom društvenom fenomenu i adaptirano uvjetima jugoslavenske socijalističke revolucije, a, s druge strane, pokazuje i kontinuitet u razvoju tih stavova kod jednog od najistaknutijih teoretičara naše revolucije.

**Damir Grubiša**

## Nikola Ljubičić: Opštenarodna odbrana, strategija mira

*(Vojnoizdavački zavod i Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1976, strana 384)*

S bezrezervnom vjerom u snagu svakog naroda koji je spreman da dokraja brani sebe i svoje na svome, general armije Nikola Ljubičić pruža nam knjigom *Opštenarodna odbrana, strategija mira* temeljno i uvjerljivo izloženu argumentaciju o nepobjedivosti takvog naroda i o tome da je takva spremnost naroda na beskompromisnu odbranu, u biti, uvijek antiratna, mirotvorna. Odmah valja reći da je autor jednostavno i svakom blisko izložio veoma složenu, dinamičnu problematiku odbrane socijalističke Jugoslavije. Zahvaljujući, prije svega, svom osloncu na Titovu misao i djelo, na veliku istorijsku ulogu koju je i u toj oblasti imala Komunistička partija i ima Savez komunista Jugoslavije, Ljubičić se, radeći na ovoj knjizi, nalazio na već utrtim stazama.

I sâm iskusni narodni borac, vojnik revolucije — autor nije slučajno pošao upravo od Titovog vojnog djela, jer ga je ono uvijek nadahnjivalo i pokretalo. A za ovaj rad ga je, dobrano, neposredno inspirisalo.

Sagledavajući materiju u svim njenim dimenzijama i u relevantnim međuzavisnim svjetskim odnosima, Ljubičić polazi od marksističkih teorijskih načela o naoružanom narodu i opštenarodnoj odbrani, da bi završio s hipotetičkom projekcijom mogućnog budućeg rata i s njegovom fizionomijom.

Dakako, težišno u ovom radu je ono što ukazuje na cjelovitije ostvarenje marksističke ideje o naoružanom narodu tek na jugoslovenskom tlu. Shodno tome, u središtu autorove pažnje su svi istorijski, vojni, politički, socijalni, etički, psihološki i drugi uslovi, svestrano iskorišteni za izgradnju koncepcije opštenarodne odbrane u SFRJ, na kojoj su utemeljene odbrambena doktrina, strategija i taktika oružane borbe uz primjenu najrazličitijih oblika otpora svugdje u zemlji i svih za to u njoj sposobnih ljudi.

Onako kako je u narodnooslobodilačkom ratu u Jugoslaviji (1941—1945) drug Tito primijenio koncepciju opštenarodnog odbrambenog rata »ravno je — riječima Nikole Ljubičića — naučnom otkriću«. Ljubičić, stoga, razložno iznosi svoje teze i antiteze, kritički posmatra i obrazlaže razne protivrječne poglede na rat i ratovodstvo uopšte, s puno optimističkog žara i uvjerljivosti govori o jednoj neoborivoj istini da je slobodan, ravnopravan i jedinstven narod neuništiv. Otuda on temelje Titove koncepcije opštenarodne odbrane i vidi u samoupravljanju slobodnih i ravnopravnih subjekata oslobođenog i slobodno udruženog rada. To, zapravo, »ovaploćuje interese radničke klase i izraz je njene istorijske misije. Na toj revolucionarnoj tezi, ukazuje nam Ljubičić, »Tito je razradio osnovna načela odbrambene koncepcije Jugoslavije, učinivši ih dijelom opštih načela društvenog razvitka SFRJ«. To će reći da opštenarodna odbrana u jugoslovenskom značenju duboko u sebi nosi klasno obilježje.

Na osnovama revolucionarne strategije narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije proizišli su vojna strategija, strategija oružane borbe i sve bogatstvo u nju ugrađene stvaralačke borbene kombinatorike. Izrasla je u integralni strategijski opšteodbrambeni sistem koji se ne može u cijelosti poistovjetiti ni sa jednom dosadašnjom vojnom teorijom. Autor je zato razmotrio i sve značajnije pojedinosti iz ogromnog vojno-teorijskog opusa, koji su za sobom ostavili Marks, Engels, Lenjin, Klauzevic, Lidl, Hart, Mao Ce Tung, Đap i mnogi drugi. Štaviše, sintetizovano ih je i stavio u korelaciju s jugoslovenskom koncepcijom opštenarodne odbrane, radi upoređivanja i dokazivanja njenih vrijednosti — u pojedinostima i u ukupnosti.

Poslužívši se Klauzevicevim metodom, Ljubičić izvodi zanimljive zaključke »o ukupnim odbrambenim snagama jugoslovenskog društva kao proizvodu fizičkog obima snaga i volje«. Množenjem te dvije veličine, naime, izražava se odbrambena moć ravna ukupnoj snazi društva.

Po prvom zaključku — odbrambene snage društva se oslobađaju i količinski i vrijednosno narastaju srazmjerno oslobađanju čovjeka i njegova rada u socijalističkim samoupravnim odnosima.

Iz drugog zaključka proizlazi da »jedini ispravan način upotrebe ljudi i sredstava je kada se, izbjegavajući dogme i klasične sheme, uzima u obzir sama suština rješenja koje želimo. A rješenje je u tome da se protivniku nametne svoja volja. To će se u Jugoslaviji postići time što će se agresor uvjeriti da je nekorisno i započinjati, a kamoli nastavljati borbu«.

U trećem izvedenom zaključku iskazuje se da je pravo jamstvo snage opštenarodne odbrane SFRJ »jedinstvo socijalističkog samoupravnog društveno-političkog sistema i njegove odbrambene funkcije u svim međusobnim uzročno-posljedičnim vezama i odnosima«. Tu je, znači, i »dijalektičko jedinstvo društvene suštine sistema opštenarodne odbrane i oblika u kojima se on ostvaruje«.

Iz takvog prilaza, bogato argumentovanog, Ljubičić daje ukupnu realnu ocjenu jugoslovenske odbrambene teorije i prakse: »Koncepcija opštenarodne odbrane je cjelovita naučna, idejno-politička i vojno-strategijska, istorijski gledano, nova koncepcija odbrane. Po svom sadržaju, ona je univerzalna, jer odražava opšte zakonitosti i težnje savremenog društva i bitna obilježja savremenog rata. Ali koncepcija opštenarodne odbrane Jugoslavije je, u isto vrijeme, osobena kao pojavni oblik, jer odražava jugoslovenske društveno-istorijske prilike i uslove.«

Ljubičić ukazuje na sva bitna obilježja strategije opštenarodne odbrane. Obrazlaže njenu *univerzalnost* i *sveobuhvatnost* (totalnost), daje predstavu o maštovitom *kombinovanju* najrazličitijih oblika borbe, naglašava njenu *ofanzivnost* motivisanu revolucionarnim optimizmom, predočava argumente o njenoj *ekonomičnosti* i realistički nas uvjerava u punu *efikasnost* njene primjene.

U tom cilju on posebno razrađuje strategiju oružane borbe, pri čemu je zamku »fulerizma« (po generalu Fuleru, koji je apsolutnu prednost u oružanoj borbi davao opremi i naoružanju, a ne i ljudima) snagom fakata sasvim razbio. Sličan mu je »učinak« i u »obračunu« s takozvanom teorijom o obaveznoj nadmoćnosti u snagama da bi se postigla pobjeda. Pri tome se obilato poslužio brojnim primjerima iz našeg narodnooslobodilačkog rata i oslobodilačkog rata u Vijetnamu — tim dvjema nepresušnim riznicama ratnih iskustava, koje nisu ni naša privilegija niti »romantična iluzija«, nego u našem vlasništvu osvjedočena mogućnost opstanka u svim prilikama, potvrda naše samobitnosti, postojanosti.

Otuda Ljubičić autoritativno obrazlaže u čemu se, zapravo, sastoji istina da je strategija opštenarodne odbrane činilac odvraćanja od agresije. Pri tom, dakako, ne zaboravlja ni na potrebu da ukaže

na hipotetičku mogućnost agresije, pa, s tim u vezi, i objašnjava razna obilježja razvoja vojski i vojnih doktrina poslije drugog svjetskog rata. Posebno se bavi suprotnostima u osvajačkim strategijama, kao i strategijom lokalnih ratova. Ne promiče mu pažnji ni strategija takozvanog specijalnog rata. Sve to, opet, da bi dao ukupnu i nedvosmislenu sliku jugoslovenskog gledanja na problem rata i mira, na problem naoružavanja i razoružanja, na to šta za mir i bezbjednost savremenog svijeta znači pokret nesvrstavanja itd.

Sistem opštenarodne odbrane, kao sistem u neprekidnom razvoju, čime se stalno potvrđuje mirotvorna borbena sposobnost SFRJ, Ljubičić s pravom stavlja u kontekst progresivnih, humanističkih interesa. Zato čovjeku — nosiocu moralne nadmoćnosti nad agresorom — pridaje osobiti značaj kao osnovnom činiocu oružane borbe i otpora. Tu autor bezrezervno ističe ulogu rukovođenja i komandovanja u opštenarodnoj odbrani, obuku i vaspitanje u oružanim snagama, ulogu Saveza komunista u izgradnji i jačanju sistema opštenarodne odbrane.

U Ljubičićevoj knjizi, dakle, dobili smo jednu izuzetno vrijednu naučnu interpretaciju Titovog ukupnog vojnog djela, analitičko predočenje klasno-sudbinske opredijeljenosti Saveza komunista za to da istraje u izgradnji baš takvog koncepta svenarodne odbrane jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva i tekovina njegove revolucije. Po tome je i knjiga *Opštenarodna odbrana, strategija mira* djelo trajne vrijednosti, štivo poučno za svakog.

**Šime Kronja**

# Автономия Войводини

## (»Руске слово«, Нови Сад, 1977, страна 488)

U izdanju »Ruske slovo« pojavila se na rusinskom jeziku knjiga *Autonomija Vojvodine* (izabrani spisi) koju je na srpskohrvatskom odnosno hrvatskosrpskom jeziku izdao 1978. godine Centar Pokrajinskog komiteta SKV za političke studije i marksističko obrazovanje u Novom Sadu u svojoj poznatoj ediciji »Politička teorija i praksa«, čiji je urednik Ljubiša Stankov Zemba. To je zaista koristan poduhvat prevodilačke aktivnosti na jezicima narodnosti, jer je reč o knjizi koja je izuzetno bogata i značajna u naučnom i opštedruštvenom, obrazovnom i političkom pogledu, pa je svako širenje mogućnosti njenog korišćenja izvanredno dobrodošlo. Zbornik su na rusinski jezik preveli Natalija Kanjuh i Mihajlo Bindas.

Osnovna odlika knjige je autentičnost građe koja se prezentira čitaocu. Izvanredno organizovanim radom na knjizi sakupljeno je sve što je značajnije za istoriju nastanka, razvoja i savremenog položaja autonomije Vojvodine, tako da ona nije samo uspeli zbornik tekstova i izvorne građe već i stvaralački poduhvat s ciljem osvetljavanja nastanka i razvoja autonomije Vojvodine i autonomije uopšte, kao dela jugoslovenske socijalističke revolucije, bitne komponente posleratnog ustavnog i društveno-političkog razvitka, i kritički osvrt na teškoće, pa i otpore koje je razvoj autonomije do današnjeg dana morao da savlađuje. Zato je knjiga od velikog značaja i pomoći za sve one što će se baviti daljim naučnim osvetljavanjima i društveno-političkim osmišljavanjem društveno-političkog i ustavnog razvitka SAP Vojvodine, koristeći pri tom u još većoj meri rezultate i impulse njenog istorijskog nastanka i razvitka i imajući u vidu njenu ulogu, doprinos i odgovornost za sa-

moupravni socijalistički preobražaj naše zajednice, razvoj SR Srbije i jugoslovenskog socijalističkog federalizma.

U knjizi su objavljeni radovi i javna istupanja autora koji su bili neposredni politički akteri odluka i događaja i koji su, na liniji KPJ, odnosno SKJ, i na temelju Titovog strateško-taktičkog prilaza u postavljanju idejnih osnova i razvoja naše socijalističke revolucije, najviše i neprocenjivo doprineli praktičnom fundiranju autonomije i njenom razvoju.

Posebno je u tom smislu značajan rad Jovana Veselinova Žarka (delovi knjige *Svi smo mi jedna partija*, Novi Sad, 1971), koji je u nezamenljivoj ulozi neposrednog učesnika događaja i sa revolucionarnom principijelnošću, istorijskom dubinom i najvećom odgovornošću osvetlio i ocenio konstituisanje Vojvodine, revolucionarne uslove nastanka i funkciju autonomije, kao konstitutivnog političkog izraza jedinstvene jugoslovenske socijalističke revolucije i borbe naroda i narodnosti Vojvodine u njoj; zatim je tu rad Stevana Doronjskog, koji je, sublimirajući iskustvo i probleme dugogodišnje neposredne borbe za ostvarivanje i razradu revolucionarne ideje i prakse autonomije u Jugoslaviji, dao snažnu sintezu konstituisanja i razvoja autonomije, osvetlio dugoročna pitanja razvoja i ostvarivanja autonomije u uslovima samoupravnog socijalističkog preobražaja, te prilog Dušana Popovića, koji teorijski fundirano i svestrano sagledava položaj i razvoj autonomije Vojvodine u okviru osnovnog i dugoročnog razvoja socijalističkog samoupravljanja i deetatizacije jugoslovenskog socijalističkog društva. Tu su istupanja Bogdana Crevara, Srete Kovačevića, Dušana Alimpića i Radovana Vlajkovića u izuzetno značajnim povodima borbe za socijalističko samoupravljanje i razvoj autonomije Vojvodine, u kojima se snažno i autentično izražavaju, pre svega, savremeni zadaci ostvarivanja ustavnog sadržaja i društveno-političke funkcije autonomije, kao društveno-političke zajednice sa određenim pravima i dužnostima.

Značajno je i korisno što su u knjizi prikupljene dokumentacija i istorijska građa. To upotpunjuje i širi njenu namenu: izbor dokumenata o razvitku političke koncepcije autonomije Vojvodine i o procesu njenog konstituisanja u autonomnu pokrajinu u revolucionarnoj praksi KPJ od 1935. do 1945. godine, i izbor dokumenata o razvitku autonomije Vojvodine i o procesu njenog konstituisanja u socijalističku autonomnu pokrajinu u revolucionarnoj praksi SKJ, odnosno KPJ, od 1946. do 1976. godine.

Prikupljena građa dokumentovano govori o nastanku i razradi ideje autonomije u okviru koncepta nacionalnog pitanja, izvođenja revolucije i budućeg federativnog uređenja države, koju izgrađuje KPJ praktično od dolaska Josipa Broza Tita na njeno čelo, iskazuje originernost autonomije kao političkog oblika i rezultata revolucije, koju su, na temelju strateških orijentacija KPJ, razrađivale vodeće revolucionarne snage u Vojvodini, kao komponentu ukupne strateško-taktičke orijentacije revolucionarne borbe. Iz dokumentacije se sasvim jasno vidi da je u svim važnijim dokumentima KPJ i organa revolucije — Vojvodina tretirana kao jedna od jedinica nove zajednice jugoslovenskih naroda, da su u skladu s interesima revolucije davane procene i donošene odluke o statusu autonomije i njenom konačnom rešenju sa nastankom nove države, kao i da su rukovodeće snage u samoj Vojvodini dale izvanredan doprinos razradi ideje i prakse autonomije Vojvodine kao kvalitativnog elementa revolucionarne borbe, izraza istorijskih, nacionalnih, kulturnih i drugih specifičnosti Vojvodine i njenog političkog uobličavanja i integracije u okviru jedinstvene jugoslovenske socijalističke revolucije i nastajanja nove države i zajednice. Dokumenti o nastanku i razvoju autonomije Vojvodine, koji su dobili izvanrednu stvaralačku interpretaciju i autentično osmišljavanje u delu Jovana Veselinova Žar-

ka *Svi smo mi jedna partija,* kritički se odnose prema svim idejama i praksi autonomije građanskog društva i njegovih autonomaških preokupacija i jasno ocrtavaju izvornost autonomije na revolucionarnom konceptu koji je dala KPJ a koji je u samoj revoluciji ostvaren i svoj puni izraz dobila u novim ustavnim promenama 1967—1974. godine.

Komunisti u Vojvodini mogu s ponosom reći da su dali istinski doprinos Titovoj liniji revolucije — ostvarivanju bratstva i jedinstva i da je to presudno jačalo snagu i sposobnosti što im je omogućilo da odgovore zadacima u svim prelomnim trenucima naše novije istorije. Nastanak autonomije i borba za njen razvoj je na liniji koja izražava interese jugoslovenske socijalističke revolucije i zajedništva. »Za razliku od građanskog autonomaštva, koje je težilo nagodbi delova vojvođanske buržoazije sa kraljevsko-centralističkim upravljačima, Komunistička partija Jugoslavije je, na inicijativu druga Tita, već 1936. godine postavila zahtev da se o određivanju oblika državne organizacije i rešavanja nacionalnog pitanja, pored drugih zemalja i pokrajina Jugoslavije, posebno izrazi i Vojvodina kao celina« (Stevan Doronjski, *Trideset godina konstituisanja i razvoja autonomije Vojvodine,* u knjizi *Autonomija Vojvodine,* str. 117). U stvari, za koncepciju autonomije i uspeh u borbi za njeno ostvarenje od presudnog je značaja bilo što su »vojvođanski komunisti, oslanjajući se na demokratske i revolucionarne tradicije svojih naroda, a dosledno sprovodeći liniju Partije, izgrađivali marksističku osnovu za rešavanje svih onih protivrečnosti, koje su vekovima zavađale i razdirale stanovništvo ovog regiona, za stvaranje novoga života ravnopravnih ljudi svih naroda i narodnosti u našoj Pokrajini« (Jovan Veselinov Žarko, *Svi smo mi jedna partija,* Novi Sad, 1971, str. 28, u knjizi *Autonomija Vojvodine,* str. 18—19).

Izgradnja stavova o autonomiji Vojvodine je bila principijelno pitanje, na kome su razrađivani linija Partije i njeno akciono jedinstvo, njena sposobnost da — u spletu zatečenih istorijskih, ekonomsko-socijalnih, političkih i kulturnih okvira — organizuje revolucionarni proces, otvori mu perspektivu i ulije snagu.

Autonomija nije značila samo političko rešenje za narode i narodnosti Vojvodine već je nastajala kao politička i organizaciona karakteristika ukupnog revolucionarnog procesa — formiranja i razvoja nove vlasti narodnih odbora, vojnih formacija, političkih i društvenih organa i rukovodstava. Svest o budućem položaju Vojvodine jačala je platformu borbe, i sa socijalnog stanovišta — uključivanjem radnika, seljaka i napredne demokratske inteligencije, i sa nacionalnog stanovišta — uključivanjem svih naroda i narodnosti. Partija je od samog početka udahnula u narod svest o povezanosti borbe za socijalno i nacionalno oslobođenje sa političkom institucionalizacijom revolucije, svest o tome da su svakoj revoluciji imanentni određeni politički i državni oblici, bez kojih ona ne može sačuvati pobedu, niti obezbediti perspektivu.

U razradi koncepta autonomije najdoslednije se rukovodilo Titovom vizijom nove federativne Jugoslavije i demokratskim pristupom njenom konstituisanju u ratu i revoluciji, u kojoj treba da se izraze specifičnosti i istorijske karakteristike prostora na kome ona nastaje. Svojim usmeravanjem revolucionarne borbe u Vojvodini, Josip Broz Tito i Centralni komitet KPJ neposredno su uticali na tok ostvarivanja novog položaja Vojvodine u novoj državi i na izgrađivanje društveno-političkih obrisa buduće autonomije. To je omogućilo partijskom rukovodstvu Vojvodine da u svojim saznanjima i orijentacijama ide stalno napred, da autonomiju izgrađuje kao stvaralački, programski i praktični izraz dinamike i revolucionarnog radikalizma društvenog prevrata. Sa formiranjem civilnih i oružanih organa Pokrajine i u neposrednoj povezanosti i odgovornosti partijske organizacije Vojvodine Centralnom komi-

tetu KPJ, autonomija Vojvodine je *de facto* postojala već u leto-jesen 1943. godine. Stvoren je novi kvalitet u revolucionarnoj situaciji u Vojvodini, koji je izražavao ono što se na osnovama borbe i u okviru koncepcije KPJ, sa kojom je ušla u revoluciju, događalo i u drugim celinama na tlu Jugoslavije. Dakle, i Vojvodina je išla u korak sa političkom institucionalizacijom revolucije i ususret konstitucionalizaciji nove, federativne demokratske države, imajući pri tome svoja osnovna obeležja i domet koji je odredila KPJ i za koji su bili narodi i narodnosti i borci i organi Vojvodine — autonomiju u novoj Jugoslaviji. Drugo zasedanje AVNOJ-a, iako nije odlučilo o autonomiji, stvorilo je osnove na kojima će autonomija biti i formalno sankcionisana — demokratskom voljom naroda i odlukama najviših organa revolucije i nove države određeni su njeni konkretni okviri i sadržaji.

Autonomija nije proizašla samo iz koncepta rukovodećih organa revolucije već je dakle, bila izraz revolucionarno-demokratskog opredeljenja naroda i boraca. Bila je izraz narodnooslobodilačke svesti i imala je karakter nacionalno-političkog opredeljenja naroda i narodnosti Vojvodine za život u novoj zajednici, koja se stvarala u ognju revolucije. Odlukom o prisajedinjenju federalnoj Srbiji, u čemu je bila izražena konstitutivnost narodnooslobodilačke volje stanovništva Pokrajine i federalne Srbije, autonomija je izgradila oba svoja bitna svojstva: konstitutivni element jugoslovenskog socijalističkog federalizma i deo republike Srbije.

Zato se revolucionarni razvoj jugoslovenskog društva prema pitanju autonomije uvek odnosio kao prema, borbom i revolucijom, pronađenom obliku zajedničkog života i ravnopravnosti svih naroda i narodnosti koji u njoj žive.

Razvoj autonomije je potvrdio snagu i bogatstvo stvaralačkog aktiviteta socijalističkog samoupravnog preobražaja; ona je usvojena kao vid borbe za socijalističku sadržinu i kontinuitet revolucije i danas se prema njoj revolucija i samoupravna praksa tako odnose. Jer, praksa izgradnje i ostvarivanja jugoslovenskog socijalističkog federalizma i samoupravljanja je pokazala da se osnovne istorijske činjenice ne mogu prenebreći, niti negirati autentičnost i aktuelni smisao autonomije. Iako su novi ustavni sistem i Zakon o udruženom radu otvorili snažne perspektive razvoju socijalističkog samoupravljanja, kao integralnog društvenog odnosa, i afirmaciji samoupravnih sadržaja jugoslovenskog federalizma, nacionalne ravnopravnosti i sloboda, iako je Ustav od 1974. godine dao razvijen pojam i društveno-političku sadržinu autonomije, konzekventno je sprovodeći u celom ustavnom i političkom sistemu, a socijalističko samoupravljanje — na osnovama i u duhu opredeljenja koja utvrđuje Edvard Kardelj u svojoj studiji *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* — učvršćuje samoupravne osnove i sadržinu autonomnosti, ipak ne treba gubiti iz vida i neka odstupanja od socijalističkog samoupravljanja i duha jugoslovenskog socijalističkog federalizma, te shvatanja čiji nosioci pokušavaju negirati istorijsku osnovu i iskrivljavati ustavnu sadržinu autonomije.

Knjiga pruža izvanrednu mogućnost da se prate izvorna, politička i društvena misao i praksa nastanka i razvoja autonomije u Jugoslaviji, posebno autonomije Vojvodine, da se sagledaju kontinuitet i razvoj u životu autonomije, u svetlu i na osnovama revolucionarne borbe koju predvodi KPJ, odnosno SKJ, i ukupnog preobražaja jugoslovenskog društva.

Autentičnost tekstova i sadržaja, bogatstvo društveno-političke informacije i dokumentacije ove, po mnogo čemu jedinstvene knjige, izvanredno dobro će doći kako svakom onom ko želi da naučno-istraživački pristupi problemu autonomije, posebno autonomije Vojvodine, tako i svakom onom ko u društvenom i političkom radu želi da se izvorno informiše o problemu autonomije i time ospo-

sobi za efikasnije delovanje u okvirima i u interesu revolucionarnog društveno-istorijskog razvoja, u vremenu u kome, povezano sa ukupnim razvojem zajednice na socijalističkim samoupravnim osnovama i jugoslovenskog socijalističkog federalizma, interes za autonomiju, kao i druga fundamentalna pitanja političkog sistema socijalističke samoupravne demokratije, postaje sve izraženiji, a odgovornost za njeno pravilno shvatanje i ostvarivanje — sve naglašenija. Polazeći od istorijske prirode i aktuelne društveno-političke i ustavne funkcije autonomije, osposobljavamo se za to da odbacimo improvizaciju koja slabi akciju za njeno ostvarivanje i da se suprotstavimo njenom iskrivljavanju i negiranju, koje su svojevremeno sobom nosili birokratsko-dogmatski i etatistički centralizam, nacionalizam i liberalističko frakcionaštvo. Istorijski adekvatna i klasno zasnovana društvena i politička svest o autonomiji i na tome utemeljeno naučno istraživanje uvek su ne samo pomagali već bili značajna komponenta razvoja autonomije, što je bilo poseban izraz borbe za samoupravni preobražaj i učvršćivanje sadržaja i osnova jugoslovenske socijalističke revolucije.

**Milan Mali**

# Privreda zemalja u razvoju, I i II

*(»Narodna knjiga«, Beograd, 1977, strana 3516)*

Ova jedinstvena privredna enciklopedija o potencijalu 112 zemalja u razvoju, štampana na srpskohrvatskom, ruskom, nemačkom. engleskom, francuskom, španskom, italijanskom i portugalskom jeziku, po idejnoj koncepciji Branka Selena i nedavno preminulog propagandiste »Politike« Marka Radonjića, ne samo po našim već i svetskim merilima, predstavlja značajan poduhvat jugoslovenske privrede i izdavača »Narodne knjige«. Sigurno je da će ovako obimno, sadržajno i ukusno opremljeno delo biti dobar vodič svima onima koji su upućeni na međunarodnu saradnju, doprineti boljem međusobnom upoznavanju zemalja u razvoju, unaprediti njihovu saradnju i informisanost o privrednim tokovima, što je i jedan od zaključaka Ekonomske deklaracije Pete konferencije nesvrstanih u Kolombu 1976. godine. Osim toga, delo je takođe od izuzetnog značaja i za industrijski razvijene zemlje koje su zainteresovane za saradnju sa zemljama u razvoju, jer publikacija sadrži najosnovnije podatke o privrednom potencijalu zemalja o kojima je reč, njihovim privrednim bogatstvima, stepenu razvijenosti, ekonomskom i socijalnom razvoju, o proizvodima koji se izvoze i uvoze, o komunikacijama — jednom reči: o svemu što je neophodno da nesvrstane i druge zemlje u razvoju jedna o drugoj znaju, da bi mogle uspešno da razvijaju saradnju, kako između sebe tako i sa razvijenim svetom. Prema tome, publikacija *Privreda zemalja u razvoju* istovremeno je značajan instrument zemalja u razvoju i u njihovoj borbi za mesto koje im pripada na međunarodnom tržištu i u svetskoj podeli rada uopšte.

Treba dodati da ovo delo — u realizaciji kojeg su pomoć pružile ambasade i vlade mnogih zemalja, njihovi instituti i naučne ustanove, naučni radnici i drugi saradnici — može da bude vrlo koristan priručnik i čitaocima raznih profila: ljudima koji se na bilo koji način bave svetskom privredom (proizvodnja, trgovina, saobraćaj, turizam itd.), licima u diplomatskoj službi, profesorima, nastavnicima, studentima . . .

Izdavačko preduzeće »Narodna knjiga«, koje u okviru svog sektora privrednih publikacija već deset godina prati i zadovoljava potrebe privrede na polju privrednih informacija, zahvaljujući

širem razumevanju, dobilo je pomoć i podršku i od Saveznog sekretarijata za inostrane poslove, Saveznog sekretarijata za spoljnu trgovinu, Saveznog komiteta za ekonomske odnose sa zemljama u razvoju, Saveznog komiteta za informacije i privrednih komora gotovo svih republika i pokrajina.

»Pre nekoliko dana sam primio dva toma publikacije *Privreda zemalja u razvoju*«, piše Fidel Kastro, »koju je izdala »Narodna knjiga« iz Beograda. To je zaista izvanredno delo, s obzirom na obim informacija i trud koji su uložili oni što su radili na njegovoj izradi i izdavanju. Smatram da će ova publikacija biti za nas veoma korisna i da ćemo se njome često služiti u našem radu...«

U uvodniku, koji je napisao dr Anton Vratuša, između ostalog se kaže:

»Podaci koje ova knjiga donosi govore sami za sebe: oni ukazuju na ogromna prirodna bogatstva i mogućnosti koje imaju nesvrstane i druge zemlje u razvoju. Učestvovati u borbi tih zemalja za to da suvereno raspolažu tim bogatstvima i da se ravnopravno uključuju u međunarodnu podelu rada, znači doprinositi razvijanju proizvodnih snaga i blagostanju, ne samo u tim zemljama nego i šire u svetu.«

U svom radu *Borba za novi međunarodni ekonomski poredak u svetlu Pete konferencije nesvrstanih zemalja u Kolombu*, dr Berislav Šefer, pored ostalog, ističe:

»Stvaranje novih i pravednijih međunarodnih ekonomskih odnosa zauzelo je u okviru opšte političke strategije nesvrstanih zemalja od samog početka pokreta nesvrstavanja izuzetno značajno mesto. Isto tako, značajno mesto u opštoj političkoj strategiji imala su pitanja međusobne ekonomske saradnje ovih i drugih zemalja u razvoju, kao i pitanje njihovog privrednog razvoja. Ova pitanja su imala tako značajno mesto u političkoj aktivnosti nesvrstanih zemalja zato što se samo stvaranjem povoljnih uslova za ekonomski i socijalni progres i menjanjem ekonomskih odnosa u svetu mogu da obezbede ekonomski preduslovi za ravnopravne političke odnose u svetu, mir, suverenitet svih zemalja i njihov stabilan ekonomski i socijalni napredak«.

U prilogu Marijana Barišića *Osnovni podaci o Četvrtoj konferenciji UN o trgovini i razvoju — UNCTAD* (održanoj od 5. do 31. maja 1976. u Najrobiju — Kenija), govori se o složenoj i kriznoj međunarodnoj ekonomskoj situaciji, koja je prouzrokovala da se u Najrobiju stave u prvi plan ona pitanja koja su bila od značaja za održavanje stabilnosti međunarodnih ekonomskih i drugih odnosa. »Ta složenost je istovremeno uticala i na ograničeni domet pregovora i rešavanja utvrđenih problema, za što su se najviše zalagale zemlje u razvoju.«

Četvrti prilog ove vrste je rad Ljube Reljića *Transfer tehnologije*. Analizirajući zaključke Pete konferencije u Kolombu, Reljić ističe »da neki krugovi u razvijenom svetu« pokušavaju da rešavaju svetsku problematiku na stari način. Tvrdeći da takvi nisu u stanju da pogledaju činjenicama u oči i pomoću novog međunarodnog ekonomskog sistema, za koji se zalažu zemlje u razvoju, idu na rešavanje otvorenih ekonomskih pitanja, istovremeno daje sliku tih »krugova u razvijenom svetu«.

O svakoj od 112 zemalja autori su priložili posebnu geografsku kartu sa glavnim gradom, saobraćajnicama, aerodromima, lukama, rekama, jezerima, morima, okolnim državama, površinom u kvadratnim kilometrima, brojem stanovnika, dužinom železničkih pruga, brojem putničkih automobila, autobusa i teretnih vozila, podacima o pomorskoj floti u bruto registarskim tonama, o teretu prevezenom pomorskim putem, broju putnika u avio-saobraćaju, službenom jeziku, nacionalnoj valuti i njenom odnosu prema SAD dolaru, nacionalnom dohotku, broju zaposlenih, udelu industrijske i poljoprivredne proizvodnje, proizvodnji električne energije, domaćim i inostranim avio-kompanijama, diplomatskim predstavništvi-

ma u svetu, platnom bilansu, sirovinskoj bazi, planovima za proširenje kapaciteta pojedinih grana industrije i poljoprivrede, mogućnostima plasmana inostrane robe (potražnja za određenim artiklima, pojedinačno ili, eventualno, količinski), carinskim i deviznim propisima u vezi sa ulaganjem kapitala, o uvođenju inostrane tehnologije i mogućnostima osnivanja zajedničkih preduzeća itd.

U drugoj knjizi, takođe na devet jezika, data je nomenklatura proizvoda — delatnosti. Pored svakog proizvoda — delatnosti je broj koji upućuje na podatke o određenom proizvodu — delatnosti u prvoj i u drugoj knjizi. U drugom delu druge knjige su proizvodi-delatnosti notirani na devet jezika prema srpskohrvatskoj abecedi, a zemlje — prema engleskoj; u okviru zemalja notirane su i firme koje proizvode tu robu, odnosno bave se tom delatnošću.

Valja dodati da je interesovanje za ovo delo veliko i da izdavač već priprema i drugo, prošireno izdanje, koje je planirano da se pojavi uoči Šeste konferencije nesvrstanih u Havani na Kubi.

U ovom izdanju privreda Jugoslavije je najobimnije prikazana, što je i razumljivo, jer je redakcija do podataka dolazila direktnim kontaktiranjem s radnim organizacijama. Zanimljiva je, međutim, informacija da će redakcija u drugom izdanju prikazati privrede drugih zemalja na način na koji je u ovom izdanju prezentovana jugoslovenska.

**Đurica Labović**

## »La Battana«, n. 46

*(Rivista di cultura)*

Još jednom je »La Battana«, časopis talijanske narodnosti za pitanja kulture i umjetnosti (izdavač »Edit« — Rijeka), uspio da doprinese svom osnovnom cilju: upoznavanju i zbližavanju kultura jugoslovenskih naroda i kulture talijanskog naroda. U svom četrdeset i šestom broju »La Battana« pruža svojim čitaocima veoma bogat izbor literarnog i znanstvenog stvaralaštva. Tako, među ostalima, Darko Gašparović piše o dramskom stvaralaštvu Miroslava Krleže (Il teatro di Miroslav Krleža); talijanski historičar, sveučilišni profesor Elio Apih objavljuje članak *Gaetano Salvemini i jadransko pitanje* (Gaetano Salvemini e il problema adriatico); Davide Lajolo, koji je široj publici poznat kao čovjek koji se s jednakom vještinom služi oružjem (bio je aktivan sudionik Pokreta otpora u sjevernoj Italiji) i perom (kao dugogodišnji odgovorni urednik komunističkog organa »L' Unita«) — danas spada u vodeće pisce svoje zemlje — predstavljen je pripovijetkom *Maska* (Masche); Giancarlo Pandini profinjeno analizira »lingvističku utopiju« C. E. Gaddae (*L'utopia linguistica di C. E. Gadda).*

Dva priloga, po našoj ocjeni, odskaču: Gašparovićev esej *Dramsko stvaralaštvo Miroslava Krleže* i Apihov članak *Gaetano Salvemini i jadransko pitanje.*

Još nije vrijeme za davanje definitivnog suda o Krleži: njegov je opus ogroman; on je čovjek historije (s velikim početnim slovom); najveći živi hrvatski književnik koji još stvara kao da ne osjeća breme osamdeset pet godina svog života. Krleža je — piše Darko Gašparović — »nadahnut vitalnošću koja se sjajno odražava od »daleke 1913. godine«. Njegovo dramsko stvaralaštvo obuhvaća sedamnaest sačuvanih drama, što je relativno skromno za autora »čiji opus, dosad, ispunjava stranice četrdesetak velikih tomova«.

Darko Gašparović ima potpuno pravo kada kaže da »svi veliki pisci, u svim tokovima svog stvaralaštva, ne iznevjeruju određene motive i teme«. Dokaz su tome i Homer, i Joyce i Kafka. Krležin opus, u književnosti XX vijeka, očito i impresivno potvrđuje tu istinu i te principe. Hvale vrijedni esejist dokazuje da je Krleža »s bolnom nesmiljenošću uspio uo-

čiti egzistencijalne probleme svijeta i savremenog čovjeka«. Angažiranim perom, koje se često pretvara u bič — konstatira Gašparović — Krleža razgolićuje opću i individualnu tragediju, tragediju nacija i svijeta; dramatično sukobljavanje nadarenosti i sivila, nesklad koji stvara nepremostiv jaz između tehničkog napretka civilizacije i divljeg, prehistorijskog mentaliteta što je još prisutan. Glupost je — naglašava Gošparović — stalna meta Krležinih napada. Godine 1915. prvi svjetski rat je već bijesnio, golemo klanje je bilo u toku — a kod tada dvadesetdvogodišnjeg Krleže dolazi do revolucionarnog zaokreta u dramskom stvaralaštvu: on objavljuje *Kraljevo.* Od tada i njegov uspon ka sve višim ciljevima, čije su etape, među ostalima, *Logor, Hrvatska rapsodija, U logoru, Vučjak* i već se naziru *Glembajevi* i dramaturška maštanja *Aretej* i *Put u raj.*

Mitski su okviri napušteni: Krleža — primjećuje Gašparović — prodire u stvarnost: a mi i osjećamo pod nogama blato rata koji se vodi u Galiciji; svjedoci smo življenja (da li je to život?) u zaostalom mikrosvijetu nazvanom Hrvatska. Kao angažirani lijevi pisac, Krleža već djeluje na našem nemirnom kulturnom frontu: dolazi do psihološkog objektiviziranja; grade se temelji na kojima će se kasnije razvijati *Glembajevi,* ciklus koji sintetizira agoniju jednog društva čiji su predstavnici već postali sjenke jedne prošlosti; neljudi u raspadanju poput *Buddenbrookovih* Thomasa Manna i *Obitelji Thibault* Rogera Martina du Garda, poput mnoštva sablasti koje lebde u ciklusima *I Vela* talijanskog pisca Salvatora Gotte.

Darko Gašparović raščlanjuje »sve formule Krležine igre«, koje sačinjavaju nedostizivo savršenstvo *Glembajevih;* uočava autorovu naklonost ka kontradiktornosti dramskih ličnosti; otkriva njihovu bijednu psihologiju; pobija tezu o tome da kod Krleže postoji demarkaciona linija koja dijeli »poetsko« od »psihološko-realističkog«.

Uoči drugog svjetskog rata Krleža se već odrekao kulta estetizma: nastaju *Balade Petrice Kerempuha* i romani *Na rubu pameti* (sam naslov kaže i predskazuje sve) i *Banket u Blitvi.* Krleža se bori — ističe Gašparović — sve otvorenije za angažiranu književnost; osuđuje »čisti« utilitarizam i politički pragmatizam: oblikuju se njegova posljednja scenska djela: *Aretej* i *Put u raj.* Evropa je već na samrtničkoj postelji.

O Gašparovićevom eseju, dakle,

Studija *Gaetano Salvemini e il problema adriatico* (Gaetano Salvemini i jadransko pitanje) značajan je doprinos rasvjetljavanju (po nekima: kontroverzne) uloge koju je Salvemini odigrao u kontekstu političkog problema Jadranskog mora, »u nacionalističkom duhu« — ističe autor članka, historičar i profesor Elio Apih.

U stavu Gaetana Salveminija, koji dolazi do izražaja tokom burnih rasprava vođenih nakon 1910, rezimira se i prenosi dugogodišnja tradicija izvjesnog otvaranja prema narodima koji žive »na drugoj obali Jadrana«. Inspiriraju ga Mazzini i Cattaneo; on se opredjeljuje za pozitivnije tekovine talijanskog preporoda u XIX stoljeću; usvaja etičke vrijednosti historijske »desnice«, s jedne strane, i progresivna stremljenja »ljevice«, s druge. U cilju širenja svojih stavova pokreće list »Unita«, gdje se bori protiv iredentizma — »tog omiljenog sredstva reakcionarnih krugova društva«.

Elio Apih ističe da je Salvemini uočavao »analogiju« između balkanskih ratova i talijanskog preporoda u XIX stoljeću. Kad je izbio prvi svjetski rat, Salvemini se opredijelio za »demokratski intervencionizam«, kao put ka soluciji osnovnih političkih problema evropskog kontinenta. Za nas — piše on u listu »Unita« — poželjno je da se kriza ne okonča dok se ne riješi pitanje Talijana koji žive pod Austrijom i »pitanje naših odnosa sa slavenskim narodima koji žive na drugoj obali Jadrana«.

»Rat radi mira«, piše Apih, i kategoričnog »definiranja odnosa iz-

među Italije i nove velike države Južnih Slavena, koja će nastati na ruševinama Austrije«. Za tadašnje prilike — naglašava Apih — veoma dalekovidno, jer je službena Italija, barem njen intervencionistički dio, imala pred sobom obećanja koja su proisticala iz Londonskog ugovora. Salvemini — mora se priznati — nije bio protiv tog dokumenta, ali je htio da on bude revidiran: naime, kad je Ugovor bio objelodanjen, mnogi su se mogli uvjeriti »da je bio više uperen protiv Slavena nego protiv Austrije«.

Lucidna analiza profesora Apiha rasvjetljava padove i uspone Gaetana Salveminija. Kontroverzni je političar ipak imao originalne, anticipirajuće stavove i u pogledu budućih granica između Italije i Jugoslavije i u pogledu afirmacije ideja o naciji i slobodi. Njegova se kontroverznost ispoljava i za vrijeme D'Annuncijeva pohoda na Rijeku: Salvemini osuđuje »način i sredstva«, ali ni riječi ne kaže protiv avanturističkih ciljeva »ekspedicije«. Pozivajući se na De Carru, Apih ističe da Salvemini nije bio svjestan tadašnje stvarnosti, jer je previše »intelektualizirao«: nije gledao na stvari kroz prizmu politike, suviše je »moralizirao«. Na sve te prigovore sam Salvemini replicira u napisu objavljenom 1925, kad kaže da u najpozitivnije aspekte »borbe za Jadran« spada i to da »su se u njoj kalili ljudi sposobni da se brane od prijetnji neprijatelja, od klevetanja pakosnika, od izrugivanja glupaka: ljudi koji su do kraja ostali vjerni kultu istine i svojim obavezama«.

Oni kojima nije strana historija talijanskog antifašizma, znaju — zaključuje Apih — da riječi Gaetana Salveminija nisu prazna retorika. Spadaju u najvitalnije motive što smo od njega naslijedili, a nismo ni mogli očekivati više i bolje od jednog G. Salveminija predstavnika buržoaske misli i klase u Italiji.

Sadržaj časopisa obogaćuju i pjesme Sergia Penca i Tomaža Salamuna, kao i prikazi nekoliko novih knjiga.

**Piero Nutrizio**

## »Обележја«, бр. 6/77.

## (Часопис за друштвена питања, науку и културу)

Prištinski časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu »Obeležja«, u poslednjem prošlogodišnjem broju, na uvodnom mestu, objavljuje dva priloga kojima završava obeležavanje jubilarne godine u kojoj su, širom zemlje, svečano proslavljene dve godišnjice — četrdeset godina od dolaska Josipa Broza Tita na čelo Komunističke partije Jugoslavije i osamdesetpeta godišnjica njegovog života.

Polazeći od Titovih misli, koje su odraz dijalektičkog, marksističkog shvatanja socijalističkog patriotizma kao odnosa prema progresivnom, revolucionarnom, humanom, moralnom, oslobodilačkom i slobodarskom, Milan Miladinović u svom članku pod naslovom *Pojam i suština jugoslovenskog socijalističkog patriotizma* analizira najpre klasni karakter patriotizma, koji se »manifestuje u zalaganju za ostvarivanje interesa radničke klase, u doprinosu razvoju socijalističkog samoupravljanja, čuvanju i bogaćenju društvene svojine, jačanju društveno-ekonomskih odnosa i daljoj afirmaciji samoupravljanja i oslobođenja rada«. Prilazeći pojmu jugoslovenskog socijalističkog patriotizma kao klasnom, društvenom i idejnom pitanju, Miladinović ističe da se on ispoljava kao svest, osećanje i ljubav prema socijalističkoj samoupravnoj zajednici ravnopravnih naroda i narodnosti, a da je zasnovan na društvenoj svojini, samoupravljanju i udruženom radu. Ističući stavove druga Tita o odnosu jugoslovenskog socijalističkog patriotizma i proleterskog internacionalizma, autor članka citira Titove misli koje ovaj odnos najbolje ilustruju: »Jedino svom narodu možeš i moraš slu-

žiti ako hoćeš da budeš istinski internacionalist; onaj ko ne služi svom narodu, onaj ko ne čuje glas svoga naroda, ko neće u prvom redu da živi za svoj narod i stvara njemu srećan život, taj se ne može nazvati internacionalistom, jer on još manje može željeti dobro i sreću drugim narodima...« I dalje: »U višenacionalnoj socijalističkoj zajednici obezbjeđena su sva prava i jednakost ne samo svim pripadnicima jugoslovenskih naroda već i svih drugih nacionalnosti. To je ujedno jedan od bitnih uslova socijalističkog i demokratskog karaktera našeg društva i izraz našeg internacionalizma...« Miladinović ukazuje na opasnost partikularizma i lokalpatriotizma koji pothranjuju nacionalizam, šovinizam i egoizam, negirajući interese društvene zajednice kao celine, i ističe misli druga Tita o karakteru i sadržini socijalističkog jugoslovenskog zajedništva koje se sastoji u ostvarivanju socijalističkog samoupravljanja, razvoju društvene svojine i udruženog rada, u ostvarivanju nacionalne ravnopravnosti i bratstva i jedinstva. Ne negirajući, već pretpostavljajući nacionalne vrednosti — naglašava na kraju autor članka — jugoslovenski socijalistički patriotizam jača svest o odgovornosti za dalji razvoj i učvršćuje socijalističku zajednicu, u kojoj će svaki narod i svaka narodnost ostvarivati svoja nacionalna i druga prava, usklađujući ih s pravima i interesima drugih.

*Drug Tito u albanskoj narodnoj pesmi na Kosovu* — naslov je rada dr Šefćeta Plane. Ističući da je Tito kao vođa revolucionarnog pokreta i zbog njegovih posebnih moralnih, ljudskih i slobodarskih osobina, kao i svog heroizma, najviše opevana ličnost u albanskim savremenim narodnim pesmama, Plana iznosi da se može govoriti i o posebnom ciklusu tih pesama vezanih za lik druga Tita. Analizirajući te pesme, autor članka ih je podelio u tri grupe. Prvu čine pesme koje opevaju pojedine događaje iz narodnooslobodilačke borbe ili iz perioda posleratne izgradnje zemlje, a u kojima se Titovo ime pominje na samom početku. U drugoj grupi nalaze se one pesme u kojima se koriste poznati strukturni oblici i muzička pratnja starih narodnih pesama, ali im je sadržina modifikovana i likove starih junaka zamenjuje lik druga Tita, što je prirodni evolutivni folklorni proces daljeg razvijanja i usavršavanja pojedinih sadržajnih i formalnih elemenata narodnog stvaralaštva. Treću grupu pesama čine kosovske albanske pesme, koje su isključivo posvećene Titu, njegovom revolucionarnom liku, borbi pre i u toku narodne revolucije, borbi za izgradnju, kao i za mir u svetu, koje obiluju uspešno pogođenim stilskim figurama i izrazito emotivnim simboličnim metaforama. Tragajući za narodnim pesmama o Titu, Plana navodi i one najnovije posvećene Titovom putu mira po Bliskom i Dalekom istoku, kao i pesme nastale posle Brionskog plenuma i one koje su se javile za vreme Titovih poseta Kosovu, ukazujući na potrebu stalnog praćenja i prikupljanja narodnog pesničko-muzičkog stvaralaštva koje se odnosi na socijalističku revoluciju i njenog stratega Tita.

U radu *Neka aktuelna pitanja međunarodnog finansiranja razvoja s posebnim osvrtom na multilateralne agencije* mr Skender Beriša razmatra probleme novog međunarodnog ekonomskog poretka i ključna pitanja savremenih međunarodnih ekonomskih odnosa, kao što su finansiranje i novi oblik međunarodnog finansiranja nedovoljno razvijenih zemalja. U zaključku se zalaže za finansiranje, odnosno za veću pomoć socijalističkih zemalja Istočne Evrope nedovoljno razvijenim zemljama; ističe potrebu osnivanja posebnih fondova za razvoj pri svakoj regionalnoj ekonomskoj komisiji OUN; naglašava značaj dopunskih izvora finansiranja (na primer, uštede od rashoda za naoružanje), kao i davanje zajmova pod povoljnijim uslovima, i predlaže osnivanje posebnih međunarodnih agencija koje bi finansirale baznu proizvodnju u nedovoljno razvijenim zemljama, po nižoj kamatnoj stopi i sa dužim rokom otplate.

Prilog mr Binaka Mađarija obuhvata aktuelnu temu kosovske privrede — razvoj šumarstva (*Strukturne promene u razvoju šumarstva SAP Kosovo u posleratnom periodu i koncepcija dugoročnog razvoja do 1985. godine*). Polazeći velikog značaja koji šumarstvo ima za društveno-ekonomski razvoj Kosova, Mađari iznosi specifičnosti šumske privrede (dugoročnost proizvodnog ciklusa, zainteresovanost društvene zajednice za trajno očuvanje šuma, različitost uslova privređivanja, vremenska i prostorna nepodudarnost godišnjih seča sa reprodukcijom žive drvne zalihe u šumama itd.), prezentira podatke o dosadašnjim kretanjima šumskog fonda i šumske proizvodnje, osvrće se na obim investicija i na tehničku opremljenost šumarstva, kao i na problem stručnih kadrova, i ukazuje na osnovne pravce kojima bi trebalo da se kreće razvoj šumarstva na Kosovu do 1985. godine da bi se ostvarili postavljeni ciljevi. Posebno naglašava značaj sistematski organizovanog naučnoistraživačkog rada za rešavanje niza problema u šumarstvu i za uspešno sprovođenje predviđenog programa dugoročnog razvoja u ovoj oblasti značajnoj za privredu Kosova.

Oblast proizvodnje i dalji privredni razvoj Kosova obrađuje i mr Murisa Hadžibulić u prilogu *Osnovni fondovi i tehnički progres kao determinante razvoja SAP Kosovo*. Ističući značaj osnovnih fondova, kao bitne materijalne komponente privrednog razvoja, Hadžibulić analizira njihove globalne, sektorske i granske aspekte, obim i dinamiku, kao i strukturu u pojedinim sektorima društvene privrede, ukazujući na neusklađenost osnovnih fondova i demografsko-ekonomske strukture stanovništva, što je uzrok spore transformacije celokupne društveno-ekonomske strukture. Autor skreće pažnju na ubrzani razvoj Kosova i ističe da očekivane strukturne izmene u privredi pretpostavljaju i značajne dinamičke i tehničko-tehnološke promene u procesu reprodukcije, kao bitne komponente uspešnog razvoja materijalne proizvodnje. U tom smislu zalaže se za još veća ulaganja u naučnoistraživački rad, za jačanje istraživačko-razvojnih službi, zavoda i instituta u radnim organizacijama i za njihovo povezivanje sa Univerzitetom.

U članku pod naslovom *Sadašnji politički trenutak i borbeno novinarstvo* Živorad Igić se bavi problemima novinarstva na Kosovu, ističući njegovu posebno značajnu društvenu misiju. Iznoseći pojedinačno uočene slabosti i nedostatke (nedovoljna kritičnost, zatvorenost redakcija, monopol pojedinaca, nedovoljna osposobljenost novinara u idejno-političkom pogledu itd.), Igić se zalaže za šire i svestranije angažovanje novinara i njihovog udruženja na stvaranju borbenog novinarstva, koje će povesti nepomirljivu borbu protiv deformacija i ekscesa, a za ostvarivanje politike Saveza komunista, za dalji razvoj samoupravnih odnosa, za izgradnju šireg sistema informisanja putem radničke štampe u organizacijama udruženog rada, za novi stil u radu, za konstruktivnu kritiku i punu samostalnost i odgovornost novinara.

Problemu informisanja na Kosovu posvetila je svoj prilog i mr Jorgovanka Milojević, *Informisanje u organizacijama udruženog rada*. Polazeći od informisanja kao uslova za ostvarivanje samoupravnih prava radnih ljudi u udruženom radu, za njihovo uključivanje u proces odlučivanja, za usmeravanje akcija na ključna pitanja proizvodnje, organizacije rada i poslovanja, Jorgovanka Milojević posebno ističe značaj funkcije informisanja, govori o razvijenosti sistema informisanja, o sredstvima i načinima obaveštavanja, kao i o problemu stručnih kadrova i materijalne osnove, zalažući se pri tome za blagovremeno, potpuno, objektivno, razumljivo i istinito informisanje radnih ljudi.

O potrebi i značaju sociološkog istraživanja sela piše dr Miroslav Radovanović u članku pod naslovom *Selo kao predmet profesionalne delatnosti sociologa*. Dr Dušan Borzanović se bavi problemi-

ma lingvistike i stilistike u savremenoj nastavi u članku *Lingvo-stilistički metod i mogućnosti njegove primene u školskoj praksi.*

Posebnu pažnju u ovom broju privlači zanimljivo razmišljanje dr Božidara Čolakovića o temi »Naučna misao u službi zdravstvene zaštite«. O potrebi sistematskog praćenja primene odredaba Zakona o udruženom radu piše Jovan Bogićević u prilogu pod naslovom *Zadaci u primeni Zakona o udruženom radu.*

Povodom 300-godišnjice smrti Baruha de Spinoze, jednog od najvećih filozofa epohe racionalizma, Šefket Krcić objavljuje esej *Racionalistička filozofija duha, akcije i života.*

Ovaj broj časopisa donosi četiri prikaza knjiga: dr Petar Stanišić dao je prikaz knjige dr Pajazita Pomaka *Normalna cena u marksističkoj ekonomskoj teoriji,* Milica Bodrožić — knjige Milana M. Miladinovića *Tito o socijalističkom vaspitanju omladine,* Milenko Perović studije *Mladi Marks* Đerđa Lukača, a Nada Ristić monografije *Uroševac i njegova okolina.*

**Dragoljub Moračić**

## »Lumina«, nr. 4/78.

*(Revistă de literatură, artă și cultură)*

Jedna redakcijska napomena na drugoj strani aprilskog broja »Lumine«, pančevačkog časopisa za književnost, umetnost i kulturu, podseća čitaoca da je prvi broj ove vojvođanske publikacije na rumunskom jeziku izašao januara 1947.

Na sledećoj strani, druga redakcijska beleška upozorava da je 11. marta 1978, u Vršcu (gde je časopis izlazio od pokretanja do 1962) održana svečana akademija kojom se obeležava tridesetogodišnje kontinuirano izlaženje časopisa i da je tom prilikom Radu Flora podneo referat o razvoju i delovanju ove publikacije u tom razdoblju.

Aprilski broj »Lumine« na svojim prvim stranicama objavljuje u celosti taj referat pod naslovom: *»Lumina« — tri decenije književne reči i kulture.*

Dr Radu Flora je dokumentovano i temeljito analizirao genezu časopisa i smenjivanje njegovih razvojnih faza, od 1947. do 1977. Istina, R. Flora je bio prinuđen da sve to prezentira u sažetoj formi, u okvirima i proporcijama koje mu nudi prigodni referat, pisan za svečanu sednicu Saveta redakcije. Takva okolnost nužno usmerava autora na sažeto izlaganje, obavezuje ga na jezgrovitost, na odbir iz obilja raspoloživog činjeničnog materijala i opredeljenje na najrelevatnije podatke. Autoru referata o časopisu »Lumina« takva okolnost je, uz sve to, omogućila da svojim ranijim napisima o pojedinim književnim fenomenima priključi jedno panoramsko, sažeto viđenje u kome se, uz rečite činjenice, daju i ocene i sudovi, kako afirmativni tako i kritički.

Referatom obuhvaćena faktografija o genezi časopisa »Lumina« nedvosmisleno upućuje na zaključak da se časopis takvog profila i takve namene, koji se obraća relativno malom broju čitalaca jedne takođe malobrojne narodnosti, kao što je rumunska, mogao pojaviti samo posle pobedonosnog završetka narodnooslobodilačkog rata i revolucije, i da se mogao održati i razvijati se trideset godina samo u društveno-političkim okvirima titovski koncipirane i istorijskom praksom čvrsto uobličene i verifikovane samoupravne socijalističke, a jedino tako, i samo zahvaljujući tome, bratske zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti. Jer, kao što se iz referata dr R. Flore vidi, u svojoj istorijskoj prošlosti, daljoj i bližoj, pa do kraja poslednjeg svetskog rata, vojvođanski Rumuni nisu nikada imali, niti su mogli pokretati, književni časopis na svom jeziku, a u izolovanim, »naivnim i izražajno hibridnim« književnim pokušajima koji su povremeno nastajali i

nužno bili kratkotrajni i usamljeni, teško je i nazreti makar početne mogućnosti neophodne za pokretanje jednog časopisa. Počeci su skorijeg datuma i vezuju se za posleratni period, za demokratski, socijalistički društveni poredak i nov položaj narodnosti. Preduslovi su stvarani u prvim posleratnim danima što su bili u znaku nepamćenog stvaralačkog entuzijazma u svim delovima oslobođene zemlje, na svim planovima, u svim nacionalnim sredinama, pa i kod pripadnika rumunske narodnosti koja je decenijama i vekovima tretirana kao agrarna i zaostala, nedorasla za korišćenje nacionalnih prava i sloboda, za razvoj. U tim prvim godinama posle oslobođenja, i kod Rumuna u Banatu inicijative su se, u toj atmosferi stvaralačkog entuzijazma, brzo pretvarale u dela. Već 1945. književna umetnička stremljenja mladih Rumuna srednjoškolaca — osnova su za formiranje jedne male literarne družine, u kojoj se čitaju radovi najmlađih pesnika, pripovedača, kritičara, objavljeni naknadno u almanahu Literarne družine. Najbolji među ovim početnicima objavljuju tekstove u listu »Libertatea«, pokrenutom 27. maja 1945. u Vršcu, a od 1946. u književnom dodatku tog lista »Libertatea literara«. Tokom 1946. osnovan je književni kružok »Lumina«, koji je okupio izvestan broj mladih naprednih intelektualaca i nekolicinu pesnika-seljaka. Kao najznačajniji rezultat celokupne takve delatnosti, 1947. godine pojavljuje se časopis »Lumina«, a te godine su određeni, u bitnim crtama, i njegov oblik i njegova orijentacija: da publikuje originalne radove rumunskih vojvođanskih pisaca, tada još u formiranju i u fazi početničkog traganja za sopstvenom izražajnom formulom; da objavljuje pesničke i prozne prevode mladih prevodilaca, tada isključivo sa srpskohrvatskog jezika, kako bi se čitaocima tog mladog rumunskog časopisa prezentirala književna ostvarenja najistaknutijih jugoslovenskih pisaca; da upoznaje čitaoce s delima klasika rumunske književnosti i sa stvaranjem savremenih, progresivnih pisaca celoga sveta; da neguje likovna stremljenja talentovanih mladih slikara i vajara; da književno-kritičkim tekstovima upućuje mlade stvaraoce na razmišljanje o problemima umetničkog stvaranja, danas i ovde. Prvi odgovorni urednik »Lumine« bio je Vasko Popa.

Ogromnu ulogu i zasluge za tako buran i bujan početak u organizovanju književno-kulturnog života kod banatskih Rumuna imao je Vasko Popa, tada član Gradskog komiteta KPJ u Vršcu, koji je u tom svojstvu, realizujući politiku Partije u toj sredini, u radu sa pripadnicima rumunske narodnosti, pokazao niz kvaliteta koji će tokom godina modelirati i definisati njegov pesnički i ljudski lik. On je, kao što se u referatu Radu Flore konstatuje, pokrenuo i uređivao književni dodatak u listu »Libertatea«, osnovao književni kružok »Lumina« i bio prvi njegov predsednik, okupljao mlade pisce, upućivao ih i savetovao, čitao rukopise i sugerisao izmene, u smislu doterivanja tekstova, dao inicijativu za pokretanje časopisa »Lumina« i postavio okvire njegovog sadržaja, koji će se, tokom trodecenijskog razvoja časopisa, održati, a čija će konstruktivnost biti verifikovana. I upravo zbog te umetnički, idejno i društveno celishodne fizionomije časopisa, postavljene na samom startu, pre trideset i više godina, R. Flora i odaje priznanje »začetniku i pokretaču časopisa, njegovom prvom odgovornom uredniku, Vasku Popi, koji je dosegao do samog vrha jugoslovenske i evropske poezije, članu dveju akademija nauka, umetnosti i književnosti, nosiocu nekoliko velikih jugoslovenskih i evropskih nagrada.

U svom referatu dr Radu Flora analizira i ocenjuje tridesetogodišnji razvoj časopisa »Lumina« i njegovu uređivačku politiku u različitim fazama tog razvoja, upravo polazeći od inicijalne, prvobitne fizionomije i orijentacije iz 1947. Udaljavanje od te orijentacije, koje se manifestovalo u pojedinim periodima, prenaglašavanjem folklorističkih preokupacija, kulturno-amaterskih delatnosti i

insistentnim publikovanjem informacija, komentara i uputstava za takmičenje folklornih i dramskih sekcija u selima sa rumunskim življem — autor opravdano ocenjuje kao neuspešne faze uređivanja časopisa u proteklom periodu.

Od 1963. časopis »Lumina« počinje da raspisuje književne konkurse za poeziju, prozu, dramu, esej, koji su tokom godina donosili različite rezultate, ali, u celini posmatrano, opravdali svoju stimulativnu funkciju, doprineli intenziviranju književno-stvaralačkih preokupacija kod mladih a uz to zabeležili nekoliko markantnih uspeha koji su se izrazili u obogaćivanju izdavačke delatnosti NIP »Libertatea«, izdavača ovog časopisa.

Moglo bi se reći — ističe dr Radu Flora — »da je svih 15 članova Društva književnika Vojvodine, pripadnika rumunske narodnosti, započelo svoj književni rad upravo na stranicama »Lumine« i da više od 60 njihovih knjiga iz oblasti književnosti jesu, u biti, plod težnji prvobitno izraženih na stranicama ovog časopisa.« Podaci, cifre i činjenice, koji svedoče o uspešnom razvoju časopisa »Lumina« u prvih trideset godina njegovog izlaženja i, uporedo s tim, o naglom razvitku ukupnog kulturnog života vojvođanskih Rumuna u našem socijalističkom samoupravnom društvu, mnogobrojni su i nemoguće ih je u ovom prikazu navesti u celini, kao što je nemoguće registrovati sve ocene i sudove o pojedinim etapama razvoja časopisa »Lumina«, date u referatu.

Oko prve publikacije na rumunskom jeziku u oslobođenoj domovini, oko nedeljnog lista »Libertatea«, nastale su i druge periodične publikacije: dečji časopis »Bukurija kopijilor« (Dečja radost), književni časopis »Lumina« (Svetlost), kasnije je počeo da izlazi omladinski časopis »Tribuna tineretuluj« (Tribina mladih), razvila se izdavačka delatnost — a to su sve prvenci i novine u životu rumunske narodnosti, fenomeni koje njena kulturna istorija beleži kao »premijere« u samoupravnom socijalizmu. Pre 16 godina osnovano je Društvo za rumunski jezik u SAP Vojvodini, koje od 1969. redovno objavljuje svoje godišnjake, održava naučne skupove na kojima se podnose saopštenja o različitim vidovima kulturnog stvaralaštva: ono je organizovalo (uz učešće drugih naših institucija) tri jugoslovensko-rumunska simpozijuma o kulturnim odnosima i međusobnim uticajima jugoslovenskih i rumunskog naroda, te objavilo sva saopštenja u tri impozantna toma itd.

Podaci kojima se u referatu ilustruje tridesetogodišnji razvoj časopisa »Lumina« takođe su rečiti. Tokom ove tri decenije izašla su ukupno 244 broja na 14.586 strana, u prosečnom tiražu po 1.000 primeraka. U raznim redakcionim odborima bilo je ukupno 26, a u savetu časopisa (osnovanom 1974) 11 članova, »što znači da je o sudbini časopisa brinulo oko 40 ljudi«. Nedavno izašla iz štampe (uoči proslave) *Bibliografija časopisa »Lumina« za period 1947—1976.* obuhvata 5.850 bibliografskih jedinica. Na stranicama časopisa se u tom periodu pojavio veliki broj autora: sa originalnim stihovima 101 autor, sa originalnom prozom 61, sa originalnim dramskim tekstovima 5, uz 44 autora prevoda (sa srpskohrvatskog jezika). U celokupnom tom periodu registrovano je ukupno 250 saradnika (računajući samo pripadnike rumunske narodnosti u Vojvodini), uz 24 autora likovnih priloga.

»Trideseta godišnjica postojanja časopisa »Lumina« — ističe se u referatu — uključuje se prirodno u široki kontekst naših ukupnih nastojanja za jačanjem samoupravnog socijalizma, delegatskog sistema i ostvarivanjem postavki o udruženom radu. Za pisanu reč ovo je šansa koja nudi najšire mogućnosti stvaralaštvu i slobodi umetničke reči, u sklopu širokih vizija razvoja čovekove ličnosti i njegovih težnji da se uzdiže ka lepom. Da se podsetimo i na reči druga Staneta Dolanca na Osmom kongresu jugoslovenskih pisaca, oktobra 1975. godine: »Naše iskustvo nedvosmisleno pokazuje da bez stvaralačkog zanosa nema pobede

novog u našem društvu koje se temelji na samoupravnom socijalizmu, kao ni novih ljudskih i sve slobodnijih oblika čovekovog života. Dinamizam i protivrečnosti društvenog hoda našeg vremena, prelaznog perioda, traže od socijalističkih snaga maksimalne napore organizovanog stvaranja, kako u proizvodnji tako i u društveno-političkom radu, a i u intelektualnom stvaranju. Polazeći od svojih programskih zahteva, Savez komunista je uvek podržavao, a podržavaće i nadalje, svaki stvaralački napor, svako traženje novih ideja, saznanja i vrednosti koji polaze, u svojoj suštini, od humanizma i poverenja u istorijsko stvaralaštvo čoveka.« U jeku priprema za Jedanaesti kongres SKJ — konstatuje se u nastavku referata — ove su postavke ponovo potvrđene i predstavljaju garanciju za uspešne korake budućeg razvojnog hoda časopisa, a i jugoslovenske književnosti uopšte, pa i književnog izraza na rumunskom jeziku u sklopu ove književnosti.«

Time se u referatu o tridesetogodišnjici časopisa »Lumina« ocrtavaju horizonti buduće evolucije časopisa. No nije izlišno napomenuti da je — uz tu programatski zagarantovanu uspešnu evoluciju, mada se to u kontekstu našeg samoupravno-socijalističkog društva podrazumeva — sloboda kulturnog razvoja narodnosti ne samo politički zagarantovana već i realno, u praksi, ekonomski obezbeđena od strane celokupne zajednice. A to, sve skupa, čini stvaralačka htenja i napore sigurnijim, omogućuje stvaralačkim zamislima da se oblikuju u stvaralački čin, a stvaralačkom činu da od individualnog uspeha postane društvena datost.

U ovom broju časopis »Lumina« objavljuje takođe stihove Kornela Balike, odlomak iz romana Petka Vojnića Purčara *Kuća, sve dalje,* nagrađenog NIN-ovom nagradom, odlomak iz *Proleća Ivana Galeba,* romana Vladana Desnice, tri pesme Miodraga Pavlovića, od kojih prva, *Beograd aprila 1944,* obeležava godišnjicu varvarskog fašističkog napada na naš glavni grad, stihove Simiona Dragnce, odlomak iz dela Branimira Šćepanovića *Usta puna zemlje.* U rubrici »Jedan plus dva« (jedan originalni prilog plus dva prevoda) objavljena je na srpskohrvatskom pesma Vaska Pope *U selu praočeva,* uz dva rumunska prevoda iste pesme (Petra Krdua i Radu Flore). U rubrici koja donosi faksimile rukopisa pesnika publikovana je pesma *Marija iz Mola* Jona Flore uz »komentar« Koste Toadera. Pesnik Slavko Almažan, ujedno i glavni i odgovorni urednik časopisa (od oktobra 1976) objavljuje zanimljivu *Patologiju fantastičnog,* esejistički intoniranu prozu, koja ima dodirnih tačaka sa odlomcima iz dnevnika francuskog pisca rumunskog porekla Euđena Joneskua, koji se takođe donose u ovom broju »Lumine«. Dvojica rumunskih pisaca su dali esejističke tekstove o klasiku Jonu Luki Karađaleu (Mirča Tomuš) i o realizmu kao bitnoj karakteristici rumunske književnosti (G. Dimisijanu).

I ovaj broj časopisa se i sadržajno i grafičkom opremom (o kojoj brine mladi slikar Doru Bosiok) i uopšte svojom tehničkom prezentacijom uklapa u seriju brojeva koje sa velikom predanošću i već dokazanom umešnošću uređuje i potpisuje, kao glavni i odgovorni urednik, daroviti pisac Slavko Almažan.

**Aurel Gavrilov**

## »Economia«, br. 1/78.

*(Časopis za pitanja ekonomske teorije i prakse)*

Najnoviji broj časopisa za ekonomsku teoriju i praksu »Economia«, koji izdaje Ekonomski institut u Prištini, donosi niz zanimljivih članaka, informacija iz naučnog života i prikaza knjiga.

Uvodni članak *Promene u privrednom sistemu Jugoslavije i samoupravljanje u privredi* napisao je dr Petar Stanišić. U ovom članku autor daje ocenu proteklog perioda i sadašnjeg stanja i projicira buduća privredna kretanja na osnovi socijalističkog samoupravljanja. U tom cilju on analizira karakter jugoslovenskog privređivanja i privrednog sistema, funkcionisanje tog sistema, obuhvatajući svojim razmatranjem karakteristike modela privrednog sistema Jugoslavije. Autor ističe da slobodno udruženi proizvođači, radni ljudi, udruženi u organizacionim oblicima udruženog rada, postaju definitivno nosioci odlučivanja o svim pitanjima i na svim nivoima. Takođe skreće pažnju na institucionalnu osnovu koja će stimulisati budući razvoj socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa našeg sistema privređivanja, te trendove razvoja privredne strukture i udruživanja rada i sredstava na osnovama društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja, kao i kreiranja razvojne politike.

Dr Hajrulah Gorani iscrpno razmatra pitanje identifikacije opštih i zajedničkih troškova i te kategorije troškova u osnovnim organizacijama udruženog rada izdvaja po obimu, važnosti, izvorima i drugom. Dr Stanoje Dogandžić upozorava na neke probleme planiranja ukupnog prihoda u proizvodnim organizacijama udruženog rada i ističe da je, u cilju efikasnijeg planiranja prihoda od realizacije proizvoda i usluga, uvek neophodno najpre ispitati tržište i druge interne i eksterne faktore koji utiču na ostvarenje pojedinih prihoda, jer ako su pojedini faktori solidno ispitani i proučeni, to će pomoći da se pravilno planiraju i sami prihodi i da se reše mnogi problemi koji u radu iskrsavaju. Autor smatra da sada, u fazi sve veće integracije privrede, pažnju teorije i prakse sve više zaokuplja tendencija rešavanja internih ekonomskih odnosa OOUR.

Dr Aslan Puška razmatra regionalnu diferencijaciju industrijskog razvoja SAP Kosovo, te ukazuje i na neke nedostatke dosadašnje razuđenosti i razvoja industrije na Kosovu. Mr Azem Hajdini analizira neke relevantne činioce koji utiču na produktivnost rada u industriji SAP Kosovo. Među ostalima, na povećanje produktivnosti rada utiču: proizvodna i radna sposobnost industrijskih radnika, savremena tehnička i tehnološka dostignuća, primena nauke i naučnih dostignuća u organizaciji materijalne proizvodnje, investicije i njihova struktura prema privrednim sektorima i drugi. Autor prezentira neke komparativne pokazatelje produktivnosti i napominje da produktivnost rada u industriji Kosova ne zadovoljava.

U ovom broju mr Zoran Đokić piše o nekim parcijalnim pokazateljima tehničkog progresa u privredi SAP Kosovo, a mr Fahredin Vejsa o nerobnom prometu Kosova sa inostranstvom. Mr Predrag Lilić analizira vidove finansiranja investicija u proizvodnji bakra (na primer, basena Bor), Azra Šalja piše o kretanju broja studenata (po fakultetima) u SAP Kosovo, od 1958. do 1976. godine, dok Ljubiša Janićijević razmatra oblike realizacije Društvenog dogovora o razvoju »male privrede« u SAP Kosovo u periodu 1976—1980. godine.

U rubrici »Naučni život« mr Hivzi Sojeva informiše o simpozijumu »Udruženi rad i potrošač«, održanom u Niškoj Banji 24—25. novembra 1977. godine.

U rubrici »Prikazi« Žarko Ristić daje recenziju knjige dr Srboljuba Jovića *Analiza inflacije u Jugoslaviji* (izdanje »Tanjuga«, Beograd, 1976), mr Tomislav Stošić piše o knjizi dr Vuksana Bulata *Teorija organizacije* (izdanje »Informatora«, Zagreb, 1977), a Jadranka Rodići prikazuje knjigu mr Mihaila Kovačevića i mr Mitra Momirovića *Finansijska situacija organizacija udruženog rada* (izdanje »Delta-pres«, Beograd, 1976).

Na kraju ovog broja časopisa »Economia« dr Hajrulah Gorani nastavlja da objavljuje rečnik ekonomskih termina i izraza na albanskom i srpskohrvatskom, odnosno hrvatskosrpskom jeziku.

**Adilj Fetahu**

# »Nový život«, br. 1/78.

*(Časopis pre literatúru a kultúru)*

Časopis za književnost i kulturu Slovaka u Vojvodini »Nový život« (Novi život) predstavio se početkom ove godine jednim svojim značajnim i zanimljivim brojem (1/1978) koji, pored već poznatih dimenzija otvorenosti ovog časopisa prema mnogim drugim književnim sredinama, kao i prema savremenim jugoslovenskim društveno-kulturnim i književno-idejnim temama, svojim napisima omogućava uvid kako u postignute rezultate i istorijske vidokruge tako i u nove koncepcijske aspekte sadašnje slovačke kulture i književnosti u SAP Vojvodini. Misli se tu naročito na sumarni i problemski uvodnik odgovornog urednika Mihala Harpanja povodom jubilarnog tridesetog godišta časopisa »Nový život«, zatim na priloge Jana Širke, Jana Filipa, Samuela Čemana i Miroslava Demaka, sa simpozijuma i povodom simpozijuma o 75-godišnjem kontinuitetu slovačke publicistike u Vojvodini koji je utemeljen pokretanjem časopisa »Dolnozemský Slovák« (1902—1914. i 1918—1920). Misli se tu i na neka problemska pitanja književnika-bilingvista koja, u svom trećem članku iz serije kritika mlade pesničke generacije Slovaka u Vojvodini, pokreće član redakcije Vićazoslav Hronjec, povodom uporednog pesničkog stvaranja Zlatka Benka na slovačkom i na srpskohrvatskom jeziku.

U uvodniku Mihala Harpanja se ističe kao osnovna činjenica da »Nový život«, jedini časopis Slovaka za književnost i kulturu u Vojvodini, odražava sveukupnost postojećih zbivanja, kretanja i povezivanja na ovome planu, te da njegov uspon svedoči ujedno o dostignutom višem stepenu razvitka i dometa celokupnog književnog i kulturnog života u toj sredini. Takav »Nový život« se nadovezuje na prethodni sličan časopis Slovaka u Vojvodini »Náš život« (1933—1941. i 1946—1947), koji je izdavala Matica slovačka u Jugoslaviji, dok je »Nový život« organ slovačkih književnika i kulturnih radnika, koji jedanput godišnje na svojim takozvanim »književnim savetovanjima« pretresaju celokupnu njegovu delatnost i usmerenost. Sve do 1972. godine časopis je izlazio tromesečno (a pri tom pedesetih godina većinom u polugodišnjim dvobrojevima), od 1972. do danas izlazi redovno dvomesečno, dok se sada, u zaključku uvodnika Mihala Harpanja, najavljuje njegovo mesečno izlaženje, što takođe, u izvesnom smislu, odražava potrebe i rezultate dosadašnjeg uspešnog razvoja.

Povodom tridesetogodišnjice »Novog života« priprema se početkom 1979. godine dvodnevni simpozijum o ovom časopisu i njegovom tridesetogodišnjem uspešnom delovanju. To će biti prilika da se kritički preispita dosadašnji rad i ujedno trasira još uspešniji put u budućnosti, što će sigurno imati širih pozitivnih implikacija za celokupnu slovačku književnost i kulturu u Vojvodini. Takvih primera je bilo i u ne tako davnoj prošlosti ovog časopisa, naime, kada je pre 15 godina, 1963, uz obeležavanje stogodišnjice rođenja najvećeg slovačkog književnika u Vojvodini i prvog urednika »Našeg života« Jana Čajaka, i uz učešće književnika — predstavnika naroda i narodnosti Vojvodine, kao i narodnosti Kosova i Slavonije, održana u Bačkom Petrovcu svečana proslava tridesetogodišnjice časopisa »Náš život — Nový život« (1933—1963). To je ujedno bio i početak značajne istraživačke i izdavačke delatnosti što je obuhvatila kulturu slovačke narodnosti u Vojvodini, tako da su se onda redom obeležavali sledeći događaji: 1969. pedesetogodišnjica slovačke gimnazije u Bačkom Petrovcu, 1970. dostignuća u kulturnom životu Slovaka u Vojvodini, 1973. pedesetogodišnjica pokretanja časopisa »Svit« (Svitanje) i organizovanog književnog života Slovaka u Vojvodini, 1975. pedesetogodišnjica Đačkog samoobrazovnog kružoka »Sladkovič« i 1977. godišnji-

ca pokretanja lista »Dolnozemski Slovak«, u stvari: sedamdesetpetogodišnjica kontinuiteta slovačke publicistike u Vojvodini. Može se očekivati da će i pripreme za obeležavanje tridesetogodišnjice časopisa »Nový život« dati podsticaj za utvrđivanje nekih novih oblika i manifestacija kulturnog života Slovaka u Vojvodini.

Drugi značajan članak — u ovom broju »Novog života« objavljen posle uvodnika — napisao je Jan Širka, poznati društveno-politički radnik i dosadašnji sekretar SSRN Vojvodine. To je uvodni referat za simpozijum o slovačkoj publicistici u Vojvodini, pod naslovom *Godišnjica pokretanja časopisa »Dolnozemský Slovák«, ili 75 godina kontinuiteta slovačke publicistike u Vojvodini*, kako glasi i osnovna tema simpozijuma. Iz referata proizlazi da je osnovna karakteristika tog sedamdesetpetogodišnjeg perioda: razvitak radničkog pokreta i izlazak radničke klase na istorijsku pozornicu kao dominantne snage i nosioca revolucionarnog preobražaja i socijalnog i nacionalnog oslobođenja, što je na stranicama časopisa »Dolnozemský Slovák« neminovno imalo jakog odjeka, mada redakcija lista nije uvek i do kraja uspevala i želela da sva ta kretanja prihvati i podrži. Ali docnije uske i zatvorene redakcijske koncepcije međuratnog lista Slovaka u Vojvodini »Národná jednota« (Narodno jedinstvo) ograničavale su uticaj i domet i tog glasila, da bi tek nakon oslobođenja (19. oktobra 1944) novo političko glasilo Slovaka u Vojvodini »Hlas l'udu« (Glas naroda) afirmisalo sve one tekovine nove masovne publicistike koje su rezultat pobede socijalističke revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije, sa Komunističkom partijom Jugoslavije na čelu, kao i njene principijelne politike u rešavanju nacionalnog pitanja. U okviru tog lista, pored posebnog priloga iz poljoprivrede, upravo počinje da izlazi i list »Komunist«, što je, uz dečje i omladinske časopise na slovačkom jeziku (»Pionieri« i »Vzlet«), značajan prilog publicističkom kompletiranju sveukupne informisanosti slovačkih čitalaca u Vojvodini.

Od 22 referata i više saopštenja, podnetih na tom simpozijumu, posebnu pažnju je privukao sadržajan analitičko-kritički referat glavnog i odgovornog urednika lista »Hlas l'udu« Samuela Čemana *Odraz društvenih kretanja u časopisu »Dolnozemský Slovák«*, koji je takođe objavljen u ovom broju časopisa. Na simpozijumu su, naime, posebno razmotrene ne samo pojedine rubrike lista »Dolnozemský Slovák« već, u vezi s tim, i pojedina područja sveukupnog života Slovaka u Vojvodini početkom ovoga veka — društveno- političko, ekonomsko, zadružno, amatersko, književno, školsko, pedagoško, jezično i etnografsko, te su stoga društvena kretanja, obrađena u članku Samuela Čemana, i naročito zanimljiva. Posebno se, naime, tretiraju goruća socijalna pitanja (pobune, štrajkovi, ekonomska emigracija i druga), zatim sveukupna »protivgospodska« orijentacija redakcije, pa nacionalni aspekt tadašnjih društvenih kretanja, da bi se kritički zaključilo sa konstatacijom o raskoraku između stava redakcije i tendencije tih kretanja u promenjenim uslovima prvih godina posle prvog svetskog rata. Svi ti problemi posmatrani su na simpozijumu otvoreno, iz ugla međunacionalnog zajedništva naroda i narodnosti Vojvodine u prošlosti, pa su na simpozijumu kao referenti, pored gostiju iz ČSSR, zajedno istupali Slovaci, Srbi, Slovenci (iz SR Slovenije) i Mađari, dakle, svi oni naši znalci koji su o tome imali šta da kažu.

Treći zapažen članak ovog broja časopisa »Nový život« takođe tretira suptilne teme naših međunacionalnih odnosa, mada na jednom sasvim drugom, savremenom planu, naime: o obliku stvaralačkog bilingvizma kod jednog pripadnika najmlađe pesničke generacije sadašnje književnosti Slovaka u Vojvodini. Vićazoslav Hronjec u svom članku *Umetnost bacanja diska ili o našoj najmlađoj pesničkoj generaciji* (III) svrstava pesnika Zlatka Benka u dve generacije: u gene-

raciju kojoj kod Slovaka u Vojvodini pripadaju još i Miroslav Demak i Miroslav Dudok i u generaciju mladih srpskih vojvođanskih pesnika, kojoj pripadaju još i Slobodan Tišma, Jovan Zivlak, Vladimir Kopicl i Milan Dunđerski. Benka je, izgleda, počeo da piše na slovačkom jeziku, ali je svoju prvu zbirku pesama (*Demon, ali gde,* 1973) objavio na srpskohrvatskom, a i treća (*Oklopnik*), posle zbirke na slovačkom jeziku (*Vodný prach* — Vodena prašina, 1976), izašla mu je na srpskohrvatskom. Svoje pesme na slovačkom jeziku Benka objavljuje uglavnom u časopisu »Nový život«, a pesme na srpskohrvatskom uglavnom u časopisu »Polja«, ali brojne svoje pesme — što je posebna karakteristika njegovog stvaranja — on objavljuje i na jednom i na drugom jeziku, te nije uvek lako utvrditi na kojem jeziku su zapravo prvobitno napisane.

Vićazoslav Hronjec u vezi s tim postavlja teorijsku pretpostavku da je kod pesnika koji istovremeno piše na dva jezika jedan jezik (a to ne mora biti onaj maternji) uvek zapravo izražajno primarni, jer mu autor daje prednost time što na njemu stvara, dok pojava pesme na drugom jeziku predstavlja zapravo određen vid vlastitog pesničkog prevođenja sa jednog jezika na drugi. Ta tvrdnja nije, međutim, Hronjecu pomogla da pouzdano utvrdi koji je jezik kod Benka zapravo primaran, pa time i oblik pesme na tom jeziku autentičan, jer, mada se kao primaran jezik, sudeći po svemu, javlja maternji — slovački, Hronjec ipak za neke Benkove pesme tvrdi da su prvobitno ispevane na srpskohrvatskom, što bi značilo da je primaran jezik kod ovog pesnika čas jedan, a čas drugi.

O uticaju na slovački jezik u Vojvodini, na čisto jezičkom planu, govori u ovom broju članak Vene Nehatala *Neki uticaji srpskohrvatskog jezika na sintaksu glagola u slovačkom jeziku vojvođanske sredine.* U kulturnim beleškama časopisa piše se o Milošu Crnjanskom (povodom njegove smrti) i o Rudi Brtanju (povodom njegove sedamdesetogodišnjice), a objavljuju se i recenzije jednog romana, leksikografskog dela i prikazi tri izložbe u jednoj galeriji.

Sa originalnom prozom se u ovom broju javljaju poznate pesničke ličnosti — Paljo Bohuš i Vjera Benkova-Popitova, sa prevedenom prozom Dragi Bugarčić, a sa originalnim pesmama Miroslav Dudak, Zuzana Galambošova, Ana Čipkarova i Ružena Kraticova. Časopis donosi i pesme Milana Rihtera te Sinana Gudževića.

**Jan Kmeć**

## »Opredjeljenja«, br. 1-2/78.

*(Časopis za teoriju i praksu socijalističkog samoupravnog društva)*

U kontinuitetu teorijskog osmišljavanja prakse socijalističkog samoupravljanja časopis »Opredjeljenja« dao je do sada, bez sumnje, značajan doprinos afirmaciji i stvaralačkoj razradi ustavnog koncepta samoupravne organizacije udruženog rada. U tom stvaralačkom naporu zaslužuje pažnju i šira rasprava o teorijsko-praktičnim aspektima udruživanja rada i sredstava u složene poslovne sisteme, u okviru koje su razmatrani konkretni oblici samoupravnog udruživanja rada i sredstava na osnovama Zakona o udruženom radu. (O ovoj temi su Marksistički studijski centar CK SKBiH »Veljko Vlahović«, Institut za organizaciju i ekonomiku iz Sarajeva i sarajevski Ekonomski fakultet organizovali savjetovanje, a »Opredjeljenja« u svom dvobroju donose uvodno izlaganje Nikole Stojanovića na savjetovanju, kao i izbor priloga i saopštenja.) U raspravi što je časopis donosi u ovom svom dvobroju polazi se od iskustava dosadašnjeg provođenja Ustava i Zakona o udruženom radu, uz naglašavanje složenosti zadataka su-

bjektivnih snaga, kao i njihove odgovornosti za dalju stvaralačku dogradnju samoupravnog koncepta organizovanja udruženog rada, posebno u složene sisteme.

U svom uvodnom izlaganju Nikola Stojanović posebnu pažnju posvećuje aspektima teorije i prakse samoupravnog udruživanja rada i sredstava. On polazi od suštinske odrednice Zakona o udruženom radu da radnici u ostvarivanju svog vladajućeg položaja u udruženom radu i društvu moraju obezbijediti i takvu samoupravnu organizaciju koja treba da bude u funkciji ostvarivanja njihovog dominantnog položaja u ovladavanju cjelinom rezultata društvene reprodukcije, dakle, ukupnim društvenim radom u osnovnoj i drugim organizacijama udruženog rada, drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, te u društvu u cjelini.

»Od tog bitnog obilježja socijalističkog samoupravnog proizvodnog odnosa«, piše Nikola Stojanović, »mora se polaziti i kada se izgrađuje organizaciona struktura samoupravno udruženog rada. I u nauci je, uostalom, opšteprihvaćeno stanovište da je osnovno polazište društvene organizacije rada u svim sistemima društvenih odnosa — pitanje vlasti; ko je stvarni nosilac vlasti, gdje se ona konstituiše i kako se delegira i ostvaruje? Na toj osnovi se u svakom sistemu društvenih odnosa određuju mjesto, uloga i značaj pojedinaca i društvenih grupa u procesu društvene reprodukcije, to jest izgrađuju proizvodni odnosi. Svojinski odnosi, karakter vlasništva na sredstvima za proizvodnju predstavljaju realnu materijalnu bazu na kojoj se konstituišu vlast i oblici organizacije« (str. 4).

Kako je osnovna organizacija udruženog rada temeljni oblik udruživanja rada u kome radnici neposredno i ravnopravno, radeći sredstvima u društvenoj svojini, ostvaruju svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava i odlučuju o pitanjima svog društveno-ekonomskog položaja, po riječima Nikole Stojanovića, »jedno od ključnih pitanja samoupravne organizacije društvenog rada i izgradnje samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u udruženom radu, a i društvu u cjelini, jeste: u kojoj se mjeri u njoj konstituišu odnosi i ostvaruje društveno-ekonomski položaj radnog čovjeka u skladu sa Zakonom o udruženom radu? Povezano s tim je i pitanje u kojoj mjeri sam proces konstituisanja osnovne organizacije udruženog rada teče u skladu sa Zakonom o udruženom radu; koji se uslovi (društveni, ekonomski i politički) moraju obezbijediti da bi proces tekao u skladu sa Zakonom o udruženom radu« (str. 5).

U svom izlaganju Nikola Stojanović značajnu pažnju posvećuje i samoupravnom planiranju kao polaznoj tački udruživanja rada i sredstava u organizacijama udruženog rada. Ukazujući na smisao i suštinu planiranja u uslovima samoupravno organizovanog udruženog rada, Stojanović naglašava da plan, po svom sadržaju i metodu kreiranja i usvajanja, »treba da bude instrument radničke klase u borbi za ostvarivanje njene odlučujuće uloge u usmjeravanju tokova društvene reprodukcije. Međutim, praksa u primjeni samoupravnog planiranja još je daleko od onoga što je Zakon predvidio. Možda bi se zaostajanje prakse moglo kritikovati naročito u takozvanim velikim poslovnim sistemima, gdje postoje, objektivno, najpovoljniji uslovi (materijalni, kadrovski i drugi) za to da se najpotpunije oživotvori smisao samoupravnog planiranja« (str. 8).

Naznačujući probleme razvoja sistema samoupravnog planiranja, Nikola Stojanović ističe zadatke u primjeni Zakona o sistemu samoupravnog planiranja u konkretnim uslovima samoupravnog organizovanja osnovnih i složenih organizacija udruženog rada. Bez adekvatnog sadržaja i metoda samoupravnog planiranja i obezbjeđivanja dominantnog uticaja radničke klase i drugih radnih ljudi na cio proces samoupravnog planiranja i ostvarivanje planova, naglašava on, nema ni stvarnog uticaja radnih ljudi na uslove i rezul-

tate svoga rada i života, naročito u takozvanim velikim poslovnim sistemima. Plan treba da bude izraz samoupravnog dogovora radnih ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada i u svim drugim oblicima samoupravno organizovanog udruženog rada, jer se samo na taj način mogu obezbijediti vlast radnog čovjeka, stabilnost i dugoročnost veza u udruženom radu, a posebno stvarni preduslovi za to da se različiti interesi samoupravno usklađuju u jedinstveni interes dijelova i cjeline udruženog rada. U tome, pa i u ukupnom procesu samoupravnog organizovanja udruženog rada, naglašava Nikola Stojanović, istaknutu ulogu imaju svjesne subjektivne socijalističke snage, sa Savezom komunista na čelu, jer će samo tako one uistinu sve više postajati konstitutivni element organizacione strukture samoupravno udruženog rada i društva u cjelini.

Mjesto i uloga organizovanih socijalističkih snaga u samoupravnom organizovanju udruženog rada egzaktno su analizirani u raspravi Draška Popovića *Uloga organizovanih socijalističkih snaga u podsticanju udruživanja rada i sredstava (integracionih procesa) i formiranju složenih organizacija udruženog rada.* Dajući istorijski presjek uloge subjektivnog faktora u društveno-ekonomskom organizovanju društva kao pretpostavci usmjerenog razvoja proizvodnih snaga, Draško Popović naglašava pitanje uloge organizovanih socijalističkih snaga, sa Savezom komunista na čelu, u planskom socijalističkom i samoupravnom društveno-ekonomskom razvoju našeg društva. U borbi za ostvarivanje samoupravne organizacije udruženog rada, piše Popović, bilo je neophodno da organizovane socijalističke snage svoju »konkretnu idejno-političku borbu usmjeravaju na suštinska pitanja udruživanja rada i sredstava. Vrijeme je pokazalo da je to moguće ako se stvore društveno-politički uslovi da o tim pitanjima najneposrednije odlučuju radnici, u skladu sa vlastitim i opštedruštvenim interesom. Zbog toga je vrlo jasno ukazivano na to da oblici organizovanja ne mogu i ne smiju biti prepreka samoupravnom udruživanju rada i sredstava, odnosno da oni moraju biti u njegovoj funkciji. Time je otvoren proces suštinskih promjena, pa se klasična integracija, kao fuzija dviju i više organizacija, sve češće zamjenjuje stvarnim udruživanjem rada i sredstava na samoupravnim osnovama. Tako je u 1976. godini došlo do konstituisanja prvih složenih organizacija udruženog rada u Bosni i Hercegovini« (str. 16).

U raspravi *Sistem organizacije udruženog rada u samoupravnoj privredi* Mijo Novak se bavi pitanjem određivanja suštine sistema organizacije udruženog rada u samoupravnoj privredi i nekim problemima izgradnje i funkcionisanja sistema organizacije udruženog rada. Pri tom naglašava da je dosadašnja izgradnja sistema samoupravne organizacije društvenog rada, općenito uzevši, bila uspješna i da je nakon dugogodišnjih traženja koncipiran i sve se uspješnije realizira novi temeljni oblik organizacije društvenog rada — osnovna organizacija, kao oblik kakav ranije nije postojao i koji sve potpunije izražava samoupravni karakter društvenih odnosa.

O naučnim pogledima na samoupravnu organizaciju udruženog rada piše Vojislav Vučinović u članku *Naučne osnove samoupravne organizacije.* Pri tom je posebno zaokupljen mogućnostima definiranja pojma organizacije i samoorganizacije, kao višeg nivoa organizacije, organizacije udruženog rada, kao oblika samoorganizovanog sistema, i drugim aktuelnim pitanjima organizovanja.

Funkcionisanje sistema odlučivanja u udruženom radu razmatra Slavko Marjanović u članku *Osnovne pretpostavke efikasnog funkcionisanja sistema odlučivanja u udruženom radu,* u kome se posebno mjesto daje informaciji kao osnovnoj pretpostavci samoupravnog odlučivanja.

Značajno područje o kome se u dvobroju časopisa raspravlja je i sistem dohodovnih odnosa u udru-

 

ženom radu. O tome piše i Momir Ćećez. Pitanja sticanja i raspoređivanja zajedničkog prihoda po osnovu udruživanja rada proizvodno-prometnih organizacija analizira Đura Vekić, dok Bogdan Mrdović razmatra osnove za sticanje dohotka u društvenim djelatnostima.

O samoupravnom sporazumijevanju i društvenom dogovaranju kao metodu regulisanja internog i eksternog tržišta složeni poslovnih sistema piše Slobodan Maksimović, a Ljubiša Adamović o međunarodnoj ekonomskoj integraciji kao specifičnom vidu udruživanja. Širu analizu o tekućem i razvojnom finansiranju organizacija udruženog rada u složenim poslovnim sistemima prezentira Janko Klobučar, sa težištem na tekućem i razvojnom finansiranju u osnovnim organizacijama udruženog rada. Tihomir Jovanovski piše o kreditnim odnosima i kamatama u udruženom radu, sa stanovišta udruživanja rada i sredstava. O pristupu planiranju u složenom poslovnom sistemu govori se u tekstu Momčila Milosavljevića, kao i u članku Nurudina Kusturice *Formiranje i funkcionisanje poslovnih zajednica i zajednica udruženog rada za međusobnu plansku i posebnu saradnju.*

**Ibrahim Bakić**

# Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE





9
1978

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Grafičko izdavačko poduzeće »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

*Proleteri svih zemalja, ujedinite se!*

# Socijalizam

**Časopis Saveza komunista Jugoslavije**

Sadržaj

Godina XXI 1978 Broj 9

## Содержание



## Contents

Momir Stojković

# Društvene osnove nastanka, razvoja i afirmacije nesvrstanosti u međunarodnim odnosima

> »Može neko danas da cijeni manje ili više nesvrstanost, ali niko ne može više da je potcjenjuje.« (Josip Broz Tito)

1. Nesvrstanost se u posleratnom razvoju sveta afirmisala kao najdinamičnija politička pojava i pokretačka snaga progresa, kao jedan od odlučujućih činilaca promena u međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima. Nastanak nesvrstanosti kao spoljnopolitičke orijentacije velikog broja država, prvenstveno novonastalih, i njihovo povezivanje i zajednička aktivnost u pokretu nesvrstanosti predstavlja novu i izrazito progresivnu pojavu i tendenciju razvoja globalnih međunarodnih odnosa, koja, pošto se afirmisala, povratno utiče na promene i faktore iz kojih se razvila, ubrzava njihovo delovanje i dopunjava njihovu sadržinu novim procesima u pravcu još izraženije emancipacije naroda, integracije i demokratizacije međunarodnih odnosa.

Ako pođemo od činjenice da su osnovni ciljevi nesvrstanosti učvršćenje nacionalne nezavisnosti i očuvanje svetskog mira, ekonomski i opšti društveni razvoj, temeljnom transformacijom i demokratizacijom međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa, kao i od toga da se ti ciljevi ne mogu realizovati ukoliko se ne poštuju i dalje ne razvijaju principi koegzistencije, koja u realnim međunarodnim odnosima već egzistira, — *politika nesvrstanosti* može se odrediti i kao praktični politički izraz primene teorije koegzistencije u uslovima brojnih protivrečnosti zemalja sa različitim društvenim sistemima i u uslovima borbe antagonističkih snaga na međunarodnom planu.[1] Nesvrstanost, zato, predstavlja određen tip spoljne politike velikog broja država, a time i opštu tendenciju (pravac i pokret) razvoja međunarodnih odnosa, koja ima svoju budućnost, i ukoliko je razvijenija, utoliko međunarodna zajednica, konstituisana na načelima Povelje Ujedinjenih nacija i principima aktivne miroljubive koegzistencije (kodifikovanim načelima međunarodnog prava o prijateljskim odnosima i saradnji država), dobija svoju punu sadržinu i smisao.

Teorijski koncept koegzistencije polazi od stava, na koji je marksistička nauka prva ukazala, naime da rat nije neizbežan koliko god bio proizvod društvenih protivrečnosti klasnog društva.[2] Politici imperijalizma i sile Lenjin je suprotstavio politiku koegzistencije, samoopredeljenja naroda i njihove ravnopravnosti, razvijajući teorijski stav i političku praksu o koegzistenciji kao zakonitoj pojavi u periodu istovremenog postojanja kapitalističkih i socijalističkih zemalja, a ne kao o privremenoj taktici. Ta zakonitost je proizašla iz neravnomernog razvoja kapitalizma i sagledavanja mogućnosti pobede socijalizma, ne istovremeno u svetskim razmerama, već samo u nekim, pa čak i samo u jednoj zemlji.[3]

Posle drugog svetskog rata, kada je politika sa pozicija sile dovela do blokovske bipolarizacije međunarodnih odnosa i trke u naoružavanju i termonuklearnog oružja, koje eventualni svetski sukob čini neprihvatljivim, aktivna miroljubiva koegzistencija postaje ne samo realna mogućnost već i objektivna nužnost daljeg razvoja proizvodnih snaga društva, očuvanja mira i otklanjanja

---

[1] Vidi V. Gavranov — M. Stojković, *Međunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije*, Beograd, 1972, str. 89—90, 101—102.

[2] Lenjinovo tvrđenje da imperijalizam nužno rađa ratove nije značilo da će oni uvek biti neizbežni, već samo da su neminovni dok imperijalističke snage imaju izrazitu prednost u snazi u odnosu na druge narode i zemlje (mogućnost dominacije), dok preovlađuju nad snagama antiimperijalizma, mira i progresa. Oktobarska revolucija je prekinula imperijalistički rat, a zatim su sovjetski narodi — podržavani revolucionarnim snagama drugih naroda — pobedili intervencionističke snage. Ova činjenica je imala svetsko-istorijski značaj, jer je ukazala na novi odnos snaga koji omogućava postojanje prve socijalističke zemlje.

[3] Vidi V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, »Kultura«, Beograd, 1960, tom 14, str. 100. i 121; tom 13, str. 365—367.

termonuklearne opasnosti, jer posle afirmacije samoopredeljenja naroda (socijalističkih i antikolonijalnih revolucija) i izbijanja opšte krize kapitalizma, imperijalizam i neokolonijalizam ne raspolažu takvom snagom kojom bi mogli nametnuti svetu rat sa izgledima da ga dobiju, niti je on u interesu mira i progresivnih društvenih snaga, niti može biti sredstvo razrešavanja postojećih suprotnosti u svetskim razmerama.[4] Sredstva za masovno uništavanje dala su fenomenu (termonuklearnog) oružja novi kvalitet, jer se ono od sredstava za vođenje rata pretvorilo u političko sredstvo za vođenje politike sa pozicija sile.

Nesvrstane zemlje su, zato, od početka smatrale da se politici sile i blokovskoj podeli sveta, kao njenom izrazu, mogu suprotstaviti jedino borbom za reafirmaciju načela Povelje Ujedinjenih nacija, odnosno utvrđivanjem i razradom principa koegzistencije i zajedničkom aktivnošću (borbom) za njihovo poštovanje u međunarodnim odnosima. Aktivnost nesvrstanih zemalja u ovom pravcu bila je snažno ispoljena i zabeležila je značajne rezultate.[5] Aktivna miroljubiva koegzistencija se smatra temeljem savremenih međunarodnih odnosa, a njeni principi su, istovremeno, osnovni principi politike i pokreta nesvrstanosti.[6]

Prilikom utvrđivanja društvene prirode nesvrstanosti najčešće se ističe da su za nju bitna dva elementa: prvi se svodi na nezavisan stav i položaj države u međunarodnim odnosima ili težnju i borbu da se takav stav zauzme, odnosno da se takav položaj izbori, a drugi obuhvata napor i aktivnost njenih nosilaca s ciljem stvaranja uslova koji će omogućiti realizovanje njihovih nacionalnih interesa bez povrede interesa drugih, to jest koji će obezbediti mir, nezavisnost, samostalan ekonomski razvoj i jednakost, kao i opštu demokratizaciju međunarodnih odnosa u kojima će biti eliminisani svi oblici neravnopravnosti i eksploatacije: primena i pretnja silom, mešanje u unutrašnje poslove drugih naroda i zemalja, kolonijalizam, neokolonijalizam i imperijalizam.

Ovakav stav proizlazi i iz kriterijuma koji se u pokretu nesvrstanosti primenjuju prilikom pozivanja zemalja na konferencije še-

---

[4] Vidi E. Kardelj, *Socijalizam i rat*, Beograd, 1960, str. 27—37.

[5] Vidi *Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Cooperation*, Ed. by M. Šahović, Beograd, 1972.

[6] »Kad govorimo o aktivnoj miroljubivoj koegzistenciji, mi ne smatramo da se radi o izvjesnim principima koje vlade pojedinih zemalja mogu po svom nahođenju primjenjivati ili ne primjenjivati. Mi smatramo da su to osnovni principi na kojima treba da počiva organizacija savremenog svijeta i da su sve vlade obavezne da te principe primjenjuju« (Josip Broz Tito, Govor na Univerzitetu u Bandungu prilikom promocije za počasnog doktora, održan 25. decembra 1958, *Govori i članci*, Beograd, tom 14, str. 41).

»... Ne može biti nikakvih iluzija o tome da se koegzistencija u međunarodnim razmjerima može ostvariti samo nekom deklaracijom ili rezolucijom. Koegzistenciju je moguće ostvariti samo kroz praksu« (Josip Broz Tito, Iz poruke Petoj svetskoj konferenciji »Svetski mir putem prava«, održanoj u Beogradu jula 1971).

fova država ili vlada kao punopravne članice pokreta.[7] I iz njih proističe da se nesvrstanima smatraju one zemlje koje imaju specifičan i sličan međunarodni položaj (sve su one zemlje u razvoju i u najvećem broju azijsko-afričke zemlje) i određenu spoljnu politiku, odnosno nezavisnu poziciju i antikolonijalnu i vanblokovsku spoljnopolitičku orijentaciju.

Vrednost ovih kriterijuma nije u pokretu nesvrstanosti ni danas sporna, iako je, u međuvremenu, došlo do mnogih promena u međunarodnim odnosima, iako je platforma nesvrstanosti prerasla, od suprotstavljanja hladnom ratu i blokovskoj politici, u mnogo širu osnovu za promenu ukupnih međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa, iako pokret sada okuplja blizu sto zemalja (gotovo dve trećine članica OUN), iako je bilo predloga za novim određivanjem pojma i sadržine nesvrstanosti. Realističko i fleksibilno tumačenje kriterijuma omogućilo je da pokret ne ostane zatvoren u uske okvire njegovih osnivača, već da se stalno širi, čime je izbegnuta opasnost njegove regionalizacije. Okončanje procesa dekolonizacije (gotovo svaka novonastala država pristupala je pokretu nesvrstanosti) i prevazilaženje hladnog rata dovelo je do širenja pokreta, iako, strogo uzev, mnoge zemlje nisu ispunjavale sve predviđene kriterijume. U slučaju svake zemlje uziman je u obzir njen međunarodni položaj i osnovna opredeljenost. Tako je, na primer, u nekim slučajevima (Kipar, Malta) zauzet ispravan stav: da stacioniranje stranih vojnih baza na njihovoj teritoriji, na osnovu bilateralnih sporazuma sa Velikom Britanijom, ne znači odsustvo opredeljenja za vođenje nezavisne spoljne politike, već nemogućnost da se u konkretnom slučaju stanje promeni. Nisu prihvatani ni predlozi za prijem svih zemalja koje teže vođenju nezavisne i miroljubive politike, bez obzira na druge uslove, niti oni kojima je zagovarano stvaranje »progresivnog jezgra« ili sužavanje pokreta na »prave nesvrstane zemlje«. Desetak latinoameričkih zemalja ima status posmatrača, a evropske neutralne i neke druge zemlje status gosta (prisustvo bez mogućnosti učešća u debati). U ovom pogledu interesatna su shvatanja o odnosu nesvrstanosti i neutralnosti, naime o mogućnosti prijema u pokret

[7] Kriterijumi koje je, na pripremnom sastanku u Kairu, juna 1961, usvojilo devet azijskih i devet afričkih zemalja, Jugoslavija i Kuba, a na osnovu kojih su upućeni pozivi zemljama učesnicama Prve konferencije nesvrstanih u Beogradu jesu: (1) da vodi nezavisnu politiku zasnovanu na koegzistenciji država različitih sistema i nesvrstanosti ili da pokazuje želju za vođenjem takve politike; (2) da trajno podržava pokrete za nacionalnu nezavisnost; (3) da nije članica multilateralnog vojnog saveza formiranog u kontekstu sukoba velikih sila; (4) da, ukoliko se nalazi u bilateralnom vojnom savezu s nekom od velikih sila ili je članica regionalnog odbrambenog saveza, taj savez ne sme biti zaključen u kontekstu sukoba velikih sila; (5) da, ukoliko je nekoj stranoj sili ustupila vojne baze, ova koncesija ne sme biti data u kontekstu sukoba velikih sila.

neutralnih država.[8] Razvoj politike i pokreta nesvrstanosti pokazuje da su pojedini kriterijumi kojima se utvrđuje koja se zemlja može smatrati nesvrstanom izgubili, a drugi dobili na značaju. Izbegnuta je opasnost zatvaranja i sužavanja baze pokreta, a prema nekim shvatanjima, izgebnuta je i opasnost prijema zemalja-članica multilateralnih vojno-političkih saveza formiranih u kontekstu sukoba velikih sila.

2. Na *nastanak i razvoj nesvrstanosti* uticali su brojni faktori, subjektivni i objektivni, kojima se često pridaje manji ili veći značaj, kao što se u teoriji prenaglašavaju ili potcenjuju pojedini objektivni činioci nastanka nesvrstanosti. Postignuta je, pre svega, saglasnost u tome da se nesvrstanost najpre pojavila kao individualna spoljnopolitička orijentacija i akcija jednog broja zemalja Jugoistočne Azije (Indija, Indonezija, Burma, Šri Lanka i druge), Jugoslavije i nekih afričkih zemalja (Etiopija, Egipat i druge), kao i da je proistekla više iz zajedničkih težnji, iskustava i ciljeva nego kao rezultat nekih koordiniranih akcija ovih zemalja.[9]

Iskustvo, odnosno orijentacija koja je dovela do politike i pokreta nesvrstanosti proistekla je iz saznanja o objektivnom (nepovoljnom) međunarodnom položaju u kome su se ove zemlje nalazile, pri čemu je u najvećem broju slučajeva taj nepovoljan međunarodni položaj bio posledica kolonijalne zavisnosti i ekonomske nerazvijenosti; činjenice da sticanjem političke nezavisnosti ekonomska zavisnost nije prevaziđena, pa je borbu za ekonomsku, a time i političku, emancipaciju trebalo nastaviti; okolnosti da zem-

---

[8] Na skupu u Opatiji istaknuto je da između nesvrstanosti i neutralnosti, iako ima sličnosti, ne može biti stavljen znak jednakosti, niti se nesvrstanost može definisati u okvirima pravnog pojma neutralnosti. Nesvrstane i neutralne zemlje mogu ostvarivati međusobnu saradnju, jer imaju slične i podudarne ciljeve. Ali ne može se očekivati da razvijene i neutralne evropske zemlje priđu pokretu nesvrstanosti, jer je njihov međunarodni položaj objektivno drukčiji — one pripadaju razvijenom delu kapitalističkog sveta. (Vidi: B. Tadić, *Nesvrstanost i neutralnost u savremenom svetu* (referat), »Zbornik Trećeg programa Radio-Zagreb«, br. 1/1977, str. 170—179; L. Mates, izlaganje u diskusiji, ibid., str. 223—224.

[9] Ovu činjenicu je veoma jasno izrazio predsednik Indonezije Ahmed Sukarno na prvoj Beogradskog konferenciji nesvrstanih zemalja ovim rečima: »Nije bilo prethodnih konsultacija ni sporazumevanja među nama pre nego što smo usvojili našu politiku nesvrstanosti. Ne, svaki od nas došao je do te politike inspirisan zajedničkim idealima, podstaknut sličnim okolnostima, nadahnut sličnim iskustvom. Nije bilo pokušaja da se među nama stvaraju kompromisi,... da se naše nesuglasice zamagle da bi se postiglo da naša politika bude identična. Ali niko od nas, mislim, neće osporiti to da smo mi zaista inspirisali jedan drugog. Iskustvo jedne zemlje koja je otkrila da je politika nesvrstanosti najbolja garancija za obezbeđenje naše unutrašnje i međunarodne pozicije bez sumnje je pomoglo drugima da dođu do sličnih zaključaka.« (Vidi: *Non-Aligned, The Conference of Heads on State or Government of Non-aligned Countries*, Belgrade, 1961, str. 25—26).

lje koje su tek stekle političku nezavisnost nisu mogle ni pomišljati na to da je odmah dovedu u pitanje opredeljujući se za jedan ili drugi blok država. Sve ove zemlje su shvatale da razvoj koji su poprimili međunarodni odnosi posle drugog svetskog rata (hladni rat i blokovska politika) ne odgovara ciljevima proklamovanim u toku rata na kojima je stvorena Organizacija ujedinjenih nacija, potrebama progresivnog i demokratskog razvoja, borbi naroda za nezavisnost i ekonomski razvoj. Kasnije su sagledane i potrebe za novom međunarodnom podelom rada i promenom međunarodnih ekonomskih odnosa konstituisanih u periodu kolonijalizma i vladavine kapitalizma kao opšteg svetskog sistema.

Izvori i osnovi nesvrstanosti proizlaze iz istorijskih iskustava i borbe naroda (nacionalnooslobodilačkog pokreta) za opštu ljudsku emancipaciju i progres, za transformaciju i afirmaciju položaja i interesa naroda, za njihov nacionalni razvoj na temelju prava naroda na samoopredeljenje, što je sve uslovilo antikolonijalne revolucije (»revolucije nezavisnosti«) i nesvrstanost kao politiku i pokret koji se bori za ukidanje svih oblika zavisnosti. Na ovim osnovama se razvio proces dekolonizacije i nastao je veliki broj novih država, prvo u Aziji, a zatim u Africi i drugim delovima sveta. Podudarnost procesa dekolonizacije, afirmacije samoopredeljenja naroda i konstituisanja novih nacija veoma je izražena, što je u najvećoj meri ispoljeno na području Afrike, ali i u drugim delovima sveta.

Izvori i osnovi nesvrstanosti nalaze se i u stalnom menjanju odnosa snaga u svetskim razmerama, prouzrokovanom raspadanjem kolonijalizma i polukolonijalnih odnosa zavisnosti, prerastanjem brojnih narodnooslobodilačkih ratova u autentične socijalističke revolucije (u Jugoslaviji, Kini, Vijetnamu i drugim zemljama), pretvaranjem socijalizma u svetski proces i postavljanjem mnogih pitanja od interesa za dalji razvoj socijalizma i borbe za socijalizam, pitanja o karakteru odnosa među socijalističkim snagama i socijalističkim zemljama.

Narodi koji su u procesu dekolonizacije stekli političku nezavisnost formiranjem nacionalnih država nisu ni objektivno ni subjektivno mogli da slede blokovsku podelu sveta, jer je ona bila suprotna karakteru njihove oslobodilačke borbe i nezavisnosti koju su sticali. Njihov odbojni stav prema političkoj, ideološkoj i vojnoj konfrontaciji velikih sila proizašao je iz saznanja o tome da je podela sveta u funkciji već afirmisane ekonomske i političke hegemonije nad narodima, da bipolarizacija međunarodnih odnosa znači pokušaj da se zadrže stare ili steknu nove hegemonističke pozicije i pretenzije, da raspadanje kolonijalizma ostane u funkciji potreba i promena nastalih u samom kapitalizmu, da se zadrži ekonomska zavisnost bivših kolonija.

Pretenzije blokova i hladni rat, kao izraz sukoba dva društveno-politička sistema, ograničavali su samoopredeljenje, suverenitet i slobodu naroda i zemalja. Međunarodni odnosi su usled

blokovske politike poprimili tendencije razvoja koje su bile suprotne ciljevima što su ih proklamovale zemlje-članice antihitlerovske koalicije a ugrađeni su u temelje organizovane međunarodne zajednice (Organizacije ujedinjenih nacija), to jest suprotne načelima Povelje UN, čije je poštovanje trebalo da omogući uspostavljanje odnosa među narodima i državama na bazi pune saradnje i ravnopravnosti u svim oblastima društvenog života, da obezbedi samoopredeljenje naroda i isključi silu iz međunarodnog života. Pošto je politika sile uvek bila jedan od uzroka zavisnosti naroda, novonastale države su se morale orijentisati na razvoj takvih međunarodnih odnosa koji će biti usmereni na likvidaciju sile i demokratizaciju međunarodnih odnosa — udruživanjem u borbi za mir i slobodan razvoj, što je, pojavom i jačanjem nesvrstanosti, dovelo do afirmacije aktivne miroljubive koegzistencije kao osnove razvoja međunarodnih odnosa, a čemu su Ujedinjene nacije dale značajan doprinos.

Nastankom novih država postale su vidljive ekonomska podeljenost i neujednačenost ekonomskog razvoja sveta, zaoštrio se odnos između »centra« i »periferije«, pokazalo se u kojoj meri je kolonijalizam zaustavio i deformisao razvoj kolonija, a međunarodna podela rada i monopol nad rezultatima naučno-tehničkog progresa još više tu njihovu zaostalost produbili. Protivrečnosti koje su proizašle iz neravnomernog razvoja sveta i potreba za bržim prevazilaženjem opšte zaostalosti u ekonomskoj sferi života naroda koji su stekli nezavisnost zaoštrili su i isturili u prvi plan problem odnosa zemalja u razvoju i razvijenih zemalja. Traženje izlaza iz ekonomske nerazvijenosti i zavisnosti zahtevalo je od novih država da svoju spoljnopolitičku aktivnost usmere ka prevazilaženju ekonomske zavisnosti i nerazvijenosti, što je bio jedan od osnovnih ciljeva nesvrstanosti. Zato je korelacija između nerazvijenosti i nesvrstanosti vremenska i prostorna, a njihov odnos uzročno-posledičan. Nerazvijenost i zavisnost su, zato, bili prirodni izvori opredeljenja podjarmljenih naroda za nesvrstanost. Stoga se pokret nesvrstanosti, između ostalog, smatra pokretom nedovoljno razvijenih zemalja, pokretom zemalja koje se bore za nezavisnost kao uslov samostalnog razvoja i za poboljšanje nepovoljnog međunarodnog ekonomskog položaja u kome se nalaze, a koji je, pre svega, posledica ekonomske zaostalosti, kolonijalne zavisnosti i eksploatacije.[10]

---

[10] Vidi L. Mates, *Ekonomski osnovi nesvrstanosti*, Beograd, 1964, str. 3—30, 45—60; B. Tadić, *Nesvrstanost u teoriji i praksi međunarodnih odnosa*, str. 57—60; S. Gopal, *Nesvrstanost je prirodni izraz nekada podjarmljenih naroda* (sa međunarodnog seminara »Uloga nesvrstanosti u svetu koji se menja«, održanog aprila 1976. u Nju Delhiju), »Socijalizam«, br. 7—8/1976, str. 1146—1149; S. Pavlič, *Ekonomski aspekti politike nesvrstavanja u savremenim uslovima* (referat na pomenutom naučnom skupu u Opatiji), »Zbornik Trećeg programa Radio-Zagreba«, br. 1/1977, str. 7—18.

Stavljanje posebnog naglaska, u kasnijem razvoju nesvrstanosti, na potrebu stvaranja uslova za ubrzani privredni razvoj i promenu neravnopravnog i eksploatatorskog karaktera savremenih međunarodnih odnosa, u okviru borbe za novi međunarodni poredak, pokazalo je da su ekonomske osnove nesvrstanosti snažno izražene, jer jedino prevazilaženje nerazvijenosti može da obezbedi afirmaciju potpune nacionalne nezavisnosti i ekonomskog suvereniteta, ravnopravnost i dobrovoljne odnose saradnje u uslovima međuzavisnosti razvitka društva.

Sagledavanjem izvora i osnova nesvrstanosti dolazi se do saznanja o tome da je nesvrstanost novi politički fenomen »više po svojoj društvenoj strukturi i intenzitetu akcije sa kojom se pojavila na svetskoj političkoj i ekonomskoj sceni nego po svojim društveno-istorijskim korenima«.[11]

Tito je još 1942. godine istakao: »U ugovoru između SSSR-a i Engleske (od 26. maja 1942. godine — MS) govori se, između ostalog, da se saveznici, poslije rata i uništenja fašizma, neće miješati u unutrašnje stvari drugih zemalja. Mi naročito podvlačimo tu klauzulu ugovora«.[12] A u izveštaju na Drugom zasedanju Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, 29. novembra 1943. godine, na kome su udareni temelji socijalističke Jugoslavije, Tito je naglašavao: »U toku... krvave borbe za svoju slobodu i nezavisnost, narodi Jugoslavije stekli su pravo da sami odlučuju o svojoj sudbini, a to pravo stoji potpuno u skladu s Atlantskom poveljom«.[13]

Borba za nezavisnost i slobodu nije se shvatala — kako su isticali, između ostalih, Gandi i Nehru — kao želja za izolacionizmom, već kao težnja za drukčijim odnosima i vezama između naroda, kao posmatranje sopstvenih problema u okvirima svetske situacije.[14] Nehru je još 1946. godine isticao potrebu držanja po strani »od politike sile grupa, svrstanih jednih protiv drugih, koja je u prošlosti dovodila do ratova i koja može opet da dovede do tragedije još većeg obima«; da će Indija »voditi nezavisnu politiku, držeći se po strani od politike sile«; da je »jedini mogući re-

---

[11] E. Kardelj, *Istorijski koreni nesvrstavanja,* Beograd, 1975, str. 5.

[12] Josip Broz Tito, *Jugoslavija u borbi za nezavisnost i nesvrstanost,* Sarajevo, 1977, str. 9.

[13] Ibid., str. 11.

[14] Protestujući protiv stalnog trošenja indijskih sredstava za ostvarenje britanskih imperijalnih interesa, predsednik Nacionalnog kongresa je još 1898. govorio: »Ma koliko da verujem u načelo podele rada, ne verujem da to znači da, u imperijalnim pitanjima, Engleska odlučuje o politici, a Indija snosi troškove.« (Citirano prema B. Prasad, *Opšte iskustvo i perspektive nesvrstanosti* (referat na simpozijumu u Petrovaradinu), *Politika nesvrstanosti u savremenom svetu,* Beograd, 1969, str. 80).

alni cilj ... saradnja (s drugim državama) na izgradnji određene strukture sveta«.[15]

Analizirajući opredeljenja Indije, Jugoslavije i Egipta za nesvrstanost, više istraživača je došlo do zaključka da su ona rezultat kako njihove borbe za uspostavljanje demokratskih odnosa i ravnopravne međunarodne saradnje, afirmacije njihove uloge kao nezavisnih subjekata međunarodnih odnosa, tako i konkretnog međunarodnog položaja koji, bez obzira na značajne razlike, ima i neke suštinske sličnosti: sve su prošle kroz period strane dominacije, sve su to nerazvijene zemlje, sve su posle sticanja političke nezavisnosti vodile politiku oslobađanja od uticaja velikih sila i nijednoj nije odgovarao sistem međunarodnih odnosa kakav je nastao posle drugog svetskog rata.[16]

Nepovoljan međunarodni politički položaj i sukob Jugoslavije sa oba bloka država, posle drugog svetskog rata, odnosno neophodnost očuvanja samostalne unutrašnje i spoljne pozicije stečene u toku narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, kao i težnja i borba za prevazilaženje međunarodne izolovanosti u kojoj se zbog sukoba sa Istokom i Zapadom našla, uslovili su njenu orijentaciju na nesvrstanost, jer je ona bila u tom trenutku jedina mogućnost za ostvarenje istorijskih težnji njenih naroda za nezavisnošću. Neprihvatljiva su, zato, shvatanja o tome da je jedino sukob sa Sovjetskim Savezom uzrok njene nesvrstane spoljnopolitičke orijentacije, jer, da ona nije insistirala na svojoj nezavisnosti i samostalnosti razvitka, do sukoba ne bi ni došlo.[17]

Treba istaći da su neprihvatljiva stanovišta prema kojima je bipolarizacija međunarodnih odnosa posle drugog svetskog rata jedini, isključivi faktor nastanka i razvoja nesvrstanosti, da su blokovska politika i hladni rat opredeljujući činilac njenog nastanka i razvoja, da je nesvrstanost »moguća samo u uslovima ravnoteže snaga« dva bloka, bez obzira na to što je ovakav razvoj međunarodnih odnosa neosporno jedna od najznačajnijih determinanti nesvrstanosti, jer su nacionalnooslobodilački pokreti imali, u antikolonijalnim revolucijama, za cilj izvlačenje iz mreže svetskog kapitalističkog sistema i menjanje preživelih i neravnopravnih političkih i ekonomskih odnosa i pre nastanka bipolarizacije međunarodnih odnosa.

Isto tako, ne mogu se prihvatiti ni stavovi prema kojima je nesvrstanost posledica »promene odnosa snaga u korist socijalizma«, drugim rečima, da se pokret nesvrstanosti pojavio samo za-

---

[15] Ibid., str. 85—86.

[16] Vidi B. Tadić, *Nesvrstanost u teoriji i praksi međunarodnih odnosa*, str. 77—113; L. Mates, *Nesvrstanost — teorija i savremena praksa*, Beograd, 1970, str. 139—182.

[17] Vidi R. Radnjić, *Sukob KPJ sa Kominformom*, Zagreb, 1975, str. 225—226.

hvaljujući postojanju socijalističkih zemalja, podeli sveta na dva globalna socijalno-ekonomska sistema. Do promene odnosa snaga dovele su, istovremeno, i socijalističke i antikolonijalne revolucije; i jedne i druge su značile sužavanje baze svetskog kapitalizma; ogromna većina naroda je doprinela, neki od njih više neki manje, pretvaranju drugog svetskog rata iz rata za podelu sveta u rat za oslobođenje naroda i demokratski razvoj međunarodnih odnosa, sve do afirmacije principa samoopredeljenja naroda. Sve je to dovelo do promena u svesti čovečanstva, uključujući i kapitalističke zemlje.

Iako je antiteza blokova, nesvrstanost ne zavisi od njihovog opstanka, jer principi aktivne miroljubive koegzistencije na kojima se ona zasniva i za čije se razvijanje i poštovanje u međunarodnim odnosima bori nisu uslovljeni postojanjem ili održavanjem blokovske politike. Borba naroda za samoopredeljenje, nezavisnost i suverenost predstavlja objektivnu zakonitost društvenog razvoja, sastavni deo borbe protiv svih oblika neravnopravnosti. Ovi i drugi ciljevi za koje se bore nesvrstane i druge progresivne društvene snage ne mogu se ostvariti blokovskim podelama, već borbom za kolektivnu bezbednost sveta, za stvaranje trajnih uslova mira, »za proširenje zona slobode i ukidanje dominacije jedne zemlje nad drugom«.[18] Upravo afirmacijom samoopredeljenja i nezavisnosti, čemu su najznačajniji doprinos dale nesvrstane zemlje, prestao je da egzistira »bipolarni svet u kome postoje samo dva značajna centra... i svi pokušaji... da se stvori svet zasnovan na više centara pokazali su se neodrživim«, pošto većina naroda odbacuje politiku sile, centre moći i sfere uticaja koje su nespojive sa demokratizacijom međunarodnih odnosa, mirom i društvenim progresom.[19] Nesvrstane zemlje još od Beogradske konferencije doprinose prevazilaženju blokovske politike razvijanjem aktivnosti koje treba da dovedu do pretvaranja detanta u univerzalni proces popuštanja zategnutosti koji bi obuhvatio sve regione i sve vidove odnosa, miroljubivom rešavanju međunarodnih problema, a u kome bi učestvovale sve zemlje na ravnopravnoj osnovi i na principima koegzistencije.

3. *Društvena uloga* i značaj nesvrstanosti ne sastoje se samo u njenom doprinosu demokratskijem razvoju međunarodnih odnosa, afirmacijom samoopredeljenja naroda i drugih principa aktivne miroljubive koegzistencije, suprotstavljanju blokovskoj podeli sveta i politici sile i pritisaka, borbi za novi međunarodni politički i ekonomski poredak i afirmaciji Ujedinjenih nacija kao univerzalne međunarodne organizacije, koja je, upravo zahvaljujući stal-

---

[18] Iz Brionske deklaracije predsednika Tita i Nasera i premijera Nehrua, 1956.

[19] Iz Političke deklaracije Konferencije nesvrstanih zemalja u Kolombu, 1976.

nom rastu broja nesvrstanih zemalja i njihovoj aktivnosti u njoj, značajno pomogla afirmaciji ciljeva za koje se nesvrstane zemlje bore, odnosno reafirmaciji sopstvenih ciljeva i načela na kojima je zasnovana, već i u uticanju nesvrstanosti na unutrašnji društveni razvoj, na afirmaciju nacionalnih vrednosti, na povezivanje klasnog i nacionalnog u savremenim društvenim preobražajima.

Oslobađanje od zavisnosti i vođenje nesvrstane politike javlja se kao nacionalna i klasna komponenta, jer je nacionalna nezavisnost pretpostavka socijalno-klasne emancipacije društva. Povezanost nacionalnog i klasnog došla je do posebnog izražaja u svim autohtonim socijalističkim i antikolonijalnim revolucijama naroda, i ukoliko je nesvrstana međunarodna pozicija jedne zemlje bila čvršća, utoliko je ta povezanost sve snažnije ispoljena. Proces konstituisanja velikog broja naroda i etničkih zajednica u nacije doveo je, zajedno sa afirmacijom nacionalnih interesa u socijalističkim i nesvrstanim zemljama, do »zamene opšteg svetskog ekonomskog interesa, kao jedinog kriterijuma na kome su se u prošlosti zasnivale teorija i praksa međunarodnih ekonomskih odnosa, i na tom temelju jedinstvo svetskog tržišta, nacionalnim interesom«.[20] Ova zamena interesa predstavlja prekretnicu u karakteru međunarodnih odnosa, osnovu za ravnopravnost i afirmaciju principa koegzistencije kao temelja razvoja međunarodnih odnosa. Ali ova zamena opštesvetskog (kapitalističkog) ekonomskog interesa nacionalnim nije dovela do raspada jedinstva svetske privrede, jedinstva koje je, u uslovima nove, naučno-tehničke revolucije, još izraženije, ali ga je neophodno uspostaviti na novim osnovama. Zato je borba nesvrstanih zemalja za nezavisnost i novi međunarodni ekonomski poredak, istovremeno, borba za nacionalni razvoj koji je kapitalizam prekinuo kolonijalizmom i imperijalizmom, iako je i sam posle buržoaskih revolucija bio činilac konstituisanja nacija i afirmisanja nacionalnih interesa.

Afirmišući mir i međunarodnu saradnju na osnovama principa koegzistencije, nesvrstane zemlje stvaraju najpovoljnije međunarodne uslove za samostalan unutrašnji razvoj koji se temelji na unutrašnjim zakonitostima i odnosima klasnih snaga, a ne na politici sile i uticajima spolja. Polaze od činjenice da nacionalnooslobodilački pokreti, odnosno savremene političke snage koje u ovim zemljama pretežno utiču na njihovu politiku i razvoj, ne mogu izneveriti očekivanja narodnih masa (koje su se borile za emancipaciju od kolonijalizma i imperijalizma, ne da bi gladovale u nezavisnoj zemlji, već da bi stečena nezavisnost omogućila ekonomski i socijalni razvoj) a da pri tome ne izgube njihovu podršku. Iskustvo pokazuje da su one zemlje koje su se odlučno borile za nacionalnu i ekonomsku emancipaciju stvarale time uslove za

---

[20] A. Grličkov, *Nacionalno i internacionalno.* Zbornik radova *Titova misao — naš put,* Beograd, 1977, str. 335.

dublje i progresivnije promene na unutrašnjem planu u odnosu na one koje su i posle sticanja nezavisnosti ostale vezane za bivšu metropolu ili drugu razvijenu zemlju.

Pokret nesvrstanosti predstavlja snagu koja svojom aktivnošću doprinosi razvoju društva ka socijalizmu, boreći se za veoma brojne i raznovrsne ciljeve i postižući u toj borbi zapažene rezultate. Borba za nezavisnost i afirmaciju nacionalnih interesa, za ekonomsku nezavisnost i autonomni razvoj, za prevazilaženje kapital-odnosa, a time i drugih odnosa koji iz njega proizlaze, za novi međunarodni ekonomski poredak, čime se sve više eliminišu imperijalistički i neokolonijalistički odnosi i povezuju proces nacionalne i socijalne emancipacije, pokazuje da nesvrstanost predstavlja sastavni deo svetskog procesa socijalizma, koji danas mora da se shvata »ne kao frontalni sukob (pozicioni rat) između dveju društvenih klasa... u nacionalnim i internacionalnim okvirima; a ni samo kao proces *socijalnog* (klasnog) oslobođenja, bez obzira na to što je nesporno da je to temeljni društveni proces; nego kao složen proces progresivnog društveno-ekonomskog i političkog razvoja u kome se prepliću, prožimaju i uzajamno uslovljavaju procesi socijalne i nacionalne emancipacije, borba za progresivne društvene preobražaje uz borbu za ravnopravnost među narodima, za suštinsku demokratizaciju međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa«.[21]

Nesvrstanost ne donosi automatski socijalističke društvene promene, koje mogu biti isključivo rezultat klasnih i političkih borbi unutrašnjih snaga društva, ali stvara najpovoljnije uslove za takvu borbu, jer eliminiše spoljna ograničenja u meri u kojoj se ostvaruju osnovni ciljevi nesvrstanosti, odnosno sužava prostor i uslove sprovođenja imperijalističke politike i ekonomske eksploatacije naroda, sužava prostor za konflikte između blokova i hegemonije nad narodima, onemogućava pretvaranje »trećeg sveta« u ekonomski privesak razvijenog dela sveta i objekt njegove eksploatacije.[22] Svojim aktivnostima pokret nesvrstanosti objektivno doprinosi, nezavisno od ideoloških shvatanja i interesa njegovih nosilaca, jačanju svesti i snaga koje se bore protiv svih oblika eksploatacije i neravnopravnosti, kako na međunarodnom tako i na unutrašnjem planu. Pojedini lideri nacionalnooslobodilačkih pokreta i nosioci politike nesvrstanosti koji su isticali da klasne borbe nema u njihovim zemljama počeli su da uviđaju da je društveni razvoj doveo do pojave različitih socijalnih i političkih snaga, do potrebe borbe protiv snaga eksploatacije u njihovim sredinama, do povezivanja »nacionalnih« eksploatatorskih klasa

---

[21] S. Stojanović, *Internacionalistički smisao politike nesvrstavanja* (referat na naučnom skupu u Opatiji), »Zbornik Trećeg programa Radio-Zagreba«, br. 1/1977, str. 129.

[22] Vidi E. Kardelj, op. cit., str. 62.

— feudalaca i buržoazije — sa snagama neokolonijalizma, do veće brojnosti i uticaja radničke klase i drugih činilaca.[23]

Borba protiv politike sile a za demokratizaciju međunarodnih odnosa afirmiše demokratske puteve razvitka. Praksa je pokazala da je izrazita nesvrstana orijentacija pojedinih zemalja sa konzervativnim unutrašnjim društvenim sistemom uticala na menjanje takvog sistema, bez obzira na to što nosioci politike nesvrstanosti u njima to nisu želeli (Etiopija i neke druge zemlje). Do toga je dolazilo jer su široke narodne mase, iako siromašne i zaostale, shvatile da se i na unutrašnjem planu treba boriti protiv eksploatacije, neravnopravnosti i zavisnosti, kako se to čini u spoljnopolitičkoj aktivnosti, pošto narodne mase nisu spremne da dele pojam i suštinu emancipacije u odnosu na spoljni i unutrašnji razvoj. One su svesne da »ako se ne zbaci vlast imperijalizma«, neće se moći uništiti ni »vlast feudalaca-zemljoposednika« i drugih privilegovanih i eksploatatorskih klasa i slojeva, jer »imperijalizam predstavlja onu klasnu snagu koja ih podržava«.[24] Pošto je za odstranjivanje stranog uticaja potrebna podrška širokih narodnih masa koje nose procese emancipacije, one shvataju svoju ulogu i ne žele da pružaju podršku razvitku u kome neće uslediti promene njihovog društvenog položaja.

Odnos nesvrstanosti i socijalizma pokazuje internacionalistički smisao politike nesvrstanosti, jer je i za internacionalizam i nesvrstanost karakteristična borba naroda za nezavisnost, autonomnost razvitka, kako nesvrstanih zemalja tako i socijalističkih snaga, jedinstvo u različitostima, a u mnogim slučajevima i jedinstvo nesvrstane i socijalističke spoljne politike (Jugoslavija, Kuba, Vijetnam, DNR Koreja i druge zemlje), u kom slučaju se nesvrstanost javlja u direktnoj funkciji obezbeđenja nezavisnog i samostalnog razvoja socijalizma u ovim zemljama, i zahteva poštovanje i razvijanje međusobnih odnosa na principima koegzistencije. U okolnostima kada je borba za mir neophodan uslov progresivnog društvenog razvoja i socijalizma, pokret nesvrstanosti borbom za mir i demokratski razvoj međunarodnih odnosa, zasnovanih na koegzistenciji, stvara najpovoljnije pretpostavke za razvoj klasne borbe na nacionalnom planu, koja polazi od unutrašnjih zakonitosti razvitka društva i ne zavisi od politike sile i pritisaka. A promene u odnosima snaga na unutrašnjem planu dovode do najadekvatnijih promena odnosa snaga na međunarodnom planu. Porast broja socijalističkih zemalja u pokretu nesvrstanosti jača progresivne snage i tendencije u njegovom razvoju, a vitalnost i celovitost rešenjâ koja politika nesvrstanosti nudi čine je sve prihvatljivijom za sve zemlje, bez obzira na njihove razlike i na regione u kojima se nalaze.

---

[23] Vidi J. Hadži Vasileva, *Afrika i socijalizam*, Beograd, 1973, str. 139—169.

[24] Mao Ce Tung, *Kineska revolucija i NR Kina*, u: *Marksizam — misao savremene epohe*, Beograd, 1976, str. 1041.

Imajući na umu ovakav razvoj politike i pokreta nesvrstanosti, komunističke i radničke partije Evrope su na Konferenciji u Berlinu, 1976. godine, istakle da »pokret nesvrstanosti predstavlja ... jedan od najznačajnijih faktora svetske politike«, koji »daje značajan doprinos borbi za mir, bezbednost, popuštanje zategnutosti i saradnju zasnovanu na ravnopravnosti, za stvaranje pravičnog sistema međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa, borbi protiv imperijalizma, kolonijalizma, neokolonijalizma i svih oblika dominacije i eksploatacije«.

4. *Savremeni razvoj* politike i pokreta *nesvrstanosti* karakteriše se izraženom aktivnošću na međunarodnom planu, zauzimanjem stavova o svim pitanjima međunarodnih odnosa, pružanjem doprinosa rešavanju međunarodnih problema, razvijanjem svesti i akcija koje obezbeđuju jedinstvo pokreta i prevazilaze određene razlike između nesvrstanih zemalja, suprotstavljanjem razvoju međunarodnih odnosa koji ugrožava politiku detanta i pritiscima koji su veoma izraženi prema mnogim nesvrstanim zemljama. Zahvaljujući aktivnosti pokreta nesvrstanosti, »u središte međunarodnih odnosa došli su zaista suštinski problemi od kojih zavisi opšti napredak međunarodne zajednice«.[25]

Dosadašnji razvoj nesvrstanosti pokazao se uslovom stabilnosti i progresa, neophodnim činiocem procesa popuštanja zategnutosti u odnosima između velikih sila koji su ponovo u vidnom zastoju, potrebom unutrašnjeg razvoja i nezavisnosti sve većeg broja zemalja i ekonomskog i društvenog razvoja koji obezbeđuje raspolaganje nacionalnim bogatstvima, činiocem međunarodne saradnje na liniji prevazilaženja nerazvijenosti. Stremljenja ka opštem miru, pravo na jednakost i slobodan unutrašnji razvoj, borba za novi međunarodni ekonomski poredak i razvijanje međunarodne saradnje u uslovima izražene međuzavisnosti razvoja društva, suprotstavljanje svim oblicima neposredne i posredne primene politike sile i pritisaka i dalja borba za likvidiranje ostataka kolonijalizma, rasizma, imperijalizma, hegemonizma i svih oblika zavisnosti, rešavanje sporova miroljubivim sredstvima itd. — sve su to faktori jedinstva i daljeg razvoja nesvrstanosti, jer je za ostvarivanje njenih ciljeva i principa neophodno jedinstvo stavova u osnovnim pitanjima, jedinstvo interesa i aktivnosti. Obezbeđenje koordinirane aktivnosti preko Koordinacionog biroa odraz je preovlađujućeg shvatanja da ne treba ići na institucionalizaciju pokreta i saradnje izvan dosadašnjih granica, već na razvijanje elastičnijih vidova koordinacije koji odgovaraju specifičnom karakteru pokreta.

Pridavanje sve većeg značaja ostvarivanju strateških ciljeva, odnosno rešavanju globalnih problema međunarodnih odnosa, za

---

[25] Josip Broz Tito, *Referat na Jedanaestom kongresu Saveza komunista Jugoslavije*, »Politika«, Beograd, 21. jun 1978, str. 3.

što su zainteresovane ne samo nesvrstane zemlje, pokazuje da pokret ulazi u novu fazu, zbog čega i dolazi do ispoljavanja ideoloških, političkih i drugih razlika u većoj meri nego do sada, čemu doprinosi kako masovnost pokreta tako i pojačani pritisci imperijalističkih i drugih snaga koje su svesne toga da politika i aktivnost nesvrstanih zemalja ugrožavaju osnove njihove dominacije. Zaoštravanje mnogih problema u odnosima nesvrstanih zemalja, koje se ispoljilo u poslednje vreme, rezultat je sukoba do kojih je došlo između pojedinih od njih, ispoljavanja razlika i razmimoilaženja u nekim osnovnim pitanjima politike nesvrstanosti i pokušaja velikih sila da prošire svoje prodore na nesvrstane zemlje, da razbiju ili parališu pokret nesvrstanosti. Određene razlike i sporovi posledica su kolonijalnog nasleđa (nerazvijenosti, sazrevanja nacionalne svesti, veštačkih pravolinijskih granica); različitih shvatanja o tome da li pokret nesvrstanosti treba da se angažuje na razrešavanju unutrašnjih problema pojedinih nesvrstanih zemalja, rešavanju pitanja o kojima postoje razlike između njih; kao i posledica vođenja u pojedinim slučajevima računa samo o svojim interesima, što se kasnije obično sveti; pokušaja pojedinih zemalja da svoje stavove i iskustva nameću kao univerzalna rešenja itd., što sve u pojedinim slučajevima ograničava zajedničku aktivnost.

Pritisci na pokret nesvrstanosti vrše se na različite načine: naporima u cilju idejno-političkog prodiranja među nesvrstane i zemlje u razvoju, odnosno pokušajima da se programi pokreta razvodne, da se eliminiše ili umanji njegov značaj ili da se pokret razbije; osporavanjem da nesvrstanost ima karakter strategijskog opredeljenja ili trajne spoljnopolitičke orijentacije i pokušajima da se ona prikaže samo kao diplomatsko sredstvo spoljne politike; pokušajima afirmisanja novih »strategija« za nesvrstane i zemlje u razvoju, nastojanjima razdvajanja pokreta nesvrstanosti od zemalja u razvoju stvaranjem raznih organizacija »trećeg sveta«, u cilju slabljenja uloge nesvrstanosti u borbi za novi međunarodni ekonomski poredak; selektivnom politikom prema pojedinim nesvrstanim zemljama i odbijanjem razgovora sa pokretom kao celinom; pružanjem podrške jednima u sukobima s drugima na način koji znači mešanje u unutrašnje odnose pojedinih nesvrstanih zemalja; pokušajima da se nesvrstanost idejno-politički povezuje sa određenim grupama zemalja ili pojedinim organizacijama; isticanjem stavova da socijalističke zemlje ne bi trebalo da idu putem nesvrstanosti; korišćenjem razlika između nesvrstanih zemalja radi podrivanja njihovog jedinstva ili razbijanja pokreta; koncepcijama i aktivnostima čiji je cilj »legalizacija intervencija«, odnosno izražavanjem »zabrinutosti« za nesvrstanost i bezbednost, na primer, afričkih zemalja, kako su to učinili visoki funkcioneri ministarstava spoljnih poslova SAD, Francuske, Velike Britanije, SR Nemačke i Belgije početkom juna u Parizu, koji su predložili formiranje »panafričkih snaga bezbednosti«, a one bi objektivno značile novi vid neokolonijalizma i dominacije i nove podele Af-

rike, kako je to rekao predsednik Tanzanije Džulijus Njerere. Očigledno je, uz to, da su mnogi problemi u odnosima afričkih zemalja posledica uticaja i pritisaka spolja, globalnih konfrontacija velikih sila na ovom području koje su, za razliku od onih u drugim oblastima sveta, poslednjih godina sve izraženije.

Neprihvatljiva su shvatanja o tome da pokret nesvrstanosti treba da se usmeri samo na borbu protiv imperijalizma i neokolonijalizma, da se proglasi saveznikom jednog i protivnikom drugog bloka, jer on ne zauzima unapred stav prema određenoj velikoj sili ili bloku, već prema njihovoj konkretnoj politici.[26]

Pri razmatranju sukoba do kojih dolazi između nesvrstanih zemalja često se zaboravlja da oni češće proizlaze iz objektivnih razlika koje nisu posledica razlika u opredeljenjima za nesvrstanost, nego unutrašnjih društvenih stanja i kretanja koja su izražena i u drugim grupama zemalja, a u manjoj meri proističu iz nespremnosti za saradnju i sporazumevanje, iako u pojedinim slučajevima ima i toga. Problemi u njihovim odnosima treba da se rešavaju pregovaranjem, sporazumevanjem, odustajanjem od politike sile, na osnovu istih principa koje nesvrstani afirmišu u globalnim međunarodnim odnosima, uz uvažavanje razlika u interesima i specifičnostima pojedinih zemalja, odnosno na bazi principa povezivanja nacionalnih interesa sa interesima pokreta nesvrstanosti kao celine. Negativne pojave u odnosima ne proizlaze iz razlika, jer su one uvek postojale i postojaće, već zbog primene neadekvatnih metoda za njihovo rešavanje.

Neki nosioci politike nesvrstanosti, u pojedinim slučajevima, zagovaraju shvatanje da pokret ne treba da razmatra pitanja o kojima postoje različita mišljenja, a pogotovo ne ona koja predstavljaju unutrašnje probleme nesvrstanih zemalja. Kriterijum i u ovom pogledu mora da bude isti kao i onaj koji pokret afirmiše u globalnim međunarodnim odnosima: nemešanje u unutrašnje poslove zemalja članica, na jednoj, ali i angažovanje na miroljubivom rešavanju problema u odnosima članica pokreta, na drugoj strani, ustajući pri tom protiv nametanja rešenja, ma s koje strane ona dolazila.

Osnove jedinstva pokreta nesvrstanosti temelje se na fundamentalnim i objektivno zajedničkim interesima njegovih članica, o čemu je već bilo reči, na svesti o potrebi očuvanja jedinstva na osnovama utvrđenim u Kolombu, svesti o opasnosti od negativnih

---

[26] »Prirodno bi bilo da socijalističke zemlje u celini, nezavisno od toga da li su članice bloka ili ne, s obzirom na karakter društvenih odnosa socijalističkog društvenog uređenja, i objektivno i u konkretnoj praksi imaju stavove i politiku sličnu politici pokreta nesvrstanih zemalja, ali i te zemlje su danas podeljene zbog veoma složenih protivrečnosti epohe prelaza iz kapitalizma ka socijalizmu i komunizmu« (M. Minić, izlaganje na Jedanaestom kongresu Saveza komunista Jugoslavije, »Politika«, 22. jun 1978, str. 7).

dejstava sukoba između nesvrstanih zemalja i potrebi neprihvatanja pokušaja redefinisanja ciljeva pokreta, temelje se na saznanju da, pored negativnog povratnog dejstva međunarodnih odnosa na pokret, postoje i snage koje svesno idu na njegovo razbijanje, što ugrožava opšte ciljeve u kojima razlike ne postoje ili su mnogo manje i lakše savladive. Sve to doprinosi, i pored svih razlika, stvaranju sistema slobodno prihvaćene solidarnosti u uslovima međuzavisnosti razvitka, jačanju svesti o tome kakvi treba da budu međunarodni odnosi koji će obezbeđivati stabilnost mira i međunarodne saradnje, afirmaciju Ujedinjenih nacija kao univerzalne međunarodne organizacije i, kroz nju, ciljeva i principa nesvrstanosti kao globalne orijentacije razvoja međunarodnih odnosa.

Nesvrstavanje simbolizuje težnje čovečanstva za mirom i bezbednošću naroda i zemalja, njihovu odlučnost u nastojanjima i borbi za pravičniji i demokratskiji razvoj međunarodnih odnosa, za ostvarivanje stremljenja i interesa koji su u funkciji slobode, nezavisnosti i društvenog progresa. Ali politika i pokret nesvrstanosti ne predstavljaju više — kako je isticano u periodu njihovog nastanka — samo savest čovečanstva već i realan činilac koji sve više utiče na razvoj međunarodnih odnosa, koji je omogućio da ogromna većina naroda i država, i pored svoje ekonomske i vojne slabosti, postane svetska snaga koja je lišila velike sile mogućnosti da isključivo one utiču na razvoj međunarodnih odnosa, kao što je to bilo u prošlosti.

Ivan Cvitković

# Kritika teološkog odnosa prema naciji i socijalističkom zajedništvu

Odnos religija i religijskih zajednica prema nacijama jedan je od vidova njihove politizacije, te ćemo se zadržati na kritičkom osvrtu razmatranja tog odnosa u teološkoj literaturi kod nas.

Uzajamna veza i odnos religija i religijskih zajednica prema nereligijskim socijalnim sferama, u ovom slučaju veza s nacijama i nacionalnim odnosima,[1] dobila je različite oblike saobrazno različitom nivou religijskog i nacionalnog života.

Svi elementi religija i religijskih zajednica nisu, i ne mogu biti, povezani sa nacionalnim elementima. Religije imaju najviše

[1] Razvojem naučnih disciplina u nas i religija i religijske zajednice počele su se, postupno, proučavati iz različitih aspekata, najprije istorijskog, pa etnografskog, filozofskog, psihološkog, te sociološkog. Bilo bi veoma interesantno kad bi se, u jednoj interdisciplinarnoj studiji, naučno istražili mjesto i uloga religija i religijskih zajednica u etničkoj strukturi jugoslovenskog društva. To bi, vjerovatno, dovelo do sticanja novih saznanja o odnosu između religija, religijskih zajednica i nacija.

elemenata nacionalnog karaktera u svojoj sociološkoj dimenziji,[2] u oblasti tradicije, obreda i običaja. Otud i »razgraničenje« između religija, religijskih zajednica i nacija mora biti takvo da omogućava razlikovanje religijskog od nacionalnoga, naročito u kulturnom nasljeđu naroda (polazni osnov pri tom mora biti marksistički, klasni pristup ocjeni progresivnih i revolucionarnih tradicija) i da se time ne čini, ni teorijska ni praktična, pogreška prenošenja borbe protiv nacionalizma (samo) na religije i religijske zajednice.

Razmatrajući teološki odnos između religija, religijskih zajednica i nacija, moramo poći od onoga od čega i inače polazimo u proučavanju religije: od čovjekove prakse. Čovjek u svojoj praktičnoj djelatnosti djeluje i u okviru nacionalne zajednice. U okviru nacionalne zajednice ostvaruje se, između ostalog, i njegova religijska djelatnost (obredi i aktivnosti religijskih zajednica obavljaju se u konkretnom narodu). To utiče i na uzajamne veze između religija, religijskih zajednica i nacija. Naravno, moguće je sociološki utvrditi više modaliteta kroz koje je prošla teološka interpretacija odnosa religija i religijskih zajednica prema nacijama. Mi smo se opredijelili za pet grupa.

## I

U periodu do 1945. godine u našoj teološkoj literaturi dominirala je religiozno-teološka koncepcija razmatranja nacionalnog pitanja. Isključivalo se teorijsko i sociološko razlikovanje religije i nacije. Neriješeno nacionalno pitanje pogodovalo je objektivno tome da se teologija pozabavi nacijom i nacionalnim odnosima. U takvoj teološkoj interpretaciji se isticalo da komunizam ne priznaje narod. Materijalistička nauka koju komunisti prihvataju priznaje samo dvije antagonističke klase koje stvaraju istoriju. Teolozi su, da bi opravdali ovakav stav, naglašavali kako su Marks i Engels još u *Manifestu komunističke partije* pisali da »proletarijat nema domovine«.[3] Iz toga se izvlačio zaključak da za komu-

---

[2] Pišući o socijalnoj upletenosti religije u nacionalnu strukturu društva, Engels je isticao da su sve stare religije stihijno postale plemenske, a poslije su i nacionalne religije izrasle iz određenih društvenih i istorijskih uslova svakog naroda i rasle s njim. Rušenjem njihovih osnova i uspostavljanjem potpunih nacionalnih nezavisnosti, smatrao je Engels, rušiće se i korelacija između religije i nacije. »Te prvobitne religiozne predstave, koje su većinom zajedničke za svaku srodnu grupu naroda, razvijaju se, poslije odvajanja grupe, u svakom narodu na osobit način, već prema uslovima života koji su mu pali u dio (...) Bogovi stvoreni na taj način u svakom narodu bili su nacionalni bogovi čije carstvo nije prelazilo nacionalnu oblast koju su imale da štite (...) Ti bogovi mogli su živjeti u predstavi ljudi samo dotle dok je postojala ta nacija« (Engels, *Ludvig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije,* 1885, u: Marks — Engels, *O religiji,* »Mladost«, Beograd, 1976, str. 128—129).

[3] U teološkoj odredbi nacije to je bitan element njene strukture.

niste postoje »samo internacionalizam« i »Internacionala«. Borba komunista za nacionalnu ravnopravnost interpretirana je kao pokušaj »uvlačenja« u redove pojedinih naroda »kako bi ih se razjedinilo«. Ističući anacionalni karakter ateizma i komunizma, teolozi su optuživali komuniste da, prihvatajući internacionalizam i princip socijalističke klasne solidarnosti, negiraju naciju. Marksizmu je prebacivano da »pobija« i odbacuje nacionalno pitanje. Religija i religijska zajednica identifikovane su sa nacijom, glorifikujući pri tom nacionalno, »da bi se neutralisali klasni sadržaji«.[4] Samo vjernik, smatrali su teolozi, može imati razvijen nacionalni osjećaj, pa komunisti (što je za teologe isto što i ateisti) ne mogu biti reprezentanti nacije. Nacionalne interese, smatralo se, mogu štititi samo religijske zajednice.[5]

Teolozi su »dokazivali« da marksizam, naglašavajući internacionalizam, »ruši svaku narodnost«, »vjeru« i »uljudnost«. Za marksizam narodnost predstavlja »građansku predrasudu«. Nastojanje da se dobije »nacionalna« crkva shvatalo se i prihvatalo kao faktor asimilacije nacije u višenacionalnom jugoslovenskom društvu.

Godine 1971. u Božićnoj poruci hrvatskim radnicima na radu u Njemačkoj istaknuto je uvjerenje »da nitko (...) nije podlegao kobnim teorijama međunarodnog komunizma koji negira svaku dužnost prema vlastitoj naciji i vlastitoj domovini.«[6]

Teolozi su uporno isticali »antinacionalni karakter ateizma i komunizma«.[7] Borba za vjeru, po njima, bila je istinska borba za očuvanje nacionalne biti. Time se željelo uspostaviti nerazdvojnu vezu između religijskog i nacionalnog faktora u životu pojedinih naroda.

## II

U drugom modalitetu, koji nalazimo u teološkoj interpretaciji odnosâ religija, religijskih zajednica i nacija, prihvata se postoja-

---

[4] Dr Franjo Kožul, *Zajedništvo — prošlost i izgledi za budućnost,* »Opredjeljenja«, br. 5—6/1973, str. 122.

[5] Na slične stavove nailazili smo i posljednjih godina. Tako je »Preporod«, list Udruženja ilmije (br. 26/1971) pisao: »Šta bi bilo normalnije nego da muslimanske narode vode ljudi odgojeni u Islamu i nadahnuti islamskom mišlju? Ali oni to ne uspijevaju iz jednostavnog razloga: odgajali su ih ne da vode, nego da budu vođeni.«

[6] Prema: Dr Srđan Vrcan, *Vjera i politika,* »Naše teme«, Zagreb, br. 12/1972, str. 2016.

[7] Neki sveštenici su nešto ranije zadirali u ovo pitanje. Tako, u svojim sjećanjima na taj period, jedan od njih piše: »Ideje komunizma, u nečijim glavama sasvim nejasne, dobivale su lik neke sreće za sve narode; neće više biti raznih nacionalnosti, sve će biti jedno, za sve jednako, svi će imati posla, kruha i krov nad glavom, svi će biti sretni (...)« (Fra Ljubo Hrgić, *Prvi susreti s komunizmom,* u: *Dobri pastir,* 1970, str. 246).

nje nacija kao nečeg posebnog, u čemu religijske zajednice igraju primarnu ulogu, te se religijska zajednica nastoji predstaviti kao aktivni učesnik u životu nacije. Ona se želi nametnuti kao zaštitnik nacije i nacionalne kulture, pa da samim tim predstavlja osnovu i sredstvo nacionalne integracije (bez obzira na to da li je riječ o katoličkoj, islamskoj ili pravoslavnoj religijskoj zajednici).

Povezivanje religija i religijskih zajednica sa nacionalnim skupinama karakteristično je ne samo za »nacionalne religije« (Engels) staroga svijeta već i za takozvane svjetske religije: kršćanstvo i islam. Sve su one u našim društveno-istorijskim okolnostima ostvarivale određeni uticaj na razvitak nacija i nacionalnih odnosa. Svojom viševjekovnom aktivnošću religijske zajednice su se »uplele« u nacionalna osjećanja ljudi, utičući na razvoj njihove kulture, tradicije itd. Tokom istorijskog razvitka isprepleło se nacionalno i religijsko u životu svakoga čovjeka, tako da mnogi, ne samo među vjernicima već i među onima koji ne vjeruju, ne mogu razlikovati jedno od drugog (ovo je naročito karakteristično za one koji žive u ruralnim sredinama). Vjersko se »u primitivnoj svijesti (...) prelama kao nacionalno, a to nije bez značaja«.[8] Religijske zajednice to pokušavaju politički iskoristiti: pošto u društvu ne mogu socijalno da se afirmišu, one se — da bi postigle svoj cilj — podvode pod naciju. Sprega tradicionalnih religija s nacijom omogućava im da »produže svoj vijek«.

Treba imati na umu da pripadnost religiji i religijskoj zajednici vjernik (riječ je, prije svega, o tradicionalnom vjerniku) često asocira sa pripadanjem određenoj naciji.[9] On, ponekad, pokušava da izlaz iz svojih socijalnih teškoća potraži u identifikaciji sa svojom religijskom grupom, koja mu se čini najpogodnijom i dugim iskustvom »provjerenim utočištem«.[10]

Za socijalističko društvo i samoupravne socijalističke društvene odnose (posebno u situaciji kada se religijske zajednice svojim članovima žele prikazati kao jedan od važnih elemenata nacionalne istorije i nacionalne kulture — naročito jezika) značajno je naučno-istorijsko objašnjenje pokušaja »unošenja« religije kao sastavnog elementa nacionalnog bića.

Odnos između religije i nacije u teološkoj kritici svodi se na odnos sadržaja i forme. Religija predstavlja određenu osnovu,

---

[8] Dr Franjo Kožul, *Zajedništvo — prošlost i izgledi za budućnost*, cit. izd., str. 121.

[9] »(...) Tamo gde se razlike u veri ili pripadnosti konfesionalnoj organizaciji slažu s etničkim razlikama, to ima, naravno, i za nacionalnu problematiku XIX veka veliki značaj« (Dr Fran Cviter, *Slovenački politički preporod XIX veka u okviru evropske nacionalne problematike*, »Godišnjak« Društva istoričara BiH, XVII, 1966—1967, str. 281).

[10] »Čovjek se osobito u kriznim situacijama identificira prije svega s primarnim društvenim zajednicama: nacijom i religijom.« — (Veljko Cvetičanin, *Marksističko obrazovanje i idejnost u nastavi*, »Pogledi«, br. 18/1976, str. 25).

smisao i cilj ljudskog života. Ona je supstancionalnost ljudskog bića, dok se nacionalnost javlja samo kao oblik ljudskog bitisanja. Za narod se isticalo da je »hristonosan« i »krstonosan«,[11] te da mu krst nikad nije bio težak, pa ni u novoj društvenoj stvarnosti. Dakle, teolozi nastoje dokazati da su pripadnici ovog ili onog naroda uvijek bili duboko religiozni, da je, na primjer, Hrvat obavezno bio katolik, Srbin pravoslavac itd., da su im religija i religijska zajednica pobudile nacionalna osjećanja, donijeli im kulturu i civilizaciju, te bi napuštanje vjernosti kršćanstvu i islamu značilo i napuštanje hrvatske, srpske ili muslimanske nacije.

Po teolozima, porodica predstavlja snažan faktor konstituisanja i religije i nacije. Oblik religije dobija se porodičnom tradicijom, a nacija nastaje na osnovu porodice i njene religije. Na tom se nivou razrađuje odnos između nacije, porodice i religije. Pošto religija, po teološkoj kritici, čini tradicionalnu osnovu porodice, ona je hraniteljica i nositeljica i nacionalnih kulturnih tradicija i nacionalnog saznanja.

Religija, po teolozima, predstavlja osnovu jedinstva određene nacije, oblik njenog duhovnog života, nosioca njene kulture. Religija nije istorijski atribut nacionalnog života određenog naroda, već nadistorijska kategorija njegovog nacionalnog bića. Na toj osnovi razvija se shvatanje »Hrvat-katolik«, »Srbin-pravoslavni«, »Musliman-islamista«. U ovakvom odnosu religijska zajednica ispoljava pretenziju na ulogu nacionalnog vođe.

Idealizujući ulogu religije u nacionalnom životu određenog naroda, teolozi ukazuju na nerazdvojivost nacionalne i konfesionalne pripadnosti. Ta se nerazdvojivost najčešće očituje u predstavljanju religije kao osnove i sredstva nacionalne integracije i konsolidacije; religiji se pripisuje odlučujuća uloga u nastanku i razvitku nacije; religijska zajednica se proglašava čuvarem i nosiocem nacionalne kulture, ili se pak religija smatra izvorom i hraniocem »istinske« kulture date nacije.

Iako, na prvi pogled, može izgledati da teološka teza o religiji kao osnovnom predznaku nacije pripada prošlosti,[12] treba istaći da se ona — na određen način — manifestuje i danas. Najčešće se to može empirijski utvrditi u apelima religijskih vođa da

[11] Božićna poslanica patrijarha Vikentija. Vidi: »Vesnik«, br. 134 od 25. decembra 1954, str. 1.

[12] O djelatnosti crkve u prošlosti na identifikaciji religije i nacije govorio je drug Tito predstavnicima američkih crkava: »U prošlosti, blagodareći nepravilnom radu izvjesnih crkvenih poglavara, kod nas je religija bila identifikovana s nacionalnošću, zbog čega se stvorio nevjerovatan nacionalni šovinizam. U tome je crkva igrala dosta jaku ulogu (...). Što se tiče moga ličnoga mišljenja, uopšte je nepravilno identifikovati religiju s nacionalnošću, jer u jednoj istoj nacionalnosti može biti više religija, ako postoji sloboda vjeroispovijesti« (Iz razgovora s predstavnicima američkih crkava, *Tito*, knjiga III, »Naprijed«, Zagreb, 1959, str. 85).

se ne zaboravi svoja »nacionalna religija«, koja je »indikator« nacionalne pripadnosti.

Iako oficijelni dokumenti religijskih zajednica ne sadrže određene sistematizirane doktrine o nacionalnom pitanju, u poslijeratnom periodu se ipak nastojalo istaći kako je kod pojedinih naroda (na primjer, Muslimana, Hrvata, Srba) religija predstavljala glavni faktor u nacionalnom i kulturnom životu. H. Đozo to obrazlaže time što je religija u ovim oblastima ostavila najdubljih tragova i što im je u prošlosti dala svoj vlastiti pečat i u njihovu sadržinu unijela, u velikoj mjeri, svoje elemente.[13]

Vidimo da se u teološkom poimanju nacije njeni bitni elementi svode na duhovnu strukturu (religija je bitan element nacije). Postojanje nacije svodi se, u suštini, na »duhovni« nivo. Zato, po teolozima, za naciju nisu toliko bitni ni teritorija, ni etničko porijeklo, ni državna vlast, koliko je bitna religija.

Uz teologe, kod nas postoje i autori koji ne spadaju u strukturu religijskog vođstva, ali koji stoje na stanovištu da se nacionalno diferenciranje vršilo na konfesionalnoj osnovi. Po njima, religija je jedan od bitnih konstitutivnih elemenata nacije na srpskohrvatskom jezičnom području. »Pravoslavlje je ugrađeno u srpstvo, a katolicizam u hrvatstvo«.[14] Da Srbi, Hrvati i Muslimani nisu bili pravoslavni, katolici i islamisti, ne bi bili Srbi, Hrvati i Muslimani. Religija je bila »vododelnica među njima«.[15] Sve druge teorije o postanku nacije koje ne bi ovo uvažavale — smatraju se neodrživima.[16]

---

[13] Vidi Husein Đozo, *Pitanje međuvjerskih i međunacionalnih odnosa*, »Glasnik« Vrhovnog islamskog starješinstva, god. XXIX, br. 5—6/1966, str. 225.

[14] Vidi Dr Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1974, str. 82.

[15] Vidi Dr Milorad Ekmedžić, *Odgovor na kritiku »Istorije Jugoslavije«*, »Jugoslovenski istorijski časopis«, br. 1—2/1974, str. 229.

[16] Kritiku ovakvih stanovišta dao je naš istaknuti književnik M. Krleža. U listu »Svijet« (Sarajevo, 28. VII 1972) on piše: »(...) Način razmatranja naše suvremene političke problematike ne bi trebao biti zatrovan grčko-latinsko-muslimanskim raskolom, koji u biti predstavlja suštinu svih onih elemenata nacionalne svijesti, koji u zadnjoj konzekvenciji djeluju rastvorno. Sve ove danas još uvijek dijalektički nedefinirane entitete bi trebalo ponovo definirati na Marxov način kao elemente svijesti koji su lišeni svake transcendentalne pretpostavke. S obzirom na to što su upravo ovi elementi nacionalne svijesti kod Hrvata i Srba u našim relacijama, po pravilu, grčko-latinske religiozne naravi, bilo kakvo prilaženje rješavanju ove pojave, koje nije religiozno, koje trabunja o nekakvoj crkvenoj predaji, jeste protuprogresivno i dovodi logično do produbljivanja nesporazuma. Ova metoda razmatranja i snalaženja nije i, prema tome, ne treba biti zatrovana etatističkom megalomanijom ili centralističkom državotvornošću; ova metoda predstavlja principijelnu negaciju svake oslobodilačke profesije kakva se kod nas njeguje po političkim solunskim i kajmakčalanskim stipendistima još od 1918, ona je beskompromisna negacija svake vjerski određene ili organizirane politike jedne, druge i treće vjeroispovijesti.«

Ovi autori smatraju da je religijski element na našem tlu pratio naciju kao integralni dio nacionalne kulture. Čak, religija je bila moćniji faktor integracije nego kultura.[17] Zato su nacije i integrisane u granicama koje je baštinila religija.[18] Ako je religija moćniji faktor integracije nego kultura, onda se nameće pitanje: šta biva sa nacijom u sekularizovanim socijalnim uslovima kada se prevladava religija? Da li prevladavanjem religije prevladavamo i naciju? Nisu li, po ovoj tezi, komunisti (ako su prevladali religiju) anacionalni, jer nemaju »faktora« koji bi im omogućio nacionalnu integraciju.[19] Da li možemo iz činjenice da su — u uslovima velike etničke bliskosti i zajedničkog jezika — religije bile u svijesti tradicionalnog vjernika jedno od obilježja nacionalnog raspoznavanja i iz činjenice identifikacije religijsko-crkvene i nacionalne pripadnosti izvoditi zaključke o religiji kao »nacionalnoj vododelnici«?

Istina, religije i religijske zajednice imale su određeni uticaj na konstituisanje naših nacija, pa čak i u čuvanju osjećaja posebnosti. Otud njihovo insistiranje na nacionalnoj tradiciji. Ali, ako su religije i religijske zajednice nekada i štitile naciju, današnje njihovo insistiranje na nacionalnome rezultat je težnje religijskih zajednica ne da očuvaju naciju »od propadanja«, već svoju vlastitu društvenu poziciju. Pravi reprezentant interesa svake nacije, u današnjim socijalnim i političkim okolnostima, nije i ne može biti religija i religijska zajednica, već radnička klasa predvođena Savezom komunista, koji ne svodi, i ne zamagljuje nacionalno pitanje njegovim svođenjem na razne aspekte kulturološke dimenzije, ili pak na klerikalističko preuveličavanje uloge religija i religijskih zajednica u nacionalnome životu.

Religijske zajednice potčinjavaju se naciji samo ukoliko se nužno moraju pojavljivati u konkretnoj naciji. Nacija religiji daje mogućnost konkretnog ispoljavanja. Obratan proces potčinjavanja nacije religiji moguć je samo u situaciji kada pripadnici jedne nacije žive u dijaspori, te vjerske praznike doživljavaju kao »nacionalnu tradiciju«. U socijalističkim uslovima u kojima je nacionalno pitanje postavljeno na istim principima za sve nacije i narodnosti (kao kod nas) rjeđe dolazi do ovakvog odnosa.

Vidjeli smo da je kod autora koji zastupaju tezu da je religija bit nacije, za nacionalno opredjeljenje bitan osjećaj pripadnosti (dakako, religijske). Kao što je u nekim zapadnim zemljama jezik bio ključan faktor u konstituisanju nacije, takav uticaj je kod Srba, Hrvata i Muslimana imala religija i religijska zajednica.

---

[17] Dr Milorad Ekmedžić, *Odgovor na kritiku »Istorije Jugoslavije«*, cit. izd., str. 224.

[18] Ibid., str. 232.

[19] Suvišno je i isticati koliko su ovakve teze bliske onima iz arsenala borbenog crkvenog antikomunizma, po kojima su komunisti anacionalni.

Jezik nije postao osnov nacije, već religija i religijska zajednica.[20] U tezama da je religija bitan element u nastanku nacije, te da Srbi i Hrvati »čine različite nacije, tobože, zato što su jedni pravoslavni, a drugi katolici«,[21] nije teško prepoznati empirijsko-pozitivističke teorije o nacijama. Bez obzira na uticaj koji su religije i religijske zajednice (u određenom periodu razvoja nacionalne svijesti) mogle imati na nacije, ne možemo ih smatrati bitnim elementom nacije. Postoje nacije koje su religijski heterogene i kod kojih možemo utvrditi različite religije (na primjer Romi, pripadnici albanske narodnosti itd.).

U prošlom stoljeću religija je, istina, bila jedan od glavnih elemenata nacionalnog opredjeljenja, razdvajajući narod po osnovu rođenja u nekoj od religija. To je uslovilo »nerazdvojnost« religije i nacije: jedan element postojao je samo pored drugog. Specifičnu ulogu u prošlosti u tome je odigrala Srpsko-pravoslavna crkva, jer su se takozvane istočne crkve tako »stopile« s pojedinim narodima da su im religija i religijska zajednica postali nacionalni simboli. Katolička crkva nije mogla ostvariti takav uticaj, nešto zbog kosmopolitizma, a nešto zbog interesa crkve koji je bio nekad pozitivan nekad negativan po razvoj nacionalne svijesti. U našoj marksističkoj misli može se naići i na stav da je katolicizam, zbog veza crkve s Italijom i Austro-Ugarskom, bio internacionalna negacija hrvatske nacije. Ipak, i Katolička crkva je u pojedinim krajevima pomagala nacionalni razvoj (naročito borbom za narodni jezik). Među sociološke faktore koji su u prošlom stoljeću uslovili uticaj religija na nacije najčešće se ubrajaju: zaostala i konzervativna sredina u kojoj je religija igrala daleko važniju ulogu od nekih drugih činilaca; u situaciji slabo razvijene nacionalne a jake religijske svijesti narod se izjašnjavao ne po naciji već po religijskoj pripadnosti, a ne treba zanemariti ni spoljni faktor, pa i opasnost od drugih religija. Međutim, ako i prihvatimo tezu da je nacija nekad građena i na tradiciji religije, ona, čini se, danas, u sistemu nacionalne ravnopravnosti, nema svrhu. (Od koga religija da štiti naciju u sistemu ravnopravnih nacionalnih odnosa?) Zato smo i skloni stavu da nisu religijske vrijednosti više utkane u naciju kao nekad, niti su religije element po kojem se nacije razlikuju. Ravnopravni nacionalni odnosi potiskuju potrebu za »okupljanjem« oko religija i religijskih zajednica. U društvenim odnosima u kojima postoje nacionalne i vjerske slobode u istoj naciji može biti i više religija. Ako je religija nekad i mogla biti »vododelnica«, postavlja se opravdano pitanje — može li se taj model odnosa između religije i nacije zadržati kao konstantan? Prisjetimo se Krležinog odgovora na pitanje —

---

[20] Dr Milorad Ekmedžić, *Odgovor na kritiku »Istorije Jugoslavije«*, cit. izd., str. 243.

[21] Dr Jože Goričar, *Sociologija*, »Rad«, Beograd, 1974, str. 307—308.

da li se nacije diferenciraju na religijskoj ili jezičkoj osnovi? Krleža odgovara: i na jednoj i na drugoj, a često ni na jednoj ni na drugoj.

Empirijsko-pozitivističke teze o nacijama susrećemo naročito pri razmatranju odnosa islama, katolicizma i pravoslavlja (bez obzira na to da li je riječ o religijskim krugovima ili njima, po shvatanju ovog problema, bliskim pojedincima u Srpsko-pravoslavnoj ili Makedonskoj pravoslavnoj crkvi) prema naciji.

*Islam*, kao i gotovo svaka druga religija, teži k sjedinjenju s nacijom i uticaju na nacionalne odnose. Oslanjajući se na *Kur'an*, islamisti »muslimansku naciju« uzimaju kao vječnu i nezamjenjivu kategoriju. Shvatajući naciju kao jedinstvo šerijata i religije, islamisti su krajem XIX vijeka razradili doktrinu po kojoj sve pristalice islama, nezavisno od njihovog jezika, mjesta življenja, ekonomskih i drugih veza, čine jednu naciju. Po njima, postoji međunarodni jedinstveni islamat koji ostvaruje bratstvo i jedinstvo svih koji su pod uticajem islama. Taj osjećaj da svi islamisti čine jednu naciju veoma je raširen u svijetu.[22] Religijsko jedinstvo islamista smatra se u islamu kao božanska tvorevina. Što se tiče nacionalnih odnosa što počivaju na nereligijskim osnovama, oni nisu dugotrajni zato što predstavljaju ljudsku tvorevinu. Naciji zasnovanoj na islamu nastojao se dati vanvremenski neistorijski karakter. Odbacivala se svaka veza nacije s određenim stupnjem društveno-istorijskog razvitka.

Tezama o jedinstvu svih islamista svijeta, i »o jednoj muslimanskoj naciji«, težilo se za izgradnjom ideološke osnove za religijsko-političke ciljeve. Rezultat toga bio je i panislamizam,[23] nastao iz ideje o neophodnosti stvaranja jedne jedinstvene »muslimanske države« pod rukovodstvom halifa.[24]

Kur'ansko učenje i podjela na pravovjerne i nevjerne predstavlja jednu od glavnih osnova na kojoj se temelji islamsko poimanje nacije i nacionalnih odnosa.

Drugi doktrinarni princip, na kojem se zasniva islamski pristup naciji i nacionalnom pitanju, jeste učenje o tome da je sve — i priroda i ljudi — određeno od strane Allaha. U tom smislu i

---

[22] Na Londonskoj konferenciji 1973. godine istaknuto je da »muslimanska djeca te zemlje (Engleska) trebaju znati da oni nisu prosto manjina, već nacija koja obuhvata oko 700 miliona muslimana svijeta«.

[23] Pokret za saradnju svih islamskih država i sljedbenika islama radi njihovog političko-duhovnog sjedinjenja u skladu sa učenjem Kur'ana o islamskoj zajednici.

[24] Učenje o jedinstvu svih sljedbenika islama ignorisalo je nacionalne i klasne interese naroda, a u praksi je vodilo razbijanju socijalnih pokreta. Bila je to jedna od onih lozinki za koje je Lenjin govorio da vode podjeli i cijepanju proletarijata. Uz to, takva politika bila je uperena protiv samostalnog nacionalnog razvitka takozvanih »muslimanskih naroda«.

nacije, unutar religije, jesu vječne i nezamjenjive, jer je u samom *Kur'anu* zapisano da je Allah učinio ljude »narodima i plemenima«.

Ovakvi pristupi islamista naciji početkom XX vijeka imali su uticaja i na islamske autore kod nas. Ukazivano je na to da bi nacionalno opredjeljenje izvan islama »značilo isto što i ne biti musliman, jer islamom (...) odiše cijela priroda, on ne priznaje granica (...) Biti u isto vrijeme musliman i osjećati nacionalno, to nije moguće, islam je preči od narodnosti«.[25]

U literaturi koju izdaje Islamska zajednica zapaža se i stav da je prirodna funkcija »islamskog poretka« izražena u težnji za okupljanjem svih »muslimana« i svih »muslimanskih zajednica« u svijetu. Doktrinarnu osnovu za »ideju o jedinstvu svih muslimana« islamisti nalaze u tekstu *Kur'ana*, u kojem stoji da su »muslimani braća«, stavu koji vjernike upućuje na »narodni panislamizam«.[26] S tog stanovišta, H. Đozo ocjenjuje da bi hadž i Kaba trebali biti simboli »sveislamske solidarnosti i jednakosti«, »bratstva, sloge, međusobnog povezivanja, približavanja i upoznavanja islamskih naroda, zemalja i zajednica«.[27]

U odnosu teologa Islamske zajednice prema naciji uočljiva je izrazita evolucija. Sve do sredine šezdesetih godina ovoga vijeka oni su stajali na stanovištu da su islamisti »po nacionalnoj pripadnosti heterogeni«.[28] Gledajući na muslimansku naciju kao na opasnost po jačanje religije, islamisti su, u tom periodu, ometali proces nacionalne afirmacije Muslimana. Postojala je bojazan da se ne izgubi »značaj« Islamske zajednice kao »nacionalnog simbola«.[29] Ovakva shvatanja, po teolozima, bila su i rezultat ranijeg jednostranog razmatranja teze da su Muslimani po svom nacionalnom porijeklu Srbi, odnosno Hrvati (zavisno od toga ko je postavljao tezu). Takva teza bila je samo jedan od vidova borbe za Bosnu i Hercegovinu (jedni su tvrdili da je ona po svojoj nacionalnoj strukturi hrvatska, a drugi srpska pokrajina). Otud se, po teolozima, i pitanje nacionalnog statusa Muslimana postavljalo u okviru takve politike.

Uz to, u tekstovima islamskih autora ističe se da je proces nacionalnog osvješćavanja Muslimana uvijek bio pred alternativom: srpstvo ili hrvatstvo. Druge mogućnosti nisu postojale. Zbog toga su islamisti, uglavnom, po riječima teologa, ostajali nacionalno neopredijeljeni.

Kasnije je, u uslovima socijalističke društvene stvarnosti, alternativi Srbin — Hrvat, ili neopredijeljen, dodata još jedna mogućnost — Musliman, kao posebna etnička grupa.

---

[25] Osman Nuri-beg Firdus, *O nacionalnom opredjeljenju bosansko-hercegovačkih Muslimana*, »Nova Evropa« od 1. aprila 1925.

[26] *Islamski internacionalizam*, u: *Takvim*, Sarajevo, 1972. str. 122.

[27] Vidi Husein Đozo, *Islam u vremenu*, Sarajevo, 1976, str. 91.

[28] Vidi *Neke naše obaveze*, u: *Takvim*, Sarajevo, 1964, str. 107.

[29] Ibid.

Sredinom šezdesetih godina islamski teolozi su pozitivno gledali na odbacivanje »pritisaka« i »insistiranja« da se Muslimani nacionalno opredjeljuju kao Srbi ili kao Hrvati.[30] Teolozi ističu da je faktor kulture i tradicije činio i ovdje »bitan element u formiranju nacije«. »Ako pravoslavlje kod Srba i katolicizam kod Hrvata predstavlja specifiku u njihovoj nacionalnoj posebnosti... zašto tu istu ulogu ne bismo pripisali i islamu u odnosu na nacionalnu posebnost bosansko-hercegovačkih Muslimana«.[31]

Tek krajem šezdesetih godina islamisti nastupaju sa tezom da islam kod Muslimana predstavlja specifikum njihove nacionalne posebnosti, kao što ga kod Srba predstavlja pravoslavlje, a kod Hrvata katolicizam. Preuveličavajući ulogu islama u nacionalnom konstituisanju Muslimana, njihovog društvenog i kulturnog života, H. Đozo želi islam predstaviti kao osnovni element nacionalne kulture Muslimana, a religijske ideale kao nacionalne. Nastoji se pokazati da je nemoguće očuvati nacionalnu kulturnu baštinu i tradiciju bez islama koji je bio, i ostaje, »progresivan«, što, eto, potvrđuje i sadašnjim podržavanjem nacionalne afirmacije Muslimana. Pri tom se neki religijski obredi (ritual obrezivanja, na primjer) žele predstaviti kao nacionalni.

Priznavanjem nacionalnih prava Muslimana islamisti su dali dvostruko značenje »terminu Musliman«. On, po H. Đozi, označava pripadnika Islamske zajednice, kao i pripadnika muslimanskog naroda, muslimanske nacionalnosti, s tim što se malim slovom »m« označava vjerska, a velikim »M« nacionalna pripadnost.[32]

Kod H. Đoze se susrećemo sa jasnim stavom »(...) da malo m predstavlja osnovu za veliko M, bez čega bi ono značilo prazno ime, frazu bez sadržaja«.[33] H. Đozo ukazuje na to da je pojam nacionalizma, kod većeg dijela nacionalnosti, zbog specifičnih istorijskih uslova, poprimio izvjesne vjerske elemente.[34] U sklopu toga moguć je i uticaj islama na muslimanski nacionalizam. Ali »Muslimani se neće (...) nacionalno iživljavati. Islam ima internacionalni karakter«, pisao je H. Đozo.[35] Islam polazi od činjenice da između ljudi kao ljudi, nastavlja H. Đozo, i u odnosu na osnovna prava ne može, niti smije, biti razlike, bez obzira na njihovu plemensku, nacionalnu, vjersku i ideološku pripadnost. Svi pripadaju jednoj ljudskoj zajednici u kojoj su jednaki i ravnopravni. »Kao prvi

---

30 Vidi *Musliman kao oznaka etničke pripadnosti«*, u: *Takvim*, Sarajevo, 1966, str. 65.

31 Ibid., str. 67.

32 Vidi Husein Đozo, *Musliman*, »Glasnik« Vrhovnog islamskog starješinstva, god. XXXI, br. 11—12/1968, str. 476.

33 Vidi Husein Đozo, *Islam i Musliman*, »Glasnik« Vrhovnog islamskog starješinstva, god. XXXIII, br. 5—6/1970, str. 205.

34 Vidi Husein Đozo, *Pitanje međuvjerskih i međunacionalnih odnosa*, »Glasnik« Vrhovnog islamskog starješinstva, god. XXIX, br. 5—6/1966, str. 225.

35 Vidi Husein Đozo, *Musliman*, cit. izd., str. 476.

korak na putu ka jednoj takvoj općoj integraciji, predstavljalo bi okupljanje i čvršće međusobno povezivanje Muslimana (...)«.[36]

*Katolička crkva* u praksi ima širok dijapazon pozicija u pogledu odnosa prema naciji: od anateme do spajanja klerikalizma s nacionalizmom. U današnjoj etapi razvoja društva i nacionalnih odnosa Katolička crkva se nalazi u unutrašnjoj suprotnosti spram naciji: s jedne strane, postoji vjekovna tradicija doktrinarnog kosmopolitizma i prenaglašenog univerzalizma, što je suprotno njenoj praktičnoj poziciji u odnosu na nacionalno pitanje. Doktrinarno, ona bi morala težiti takvim društvenim i nacionalnim odnosima u kojima ne bi bilo ni »Židova« ni »Grka«. Katolička crkva je institucionalna crkva, koja po definiciji i po svojoj strukturi ne može biti nacionalna, omeđena okvirom jednog naroda ili jedne države.[37] Teorijski stavovi i pogledi na naciju kod ove religijske zajednice idu od negativnog odnosa prema naciji[38] ka empirijsko-pozitivističkom stavu, da bi se sve to na kraju približilo ideji katoličkog kosmopolitizma. U praktičnom životu, tokom cijelog XX stoljeća, Katolička crkva kod nas bila je »upletena« u nacionalno pitanje.

Negativan odnos prema naciji razvijali su oni teolozi koji su zagovarali tezu da religija treba da prevazilazi naciju. Doktrinarno opravdanje za ovaj stav nalazili su u katoličkom kosmopolitizmu kao bitnoj odredbi Katoličke crkve. Kosmopolitizmom i univerzalizmom željelo se istaći da je religijska zajednica trajnija od bilo koje socijalno-političke zajednice.[39] Bez obzira na kosmopolitizam, koji proizlazi iz njenog međunarodnog karaktera, Katolička crkva je prinuđena da se susreće sa nacionalnim pitanjem.

---

[36] Vidi Husein Đozo, *Minderul islam*, »Glasnik« Vrhovnog islamskog starješinstva, god. XXXI, br. 7—8/1968, str. 341.

[37] Z. Roter, *Katoliška cerkev in država v Jugoslaviji 1945—1973*, »Cankarjeva založba«, Ljubljana, 1976, str. 11.

[38] Nakon generalnog štrajka 1906. godine, kada su dozvoljeni radnički sindikati, katolički župnici u Bosni i Hercegovini nastojali su odmah da osnuju katoličke sindikate na koje bi imali uticaj. Takav sindikat osnovan je u Varešu.

Katolička crkva, u sporazumu sa Vatikanom, vodila je takvu politiku da je nasuprot svakom hrvatskom društvu organizovala katoličko društvo: Katoličku pučku stranku nasuprot Hrvatske seljačke stranke; Katoličkog orla, nasuprot Hrvatskom sokolu; Katoličku ženu nasuprot Hrvatskoj ženi i slično.

Interesantno je da je Hrvatsko pjevačko društvo »Hrvoje« u Mostaru tražilo od biskupa fra Alojzija Mišića da se ukinu katoličke novine jer su pisale u protunarodnom duhu.

[39] Lenjin je takve težnje, u njegovo vrijeme, ocjenjivao kao »(...) čisti klerikalizam. Crkva iznad države, kao vječno i božanstveno iznad vremenskog, zemaljskog (...) Crkva hoće za sebe vodeći i vladajući položaj« (Lenjin u »Socijaldemokrat«, 1. jun 1909).

Pa ipak, pape su uvijek davale veći značaj dogmatskoj osnovi katoličkog univerzalizma nego nacionalnom partikularizmu.[40]

Pristalice empirijsko-pozitivističkog odnosa prema naciji žele prikazati katolicizam glavnom komponentom nacionalne kulture. Po ovakvom teološkom pristupu odnosu između nacije i religije teško bi se moglo govoriti o tome da ateista (ili indiferentni) može biti pripadnik nacije.[41]

Iako, po socijalnoj doktrini katolicizma, nacionalna državnost ne mora biti obavezan atribut nacije, među biskupatom kod nas mogle su se zapaziti nešto drugačije ocjene: »Svaki narod ima svoju osobenost. Osobenost nacije je svijest prisutna u svakom članu te zajednice da je iz nje izrastao i da njoj pripada i da dijeli njezinu sudbinu u dobru i zlu, u tuzi i radosti (...). Iz toga slijedi pravo svakoga naroda na vlastitu državnost, koja jedino može biti jamstvo slobode, suvereniteta i razvitka nacije«.[42]

U praktičnom odnosu prema naciji zvanično rukovodstvo Katoličke crkve teži ka saživljavanju religije s narodnom kulturom, a posebno s jezikom, kao jednim od njenih bitnih elemenata. Izvođenje liturgije na narodnom jeziku još je više približilo katoličanstvo narodnoj kulturi. Religijsko saznanje katolika izražava se, uglavnom, u hrvatskom i slovenačkom jeziku, a oni su jedan od konstitutivnih elemenata hrvatske, odnosno slovenačke nacije.

Zvanični stavovi Katoličke crkve o naciji i nacionalnim odnosima upućuju na zaključak da se ova religijska zajednica želi predstaviti kao »crkva koja živi u narodu (...) za narod i svijet«.[43]

---

[40] »Katolička crkva je po svojoj suštini nadnacionalna«, isticao je Pio XII. Ona je majka svih nacija i naroda i služi svima jednako.

Enciklika »Populorum progressio« predstavlja papski program za međunacionalne odnose. U njoj se ističe zahtjev za ostvarivanjem hrišćanskog društva među svim nacijama. Osnove takvog društva nalaze se u bratstvu svih naroda jer su nacije djeca božja: »nacije su dužne odnositi se jedna prema drugoj kao brat prema sestri, kao djeca Božja«.

[41] U svojoj koncepciji nacionalnog pitanja Katolička crkva je najviše razvijala teoriju prirodnog prava. Saglasno njoj, život nacije bio bi realizacija tog prava. U njegovoj realizaciji odnose među nacijama i narodima treba regulisati na sljedećim osnovama: ostvarivanje hrišćanskog društva među svim nacijama, princip solidarnosti među narodima (»Populorum progressio«); princip socijalne pravde među narodima i princip opšte ljubavi među nacijama.

Osvrćući se na princip ostvarivanja hrišćanskog društva među svim nacijama, K. Marks je pisao: »Kada je u obliku Svete alijanse trebalo prvi put osnovati kvazireligiozni savez država i kad je trebalo da religija postane geslo evropskih država, papa se sa dubokim smislom i točnom dosljednošću usprotivio da pristupi tom svetom savezu; jer opšta hrišćanska veza naroda, po njegovom mišljenju, jeste crkva, a ne diplomatija, ne svetovni savez država« (Marks, *Uvodni članak broja 179 lista Kölnische Zeitung* (1842), u: Marx — Engels — Lenjin, *O religiji*, »Mladost«, Beograd, 1976, str. 40).

[42] Nadbiskup Kuharić na misi o 300. godišnjici Zrinskog i Frankopana, »Glas Koncila«, br. 10/1971, str. 1.

[43] *Golgota na Glavnom kolodvoru*, u »Glas Koncila«, br. 18/1974, str. 2.

Uputstva za vjersku pouku koncipirana su tako da bi se vjerska pouka povezivala sa oblikovanjem nacionalnog osjećanja, i to tako da ono bude neraskidivo povezano sa religijom i religijskom zajednicom.

Nemoguće je razvijati život naroda bez »življenja riječi Božje«, »Riječ Božja nam treba da bismo imali nadu da nećemo umrijeti: da bi bilo više svjetla u našoj povijesti«, piše nadbiskup Kuharić.[44] Crkva u Hrvata sudbinski je povezana sa sudbinom hrvatskog naroda, a povijest Hrvata »neodvojiva« je od »bogatstava kojima ju je obdarilo kršćanstvo«.[45] »Katolička crkva bila je i ostala kroz svu našu povijest srce i duša naroda. Ona nam je Majka i Učiteljica, ona je bdjela nad kolijevkom našega naroda, ona mu i danas kao odraslome među narodima Evrope i svijeta želi majčinski služiti (...)«, ističu biskupi.[46] Za hijerarhijsko vođstvo ove religijske zajednice Katolička crkva u hrvatskome narodu nije bilo koja crkva, nego »crkva hrvatskog naroda«.

Na poziciji biskupata bilo je i istupanje pape Pavla VI, maja 1975. godine, povodom »Svete godine«, kada se obratio hodočasnicima iz Jugoslavije kao »veoma dragim sinovima Hrvatske«, svodeći prošlost Hrvatske na »visoku i stimulirajuću tradiciju vjernosti Katoličkoj crkvi«. Upućujući im blagoslov, on ih je pozvao da budu ponosni na dragocjeno nasljeđe, da ga pomno čuvaju kao osnovu svojih kršćanskih običaja i kao osnovu razvoja svoje domovine.

Biskupat Katoličke crkve preuveličavao je faktor pokrštavanja Hrvata prije trinaest stoljeća, predstavljajući ga tako kao da je ta »sakramentalizacija« porodila simbiozu između nacije i katoličanstva.

Ovakvo gledanje zvanične hijerarhije na odnos između Katoličke crkve i hrvatske nacije poslužilo je mnogim listovima i časopisima u inostranstvu da pišu o tome »da katolički krugovi u Hrvatskoj imaju snažne veze sa nacionalističkim tendencijama (...) a katolički listovi (...) i danas pridaju specijalni značaj svemu što je hrvatsko«.[47]

Po nadbiskupu Franiću,[48] katolička vjera »veže« vjernike sa svojim narodima. To od njih zahtijeva da se moraju kloniti svakog

---

[44] Vidi nadbiskup Kuharić, prema: »Glas Koncila«, br. 21/1972, str. 12.

[45] *Zašto je na udaru zagrebački nadbiskup,* u »Glas Koncila«, br. 1/1973, str. 2.

[46] Biskupi Jugoslavije u poruci vjernicima izvan domovine za iseljenički dan, »Glas Koncila«, br. 25/1975, str. 7.

[47] Ovdje smo naveli, radi ilustracije, fragment iz teksta Christine von Kohl u listu »Die Presse«, 28. jul 1975.

[48] Dr Frane Franić, *Putovi dijaloga,* u: *Crkva u svijetu,* Split, 1973, str. 39.

pretjeranog zatvaranja u sebe, »svakog nacionalnog šovinizma, koji smatram nekom vrsti pornografije narodnog bića«.[49]

Zvanična hijerarhija koja identifikuje naciju i katoličanstvo ne može naći za takvu djelatnost opravdanje u dokumentima Katoličke crkve. Čak se jasno u Pastoralnoj konstituciji *O Crkvi u suvremenom svijetu*[50] ističe da »(...) Crkva, poslana svim narodima svih vremena i svih zemalja, nije navezana isključivo i nerazdruživo ni na koju rasu ili narodnost«.

Za razliku od stava dijela hijerarhije ove religijske zajednice, teolog Tomislav Šagi-Bunić smatra »(...) da je nemoguće — ako neko hoće biti vjeran Koncilu — da identificira nacionalnost i vjeru. Mislim da se to nikada nije ni smjelo identificirati. Meni se čini da smo mi u Hrvatskoj tu malo griješili, da je u prošlosti bilo časova kada se tako identificiralo hrvatstvo i katolicizam te se smatralo da onaj koji nije dobar katolik, po jednom kalupu ili po jednom tipu katolika, da on nije dobar ni Hrvat, ili da uopće nije Hrvat. Mislim da je to vrijedno žaljenja, da je to hrvatskom narodu škodilo (...) Crkva je na taj način bila faktor razdvajanja, dijeljenja ljudi, umjesto da bude faktor spajanja«.[51] Istina, T. Šagi-Bunić smatra da je kršćanska religija »duboko ušla« u biće nekih nacija kao povijesnih stvarnosti. »Sigurno je da katolicizam znači za neke nacije odlučujući faktor u procesu njihova oblikovanja«.[52] Po njemu, katolicizam koji nije »autentično proživljavan« kao zajedništvo »s Kristom« postavljao se kao isključivi temelj nacionalne svijesti i »polazištem i nadahnivateljem nacionalizma«.[53]

T. Šagi-Bunić polazi od toga da je »povijesna istina« da je Katolička crkva odigrala važnu ulogu u oblikovanju nacionalne svijesti hrvatskog naroda, ali da se ni katolicizam ni pravoslavlje ne mogu jednostavno poistovjetiti s nacionalnom sviješću, ni crkve s narodima.[54] Ni katolicizam, kao ni komunizam, ističe T. Šagi-Bunić, »ne može biti stisnut u uske nacionalne okvire, i on je otvoren za „širu i obuhvatniju" problematiku čovječanstva od one koja je obuhvaćena kategorijom nacionalnoga«.[55]

---

[49] Doktrinarno opravdanje za takav stav teolozi nalaze u tome što je i sam Pavle VI osudio, u enciklici »Populorum progressio« nacionalizam kao jednu od prepreka razvoju svijeta. Drugi vatikanski koncil upozorio je, također, vjernike da se čuvaju »pretjeranog nacionalizma« (*Dekret o misijama*, čl. 15, 6, izdanje Biskupske konferencije Jugoslavije, Đakovo, 1969, str. 16).

[50] Dokumenti II vatikanskog koncila, *Kršćanska sadašnjost*, Zagreb, 1970, str. 703.

[51] T. Šagi-Bunić, *Mjesto stare i nove crkve u suvremenom svijetu*, »Glas Koncila«, br. 14/1970, str. 7.

[52] Vidi Šagi-Bunić, *Crkva i domovina*, u: *Kršćanska sadašnjost*, Zagreb, 1970, str. 14.

[53] Ibid., str. 17.

[54] *Vjera i nacionalnost*, »Glas Koncila«, br. 14/1971, str. 19.

[55] Vidi T. Šagi-Bunić, *Sadašnji trenutak dijaloga između katolika i komunista u Jugoslaviji*, »Glas Koncila«, br. 6/1972, str. 5.

Dakle, u sociološko-političkom odnosu katoličanstva prema naciji nailazimo na velike promjene. One su, za posljednjih četrdeset godina, na našem socijalnom tlu sezale od teorijskog stava da su »marksisti-komunisti anacionalni«,[56] a katolici nacionalni, do stava T. Šagi-Bunića koji vodi ka diferenciranju katolicizma od nacije (katolicizam je nadnacionalan).[57] Međutim, u pastoralnoj aktivnosti odstupa se od ovog koncepta odnosa prema naciji i nastoji identifikovati katoličanstvo s nacijom (naročito na hrvatsko-srpskom jezičkom području).

U teološkoj literaturi koju izdaje Srpsko-pravoslavna crkva nema teološko-teorijskih rasprava o odnosu između pravoslavlja i srpske nacionalnosti. Na osnovu tekstova u štampi ove vjerske zajednice i na osnovu patrijarhovih poslanica, evidentan je pokušaj simbioze nacije i religioznosti. Religioznost se tretira kao imanentna potreba srpskog naroda, a ne kao rezultat njegovog konkretnog socijalno-istorijskog bića. Srpsko-pravoslavna crkva želi se predstaviti vjernicima kao crkva »u kojoj je Srbin uvijek nalazio sebe i svoju naciju«, crkva koja je »čuvala, branila i nadahnjivala svoj narod« u svim vremenima i u svim situacijama.

Kod teologa ove religijske zajednice nije toliko izražen teorijski pokušaj teološkog opravdavanja identifikacije pravoslavlja i nacije koliko se to osjeća u praktičnoj aktivnosti Srpsko-pravoslavne crkve.

U empirijsko-pozitivističkom odnosu teologa Srpsko-pravoslavne crkve prema naciji vidno je naglašavanje da je Srpsko-pravoslavna crkva institucija »u kojoj je Srbin uvijek nalazio sebe i svoju naciju«, te da je ona »čuvala, branila i nadahnjivala svoj narod«. Ukazuje se na zasluge ove religijske zajednice za širenje srpskog imena i srpske nacionalne svijesti, pri čemu ne »treba zaboraviti« da je i sam naziv crkve učvršćivao srpsko ime. Svakako da je ta »zasluga« bila u pravcu identifikacije srpstva sa pravoslavljem.[58] Patrijarh, episkopi, sveštenici, crkve, manastiri — sve se nazivaju srpskim, pa se i sama vjera naziva »srpskom vjerom«.[59]

---

[56] Uvodničar enciklike »Quadragesimo anno«, Zagreb, 1934.

[57] Prema koncilskim dokumentima »(...) Crkva poštuje i promiče duhovne osobine i obilježja različitih rasa i naroda«. Ona je u dimenziji služenja »(...) uz bok svih nacija koje iskreno rade za napredak naroda« (papa Pavle VI).

[58] Koliko i hijerarhija Srpsko-pravoslavne crkve drži do svoje nacionalne biti ispoljilo se prilikom njenog reagovanja na odvajanje Makedonske pravoslavne crkve, kao i u njenom odnosu prema unitarizmu i centralizmu. Neki od značajnih obreda u ovoj religijskoj zajednici, kao i u islamu, apsorbovali su nacionalnu tradiciju (krsna slava, na primjer).

[59] Radoslav Grujić, *Apologija srpskog naroda u Hrvatskoj*, Novi Sad, 1909, str. 223—224.

»Srpska crkva« je ustanovljena da služi svome narodu, te nije »nešto odvojeno« od svog naroda, nego njegov »organski deo, duša njegova«, kaže se u patrijarhovoj poslanici.[60] U simbiozi religije i nacionalnosti na religijsku zajednicu se gleda kao na jedinu garanciju »duhovnog opstanka«.[61] »Srpski narod često je gubio državu, fizičku slobodu, ali nikada nije izgubio Crkvu i duhovnu slobodu stečenu u toj Crkvi«.[62] Na religiji »počiva istorija (...) i ukupna duhovna sudbina«[63] naroda, i samo će »pod Zvezdom Hrista Spasitelja« »i kao Crkva i kao Nacija« živjeti u »časti i dostojanstvu«.[64]

Na crkvu se gleda kao na instituciju koja je »vekovima« »čuvala i sačuvala ponosno ime srpsko, karakter i mentalitet naroda«, običaje.[65] Po mitropolitu dabrobosanskom Vladislavu, neizvjesno je »kakva bi bila istorija« srpskog naroda da nije bilo crkve. Zato poziva na čuvanje vjere pravoslavne i svetosavske, jer je ona čuvala i čuva »ime naše i naciju, kulturu i umetnost«.[66]

Glorifikujući ulogu Srpsko-pravoslavne crkve u kulturi, u jednoj od poslanica se ističe: »(...) šta bi mi danas bili i kako bi se zvali bez vere, bez Hrista i časnog Njegovog Krsta, bez Krsne slave, bez Božića i Vaskrsa! Kakva bi bila sva naša srpska prošlost, koja je puna viteških vrlina i neumrle slave! Kakvo bi bilo sve duhovno i kulturno nasleđe naše koje nam je danas najveće blago«.[67]

Teolog V. Popović smatra da je religija osnova svake kulture, te je kultura i nemoguća bez religije.[68] Tako ističe stav da se može održati samo ona kultura unutar srpskog naroda koja je pod uticajem religije.

Srpsko-pravoslavna crkvena hijerarhija religioznosti daje nacionalne karakteristike koristeći istorijsku okolnost da se njena proširenost podudara sa »nacionalnom geografijom« (što je i inače jedna od zajedničkih karakteristika takozvanih istočnih crkava:

---

[60] Poslanica pravoslavnim Srbima u SAD i Kanadi, »Vesnik«, br. 340—341 od 1. septembra 1963, str. 1.

[61] Vaskrsna poslanica patrijarha Germana, »Vesnik«, br. 357 od 1. maja 1964, str. 2.

[62] Vaskrsna poslanica patrijarha Germana, »Pravoslavlje« br. 50 od 10. aprila 1969, str. 2.

[63] Vaskrsna poslanica patrijarha Germana, »Pravoslavlje«, 15/IV, 1976, str. 1—2.

[64] Božićna poslanica patrijarha Germana, »Pravoslavlje«, od 1. I 1977, str. 1.

[65] Vaskrsna poslanica patrijarha Germana, »Vesnik«, br. 380 od 15. aprila 1965, str. 1.

[66] Mitropolit dabrobosanski Vladislav u govoru na proslavi u crkvi u Zenici, »Pravoslavlje«, br. 209/1975, str. 2. i 3.

[67] Božićna poslanica patrijarha Germana, »Vesnik«, br. 373 od 1. januara 1965, str. 1.

[68] Vladan Popović, *Crkva i kultura,* »Pravoslavlje« od 1. januara 1977.

one nisu »nacionalne« u smislu njihove doktrine, već kao rezultat socijalno-istorijskih uslova naroda među kojima su rasprostranjene).

U Srpsko-pravoslavnoj crkvi bitan je element tradicija, po kojoj je ova religijska zajednica bila dominantan oblik institucionalnog organizovanja srpskog naroda. U to vrijeme slabljenje religijske zajednice doživljavalo se i kao slabljenje nacionalne zajednice. Na osnovu toga se odnos ove religijske zajednice prema naciji i danas kreće u okviru vidovdanskih i svetosavskih tradicija i mitologija.[69]

Kosovski i svetosavski mit su, prema crkvenoj hijerarhiji, sabirno sočivo prošle, sadašnje i buduće istorije srpskog naroda, a Srpsko-pravoslavna crkva je jedini njihov »autentični« tumač, čuvar i rasadnik. U okviru ovog mistično-vjerskog iracionalizma izjednačavaju se pojmovi srpstva i pravoslavlja, crkve i naroda, iz čega je i rođen kult velikosrpstva.

Prateći neka umjetnička i literarna ostvarenja, susrećemo se sa idealizacijom Srpsko-pravoslavne crkve u istoriji kulture, poistovjećuje se kultura srpskog naroda s pravoslavnom religijom i Srpsko-pravoslavnom crkvom.[70] Tome doprinose i teolozi koji često nastoje pravoslavlje prikazati kao jedan od važnih elemenata nacionalne istorije i nacionalne kulture i, na toj osnovi, stvarati simpatije za pravoslavlje i Srpsko-pravoslavnu crkvu. Kod vjernika se želi formirati svijest da je svako emancipovanje od pravoslavlja isto što i odnarodnjavanje. Proslava 800. godišnjice Save Nemanjića (1976) pokazala je da Srpsko-pravoslavna crkva i dalje ostaje vjerna »veri svetosavskoj, jer ona nas čuva, ona je sačuvala naše ime i naciju, kulturu i umetnost«.[71]

## III

Treći model karakterističan je za period u kojem su nacionalni odnosi potisnuli religiju kao »nacionalnog zaštitnika«.[72] Postepeno je dolazilo do diferencijacije u međusobnim odnosima između re-

---

[69] »Vidovdan je sedište naše istorije, kao i našeg društvenog života uopšte. Sve što se dogodilo ranije i što će se dogoditi kasnije, kao što se i događa sada, u njemu ima svoje ishodište. Vidovdanska orijentacija je, znači, aktivistička i aktualistička (...) Srpska crkva budiće vidovdanske ideale, evanđeoski shvaćene, u narodu« (»Pravoslavlje«, 15. juna 1976).

[70] »I Vukovo shvatanje srpskog "nacionalizma", po kome i narodni običaji čine bitnu komponentu narodnog duha, takođe reafirmiše staru versku svest kao sastavni deo srpske nacionalne misli« (Miodrag Popović, *Vidovdan i časni krst*, »Slovo ljubve«, Beograd, 1976, str. 94.

[71] Vidi »Pravoslavlje«, br. 209/1976.

[72] Naravno, i u ovom sistemu odnosa između nacije i religijske zajednice, religijske zajednice ne moraju biti indiferentne prema nacionalnim odnosima.

ligije i nacije.[73] U tom periodu pažnju privlače radovi onih teologa koji, nasuprot stavovima zvanične hijerarhije religijskih zajednica, sa nešto više objektivnosti pristupaju odnosu religija i religijskih zajednica prema naciji. Oni su svjesni toga da se religija ne može poistovjetiti ni s jednom nacijom, jer ona transcendira narode i okuplja ljude različitih nacionalnosti, »stvara zajedništvo druge vrste nego što je nacionalno zajedništvo«.[74]

Teolozi koji ukazuju na razlike između religije i nacije ne pokušavaju da, radi opravdanja svog stava, iznesu sociološke, nego iznose više teološke razlike. Po njima, razlika između religije i nacije je u sljedećem: religija je rezultat objave, a nacija čovjekove prakse; nacije su, uz čovjekovu praksu, rezultat i političkog sistema; religija transcendira narode i okupja ljude različitih nacionalnosti (pravoslavlje — Srbe, Crnogorce, Makedonce; islam — Muslimane, Albance i pripadnike turske narodnosti; katoličanstvo — Hrvate, Slovence), pa time stvara zajedništvo druge vrste nego što je nacionalno.

Neosporno je da su religije imale određenu ulogu u formiranju pojedinih južnoslovenskih naroda (Srba, Hrvata, Muslimana) koji govore srpskohrvatskim jezikom. Ali religija nije element po kojem se nacije razlikuju, već koji je uticao na njihovo formiranje. Zašto religiju ne možemo uzeti kao indikator po kojem se nacije razlikuju?

Religijska zajednica je, za razliku od nacionalne, zasnovana na specifičnom tipu socijalnih odnosa koje grade sljedbenici jedne religije. Ona, po mnogo čemu, ima uslovni karakter. Ako pođemo od jezika, onda moramo istaći da sve tri velike religije kod

---

[73] Podsjetimo se, ukratko, na istorijski razvoj odnosa između religije i etničke zajednice. Dajući sociološke karakteristike plemena, Engels ukazuje na religijsku mitologiju i kultne obrede.

U prvobitnom društvu religijske predstave i obredi, po pravilu, nisu izlazili izvan plemenskih okvira.

U rodovsko-plemenskoj epohi etnos je bio istovremeno i religijska zajednica. Religijska zajednica se javljala kao granica etničke zajednice (vidi o odnosu narodne religije i etničke skupine, te o odnosu univerzalne religije i narodnosti kod Z. Rotera, *Katoliška cerkev in država v Jugoslaviji 1945—1973*, »Cankarjeva založba«, Ljubljana, 1976, str. 32, 33, 40).

I na početku klasnog društva postoji, na prvi pogled, podudarnost etničke s religijskom zajednicom. U početku je svaki etnos bio najčešće monokonfesionalan da bi kasnije dio njih postao višekonfesionalan.

Feudalna epoha karakteristična je po širenju takozvanih svjetskih religija. Religijska zajednica ruši etničke granice te se rasprostire u više etnosa.

U periodu buržoaskih revolucija sloboda savjesti (uz sve njene ograničenosti) dovela je do potiskivanja religijske od strane etničke zajednice.

[74] Vidi T. Šagi-Bunić, *Crkva i domovina*, u: *Kršćanska sadašnjost*, Zagreb, 1970, str. 10.

nas, koje spadaju u red takozvanih svjetskih religija, nisu karakteristične po jedinstvu jezika. Naravno, riječ je o jedinstvu jezika u okviru konkretne religijske zajednice, a ne o ritualnom jeziku te religije. Što se tiče ovog drugog, on u nekim religijskim zajednicama (katoličkoj, na primjer) i postoji. Svaka od ovih religijskih zajednica, opet, ima svoj posebni ritualni jezik.

Religijska zajednica se razlikuje od nacionalne i po tome što je češći prelaz iz jedne u drugu religijsku zajednicu nego iz jedne nacije u drugu.[75] Prelazak iz jedne religije u drugu nije (osim izuzetnih slučajeva, kao što je bilo sa »prelazom« iz pravoslavlja u katolicizam za vrijeme takozvane NDH) deklarativan, već stvaran.

Po nekim teolozima, ne može se poistovjećivati religija s nacijom, ne može se reći da je određena religija isto što i određeni narodi, da ne može biti pripadnikom određene nacije onaj ko nije pripadnik određene religije. Oni priznaju da je takvih identifikacija bilo i da ih ima, te da one nisu doprinosile ni napretku religije ni napretku nacije.

Teolozi ovakav stav brane time što su religije na našem tlu rezultat objave, a nacije se javljaju kao rezultat čovjekovog djela. Pravi se razlika između religije (kao duhovnog svijeta) i nacije (kao ovozemaljskog svijeta). Nacija je rezultat »političkog sistema«. Zato bi identifikacija religijske zajednice sa nacionalnom značila unošenje u religiju elemenata politike, a u politiku elemenata religije.

Činjenica da je religijska zajednica i proživljavanje religijskog zajedništva nešto sasvim drugo od nacionalnog zajedništva — ne znači da su pripadnici religijske zajednice izvan naroda i nacije. To, također, ne znači da se religija »zato što nije ista s nacionalnošću« suprotstavlja ili protivi nacionalnosti. »Oni (članovi religijske zajednice — I. C.) se ne razlikuju od svoga naroda ni teritorijom, ni jezikom, ni političkim institucijama, nego su sudionici života svoga naroda«, piše T. Šagi-Bunić.[76]

Kod pravog člana religijske zajednice — pišu teolozi — ne bi trebalo biti nacionalizma, ali njegova nadnaravna religijska zajednica ne odvraća ga od ljubavi prema svome narodu. Religijska zajednica nije nikakva apstraktna zajednica. Ona je uvijek konkretna zajednica smještena u nekoj nacionalnoj zajednici (ili više njih na istom teritoriju). Religijsko zajedništvo je uvijek zajedničko življenje grupe ljudi na određenom prostoru.

---

[75] Ovdje ne mislimo na prilike, kao što su bile one za vrijeme drugog svjetskog rata na nekim našim područjima, kad je pojedinac, uslijed političkih, ekonomskih ili drugih okolnosti, smatrao sebe sljedbenikom druge religije. Takva »promjena« religije imala je deklarativan karakter. I manje socijalne i političke promjene u tim slučajevima dovode do »povratka« staroj religijskoj zajednici.

[76] Vidi T. Šagi-Bunić, *Crkva i domovina*, cit. izd., str. 19.

U ovom trećem modalitetu odnosa između religijskih zajednica i nacije neophodno je odstranjivanje »mitomanija«, bilo da vuku korijene iz islamske, katoličke, jevrejske ili bilo koje religije u razmatranju odnosa između religije i nacije[77] (bez obzira na to što su one imale uticaja na formiranje i razvoj pojedinih naroda). Nacionalno pitanje zahtijeva klasni (a ne teološki) pristup i mora biti i jeste, u uslovima socijalizma i socijalističkog samoupravljanja, inkorporirano u klasni odnos. I u tome je jedna od bitnih razlika između marksista i teologa u pristupu nacionalnom pitanju.

Ipak, pozitivno je da se nekadašnja dilema koju su teolozi isticali: vjera—nacija ili ateizam—anacionalnost, napušta.

## IV

Ne mireći se sa trećim modalitetom odnosa, religijske zajednice mogu da teže ka takvim društvenim odnosima u kojima bi bile faktor integracije u nacionalnim i političkim odnosima. U multikonfesionalnom i multinacionalnom jugoslovenskom društvu ovaj modalitet odnosa religijskih zajednica prema nacionalnom pitanju može djelovati dezintegrativno na socijalističko zajedništvo.

Odvajanjem religijskih zajednica od države, potiskivanjem religije iz sfere javnosti u privatnu sferu, religija prestaje biti »suština zajednice«, a postaje »suština razlike«.[78] Ta dezintegrativna uloga religije i religijskih zajednica proizlazi iz njihovog učenja: »(...) jer svaka religija vjeruje da se od drugih posebnih, uobraženih religija razlikuje upravo svojim posebnim bićem i da upravo svojom određenošću predstavlja pravu religiju«.[79]

Polazeći od ovog Marksovog stava, nameće se pitanje: da li se religiji u socijalizmu, sa stanovišta zajedništva, može pripisati dezintegrativna uloga? Ako religijska zajednica ističe integraciju, svodeći je na religijsku osnovu, na pripadništvo istoj religijskoj grupi, onda bi se mogla prihvatiti navedena teza. Religija bi imala dezintegrativnu ulogu samim tim što bi sužavala socijalnu interakciju, svodeći je na vlastitu religijsku grupu.

U našim uslovima dezintegrativnost religije i religijskih zajednica potpomognuta je sljedećim faktorima:

Prvo, postojanjem više religija i religijskih zajednica na istom socijalnom tlu, a sve bi, na određeni način, željele pokazati

---

[77] Hamdija Pozderac, *Savremeni aspekti zajedništva, bratstva i jedinstva i uloga Saveza komunista*, zbornik *Aktuelne teme teorije i prakse SKJ*, Studijski centar Gradske konferencije Saveza komunista, Sarajevo, 1976, str. 12.

[78] K. Marks, *Prilog židovskom pitanju*, 1843, u: Marx — Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1961, str. 58.

[79] K. Marks, *Primjedbe povodom najnovije pruske instrukcije o cenzuri*, 1842 (Marx — Engels, *Dela*, t. I, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1968, str. 182).

svoj primat. Usljed nedostatka podrške bilo kojoj od njih one gube integrativnu funkciju.

Drugo, socijalne promjene u društvu dostigle su takav stupanj razvoja da se narušava tradicionalni sistem vjerovanja.

Treće, prelazak iz ruralne u urbanu socijalnu sredinu nakon drugog svjetskog rata doveo je do zajedničkog života u urbanim sredinama pojedinaca koji su socijalizirani u različitim kulturnim sredinama. U takvim okolnostima najčešće nastaje nepovjerenje u religiju i njenu integrativnu moć.

S obzirom na odnos našeg društva prema religiji i religijskim zajednicama, kao i na postojanje više konfesija u njemu, mogli bismo izdvojiti sljedeće modalitete dezintegrativnog uticaja religijskih zajednica na socijalističko zajedništvo.

Prvo, religijske zajednice slabe socijalističko zajedništvo ukoliko su usmjerene protiv društvenog sistema koji ih ne prihvata, bez obzira na to da li je u pitanju ispoljavanje njihove saživljenosti sa prethodnim društvenim sistemom ili nešto drugo. Ako religijska zajednica ispoljava svoju saživljenost sa prethodnim društvenim sistemom, onda se ona nalazi u »(...) disfunkciji i ne vrijedi sa stanovišta društvene stabilnosti« (teolog T. Stres).

Drugo, za sve religije i religijske zajednice karakteristično je da nastoje apsorbirati kulturno bogatstvo nacije ili nacionalnosti. Otud i teže da se saživе sa kulturom nacije.[80] Ali, na osnovu apsorpcije nacionalne kulture ne može se, ipak, govoriti o kulturi religija naših naroda i narodnosti, već o religijama pojedinih kultura, religijama kao sastavnim dijelovima kulture jednog, drugog ili trećeg naroda (ili narodnosti). U tom se smislu i ne može govoriti ni o »kršćanskoj« ni o »islamskoj« kulturi, iako je kultura mogla poslužiti i islamu i kršćanstvu kao instrument u njihovom prodoru na naša područja. Dakle, ne može se govoriti o sakralnoj kulturi, već o tome da se u sakralnosti dijela kulture ogleda samo njena (kulturna) funkcionalna uloga. Ukoliko bi religijske grupe u multikonfesionalnim i multinacionalnim sredinama težile za kulturno-nacionalnom autonomijom, što je dolazilo do izražaja kod pojedinaca u proteklim godinama, one bi otežavale razvoj socijalističkog zajedništva. Jer, u suštini, »politika razbijanja jedinstva nacija« (Lenjin), makar i u oblasti kulture, nije ništa drugo nego »politika ugnjetavanja nacionalnosti« (Lenjin) i njihovih kultura.[81]

---

[80] Vjerska štampa, na primjer, objavljuje priloge koji se odnose na probleme kulturne baštine, ali samo one koja pripada narodu u kojem je rasprostranjena ta religija.

[81] Koliko religija može dezintegrativno djelovati, možemo ilustrovati na primjeru jezika. Naime, vjerska podjela je veća prepreka integrisanju nego jezička. Npr., u dvojezičnim ali jednoreligioznim narodima (Slovenci i Hrvati, na primjer) kontakt dviju jezičkih grupa osjetno je intimniji. Po pravilu, svjesniji ste vjeroispovijesti svog susjeda nego njegovog materinjeg jezika (Juriel Vajnrjah, *Jezici u kontaktu*, »Kultura«, br. 25/1974, str. 61).

Treće, na razvoj socijalističkog zajedništva dezintegrativno djeluje i pozivanje religijskih zajednica na »istorijska« prava i njihovu misiju u kulturi, zanemarujući to da su našu kulturnu baštinu gradili i oni koji nisu prihvatali religiju.

Na pitanje da li religiju možemo smatrati dijelom nacionalne kulture, u savremenom marksizmu nalazimo dva pogrešna odgovora. Po jednima, religiju se želi prikazati kao glavnu komponentu nacionalne kulture i faktor koji i danas utiče na razvoj te kulture i daje joj obilježja. Po drugima, »socijalistička kultura« isključuje religiju kao faktor kulture starog društva. Religija za njih nije dio kulture na određenom stupnju razvoja, već nešto što se protivi kulturi, pa je u socijalizmu, navodno, moguća jedino kultura zasnovana na ateizmu. Čovjek stvara i kulturu i religiju. Dok postoji religija, ona će biti sastavni dio kulture, kao jedan od njenih elemenata. Religijski moment u nacionalnoj kulturi zadržava se u nošnji, ishrani, običaju. Religija je uticala na razvoj kulture Srba, Muslimana, Hrvata, ali nije bila njen jedini i bezuslovni izvor. S tog stanovišta ne može se prihvatiti ni teološka teza da ne bi bilo kulture Hrvata da nije bilo njihovog pokrštavanja prije trinaest stoljeća.

Četvrto, u multikonfesionalnoj zajednici u kojoj postoje kršćanske i nekršćanske zajednice, kao i indiferentni i marksisti, svaki mit o »kršćanskoj« ili »nekršćanskoj« (ili »islamskoj« i »neislamskoj«) civilizaciji dezintegrativno djeluje na razvoj socijalističkog zajedništva. U periodu borbe protiv fašizma i neposredno nakon pobjede nad njim, kada su se religijske zajednice nalazile na poziciji borbenog antikomunizma, kontrarevolucionarna djelatnost dijela klera bila je usmjerena i protiv jedinstva između vjernika i onih koji ne vjeruju. Uostalom, danas i neki teolozi, kao T. Stres, priznaju da je poziv crkvenog vođstva na borbu protiv »bezbožnog komunizma« za vrijeme drugog svjetskog rata dezintegrativno djelovao na zajedništvo.[82]

Peto, religijska zajednica dezintegrativno djeluje i onda kad se »ideologizira« i na građane gleda kao na katolike, pravoslavne, islamiste,[83] želeći integraciju ograničiti samo na pripadnike svoje religije ili eventualno samo na vjernike (bez indiferentnih i komunista). To je najniži stepen zajedništva, ali za naše samoupravno društvo i nedovoljan. Ni jedna religija i religijska zajednica, ma o kojoj bila riječ, sve dok se zanosi idejom »is-

---

[82] Na primjer, 30. XI 1941. godine biskup Rožman je u poslanici istakao da je »bezbožni komunizam (...) glavni krivac svega lošega (...) Zato rat protiv bezbožnoga komunizma nije politička, već vjerska zadaća«. Prema: T. Stres, *Razvoj povojne jugoslovanske marksistične teorije religije,* »Družina«, Ljubljana, 1977, str. 59.

[83] Simon Fournai je pisao: »Imadu ih trojica koji su podijelili čitavi svijet svojim sektama i naukama Mojsije, Isus i Muhamed«. Prema: Dr fra Vendelin Vasilj, *Komunizam i vjera,* Mostar, 1944, str. 21.

ključivosti« i »obdarenosti«, ne može doprinositi jedinstvu vjernika i onih koji ne vjeruju. Ako se građani okupljaju na »molitvu i studijske sastanke«, gdje proučavaju i »žive religijsko zajedništvo«, oni takvim okupljanjem mogu dezintegrativno djelovati na zajednički život pripadnika različitih religijskih zajednica.[84]

Šesto, na političku angažovanost svojih sljedbenika religijske zajednice mogu dezintegrativno djelovati ako traže angažovanje na osnovu principa iznijetih u pisanim religijskim autoritetima (Bibliji, Kur'anu i slično); ukoliko u svojim porukama pozivaju sljedbenike na političku indiferentnost,[85] a samoupravno društvo traži od njih političku angažovanost; ako se bave djelatnostima koje ne spadaju u domen vjerskih obreda.[86]

Sedmo, dezintegrativna uloga religije i religijskih zajednica bit će izrazitija ukoliko one više ostaju zaštitnik tradicije,[87] suprotstavljajući se društveno-političkim promjenama. Izrazit primjer za to jeste ponašanje religijskih zajednica nakon drugog svjetskog rata, kada su zauzele negativan stav prema društvenim promjenama do kojih je kod nas dolazilo. Insistirajući na tradicionalno-konzervativnom tumačenju religijskih pisanih izvora, religijske zajednice mogu da utiču, posredno, na pasivan stav teista prema samoupravnom društvu.

Mogli bismo istaći nekoliko modaliteta dezintegrativnog uticaja religijskih zajednica na socijalističko zajedništvo koji je rezultat njihovih sprega sa nacionalnim.

Prvo, kad se vrši teološko potčinjavanje religije naciji kako bi se pokazalo da je ona »u službi« nacije, u njenoj konstituirajućoj biti.

Drugo, religijska zajednica djeluje dezintegrativno na socijalističko zajedništvo kada želi naciju iskoristiti radi intenziviranja pripadnosti religijskoj zajednici.[88]

---

[84] »Svi se moramo brinuti za zajedništvo (...) Najprije u vjeronaučnim zajednicama (...) Tko ne osjeća kao svoje sve one koji vjeruju u Boga i Isusa Krista, taj neka se zapita kakva je njegova vjera u Boga« (*Susret mladih kršćana,* »Kršni zavičaj«, br. 8/75, str. 171).

[85] »Ali radničke mase ne može nitko u to uvjeriti da javni poslovi njihove zemlje nisu ujedno i njihovi vlastiti poslovi, oni su po svojoj prirodi politički i svakoga tko ih nagovara da se odreknu politike, oni će naposljetku napustiti« (Engels, *Pismo Cunou,* 24. 1. 1872, u: Marx — Engels, *Izabrana djela,* t. II, »Kultura«, Zagreb, 1950, str. 440).

[86] »Vjerske zajednice odvojene su od države i slobodne su u vršenju vjerskih poslova i vjerskih obreda«, *Ustav SFRJ,* čl. 174, »Književne novine«, Beograd, 1974, str. 84.

[87] »Tradicija svih mrtvih generacija pritiskuje kao móra mozak živih« (Marx, *Osamnaesti brumaire Louisa Bonaparte,* 1851—1852, u: Marx — Engels — Lenjin, *Izabrana djela,* t. II, »Naprijed«, Zagreb, 1963, str. 211.

[88] Na primjer, teze o tome da je nemoguće biti dobar Musliman bez islama, Hrvat bez katolicizma, Srbin bez pravoslavlja i slično.

Treće, negativan uticaj religijskih zajednica na socijalističko zajedništvo ispoljava se i u onim slučajevima kad se, od strane religijskih vođa, nacija koristi za odbranu od sekularizacije i širenja religije.

Četvrto, religijske zajednice dezintegrativno djeluju na socijalističko zajedništvo uvijek kad se nalaze u vezi sa nacionalističkim tendencijama (ili su njihov nosilac).[89] Po teologu T. Stresu, u slučajevima međusobnog istrebljivanja pripadnika pojedinih naroda, koje je bilo u funkcionalnoj vezi sa vjerskom netrpeljivošću, »religija nije jačala zajedništvo, već je potpomagala klasnu i narodnosnu pocijepanost«.[90]

Peto, dezintegrativnost religijskih zajednica ispoljava se i u njihovoj težnji da postanu jedini afirmator nacionalne kulture (pri čemu se negativno odnose prema kulturama drugih naroda i narodnosti). Vjerski praznici žele se prikazati kao nacionalni (sv. Sava i slični).[91]

Šesto, religijske zajednice dezintegrativno djeluju na socijalističko zajedništvo ako se koriste podacima o broju pripadnika određene nacije za »dokaz« o broju vjernika (samo se iz toga izuzme broj članova Saveza komunista određene nacionalnosti). Zaboravlja se da u nacionalnoj zajednici ima (pored komunista i vjernika) i drugih koji su članovi nacionalne grupe ali su napustili religiju (indiferentni i ateisti koji još nisu na pozicijama marksističkog ateizma).

Insistiranjem na tezi da je izvor morala u vjeri, te da je na takvom moralu moguće izgraditi zajedništvo, religijske zajednice se suprotstavljaju koncepciji socijalističkog zajedništva i bratstva i jedinstva koju ostvarujemo u našem društvu. Najčešće se takvim stavom želi diskreditovati lik komuniste kod vjernika. Ovo je naročito bilo ispoljeno u praksi religijskih zajednica u periodu borbe protiv fašizma. Danas, kad se vjernik u svom praktičnom iskustvu uvjerio u moralnost komuni-

---

[89] Sa svojim specifičnim oblicima i institucijama religija može doprinositi razvitku nacionalizma: 1. u slučaju podudarnosti nacionalne i konfesionalne pripadnosti etnocentrizmom, samoizolacijom etničke zajednice i njenom suprotstavljanju po konfesionalnoj liniji drugim etničkim zajednicama; 2. nacionalnim ograničenjem i nacionalnim orijentisanjem simbola vjere, shvatanjem o »odabranom narodu«, »izabranima«, »pravovjernima«, i slično; 3. sankcionišući nacionalističku ideologiju i politiku (Minkjavičjus, *Religija u etničkoj strukturi društva,* »Voprosi filosofii«, na ruskom, br. 11/1976, str. 115).

[90] Tone Stres, *Razvoj povojne jugoslovanske marksistične teorije religije,* cit. izd., str. 61.

[91] »Crkva je mjesto u kojem je Srbin nalazio sebe i svoju naciju« (episkop gornjekarlovački Simeon, »Pravoslavlje«, br. 199/1975, str. 8).

ste, religijskim zajednicama je teže na ovom području djelovati dezintegrativno.

Dezintegrativnost religijskih zajednica, u odnosu na jedinstvo vjernika i onih koji ne vjeruju, osjećala se i u stavovima onih koji su svodili marksizam na ateizam, a ciljeve Saveza komunista na nešto što nije bio cilj Partije — rušenje boga. Tako je Savez komunista predstavljan kao »bezbožnički pokret«, kao »društvo ateista«, čime mu se davala, prije svega, negativna karakteristika, a njega upravo karakterišu pozitivne vrijednosti.

Negativan uticaj na socijalističko zajedništvo imaju i pojedine religijske vođe, koje — koristeći se pojedinim ekscesnim odnosom prema religijskim zajednicama ili njihovom sljedbeniku — stvaraju atmosferu »ugroženosti« i »zapostavljanja« vjernika u samoupravnom društvu. Time se izražava otpor ne samo socijalističkom zajedništvu već i socijalizmu, a posebno samoupravnim odnosima.

Dezintegrativnost religije i religijskih zajednica potpomažu i intelektualci unutar religijskih zajednica koji šire empirijsko-pozitivističke teorije o naciji, po kojima se nacije razlikuju jedna od druge na osnovu religije, te nacionalistički orijentisani intelektualci izvan religijskih zajednica koji se prema njihovom djelovanju odnose oportunistički.

Ukoliko religijske institucije postaju osnova za okupljanje reakcionarnih elemenata koji su došli (ili dolaze) u sukob sa društvom, to one mogu biti element koji slabi socijalističko zajedništvo. Istina, negativni uticaj na zajedništvo ima i povremeno povezivanje vjerskih djelatnosti sa destruktivnim političkim akcijama i njihovim nosiocima.

Vjernici koji se identifikuju sa svojom religijskom zajednicom, i koji toliko apsorbuju norme svoje religije da se u svakodnevnom životu ponašaju u skladu s njima, ne mogu bitnije uticati na socijalističko zajedništvo. Oni zadržavaju određen stav prema onima koji ne vjeruju, ili koji pripadaju drugim religijskim grupama. Njihov krug prijatelja svodi se na članove religijske grupe kojoj i sami pripadaju. Određeni religijski simboli služe im za međusobno »raspoznavanje« (značka u obliku križa i slično). Oni, ponekad, prikrivaju svoju sociološku religioznost tobožnjom »ugroženošću«, čime žele stvoriti pogrešne predstave o vjerskim slobodama.

Religija, istina, okuplja vjernike u jedan vid zajedništva. Osnova takvog okupljanja jeste pripadnost istoj vjeroispovijesti. U selu, gdje socijalne veze još nisu dovoljno razvijene, religijska komunikacija može da služi za objedinjavanje ljudi. Ali u svojoj integracionoj funkciji religija ograničava socijalnu

interakciju svodeći se na vlastitu religijsku grupu.[92] Svaka religija dijeli narode na »izabrane bogom« i »niže«, na »pravovjerne«, »sinove boga« i »nečasne«.[93] U toj podjeli ljudi se grupišu po principu vjeroispovijesti i među njima se uspostavljaju određeni odnosi.[94] Dezintegrativni uticaj religijskih zajednica osjeća se upravo kad kleronacionalisti ističu podjelu na osnovu vjerske pripadnosti,[95] te na taj način otežavaju zajedništvo između pripadnika različitih religijskih grupa.

Dezintegrativno na socijalističko zajedništvo djeluju i oni koji ne vjeruju i suprotstavljaju se svakoj društveno-političkoj aktivnosti teista. Takav stav vodi konfliktu koji razbija jedinstvo u ostvarivanju socijalističkog programa. Naravno da, s obzirom na samoupravne društvene odnose, oni nemaju šansu da postanu uticajni.

Pojedini ateisti koji teistu smatraju, samim tim što je vjernik (ne vodeći računa o njegovom socijalnom odnosu), nazadnim, konzervativnim i nepogodnim za izgradnju socijalističkog zajedništva — mogu izazvati dezintegrativno ponašanje vjernika i religijskih zajednica.

---

[92] »Kad bi Ti radio ono što piše u Bibliji, tada uopće ne bi smio sa mnom saobraćati. U drugom pismu Ivanovom (ako se ne varam) stoji da nevjernike ne treba pozdravljati, čak im niti haire reći. Takva mjesta su vrlo česta i uvijek su me ljutila. Ali vi ne činite nipošto sve što stoji u Bibliji. Uostalom, kad se ortodoksno kršćanstvo naziva religijom ljubavi, onda mi to izgleda kao najgora ironija« (Engels, *Pismo F. Graeberu*, 27. jula 1939, u: Marx — Engels, *Odabrana pisma*, »Kultura«, Zagreb, 1955, str. 38).

[93] »(...) ona je (religija — I. C.) stvorila i ona ovjekovječuje najžešću odvratnost među narodima. Nema nijednog muslimana koji nije zamišljao da čini prijatno djelo Bogu i svetom proroku istrebljujući sve hrišćane, koji, sa svoje strane, nisu manje netrpeljivi. Razmislite: ona je stvorila i ona ovjekovječuje, u istoj zemlji, razdore koji su rijetko utišavani bez prolijevanja krvi. Naša istorija nam o tome nudi suviše nedavne i suviše kobne primjere. Razmislite: ona je stvorila, ovjekovječila u društvu između građana i u porodici između najbližih najčešće i najpostojanije mržnje. Hrist je rekao da je i došao da odvoji ženu od muža, majku od djece, brata od sestre, prijatelja od prijatelja; a njegovo proricanje se suviše vjerno ostvarilo« (D. Didro, *O religiji*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1958, str. 66).

[94] Engels je o tome pisao na primjeru kvekera: »Tko želi pisati o tom pokretu, neka jednom pođe među "kvekere", kako ih ovdje nazivaju, pa da vidi kakvom usrdnošću ti ljudi među sobom saobraćaju, kako se brzo sklapaju prijateljstva između ljudi koji se niotkud ne poznaju, koji jedan o drugome znaju samo to da su "vjernici", s kakvom sigurnošću, dosljednošću i odlučnošću idu svojim putem, s kakvim finim psihološkim taktom oni umiju otkriti sve svoje sitne greške — i uvjeren sam da više neće pisati o "zanesenjaštvu po modi"« (Engels, *Bremen*, u: Marx — Engels, *Dela*, t. II, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1968, str. 78).

[95] Marks u *Kapitalu* ukazuje na to da su za njih sve religije, osim vlastite, izmišljene, a za vlastitu kažu da je božanska objava.

V

Religijske zajednice mogu, na kraju, prihvatiti realnost postojanja takvih društvenih odnosa u kojima se gradi socijalističko zajedništvo svih ljudi bez obzira na njihov odnos prema bogu. Religijske zajednice u takvim društvenim odnosima nemaju neposrednog uticaja na nacionalne odnose.

Rješavanjem nacionalnog pitanja u socijalističkom zajedništvu sužen je prostor uticaja religijskih zajednica na nacionalne odnose. To, svakako, ne znači da su time »prekinute« sve veze između religija, religijskih zajednica i nacija.

Socijalističko zajedništvo i jedinstvo svih građana od bitnog je interesa za izgradnju socijalizma. Zajednički rad na izgradnji socijalizma i samoupravljanja nije uslovljen filozofskom konvergencijom, već poštovanjem svačijeg pogleda na svijet. Jugoslovensko društvo se ne dijeli na »vjernike« i »ateiste«, već na klasne i političke protivnike samoupravnog socijalizma (nezavisno od činjenice da li su vjernici ili ateisti) i pristalice samoupravnog socijalističkog razvitka (nezavisno od činjenice da li su vjernici ili ne). Zajedništvo, naravno, ne znači ideološko pomirenje, kojim bi se Savez komunista »odrekao« svoje marksističke zasnovanosti. Komunisti odbacuju »apstraktno, idealističko postavljanje religijskog pitanja, van klasne borbe« (Lenjin) i traže platformu za socijalističko zajedništvo na osnovu »svjetovnih«, opštedruštvenih pitanja, a ne na osnovu pogleda na svijet.

Dakle, suprotnost marksističkog i religijskog pogleda na svijet nije isključila mogućnost zajedničkog djelovanja marksista i vjernika u borbi za izgradnju socijalizma i samoupravljanja.[96]

Polazna osnova u razmatranju uticaja religijskih zajednica na zajedništvo jeste činjenica da našu društvenu zajednicu čine oni koji vjeruju (čija vjera može biti različitog sociološkog tipa) i oni koji ne vjeruju (čije nevjerovanje može takođe biti različitog sociološkog tipa).

Svaka religijska zajednica pokušava da očuva što više svojih socijalnih funkcija. Njihovo odvajanje od države dovelo je do slabljenja socijalnih funkcija religijskih zajednica na na-

[96] U svojim radovima Marks, Engels i Lenjin uvijek su istupali protiv podjele radnika po religijskom predznaku. — Mi smo dužni — isticao je Lenjin — usprotiviti se politici reakcionarne buržoazije koja želi religijsku mržnju i netoleranciju da bi na taj način odvratila pažnju masa od važnih i bitnih ekonomsko-političkih pitanja. Jedinstvo u toj stvarnoj revolucionarnoj borbi ugnjetene klase za uspostavljanje raja na zemlji, po Lenjinu, važnije je od jedinstva proletarijata na nebu. Dakle, religijsko pitanje potčinjeno je osnovnim zadacima revolucije i zajedništva.

šem području, bez obzira na to da li vode jačanju zajedništva, ili u tom pogledu imaju dezintegrativnu ulogu. Religija postepeno ide na periferiju socijalnog života. Svoju nekadašnju regulativnu ulogu u socijalnom životu (zasnovanu na religijskim normama i vrijednostima) i zajedništvu ona je prepustila drugim faktorima. Razvojem socijalističkog zajednišva socijalne veze vjernika različitih grupa jačaju, što se odražava na slabljenje nekada značajne komunikativne funkcije religije.

Da bi se izbjegla dezintegrativnost religije i ostvarilo zajedništvo, i to ne samo između pripadnika različitih religijskih zajednica već i marksista, teolozi nude osnovu za zajedništvo u čovjeku. Za njih čovjek ne predstavlja »apsolutnu vrijednost«, jer njegova »socijalna narav« zavisi od višeg kriterija, boga. Zato, po teologu J. Kuničiću, zajedništvo članova religijske zajednice sa marksistima može biti »zajedničko do nekog dijela puta«,[97] na kojem će moći da dođe do mnogih zajedničkih interesa.

Dakle, problem međunacionalnih, međuvjerskih i međuljudskih odnosa, iako se javlja u raznim oblicima, u teološkoj kritici nastoji se svesti na problem čovjeka. Naglasak je na čovjeku koji će svojim širokim koncepcijama prevazići sva uska, nacionalna, vjerska i ideološka gledanja. Čovjek, piše H. Đozo, ne smije biti opterećen ma kakvim vjerskim, nacionalnim ili ideološkim predrasudama. Kod čovjeka je vrijedno ono što služi i doprinosi razvoju i jačanju onog zajedničkog momenta koji povezuje sve ljude u opštu zajednicu. Sve drugo je sporedno i sekundarno.[98]

Teolozi su svjesni okolnosti da je nova Jugoslavija multinacionalna društveno-politička zajednica, koja, od svog početka, među osnovnim svojim načelima ima težnju za ostvarivanjem istinske jednakosti i ravnopravnosti svih nacija i svih građana. U tom procesu, piše teolog T. Šagi-Bunić, ni »vjernici ne smiju stajati skrštenih ruku«,[99] već se moraju angažovati »da sebi i svome narodu« izbore »vlastitu ravnopravnost«.[100] To zahtijeva da vjernici budu dobri, pošteni građani i radnici, jer »nas naša braća ateisti neće cijeniti po tome kako se molimo, nego po tome kako radimo«, piše nadbiskup F. Franić.[101] Vjer-

---

97 Vidi Jordan Kuničić, *Tražeći prostor za dijalog između kršćana i komunista*, »Crkva u svijetu«, br. 1/1971, str. 29.

98 Vidi Husein Đozo, *Pitanje međuvjerskih i međunacionalnih odnosa*, »Glasnik« Vrhovnog islamskog starješinstva, god. XXIX, br. 5—6/66, str. 226.

99 Vidi T. Šagi-Bunić, *Crkva i domovina*, cit. izd., str. 19.

100 Ibid.

101 Vidi Dr Frane Franić, *Putovi dijaloga*, cit. izd., str. 40.

nici u praksi treba da dokažu da se društvo »ne može valjano razvijati« bez njihove saradnje.[102]

Teolog F. Perko vidi prepreku za razvoj zajedništva u tome što se negativno ocjenjuje uloga religije u društvenom razvitku, što se onda proteže i na »negativnu ulogu vjernika uopšte«.[103] Takvim pristupom, po njemu, ne može se oblikovati humanističko socijalističko društvo i socijalističko zajedništvo.

Zajedništvo je olakšano time što, primjećuju teolozi, marksisti sve više u objašnjenje odnosa prema religiji unose naučnu stranu i pokazuju otvorenost, fleksibilnost i širinu. Međutim, takav razvoj odnosa otežavaju dva problematična stava na koje se, po njihovom mišljenju, nailazi u društvenoj stvarnosti: religijske vođe nekad se nalaze na stanovištu da se marksisti u prvom redu bore protiv religije, pa zbog toga odbacuju i njihovo cjelokupno socijalno-političko učenje; neki marksisti, opet, ponekad tako naglašavaju antiteizam i time odstupaju od marksizma, jer im je više stalo da se prevlada religija nego da se ukinu društveni odnosi i osnova na kojoj ona izrasta. U tom smislu, teolozi traže od marksista da svoj ateizam smatraju drugostepenim, nebitnim, beznačajnim elementom koji je »smetnja« zajedništvu. Od religijskih zajednica ovi teolozi traže da napuste tradicionalnu podjelu ljudi na »vjernike« i »nevjernike«, kako bi se, indirektno, uticalo ne samo na prevladavanje »agresivnog i pretjeranog antiteizma« već i na shvatanje da »ateisti u suštini mnogo manje poriču Boga« nego što se obično misli.

Teološki koncept za zajedništvo u našim uslovima podrazumijeva — ističe se u teološkoj literaturi — da članovi Saveza komunista koji isuviše naglašavaju ateizam mijenjaju svoje stanovište, jer se kod pripadnika religijskih zajednica stvaraju pogrešne predstave kao da je komunistima više stalo da prevladaju religiju nego uslove koji vode ka njoj; kod svih komunista treba da bude izgrađen takav stav prema ateizmu iz kojeg će se jasno vidjeti da je on za njih drugorazredan u odnosu na izgradnju socijalizma i samoupravljanja; da se poštuje teološko opravdanje za zajedništvo izneseno u dogmatskom principu »ljubavi prema Bogu i bližnjemu«; da rukovodstvo re-

---

102 U naprijed navedenoj knjizi nadbiskup Franić piše: »Moramo pokazati da nas naša vjera ne otuđuje od čovjeka, od društva, od rada za izgradnju ovozemnog društva, od stvaranja novog čovjeka i novog, boljeg i pravednijeg svijeta, nego da nas vjera svemu tome približuje. Pokažimo u praksi da se izgradnja Kraljevstva Božijeg i pravednijeg i sretnijeg poretka na zemlji ne sukobljavaju, nego da idu usporedno« (F. Franić, isto).

103 Franc Perko, *Razčiščevanje odnosov med vernimi in nevernimi*, »Znamenje«, leto III, br. 2/1974, str. 103.

ligijskih zajednica, koje smatra da se komunisti bore protiv religije, prestane zbog toga odbacivati cjelokupno socijalno-političko učenje i praksu Saveza komunista; religijske zajednice moraju napustiti podjelu na »teiste« i »ateiste« u društvu; vjernici treba da shvate da komunisti pozivaju na akciono jedinstvo svih ljudi, bez obzira na njihov (pozitivan ili negativan) odnos prema bogu.

Ipak, osnovni teološki princip za zajedništvo jeste »ljubav prema Bogu i bližnjemu«. U toj je spoznaji temelj pravog zajedništva među ljudima. To mora biti duša svih društava i svega udruživanja«, piše teolog Tomislav Šagi-Bunić.[104]

Teolog T. Stres ukazuje i na to da su komunisti sve do 1935. godine smatrali da će sami izvesti revoluciju. Tada nisu prvenstveno stajali »na klasnom stanovištu, čemu ih je učio Lenjin«, piše T. Stres. Tek 1935. godine komunisti su počeli pozivati na akciono jedinstvo svih radnih ljudi, bez obzira na razlike u pogledima na svijet. Time su pitanja o religiji bila potisnuta u drugi plan, jer je to zahtijevalo akciono jedinstvo.[105] Na tom stanovištu — piše Stres — ostali su, manje-više, komunisti sve do danas. Uvidjeli su da naprednost nije u ateizmu. Napredност je, piše teolog V. Slugić, u smišljenosti posla, u radinosti i nesebičnosti, a motivi ovakvog ponašanja za naše društvo nemaju značaja.[106]

Jugoslovenski samoupravni socijalizam gradio je zajedništvo između vjernika, indiferentnih i komunista na sopstvenom iskustvu. Pri tom se polazilo od marksističke koncepcije jedinstva vjernika i onih koji ne vjeruju, nastale analizom klasne strukture društva.

Politika zajedništva, koja podrazumijeva zajedništvo vjernika i onih koji ne vjeruju, nije nikada »besmislena protivurječnost«, niti kolebanje između »dosljednog« ateizma i »obzira« prema religiji (Lenjin), kako to misle oni koji su se suprotstavili ovakvoj politici prihvatajući anarhistički pristup religiji. Zajedništvo ne dopušta bilo kakvo vrijeđanje religijskih osjećanja. Svako vrijeđanje religijskog osjećanja (čemu vodi anarhizam) učvršćuje podjelu građana po (a)religijskoj pripadnosti, a snaga našeg društva jeste u slozi.[107]

---

[104] Vidi T. Šagi-Bunić, *Ali drugog puta nema*, u: *Kršćanska sadašnjost*, Zagreb, 1972, str. 326.

[105] Vidi Tone Stres, *Razvoj povojne jugoslovanske marksistične teorije religije*, cit. izd., str. 58.

[106] Vidi fra Vitomir Slugić, *Problemi i tematika religije u našoj štampi*, u: *Dobri pastir*, 1970, str. 239.

[107] »(...) Dole neprijateljstvo među radnicima raznih nacionalnosti ili raznih religija (...) Svi su radnici braća i u njihovom je čvrstom savezu jedina garancija za dobro i sreću čitavog radnog i potlačenog čovječanstva«, pisao je Lenjin (Lenjin, *O religiji*, Zagreb, 1953, str. 126).

U današnjim društvenim uslovima, bez zajedničke akcije svih građana, nezavisno od njihovog odnosa prema religiji, ne može biti uspješne izgradnje socijalizma i socijalističkog zajedništva. Potiskivanje socijalnog autoriteta religijskih zajednica dovelo je do međusobne tolerancije religijskih grupa i njihovog sve većeg interesovanja za religijsko zajedništvo, što nije beznačajno za zajedništvo naroda i narodnosti. Zajednički život na našem socijalnom tlu pruža pripadnicima različitih religijskih grupa forme u kojima mogu razvijati zajedničke ciljeve i vrijednosti nezavisno od njihove religioznosti ili religijske pripadnosti.

Napuštanjem nepovjerenja u odnosima između države i religijskih zajednica, a i poslijeratnim oslobađanjem svjetovne vlasti od religijskih pritisaka, stvoreni su povoljni uslovi za interkonfesionalne odnose u društvu, što nije od malog značaja. Bolji interkonfesionalni odnosi utiču na bolje međusobne odnose građana koji pripadaju različitim religijskim zajednicama i utiču na jačanje njihovog osjećaja za zajedništvo, za zajednički život i rad. S tog stanovišta ekumenizam, kao otvorenost religijskih grupa prema drugim religijskim zajednicama, može doprinositi razvoju zajedništva na ovom tlu. Utoliko prije što se dobri međukonfesionalni odnosi, u svijesti tradicionalnog vjernika, povoljno odražavaju na međunacionalne odnose (zbog njegovog identifikovanja religije i nacije). Ovakav sociološki efekt ekumenizma na zajedništvo mogao bi se ostvariti uz pretpostavku da se ne svede isključivo na određene kršćanske zajednice, već da obuhvati i ostale religijske zajednice koje postoje na našem tlu. Međutim, ograničenost uticaja ekumenizma na zajedništvo proistiće i iz toga što on teži zajedništvu vjernika, a u našem društvu žive, pored vjernika, i indiferentni i ateisti.

Na principu podjele građana na »teiste« i »ateiste« klerikalci nastoje dezintegrativno uticati na zajedništvo. Tako se, na primjer, iz principa iznesenog u Programu Saveza komunista da vjernici ne mogu biti članovi ove organizacije izvlači zaključak da su vjernici »isključeni« iz zajedništva.

Iskustvo naše dosadašnje izgradnje socijalizma i socijalističkog samoupravljanja pokazuje da su članovi religijskih zajednica prihvatili zajedništvo. Njihovo prihvatanje socijalističkog zajedništva, zasnovanog na bratstvu i jedinstvu i tekovinama narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, koje se evolutivno razvija od oružanog dijela naše revolucije, rezultat je ubjeđenja da samoupravno socijalističko društvo najbolje izražava njihove interese, da ono predstavlja snagu koja se bori za progres i bolju budućnost. Zajednički interesi u izgradnji socijalizma i samoupravljanja mijenjali su i međusobne odnose između građana koji imaju različit stav prema re-

ligiji. Nestaje nekadašnje međukonfesionalne netrpeljivosti. Iskren odnos prema religijskim ubjeđenjima građana doveo je do toga da se osjećaj iste klasne pripadnosti i opredijeljenosti za socijalizam i socijalističko samoupravljanje, bliski ili identični politički i socijalni pogledi više uvažavaju kao faktor zajedništva nego sociološki (ili neki drugi) tip religioznosti.

Svakako da je takvom odnosu prema socijalističkom zajedinštvu doprinijelo i to što se u društvu ljudi ne dijele na »teiste« i »ateiste« (kako to klerikalci ističu), već na pristalice i protivnike socijalizma i samoupravljanja. Ne čini ateizam (kao negativna vrijednost)[108] bit socijalizma i socijalističkog samoupravljanja. Onaj ko bi tako gledao na socijalizam ne bi bio spreman da ga shvati, a time ni da doprinosi njegovoj izgradnji. Jer postoji veća razlika između »ateista« koji su za socijalizam i socijalističko samoupravljanje i »ateista« koji su protiv njega, nego između »teista« i »ateista« koji imaju istu opredijeljenost za socijalizam i socijalističko samoupravljanje.[109]

Pitanje zajedništva nije pitanje »taktike« prema vjernicima, niti vjernika prema onima koji ne vjeruju,[110] već pitanje marksističke refleksije. Politika zajedništva, podsjetimo na to još jednom, imala je ogromno značenje na samom početku narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. Za jugoslovensko socijalističko društvo bila je, i ostala, bitna klasna i politička, a ne religijska pozicija građana.

Na toj se ravni gradi zajedništvo između svih koji su spremni da se bore za socijalizam i samoupravljanje, bez obzira na vjerske i druge razlike u pogledu na svijet ako one nisu u suprotnosti sa klasnim i političkim interesima radničke klase i socijalističkih snaga uopšte. Da bi se to ostvarilo, morao se savladati radikalizam kod pojedinaca u redovima Saveza komunista koji su »religijsko pitanje« izdvajali izvan borbe za socijalizam i socijalističko samoupravljanje. Time se slijedila Engelsova i Lenjinova kritika onih koji su htjeli biti »ljeviji« od revolucije i partije, koji su upućivali na nasilnu bespoštednu kritiku religije i na taj način prihvatali najgoru stranu religijske kritike, proklamujući »rat« religiji i »upućujući« je na dezintegrativno ponašanje.

Dakle, prilaz religiji i djelatnosti religijskih zajednica isključuje kako dogmatizam i sektaštvo tako i lijevo »revolucionarstvo«, ali i indiferentizam u odnosu prema religijskim za-

---

[108] Ako ateizam shvatimo etimološki: a—ne+theos—bog.

[109] Francuski marksist Gi Bess pisao je: »Opredijeljenost individue za određeni tip društva, za određenu klasu ima u našim uslovima veći značaj nego što je njen odnos prema vjeri« (»France nouvelle«, 10. 1. 1968, str. 3).

[110] Iako su moguća i takva gledanja.

jednicama. Narušavanje socijalističkog zajedništva i podjela građana na»teiste« i »ateiste«[111] išli bi u prilog onima koji bi rado zamijenili podjelu na socijalističkim i samoupravnim osnovama podjelom na temelju (ne)vjere u boga.

Kritički osvrt na teološki odnos prema naciji i socijalističkom zajedništvu pokazao je da su religijske zajednice u sprezi sa nacionalnim u oblasti tradicije, običaja i obreda. U interpretaciji odnosa religija i religijskih zajednica prema nacijama teolozi su prešli put od religiozno-teološke koncepcije razmatranih nacionalnih pitanja u kojoj je identifikovana religijska i nacionalna zajednica do njihovog sociološkog i teorijskog razlikovanja. U želji da se socijalno afirmišu, religijske zajednice će se podvoditi pod nacionalne zajednice. Dalji razvoj nacionalnih odnosa na principima ravnopravnosti, bratstva i jedinstva i razvoj socijalističkog zajedništva vodiće sve manjem uticaju religija i religijskih zajednica na nacije i nacionalne odnose.

[111] Po ovakvoj podjeli »kvalitativni« pokazatelj spremnosti za zajedništvo jeste stepen »ateizacije nacije«: broj ateista i indiferentnih u njoj.

Milivoje Vujačić

# Uzroci niske akumulativne i reproduktivne sposobnosti privrede

U ekonomskim analizama i sagledavanjima neretko se problemi reproduktivne i akumulativne sposobnosti privrede tretiraju dosta uopšteno, ponekad i jednostrano, dok se pojedinim značajnijim činiocima posvećuje malo ili nimalo pažnje. Time se donekle gube iz vida ili zamagljuju ne samo neki bitni uzroci nezadovoljavajućeg nivoa (posebno nepovoljnih tendencija) reproduktivne i akumulativne sposobnosti privrede već se ne sagledavaju ni dovoljno ni do kraja ni sve posledice, kao ni putevi i načini jačanja reproduktivne i akumulativne sposobnosti privrede.

Stoga će u ovom radu biti učinjen pokušaj da se prvenstveno ukaže ne toliko na nedovoljno poznate već, po našoj oceni, na neke ređe analizirane i isticane uzroke nepovoljnih kretanja reproduktivne i akumulativne sposobnosti privrede, a delom i na negativne posledice tih faktora, kao i na mogućnosti i pravce ublažavanja negativnog delovanja tih činilaca.*

---

* *Napomena:* Kao izvor statističkih podataka poslužile su uglavnom publikacije Saveznog zavoda za statistiku (SGJ, »Indeks«, Saopštenje br. 317, statistički bilteni), kao i Bilten Narodne banke Jugoslavije.

Prema tome, globalna pitanja i problemi produktivnosti rada, efikasnosti, odnosno neefikasnosti i neracionalnosti privređivanja, neadekvatnosti i disproporcije u osnovnoj raspodeli nacionalnog dohotka i slično biće, uglavnom, ostavljeni po strani, budući da su to ekonomske kategorije koje samo na sintetički način odražavaju krajnje posledice niza činilaca koji se javljaju i međusobno isprepliću u procesima društvene reprodukcije. Naravno, karakter i namena ovakvog rada ne dozvoljavaju da se kompleksno i dovoljno egzaktno analiziraju mnogostruki faktori reproduktivne sposobnosti privrede (tome bi mogla biti posvećena posebna naučna studija). Inače, redosled u nabrajanju pojedinih uzroka ne govori i o njihovom relativnom značaju.

Naravno, ovakav pristup pomenutoj problematici ne predstavlja ni umanjivanje značaja celokupnog sistema raspodele koji je i te kako snažno delovao u pravcu relativnog slabljenja akumulativne i reproduktivne sposobnosti privrede, međutim, ta pitanja i problemi su opštepoznati i veoma temeljno analizirani. To važi i za sistem i politiku investiranja u osnovne fondove i za neadekvatne društveno-ekonomske odnose na području proširene društvene reprodukcije, koji se, inače, mogu svrstati u primarne uzroke nepovoljnih trendova akumulativne i reproduktivne sposobnosti privrede.

### O nedovoljnom intenzitetu privrednog rasta

Pri sagledavanju akumulativne i reproduktivne sposobnosti privrede čini nam se da se fenomenu nedovoljnog intenziteta privrednog rasta, odnosno neostvarivanju planirane dinamike rasta, ne poklanja odgovarajuća pažnja. Naime, iako se ostvarena dinamika privrednog rasta u proteklim godinama tekuće decenije — gledano u celini — može oceniti kao zadovoljavajuća, ona se ipak ne može prihvatiti i kao optimalna. Jer, ukoliko se za meru optimalnosti uzmu planirane stope rasta društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka, u tom slučaju ćemo se uveriti da je ostvarena dinamika njihovog rasta u značajnijoj meri zaostajala za planskim predviđanjima: u proseku, to zaostajanje je u periodu 1971—1977. godine iznosilo oko 23%, odnosno planirana dinamika privrednog rasta ostvarena je sa svega oko 77%. Sem toga, privredni rast — posmatran u pojedinim godinama — bio je izrazito oscilatoran (stopa rasta društvenog proizvoda kretala se od 3% do 8%), što je takođe nepovoljno uticalo na akumulativnu i reproduktivnu sposobnost privrede. Po pravilu, u godinama koje je karakterisao relativno nizak rast društvenog proizvoda i dohotka problemi akumulativne i reproduktivne sposobnosti privrede su se naročito za-

oštravali i, obrnuto, u godinama u kojima je ostvarivana zadovoljavajuća dinamika privrednog rasta ti problemi se nisu javljali u tako oštroj formi — akumulativna sposobnost je pokazivala tendenciju povećavanja. Ovu tvrdnju potkrepljuje i sledeća činjenica: u svim godinama perioda od 1971. do danas u kojima je stopa rasta društvenog proizvoda bila ispod 5% (a takve su 1972, 1973, 1975, 1976) — koja se inače ne može označiti kao optimalna — dolazilo je do relativnog opadanja akumulativne sposobnosti privrede; međutim, u godinama u kojima se stopa rasta društvenog proizvoda kretala iznad 7% (1971, 1974, 1977), u raspodeli je ostvarivano povećano učešće sredstava namenjenih proširivanju materijalne osnove udruženog rada.

Osim oscilatornog i nedovoljnog intenziteta privrednog rasta, poseban problem je predstavljao i kvalitet rasta — posmatran prevashodno sa stanovišta formirane strukture tog rasta, kao i kretanja produktivnosti rada i efikasnosti privređivanja — koji se takođe ne bi mogao smatrati zadovoljavajućim i koji je, naročito u proteklom srednjoročnom planskom periodu, u značajnoj meri odstupao od planiranih proporcija i kretanja.[1]

Prema tome, nedovoljan intenzitet (uz nezadovoljavajući kvalitet) privrednog rasta — posebno u uslovima neadekvatne raspodele nacionalnog dohotka i uglavnom neelastičnog kretanja lične, opšte i zajedničke potrošnje — može se označiti kao jedan od važnih činilaca niske akumulativne i reproduktivne sposobnosti privrede i nepovoljnih tendencija u tom pogledu.[2]

## O nesrazmernom rastu materijalnih troškova

Poznato je da je ekonomičnost poslovanja jedan od izuzetno bitnih, moglo bi se reći i presudnih, faktora uspešnosti poslovanja i efikasnosti privređivanja. Kvalitet ovog pokazatelja ekonomije ostvaruje se relativnim snižavanjem troškova proizvodnje, pre svega materijalnih troškova proizvodnje.

No, ukoliko se na osnovu ovog pokazatelja sagledava efikasnost poslovanja naše privrede, dolazi se do zaključka da postignutim rezultatima ne možemo ni u kom slučaju biti zadovoljni. Ovo potpuno nedvosmisleno potvrđuje pokazatelj

---

[1] Uz pokazatelje nedovoljnog kvaliteta privrednog rasta, može se navesti i podatak da je u posmatranom periodu u proseku oko 9 — 10% društvenog proizvoda bilo u zalihama, zatim, ostvareni rast produktivnosti rada jedva da je dostigao 50% planiranog itd.

[2] Efekt neostvarivanja planirane dinamike privrednog rasta za period 1971 — 1977. godine (u procentu od oko 23%) iznosio je oko 215 milijardi grubo računato prema cenama iz 1977. godine.

ekonomičnosti posmatran u užem smislu: odnos vrednosti materijalnih troškova i društvenog bruto proizvoda.[3]

Iz raspoloživih podataka proizlazi da se udeo materijalnih troškova u vrednosti društvenog bruto proizvoda u periodu 1970—1976. iz godine u godinu veoma intenzivno povećavao: izuzetak je jedino 1976. godina u kojoj je to učešće bilo relativno samo nešto niže nego u prethodnoj (međutim, i ovo smanjenje prevashodno je bilo posledica izmena u sistemu obračuna, a ne i stvarnog poboljšanja ekonomičnosti poslovanja). Tako je učešće materijalnih troškova u strukturi vrednosti društvenog bruto proizvoda povećano, i to samo tokom šest godina, za više od 10 procentnih poena (od 45,7% u 1970. na 57,4 u 1975, odnosno na 56,3% u 1976. godini), što je veoma nepovoljno.

Natprosečan rast materijalnih troškova u procesu društvene reprodukcije, tokom minulih godina, mogao bi se samo delimično pravdati određenim raskorakom u dinamici rasta cena. Naime, u periodu 1970—1976. cene materijala za reprodukciju nisu imale mnogo brži rast (prosečna godišnja stopa rasta iznosila je oko 16,7%) od rasta cena što su ih utvrđivali proizvođači industrijskih proizvoda (15,0%), ili, pak, od prosečnog deflatora društvenog proizvoda (koji je u ovom periodu iznosio 16,1%). Istina, i odnosi cena u spoljnotrgovinskoj razmeni u posmatranom periodu išli su na našu štetu (indeks cena izvezene robe podeljen sa indeksom cena uvezene robe iznosio je 96), što je, sa svoje strane, delimično uticalo na brži rast materijalnih troškova.

Ukoliko se prethodne razlike u intenzitetu rasta cena uzmu u obzir, proizlazi, grubo računato, da je približno 1/3 povećanja učešća materijalnih troškova u strukturi vrednosti društvenog bruto proizvoda (sa 47,5% u 1970. na 56,3% u 1976. godini) usledila po osnovu različite dinamike rasta cena, budući da su cene materijala za reprodukciju imale natprosečan rast.

Prema tome, veći broj uzroka ovako visokog porasta učešća materijalnih troškova u strukturi vrednosti društvenog bruto proizvoda ipak bi se mogao tražiti na drugoj strani. Među te uzroke mogli bi se ubrojiti i sledeći:

— Postoji više indicija da proces proizvodnje prati, umesto smanjivanja, stalno povećanje škarta i otpadaka i uz to često je za izradu istog proizvoda upotrebljena znatno veća količina materijala kod nas nego u razvijenim zemljama[4] — što

---

[3] Materijalni troškovi obuhvataju utrošeni materijal i proizvodne usluge.

[4] Prema analizama Saveznog zavoda za društveno planiranje, Jugoslavija od 1 kg čelika i drugih metala, drveta, celuloze i slično, proizvodi 2—3 puta manju vrednost, u poređenju sa privredama razvijenih zemalja.

sve ima za posledicu sporije povećanje dohotka i akumulacije. Tako kod nas — globalno gledano — inače sve intenzivnija primena i širenje tehničko-tehnološkog progresa još ne daju i takve pozitivne efekte kakvi su karakteristični za pojedine razvijene privrede: apsolutno smanjivanje utroška materijala za proizvodnju istog proizvoda (poznati proces »minijaturizacije« u proizvodnji), poboljšanje kvaliteta i duži vek upotrebe proizvedenih dobara i slično.

— Na drugoj strani, može se navesti mnogo primera da se naša privreda, neretko, preorijentiše na korišćenje sve skupljih materijala i energije, umesto da bude suprotno. Primera radi, u periodu 1970—1976. godine potrošnja mazuta[5] u industriji povećana je 2,4 puta, a mrkog uglja i lignita svega za 1,1%, odnosno 2,1 puta; uvoz nafte je samo za sedam godina više nego udvostručen (sa 4,4 mil. tona u 1970. na 9,7 u 1977. godini); u tekstilnoj industriji se znatno brže povećavala potrošnja uvozne vune nego, na primer, pamučnog vlakna (mada je poznato da su cene prve sirovine daleko više, a imale su i tendenciju bržeg rasta u poređenju sa cenama pamuka) itd.

— Mnoge analize su pokazale da se ni saobraćajni sistem kod nas ne koristi dovoljno racionalno, što ima za posledicu visoko i nesrazmerno učešće transportnih troškova u ceni naših proizvoda, koje, prema nekim računicama, čak premašuju više od dva puta udeo tih troškova u pojedinim razvijenijim zemljama. Kao primer nedovoljno racionalnog izbora (pa i samog razvoja) transporta može poslužiti odnos železničkog i drumskog saobraćaja. Naime, i pored poznatih slabosti železničkog saobraćaja (koje su dobrim delom usledile kao posledica i nedovoljno jasne politike društva prema ovoj privrednoj grani i uopšte prema saobraćaju u celini), teško je naći objektivne ekonomske argumente u prilog činjenici što je obim prevezene robe na železnici, na primer, u 1976, bio za oko 2% manji nego u 1970, dok je, istovremeno, obim prevezene robe drumskim saobraćajem povećan za oko 43%; tako je učešće ove druge grane u ukupnom prevozu robe u 1976. bilo za oko 14% veće od udela prve. Ovakav raskorak se nikako ne može označiti racionalnim ukoliko se ima na umu činjenica da je i u sadašnjim uslovima prevoz železnicom znatno jeftiniji (prema nekim proračunima, u proseku, najmanje za 1/5) od drumskog.

Prema tome, visoko učešće materijalnih troškova u strukturi vrednosti društvenog bruto proizvoda ne bi se moglo pravdati samo nivoom razvijenosti proizvodnih snaga i tehni-

---

[5] U vezi s ovim veoma je ilustrativan i primer, iznet u »Ekonomskoj politici« br. 1337/1977: da šećerana u Ćupriji, umesto nafte, kao energiju koristi ugalj, uštedela bi godišnje 10—15 mil. din., što je više od njenog ostvarenog dohotka u bilo kojoj godini.

čko-tehnološkom nerazvijenošću naše privrede, posebno se ne bi time mogle pravdati nepovoljne tendencije (povećanje učešća materijalnih troškova) ispoljene tokom minulih godina ove decenije. Subjektivne su slabosti, nesumnjivo, značajno uticale na takvo nepovoljno stanje, jer su one najvećim delom i bile uzrok tome što su se jedinični troškovi proizvodnje, gotovo redovno, iz godine u godinu povećavali, umesto da proces bude obrnut.

## O neracionalnom rasporedu stručnih kadrova

I nedovoljno racionalna »distribucija« stručnih i kvalifikovanih kadrova može se označiti kao jedan od uzroka nedovoljnog rasta dohotka a, samim tim, i nedovoljne akumulativnosti privrede — budući da je čovek, sa svojim sposobnostima i znanjem, najznačajniji faktor razvoja proizvodnih snaga.

U dosadašnjem razvoju problemi i slabosti u pogledu rasporeda stručnih i kvalifikovanih kadrova javljali su se (uz negativne tendencije uglavnom) u nekoliko vidova:

— Pre svega, u pitanju je preterana koncentracija kadrova u neprivrednim delatnostima, na štetu privrede. Tako je, prema podacima za 1974. godinu (novijim se ne raspolaže), oko 58,8% od ukupnog broja zaposlenih sa visokom stručnom spremom, odnosno 62,8% sa višom stručnom spremom, bilo angažovano u neprivredi, a ostali u privredi. Nema sumnje da je ovakva koncentracija zaposlenih sa visokom i višom stručnom spremom u neprivrednim delatnostima (približno oko 3/5 ukupnog broja zaposlenih ove dve kategorije stručnog obrazovanja društvenog sektora) i ekonomski i društveno, u određenoj meri, neracionalna i samim tim i neopravdana.

— U samoj privredi je nepovoljan odnos između proizvodnih i neproizvodnih radnika; prema navodima Instituta za ekonomiku industrije — Beograd, taj odnos se poslednjih godina pogoršavao i danas je oko 1:1.

— I kada se posmatra raspored stručnih radnika po pojedinim privrednim oblastima ili granama, uočava se relativno zaostajanje pojedinih delatnosti, odnosno, delom neopravdana koncentracija stručnih kadrova u drugim granama. Tako se, na primer, industrija nalazi u inferiornoj poziciji u poređenju sa trgovinom. Primera radi, u 1966. godini 41,3% zaposlenih u industriji činili su stručni kadrovi,[6] a u trgovini 56,6%; međutim, u 1974. ove razlike su još nepovoljnije: odnos je 51,4 prema 68,7%. Prema tome, trgovina je u 1974, u poređenju sa in-

[6] Pojmom stručni kadrovi obuhvaćeni su zaposleni s visokom, višom i srednjom stručnom spremom, VKV i KV radnici.

dustrijom, imala za 17,3 procentna poena povoljniju kvalifikacionu strukturu zaposlenih, dok je u 1966. ta razlika iznosila 15,3 procentna poena. Ovolike razlike teško bi bilo objasniti nekim objektivnim činiocima i stvarnim potrebama. Osnovni razlozi relativno veće koncentracije stručnih kadrova u trgovini, u odnosu na industriju, mogu se tražiti, kao i u slučaju odnosa privrede i neprivrede, u razlikama u ekonomskom položaju ovih delatnosti,[7] uslovima rada (koji su, gledano u celini, mnogo teži u industriji nego u trgovini) itd.

Primera za neracionalan granski raspored stručnih kadrova moguće je navesti veoma mnogo. U nastojanju da se dokumentuje prethodna tvrdnja mogu se izneti i neki konkretniji i očigledniji slučajevi. Recimo, čime objasniti činjenicu da je, prema podacima za 1972. godinu (ne raspolaže se novijima), gotovo 1/3 (2.471 lice) od ukupnog broja zaposlenih elektroinženjera (8.381) radila u neprivrednim delatnostima, ili više od 8% ukupnog broja zaposlenih elektroinženjera bilo je angažovano u trgovini; dalje, broj zaposlenih sa poljoprivrednim fakultetom u čisto poljoprivrednoj proizvodnji (4.956 lica) bio je približno jednak broju ove kategorije zaposlenih u trgovini, ugostiteljstvu i neprivrednim delatnostima posmatranim zajedno (4.785) itd. Sasvim je izvesno da bi teško bilo naći objektivne činioce i razloge za ovakav raspored prethodno navedenih kategorija stručnjaka.

— Za naš dosadašnji razvoj karakterističan je ne samo neracionalan granski već i neracionalan i neravnomeran teritorijalni raspored stručnih i kvalifikovanih kadrova. Naime, u pojedinim regionima, odnosno u pojedinim značajnim gradskim centrima preterana je koncentracija kadrova, dok su se, na drugoj strani, čak i pojedini veći privredni centri u tom pogledu našli u inferiornoj poziciji. Ova vrsta neracionalnosti mogla bi se pokazati na nizu primera. No zbog ograničenog prostora, može poslužiti i samo primer Beograda. Tako privreda Beograda (prema podacima za 1974. godinu) angažuje više od 11%, odnosno više od 42% ukupnog broja zaposlenih stručnih kadrova u privredi SFRJ i privredi Srbije, ili oko 19%, odnosno 64% ukupnog broja zaposlenih sa visokom stručnom spremom. Međutim, učešće privrede Beograda u formiranju nacionalnog dohotka privrede SFRJ i SR Srbije, u poređenju sa prethodno navedenim procentima, osetno je niže (iznosilo je oko 9, odnosno 39%). Prema tome, ni ostvareni ekonomski rezultati — mereni učešćem u nacionalnom dohotku — ne opravdavaju ovako visoku koncentraciju zaposlenih stručnih

[7] Lični dohoci su, po pravilu, za sve kategorije stručnih kadrova bili veći u trgovini nego u industriji. Isti je slučaj i sa sredstvima zajedničke potrošnje, gde su razlike još veće nego kod ličnih dohodaka.

kadrova u privredi Beograda, posebno ne onih sa visokom stručnom spremom.

Osim prethodnog, na neracionalan teritorijalni raspored stručnih kadrova ukazuju i podaci o broju stručnih lica što traže zaposlenje. Naime, pretežan broj stručnih lica — naročito onih sa visokom stručnom spremom — koja traže zaposlenje skoncentrisan je u nekoliko značajnijih privrednih i administrativnih centara. Tako se, prema podacima za 1975. godinu, primera radi, od ukupnog broja lica sa visokom stručnom spremom (2.531 lice) koja su tražila zaposlenje na području uže Srbije — njih oko 86% (ili 2.177) nalazilo, odnosno bilo prijavljeno u Beogradu; slična je situacija i u drugim republikama (na Zagreb je otpadalo više od 65% lica sa visokom stručnom spremom koja traže zaposlenje; Ljubljanu više od 91%; Sarajevo više od 66%; Titograd više od 85% itd.).

Na drugoj strani, moglo bi se naći mnogo primera koji pokazuju da je nedostajanje stručnih, odnosno kvalifikovanih kadrova jedan od osnovnih uzroka duge i neracionalne investicione izgradnje, sporog uhodavanja novih proizvodnih kapaciteta, loše i neadekvatne organizacije rada (prvenstveno u tehničko-tehnološkom smislu) itd. — što sve ima za posledicu nisku rentabilnost proizvodnje, neadekvatan rast dohotka i akumulacije, a neretko je nedostajanje stručnih kadrova jedan od osnovnih uzroka slabog poslovanja i pojave gubitaka.

Nesumnjivo je da su pomenuti problemi u vezi sa stručnim kadrovima jedan od značajnih činilaca nedovoljne i neadekvatne iskorišćenosti postojećih kadrovskih potencijala, što se manifestuje u nedovoljnom intenzitetu, pre svega produktivnosti rada, a samim tim i nedovoljnom intenzitetu povećanja dohotka i akumulacije. Na postojanje značajnog raskoraka između angažovanja i korišćenja stručnih kadrova ukazuju i pojedine stručne analize, sačinjene u Privrednoj komori Jugoslavije.[8] One su pokazale, pored ostalog, da je u okviru radnog vremena — stepen iskorišćenosti zaposlenih sa visokom stručnom spremom u privredi iznosio svega oko 71%, zatim, da ova kategorija zaposlenih u svega 58,9% slučajeva obavlja poslove za koje je i potrebna visoka sprema itd. Inače ako se uporedi stanje u industriji i trgovini, onda ova druga delatnost po svim osnovama beleži slabije rezultate od ove prve. Uzroci nedovoljne iskorišćenosti znanja zaposlenih kadrova mogli bi se, svakako, tražiti i u domenu ove sumarne analize o neracionalnom granskom i teritorijalnom rasporedu stručnih kadrova, što, u određenoj meri, svoju potvrdu nalazi i u prethodno navedenim razlikama u (ne)efikasnosti korišćenja kadrova u trgovini i industriji.

---

[8] Vidi: »Glasnik PKJ«, br. 3/4, 1977.

Nepovoljna granska i teritorijalna »distribucija« stručnih kadrova, a u vezi s tim i nedovoljno i neadekvatno korišćenje njihovih znanja i sposobnosti, svakako da se mogu uvrstiti u uzroke, pored ostalih, nepovoljnih rezultata i trendova u kretanju produktivnosti rada, efikasnosti privređivanja i drugih kvalitativnih elemenata u našem dosadašnjem društveno-ekonomskom razvoju. Stoga se upravo razjašnjavanju tih problema u narednom periodu mora posvećivati znatno veća pažnja nego do sada, jer dostignuti nivo naše ekonomske razvijenosti već duže vremena zahteva prevagu kvalitativnih faktora (u odnosu na kvantitativne) u daljem razvoju proizvodnih snaga. Naravno, u tome poseban značaj ima stvaranje što ravnopravnijih uslova privređivanja u granama i delatnostima, zatim, odlučna orijentacija na policentrični privredni razvoj (umesto dosadašnjeg izrazito urbanog razvoja, usredotočenog na određeni broj krupnijih centara), pri čemu se mora voditi računa o paralelnom unapređivanju niza aspekata, odnosno segmenata društvenog i ekonomskog razvoja. Sem toga, planiranje i usmeravanje obrazovanja i usklađivanje njegove strukture sa stvarnim potrebama privrede jedna je od ključnih pretpostavki efikasnijeg i intenzivnijeg društveno-ekonomskog razvoja, kao i racionalnijeg korišćenja znanja i sposobnosti stručnih kadrova.

Radi ostvarivanja povoljnijeg rasporeda stručnih kadrova u odnosu na dosadašnje stanje moraće se koristiti, makar u prvo vreme, i određene stimulativne mere (veći lični dohoci, stanovi, druge beneficije), kojima je moguće postići racionalnije usmeravanje kadrova i zaposlenih u celini. Do saznanja o neophodnosti preduzimanja sličnih mera već se došlo u pojedinim sredinama, pa se, na toj liniji, i pristupilo odgovarajućim aktivnostima i donošenju adekvatnih rešenja.

### O slabostima regionalnog aspekta razvoja

Povodom teritorijalnog razvoja proizvodnih snaga treba reći sledeće: osim nedovoljno racionalnog rasporeda »ljudskog faktora«, a pre svega stručnih radnika, ni dosadašnji regionalni razvoj ni raspored materijalnih proizvodnih snaga ne bi se mogli oceniti kao sasvim zadovoljavajući. Naime, naš dosadašnji društveno-ekonomski razvoj ipak je bio u preteranoj meri orijentisan i oslonjen na manji broj privrednih i urbanih centara. Usled nedovoljnog uvažavanja elemenata policentričnog razvoja (ravnomernijeg regionalnog razvoja) naš ukupni društveno-ekonomski razvoj nije dovoljno optimalan.

Reč je, pre svega, o preteranoj koncentraciji privrednih kapaciteta, stanovništva, zaposlenih, pa i društvenih delatnosti

i drugih institucija u određenom broju centara, a naročito u republičkim i pokrajinskim administrativnim centrima. Na razmere ove koncentracije ukazuju i podaci o učešću osam republičkih i pokrajinskih centara u pojedinim makroekonomskim agregatima privrede SFRJ. Tako je, prema stanju u 1975, učešće ovih centara u ukupnom broju zaposlenih u društvenom sektoru Jugoslavije iznosilo 28,1%, u nacionalnom dohotku takođe 28,1%, u vrednosti osnovnih sredstava privrede 36,0%, u ostvarenim investicijama u osnovna sredstva 27,5% itd.

Ukoliko se dimenzije koncentracije sagledaju i nešto šire, onda se uočava da se u 40 najvećih gradova Jugoslavije (koji obuhvataju 10% opština) nalazi oko 34% ukupnog stanovništva zemlje, više od 49% zaposlenih u društvenom sektoru, uz 53% ostvarenih investicija u osnovna sredstva, 68% ukupne stambene izgradnje itd.

Ovakva koncentracija proizvodnih snaga, u manjem broju velikih gradskih centara, može se, sasvim sigurno, oceniti kao delimično neracionalna. Neracionalna prvenstveno sa dva aspekta.

Prvo, preterana koncentracija privrednih aktivnosti i stanovništva neminovno uslovljava i zahteva nesrazmeran rast društvenih troškova (svih vrsta, počevši od troškova same proizvodnje, preko stambenih, obrazovnih, zdravstvenih i drugih, pa do kulturno-zabavnih), što ima za posledicu da ekonomski efekti — mereni prvenstveno dohotkom i produktivnošću rada — nisu srazmerni i adekvatni uloženim sredstvima i raspoloživim ljudskim i proizvodnim potencijalima. Potvrda za ovo može se naći i u činjenici da je udeo osam republičkih i pokrajinskih centara, uzetih zajedno, znatno veći (za oko 8 procentnih poena) u osnovnim sredstvima privrede SFRJ nego u ostvarenom dohotku, ili učešće ovih gradova u ostvarenom dohotku Jugoslavije nije ništa veće od njihovog učešća u ukupnom broju zaposlenih. Primera za nesrazmeran obim društvenih troškova može se navesti mnogo. Tako se nivo opterećenosti dohotka po osnovu izdvajanja za opšte i zajedničke potrebe u velikim gradovima, po pravilu, kreće iznad prosečnog opterećenja za privredu SFRJ u celini; dalje, cene stanova su znatno veće u velikim gradovima: cena 1 $m^2$ stambene površine u 1977. bila je, u odnosu na prosečnu cenu u SFRJ, u Zagrebu veća za 21,1%, Ljubljani za 15,3%, Beogradu 10,1% itd.[9]

Drugo, preterana koncentracija proizvodnih snaga u manjem broju centara ima i niz indirektnih negativnih posledica po društveno-ekonomski razvoj, kojima se umanjuje efikasnost

[9] Pored toga, procent nerešenih zahteva radnika za dodelom stana daleko je veći, po pravilu, u velikim gradovima (u Beogradu je, na primer, taj procent u 1975. iznosio 27% u odnosu na ukupan broj radnika, prema 4,8% u Leskovcu ili 8,7% u Čačku itd.).

i racionalnost razvoja. To su, pre svega, negativni uticaji koji dolaze do izražaja u narušavanju i zagađivanju čovekove sredine (vode, vazduha i slično), prenatrpavanju prostora, zagušenosti saobraćaja itd. Pored toga, imajući na umu da se u dosadašnjem razvoju veoma značajnim elementima društvene reprodukcije nije poklanjala ni približno neophodna pažnja, a da su se problemi zaštite i unapređivanja čovekove sredine svojom akutnošću danas svrstali među naše prioritetne obaveze i zadatke — to će otklanjanje negativnih posledica takvog razvoja zahtevati značajna sredstva i investicije, a samim tim to će — kratkoročno gledano — sobom doneti relativno umanjivanje akumulacije, shvaćene u klasičnom smislu.

Tako je dosadašnja nedovoljna orijentacija na policentrični društveno-ekonomski razvoj, sa svoje strane, nepovoljno delovala i na akumulativnu i reproduktivnu sposobnost privrede, a samim tim i na razvoj društva u celini. Tim pitanjima i njihovim konkretnijim sagledavanjem — iako su ona dugoročnijeg karaktera — nedovoljno se do sada naše društvo bavilo. Istina, u tekućem Društvenom planu Jugoslavije značajna pažnja je posvećena i pitanjima i problemima ravnomernijeg regionalnog i prostornog razvoja i komplementarnom razvoju proizvodnih snaga, potrebi stvaranja manjih privrednih i urbanih centara i, na taj način, rasterećivanja velikih gradskih centara. U stvari, to su bitni ciljevi i zadaci naše razvojne politike, a od uspešnosti njihove realizacije u značajnoj meri ovisit će uspešnost i racionalnost našeg društveno-ekonomskog razvoja.

## O neracionalnom investiranju u obrtne fondove

Ne treba dokazivati da je investiranje u obrtne fondove (u povećanje zaliha) neophodan uslov i element svakog proizvodnog procesa; međutim, visina ovih ulaganja, kao i njihov odnos prema ulaganjima u osnovne fondove — bitan su činilac racionalnog i efikasnog ekonomskog razvoja. No, razmatrajući kretanja i odnose u proteklom periodu, može se zaključiti da su ulaganja u obrtne fondove u našoj privredi bila suviše visoka i, kao takva, znatnim delom neracionalna.

Kao prvi i osnovni pokazatelj neracionalnosti ulaganja u obrtne fondove može poslužiti deo (procenat) društvenog proizvoda koji je ulagan u zalihe, naročito u poređenju sa drugim razvijenijim privredama. Tako je prosečno učešće investicija u obrtne fondove u periodu 1970—1976. iznosilo više od 9% društvenog proizvoda (međutim, u pojedinim godinama, kakva je bila 1974, na primer, to učešće je nadmašivalo i 14%). Da su ulaganja u zalihe

preterano visoka i ekonomski neracionalna pokazuje i činjenica da su ta ulaganja u razvijenijim privredama nekoliko puta niža nego kod nas i, po pravilu, kreću se između 1 i 3% vrednosti društvenog proizvoda.[10]

I osnovna struktura investicija — odnos ulaganja u osnovne i obrtne fondove — pokazuje da ona nije bila adekvatna i dovoljno optimalna, odnosno da se preterano ulagalo u povećanje zaliha. To je imalo više negativnih posledica, pre svega, po efikasnost uloženih sredstava, odnosno po tempo, strukturu i efikasnost ekonomskog razvoja u celini.

U svim godinama (osim u 1972) udeo ulaganja u obrtne fondove kretao se iznad 1/4 ukupnih privrednih investicija, a za posmatrani period u celini (1970—1976) iznosio je više od 31% u proseku. Bilo je godina kada su ulaganja u obrtne fondove i premašivala 40% ukupnih privrednih investicija, što se može okarakterisati zaista kao nenormalna i ekstremna situacija, naročito ako se ima na umu da se u teoriji a i praksi ekonomskog razvoja taj odnos smatra optimalnim kada se kreće u relacijama 20 prema 80%, u korist ulaganja u osnovne fondove.[11]

I niz drugih indikatora, kao što su struktura osnovnih i obrtnih sredstava u privredi, zatim koeficijent stepena racionalnosti zaliha (odnos zaliha i prosečno korišćenih ukupnih obrtnih sredstava), koeficijent obrta ukupnih obrtnih sredstava (odnos tih sredstava prema ukupnom prihodu) i drugi, pokazuju da se značajan deo društvenih sredstava nedovoljno racionalno koristi.

Uzroci koji opredeljuju visoka ulaganja u obrtne fondove u našoj privredi su višestruki, a među najbitnije spadaju svakako sledeći: neadekvatna privredna i proizvodna struktura; nestabilni uslovi privređivanja; mogućnost da se proizvodi bez obzira na apsorpcionu moć tražnje i raspoloživi finansijski potencijal; nepotpuno rešeno pitanje kreditiranja prodaje, prvenstveno na domaćem tržištu i drugi.

Posledice visokog ulaganja u obrtne fondove, to jest u povećanje zaliha su višestruke: one su bile ne samo direktne nego i indirektne, kao što su: smanjene mogućnosti investiranja u osnovne fondove ili, pak, umanjene mogućnosti drugih vidova potrošnje; prekomerno zaduživanje (uzimanjem kredita); nepotrebno i neracionalno investiranje u osnovne fondove (izgradnja skladišnog prostora i slično); povećanje troškova poslovanja (osiguranje, održavanje); opadanje kvaliteta i konkurentnosti proizvoda

---

[10] Ipak, treba napomenuti da takvo upoređivanje podataka, iz određenih razloga, nije sasvim adekvatno (zbog metodologije obračuna društvenog proizvoda pre svega, a i drugih momenata).

[11] Vidi: Dr D. Vojnić, *Investicije i ekonomski razvoj*, Ekonomski institut, Zagreb, 1970.

(usled suviše dugog držanja proizvoda na zalihama); pojava gubitaka itd. Sve su to bili činioci koji su umanjivali kako tekući tako i budući dohodak i akumulaciju privrede i društva u celini.[12]

## O prelivanju nacionalnog dohotka u ruke stanovništva

1. Postoji više indikacija o tome da je tokom minulih desetak godina došlo do izvesnog neopravdanog prelivanja nacionalnog dohotka, mimo rada i rezultata rada, u ruke stanovništva, što je, sa svoje strane, nepovoljno delovalo na nivo akumulativne i reproduktivne sposobnosti privrede. Ovo prelivanje realizovano je u uslovima znatnog zaostajanja, ne samo dinamike nego i kvaliteta privrednog rasta, u odnosu na predviđanja (o čemu je ranije bilo govora).

Na dimenzije prelivanja u određenoj meri ukazuju i podaci o razlikama u ostvarenoj dinamici rasta nacionalnog dohotka i ukupnih prihoda stanovništva. Tako je u periodu 1967—1976. nacionalni dohodak nominalno povećan za oko 381%; međutim, primanja stanovništva istovremeno su porasla za oko 401%. I kada se posmatra samo protekli srednjoročni planski period (1971—1975), uočava se da se realni obim lične potrošnje stanovništva znatno brže povećavao (prosečna godišnja stopa rasta iznosila je 6,7%) nego realni društveni proizvod ukupne privrede (5,8%), što nije bilo u skladu ni sa utvrđenom politikom u tom planu (bilo je predviđeno da se lična potrošnja povećava sporije od rasta društvenog proizvoda).

Usled dinamičnog i natprosečnog rasta prihoda stanovništva osetno je povećano i njegovo učešće u formiranju ukupne novčane akumulacije. Dok je, na primer, u 1968. stanovništvo učestvovalo sa 1/4 (tačnije sa 25,1%) u formiranju ukupne novčane akumulacije, taj procenat u 1976. dostigao je nivo od oko 1/3 ukupne novčane akumulacije (tačnije 32,5%); istovremeno, udeo organizacija udruženog rada iz privrede smanjen je s 50,3% na 47,5%.

I kretanje štednje stanovništva ukazuje, na određen način, na izuzetno intenzivno jačanje kupovne moći stanovništva. Tako je u periodu 1968—1976. masa štednih uloga stanovništva uvećana gotovo 15 puta (sa 8,2 na 122,5 mlrd dinara), dok je, istovremeno, nacionalni dohodak uvećan oko 5,5 puta.[13] Inače, u formiranju ukupne neto finansijske štednje stanovništvo je, prema stanju na

---

[12] Pod pretpostavkom da je učešće investicija u obrtne fondove u društvenom proizvodu bilo za polovinu manje od ostvarenog, efekt toga iznosio bi oko 110 mlrd dinara za posmatrani period (1970 — 1976) — računato prema tekućim cenama.

[13] Naravno, štednja je porasla ne samo zbog povećanja prihoda već i zbog veće sklonosti stanovništva da ušteđevinu poverava finansijskim institucijama.

kraju 1976. godine, učestvovalo sa 56,6% (prema 13,8% u 1968. godini), što znači da je udeo svih ostalih sektora iznosio 43,4%.

Na drugoj strani, i pored intenzivnog rasta prihoda i izrazitog jačanja finansijske moći stanovništva, investiranje građana tokom poslednjih 5—6 godina uglavnom je stagniralo (izdaci za investicije u ukupnim troškovima stanovništva u 1976. učestvovali su sa 6,7%, prema 6,6% u 1970), što je, u neku ruku, svojevrsna anomalija. Posledice toga mogle bi se najbolje sagledati na primeru finansiranja stambene izgradnje, u kojoj se učešće ličnih sredstava građana gotovo permanentno smanjuje, što je u suprotnosti sa našim opredeljenjima i politikom utvrđenom i na Desetom kongresu SKJ i u tekućem društvenom planu, a što nije u skladu ni sa izrazitim jačanjem finansijske moći stanovništva. Pored ostalog, to ima za posledicu nesrazmerno opterećenje dohotka privrede obavezama za stambenu izgradnju, koja, i pored toga, ne daje ni približno zadovoljavajuće efekte (posmatrano prvenstveno kroz tempo zadovoljavanja stambenih potreba). Uzroci takvog stanja su veoma dobro poznati, a oni se prevashodno nalaze u domenu dosadašnje stambene politike i na onim područjima sistema i ekonomske politike koja su u tesnoj vezi sa stambenom.

2. Uz to i analitička razmatranja takozvane interne raspodele dohotka uglavnom se svode na sagledavanje odnosa između izdvajanja za lične dohotke i akumulaciju, pri čemu se, najčešće, gube iz vida izdvajanja za zajedničku potrošnju u organizacijama udruženog rada. Međutim, upravo su ta izdvajanja poslednjih godina rasla daleko brže nego lični dohoci ili ostvareni dohodak. Na primer, dok je u 1971. godini učešće izdvojenih sredstava za zajedničku potrošnju OUR u privredi u dohotku iznosilo 4,6%, ono je u 1977. godini dostiglo 7,6%, odnosno u ovom periodu ta sredstva su povećana 6,5 puta (sa 5,7 na 36,7 mlrd dinara), a ostvareni dohodak samo — 3,9 puta. Tako su i u godinama kada su lični dohoci zaostajali za rastom produktivnosti rada (ili su realno i smanjivani), izdvajanja za zajedničku potrošnju imala intenzivan porast i time je u određenoj meri nadoknađivano zaostajanje ličnih dohodaka.

Prema tome, i pored opravdanih razloga za brži rast izdvajanja u fondove zajedničke potrošnje (zbog uvođenja toplih obroka, regresa za godišnje odmore, dodatnih sredstava za stambenu izgradnju i slično), ipak ovakav raskorak, zabeležen u odnosu na rast dohotka, ne bi se mogao označiti u celini racionalnim, budući da se samo tokom šest godina udeo sredstava zajedničke potrošnje u nacionalnom dohotku uvećao za više od 65%. I to je, svakako, jedan od činilaca (mada se ne može uvrstiti u najbitnije) umanjivanja akumulativne sposobnosti privrede. Zbog toga, kada se razmatra interna raspodela dohotka i uticaj ličnih dohodaka na akumulativnu sposobnost privrede, ne bi se smela zanemariti

ni izdvajanja za zajedničku potrošnju i njihov uticaj. I ova izdvajanja ubuduće bi morala u većoj meri zavisiti od dohotka i njegovog rasta.

## O nerešenom pitanju ekstradohotka

I pored toga što je i Ustavom od 1974. i Zakonom o udruženom radu »naloženo« da se reguliše pitanje i upotreba dela dohotka koji je rezultat izuzetnih pogodnosti na tržištu ili drugih izuzetnih pogodnosti (prirodni uslovi i drugi) u ostvarivanju dohotka, mi u praksi još nemamo elemente ni kriterijume na osnovu kojih bi bilo moguće što adekvatnije identifikovati i posebno iskazivati taj deo dohotka, a samim tim i usmeravati ga u proširivanje materijalne osnove rada; u stvari, to pitanje još nije i normativno regulisano (kako je to predviđeno članovima 111. i 124. Zakona o udruženom radu).

Nerešeno pitanje utvrđivanja i usmeravanja dela dohotka koji je rezultat izuzetnih tržišnih i drugih pogodnosti takođe bi se moglo uvrstiti među činioce umanjivanja akumulativne sposobnosti privrede. Naime, zbog nepostojanja adekvatnih kriterijuma za njegovo identifikovanje i izdvajanje, sigurno je da se značajna masa tog dela dohotka koristi, umesto za proširenje materijalne osnove rada (to jest za akumulaciju), za tekuću, pre svega ličnu potrošnju. Određene indikacije za ovo mogu se naći i u kretanju nivoa ličnih dohodaka u onim granama koje, po pravilu, imaju određene pogodnosti za ostvarivanje takvog dohotka (ekstradohodak), mimo sopstvenog rada. Primera radi, nivo čistog ličnog dohotka po radniku u 1977. bio je, u poređenju sa prosečnim ličnim dohotkom u privredi SFRJ, u elektroprivredi veći za 31%, u proizvodnji nafte i gasa za 57%, u proizvodnji derivata nafte za 51%, u cevovodnom transportu za 100%, kod usluga u oblasti prometa za 38% itd.; pored toga, u svim ovim granama nivo zajedničke potrošnje po radniku pokazuje uglavnom još i veće razlike.

Prema tome, ovako velike razlike u nivou ličnih dohodaka, ili u sredstvima zajedničke potrošnje, kod pojedinih grana sigurno je, u određenoj meri, posledica i neadekvatnog iskazivanja dela dohotka koji je rezultat tržišnih, prirodnih ili nekih drugih pogodnosti, što im omogućuje da i po tom osnovu, mimo sopstvenog rada i rezultata rada, povećavaju nivo lične potrošnje, na štetu izdvajanja za akumulaciju. Stoga, definisanje kriterijuma i merila (zakonima republika i pokrajina i samoupravnim sporazumima), na osnovu kojih bi se utvrđivao i izdvajao deo dohotka koji je rezultat posebnih tržišnih, prirodnih i drugih okolnosti i pogodnosti, kao i postupak za njegovo izdvajanje i raspoređivanje — ima značaja ne samo za dosledno sprovođenje samoupravnog principa raspodele prema radu i rezultatima rada već i za jačanje akumulativne sposobnosti privrede. Ova obaveza predviđena je i Rezo-

lucijom o politici ostvarivanja Društvenog plana Jugoslavije u 1978. godini; međutim, evidentno je da se i nadalje kasni sa realizacijom tog značajnog zadatka.

## O problemima i praksi pokrivanja gubitaka

Gubici su jedan od akutnih problema našeg društveno-ekonomskog razvoja. Pri tom, njegova težina se ne smanjuje, već se čak i povećava. I u godini kakva je bila 1977 — sa značajnim povećanjem proizvodnje i produktivnosti, a i poboljšanjem nekih drugih kvaliteta u privređivanju — privreda je imala oko 15 milijardi dinara gubitaka.

Suštinski gledano, problem gubitaka svodi se ne samo na njihov enormno visoki obim nego i na način i sistem pokrivanja. Nesumnjivo je da je dosadašnji sistem (bolje reći dosadašnja praksa pokrivanja gubitaka), svojim funkcionisanjem, etatizirao u značajnoj meri kategoriju gubitaka, rizika i ekonomske odgovornosti. To je bila, a izgleda da je i danas, jedna od većih prepreka razvoju zdravog i uspešnijeg sistema proširene reprodukcije. Naročito su: neadekvatna politika i struktura investicija (koja se delom i nadalje reprodukuje); dugi rokovi izgradnje odnosno ostvarivanje investicija; neoptimalni kapaciteti, pojava uskih grla i njihovo sporo eliminisanje; neusklađenosti proizvodnje sa apsorpcionim mogućnostima tržišta, često nerazvijeni samoupravni i neadekvatni dohodovni odnosi — bili činioci koji dovode do pojave gubitaka, a time i do umanjivanja akumulativne i reproduktivne sposobnosti, do umanjivanja dohotka i mogućnosti finansiranja tekuće potrošnje, čije su potrebe, s obzirom na nedostajanje sredstava, najčešće zadovoljavane i deficitnim finansiranjem, deljenjem i onoga što nije ostvareno i slično.

Sve su to pitanja i problemi kojima se u narednom periodu mora posvećivati daleko veća pažnja, a dosledna primena našeg pozitivnog zakonodavstva (posebno onog koje reguliše pokrivanje gubitaka i racionalno saniranje organizacija koje posluju sa gubicima) i dohodovno povezivanje organizacija udruženog rada predstavljaće najsigurniji put za otklanjanje uzroka koji dovode do gubitaka, odnosno do neracionalne i neekonomične proizvodnje i samih investicija. Pri tome, imajući na umu upravo dosadašnje slabosti u pokrivanju gubitaka, trebalo bi preispitati i samu definiciju i kategorizaciju pojma gubitaka. Mi bismo, inače, morali imati precizno utvrđene kriterijume na osnovu kojih bi se moglo razgraničavati kada su gubici posledica objektivnih a kada subjektivnih činilaca, i zatim, polazeći od toga, trebalo bi voditi selektivnu politiku pokrivanja gubitaka i njihove sanacije. Naravno, pokrivanje gubitaka mora biti prevashodno stvar osnovne organizacije koja slabo posluje i onih sa kojima je ona dohodovno povezana, a tek na kraju stvar šire društvene solidarnosti.

Dragutin V. Marsenić

# Determinante i opredeljenja budućeg društveno-ekonomskog razvoja

## Dostignuti nivo ekonomskog i društvenog razvoja

1. U periodu posle drugog svetskog rata, dužem od tri decenije, Jugoslavija je ostvarila veoma brz ekonomski i društveni razvoj. Njen društveni proizvod se u razdoblju od 1947. do 1977. prosečno godišnje uvećavao za po 6,2%.[1] Na kraju posmatranog perioda (1977. godine) društveni proizvod je bio šest puta veći nego na početku (1947. godine). Društveni proizvod po stanovniku je u posmatranom periodu bio učetvorostručen. Privredni rast nije, međutim, bio ujednačen. U prvih pet godina (1947—1952) bio je veoma spor i stopa rasta društvenog proizvoda imala je skroman nivo od svega 2% prosečno godišnje. Početni koraci u industrijalizaciji zemlje i specifična struktura investicija (u kojoj su preovlađivala dugoročna ulaganja u crnu i obojenu metalurgiju, mašinogradnju,

[1] Svi podaci koji su korišćeni u ovom radu su neposredno preuzeti ili izvedeni iz publikacije »Samoupravni društveno-ekonomski razvoj Jugoslavije 1947 — 1977«, statistički prikaz, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1978.

energetiku, hemijsku industriju i u krupnu saobraćajnu infrastrukturu), sa relativno dugim aktivizacionim periodom, mogli su da se potvrde u visokoj stopi rasta društvenog proizvoda tek nakon 1952. godine. Relativno niža stopa privrednog rasta u prvih pet godina naše industrijalizacije proistekla je i iz nepovoljnih međunarodnih prilika u kojima se naša zemlja tada našla nastojeći da ostvaruje sopstveni put razvoja socijalizma i štiteći svoju nezavisnost.

U periodu od 1953. do 1964. godine Jugoslavija postiže gotovo najbrži privredni rast u svetu. Društveni proizvod se u tih dvanaest godina prosečno godišnje uvećava po stopi od 8,6%. U toj stopi rasta kumulirani su efekti (a) ulaganja u prethodnom petogodišnjem periodu; (b) uravnoteženije strukture investicija iz ovog perioda (1953—1964) u kojoj su značajnog udela imale i investicije u poljoprivredu i lakoprerađivačku industriju koje se dosta brzo efektuiraju; (c) razvoja privrednog i društvenog sistema zasnovanog na samoupravljanju. Privredni rast u poslednjem periodu od trideset godina (1956—1977) nešto je sporiji od proseka ostvarenog u celokupnom posleratnom razdoblju (6,2%) i znatno sporiji nego u periodu 1953—1964. godine (8,2%). No, i pored toga sa stopom rasta od 5,8% prosečno godišnje Jugoslavija je u periodu 1965—1977. godine imala brži razvoj nego svetska privreda. Taj razvoj je bio znatno brži od onog u razvijenim kapitalističkim zemljama i zemljama u razvoju, a približno je bio jednak razvoju socijalističkih zemalja. Usporeniji privredni rast u poslednjem posmatranom periodu objašnjava se sa dve grupe činilaca. Prvu čine neusklađenosti u proizvodnoj strukturi. Reč je o zaostajanju u proizvodnji primarnih proizvoda i energije za potrebama prerađivačke industrije, te su u njoj zbog toga nedovoljno korišćeni raspoloživi proizvodni fondovi. Pored toga, osetno zaostaju celokupan tercijarni sektor i privredna infrastruktura. To je takođe usporavajuće delovalo na ukupan privredni rast. Drugu grupu činilaca predstavljaju otvorena pitanja u domenu privrednog sistema. Celokupan period od 1965. do 1977. godine ispunjen je intenzivnim traganjima za novim oblicima i sadržinom samoupravljanja. Udruženi rad i udruživanje rada i sredstava su iskristalisani kao fundamentalna opredeljenja našeg privrednog sistema. Ostvarivanje tih opredeljenja delimično je ometano zahtevima i praksom državne intervencije u privredi. Najveću smetnju tom opredeljenju činila je, međutim, doktrina tržišnog spontaneiteta i slobodnog »samoupravnog« preduzetništva. Ona je, bez svake sumnje, imala negativne implikacije na privredni rast i efikasnost proizvodnje.

Nezavisno, međutim, od navedenih fluktuacija u stopi rasta društvenog proizvoda, njena veličina od 6,2% u periodu dužem od tri decenije može se oceniti kao visoka i među najvišima u svetu.

2. Ostvareni privredni rast je bio nesumnjivo rezultat izvanredno intenzivne investicione aktivnosti. Jugoslavija je u posma-

tranom periodu izdvajala za fiksne investicije od 28 do 35% društvenog proizvoda, odnosno za fiksne investicije u privrednim delatnostima od 18 do 25%. Visoka investiciona aktivnost imala je za rezultat brzu ekspanziju proizvodnih fondova i rast zaposlenosti. Proizvodni fondovi u društvenom sektoru privrede rasli su u periodu 1952—1975. godine po stopi od 8% prosečno godišnje. To je približno jednako stopi rasta društvenog proizvoda društvenog sektora privrede (7,2%). Poređenje dve poslednje stope rasta sugeriše zaključak da nije zabeležen napredak u efikasnosti upotrebe proizvodnih fondova. Zaposlenost je prosečno godišnje povećavana po relativno visokoj stopi rasta od 5,1% (u periodu 1948—1977. godine). Niži rast zaposlenosti od rasta društvenog proizvoda društvenog sektora privrede (7,2—5,1 = 2,1%) i od rasta osnovnih proizvodnih fondova (8,2 — 5,1 = 3,1) ukazuje na odgovarajući prosečan godišnji rast produktivnosti (2,1%) i tehničke opremljenosti rada (3,1%). Kao rezultat pomenute dinamike, proizvodni fondovi su u 1977. godini šest puta veći nego u 1953, a zaposlenost — tri puta. U istom periodu udvostručena je produktivnost rada.

3. Privredni rast je, po pravilu, praćen i progresivnim promenama u proizvodnoj strukturi. Ovo pravilo se potvrđuje i na primeru jugoslovenske privrede. Njega najbolje ilustruje činjenica da je bržim (natprosečnim) rastom (9,1%) i povećanjem proizvodnje četrnaest puta (u 1977, u odnosu na 1947. godinu) industrija povećala udeo u formiranju društvenog proizvoda sa 18,2% (1947) na 37,2% (1977). Progresivne promene su izvršene i u strukturi industrijske proizvodnje. Ovo pokazuje činjenica da je proizvodnja sredstava za rad u 1977. godini 27,8 puta veća nego u 1947, dok je proizvodnja materijala za reprodukciju i potrošne robe povećana blizu 12,7 puta. Brži rast proizvodnje sredstava za rad od materijala za reprodukciju ukazuje na to da su promene u strukturi industrijske proizvodnje dovele do vidnog raskoraka između te dve grupe dobara. Zbog nestašice sirovina i reprodukcionih materijala nedovoljno se koriste kapaciteti prerađivačke industrije, a njihov obiman uvoz dovodi do deficita platnog bilansa. Pred jugoslovenskom privredom je složen i dugoročan zadatak da balansiranjem svoje proizvodne strukture, pre svega u domenu industrije, savlađuje sirovinsku barijeru. Za rešavnje tog problema bitan je uslov održavanje visoke stope privrednog rasta, uklanjanje deficita platnog bilansa, dalji rast zaposlenosti i povećavanje efikasnosti proizvodnje.

4. Ostvarenim privrednim rastom u razdoblju posle drugog svetskog rata Jugoslavija je uspela da smanji nasleđene razlike u nivou razvijenosti u odnosu na razvijene kapitalističke zemlje. Po nivou ostvarenog *per capita* društvenog proizvoda (koji prelazi visinu od hiljadu dolara), ona se danas svrstava u grupu srednje razvijenih zemalja. I mnogi drugi indikatori njene ekonomske i društvene razvijenosti upućuju na navedeni zaključak. Tu, pre

svega, spada dominirajuće učešće industrije u njenoj proizvodnoj strukturi (37,2%) i izvozu (91%), preovlađujući udeo nepoljoprivrednog u strukturi ukupnog stanovništva (68,9%), izvanredno razvijena socijalna infrastruktura, koja obuhvata zdravstvo, školstvo, nauku, fizičku kulturu, raznovrsne oblike socijalne zaštite čoveka i slično.

## Institucionalna osnova društveno-ekonomskog razvoja do nastanka koncepta i prakse udruženog rada

1. Društveno-ekonomski sistem Jugoslavije se već početkom pedesetih godina zasniva na samoupravljanju. Ono (samoupravljanje) predstavlja osnovno društveno opredeljenje Jugoslavije. Po svojoj bitnoj društveno-ekonomskoj sadržini i socijalnoj misiji samoupravljanje je do sada u istoriji najradikalniji zahvat na putu oslobađanja čoveka od raznovrsnih oblika njegove otuđenosti i eksploatacije. Zalažući se za uspešno ostvarivanje samoupravljanja u sopstvenom socijalnom ambijentu, za potvrđivanje njegovih etičkih i ekonomskih potencija Jugoslavija je preuzela time na sebe i veliku istorijsku odgovornost u savremenom svetu klasne eksploatacije i podržavljenih društvenih struktura.

2. Samoupravljanje kao osnova jugoslovenskog društvenog i privrednog sistema, kao doktrina i opredeljenje, te kao živa društvena praksa nema istorijske tradicije. Kratkotrajna iskustva Pariske komune iz 1871. godine u kojoj su radnici prvi put pokušali da ostvare upravljanje proizvodnjom, te Marksove teorijske refleksije na ta iskustva nudili su, doduše, neku opštu naučnu i idejnu platformu. Ona, međutim, nisu bila dovoljna da posluže kao obrazac za ugledanje, kao »model« koji se može jednostavno primeniti. Otuda jugoslovensko samoupravljanje nosi sva obeležja »originalnosti« u dugoročnom istorijskom trendu razvoja ljudskog društva, te društvenih i privrednih sistema i u svom je dosadašnjem razvojnom toku bilo praćeno brojnim i raznovrsnim teškoćama na koje su, po pravilu, »osuđene« svaka nova društvena teorija i praksa. Mada je suština samoupravljanja ostajala uvek ista — oslobađanje čoveka od svih oblika ekonomske otuđenosti i eksploatacije — ono je ipak u svome razvoju na pojedine aspekte tog oslobađanja stavljalo različite akcente.

Samoupravljanje je, po prirodi stvari, u jednom dužem vremenskom razmaku bilo zaokupljeno sužavanjem uloge države u domenu ekonomskog odlučivanja o onom delu nacionalnog dohotka i društvenog proizvoda koji je namenjen investicijama u privredi i zajedničkoj potrošnji. Iako su ulagani napori da radni kolektivi privrednih preduzeća postanu osnovni subjekti raspolaganja sredstvima za investicije i donošenja investicionih odluka, te da ostvaruju uticaj na obim sredstava izdvajanih za zajedničku

potrošnju i na upotrebu tih sredstava, ipak je sve do sredine šezdesetih godina država u ovom domenu imala presudnu ulogu. U celini posmatrano, sistem se relativno dosta sporo oslobađao svojih etatističkih primesa. Delom se to objašnjava objektivnim okolnostima (jer su se angažovanjem društveno-političkih zajednica mogla najlakše da mobilišu investiciona sredstva za realizaciju krupnih privrednih projekata i sredstva za funkcionisanje i razvoj društvenih delatnosti), a delom je to rezultat i određenih otpora kojih smo imali u razdoblju samoupravne transformacije društvenog i privrednog sistema.

Prelomni moment u razvoju našeg društvenog i privrednog sistema i njegovom oslobađanju od etatističkog odlučivanja bila je privredna i društvena reforma, preduzeta sredinom 1965. godine. Ona je značila radikalan zaokret ka obezbeđivanju samoupravne autonomije jugoslovenskim preduzećima. Njome je pretežni deo akumulacije i uopšte sredstava za investicije bio ostavljen na raspolaganje preduzećima. Sistem je u celini bio orijentisan na oslobađanje ukupnih privrednih tokova od etatističkog arbitriranja i na afirmaciju ekonomskih kriterija u ekonomskom odlučivanju, a posebno u odlučivanju u domenu proširene reprodukcije. Velika disperzija sredstava za investicije do koje je došlo u uslovima raspolaganja akumulacijom od strane privrednih preduzeća je, po prirodi stvari, nametala potrebu za iznalaženjem društvenih mehanizama radi obezbeđivanja njihove neophodne mobilnosti i koncentracije. Rešenje je potraženo u aktiviranju bankarskog mehanizma. Upravljanje poslovnim bankama trebalo je da bude u funkciji preduzeća i drugih institucija koje su se javljale u ulozi njihovih osnivača.

Funkcionisanje sistema je bilo praćeno i znatnim teškoćama. U preduzećima su se počele ispoljavati i uzimati maha pojave monopolizacije upravljanja od strane užih rukovodećih i stručnih »garnitura« ili takozvane tehnostrukture. U mnogim slučajevima, naročito u preduzećima koja su predstavljala velike i složene poslovne sisteme, nivoi upravljanja su se sve više udaljavali od neposrednih proizvođača. Otuđenost radnika od uslova i rezultata svoga rada javljala se u samim preduzećima i u sasvim novom svetlu u odnosu na etatističku otuđenost koja joj je prethodila. Ni bankarski mehanizam u svome praktičnom funkcionisanju nije uvek dosledno potvrđivao samoupravnu motivaciju s kojom je bio reformisan. Ponekad je uzak krug ljudi u bankama odlučivao o krupnim finansijskim sredstvima i njihovoj kreditnoj alokaciji. Kako se ubrzo pretežni deo slobodnih finansijskih sredstava za investicije našao koncentrisan u bankama, došlo je do velike zavisnosti privrednih organizacija od banaka. Koristeći se bankarskim kreditima za finansiranje proširene reprodukcije, privreda je sve više postajala dužnik banaka. Otplate kredita i kamate angažovale su zbog toga lavovski deo bruto akumulacije (izdvajanja za

poslovni fond i amortizacija) privrednih organizacija, a u pojedinim godinama su i prelazile iznos bruto akumulacije. To je, takođe, bio jedan od vidova otuđivanja radnika od dohotka koji su ostvarivali i akumulacije koju su u procesu raspodele formirali.

Za pomenute pojave privredne organizacije su tražile adekvatnija samoupravna rešenja. Započet je proces osamostaljivanja delova preduzeća u obliku radnih jedinica. Činjeni su napori da se odlučivanje o dohotku sa najviših upravljačkih nivoa u preduzeću spusti u radne jedinice, i samoupravne nadležnosti radnih jedinica su povećavane. Ipak su se tome u mnogo slučajeva suprotstavljale one upravljačke i rukovodeće grupe u privrednim organizacijama kojima je na taj način iz ruku izmicala moć odlučivanja i na njoj zasnovan privilegovan položaj. Na veliku zavisnost od banaka privredne organizacije su reagovale osnivanjem »svojih« internih banaka. To je naročito bio slučaj kod većih preduzeća koja su se sastojala iz više relativno osamostaljenih delova. Interne banke su bile prvi pokušaj finansijskog samoorganizovanja privrede. Preko njih su relativno samostalne ekonomske jedinice udruživale sredstva za razvoj i zajednički finansirale svoje razvojne programe i tekuće poslovanje. Svoju društveno-ekonomsku afirmaciju pokušaj formiranja internih banaka je našao u daljem razvoju bankarskog sistema, u razvijanju odnosa udruženog rada početkom sedamdesetih godina. Do tada, međutim, interne banke nisu osetnije doprinele tome da akumulacijom raspolažu radnici u preduzećima.

Svi pomenuti i neki drugi problemi iz ovog perioda, kao i napori privrede da sama svojom praksom traži nove oblike organizovanja, dali su podsticaja traganju za novim samoupravnim rešenjima u privrednom sistemu u celini. Uzimajući u obzir stečena iskustva u razvoju samoupravljanja, ta rešenja su morala da zadovolje bar dva sledeća zahteva:

Prvo, upravljanje uslovima proizvodnje, proizvodnjom i njenim rezultatima valjalo je u najvećoj meri približiti radnicima i u tom smislu je trebalo tražiti nove oblike njihovog organizovanja u procesu reprodukcije. U oblicima organizovanja društvene reprodukcije neposredno se potvrđuje odgovarajući društveni odnos. Otuda to pitanje nije samo organizaciono već je i od suštinskog značaja za ukupan društveno-ekonomski sistem.

Drugo, upravljanje od strane radnika u osnovnoj ćeliji njihove ekonomske organizovanosti treba da bude društveni čin, izraz njihovog zajedništva i povezanosti sa drugim radnicima i njihove povezanosti sa celokupnim društvenim okruženjem.

Valjalo je sprečiti svaki oblik osamostaljivanja takve ekonomske organizovanosti koja se graniči sa grupno-svojinskim mentalitetom. Takođe je trebalo prevazići stanje u kome su društveno-političke zajednice, a ne radnici u oblicima njihove ekonomske organizovanosti, zaštitnici zajedništva i širih društvenih interesa.

S tim društvenim preokupacijama početkom sedamdesetih godina šire se koncipira sistem udruženog rada.

## Sistem udruženog rada kao determinanta i opredeljenje budućeg društveno-ekonomskog razvoja

Sistem udruženog rada svoje prve institucionalne konture dobija u ustavnim amandmanima, usvojenim u jesen 1971. Društvena opredeljenja u ovom pravcu bila su nešto ranije snažno manifestovana na Drugom kongresu samoupravljača, održanom u Sarajevu juna iste godine. Ustav SFRJ iz 1974. dao je zaokružen koncept sistema udruženog rada. Detaljnija razrada tog sistema sadržana je u Zakonu o udruženom radu, koji je usvojen krajem 1976. Sa aspekta normativnog definisanja sistema udruženog rada od velikog značaja je i Zakon o osnovama sistema društvenog planiranja i o društvenom planu Jugoslavije, koji je usvojen početkom 1976. Sistem odnosa udruženog rada najneposrednije se potvrđuje u raspolaganju i raspodeli dohotka od strane radnih ljudi. Otuda je njegova operativna razrada našla odgovarajuće mesto u Zakonu o utvrđivanju i raspoređivanju ukupnog prihoda i dohotka, koji je usvojen decembra 1977. godine. Zakonom o osnovama kreditnog i bankarskog sistema, donetim početkom 1977, učinjen je napor da se banke transformišu u takozvane finansijske asocijacije udruženog rada, a Zakonom o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima sa inostranstvom iz 1977. data su rešenja kojima i organizacije udruženog rada postaju subjekti odgovorni za sticanje i upotrebu deviza, odnosno za davanje kredita inostranstvu i za njihovo uzimanje iz inostranstva.

U svim pomenutim normativnim dokumentima sadržane su i odrednice, društvena opredeljenja budućeg društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije. Na tim se institucionalnim opredeljenjima ostvaruje Društveni plan razvoja Jugoslavije od 1976. do 1980. To su takođe institucionalne osnove od kojih se polazi pri već započetom radu na pripremanju Društvenog plana razvoja Jugoslavije od 1980. do 1985. godine.

Sistemom odnosa udruženog rada u svakoj fazi njegovog institucionalnog oblikovanja bile su zaokupljene i teorijske rasprave. On je u svom najširem politekonomskom poimanju, kao i sa užih aspekata, teorijski izučavan od velikog broja jugoslovenskih ekonomista, i o njemu već danas postoji obimna literatura.

U daljem izlaganju determinante i opredeljenja budućeg društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije tražićemo u okviru sledećih pitanja: (a) subjekti društveno-ekonomskog razvoja i njihova organizaciona, upravljačka i motivaciona struktura; (b) metodi povezivanja subjekata društveno-ekonomskog razvoja i (c) idejni društveno-ekonomski aspekti finansijskog organizovanja udruženog rada.

*Subjekti društveno-ekonomskog razvoja*

1. Sistem udruženog rada ima svoju specifičnu organizacionu strukturu čija je društvena funkcija da obezbedi upravljanje radnih ljudi društvenom reprodukcijom. Polazni i najznačajniji oblik te organizacione strukture je osnovna organizacija udruženog rada. Radni ljudi se udružuju u osnovne organizacije udruženog rada da bi radom sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini proizvodili materijalna dobra i usluge, i u procesu razmene tih dobara i usluga sticali dohodak. Dohodak (kao izvor zadovoljavanja njihovih potreba) na taj način je osnovni motiv njihovog udruživanja u osnovne organizacije. Radna i tehnološka zaokruženost proizvodnog procesa te mogućnost potvrde rezultata proizvodnog procesa kao vrednosti u razmeni temeljne su pretpostavke formiranja osnovnih organizacija udruženog rada. Dohodak osnovne organizacije je društvena svojina, jer je stečen radom sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini. Njime upravljaju i o njegovoj raspodeli odlučuju radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada.

Dohodak je izvor sredstava za ličnu potrošnju radnika. Iz njega se deo izdvaja za zadovoljavanje njihovih potreba na kolektivnoj osnovi (zajednička potrošnja). Najzad, iako po važnosti na prvom mestu, on je izvor sredstava za proširenu reprodukciju i za neophodne rezerve. Proporcije raspodele dohotka za pomenute namene kojima se pri već datom dohotku bitno određuje sadašnji životni standard (lična i zajednička potrošnja) i mogućnosti budućeg razvoja (akumulacija i rezerve) utvrđuju radni ljudi u osnovnim organizacijama.

Za razumevanje celokupnog sistema udruženog rada od bitne je važnosti da se ima na umu da je osnovna organizacija prvenstveno subjekt u složenim procesima udruživanja rada i sredstava, a ne osamostaljeni i autarkični mikroprivredni entitet. Pre svega, svaka osnovna organizacija udruženog rada obavezno je udružena u radnu organizaciju i samo u okviru nje može postojati i funkcionisati. Štaviše, osnovne organizacije se i formiraju unutar radne organizacije kada su ispunjeni uslovi o kojima je napred bilo reči. Radna organizacija je, prema tome, prvi oblik povezivanja osnovnih organizacija i udruživanja rada i sredstava. Sistem udruženog rada je u organizacionom pogledu komponovan i iz mnogih drugih složenijih oblika udruživanja rada i sredstava. Zakon o udruženom radu u tom pogledu predviđa složene organizacije udruženog rada, zatim poslovne zajednice, samoupravne interesne zajednice materijalne proizvodnje i zajednice udruženog rada za međusobnu plansku i poslovnu saradnju. Pored ovih oblika udruživanja u privredi, ostavljena je mogućnost da praksa iznalazi i druge pogodne forme. Povezivanje osnovnih organizacija udruženog rada iz privrede i onih koje se bave »proizvodnjom« usluga neprivrednog karaktera ostvaruje se putem samoupravnih interesnih zajednica koje su takođe svojevrsni oblik udruživanja rada i sredstava.

Institucionalne potencije našeg budućeg društveno-ekonomskog razvoja upravo su sadržane u udruživanju osnovnih organizacija udruženog rada. Osnovne organizacije su već zbog podele rada koja postoji u privredi upućene na međusobnu saradnju. U pomenutim oblicima udruživanja ta saradnja dobija organizovan i unapred programiran društveni tok. Time se prevazilazi spontanost tržišnih veza koja je praćena brojnim ekonomskim i društvenim neracionalnostima. Udruživanjem se, po pravilu, unapred definišu proizvodni zadaci i orijentacija svakog subjekta udruživanja, razrađuje zajednička strategija razvoja asocijacije u celini, definišu odnosi asocijacije prema širem okruženju i slično. Udruživanje se javlja kao bitna društvena pretpostavka efikasnog poslovanja osnovnih organizacija. One u udruživanju stiču mogućnosti potpunijeg korišćenja »sopstvenog« proizvodnog potencijala, redovnijeg snabdevanja potrebnim faktorima proizvodnje, sigurnije prodaje svojih proizvoda, većeg stepena specijalizacije, te usredsređivanja proizvodnih napora na manji broj proizvoda ili delova proizvoda. Udruživanje je neophodno i radi držanja koraka sa savremenim tehničkim i tehnološkim progresom. Naime, tehnički progres stalno pomiče na više (povećava) obim proizvodnje (veličinu serije) koji se smatra optimalnim, nudeći na taj način nove mogućnosti korišćenja efekata ekonomije obima. Novi razvojni projekti koji imaju ambiciju da slede tokove savremene tehnike i tehnologije mogu se ostvarivati samo visokom koncentracijom finansijskih sredstava. Udruživanje sredstava se, prema tome, javlja kao institucionalni oblik kojim sistem udruženog rada odgovara na zahteve savremenog tehničkog i tehnološkog progresa.

Jugoslovenska privreda još nije kompletirala svoju infrastrukturnu mrežu (saobraćajnice, vodoprivredni objekti, lučki kapaciteti i slično). Za te svrhe je neophodno udruživanje sredstava velikog broja osnovnih organizacija udruženog rada. Sasvim je izvesno da se bez tog udruživanja u ovom domenu ne mogu postići bilo kakvi rezultati. Udruživanjem ovde treba da se zamene etatistički oblici centralizacije sredstava što su se još održali.

Udruživanje rada i sredstava ima značajnu funkciju prevazilaženja strukturnih neusklađenosti u privredi. Naime, pomenuti organizacioni oblici udruživanja rada i sredstava su u stvari asocijacije osnovnih organizacija udruženog rada iz različitih sektora društvene reprodukcije. Njihova funkcionalna povezanost i uzajamna zavisnost upućuje ih na zajedničko usklađivanje svojih kapaciteta. Time se prevazilaze situacije u kojima se, zbog nedovoljnosti kapaciteta u proizvodnji sirovina ili nekog drugog inputa, ne mogu u dovoljnoj meri koristiti kapaciteti u proizvodnji finalnih dobara, ili obrnuto.

Udruživanjem rada i sredstava treba da se uspostavljaju i neposrednije veze između osnovnih organizacija koje se bave proizvodnjom i onih koje svoju aktivnost obavljaju u domenu prome-

ta. Ono na taj način treba da omogući da proizvodnja svojim asortimanom i kvalitetom proizvoda u što većoj meri i bez nepotrebnih promašaja odgovara na zahteve privrede i društva. Osnovne organizacije u oblasti prometa udruživanjem sa proizvodnim organizacijama postaju neposredan učesnik u definisanju razvojnih programa proizvodnje. Pri tome, razume se, one zajedno sa proizvodnim organizacijama snose i rizik i odgovornost.

Udruživanje rada i sredstava je i oblik povezivanja proizvodnih osnovnih organizacija udruženog rada i onih iz društvenih delatnosti. Namera je da se obim sredstava i aktivnosti društvenih delatnosti dovede u funkciju stvarnih mogućnosti i potreba društva i da na definisanje tih mogućnosti i potreba što neposrednije utiču radnici iz osnovnih organizacija udruženog rada u oblasti privrede.

Svi oblici i nivoi udruživanja rada i sredstava ostvaruju se u načelu na dobrovoljnoj osnovi i temelje se na interesnoj motivaciji radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada. Otuda, u meri u kojoj se budući društveno-ekonomski razvoj Jugoslavije bude zasnivao na udruživanju rada i sredstava on će neposredno izražavati interese udruženih radnika.

Udruživanje za sada ne počiva u celini na dobrovoljnoj osnovi. Ono se nalazi u početnoj fazi i po prirodi stvari društveno-političke zajednice imaju značajnu ulogu u njegovom podsticanju, ali i pravo da propišu obaveznost udruživanja kada to zahtevaju širi društveni interesi.

2. Pored raznovrsnih oblika i nivoa udruženog rada, subjekti društveno-ekonomskog razvoja su, nesumnjivo, društveno-političke zajednice — komuna, pokrajina, republika i federacija. One su, razume se, oblici državno-političkog organizovanja samoupravnog društva, ali su u isto vreme i samoupravne zajednice radnih ljudi.

Kao oblik državno-političkog organizovanja samoupravnog društva, društveno-političke zajednice su pozvane da štite samoupravni društveno-politički i ekonomski sistem i garantuju samoupravna prava i na njima zasnovan odgovarajući socijalni položaj čoveka. U tom pogledu one raspolažu određenim institucijama posredstvom kojih ostvaruju svoju funkciju. Porezima koje ubiraju od organizacija udruženog rada društveno-političke zajednice stiču njima neophodna sredstva za obavljanje pomenutih i drugih funkcija.

Društveno-političke zajednice u načelu ne raspolažu sredstvima za finansiranje investicija, niti neposredno donose investicione odluke. Preko njih se više ne finansira ni zajednička potrošnja, odnosno funkcionisanje društvenih delatnosti. Pa ipak, na nivou društveno-političkih zajednica donose se planovi društvenog i ekonomskog razvoja. Društveno-političke zajednice su onaj okvir u kome se usaglašavaju planovi organizacija udruženog rada, nivo na kome organizacije udruženog rada i njihove asocijacije usklađuju svoje razvojne programe, na osnovu čega nastaje društveni

plan razvoja odgovarajućeg teritorijalnog segmenta koji »pripada« društveno-političkoj zajednici.

Društveno-političke zajednice su neposredni učesnici u društvenim dogovorima, u kojima, pored njih, nastupaju još asocijacije organizacija udruženog rada i drugi subjekti društvene strukture.

Društveno-političke zajednice su i onaj društveni nivo na kome se vodi tekuća ekonomska politika i definiše dugoročnija razvojna strategija. Međutim, valja stalno imati na umu da se društveno-političke zajednice ne mogu poistovetiti sa odgovarajućim institucijama i službama koje postoje radi njihovog funkcionisanja. One su, pre svega, zajednice radnih ljudi i građana sa odgovarajuće teritorije, te su, kao takve, središta najšireg ispoljavanja samoupravne uloge čoveka. Ceo je društveno-ekonomski sistem usmeren tako da odluke na nivou društveno-političkih zajednica donose radni ljudi delegirani iz organizacija udruženog rada i drugih društvenih struktura, koje su takođe u neposrednoj vezi sa udruženim radom. Na sadašnjem stepenu razvijenosti materijalnih proizvodnih snaga i samoupravnih proizvodnih odnosa teško je uopšte zamisliti razvijanje sistema udruženog rada bez aktivne uloge društveno-političkih zajednica.

3. Najzad, društveno-političke organizacije (Savez komunista, Socijalistički savez, Savez sindikata i druge), pored organizacija udruženog rada i društveno-političkih zajednica, značajan su subjekt ne samo političkog već i društveno-ekonomskog sistema. Privredni razvoj i razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa u našoj zemlji nije i ne može biti spontani proces. On mora biti svesno društveno organizovan, mora se zasnivati na jasnoj idejnoj opredeljenosti i stremiti ostvarivanju onih socijalnih vrednosti koje u suštini znače dezalijenaciju radnog čoveka, njegovo oslobađanje od svih vidova eksploatacije i otuđenosti. Taj proces oslobađanja ne može se uspešno realizirati u udruženom radu, niti se može ostvarivati u funkcionisanju društveno-političkih zajednica ako radnička klasa kao celina i svi radni ljudi nisu prethodno u društveno-političkim organizacijama definisali idejne osnove i principe svoga praktičnog delovanja.

Društveno-političke organizacije, baš zato što su pozvane da mobilišu radne ljude na jedinstvenoj idejnoj platformi za praktično delovanje, predstavljaju i značajnu idejnu i političku tribinu za demokratsko političko razrešavanje protivrečnih interesa koji nastaju u svakodnevnoj stvarnosti između pojedinih delova radničke klase i radnih ljudi, te između pojedinih republika, pokrajina i komuna, zatim između različitih nacija i narodnosti. Mada one ne donose konkretne odluke o različitim konfliktnim situacijama, jer su za to nadležne druge samoupravne strukture, društveno-političke organizacije su neposredno odgovorne za samoupravno razrešavanje konfliktnih situacija konstruktivnim kompromisima.

Društveno-političke organizacije su načinom i praksom svoga delovanja značajan činilac i determinanta razvoja društveno-ekonomskog sistema. Njihova uloga se, međutim, ne ograničava samo na taj domen naše društvene stvarnosti. One su, bez sumnje, i bitan činilac razvoja materijalnih proizvodnih snaga. Naime, odlučivanje o razvoju materijalnih proizvodnih snaga, o obimu investicija i svih vidova neproizvodne potrošnje, o granskom i sektorskom rasporedu investicija, o njihovoj regionalnoj alokaciji nije niti može biti zasnovano samo na racionalnom ekonomskom kalkulusu. Takve odluke imaju svoju političku i socijalnu dimenziju kako s obzirom na činioce koji ih uslovljavaju tako i po posljedicama koje izazivaju. Ova dimenzija tih odluka opredeljena je delovanjem društveno-političkih organizacija.

## *Interakcije subjekata društveno-ekonomskog razvoja*

Privredni i društveni razvoj se uvek ostvaruje kao proces mnogobrojnih veza i odnosa među njegovim subjektima. U današnjem jugoslovenskom privrednom sistemu te se veze i odnosi uspostavljaju kako među različitim vrstama subjekata privrednog i društvenog razvoja (organizacije udruženog rada, društveno-političke zajednice, društveno-političke organizacije) tako i unutar njih.

Za sam privredni razvoj su, svakako, od suštinskog i najneposrednijeg značaja interakcije unutar udruženog rada, među njegovim osnovnim organizacijama. Način uspostavljanja ovih interakcija bitno utiče na efikasnost upotrebe proizvodnih činilaca, opredeljujući tako i dinamiku ukupnog privrednog razvoja. Tri su uglavnom načina putem kojih se ove interakcije uspostavljaju među osnovnim organizacijama.

Prvi od njih je sistem tržišnih veza i odnosa. Reč je o tome da osnovne organizacije dolaze u međusobni kontakt putem tržišnih kupoprodajnih odnosa. U tim se odnosima potvrđuje ili osporava valjanost njihovih ranijih poslovnih odluka, proverava efikasnost poslovanja. Ti su odnosi izvor informacija za nove poslovne odluke, naime, iz njih se izvlače pouke za buduće poslovanje, za nastavljanje ili korigovanje već usvojene ili čak za definisanje potpuno nove poslovne politike i razvojne strategije. Sistem tržišnih kupoprodajnih odnosa obuhvata samo veze među organizacijama udruženog rada posredstvom prodaje roba i usluga. U samoupravnom sistemu ne postoji tržište radne snage i tržište kapitala u njihovom klasičnom značenju. Ova su dva tržišta po svome društveno-ekonomskom smislu nespojiva sa samoupravnim društvenim odnosom, jer, u krajnjoj liniji, sadrže u sebi elemente otuđenosti i eksploatacije čoveka.

Drugi način kojim osnovne organizacije uspostavljaju međusobne odnose i svesno ih regulišu je samoupravno sporazume-

vanje. Njime osnovne organizacije regulišu materijalne, finansijske i informacione tokove koji se među njima razvijaju. One samoupravnim sporazumevanjem uspostavljaju međusobne odnose povodom razmene roba i usluga. Samoupravnim sporazumevanjem se reguliše kretanje finansijskih sredstava među njima, bilo da je reč o kretanju tih sredstava kao pratiocu kupovine i prodaje roba i usluga, bilo o kretanju tih sredstava u fazi upotrebe dohotka (ustupanje na trajno ili privremeno korišćenje i pod sporazumno utvrđenim uslovima privremeno slobodnih finansijskih sredstava jedne osnovne organizacije drugoj). Najzad, međusobno informisanje o nameravanim poslovnim akcijama osnovnih organizacija, o njihovim razvojnim mogućnostima i potrebama, o novinama u tehnici i tehnologiji proizvodnje, o novim zahtevima kupaca i uopšte o promenama na tržištu bitna je pretpostavka svake saradnje u samoj proizvodnji roba i usluga. Zbog toga sporazumevanje mora da obuhvati i tu dimenziju.

Samoupravno sporazumevanje osnovnih organizacija ima značajnu razvojnu funkciju. Njime, naime, treba da se izbegnu pogrešne investicije koje vode disproporcionalnim odnosima u strukturi proizvodnje i situacije globalnih i strukturnih neusklađenosti ponude i tražnje materijalnih dobara i usluga. Ono treba da omogući i donošenje valjanih dugoročnih investicionih odluka za koje kratkoročne tržišne informacije ne mogu biti adekvatna osnova. Sporazumevanje o krupnim investicionim poduhvatima mora se oslanjati na prognoze tehničkog progresa i ukupnog društvenog i privrednog razvoja, dok tržište u tom pogledu pruža informacije o stanju potreba iz bliske prošlosti i o tekućim potrebama privrede i društva. Zbog svega toga sporazumevanje nudi mogućnosti racionalnog korišćenja resursa i predstavlja nesumnjivo značajnu institucionalnu determinantu razvoja naše privrede i društva. Međutim, svuda se u svetu traže odgovarajuća institucionalna rešenja kojima se žele izbeći nesavršenosti tržišta kao izvora informacija za donošenje ekonomskih odluka. Te se nesavršenosti mogu izbeći manje ili više uspešno i odgovarajućim etatističkim oblicima usmeravanja privrednog razvoja ili neposrednim odlučivanjem države. Samoupravno sporazumevanje organizacija udruženog rada nije, prema tome, sračunato samo na postizanje odgovarajućih razvojnih efekata u izloženom smislu. Ono ima širu društvenu misiju: da ekonomsko odlučivanje, posebno u domenu proširene reprodukcije, učini funkcijom i delom neposrednih proizvođača. To je najvažniji moment u procesu njihove dezalijenacije. U tome je svojom dosadašnjom praksom i stremljenjima naš sistem originalan, u današnjoj svetskoj stvarnosti i sa stanovišta dosadašnje socijalne istorije.

Najzad, veze i odnosi među organizacijama udruženog rada, njihove međusobne interakcije uspostavljaju se po osnovu određenih zakonskih obaveza i odluka društveno-političkih zajednica.

Reč je o odnosima koje tržište ne može uspešno da reguliše iz već iznetih razloga, a samoupravno sporazumevanje nije u toj meri razvijeno da bismo se na njega mogli u potpunosti osloniti. Otuda je u našem sistemu predviđeno i obavezno udruživanje sredstava za raznovrsne namene (izgradnja energetskih i drugih objekata privredne infrastrukture, obavezno prikupljanje sredstava za razvoj nerazvijenih republika i Pokrajine Kosova i slično). Zakonom se reguliše i ubiranje sredstava za zajedničku potrošnju kada samoupravnim sporazumevanjem ne mogu da se sredstva prikupe u potrebnom obimu i blagovremeno. Otuda se često u javnosti ističe da su samoupravne interesne zajednice po načinu formiranja, te po načinu prikupljanja i upotrebe sredstava za zajedničku potrošnju, još pod značajnim uticajem društveno-političkih zajednica, odnosno da predstavljaju poludržavne tvorevine. Ovde nisu toliko posredi otpori samoupravnom organizovanju koliko faktičke teškoće da organizacije udruženog rada neposredno i bez uticaja društveno-političkih zajednica sagledavaju svoje potrebe i mogućnosti za razvoj društvenih delatnosti.

Najzad, pošto su društveno-političke zajednice faktički oblik egzistencije države u samoupravnom društvu, one su, po prirodi stvari, pozvane da štite samoupravni sistem i stvaraju pogodne institucionalne uslove za razvoj privrede. One svojim propisima definišu zone dozvoljenog, odnosno nedozvoljenog ponašanja (zaštita društvene imovine od mogućih oblika privatizacije, od monopolskog ponašanja na tržištu, zabrane uvoza i izvoza određenih roba u interesu razvoja domaće privrede i slično), te samim tim bitno indirektno utiču na interakcije organizacija udruženog rada. Ovakvim svojim delovanjem one još predstavljaju značajnu determinantu i činilac našeg društveno-ekonomskog razvoja.

Posebno važnu institucionalnu determinantu budućeg društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije, sa stanovišta interakcije subjekata društvene strukture, predstavlja društveno dogovaranje. Po društveno-ekonomskom sadržaju i po svome značenju u politekonomskom smislu, ono se osetnije ne razlikuje od samoupravnog sporazumevanja. Međutim, ipak valja istaći neke njegove osobenosti koje »opravdavaju« njegovu institucionalnu egzistenciju uporedo sa samoupravnim sporazumevanjem. Pre svega, društveno dogovaranje je pravno-ekonomski oblik uspostavljanja interakcija među različitim vrstama subjekata društvene strukture. Ono je samoupravni društveni oblik interakcija između asocijacija udruženog rada, društveno-političkih zajednica i društveno-političkih organizacija, pa se već i samim tim razlikuje od samoupravnog sporazumevanja koje se, po pravilu, realizuje među organizacijama udruženog rada. Društveno dogovaranje se, po pravilu, odnosi na pitanja od šireg interesa učesnika u njemu ili na pitanja od opšteg društvenog interesa, dok samoupravno sporazumevanje uključuje pitanja koja su od neposrednog i užeg interesa njegovih učesnika.

Društvenim se dogovaranjem stoga često definišu pravila ponašanja njegovih učesnika koja svoju dalju konkretizaciju nalaze u samoupravnim sporazumima.

Društveno dogovaranje, zbog učešća društveno-političkih zajednica u njemu, ima i tu funkciju da sve više zamenjuje njihovu normativnu delatnost. Ono treba da zamenjuje zakonsku prinudu slobodno izraženom voljom radnih ljudi i građana organizovanih u organizacijama udruženog rada, društveno-političkim zajednicama i društveno-političkim organizacijama.

Društveno dogovaranje je nezaobilazan institucionalni oblik potvrđivanja i ispoljavanja društvenog karaktera proizvodnje, uslova za proizvodnju i dohotka. Kao takvo, ono je i oblik ispoljavanja zajedništva interesa u samoupravnom društvu i način prevazilaženja razlika u interesima. Njime se suzbijaju grupno-svojinska ponašanja i sprečava favorizovanje parcijalnih interesa na štetu društva u celini. Kao takvo, ono sadrži značajne institucionalne mogućnosti budućeg društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije.

## *Idejni društveno-ekonomski aspekti finansijskog organizovanja udruženog rada*

1. U finansiranju razvoja, odnosno proširene društvene reprodukcije, dolaze do izražaja, manje ili više, sve osobenosti društveno-ekonomskog sistema. To je domen u kome se neposredno ispoljava društveni karakter sredstava za proizvodnju i raspolaganje akumulacijom od strane udruženih radnika. U tom se području potvrđuje uloga udruženih radnika u donošenju investicionih odluka. Efikasnost ukupnog društveno-ekonomskog sistema najviše se zapravo izražava u njegovoj sposobnosti da deo rezultata tekuće ekonomske aktivnosti (deo dohotka) usmeri u proširenu reprodukciju (akumulacija) i da investicionom upotrebom tog dela ostvari što veću stopu privrednog rasta. To su razlozi da i pitanju finansiranja posvetimo određenu pažnju u ovom radu.

2. Za finansiranje privrednog razvoja najvažnije je svakako obezbediti potrebnu mobilnost i koncentraciju finansijskih sredstava. Ta se mobilnost i koncentracija u našem samoupravnom društvu mora ostvarivati kao udruživanje finansijskih sredstava i bez njihovog otuđivanja od osnovnih organizacija udruženog rada. Ona (to jest mobilnost i koncentracija finansijskih sredstava) postiže se finansijskim udruživanjem organizacija udruženog rada. Institucionalni oblik tog udruživanja su poslovne banke.

Poslovne banke u našem samoupravnom ekonomskom sistemu nisu osamostaljene institucije, već oblik finansijskog organizovanja organizacija udruženog rada. U njima, ili posredstvom njih, organizacije udruženog rada ostvaruju svoju međusobnu finansijsku saradnju. Finansijska saradnja organizacija udruženog rada

ne samo da nije nezavisna već je neposredno povezana sa ostalim oblicima njihove ekonomske saradnje. Reč je, naime, o tome da se osnovne organizacije udružuju u banke da bi udruženim finansijskim sredstvima finansirale svoj razvoj i poslovanje. One osnivaju banke da bi u njima ostvarivale svoje zajedničke interese. Ti zajednički interesi proizlaze iz njihove povezanosti u društvenoj podeli rada i uzajamne međuzavisnosti u reprodukcionom procesu. Kako je ta povezanost, po pravilu, intergranskog i intersektorskog karaktera, budući da je zasnovana na podeli rada i reprodukcionoj međuzavisnosti, to su i banke oblik finansijske udruženosti osnovnih organizacija udruženog rada iz različitih sektora i grana društvene reprodukcije.

Ostvarivanjem finansijske saradnje organizacija udruženog rada u poslovnim bankama putem udruživanja treba da se prevazilazi kreditiranje kao oblik finansiranja razvoja i tekućeg poslovanja. Njime posebno valja sprečiti pojavu elemenata tržišta kapitala. Razlika između kreditiranja i finansiranja putem udruživanja sredstava je suštinska.

Prvo, kredit pretpostavlja sasvim drukčiji karakter i fizionomiju banke. Naime, poslovnu samostalnost banke u odnosu na one subjekte čija slobodna sredstva mobiliše, kao i u odnosu na one subjekte kojima sredstva stavlja na korišćenje u obliku kredita. U samoupravnom sistemu banka nema tu poslovnu samostalnost, i ona prosto predstavlja asocijaciju organizacija udruženog rada koje udružuju sredstva i odlučuju o njihovoj upotrebi.

Drugo, kredit je praćen uvek kamatom, i ova se pojavljuje kao najvažnija sprega u odnosima između (a) organizacija koje sredstva deponuju kod banke i same banke i (b) organizacija koje od banke dobijaju kredit i same banke. U prvom slučaju banka je u obavezi da plaća kamatu, a u drugom ona naplaćuje kamatu. Na toj razlici stiče prihod, formira sopstveni finansijski kapital, i tako uvećava svoju kreditnu sposobnost. U samoupravnom ekonomskom sistemu udruživanje sredstava u poslovne banke motivisano je intenziviranjem reprodukcionih veza organizacija udruženog rada i poboljšavanjem uslova za sticanje dohotka u procesu širenja proizvodnih potencijala i njihovom efikasnom upotrebom. Pošto banka ne postoji samostalno u odnosu na organizacije udruženog rada koje u nju udružuju sredstva, to ona i nema sopstvenih fondova za finansiranje razvoja i tekućeg poslovanja koja ne pripadaju osnovnim organizacijama udruženog rada što su ih izvorno formirale.

Treće, udruživanje sredstava pretpostavlja da o njihovoj upotrebi zajednički odlučuju subjekti udruživanja, nezavisno od toga u kojoj srazmeri se kod svakog od njih nalazi obim sredstava koja su udružili u banke naspram obima sredstava koja su od banke dobili na upotrebu za finansiranje razvoja i poslovanja svoje organizacije. Pošto zajednički odlučuju o upotrebi sredstava subjekti udruživanja zajednički snose i rizik. I sa ovog aspekta udruživanje sredstava se razlikuje od klasičnog kreditnog odnosa.

Analogno postojanju različitih oblika proizvodnog i poslovnog udruživanja osnovnih organizacija udruženog rada (radna i složena organizacija udruženog rada, te složeniji oblici njihovog povezivanja) postoje i različiti oblici njihovog finansijskog udruživanja. Organizacionu strukturu poslovnog bankarstva uglavnom čine interne, osnovne i udružene banke.

Prve interne banke formirala su neka veća preduzeća još krajem šezdesetih godina. Njihova pojava u samoupravnoj praksi može se objasniti nastojanjem preduzeća da se oslobode svoje velike zavisnosti od poslovnih banaka, koje su u to vreme bile veoma osamostaljene. Interne banke u to vreme nisu ulazile u sistem poslovnog bankarstva. Njihova je funkcija u tom periodu bila objedinjavanje finansijskih sredstava relativno osamostaljenih organizacionih delova preduzeća i zajedničko finansiranje razvoja i tekućeg poslovanja preduzeća. U delu teorijske literature ubrzo se pojavljuju predlozi da se i poslovne banke organizuju na istim načelima kao interne banke.[2] Ovo zbog toga što je u tome sagledana mogućnost da udruženi radnici upravljaju finansijskim sredstvima. U pripremama za Deseti kongres ovo postaje i naše idejno opredeljenje.[3]

Na osnovu pomenutog idejnog opredeljenja, danas su interne banke postale polazni oblik finansijskog organizovanja udruženog rada. Na istim načelima formiraju se osnovne i udružene banke u koje se udružuje veći broj organizacija udruženog rada, u njima objedinjuje svoja sredstva kojima se finansiraju zajednički razvojni programi i tekuće poslovanje.

Sistem poslovnog bankarstva je usmeren tako da ostvaruje dve značajne funkcije. Prva je da omogući neophodnu koncentraciju i mobilnost finansijskih sredstava i da, na toj osnovi, obezbeđuje njihovu efikasnu upotrebu. Druga je da se u njemu ostvaruje upravljanje društvenom akumulacijom i drugim finansijskim sredstvima od strane radnika udruženih u organizacije udruženog rada.

*

Jugoslavija za svoj privredni razvoj ima izvanredno velike rezerve u materijalnim i ljudskim resursima. U njoj nisu dovoljno akti-

---

[2] Videti: *Problemi i pravci razvoja samoupravnog privrednog sistema* (izdanje Instituta za ekonomiku investicija, Beograd, 1968) i u tom zborniku posebno rad *Integracija i proširena reprodukcija u samoupravnoj robnoj privredi* Dragutina V. Marsenića.

[3] U *Platformi za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa Saveza komunista Jugoslavije* o tome je rečeno sledeće: »Interesne banke u radnim organizacijama u suštini predstavljaju zametak svih odnosa udruživanja rada i sredstava i polaznu tačku čitavog sistema proširene reprodukcije i osnovu bankarsko-kreditnog sistema«, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1973, str. 72.

virani privredni resursi. Ona ima rezerve u nedovoljno iskorišćenim proizvodnim kapacitetima. Njeni ljudski potencijali, naročito kvalifikovani stručni kadar, takođe pružaju značajne razvojne mogućnosti. Izložene institucionalne determinante i opredeljenja treba da potvrđuju svoju vrednost u rastu proizvodnje i povećavanju njene efikasnosti. U njima, takođe, treba da se potvrđuje proces oslobađanja rada i čoveka od svih oblika njihove otuđenosti.

Živojin Rakočević

# „Pravci udruživanja"*

> »Suprotnost jednog ispravnog tvrđenja je pogrešno tvrđenje. Suprotnost jedne duboke istine može, međutim, da bude takođe duboka istina« (Nils Bor).

Tema diskusije: »Pravci udruživanja« — po koncepciji Svetozara Markovića — poslužiće mi kao svojevrstan medijum za makar delimičnu proveru nekih teza ponuđenih u mom saopštenju na prošlom skupu u Kragujevcu.[1] Te su teze bile predmet diskusija na pomenutom skupu.

Primetio bih ovom prilikom da višegodišnje rasprave o delu Svetozara Markovića sadrže disparatne tendencije. Jedna od tih tendencija, ispoljena i na ovom skupu, ide za tim da se delo i epoha Svetozara Markovića svestrano kritički ispitaju i prikažu u veli-

---

* Autorizovana diskusija na naučnom skupu »Samoupravljanje u idejno-političkim koncepcijama Svetozara Markovića«, održanom u Novom Sadu od 8. do 10. maja 1978. godine.

[1] Videti: Ž. Rakočević: *Nauka političke ekonomije u teorijskim raspravama i aktusu Svetozara Markovića*, u knjizi *Socijalistički pokret u Srbiji i Crveni barjak*, Institut za političke studije, Beograd, 1977.

kim povezanostima i kritičkim sintezama. Premda na prvi pogled može izgledati da se i ovde više išlo na fragmentarne analize, jednostrana istraživanja i preuranjene opšte zaključke.

Suprotna tendencija (od ovde ispoljene) pretvara misao i društveni aktus Svetozara Markovića u legendu; podvrgava ih svojevrsnom mitskom uobličavanju.

U toj struji mišljenja sâm Svetozar Marković je »mitologiziran«; prema njegovoj misli i praksi već se odnose s ritualom i svakovrsnim idolatrijama. Događa se nešto slično što se već odavno i toliko puta (na nesreću) dogodilo i s Marksom i s drugim velikim misliocima, koji, na njihovu »nesreću«, behu i ideolozi i vođe velikih društvenih pokreta.

A upravo valja istrajati na putu demitologizacije misli, učenja i prakse utemeljivača naučnog socijalizma i društvene nauke uopšte; jer te misli i učenja »dolaze i iz budućnosti pokreta« — čiji smo učesnici, delatni subjekti i protagonisti.

»Vraćanju« Marksu, Černiševskom, Svetozaru Markoviću i drugim misliocima i revolucionarima *pre* oktobarske revolucije i tendencija državnog kapitalizma i socijalizma kao svetskog procesa ne pribegava se jedino niti prvenstveno zato da bi se njihove misli i učenja što potpunije istražili, prikazali i tačno »postavili« na nekakvu univerzalnu istorijsku skalu »vrednovanja« čovekovog duha i stvaralaštva, već pretežno stoga da sami sebi »položimo račune« o tome kako i u kojoj meri shvatamo i tumačimo stvarne probleme i tendencije naše (prelazne) epohe. Jer proučavanje postanka i razvitka tih učenja; prvenstveno, proučavanje *istorije marksizma* i razvitka socijalizma, znači — u isti mah — potpunije i dublje upoznavanje i razumevanje savremenog marksizma i socijalizma kao svetskog društvenog procesa.

## »Dva različita pravca u udruživanju«

Prema kritičkom uvidu Svetozara Markovića, u stvarnosti su postojala, i načelno mogu da postoje, dva različita pravca u udruživanju ljudi, a povodom i radi proizvodnje i razdeobe društvenog (materijalnog) bogatstva:

prvo, »udružuju se ljudi sa kapitalom i radom«, a njihov je glavni cilj: zajednički rad i proizvodnja materijalnih vrednosti — robâ); To su pretežno ili samo po mogućnosti »radničke, proizvođačke družine«; i

drugo, udružuju se samo *kapitali* za veća industrijska, kreditna (bankarska) ili trgovinska preduzeća.

I. »Karakterna crta kod proizvođačkih družina je, dakle, ta da svi članovi *zajednički rade*. Njima je kapital (materijalni, to jest novčani kapital — prim. Ž. R.) samo oruđe za proizvodnju, a

glavni je učesnik u proizvodnji njihov sopstveni rad.«[2] Međutim, strana fabrička proizvodnja, odnosno uvoz inostranih roba iste vrste predstavljao je strašnog konkurenta ovim družinama prilikom njihovog prodora — osvajanja domaćeg tržišta. Zato se Svetozar Marković izjašnjavao za delimično ograničavanje konkurencije između tih proizvođačkih družina i još jače ograničavanje slobode ekonomske akcije inostranih konkurenata na domaćem tržištu, te je predlagao da se uvede carinska i druga državna zaštita domaće proizvodnje. Bio je svestan toga da osvajanje tržišta znači delimično ili potpuno »poražavanje konkurenata«. U tržišnoj utakmici — kao u svakoj borbi — ekonomski *calculus*, manipulacija troškovima proizvodnje, cene i ostala ekonomska oružja su po svojoj unutrašnjoj prirodi protivrečna i dvosekla (»batina ima dva kraja«), te zato u toj »borbi do istrage« 9/10 konkurenata ekonomski propada ili nazaduje, a samo svaki deseti učesnik postaje bogat, to jest ekonomski jak.

U »radničkim družinama« (zadružnim zanatskim radionicama, odnosno manufakturama, i u kooperativnim fabrikama) svi su članovi udruženja »zajednički, svojim privatnim i društvenim imanjem, *odgovorni bar za one sume ili espape* (robe — prim. Ž. R.) *koje na menice kreću*«. A već ta činjenica — stvarni ekonomski odnos — pribaviće ovim specifičnim ekonomskim udruženjima veći *kredit* i »vezaće« — podstaći njihove članove da »bolje paze na svoj rad«.

Što se unutrašnjih odnosa tiče, Svetozar Marković se zalagao za izvesno diferenciranje u ličnim zaradama, odnosno u količinskim određenostima naturalne i novčane namire (kvitancije za uloženi tekući rad), ali i za naglašavanje momenta solidarnosti; inače, »čemu udruživanje«?!

Za članove proizvođačkih udruženja s porodicom valjalo je »odrediti dovoljno visoke plate za rad«.

Iz takvih prvobitnih načela ekonomskog udruživanja rada proisticale su specifična financijska i proizvodna procedura i organizacija »radničke družine«:

a) već pomenuta zajednička odgovornost (»privatnim i društvenim imanjem«) za novčane sume i robe »koje na menice kreću«;

b) »rad se određuje na parče«, zajednički se uspostavljaju kriterijumi i merila »plaćanja rada«;

c) unapred se utvrđuje najmanji broj jedinica proizvoda, odnosno idealnih delova zajedničkog proizvoda (ukupnog robnog proizvoda) koji svaki član mora da izradi u nekom odseku vremena (norma, norma-čas) — prema ekonomskim (stvarnim) potrebama družine;

---

[2] Svetozar Marković, *Sabrani spisi*, knjiga II, »Kultura«, Beograd, 1960. i 1965, strana 207, kurziv u tekstu.

d) odnos radnika — majstora (članova družine) i najamnika — kalfi i šegrta reguliše se posebnim pravilima, ali uglavnom tako da se neutrališe ili bitno ograniči sebičnost onih prvih, i izbegnu razdori i eventualni štrajkovi ovih poslednjih;

e) izbegavanje novčanih i drugih kazni, odsustvo kakvog rigoroznog penaliteta, jer bi — u protivnom — svako prekomerno novčano i drugo kažnjavanje moglo da podrije i rastvori same polazne tačke, društvene osnove i svrhu udruživanja rada;

f) tehnološka povezanost ranije samostalnih zanatskih radova = industrijalizacija materijalne proizvodnje... tehničko usavršavanje radnika plus proizvodna primena specijalizovanih alata i mašina alatljika, kao dugotrajan proces prenošenja i razvijanja (»oplemenjivanja«) industrijskih tekovina zapadne civilizacije.

U vezi s poslednjom tačkom valja primetiti da je Svetozar Marković tačno shvatio da mašinski način proizvodnje poseduje izvanrednu *elastičnost* i *moć* u pogledu skraćivanja radnog dana i smanjivanja uloženog rada (tekućeg i minulog) u jedinici proizvodnje. Na Zapadu je taj način proizvodnje bio posledica: (a) dugotrajnog razvitka manufakture (složene kapitalističke kooperacije zanatskih radova), (b) nagomilanog tehničkog iskustva manufakturnih radnika, (c) razvitka prirodnih nauka i stalnog napretka u proizvodnom primenjivanju njihovih najvažnijih otkrića i tehničkih pronalazaka (= tehnologije) i (d) pritiska radnika i njihovih sindikata u smislu skraćivanja radnog dana. A u »radničkim družinama« eventualno uvođenje i razvijanje mašinskog načina proizvodnje je uslov i metod da se družina uopšte održi u ekonomskom životu kojim su tada dominirali veliki polufeudalni, odnosno polukapitalistički posedi u poljoprivredi, trgovinski i zelenaški kapital, uz prećutnu »asistenciju« akcionarskih kompanija (udruženjâ kapitala u oblasti trgovine novcem i robom na veliko) i inostrane kapitalističke konkurencije.

II. »Družine na akcije« bile su rasprostranjene u Srbiji već sedamdesetih godina prošloga veka. Reč je, u prvom redu, o akcionarskim društvima u oblasti privatnog i javnog kredita (bankarske ekonomije) i berzanske delatnosti povezane sa spoljnom trgovinom, a zatim i o udruženjima kapitala u nekim granama industrije, izgradnji železnica i u parobrodarstvu.

»Nema sumnje da je velika proizvodnja korisnija no mala i prema tome da kapital uložen u akcionarsko preduzeće može da donese veću hasnu (ekonomsku korist, to jest dobit, ekonomski višak — prim. Ž. R.) no kad za sebe radi (kao individualni kapital, inokosno reproduktivno preduzeće — prim. Ž. R.), ali akcionarske družine, organizujući kapital u Zapadnoj Evropi, utvrdile su provalu između radnika — najamničara i kapitalista... akcionarske družine prevraćuju radnika u najamnika. Akcionar — gosa akcije — vlasnik kapitala, obično i ne zna onu radnju koju družina vrši preko svojih najmljenih organa (profesionalnih upravljača, odnosno visoko plaćenih funkcionera proizvodnje — prim. Ž. R.).

 

U narodu kome je gazdinstvo (industrijsko preduzeće, odnosno kapitalističko reproduktivno preduzeće — prim. Ž. R.) još u povoju, malo ko može da zamisli kakve će posledice kod nas proizvesti akcionarske kompanije.«[3]

U akcionarskim društvima kapital vlada nad proizvodnim radom. Prošli, nagomilani, »ušteđeni rad« (materijalizovan, zgusnut u sredstvima za proizvodnju) »zadobija gospodstvo nad sadašnjim radom«; onako isto kao što su nekad u plemstvu po krvi nekadašnje »zasluge« gospodarile nad sadašnjim.

O neopravdanim i nepravednim zaslugama minulog rada (preodevenog u kapital, »procesirajuću vrednost«) govori Svetozar Marković gotovo isto kao i Marks. Ali sasvim nezavisno od Marksovih analiza kamatonosnog kapitala, akcionarskih društava i berzanske delatnosti, koje će biti obelodanjene tek u trećem tomu *Kapitala*. Dakle, više od dve decenije posle ovih Svetozarevih kritičko-empirijskih istraživanja i teorijskih uopštavanja i anticipacija razvitka udruživanja kapitala u Srbiji i u svetu uopšte.

U »akcionarskim družinama« pravom radniku su zatvorena vrata da »postane gosa«, kaže Svetozar Marković. Ali neposredno iza ove opore i polemičke konstatacije dolazi neočekivani (ili možda dobro »tempirani«?!) obrt:

»Klasa proletarijata, a s ovim i socijalna revolucija, doći će *neizbežno*« (u ovoj tački se Svetozar sasvim približuje Marksu); jer, »ove su posledice akcionarskih družina već ispitane na Zapadu«.

»Zanimljivo je, nastavlja Svetozar Marković, što oni ljudi koji najviše larmaju o tome da se »razvijamo u narodnom duhu« i »na narodnom temelju« najviše propovedaju i potpomažu ovu *zapadnjačku* ustanovu. Mi nećemo više ništa govoriti protiv ove ustanove, samo *opominjemo* svakoga da ima na umu one posledice koje su akcionarske družine proizvele na Zapadu.«[4]

U pomenutom saopštenju obrazložili smo tezu da »začuđujuće obimna i raznovrsna intelektualna zaostavština Svetozara Markovića pokazuje da za njega Srbija — srpsko društvo devetnaestog veka — nije bila *tabula rasa*, nego sasvim konkretna i živa „mozaična društvena stvarnost" u kojoj su se ukrštale i sukobljavale najrazličitije društvene tendencije. U ovoj je on otkrivao procese i tendencije raspada starih odnosa i nastanka novih i neprestano nalazio inspiracije za svoje političko-teorijske rasprave i odvažne polemike.

*Srbija na Istoku, Naš ekonomski napredak, Socijalizam ili društveno pitanje* i druge Markovićeve rasprave ukazuju na osnovni pravac njegovih istraživanja i razmišljanja o zakonitostima društvenog razvitka u Srbiji. Tragao je za stvarnom tačkom pre-

---

[3] Isto, str. 223—224/II.
[4] Isto, str. 224—225/II.

seka starih i novih proizvodnih odnosa, ispitivao prodore novih društvenih odnosa i otpornost starih. Bez unapred pripremljenih shema i matrica i bilo kakvog povođenja za ovim ili onim autoritetom u istorijskoj nauci.[5]

U prilog ovoj tezi ide i sledeći Svetozarev iskaz — stav:

»Mi znamo vrlo dobro da naše reči neće sprečiti kod nas razvitak udruživanja (udruživanja kapitala — prim. Ž. R.) i njegove snage, koje hoće da potčine sebi rad i proizvodnju. Mi hoćemo samo da kažemo pravi značaj naših kreditnih ustanova.«[6] »Ne volimo gromke fraze« i odlučno odbacujemo »frazasti liberalizam«, kaže Svetozar Marković u zaključku svojih kritičkih i lucidnih razmatranja razvitka akcionarskih društava u ekonomski i tehnološki zaostaloj Srbiji.

Svetozar Marković je znao da i sam kapitalizam u pogledu proizvodnosti rada (materijalnih proizvodnih snaga društvenog rada) nastaje i u svom početku se razvija na *zatečenom* tehnološkom i uopšte ekonomskom tlu, koje je istorijski proizvod nebrojenih generacija, odnosno različitih društvenih formacija koje su mu istorijski prethodile. Verovao je, međutim, da će Srbija — po ugledu na Rusiju, koja se u njegovo doba *mogla* razvijati i po nekom (pretežno ili samo delimično) *nekapitalističkom* putu — uspeti da mimoiđe, izbegne »kapitalističko čistilište« kroz koje su inače u to doba uveliko prolazili narodi na Zapadu. I to tako što će — uporedo s uvozom i proizvodnom primenom zapadne tehnologije (materijalnog kapitala = »modifikovanog« prošlog rada sadržanog u mašinama i opremi) — sačuvati istorijski nastalu »kombinaciju«: (a) opštinskog zemljišnog poseda, (b) patrijarhalnog seoskog zadrugarstva i (c) embrionalnih oblika udruživanja rada (pretežno u oblasti proizvođačkog i uslužnog zanatstva i delimično u tek nastaloj industriji). Jer »*prvobitnost*« ovih društvenih oblika poseda, kooperacije i udruživanja proizvodnog (materijalnog) rada ide istorijski njima u prilog, a ne nipošto odnosima najamnog rada i kapitala i berzanske špekulacije — koji se, istorijski posmatrano, javljaju mnogo kasnije i u svojim krajnje otuđenim, izokrenutim i fetišiziranim egzistencijalnim i funkcionalnim oblicima. Tako su mislili, verovali i — saobrazno tom svom životnom *credu* — praktički postupali Svetozar Marković i njegov veliki učitelj Nikolaj Černiševski.

I zaista, »implementacija« akcijskog kapitala u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina devetnaestog veka mogla je proizvesti sledeće posledice:

1. Svrstavanje, ujedinjavanje rascepkane robne i novčane trgovine pod ekonomskom vlašću malobrojnih krupnih finansijera — posednika novčanog i kreditnog kapitala. Taj pretežno fi-

---

[5] Vidi pomenuto saopštenje, str. 142—143 i tačke 1. i 2. dela saopštenja posvećenog nekim posebnim pitanjima »nove nauke« u celosti.

[6] Svetozar Marković, *Subrani spisi*, knjiga II, strana 226.

nansijski proces i operacija bili bi stvarni uvod u efektivno potčinjavanje materijalne proizvodnje toj istoj vlasti »bande novčanih rentijera« koji o tehnologiji i materijalnoj proizvodnji ništa ne znaju i za nju ne mare.

2. Upravljanje — »teledirigovanje« materijalnom proizvodnjom od strane novčanih rentijera samo povećava rizike i promašaje u ovoj; štaviše, potencira berzansku špekulaciju (ažiotažu) i njoj primeren nevidljivi, ali utoliko postojaniji i efikasniji prenos i centralizaciju kapitalističke svojine.

3. U akcionarskim reproduktivnim preduzećima na Zapadu potpuno je rastavljen proizvodni rad od svojine nad kapitalom. Takva rastavljenost i antagonizam rada i svojine javlja se kao »kruna dela« srazmerno dugog istorijskog razvitka kapitalizma na Zapadu, koji nije moguće niti društveno uputno ponoviti u Rusiji, Srbiji i ostalim zemljama na Istoku.

4. Predviđanje i shvatanje da akcionarska društva ne bi bitno doprinela razvitku proizvodnih snaga niti procesu podruštvljavanja materijalne proizvodnje u Srbiji zasnivali su se na tvrdnji da ova društva ni na Zapadu nisu postigla ono što se od njih očekivalo u pogledu dinamiziranja — podsticanja razvitka tehnologije i podruštvljavanja materijalne proizvodnje, te ih utoliko pre ne treba hvaliti niti preporučivati u Srbiji. Ali ova ponešto preuranjena i dubiozna ocena delovanja akcijskog kapitala na Zapadu nije — u dosad pronađenim Svetozarevim rukopisima — nijednom empirijskom činjenicom ili statistikom potkrepljena niti logički (dosledno teorijski) obrazložena.

*Teza:* Budući da Svetozareva analiza delovanja akcionarskih društava u zapadnim ekonomijama nije bila potpuna niti dovoljno razotkrivajuća, i da zapravo svestrane i kritički produbljene analize postanka i razvitka akcijskog kapitala u to doba nije bilo ni na Zapadu, to se i moglo dogoditi da se u toj odlučno važnoj tački kritičkog razmatranja razvitka kapitalizma Svetozareva razmatranja i predviđanja specifičnih društvenih učinaka tog posebnog egzistencijalnog oblika društvenog kapitala u korenu razlikuju od nešto kasnijih Marksovih razmatranja i naučnih anticipacija.

Kada se tim ograničavajućim društvenim i teorijsko-metodološkim okolnostima pridruži poznata jednostranost fojerbahovskog redukcionizma društvenih pojava, čije elemente ili samo tragove nalazimo gotovo u svim naučnim raspravama Nikolaja Černiševskog i Svetozara Markovića, tada — izgleda nam — postaje shvatljivo zašto se Svetozar Marković uporno i dosledno držao svog magistralnog pravca u razotkrivanju prvobitnih društvenih oblika i elemenata neposrednijeg udruživanja proizvodnog rada — u oštroj suprotnosti prema tendenciji razvitka kapitalizma; tačnije, prema zadocnelim pojavama i tendenciji »prvobitne akumulacije kapitala« u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina devetnaestog veka.

Naravno, u razotkrivanju i tumačenju tih društvenih tendencija nije mogao pomoći, niti danas to može, nekakav »univerzalni ključ istorijsko-filozofske teorije«. Takav ključ nije mogao biti ni »opštinski zemljišni princip« u interpretaciji Nikolaja Černiševskog niti »zakon ekonomskog razvitka modernog društva« u Marksovom *Kapitalu.*

III. Može se s razlogom reći da je Svetozar Marković razmišljao i o mogućnosti uspostavljanja lične (individualne) svojine na osnovici industrijske kooperacije, to jest na temelju najvažnijih tekovina prve industrijske revolucije = mašinskog načina proizvodnje, i *zajedničkog poseda* zemlje i sredstava za proizvodnju koja su proizveli udruženi radnici u njihovim kooperativnim poljoprivrednim, zanatskim i industrijskim preduzećima.

Takva lična svojina ne bi imala ničeg zajedničkog s »radnikovom privatnom svojinom«, to jest parcelnom zemljišnom svojinom seljaka i privatnom svojinom nad spoljašnjim (materijalnim) uslovima proizvodnog rada samostalnih (među sobom nezavisnih i izolovanih) zanatlija.

Takva vizija lične svojine, zajedničkog poseda zemlje i sredstava za proizvodnju i slobodno udruženog rada, gotovo da se u celosti podudara s Marksovom koncepcijom lične svojine i »slobodne asocijacije rada«. Razlika je jedino u *načinu* na koji se ta vizija ostvaruje, odnosno može ostvariti.

Marks je bio uveren da će ostvarenje »slobodne asocijacije rada« biti podudarno (analogno) »nužnosti kakvog prirodnog procesa«, to jest da će ovakvo udruživanje rada biti »kruna dela« istorijskog procesa negacije privatne kapitalističke svojine, čije polazne tačke je nalazio u razvitku javnog kredita, u delovanju akcionarskih industrijskih preduzeća, u procesu industrijalizacije materijalne proizvodnje (ukoliko ovaj proces nužno uključuje i naučnu proizvodnju, to jest neprestani tehnološki razvitak — progres) itd., a Svetozar Marković — na glavnom misaonom putu svog velikog i originalnog učitelja — zastupa i razvija shvatanje o mogućnosti *mimoilaženja* kapitalizma. Naravno, uz neizostavan uslov da se svesnom, organizovanom i dalekovidom društvenom akcijom (a) sačuva »opštinski posed« (državina zemlje) kao »jedinstven način učešća ogromne većine zemljoradnika u nagrađivanju« i kao »viša forma odnosa čoveka prema zemlji« (N. Černiševski) i (b) da se »prisvajanje plodova rada« i upravljanje proizvodnjom u zadružnom zanatstvu i industriji neposrednije poveže s utrošcima živog i prošlog (indirektnog) proizvodnog rada udruženih radnika.

Prema takvom shvatanju »opšteg hoda planetarnog razvitka« dopušteno je izvesnim narodima da se »sa nižeg stepena direktno izdižu na viši« (N. Černiševski) — mimoilazeći ili ne prolazeći kroz zamršene i teške »srednje logičke momente«, to jest kroz robovlasništvo, feudalizam i kapitalizam — a da se u isto vreme koriste tekovinama visokog naučno-tehnološkog razvitka zapadnih zemalja.

Da li je ovo shvatanje bilo utopija — lišena bilo kakvog »empiričkog sadržaja«, realne zasnovanosti — ili duboka naučna istina utemeljena na specifičnom društvenom sadržaju »zemalja u razvoju«, rečeno jezikom moderne teorije ekonomskog razvitka, i danas je jedno od goruće spornih pitanja društvene nauke i prakse.

## Zaključak

Istorijski nastala »kombinacija odnosâ«: a) opštinskog zemljišnog poseda, b) patrijarhalnog seoskog zadrugarstva i c) samoniklih (embrionalnih) oblika udruživanja rada (pretežno u oblasti proizvođačkog i uslužnog zanatstva) poslužila je Svetozaru Markoviću kao svojevrsna tačka oslonca u kritičkom pristupu tadašnjem srpskom seljačko-građanskom društvu, kao i u njegovom misaonom stvaralaštvu uopšte.

Ta svesno odabrana stožerna tačka kritičkog pristupa društvu i ključna teza — stav o mogućnosti i čak nužnosti »mimoilaženja kapitalizma« — predstavljaju neprolazne vrednosti u teorijsko-filozofskom opusu Svetozara Markovića. One su »dovoljan razlog« da o ovom srpskom misliocu i revolucionaru sedamdesetih godina prošloga veka i danas raspravljamo i razmišljamo kao o jedinstvenoj — neponovljivoj istorijskoj ličnosti, čije nam učenje, međutim, »dolazi i iz budućnosti«, to jest iz sadašnjosti i budućnosti našeg društvenog pokreta, odnosno razvitka socijalističkog samoupravljanja.

Bez te specifične tačke oslonca, otkrivene »kritičkim refleksivnim uvidom« u neposrednu društvenu praksu Srbije devetnaestog veka, ne bi bilo slojevite i višedimenzionalne misli Svetozara Markovića. Ne bi bilo ni izvesnih njegovih pionirskih prodora u smislu »nove nauke«, pred kojima i danas zastajemo zadivljeni i u iskrenoj nedoumici — neverici da je tako nešto u ondašnjoj Srbiji uopšte bilo moguće.

Naposletku reč-dve o aktuelnosti, opravdanosti i društvenom značaju teme »pravci udruživanja«.

Uveliko govorimo, pišemo i teorijski se sporimo oko problema ekonomskog udruživanja rada. U upotrebi su sintagme: »udruženi rad«, »udruživanje rada i sredstava«, »relativno udruženi rad« itd., a u ideološko-političkoj sferi društvenog života »udruženi rad« se povezuje s »kulturom«, procesom obrazovanja, sportom itd. Pri svemu tome, vrlo često se udruženi rad (tačnije, proces udruživanja rada) pogrešno izjednačuje s materijalnim radom (tekućim i minulim — indirektnim radom), odnosno s procesom upravljanja materijalnom proizvodnjom u čisto tehnološkom smislu — na jednoj strani, i s procesom stvaranja (robne) vrednosti, to jest s radom *in abstracto* — na drugoj strani.

Nasuprot toj idejnoj i semantičkoj zbrci, ili, nopegde, nedoslednostima u nauci i društvenoj praksi, u Svetozarevim raspravama o glavnim »pravcima udruživanja« nalazimo kristalno jasne i naučno dosledne refleksije, iskaze i definicije specifično društvenog procesa udruživanja rada. »Udružuju se ljudi«, kaže Svetozar Marković, ali sa kapitalom i radom, odnosno *posredstvom* svog proizvodnog rada i materijalnog kapitala (= prošlog rada kondenzovanog u sredstvima za proizvodnju).

Udruženi radnici su nosioci ili oličenja datih odnosa udruženog rada, to jest specifično društvenog procesa udruživanja rada; oni su *reflektovani* udruženi rad i delatni subjekt u novom društvenom subjekt-objekt odnosu.

Brižljivije i svestranije istraživanje Svetozareve koncepcije udruživanja rada treba zato dovesti u neposredniju vezu sa sadašnjim nastojanjima (relativno) udruženih radnika da i praktički — a ne samo teorijski i normativno — ovladaju celinom društvene reprodukcije. A taj zadatak čini prelaznu epohu od takozvanog revolucionarnog etatizma ka slobodno udruženom radu, odnosno komunističkom društvu.

Tomislav Osmanli

# Neorealizam i kinestetičko

> Filmu i filmskoj kritici koji se kreću po spoljnjem planu tehnicizma treba suprotstaviti kritiku sposobnu za estetičko produbljivanje i prodiranje u suštinu stvari, kritiku koja će, ako ume da ide do kraja, istinito i do sitnica, obavezno morati da prodre do čoveka, do stvarnog čoveka koji pati i koji se bori u društvu, među ljudima i protiv drugih ljudi.
>
> Đerđ Lukač[1]

Gotovo ceo razvojni put svetske kinematografije, još od Žorža Melijea (koji je za relativno kratko vreme izvršio radikalan preokret u početnim tokovima kinematografije, koju su u periodu njene geneze braća Limijer usmerila u pravcu dokumentarizma), pa sve do pojave neorealizma, bio je put *emancipacije od nerealnih i nerealističkih tematskih, estetskih i teorijskih sadržina,* koje su u celom tom razdoblju dominirale u kinematografiji. Poslenici u toj oblasti težili su za tim da joj nametnu artificijelnost, duboko

---

[1] Đerđ Lukač, Uvod knjizi Gvida Aristarka *Marks, film i filmska kritika,* Institut za film, Beograd, 1971.

verujući da će jedino na taj način film uspeti da se emancipuje kao nova umetnost, a pri tom nisu shvatali da, bežeći od faktografije i dokumentarnosti, beže od važne *filmske forme*. Forme koja, s jedne strane, vrši izvanredno snažan uticaj na samu sadržinu kinematografije (o čemu će kasnije biti reči), a, s druge, bez nje film postaje ne samo parodična kopija drugih umetnosti već i ne uspeva da manifestuje svoje estetski izvanredno snažno dejstvo.

Upravo zato film se našao u velikoj estetskoj krizi još na samom svom početku. Za negovanje artificijelizma je, osim toga, postojao još jedan, jači razlog. »Šareni snovi« i fantazije, filmski trikovi i montažni šokovi bili su izvanredna roba, koja je svojim proizvođačima i distributerima donosila sve veći profit. Time su i opštedruštveni procesi koncentracije i centralizacije kapitala i na planu filmske produkcije beležili krupne rezultate. Veliki broj malih producenata nije mogao da izdrži konkurenciju ekonomski snažnijih preduzeća, pa su ova uspostavljala i konačno uspostavila monopol kako nad produkcijom i distribucijom filmske robe tako i nad njenim kvazinaučno-fantastičnim, kičastim, nerealnim i artificijelizovanim umetničkim sadržinama.

Tako se film, i pored ogromnih napora određenih (klubskih) grupa kinematografskih entuzijasta, sve više obezličavao, dezestetizovao, postajao najobičnijom robom, okrećući se na filmskim projekcijama brzinom koju mu je nametao obrt kapitala.

Svakako da je ovaj apsurdan razvojni tok, u koji je, pored ostalih društvenih delatnosti, zapala i umetnost u celosti, a pogotovu film (baš zbog njegovih robno-distributerskih svojstava), mogao biti promenjen samo izmenom odnosa društvene reprodukcije, u čiju je staru kolotečinu zapala i kinematografija. A te odnose je mogao da promeni samo ekonomsko-politički prevrat organizovanih levih snaga.

Nezavisno od toga što on nije ostvaren u potpunosti (kao, na primer, u SSSR-u tridesetak godina ranije, kada je, uprkos nedostajanju zvuka u filmu, sovjetski film bljesnuo izvanrednom svežinom), u Italiji je, u vreme drugog svetskog rata, taj prevrat doneo mnogo novog u filmu i filmu, koji je prvi put dubuko uronio u svakidašnjicu. To je bio rezultat postojeće ekonomsko-socijalne i kulturno-umetničke situacije u Italiji. To je bilo vreme nastupanja jednog novog realizma, jednog novog viđenja »malog čoveka« i sagledavanja uticaja koji na njegov život vrši društvo, to je bilo *vreme neorealizma.*

## Osobine pravca

Neorealizam je značio novo, humano viđenje čoveka — predstavljenog u njegovom dramatičnom socijalnom miljeu, u kontekstu problema koji su ga svakodnevno pritiskali. Unoseći emotivnost i toplinu u umetničko analiziranje psihologije i sociologije

»malog italijanskog čoveka«, neorealizam je svoj puni zamah dobio tek pri kraju rata, iako se njegovi stilski počeci vezuju za ratni period, a pripisuju se Viskontijevoj *Opsesiji* (»Ossessione«, 1942), odnosno filmu Alesandra Blazetija *Četiri koraka* u oblacima (»Quatro passi fra le nuvole«, 1942).

U stilskom, estetsko-izražajnom pogledu, neorealizam je značio nadovezivanje i originalnu nadgradnju savremenih izražajnih dostignuća pojedinih kinematografskih pravaca, pre svega francuske predratne *»crne kinematografije«*, koncentrisane na psihologiju i lepotu pejzaža, sovjetskog *revolucionarnog filma*, njegov izlazak »en plein-air« i humanistički elan, *kameršpil-filma*, i suptilnost njegovog umetničkog tretmana ljudskih odnosa, i, konačno, predratnog italijanskog filma, a posebno dela *Izgubljeni u mraku* (1914) reditelja Nina Martolja.[2] S druge strane, neorealizam se može sadržinski i idejno-estetski označiti kao sasvim originalna kreacija italijanskih posleratnih filmskih stvaralaca, inspiracija izazvanih izvanredno dinamičnim i kriznim periodom drugog svetskog rata i neposredno poratnog perioda, što najkonkretnije neorealizam prezentira kao najplodotvorniji produkt jednog istorijski i politički kriznog vremena, kada je humanizam bio ugrožen *naturalizmom* rata. Upravo u toj konstelaciji i u tome smislu neorealizam se javio kao umetnička reakcija, sa duboko humanističkim sadržinama u *idejnom pogledu*, ali i kao stilski *verizam* u smislu kinematografske *izražajnosti*, kao dosledan umetnički pandan naturalizmu vremena. Neorealistički kadar je značio vernu reprodukciju savremene realnosti, a istovremeno i očovečeno bežanje od nje, pa i mnogo više, toplo saosećanje za temu socijalne bede čoveka u tim kriznim vremenima, konačno, grčeviti umetnički zahtev za uspostavljanjem humanijih odnosa, za koncentrisanjem umetnosti i politike na same ljudske socijalne probleme i životne sudbine te ratne i poratne svakidašnjice, tako jako zavisnih od momenta socijalno-političkih suodnosa, kojima je rat uvek bio izvanredno funkcionalan direktan ili istorijski dekor.

Neorealizam je, u tom pogledu, bio najdirektniji proizvod dramatike posleratnog perioda, u društveno-istorijskom smislu, s jedne, kao i proizvod svesnih, humanističkih tendencija njegovih progresivno orijentisanih zastupnika u stvaralačkom smislu, s druge strane. Ali, nikada direktno ne pretendirajući na bilo koju političku ideologiju, jedino insistirajući na toplom umetničkom humanizmu i, konačno, na načelima ideja (koje su se u to vreme tako snažno konkretizovale, silazeći sa »nedodirivog« podijuma apstraktnosti) za slobodu, pravdu i humanost.

Sa svoje strane, ova je istorijska dramatika proizlazila iz istorijsko-socijalnog momenta ekonomsko-političke raznolikosti, koju

---

[2] Vladimir Petrić, *Razvoj filmskih vrsta*, Umetnička akademija u Beogradu, 1970, str. 243.

su, pre svega, činile socijalne razlike, politički odnosi, ekonomska kriza, nezaposlenost i krajnja beda širokih slojeva, preko čijih se leđa vodio ne samo drugi svetski rat već i sprovodile skupe, kičaste predratne fašističke manifestacije. Neorealizam je, na planu umetničkog i kulturnog aktiviteta, značio njihovu celovitu negaciju.

Prvi film koji slobodno možemo nazvati neorealističkim, u tom smislu, jeste baš film Roberta Roselinija, *Rim, otvoreni grad* (»Roma — cità aperta«, 1944—45), koji ne samo što je otvorio jedan novi period već mu je dao i njegove prve tipične forme i sadržaje.

## Rim, neorealizam i emotivnost

»...I odjednom otkrovenje — piše Mario Gromo[3] — film *Rim, otvoreni grad* afirmiše se u celom svetu. Stvoren je, tako reći, sredstvima koja je nametnula potreba: na staroj vrpci, sa glumcima koji su u to doba bili malo poznati, a nametnuo nam se kao snažno, oštro delo i po mnogo čemu zaista majstorsko.«

Pre svega, ovaj je film u jedno krizno vreme, posebno za filmsku proizvodnju, veoma intenzivno i stvaralački »kondenzovano« naznačio, ali i trasirao *stilske karakteristike neorealizma,* koji je kasnije divergirao, polako izumirući ukoliko se vremenski udaljavao od svog inspirativnog bogatog izvora — rata i posleratnog perioda, ali na način na koji je, s druge strane, ovaj period upravo filmom *Rim — otvoreni grad* postavio i vitalizovao neorealizam.

Od samog početka ovog filma, velikim umetničkim intenzitetom se nameću bogatstvo odnosa i dramatika koja reflektuje dominantni verizam zato što predstavlja suštinski izraz vremena koje slika, vremena koje karakterišu snažna dramatika i surovost, s jedne, ali i ljudska toplina, dosledno prelomnim periodima, kada se ljudski odnosi kreću u sopstvenim etičkim ekstremima, s druge strane. Ta je emotivnost baš onaj specifično neorealistički element atmosfere, koji će i dalje karakterisati neorealizam, pa se, docnije, razvijati i u filmovima Viskontija i, posebno, De Sike, predstavljajući jednu od *njegovih sadržinskih postavki.*

U pogledu profesionalnih vrednosti filma, Mario Gromo, sa određenom teorijskom lucidnošću, ali sasvim opravdano, konstatuje: »Činjenice su iskazane tako grubo, užurbano i očevidno da doživljaj jednog *tranche de vie* postaje malo opsesivan. Esencijalna režija naglašava ove događaje kao da izlaže jedno svedočanstvo. Na izgled hladno, daleko od svakog predumišljaja, nagoni nas da budemo više nego gledaoci — postajemo gotovo učesnici tih događaja; i treptaji svake slike šire se po platnu do te mere da ga anu-

---

[3] Mario Gromo, esej o Robertu Roseliniju u knjizi *Neorealizam u italijanskom filmu,* »Kultura«, Beograd, 1961, str. 115.

liraju. Čudesan primer izražajne snage koju ćemo pronaći i u drugim epizodama filma, solidno potkrepljene scenarijem Serđa Amideija i Federika Felinija.«[4]

Najčvršću osnovu celog filma sačinjava upravo dramski momenat, scenario, koji su, sem režisera, pisali još trojica (Alberto Konziljo, Federiko Felini i Serdjo Amidei) i koji, i pored toga što, delimično, sadrži i određene stilizacije, zrači snažnom umetničkom ubedljivošću. Stilizacija u dramskim sadržajima proizlazi iz *neemancipovanosti dramaturgije* od profesionalnih postavki »artificijelnih« pravaca predratnog filma, posebno italijanskog filma i nemačkog kameršpila i njegove stilizacije (nasleđene od ekspresionističkih ostvarenja nemačkih autora). U tom smislu, ovaj film stilizaciju postiže preko ponekad snažnog dijaloškog (scene između Nanine i Manfredija) i akcionog literariziranja (smrt Don Pjetra), što, pak, sa svoje strane, znači dragoceno iskustvo za dalji razvoj ovog pravca, jednostavno zbog toga što je u delu *Rim — otvoreni grad* ovo literariziranje sredstvo koje tako snažno nosi *emotivnost* filma, koju će ostali neorealistički autori kasnije prihvatiti kao značajnu determinantu i mnogo suptilnije dograđivati. Znači, ovaj momenat, sa aspekta filmske istorije, ovakvom scenariju je odredio značajnu ulogu, u smislu otkrivanja jedne značajne sadržinske, idejno-emotivne karakteristike neorealizma. Razume se, humana emotivnost ovog filma, sem iz ovog momenta, proizlazi i iz estetske kompozicije, vizuelnosti samog kadra, iz igre crnog i belog, svetlosti i senke, iz teskobe enterijera, ali i, pre svega, iz čisto dramskih odnosa jedne tople, međuljudske prisnosti, u atmosfersko-psihološkom smislu i poverenja (više u smislu dramskih odnosa). Posebno sa stanovišta odnosa ljudske prisnosti, ovakve karakteristike dobijaju odnosi između pozitivnih junaka, što, sa svoje strane, stvara snažni kontrast karakteru i odnosima sa negativnim junacima (neorealizam se retko kada libio da odbaci ovakvu, više-manje, »crno-belu« podelu likova). Autori neorealističke orijentacije docnije će ovu podelu doslednije odbacivati, tumačeći dramske odnose kao odnose između običnih ljudi, na taj način što će protivakcije određivati socijalnim razlozima. Dramske psihološke odnose u filmu *Rim — otvoreni grad*, usled toga, odlikuje reskije podvajanje u karakterološkom pogledu, koje će ostali autori izbegavati, što će neorealizmu doslednije dati karakteristiku stilskog, *verističko-humanističkog filmskog pravca*. Ali izvanredno je važno naglasiti i to da se neorealizam kao dramski kinematografski pravac i zasniva upravo na ovakvoj suprotstavljenoj podeli osobina likova. »Junake« i »negativce«, u tom smislu, kasnije srećemo baš kod De Sike, kao i kod ostalih neorealista. Bez »negativaca« neorealizam bi izgubio svoju društvenu kritičku žaoku, svoju resku, humanističku kritičnost.

---

[4] Ibid., str. 116.

Postoji još jedan značajan moment, koji označava neorealistički pravac — to je njegova autentičnost, koju je *Rim — otvoreni grad* doneo u njenoj umetnički »najnižoj« formi — direktnom reprodukcijom stvarnih likova i događaja. Tako je, na primer, Nanina u Roselinijevom filmu lik žene koju su Nemci ubili u jednoj rimskoj ulici dok je nastojala da ubedi žene jednog kvarta da bacaju kamenje na neprijatelje koji su joj odneli muža; lik Manfredija je umetnička reinkarnacija Čeleste Nagravila, člana pokreta otpora; Don Pjetro je dramska sublimacija dvojice sveštenika-mučenika, Don Morozina i Don Papagala.[5]

Ulrih Gregor i Eno Patalas smatraju da je»... *Rim otvoreni grad* i tematski, film otpora. Roselini je u tom delu pružio primer povezanosti snaga otpora kroz sve ideološke tabore: komunistički borac pokreta otpora Manfredi, koji beži od esesovaca — vreme radnje su poslednji meseci nemačkog gospodarenja Rimom — nalazi potporu i pomoć od Don Pjetra, katoličkog sveštenika, koji se isto tako oseća obaveznim prema borbi za istinu i pravdu. Treća glavna ličnost je Pina (greška autora — tačno ime je Nanina — T. O.) — Ana Manjani u ulozi od koje počinje njena slava, verenica jednog Manfredijevog prijatelja i saborca. Sve troje ubijaju Nemci. Roselinijev umetnički pothvat se sastojao u tome što je materiju svoga filma koncentrisao u mali broj epizoda, koje u svojoj kratkoći i na izgled slučajnoj povezanosti ispoljavaju tragiku jednog istorijskog trenutka. Scena Pinine smrti, na primer, ubačena u dramatični niz slika jedne nemačke racije, pretvara se u odraz kolektivne sudbine, koja potresa svojim lapidarnim prikazom.«[6]

*Rim — otvoreni grad*, u pogledu stepena i kvaliteta kolektivnosti lika, predstavlja prvi pokušaj specifične neorealističke kolektivizacije, kojoj je svojstveno zadržavanje individualiteta junaka, pre svega preko akcentiranja psiholoških detalja i snažne međusobne (sudbinske) povezanosti odnosa. U tom smislu ovaj je film po prvi put postavio ceo grad u dramski epicentar radnje, on je od Rima napravio glavnog junaka, razume se majstorski spajajući i suprotstavljajući radnje, odnose i sudbine jedne cele plejade likova rimskih građana. U okviru, ali i u funkciji dramske tenzije na ekranu defiluje niz različitih likova: fratara, običnih građana, žandarma, siromaha, namučenih žena, gladne dece... svi oni što su sačinjavali Rim u tim teškim vremenima nacističke okupacije. Ovo karakterološko i tipsko bogatstvo, sa svoje strane, stvara izvanredno bogatu raznolikost čiji je proizvod umetnički nadgrađena *autentičnost*.

---

[5] Đuzepe Ferara, esej o filmu *Rim otvoren grad* u knjizi *Neorealizam u italijanskom filmu*, »Kultura«, Beograd, 1961.

[6] Ulrih Gregor i Eno Patalas, *Istorija filmske umetnosti*, II, Institut za film, Beograd, 1977, str. 105.

Ideološki momenat filma ne samo što nije zastupljen u bilo kojem obliku političke ideologije već svoju progresivnost i humanizam dobija zbog toga što priznaje sve one ideologije koje tom istom humanizmu ne protivreče. Tako, i pored toga što su se neorealistički autori slobodno mogli smatrati ne samo progresivnim već i levo orijentisanim snagama, neorealizam ne akceptira marksističku ideologiju manifestantno, bez obzira na to što je u svojoj humanističkoj orijentaciji i umetničkom tretmanu društvenosti obimno sadrži. Politički elasticitet, isto tako, daje svoj doprinos ovim dijalektičkim momentima sadržanim posebno u umetničkoj apologiji svih političkih snaga ujedinjenih u cilju izvojevanja pobede nad nemačkim okupatorom. U tom smislu, angažovanost neorealizma i njegova političnost pre svega su zasnovani na progresivnosti oslobodilačke i antifašističke ideje i na identifikaciji političkog angažmana i njegovog uklapanja u opštu sferu humanizma, koji je, u to vreme, primarno sačinjavao opštenarodni antifašistički front, kao konkretna politička snaga koja deluje u smislu realizovanja najvišeg političkog i etičkog kvaliteta tog vremena — pobede nad fašizmom i okončanje drugog svetskog rata.

Gregor i Patalas, produbljujući značenje neorealizma, konstatuju da je »teorija neorealizma formulisana daleko pre 1945. Karakteristično je pri tome da je ta teorija najpre nastala iz konsekventnog odbijanja fašističkih kulturnih doktrina. Neorealizam je crpeo svoje odlučujuće impulse iz borbe protiv fašizma. Pokret otpora bio je u Italiji osnovna pokretačka snaga političke i kulturne obnove. Njegov cilj je bio ne samo oslobođenje zemlje od fašističkog režima i okupacije već suštinska obnova svih njenih političkih i intelektualnih struktura. U otporu je živela nada u oslobođenje čoveka od svake društvene nepravičnosti i diskriminacije uopšte«.[7]

## Neorealizam i glumac

Verovatno najsublimiranije i najsadržajnije akterske vrednosti neorealizma iznosi Vladimir Petrić: »Gledajući ove filmove, čovek ima utisak da prati dokumentarnu hroniku napravljenu za vreme rata, kao da se pred kamerom nalaze istinske ličnosti, a ne glumci. To ukazuje na još jednu bitnu karakteristiku mnogih neorealističkih filmova: glumci igraju krajnje jednostavno, potpuno se indentifikujući sa karakterima (setimo se izvrsne Ane Manjani u filmu *Rim — otvoreni grad)*. Pojedini

[7] Ibid.

reditelji su, zbog toga, za tumače uloga uzimali građane koji su, u stvari, igrali sami sebe.«[8]

Strasno verujući u kinematografsku istinu, neorealisti izlaze na ulicu i tu, pored originalnih i realističkih tema, koje je s njihovom punom dramatičnošću doneo posleratni period, prepun vizualnih i sadržinskih protivrečnosti, prepun ljudske drame, traže i ljude za koje su bili ubeđeni da će jedino oni moći na filmskom ekranu dočarati ono što se svakodnevno manifestovalo u italijanskom društvu, kroz životne probleme i male radosti italijanskog čoveka, u tim burnim vremenima osvešćivanja od istorijskog šoka drugog svetskog rata, pre svega na socijalno-psihološkom planu. Tako je Vitorio De Sika, u svom filmu *Čistači cipela* (»Sciusciá«, 1946), svoje junake tražio i pronašao među bezbrojnom decom koja su u to vreme krstarila rimskim ulicama sa svojim malim sanducima i opremom za čišćenje cipela, omogućujući im da i na filmu izraze sopstvene dramatične avanture na ulicama glavnog grada. U *Umbertu D.* (»Umberto D.«, 1952) glavnu ulogu igra Karlo Batisti, običan starac, koji se nikada pre toga nije pojavljivao pred filmskom kamerom. Slično je i sa dvema glavnim ulogama *Kradljivaca bicikla* (»Ladri di biciclette«, 1948), kao i u Roselinijevoj *Paiza* (»Paisá«, 1946) i u Viskontijevom filmu *Zemlja drhti* (»La terra trema«, 1948). Ali, i pored toga, uloge koje su bile dodeljene ovim neprofesionalnim glumcima i danas se odlikuju ne samo autentičnom ubedljivošću već i istinitošću i profesionalnim kvalitetima, zato što su oni uspeli da odraze dramatiku, što, u svakom slučaju, takvim umetničkim intenzitetom nije mogao da ostvari ni najbolje školovani filmski glumac, dramatiku koju im je ulio sam život, a koju nije bilo teško »izvući« iz njih, zato što su ovi glumci-naturšćici imali izvanrednu sposobnost iskrene identifikacije.

Ovo karakteristično dostignuće neorealizma, koje ni iz daleka nije bilo (kako se često vulgarizovano tumačilo) proizvod samo bede u čijim se uslovima rađalo i razvijalo celo italijansko društvo i sam neorealizam. Naprotiv, bila je to svesna, teorijski veoma zdrava i ispravna orijentacija da se filmu vrati što je moguće više od njegove *faktografske*, osnovne medijumske karakteristike. Tako čak i u 1956. godini Vitorio De Sika čvrsto stoji na tom svom stanovištu, apelujući i objašnjavajući da »kamera hvata glumca u takvom trenutku i u takvim nijansama kakvi nisu mogući ni kod jedne druge vrste predstava: zbog toga je moguće efikasno pribegavanje neprofesionalnim glumcima. I baš među njima, u najvećem broju slučajeva, može se naći savršen odnos između glumčevog lika i ličnosti koju

---

[8] Vladimir Petrić, *Razvoj filmskih vrsta*, cit. izd., str. 244.

treba da izrazi. Tipologija ličnosti, definisana na bitan način njihovim specifičnim karakteristikama, to je pitanje koje nikada ne sme da se prenebregne: u protivnom, ako ličnost ne bi mogla da nađe svoj odgovarajući glumački izraz, bilo bi bolje ne ostvariti je uopšte.

Ovo što sam rekao odnosi se, prirodno, pre svega, na umetnički karakter, zbog kojeg mislim ne samo da bi se mogao već bi se i morao realizovati najveći mogući broj filmova sa neprofesionalnim glumcima.«[9]

Da, ipak, nije reč o običnom, pomodnom maniru, već o dubljim kulturološkim postavkama i saznanjima, uverava nas i danas izvanredno aktuelan stav Čezarea Cavatinija, koji naglašava: »Verujem da će doći dan kada ćemo svi biti filmski glumci, tj. kada ćemo pružiti onoliko koliko bude potrebno, vrativši se zatim normalnom životu, da bismo doprineli najjasnijem i najistinoljubivijem umetničkom reprodukvovanju onih činjenica koje nam izgledaju dostojne da budu predočene svim savestima. To bi bio film u kome bi, u suštini, mogli da se ogledamo radeći sa skromnošću kao u socijalnoj službi. Idealno bi bilo stvoriti filmove u kojima bi korišćenje glumca uzetog sa ulice bilo zdravo, konstruktivno, te se niko ne bi stideo što poklanja malo vremena filmu.«[10]

Sve ovo, sa svoje strane, započeo je u praksi upravo Roselini u filmu *Rim — otvoreni grad*, svakako, u blažem stepenu, zato što on, uistinu, angažuje glumce, ali one koji su za šire mase predstavljali potpuno nova imena i, što je najbitnije, glumce iz kojih je blistavo poteklа takva spontanost u govoru i glasu i takva tipska autentičnost koja je prevazilazila sve do tada viđene filmske glumačke kreacije, zahvaljujući samo jednom svom kvalitetu — životnoj jednostavnosti glume.

Kvaliteti neorealističke glume su determinisani istorijskim kontekstom koji se tretira u ovom smislu, što uz jednu dublju estetsku analizu nagoveštava grčevit autorski napor pomoću humanog oruđa neorealizma, kao zaokruženog kinematografskog pravca, da i u akterskoj prisnosti zbriše jedan težak period (u naturalističkom smislu reči). U tom smislu, veliko pitanje neorealizma jeste: da li je izvor neorealizma »fašistički kompleks« i da li neorealističko stvaralaštvo (kao ukupno: dramaturško, režijsko i glumačko, demokratizovano-umetničko stvaralaštvo) predstavlja apel da se sasluša jedno iskreno istorijsko pokajanje jedne cele nacije?

---

[9] Pjetro Kristofani i Roberto Maneti, *Glumci sa ulice*, anketa objavljena u »Cinema nuovo«, br. 79/1956. u knjizi *Neorealizam ...*, str. 89.

[10] Ibid., str. 92.

**Kinesteza i socijalno**

Svakako, humanizam u neorealističkoj umetnosti mogao je tako dominantno da stupi na scenu čak posle jednog nehumanog perioda, posle perioda pakla drugog svetskog rata, sa njegovim masovnim krvoprolićima, torturama, glađu i gubitkom individualiteta u fenomenu masovnog, u uniformisanju ljudskog duha. I, odjednom, kao eksplozija koja je zakonito morala izbiti posle višegodišnjeg akumuliranja potiskivanog humanizma, javila se ova tendencija, koja je počela da traga za čovekovim individuumom i njegovim svakidašnjim problemima, u jednom dobu kada su ti problemi, u socijalnom smislu, dostigli svoj klimaks (uništena nacionalna privreda, masovna nezaposlenost, politička labilnost i nerazrešena socijalna pitanja). U to vreme film se konstituiše kao najmoćnije sredstvo masovnog komuniciranja, koje izražava potrebe i bespuće što su se javili u italijanskom društvu, nešto što je inicirao ogorčeni Viskonti *(La terra trema)*, a oplemenio i nadogradio emotivni De Sika *(Ladri di biciclette, Miracolo á Milano* itd.).

Neorealizam se pojavio i rasplamsao ne samo zahvaljujući određenoj društvenoj kulturološkoj situaciji u poratnoj Italiji već i stoga što je bio proizvod političke situacije u Italiji i svih njenih socijalnih manifestacija. Neorealizam je bio godinama zahtevani i traženi oblik socijalne kritike postojane društveno-političke situacije i njene efemerne presije na široke narodne mase, stil koji se celom svojom umetničkom snagom okrenuo ljudskosti i govorio u njeno ime, svesrdno zastupajući obespravljene. Ali neorealizam nije značio identifikaciju, kao što je to bio slučaj sa dominantnom sovjetskom politizovanom i krutom socrealističkom koncepcijom identifikacije (globalno posmatrano) individuuma s masom. On je tačno zapažao individualitet svojih junaka i samo je posredno, ali u svakom slučaju dominantno, sugerisao sličnost mnogobrojnih sa prikazanim individualnim sudbinama.

Ljudskost, pak, koja je kiptela iz njega, neorealizam je obezbedio utapanjem i isticanjem svakidašnjih, malih ljudskih valera, čovekovih moralnih vrednosti, ne libeći se pri tom da pokaže »negativne« postupke, ali motivišući ih uvek ne samo socijalnim razlozima (što je činio i socrealizam) već i prisnom ljudskom unutrašnjom dramom, nijansirajući na taj način i samu atmosferu u detalje.

Neorealizam nikada nije postao političko parolaštvo njegovih progresivnih zastupnika, koje su u najvećem delu činili autori marksističke političke orijentacije (neki od njih su, razume se, bili i građanski demokrati). On je bio progresivan ne samo zato što se u njemu sama po sebi sretala i dominirala marksistička idejnost već stoga što je ona bila proizvod poni-

ranja autora u svakidašnjicu, koja je obilovala protivrečnostima svake vrste, tako da su konstatacije i stavovi koje su ovi autori iznosili izvirali kao logička umetnička rešenja iz postojeće, protivrečne socijalno-ekonomske situacije. Teorije neorealizma, u stvari, i nema, jer je funkciju koordinatora preuzela sama praksa. Upravo taj momenat neorealizam je napravio spontanim umetničkim izrazom jedne cele epohe, čak i mnogo šire.

Srećno nalazeći i umetnički definišući sopstvene sadržine i, s druge strane, prihvatajući (više sticajem okolnosti, odnosno: ograničena sredstva, nepostojanje tehnike i filmskih studija) tačno određenu formu, čija se osnova nalazila u scenografskoj dominaciji eksterijera, neorealizam je trasirao put svetskoj kinematografiji (svakako, ako se ne računa već osamostaljeni Holivud, koji se još nije mogao odreći »produkcije šarenih snova«, industrijski reprodukovanih na filmskoj traci). U svakom slučaju, neorealizam je postao srećno rešenje filmske istorije, zato što je postavio temelje jednoj novoj estetici kinematografije, zasnovanoj kako na izvanrednoj grafičkoj kompoziciji tako i na fotogeniji objekata, i, svakako, na sadržinskoj dominaciji socijalne determinacije psiholoških sukoba, koji se gotovo redovno u neorealizmu i u fizičkom obliku, vrlo temperamentno, manifestuju. Izlazak kamere iz studija i fiksiranje svakidašnjice, upravo je to atmosferski obogatilo film. Filmska istina, koju su kamere gotovo dokumentarno fiksirale, nije značila samo tendiranje ka istinskim medijumskim valerima kinematografije i njihovoj kompatibilnosti sa idejno-dramaturškom sadržinom. I tako, neorealizam je filmskoj estetici i životnoj stvarnosti ponudio umetnost filmske istine, reafirmišući medijumska načela objektivnosti, dokumentarnosti i autentičnosti u kinematografskoj umetnosti.

Neorealizam se, svakako, pojavio u vreme prilagođavanja novim društvenim prilikama, koje je u jednoj snažnoj istorijskoj plimi donela društveno-politička stvarnost, i to sa takvom surovošću da su čoveka i njegove probleme, koje je takođe doneo taj period, odbacile na margine socijalno-političkog interesovanja države. To je bila država koja je, pre svega, nastojala da reši pitanja čisto političke prirode, pitanja vlasti, a pri tom je uticaj pojačane snage političke levice »pretio« da potisne građanski poredak. Tako su, u to vreme političkih kompromisa i napora za učvršćivanjem privrede i ekonomije, dominantna preokupacija i cilj postali ekonomski i politički interesi dotadašnjih politički vladajućih klasnih grupa, dok su široke mase bile prepuštene okrutnosti socijalnog čamljenja i bede, prepuštene svojim sudbinama, u surovim prilikama razorene italijanske privrede i kapitalističkih ekonomskih odnosa, u takvim uslovima u kojima je izrazitije dominirala ekonomska eksploatacija.

U tom smislu, neorealizam ne samo što je značio humano saosećanje i pokušaj da se prodre u suštinu ovakvog *društvenog apsurda* već i snažan *protest* protiv ekonomsko-političke surovosti jednog razdoblja i jednog sistema koji, u sopstvenim političkim dilemama, nije imao vremena da se okrene čoveku i njegovom socijalnom životu i problemima.

**Subjektivne snage pravca**

»Ako treba sprečiti manipulaciju kulturom, znači i filmom, bilo da je ona dobrovoljno prihvaćena ili nametnuta, zadatak je teorije, i u najmanju ruku kritike, odnosno krugova koji su po svojoj prirodi manje podložni industrijalizaciji i komercijalizaciji nego što je to slučaj sa proizvodnjom, da izvrše svoju dužnost pružajući joj otpor. Ali pružanje otpora se ne sastoji, u prvom redu, u direktnoj političkoj i propagandističkoj borbi; ipak, najveći deo saučesnika u manipulisanju kulturom čine umetnici koji veruju u umetnost, dobronamerni ljudi, svi iskreno obuzeti svojom filozofijom i svojom estetikom, često vrlo obdareni, poneki put pravi mislioci i kritičari. Nasuprot njihovom pogrešnom *veltanšaungu* i njihovoj pogrešnoj estetici, nasuprot njihovoj izvitoperenoj umetničkoj nameri, nužno je da se postavi istinska teorija, sigurna u sebe i sposobna da ubeđuje.«[11] Ovaj citat bez sumnje se može odnositi i na italijansku filmsku praksu, na koju su, sem umetnika, ogroman uticaj izvršili i progresivni kritičari i teoretičari. Oni su, u vidu teorijskih zahteva u uslovima fašističke Italije i »dosadne sladunjavosti fašističkog filma«,[12] postavili zahteve za promenama i novim pravcima u italijanskom filmu. Ovu grupu progresivnih kritičara činili su teoretičari okupljeni oko časopisa »Crno i belo« (»Bianco e nero«) i »Kino« (»Cinema«), među kojima su se, prvenstveno, isticali komunisti Karlo Licani i Đuzepe de Santis (kasnije obojica poznati neorealistički reditelji), kao i Antonio Pjetranđeli.

Tako se, u to vreme, Karlo Licani nije dvoumio da, između ostalog, napiše: »Reči su stvorene da se njima nešto kaže . . . Potrudimo se svi pomalo da se rečima vrati njihova prava vrednost. Sa uverenjem i odlučnošću kažimo *ponešto* drugima ili, makar, za početak, sebi samima.« S druge strane, Đuzepe de Santis je isticao još konkretnije zahteve: »Filmu bi morala da bude svojstvena briga o autentičnosti pokreta i podneblja, jednom rečju svih faktora koji moraju da služe prikazivanju celo-

---

[11] Đerđ Lukač, Uvod knjizi Gvida Aristarka *Marks, film i filmska kritika*, cit. izd.

[12] Serđo Turkoni, Predgovor knjizi *Neorealizam u italijanskom filmu*, str. 7.

vitog sveta u kome ljudi žive.« A Antonio Pjetranđeli je razjašnjavao: »Potrebne su nove snage... mladi ljudi koji veruju u film kao u svoj poziv i koji jasno u sebi nose previranja jednog sveta koji su već u stanju da izraze... koji vole stvarnost van svakog konvencionalnog stilizma i pejzažne retorike.«[13]

U tom smislu, buđenje kritičke svesti manifestuje već od ranije postojeću potrebu za promenama u italijanskom filmu. O stanju u italijanskom filmu Serđo Turkoni piše: »Fašizam je potpuno podjarmio italijanski film, sveo ga na instrument bekstva, sterilizujući i otupljujući sve najživlje podstreke, kako bi što bolje služio uspavljivanju narodne svesti. Filmska panorama tadašnje Italije bila je na taj način svedena na frivolan i banalan niz bljutavih komedija ili je davala sebi oduška gromoglasnom i lažnom retorikom umišljenih istorijskih rekonstrukcija i revandikacija.«[14] Italijanski film je svoj puni zamah dobio (i jedino mogao dobiti) neposredno posle rata, u periodu u kojem su bile revitalizovane stvaralačke slobode, kao i novi tematski materijal u vidu novonastalih situacija, ljudskih drama, novih društvenih odnosa. U tom smislu, Turkoni tačno konstatuje da se »...suština neorealizma sastoji naročito u stavu koji su zauzeli njegovi tvorci u odnosu na život i stvarnost. Pre svega: *ponovno otkrivanje stvarnosti,* posle dosadne i odvratne sladunjavosti filma fašističkog tipa. I to — *kakve stvarnosti;* ne, ili ne posebno stvarnosti malobrojne i imućne buržoaske klase, čiji postojeći problemi nisu bili tada tako akutni i strašni kao oni koji su mučili najveći deo italijanskog naroda.«[15]

### Otkrivanje medijumskih sadržina filma

Osim etičkog momenta, neorealizam je obuhvatao i vršio slojeviti umetnički prodor i u suštinu kinematografije, on je postavio determinante i otkrio najvažnije sadržine filmske umetnosti, vršeći intenzivan uticaj, s jedne strane, na dalji razvoj italijanskog i svetskog filma, a, s druge, na filmsku teoriju i dramaturgiju, koje su po prvi put postale svesne svoje umetničke snage, društvenog uticaja, umetnički izražene atmosfere ljudske prisnosti i najimanentnijeg kinematografskog svojstva — *socijalne osnove* kinematografskih sadržina, kao suštine filmske kinesteze.

Predviđanja da će neorealizam postepeno početi da isčezava[16] nisu se ostvarila čak ni sredinom pedesetih godina, i

---

[13] Ibid., str. 10.

[14] Ibid., str. 9—10.

[15] Ibid., str. 7.

[16] Žorž Sadul, *Istorija filmske umetnosti,* »Naprijed«, Zagreb, 1962, str. 352, 392.

pored verovanja da se glavna umetnička pokretačka snaga ovog pravca nalazila u ratnoj i poratnoj *socijalnoj* stvarnosti Italije. Nasuprot tome, neorealizam i dalje produžava svoj razvoj, pokazujući sopstvenu vitalnost čak i u pogledu određene (docnije) stilske divergencije, podležući, pri tom, najrazličitijim tematskim i kvalitetnim oscilacijama (određenih više umetničkim, individualnim vizijama i kreacijama pojedinih autora), ali nikad ne padajući u umetničku dekadenciju, što je najčešća sudbina gotovo svih poletnih pravaca. Estetska ekspresivna snaga ovog pravca, očigledno, mogla se tumačiti premisama do kojih je italijanski film istorijski determinisano došao, a koje su, s jedne strane, svojstvene estetici uopšte (pre svega, njegova iskrena vera u čoveka, čvrsti humanizam i tretman savremenih tema, koje su autentično reprodukovale društvenu situaciju i dileme čoveka u datom istorijskom periodu, za što se svojevremeno zalagao i Lukač,[17] u sklopu svojih spekulacija u vezi sa marksističkim estetičkim tretmanom forme i sadržine u umetničkom delu, negirajući naturalističke i estetske ekstreme), i filmskoj umetnosti, s druge strane, u okviru izražajnih sredstava i tehnike iz kojih proizlazi stilska veristička *osnova* filma,[18] i u pogledu forme i u pogledu dramaturgije filmskog dela.

U tom se pravcu kreću i razmišljanja Vladimira Petrića, koji smatra da je »za istoriju svetske kinematografije neorealizam, čini se, značajniji po tome što je podstakao razvitak filma u pravcu koji je najbliži pravoj prirodi ovog medijuma, pa je razumljivo što su iz te škole (koja istovremeno označava veliki period italijanskog filma) nastali neki od najznačajnijih pravaca moderne kinematografije.«[19] Ovakva konstatacija u svakom se slučaju nameće u kontekstu jedne konkretnije analize više pravaca iz različitih nacionalnih kinematografija, a pre svega francuskog »novog talasa« i »filma-istine« (»Cinéma verité«), japanske tematski klasične kinematografije, takozvanih »džidaj-geku« filmova, čehoslovačkog filma, kao i njujorškog »podzemnog filma« (»Underground film«) određenih autora američke kinematografije, a posebno sledbenika američkog »novog talasa« iz kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina i, konačno, jugoslovenskog filma *(Vlak bez voznog reda* Veljka Bulajića, gde je ovaj uticaj najupadljiviji).

U čemu se sastoji ova medijumska imanentnost filma koju je upravo neorealizam uspeo da iskoristi? Po nama, to i ne može biti *forma* filmskih dela ovog pravca, konstatacija na

---

[17] Đerđ Lukač, *Uvod kon estetičkite spisi na Marks i Engels,* »Kultura«, Skopje, 1975, str. 23—26.

[18] Vid.: Ljev Kulješov, *Osnovi filmske režije,* I i II, 1950.

[19] Vladimir Petrić, *Razvoj filmskih vrsta,* cit. izd., str. 247,

koju se, pretežno, oslanja Vladimir Petrić, objašnjavajući njome velikim delom i pojavu samog neorealizma. Naime, on smatra da je odlika italijanskog neorealizma u filmu, i pored toga što respektuje i ostale, ipak izlazak u eksterijer i dokumentaristički karakter i autentičnost filmskog kadra. Dalje, Petrić smatra da su upravo ove karakteristike *izraza* neorealizma, tačnije njihovo usvajanje, postupno stvorili ovaj pravac. Ovakvo shvatanje, ma koliko i da ima tačnosti u njemu, ne može se u potpunosti prihvatiti, odnosno ne može se prihvatiti ukoliko se neorealizam ne analizara u njegovom socijalno-istorijskom kontekstu.

Odatle se može zaključiti da je italijanski neorealizam produkt medijumskih imanentnosti filma (filmski verizam kadra), zatim društveno-političke situacije savremene Italije i, na kraju, svesnog stremljenja filmskih autora da se film vrati svojoj limijerovskoj suštini, dokumentarnosti, faktografskom, životnom realizmu.

U tom smislu, razvitak svetskog, a posebno italijanskog filma kretao se u pravcu stalnog prihvatanja najvećih estetskih (formalno-sadržinskih) vrednosti, koje je u oblasti filma otkrio upravo ovaj pravac. U daljem razvitku italijanskog filma mogu se zapaziti, svakako, i tendencije bežanja od neorealističkih kinematografskih karakteristika, pre svega kao otpor stilskoj ujednačenosti, s jedne, i kao rezultat individualnog razvoja pojedinih autora i njihovog sopstvenog i društvenog estetskog nadrastanja, s druge strane. Tako Petrić navodi da su: »Viskonti i Roselini, za izvesno vreme, bili napustili principe neorealizma i otišli u stilizaciju (Roselini, *Mirakl* 1948; Viskonti, *Senso* 1954), da bi se opet, u osnovi, vratili neorealističkom metodu (Roselini, *Evropa, 1951*, 1952; *General od Rovere* 1959; Viskonti, *Roko i njegova braća*, 1960; *Drage zvezde Velikog Medveda*, 1964).[20]

Sa svoje strane, osim oscilacija klasika neorealizma, u smislu povremenog bežanja i ponovnog vraćanja principima ovog pravca, italijanskom neorealizmu je svojstvena i dalja stilska divergencija, kako je već i bilo navedeno, na posebne autorske stilove (Felini — »neorealizam duše«, Antonioni — »neorealizam unutrašnjeg značenja«).

### Uticaj na savremenu kinematografiju

Danas nije teško odgovoriti na pitanje da li je neorealizam još živ. Odgovor na to pitanje je, svakako, odrečan. Neorealizam (ukoliko pod ovim terminom podrazumevamo *pravac* kinema-

[20] Ibid., str. 245.

tografije, a ne samo posebne principe) polako se, vremenom, pretopio u današnji italijanski film, koji se tematski okrenuo novim oblastima umetničkog analiziranja.

*Neorealistički pravac*, ukoliko se situacija u Italiji konsolidovala, kako u *političkom* (konačna dominacija građanskih partija, pre svega demohrišćana) tako i u *socijalnom* smislu (učvršćivanje privrede i ekonomije, poboljšanje socijalnih odnosa, porast nacionalnog standarda itd.), polako je nestajao sa ekrana. Tako se taj proces sporog pretapanja u savremeni italijanski film kretao specifičnim putem: on se ogledao u širim amplitudama, koje su autori činili u smislu navedenog udaljavanja i ponovnog približavanja estetici i sveukupnom umetničkom izrazu neorealizma. Prve takve oscilacije usledile su još na samom početku razvitka neorealizma (stilske promene kod Roselinija i Antonionija), druge su se javile nešto kasnije, kad je neorealističkim autorima pristupio i Federiko Felini, tačnije kad se od njih počeo odvajati svojim stilskim »izletima« u takozvani »neorealizam duše«,[21] što se sve češće dešavalo i ostalim neorealističkim autorima. Tako je 1954. godina za neorealizam bila godina stvaralačke krize, malog šoka od kojeg će se on povratiti tek 1959. godine, kada njegove karakteristike ponovo doživljavaju uspon, svakako, stvaralački modificirane, u skladu sa društvenim uslovima, preko novih filmova starih majstora Moničelija, Felinija, Viskontija, Antonionija, Roselinija: *Veliki rat* (»La grande guerra«, 1959); *Slatki život* (»La dolce vita«, 1959); *Roko i njegova braća* (»Rocco e suoi fratelli«, 1960); *Avantura* (»L'aventura«, 1960); *General od Rovere* (»Il generale della Rovere«, 1959). Tako se *neorealistički pravac* postupno gubio, ostavljajući za sobom niz remek-dela filmske umetnosti, dela koja i danas ne gube svoju svežinu i umetničku ubedljivost, dela-dokumenata o životu jednog celog perioda.

S druge strane, ovo nije značilo i potpuni nestanak neorealizma, njegovo »istorijsko prevazilaženje«, upravo zbog toga što je neorealizam uneo nove vrednosti u filmsku umetnost, nove kvalitete u njenu suštinu, koji, svojstveni filmskom me-

---

[21] Serđo Turkoni, u Predgovoru knjizi *Neorealizam*..., između ostalog, piše: »Felinijeva pažnja je uvek upravljena prema izgubljenima, prema ljudima koji nisu našli svoje mesto u društvu: skitnicama, prevarantima, malim glumcima, prostitutkama, dangubama itd. Sama činjenica da je reč o ličnostima na ivici društva može potvrditi da Feliniju, u stvari, više nije važno društvo kao takvo, njegovi zakoni, njegove klase i njegove borbe. Interesuju ga, naprotiv, »slučajevi« i »pojave« otrgnuti od opšteg života. Nije li to možda znak da se napušta jedan od bitnih zahteva neorealizma? Nije neopravdano što mnogi smatraju da je Felini van neorealizma, iako ga zajedničke crte porekla, izraza, forme, izgleda, još vezuju, iako tankim nitima za neorealistički filmski pravac.«

dijumu, ostaju trajne vrednosti u okviru postojećeg medijumsko-tehničkog momenta kinematografije. U ove nove vrednosti neorealizma (koje je nasledio i savremeni italijanski i svetski film) ne ubrajaju se filmske forme do kojih je neorealizam istorijski nužno došao, zbog toga što je to bilo pitanje emancipacije filmske forme od uticaja pozorišta i teatralizma uopšte, nešto do čega je istorija, u ovoj ili onoj nacionalnoj kinematografiji, nužno morala da dođe, jer je bila reč o spoljnoj osobini filmskog medijuma do kojeg se mnogo lakše dolazi. Tako, na primer, ma koliko i da je veliki bio uticaj neorealizma na emancipaciju i rasprostranjivanje dokumentarnog snimka, verizma kadra i izlaska kamere »en plein-air«, taj je uticaj neorealizma od drugostepenog značenja za savremenu kinematografiju: tačnije element koji je u nju prodro samo *vremenski brže*, zahvaljujući prihvatanju (od strane savremene kinematografije) suštinskog značenja, koje, pre svega, obuhvata *dramaturške suštine*. To su suštine koje se prvi put pojavljuju kao originerno filmske, pre svega zahvaljujući njihovoj *savremenoj temi*, a zatim čisto kinematografsko-dramaturškim principima, zasnovanim na čistoj kinetičkoj tenziji, odnosno na konfliktima proizišlim iz *dinamike i unutarnje dramatike same fizičke akcije*, bilo od paralelizma radnje, bilo od *montažnog sudara kadrova*.[22]

Tako je dramska konstitucija *Kradljivaca bicikla* scenariste Čezarea Cavatinija najjednostavnija priča o gonjenju jednog radnika i njegovog malog sina za lopovom koji je ukrao njihov bicikl. Ovde je drama još unapred eksplicirana i uzročno-posledično postavljena: od tog ukradenog bicikla zavisi posao, odnosno egzistencija jedne radničke porodice, tako da svaki momenat ove dramaturške trke gledalac najintenzivnije doživljava, zahvaljujući unapred postavljenoj podlozi. Na taj način svako gubljenje iz vida kradljivca predstavlja razočaranje za gledaoca, a svako ulaženje u trag — zajedničku radost sa junakom, sve to u maksimalno kinetičkom i estetski visokom umetničkom kontekstu filmskih kvaliteta.

Svakako, film je i dalje tragao za novim izrazima i suštinama, ali izgleda da su oni do kojih je neorealizam došao ostali najtrajniji.

Ovo transponovanje neorealističkih dramaturških suština u savremenu kinematografiju, Mikelanđelo Antonioni objašnjava na sledeći način: »Neorealizam je posle rata, u vreme kada je stvarnost bila toliko neposredna i žestoka, usmeravao svoju pažnju na odnos između čoveka i stvarnosti koja ga je okruživala. Danas mi više ne izgleda značajno snimiti film o čoveku koji je ukrao bicikl... Sada kada smo eliminisali problem

---

[22] Sergej M. Ajzenštajn, *Montaža atrakcija*, »Nolit«, Beograd, 1964.

bicikla (ovde taj predmet upotrebljavamo kao čistu metaforu), potrebno je da se vidi šta se zbiva u duši i srcu čoveka koji je nekada bio primoran da ukrade bicikl, kako se on prilagodio životu, šta je ostalo u njemu od iskustva koje je preživio u ratu i posle rata... Jedinu mogućnost za produžavanje neorealističkog metoda vidim u usmeravanju interesovanja više ka unutrašnjem nego ka spoljašnjem, u otkrivanju osećanja pre nego u pronalaženju dekora.«[23] Iako, s jedne strane, ovo transponovanje neorealističkih osobenosti zvuči veoma ograničeno, i to samo u smislu prodiranja u složenu psihologiju junaka, uslovljenu njihovim revandikacijama i ponovnim intimnim preživljavanjima prošlosti, s druge strane, to, globalno posmatrano, pokazuje potrebu za menjanjem upravo zbog promene same socijalne osnove neorealističke umetnosti (posebno one italijanskog društva). I tako, u najnovije vreme, italijanski se film okrenuo novim temama, ali *tretman socijalnog* uvek ostaje u njima (ne samo kao dramska sadržina već sve dominantnije i kao metod), kao umetničko analiziranje *konkretnih sudbina* prikazanih junaka.

U savremenom italijanskom filmu može se primetiti jedna nova tendencija, koja se sve više prikazuje kao novi stil, ali stil koji sve više izlazi iz nacionalnih i konstituiše se u višenacionalnim okvirima. Ova nova stilska tendencija je, neosporno, proizišla iz socijalne preokupacije neorealizma i post-neorealizma. To je politički film, čije istinske početke nalazimo kod Ajzenštajnovog *Štrajka* (»Стачка«, 1924). Novi italijanski (kao deo svetskog) *politički film* javlja se kao posledica novih političko-socijalnih odnosa u Italiji gde se levica, u poslednje vreme, snažno učvršćuje i stiče veliki ugled kako među radnim masama tako i među inteligencijom i umetnicima, od kojih je najveći deo do sada bio tradicionalistički raspoložen. Autori ove nove filmske tendencije, proizišle iz neorealističkog nasleđa, jesu, pre svega, marksistički orijentisani umetnici iz srednje i najmlađe generacije filmskih autora, među kojima je jedino i mogla da se pojavi ova tendencija, s jedne strane, zbog njihove *neopterećenosti idejama »ortodoksnog« neorealizma*, a, s druge, zbog njihove *marksističke političko-ideološke naobrazbe i idejne pripadnosti*, kao garancije klasnog pristupa i objektivne umetničke analize političkih odnosa, koje ovi autori duboko sadržinski tretiraju. To je ona analiza koju socijalni kontekst već *svesno* umetnički definiše, s jedne, i *kauzalno* tumači, s druge strane. Ona se, znači, više ne zadržava na deskripciji date situacije (kao što je to činio neorealizam), opisujući socijalnu situaciju društva, a ne *svest o njoj*, u smislu *politike*, već ide dalje, nalazeći njen uzrok, iza kojeg

[23] Vladimir Petrić, *Razvoj filmskih vrsta*, str. 249.

se redovno skriva neki *etički (humanistički) apsurd*, proizišao iz karaktera društvenih odnosa, u datom slučaju italijanskog građanskog društva, iz političke korupcije, kriminala i kriza. Tako je neorealizam doveo do pronalaska i daljeg razvitka suštinskih karakteristika filma, onih karakteristika koje smo nešto više konkretno analizirali, koje se najglobalnije mogu opredeliti kao duboko *humanističke*.

Možemo konstatovati da je noviji *politički film* do svesti o sebi doveden socijalnim kontekstom (koji je za film otkrio neorealizam), tačnije njegovim socijalnim, ekonomskim i klasnim odnosima i uslovima, koje svrstavamo u opštiji pojam politike.

U tom smislu je Vitorio De Sika jednom, veoma načelno ali i duboko istinito, opredelio neorealizam i trajne umetničke sadržine filma uopšte: »Film treba da se razvija putem koji mu nalaže ljudska i društvena stvarnost savremenog života. Jedino ta stvarnost može da bude raison d'être filma, da mu obezbedi nacionalno obeležje i univerzalno značenje.«

Bogoljub Ilijev

# Internacionalni karakter narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije

»Internacionalizam na delu — jedan je i samo jedan: požrtvovani rad na razvijanju revolucionarnog pokreta i revolucionarne borbe u svojoj zemlji, pomaganje (propagandom, simpatijama, materijalno) te iste borbe, te iste linije, i samo nje, u svim zemljama bez izuzetaka — sve drugo je obmana« (Lenjin).

Narodnooslobodilačkom borbom protiv fašističkih okupatora i njegovih pomagača Komunistička partija i narodi Jugoslavije, dosledni svom internacionalističkom stavu, i u tim sudbonosnim godinama, dali su snažnu potvrdu svoje internacionalističke i proleterske solidarnosti sa borbom naroda antifašističke koalicije i svih antifašističkih i progresivnih snaga u svetu. U toku drugog svetskog rata porobljeni narodi Evrope, svojom oslobodilačkom borbom protiv zajedničkog neprijatelja, ostvarili su tesnu međusobnu saradnju. U toj međunarodnoj saradnji oslobodilački pokret naroda i narodnosti Jugoslavije od samog početka predstavljao je prirodnog saveznika i značajni moralno-politički faktor, koji je svojom bes-

kompromisnom borbom, angažovanim ljudskim i materijalnim potencijalom i opštim strategijskim značenjem, ukazivao na mogućnost borbe protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja, hrabrio i podsticao narode porobljene Evrope na pružanje otpora okupatoru.

Internacionalistički duh i antifašistička solidarnost narodnooslobodilačkog pokreta i socijalističke revolucije naroda Jugoslavije u četvorogodišnjem oslobodilačkom ratu ispoljavani su u više svojih komponenata, i to: narodnooslobodilački pokret Jugoslavije kao sastavni deo antihitlerovske savezničke koalicije; u ostvarivanju saradnje sa oslobodilačkim pokretima balkanskih i drugih susednih naroda; u stvaranju jedinica stranih nacionalnosti u sastavu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije; u odnosu narodnooslobodilačkog pokreta prema pojedinim narodima i narodnostima u Jugoslaviji u toku NOR-a; u učešću jugoslovenskih građana u pokretima otpora evropskih naroda; u veličini i značaju narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i njenom doprinosu savezničkoj koaliciji u ratu za uništenje fašizma.

## Internacionalne tradicije Komunističke partije Jugoslavije

S obzirom na kontinuitet u ispoljavanju internacionalne i proleterske solidarnosti jugoslovenskog revolucionarno-demokratskog pokreta, neophodno je, bar u najkraćim crtama, ukazati na internacionalističke tradicije Komunističke partije Jugoslavije. Uporedo sa razvitkom naprednih revolucionarnih misli i socijalističkog pokreta u jugoslovenskim zemljama raslo je i jačalo saznanje o neophodnoj povezanosti i solidarnosti zajedničke borbe njenih raznih organizacija za demokratske i progresivne interese, s međunarodnim proletarijatom.

Internacionalizam i internacionalna proleterska i antifašistička solidarnost Komunističke partije i revolucionarno-demokratskog pokreta u Jugoslaviji bili su i ostali rukovodeće načelo i prvorazredni moralno-politički i etički princip jugoslovenskog proletarijata. Nesebičnom podrškom i učešćem Jugoslovena u oktobarskoj socijalističkoj revoluciji, akcijom za pomoć gladnima u Rusiji, odbranom Mađarske Sovjetske Republike, prihvatanjem izbeglih bugarskih komunista posle poraza septembarskog ustanka 1923. godine, učešćem Jugoslovena u španskom nacionalnooslobodilačkom pokretu, demonstracijama protiv nacističkog anšlusa Austrije, širokom akcijom za odbranu nezavisnosti Čehoslovačke Republike i pokretom za obaranje profašističkog režima u sopstvenoj zemlji, jugoslovenski komunisti doprineli su tome da revolucionarno-demokratski pokret preraste nacionalne okvire otpora i postane značajan faktor međunarodnog radničkog pokreta.

Jedan od prvih koraka učinjenih na ovom putu jeste odluka novostvorene radničke partije — Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) da pristupi Trećoj komunističkoj internacionali. Na taj način Partija je jugoslovenski revolucionarno-demo-

kratski pokret povezala s potrebama revolucionarne borbe, s potrebama progresivnih društvenih promena, s potrebama uzajamne podrške i klasne internacionalističke proleterske solidarnosti, koja kao »cement čvrsto povezuje borce svih naroda, a tim putem i sve radne ljude svih zemalja u zajednički front protiv zajedničkog neprijatelja«.[1]

Komunistička partija Jugoslavije je još od svog osnivanja bila veoma osetljiva na borbu radničke klase i progresivnu borbu uopšte. Ona sebi nikada nije dopustila da ostane pasivni posmatrač pojedinih revolucionarnih okršaja u drugim zemljama, nego im je uvek, prema mogućnostima i raspoloživim snagama, pružala podršku, i te okršaje koristila za podizanje revolucionarnog raspoloženja i jačanje svesti radnih masa u svojoj zemlji. Oktobarska socijalistička revolucija, koja je 1917. godine, pod vođstvom Vladimira Iljiča Lenjina, »potresla svet iz njegovih temelja« i najavila novi proces socijalističkog preobražaja sveta, bila je veliki inspirator i podstrekač revolucionarnog poleta širokih masa u jugoslovenskim zemljama. Na frontovima revolucije u Rusiji dobrovoljno se borilo više od 35.000 Jugoslovena. To su pretežno bili mladi ljudi, vojnici bivše austrijske vojske koji su se, kao zarobljenici, našli u Rusiji i stupili u odbranu oktobarske revolucije. Od Jugoslovena — učesnika u Velikom oktobru — formiran je 1918. godine Jugoslovenski komunistički puk, a te iste godine otpočelo je širom Rusije osnivanje jugoslovenskih komunističkih grupa. Pored mnogih ispoljenih aktivnosti na političkom i agitaciono-propagandnom polju u vojnim jedinicama, jugoslovenske komunističke grupe naročito su se angažovale u odbrani tekovina prve socijalističke revolucije. Dosledni internacionalističkom duhu, Jugosloveni, učesnici u oktobarskim događajima, borili su se u redovima Crvene armije gotovo na svim frontovima. U tim borbama su ispoljili visoku borbenu vrednost i moralno-političku čvrstinu. O tome svedoči i ocena legendarnog junaka oktobarske revolucije, komandanta konjičke armije maršala Buđonija, koji je izuzetno cenio čvrstinu naših boraca: »Eto, pogledajte te ljude, Srbe, to su pravi revolucionari, jer mi, Rusi, borimo se u svojoj zemlji, tučemo svoju buržoaziju i oficire, a ti ljudi zajedno s nama, oni u Rusiji nemaju ni svojih bliskih, ni svojih domova, ni sela, a tuku se kao mi — to su internacionalni borci.«

Neposredno po završetku oktobarske revolucije, kada je smrt od gladi zapretila milionima građana Rusije, jugoslovenski proletarijat, duboko svestan svoje proleterske solidarnosti, pokrenuo je akciju za pomoć prvoj zemlji socijalizma — Sovjetskoj Rusiji.[2]

---

[1] *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije,* Beograd, 1963.

[2] U tom pogledu veoma je dirljiv testament Alije Alijagića, koji je pred izvršenje smrtne kazne napisao: »Moja je posljednja volja da se moje odijelo i uopće sve moje pokretne stvari što ih imam prodaju, pa da se utržak zajedno sa gotovinom od 400 kruna, što mi je ostalo, preda fondu za gladne u Rusiji.«

Cela ta akcija bila je organizovana na širokoj osnovi, a njome je rukovodio Odbor za pomoć gladnima. Veličina ove akcije je i u tome što je vođena u razdoblju ofanzive buržoaskog režima protiv radničkog pokreta, koja je proizišla iz neustavnih akata Obznane i Zakona o zaštiti države.

Komunistička partija Jugoslavije, čiji je svaki legalni rad bio zabranjen a njena svaka aktivnost izjednačavana sa zločinom, nije mogla ostati po strani, a ni dopustiti da se njeni mnogi članovi i simpatizeri ne uključe u akciju za prikupljanje pomoći gladnima u Rusiji. »Velika inicijativa za pomaganje gladnog ruskog naroda treba od vas da pođe, proleteri Jugoslavije! Stoga stvarajte svuda odbore u tom cilju, kupite priloge u novcu bilo odlaženjem u kuće, od radionice do radionice, od sela do sela, bilo davanjem predavanja, zabava, predstava i tome slično.«[3]

Kada je mladoj Mađarskoj Sovjetskoj Republici zapretila opasnost od dvostrukog neprijatelja, intervencije sila Antante spolja i organizovane aktivnosti reakcionarnih snaga unutar zemlje, Komunistička partija Jugoslavije je i u tim događajima ispoljila visoku internacionalnu proletersku solidarnost. Otvoreno je ustala protiv buržoaskog režima u sopstvenoj zemlji i suprotstavila se intervenciji jugoslovenske vojske radi gušenja mađarske revolucije. »Jugoslovenska Komunistička partija obraća se vama s pozivom — pisalo je u proglasu upućenom vojnicima 1919. godine — da se okanite od vašeg nastupanja na mađarsku prestonicu i da prestanete sa ugušivanjem mađarske revolucije... Vaši domaći neprijatelji šalju vas u Mađarsku da ugušite slobodu jednom tuđem narodu... Okrenite vaše puške protiv onih koji vam zapovedaju. Oslobodite se sami, uzmite svu vlast u svoje ruke«.[4]

Jugoslovenski proletarijat je širom zemlje organizovao masovne protestne zborove i pokretao štrajkove. Cela ova akcija proleterske solidarnosti dobila je puni izraz 20. i 21. jula 1919. u generalnom štrajku sprovedenom u znak otpora međunarodnog proletarijata imperijalističkoj intervenciji protiv mladih sovjetskih republika u Rusiji i Mađarskoj. U burnim događajima odbrane tekovina Mađarske komune s puškom u ruci učestvovao je veći broj jugoslovenskih dobrovoljaca.

Događaji u Bugarskoj nastali posle obaranja zemljoradničke vlade Aleksandra Stamboliskog, juna 1923. godine, i zavođenjem fašističke diktature generala Cankova, imali su velikog odjeka u širokim masama u Jugoslaviji. Neuspeli pokušaj Komunističke partije Bugarske da u septembarskom ustanku obori fašistički režim doveo je do neviđenog belog terora koji se svom snagom sručio na bugarske komuniste, seljake i radnike. Mnogobrojni bugarski revolucionari morali su napustiti domovinu zbog terora koji je zavladao

---

[3] »Organizovani radnik«, 1922, br. 38.

[4] Institut za radnički pokret (dalje AIRP), neregistrovano.

u zemlji i da potraže sklonište u susednoj Jugoslaviji. Među emigrantima našao se i Georgi Dimitrov, rukovodilac Komunističke partije Bugarske.

Komunistička partija Jugoslavije, smatrajući da joj internacionalistička dužnost nalaže što organizovanije prihvatanje i što bolje zbrinjavanje bugarskih političkih emigranata, kao i mobilizaciju masa protiv fašističkog terora u Bugarskoj, preuzela je ulogu pokretača i organizatora ove akcije. Centralni odbor Nezavisne radničke partije uputio je 7. oktobra 1923. godine proglas radnicima i seljacima pozivajući ih da pruže pomoć za 2.000 izbeglica bugarskih revolucionara koji su se našli u Nišu, a kojima je mesna partijska organizacija ukazala prvu pomoć.[5] Narodni odbor za pomoć gladnima u Rusiji pružio je prvu pomoć bugarskim emigrantima izdvojivši sumu od 100.000 dinara. Savez grafičkih radnika Jugoslavije prikupio je 8.000 dinara. Redakcije naprednih listova, »Organizovani radnik«, »Borba«, »Radnik« i drugih ne samo da su prikupljale novčane priloge za pomoć političkim izbeglicama iz Bugarske već su i obaveštavale jugoslovensku javnost o zverstvima koja prema komunistima i bugarskom narodu sprovode oružani odredi fašističke vlade Cankova. Sve su to akcije visoke revolucionarne proleterske solidarnosti izvedene u praksi — na delu, a ne na rečima.

U nastojanju da se pridruže organizovanoj podršci odbrane Španske republike, čiji je organizator bio međunarodni komunistički i antifašistički pokret, komunisti Jugoslavije, odazivajući se pozivu Partije, solidarisali su se sa borbom španskog naroda. Oko 1.600 Jugoslovena borilo se u internacionalnim brigadama na bojištima širom Španije. Počev od uličnih borbi u Madridu 1936. do odbrane poslednje stope slobodne španske grude na obroncima Pirineja 1939. godine.

Akcije Komunističke partije Jugoslavije na prikupljanju i upućivanju dobrovoljaca u internacionalne brigade i prikupljanje materijalne pomoći za španski narod snažno su ispoljile internacionalističku solidarnost jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta sa revolucionarnom antifašističkom borbom španskog naroda. »Borba španskog naroda — to je naša borba, borba za odbranu slobode, hleba i mira, to je borba protiv fašizma i rata. Pomozimo je brzo, svesrdno i sa onim istim oduševljenjem s kojim španski borci daju svoje živote za stvar demokratije i slobode.«[6]

Oko hiljadu jugoslovenskih patriota, dobrovoljaca, položilo je svoje živote za odbranu tekovina Španske republike, a više od trista bilo ih je ranjeno. Svesna svoje revolucionarne i avangardne uloge, Komunistička partija Jugoslavije umela je da poveže borbu španskog naroda sa sopstvenim zadacima, sa jačanjem antifašističkog i revolucionarnog pokreta u zemlji, sa buđenjem revolu-

---

[5] »Radnik«, 1923, 7. oktobra.

[6] *U pomoć španskom narodu!*, »Proleter«, 1936, br. 6.

cionarne svesti svoga naroda o nužnosti odbrane zemlje od nastupajuće fašističke opasnosti.

Kada je fašistička Nemačka izvršila nove osvajačke poduhvate, anšlusom Austrije i okupacijom Čehoslovačke 1938. godine, i kada se neposredno otvorilo pitanje odbrane Jugoslavije, Komunistička partija Jugoslavije je širom zemlje organizovala masovni pokret, suprotstavljajući se izdaji nacionalnih interesa od strane profašističke vlade.[7] Dosledna principima proleterske solidarnosti, ona je odmah preduzela akciju pripremanja i okupljanja dobrovoljaca za odbranu Čehoslovačke. Tih dana se oko 60.000 komunista i simpatizera prijavilo kao dobrovoljci, dok je 200.000 antifašista izrazilo želju da ustane u odbranu Čehoslovačke Republike. U mnogim jugoslovenskim gradovima je radnička, studentska i srednjoškolska omladina učestvovala u manifestacijama prijateljstva s čehoslovačkim narodom i u demonstracijama pod parolom »Dole fašizam«, protiv profašističke politike tadašnje reakcionarne vlade.

Istupajući pod parolom »Branićemo zemlju«, Komunistička partija Jugoslavije otpočela je akciju okupljanja antifašističkih i patriotski nastrojenih narodnih masa oko sebe, a istovremeno od komunista je zahtevala »da stave svoje snage u službu naroda kome pripadaju, a naročito sada kada je njihov opstanak ugrožen.«[8] Na taj način antifašistički narodni front, prihvatajući borbu protiv fašizma, solidarisao se sa progresivnim i revolucionarnim snagama u svetu.

Antifašističko raspoloženje naročito je došlo do izražaja u snažnom patriotskom pokretu masa u 27-martovskim događajima 1941, u kojima su jugoslovenski narodi pokazali veliku moralnu snagu i odlučnost da će ustati u odbranu slobode i nezavisnosti.[9]

## Jugoslovensko ratište sastavni deo antihitlerovske koalicije

Početak oružanog ustanka i njegovo prerastanje u narodnooslobodilački rat bili su najveći izraz solidarnosti jugoslovenskih naroda sa borbom ostalih naroda antihitlerovske koalicije. U toku četiri godine rata narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji, po svojim razmerama, formi i karakteru oružane borbe, uključenim ljudskim i materijalnim potencijalom, od samog početka postao je neraz-

---

[7] Neposredno posle ulaska nemačkih trupa u Austriju, Centralni komitet KPJ obratio se 16. marta 1938. godine narodima Jugoslavije proglasom »Za mir, nezavisnost i slobodu«, pozivajući ih na jedinstvenu akciju i pružanje otpora fašističkom agresoru.

[8] Otvoreno pismo Centralnog komiteta KPJ svim članovima KPJ, od marta 1939. godine. — Arhiv Instituta za radnički pokret (AIRPJ), br. 209/III, 4—1.

[9] Proglas CK KPJ »Narodi Jugoslavije«, od 30. marta 1941. godine. — AIRPJ, 226/II, 1—5/41.

dvojni saveznik antifašističkih snaga u svetu. Otvaranje novog ratišta u Jugoslaviji, za Nemačku i Italiju značilo je pojavu jednog novog fronta, koji će umnogome uticati na njihove ratne poduhvate i privredni potencijal, na razbijanje okupacionog režima u Evropi, a u određenim razmerama i na stanje na glavnim frontovima drugog svetskog rata.

Neposredno posle fašističke agresije i okupacije zemlje narodi Jugoslavije, pod rukovodstvom KPJ, digli su se na ustanak, ne samo za svoje nacionalno oslobođenje i socijalni preobražaj već i za odbranu prve zemlje socijalizma i čovečanstva uopšte od fašističke eskalacije. Napad fašističke Nemačke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941, Komunistička partija Jugoslavije shvatila je kao znak za početak odlučne borbe protiv agresora, borbe u kojoj ona treba da izvrši svoju internacionalističku dužnost.

U skladu s takvim ocenama, Centralni komitet KPJ na sam dan tog napada uputio je proglas narodima Jugoslavije, u kome se oni pozivaju da oružanom borbom protiv okupatora pruže pomoć Sovjetskom Savezu, jer je to zajednička borba protiv najvećeg neprijatelja slobodoljubivog sveta. U proglasu je, između ostalog, stajalo: »Kucnuo je sudbonosan trenutak. Započela je odsudna bitka protiv najvećeg neprijatelja radničke klase, bitka koju su fašistički zločinci sami nametnuli mučkim napadom na Sovjetski Savez, nadu svih trudbenika celoga sveta. Dragocena krv herojskog sovjetskog naroda proliva se ne samo radi odbrane zemlje socijalizma, nego i radi konačnog socijalnog i nacionalnog oslobođenja čitavog radnog čovečanstva. Prema tome, to je naša borba koju smo mi dužni podržati svim snagama, pa i svojim životima... Komunisti Jugoslavije! Ne oklevajte ni trenutak, već se spremite za tu tešku bitku...«[10]

Samo nekoliko dana posle napada na Sovjetski Savez, 27. juna 1941, Centralni komitet KPJ formirao je Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije. Dužnost komandanta poverena je Josipu Brozu Titu, generalnom sekretaru Komunističke partije. Na istorijskoj sednici Politbiroa CK KPJ, održanoj 4. jula 1941. godine u Beogradu, doneta je odluka o pokretanju oružanog ustanka. Partizanski način ratovanja u novonastalim okolnostima usvojen je kao oblik oružane borbe, što je u uslovima okupacije i nepovoljnog odnosa snaga bio jedini mogući način ratovanja.[11] Pokretanjem oružane borbe jugoslovenski narodi su dali veliki do-

---

[10] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (dalje Zbornik NOR), tom I, knj. 1, str. 11—17.

[11] O izboru momenta pokretanja ustanka Lenjin je pisao: »Ustanak — to je velika reč. Poziv na ustanak — to je krajnje ozbiljan poziv. Ukoliko je složeniji društveni poredak, utoliko je jača organizacija državne vlasti, utoliko je savršenija vojna tehnika, utoliko je manje dopušteno lakomisleno izricanje te parole« (Lenjin, *Sočinenija,* Moskva, 1941—1945, tom VIII, str. 305).

prinos opštim naporima antihitlerovske koalicije u borbi protiv fašističkih snaga. Vojno i političko rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije od samog početka pravilno je shvatilo istorijski značaj antihitlerovske savezničke koalicije, koja je okupljala sve progresivne snage u snažan antifašistički front.

Ulazak Sovjetskog Saveza u rat predstavljao je važan moralno-politički faktor, koji je uticao na podizanje borbenog raspoloženja širokih narodnih masa u zemlji.

Na poziv Partije, partizanske borbe otpočele su širom zemlje već u julu 1941. godine, a u mnogim krajevima ubrzo su prerasle u ustanički pokret naroda. Bio je to prvi ustanak u okviru »Hitlerovog novog poretka«. U takozvanoj »Hitlerovoj tvrđavi«, iza linije frontova, u vreme kada je fašistička osvajačka mašina otpočela svoju invaziju na istok (plan »Barbarosa«), ustanak naroda Jugoslavije je za Nemačku i Italiju značio otvaranje jednog novog nepredviđenog iscrpljujućeg ratišta u okupiranoj Evropi. Samo za nekoliko meseci okupatorskim i kvislinškim snagama zadat je osetan udarac. Oslobođena su mnoga mesta i stvorena je prostrana slobodna teritorija. Stalnim napadima partizanskih snaga na privredne i industrijske objekte, komunikacije i rudnike, bilo je okupatoru otežano da eksploatiše jugoslovensku privredu u ratne ciljeve. »Svu privredu ove zemlje (odnosi se na Jugoslaviju — prim. B. I.), pod uticajem ustaničkog partizanskog pokreta, zahvata progresivni nered, pa se Vrhovna komanda Vermahta (OKW) zadovoljila zaštitom najvažnijih objekata, čije je održavanje bilo od životnog interesa za Treći Rajh...«[12]

Nepredviđeno angažovanje nemačkih i italijanskih vojnih efektiva u jednom već »osvojenoj i pokorenoj« Jugoslaviji bilo je od posebnog značaja za saveznike. Uočivši opasnost od jednog novog, za pokorenu Evropu neuobičajenog i nepredviđenog pokreta, sile Osovine bile su prinuđene da planiraju i izvode operacije udruženih snaga uz upotrebu najsavremenije ratne tehnike. Za nemačku Vrhovnu komandu partizanski rat u Jugoslaviji bio je veoma neprijatan front koji je zahtevao ne samo angažovanje svih raspoloživih snaga u Jugoslaviji već i dovlačenje novih snaga na jugoslovensko ratište. Za ugušivanje ustaničkih snaga u zemlji nemačka komanda za Jugoistok prebacila je sredinom septembra 1941. godine iz Francuske 342. diviziju sa jednim tenkovskim bataljonom. Još ranije prebačeni su iz Grčke na područje Srbije 125. pešadijski puk, sa dva bataljona iz 164. pešadijske divizije.[13]

Italijanski generalštab naredio je 24. jula 1941. godine komandantu 9. armije u Albaniji da za borbu protiv partizanskih snaga u Crnoj Gori uputi ojačani 14. armijski korpus. Takvo povlačenje

---

[12] Ernest Vishaupt, *Borba protiv ustaničkog pokreta na jugoistočnom prostoru*, 1948, str. 38.

[13] Vlado Strugar, *Jugoslavija 1941—1945*, Beograd, 1970, str. 48.

osovinskih snaga iz zapadne i južne Evrope na jugoslovensko ratište, u određenom smislu, uticalo je na slabljenje okupacionog režima u Francuskoj, Grčkoj i Albaniji.

Preduzete mere u cilju ugušivanja ustaničkih snaga u Jugoslaviji pokazale su se nedovoljnim, pa su nemačka i italijanska komanda bile prinuđene ne samo da dovlače nove jedinice, povlačeći ih sa postojećih savezničkih ratišta, već da na jugoslovenskom ratištu zadrže one jedinice koje su bile planirane za glavne frontove drugog svetskog rata. Nemačka vrhovna komanda uputila je 24. novembra 1941. godine sa istočnog fronta u Jugoslaviju 113. pešadijsku diviziju. Krajem decembra, da bi oslobodila svoje jedinice za borbu protiv partizanskih snaga, komanda Vermahta zaključila je sporazum sa vladom Bogdana Filova, po kome su bugarske trupe 1. okupacionog korpusa okupirale istočne delove Srbije.[14]

Plan okupatora da jugoslovenske narode uvuče u rat protiv Sovjetskog Saveza i zapadnih saveznika propao je već u samom početku oružanog ustanka. Evo šta je o tome zabeležio u svome izveštaju nemački poslanik u Zagrebu, pukovnik Kache: »Zbog poraza u borbama protiv ustaničkih bandi, vlada NDH nije u stanju da formira i uputi korpus na istočni front.«[15] Razvoj događaja na jugoslovenskom ratištu naterao je italijanski Generalštab da u jesen 1941. godine odustane od formiranja Ekspedicionog korpusa i njegovog upućivanja na afrički front. Angažovanje i neutralisanje jedne neprijateljske divizije van savezničkih frontova i uticajne na promenu nemačko-italijanskih planova vođenja ratnih operacija svedoče o tome da je NOP u Jugoslaviji prerastao u integralni i strategijski deo ratišta antihitlerovske koalicije u drugom svetskom ratu. Taj doprinos Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije zajedničkoj pobedi nad nacifašističkim snagama rastao je srazmerno jačanju NOP-a.

Pred kraj 1941. godine partizanske jedinice u Jugoslaviji, koje su u svojim redovima imale oko 80.000 boraca, vezivale su 5 nemačkih, 18 italijanskih, 5 bugarskih divizija, oko 3 mađarske brigade i oko 6 divizija kvislinških snaga — ukupno više od pola miliona neprijateljskih vojnika i oficira.[16]

Osovinsko vojno rukovodstvo bilo je prinuđeno da u Jugoslaviji angažuje znatne vojne efektive, u situaciji kada su ove snage bile neophodne na drugim frontovima. U drugoj polovini 1942. godine, kada su operativna dejstva NOVJ iz istočnih preneta u zapadne krajeve zemlje, nemačka i italijanska komanda, uz zadržavanje 36 divizija (oko 600.000 vojnika), pokušale su ciklusom operacija da razbiju snage NOVJ. U vreme sudbonosnih bitaka na glav-

---

[14] Vlado Strugar, nav. delo, str. 98.

[15] Arhiv Vojno-istorijskog instituta (dalje AVII), Mf. 5/4120.

[16] *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, Beograd, 1963, str. 176.

nim savezničkim frontovima, kod Staljingrada i El Alamejna, za koje je, zbog njihove strategijske važnosti, bio potreban svaki vojnik, vrhovne komande Nemačke i Italije, usled razvoja događaja na jugoslovenskom ratištu, bile su prinuđene da u svojim planovima vrše određena pomeranja u korist fronta u Jugoslaviji. »Telegrafisao sam Maglinu — piše načelnik italijanskog Generalštaba general Cavallero — da predloži Dučeu da odloži odlazak jednog alpinskog korpusa na istočni front... zbog situacije na Balkanu... Hrvatska i Slovenija zahtevaju jake snage.«[17] Zbog »veoma riskantnog transporta trupa preko Jugoslavije« Musolini je bio prinuđen da svoju 8. armiju pošalje na istočni front zaobilaznim putem, pravcem Bern — Insbruk — Jegerdorf. Zbog toga, ona će se na Danskom frontu pojaviti sa zakašnjenjem od 40 dana.

U toku odlučujuće faze staljingradske bitke, kada je okruženoj Paulusovoj 6. armiji bilo neophodno pojačanje, nemačka Vrhovna komanda, zbog razvoja događaja u Jugoslaviji, bila je prinuđena da na jugoslovensko ratište uputi novu 187. diviziju. Neposredno posle poraza osovinskih snaga kod Staljingrada i na frontu u Africi, za Nemačku i Italiju jugoslovensko ratište postaje od prvorazrednog značaja.

Zabrinut zbog razvoja događaja na Balkanu, Hitler je u svome pismu Musoliniju 16. februara 1943. godine, između ostalog, pisao: »Duče, nisam ništa manje zaokupljen situacijom na Balkanu... Rasprostranjenost pobunjeničkih organizacija Titovih zaprepašćuje i zabrinjava. Treba hitno ugušiti pobunu, ako hoćemo da izbegnemo opasnost udara s leđa u slučaju iskrcavanja anglo-američkih trupa na Balkanu... Smatram, Duče, da postoje zadaci koji se ne mogu rešavati političkom veštinom. Tu treba primeniti silu, bez obzira na materijalne i ljudske žrtve«.[18]

Zanoseći se idejom uništenja glavne grupacije NOVJ, kancelar Rajha s načelnicima generalštabova i ministrima inostranih poslova Nemačke i Italije, na sastanku u Rastenburgu (istočna Pruska) 18. i 19. decembra 1942. donosi odluku da se povedu zajedničke zimske operacije radi uništenja NOVJ i »Titove države«. U vojnim operacijama poznatim kao četvrta i peta neprijateljska ofanziva, uz angažovanje višestruko brojnih i jačih snaga, osovinska vrhovna komanda doživela je neuspeh. Bila je prinuđena da ubuduće preduzima ofanzivne operacije manjih razmera s ograničenim operacijsko-strategijskim ciljem. U leto 1943. NOVJ je izrasla u značajnu oružanu silu. U svome sastavu je imala 57 brigada svrstanih u 18 divizija, 4 korpusa i 70 partizanskih odreda. Naročito veliko interesovanje za jugoslovensko ratište pokazivali su saveznici. Ono je po svome strategijskom položaju trebalo da

---

[17] Ugo Cavallero, *Comando supremo*, Bologna, 1948, str. 292. i 293.
[18] Les Lettres échanglées par Hitler et Mussolini, str. 143.

posluži kao veza između južnog krila Ukrajinskog fronta i planiranog fronta saveznika na Apeninskom poluostrvu.

Počev od 1943. godine menja se i međunarodni položaj narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije. Preko savezničkih vojnih misija i drugih oblika saradnje uspostavljaju se i prvi neposredni kontakti sa zemljama antihitlerovske koalicije, koji su umnogome doprineli afirmaciji NOP-a i probijanju istine o događajima u Jugoslaviji.[19]

Vodeće savezničke sile počele su menjati svoj stav prema jugoslovenskoj izbegličkoj vladi, a pogotovu prema njenom ministru vojske u otadžbini, Draži Mihailoviću, koji se svojom saradnjom s okupatorom u borbi protiv NOP-a potpuno kompromitovao ne samo u zemlji već i u velikom delu svetske javnosti.

Na savetovanju štabova britanske armije, održanom pod rukovodstvom britanskog premijera Vinstona Čerčila u Dauning stritu, 23. juna 1943. godine, prilikom utvrđivanja smernica operacija u Italiji, odlučeno je da se od Vrhovnog štaba NOV i POJ zatraži da sa svojim jedinicama pojača napade na komunikacije između Jugoslavije i Italije i veže za jugoslovensko ratište nemačke snage, kako bi se uspešno izveo saveznički desant na jugu Italije.

Jugoslovensko ratište posle izvojevanih pobeda u četvrtoj i petoj ofanzivi potvrdilo je pretpostavke najviših savezničkih vojnih komandanata o njegovoj ulozi i uopšte o važnosti NOVJ u antihitlerovskom ratu u Evropi. O tome govori i poruka Vrhovne komande savezničkih trupa za Sredozemlje, od 3. jula 1943. godine, upućena Vrhovnom štabu NOV i POJ. »... Vaši poslednji uspesi i velike pobede nad feldmaršalom Lerom ohrabruju i naše borce pred odlučujućim momentima... kada invazija u Evropi nije više san, a Nemci i njihovi saveznici trpe udarce od ruskih i naših trupa; stoga vaša borba u narednim mesecima biće važnija nego ikada za opštu stvar antifašističke kampanje...«.[20]

Dejstva NOVJ u leto 1943. godine unutar Hitlerove »evropske tvrđave« iz temelja su narušila nemačku odbranu na Balkanu. S obzirom na to da su za Treći Rajh »odbrana i održavanje Balkana bili od životne važnosti«, to se i o NOVJ često raspravljalo u Hitlerovom Glavnom stanu. Očekujući neminovan slom Italije, Hitler je u leto 1943. postavio vrhovnom komandantu Jugoistoka zadatak da uništi Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije, jer je to smatrao nužnim preduslovom uspešne odbrane jugoistoka. Početkom avgusta general-pukovnik Lothar Rendulić dobija zadatak da razbije partizanske snage i organizuje odbranu jadranske obale. Međutim, i ovi poduhvati ostali su bez željenog dejstva.

---

[19] Na poziv Vrhovnog štaba NOV i POJ, noću 27/28. maja 1943. godine stigla je u Vrhovni štab prva britanska vojna misija. U septembru iste godine i zvanična anglo-američka vojna misija. Vojna misija Sovjetskog Saveza stigla je u Vrhovni štab. 23. februara 1944. godine.

[20] *Hronologija NOR-a,* Beograd, 1964, str. 505.

Kapitulacijom Italije i razoružanjem njenih okupacionih snaga u Jugoslaviji, nemačka komanda bila je prinuđena da, pored 8 bugarskih i 3 mađarske divizije, na jugoslovensko ratište prebaci još 7 svojih divizija. Upućivanje novih snaga u Jugoslaviju, a naročito izvlačenje 2. oklopnog SS korpusa »Hausser« iz sastava Grupe armija »E« u severnoj Italiji i njegovo angažovanje u operacijama koje su Nemci preduzeli u zapadnom delu zemlje, umnogome je olakšalo operacije saveznika u južnoj Italiji. Tako je NOVJ, koja je krajem 1943. u svom sastavu imala 9 korpusa (27 divizija, 99 pešadijskih brigada, 20 samostalnih bataljona i 99 partizanskih odreda, sa ukupno oko 320.000 boraca), vezivala na jugoslovenskom ratištu 450.000 okupatorskih i više od 350.000 kvislinških vojnika.[21]

U vreme opštih savezničkih operacija: Crvene armije na Dnjepru i anglo-američkih snaga na jugu Italije, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije postala je važan činilac u opštem strategijskom planu za uništenje fašističkih snaga u Evropi.

Ona je već bila oslobodila više od polovine celokupne jugoslovenske teritorije, na kojoj je bio uspostavljen jedinstveni sistem revolucionarnih organa narodne vlasti. Vojne i političke pobede NOP-a, izražene u snazi Narodnooslobodilačke vojske, sistemu izgradnje nove revolucionarne vlasti i bratstvu i jedinstvu najširih narodnih masa u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika, dobile su najpotpuniji izražaj u istorijskim odlukama Drugog zasedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, 29. i 30. novembra, u oslobođenom Jajcu.

S obzirom na razvoj situacije drugog svetskog rata, jugoslovensko ratište je krajem 1943. i početkom 1944. godine postalo izvanredno važno kako za saveznike tako i za Nemačku. NOVJ ozbiljno je narušavala nemačku odbranu na jugu Evrope, stvorila veliku brešu u pozadini istočnog fronta i fronta na Apeninima, ugrožavajući nemačke snage na Balkanu i Podunavlju.

Mesto i uloga jugoslovenskog ratišta u antihitlerovskoj koaliciji iz dana u dan, iz borbe u borbu, postajali su sve važniji i značajniji. Kod vodećih savezničkih sila sve više je preovladavalo saznanje da saradnju sa NOVJ, radi ostvarivanja zajedničkih ciljeva, treba još više proširiti i učvrstiti. Tako su Narodnooslobodilačkoj vojsci odali priznanje vodeći državnici: Sovjetskog Saveza, Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država na Teheranskoj konferenciji (28. novembar — 1. decembar 1943), na kojoj je, između ostalog, zaključeno »da partizani u Jugoslaviji treba da budu pomognuti ratnim materijalom i snabdevanjem do najvišeg mogućeg stepena . . .«[22]

Usklađujući dejstva NOVJ sa dejstvima savezničkih trupa koje su sve više stezale obruč oko hitlerovske Nemačke, Vrhovni štab

---

[21] Vlado Strugar, nav. delo, 219—221.

[22] *Military Conclusions of the Teheran Conference*, London, 1947.

NOVJ, u okviru opštesavezničkih planova za konačan obračun sa neprijateljem, otpočeo je u jesen 1944. godine ofanzivu za potpuno oslobođenje zemlje. U višemesečnim borbama koje su trajale do kraja godine jedinice NOVJ potpuno su oslobodile Srbiju, Makedoniju, Crnu Goru i Dalmaciju. Krajem godine NOVJ je uspostavila svoj strategijski front, koji se protezao od Dunava, preko Srema, Bosne, Like, do Jadranskog mora.

Na odvojenim sastancima između Vrhovnog komandanta Jugoslovenske armije, maršala Josipa Broza Tita, i savezničkih komandanata, maršala Tolbuhina i feldmaršala Aleksandera, održanim u Beogradu sredinom februara 1945, utvrđeni su planovi za koordiniranje operacija Jugoslovenske armije sa sovjetskim trupama u Mađarskoj, odnosno anglo-američkim u Italiji.

Posle proboja Sremskog fronta i neprijateljskog fronta u Gorskom kotaru, uz maksimalno sadejstvo s jedinicama u pozadini neprijateljskog fronta, Jugoslovenska armija, u čijim se redovima tada nalazilo oko 800 000 vojnika, izbila je na italijansku i austrijsku granicu, i tako oslobodila celu Jugoslaviju.

Borbom za oslobođenje svoje zemlje i uništenjem okupatorskih i kvislinških formacija na tlu Jugoslavije NOVJ je dosledno ispunila svoju obavezu prema saveznicima i dala veliki doprinos pobedi antihitlerovske savezničke koalicije nad nacifašizmom. Ako tome svemu dodamo da je u toku drugog svetskog rata na teritoriji Jugoslavije od 1941. do 1945. godine neprekidno bilo angažovano 600 000 do 850 000 neprijateljskih vojnika koji su se mogli koristiti na drugim savezničkim frontovima, i da su osovinskim snagama zadati teški gubici (oko 450 000 mrtvih i oko 100 000 ranjenih), da je uništena ili zarobljena velika količina ratne tehnike, onda se jasnije sagledava kakav je bio prilog NOP-a Jugoslavije opštoj pobedi slobodoljubivog čovečanstva nad zajedničkim fašističkim neprijateljem.[23]

Sve je to postignuto uz natčovečanske napore i plaćeno velikim ljudskim žrtvama koje su dali narodi Jugoslavije u četvorogodišnjem oslobodilačkom ratu. U toku rata poginulo je 305 000 i ranjeno oko 420.000 boraca Jugoslovenske armije. Po logorima smrti, u okupatorsko-kvislinškim operacijama »čišćenja« i kaznenim ekspedicijama ubijeno je oko 1 401 000 Jugoslovena. U drugom svetskom ratu ukupno je poginulo 1 706 000 ljudi u Jugoslaviji, što je predstavljalo 10,8% njenog stanovništva.[24]

---

[23] U toku rata NOVJ je od okupatora zarobila 4630 topova, 13396 mitraljeza, više od 500 000 pušaka, 7150 minobacača, 309 aviona, 928 tenkova, 20 000 motornih vozila i druge ratne opreme.

[24] U pogledu apsolutnog broja žrtava Jugoslavija je posle SSSR, koji je izgubio 7 000 000, i Poljske — 6 028 000, a ispred svih zemalja, uključujući i Francusku, SAD i Veliku Britaniju; u relativnom odnosu je i ispred SSSR-a, jer na hiljadu stanovnika Jugoslavija je izgubila 108, SSSR 40, a jedino je Poljska izgubila više, čak 220 na hiljadu stanovnika.

Doprinos koji su narodi Jugoslavije dali pobedi antihitlerovske koalicije nad nacifašizmom doneo je našoj zemlji veliki ugled, opšte priznanje i uvažavanje u celom svetu.

## Saradnja narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije sa oslobodilačkim pokretima balkanskih i drugih susednih zemalja

U duhu tradicionalnog internacionalizma, a u želji da pruži što veću pomoć progresivnim snagama u borbi protiv nacizma, KPJ je u toku oslobodilačkog rata i narodne revolucije ostvarila tesnu saradnju s mnogim, u prvom redu susednim komunističkim partijama i pružila neposrednu pomoć oslobodilačkim pokretima susednih zemalja.

Još na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ u Zagrebu doneta je odluka da se Miladin Popović, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju, uputi na rad u Albaniju, sa zadatakom da s tamošnjim komunistima radi na stvaranju jedinstvene partijske organizacije.

U proleće 1941. godine obe strane čine napore da se postojeće veze i kontakti, uspostavljeni pre početka drugog svetskog rata između KPJ i albanskih komunističkih grupa, sada još više prodube i prošire. U tom smislu je albanska komunistička grupa »Skadar« uputila svoga delegata radi uspostavljanja veza s Oblasnim komitetom KPJ za Kosovo i Metohiju. Do željenih kontakata došlo je u selu Vitomirici u blizini Peći, gde se Fadil Hodža, koji se tada nalazio u Albaniji, povezao s Oblasnim komitetom.

U duhu direktiva Centralnog komiteta KPJ, Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju odlučio je da u Albaniju uputi Dušana Mugošu, koji će zajedno s albanskim komunistima raditi na organizovanju revolucionarnog i opštedemokratskog pokreta u Albaniji.[25]

Povezivanje predstavnika KPJ s komunističkim grupama u Albaniji u periodu priprema i pokretanja oružanog ustanka u Jugoslaviji bilo je od velikog značaja ne samo za dalji razvoj KP Albanije već i za organizovanje i pokretanje oružane borbe albanskog naroda protiv okupatora.

Po dolasku u Tiranu, predstavnici Centralnog komiteta KPJ, Miladin Popović i Dušan Mugoša, u cilju formiranja jedinstvene KP Albanije, vodili su duge pregovore s predstavnicima pojedinih komunističkih grupa, posle čega su predstavnici tri najjače grupe: »Skadar«, »Korča« i »mladih« odlučili da se održi zajednička konferencija, na kojoj će se formirati KP Albanije. Osnivačka

[25] V. Dedijer, *Jugoslovensko-albanski odnosi 1939—1948*, Beograd, 1949, str. 12.

konferencija, u čijim su se pripremama dosta angažovali izaslanici CK KPJ, održana je ilegalno u Tirani 8. novembra 1941. godine.

Političko i vojno rukovodstvo NOP-a nastojalo je preko svojih predstavnika da još više učvrsti i proširi uspostavljene kontakte s KP Albanije, da zajednički pojačaju rad na njenom učvršćivanju, organizacionom sređivanju i pripremanju terena za pokretanje oružane borbe.

Tako su decembra 1941. godine partijske organizacije u Tirani, Skadru, Elbasanu i Draču od takozvanih demonstracija za hleb prešle na izvođenje sabotaža i diverzija, da bi u leto 1942. oružana borba albanskog naroda prerasla u opšti narodni ustanak.

S razvojem narodnooslobodilačkog pokreta razvijala se i jačala vojno-politička saradnja između antifašističkih pokreta jugoslovenskih i albanskog naroda. Ova saradnja naročito se manifestovala u prenošenju iskustava NOP-a na organizovanju i vođenju oružane borbe, stvaranju vojnih formacija, društveno-političkih organizacija i organa revolucionarno-demokratske vlasti. Upućivanjem novih delegata Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ, Blaža Jovanovića i Svetozara Vukmanovića Tempa, saradnja i kontakti još više su produbljeni i prošireni.

U leto 1943. godine postignut je zajednički sporazum o koordinaciji vojnih i političkih akcija jugoslovenskih i albanskih partizana, što je umnogome doprinelo daljem rasplamsavanju oružane borbe u pograničnim krajevima. Kao rezultat uspostavljenih veza, dolazi do organizovanja i preduzimanja zajedničkih oružanih akcija jugoslovenskih i albanskih partizanskih jedinica. Pored diverzantskih akcija na razaranju telefonsko-telegrafskih linija u zapadnoj Makedoniji i Albaniji, u leto i jesen 1943. godine, u borbama kod Piškopeje zajedno s albanskim partizanima učestvuje i Šarplaninski NOP odred, a u borbama za oslobođenje Debra 10. septembra 1943. zajedno s makedonskim jedinicama učestvovao je i albanski partizanski odred »Hadži Lješa«.

U cilju produbljivanja saradnje između NOP-a Jugoslavije i Albanije, Vrhovni štab NOV i POJ uputio je krajem avgusta 1944. godine svoju stalnu misiju u Albaniju, s Velimirom Stojnićem na čelu. Ona je imala za zadatak da uskladi operativna dejstva jugoslovenskih i albanskih jedinica u predstojećim borbama.[26]

Tako će u završnim operacijama za konačno oslobođenje južnih delova zemlje, uz prethodnu saglasnost Vrhovnog štaba NOV i POJ, u borbama protiv nemačke Grupe armija »E« na teritoriji Jugoslavije, zajedno s našim jedinicama, učestvovati 5. i 6. albanska divizija.

Izražavajući zahvalnost Centralnom komitetu KPJ za pruženu pomoć, preko partijskih instruktora, vojnih i političkih funkcionera, na organizacionom učvršćivanju KP Albanije, izgradnji

---

[26] Vladimir Dedijer, nav. delo, str. 79.

Narodnooslobodilačke vojske i konsolidaciji nove državne organizacije, Enver Hodža, sekretar CK KP Albanije, uputio je 23. septembra 1944. godine pismo generalnom sekretaru KPJ Josipu Brozu Titu, u kome je, između ostalog, pisalo: »Veliko interesovanje koje ste uvek pokazivali prema našoj mladoj partiji, Vaši dragoceni saveti i neizmerna, neprekidna pomoć koju ste nam ukazivali bila je jedan od glavnih faktora osnivanja, rašćenja i učvršćenja naše partije ... Pravilna i jasna linija herojske Komunističke partije Jugoslavije bila je za nas ne samo buktinja antifašizma koja osvetljava naš mučan i tegoban put nego istovremeno čvrst oslonac u našem zajedničkom radu ...«[27]

Saradnja i kontakti između KP Jugoslavije i Bugarske radničke partije (komunista), ostvareni mnogo ranije, za vreme drugog svetskog rata u borbama protiv fašizma, još više se proširuju i produbljuju. Vojno i političko rukovodstvo NOP-a još u danima pokretanja oružanog ustanka angažovalo se na razvijanju saradnje s antifašističkim pokretom Bugarske, koja će se manifestovati u raznim formama.[28]

U tom smislu, počev od 1941. pa sve do maja 1944. godine, Centralni komitet BRP(k) imao je pri Pokrajinskom komitetu, kasnije Centralnom komitetu KP Makedonije i Glavnom štabu NOV Makedonije, svog stalnog predstavnika, koji je zvanično služio za vezu i razmenu iskustava u zajedničkoj borbi protiv fašističkog agresora.

U jugoistočnoj Srbiji, u rejonu Crna Trava, saradnja između narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i pokreta otpora Bugarske bila je najplodnija i rajraznovrsnija. Ova teritorija postala je istovremeno čvrsto uporište i baza oslobodilačkog pokreta Bugarske i partizanskih jedinica iz pograničnog dela prema Jugoslaviji. Krajem 1942. godine uspostavljeni su prvi kontakti između rukovodstva KPJ za vranjski srez s bugarskim komunistima trnskog kraja.[29]

Na prostranoj slobodnoj teritoriji od Crne Trave do Osogova, bugarski komunisti, partizani i antifašisti sticali su, u kontaktu s jugoslovenskim partizanskim jedinicama, koje su im istovremeno pružale političku i materijalnu pomoć, prva iskustva u organizovanju i dejstvovanju prvih bugarskih partizanskih jedinica.

Na slobodnoj teritoriji jugoistočne Srbije boravili su više meseci (od kraja 1943. i prvih meseci 1944. godine) članovi Centralnog komiteta BRP(k) i Glavnog štaba bugarskih partizanskih odreda. Oni su ovde, uz pomoć jugoslovenskih partijskih organizacija, formirali snažan centar za propagandnu i ostalu partijsku delatnost

---

[27] ANRPJ, br. 11 005.

[28] Pismo CK KPJ Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju od oktobra 1941. (IAKPJ, tom VII, str. 54).

[29] *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941—1945*, Beograd, 1974, str. 171.

— stvorili bazu za organizaciju i prikupljanje bugarskih partizana i materijalno zbrinjavanje bugarskih partizanskih jedinica.

Dolaskom u jugoistočnu Srbiju, početkom 1943. godine, delegata Vrhovnog štaba NOV i POJ Svetozara Vukmanovića Tempa, saradnja oslobodilačkih pokreta Jugoslavije i Bugarske još više je proširena. Na savetovanju delegata Vrhovnog štaba NOV i POJ i CK KPJ, zatim članova CK KP i Glavnog štaba Makedonije, kao i predstavnika Bugarske radničke partije (komunista), u selu Kalni (Crna Trava), početkom aprila 1944. godine, postignuta je saglasnost o tome da se na našoj teritoriji pristupi formiranju bugarskih partizanskih jedinica, i utvrđen je plan zajedničkih dejstava u pograničnom pojasu.[30]

Ubrzo su, pored Trnskog partizanskog odreda, na slobodnoj teritoriji jugoistočne Srbije formirane krupnije bugarske partizanske jedinice — Prva i Druga sofijska brigada. U leto 1944. na slobodnu teritoriju Srbije i Makedonije, radi odmora, dobijanja opreme i naoružanja, dolaze partizanski odredi iz unutrašnjosti Bugarske: Ćustendilski, Radomirski, Dupnički, Gornjodžumajski i drugi.

Štabovi naših partizanskih jedinica i partijska rukovodstva upoznavali su bugarske drugove s bogatim iskustvom naše Partije na organizovanju partizanskih jedinica, narodne vlasti itd. Osim toga, vojno rukovodstvo NOP-a nastojalo je, u toku 1944, da operativnim dejstvima svojih jedinica u pograničnom pojasu pruži što veću pomoć bugarskim partizanskim jedinicama, što je bilo neophodno da bi one izvršile svoj glavni zadatak — prodor u unutrašnjost Bugarske i uključivanje bugarskog naroda u oružanu borbu. Istovremeno, u sudbonosnim danima uoči septembarskih događaja 1944. godine, Glavni štab Bugarske obratio se Glavnom štabu Makedonije tražeći neposrednu pomoć jedinica NOV i POJ, insistirajući na tome da makedonske i srpske jedinice pojačaju dejstva prema rejonima u blizini jugoslovensko-bugarske granice.[31]

Posle kapitulacije fašističke Bugarske, 9. septembra 1944. godine, i stvaranja nove otečestvenofrontovske vlade saradnja između NOP-a Jugoslavije i pokreta otpora u Bugarskoj još više jača.

Nastojeći da pomogne oružanim snagama otečestvenofrontovske Bugarske, vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito

---

[30] Svetozar Vukmanović Tempo, depešom od 30. aprila 1944, obavestio je Vrhovni štab NOV i POJ: »Ovde je deo glavnog štaba Bugarske, po rešenju Politbiroa, sa zadatkom: naslanjajući se na oslobođenu jugoslovensku teritoriju, koja se nalazi neposredno kod bugarske granice, omasoviti i aktivirati partizanske odrede u celoj sofijskoj oblasti, uključujući i rilsko-pirinsko područje«.

[31] Pismo Glavnog štaba Bugarske komandantu Glavnog štaba NOV i PO Makedonije Mihailu Apostolskom od 1. IX 1944 (Arhiv Makedonije).

izdao je 15. septembra 1944. naređenje Glavnom štabu NOV i PO Makedonije da pruži novom bugarskom rukovodstvu pomoć u organizovanju bugarskih jedinica koje su se nalazile na teritoriji Makedonije i da utvrdi plan zajedničkih operativnih dejstava na pravcu Strumica—Štip.

Imajući na umu veliki međunarodni ugled NOP-a Jugoslavije, rukovodstvo otečestvenofrontovske Bugarske, u težnji da što pre izvuče bugarski narod iz stanja u koje ga je dovela vlada Filova i da što pre prekine ratno stanje s Jugoslavijom, obratilo se za pomoć Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije.

Na povratku iz Moskve, predsednik NKOJ-a i vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito sastao se u Krajovi (Rumunija), 5. oktobra 1944. godine, s delegatima Otečestvenog fronta. Izlazeći u susret molbama bugarskog rukovodstva, istoga dana je potpisana zajednička deklaracija o postignutom sporazumu o učešću bugarske vojske u borbama protiv nemačkih snaga u Srbiji i Makedoniji.[32]

Time se izašlo u susret željama nove bugarske vlade da svoju zemlju, koja je doskora bila na strani Nemačke, sada uključi u pobedonosnu antifašističku koaliciju. Visoko ceneći ovaj internacionalistički gest rukovodstva NOP-a Jugoslavije, Centralni komitet BRP(k) uputio je 2. novembra 1944. godine pismo maršalu Titu, u kome se, između ostalog, kaže: »Ogromna je zasluga Jugoslovenske narodnooslobodilačke armije, koju si Ti organizovao i kojom Ti rukovodiš — kako za oslobođenje vaše rastrgane otadžbine tako i za nanošenje teških udara hitlerovskim bandama na Balkanu i za njihovo proterivanje i izvan Balkana... Na vašem svetlom primeru i naš prevareni i opljačkani narod nadahnjivao se i učio se oružanoj partizanskoj borbi protiv hitlerovskih i bugarskih agenata. Mi vam dugujemo večitu blagodarnost za podršku i bratsku pomoć zahvaljujući kojoj su se naši prvi partizanski odredi stvarali kod vas...«[33]

Posle dužih međudržavnih pregovora, a u nastojanju da pomogne u učvršćivanju i konsolidaciji nove otečestvenofrontovske Bugarske, Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije dozvolio je bugarskoj OF armiji da zajedno s jedinicama NOV Jugoslavije učestvuje u operacijama za oslobođenje delova Srbije i Makedonije. Tako su u zajedničkoj borbi protiv fašističkog agresora narodi Jugoslavije i bugarski narod postavili čvrstu osnovu uzajamnog poštovanja nezavisnosti i samostalnosti svakog naroda i pretvorili je u bazu za njihovo zbližavanje i saradnju.

---

[32] U drugoj tački sporazuma je stajalo: »Da će se sva pitanja koja proističu iz savezničkih odnosa i prijateljske saradnje Bugarske i Jugoslavije rešavati u duhu bratskih i zajedničkih interesa naroda Jugoslavije i bugarskog naroda.

[33] AIRPJ, reg. br. 1997.

Narodnooslobodilački pokret Jugoslavije u toku drugog svetskog rata ostvario je tesnu saradnju i sa pokretom otpora grčkog naroda. Ova saradnja došla je do snažnog izražaja u zimu 1942/43. godine, kada su partizanski odredi Makedonije »Dame Gruev« i »Jane Sandanski«, usled ofanzive Pete bugarske okupatorske armije, bili prinuđeni da pređu na teritoriju severne Grčke. Ovde su, zajedno s grčkim partizanima, razvili zajedničke akcije na razobličavanju fašističke propagande, razoružavanju i razbijanju tek stvorenih fašističkih oružanih jedinica.

U Egejskoj Makedoniji su jedinice NOV i POJ bile srdačno primljene, kao borci koji se zajedno s grčkim partizanima bore protiv zajedničkog fašističkog osvajača. Tokom 1943. i 1944. godine uspostavljene veze se još više učvršćuju i produbljuju. Jer, spajanjem slobodnih teritorija u Grčkoj (Egejska Makedonija) i slobodne teritorije u Vardarskoj Makedoniji stvaraju se uslovi za koordinaciju i izvođenje zajedničkih oružanih akcija, koje će vremenom dobiti razmere međusavezničkih odnosa.

U leto 1943. godine na sastanku delegata Vrhovnog štaba NOV i POJ i CK KPJ Svetozara Vukmanovića Tempa s najvišim rukovodiocima antifašističkog pokreta Grčke i Albanije postignut je sporazum o koordinaciji vojnih i političkih akcija makedonskih, grčkih i albanskih partizana u pograničnom pojasu.[34] S tim u vezi, komesar Glavnog štaba Makedonije Cvetko Uzunovski imao je više susreta s članovima rukovodstva grčkog pokreta otpora u rejonima Vodena, Prespe, Soluna i planine Pajak.

Slobodna teritorija Egejske Makedonije češće je korišćena kao baza za odmor jedinica i Glavnog štaba Makedonije. U selu Fuštanima održano je partijsko savetovanje KP Makedonije, kao i Prvi kongres Narodnooslobodilačkog saveza omladine Makedonije. Tu je krajem decembra 1943. godine formirana 2. makedonska udarna brigada. Na jedinstvenoj slobodnoj teritoriji u rejonu Kožufa i Pajaka, početkom 1944, makedonske i grčke partizanske jedinice uspešno preduzimaju zajedničke oružane akcije protiv okupatora. Na toj slobodnoj teritoriji pripremljen je i poznati februarski pohod makedonskih jedinica, kojim je bilo predviđeno prenošenje operativnih dejstava iz južne u centralnu i istočnu Makedoniju.

Neposredno posle kapitulacije Italije, stvoreni su povoljni uslovi za uspostavljanje čvršćih veza između narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i pokreta otpora u severnoj Italiji (Conciglio di liberazione nazionale — CLN). Ova saradnja imaće snažnog uticaja na jačanje oslobodilačkog pokreta u pograničnom pojasu, — uz pružanje neposredne pomoći jedinicama pokreta ot-

---

[34] Pismo Svetozara Vukmanovića Tempa Centralnom komitetu KP Makedonije od 25. VII 1943. godine (Istorijski arhiv KPJ, tom VII, str. 228, 229).

pora i razmenu iskustava — i na dalji razvitak međupartijskih veza.

Na partijskom savetovanju Oblasnog komiteta KP Hrvatske za Istru i na Drugoj pokrajinskoj partijskoj konferenciji za Slovenačko primorje, krajem 1943. i početkom 1944. godine, između ostalog, bilo je odlučeno da se pruži pomoć italijanskim partizanskim jedinicama, da se italijanski narod angažuje u borbi protiv fašizma, i da se uskladi rad jugoslovenskih i italijanskih antifašističkih organizacija.[35]

U cilju čvršćeg povezivanja sa snagama pokreta otpora u severnoj Italiji, rukovodstvo NOP-a Slovenije, u proleće 1944. godine, uputilo je Antona Vratušu u Italiju, sa zadatkom da s rukovodstvom CLN razradi plan saradnje u zajedničkoj borbi protiv nacifašizma. Na pregovorima u Milanu Vratuša je s rukovodstvom CLN postigao saglasnost o formiranju italijanskih jedinica u Istri i Slovenačkom primorju. Isto tako dogovoreno je da se na području Julijske krajine i Trsta od organa NOP-a i CLN formiraju slovenačko-italijanski koordinacioni odbori. Već u avgustu 1944. godine osnovani su takvi odbori od Slovenačke protivfašističke ženske zveze (SPŽZ) i Italijanske odbrane žena (Defusa della donna), zatim omladinskih organizacija — Zveze slovenske mladine (ZSM) i Italijanskog omladinskog fronta (Fronta della gioventu), kao i Okružnog odbora Osvobodilne fronte za Trst i Radničkog jedinstva (Unita Operaia).[36]

Koordinacioni odbori uspeli su da sinhronizuju rad organa NOP-a i pokreta otpora u Italiji, što će umnogome doprineti daljem jačanju antifašističkog pokreta u pograničnom pojasu.

U nastojanju da pruži što efikasniju pomoć Komunističkoj partiji Austrije, Centralni komitet KPJ je u leto 1944. godine naložio Edvardu Kardelju, koji se tada nalazio u Sloveniji, da preduzme mere s ciljem povezivanja i uspostavljanja bližih kontakata NOP-a Jugoslavije i naprednih antifašističkih snaga u Austriji. Na sastanku predstavnika CK KPJ s Honerom, generalnim sekretarom KP Austrije, održanom 5. septembra 1944. godine, postignuta je saglasnost da NOVJ prihvati, obuči i naoruža austrijske radnike, koji su se, da bi izbjegli nasilnu nemačku mobilizaciju, prebacili na oslobođenu teritoriju u Jugoslaviji.

Ocenjujući ovaj sporazum kao povoljan uslov za početak stvaranja partizanskih jedinica u Austriji, Vrhovni štab NOVJ izložio je svoje mišljenje o ovom pitanju:

»1) KP Austrije i drugi rodoljubi treba smesta da, uz pomoć NOP-a u Jugoslaviji, formiraju naoružane partizanske odrede po čitavoj Austriji.

---

[35] Dušan Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svetskog rata,* Beograd, 1962, str. 366.

[36] *Istra i Slovenačko primorje,* str. 527.

2) Oružje za te odrede, u prvom momentu, delimično će dati NOVJ, bez obzira na to što i Jugoslavija takođe ima veliku potrebu za oružjem . . .«[37]

Na teritoriji Jugoslavije formirana su četiri austrijska bataljona, koji su, zajedno sa slovenačkim partizanskim odredima u Koruškoj, predstavljali jezgro borbenih antifašističkih formacija u Austriji.

Saradnja NOP-a Jugoslavije s pokretima otpora u Mađarskoj i Rumuniji bila je u skladu sa stepenom razvoja antifašističkog pokreta u tim zemljama. Ona se naročito ogledala u nastojanju da se revolucionarnim snagama u Mađarskoj i Rumuniji pruži pomoć i podrška u borbi protiv fašističkog osvajača.

Narodnooslobodilačka borba naroda Jugoslavije bila je u vojno-političkom i moralnom pogledu od velikog značaja za porobljene narode Evrope. Ona je brzo postala značajan faktor, jer je hrabrila i podsticala narode Evrope na pružanje otpora okupatoru, lomila mit o snazi i »nepobedivosti« hitlerovske soldateske i ukazivala na mogućnosti primene novih formi partizanskog ratovanja.

Uočivši od kakvog je moralnog značaja oslobodilačka borba jugoslovenskih naroda za dalje podsticanje i jačanje antihitlerovske koalicije, Kominterna je sredinom februara 1942. godine predložila Vrhovnom štabu NOP i DV Jugoslavije da se jednim kratkim proglasom obrati narodima okupiranih zemalja, posebno Čehoslovacima i Francuzima, u kome je trebalo da istakne značaj borbe u Jugoslaviji i da ih pozove »da na sve načine dezorganizuju Hitlerovu ratnu mašinu i razviju partizanski pokret protiv okupatora. Kominterna bi takvom proglasu dala najširi publicitet.«[38]

Praksa narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije predstavljala je internacionalizam na delu, što se ogledalo, pre svega, u razvoju revolucionarne borbe u sopstvenoj zemlji, kao i podršci i pomoći svim antifašističkim i oslobodilačkim pokretima u svetu.

## Partizanske jedinice drugih nacionalnosti u sastavu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije

Internacionalna proleterska i antifašistička solidarnost NOP-a i socijalističke revolucije naroda Jugoslavije ispoljila se i u akciji na pridobijanju pripadnika drugih nacionalnosti, koji su se protiv svoje volje našli u sastavu okupacionih snaga, i na njihovom uključivanju u redove NOV Jugoslavije.

Još od samog početka oslobodilačkog rata rukovodstvo NOP-a nastojalo je da pripadnicima okupatorskih jedinica ukaže na cilje-

---

[37] Dušan Plenča, nav. delo, str. 361.

[38] Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito, prilozi za biografiju,* »Kultura«, Beograd, 1953, str. 346.

ve narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora, ističući pri tom besperspektivnost i nepravednost rata u kome učestvuju. Komunistička partija Jugoslavije se, proglasima, lecima i drugim propagandnim materijalom, obraćala pripadnicima okupatorskih jedinica, na njihovom jeziku, pozivajući ih da podrže borbu jugoslovenskih naroda za slobodu i da se priključe zajedničkoj borbi protiv fašističkog agresora.

U jednom od mnogobrojnih partizanskih proglasa upućenih italijanskim vojnicima ističe se da su oni smatrani »i još uvek vas smatramo kao zavedenu braću«. Od njih se tražilo da predaju oružje i da se vrate svojim kućama ili da se pridruže borcima NOVJ.

Nemačkim vojnicima je upućen poziv »da upotrebe oružje protiv svojih stvarnih neprijatelja«, protiv »fašističkih banditskih vođa«. Bugarski vojnici su pozivani »da prestanu biti oružje u rukama reakcionarne bugarske vlade«, kao i »na bratimljenje i stupanje u partizanske redove«.[39]

Propagandni rad u okupatorskoj vojsci, pojedinačno povezivanje s neprijateljskim vojnicima i uspostavljanje kontakata s progresivnim vojnicima i oficirima, bio je stalan zadatak članova KPJ. To je ubrzo donelo i prve rezultate, što se ogledalo u pojedinačnom prelaženju neprijateljskih vojnika i njihovom priključivanju partizanskim jedinicama. Veći uspesi, u tom pogledu, postignuti su krajem 1943. i početkom 1944. godine, kada su borci iz okupatorskih jedinica u većem broju prelazili u NOVJ, a od kojih će kasnije biti formirane partizanske jedinice stranih nacionalnosti. One će odigrati važnu ulogu u razvoju partizanskog rata, odnosno oslobodilačkog i antifašističkog pokreta u svojim zemljama.

Vojno-političko rukovodstvo NOP-a poklanjalo je izvanredno veliku pažnju pridobijanju pripadnika bugarske okupacione vojske i njihovom uključivanju u borbu protiv okupatora. »Ukoliko pređe veći broj bugarskih vojnika na našu stranu — stajalo je u naređenju Vrhovnog štaba NOV i POJ Glavnom štabu Srbije, izdatom sredinom februara 1942. godine — treba od njih stvarati čvrste partizanske čete, sa komandantima i politkomesarima, koje će zajedno s našim četama učestvovati u borbama i onda se prebaciti na svoju teritoriju kada bude došlo vreme za to«.[40]

Prva bugarska partizanska jedinica, bataljon »Hristo Botev«, stvorena je 19. decembra 1943, od prebeglih bugarskih vojnika u NOVJ, koji su izrazili želju da se bore u redovima naših partizanskih jedinica.[41]

Na slobodnoj teritoriji jugoistočne Srbije u proleće 1944. obrazovane su nove bugarske partizanske jedinice. Plan za njiho-

---

[39] *Zbornik NOR-a*, tom II, knj. 2, dok. 130.
[40] *Zbornik NOR-a*, tom II, knj. 2. dok. 196.
[41] *Zbornik NOR-a*, tom II, knji. 2, dok. 196.

ve formiranje, kao što je već ranije pomenuto, donet je na sastanku predstavnika KPJ i BRP(k), održanom na teritoriji Crne Trave. Odlučeno je bilo da se na slobodnoj teritoriji jugoistočne Srbije odmah pristupi formiranju krupnijih bugarskih partizanskih jedinica — bataljona i brigada, što je uskoro i učinjeno. Uz pomoć Drugog južnomoravskog odreda, na slobodnoj teritoriji u Crnoj Travi osnovan je, avgusta 1943, Trnski partizanski odred. Početkom marta 1944. godine od ilegalaca koji su prešli iz Bugarske formiran je partizanski bataljon »Vasil Levski«. Početkom maja 1944. godine u selu Kalna obrazovana je 1. sofijska partizanska brigada, a nešto kasnije, od Trnskog partizanskog bataljona, bataljona »Hristo Botev« i »Rakovski« — 2. sofijska brigada. Sredinom maja, na osnovu dogovora Operativnog štaba južnomoravske zone i nekih bugarskih oficira 123. pešadijskog puka iz Lebana, od prebeglih 230 bugarskih vojnika i oficira formiran je bataljon »Georgi Dimitrov«, koji je kasnije, uključivanjem novih boraca, prerastao u brigadu. Od jedne veće grupe bugarskih vojnika zarobljenih u prolećnoj ofanzivi u Makedoniji formiran je bugarski partizanski bataljon »Rakovski«.[42] Početkom septembra 1944. od bugarskih političkih zatvorenika, koje su iz zatvora Idrizovo, u blizini Skoplja, oslobodili borci 3. makedonske udarne brigade, formiran je bugarski partizanski bataljon »Vasil Kolarov«.

Broj stranaca i stranih vojnih jedinica u sastavu NOVJ naglo se povećao posle kapitulacije Italije. Dok su se u Narodnooslobodilačku vojsku ranije uključivali pojedinci, sada su joj pristupale cele italijanske jedinice. To je bio slučaj sa divizijama »Venezia« i »Taurinenze«, od kojio će se, ph naređenju štaba Drugog korpusa NOVJ, formirati divizija »Garibaldi«.[43]

Nekoliko dana posle kapitulacije Italije, 13. septembra 1943, formirana je prva italijanska jedinica — bataljon »Garibaldi«, koji je, po odluci Vrhovnog štaba NOVJ, uključen u sastav Prve proleterske brigade. Krajem septembra obrazovan je bataljon »Mateoti«, koji je ušao u sastav Treće krajiške brigade. Ova dva bataljona poslužila su kao osnova za stvaranje brigade »Italija«, oktobra 1944. godine. Uz pomoć KP Slovenije, septembra 1943, tršćanski proletarijat formirao je brigadu »Triestina d'assalto«, koja je, zbog gubitaka, ubrzo reorganizovana u bataljon. U proleće 1944. godine u selu Srednjem Lokovcu formirana je italijanska brigada »Triestina d'assalto Garibaldi«, koja je postala pravi rasadnik kadrova za partizanske jedinice u severnoj Italiji. Početkom decembra, od partizanskih brigada »Garibaldi Natisione«, »Bruno Boci«, »Gvido Pičeli« i »Antonio Gramši« obrazovana je divizija »Garibaldi Natisione«, koja je početkom 1945. stavljena pod komandu 9. korpusa NOVJ. Na osnovu naređenja Glavnog štaba NOV i

[42] Bogoljub Ilijev, »Most«, 1968, VIII, str. 62.

[43] *Zbornik NOR-a*, tom III, knj. 6, dok. 114.

PO Slovenije, od italijanskih boraca u slovenačkim jedinicama formirana je, sredinom decembra 1944. godine, u selu Suhorju (kod Metlike) italijanska brigada »Frateli Fontanot«, koja će se do kraja rata boriti u sastavu 7. korpusa NOV Jugoslavije.

Od crvenoarmejaca, što su oslobođeni u nemačkim zarobljeničkim logorima i onih koji su dobrovoljno prešli na stranu NOVJ i nastavili borbu protiv nemačkih i italijanskih trupa, formirane su ruske partizanske jedinice. Kao posebne oružane jedinice u sastavu NOVJ, stvaraju se ruske čete i bataljoni. Tako su na primer ruske čete delovale u sastavu Požarevačkog partizanskog odreda, 3. bataljonu 1. vojvođanske brigade, u okviru Žumberačko-posavskog sektora, a Ukrajinska četa pri Posavskom partizanskom odredu. Na planini Kožuf u Makedoniji je formirana četa od Rusa što su prebegli iz nemačkih zarobljeničkih logora.[44] U sastavu NOVJ bilo je i nekoliko ruskih bataljona: pri Turopoljsko-posavskom partizanskom odredu, 4. bataljonu Osječke brigade, u sastavu Zapadno-koruškog partizanskog NOP odreda, kao i u sastavu 5. proleterske brigade.[45]

Kao što je već ranije napomenuto, odazivajući se zahtevu KP Austrije, Glavni štab NOV i PO Slovenije formirao je krajem 1944. godine Prvi austrijski partizanski bataljon. »Svi Austrijanci — stajalo je u naredbi Glavnog štaba Slovenije — koji su spremni da se s oružjem u ruci bore protiv fašizma, do njegovog uništenja, neka obrazuju svoje jedinice«.[46] Na osnovu oskudne arhivske građe, može se zaključiti da su na području Slovenije formirana još tri austrijska bataljona: 2, 3. i 4, i da se protiv okupatora, u sastavu NOVJ, borilo oko 450 Austrijanaca.

Jedinice stranih nacionalnosti u sastavu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije uživale su sva nacionalna prava i tretirane su kao saveznici koji se zajedno s jugoslovenskim narodima i narodnostima bore protiv fašističkih osvajača. One su imale svoja vojna i politička rukovodstva, nosile su svoje nacionalne oznake, zastavu i ambleme, a komandovanje, vojna obuka, politički rad i kulturno-prosvetna delatnost izvođeni su na maternjem jeziku.

## Učešće pripadnika nacionalnih manjina u narodnooslobodilačkom pokretu Jugoslavije

Zahvaljujući pravilnoj politici KPJ u rešavanju nacionalnog pitanja u toku NOR-a i socijalističke revolucije, koja se ogledala u ostvarivanju revolucionarnog i borbenog jedinstva, zasnovanog na

---

[44] Jovan Vujošević, *Strane nacionalnosti u NOV Jugoslavije*, »Komunist« od 18. jula 1963.

[45] Isto.

[46] Institut za zgodovino delavskega gibanja (dalje IZDG), Ljubljana, reg. br. k. 11/II.

bratstvu i jedinstvu jugoslovenskih naroda i narodnosti, u savlađivanju i sprečavanju razbuktavanja nacionalnih i verskih strasti i bratoubilačke borbe, — rukovodstvo NOP-a je uspelo da u nacionalnim manjinama sebi obezbedi snažna uporišta i da njihove pripadnike masovno uključi u narodnooslobodilački pokret, što je i bio jedan od najvažnijih zadataka KPJ u pogledu pripadnika nacionalnih manjina u Jugoslaviji. Od njih će se u toku NOR-a formirati i posebne partizanske jedinice.

Tako su, na primer, od pripadnika albanske narodnosti, u toku 1942. i 1943. godine, formirani partizanski odredi »Zejnel Ajdini«, »Emin Duraku«, Kosovsko-metohijski NOP odred, bataljon »Bajram Curi«, Četvrta (Sedma) albanska brigada itd. Od pripadnika mađarske i nemačke nacionalne manjine Štab Drugog korpusa NOV i PO Hrvatske obrazovao je, sredinom avgusta 1943. godine, mađarski partizanski bataljon »Šandor Petefi« i nemačku četu »Ernest Telman«, koja je ušla u sastav Osječke brigade 12. divizije NOVJ.[47]

Rukovodstvo NOP-a u Istri i Slovenačkom primorju od pripadnika italijanske nacionalnosti formiralo je aprila 1944. godine partizanski bataljon »Pino Budicin« i brigadu »Garibaldi — Trieste«. U sastavu NOVJ, od pripadnika bugarske nacionalnosti, u toku 1944. godine, obrazovana su dva partizanska odreda: Bosiljgradski i caribrodski odred »Momčil vojvoda«. U oslobođenom Caribrodu (danas Dimitrovgrad) formirana je, 10. septembra 1944. godine, Prva caribrodska brigada.

Početkom novembra 1942. godine obrazovana je prva jedinica od pripadnika slovačke nacionalnosti — slovačka partizanska četa »Jure Janošek«. Prilivom novih boraca, ona je tokom 1944. prerasla u partizanski bataljon. U Bačkom Petrovcu, od pripadnika slovačke nacionalnosti i dotadašnjeg Šajkaškog i Bačkopalanačkog NOP odreda formirana je, 11. novembra 1944. godine, 14. vojvođanska NOU brigada (nazvana i 1. slovačka brigada).

Češka nacionalna manjina, koja je bila u većoj meri zastupljena u raznim jedinicama NOVJ, obrazovala je 1943. svoje partizanske jedinice. U sastavu Moslovačkog NOP odreda borila se i češka četa. Naredbom štaba Treće operativne zone Hrvatske formiran je, početkom maja 1943, češki samostalni bataljon.[48] U selu Bučju, naredbom štaba 6. korpusa NOVJ, formirana je, krajem oktobra 1943. godine, čehoslovačka brigada »Jan Žiška«.[49] Uz ostale jedinice stranih nacionalnosti, u sastavu NOVJ borio se i 1. poljski bataljon, koji je obrazovan početkom maja 1944. godine.

---

[47] AVII, reg. br. 9—3, k. 470.
[48] AVII, reg. br. 93—1, k. 198A.
[49] AVII, reg. br. 18/8, k. 881A.

## Učešće Jugoslovena u pokretima otpora evropskih naroda

Učešće jugoslovenskih građana u pokretima otpora evropskih naroda predstavlja izraz međunarodne antifašističke solidarnosti, koja je izrasla iz bogate internacionalističke prakse i politike Komunističke partije Jugoslavije i revolucionarno-demokratskog pokreta.

U toku drugog svetskog rata samo u Italiju je bilo internirano na desetine hiljada Jugoslovena-pristalica i aktivista NOP-a. Oni su u logorima i kazamatima odmah pristupili stvaranju borbenih komiteta i oslobodilačkih odbora, koji su pojedinačne napore objedinili u snažan antifašistički pokret jugoslovenskih interniraca. Tako je iz zatvora Spoleto i Indolfiorite, u provinciji Umbrija, od odbeglih političkih zatvorenika i interniraca, 29. septembra 1943. godine, formiran Jugoslovenski partizanski odred, koji je 1944, posle reorganizacije, dobio ime »Tito«.[50]

Istovremeno, u severnoj Italiji stvorena je cela mreža odbora i poverenika, što je prerasla u snažnu organizaciju NOP-a, koja je obuhvatala oko 12 000 Jugoslovena. Marta 1944. godine formiran je Komitet nacionalnog oslobođenja Jugoslavije za Italiju, koji je, pored akcije na okupljanju i organizovanju jugoslovenskih interniraca, sarađivao s antifašističkim organizacijama drugih naroda. Zahvaljujući takvom svestranom radu, KNOJ je do 1. oktobra 1944. godine okupio, organizovao i prebacio u zemlju 7126 Jugoslovena.[51]

Jugosloveni koji su se našli u Francuskoj, a njih je pred početak drugog svetskog rata bilo oko 20 000, aktivno su se uključili u antifašistički pokret francuskog naroda. U njemu je do kraja 1944. godine učestvovalo oko 570 Jugoslovena koji su se, zajedno s francuskim narodom, borili protiv fašističkog agresora i osvajača.[52] Krajem juna 1944. godine jugoslovenski iseljenici, na konferenciji delegata NOP-a, formirali su jedinstven jugoslovenski Narodnooslobodilački odbor za Francusku od 16 članova. On je pod svojim rukovodstvom imao celu mrežu nižih odbora i povereništava u kojima je delovalo oko 2500 aktivista.[53]

U Cirihu je, početkom avgusta 1943. godine, na konferenciji predstavnika jugoslovenskih narodnooslobodilačkih odbora iz Berna i Ciriha, formiran Komitet narodnog oslobođenja Jugoslavije u inostranstvu — KNOJI — čiji je zadatak bio da koordinira i usmerava rad oslobodilačkih pokreta jugoslovenskih iseljenika u Italiji, Francuskoj, Švajcarskoj i Belgiji. Naročito veliku akciju

---

[50] A. Bressan, L. Giuricin, *Fratelli nel sangue*, Rijeka, 1964, str. 424.

[51] *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, II, str. 340.

[52] ARPJ, Izveštaj NOOJ za Francusku od 30. I 1945, reg. br. 7481/3.

[53] ARPJ, reg. br, CK KPJ 18. Izveštaj NOO za Francusku od 20. I 1945.

KNOJI je razvio na okupljanju i organizovanju odbeglih jugoslovenskih interniraca i zarobljenika iz Nemačke i Italije i na njihovom prebacivanju u Jugoslaviju. Tako je, putem različitih organizacija, bilo okupljeno oko 3000 Jugoslovena, od kojih je 1987 do kraja 1944. godine upućeno u zemlju.[54] I u oslobodilačkim i revolucionarnim pokretima Alžira, Holandije, Norveške, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije i drugih zemalja učestvovali su pojedinci i grupe jugoslovenskih građana.

U sastavu Narodnooslobodilačke vojske Grčke (ELAS) borila se jugoslovenska Primorska četa. U Sovjetskom Savezu, od prebeglih omladinaca, prisilno mobilisanih u mađarske radne brigade, od grupe prekaljenih revolucionara koji su živeli u Moskvi i od zarobljenih pripadnika domobranskih jedinica, koje su se našle na istočnom frontu, formirana je krajem 1943. godine Jugoslovenska dobrovoljačka jedinica.

Pod uticajem naprednih jugoslovenskih iseljeničkih organizacija, oko 19 000 američkih građana jugoslovenskog porekla dobrovoljno je stupilo i borilo se u armijama zapadnih saveznika.

I na kraju da dodamo da je učešće jugoslovenskih građana u pokretima otpora okupiranih i porobljenih naroda bilo rezultat uticaja koji je pred rat ostvarila Komunistička partija Jugoslavije među našim iseljenicima, kao i plod revolucionarnooslobodilačke borbe koju se narodi Jugoslavije poveli za svoju slobodu i nezavisnost.

[54] Dušan Plenča, nav. delo, str. 321.

Obrad Pejanović

# Kritika pozitivističkog marksizma

*(Povodom knjige Zdravka Munišića »Marksizam Luja Altisera«, Strukturalno-epistemološka dijalektika, Kolarčev narodni univerzitet, Beograd, 1977)*

Naslov Munišićevog dela upućuje na zaključak da je to istoriografska studija koja se bavi filozofskim pogledima Luja Altisera. Ona to svakako, s jedne strane, i jeste, jer je Munišić veoma temeljno izložio sve relevantne stavove ovog značajnog francuskog filozofa marksiste, prateći genezu i razvoj njegove misli od teorijski samostalnijih početaka pa sve do predaje u štampu ovog rada.* S druge strane, Munišićeva studija, po svom sadržaju, nije pretežno monografija o Altiseru, već mnogo više od toga. Altiserova filozofija, koja je ovde iscrpno i s velikom akribijom prikazana i teorijski zasnovano kritikovana, Munišiću služi kao povod da iskaže sopstveno stanovište o najznačajnijim pitanjima marksizma i marksističke filozofije danas.

---

* Luj Altiser (Louis Althusser) rođen je 1918. godine, član je KPF i sada radi na jednom od pariskih univerziteta.

Sledeći dobru filozofsku tradiciju, Munišić se, dakle, nije zadovoljio samo imanentnom već je temeljno zasnovao i transcendentnu kritiku Altiserovih stanovišta. Suprotno svakoj površnoj apologetici i dogmatizmu, Munišić je u skladu s Marksovom dijalektičkom metodom pronikao u protivrečnosti i teorijske nekonsekventnosti Altiserove interpretacije Marksa. Pokazao je da je Altiser, uprkos svojoj nesumnjivoj originalnosti i značajnoj inventivnosti u isticanju otvorenih i teorijski još neadekvatnih rešenja u marksističkoj filozofiji, u krajnjoj liniji, zasnovao jednu varijantu »pozitivističkog marksizma«.

Sem Uvoda, Zaključka i stručne aparature, Munišićeva studija ima pet osnovnih poglavlja. U prvome je reč o *»simptomalnom čitanju i epistemološkom prelomu«* (str. 41—81), osnovnim specifično Altiserovim metodskim postupcima. *Simptomalno čitanje* (la lecture symptomale), po Altiseru, predstavlja kritičko-filozofsko čitanje koje polazi od eksplicitnih Marksovih najrazvijenijih filozofskih i teorijskih pojmova, od najrazvijenijih kategorija kasnijeg marksizma, nemarksističke filozofije i nauke uopšte. Ovakvim čitanjem se otkrivaju u Marksovom opusu, pre svega ali i ne samo u *Kapitalu*, osnovni implicitni filozofski i drugi pojmovi koji sa onim prethodnim čine teorijski sistem. Logika ovog sistema, njegov »strukturalni kauzalitet« nameće određenu interpretaciju svakog Marksovog dela, sveg marksizma, filozofije i nauke.

Analizirajući »simptomalno čitanje«, Munišić s pravom ističe da ono nije Altiserova originalnost, jer je taj metod, u suštini, praktično primenjen još kod Platona i Aristotela, a u novijoj filozofiji delimično kod Spinoze, zatim kod Marksa, Frojda i Ničea. Altiserova zasluga je jedino u tome što je pokušao da teorijski obrazloži i sistematizuje taj metod, da u njemu »sintetizira jedan od osnovnih rezultata psihoanalize, distinkciju različitih nivoa svesti... sa principom strukturalnog kauzaliteta, preuzetim od Klod Levi Strosa, kruga mislilaca koje je on inspirirao i iz moderne lingvistike« (Munišić, str. 65). Takođe, značajno je kod Altisera, prema Munišiću, što on pledira za to da u konstituisanju marksističke filozofije treba poći od celine Marksovog opusa i drugih marksista, uzimajući u obzir i najznačajnije rezultate savremene nemarksističke teorije i filozofije, naročito psihoanalize, strukturalizma, epistemologije, lingvistike, kibernetike i drugih. Međutim, Altiser se nije dosledno držao tih principa, odnosno sporno je njihovo funkcionisanje, »zbog čega su problematični i neki važni rezultati« (str. 66), do kojih je Altiser došao.

Prvi važan poseban rezultat ovakvog čitanja, po Altiseru, jeste uočavanje u Marksovom opusu jednog *preloma* u saznanju istorije, a to je *epistemološki prelom:* teorijska mutacija od svih prethodnih ideoloških ka *naučnom* objašnjenju istorije, koje je prvi dao Marks svojim istorijskim materijalizmom. »U politici i filozofiji to je *revolucionarni* "prelom": promena od radikalnog buržoas-

kog liberalizma i malograđanskog komunizma u politici; evolucija od subjektivnog neohegelijanizma i teorijskog humanizma ka dijalektičkom materijalizmu u filozofiji« (Munišić, str. 244). Taj prelom se, po Altiseru, kod Marksa suštinski desio 1845. godine, sa *Tezama o Fojerbahu* i *Nemačkom ideologijom,* ali se i kasnije produbljuje u Marksovom opusu i u celokupnom marksizmu.

Analizirajući Altiserovu tezu o epistemološkom prelomu, Munišić ističe da Altiser i tu nije originalan. Ova teza je postavljena još krajem XIX veka u zapadnoevropskoj socijaldemokratiji, a i šire (Kaucki, Bebel, Mering, Labriola), zatim je na određeni način izražena u astromarksizmu i kod nekih neokantovaca, a u novije vreme u staljinizmu i kod znatnog broja građanskih marksologa. Popularnije, ova teza se danas raspravlja kao pitanje odnosa između »mladog« i »starog« Marksa. Prema Munišiću, Altiserov »epistemološki prelom« je u suštini nastavak »ortodoksne marksističke forme«, s tom razlikom što je kod njega došla do izražaja »radikalna brutalnost«, jer ovde nije posredi samo »prelom« koji je situiran u 1845. godinu, to jest u vreme nastanka *Teza o Fojerbahu* i *Nemačke ideologije,* kako to Altiser ističe, »već je tu reč, u stvari, o pravom epistemološkom mlinu, kojim se pokušava da mrvi ceo Marks, sav dosadašnji teorijski i praktički marksizam, pa i sama epistemologija, u interesu autorove koncepcije« (str. 74).

Pored interesantnih stavova Munišićeve transcendentne kritike Altiserovog metodskog polazišta o epistemološkom prelomu, on navodi neke važne teze za imanentnu kritiku ovog stanovišta. Naime, prema Altiserovom razmatranju strukturalnog kauzaliteta proizlazi da »celina« ili »sistem«, koji nužno deluju u celokupnom Marksovom opusu, moraju biti izraženi i u interpretaciji svakog dela marksizma. Međutim, prema tezi o epistemološkom prelomu, oni ne deluju u interpretaciji Marksovih ranijih radova, jer ovi, prema Altiseru, ne spadaju ne samo u marksizam već ni u nauku. U vezi s tim, Munišić zaključuje sledeće: »Fundamentalni bitni autorov princip o "strukturalnom kauzalitetu" i posebno načelna teza o „epistemološkom prelomu" u Marksovom delu se, dakle, uzajamno suštinski isključuju: u tome je osnovna unutrašnja metodološka protivrečnost Altiserove koncepcije marksističke filozofije danas« (str. 76).

U drugoj glavi, pod naslovom *Filozofija* (str. 82—117), Munišić je analizirao Altiserovu opštu koncepciju marksističke filozofije i njen odnos prema politici i nauci. Munišić je kod autora utvrdio sledećih pet osnovnih određenja marksističke filozofije: 1) »teorije teorijske prakse«, 2) »istorije teorije proizvodnje saznanja«, 3) »teorije nauke i istorije nauke«, 4) politike u teoriji i naučnosti u politici i 5) »u poslednjoj instanci, borbe klasa u teoriji«. Munišić ističe da su prva četiri određenja filozofije bila Altiseru samo put do uverenja da je »filozofija, u krajnjoj instanci, borba klasa u teoriji«, što i sada zastupa. Zbog toga je ona »uvek podređena vred-

nostima praktičnih ideologija: u tome je zakon organskog odnosa filozofije i ideologije«. Praktična ideologija kojoj je podređena marksistička filozofija jeste politika radničkog pokreta. Zbog toga ova filozofija »prestaje... da interpretira svet i postaje oružje za njegovo menjanje: revolucija«. Zato suštinski Marksova filozofija »nije jedna (nova) filozofija prakse, već jedna (nova) praksa filozofije«, tvrdi odlučno Altiser (str. 245. i 246).

Munišić ne prihvata ni jedno od pet određenja filozofije kod Altisera, koje je ovaj zastupao u različitim periodima svog stvaralaštva. Njegov opšti zaključak u vezi s Altiserovom koncepcijom filozofije može se ukratko rezimirati ovako: Altiseru se ne može osporiti da je dao celovitu filozofiju ili bar njene osnove, ali mu se mora i može osporavati da ta njegova filozofija može biti osnova ili suštinski celina Marksove filozofije (str. 108). Ovo stoga što su bitni Altiserovi filozofski stavovi uglavnom samo jedna gnoseološko-epistemološko-strukturalna filozofska interpretacija marksizma.

Na kraju, u vezi s marksističkom filozofijom Munišić daje i svoje određenje. Po njemu, Marksova filozofija je integralni deo marksizma. Ona je i koncepcija sveta i teorija saznanja istovremeno, pa i više od toga. Njen bitni fundament jeste transteorijska i transfilozofska praktična revolucionarna intencija (str. 117). Ili konkretnije, Marksova filozofija, kao »duhovna kvintesenca marksizma«, jeste »opšta teorija čoveka — prakse — sveta, nepoštedna kritika bitnih oblika otuđenja i humanistička vizija zaista čovečnog socijalističkog — komunističkog društva« (str. 231).

Sa ovih stanovišta Munišić je pristupio i analizi Altiserovog učenja o strukturalnom kauzalitetu i naddeterminaciji, to jest njegovom shvatanju dijalektike, čemu je posvećena treća glava ove studije (str. 118—142). U nemogućnosti da se ovde govori o svim bitnim problemima o kojima je Munišić raspravljao u ovom poglavlju, ograničićemo se na dva teorijski značajna pitanja, a to su Munišićevo razmatranje dijalektike i problematike »krajnje instance«.

Dijalektika je, po Altiseru, »način shvatanja-postojanja sveta kao celine složene pre svega iz integralnih, primarnih delova — instanci, praksâ ili protivrečnosti — koji su u celini specifično hijerarhizirani uvek samo jednim od njih, glavnom protivrečnošću ili dominantom« (str. 248). Te instance jesu ekonomija, ideologija, politika, teorije i druge. Svaka od njih, zavisno od konjunkture, može biti dominantna. Ali sve one su i same uvek određene sistemom-strukturom svoje celine, to jest ove instance su i same determinirane, zapravo naddeterminirane: »u ovoj naddeterminaciji i/ili strukturalnom kauzalitetu je specifičnost marksističke dijalektike«. Faze razvoja svake složene celine jesu *neantagonizam, antagonizam i eksplozija.* U širokim granicama kauzaliteta strukture, sve instance imaju relativno veoma autonoman istorijski temporalitet, ali je direktno ili posredno, u poslednjoj instanci, koja nikad ne nastupa *(sic!), determinanta* uvek ekonomija.

Izlažući Altiserova razmatranja strukturalnog kauzaliteta, naddeterminacije i »poslednje instance«, Munišić konstatuje da je Altiseru »pošlo za rukom da iz klasičnog i svog dosadašnjeg marksizma izvuče više praktično datih značajnih implikacija i s njima integrira neka dostignuća savremene nauke i građanske filozofije...« (str. 128). Prema Munišiću, teorijski je posebno značajno Altiserovo razmatranje različitih nivoa prakse i njihovo temporalno-istorijsko situiranje. Ali i ovde, kao i prilikom razmatranja drugih problema marksističke filozofije, Altiser nije uvek koherentan. Štaviše, mestimično je i protivrečan. Protivrečnost u Altiserovim izlaganjima o strukturalnom kauzalitetu naročito se ogleda u određivanju poslednje instance. On, prvo, pobija marksistički ekonomizam, ističući da je ekonomija određujuća samo u poslednjoj instanci, ali koja nikad ne nastupa (!), a zatim je postavlja i kao samo jednu od integralnih instanci homolognu ostalim. U vezi s tim, Munišić ispravno primećuje: »Altiserova nastojanja da pribavi dignitet naučnosti svojim stavovima o ekonomiji i kao *instanci* i kao uvek, u krajnjem slučaju, *determinanti* svake složene društvene strukture, ostala su, dakle, bezuspešna« (str. 131).

Ovakvo Altiserovo shvatanje determinirajuće uloge ekonomije uslovilo je i odgovarajuće shvatanje strukture. Pod uticajem strukturalista Altiser je, ističe Munišić, doveo u pitanje osnovno marksističko polazište i nije mogao da adekvatno objasni problem odnosa celine i delova, time ni odnos između raznih istorijskih tipova društva. »Tako je i kod njega, slično kao i u savremenom strukturalizmu, u biti ostao sasvim nerešen problem integriteta (toka) istorije. Pokušavajući da nekako prevaziđe ovaj težak nedostatak svojih shvatanja koja pretenduju da budu marksistička, Altiser se... koleba i nekonsekventno postavlja ekonomiju i kao instancu i kao, u poslednjem slučaju koji nikad ne nastupa, uvek *determinantu* društvene strukture« (str. 137).

Ali, i pored naznačenih protivrečnosti i nekoherentnosti, Altiserova razmatranja o dijalektici su značajna, jer u njima ima inspirativnih ideja koje do danas nizu razmatrane. To su, pre svega, pitanja o naddeterminaciji, zatim o multiuzročnosti strukture, odnosa između celine i delova, pluralitetu uzroka itd. Istina, ova pitanja nisu kod Altisera do kraja razjašnjena, zato su ona izazvala brojne rasprave i teorijska sukobljavanja.

U kompleksu naznačenih pitanja i teorijskih problema Munišićeva osnovna primedba Altiseru odnosi se na neadekvatnost objašnjenja »*specifičnosti uzročno-posledičnih* odnosa kao *suštinske relacije proizvođenja novog*...« (str. 140), a zatim na Altiserovu definiciju dijalektike, za koju je dokazao da je, iako u celini neodrživa, apstraktno-dogmatska i trijadično-shematična, u pojedinostima ipak teorijski inspirativno rešenje.

Kao i prilikom razmatranja drugih Altiserovih stavova, Munišić ni ovde ne ostaje na interpretaciji i kritici ovog autora, već iz-

laže i sopstvena stanovišta i traži rešenja za mnoge otvorene probleme u ovoj oblasti. Tako on daje i svoje određenje dijalektike. Po njemu, »dijalektika je način postojanja-strukturiranja bića — u identitetu, jedinstvu borbi... i prevazilaženju (indiferentnih) razlika, polarizovanosti, suprotnosti, protivrečnosti... i antagonizama, u sveopštoj vezi-međuuslovljenosti... svih stanja-kretanja — kao kompleksa stvari-procesa-pojmova... a ne kao agregata gotovih-večitih tela ili stalnih promena« (str. 141).

Prema Munišiću, navedeno određenje dijalektike treba uzeti kao opšte, dok pitanje posebnijih određenja postojanja i strukturiranja svake posebne celine i njenih delova moguće je tek na temelju konkretnih istraživanja.

U četvrtom poglavlju, *Nauka i ideologija* (str. 143 — 176), od posebnog teorijskog značaja su Munišićeva određenja nauke i ideologije i njihovog odnosa. Munišić, pre svega, nastoji da odredi naučno i ideološko u marksizmu. On pri tome polazi od analize i kritike Altiserovih stavova i dosadašnjeg nasleđa marksizma u celini i ističe da je marksizam uvek u svojoj biti i naučno zasnovan i vrednosno usmeren istovremeno. Otuda bi u interpretaciji marksizma i analizi društvene stvarnosti marksisti morali da se drže naučne rigoroznosti i da, na temelju toga, praktično »ideološki« deluju. To su osnovni metodološki principi marksizma. Ali od tih, kao i drugih principa, neretko se odstupa. Prema Munišiću, dve su osnovne forme takvog odstupanja: pragmatička i apstraktno-intelektualistička. To su, bez sumnje, suštinska ograničenja savremenog marksizma. Altiser je, ističe Munišić, značajno doprineo razmatranju tih protivrečja, posebno kada je reč o pitanjima odnosa nauke i ideologije. Ali, istovremeno, pojedina konkretna Altiserova rešenja i shvatanja nauke i ideologije, kao i opšta koncepcija marksističke filozofije, sporna su, tvrdi Munišić.

Kod Altisera je sporno, pre svega, prenaglašavanje značaja nauke, koju on uglavnom naziva teorijskom praksom i smatra da je ona sama sebi kriterijum i mera sopstvene istinitosti. Praksa koja nije nauka, za Altisera, ima drugorazredno mesto. U vezi s tim Munišić ispravno primećuje da Altiser, iako stalno ističe da želi da od Marksa i iz dosadašnjeg marksizma preuzme i razvija ono bitno i suštinsko, u konkretnom slučaju, svojim »simptomalnim čitanjem«, odbacuje Marksovo stanovište, i to ono posle »epistemološkog preloma«, a i Lenjinove stavove o odnosu teorije i prakse. Takvim postupkom Altiser zatvara teoriju u samu sebe, što je »tipičan postupak modernih aksiomatika, kao i danas veoma snažnih i često pomodnih strukturalističko-epistemoloških tendencija u savremenoj građanskoj filozofiji...« (str. 161). Tako Altiser zapada u »jedan radikalni imanentizam (naučnog) saznanja« (str. 161). S toga stanovišta Altiser razmatra i problematiku odnosa »teorijskog« marksizma i marksističke ideologije. Pri tome on apstraktno interpretira marksizam i marksističku filozofiju, a takvo teorijsko sta-

novište marksizma ne može imati nikakvu bitnu »ideološku« funkciju. S druge strane, Altiser nije jasno odredio šta shvata pod marksističkom ideologijom. Zato u njegovim rešenjima odnosa nauke i ideologije »leži u osnovi, najpre, ideološka konstrukcija idealno konstruisane nauke kao teorijski rigorozne sistematske discipline, visoko formalne po predmetu i strogo konceptualne po metodu, poput savremene matematike« (str. 165). Takav zahtev društvenim naukama i filozofiji danas je nerealan, tvrdi Munišić.

Uporedo s izlaganjem Altiserovog shvatanja ideologije, preko razmatranja stavova o ideologiji klasika marksizma, Munišić izgrađuje i svoje stanovište. Pri tome on ističe da je taj termin kod Marksa i Engelsa višeznačan. Kao najadekvatnije značenje on smatra ono iz *Nemačke ideologije.* Što se tiče upotrebe termina ideologija u značenjima celokupnosti društvene svesti, pogleda na svet proletarijata, ideološkog rada komunista itd., Munišić misli da bi bilo uputnije da se za oznaku tih sadržaja traže drugi termini, jer su to različiti pojmovi.

Pošto se, nakon navođenja odgovarajućih teorijskih razloga, opredelio za shvatanje ideologije u smislu značenja koje su joj Marks i Engels dali u *Nemačkoj ideologiji,* on izlaže svoje određenje ideologije. Po njemu, ideologija je »otuđeni deo volitivne svesti ("kriva" svest) čiji je osnov posebni socijalni položaj njenih nosilaca u globalnom društvu jedne epohe. Ideologija je, dakle, (ne)adekvatna-parcijalna svest otuđenog-parcijaliziranog ljudskog bića i kao takva izraz, istovremeno posledica i uzrok, integralni deo klasno-grupne ograničenosti društvenog bića svojih nosilaca: klasa ili njihovih bitnijih delova (...), konfesija ili drugih velikih društveno-značajnih grupa ljudi određene epohe« (str. 173).

Ideologija, prema Munišiću, kao poseban oblik društvene svesti ne postoji samostalno u »čistom« vidu, već se izražava kroz osnovne oblike društvene svesti i u različitim epohama slabije ili snažnije prožima te oblike i na taj način bitno utiče na stvaranje odgovarajućeg pogleda na svet vladajućih ili dominantnih klasa.

Posle analize i kritike Altiserovih stavova o nauci, Munišić daje sledeće vlastito određenje: »U principu, po tendenciji, nauka jeste univerzalno-ljudska i nadklasna... Ali dok god nauka bude snažno uplivisala na osnovne društvene odnose i socijalni status ljudi i ovi na nju, ona će stvarno praktično biti uvek najdublje prožeta ideologijom« (str. 174). Naročito i posebno društvene nauke i marksistička filozofija nužno moraju biti vrednosno i ideološki orijentisane, tvrdi odlučno Munišić.

Različita scijentističko-pozitivistička i tehnokratsko-birokratska zalaganja za »čistu« vrednosno neutralnu nauku neodrživa su i sa stanovišta marksizma neprihvatljiva, tvrdi s pravom Munišić. Iako je marksistička teorija jedan od bitnih činilaca u revolucionarnom menjanju sveta, to ne znači da je ona neprotivrečna i da nije i sama bremenita vlastitim iluzijama protiv kojih se marksisti moraju stalno boriti.

Poslednje, peto poglavlje Munišićeve knjige posvećeno je problemima humanizma (str. 177—242). Ovde se najpre izlaže suština Altiserovog takozvanog teorijskog antihumanizma, a zatim autorova shvatanja.

Humanizam je u biti, po Altiseru, »volitivno-aluzivna spekulacija o čoveku uopšte i njegovoj suštini, dakle, ideologija a ne nauka«. Njegovi postulati jesu: 1) postoji univerzalna ljudska suština, 2) »ova suština je atribut "izolovano uzetih" individua«. Zbog toga su »idealizam suštine« i »empirizam subjekta« otkriveni principi svakog humanizma (a njegov skriveni princip jeste vrednovanje svega kao »ljudskog-neljudskog«: i sve to pretenduje da bude naučno saznanje, dok je, međutim, u biti samo ideologija (str. 251. i dalje).

U opusu »zrelog« Marksa ne postoji nikakav humanizam, ideološko rezonovanje o čoveku uopšte i njegovoj biti. »Pravi« Marks bavi se samo proučavanjem čoveka u konkretnim oblicima postojanja kao oslonca produkcionih odnosa. Samim tim Marks je praktično onemogućavao naučne aspiracije humanizma, po čemu je Marksov marksizam teorijski antihumanizam (str. 251 — 252. i dalje).

Ovakvo Altiserovo shvatanje humanizma izazvalo je brojne polemike među francuskim marksistima i u okviru Komunističke partije Francuske. Nakon što je prikazao sadržaj tih polemika, Munišić je ukazao na teorijsku i činjeničnu neosnovanost Altiserovih tvrdnji.

Prema Munišiću, u Marksovim radovima, kako onim pre epistemološkog preloma tako i kasnije, nalaze se brojni stavovi koji govore o čoveku i ljudskoj prirodi uopšte, kao i o prirodi čoveka koja je istorijski promeljiva. U tom smislu Munišić ističe ne samo da je Marks imao jednu opštu koncepciju čoveka već je utemeljio jedno novo filozofsko stanovište koje je »teorijski osnov njegovog integralnog revolucionarnog humanizma, i praktičnog i teorijskog istovremeno« (str. 210).

Na temelju analize Marksovog shvatanja čoveka, ljudske suštine, revolucionarnih intencija Marksovog dela u celini, a prethodno određujući šta shvata pod marksizmom i marksističkom filozofijom, Munišić kritikuje i odbacuje Altiserovo shvatanje humanizma i izlaže bitne odredbe Marksovog humanizma, da bi na kraju dao i vlastitu definiciju humanizma, koja glasi: »Marksov humanizam jeste u opštoj bitnoj praktično-teorijskoj vrednosnoj orijentaciji celokupnog njegovog dela na čoveka i njegov svet, u njegovom stvarnom pozitivnom praktičnom i teorijskom angažovanju na razumevanju-regulisanju-menjanju-usmeravanju toka ovog svega u pravcu neeksploatatorskog besklasnog modernog demokratskog razvijenog čovečnog društva, socijalizma ili komunizma danas« (str. 231 — 232). Prema tome, marksizam »nije nikakav antihumani-

zam«, za što pledira Altiser, već je marksizam u biti najradikalniji istovremeno »i teorijski i praktični humanizam danas«, zaključuje Munišić (str. 241, 255. i dalje).

*

Prateći Munišićevo izlaganje u celoj njegovoj studiji, ovom prilikom ističemo samo neke njegove osnovne zaključke, koji pokazuju da je on kritičkom analizom Altiserove filozofije omogućio čitaocu da se na adekvatan i jezgrovit način upozna s celinom filozofije ovog značajnog francuskog mislioca danas. I ne samo to. Munišićevo delo svakako daje mogućnost da se sagleda i šire filozofska marksistička misao u Francuskoj i u svetu uopšte. Samo te činjenice su dovoljne za konstataciju da je Munišićeva studija zavredela da se pojavi. Međutim, značaj ovog dela je u tome što se u njemu nalaze i originalne ideje autora, koje ga predstavljaju filozofskoj čitalačkoj publici kao pisca koji ima šta da kaže o danas veoma aktuelnim pitanjima marksizma i marksističke filozofije

Neke od primedbi koje bi se, po našem mišljenju, mogle uputiti autoru odnose se, prvo, na njegovo heurističko deljenje marksizma na teorijski i praktični i, drugo, na određenje dijalektike.

Iako je to kod Munišića, očigledno, samo istraživački postupak, u vezi s prvim pitanjem ostaje ipak nejasno šta je to praktični marksizam? Dok nam se čini potpuno jasnim šta se shvata pod teorijskim marksizmom, gde, po našem uverenju, i nije potreban pridev teorijski, nego jednostavno marksizam, razumevajući pod tim delo — misao klasika marksizma i drugih marksista koji su, sledeći osnovne i bitne njihove teze i polazeći od suštinskih metodoloških principa osnivača naučnog socijalizma, interpretirali i razvijali te ideje, dotle pojam praktični marksizam ostaje nejasan. Ako Munišić pod praktičnim marksizmom shvata programska i druga dokumenta komunističkih partija i političku i društvenu praksu socijalističkih zemalja, onda je teško prihvatiti takvu podelu. U vezi s tim može se primetiti da i ono što su napisali Marks, Engels i Lenjin nije u strogom smislu teorijski marksizam. Istovremeno, programska načela pojedinih komunističkih partija nisu samo praktični marksizam. U nekim programima ponekad ima više teorijskog marksizma u jakom značenju ove reči nego, na primer, u pojedinim člancima nastalim iz pera klasika, kao produkt određenih praktično-političkih zahteva i zadataka, čak i dnevne politike radničkog pokreta, odnosno političkih partija radničke klase.

Druga naša primedba odnosi se na Munišićevo određenje dijalektike, koje smo napred naveli. I pored toga što ova odredba u biti u sebe uključuje osnovne stavove o dijalektici, kako su je shvatili klasici a i drugi značajni marksisti koji su se bavili ovim problemom, ipak nam izgleda da nije eksplicite dovoljno naglašena

jedna veoma značajna dimenzija dijalektike, a to je negacija negacije. Suštinski, ovaj princip delimično je uključen kada se govori o polarizovanosti suprotnosti i prevazilaženju razlika i u Munišićevim određenjima, ali to ipak, po našem mišljenju, nije dovoljno adekvatno s obzirom na značaj tog principa dijalektike u marksizmu.

Međutim, navedene primedbe ne umanjuju značaj ove zaista vredne marksističke filozofske studije, koja može biti inspirativna za svakog čitaoca koji želi da joj pristupi na temeljan i filozofski način. U tom smislu je i publikovanje ovog rada u potpunosti opravdalo napor izdavača.

Blaženka Despot

# Ka subjektu samoupravljanja

Studija Gordane Bosanac *Odgojno-obrazovna djelatnost i udruženi rad** izašla je pred tri godine nezapaženo, usprkos nepobitnoj činjenici aktualnosti promišljanja ovog — za daljnji razvitak socijalističkog samoupravljanja — odsudnog društvenog odnosa. Zašto? Po mišljenju naših najviših političkih rukovodilaca, područje društvene znanosti insuficijentno je u originalnom, marksističkom teorijskom pristupu proučavanju aktualnih, novih društvenih odnosa, ili čak zaostaje za društveno-političkom praksom. Pokušat ćemo odgovoriti zašto je tako, a time ujedno zašto nema dialogosa, čak kada se i objavi originalna, angažirana studija, kao što je nesumnjivo ova Gordane Bosanac.

Opći je razlog bagateliziranju svake društvene teorije dnevni prakticizam, uz poznatu krilaticu da teorija protivurječi stvarnom životu. U promišljanju odnosa »teorije« i »prakse«, nasuprot tome, moramo se složiti sa autoricom da »stvarnom životu ne može protivurječiti teorija, nego ideologijska

---

* Gordana Bosanac, *Odgojno-obrazovna djelatnost i udruženi rad,* »Školska knjiga«, Zagreb, 1975, strana 136.

upotreba teorije, ideologizacija njenih postulata. Uvijek će, naime, »neostvareni« ideal biti samo ostvarena ideologija, koja u stvarnosti, naravno, funkcionira bez ostatka« (str. 90). »Praksi« kao ostvarenoj ideologiji svakako protivurječi zbiljska teorija, koja promišlja, postavlja upitnim sâmo to »ozbiljenje«, a time revolucionira tu funkcionalnu ideologiju u približavanju iskonskom praksisu — radu. Istinska, stvarna marksistička teorija jest uvjet i rezultat dinamičkog, dijalektičkog *procesa* totaliteta proizvodnje, a ostvarena je ideologija *stanje*. Treba protumačiti stoga uzrok diskrepancije »teorije« i »prakse«, procesa i stanja u socijalističkom samoupravnom društvu, koje je, po najvišem određenju, revolucionarno *procesualno* u konstituiranju zajednice na radu. G. Bosanac u originalnom pristupu ukazuje najprije na suprotnosti države i rada, da bi promislila definiranje rada i ne-rada kao temeljno za udruženi rad, za socijalističko samoupravljanje i da bi napokon dovela u svezu udruženi rad i odgojno-obrazovnu djelatnost. Pri tome kao stvarni i životni teorijski pristup zbilji ne daje apodiktičke odgovore, već sugerira pitanja problematiziranja onoga što nam se već kao »ostvareno« može činiti nepobitnim. Otpor promišljanju udruženog rada i samoupravljanja autorica poglavito vidi u suprotnosti države i rada. Ta je suprotnost evidentna i neosporna iz marksističkog teorijskog, klasičnog nasljeđa.

U našem se društvu prvi put povijesno dogodilo da država uvodi samoupravljanje »u ime rada«, akt »predaje tvornice radnicima« (1950, 1953, 1954, 1963) i konačno da uspostavi — ili kako autorica kaže — inaugurira, samoupravljanje. Proleterska je država tako počela proces svog odumiranja i inaugurirala udruženi rad kao subjekt samoupravljanja u epohalno novo ljudsko društvo. U stvarnom procesu neposredne proizvodnje, međutim, ne postoji zbiljska organizacija udruženog rada, već poduzeće naslijeđeno iz kapitalizma, a, s druge strane, niz osamostaljenih dislociranih institucija koje posreduju »udruženi rad«.

Ovu povijesno novu suprotnost države i rada G. Bosanac imenuje kao »inauguralni paradoks«, koji definira ovako: »Subjekt društvene proizvodnje i reprodukcije inauguriran je bez sadržaja i adekvatnog oblika proizvođenja, tj. bez samoupravne organizacije udruženog rada; sadržaj i postojeći oblik društvene proizvodnje i reprodukcije inaugurirani su bez odgovarajućeg subjekta udruženog rada« (str. 110).

U samoj biti »inauguralnog paradoksa« kriju se sve mogućnosti ozbiljne ideologije i stoga konstrukcija tog pojma može služiti kao spekulativni pojam, »koji treba da nam omogući da postavimo dovoljno pouzdanu pretpostavku o tome da je odumiranje države i konstitucija samoupravne organizacije udruženog rada paralelan proces samo utoliko i samo tako

dugo dok sadržaj i oblik, subjekt i njegova materijalna supstancija ne dođu do onog jedinstva koje upravo spajajući rastvara državne oblike kao suvišne i nepodesne« (str. 112).

Zbog »inauguralnog paradoksa« bitno je da se samoupravljanje razumije kao *proces*. Epoha samoupravljanja započinje onime što joj je cilj — oslobađanje rada i prisvajanje rezultata rada od strane radnih subjekata. Stoga je nužno da govorimo o *inauguralnom vremenu«*. »Inauguralnim vremenom«, procesom, mjerimo ono što je samo sebi dalo zadatak. Nerazumijevanje »inauguralnog paradoksa« i »inauguralnog vremena« odgovor je na u početku postavljeno pitanje: zašto je u nas insuficijentna originalna, teorijska marksistička znanstvena misao, kao i, napokon, zbog čega je ova studija ostala bez eha.

Ili, kako autorica kaže: »Zloupotreba tog značenja inauguracije moguća je ideološki na dva načina: ili da se inauguralni čin proglašava otvorenim pozitivnim stanjem (dogmatikom) ili pak da ga proglašava manipulacijom, tj. prevarom i izigravanjem. Obje zloupotrebe imaju isto uvjerenje da je inauguracija imenovala samoupravljanje kao stvarnost, a ne kao proces i razvitak u kojem treba da učestvuju, prije svega, napori uma da bi bitne tendencije budućnosti izveo iz protivurječja u kojima se Rad bori za svoju pojavu« (str. 107).

Inauguracija subjekta bez sadržaja i sadržaja bez subjekta kao inauguracioni paradoks definitivno zaoštrava protivurječnost države i rada i time mogućnost rada kao negaciju države, a time negaciju negacije. Ova mogućnost, da bi se revolucionarno ozbiljila, energično traži distingviranje rada i ne-rada, koje ima za pretpostavku jednu više oblikovnu opasnost, a i jednu sadržajnu, iako iskonski jedinstveno oblikovno-sadržajnu. Naime, sadržaj inauguralnog paradoksa proširuje se u aktu države da inaugurira samoupravljanje, čime ona proširuje mogućnost inauguracije vlastitog bića u novim, neprikladnim oblicima. Sadržaj čina države je duboko revolucionaran, ali mu je sredstvo reformatorsko: institucija i pravo. Svako pravo, *per definitionem*, drži sebe završenim, stvarnim. Kao što se i podruštvovljenje rada može učiniti samo pravno (nacionalizacija), što još ne znači stvarno, tako i pravni oblici ne ozbiljuju organizaciju udruženog rada i prava samoupravljača. (Primjerice, pravni čin je registrirao radnu organizaciju kao instituciju prije nego se udruženi rad ostvario!)

Uvid u inauguralni paradoks konačno traži kao utemeljenje određenje onoga što je rad, a što je ne-rad. Izvan ovog teorijskog, logičnog slijeda isto pitanje javilo se u procesu organiziranja udruženog rada, kada se u području raspodjele ispostavio društveni odnos kao nagrađivanje prema radu. Iako problem nagrađivanja prema radu u smislu tko radi a tko ne radi, nije proizašao iz samoosvješćivanja protivurječnosti rada

i države, niti same proizvodnje u totalitetu, već iz rezultata proizvodnje, on je potvrdio Marxov stav da odnosi u raspodjeli odgovaraju odnosima u cjelokupnom procesu proizvodnje. Razlika između rada i ne-rada, proizvodnog i neproizvodnog rada, fizičkog i umnog, do danas u nas nije dobila jednoznačno teorijsko značenje, pa, između ostaloga, stoga niti nema dosljednog nagrađivanja prema radu, ali je zato bila poprište ideoloških »ostvarenja« u rasponu od toga — da su svi radnici sve do priznavanja rada samo u takozvanoj neposrednoj, materijalnoj proizvodnji, što dijeli društvo na proizvođače i neproizvođače, na proizvodna i neproizvodna zanimanja, na »društvene službe« u službi udruženog rada itd. Ova pojmovna konfuzija pogoduje kako samoj birokraciji, zametnutoj već u institucionalnim oblicima inauguralnog paradoksa, tako i lijevom sektaštvu. Naravno da je strogo određivanje ovih pojmova pretpostavka samoosvješćivanja suprotnosti rada i države, zbiljskog konstituiranja udruženog rada kao temelja društvenosti i time konstruiranja subjekta deetatizacije i samoupravljanja uopće, a u obrazovno-odgojnoj djelatnosti napose.

Definirajući samoupravljanje kao svjestan čin samoorganizacije društvene proizvodnje, autorica ga utemeljuje u vezi s potrebama i proizvodnje, što se manifestira u *predmetnosti djelatnosti*, bila ona materijalne ili duhovne prirode. Insistiranje na predmetnosti djelatnosti osigurava kriterij rasuđivanja što je uistinu ljudska potreba, a što posredovanje, odnosno — da ga tako nazovemo — deetatističko deetatiziranje, kao i artificijelnu podjelu na proizvodne i neproizvodne grane, pogubnu za udruženi rad. Ovaj je kriterij autorice utemeljen na originalnom metodologijskom postupku da se društvenoj djelatnosti materijalne i nematerijalne proizvodnje pristupa sa Marxovog stanovišta jednostavnih elemenata rada: svrsishodna djelatnost, predmet rada i sredstvo rada. U analizi različitih društvenih djelatnosti figuriraju sva tri elementa u dinamičkom odnosu. Sinteza ovih dinamičkih elemenata oštro podvaja rad od ne-rada, što zanemaruje prirodu djelatnosti, specifičnu prirodu proizvodnje, specifične rezultate (materijalnost ili nematerijalnost). Stavljanje u fenomenologijsku redukciju pojedinačnih radova analitika »jednostavnih elemenata rada« postoji svuda gdje postoji društveni rad kao djelatnost, a time je i moguće smisleno razumjeti pojam *udruženi rad.* Različitost načina dinamičnog odnosa pojedinih jednostavnih elemenata rada razlikuje društvene djelatnosti u materijalnoj i vanmaterijalnoj proizvodnji. Međutim, uza sve te razlike u materijalnoj i vanmaterijalnoj proizvodnji, obje su *društvena djelatnost* temeljena *na predmetnoj djelatnosti,* i tako topos udruženog rada i samoupravljanja kao izvorno shvaćene samodjelatnosti. Osim ovoga teorijskog uvoda u istovjetnost društvene samo-

upravne djelatnosti, ukazuje na to i znanstveno-istraživačko iskustvo na području metodologije samoupravljanja u materijalnoj proizvodnji. (Cijela je studija autorice nastala iz pothvata nekadašnjeg Instituta za društveno upravljanje u Zagrebu, čiji je jedan dio bio objavljen pod naslovom *Problemi definiranja samoupravne organizacije rada u odgojno-obrazovnoj djelatnosti,* 1973. Metoda »transduktivne verifikacije« Mirjane Poček-Matić, suradnice istog projekta na području materijalne proizvodnje, dovela je do prvog modela istraživanja samoupravljanja. Metoda »transduktivne verifikacije« pokazala je da je model istraživanja samoupravljanja primjenljiv bez ostatka na obrazovno-odgojnu djelatnost. Taj dio empirijskog istraživanja unijet je u treći dio studije *Model istraživanja* (str. 113—136). U vanmaterijalnoj proizvodnji došlo je do pune potvrde modela u materijalnoj proizvodnji, kao i jedinstva *društvene proizvodne djelatnosti,* a metoda je pružila i mogućnost definiranja specifičnosti odgojno-obrazovne djelatnosti.)

Sam Ustav projektira *slobodnu razmjenu rada* između raznih organizacija udruženog rada, koja više nije puka podjela rada proizašla iz disocijacije društvenog bića, već otvara proces prestrukturiranja društva u tom pravcu da rad postane isključivo mjesto društvenosti, to jest društveni rad, rad društvenim sredstvima, pa su »korisnici« radnici isto tako kao i oni koji pružaju određene »koristi«. Ustavom definiran oblik u kojem treba funkcionirati mehanizam slobodne razmjene rada jest interesna zajednica. Ovo je povijesno novi oblik posredovanja proizvodnje i ljudskih potreba u nadvladavanju tržišta kao proizvodnje profita, ali već kao *posredovanje* prijeti opasnošću pojave državnih supstituta. Teorijska bojazan autorice obogaćena trogodišnjim razvojem — potvrđuje se!

Na području društvene djelatnosti vanmaterijalne proizvodnje autorica imenuje dvije fundamentalne društvene djelatnosti: odgojno-obrazovni proces i zdravstvo, da bi pri tom utvrdila, na metodologijskom pristupu jednostavnih elemenata rada, da je u primjeru odgojno-obrazovne djelatnosti na djelu rad, proizvodni rad, funkcija proizvodnog rada, a ne posredovanje, i time osigurala pretpostavke razumijevanja slobodne razmjene rada u tim djelatnostima. Iako ćemo se složiti sa autoricom da su odgojno-obrazovni proces i zdravstvo fundamentalne društvene djelatnosti, koje, na temelju jednostavnih elemenata rada, stupaju u slobodnu razmjenu rada, naša je primjedba njoj da nije domislila znanost, koja je samodjelatnost a ne odgojno-obrazovni proces, kako to ona smatra. Znanost prethodi naznačenim fundamentalnim djelatnostima, iako su one, dakako, njezin uvjet. Na području znanosti trebalo bi istražiti model samoupravljanja, koji bi teorijski morao biti sasvim sukladan sa onim u materijalnoj proizvodnji, jer

je znanost, s jedne strane, paradigmatički oblik materijalnog rada, a, s druge, navedenih fundamentalnih društvenih djelatnosti: odgojno-obrazovni proces i zdravstvo su također znanosti (pedagogija, medicina).

Naznačena *predmetna djelatnost* kao veza proizvodnje i potrebe u odgojno-obrazovnoj djelatnosti iskazuje dinamički odnos jednostavnih elemenata rada, u kojem ćemo ukazati samo na element svrsishodne djelatnosti zbog njegovog izvanrednog značenja za klasnost obrazovanja. Svrsishodna djelatnost je odgojno-obrazovna proizvodnja, čiji je proizvod obrazovan, odgojen čovjek. Organizirano vrijeme učenja kao vrijeme rada, radno vrijeme, a ipak neproizvodni rad, jest didaktičko vrijeme simuliranog praksisa, koje, opet, omogućava praksis sam, materijalnu djelatnost. Rezultat obrazovanja nije neposredan već »tek onda kad se »vrijeme učenja« ukine u »radnom vremenu« ili u vremenu rada najšire shvaćenog praksisa, tek onda se u potpunosti može govoriti o rezultatu obrazovanja« (str. 66). Iznimnost ove proizvodnje u kojoj u didaktičkom vremenu učestvuju dva proizvođača, učitelj i učenik, javlja se kao *društvena potreba,* koja ne može biti privilegija, već ukinuta klasnost privilegije trajanja »didaktičkog vremena« — da se vrijeme učenja javi kao istinska djelatnost samoupravljača, koja je ne samo osposobljavanje za kvalificirani rad već sposobnost da bude subjekt udruženog rada, samoupravljač. Moramo se složiti sa autoricom: »Obrazovanje je, bez ikakve sumnje, duboko praktične prirode, ali još izdvojeno iz proizvodnog praksisa, jer se ništa ne može naučiti a da se ne radi; učenje je rad, ali *rad za sebe,* i to je ono što eksploatatorski, kapitalistički, grub i bezobziran duh ne razumije, jer on hoće: (1) neproizvodno doba svesti na najužu granicu negiranjem potrebe za vremenom radosti i djelatnosti; (2) samo učenje odmah neposredno pretvoriti u robni oblik, a »vrijeme učenja« u pravo i ozbiljno »radno vrijeme« kako bi ga eksploatirao i isisavao« (str. 57).

Predmetna djelatnost koja izražava istinsku ljudsku potrebu odgojno-obrazovnog procesa generička je i povijesna potreba *par exellence.* Ona oštro podvaja rad od ne-rada, od posredovanja, a ujedno nam u inauguralnom vremenu treba ukazati na to koliko je subjektivitet dobio sadržaj i time nadvladao inauguralni paradoks.

Jak, humanistički angažman za razliku rada i ne-rada kao pretpostavke udruženog rada, ukazivanje na posredovanje, primjerice u »društvenim službama«, autoricu ipak dovodi do preuskog shvaćanja predmetne djelatnosti kao izraza istinske ljudske potrebe. Budući da je ova metoda istraživanja originalni način otkrivanja birokratsko-posredovanog »rada«, bilo bi korisno istražiti ostale društvene službe. Primjerice, pred-

metna djelatnost pravosuđa je pravda i zakonitost, a time i istinska ljudska potreba.

G. Bosanac angažira se za sadržaj subjektiviteta rada, za istinski *udruženi rad* i stoga za odnos udruženog rada i odgojno-obrazovne djelatnosti. Metodologijski najprije pita što je udruženi rad, što je obrazovna djelatnost i, napokon, po čemu je taj odnos moguć. Inauguralno vrijeme može empirijski ukazati na smanjenje inauguralnog paradoksa, iako sa oscilacijama; međutim, naša je primjedba autorici da subjektivitet samog procesa samoupravljanja kao istinske djelatnosti nije udruženi rad naprosto, jer bi on bio apstrakcija, čak da je već i dovršen, nego je nosilac samoupravljanja njegov subjekt — klasna samosvijest proizvođača. Ova klasna samosvijest osebičnosti i zasebičnosti rada jest, doduše, još politička. »Politička emancipacija je svakako veliki napredak, ona nije, doduše, posljednji oblik čovjekove emancipacije uopće, ali je posljednji oblik čovjekove emancipacije *unutar* dosadašnjeg svjetskog poretka. Razumije se: mi ovdje govorimo o zbiljskoj, praktičkoj emancipaciji« (Marx, *K židovskom pitanju,* u: *Rani radovi,* Zagreb, 1967, str. 65). Da je autorica naglasila ovaj klasno-politički subjekt udruženog rada, još bi jasnije mogla vidjeti svrhu vlastitog napora u *predmetnoj djelatnosti* odgojno-obrazovnog procesa. Unutar ovog prikaza ne možemo ulaziti u sve probleme odgojno-obrazovnog procesa i udruženog rada, njihove slobodne razmjene, koje je autorica domislila i obradila. Posebno bi valjalo istražiti naputke što nam pruža G. Bosanac u kojoj je mjeri »škola« kao institucija odgojno-obrazovnog procesa po sebi subjekt udruženog rada i koliko korespondira sa poduzećem. Istakli smo samo one probleme koje smatramo relevantnim za daljnja teorijska istraživanja i osmišljavanje prakse, a koja, po našem mišljenju, nisu dovoljno promišljena, pogotovo za ovako fundamentalnu djelatnost odsudnu za izgradnju subjekta samoupravnog društva kao konstitucije društva na društvenom radu. Preobrazba »škole« i preobrazba »poduzeća« u istinske organizacije udruženog rada interakcijski uvjetuju slobodnu razmjenu rada. Studija G. Bosanac u analizi odgojno-obrazovnog procesa kao proizvodne djelatnosti značajan je prilog teorijskom uviđanju uvriježenih zabluda o »proizvodnom« i »neproizvodnom« radu, neposrednoj proizvodnji i »društvenim službama«, kao i promišljanju biti samoga udruženoga rada i samoupravljanja kao samodjelatnosti. Svojim radom angažirano, humanistički i marksistički, sa predznacima pitanja i bojazni od osujećivanja mogućnosti ozbiljenja istinski udruženog rada, autorica ipak ide sigurno ka subjektu samoupravljanja.

## Tito u SAD i Velikoj Britaniji

*(»Jugoslovenska stvarnost« — OOUR »Međunarodna politika«, Beograd, 1977, strana 76)*

U leto 1944. godine, kada se tek nazirao kraj drugog svetskog rata, maršal Tito se u Napulju sastao sa Vinstonom Čerčilom, premijerom Velike Britanije. I kasnije, Tito je bio protagonist »diplomatije ličnih kontakata«, naročito u kriznim situacijama u svetu. O tome Tito govori i u intervjuu TV-komentatoru CBS Volteru Kronkajtu: »Naročito je važno da između država dolazi čim više do kontakata — šefovi država treba da se sastaju. Kada problemi postoje, onda je bolje da se dijalog vodi neposredno, a ne preko pisama ili posrednika. I tada se mnoge stvari lakše rješavaju, dolazi do većeg međusobnog razumijevanja. Jer u jednom pismu ili poruci nije moguće sve obuhvatiti — mnogo je bolje kad se sjedne i razgovara.«

U više od 250 susreta sa najisistaknutijim liderima drugih zemalja Tito je zastupao interese mira, upoznavao težnje drugih naroda, trudio se da Jugoslavija stekne što više odanih prijatelja i, istovremeno, sticao ugled i autoritet lidera čije se reči u svim krajevima sveta iščekuju, slušaju i poštuju.

Marta 1978. godine predsjednik Republike Tito je učinio zvaničnu i prijateljsku posetu Vašingtonu i Londonu i vodio razgovore sa predsednikom Karterom i premijerom Kalaganom. Na osnovi integralnih tekstova istupanja druga Tita, kao i predsednika Kartera i premijera Kalagana, »Jugoslovenska stvarnost« — OOUR »Međunarodna politika« pripremila je publikaciju posvećenu ovoj Titovoj misiji. Služeći se jezikom dokumenata, priređivači publikacije su, očigledno, želeli da ukažu na izuzetan značaj tih poseta.

Publikacija sadrži: pozdravnu reč predsednika Džimija Kartera na dočeku pred Belom kućom; odgovor predsednika Tita na dočeku pred Belom kućom; zdravicu Džimija Kartera na svečanoj večeri u Beloj kući; zdravicu predsednika Tita na svečanoj večeri u Beloj kući i Zajedničko saopštenje o jugoslovensko-američkim razgovorima, što čini prvi deo publikacije.

Drugi deo publikacije sadrži dva intervjua: prvi, dat uredniku »Njujork tajmsa« Džemsu Restonu, pre polaska na put, i drugi, dat TV-komentatoru CBS Volteru Kronkajtu, pred završetak posete Sjedinjenim Državama.

Treći je deo posvećen Titovoj poseti Velikoj Britaniji, i on sadrži: zdravicu premijera Džemsa Kalagana na svečanom ručku u Dauning stritu; zdravicu predsednika Tita na svečanom ručku u Dauning stritu i Saopštenje o poseti predsednika Tita Velikoj Britaniji.

Četvrti i poslednji deo publikacije obuhvata samo jedan prilog: izjavu predsednika Tita po povratku iz SAD i Velike Britanije.

Do susreta predsednika Tita sa predsednikom Karterom i premijerom Kalaganom došlo je u času krajnje zabrinjavajućih kretanja u svetu. Sa ogromnim ugledom izuzetnog državnika, Tito je prilikom ovih susreta posvetio punu pažnju razmatranju esencijalnih problema međunarodne zajednice, složenih međunarodnih odnosa i traženju puteva za prevazilaženje konflikata koji ugrožavaju mir u svetu.

Odgovarajući na zdravicu predsednika Kartera na svečanoj večeri u Beloj kući, Tito je rekao: »U stremljenjima ka miru, stabilnosti i napretku, danas je detant, bez sumnje, osnovna preokupacija kako Sjedinjenih Država i Jugoslavije tako i gotovo svih zemalja svijeta. Mi smo duboko uvjereni da detant može ispuniti očekivanja svih ljudi naše planete ako zaista postane univerzalan proces i ako obuhvati sve goruće probleme današnjice, prije svega političke, vojne i ekonomske. Jer mi danas živimo u svijetu takve međuzavisnosti da je njegova sudbina, u krajnjoj liniji, zajednička. Krize i problemi nužno pogađaju sve, kao što i napredak i dostignuća svakog naroda postaju svojina i inspiracija čitavog čovječanstva.

Zbog toga smatramo da je neophodno da se, uporedo sa izbjegavanjem konfrontacija između velikih sila, rješavaju osnovni problemi razvoja i oni u oblasti razoružanja, da se iz međunarodnih odnosa eliminišu politika sile i miješanje u unutrašnje poslove drugih, da se napori svih zemalja usmjere na prevazilaženje blokovskih i drugih podjela u svijetu, kao i na izgradnju jednog novog pravednijeg međunarodnog ekonomskog poretka. Svi ovi problemi pogađaju vitalne interese čitavog čovječanstva: za njih se moraju nalaziti široko prihvatljiva rješenja ako želimo da obezbijedimo opstanak, miran razvitak i prosperitet svih«.

Tokom susreta Tito je, između ostalog, imao prilike da sa svojim domaćinima razmotri mogućnosti što ih pruža Specijalno zasedanje Generalne skupštine UN o razoružanju. Njegovi stavovi o tome su naišli na ohrabrujući prijem i u Vašingtonu i u Londonu. Titove reči su bile pažljivo saslušane i kad je govorio o kriznim žarištima u svetu — o »rogu« Afrike i Bliskom istoku, a posebno kada su razmatrani rezultati Beogradskog sastanka Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji.

»Mi zaista verujemo, kaže drug Tito u zdravici na svečanoj večeri u Beloj kući, da je neophodno da sve zemlje učesnice Konferencije o evropskoj bezbjednosti i saradnji ravnopravno utiču na stalno jačanje procesa popuštanja i saradnje, u duhu odluka u Helsinkiju. Jer, samo tako taj proces može donijeti rezultate koje od njega očekuju milioni ljudi u Evropi, Sjedinjenim Državama i Kanadi, kao i u ostalom svijetu. Svaki pokušaj da se nametnu jednostrani interesi nanosi sjenke nad već uspostavljeni stupanj povjerenja i vraća nas natrag. A sama priroda procesa detanta zahtijeva da se, zbog odgovornosti svih naših naroda i zemalja prema samima sebi, stalno ide naprijed.«

Šta, između ostalog, podrazumeva pod jednostranim interesima, Tito je jasno definisao u intervjuu uredniku »Njujork Tajmsa« Džemsu Restonu: »Pitanje ljudskih prava, koje pominjete, od izuzetne je važnosti. U osnovi ljudske historije je, u stvari, bor-

ba za prava čovjeka, za prava nacija. Granice čovjekove slobode nisu unaprijed određene (...). Mislim da ne postoji nijedna zemlja u svijetu koja ne bi imala još dosta toga da učini na ostvarenju ljudskih prava. Isto tako, nijedna zemlja ne može pretendovati da njena dostignuća u ovoj oblasti, ostvarena u njenim konkretnim uslovima, mogu biti recept za druge. Pitanje ljudskih prava je vrlo široko i kompleksno. Ono se ne može izdvojiti iz historijskog, nacionalnog, ekonomskog i socijalnog konteksta. Sloboda pojedinaca neodvojiva je od slobode i nezavisnosti naroda. Ostvarenje ljudskih prava u tom, najširem smislu riječi, treba da doprinese mijenjanju i demokratizaciji cjelokupnih međunarodnih odnosa, a ne suprotstavljanju društvenih sistema i blokovskom sukobljavanju i nadmetanju«.

Tokom svojih poseta, drug Tito je i u Vašingtonu i u Londonu opširnije obrazložio mesto i ulogu nesvrstanih u aktuelnom trenutku međunarodnih zbivanja, a posebno programske pripreme za ministarski sastanak nesvrstanih u Beogradu i za Konferenciju na vrhu u Havani 1979. godine. »Želim posebno da istaknem, kaže drug Tito u izjavi po povratku iz posete SAD i Velikoj Britaniji, da su sa interesovanjem i pažnjom primana gledišta Jugoslavije kao aktivnog pripadnika i jednog od osnivača pokreta nesvrstanosti. Mogu sa zadovoljstvom da kažem da se danas — i u Sjedinjenim Američkim Državama, kao i drugdje, — sve realnije sagledava da je pokret nesvrstanosti postao veoma značajan konstruktivni činilac u rješavanju krupnih problema našeg svijeta.«

Razgovori predsednika Tita sa predsednikom Karterom i premijerom Kalaganom vođeni su u momentu uspona u odnosima bilateralne saradnje između SFRJ i SAD, te SFRJ i Velike Britanije. U takvoj atmosferi su lakše nađena zadovoljavajuća rešenja za izvestan broj problema iz bilateralnih odnosa i stvoreni uslovi za bolje razumevanje između Jugoslavije i Sjedinjenih Država, odnosno Velike Britanije, u pitanjima iz međunarodnih odnosa. Sa puta se vraćamo veoma zadovoljni, istakao je drug Tito u izjavi po povratku iz posete SAD i Velikoj Britaniji, u prvom redu, zbog plodnih razgovora koji su vidno označili produbljivanje i unapređenje saradnje sa ovim zemljama. Mi smo i ovoga puta naišli na puno poštovanje naše nezavisnosti i nesvrstanosti i na razumijevanje naše politike. Potvrdilo se još jednom da nam upravo dosljedno vođenje politike nesvrstanosti, a to znači i principijelno i otvoreno iznošenje gledišta, omogućuje da nas svuda, na raznim stranama, primaju kao prijatelje i kao predstavnike zemlje sa kojom se želi razvijanje svestrane saradnje. A ja mislim da je jedna zemlja utoliko snažnija i sigurnija ukoliko ima više prijatelja u svim dijelovima svijeta.«

Vrednost ove publikacije nije samo u sagledavanju još jedne od mnogih misija predsednika Tita u kontekstu porasta ugleda koji Jugoslavija i Tito lično uživaju u svetu. »To je bila još jedna državnička misija, kažu priređivači ove knjige, iz kategorije onih koje ostavljaju dublje tragove u svjetskim zbivanjima, jednostavno zato jer će napori učinjeni u toku ovih susreta i razmjena mišljenja svakako utjecati na važne pravce svjetske politike u smislu otvaranja novih perspektiva i stvaranja povoljnijih uvjeta za uspješniju međunarodnu suradnju.«

**Zoran Kadenić**

## Dragoslav Rančić: Tito u svetskoj štampi

*(»Jugoslovenska revija« i »Borba«, Beograd, 1977, strana 174)*

Među autorima čije je citate odabrao Dragoslav Rančić i koristio za svoju knjigu, uglavnom su sve poznata imena političara, pisaca, novinara, ratnih veterana, revolu-

cionara i drugih. Svi oni, u ovom slučaju Herbert Vener, Luiđi Longo, Nikolaj Podgorni, Hasanein Hejkal, Sajrus Sulcberger, Ali Javar Džang i drugi, oduševljeni su ličnošću predsednika Tita i biraju najlepše reči, od kojih svaka ponaosob deluje snažno i, reklo bi se, kao da je svako od njih otkrio nešto novo ili, možda, potvrdio ono što mi sami do sada nismo umeli tako skladno da napišemo ili iskažemo.

Ima u ovoj knjizi i takvih citata čije autore ni Dragoslav Rančić, a posle njega ni mi nismo identifikovali i nećemo moći nikada da identifikujemo, jer su u pitanju tekstovi koji su objavljivani kao redakcijski uvodnici, a pri tom nisu bili potpisivani. Takvih tekstova je objavljivano i kod nas i u inostranstvu.

Rančić sve te misli o Titu nije sistematizovao po veličini i značaju zemalja, listova ili autora, nego naprosto po abecednom redu imena sredstava informisanja, čime je zadovoljen onaj osnovni objektivni kriterijum da bude obuhvaćeno što više interesantnih ocena koje su autoru bile dostupne, bez obzira na to ko ih je i gde izrekao.

Postoji nekoliko razdoblja Titovog života kojima strana štampa posvećuje posebnu pažnju: prvo je — Tito i jugoslovenska revolucija, drugo — 1948. godina i posledice Rezolucije Informbiroa, treće — opredeljenje za nezavisni jugoslovenski put u samoupravni socijalizam, četvrto — afirmacija politike nesvrstavanja i aktivne miroljubive koegzistencije. Stiče se utisak, s obzirom na obilje materijala, da Rančiću nije bilo teško da dođe do ovakve podele i do citata što ih je izdvojio, ali ipak mora se priznati da je to bio mukotrpan posao.

Lako je, međutim, zapaziti da razni autori, na razne načine — uz različit politički i ideološki pristup i, naravno, različitom terminologijom — različito i tumače Titovu ulogu u istoriji, a naročito pomenuta četiri razdoblja za koja često ističu da su od velikog značaja za narode Jugoslavije i doprinos naše zemlje miru u svetu.

Vrednost ovog dela je posebno i u tome što je malo sličnih knjiga danas u svetu o istaknutim savremenicima, a pogotovo knjiga sabranih žurnalističkih tekstova, misli i ideja, koje pretenduju na sveobuhvatno otkrivanje istine. Takve knjige su obično svedočanstva o ličnostima u jednom vremenu o kome će istorija tek izreći svoj sud.

Kako se, uostalom, ističe u predgovoru, i ova knjiga je neka vrsta svedočanstva. U njoj se nalaze tekstovi onih koji su imali prilike da upoznaju Tita, da s njim sarađuju, dogovaraju se ili neoficijelno vode razgovore. Tu se nalaze tekstovi i onih kojima je stalo da popularišu Titove ideje i koji citiraju Tita, tumače i s ljubavlju izučavaju. Istina, mnogo šta od toga je u funkciji dnevne politike ili pak taktičkog političkog trenutka, ali i to je svedočanstvo. Zato ova Rančićeva knjiga nije i ne može da bude sinteza sličnih ili konvergentnih mišljenja, nego samo mozaik pogleda i stavova.

Govoreći o Titu, knjiga govori i o novijoj istoriji i zato je posebno zanimljiva jugoslovenskom čitaocu.

Kada se sve pročita i sklope korice, brzo će se nametnuti misao da je to delo o vrsnom revolucionaru koji nikada nije bio rob dogme, o nepokolebljivom borcu za slobodu i nezavisnost, jednom od najsposobnijih vojskovođa ovog stoleća, vizionaru društvene pravde, simbolu jugoslovenskog jedinstva, o borcu za humani socijalizam, legendi međunarodnog radničkog pokreta, državniku čudesne dalekovidnosti, tvorcu vanblokovske politike i vodećoj ličnosti nesvrstanog sveta, šampionu mira, borcu za ravnopravnost među narodima itd.

Pod naslovom *Majstor političke taktike*, austrijske »Die kleine Zeitung«, ilustracije radi, između ostalog, pišu:

»Od partizanskog maršala preobrazio se u državnika koji je u horu nesvrstanih određivao politički kurs trećeg sveta. Nehru i Naser su bili njegovi partneri.

Između Istoka i Zapada gradio je svoj sopstveni put. Put koji je ostavio za sobom osam decenija života, pokazao je ličnost velikog istorijskog formata, majstora političke taktike, rođenog političkog vođu.«

Prilikom predaje Ordena Lenjina, 6. juna 1972. godine, Nikolaj Podgorni je, između ostalog, rekao:

»Sovjetski ljudi znaju Vas, druže Tito, kao istaknutog vođu međunarodnog komunističkog i radničkog pokreta, istaknutog rukovodioca trudbenika socijalističke Jugoslavije koja je u prijateljskim odnosima sa Sovjetskim Savezom. Mi se sećamo da ste Vi učestvovali u velikoj oktobarskoj revoluciji, koja je snažno ubrzala razvitak borbe naroda celog sveta za socijalno i nacionalno oslobođenje... U našoj zemlji znaju Vas kao pobornika učvršćivanja mira i razvijanja međunarodne saradnje. Uz Vaše neposredno učešće jugoslovenska spoljna politika daje svoj doprinos stvari borbe protiv imperijalizma, agresije i ugnjetavanja, borbi za slobodu, nezavisnost, mir i bezbednost naroda...«

Kenijski »The sunday post« u svom uvodniku, govoreći o demokratskom socijalizmu, jugoslovenskom političkom i državnom rukovodstvu i posebno o ličnosti predsednika Tita, njegovoj upornosti, energičnom otporu i borbi za očuvanje nezavisnosti i suvereniteta, naročito u toku hladnog rata i Kominforma, pa i kasnije, između ostalog kaže:

»Tito se uspešno suprotstavio blokovima, regionalizmu, kolonijalizmu i neokolonijalizmu univerzalnom istinom da je mir nedeljiv. On podvlači da se mir može obezbediti ravnopravnom saradnjom svih naroda. Prema njegovom uverenju, mir se ne može zasnivati na privilegijama velikih i razvijenih zemalja i njihovih blokova. On ukazuje na to da mir mora da bude briga svih subjekata, to jest svih naroda, okupljenih u međunarodnim organizacijama...«

Tako i jeste, jer je Tito pobornik kontakta sa svetom, razumevanja sveta i aktivnog odnosa prema njegovoj sudbini. Njegova spoljna politika i vizija međunarodnih odnosa nesumnjivo se zasnivaju na bogatom neposrednom međunarodnom iskustvu. Zato se on s puno uspeha i suprotstavlja blokovskoj penetraciji, hegemoniji i politici sile. Među zemljama — sledbenicima politike nesvrstavanja može u određenim trenucima doći i do različitih mišljenja ili neslaganja u nekim pitanjima, ali će očuvanje mira za njih uvek ostati ono najosnovnije — garancija njihove nezavisnosti i napretka.

**Đurica Labović**

## Dr Tihomir Vlaškalić: Borba za socijalističko samoupravljanje

*(Izdanje Centra PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje, Novi Sad, 1978, strana 376)*

Savez komunista Srbije je sedamdesetih godina bio potresan snažnim pritiscima liberalizma i tehnokratizma, što je dovodilo u pitanje osnovna klasna opredeljenja i revolucionarnu akciju komunista. Posle Pisma Izvršnog biroa Predsedništva SKJ i predsednika Tita, govora predsednika Tita Političkom aktivu SK Srbije i smenjivanja dela partijskog rukovodstva SK Srbije dolazi do snažnih akcija usmerenih na ozdravljenje odnosa i vraćanje na kurs Saveza komunista Jugoslavije. Otuda je period od 1972. godine do danas za organizaciju Saveza komunista Srbije vreme neprestane borbe protiv tendencija tehnobirokratizma i liberalizma, borbe za afirmaciju socijalističkog samoupravljanja. Knjigu dr Tihomira Vlaškalića, koji je u ovom periodu na čelu Saveza komunista Srbije, čine njegovi referati, intervjui, govori i članci, čiji je izbor sačinio dr Žarko Papić.

Prvi deo knjige obuhvata tekstove koji karakterišu borbu Saveza komunista Srbije za afirmaciju politike Saveza komunista Jugoslavije i protiv liberalističko-tehnokratskih tendencija, težnju SK Srbije da ostvari stavove i inicijative druga Tita od Desetog kongresa SKJ do današnjeg dana. S obzirom na to da su tekstovi izdvojeni iz najznačajnijih istupanja dr Vlaškalića i da su dati hronološkim redom, prvi deo knjige omogućava sagledavanje idejne borbe i akcione usmerenosti Saveza komunista Srbije u ovom periodu.

Imajući na umu vid znatne disharmonije i dezorganizacije, koji se, pod naletom nacionalizma i liberalizma, javio unutar Saveza komunista Jugoslavije i koji je do Pisma omogućavao različita politikantska kalkulisanja, bilo je neophodno učiniti krupne korake kako bi se doprinelo idejnom, akcionom i organizacionom učvršćivanju Saveza komunista. Bilo je nužno da se često i jasno ponavljaju stavovi — čemu se teži i sa kojih pozicija treba delovati. U to vreme novoizabrani predsednik CK SK Srbije, dr Vlaškalić, na značajnoj 45. sednici CK SKS, novembra 1972. godine, upozorava: ako se želi dobiti bitka u akcijama, mora se precizno znati i reći zašto se ona vodi. A bitka se vodi »za samoupravljanje, za ostvarivanje samoupravnog socijalističkog produkcionog odnosa u društvenoj praksi«. Potom dr Vlaškalić naglašava da SK Srbije »nema posebne zadatke i drugačije programe« u odnosu na Savez komunista Jugoslavije u celini: »Savez komunista Srbije je ravnopravno učestvovao i učestvuje u formulisanju i utvrđivanju programa i zadataka Saveza komunista Jugoslavije u svakoj, pa i u ovoj etapi. Njegova je obaveza da taj program i zadatke ostvaruje u svojoj sredini. Specifičnost je: sredina, uslovi, nivo razvijenosti i slično; nikakvih specifičnosti nema u programu i opredeljenjima. Oni su jedinstveni u celom Savezu komunista Jugoslavije.« Drugim rečima, neophodno je ostvariti jedinstvo u SKJ. Stoga se »aktuelizira i pokreće akcija za akcionim osposobljavanjem i jačanjem Saveza komunista, učvršćivanjem demokratskog centralizma u Savezu komunista, za jačanjem samoupravnih odnosa, stabilizacijom privrede i reafirmacijom principa privredne i društvene reforme, prevazilaženjem neopravdanih socijalnih razlika, jačanjem ravnopravnosti naroda i narodnosti, jačanjem nezavisnosti zemlje«.

Sasvim je razumljivo da se u ovom razdoblju dr Valškalić često vraća na fenomen liberalizma u Savezu komunista Srbije. S obzirom na opasnosti koje sobom donosi liberalistički val, na nerazumevanja antisamoupravne usmerenosti liberalizma i, dakako, oživele liberalističke tendencije u praksi SK Srbije, dr Vlaškalić često upozorava na antisamoupravni smisao liberalizma. Jer društvena suština liberalizma je u tome što on dozvoljava da se gube i tope klasni, socijalistički kriterijumi u Savezu komunista i u produkcionom odnosu našeg društva, da izrastaju i da nas zapljuskuju elementi i ponašanja građanskog društva. Obraćajući se komunistima Opštinske konferencije SK Bora, dr Vlaškalić produbljuje analizu liberalističkih tendencija, ističući da je teorija o spontanom razvoju društva, koja je zauzimala značajno mesto u liberalističkoj orijentaciji i politici, imala ozbiljne negativne posledice. Bila je velika varka i opasna zabluda, veli on, da će spontani tok stvari i neka apstraktna i neklasna demokratija voditi ka samoupravnom socijalističkom društvu. »Otvoreno govoreći, kaže dr Vlaškalić, počeli su se stvarati i jačati takvi odnosi u društvu, takva ponašanja u pojedinim sredinama, takva svest pojedinih grupa i slojeva koji su zapretili da povuku naše društvo u pravcu građanskih i kapitalističkih društvenih odnosa.«

I na Sedmom kongresu SK Srbije dr Vlaškalić se vratio na ocenu liberalizma iz perioda sedamdesetih godina. Liberalizam je, kaže on, značio idejno-političko oslobađanje svih antisamoupravnih snaga, značio je oportunizam i

kompromiserstvo pojedinaca i grupa unutar Saveza komunista prema snagama nacionalizma, birokratizma, centralizma, tehnokratizma, sitnoburžoaske ideologije i drugih tendencija. S druge strane, u Savezu komunista Srbije je došlo do povezivanja snaga tehnokratizma i liberalizma i do formiranja svojevrsnog tehnokratsko-liberalističkog saveza, u kome su liberalističke tendencije i snage objektivno otvarale društvene prostore za idejno-političko nastupanje i jačanje tehnokratizma. A tehnokratizam, kao društveni odnos, kako je jednom ranijom prilikom rekao dr Vlaškalić, želi da vlada nad radnim ljudima: »On želi da vlada nad materijalnim dobrima, želi da vlada nad ekonomskim odlukama, a istovremeno traži slobodu od odgovornosti, od linije Saveza komunista, traži slobodu u politici. Tehnokratizmu odgovara liberalizam u politici.«

Drugi, treći i četvrti deo knjige sadrže priloge koji čine posebne tematske celine. U njima su priređeni tekstovi od šireg teorijskog i idejnog značaja za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja i akciju Saveza komunista. U drugom delu (»Razvoj samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa«) objavljeno je, između ostalog, i zapaženo izlaganje dr Vlaškalića na Devetom susretu samoupravljača »Crveni barjak« u Kragujevcu, održanom februara 1977. godine. Tom prilikom Vlaškalić je posebnu pažnju posvetio Zakonu o udruženom radu, za koji kaže da je »najkompletniji pogled na dalji razvoj samoupravljanja u sledećoj fazi našeg društvenog razvoja«. Zakon o udruženom radu je sankcionisao onu praksu i ona teorijska opredeljenja, ističe dr Vlaškalić, koji kategoriju dohotka i dohodovne odnose (to jest odnose u sticanju i raspodeli dohotka) stavljaju u središte društveno-ekonomskih odnosa među radnicima u udruženom radu, koji dohodak smatraju osnovnim motivacionim faktorom u privređivanju i povećanju produktivnosti rada, koji u dohodovnim vezama traže smer i logiku udruživanja rada i sredstava, raznih oblika povezivanja i planiranja.

U trećem delu knjige govori se o idejnoj borbi Saveza komunista za razvoj socijalističkog samoupravljanja, a četvrti deo obuhvata tekstove o Savezu komunista u socijalističkom samoupravljanju. U ovom poslednjem delu knjige govori se o kontinuitetu borbe SK Srbije, narodnooslobodilačkoj borbi kao osnovi revolucije koja traje, nužnosti jačanja Saveza komunista, ulozi Saveza komunista u daljem razvoju našeg društva, a potom se pod naslovom »Tito, oličenje jedne revolucije« objavljuju tekstovi o revolucionarnom delu i misli druga Tita.

Prilikom otvaranja izložbe »Tito« na Sajmu u Beogradu, maja 1977, Vlaškalić kaže: »Možda je najbolje reći da je Tito naša revolucija, koja je sa njim na čelu započeta i sa njim na čelu traje, razvija se i bogati do današnjeg i sutrašnjih dana. Revolucija, koja je dala obeležje jednoj epohi društvenog razvoja i socijalističkog preobražaja starog društva, koja je razbila birokratske dogme i kanone i na dnevni red postavila pitanje o putevima borbe u asocijaciju slobodnih proizvođača, koja toj borbi više od četvrt veka daje praktične i teorijske doprinose.« A potom, govoreći o Titovom izboru nezavisnog puta u socijalizam, dr Vlaškalić ističe: »Izbor sopstvenog puta u socijalizam, iz današnje perspektive gledano, istorijska je privilegija. Prvo zato što razgoreva i izaziva stvaralačke potencije Partije i klase u krčenju novih puteva ka komunizmu, a drugo — jer tu Partiju i klasu svrstava u neimare progresa čovečanstva.«

Pred čitaocem je, dakle, opsežna i celovita misao o idejama, akcijama i razvoju Saveza komunista Srbije kao sastavnog dela Saveza komunista Jugoslavije, koja omogućava da se sagleda grčevita borba komunista za afirmaciju socijalističkog samoupravljanja, da se prevaziđe klima liberalizma i tehnokratizma. Ali reč je i o delu koje je isprepleteno nizom teorijskih opservacija, s obzirom na

to da potiče iz pera čoveka koji u sebi sjedinjuje teorijsku i političku misao.

**Živorad Đorđević**

## Osma konferencija zagrebačkih komunista i razvoj KPJ — SKJ kao moderne partije radničke klase

*(»Vjesnik«, Zagreb, 1978)*

Osma konferencija zagrebačkih komunista, održana prije pedeset godina na Pantovčaku u Zagrebu, izuzetno je važan povijesni događaj za razvoj komunističkog i revolucionarnog radničkog pokreta Zagreba, Hrvatske i Jugoslavije. To je bio prijelomni događaj jednog teškog razdoblja u povijesti KPJ i ujedno početak kraja frakcionaških borbi unutar rukovodstva, pa i članstva KPJ, SKOJ-a i Sindikata u Jugoslaviji.

Valja pri tom istaći da je upravo na Osmoj konferenciji zagrebačkih komunista došla do izražaja Titova dalekovidnost i njegova vizija i koncepcija stvaranja avangarde lenjinskog tipa u radničkom pokretu Jugoslavije. Na Osmoj konferenciji je drug Tito, tada organizacioni sekretar Mjesnog komiteta, podnio poseban izvještaj u kojem je upozorio delegate da se frakcijske borbe prenose iz partijskih vrhova u niže instance, što izaziva demoralizaciju partijskog i sindikalnog članstva. U tim trvenjima, umjesto da se samokritički osvrnu, istakao je Josip Broz, svaki svoje greške nastoji opravdati frakcijskom borbom drugih.

Upravo zbog frakcionaških borbi i nezdravih odnosa, nezadovoljstvo je članstva revolucionarnog pokreta sve više raslo, tako da ono samo preuzima inicijativu za sređivanje unutarnjih odnosa i likvidaciju frakcionaštva ne samo u Zagrebu nego i u drugim krajevima Jugoslavije.

Zbornik obuhvaća pedeset priloga i šezdesetak riječi u diskusiji na naučnom skupu održanom u Zagrebu 23. i 24. februara 1978. godine, u povodu pedesete godišnjice Osme konferencije. Skup je održan s ciljem da se Osma konferencija zagrebačkih komunista nakon pedeset godina njezina održavanja naučno i politički svestranije osvijetli, kako bi se dala njena povijesna valorizacija i istakao njen značaj u povijesnom i suvremenom razvoju našeg revolucionarnog pokreta.

Zbornik *Osma konferencija zagrebačkih komunista i razvoj KPJ — SKJ kao moderne partije radničke klase* podijeljen je u tri poglavlja. Prvi dio, pod naslovom *Izvori i razvoj KPJ kao moderne partije radničke klase*, plod je nastojanja organizatora da se naučno odredi povijesno značenje Osme konferencije i da se u kontekstu tadašnjih idejno-političkih kretanja i strujanja spozna pravi domet njezinih odluka na cjelokupni razvoj KPJ, kao revolucionarne avangarde radničke klase Jugoslavije.

U tom se kontekstu u prilozima ističe da je Osma konferencija pokrenula vitalna pitanja radničke klase i anticipirala puteve revolucije koji će »privesti radničku klasu Jugoslavije neposredno, bez odvojenih etapa, do osvajanja položaja nacionalne klase u pravom smislu te reči. Ne samo u smislu da njoj u nacijama pripada politička hegemonija nego i u smislu da u tim globalnim društvenim zajednicama dominira njen klasni interes kao suštinski deo njihove slobode, da suverenost nacija izražava suverenost radničke klase i njene revolucije« (str. 218).

Na Osmoj konferenciji je drug Tito — pored ostalog — istakao, a delegati u svojim zaključcima i stavovima naglasili tu potrebu, da radnička klasa bude i jedino može biti subjekt revolucije i da samo radnici, predvođeni komunistima, mogu rješavati probleme svog povijesnog poziva. Glavno, dakle, klasno izvorište — rečeno je u diskusiji — avangarde radničke klase jest i mora biti suvremeni industrijski proletarijat, a šira os-

nova ostali radni slojevi stanovništva, uključujući, dakako, i slojeve eksploatiranog seljaštva.

Pri tom je potrebno istaći, što je u prilozima diskusiji i naglašeno, da je za revolucionarno djelo nužna jedinstvena revolucionarna akcija, a to je nemoguće postići sve dok se — kako se kaže u Direktivama delegatu Osme konferencije za savjetovanje u Kominterni — pred partijskim članstvom »prešućuju unutarpartijski odnosi i dok partijsko članstvo u cjelini ne sazna suštinu krize«, jer sve dotle »nemoguće je političko i akciono jedinstvo i osposobljavanje avangarde«.

Drugo i treće poglavlje zbornika — *Savez komunista u uvjetima socijalističkog samoupravljanja* i *SKJ i socijalizam kao svjetski proces* — rezultiraju iz napora da se sagleda i osmisli trajna aktualnost poruka i pouka Osme konferencije i da se, u kontinuitetu proteklih pet desetljeća od njezina održavanja, analizira i osvijetli revolucionarno djelovanje, razvojni put i uspon KPJ, odnosno SKJ, kao avangarde radničke klase Jugoslavije, da se osmisle sadašnji revolucionarni tokovi i uloga SKJ u uvjetima socijalističkog samoupravljanja i pokreta nesvrstanih, jer SKJ nije »savez samo dobrih ljudi već svjesno angažiranih revolucionara na revolucionarnoj promjeni svijeta« (str. 652).

Valja posebno istaći da su, u kontekstu revolucionarnih promjena, ličnost i izuzetna uloga druga Tita vezivno tkivo svih tekstova navedenog Zbornika. Tito je na Osmoj konferenciji zagrebačkih komunista smjelo i otvoreno istupio, te odlučno i argumentirano osudio lijevu i desnu grupaciju, kao i neutralne u rukovodstvu partije, za frakcionašenje koje je dovelo do rascjepa pokreta. Delegati su potpuno prihvatili Titove ocjene i istakli zahtjev za smjenjivanjem cjelokupnog partijskog rukovodstva i biranjem kadrova koji nisu bili angažirani ni u jednoj frakciji i koji će, uz svesrdnu pomoć svih članova KPJ, izvući pokret iz tadašnje teške situacije. Titova misao da se frakcionaštvo i sektaštvo u pokretu mogu suzbiti samo praktičnim revolucionarnim radom, povezivanjem sa širokim slojevima industrijskih radnika i podizanjem ideološkog nivoa partijskog članstva, kao i djelovanjem rukovodstva u zemlji, bio je putokaz — naglašava se u prilozima zbornika — za stvaranje partije lenjinističkog tipa.

Titova misao da treba stalno izgrađivati partiju i voditi revolucionarnu borbu, prema specifičnim okolnostima i mogućnostima u okvirima opće marksističke revolucionarne strategije radničkog pokreta uopće, ima svoje ishodište upravo na Osmoj konferenciji zagrebačkih komunista. Nasuprot raznim frakcijsko-doktrinarskim nadmudrivanjima, Josip Broz je zastupao stav da frakcije i nejedinstvo iscrpljuju KPJ i čine je nesposobnom za praktičku revolucionarnu borbu. Pri tom valja napomenuti da Josip Broz nikada nije tražio jedinstvo na osnovi nekakovih kompromisa ili slijepog pokoravanja višim forumima, već na temelju kritičkog preispitivanja danih uvjeta i okolnosti povijesnog trenutka u kontekstu makrksističko-lenjinističke vizije budućnosti.

»Za Tita je kritika rada i djelovanja subjektivnog faktora isto što i mijenjanje stvarnosti i ostvarivanje ciljeva revolucije. Tako se po mjeri Josipa Broza Tita u našem radničkom i komunističkom pokretu razvija sopstvena kritička svijest kao neizbježan uslov praktičkog mijenjanja klasne stvarnosti i istorijskog procesa u kojem se ostvaruju pretpostavke izgradnje asocijacije slobodnih ljudi. Raditi i društveno djelovati po mjeri Josipa Broza i ukupne memorije jugoslovenskog komunističkog pokreta znači kritički posmatrati stvari, revolucionarno mijenjati odnose i politička shvatanja, uvijek vrednovati i pojedinačnu i zajedničku ukupnu djelatnost i iskustvo. Tito pristupa kritici s gledišta vaspitne usmjerenosti i izgradnje komunističkog lika i istinskog komunističkog opredjeljenja pripadnika revolucionarne avangarde. Tito shvata i o-

stvaruje samokritiku i kritiku kao sastavni dio djelovanja komunista u ostvarivanju idejnog i akcionog jedinstva avangarde, uvijek oslonjenog na bitnu posebnost i pojedinačnih i zajedničkih i opštih klasnih interesa i ciljeva« (str. 766—767).

Jedinstvo se revolucionarne akcije danas — istaknuto je u diskusiji na navedenom skupu — ne može temeljiti na etatističkom monolitizmu, forumskom hijerarhijskom radu ili kompromisima na relaciji da Partija zamjenjuje klasu ili da se ni u šta ne treba da miješa, već se revolucionarno jedinstvo svijesti i akcije postiže »idejnom borbom, razmjenom mišljenja, konfrontacijom stavova i primanjem zaključaka na osnovu argumenata, bez obzira na to o kojoj ličnosti (rukovodećoj ili »običnoj«) ili organu je riječ, sa obavezom ostvarivanja tako primljenih zaključaka, a uz mogućnost njihova mijenjanja uz kritiku ostvarivanja u praksi i po takvom demokratskom postupku« (str. 892).

Odluke Osme konferencije nisu se mogle brzo realizirati, pored ostalog i zbog paternalističkog odnosa Kominterne i nezrelosti KPJ za efikasno i samostalno revolucionarno djelovanje u uvjetima zavođenja šestojanuarske diktature, iako su neke akcije odmah poduzete. Do realizacije bitnih smjernica odluka Osme konferencije i Titove vizije doći će poslije radikalnih revolucionarnih promjena unutar pokreta i dolaskom druga Tita na čelo KPJ. Tada će — ističe se u prilozima objavljenim u zborniku — i Komunistička partija Jugoslavije »krenuti putem idejne emancipacije od Kominterne i pod vodstvom Josipa Broza izvesti oružanu revoluciju u jugoslavenskim uvjetima«.

Na kraju ovog kratkog prikaza valja još istaći da su se na Osmoj konferenciji u Zagrebu 1928. godine očitovale dalekovidnost, sposobnost dijalektičkog sagledavanja proturječnosti, marksistička zrelost i čvrsta opredijeljenost Josipa Broza za najživotvornije ostvarenje ideja i principa klasika marksizma. To je Tito dokazao dolaskom na čelo KPJ 1937, u oružanoj revoluciji 1941—1945. godine, u žilavom i beskompromisnom otporu dogmatsko-etatističkom konceptu socijalizma i staljinističkom pritisku 1948. godine, u originalnom samoupravnom putu izgradnje socijalističkih odnosa, u pokretu nesvrstanih, čiji je inicijator i organizator upravo Josip Broz Tito.

**Savo Pešić**

## »Međunarodni problemi«, br. 1 i 2/77.

*(Časopis Instituta za međunarodnu politiku i privredu)*

Dva vodeća priloga u prvom prošlogodišnjem broju ovog tromesečnika posvećena su pitanjima nesvrstane politike Jugoslavije. U obimnijem članku L. Matesa *Doprinos nesvrstane Jugoslavije razvoju socijalizma* reč je o tome kako se socijalistička Jugoslavija, od svog nastanka do danas, odnosila prema snagama što se bore za socijalizam u svetu. Samostalnost i autentičnost njene socijalističke revolucije omogućile su Jugoslaviji da već svojim prvim koracima na međunarodnoj sceni oštro odvaja odnos jedne suverene zemlje s drugim zemljama i odnos pokreta koji je izveo revoluciju s pokretima drugih zemalja, naime, da razlikuje ulogu partije i pokreta, na jednoj, i države, na drugoj strani. Tako se Jugoslavija uključivala u svetska zbivanja služeći se instrumentarijem koji odgovara jednoj suverenoj državi, a Savez komunista Jugoslavije je delovao i na međunarodnoj sceni kao politički činilac. U takvom pristupu, ističe autor, valja tražiti koren veoma razvijenih odnosa Jugoslavije i njenog pokreta sa svetom, njenog ranog razilaženja i veoma oštre konfrontacije sa Staljinom i staljinizmom. U vreme najveće izolacije Jugoslavije i najsnažnijeg pritiska na nju Jugoslavija je odbacivala shvatanje da

komunistički pokret treba da bude sredstvo spoljne politike bilo koje zemlje i da mora da se podredi državnim, i pogotovu blokovskim interesima. Da nije zauzela takve pozicije, Jugoslavija bi u daleko manjoj meri mogla biti uticajan faktor u otklanjanju hegemonizma u komunističkom pokretu u Evropi, a i šire, kaže autor, a potom razmatra doprinos Jugoslavije socijalizmu, svojom aktivnošću u pokretu nesvrstanih zemalja i na Konferenciji komunističkih i radničkih partija Evrope u Berlinu. Tako je od svojevremeno usamljene zemlje Jugoslavija postala snažan činilac preobražaja savremenog sveta, što je i osnovni preduslov uspešnog razvoja socijalizma.

U prilogu dr R. Petkovića *Uloga Tita i Jugoslavije u stvaranju doktrine i pokreta nesvrstanosti* već na početku se ističe da bez Titovog doprinosa oblikovanju univerzalne političke doktrine nesvrstanosti ni pokret nesvrstanih zemalja ne bi bio ono što je danas. Autor naglašava da je jugoslovenska politika nesvrstanosti nastajala i potvrđivala se u revoluciji i odbranom njenih tekovina.

I dva uvodna priloga u br. 2 časopisa posvećena su međunarodnim odnosima, politici nesvrstanosti i ulozi Jugoslavije na tom području. Tako L. Mates u članku *Titove koncepcije međunarodnih odnosa*, pre hronološkog pristupa razmatranju Titovih spoljnopolitičkih koncepcija, podseća da svaka koncepcija u načelu ima svoju pravu vrednost i smisao tek ako je izgrađena uz puno uvažavanje realnosti koja je, razume se, svestrano, naučno-politički prethodno sagledana, a i ako se koncepcija primenjuje vodeći strogo računa o tekućim zbivanjima. L. Mates ističe da je spoljnopolitička dimenzija u Titovom političkom radu uvek bila snažno ispoljena i dodaje da je prvi značajniji, u istorijskom smislu, moment bilo izbijanje drugog svetskog rata kada je KPJ pod Titovim rukovodstvom, suprotno direktivi Kominterne, zauzela stav da Jugoslavija treba da ostane izvan rata, a ako bude napadnuta — da se brani, ma ko bio napadač. Posle aprilskog rata i kapitulacije, a i u vreme ustanka, Tito je znao da je nastupio period u kome se borbom za nacionalno oslobođenje realizuju i svi drugi zahtevi jednog naroda, da je nastupio period antikolonijalnih i narodnooslobodilačkih revolucija. Tito se upravo zato suprotstavio paralelnom postavljanju dva programa: nacionalnog i socijalnog, i ukazao na to da nije moguća oslobodilačka antikolonijalna revolucija ako u njeno središte nije stavljena sadržina socijalističke revolucije. Titove koncepcije vođenja narodnooslobodilačkog rata, kao i postavljanja temelja narodne vlasti i nove države, bile su u sukobu sa željama Kominterne, da bi, po intenzitetu, to došlo do snažnijeg izražaja odmah po završetku rata kada je Tito u jednom članku izneo i mišljenje da je »ne samo potrebno već i moguće osvariti posebice u svakoj zemlji bolji i pravedniji društveni poredak«, iz čega je nedvosmisleno proizlazilo odbijanje da se kopira prethodno iskustvo, na čemu se insistiralo u Kominterni još pre izbijanja rata. To je bilo još jedno u nizu odlučnih suprotstavljanja željama Staljina. Oslanjajući svoja razmatranja na te činjenice, autor ukazuje i na Titov doprinos razumevanju internacionalizma u skladu sa novim uslovima, a na temelju odnosa pune ravnopravnosti i jednakosti, da bi svoj prilog završio osvrtom na Titov koncept politike nesvrstavanja.

U prilogu dr M. Stojkovića *Klasni karakter jugoslovenske politike nesvrstanosti* govori se o društvenoj prirodi te politike izrasloj iz antikolonijalnih i narodnooslobodilačkih revolucija, iz borbe naroda za emancipaciju, za pravo na nacionalno i političko samoopredeljenje, za nezavisnost naroda i država, za stvaranje uslova koji će omogućiti realizovanje njihovih nacionalnih interesa bez narušavanja interesa drugih, za mir, samostalni ekonomski razvitak, jednakost, opštu demokratizaciju odnosa u svetu u kojem neće više biti nametanja i eksploatacije, mešanja u unutraš-

nje stvari drugih, imperijalizma, neokolonijalizma i hegemonizma. Autor potom analizira pojedine klasne aspekte politike nesvrstanosti u jugoslovenskim i opštim uslovima i polemiše sa nosiocima shvatanja koji poriču klasni karakter politike nesvrstanosti.

U broju 1, koji inače obiluje vrlo značajnim prilozima, objavljen je i članak dr M. Stojkovića *Definitivno rešenje tzv. tršćanskog pitanja*. U njemu autor piše o međunarodnim aktima potpisanim između SFR Jugoslavije i Republike Italije, oktobra 1975. u Osimu, kojima se rešava takozvano tršćansko pitanje, koje je od 1915. godine stalno opterećivalo odnose između dveju zemalja. Potom se ističu svojstva i odredbe tih ugovora kojima se definitivno, na kopnu i na moru, utvrđuje državna granica između dve zemlje, rešava pitanje državljanstva stanovništva bivše STT, zatim imovinska prava, prava iz socijalnog osiguranja i penzija, pitanja položaja i prava manjina, unapređivanja privredne saradnje i formiranje slobodne privredno-industrijske zone itd.

U članku dr J. Brezarića *Protiv nuklearnog monopola* govori se o zahtevima i pritiscima — moralnim i političkim — ogromne većine zemalja na nuklearne sile da obustave sve opasniju trku u nuklearnom naoružanju i da omoguće nenuklearnim zemljama da se koriste nuklearnom energijom u miroljubive svrhe. Brezarić ističe da se monopol nuklearnog oružja i nuklearne tehnologije nalazi u rukama veoma malog broja zemalja koje sputavaju transfer ove tehnologije u druge zemlje i uvode niz mera s pretenzijama da još više potenciraju taj svoj monopol, što je neprihvatljivo za zemlje u razvoju. U članku se govori i o delatnosti i politici Londonskog nuklearnog kluba, koji, u stvari, nema drugih namera osim diktata politike u oblasti nuklearne energije zemljama koje ne raspolažu nuklearnom tehnologijom. U rubrici »Pogledi i mišljenja« na prvom mestu valja pomenuti tekst predavanja M. Dž. Vilijamsa *Napredak i nezavršeni zadaci u dijalogu Sever—Jug*, u kome se posebno ističu protivrečnosti trendova u međunarodnim ekonomskim odnosima, izrazitije privredne teškoće i specifični interesi »trećeg sveta« — pitanja i problemi pomoći, razvoja i mršavi rezultati dosadašnjeg dijaloga Sever — Jug o problemima svetskog razvoja. U članku *Savremena Španija: pogled na najnovije događaje* Trivo Inđić razmatra proces ubrzanih promena na Iberijskom poluostrvu i u Španiji, naročito nakon Frankove smrti, pri čemu u »vremenu promena« posebnu pažnju posvećuje aktivnosti političkih stranaka koja se veoma brzo razvija, delatnosti vojske i crkve, privrednim prilikama i drugim pitanjima Španije u vreme pred prve parlamentarne izbore nakon decenija fašističke diktature. U članku *Istorijat i karakteristike socijalističkog pokreta u Japanu* profesor Tokijskog univerziteta J. Seki opisuje kretanja socijalističkog pokreta u periodu između dva rata, u posleratnom razdoblju i u najnovije vreme, dok F. Butorac u prilogu *Pretpostavke za razumevanje Indije* iznosi niz podataka iz istorije i o aktuelnim prilikama u Indiji, te čitaocu zaista olakšava da shvati kretanja u ovoj velikoj i veoma složenoj zemlji.

U drugom broju časopisa dr M. Šahović analizira Deklaraciju principa međunarodnog prava o prijateljskim odnosima, usvojenu 1970. na XXV jubilarnom zasedanju Generalne skupštine OUN. Po Šahoviću, Deklaracija je postala u određenom smislu izvor međunarodnog prava, a njene odredbe su u velikoj meri primenjene i u Završnom aktu Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji u Helsinkiju 1975, kao i u drugim međunarodnim dokumentima. U članku *Reforma sistema Ujedinjenih nacija i novi međunarodni ekonomski poredak* dr D. Pindić najpre govori o »sistemu UN«, pri čemu ukazuje na visok stepen razvijenosti organizacija, tela, ustanova, komisija itd. pod okriljem OUN, a zatim se osvrće na neke pokušaje reformisanja tela UN u cilju ostvarivanja međuna-

rodne ekonomske i druge saradnje. Direktor Centra UN za prirodne resurse, energiju i transfer V. Baum *(Energija u zemljama u razvoju — izgledi i problemi)* razmatra problem proizvodnje i potrošnje energije, imajući na umu rast potreba i potencijale, kao sredstva bržeg razvoja zemalja u razvoju i otklanjanja rastućeg dispariteta u stepenu razvijenosti pojedinih zemalja.

U članku *Mogućnosti i perspektive stvaranja bezatomskih zona* dr R. Vukadinović razmatra etiologiju problema i raskorak između podnetih predloga i postignutih rešenja, smisla i manjkavosti Ugovora o neširenju nuklearnog oružja, ukazujući na značaj ostvarenja dogovora te vrste na putu ka širem međunarodnom razumevanju i saradnji.

U časopisu se neguje i prikazivanje novih knjiga iz oblasti međunarodnih odnosa.

**Žarko Milošević**

## »Produktiviteti dhe inovacionet — produktivnost i inovacije«, br. 2—3/77.

Već dve godine deluje časopis »Produktivnost i inovacije«, koji izdaju Savez inovatora Kosova i Centar za produktivnost i inovacije ove pokrajine. Kao što se na osnovu samog naslova može zaključiti, ovaj časopis ima naučno-stručni karakter i razmatra problematiku produktivnosti i inovacija u svim aspektima i dimenzijama. Časopis okuplja veliki broj saradnika — društveno-političkih radnika, naučnika i stručnjaka iz cele zemlje.

Uvodni članak napisao je Ilji-jaz Kurteši, pod naslovom *Tito — istorijska ličnost naše epohe*. Odmah u početku teksta autor ističe da je teško naći prave reči kojima bi se verno prikazala ličnost druga Tita, sve ono što je on učinio za svoju partiju, klasu i zemlju. Ilijaz Kurteši piše o životu, putu i delu druga Tita, njegovim zaslugama u izgradnji samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji.

Prof. dr Stevan Bezdanov autor je članka *Tito o obrazovanju i vaspitanju*. Po njegovim rečima, obrazovanje kadrova, vaspitanje novih generacija i njihovo osposobljavanje za rad i život u našem samoupravnom socijalističkom društvu — sastavni su deo misli i dela, revolucionarnog životnog puta druga Tita. Rade Galeb objavljuje odlomak svog izlaganja na Svečanoj konferenciji Sindikata radnika industrije i rudarstva Jugoslavije. Roman Albreht autor je članka *Prilog razradi i operacionalizaciji osnova i merila za sticanje ličnih dohodaka*, u kojem posebno ističe da oblikovanje ekonomskog instrumentarija za merenje kvantiteta rada i utvrđivanje radnog doprinosa predstavlja ključni faktor delovanja ukupnih dohodovnih odnosa. Prof. dr Marijan Hanžeković piše o savremenim problemima zaštitne klauzule, prema međunarodnim i jugoslovenskim propisima. Prof. dr Božidar Jovanović objavljuje dva rada *Ontološke, gnoseološko-aksiološke komponente i dijalektički metod u savremenim fizičkim i tehničkim naukama i njihova međuzavisnost sa produktivnošću rada* i *Lenjinov dijalektički metod u političkoj ekonomiji socijalizma*. Drago Gorupić piše o samoupravnom odlučivanju i sporazumevanju u udruženom radu, kao fundamentalnom pitanju razvitka socijalističkih samoupravnih odnosa. Mr Isak Mustafa nalizira uticaje primene Zakona o udruženom radu na poboljšanje materijalne osnove inovatorske delatnosti u organizacijama udruženog rada; takođe komentira najznačajnije odredbe Zakona o udruženom radu o samoupravnom regulisanju stvaralaštva i položaja inovatora. Kabilj Merovci piše o inovacijama, probabilnosti i planiranju, te razmatra neka bitna pitanja iz oblasti razvoja i planiranja tehnologije i inovacija u duhu Zakona o udruženom radu i savremene naučno-tehničke revolucije. Stjepan Nesek objavljuje rad *Ubrzani razvoj privredno nerazvijenih po-*

*dručja — kao faktor pozitivnog utjecaja na porast produktivnosti u razvijenim privrednim basenima i nacionalnoj privredi.* Milan Božić piše o razvijenosti infrastrukture i ravnopravnosti u transferu tehnologije i, pored ostalog, razmatra problem kadrova za tehnološke inovacije, informaciono-dokumentacione centre, kontrolu uvezene tehnologije i zakonsku regulativu, za evidenciju inovacija i drugo. Risto Markovski objavljuje prilog *Tito o inventivnom radu,* mr Isak Mustafa i Kabilj Merovci esej *Tito o inovacijama,* a Kamber Avdiu članak *Titovi jubileji — stalna inspiracija za nove socijalističke podvige.* Avdi Vulja piše o vrednovanju rezultata rada u samoupravnim opštim aktima organizacija udruženog rada, dok su Faik Haljilji i Dragoljub Milutinović zaokupljeni razmatranjem stepena razvijenosti i organizovanosti naučnoistraživačkog i razvojnog rada i njegovog uticaja na produktivnost rada u SAP Kosovo.

Smajlj Smakaj i Bajram Keljmendi informišu o XI takmičenju metalskih radnika Jugoslavije (oktobra 1977), Bajram Keljmendi i o smotri stvaralaštva radnika Jugoslavije (RAST YU 77), Mehmet Kajtazi o novatorima koji su izložili svoje pronalaske na izložbi stvaralaštva u Prištini (maja 1978. godine), a Tomislav Kadić o novatoru Himlji Aljiju, koji je ubrzao proces proizvodnje u Tekstilnom kombinatu u Gnjilanu.

**Adilj Fetahu**

## »Dijalog«, br. 4/77.

*(Časopis za filozofiju i društvenu teoriju)*

Prošlo je nešto više od godinu dana kako se pojavio prvi broj časopisa »Dijalog«. Mada je to veoma kratko vrijeme, ipak je moguće konstatovati da je časopis izazvao živo interesovanje javnosti. U prvom redu, zapaža se da je »Dijalog« uspio da okupi brojne saradnike iz cijele Jugoslavije. Takođe, primjetni su doprinosi »Dijaloga« svestranoj saradnji svih snaga koje prihvataju liniju SKJ i osnovne interese našeg društva na području filozofije i društvenih nauka.

Uvodnik *TITO — mislilac i strateg revolucije* napisao je Arif Tanović. Zapravo, to je izvod iz opsežnog teksta obrazloženja odluke Savjeta Univerziteta u Sarajevu o dodjeljivanju počasnog doktorata nauka Josipu Brozu Titu, predsjedniku SFRJ i predsjedniku SKJ, koja je donesena 28. XII 1977. godine. Taj nadahnuti tekst pisan je pažljivo i sa dužnim traženjem uporišta u istorijskom značaju Titove revolucionarne ličnosti.

»U kolopletu istorijskih zbivanja prvog i drugog svjetskog rata — piše Tanović — Tito u jednoj revoluciji učestvuje, drugu, na čelu KP, priprema i izvodi, i inspiriše oslobodilačke pokrete širom svijeta. Poslije Lenjina niko nije dao tako snažan impuls istoriji i postao svjetska ličnost svojim doprinosima ljudskoj emancipaciji.

Na prelomu istorijskoh epoha, u vremenu revolucionarnih preokreta, kada se stari poredak grčevito bori svim sredstvima da sačuva *status quo,* a socijalizam postaje svjetski proces, ničući u krilu kapitalizma, sazrijevajući i probijajući se kroz Scile i Haribde istorije, nastaju socijalističke države, bude se cijeli kontinenti, ogromne mase izlaze na svjetsku pozornicu i aktivno učestvuju u društvenom preobražaju — u takvom istorijskom zbivanju od izuzetne je važnosti bilo idejom i činom pokazati dosljedno revoluconarni pravac borbe za nove odnose upravo u krilu radničkog pokreta i socijalizma. Jer samo klasa proletarijata i eksploatisane radne mase koje se bore na liniji socijalizma mogu provesti ljudsku emancipaciju. I upravo kao što je Lenjin, u prvom svjetskom ratu, radnički pokret izvukao ispod uticaja oportunizma i reformizma, izvodeći prvu socijalističku proletersku revoluciju, tako je Tito odbranio socijalizam od njegove dogmatsko-birokratske staljinističke defor-

macije« (str. 6—7).

Tanović posebno naglašava: »Isto je tako izrazit Titov doprinos miru u svijetu. Vojskovođa pobjedonosne revolucije, inspirator je sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite kao oblika realizacije Marksove ideje o naoružanom narodu. Ratnik protiv rata i za odbranu slobode i nezavisnosti zemlje. Tito je decenije svog života posvetio borbi za mir u svijetu. Jedan je od utemeljitelja politike miroljubive koegzistencije i nesvrstavanja, koja je postala velika materijalna sila u savremenom svijetu, a time i bitan faktor mira. Istovremeno je to dosljedna lenjinistička, antiimperijalistička, antikolonijalistička i antihegemonistička politika, zasnovana na marksističkom principu da je radnička klasa u svakoj zemlji jedina snaga koja je odgovorna za progresivne socijalne promjene, da je svaki narod suveren u izboru svog društvenog uređenja, bez miješanja sa strane« (str. 11).

Ovim uvodnikom »Dijalog« određuje tematski kontinuitet ovog svog broja, te u nastavku, donosi priloge o knjizi dr Vojana Rusa *Etika i socijalizam*, kojoj je bio posvećen okrugli sto, održan 13. maja 1977. godine na Bledu, u organizaciji Marksističkog centra CK SK Slovenije. U diskusiji je učestvovao veći broj jugoslovenskih filozofa, sociologa, politikologa: Jože Šter, Andrej Kirn, Arif Tanović, Andrija B. Stojković, Vladimir Milanović, Adolf Bibič, Nikola Todorčevski, Božidar Debenjak, Risto Tubić, Vuko Pavićević, Dušan Nedeljković, Bogdan Osolnik, Boris Majer i Vojan Rus. Svi učesnici okruglog stola nepodijeljeno su ocijenili djelo *Etika i socijalizam* kao značajan doprinos koji baca više svjetla na ovu složenu, a kod nas i nerazrađenu problematiku. Tako je Jože Šter naznačio i potrebu razrade antropološko-etičke problematike, te, u tom smislu, ukazao na raznovrsne negativne posljedice što su prouzrokovane razilaženjem u stavovima i brojnim neriješenim pitanjima vezanim uz ovu teoriju. Međutim, ocjenjujući ovo djelo Vojana Rusa kao izuzetno kvalitetno, misaono inovatorsko, učesnici skupa su postavili i mnoga pitanja koja izlaze iz okvira djela, te tako otvorili plodnu razmjenu mišljenja o cijelom spektru problema marksističke etike. Postavljana su pitanja o mogućnosti »istorijske klasifikacije moralnih sistema« (Andrej Kirn), zatim, da li je »deskriptivno i vrijednosno nerazdvojno« (Arif Tanović), i davani su prijedlozi za novo svestrano osvjetljavanje »odnosa protivrječnosti morala i politike« (Adolf Bibič). Takvom raspravom za okruglim stolom otvara se i istinski uvid u ova aktuelna i složena pitanja savremene društvene nauke.

Posebnu rubriku »Dijalog« je posvetio velikanu naše i svjetske literature — Miroslavu Krleži. Kraćem reprezentativnom izboru iz Krležinog opusa što ga je priredio Enes Čengić prethode studije Muhameda Filipovića *Ideje evropske modernosti na sudu Krležine misli* i Jana Wierzbickog *»Svjetlokruzi saznanja« i »Mračna tvrdoglava stvarnost« (Miroslav Krleža prema evropskom duhovnom kontekstu)*.

Studija Muhameda Filipovića zapravo je pokušaj da se istorijski, filozofski i literarno odslika Krležino djelo, a uz to i da se čitalac uvede u ovaj tematski izbor. Filipović piše:

»Miroslav Krleža, po općenitom sudu kompetentne kritike i literarne historiografije, svakako, predstavlja najznačajniju i najzanimljiviju literarno-estetsku, literarno-historijsku i literarno-političku, to jest ideologijsku pojavu cjelokupne naše literature, pa i kulture u XX stoljeću. Mnogobrojne i različitim povodom nastale literarno i kulturno-historijske kao i historijsko-ideologijske valorizacije, koje su ovu Krležinu izuzetnu poziciju u cijeloj kulturno-ideologijskoj strukturi našeg življenja utvrdile, osnivaju se ne samo na izuzetnom obimu, raznovrsnosti u stvaralačkim formama, estetskim kvalitetima i avangardnom značenju i literarnom i društvenom djelovanju njegovog djela u našoj literaturi, kulturi, po-

litici i cjelokupnom društvenom mišljenju kod nas, za posljednjih šezdeset godina, već, prije svega, na činjenici da se u ogledalu njegove literature i kritičke misli uopće zrcali i jasno vidi i ono sve pozitivno i napredno, sve revolucionarno, što je u estetskom i političkom smislu na ovom tlu i u tom vremenu nastajalo i nestajalo, kao i ono negativno, zaostalo, reakcionarno i anahrono, protiv čega je to revolucionarno i nastajalo i ustajalo, te da se u njegovom ogromnom djelu oblikuju temeljne refleksije i protivstavovi našeg cjelokupnog povijesnog i kulturnog bića naspram talasa evropskog mišljenja i djelovanja sa kraja prošlog i početka ovog stoljeća, onih talasa koji, evo već stotinu i pedeset godina, u stalnim ritmovima zapljuskuju naše obale« (str. 85).

Kraći izbor iz Krležinog djela sadrži *Razgovor o socijalizmu, Razgovor o demokraciji, Razgovor o humanizmu*, fragmente iz *Predgovora »Podravskim motivima« Krste Hegedušića 1933. godine*, te odlomak iz *Dijalektičkog antibarbarusa*. Već na prvi pogled zapaža se da se priređivač ovog izbora Enes Čengić rukovodio kriterijem koji je imao cilj da in nuce predstavi Krležino shvatanje marksizma i umjetnosti, i da pokaže da Krležina snaga dostiže svoj vrhunac u sjajnom, neprevaziđenom *Predgovoru »Podravskim motivima« Krste Hegedušića.*

Ta u svijetu slavna, esejistička simfonija o prirodi i značaju umjetnosti i njenom odnosu spram politike i revolucije i poslije skoro šezdeset godina od njenog nastanka jednakom snagom zadivljuje i inspiriše:

»Ljepote, dakle, svojataju (kao svoje vlastito sredstvo) od početka jače društvene snage i kao tegleću marvu uprežu ih u svoje kvadrige i plugove i kola, kako se već te crkve i ti dvorovi, cehovi i tvrđave, sindikati i banke miču i kotrljaju u maglama i u tminama zbivanja. Ljepote se stoljećima pretvaraju u programe, u zastave, u dogme, u stožere, u smjerove, u sekte i u vjerovanja, i ljudi se zmijskim otrovom ljepote isto tako truju, kao što se kolju pomoću torpeda i otrovnih plinova. Sve estetske košnice vrve od trutova, i kao po razvaljenim mravinjacima i po estetikama mile sićušni mravlji mozgovi, kotrljajući slamčice, preopterećeni pitanjima iznad svoje neznatne mravlje snage... Stvarati umjetnički nadareno znači podavati se snažnim životnim nagonima, a pitanje stvaralačkog dara nije pitanje mozga i razuma. Životne istinitosti otkrivaju se u uzbuđenjima, koja nijesu isključivo razumne prirode, a umjetničke istine naviru više iz primozga, iz mutnih strasti i tjelesnih tajna, vrlo često iz nečistih nagona i suludih slutnja, a gotovo uvijek proturazložno, prkosno i elementarno kao vrućica« (str. 147, 148).

»Dijalog« broj 4, u okviru svojih već ustaljenih rubrika, prezentuje prevod teksta Petera F. Strawsona *Analitička filozofija*, odnosnio dijela obimnijeg predavanja koje je autor održao na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 12. decembra 1977. godine.

Ovaj put je za rubriku »Baština filozofske i socijalne misli« Vojislav Maksimović priredio kraću studiju *Ognjen Prica o smislu marksističke filozofije*, koja predstavlja neku vrstu uvoda u Pricinu studiju *Savremena filozofija i prirodne znanosti.* Zanimljivo je da se ovaj Pricin rad prvi put preštampava u »Dijalogu« od njegove pojave u Zagrebu 1937. godine u časopisu »Znanosti i život«.

**Mišo Kulić**

## »Нова думка« 18

Najnoviji broj rusinsko-ukrajinskog časopisa »Nova misao« (»Нова думка«), što izlazi povremeno kao organ Saveza Rusina i Ukrajinaca Hrvatske u Vukovaru, u svom najvažnijem dijelu posvećeu

je Osmom kongresu Saveza komunista Hrvatske, te donosi dio referata predsjednice Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske Milke Planinc, kao i izvode iz Rezolucije. Časopis prenosi u prijevodu na rusinski i misao Milke Planinc:

»Nije slučajno da nacionalizam atakira na bratstvo i jedinstvo, pa da li je riječ o odnosima Srba i Hrvata i narodnosti u Hrvatskoj, ili o odnosima ravnopravnosti naroda i narodnosti u socijalističkoj Jugoslaviji. I tada se, u svom liku, javlja kao protivnik socijalizma, kao protivnik i neprijatelj socijalističke orijentacije vlastitog naroda. Bratstvo i jedinstvo, povezanost radničke klase svih naroda i narodnosti Jugoslavije u borbi za njihove jedinstvene interese, to je garancija za uspješno provođenje socijalističkog samoupravljanja svakog naroda, odnosno svih naroda i narodnosti Jugoslavije zajedno.«

U ovom bloku, časopis donosi prikaz rada Osmog kongresa Saveza komunista kroz kazivanja njegovih delegata iz vukovarske komune, među kojima i Branke Emedijove, učenice Ekonoske škole iz Vukovara, Rusinke po narodnosti koja je bila i delegat Jedanaestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije, te stoga i njezin portret krasi cijelu naslovnu stranicu »Nove dumke«, kao predstavnika komunista Rusina na Kongresu u Zagrebu, a s Mihajlom Katonom iz Kule, i na Kongresu u Beogradu.

Na četvorogodišnji mandat delegata i zastupnika Sabora SR Hrvatske prošlog saziva časopis se osvrće izvještajem o radu Odbora za međunacionalne odnose, ističući ulogu Odbora u njegovanju i razvijanju kultura naroda i narodnosti, posebno rusinske i ukrajinske: »U prvom redu treba reći da je kod svih naših narodnosti izražena socijalistička svijest i čvrsto uvjerenje da je njihova sudbina najuže povezana sa sudbinom ravnopravnih naroda i narodnosti jugoslavenske socijalističke zajednice. Odbor se angažirao na traženju odgovarajućih rješenja, relevantnih za provođenje ustavnih prava građana, pripadnika pojedinih narodnosti... Osnovni pravci aktivnosti bili su usmjereni na zakonodavno reguliranje i tematsku diskusiju u oblasti obrazovanja, kulturnog i naučnog stvaralaštva, na izdavačko-informativne djelatnosti, slobodno i ravnopravno korištenje jezika u svim oblastima javnog života, unapređenje djelatnosti ustanova i asocijacija narodnosti, suradnju i povezanost s etničkim matičnim područjima, međurepubličku i međuopćinsku suradnju...«

S tim u vezi je i objavljeni materijal o zaključcima Konferencije Međuopćinske zajednice SSRNH Slavonije i Baranje o oživotvorenju prava narodnosti, kojih u toj regiji ima četiri od ukupno šest u SR Hrvatskoj, i to Madžara, Slovaka, Rusina i Ukrajinaca. U njemu se insistira na jačanju i širenju utjecaja sredstava informiranja na jezicima narodnosti, uz adekvatno jačanje materijalne i kadrovske baze redakcija. Tako se ističe da treba ostvariti ideju da časopis »Nova dumka« izlazi svaki drugi mjesec, da se osiguraju kadrovi za takav razvoj itd. Slično je i s radio-emisijama na rusinskom i ukrajinskom jeziku, a postavlja se i zadatak uvođenja televizijskih emisija na rusinskom i ukrajinskom jeziku u okviru Radio i TV-centra Osijek.

Radu SSRN ovaj broj časopisa posvećuje još dva svoja napisa: jedan se odnosi na zaključke Predsjedništva Savezne konferencije od 22. maja 1978. godine o vjernicima i vjerskim službenicima, koji su također dio organiziranih socijalističkih snaga, a u drugom se govori, posredstvom izlaganja dr Ive Margana, o konferenciji delegacija koje povezuju skupštinski organizam.

Na svojim stranicama 18. broj »Nove dumke«, zatim donosi izvode iz govora predsjednika Sabora SR Hrvatske Jure Bilića, na proslavi 35-godišnjice Prvog zasjedanja ZAVNOH-a u Otočcu, juna ove godine. U odluke toga historijskog skupa ugrađene su i osnove

ravnopravnosti radničke klase i radnih ljudi svih naroda i narodnosti Hrvatske, tako i Rusina i Ukrajinaca, koje su temelj i današnjeg življenja svih naroda i narodnosti u ovoj republici.

U dijelu časopisa koji je posvećen sudjelovanju Rusina i Ukrajinaca u NOB 1941—1945. objavljeno je više vrijednih svjedočanstava iz pera Pavla Holovčuka iz Banjaluke, Jakima Oljejara iz Novog Sada, Jaroslava Honte iz Ukrajinske SSR i Nikole Korolja iz Varšave. Honta iznosi memoarsku građu o svom sudjelovanju u NOB, kao borca Ukrajinske čete Posavskog NO odreda, što je djelovala i u okolici Lipolvjana, u kojima živi znajačni broj pripadnika ukrajinske narodnosti. Holovčuk, pak, piše o Stjepanu Teljegi iz Banjaluke, koji je aktivno sudjelovao u NO pokretu. Tu je i prikaz, iz istog pera, partizanskih učitelja Andrije Holovčuka i Mitra Stefanjuka, koji su djelovali na oslobođenim i poluoslobođenim teritorijima Bosne 1943—1945. godine. Uz srpskohrvatski jezik, ovi su učitelji ukrajinsku djecu učili i ukrajinskom materinjem jeziku još u to partizansko doba, što je nastavljeno u redovnom nastavnom procesu i poslije oslobođenja, da bi se posebno razvilo posljednjih godina, kada je u SR Bosni i Hercegovini postala zakonska obaveza učiti i jezik narodnosti u sredinama u kojima za to postoje uvjeti. A takva je mogućnost Ukrajincima pružena u nekoliko mjesta Republike, o čemu osobitu brigu vodi Savjet narodnosti pri SSRNBiH u Banjaluci. Od značaja je i napis Nikole Koroljka o sudjelovanju Rusina, Ukrajinaca, u oslobođenju Poljske od fašističkog jarma 1939—1945. godine, jer je riječ o narodu, koji je u to vrijeme živio u granicama Poljske.

»Kulturni meridijani« su rubrika »Nove dumke«, koja donosi materijale kako iz prosvjete i kulture Rusina i Ukrajinaca tako i iz kulturne povijesti. Osim informacija i izvještaja s analizama i ocjenama manifestacija kulture — »Mikluševci« i »Petrovačko zvono 78« — značajniji su prilozi Janka Oljejara, koji govori o stvaranju Zavičajnog muzeja u Ruskom Krsturu, prve muzejske ustanove jugoslavenskih Rusina, i Romana Miza o lirskom kazivanju Anke Riedel iz Lipovljana. Isti autor prilaže šesti nastavak svojih saopćenja o Rusinima i Ukrajincima u Bosni i Hercegovini, o njihovu doseljenju i prvim godinama života i rada s kraja XIX stoljeća i početka XX. Dr Mikola Mušinka donosi reportažni prikaz svoje etnografske ekspedicije u dio starih zemalja iz kojih su se preci jugoslavenskih Rusina doseljavali u Bačku i Srem od polovice XVIII stoljeća, te bilježi da se današnji stanovnici mjesta Zindarovne pod Beskidima sjećaju predanja svojih starih o tome, da su otuda u svoje vrijeme »naši selili u Ruski Kerestur«, današnji Ruski Krstur u srednjoj Bačkoj.

Posebna vrijednost 18. broja »Nove dumke« je u tome što je časopis počeo u nastavcima donositi prvu cjelovitiju istoriju jugoslavenskih Rusina dr Fedora Laboša iz Zagreba. Rukopis je prošao sve naučne rezencije, a vjerojatno će se uskoro pojaviti i kao zasebna knjiga u izdanju Saveza Rusina i Ukrajinaca Hrvatske, odnosno »Nove dumke«.

Kao i uvijek, najnoviji broj časopisa Rusina i Ukrajinaca u SR Hrvatskoj donosi i prozna i poetska ostvarenja; Vitalija Petrovskog, Hanče Papandriš-Harhaji, Helenke Mudri, Janka Fejse, Slave Šanta, Serafine Makaji, Jakima Barne, Virke Pap i Omelja Hvostoverta.

**Vlado Kostelnik**

## »Argumenti« br. 1/78.

*(Časopis za društvenu teoriju i praksu)*

Sadržaj prvog broja časopisa »Argumenti« obuhvata dvije teme: Politički sistem i interesi, te Anarhizam i terorizam, kao i stalnu rubriku Kritička kartoteka.

Sintagma »pluralizam samoupravnih interesa« iz brojnih je razloga inspirativna za autore i časopise. Ne iznenađuje stoga što je u novopokrenutom časopisu ukupno pet priloga posvećeno političkom sistemu i interesima. Prvi je (po redoslijedu) članak Leona Gerškovića *Demokratizam socijalističkih samoupravnih odnosa u komuni.* Razumijevajući pod demokratizmom »takove političke odnose u kojima čovjek, a u prvom redu onaj koji na osnovu svog rada, bez kapitalističke ili druge — vlasničke eksploatacije, odlučuje o svojim i društvenim odnosima«, (str. 9), autor traži uzroke pojavama u samom društvenom načinu proizvodnje. Člankom *Informacija i komunikacija* Jovan Đorđević ukazuje na potrebu teorijskog određenja veoma rabljenih kategorija: informacija i komunikacija, i »odgovorajuće konceptualizacije zasnovane na teorijskoj refleksiji i time na kritičkoj nauci» (str. 13). Ispituje informaciju i komunikaciju zasebno i u međusobnom odnosu. »Informacija se razlikuje od komunikacije po tome što je prva jednostran odnos a druga je dvostrani odnos... Informacija je činjenica ili poruka, a komunikacija je govor i odgovor« (str. 14). Ukazuje i na druge karakteristike, te konstitutivne elemente »prve informiranosti« i »demokratske komunikacije«. Žarko Puhovski je autor priloga *Demokracija i samoupravljanje.* Slijedi, zatim, članak Ivana Pađena *Pravo i artikulacija političkih interesa (građansko nasljeđe i socijalistička demokracija).* Prema njemu: »Pitanje o biti socijalističke demokracije počinje, dakle, pitanjem o biti građanske demokracije, što, u krajnjoj liniji, znači da uključuje i pitanje o biti građanskog društva« (str. 32). Slijedeći značajne radove s ovog područja, Pađen nastoji iznaći vezu shvaćanja demokracije u građanskoj političkoj teoriji i njenu racionalizaciju u građanskoj reprodukciji materijalne proizvodnje života, te na ovim iskustvima vidjeti koji su zahtjevi zapravo socijalističke demokracije. Posljednji prilog je *Pluralizam samoupravnih interesa i sredstva javnog komuniciranja* Stanislava Škrbeca. Polazeći od teza iz rasprave E. Kardelja *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* autor nastoji pokazati stanje u svakodnevnoj praksi sredstava javnog komuniciranja u nas, kao i neke pretpostavke unapređivanja tog stanja primjereno razvoju samoupravljanja.

Druga je tema časopisa: anarhizam i terorizam.

Prvi prilog *Anarhizam i marksizam — teorijski razvoj ideja anarhizma i terorizma i klasična marksistička kritika* napisao je Ruđi Rizman. To je pregledan prikaz anarhizma i njegove kritičke ocjene u radovima klasika. Kao tekst koji čitaocu omogućuje uvid u temu, članak je uspio kronologijski pregled ideja i njihovih protagonista. U ovome je tematskom sklopu neosporno najinteresantniji razgovor što su ga s Vladimirom Dedijerom vodili S. Drakulić i M. Oklobdžija, pod naslovom *Istorijski oblici državnog terorizma i individualne odbrane u 19. veku i početkom 20. veka.* Dedijer ukazuje na »dve grupe, da kažemo, nasilja. Jedno je koje vrši država, državni terorizam, a drugo — odgovor na to nasilje od strane ugnjetenih, bilo u kolektivnim ili individualnim formama. To su, u stvari, odbrambene mere potlačenih protiv državnog terora« (str. 94). Člankom *Legitimnost nasilja u međunarodnom pravu: primjer terorizma* Katarina Tomaševski ukazuje na (ne)mogućnost primjene međunarodnog prava na pojave terorizma, nepostojanje efikasnih mjera međunarodne zajednice, te na veoma divergentno ponašanje država spram pojedinačnih činova terorizma. Slobodan Drakulić, u članku *Nova ljevica i nasilje,* piše o nekim socijalnim i političkim elementima nasilja kao spornog političkog ponašanja u uslovima građanske države. Odnoseći se polemički spram nekih stavova vodećih ličnosti sporne no-

ve ljevice, on zaključuje: »Nije eskalacija nasilja ekstremne ljevice izazvala eskalaciju nasilja sistema, već je eskalacija nasilja sistema izazvala pojavu i eskalaciju borbe oružanim nasiljem« (str. 131). Mirjana Oklobdžija — tekstom *Anarhizam na prijelazu stoljeća* — ukazuje na neke biografske podatke o Alexandru Berkmanu i Emmi Goldman, čije članke redakcija objavljuje pod naslovima *Da li je anarhizam nasilje?* i *Psihologija političkog nasilja.*

Ograničeni prostor časopisa može poslužiti kao opravdanje što su teme politički sistem i interesi, anarhizam i terorizam ipak više ovlaš nego sistematski razrađene.

Razlike između pojedinih priloga proizlaze iz nejednake razine teorijskog osmišljavnja. Koegzistencija nerijetko bitnih razlika u teorijskim pristupima otvara upit: je li prihvaćanje tolikih razlika svakad prednost (usporedi, primjerice, shvaćanje sintagme socijalističko samoupravljanje u Ž. Puhovskog i S. Škrbeca, ili demokracije u L. Gerškovića i I. Pađena) ili je i znak još nedovoljno domišljene koncepcije časopisa.

»Kritička kartoteka« je rubrika recenzija i prikaza. Polemičkim se tonom razlikuje od ostalih kritički prikaz članka V. Mamule *Samoupravno uređivanje radnih odnosa u udruženom radu* (objavljen u časopisu »Naša zakonitost« br. 2/78) iz pera Đorđa Roganovića. Slijede: prikaz knjige Stipe Šuvara *Škola i tvornica,* autor Stojan Obradović; Nada Šišul preporučuje javnosti doktorski rad Josipa Deželjina *Naučno-tehnički progres i zaposlenost u SFRJ;* Sandro Domiani prikazuje *Komunistički prijedlog* F. Berlinguera; Irena Furjan-Ježić pohvalila je knjigu J. Marinkovića *Metodika nastave osnova marksizma,* a Damir Grubiša rad Colin Cronch i Alessandro Pizzorno *Konflikti u Evropi — klasna borba, sindikati i država nakon 1968.*

Kritičko ocjenjivanje sve bogatije literature s područja društvenih znanosti i marksizma dobro je došlo i znanosti i atmosferi u kojoj se znanstveno radi. Redakcija je otvorila prostor za to kritičko ocjenjivanje rubrikom veoma ambicioznog naslova, ali je pomirljivost prikaza (osim Đ. Roganovića) ostala u okvirima postojeće časopisne prakse.

Razloge pokretanju časopisa redakcija vidi u »razvoju društvene misli u nas... Nikad dosad nije toliko bilo objavljivano knjiga, časopisa, studija i istraživanja o našoj teoriji i praksi koliko u posljednje vrijeme. Pa ipak, još uvijek nisu tematizirani svi aspekti naše stvarnosti...«

I »drugi razlog može se naći u specifičnim uvjetima u kojima izlazi ovaj časopis: Rijeka je dinamična sredina intenzivnog razvoja, i taj se razvoj zbiva i na polju društvene misli. Razvoj sveučilišta dao je impuls i razvoju znanstvenog rada i istraživanja na svim znanstvenim poljima... Stoga je potreba za promišljanjem naše stvarnosti i društvene teorije rezultirala ovakvom inicijativom, pokretanjem časopisa za društvenu teoriju i praksu.«

Uvažavajući te razloge, držim da časopis ima velikih izgleda da — kao organ Marksističkog centra i mjesto okupljanja autora evidentno marksističke orijentacije — postane konstitutivni dio subjektivnog faktora.

»Argumente« uređuju: Duško Berlot, Slobodan Drakulić, Miho Debeljuh, Ezio Giuricin, Damir Grubiša (glavni urednik), Vinko Jurcan, Nenad Miščević, Đorđe Roganović (zamjenik glavnog urednika). Časopis izlazi četiri puta godišnje, izdavač je Marksistički centar — Rijeka.

**Zdenko Mance**

## »Létünk, br. 1, 2 i 3/78.

Časopis »Létünk« (Naše postojanje) izlazi dvomesečno, na mađarskom jeziku, u Subotici, a pokrenula ga je Pokrajinska konferencija SSRN 1971. godine.

Pokretanje časopisa usledilo je kako bi se zadovoljila potreba za razvitkom naučne misli, izražavanjem osobenosti i negovanjem kulturnih, umetničkih i drugih vrednosti pripadnika mađarske narodnosti. Opšti društveni razvitak SAP Vojvodine, a naročito razvitak društvenih nauka, kulturnog i umetničkog života, te zapaženo stvaralaštvo na mađarskom jeziku realna su osnova delovanja ovog časopisa za društvena pitanja, nauku, kulturu i umetnost.

Časopis je od svog osnivanja imao dvostruku funkciju. S jedne strane, uloga mu je bila da podstiče razvoj marksističke publicistike na mađarskom jeziku; a, s druge, trebalo je da doprinese zadovoljavanju naraslih potreba čitalaca za marksističkim štivom iz svih oblasti.

Časopis je odgovorio svojoj nameni i u tom smislu što je u velikoj meri doprineo afirmisanju novih autora, te uspeo da okupi niz mladih saradnika — stručnjaka, naučnika, umetnika i studenata.

Fizionomija časopisa je od samog početka jasno marksistički opredeljena, sa naglašenom društvenom sadržinom i klasnom orijentacijom, tako da se posebna pažnja posvećuje društvenim odnosima, samoupravljanju i položaju radničke klase.

Časopis nastavlja i predratnu publicističku aktivnost radničkog pokreta, na mađarskom jeziku, koja je imala bogatu tradiciju, nastojeći da dâ što veći doprinos razvoju jugoslovenske marksističke publicistike i teorijske misli.

Opredeljujući se za takvu tematiku, časopis u prvom redu ima u vidu čitalačku publiku mađarske narodnosti u SAP Vojvodini i njene potrebe. Ta orijentacija, međutim, ne znači zatvaranje u regionalne okvire, jer je časopis otvoren za celu zemlju, i po izboru autora i po izboru tema (uz svaki članak daje se rezime i na srpskohrvatskom jeziku).

»Létünk« neguje saradnju i sa autorima iz NR Mađarske. I to je jedan od vidova oživotvorenja našeg davno proklamovanog stava da narodnosti treba da budu most saradnje sa zemljama matičnih nacija.

»Létünk« br. 1/78. obavljuje niz interesantnih priloga.

U članku *Funkcije Socijalističkog saveza u procesu usaglašavanja interesa u delegatskom sistemu* Silvester Feješ piše o društveno-političkoj funkciji Socijalističkog saveza u uslovima samoupravljanja i samoupravnog socijalističkog društvenog uređenja. On ističe da je ta društveno-politička organizacija — sa organizacijama SK — sposobna da još masovnije mobiliše radne ljude za razne aktivnosti od opštedruštvenog interesa.

Važan zadatak Socijalističkog saveza, koji neposredno proističe iz višenacionalnog sastava stanovništva Vojvodine, jeste jačanje svesti o ravnopravnosti svih naroda i narodnosti Vojvodine.

U prilogu *Klasni sadržaj i razvojne tendencije političkog sistema SFRJ* dr Laslo Rehak polazi od samoupravne socijalističke demokratije kao oblika savremenog političkog sistema SFRJ i od suštinske povezanosti diktature proletarijata i samoupravne socijalističke demokratije.

Dr L. Rehak konstatuje da je, uvođenjem i institucionalizovanjem samoupravljanja, naše društvo izrazilo čvrstu rešenost da sveukupne socijalističke društvene odnose razvija i reguliše na samoupravnim osnovama. Na taj se način i diktatura proletarijata ostvaruje demokratski, kako s obzirom na formu tako i na sadržinu.

Iren Molnar je autor priloga *Perspektive delegatskog sistema u daljem razvoju našeg političkog sistema.* Imajući na umu, pre svega, aktuelne rasprave o našem političkom sistemu, pisac analizira najvažnija pitanja delegatskog sistema.

Pitanjima socijalističkog preobražaja obrazovanja i vaspitanja bavi se Lajoš Tot u članku *Značaj i uslovi razvijanja samoupravnih socijalističkih odnosa u ustanovama vaspitanja i obrazovanja.* Ukratko navodi i zadatke vaspitno-obrazovnih ustanova u razvijanju tih odnosa. Među najznačajnijima — na svim stepenima obrazovanja — jeste pripremanje mlade generacije za samoupravljanje.

Iako se autor u svom izlaganju ograničio na vaspitno-obrazovne ustanove, neka njegova zapažanja i predložena rešenja mogu se, u većoj ili manjoj meri, koristiti i na drugim područjima života i rada našeg društva, jer i pored veoma različitih uslova u pojedinim delatnostima, ima i mnogo zajedničkih zadataka i sličnih problema.

Nastavljajući objavljivanje priloga povodom jubileja druga Tita, »Létünk« br. 2/78. donosi i članak Aleksandra Magaraševića *Titovo shvatanje nesvrstanosti — revolucionarna teorija i praksa preobražaja i uređivanja međunarodnih odnosa.*

Dr A. Magarašević ističe da je drug Tito u brojnim govorima u zemlji i inostranstvu principijelno razvijao i shvatanje o međusobnom odnosu miroljubive koegzistencije i nesvrstanosti. Pri tome je jedna od Titovih osnovnih polaznih koncepcijskih postavki da današnji i budući svet nema drugog izbora osim aktivne i miroljubive koegzistencije.

Autor govori i o tome kako se shvata aktivna i miroljubiva koegzistencija u zemljama »socijalističke zajednice« i konstatuje da postoje značajne razlike između tih koncepcija i Titove. On ističe da je osnovna karakteristika Titovog shvatanja nesvrstavanja i aktivne i miroljubive koegzistencije — revolucionarni pristup, što proističe iz svih osnovnih postavki revolucionarnog mislilaštva druga Tita.

U svom trećem ovogodišnjem broju časopis donosi i članak *Aktuelni zadaci Sindikata na daljem razvijanju političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* u kojem Jožef Revid iznosi neka iskustva iz rada i delovanja Sindikata u subotičkom regionu. Stupanjem na snagu Zakona o udruženom radu Sindikat je dobio mnogo veću i odgovorniju ulogu u našem društvu, ističe on, i ukazuje na nužnost i potrebu efikasnijeg organizovanja Sindikata. Aktivnost Sindikata treba da bude permanentna, pošto se njegovi zadaci ne mogu kampanjski izvršavati.

Po mišljenju autora, osnovna preokupacija Sindikata treba da bude dalje razvijanje samoupravljanja, jačanjem uloge radničke klase i svih radnih ljudi u odlučivanju o dohotku, višku rada i proširenoj reprodukciji. Sindikat treba da identifikuje i formuliše interese radnika i da sudeluje u radu delegacija, u okviru kojih je dužan da aktivno učestvuje u izgrađivanju stavova, u odlučivanju i zadovoljavanju interesa radnika, jer samo tako može preuzeti punu odgovornost za realizovanje svojih zadataka.

U istom broju je objavljen i prilog Marije Laki *Ekonomsko oslobođenje rada u samoupravnom socijalističkom društvu.* Putevi oslobođenja rada — piše autor — u današnjim društvenim uslovima predstavljaju vrlo složen proces. Različiti klasni uslovi nameću različite forme oslobođenja rada i radničke klase.

Pisac posebno analizira razvitak društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju u socijalističkoj Jugoslaviji. Tabelama predočava kako je jačala ekonomska osnova našeg društva, a daje i prikaz istorijskog razvoja raspolaganja dohotkom od strane radničke klase. Najsavršeniji oblik dostignut u tom razvoju je raspolaganje dohotkom u osnovnim organizacijama udruženog rada. Ceo razvoj našeg privrednog sistema, inače, karakteriše stalno jačanje uloge

neposrednih proizvođača u raspodeli dohotka, sve veća samostalnost privrednih subjekata, razvoj samoupravljanja i snaženje ekonomske baze. To ujedno znači i odlučno suzbijanje svih vrsta otuđivanja rezultata rada od neposrednog proizvođača.

**Ištvan Feješ**

# »Стопански преглед«, бр. 3/78.

(Списание на Сојузот на економистите на СР Македонија)

Treći ovogodišnji broj skopskog časopisa »Privredni pregled«, koji izdaje Savez ekonomista SR Makedonije i koji već 28 godina doprinosi razvoju marksističke ekonomske teorije i prakse, posvećen jn značajnom pitanju privrednog života SR Makedonije — produktivnosti rada kao polaznoj osnovi ostvarivanja ekonomskog razvoja.

Srućna i naučna istraživanja te problematike i njihova primena neposredno utiču na brži razvoj materijalne proizvodnje, poboljšanje životnog standarda i, uopšte, na jačanje našeg samoupravnog socijalističkog društva.

U ovom tematskom broju produktivnost rada — kao osnova procene stanja i mogućnosti daljeg razvoja privrede, odnosno kao kriterij utvrđivanja dostignutog stepena privrednog razvoja — osvetljena je sa više značajnih aspekata. Ipak, priloge možemo podeliti u dve grupe. U prvoj su oni koji kompleksnije obrađuju ovu problematiku. To su analize dr Lazara Sokolova *Regionalni aspekt produktivnosti rada i relevantnih faktora* i mr Aleksandra Petroskog *Kretanje produktivnosti rada u industriji SR Makedonije.* Druga grupa obuhvata radove mr Vanje Hadžieva *Neki aspekti produktivnosti rada u industriji SR Makedonije u periodu 1970—1975,* Kirila Džonova *Produktivnost rada u društvenoj poljoprivredi,* mr Ljiljane Miškovske *Tržišna orijentacija OUR kao faktor povećanja produktivnosti rada u industriji SR Makedonije* i dr Blagoja Starkovskog *Uticaj kvalifikacione strukture zaposlenih i tehnička opremljenost u industriji SR Makedonije.*

I pored velikog značaja problematike i rezultata istraživanja, usled ograničenog prostora, zadržaćemo se samo na nekim osnovnim pitanjima obrađenim u prva dva i u poslednjem prilogu.

Vrlo temeljito i na visokom teorijskom nivou, dr Lazar Sokolov analizira probleme društvenog proizvoda u socijalističkom sektoru i faktora rada u društvenoj privredi, i pri tom posebno razmatra kretanja kvalifikacione strukture zaposlenih, produktivnosti, odnos ostvarenog dohotka i ličnog dohotka, iskorišćenost radnog vremena, a zatim probleme iskorišćavanja kapaciteta, efikasnosti aktivnih osnovnih sredstava i, na kraju, — sistem cena i carinski sistem.

Upoređivanjem relevantnih indikatora autor, na primer, otkriva da povećanje snage rada za 44,7% dovodi do porasta društvenog proizvoda za 74,3%, odnosno da povećanje radne snage za 1% ima za posledicu povećanje društvenog proizvoda za 1,662%. Međutim, povećanje vrednosti opreme u tim okvirima nije adekvatno porastu društvenog proizvoda, jer je uzajamni odnos 1% : 0,43%,i to stoga što je koeficijent efikasnosti u posmatranom vremenskom periodu smanjen za 16,9% itd., a što, u krajnjoj liniji, znači da produktivnost rada u SR Makedoniji raste, ali da novoaktivirana osnovna sredstva nisu efikasno iskorišćena.

Inače, u SR Makedoniji i SFR Jugoslaviji u celini tendencije su iste, mada se rezultati razlikuju. Naime, u SFRJ produktivnost je povećana u većoj meri nego u SRM, a efikasnost iskorišćenja oruđa za rad u SFRJ je opala, doduše manje nego u SRM. Pored toga, zaslužuje pažnju i to da je učešće SRM u porastu radne snage u SFRJ relativno visoko, u opremi značajno, ali da društveni proizvod nije adekvatan faktorima od kojih u osnovi funkcionalno zavisi.

Uzroke takvom stanju dr Lazar Sokolov vidi, pored ostalog, u nedovoljnoj opremljenosti rada po zaposlenom, koja iznosi 80% od jugoslovenskog proseka, u relativno niskom stepenu iskorišćavanja raspoloživih kapaciteta, nepovoljnoj društvenoj strukturi, malom broju proizvoda čije se cene slobodno formiraju, zatim i u nekim drugim faktorima, kao što su kvalifikaciona struktura zaposlenih, organizacija proizvodnje (na primer, u SR Makedoniji se gubi više vremena zbog raznih prekida u poslu nego u ostalim republikama i pokrajinama), psihologija uravnilovke, nedovoljna povezanost nauke sa privrednim organizacijama itd.

U svom prilogu mr Aleksandar Petroski istražuje kretanje produktivnosti rada u industriji SR Makedonije. U okviru tog problema, a na temelju analize dinamike produktivnosti, nivoa produktivnosti, produktivnosti i opremljenosti rada i ostvarene proizvodnje u desetogodišnjem razdoblju, autor uočava porast produktivnosti rada u industriji i industrijskim granama u SR Makedoniji i utvrđuje da je dinamika porasta produktivnosti rada različita. Naime, kako iz rezultata istraživanja proizlazi, visoki godišnji proseci porasta produktivnosti postignuti su u onim industrijskim granama u kojima su izgrađeni novi ili gde su zaokruženi postojeći proizvodni kapaciteti. Tako su u devet industrijskih grana, u kojima je 1975. godine radilo 70,9% od ukupnog broja zaposlenih u industriji i u kojima se ostvaruje 61,7% nacionalnog dohotka u industriji, postignuti nešto viši godišnji proseci od onih u istim industrijskim granama u SFRJ, dok su u ostalim industrijskim granama godišnji proseci niži.

Ukratko, dostignuti nivo i dinamika produktivnosti rada u industriji SR Makedonije rezultat je različitog udela i uticaja faktora produktivnosti rada, koji su određeni nivoom industrijskog razvoja, a stoga i uslovima privređivanja. Od značajnih faktora autor navodi nepovoljnu strukturu, nizak stepen finalizacije industrijske proizvodnje, nedovoljno učešće kapitalom intenzivnih grana itd.

Rad dr Blagoja Starkovskog je nešto specifičniji i posvećen je jednom od bitnih aspekata produktivnosti rada, odnosno uticaju kvalifikacione strukture zaposlenih i tehničkoj opremljenosti rada u industriji SR Makedonije. On utvrđuje da je kvalifikaciona struktura zaposlenih u industriji SR Makedonije — kako u celini tako i u pojedinim granama — bolja nego u industriji SFRJ u celini i u pojedinim njenim granama.

U industriji SR Makedonije izražena je tendencija poboljšavanja tehničke opremljenosti rada, ali taj nivo je niži u poređenju s onim u SFRJ i SR Sloveniji. Ipak, smatra autor, nivo tehničke opremljenosti rada u industriji SR Makedonije relativno zadovoljava.

Međutim, nivo produktivnosti rada u industriji SR Makedonije — i pored relativno bolje kvalifikacione strukture zaposlenih i relativno dobre tehničke opremljenosti rada — niži je od onog u industriji SFRJ.

Na osnovu izvršene kvantitativne analize stanja kvalifikacione strukture i tehničke opremljenosti rada i nekih drugih činilaca autor smatra da povećanje produktivnosti rada u industriji SR Makedonije u narednom periodu treba obezbediti metodima naučne organizacije rada, izgrađivanjem i primenom adekvatnih sistema permanentnog obrazovanja, stručnim usavršavanjem zaposlenih, njihovim pravilnim rasporedom, a osobito doslednim samoupravnim udruživanjem.

**Jordan Jovanovski**

## »Dometi«, br. 4/78.

### *(Časopis za kulturu i društvena pitanja)*

Mjesečnik »Dometi« izlazi na Rijeci punih deset godina. Razmatra različita pitanja kulture, povijesti, umjetnosti, književnosti, sociologije, marksizma, te obrađuje brojne i po sadržaju raznolike teme iz oblasti samoupravljanja, politike, obrazovanja i druge. Otvoren je za široki krug pitanja i tema iz znanstvenog i kulturnog područja, pa stoga omogućuje i znanstvenim i stručnim radnicima, ne samo sa riječke regije već i iz cijele Jugoslavije, da na njegovim stranicama iznose svoja mišljenja i teze o aktuelnim aspektima našeg društvenog života.

Uz druge riječke časopise (»Istra«, »Jadranski zbornik«, »La Battana«, »Krčki zbornik«, »Senjski zbornik«, »Vjesnik historijskih arhiva«, »Pomorstvo« itd.) »Dometi« doprinose kako kulturnom razvoju te regije tako i šire društvene zajednice.

U broju 4/78. časopis donosi više priloga posvećenih Osmoj zagrebačkoj partijskoj konferenciji, održanoj 1928. godine, kao vlastiti doprinos proslavi 50. obljetnice tog značajnog događaja u razvoju KPJ — SKJ.

Mada je o Osmoj konferenciji zagrebačkih komunista već mnogo pisano, ipak se može reći da sve njene poruke nisu dokraja istražene i objašnjene.

U prilogu *Titova 1928. (Osma konferencija zagrebačkih komunista i razvoj KPJ—SKJ kao moderne partije radničke klase)*, Gordana Vlajčić analizira pojavu idejnih sukoba i frakcijskih razračunavanja u vodstvu jugoslavenskog komunističkog pokreta krajem dvadesetih godina. Uzrok takvom stanju autorica vidi ne samo u dostignutom stupnju društveno-ekonomskog razvitka zemlje već i u pomanjkanju revolucionarne svijesti vodstva pokreta toga vremena, koje je bez dovoljne revolucionarne prakse, pa stoga, kako stoji u uvodu teksta, i nesposobno da stvori partiju revolucije oslonjenu, prije svega, na industrijske centre zemlje. I zato se, piše Gordana Vlajčić, pred jugoslavenskim komunistima krajem dvadesetih godina postavio problem izgradnje takve partije radničke klase koja će biti sposobna da svoje revolucionarne stavove i opredjeljenja pretvori u faktor zbiljskog političkog života.

U tom smislu se poruke Osme konferencije zagrebačkih komunista — poslužimo se riječima Edvarda Kardelja iz 1958. godine — ne iscrpljuju isključivo u likvidaciji frakcijskih borbi u vodstvu jugoslavenskog komunističkog pokreta već i u tome što je upravo »zagrebačka grupa« jasnije i odlučnije nego bilo ko ranije osetila zašto treba prekinuti s frakcionašenjem i kako da se to uradi«. Poruke Osme konferencije zagrebačkih komunista su, po Kardeljevu sudu, »izraz nove borbene koncepcije Komunističke partije Jugoslavije, nove tehnike i strategije naše partije«.

Sličnu ocjenu Konferencije mjesne partijske organizacije u Zagrebu dao je i drug Tito, tretirajući je kao početak borbe »za stvaranje partije lenjinskog tipa, čiji će zadaci proizlaziti iz konkretnih uslova i političke situacije«.

Taj koncept revolucionarnog djelovanja Josipa Broza — izgrađivati partiju prema specifičnim uvjetima i mogućnostima u okviru opće marksističke strategije radničkog pokreta — prema sudu autorice, nema svoje ishodište na Osmoj konferenciji zagrebačkih komunista — on tada dobija samo veći odjek! Takvi Brozovi stavovi došli su do izražaja u 1927. godini, pa i ranije.

Te su poruke trajne vrijednosti, pa je stoga zagrebačka konferencija događaj prijelomnog značenja u povijesti i sadašnjosti našeg komunističkog pokreta, s kojim počinju dva povijesna procesa koji se međusobno ne mogu razdvajati — antifrakcijska borba i izgradnja partije idejno i organizacijski jedinstvene.

Naročitu pozornost zaslužuje rasprava Zorice Stipetić, *Osma konferencija zagrebačkih komunista i problem intelektualaca.* To je vrlo značajan prilog rasvjetljavanju malo istraživanog fenomena u našem komunističkom i radničkom pokretu i karaktera realnog djelovanja intelektualaca u Partiji.

Pozornica finala antifrakcijske borbe, Osma konferencija prvi puta je u povijesti jugoslavenskog komunističkog i radničkog pokreta otvorila problem intelektualaca u pokretu. Autorica ukazuje kako se taj problem podrazumijevao na Osmoj konferenciji i razmatrao u nizu rasprava što ih je Konferencija potakla tijekom 1928. godine (od savjetovanja s predstavnicima KPJ u Moskvi do Četvrtog kongresa KPJ), kako je došlo do toga da se fenomen frakcionaštva svodio na problem intelektualaca (Kominterna), što je taj problem podrazumijevao i koji su mu korijeni i uzroci. U zaključku Zorica Stipetić ističe da je zahtjev za radničkim rukovodstvom, koji se na Konferenciji i nakon nje sve odlučnije postavljao, bio zahtjev za uspostavljanjem jedinstva misli i djela.

Vrijedan je i prilog Ivana Jelića *Aspekti razvoja KPJ kao moderne partije radničke klase,* u kome je analiziran proces izgradnje Komunističke partije Jugoslavije u borbenu revolucionarnu avangardu radničke klase. Ta presudna etapa razvoja naše partije, prema riječima autora, vezana je za razdoblje od sredine 1930-tih godina do sloma Kraljevine Jugoslavije 1941. godine. Dakako, taj period stvaranja partije lenjinskog tipa u nerazdvojnoj je svezi s dotadašnjim etapama razvoja KPJ, među kojima svakako naročito značenje ima doprinos što ga je Osma konferencija zagrebačkih komunista dala modernoj razvojnoj liniji KPJ, a osobito Titov dolazak na čelo Partije 1937. godine, što je, zapravo, logičan nastavak onoga kursa koji je definirala zagrebačka partijska organizacija, kojoj je ličnost Josipa Broza dala presudan značaj još 1928. godine.

U članku *Koncepcija diktature proletarijata u Lenjinovom djelu* Marin Jurjević razmatra Lenjinovu koncepciju demokratske diktature proletarijata i seljaštva iz 1905. godine, njegovu koncepciju diktature proletarijata iz 1917. godine i koncepciju diktature proletarijata nakon oktobarske revolucije. Na taj način pisac u glavnim crtama daje sintezu Lenjinova gledanja na odnos proleterske države prema buržoaskoj državi i proleterske demokracije prema buržoaskoj demokraciji od početka revolucionarnog vrenja u Rusiji 1905. godine i pojave nekih teorijskih pogleda na način organizacije vlasti u revolucionarnim uvjetima do vremena njihove prak-

tične realizacije u postoktobarskom razdoblju.

U rubrici »Reagiranja« Zlatko Čepo — u prilogu *O nekim ocjenama Osme konferencije zagrebačkih komunista* — polemizira s nekim, prema autorovom sudu, neodrživim tezama o značenju Osme mjesne konferencije. (Na primjer: s tezom da je ta konferencija predstavljala početak borbe sa staljinizmom i Kominternom).

U članku *O 1941. i Vinodolu* Mladen Plovanić filigranskom minucioznošću pobraja i preispituje neke za njega neprihvatljive ocjene, podatke i nejasnoće sadržane u nedavno objavljenoj knjizi Vinka Antića *Vinodolska Selca u borbi.*

Pored navedenih priloga i rasprava, u ovom broju »Dometa« objavljeno je i više književnih ostvarenja, osvrta i recenzija.

**Zdenko Pleše**

# Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE



10

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Grafičko izdavačko poduzeće »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

*Proleteri svih zemalja, ujedinite se!*

# Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

## Sadržaj

Godina XXI 1978 Broj 10

# Содержание



# Contents

# Socijalizam i zemlje u razvoju

*Međunarodna tribina »Socijalizam u svetu«, čiji su osnivači jugoslovenski časopisi »Socijalizam«, »Aktuelna pitanja socijalizma« i »Marksizam u svetu«, organizovala je svoj treći po redu okrugli sto od 25. do 29. septembra u Cavtatu. Tema »Okruglog stola 78« je bila »Socijalizam i zemlje u razvoju«.*

*Kao i prethodna dva, i ovogodišnji cavtatski skup privukao je pažnju velikog broja marksista i boraca za socijalizam iz raznih delova sveta, čija imena donosimo po abecednom redu:*

*Mohamoud Abdi Ali (Somalija), dr Hasan Abdin (Sudan), prof. dr Wolfgang Abendroth (SR Nemačka), John Alford (Australija), prof. dr Elmar Altvater (SR Nemačka), Muhamed Ali Ammar (Alžir), Ernesto A. Melo Antunes (Portugalija), Aubrey Armstrong (Gvajana), dr Lelio Basso (Italija), dr Jorge Beinstein (Francuska), prof. dr Stanislav N. Bessonov (SSSR), Alassane Bey (Mali), Ilkka-Christian Björklund (Finska), Pedro Bofill (Španija), dr Gyula Bognár (Mađarska), dr Gabriella Bonacchi (Italija), dr Konstantin Botoran (Rumunija),*

*Pierre Bassamba Camara (Gvineja), prof. dr Cvetan Canev (Bugarska), Antonio Lopes Cardoso (Portugalija), prof. dr Pablo Gonzáles Casanova (Meksiko), prof. dr Bipan Chandra (Indija), prof. dr Henryk Cholaj (Poljska), K. A. Čehutov (SSSR), Ken Coates (V. Britanija), prof. dr Julieta Fernandes Cohen (Meksiko), Luigi Covatta (Italija), dr Basil Davidson (V. Britanija), Thierno Mamoudou Diallo (Gvineja), prof. dr Arghiri Emmanuel (Francuska), dr Jan van Ettinger (Holandija), Ahmed Mohamed Farah (Somalija), Philippe Farine (Francuska), prof. dr Andre Gunder-Frank (V. Britanija), Salah Garmadi (Tunis), Enrique Gomariz (Španija), Manuel Gusmáo (Portugalija), Horace Gatien (Madagaskar), Khin Maung Gyi (Burma), Takis Hadžidimitriou (Kipar), dr Tibor Halay (Mađarska), prof. dr Wolfgang Fritz Haug (SR Nemačka), prof. dr Teresa Hayter (V. Britanija), Carl-Henrik Hermansson (Švedska), prof. dr Ulf Himmelstrand (Švedska), Quintin Hoare (V. Britanija), dr Jürgen Hoffmann (SR Nemačka), Paul Joseph (SAD), dr Pierre Joye (Belgija), prof. dr Masamichi Kawakami (Japan), prof. dr G. F. Kim (SSSR), Jean-Royal Kississou-Boma (Kongo Brazavil), prof. dr Serge Latouche (Francuska), prof. dr Michael Lebowitz (Kanada), Vicens Ligüere Gil (Španija), Harry Magdoff (SAD), prof. dr Anouar Abdel-Malek (Egipat), prof. dr Umberto Melotti (Italija), Antonio Cesar Oliveira (Portugalija), prof. dr Kazuo Ota (Japan), prof. dr G. P. Parthasarathi (Indija), prof. dr Petko Petkov (Bugarska), Johanes Dieter Pronk (Holandija), prof. dr Hans-Joachim Radde (DR Nemačka), prof. dr Andrea Saba (Italija), Georges Saddikni (Sirija), prof. dr Theotonio dos Santos (Brazil), Daya Satharasinghe (Šri Lanka), prof. dr Tsuneaki Sato (Japan), prof. dr Akilagpa Sawyerr (Gana), Jelal Faruk al Sharik (Sirija), prof. dr Ilie Seftiuc (Rumunija), Jorge Selser (Argentina), prof. dr U Maung Maung Sein (Burma), Kim Chol Sik (DR Koreja), Karl Heinz Sohn (SR Nemačka), Kwak Son Uk (DR Koreja), prof. dr Juan Gabriel Valdez (Meksiko), Pedro Vuskovic (Meksiko), prof. dr Howard Wachtel (SAD), Oscar Waiss (Čileanac — SR Nemačka), Jack Woddis (V. Britanija) i prof. dr Jean Ziegler (Švajcarska).*

*Sa jugoslovenske strane su učestvovali: prof. dr Ljubiša Adamović (Beograd), Stojan Andov (Beograd), prof. dr Adolf Bibič (Ljubljana), dr Ferenc Bodrogvari (Novi Sad), prof. dr Vančo Burzevski (Skoplje), prof. dr Bogdan Ćosić (Zagreb), Lazar Čović (Novi Sad), Ema Derosi-Bjelajac (Zagreb), Nijaz Dizdarević (Sarajevo), Milojko Drulović (Beograd), prof. dr Blaženka Despot (Zagreb), dr Božidar Frangeš (Beograd), prof. dr Ivo Fabinc (Ljubljana), prof. dr Muhamed Filipović (Sarajevo), prof. dr Aleksandar Grličkov (Beograd), dr Božidar Gluščević (Titograd), dr Jokica Hadži Vasileva (Beograd), Ivan Iveković (Zagreb), prof. dr Besim Ibrahimpašić (Sarajevo),*

*Pero Ivačić (Beograd), Trpe Jakovlevski (Beograd), Vlado Janžič (Beograd), Todo Kurtović (Beograd), prof. dr Miladin Korać (Beograd), prof. dr Rikard Lang (Zagreb), Edo Ljubibratić (Novi Sad), Vjekoslav Mikecin (Zagreb), Andraš Mora (Novi Sad), Dušan Miljanić (Beograd), prof. dr Fuad Muhić (Sarajevo), Miloš Nikolić (Beograd), Dušan Popović (Novi Sad), prof. dr Miroslav Pečujlić (Beograd), prof. dr Najdan Pašić (Beograd), dr Dušan Pirec (Beograd), prof. dr Branko Pribićević (Beograd), prof. dr Ivan Perić (Zagreb), dr Tomislav Popović (Beograd), dr Ivo Paić (Beograd), Jovan Raičević (Beograd), Sulejman Redžepagić (Titograd), dr Slobodan Ristić (Beograd), prof. dr Radovan Radonjić (Titograd), prof. dr Živojin Rakočević (Beograd), Faruk Redžepagić (Zagreb), prof. dr Vojan Rus (Ljubljana), Ivo Sarajčić (Zagreb), prof. dr Hasan Sušić (Sarajevo), Mladen Staničić (Zagreb), prof. dr Momir Stojković (Beograd), dr Sveto Škarić (Skoplje), dr Rikard Štajner (Beograd), prof. dr Berislav Šefer (Beograd), Vida Tomšič (Ljubljana), prof. dr Zoran Trputec (Mostar), dr Bojana Tadić (Beograd), prof. dr Arif Tanović (Sarajevo), dr Anton Vratuša (Ljubljana), prof. dr Predrag Vranicki (Zagreb) i prof. dr Gazmend Zajmi (Priština).*

*Skupu je prisustvovalo 84 strana i 61 domaći učesnik, ne računajući jedan broj domaćih posmatrača i eksperata.*

*Okrugli sto je održan u četiri sednice, a na kraju je vođena generalna debata. Tema »Socijalizam i zemlje u razvoju« je bila podeljena u četiri tematske oblasti: pretpostavke, snage i putevi socijalizma u zemljama u razvoju; razvijene kapitalističke zemlje i zemlje u razvoju; socijalizam kao svetski proces, nesvrstanost i zemlje u razvoju i marksizam i druge socijalističke teorije o socijalizmu u zemljama u razvoju. Tim redosledom je i vođena vrlo živa petodnevna debata.*

*Časopis »Socijalizam« nije u tehničkoj mogućnosti da objavi sva saopštenja koja su podneta na ovom skupu, pa se njegova redakcija odlučila na jedan uži izbor, vodeći pri tom računa da budu zastupljeni autori iz svih delova sveta. Sva saopštenja i celokupna rasprava sa ovog skupa biće objavljeni u časopisu »Socijalizam u svetu«, koji je glasilo ove istoimene međunarodne tribine.*

Wolfgang Abendroth

# Petnaest teza o problemu: socijalizam i zemlje u razvoju

**1. Šta su to zemlje u razvoju?**

Države u kojima većina stanovništva nije vlastitim radom uključena ni u kapitalistički način proizvodnje ni obuhvaćena socijalističkim uslovima proizvodnje, sa brzim širenjem modernih industrijskih metoda rada, ali koje su, ipak, počev od nastanka kapitalističkog svetskog tržišta — većinom, pre svega (a u periodu imperijalizma pre pobede ruske revolucije gotovo isključivo) posredstvom kolonijalnog potčinjavanja ili neokolonijalnog političkog pridruživanja — priključene kao dostavljači sirovina i kao područja u koja se investira, dakle, države u kojima je, zahvaljujući tome, interna socijalna struktura bila stalno podvrgavana i još i sada se podvrgava izmenama, nazivaju se zemlje u razvoju, sve dok u njihovoj internoj socijalnoj strukturi moderne visokorazvijene industrijske metode rada ne počnu da određuju ponašanje stanovništva.

2. Moderni socijalizam nastao je u obliku radničkog pokreta u državama još liberalnog kapitalističko-industrijskog načina proiz-

vodnje na usponu, i on je svoju političku (i sindikalnu) teoriju i praksu razvio, pre svega, iz klasnih konflikata, imanentnih tom načinu proizvodnje.

Zato je problem uključivanja ovih zemalja u razvoju u kapitalističko svetsko tržište bio više ideološko nego praktično značajno pitanje, pre svega za socijalizam i njegovu političku praksu u periodu Prve, kao i Druge internacionale, pre prvog svetskog rata. Ovo uključivanje je gotovo ekstremno nasilno i ono predstavlja grubo kršenje humanitarnih ideologija i pravnih sistema koje je stvorila sama građanska klasa za interna područja kapitalističkih društava, i koji ističu individualna prava čoveka. Pomenuto pitanje se postavljalo za socijalizam (dakle, za političku teoriju ovog radničkog pokreta) utoliko što su socijalističke partije morale zauzeti neki stav, kako prema politici koju su njihove države vodile u odnosu na svoje kolonije (i polukolonijalnu ekstenziju) tako i prema onim konfliktima (i konkurenciji) među kapitalističkim državama koji su pri tom nastajali. Ali ovo pitanje se nije ticalo socijalističkih partija u tom smislu da su one tim kolonijalnim oblastima (ili samo polukolonijalnim državama) težile ili bile kadre da pruže pomoć ili čak i nekakvu teoriju njihove emancipacije.

Reformističko (desno) krilo međunarodnog socijalističkog radničkog pokreta u ovoj fazi pre prvog svetskog rata i pre pobede oktobarske revolucije bilo je sklono tome da u načelu prihvati imperijalističku politiku države u okviru koje je delovalo prema ovim oblastima, ali je želelo da tu politiku što više humanizuje — Fabian Society, desno krilo holanskih (van Kol) i nemačkih socijaldemokrata (Eduard Bernstein) — zato što se nadalo da će kolonijalno ili polukolonijalno uključivanje takvih oblasti u modernu industrijsko-kapitalističku proizvodnju dovesti do kulturnog, pa i industrijskog razvoja tih područja, a time — tek znatno kasnije — i do povećavanja izgleda za njihovo osamostaljivanje. Naprotiv, levo, pretežno marksističko krilo (bez obzira na to da li je kasnije pripadalo centru ili bilo revolucionarno) principijelno je odbacivalo opravdanost ovakve imperijalističke ekspanzije u takve oblasti, ali nije moglo da ponudi nikakvu teoriju koja bi dovela do toga da industrijski proletarijat, kakav bi se u njima pri tom javljao, a i organizacija koja bi nastala (analogno razvitku socijalističkih partija i sindikata u već industrijalizovanim zemljama), budu priznati kao ravnopravni partneri u socijalističkom pokretu. Ali ovo krilo nije moglo da zamisli razvitak socijalizma u zemljama u razvoju (u užem smislu te reči) nikako drukčije nego — da se tako izrazimo — kao oktroisan spolja (naime, posle pobede radničke klase i socijalizma u zemlji koja je dotad dominirala), a nipošto kao proces koji je imanentan ovim područjima i koji ubrzo treba očekivati.

3. Takva situacija se, pobedom oktobarske revolucije, načelno izmenila u trostrukom pogledu.

Prvo, posle pobede socijalističke revolucije u Rusiji (a čiji je konačan ishod bio i — SSSR) i posle njenog konsolidovanja (bez obzira na smenjivanje faza, na unutrašnje protivrečnosti, na sve devijacije), problem odnosa između kolonijalnih i polukolonijalnih oblasti i socijalizma postojao je u dvostrukom smislu: s jedne strane, kao odnos između njih i socijalističkih država (i njihove teorije) i, s druge, kao njihov odnos prema radničkom pokretu u industrijsko-kapitalističkim državama.

Drugo, pobedom socijalističke revolucije i izgradnjom realnog (a ne samo željenog) socijalističkog društvenog poretka (opet, bez obzira na protivrečnosti, smenjivanja faza i devijacije) u jednoj zemlji, koja se, doduše, kad je došlo do preokreta, već nalazila u procesu industrijsko-kapitalističkog razvitka, ali, bez sumnje, nije spadala u visokorazvijene industrijske kapitalističke države, — upravo zahvaljujući tome dokazano je da i zaostale zemlje mogu, sa izgledima na uspeh, krenuti putem uspostavljanja socijalizma, čim, usled internih klasnih protivrečnosti visokorazvijenih kapitalističkih zemalja, nastane jak socijalistički pokret. Koliko je i samoj Rusiji bilo teško da dođe do tog saznanja, svedoči i činjenica da je čak i Lenjin, pre svog povratka u Rusiju posle februarske revolucije, u svom oproštajnom pismu švajcarskim radnicima, još zastupao mišljenje da će socijalistička revolucija u Rusiji — čak i ako vremenski prva pobedi — moći da se potvrdi samo kad bude uspešno izvedena i u jednoj tako visoko industrijski razvijenoj državi kakav je Nemački Rajh.

Treće, u vreme industrijske izgradnje u SSSR praktično je dokazano da je u okviru socijalističkog ekonomskog razvitka moguće postići to da se ekonomski i kulturno krajnje nerazvijeni, dotad kolonijalni narodi (naime, azijska Rusija) podignu u kulturnom pogledu na visok, savremeni nivo i da prihvate savremeni način proizvodnje, a da se pri tom ne naruši njihov nacionalni identitet (čak, ako on subjektivno još postoji, da se oni osposobe za sticanje nacionalnog identiteta). A sve to mnogo brže nego što se to uopšte može zamisliti čak i kod humanih oblika kapitalističko-kolonijalnog (ili polukolonijalnog) razvitka.

4. Ova načelna promena odnosa između socijalizma i zemalja u razvoju donela je sobom tri konsekvence u periodu između dva imperijalistička svetska rata:

Prvo, pošto su sovjet narodnih deputata i Boljševička partija proklamovali pravo na samoopredeljenje naroda, a i nacija pod kolonijalnom vlašću, i to neposredno posle oktobarske revolucije, revolucionarno krilo međunarodnog radničkog pokreta opredelilo se za neposredno oživljavanje revolucionarnih procesa u svim ovim oblastima, ne pokazujući želju da ponuđeno im savezništvo uslovljava odlukom o neposrednom stupanju na put socijalizma.

Otuda je za Komunističku internacionalu ovako postavljen zadatak postao nešto samo po sebi razumljivo. U mnogim od ovih kolonijalnih ili polukolonijalnih zemalja obrazovane su u isto vreme i komunističke partije.

Drugo, gotovo u svim zemljama u razvoju započet je, a u mnogim oblastima se pretvorio u masovan, pokret za izvojevanje prava na samoopredeljenje naroda, a ne više samo za arhaičnu odbranu pretkolonijalnih i pretkapitalističkih odnosa u oblastima u kojima još dominiraju imperijalističke velesile (primeri: transformacija ujedinjena, usmerenog na kooperaciju sa kolonijalnom silom; uključivanje pomoćnih činovnika te sile, koji su po nacionalnosti bili Indusi, u Kongresnu partiju u Indiji; priprema pobede Kuomintanga i njegovog pohoda na sever u Kini; uporedni tokovi razvoja u Indoneziji i u francuskim severnoafričkim kolonijama). Zahvaljujući briselskom i frankfurtskom međunarodnom kongresu Lige protiv imperijalizma, 1926. i 1927, savez svih ovih pokreta i njihov savez sa međunarodnim radničkim pokretom postao je opšti stalni zadatak i borbeno sredstvo. Time je započeta faza emancipacije koja se ostvaruje tek posle drugog svetskog rata.

Treće, same imperijalističke države bile su prisiljene da učine prve veće (većinom samo na rečima) ustupke pravu naroda na samoopredeljenje u kolonijalnim i polukolonijalnim područjima. I mandatni sistem Društva naroda — pretvaranje kolonija, koje su Versajskim ugovorom oduzete Nemačkom Rajhu, i arapskih oblasti, koje su ugovorom u Sevru konačno odvojene od Turske (saobrazno tezi iz člana 22. odredbe Društva naroda) u mandatne zemlje kojima će, istina, »upravljati« »opunomoćene« imperijalističke države, ali koje treba dovesti do »samouprave« — bio je jedan takav, više verbalan nego realan ustupak što je nametnut pobedom ruske revolucije.

5. Ovaj razvitak u pravcu političkog osamostaljivanja zemalja u razvoju između dva svetska rata ubrzan je posle poraza fašističkih država, po okončanju drugog svetskog rata, usled istog (naravno, nikad vlastitih protivrečnosti lišenog) odnosa savezništva između socijalističkih država i revolucionarnih i levoreformističkih grupa međunarodnog radničkog pokreta i pokreta za emancipaciju u samim zemljama u razvoju, i to kao suprotnost kapitalističkim klasama visokorazvijenih industrijskih država.

Doduše, još u vreme osnivanja Ujedinjenih nacija izgledalo je da se regulisanjem prava naroda u trust-sistemu Ujedinjenih nacija, pre svega kad je reč o bivšim mandatnim oblastima i o ranijim italijanskim kolonijama, može na sličan način, prividnim kompromisom, zaustaviti i zakočiti tendencija kolonijalno podjarmljenih nacija ka emancipaciji. Izgledalo je da je moguće, tako reći, uspavati levo krilo međunarodnog radničkog pokreta, kako se to, zahvaljujući mandatnom sistemu Društva naroda, dogo-

dilo posle prvog svetskog rata arapskom svetu, koji je ranije bio pod turskom vlašću, i kolonijama kojima je ranije vladao Nemački Rajh.

Ipak, ova relativna sličnost obe situacije ubrzo je narušena izmenjenim odnosom snaga, pretvaranjem SSSR (uprkos njegovom, pre svega još teškom ekonomskom položaju u periodu okupacije njegovih najrazvijenijih industrijskih oblasti od strane Trećeg Rajha, što je praćeno odgovarajućim smanjenjem, ali i premeštanjem njegovog proizvodnog aparata) u svetsku silu, a pre svega talasom demokratizacije koji je u prvoj fazi bio još prilično jak u evropskim kapitalističkim industrijskim državama, kao i dejstvom raspadanja fašističkih sistema Nemačke, Italije i Japana na kolonijalne narode i na narode zemalja u razvoju, koje su samo prividno bile nezavisne. Takva situacija je mobilisala i znatno ojačala sve demokratske pokrete.

6. Ovaj obrt se jasno ispoljava neposredno posle drugog svetskog rata, kad dolazi do odbacivanja pokušaja Holandije da ponovo zavlada Indonezijom, do emancipacije Indije i Pakistana zahvaljujući pobedi Laburističke partije nad konzervativcima u Engleskoj, kao i do pobede komunista, predvođenih Mao Ce Tungom, u kineskom građanskom ratu sa Kuomintangom, čime je onemogućena ona, samo prividnim suverenitetom prikrivena, vladavina međunarodnog (pretežno američkog) kapitala nad ovom zemljom u kojoj je neznatan udeo buržoazije što se u njoj tek formirala.

7. Rezultat razvoja tokom sledeće dve decenije bio je transformacija gotovo svih ranije kolonijalno potčinjenih zemalja u razvoju u formalno suverene države koje se kao takve primaju u Organizaciju ujedinjenih nacija kao ravnopravni članovi, u skladu s normama međunarodnog prava. Ipak, one većinom, u sociološkom pogledu, i dalje ostaju u zavisnom položaju prema grupama monopolskog kapitala u kapitalističkim industrijskim državama koje su taj kapital u njih investirale, koje imaju dominantnu ulogu u prodaji njihovih sirovina i faktički ih kontrolišu svojom državnom vlašću. Tako je monopolski kapital evropskih država i Japana, u onoj meri u kojoj je u stanju da, kao i pre, eksploatiše zemlje u razvoju, s pravnog gledišta morao da prilagodi svoje metode onim metodima koje su SAD, počev od kraja prošlog veka, primenjivale u odnosu prema latinoameričkim državama. Japanski i evropski monopolski kapital je sve dotle takve metode primenjivao samo u odnosu na malobrojne države (koje su tada smatrane polusuverenim). Reč je o isključivo indirektnoj političkoj dominaciji u savezu sa delovima viših klasa dotičnih zemalja, u cilju daljeg održavanja ovog odnosa eksploatacije.

Ipak, znatan broj zemalja u razvoju istovremeno je uspeo da se potpuno oslobodi ili bar znatno ublaži i ove još samo faktičke, ali više ne i pravne odnose dominacije.

8. One su zatim ili krenule putem kapitalističkog društveno-ekonomskog razvitka (ili takvog razvitka koji je adekvatan sistemu kapitalističkog svetskog tržišta, ali se nadovezuje na predindustrijsko-kapitalističku internu socijalnu situaciju), ili su počele da se modernizuju i prihvataju industrijski način proizvodnje i da podižu nivo svog društvenog proizvoda zasnovanog na povećanju produktivnosti rada, pri čemu su se javili začeci socijalističkog društvenog razvitka (i poljoprivredne proizvodnje). Pri tom se ispostavila — kako to dokazuje već i poređenje indijske i kineske situacije, koje je već krajem pedesetih godina izvršio Charles Bettelheim — da je put socijalističkog ekonomskog razvitka, i pored nepovoljnih istorijskih preduslova dotične zemlje, u mnogim slučajevima (uprkos, u početku, ekstremno niskom obrazovnom nivou većine stanovništva i uprkos neizbežnim — u zapadnjačkom smislu — nedemokratskim političkim oblicima) znatno brže dovodio do poboljšanja materijalnog položaja većine stanovništva i do podizanja nivoa njegovog obrazovanja nego što je to bilo moguće postići u kapitalističkom sistemu uz odgovarajući vlastiti razvitak u zemlji i uz podršku koju su mu pružale velike monopolske kapitalističke države. Štaviše, ova podrška je u većini slučajeva dovodila do opadanja životnog standarda najširih slojeva stanovništva.

9. I ova dalja, delimično samo politička, a delimično i ekonomsko-socijalna emancipacija zemalja u razvoju — kojima su ranije, otvoreno kolonijalno ili prikriveno politički, vladale imperijalističke, monopolsko-kapitalističke industrijske države i stalno ih ekonomski eksploatisale, — nije protekla mirno. U tome je presudnu ulogu imao obračun sa bivšim gospodarima, na koji su te zemlje bile prisiljene. Ishod je po njih bio mahom uspešan. (Da navedemo najkarakterističnije primere. Pre svega, francusko-alžirski rat, kriza u Keniji, ustanak na Kubi, najzad, vijetnamski rat — najpre Francuske, a zatim Sjedinjenih Država.) Tek raspadanje fašističkih sistema u Portugalu i Španiji dovelo je do toga da su ove zemlje konačno izgubile svoje pozicije starih kolonijalističkih država (što su sve kapitalističke industrijske države, više ili manje, prikrivale). Sa pozicijom starog imperijalističkog sistema što se još održava u Namibiji, Rodeziji i Južnoj Africi, možda će se (mada to za ovo poslednje područje nije mnogo verovatno) — zahvaljujući kompromisnoj miroljubivoj politici povlačenja starih oblika vladavine (ovde rasnom dominacijom određenih) — dogoditi isto što i s nekadašnjim britanskim i francuskim kolonijalnim carstvima.

10. Dakle, u ovoj fazi razvitka, koja određuje i karakteriše sadašnju situaciju, postalo je jasno da je, prvo, ova tendencija ka emancipaciji zemalja u razvoju pokrenuta i dobila izglede za ostvarenje tek zahvaljujući snaženju klasno svesnog radničkog pokreta u imperijalističkim monopolističko-kapitalističkim industrijskim državama, kao i pobedi ruske revolucije (i potom učvršćivanju i svestranom jačanju SSSR). Pri tom se ova tendencija ka emancipaciji razlikuje od antikolonijalnih ustanaka pre prvog svetskog rata, koji su značili odbranu predindustrijskih preostalih struktura. Drugo, jasno je da ta tendencija ka emancipaciji ne bi bila moguća da nije makar parcijalno prihvaćena marksistička teorija. I treće, samo je marksističko-revolucionarno krilo međunarodnog radničkog pokreta stalno istupalo kao ideološki (mada ne uvek dosledno političko-praktični) saveznik ovih pokreta za emancipaciju, dok su se u reformističkom krilu radničkog pokreta javljale težnje ka integraciji koje su pružale podršku imperijalizmu u tim zemljama pred opasnošću što je pretila da ugrozi sferu njegove političke dominacije (na primer, odnos desnog krila holandske socijaldemokratije prema indonežanskom pokretu, odnos SFIO u prvoj fazi vijetnamskog rata i u alžirskom ratu, prvobitan odnos Laburističke partije prema emancipaciji istočnoafričkih delova Britanske Imperije).

11. U načelu, zajednički interes monopolsko-kapitalističkih industrijskih država najpre se sastojao u tome da se osujeti proces emancipacije onih zemalja u razvoju koje su bile pod otvorenom kolonijalnom dominacijom pre drugog svetskog rata, proces koji bi doveo do političko-pravnog osamostaljenja, kao i da se ograniče one težnje ka realnopolitičkom i, pre svega, ekonomskom i socijalnom samoopredeljenju kakve su se javile u zemljama u razvoju, što su, i pored teorijsko-formalnog suvereniteta, faktički u ekonomskom i političkom pogledu bile potčinjene pojedinim monopolsko-kapitalističkim državama. Ali ovaj njihov otpor bilo je moguće savladati, s jedne strane, zbog postojanja i, pre svega, ekonomsko-socijalnog i političkog uspona socijalističkih država i, s druge strane, usled nužnosti da se radničkom pokretu u monopolsko-kapitalističkim zemljama čine ustupci. Pri tom se u sve novim i novim kombinacijama pokazalo da se u znatnoj meri mogu iskoristiti protivrečni interesi i konkurentske pozicije imperijalističkih država.

12. Posle pobede ruske revolucije u azijskim oblastima SSSR, a kasnije i u Kini, u toku ovih procesa emancipacije pokazalo se da i one zemlje u razvoju koje su ekonomski i kulturno krajnje zaostale mogu ostvariti proces modernizacije i socijalističkog razvitka svog proizvodnog društva (dakle, bez međustupnja samostalnog kapitalističkog društva). Ipak, politički će u tome uspeti

 

samo ako mogu računati na podršku (i delimično — kao svojevremeno na Kubi — na vojnu zaštitu) postojećih snažnih socijalističkih država. Na tom putu će postići uspeh uz manje unutrašnjih protivrečnosti ako mogu da računaju i na ekonomsku pomoć socijalističkih država i ukoliko od monopolsko-kapitalističkih država dobijaju pomoć za razvoj koja bi im, usled međunarodnih odnosa snaga, morala biti zajemčena bez postavljanja posebno otežavajućih uslova. Pri tom, prvi koraci na tom putu su, svakako, često veoma nesigurni zato što većina stanovništva još nije racionalno sagledala značaj tog puta, pa ga ne može ni braniti. Stoga je socijalističkom putu u nekim slučajevima relativno lako dati suprotan pravac (primer: Somalija), ili se on javlja samo kao intencija koja ne dovodi do značajnih rezultata i koja je zanemarivana uvek kad se menjaju interesi vodećih grupa (primer: Egipat). Ako se tim putem krene u onim geografskim područjima u kojima je još moguća vojna kontrola od strane neke imperijalističke svetske sile, može doći do njegovog nasilnog prekida intervencijom (kao u Čileu), i u času kad je takvu orijentaciju već podržala relativno razvijena industrijska radnička klasa. Čak i ako se nastavi tim putem, može se dogoditi da se, usled uskih interesa vezanih za postizanje prevlasti pojedinih socijalističkih država (koji su u svim socijalističkim državnim i savremenim državnim sistemima, usled sadašnje strukture društva sa međunarodnim pravom neizbežni, i to će biti u toku dugog perioda) i između socijalističkih država razviju tako jake protivrečnosti da njihov zajednički interes — zajednička odbrana od tendencija kapitalističkih država da poremete razvitak u tim zemljama, kao i težnja ka stvaranju socijalističkog svetskog društva budućnosti — bude potisnut u toku dužeg perioda (ekstremni primeri: konflikt sa Jugoslavijom 1948, konflikt sa Kinom, etiopsko-eritrejski sukob). Takve suprotnosti se mogu toliko zaoštriti da dovedu gotovo do neprikrivenog suzbijanja bilo socijalističkih bilo drugih pokreta za emancipaciju u potlačenim zemljama u razvoju (kineska politika prema Čileu ili podrška Zairu u njegovom sukobu sa Angolom, kineski stav da eventualno pruži podršku SAD i antisovjetski raspoloženim državama NATO u njihovim reagovanjima na zemlje u razvoju).

Ipak, reč je o aktuelnim političkim protivrečnostima koje nimalo ne menjaju ukupan dugoročni problem: potpuno i trajno oslobođenje zemalja u razvoju od dominacije imperijalizma može se zamisliti tek u socijalističkom svetskom društvu, u kome više neće biti eksploatisanja masa od vladajućih klasa u okviru pojedinih zemalja, pa stoga ni eksploatisanja nerazvijenih zemalja od strane industrijski razvijenih.

13. Formalno-političku emancipaciju od dosad vodećih imperijalističkih država zemlje u razvoju mogu postići i ako one same uvedu kapitalističke odnose proizvodnje (bez obzira na modifi-

kacije ili pak nadovezivanjem na nekad snažne pozicije pretkapitalističkih klasa i slojeva), a to u nekim slučajevima može dovesti i do njihove ekonomske emancipacije od monopolsko-kapitalističkih tvorevina moći koje su te odnose dotle određivale. Pri tome će one izgraditi slične vlastite pozicije koje zatim često podstiču težnju ka ovladavanju drugim zemljama u razvoju (čak u savezu sa imperijalističkim državama). Tok razvitka u Japanu počev od druge polovine prošlog veka dao je uzor takvih procesa na koji se i danas — razume se, u veoma izmenjenom obliku — često nailazi. Od zemalja u razvoju koje su se posle drugog svetskog rata u velikoj meri emancipovale od ranije političke dominacije imperijalističkih industrijskih država ukazaćemo ovde na Indoneziju, Iran i Saudijsku Arabiju, koje otvoreno vode politiku vlastite imperijalističke ekspanzije. A u Srednjoj i Južnoj Americi podsetićemo ne samo na politiku niza vojnih i fašističkih diktatura, koje su većinom pod snažnim uticajem SAD ili bar pod njihovom kontrolom, nego i na to da neke od njih (na primer Brazil) mogu smoći snage da (i protiv volje svog nekadašnjeg tutora), uz pomoć drugih monopolsko-kapitalističkih, visokorazvijenih država (sada, na primer, Brazil uz podršku Savezne Republike Nemačke rešava problem proizvodnje atomske energije) — zauzmu samostalnu poziciju. U sredozemnom području prednje Azije ukazujemo na poseban problem koji predstavlja industrijska država Izrael, koja je postigla brzi uspon posle 1945. i čije se težnje ka ekspanziji više ne mogu svesti na one okvire u kojima bi ih želele zadržati SAD i evropske monopolsko-kapitalističke industrijske države, koje su u početku potpomagale uspon te države.

14. Dakle, tako je — zahvaljujući socijalizmu kao putokazu za političku (i društvenu) emancipaciju radničke klase i zahvaljujući postojanju jedne velike socijalističke države — na veoma protivrečne i različite načine ostvarivana emancipacija zemalja u razvoju, koja je istorijski postala moguća tek posle prvog svetskog rata, a posle drugog svetskog rata se istorijski nametnula. Ove zemlje u razvoju su, usled razvoja industrijskog kapitalizma, najpre bile uvučene u kapitalističko svetsko tržište, a pri tom je na veoma raznolik način menjana njihova vlastita socijalna struktura koja ima izuzetno raznoliku istorijsku pozadinu. Postignuta emancipacija ostaje u svim svojim oblicima istorijski napredak koji ima odlučujući značaj za dalji razvitak, od istorijskog stupnja kapitalističkog (i konkretno monopolsko-kapitalističkog) načina proizvodnje do budućeg socijalističkog (i, naposletku, komunističkog) svetskog društva. Pri tom se pokazalo (dosad samo u pojedinačnim slučajevima) da je moguć neposredan prelazak na socijalističke, najpre političke, a zatim i socio-ekonomske oblike socijalizma u dotad zaostalim društvima koja još nemaju industrijsku proizvodnju. S druge strane, pri ovim socijalističkim pokušajima nastale su znatne protivrečnosti koje ometaju racionalni tok celo-

kupnog procesa, a mogu ga i ugroziti u ekstremnom slučaju vojnih nasilja; pojava tih protivrečnosti je, verovatno, u početku neizbežna usled toga što postoje vanredno različite pretpostavke razvoja tih zemalja.

15. Time se u političkom smislu danas znatno komplikovao problem odnosa između socijalizma i zemalja u razvoju.

S druge strane, zbog toga što između socijalističkih zemalja postoje znatne razlike, prouzrokovane njihovim različitim društveno-istorijskim polaznim osnovama i različitim stepenom njihovog ekonomskog razvitka, a uz to su se te razlike povećale toliko da su prerasle u razlike moći, — često je divergentan politički interes socijalističkih država za pojedine zemlje u razvoju. Razlog tome su i nejednake mogućnosti pojedinih socijalističkih industrijski razvijenih država, ili država koje se industrijski razvijaju (Kina, Jugoslavija, Albanija) i grupe država (vojni Varšavski pakt, ekonomski COMECON sa svojim državama članicama). Ova divergencija može ojačati i u ideološkom pogledu, s obzirom na to da su i ponašanja određena stepenom moći (što važi i za odnos prema monopolsko-kapitalističkim državama koje još kontrolišu svetsko tržište). Sve se to često odražava i na revolucionarno levo-reformističko krilo međunarodnog radničkog pokreta, čiji je stalni interes da podvrgne svojoj kontroli imperijalističku politiku država u kojima deluje, dok integracionističko-reformističko krilo neprekidno teži ka tome da toj politici pruža podršku, mada ga pravilna politika revolucionarnog krila može prinuditi i na drukčije ponašanje.

S druge strane, znatni uspesi zemalja u razvoju, postignuti u pogledu emancipacije posle drugog svetskog rata, a omogućeni porastom moći i jačanjem socijalističkih zemalja i pozicija levog krila radničkog pokreta u kapitalističkim državama, — doveli su da prevage užih nad zajedničkim interesima, a često i do zaoštravanja protivrečnosti među tim zemljama. Usled tih uspeha pojedine zemlje u razvoju, iako su se politički emancipovale od imperijalističke sile koja ih je kontrolisala i ranije dominirala njima (premda ta emancipacija nije stvarno postignuta kod svih država koje su, sa stanovišta međunarodnog prava, formalno oslobođene), čak ponovo uspostavljaju čvrste savezničke odnose sa imperijalističkim državama ili, u pojedinim slučajevima, ističu svoje relativno samostalne imperijalističke interese.

U uslovima postojanja suprotnih ekonomskih, političkih i vojnih blokova veliki broj zemalja u razvoju pripada grupi vanblokovskih država, ali i u okviru ove grupe neizbežno dolaze do izražaja određene razlike i protivrečnosti.

Ipak i dalje je aktuelan strateški zajednički interes zemalja u razvoju, socijalističkih država i međunarodnog radničkog pokreta — interes koji je usmeren na to da se ostvari potpuna

emancipacija svih zemalja u razvoju, ne samo u političkom nego i u ekonomskom i socijalnom pogledu, a to znači da se produktivnost zemalja u razvoju i potrošačka moć njihovih stanovnika podignu na nivo razvijenih industrijskih država, ali s tim da to bude od koristi isključivo zemljama u razvoju.

Ublažavanje uvek aktuelnih političkih suprotnosti u okviru kako socijalizma tako i pokreta za emancipaciju zemalja u razvoju moguće je postići samo uz pomoć teorije socijalizma koja može doprineti prevazilaženju tih suprotnosti, kritički preispitujući konkretne pojedinačne probleme.

Lelio Basso

# Nekapitalistički put u socijalizam zemalja u razvoju

Za moje saopštenje, podneto u raspravi za prvim okruglim stolom »Socijalizam u svetu« 1976. godine, izabrao sam bio temu o neraskidivom jedinstvu antikapitalističke borbe radničkog pokreta razvijenih zemalja i antiimperijalističke borbe zemalja u razvoju, kao neophodnom preduslovu pobede socijalizma u svetu, pokušavajući da osvetlim aspekte različitosti i elemente jedinstvenosti ovih borbi. Pošto je ove godine okrugli sto posvećen temi »Socijalizam i zemlje u razvoju«, želeo bih da podsetim na moje prvo saopštenje kao na integralni deo i pretpostavku nastavka teme o kojoj bih ovom prilikom govorio.

Budući da je broj zemalja u razvoju koje se deklarišu kao socijalističke, ili se izjašnjavaju da su izabrale nekapitalistički put razvoja — u stalnom porastu, i pošto mi se čini da je takav izbor neophodan uslov pobede socijalizma u svetu, mislim da je isto toliko neophodno da marksisti imaju jasne predstave u tom pogledu, zasnovane na doktrini i iskustvu. U stvari, ne treba izgubiti iz vida da se o mogućnosti nekapitalističkog puta u socijalizam

temeljito raspravljalo u prošlom veku, u okviru ruskog revolucionarnog pokreta, uz široko učešće Marksa i Engelsa.

Poznato je, međutim, da ova pretpostavka nije bila sadržana u prvobitnoj Marksovoj koncepciji, koji je u *Manifestu* isticao da je istorijski zadatak buržoazije stvaranje svetskog tržišta, odnosno potčinjavanje celog sveta kapitalističkim odnosima proizvodnje; takvo proširivanje tržišta trebalo je sobom da donese izuzetan porast proizvodnih snaga i da im sve više dâ društveni karakter, kao i da izazove sve veću protivrečnost kapitalističkih odnosa, privatne svojine, da bi oni, konačno, bili eliminisani pojavom »novih i viših proizvodnih odnosa«. Otuda razvoj kapitalizma koincidira sa progresom, sa pobedom civilizacije nad »varvarskim ili poluvarvarskim narodima«. »Kao što podređuje selo gradu, tako buržoazija i varvare i poluvarvare čini zavisnim od civilizovanih naroda, seljačke narode od buržoaskih, Istok od Zapada«, da bismo se zatim sreli sa izjednačavanjem: varvarski i poluvarvarski narodi = seljački narodi = Istok, što odgovara drugom izjednačavanju: civilizovani narodi = industrijalizovani narodi = Zapadna Evropa. Na osnovu takvih kriterijuma Engels odobrava agresivni rat Sjedinjenih Država da bi od Meksika otrgle najplodnije provincije, među kojima i Kaliforniju, i francusko osvajanje Alžira, koje je opisao kao »značajnu i srećnu činjenicu za progres civilizacije«.

U sličnom duhu Marks razmatra i problem engleske pobede u Indiji: veoma kritičke ocene motivacija i metoda ove pobede propraćene su, međutim, pozitivnom ocenom njenih objektivnih rezultata, kao »nesvesnog instrumenta istorije«, pošto se time »ostvaruje dvostruka misija (...), jedna rušilačka, druga obnoviteljska: razrušiti staro azijsko društvo i utemeljiti materijalne osnove zapadnog društva u Aziji«. »U Indiji — prema njegovom objašnjenju — sistem železnica će biti prethodnica moderne industrije (...). Konačno, moderna industrija, plod železničkog sistema, ukinuće tradicionalnu podelu rada na kojoj počivaju indijske kaste, te fatalne prepreke progresu i snazi Indije.« »Ukidanje tih početnih stereotipnih formi predstavljalo je *conditio sine qua non* za evropeizaciju«, zapisano je u jednom pismu Engelsu. Slično se govorilo i o Kini, koja nije bila kolonija, tako da je evropeizacija, odnosno kapitalistički put, izgledala obavezna.

Znači li to da će svi narodi morati da pređu put koji je prošla Zapadna Evropa po ugledu na Englesku. O tome je mnogo diskutovano, i to povodom jedne rečenice u predgovoru *Kapitalu:* »*De te fabula narratur!* (...) Industrijski razvijenija zemlja ništa drugo i ne čini izuzev što nagoveštava onoj manje razvijenoj predstavu o njenoj budućnosti«. O tome se naročito mnogo raspravljalo u Rusiji, gde je *Kapital* bio preveden već 1872. godine, odnosno pre nego bilo u kojoj drugoj zemlji, da bi rasplamsao diskusiju koja je, uostalom, već tada bila veoma živa između ruskih revolucionara, o mogućnosti da Rusija stigne do socijalizma presko-

čivši kapitalističku etapu. Takva se perspektiva uklapala u širi plan, koji je inspirisao sam Petar Veliki, da se ubrzano postigne evropski nivo, prevazilaženjem pojedinih etapa istorije, odnosno ubrzavanjem istorijskog procesa razvoja. Nacionalni ponos, koji je negirao položaj inferiornosti, stapao se sa socijalnim revandikacijama: stanje bede i ponižavanja, u kojem je živeo ruski seljak, — sve su to ipak bili znaci inferiornosti i jedino demokratska emancipacija celog naroda mogla je da dâ Rusiji dostojanstvo civilizovane nacije.

Ne ulazeći ovde u istraživanje razlika između slovenofila i zapadnjaka, ne zalazeći u dublje razmatranje razlika između onih koji su hteli da preskoče kapitalističku etapu i onih što su želeli jedino da je skrate, mislimo da je zajednička okosnica, bar do kraja 70-ih godina, bila sadržana u daljem opstanku poljoprivredne komune (obščine), koja je smatrana ne samo mogućom već postojećom ćelijom budućeg socijalističkog društva. Možemo reći da je, od dekabrista Pestela do Hercena, od Černiševskog do Lavrova, to bila stalna misao kao što je bila konstantna ideja da i seljačka revolucija, po ugledu na one Stjenke Razina i Pugačova, može da utre put socijalističkom preobražaju. Međutim, već u toku 70-ih godina među ruskim revolucionarima bilo je i onih koji su smatrali da je razvoj kapitalizma u Rusiji, pa i u samom selu, već izazvao raslojavanje institucije *obščine* i da se stoga nikako nije moglo ni pomišljati na narednu stihijnu seljačku revoluciju. Tih godina Tkačov je razradio teoriju revolucije odozgo, zahvaljujući jednoj organizaciji profesionalnih revolucionara, čvrsto centralizovanoj i disciplinovanoj, koja je trebalo da pripremi i rukovodi revolucijom u pogodnom trenutku, povlačeći za sobom masu, da bi ova, kada preuzme vlast i uspostavi revolucionarnu vladu, mogla da ostvaruje socijalizam: praktički, to je bila prethodnica Lenjinovoj studiji *Šta da se radi?*

Ideje Tkačova Engels je kritikovao nadmenim tonom da bi mu ovaj odgovorio *Otvorenim pismom,* objavljenim u Cirihu, 1874. godine, i tako na sebe navukao repliku samog Engelsa. Ova polemika, uprkos tome što je vođena pre više od jednog veka, aktuelna je i danas za nerazvijene zemlje. Kritika Engelsa kretala se već pomenutim pravcem: preduslovi za socijalističku revoluciju su snažan rast proizvodnih snaga i brojan i svestan proletarijat; dakle, to su upravo dva uslova koja su nedostajala Rusiji; jer, govoriti o socijalizmu u takvoj situaciji, značilo je ignorisati čak i abecedu socijalizma. Tkačov, kao poznavalac marksizma, koji je bio čak i prvi prevodilac Marksa na ruski jezik, nije negirao valjanost Engelsove teze u odnosu na industrijalizovanu Evropu, već je i opravdano smatrao da je situacija u Rusiji bila drukčija i da se stoga nisu mogli primeniti isti kriterijumi na situaciju suštinski drukčiju. Živeći i sâm na Zapadu, shvatio je da razvoj kapitalizma nesumnjivo sobom donosi ne samo razvoj proizvodnih

snaga i proletarijata već, uporedo sa tim pretpostavkama socijalističke revolucije, razvija, možda, i to još u većoj meri, srednju klasu i ceo sklop tela, institucija, ideologija što doprinose jačanju i stalnom obnavljanju kapitalizma i, prema tome, splašnjavanju revolucionarnog raspoloženja masa. Drugim rečima, Tkačov je, bolje od samog Marksa i Engelsa, sagledavao proces integrisanja radnih masa i nije gajio iluzije o približavanju socijalističke revolucije: naime, da je kapitalizmu ostavljeno vremena da se u Rusiji konačno afirmiše, mislio je on, revolucija se ne bi približila, već neograničeno udaljila. »Ili sad ili, možda, nikada«, glasila je njegova formula. A kako u tome »sada« proletarijata još nije bilo, a seljaci nisu uopšte nameravali da izvedu revoluciju, jedini put sagledavan je u tajnom, centralizovanom i disciplinovanom organizovanju. *Narodna volja,* koja je nastala 1879. godine, bila je pod snažnim uticajem njegove inspiracije, koju je on sâm definisao kao »jakobinsku«.

Jedna druga narodnjačka struja, sa Plehanovim, Akselrodom i Zasuličevom, koja je ostala verna ideji demokratske i seljačke revolucije što treba da potekne iz baze, prišla je *Narodnoj volji* osnivanjem udruženja »Černij peredel«. Međutim, senka marksističke misli već tada se nadnosila nad svaku nadu da se kapitalistička etapa može zanemariti ili skratiti. »Industrijalizovana zemlja nagoveštava onoj manje razvijenoj predstavu o njenoj budućnosti« — bilo je zapisano u *Kapitalu,* pa je bilo i ruskih naučnika koji su iz toga izvlačili pouku: podsticanje kapitalističkog razvoja u Rusiji. Povodom nekih rasprava samog Marksa, sadržanih u drugom izdanju *Kapitala,* N. I. Ziber je citirao determinističku koncepciju, koju je pripisivao Marksu, ili je, pak, ponavljao kako prirodne faze razvoja ne samo da ne mogu biti zanemarene nego ni skraćene: otuda je i Rusija nužno morala da prođe kroz kapitalizam, s tim da seljaci budu osuđeni na proletarizaciju. Ova teorija, koja je bila u suprotnosti s tradicijama narodnjaštva, značila je obezvređivanje svih njegovih nastojanja i svih njegovih borbi, pa je bilo prirodno da narodnjaci na to i »reaguju«. Akselrod je pisao Plehanovu da, ukoliko bi se prihvatila Ziberova teorija, »sudbina seljaka bi trebalo da se prepusti stihijnom procesu istorije, a nama samima ništa drugo ne bi preostalo nego da postanemo liberali ili, pak, jednostavno da sedimo skrštenih ruku«.

U određenom trenutku i sâm Marks je smatrao neophodnim da interveniše u diskusiji, koja je vođena među ruskim revolucionarima povodom njegovog dela, kako bi time izbegao da poneka, inače, veoma kruta interpretacija njegove misli dovede do paralisanja napora revolucionara, kojima se on divio. On je, stoga, namerno odbacivao misao da je svojim delom želeo da dâ »passe-partout« jednoj filozofiji istorije koja bi bila »primenjiva u svim situacijama«, već isključivo — »jednu skicu geneze kapitalizma u Zapadnoj Evropi«. Međutim, na jedno precizno pitanje Vere

Zasulič, 1881. godine, postavljeno i u ime drugova Plehanova i Akselroda — koji su zajedno upravo prelazili od narodnjaštva ka marksizmu, da bi mu dve godine kasnije konačno prišli — »o mogućoj sudbini naše seoske zajednice i o teoriji istorijske neophodnosti svake zemlje ponaosob u svetu da prođe sve faze kapitalističke proizvodnje«, Marks, nakon što je rezimirao pojedine delove odgovora, u kojima je nastojao da temeljno razmotri problem, ograničio se na uopšteni odgovor u kojem je dokazivao da je »komuna okosnica socijalne regeneracije u Rusiji. Međutim, da bi ona, kao takva, mogla i da funkcioniše, najpre bi trebalo da se oslobodi svih štetnih uticaja, koji nju vrebaju sa svih strana, kako bi joj se zatim obezbedili normalni uslovi za organski razvoj«. Godinu dana kasnije tema o kojoj je veoma često raspravljano razrađena je u Uvodu ruskog prevoda *Manifesta*, a potpisali su ga Marks i Engels. »Javlja se, dakle, problem — pisali su oni — da li *obščina* — taj oblik dobrim delom već podriven najarhaičnijim oblikom zajedničkog vlasništva nad zemljom — može direktno da pređe u viši, komunistički oblik kolektivnog (društvenog) posedovanja zemlje ili, pak, mora najpre da prođe kroz istovetni proces razjedinjavanja koji odlikuje istorijski razvoj Zapada? Na pomenuto pitanje jedini danas mogući odgovor bio bi: ukoliko bi ruska revolucija postala signal za proletersku revoluciju na Zapadu, i to tako da se dve revolucije dopunjuju u svom daljem razvoju, onda će današnje zajedništvo vlasništva nad zemljom u Rusiji moći da posluži kao polazna tačka za razvoj u pravcu komunizma.« Takav odgovor kojim se dopušta mogućnost da se revolucija razvije pre u Rusiji nego na Zapadu — ali, u još većoj meri, koncepti odgovora datih Zasuličevoj godinu dana ranije — potvrđuje da je Marks u *Kapitalu* želeo samo da nabaci skicu razvoja na Zapadu, što nam kazuje da je on imao barem sluha za problem koji su postavili Rusi i da pri tom, *u principu*, nije isključivao mogućnost jednog drukčijeg puta u zemljama koje još nisu bile stigle u fazu kapitalizma.

Međutim, nakon njegove smrti prevagu su dobile tendencije, čisto determinističke, Engelsove misli: s jedne strane, zbog jačanja kapitalizma u Rusiji 90-ih godina, koje nije ostavljalo nade u dalji život klica *obščine*, a, s druge, usled odlaganja revolucionarne perspektive na Zapadu — sve je to izgledalo da pruža definitivnu potvrdu onome što je Engels formulisao u svojoj prepisci sa Danielsonom. U pismu od 24. februara 1893. godine on je isticao: »Da smo mi na Zapadu bili brži u našoj ekonomskoj evoluciji, da smo bili u stanju da izmenimo kapitalistički poredak pre dvadeset ili trideset godina, možda bi i Rusija imala vremena da zatre, upravo kao i mi sami, tendenciju ka razvoju kapitalizma.« A 17. oktobra 1893. godine on piše: »Pošto je takav viši oblik (socijalizam — L. B.), ma gde se pokazao istorijski ostvarljivim, nužno produkt kapitalističke proizvodnje i njome izazvanog dualiz-

ma, to se mora isključiti mogućnost direktnog razvoja ruralne zajednice, ako već ništa drugo a ono kao imitacije jednog modela, ma gde takav model postojao.«

Bilo je, dakle, neophodno da ruski socijalisti podržavaju razvoj kapitalizma i stvaraju svestan proletarijat u iščekivanju da Zapad za svojom revolucijom povuče i rusku revoluciju. A to je, konačno, bila i teza Plehanova-menjševika, imajući na umu da su očekivanja evolucije *obščina*, u komunističkom smislu, bila, u stvari, već odavno pokopana.

Međutim, drukčije je bilo rešenje koje je sugerisao, kao što smo videli, Tkačov, zasnivajući ga na revoluciji manjine, u cilju osvajanja vlasti. U polemici sa Engelsom on je zastupao mišljenje da ruska država, za razliku od zapadnih, nije imala čvrstu osnovu u strukturama društva, a ni vlast duboke socijalne korene, već, nasuprot tome, kao da je »visila u vazduhu«. To sve utoliko više što je nastupajući kapitalizam narušio i kompromitovao stari društveni poredak, dok je novi — naime, onaj kapitalistički — bio još veoma daleko od svog konsolidovanja. Otuda je ruska država bila oslabljena, zapravo najslabija karika u lancu evropskih država, i stoga »najbliži i neposredni cilj revolucije mora biti upravo osvajanje vlasti i pretvaranje konzervativne u revolucionarnu državu«. Zbivanja 1917. pokazala su da je ova Tkačovljeva analiza bila realnija od Engelsovih shvatanja, pa istorijska kritika pravilno ocenjuje analizu Tkačova — kasnije filtriranu od *Narodne volje* i uz učešće Lenjinovog brata — kao jednu od značajnih komponenti budućeg lenjinizma.

Nesumnjivo, da bi se od Tkačova stiglo do Lenjina trebalo je učiniti ogroman korak: jer nije bio toliko u pitanju marksizam, kojeg je Tkačov poznavao i cenio, koliko ubrzana industrijalizacija 80-ih i početkom 90-ih godina, uz odgovarajuće formiranje radničke klase koja u planovima revolucionara zauzima mesto seljačke klase, kao potencijalno revolucionarne. Međutim, dok je kod dela socijaldemokrata pojava proletarijata na političkoj sceni pothranjivala nade u brzo sazrevanje njegove svesti i sposobnosti za inicijativu, što bi taj isti proletarijat učinilo protagonistom revolucije, Lenjin je — kao što je poznato — smatrao da radnička klasa svest treba da dobije spolja, od revolucionarne inteligencije, profesionalnih revolucionara, koji su čuvari socijaldemokratske istine. Drugim rečima, po Lenjinu, radnička klasa ne postaje subjektom revolucije, već neophodan instrument da se dođe do pobede, dok je pravi subjekt i dalje — kao u jakobinskoj postavci Tkačova — organizacija, veoma centralizovana i disciplinovana, profesionalnih revolucionara. Definicija Lenjina o boljševiku kao jakobincu, vezanom za organizaciju radničke klase, pokazuje da je on nedvosmisleno razdvajao revolucionarnu manjinu od radničke klase: jer prva rukovodi, a druga sluša. Stav u delu *Šta da se radi?* nedvosmisleno počiva na pomenutim osnovama, koje će — uprkos varijacijama i daljim obogaćivanjima, koji su bili posledica

menjanja pojedinih uslova — i dalje ostati osnove lenjinizma: i nakon preuzimanja vlasti Lenjin neće gubiti iz vida jakobinski karakter boljševizma.

Rusija iz 1917. godine bila je, dakle, još nerazvijena zemlja, koja je time što je Boljševička partija preuzela vlast nastojala da ostvari socijalizam a da pri tom ne prolazi celokupni put kapitalističkog razvoja, dok bi najveće teškoće — kao što je to priznao i sâm Lenjin — trebalo da otpočnu tek nakon preuzimanja vlasti. Ako su se Marks i Engels već prevarili utoliko što nisu uzimali u obzir pretpostavku čije se realizacije prihvatio Lenjin, oni su ipak imali mnogo opravdanja za tvrdnju da jedno socijalističko društvo, i to upravo onakvo kakvo je koncipirao Marks, samim svojim postajanjem podrazumeva okončanje alijenacije i eksploatacije i ostvarivanje slobodnog razvoja svakog pojedinca u skladu sa uslovima slobodnog razvoja svih, što je iziskivalo ne samo snažan razvoj proizvodnih snaga već i visok nivo kulture i političke zrelosti radnih masa... A ukoliko je preuzimanje vlasti, zahvaljujući gvozdenoj čvrstini organizacije i sticanju srećnih okolnosti, moglo da se izvede, izgrađivanje radnih masa predstavljalo je dugotrajan proces koji se nije mogao veštački skratiti. Doduše, mogu se skratiti rokovi institucionalnih ili — u izvesnoj meri — tehnoloških promena, ali ne i vreme neophodno za sazrevanje svesti masa.

Naravno, Tkačov, baš kao i Lenjin, sagledao je navedeni problem, ali je smatrao da će, kada se jednom preuzme vlast, biti moguće da se izvrše i sve neophodne transformacije. Stigavši do kraja sopstvenog života, kao i svog dramatičnog iskustva na vlasti, razmišljajući o ogromnim, još nerazrešivim teškoćama, Lenjin je sebi postavljao taj problem na sledeći način: »Ako se za realizaciju socijalizma zahteva određeni nivo kulture (premda niko neće moći da kaže kakav je taj određeni »nivo«), zašto ne bismo mogli da počnemo najpre od toga da revolucionarnim putem izborim pretpostavke tog određenog nivoa, da bismo se zatim, na temelju radničko-seljačke vlasti i sovjetskog poretka, kretali dalje, da dostignemo i druge narode?« Premda je ovako postavljan problem, može nam se učiniti kao da je lako razrešiti ceo taj čvor; pa ipak, šezdeset godina istorije sovjetske revolucije, nasuprot tome, ukazuju da to nije lako izvodljivo.

Ovaj poduži uvod bio je potreban kako bismo bolje mogli da sagledamo problem aktuelan pri nekapitalističkom putu u socijalizam, i to u zemljama u razvoju. Iskustvo ruske revolucije, sa njenim pobedama i slabostima, predstavlja beskrajno područje za razmišljanje i produbljivanje za svakoga ko želi da danas pođe tim istim putem, iako je očigledno, posle toliko stečenih iskustava, kao i onih koja se još stiču, da taj put nije nimalo lakši.

Razume se, nemam nameru da ovde ponudim nekakav udžbenik u vidu uputstva za socijalističku revoluciju u zemljama u raz-

voju, već jedino da iznesem neka shvatanja koja će, prirodno, biti veoma uopštena, jer među zemljama u razvoju razlike su tolike da, zacelo, ne postoji mogućnost da se ukaže na jedan pravac koji bi bio za sve istovetan i prihvatljiv.

Prvo, očigledno je da zemlje u razvoju ne mogu prihvatiti stav, koji je predstavljao samu osnovu evrocentričke postavke Marksa i Engelsa, iz koje je proizlazilo da se moraju slediti sopstveni tragovi, odnosno ići sopstvenim kapitalističkim putem, da bi se potom stiglo do socijalizma. Ostaje, međutim, i dalje tačno da se socijalizam ne može ostvariti ako se ne razvijaju proizvodne snage ili, još više od toga, ako se ne razvija svest, politička zrelost i sposobnost masa za pokretanje inicijativa. U pogledu vremenskog kontinuiteta — onog koji je nužan za osvajanje vlasti i zatim za jačanje svesti — čini mi se da bi, u tom pogledu, trebalo zadržati redosled koji su predvideli Tkačov i Lenjin. Jer, dok u industrijski razvijenim zemljama postoje uslovi da radnička klasa unapređuje revolucionarni proces u svakom pogledu kako bi, pošto udari temelje budućeg društva, osvojila vlast — mislim da će u nerazvijenim zemljama biti potrebno da se učini sasvim suprotno. U stvari, ukoliko neka revolucionarna manjina ne požuri sa osvajanjem vlasti, kapitalizam će i dalje puštati korene i gušiti sve začetke mogućeg autonomnog razvoja radničke klase. Iako je Marks smatrao da je socijalistička revolucija na Zapadu bila sazrela još u njegovo doba, a procesi integrisanja tekli brže i bili delotvorniji od onih samouništavajućih (koji su, uprkos svemu, ipak postojali), zanesenjačka optuživanja Tkačova protiv razvoja kapitalizma u Rusiji aktuelnija su više no ikada upravo tu, u nerazvijenom svetu. To što je jedna revolucionarna partija osvojila vlast pre sazrevanja objektivnih i subjektivnih uslova za revoluciju na Zapadu, na što je tada ukazivao Marks, predstavlja neophodnu pretpostavku obezbeđivanja mogućnosti za dalji razvoj onih istih uslova koje je sugerisao Lenjin u okviru tog pitanja.

Uslovi za osvajanje vlasti mogu da budu najrazličitiji: od vojnog državnog udara, kao što se to dogodilo u Libiji, do dugotrajnog oslobodilačkog rata, recimo, u Vijetnamu, Alžiru, u bivšim portugalskim kolonijama itd. Jasno je da će, prema ovoj drugoj pretpostavci, uspeh biti utoliko veći ukoliko se oslobodilački pokret bude brže razvijao, kako bi se time doprinelo pobedi, što bi istovremeno moglo da predstavlja veliku pomoć u tome da revolucije u trećem svetu budu uspešno izvedene. Međutim, realistički treba uzeti u obzir da je situacija u tim područjima, od pre nekoliko godina, izmenjena. Na tom planu rat u Vijetnamu označio je najviši stepen socijalističke solidarnosti i proleterskog internacionalizma, kada su — uprkos svojim dubokim antagonizmima — Kinezi, a posebno Sovjeti, a posle njih i ostale socijalističke zemlje, pružili Vijetnamcima pomoć neophodnu za izvojevanje pobede. Međutim, zaoštravanje kinesko-sovjetskog spora i pogoršavanje međunarodne situacije podstakli su kako Kinu tako i Sovjetski

Savez na politiku sile, koja ideološke faktore pomera u drugi plan. Nesumnjivo je da postoje i drugi pozitivni i odlučujući primeri intervencija, kao što je slučaj sovjetsko-kubanske intervencije u Angoli, ali istovremeno ima i takvih koje su znatno manje značajne ili opravdane, kako po SSSR tako i po Kinu. Ako je tačno da usled agresivnosti koju ispoljava imperijalizam i same socijalističke zemlje reaguju sa pozicija sile, onda se, ipak, nameće zaključak da se više ne može računati na gotovo automatsku solidarnost takozvanog socijalističkog lagera.

Međutim, ma kakvi bili putevi kojima jedna revolucionarna partija, ili jednostavno grupa progresivnih oficira, dođe na vlast. bitno je imati na umu da će teškoće uslediti tek u izgradnji socijalizma — zbog postojeće nerazvijenosti zemlje, zbog toga što ona nema zrelu i svesnu radničku klasu i, s obzirom na nedovoljan nivo produktivnosti (odnosno na nedovoljno razvijenu privredu u kojoj osnovne životne potrebe nadmašuju raspoloživa sredstva za njihovo zadovoljavanje) — a koje će pratiti ratne operacije, pojačano delovanje na osvešćivanju masa. Za to su nam pružili najupečatljivije primere dvojica revolucionarnih lidera, koji spadaju među najznačajnije: Ho Ši Min i Amilkar Kabral, a to se sve, uostalom, i danas zbiva u oslobodilačkom ratu u Eritreji protiv etiopskog ugnjetavanja. Naravno, drukčija je situacija u zemljama koje nisu bile kolonije, kao što je to slučaj s onima u Latinskoj Americi, koje su u proteklih nekoliko godina bile zahvaćene idejama o oružanoj borbi. Međutim, posle dramatičnih iskustava Brazila, Bolivije i drugih zemalja, verujem da bi šira i ujedno što sveobuhvatnija, politika aktivnost, koja bi počivala na demokratskoj osnovi, predstavljala najpogodniji put. Razumljivo je, međutim, da to ne isključuje mogućnost da se tamo gde se steknu povoljni uslovi pribegava oružju, što je pravo svakog ugnjetenog naroda.

U radu na osvešćivanju neminovno se ispreplicu socijalni i nacionalni faktori. Neprijatelj kojeg treba potući u nerazvijenim zemljama nije zapravo nacionalni kapitalizam, već imperijalizam, odnosno strani kapitalizam, drugim rečima, kapitalizam dominantnih zemalja. Otuda je prirodno što u antiimperijalističkoj borbi nacionalna svest dobija poseban značaj. Na toj isprepletenosti socijalnog i nacionalnog elementa zadržao sam se u saopštenju podnesenom u okviru rasprava za Okruglim stolom 76, koje sam već pomenuo, i pozvao bih se na ono što sam rekao tom prilikom, ističući još jednom značaj ovog problema.

Da li u toj borbi za osvajanje vlasti mogu revolucionarne manjine da računaju na pomoć zemalja koje se deklarišu kao socijalističke? Zacelo, bilo bi poželjno da tako bude, jer teškoće izgradnje socijalizma su neuporedivo veće od onih na koje se nailazi pri preuzimanju vlasti. Nadam se da su zasvagda iza nas ona vremena u kojima se stalno tvrdilo da će se ukidanjem kapitalistič-

kih odnosa proizvodnje i razmene, a uvođenjem društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i razmenu, otkloniti i sve ostale teškoće, i to tako što će socijalistička struktura automatski stvoriti isto takvu socijalističku nadgradnju. Velika različitost režimâ koji sebe proglašavaju socijalističkim, i očigledno nepostojanje jedinstvenog socijalističkog modela koji bi bio prihvatljiv za sve, primoravaju nas na maksimalnu opreznost u izboru puteva koji bi nas mogli voditi ka uspostavljanju socijalističkog društva. Sve to obavezno pod uslovom da takav atribut sačuva onaj smisao koji sam upravo pomenuo, a koji mu je pridavao Marks.

Sovjetsko iskustvo nam može još jednom poslužiti kao vodič, ali ne za to da bi nam ponudio nekakav model, već da bi nam ukazao na određene vrednosti i uporedo s tim na izvesne teže greške kojih bi se trebalo kloniti. Od tih grešaka, koje je učinio sâm Lenjin, a čiji je koren, dakle, u lenjinizmu, ovde bih pomenuo bar tri takve prirode.

Prva, koju je zaista teško bilo izbeći u to vreme, sastoji se u tome što je prihvaćen Marksov evrocentrizam, koji i nije bio isključivo Marksov, već možemo reći da je pripadao celokupnoj evropskoj i vanevropskoj kulturi. Doduše, u Rusiji je postojala i »slovenofilska« tradicija. Međutim, mnogi elementi kojima se ona hranila (misticizam, veličanje seljaka i slični) nisu pružali osnove za realan progres. Revolucionari su se radije pozivali na mit Petra Velikog, na onaj mit o »dostizanju i prestizanju« Evrope, a to je bila bitna ideja i samog Lenjina. Nezavisnost njegove misli, nasuprot zvaničnom marksizmu, ispoljavana je u izboru puta u socijalizam, što je podrazumevalo, kao što smo već rekli, *najpre* osvajanje vlasti, a *zatim* izgradnju socijalizma, da bi se u tom smislu pokazala odanom revolucionarnoj tradiciji 70-ih godina, odnosno da bi bila u potpunosti ruska. Međutim, u pogledu drugog elementa — elementa izgradnje socijalizma — Lenjin je prihvatio evropski model industrijskog razvoja, pre svega nemački, praveći pri tom nužnu razliku između industrijalizacije kapitalističkog i one etatističkog tipa. Rukovođenje, umesto realizovanja državne svemoći u procesu razvoja, po Lenjinovoj zamisli, trebalo je da posluži ubrzavanju istorijskog procesa, što je bila dominantna misao ruske *inteligencije*, dok je rezultat, odnosno model koji je trebalo dostići, i po mogućnosti nadmašiti, bio, u stvari — onaj zapadni. Ne možemo prenebregnuti da je Černiševski izvršio na Lenjina snažan uticaj, a ideal Černiševskog je bio uklanjanje svih azijatskih karakteristika, kojima je rusko društvo još bilo obeleženo, kako bi ono dostiglo evropski nivo. Taj pojam *azijatskog*, koji često nalazimo i u Lenjina, upravo nam omogućuje da shvatimo kako je on — koji je nedvosmisleno bio sin ruskog društva i kulture (do te mere da se, uprkos tome što je dugi niz godina živeo na Zapadu, gotovo nimalo nije bavio problemima radničkog pokreta na Zapadu, za razliku, na primer,

od Roze Luksemburg, koja je bila internacionalist do srži) — mogao prihvatiti da mu cilj postane evropeizacija Rusije. U prilog opravdavanju takvog izbora možemo izneti da u to vreme nisu postojali drugi modeli društava koja bi se mogla smatrati naprednim, i da je proces ubrzanog kopiranja mogao izgledati relativno lak, što je u okviru kapitalističkih zemalja sprovodio Japan, čiji su primer, posle rata 1904—1905, Rusi imali neposredno pred očima.

Pa ipak, ubrzavanje istorijskog procesa nesumnjivo je moguće — jer, u protivnom, razlike bi ostale uvek neizmenjene; a njegovo forsiranje ili čak narušavanje, što je kasnije težio da učini Staljin, nije moguće. Ubrzavanje istorijskog procesa podrazumeva, zapravo, uopšteno gledajući, unošenje spoljnih elemenata koji nisu homogeni sa lokalnom kulturom, pa to iziskuje recipročno prilagođavanje: jer, ukoliko se taj proces forsira u jednom jedinom pravcu, prisiljavajući ljude i kulturu na novi model spolja unesen, nailazi se na izuzetno snažan otpor. Jedan je od najčešćih slučajeva, ali stoga i ne lako razrešiv, pretvaranje seljaka u radnika, a to implicira izmenu svih vrednovanja u uopštenom smislu. Druga Lenjinova greška sastojala se upravo u uverenju da su ovi problemi laki, pa se mogu lako i razrešavati, i to odozgo. Bio je to ostatak jakobinskog mentaliteta, naime, iluzija da se vlašću i zakonom može oblikovati društvo. I ova ideja o revoluciji odozgo bila je, uostalom, u ruskoj tradiciji, pa čak i u ruskoj imperijalnoj tradiciji: Lenjin je uspeo da je teorijski razradi za izgradnju socijalizma. On je pisao da je kvalitativna razlika između buržoaske i socijalističke revolucije u činjenici da je prva izbila u vreme kada su se već bili nagomilali mnogi elementi budućeg buržoaskog društva u krilu onog starog, a buržoazija je pri tom bila već stekla dominantnu ulogu, dok je socijalistička revolucija trebalo da krene sa nulte tačke, odnosno da bude izvedena u situaciji u kojoj još nije postojao ni jedan jedini element budućeg društva. Premda je takav, nesumnjivo, bio slučaj Rusije 1917. godine, to ipak nije moglo da bude pravilo i za svaku socijalističku revoluciju uopšte. Naprotiv, reč je o situaciji u jednoj zemlji koja se pripremala za izgradnju socijalizma (odnosno za jedan tip društva u kome su sve pretpostavke sazrevale u drukčijoj istorijskoj klimi) u pomanjkanju bilo kakve autohtone pretpostavke, i, otuda, u najtežim uslovima.

Međutim, iluzija o tome da je reč o lakom problemu postaje očigledna u delu *Država i revolucija*, napisanom u predvečerje revolucije. I kada bismo želeli da smatramo da je Lenjin napisao ovu knjigu, što se i može pretpostaviti, zbog neprekidne polemike sa menjševicima, a da istovremeno nije bio zarobljenik utopije, koja bi ga pri tom i pritiskala, ipak iz njegovih postrevolucionarnih dela nedvosmisleno proizlazi da je on sâm malo-pomalo otkrivao realne teškoće u ostvarenju zadatka što ga je sebi postavio. Doduše, tačno je i to da je u prvo vreme računao na pomoć revolu-

cije na Zapadu, bar nemačke, koja bi mu olakšala taj zadatak, ali ostaje kao sasvim izvesno da je on ozbiljno potcenio teškoće izgradnje socijalizma odozgo. Tome bismo mogli dodati i dramatične probleme građanskog rata i nemaštine, što je sve podsticalo koncentrisanje celokupne vlasti na vrhu, a istovremeno otežavalo postepeno uključivanje naroda u učešće u vlasti. Međutim, nezavisno od takvih sve težih okolnosti, fenomen birokratizma već je bio *in nuce* revolucionarnog plana Lenjina. Pa i sama izgradnja partije vrhuške i koncepcija o svesti unetoj spolja u radničku klasu, sveli su ovu na podređeni položaj, koji ni u kom slučaju nije mogao da je priprema za rukovodeću ulogu u državi. Danas je postalo verovatno, ili je bar moguće to pretpostaviti, da je tip partije kakav je izgradio Lenjin bio neophodan za osvajanje vlasti u takvom režimu kao što je bio onaj caristički, dok je sasvim nešto drugo prihvatiti određenu situaciju, a opet potpuno drugo teorijski je obrazlagati kao najbolju. Sasvim je nešto drugo kada se pribegava revolucionarnoj organizaciji, centralizovanoj i hijerarhijskoj, kada to nameću uslovi konspirativnosti, a drugo je, opet, teoretisati o permanentnoj podređenosti radničke klase rukovodstvu spolja. U takvim okolnostima kada je, posle revolucije, radnička klasa pozvana da izvršava nove i izuzetno složene zadatke, kao što je izgradnja socijalizma, ona ne može da bude nepripremljena, i ukoliko iz bilo kog razloga nema mnogo vremena za to, zbog toga što se po svaku cenu želi isforsirati istorija, a jedino rukovodeća grupa raspolaže istinom i svešću, birokratija tada postaje neophodan instrument za realizovanje direktiva nametnutih odozgo. Okolnost da birokratija, potom, želi i sama da se pretvori u organ vlasti, predstavlja činjenicu koju je već verifikovala i istorija.

Ali, ako se sve to može objasniti izuzetnom situacijom postrevolucionarnog perioda, manje je jasno, ili bar manje prihvatljivo, konsolidovanje, pa i trajanje takvog stanja. Nesumnjivo, staljinizam je u svemu tome imao značajan udeo, što je skoro uvek bilo povezano sa rešenošću da se po svaku cenu realizuju isforsirane etape istorijskog procesa, kao i istorijskog procesa inspirisanog stranim modelima. Ovaj skup nije mesto za iznošenje istorijskih analiza, što bi, uostalom, bio izuzetno složen posao: ovde bih jedino želeo da predočim ono što je, po meni, treća greška u sovjetskom iskustvu, a nesumnjivo je povezana sa dvema već navedenim.

Smatramo da ne treba dokazivati da ne želimo da osporimo dostignuća i zasluge sovjetske revolucije, i to počev od poboljšanja ekonomskih uslova života ogromne većine stanovništva do realizovanja značajnih društvenih ciljeva u oblasti školstva, zdravstva itd. Međutim, i dalje stoji činjenica da se ne može ozbiljno razmatrati stvarno učešće naroda u rukovođenju javnim poslovima, odnosno slobodno definisanje sopstvenog društva u buduć-

nosti. Jer nije reč isključivo o *političkom* aspektu sistema, već, naprotiv, o njegovom *istorijskom opravdanju*. Jedan društveni sistem utoliko je valjan i sposoban da se samoreprodukuje ukoliko njegovi unutrašnji mehanizmi funkcionišu autonomno, kako bi mogli da odgovore njegovim zahtevima, među kojima prvo mesto zauzima — njegovo očuvanje. To je, na žalost, slučaj sa kapitalizmom, u kojem su mehanizmi represije progresivno prelazili u drugi plan kada su bili suočeni sa mehanizmima integrisanja. Ima, zapravo, dosta razloga zbog kojih socijalistički sistem treba da zna kako će moći zadovoljiti ne samo materijalne već i duhovne zahteve i potrebe svog stanovništva, kao što treba da bude sposoban da stvori i široku bazu konsensusa, koja nimalo neće biti ograničavana demokratskim rastom. Naravno, u prelaznoj fazi iz jednog u drugi sistem potrebna je snažna koncentracija vlasti, naime, takva koja je nazivana diktaturom, ali takva diktatura ipak ne može trajati više od šezdeset godina. Jer jedan toliko dug istorijski period mora da omogući sistemu da funkcioniše sopstvenim unutrašnjim mehanizmima bez potrebe za diktaturom, pa otuda smatram da sovjetski sistem danas ne bi bio doveden u opasnost širom primenom demokratije. Međutim, kako je govorio Tokvil, najteži momenat za autoritarni režim je prelaženje na demokratiju, odnosno postepeno prenošenje vlasti sa vrha na bazu. S obzirom na to da sovjetski režim još nije pronašao način kako da reši problem takvog prelaženja, znači da on predstavlja primer koji, nesumnjivo, ne bi trebalo podražavati.

Što se tiče mnogih pozitivnih pouka koje se mogu izvući iz sovjetskog iskustva, ovde ih ne navodimo zbog ograničenog vremena, a i stoga što o tome već postoji opsežna i svuda rasprostranjena literatura. S druge strane, tendencija je nerazvijenih zemalja, rešenih da idu kao socijalizmu, imitiranje, ako ne i kopiranje svega onoga što predstavlja najklasičniji primer, dakle, upravo onaj sovjetski, pa mi se čini da će biti zanimljivo skrenuti pažnju na neke opasnosti koje se kriju u takvom iskustvu.

Pokušajmo sada da izvučemo neke zaključke iz sumarne analize sovjetskog iskustva.

Jedan od prvih zaključaka, koji je već u eksplicitnom vidu sadržan u svemu do sada izloženom, svodi se na sledeće: Marksova teza socijalizma, shvaćenog kao rešenje za maksimalan razvoj i najveće protivrečnosti kapitalizma, i dalje je valjana za industrijalizovane zemlje, dok je za nerazvijene zemlje pogodna stara teza Tkačova, koju je preuzeo i realizovao Lenjin. A prema njoj — ako bismo morali da sačekamo potpuni kapitalistički razvoj — socijalistička revolucija bila bi odložena u nedogled. Otuda, revolucionarna manjina treba uvek da zna kako da iskoristi pogodan trenutak u kojem krize, i s njima povezane zategnutosti, u prvom naletu kapitalizma, neizostavno dovode do toga da stari temelji

vlasti bivaju uzdrmani još pre stvaranja novih, a pri tom često nastaju praznine koje revolucionarne snage treba što pre da ispune novim sadržajem. Međutim, moralo bi nam biti jasno: kao što je pogrešno primenjivati Marksov model na nerazvijena društva, isto toliko je neumesno nastojati da se lenjinski model primeni na razvijena društva, što, uostalom, ponekad i zagovaraju maoistički usmereni revolucionari.

Ali, kao što sam već naglasio, najteži problemi nastaju nakon preuzimanja vlasti, i oni su utkani u protivrečnosti koje postoje između tipa razvoja, uslovljenog izgradnjom određenog socijalističkog društva i interesa i pritisaka imperijalizma koji nikada nije raspoložen da prihvati takvo rešenje.

Ne ulazeći u raspre o prirodi i uzrocima imperijalizma, ovde ću se ograničiti na činjenicu da se on u početku javlja kao neophodnost da se izvozi, ma gde bilo, sopstvena roba, sopstveni kapital i sopstvena tehnologija, izvlačeći iz toga profit, kao i da se nabavljaju ma sa koje strane potrebne sirovine i radna snaga, i to što jeftinije. Drugim rečima, da se stekne pozicija na svetskom tržištu koje više neće biti ograđeno barijerama. Sjedinjene Države, koje su avangarda imperijalizma, oduvek su ispoljavale težnju za ekspanzijom: jer Monroova doktrina, koja datira pre više od jednog i po veka, postavila je hipoteku na Latinsku Ameriku, i to najpre na područje Kariba, a potom na celu Južnu Ameriku. Mit o granici podstakao je osvajanje i kolonizaciju ogromnog zaleđa, sve do Pacifika: teorija »otvorenih vrata«, koja je namerno lansirana zbog Kine, već je bila navela američku flotu da silom otvori japanske luke, da bi potom inspirisala američku politiku na planetarnu aktivnost. Kapitalistički poduhvat, po svojoj definiciji, postao je »slobodan poduhvat«, upravo kao što i »slobodan« svet u svojoj definiciji podrazumeva onaj svet u kome se realizuje slobodna cirkulacija američkih roba i kapitala. Otuda je lako i shvatiti zašto su Sjedinjene Države i ostale imperijalističke zemlje, počev od boljševičke revolucije pa dalje, na svaki način nastojale da spreče širenje socijalizma u svetu, budući da svaka ona zemlja koja se opredeli za socijalizam predstavlja deo tržišta otrgnutog od dominacije kapitala.

Međutim, to ne znači da zemlja koja je rešena da gradi socijalizam treba neizostavno da prekine sve ekonomske odnose sa kapitalističkim svetom, jer, objektivno gledajući, ni njoj samoj to ne bi išlo u prilog. No ona mora i dalje da zadrži adekvatnu kontrolu nad sopstvenom spoljnom trgovinom, nad eventualnim investicijama stranog kapitala, s obzirom na to što celokupan ekonomski život treba da bude zasnovan na slobodi planiranja. Mehanizmi svetskog tržišta toliko su moćni da se zemlja koja se upusti u takvu avanturu, a pri tom nije prethodno obezbedila sve vidove kontrole i nužne odbrane — izlaže opasnosti da njeni sopstveni programi budu poremećeni, obesnaženo njeno odlučivanje, pritis-

nuta time ekonomija i ponovno otvoren pakleni ciklus nerazvijenosti. S tim u vezi ekonomisti trećeg sveta su dali opsežne studije i izvršili obimna istraživanja koja, iako nikada neće moći da sugerišu definitivne zaključke, ipak svojim poukama pružaju obilnu pomoć zemljama koje su rešene da slede nekapitalistički put razvoja.

Međutim, imperijalizam raspolaže ne samo ekonomskim oružjem, kojim i dalje drži pod svojom kontrolom nerazvijene zemlje, već i, pre svega, vojnim sredstvima. Jer, ukoliko direktna intervencija ne uspe — kao što je to bilo sa Kubom, u »Boye da Cochinos«, posle poraza u Vijetnamu — za koju bi se moglo smatrati da je trenutno napuštena, sve češće se primenjuje indirektna intervencija, odnosno diverzija i državni udar, uz dejstvo lokalnih oružanih snaga. I ovde, upravo kao i na ekonomskom polju, može da bude dovoljno samo da se stavi prst na oroz pa da se bude uništen. Jer, onaj ko prima američku vojnu pomoć, uvozi oružje i instruktore, upućuje sopstvene oficire u američke vojne škole itd., — samoga sebe pretvara u sredstvo za sopstveno podređivanje. Ali, kad je reč o takvom aspektu stvari, kao i o sredstvima političkog, finansijskog i monetarnog pritiska imperijalizma, ne mogu a da se ne pozovem na postojeću bogatu literaturu. Želeo bih, međutim, da se zadržim na jednoj od tačaka, obično zapostavljanoj — na imperijalizmu u oblasti kulture, budući da on direktno zadire u suštinske aspekte, kojih sam se ranije bio dotakao; pri tom mislim na formiranje subjektivne baze socijalizma, naime, na ljudski faktor. To je veoma osetljivo područje, na kojem mogu da učine greške i najdobronamernije vlade, a uz to je ovo područje jedno od najmanje istraženih. O toj temi je Međunarodna fondacija za ravnopravnost i oslobođenje naroda, kojoj ja predsedavam, raspravljala prošle godine, oktobra meseca, na međunarodnoj konferenciji održanoj u Alžiru, koja još i danas nesumnjivo predstavlja jedan od najbitnijih i najkompletnijih doprinosa izučavanju ovog problema.

Iz svega izloženog proizlazi da se o socijalizmu, u pravom smislu reči, ne može govoriti ukoliko on ne počiva na svesnoj participaciji masa u formiranju novog društva. Najveći napor trebalo bi, dakle, da bude usmeren na podsticanje nacionalnih energija za stvaranje novih institucija i novih društvenih odnosa, koji će ne samo voditi ka socijalizmu već će se, istovremeno, izgrađivati na osnovama nacionalne kulture. Značajan element ovog procesa biće i participacija žena. U seljačkim sredinama — društvima žene su obično u podređenom položaju. Međutim, imao sam prilike da se u toku rata u Vijetnamu lično uverim kako je odsustvo muškaraca, angažovanih u ratnim poduhvatima, u prvi plan stavilo žene, u svojstvu predsednika opština u selima, predsednika kooperativa, direktora škola, i pored toga što su one, kao borci, naročito u protivavionskoj odbrani, delovale na celoj teritoriji. Dakle, rat

je ovoj zemlji otkrio izuzetan izvor energije i njenu sposobnost za pokretanje inicijativa, što je sve bilo zapostavljeno u prošlosti, a mobilisanje tih snaga postalo dragoceno za sutrašnjicu, posle oslobođenja zemlje. Doduše, posle uspostavljanja mira nisam boravio u Vijetnamu, pa ne znam ni kako su dalje stvari tekle. Međutim, poznajem neke druge zemlje, u kojima su žene — premda su svojim učešćem dale značajan doprinos pobedi oslobodilačkog rata — ipak ponovo apsorbovane svojim tradicionalnim poslovima i ulogom. Naravno, običaji naroda ne mogu se preko noći izmeniti, dok bi to bilo obavezno i poželjno za neke tradicionalne uloge. Stoga mislim da je jedan od neodložnih zadataka da se socijalistički leadership uspostavi tako da podrazumeva oslobođenje žene od vekovnog ropstva, kao i njeno uključivanje u društvene procese, u uslovima jednakosti, odnosno njeno puno i svesno učešće u izgradnji novog društva.

Istovremeno, najosetljivije pitanje koje treba da razmatra i rešava taj »leadership« je menjanje običaja, navika, ponašanja, mentaliteta — što je sve plod starih društvenih odnosa — kako bi se omogućilo uspostavljanje novih odnosa. Međutim, pri realizovanju tog procesa treba što više izbegavati prisilu, a osobito ne prihvatiti nametanje stranih modela. To je, doduše, osetljivo pitanje, kao što sam već ranije naglasio, ne samo zbog neophodnosti da se stepenuje ritam preobražaja u skladu sa podizanjem stepena svesti masa, već naročito usled potrebe da se steknu određene kulturne i tehnološke vrednosti, koje su inače plod zapadne civilizacije, a da se zbog toga ne poklekne pred prozapadnjaštvom u kulturi. Na takvom terenu sukob sa imperijalističkim snagama je sve žešći, jer je i pritisak u cilju nametanja kulture, koja će biti homogena s interesima multinacionalnih kompanija, gotovo neprekidan, tanan, da ne kažemo prikriven. Očigledno je da multinacionalnim kompanijama ide u račun da se stanovništvo trećeg sveta pretvara u korisnike masovne potrošnje, ili pak u radnike koji su zavisni od proizvodnog procesa, a koji će se prilagoditi takvim metodima rada što ih nameću tehnike za koje su se opredelile te iste multinacionalne kompanije. To, međutim, ne podrazumeva slepu potčinjenost stanovništva ove planete, već i stoga što postoje konkretni imperijalizmi sa različitim zahtevima i različitom mentalnom formacijom, kao i stoga što multinacionalne kompanije raspolažu rafiniranim tehnikama za prodor, koje vode računa, koliko je to moguće, o nacionalnim razlikama.

Međutim, uopšteno uzev, reč je o istovetnom procesu: jer kulture, jezici, tradicionalni mentaliteti presađuju se i zamenjuju, zahvaljujući upravo mitu o superiornosti zapadne kulture i tehnologije. Danas je, naročito u pogledu tehnologije, potpuno realna superiornost Zapada, ali to istovremeno ne znači da i najmodernije tehnike moraju biti prihvaćene uz odbacivanje nacionalne kulture onog koji ih prihvata, što se naročito odnosi na zapostavljanje jezika toga naroda. Ispoljena je, međutim, tendencija da se nametne

— a u zemljama u razvoju, na žalost, postoji spremnost da se to i prihvati — engleski ili, bolje rečeno, američki kao jezik savremene tehnologije, a pri tom se svakim danom pojačava težnja da se ponude do kraja razrađeni vaspitni i obrazovni programi, koji se prenose čak i preko satelita, a prezentiraju se kao svojevrsna pomoć. Sve su to, u stvari, nastojanja da se takvi programi unesu ne samo u institucije već i u svest ljudi. A odbrana nacionalnih vrednosti treba da čini suštinski deo socijalističkog programa. Tu se misli, pre svega, na jezik, koji »u sebi nosi — kako je govorio Gramši — koncepciju sveta i jedne kulture«, a izraz je određene psihologije, pa je otuda i homogen s izvesnim pogledima na svet, s određenim načinom razmišljanja ili pak rezonovanja. Nije slučajno što je francuski kolonijalizam, koji nastoji da ponovo stekne dominantne pozicije u Africi, praćen frankofonskom propagandom, koju vode pojedini šefovi afričkih država, i to do te mere da je za zvanični jezik, na primer u Kamerunu, proglašen francuski. Sve to u zemlji gde je jedva 5% stanovnika u stanju da se njime služi. Otuda je opravdano što je Seku Ture, 1967. godine, definisao fenomen frankofonije kao pokušaj izdaje afričkih interesa, kako bi se zemlje koje teže ka oslobođenju od kolonijalizma zadržale u uslovima eksploatacije.

Lingvističko ogoljenje, u stvari, predvorje je ogoljenja u oblasti kulture, i stoga predstavlja gubljenje nacionalnog identiteta. Jer, kada se kaže kultura, pri tom se misli na način življenja, odnosno ishrane, stanovanja, odevanja, provoda, na molitve, na zajednička osećanja radosti i bola, na utvrđeni sistem vrednosti, dakle, na sve ono što određenu jedinicu čini zajednicom: iskazuje svest o zajedničkom pripadništvu. Svaki narod se prepoznaje po svom jeziku, a braća i pripadnici istog naroda po jednoj ili drugoj kulturnoj manifestaciji, pa stoga one predstavljaju suštinski i neodvojivi deo ljudskog bitisanja. Jer čovek i ne postoji kao izolovana individua, a društvo nije jednostavan zbir individua, već njega čini cela mreža beskonačnih odnosa koji se isprepliću, i to u svim smerovima. Dakle, svaki je čovek, od samog rođenja, društveno biće, središte društvenih odnosa koji se ne mogu prekinuti a da se pri tom ne prekine i sâm ljudski život. Jer, upravo odnosi s drugim ljudima, koji uslovljavaju ljudsko biće, utiču na njega, stimulišu ga, uobličuju, koče, izazivaju nezadovoljstvo ili radost, stvaraju mu nemir ili spokojstvo, prate ga raspoloženog ili neraspoloženog, na svakom koraku i u svakom trenutku života. Međutim, sav taj ogroman scenario, koji predstavlja i sâm život čoveka, razvija se u okviru jedne kulture koja obezbeđuje sredstva komunikacije — i to ne samo jezik već i zajedništvo mentaliteta, verovanja, običaja, ponekad čak i gestova — otvarajući put susretima, i omogućuje obavljanje svake delatnosti uzete ponaosob.

Kada je čovek iščupan iz svoje kulturne sredine, on je iščupan i iz samih korena svog života. Time on postaje anonimno biće, depersonalizovano, izgubljeno u ljudskoj masi podjednako ano-

nimnih i depersonalizovanih, u gomili ljudi koje ne poznaje, koje i ne može da upozna jer imaju drukčiju psihologiju, različite reakcije, različite stavove i, konačno, biće izgubljeno u gomili zbivanja koja ne može da kontroliše, u gomili odluka u kojima ono sâmo ne učestvuje. To je, uostalom, svakodnevna tragedija emigranata. Otuda, razaranje i trovanje kulture, kao što to pokušava da učini imperijalizam, i to najrazličitijim sredstvima, donosi sobom depersonalizaciju, bacanje u anonimnost, u prazninu pukog materijalnog bitisanja, koje više nema ljudske topline, ljudske dimenzije, pa znači pretvaranje svih stanovnika u bezličnu masu »migranata«, premda su ostali u svojoj domovini.

Braniti kulturni identitet jedne nacije kojoj su za sopstveni razvoj nužni odnosi sa svetom imperijalizma nije lako, utoliko pre što se napadi vrše sa svih strana, dok se ideja o zapadnoj superiornosti udara na sva zvona putem *mass-medija*, preko reklama, koje uvek više deluju, preko pritajenih aktera publiciteta, da bi se istovremeno sprovela i sama eksploatacija. Tu je takođe i mimetizam ukusa, koji deluje naročito preko onog vanrednog aparata koji vrši kontrolu nad svim izvorima informacija. Reč je, dakle, o dobro poznatom fenomenu, pa su nesvrstane zemlje, stoga, stvorile i sopstvenu agenciju za informacije, premda je ceo ovaj problem znatno širi. Jer, nije u pitanju jedino novinarska informacija: poruke koje stižu iz svih krajeva sveta i najraznovrsnijim kanalima predstavljaju masovni pritisak, koji guši autonomiju ljudi. Heroji stripova i televizije, ponavljane parole, slike koje se svakoga dana prezentiraju, propaganda, otvorena i prikrivena, u informacionim tekstovima, — dakle, na svim stranama postavljaju se zasede ljudskoj savesti koje prete da ubrzanim tempom dovedu do onog uništavanja nacionalne kulture o kojem sam već govorio. Razmena autentičnih poruka, odnosno neposredan dijalog među ljudima, zamenjena je ovim veštačkim prenosiocima kulture, koja je prerađena u svrhe dominacije i podređivanja. Međutim, takvim putem imperijalizam ne samo što ugnjetava već on, zapravo, fabrikuje i ideologiju, koja ga opravdava i koju uspeva da nametne pojedinim narodima, a često — sasvim sigurno — i rukovodećim klasama. Prihvatanje ideologije o zapadnoj superiornosti, međutim, nužno vodi usvajanju »zapadnjačkog« ukusa i modela, rušenju i samih osnova začetaka izgradnje socijalizma.

Opasnosti su još veće kada je u pitanju transfer tehnologije već i stoga što su tehnički procesi često povezani sa političkim izborom. Na taj način, iza transfera tehnologije krije se opasnost od zavisnosti u odnosu na zemlju izvoznika. Ta tema je veoma opsežna i složena, ali dovoljno je što smo je ovom prilikom bar pomenuli, pošto izgradnja socijalizma implicira tehnološke promene koje moraju da budu uzete u razmatranje ne samo sa stanovišta proizvodne sposobnosti već, pre svega, sagledane iz ugla političke, ekonomske i kulturne nezavisnosti, koju treba sačuvati po

svaku cenu ako se ozbiljno želi poći putem nekapitalističkog razvoja, a što zapadne kapitalističke zemlje nastoje svim sredstvima da spreče.

Naravno, problemi izgradnje socijalizma u zemljama u razvoju mnogo su širi i složeniji. Međutim, ovde sam se zadržao samo na pretpostavkama, čak na pretpostavci pretpostavke. Ukoliko je, u što i dalje verujem, socijalizam stvoren za čoveka, a ne čovek za socijalizam, tada uvažavanje čoveka i njegove kulture predstavlja polazni element za puteve koji treba da odvedu veoma daleko, a i da dovedu do dubokog preobražaja kulture i čoveka. Međutim, takav put ne može da bude nametnut spolja, a utvrđeni cilj se može postići samo uz svesno učešće svih koji su zainteresovani za demokratski razvoj samoupravnog procesa.

Jack Woddis

# Četiri ključna problema

Na svome putu od nezavisnosti ka socijalizmu zemlje u razvoju su stekle mnoga iskustva, osobito u poslednje tri decenije. Sva ta iskustva, kako pozitivna tako i negativna, jasno pokazuju da se ove zemlje, uprkos svojoj istrajnosti u težnji ka usmeravanju socijalističkim putem, susreću sa veoma velikim teškoćama. Ove teškoće proističu iz imperijalističke zaostavštine i nesmanjenih imperijalističkih pritisaka. Međutim, mnogi akutni problemi nastaju usled slabosti samih oslobodilačkih snaga, slabosti koje su i same posledica faze razvoja ovih pokreta, klasnog karaktera njihovih organizacija i njihovog rukovodstva, kao i njihovog političkog iskustva.

U svojim kratkim primedbama želim da se dotaknem četiri problema.

*Prvo,* postoji problem okončanja imperijalističke eksploatacije i prevazilaženja deformacija u privredi nastalih tokom godina kolonijalne i feudalne dominacije. Ovaj *ekonomski* zadatak, izgradnja privrede koja će biti u stanju da započne otklanjanje nemaštine i društvene zaostalosti nasleđene iz vremena pune imperijalističke vlasti, u izvesnom je smislu središno *političko* pi-

tanje s kojim su suočene zemlje u razvoju. Neuspeh u rešavanju ovog ekonomskog problema stvorio bi ozbiljne političke teškoće i tenzije u celom društvu i imao bi dalekosežne posledice. Među najznačajnije posledice takvog neuspeha spada i nestabilnost vlasti i izvođenje vojnih pučeva.

Poslednjih tridesetak godina postalo je jasno da rešavanje ovog zadatka nije nimalo lako. Mnogi su na levici, verovatno, nudili i previše jednostavna rešenja. Zemljišna reforma, nacionalizacija inostranih preduzeća, državna kontrola nad trgovinom i investicijama, industrijalizacija, stvaranje državnog sektora privrede, zadružna proizvodnja i proizvodnja za tržište, preorijentacija u trgovinskim i ekonomskim vezama i naročito uspostavljanje saradnje sa socijalističkim zemljama, — sve su to mere koje su često nuđene kao da će same od sebe ukloniti sve teškoće i čvrsto usmeriti zemlju putem socijalističkog razvoja.

Mnoge od ovih mera koje sam malopre naveo sprovedene su u određenom broju zemalja u razvoju; te mere, odista, i treba sprovoditi. Pa ipak, i pored njihovog preduzimanja, ekonomske teškoće često i dalje postoje; jaz između razvijenih kapitalističkih zemalja i zemalja u razvoju i dalje nije prevaziđen, a jaz između bogatih i siromašnih *unutar* grupe zemalja u razvoju (sa malim izuzecima) i dalje se povećava. Mada je, u poređenju sa kolonijalizmom, postignut značajan napredak u ekonomskom pogledu i da su izvršene društvene promene u oblasti obrazovanja i zdravstva, osnovni problemi još nisu razrešeni. Eksploatacija i pljačka od strane velikih multinacionalnih kompanija i dalje se nastavlja, mada se ona, istini za volju, ponekad sprovodi u drugim oblicima, to jest stvaranjem sekundarne industrije. Međutim, i dalje se izvlači višak vrednosti iz zemalja u razvoju, i to u velikim razmerama, zbog čega trpi cela privreda. To se još više pogoršava nejednakim tretmanom trgovine i cena zemalja u razvoju u odnosu na najveće kapitalističke zemlje.

U takvoj shemi razvoja pojavljuje se i tendencija nastajanja kapitalističke klase u zemljama u razvoju. Ovu klasu ne pothranjuju i ne rađaju samo nekadašnji trgovački i špekulativni slojevi društva već ona nastaje i iz novih državnih struktura, iz administracije, nacionalizovanih preduzeća i državnih ekonomskih organa. Reč je o novom sloju birokrata i tehnokrata koji svoje položaje koriste za unapređivanje sopstvenog ekonomskog statusa, pojavljujući se, na taj način, kao slojevi kapitalističke klase, povremeno povezani sa proizvodnim kapitalistima koji gaje svoje posebne, ka izvlačenju profita usmerene, ambicije. Ovaj rast domaće kapitalističke klase, ma koliko ona bila obično slaba, ostvaruje se nauštrb masa radnika i seljaka koje i dalje muče razni ekonomski, socijalni i kulturni problemi, nemaština i zaostalost.

Jasno je da ekonomska zaostalost i ekonomska eksploatacija i pljačka zemalja u razvoju od strane imperijalizma zahtevaju eko-

nomska rešenja. Ali ti se problemi ne mogu rešiti samo razrađivanjem ekonomskih mera. *U osnovi, nije reč o tehničkom, već o političkom problemu.*

Da bi se izvršile suštinske ekonomske promene, od kojih će široke narodne mase imati koristi, promene koje bi označile stvarno oslobođenje od imperijalizma i omogućile otvaranje perspektive razvoja ka socijalizmu, potrebno je da postoji državna vlast koja će predstavljati narodnu moć, državna vlast koja se zasniva na onim snagama čiji je interes potpuno iskorenjivanje imperijalizma, državna vlast čiji je pogled jasno i nedvosmisleno usmeren ka socijalizmu.

Umesto toga, obično susrećemo državnu vlast u rukama sitne buržoazije, čije su aspiracije najčešće usmerene ka tome da postane istinska buržoazija, ili pak državnu vlast u rukama same buržoazije. Takva državna vlast, čak i kad preduzima određeni broj značajnih mera u cilju radikalnije izmene ekonomske strukture, osnovne probleme društva ostavlja nerešenim.

Za vreme Nasera Egipat je izveo nacionalizaciju stranih preduzeća, sproveo zemljišnu reformu, stvorio odlučujući državni sektor privrede, započeo sa izgradnjom teške industrije, podstakao stvaranje zadruga, uspostavio je krupne trgovinske i ekonomske veze sa socijalističkim državama čiji je najznačajniji simbol sovjetska pomoć u izgradnji Asuanske brane. Međutim, posle Naserove smrti, i to ne zadugo, postalo je jasno da Egipat ne izgrađuje socijalizam, već kapitalizam, da državnu i političku vlast drže delovi kapitalističke klase, a da su radnici i seljaci gotovo potpuno isključeni iz te vlasti, da dolazi do vrlo izražene socijalne i ekonomske diferencijacije, naročito na selu, da je sve to stvaralo uslove za političke konflikte i da je otvoren put značajnom imperijalističkom ekonomskom i političkom prodoru. »Nekapitalistički« put je zemlju odveo u kapitalizam.

Do toga nije došlo zato što je Nasera zamenio Sadat. Istorijski događaji se ne mogu objasniti samo ili na prvom mestu pojedincima. Promene do kojih je došlo posle Naserove smrti nastale su kao posledica razvoja stvari još u Naserovo vreme, zbog prirode državne vlasti u Naserovo doba, zbog karaktera klasnih snaga koje su stekle značajnu ekonomsku moć, koje su imale snažan politički i ideološki uticaj i nalazile se u samom srcu državnog aparata.

Time sam došao do *drugog problema* o kojem bih hteo nešto da kažem. U osnovi, problem s kojim se suočavaju zemlje u razvoju svodi se na sledeće: narod ne raspolaže političkom moći; on se ne uključuje neposredno u odlučivanje niti rešava o sudbini svoje zemlje; ne postoje demokratske organizacije niti dolazi do inicijative odozdo. Nije stvar samo u tome što mnoge zemlje u razvoju imaju jednopartijski sistem kojim se uskraćuju demokratske slobode većini radnika i seljaka (pri tom ne mislim na

jednopartijski sistem u državama u kojima ta jedna partija u prvom redu izražava težnje radnika i seljaka date zemlje). Nije stvar ni u tome što se mnoge zemlje u razvoju nalaze pod vojnom vlašću koja ili ne dopušta legalno funkcionisanje političkih partija ili, u najboljem slučaju, dopušta samo onu partiju (ili partije) koja deluje uz odobrenje i blagoslov vojnih vlasti. Stvar je u tome što, čak i tamo gde postoje mnoga formalna demokratska prava, često dolazi do neke vrste »paternalističke demokratije« — ako se to stanje uopšte može opisati tako protivrečnom sintagmom — ili pak »usmerene demokratije«, kako bi to stanje nazvao Sukarno, u kojoj je mogućnost naroda da odlučuje o pitanjima politike i o pravcu u kojem ona treba da se kreće, ako uopšte postoji, vrlo ograničena.

Zemlje u razvoju u kojima je politička vlast u rukama buržoazije, ili sitne buržoazije, nisu u stanju da svoje narode povedu ka socijalizmu, čak i onda kad pojedini rukovodioci iz ovih slojeva i klasa to iskreno žele.

Državno vlasništvo nad preduzećima, državni sektor privrede itd. prosto nameću pitanja o kakvoj je državi reč, koje su klase i društvene snage u njoj dominantne, kakvu moć i vlast imaju široke narodne mase i kakvu mogućnost da same odlučuju o svojoj budućnosti i pravcu razvoja privrede.

Najveći broj zemalja u razvoju sledi kapitalistički put razvoja, što nije ni čudno ako se imaju na umu klasni karakter i klasna struktura njihovih državnih organa i njihove vlasti uopšte. Ako se, primera radi, drukčija perspektiva otvara pred narodima Angole, Mozambika i Gvineje-Bisao, onda je to sasvim sigurno usled toga što narodi i pokreti ove tri države nisu stvorili novu državnu vlast i vladu koji će predstavljati buržoaziju i (ili) sitnu buržoaziju, već su, u jeku svoje borbe za nezavisnost, težili ka tome da nacionalno oslobođenje bude povezano sa socijalnim. Njihova se borba zasnivala na koncepciji najšireg demokratskog učešća i inicijative naroda koja je bila propraćena stalnim političkim izgrađivanjem radnika i seljaka kako bi oni ovaj proces podržali i pomogli. Nacionalno i socijalno oslobođenje i demokratija išli su ruku pod ruku. Iz ovog procesa demokratskog narodnog rata izrasla je i demokratska narodna vlast koja se zasniva na učestvovanju naroda u odlučivanju, na njihovom samostalnom razmišljanju i kreativnom delovanju u cilju rešavanja, u sopstvenom interesu, onih problema s kojima su suočeni. Upravo ova demokratska, narodna vlast gradi ljude, usađuje im samopouzdanje, jača poverenje u partiju, državu i vladu, čini ih spremnim da se bore i da se žrtvuju za novi život koji sopstvenim rukama grade.

Objašnjavajući kako je seme narodne revolucije u Mozambiku posejano u jeku oslobodilačke borbe protiv portugalskog kolonijalizma, Sergio Vieira to čini na sledeći način:

»Oružana borba je, onog momenta kad je prerasla u narodnu demokratsku revoluciju, razorila materijalnu osnovu za opstanak feudalizma i za stvaranje buržoazije.«[1]

Prema tome, oslobođeni Mozambik je bio vrlo brzo u stanju da pristupi potpunom uništenju materijalne osnove za nastajanje kapitalističke klase, sprovodeći nacionalizaciju ključnih preduzeća, uvodeći kontrolu nad fabrikama, bankama, osiguravajućim društvima, spoljnom trgovinom i rentijerima. Zbog toga je »buržoazija u Mozambiku kuća bez temelja«.[2]

Sama nacionalizacija nije predstavljala ključno pitanje. Od suštinskog značaja je, pre svega, karakter političke vlasti koja je uspostavljena kao rezultat oslobodilačke borbe, a to je politička vlast radnika i seljaka, vlast koja je usmerena ka socijalizmu. Prema tome, nacionalizaciju je pratilo uvođenje novih društvenih odnosa proizvodnje, a oni su od fundamentalnog značaja jer, kako kaže Vieira, »otklanjaju antagonizam između vlasnika i radnika, jer ukidaju vlasništvo i povezuju radničku klasu ne samo sa proizvodnjom već i sa upravljanjem procesom proizvodnje«.

Nacionalizaciju u Egiptu u vreme Nasera nisu pratile tako fundamentalne promene u društvenim odnosima proizvodnje, a stvorena politička struktura bila je takva da je *ograničavala* demokratske inicijative i političku aktivnost radnika i seljaka: zabrana Komunističke partije dovela je do njenog raspadanja; državnim autoritetom nametnut jednopartijski sistem bio je instrument države, a nije značio demokratsku političku partiju; državna kontrola nad sindikatima; nepostojanje stvarne mogućnosti ispravljanja grešaka vlade, države ili predsednika — otvorenom demokratskom raspravom i kritikom.

*Treći problem* koji bih želeo da dotaknem jeste nacionalno pitanje koje je posebno složeno i akutno u Africi i na Bliskom istoku, ali je veoma značajno i u Aziji. Dovoljno je podsetiti na problem Tamila u Sri Lanki, na borbu naroda Bangladeša za oslobođenje od Pakistana, na mnoga nacionalna pitanja koja tinjaju u Indiji, na problem Kurda u Iraku, Iranu i Turskoj, da bismo uočili zašto je za zemlje u razvoju važno da nađu rešenja za ova kritična pitanja koja prete da raskomadaju njihove novoformirane države.

U Africi je nacionalno pitanje posebno složeno i akutno. Postoji više od četrdeset nezavisnih afričkih država; neke su od njih sa vrlo malim brojem stanovnika. Većinu njih čine brojne različite nacionalnosti i etničke zajednice. Ponekad su narodi iste nacionalnosti ili etničkog porekla podeljeni granicama koje su po-

---

[1] »The New Man is a Process« (Novi čovek je proces), govor S. Vieire, člana Centralnog komiteta FRELIMO, na Drugoj konferenciji Ministarstva za obrazovanje i kulturu, decembra 1977.

[2] Isto.

vukli evropski imperijalistički kolonizatori u vreme kada su, pre sto godina, delili afrički kontinent.

Odluka o granicama koju je usvojila Organizacija afričkog jedinstva, čak i kad bi se u celosti dosledno sprovela, rešava samo deo problema, jer je i postojanje različitih nacionalnosti *unutar* granica nezavisnih afričkih država isto toliko značajno kao i pitanje granica. Dublje teorijsko izučavanje ovog pitanja je od životnog značaja. Da li su ove nove države u isto vreme i nove nacije? Ili su to višenacionalne države? Može li se govoriti o nigerijskoj, kenijskoj ili etiopskoj naciji? Ili to možda nisu višenacionalne države? A nije li isti slučaj i sa mnogim drugim nezavisnim afričkim državama?

Meni se čini da su mnoge afričke države višenacionalne ili, u najmanju ruku, da se nalaze u vrlo ranoj fazi stvaranja »nacije«, uz postojanje brojnih i različitih etničkih zajednica koje razdvajaju jezik, kulturni običaji, istorija, »plemenske« ili nacionalne veze i privrženosti itd. Kako je moguće sve ove različite zajednice ujediniti unutar granica jedinstvene države?

Imperijalisti, naravno, nastoje da nacionalno pitanje iskoriste za ostvarivanje sopstvenih ciljeva, kao što su nekada činili i na Balkanu. Međutim, to ne znači da se nacionalno pitanje može ignorisati ili da se možemo zadovoljiti samo objašnjenjem da je reč o imperijalističkom manevru. Posredi je stvarni problem koji zahteva rešenje. Jedina je mogućnost da se spreči imperijalistička zloupotreba nacionalnog pitanja, s ciljem ometanja razvoja zemalja u razvoju — da se ono *reši* na takav način da više i ne postoji kao problem koji imperijalizam može da koristi sebi u prilog.

Postoje dva načina rešavanja nacionalnog pitanja: buržoaski metod i radničko, demokratsko i marksističko rešenje.

Buržoaski način rešavanja nacionalnog pitanja znači da u potlačenoj naciji (ili naciji koja je ranije bila potlačena) kapitalističke i sitnoburžoaske snage podižu zastavu nacionalizma i nacionalnog podvajanja i podstiču svoj narod na sukob sa dominirajućom nacijom koja ih tlači, i to s ciljem ostvarivanja i zadovoljenja svojih, klasnih interesa; s druge strane, u dominirajućoj naciji vladajuća klasa, izražavajući kapitalistički ili sitnoburžoaski stav, nastoji da problem reši silom, nametanjem i slično, držeći se parole: »Ostaćete u zajednici s nama u jedinstvenoj državi, sviđalo vam se to ili ne.«

Primenom ovakvih metoda dominirajuća nacija privremeno može sebi stvoriti nešto manevarskog prostora, ali ukoliko su stvarno u pitanju nacionalno zapostavljanje, diskriminacija ili tlačenje, nacionalno nezadovoljstvo će stalno iznova izbijati, a povremeno će se pretvoriti u nasilje. Irska, nakon osam stotina godina britanske dominacije, jasno pokazuje da nametanje navodnog »rešenja« silom i nije nikakvo rešenje.

*Dobrovoljna* saradnja između dominirajuće nacije i nacije ili nacionalnosti koja je u manjini predstavlja jedini čvrst i demokratski osnov jedinstva.

Jedinstvena, velika država ili federalna država, sa mnogih je aspekata obično poželjnija nego deoba na brojne male i slabe države. Međutim, velika ili federalna država, ukoliko želi da obezbedi stabilnost i demokratičnost, mora se održavati dogovaranjem, a njenu osnovu mora činiti pravo naroda na samoopredeljenje. Veoma je važno uočiti da postoji dijalektički odnos između prividnog »nejedinstva«, priznavanja prava na samoopredeljenje, sve do otcepljenja, i stvaranja zasebne države, s jedne, i postizanja stvarno čvrstog i stabilnog jedinstva između svih naroda koji žive u granicama jedne države, s druge strane.

Postoji, ili bi bar trebalo da postoji, neka vrsta »podele rada« između progresivnih snaga u dominirajućoj naciji i onih što pripadaju naciji koja ima osećaj dominiranosti, čak i ako je ovo samo puka posledica kulturne superiornosti ili ekonomskog zapostavljanja. Snage u dominirajućoj naciji bi težište svoje aktivnosti trebalo da stave na prava onih nad kojima se dominira. Njihova je posebna obaveza da utvrde korene uskog nacionalizma, odnosno da shvate da oni leže u posledicama velikonacionalnog šovinizma i da, prema tome, zadovoljavajući aspiracije dominiranih (ili ranije dominiranih) nacija, najbrže i najviše mogu doprineti prevazilaženju dugogodišnjeg nepoverenja, zadobiti prijateljstvo i, u najmanju ruku, obezbediti dobrovoljni pristanak oštećene nacije da sarađuje i da se ujedini unutar granica jedinstvene države. Na dobrovoljnu saradnju se ne mogu privoleti narodi ukoliko država nije demokratska i ukoliko se oni što su ranije bili potlačeni ne osećaju u njoj sigurno, odnosno ukoliko nisu u stanju da u njoj ostvare svoje nacionalne i demokratske težnje.

Pripadnici dominirane nacije, sa svoje strane, moraju težište svoje aktivnosti stavljati na postizanje jedinstva svih progresivnih snaga, svih nacija i nacionalnosti unutar jedinstvene višenacionalne države. Priznajući *pravo* na samoopredeljenje, to za određenu naciju ne znači da skida sa sebe odgovornost za ocenu o tome kako, kad i u kom obliku to pravo treba iskoristiti.

Samoopredeljenje, sloboda i mogućnost izbora lako mogu značiti i odluku da se ostane u sastavu velike, federalne države pre nego da se pristupi otcepljenju i stvara zasebna država; međutim, u oba ova slučaja to mora biti *dobrovoljna* i nikako iznuđena odluka.

Nije moguće svaku etničku zajednicu posmatrati kao naciju s punim nacionalnim pravom na otcepljenje i stvaranje nezavisne države. Države koje se sad u Africi formiraju i razvijaju, koje imaju brojne etničke zajednice, moraju vrlo pažljivo razmotriti ovo pitanje kako bi izbegle nastajanje novih problema. Koliko god bila mala određena etnička zajednica, najvažnije je da se ne zapostavljaju ili potiskuju njen jezik, njena kultura, istorija, tra-

dicije, niti pak država može zanemariti ili ignorisati posebne probleme i težnje ovih etničkih zajednica. Mora postojati uzajamno poštovanje u slučaju svake nacije ili nacionalnosti i svakog jezika.

Pitanje jezika je posebno značajno. Još 1914. godine Lenjin se suprotstavio »obaveznom zvaničnom jeziku«, zalažući se za to da »svaki stanovnik Rusije ima *pravo i mogućnost* (*kurziv* — J. W.) da nauči veliki ruski jezik« ali odmah dodajući da »ono što nikako ne bismo želeli jeste momenat *pritiska*. Ne želimo da ljude batinom teramo u raj«.[3]

Delujući u tom smislu, KP Sudana se suprotstavila politici ustavnog promovisanja arapskog jezika kao zvaničnog jezika države, dokazujući da se stvarno jedinstvo naroda Sudana može ostvariti ne sputavanjem i oduzimanjem njihovih kulturnih tradicija, već »oživljavanjem njihovih jezika i dijalekata uz pomoć i podršku države«. Drugim rečima, problem se mora rešiti na demokratski način, bez šovinizma i nacionalne isključivosti i bez diskriminacije u odnosu na druge jezike.

Demokratija je suštinski element sva tri dosad nabrojana problema: osvajanja ekonomske slobode, uspostavljanja narodne vlasti i rešavanja nacionalnog pitanja. Demokratija je isto toliko značajna i za rešavanje *četvrtog problema* — problema saveza i frontova.

Nedavno iskustvo mnogih zemalja primorava nas da se ozbiljno zamislimo nad ovim pitanjem. Narodima zemalja u razvoju je potrebno, kako radi oslobođenja od imperijalizma tako i radi izgradnje socijalizma, da ostvare što čvršće i veće jedinstvo cilja, organizacije i koordinacije u borbi. U borbi za nezavisnost ovo jedinstvo teži da zahvati radničku klasu, seljaštvo, srednje slojeve (zanatlije, intelektualce, male trgovce, profesionalno i tehničko osoblje, uključujući i administrativno osoblje i vojne kadrove), pa čak i delove buržoazije. Mada ujedinjeni u svojoj zajedničkoj težnji ka nezavisnosti, sve te klase i svi ti društveni slojevi imaju različite ciljeve i različite poglede na to kakvu bi nezavisnu državu želeli da stvore. Zbog toga u praskozorje nezavisnosti počinje borba koja, premda povremeno veoma prikrivena i izobličena, u osnovi je klasna borba. Isto tako, u osnovi te borbe je i pitanje da li novu državu usmeriti ka socijalizmu ili pak treba uspostaviti kapitalistički sistem.

I savez i sukob se izražavaju u okvirima politike, ali oblici koje ovi politički savezi i sukobi poprimaju znatno variraju od države do države. Posebni problemi iskrsavaju u onim zemljama u kojima komunistička partija deluje paralelno sa snažnim partijama nacionalne buržoazije ili partijama koje izražavaju interese i stanovišta drugih slojeva i političkih tendencija. Pred komuni-

---

[3] V. I. Lenjin, *Sabrana dela.*

stičke partije takva situacija postavlja nekoliko vrlo značajnih pitanja.

U nekim slučajevima, kao na primer u Indiji i Sri Lanki, odnos između komunističke partije i vladajuće partije (u potonjem slučaju uključujući i saradnju sa vladom) krije u sebi i opasnosti. Ukoliko komunistička partija ne uspe da sačuva svoju ideološku i političku nezavisnost i počne da se ponaša kao prirepak vladajuće partije i klasnih interesa kojima ova služi, tada ona u javnosti počinje da biva identifikovana sa vladajućom partijom. Zbog toga, kad vladajuća partija ne uspeva da reši probleme naroda i počinje da se ponaša kao njegov tlačitelj, na isti način se tretira i komunistička partija. U obe navedene zemlje rezultat je više nego jasan: komunistička partija je, po skidanju sa vlasti vladajuće partije, izgubila mnogo glasova na izborima.

Objašnjavajući greške koje je počinila KP Indije, njen generalni sekretar C. Rajeswara Rao je primetio[4] da je centralno rukovodstvo partije »ozbiljno potcenilo« stepen u kojem je vlada Indire Gandi povukla zemlju udesno, popuštajući pred indijskim monopolima i multinacionalnim kompanijama, pojačavajući eksploataciju radnog naroda i uspostavljajući antidemokratski i autoritarni režim. On je kritikovao i grešku koju je partije učinila verujući da će vanredno stanje »dovesti do progresivnih pomeranja u odnosu snaga i državne vlasti u pravcu nacionalne demokratije«. To je bilo prouzrokovano preteranim precenjivanjem »mogućnosti nacionalne buržoazije i vlade Indire Gandi«, kao i sposobnosti partije da u takvoj situaciji ostvari progresivno pomeranje. Uticaj spoljnih faktora, međunarodne situacije i vladine progresivne spoljne politike na domaću situaciju shvaćeni su i tumačeni »mehanički«. Rao razmatra to stanje na sledeći način:

»Nije shvaćeno da progresivna spoljna politika ne može trajno biti obezbeđena bez progresivne unutrašnje politike. To je naša osnovna greška i stoga smo podržali vanredno stanje. A rezultat vanrednog stanja nisu bila progresivna pomeranja u pravcu nacionalne demokratije, već upravo obrnuto. Desna reakcija je došla na vlast na izborima predstavljajući se kao branilac demokratskih prava. Prema tome, naša pretpostavka o vanrednoj situaciji koja je iziskivala i vanredne mere bila je od samog početka pogrešna.«

Vrlo je verovatno da se isto toliko oštri prigovori mogu uputiti i procenama KP Sri Lanke i njenoj taktici.

Međutim, u izvesnom broju slučajeva nastojanje komunističke partije da sačuva svoj nezavisni status, svoju posebnu organizaciju, ideologiju i politiku, da koristi demokratsko pravo samostalnog i javnog delovanja, da se bori i da propagira ono u što veruje, nailazi na nerazumevanje vladajuće partije. Ponekad to

[4] »New Age«, 30. april 1978.

dovodi do otvorenog sukoba i zabrane komunističke partije (kao u Egiptu za vreme Nasera ili u Sudanu). Ili, pak, takva situacija vodi do drugih vrsta zategnutih situacija i ograničenja, kao u nekim arapskim zemljama. Takva ograničenja mogu prouzrokovati to da komunistička partija postane podređena vladajućoj partiji, umesto da bude njen saveznik sa jednakim pravima. Ponekad nastojanje komunističke partije da sačuva svoju nezavisnost dovodi do vrlo oštrih represalija.

Za radni narod su demokratska prava od suštinskog značaja za dovršavanje oslobođenja naroda u zemljama u razvoju i za njihovo kretanje ka socijalizmu. Ta prava, da bi dobila svoj stvarni smisao, moraju obuhvatiti i pravo radnog naroda na organizovanje svoje revolucionarne partije, zasnovane na naučnom socijalizmu, kao i njeno pravo uživanja pune političke slobode i učestvovanja u političkom životu svoje zemlje, pravo javnog iznošenja svojih pogleda i mogućnost dobijanja narodne podrške za svoju politiku i svoje poglede. Država u kojoj vladajuća partija ograničava ili, još gore, goni komunističku partiju, ne može voditi svoj narod posle oslobođenja putem socijalizma.

Živimo u vreme u kojem narodi zemalja u razvoju sve više i sve češće traže rešenja za svoj vekovni problem eksploatacije, bede i represije. U svojoj borbi i nastojanju da se oslobode ove imperijalističke zaostavštine suočeni su sa snažnim protivnikom. Da bi postigli uspeh, potrebna im je delotvorna solidarnost svih snaga svetskog progresa. Ali, pre svega, neophodan im je maksimalno moguć razvoj njihovog unutrašnjeg pokreta, zasnovanog na čvrstom jedinstvu svih onih koji žele da raskinu sa prošlošću.

Četiri problema o kojima sam ukratko govorio povezana su sa ovim ciljem. Štaviše, svi oni ukazuju na značaj masovnog, demokratskog angažovanja i uključivanja naroda, na svim nivoima i u svim oblastima života, u odlučivanje o pitanjima bitnim za njihov život i budućnost, kao i za budućnost njihove zemlje.

U jednom opštem, dugoročnom istorijskom smislu narodi zemalja u razvoju nalaze se u kretanju od nezavisnosti ka potpunoj slobodi i od slobode ka socijalizmu. Da bi se prešao taj put, potrebna je ogromna ekspanzija njihovog demokratskog delovanja, ali i širenje sloboda i mogućnosti učestvovanja u političkom životu njihovih država.

Oscar Waiss

# Putevi socijalizma u Latinskoj Americi

Političke partije u svim zemljama Latinske Amerike bile su do kraja prošlog veka odraz ili imitacija evropskih partija, pa, prema tome, nisu odgovarale težnjama ili potrebama osiromašenih i materijalno potpuno nezbrinutih gradskih i seoskih slojeva. Neprestana politička i društvena nestabilnost i pojava vojnih ili civilnih, uglavnom okrutnih diktatura može se objasniti nesposobnošću narodne većine da se izrazi adekvatnim putem u društvima u kojima je demokratija obično služila kao maska za prikrivanje zloupotrebe, i to bez ikakve mere.

Socijalističke ideje su počele da se javljaju 1882. godine, kada su neki doseljenici, mahom Nemci, osnovali centar Vorwärts u Buenos Airesu, koji je 1892. prerastao u Socijalističko udruženje, koje je, opet, bilo začetak Socijalističke partije Argentine, sa Huanom B. Hustom i Nikolasom Repetom na čelu. Emilio Frugoni osniva u Urugvaju Socijalističku partiju Urugvaja, a u Brazilu je formirana jedna mala partija sa istom usmerenošću.

Socijalističkom pokretu s područja Rio de la Plata, uprkos tome što je predstavljao znatnu novinu, trebalo je mnogo godina

da se pretvori u stvarnu političku snagu, budući da ga je njegova privrženost klasičnom reformizmu odvojila od masa koje su, po istorijskom stremljenju ili društvenom instinktu, tražile smeliju i principijelniju snagu, koja će ukloniti veleposedništvo i beskrajnu bedu.

U Čileu, na obali Tihog okeana, javlja se isto tako krajem XIX veka organizator radnika, koji ih usmerava ka socijalizmu. Naime, Luis Emilio Rekabaren, grafički radnik, osniva 1901. godine organizaciju Radnička zajednica (Mancomunal Obrera), koja prethodi Radničkoj federaciji Čilea (FOCH), i formira Radničku socijalističku partiju (Partido Obrero Socialista), čiji je prvi kongres održan 1912. u gradu Ikike na severu zemlje. Rekabaren je primenjivao na delu aktivni internacionalizam, sarađivao sa Socijalističkom partijom Argentine u izvršavanju zadataka, putovao u Evropu i uspostavio bratske veze sa Pablom Iglesijasom u Španiji, Žanom Žoresom u Francuskoj, Emiliom Valverdeom u Belgiji i sa drugim evropskim socijalističkim vođama. Godine 1919. preduzima korake da Radnička socijalistička partija preraste u čileansku sekciju Komunističke internacionale, pošto je prethodne godine učestvovao u osnivanju Komunističke partije Argentine, pa je čak bio član prvog njenog nacionalnog rukovodstva. Najzad, 1922. godine putuje u SSSR i povezuje se sa Crvenom sindikalnom internacionalom.

Ideje Rekabarena, neumornog proleterskog aktiviste, prihvatio je u Peruu mladi revolucionarni intelektualac, Hose Karlos Mariategi, čija je stvaralačka i plodna misao izražavana u časopisu »Amauta«, a tumačena u brojnim knjigama, među kojima je najznačajnija *Siete ensayos de interpretación de la realidad peruana* (Sedam eseja o tumačenju peruanske stvarnosti) nadahnjivala generacije univerzitetske omladine tridesetih godina, a ta revolucionarna misao ostvarila se u njegovoj domovini nastankom Komunističke partije Perua, suprotstavljene narodnjačkoj ideologiji Američkog narodnog revolucionarnog udruženja (APRA), pod rukovodstvom Viktora Aje de la Torea.

To su ishodišta socijalističkih i komunističkih partija koje danas postoje u Latinskoj Americi, čija politička usmerenost zavisi od specifičnih uslova svake nacije, od njenih privrednih i političkih struktura i od veće ili manje sposobnosti partijskih rukovodstava da tumače i ostvaruju težnje mase što su kod njih duboko usađene.

## Militarizam i narodnjaštvo

Pri ocjenjivanju dostignuća jedne svesne političke revolucionarne aktivnosti potrebno je najpre napomenuti da društvene klase na potkontinentu nemaju određene forme kao što su one u razvije-

nijim zemljama. Nacionalne buržoazije su slabe i raznorodne, što je rezultat ograničenog i poznog industrijskog razvoja i brzog prilagođavanja neracionalnom porastu urbanizacije. Proletarijat je mlad, slabo kvalifikovan i podvojen, jer je na veoma različitim stupnjevima obrazovanja i životnog standarda. Seljaci, uz prirodna odstupanja zavisno od zemlje koja je u pitanju, trpe dvostruki pritisak: starih zemljoposedničkih oligarhija i novog poljoprivrednog kapitalizma, a nemaju istinsku revolucionarnu svest, uz izuzetne koji su poznati.

Nesrazmerna rasprostranjenost srednjih slojeva (ovaj naziv nam je, usled toga što je precizniji, prihvatljiviji od uobičajenog: srednja klasa) potiče od nagle urbanizacije koja nije primerena ekonomskom razvitku ovih zemalja. Navešćemo kao primer da udeo gradskog stanovništva u Argentini iznosi 78,9%, u Urugvaju 79,9, u Čileu 74,2, u Venecueli 74,9, dok u Meksiku otpada na 58,7, u Brazilu na 47,6, u Boliviji na 29,3 i u Hajitiju jedva dostiže 17,3%.[1]

Ovi srednji slojevi — koje čine službenici iz privatnog sektora, državni činovnici, slabo plaćeni profesionalni radnici, stručnjaci sa nesigurnom budućnošću, nastavno osoblje, studenti, zanatlije, sveštenici, sitni trgovci i industrijalci, putujući prodavci i bezbrojne vrste posrednika, snabdevači, taksisti, prevoznici i učesnici u mnogobrojnim aktivnostima, uključujući i veliki deo pripadnika oružanih snaga — kolebaju se između težnji ka stabilnim demokratskim režimima, privrženosti bogomdanom kaudilju ili socijalističkom cilju, na koji upućuje najsvesniji deo industrijskog proletarijata i rudara, uz podršku mnogih levičarski orijentisanih intelektualaca i studenata, sitnoburžoaskih elemenata i sve širih slojeva seljaštva.

Upravo ovaj deo društva stvorio je pogodan vetar za jedra lađa na kojima su plovili civilni i vojni lideri pre šezdesetih godina, a i »narodnjački« lideri koji su nudili — i još nude — hitno ispunjenje društvenih zahteva i zahteva u pogledu nadnica, koristeći se time kao udicom za pridobijanje narodne podrške, da bi se, kad jednom osvoje vlast, pokazali nesposobnim da reše složene probleme društva potčinjenog interesima oligarhije i buržoazije i moći multinacionalnih kompanija, koje deluju uz neograničenu podršku vladajućeg imperijalizma u tom području.

Narodnjaštvo zamenjuje partije radničke klase ili zauzima njihovo mesto, pošto su ove nesposobne da kanališu nezadovoljstvo masa i da pridobiju snažne delove srednjih slojeva. Premda socijalističko osećanje obično predstavlja jedan od elemenata parola kojima mašu šefovi ili pokreti ovakve vrste, njih na kraju

[1] Podaci Interameričke banke za razvoj.

ipak zanemaruju ili odnarodnjavaju oni što su ih izvikivali, jer moraju da se opredele između kapitulacije pred privilegovanim delovima nacionalnog društva, saveznicima imperijalizma, i obaranja vlasti prouzrokovanog vojnim pobunama, koje neposredno kontroliše severnoamerički Stejt department.

Time se upravo objašnjava procvat i propast najkarakterističnijih narodnjačkih pokreta ovog veka, uključujući i pokret Žetulija Vargasa u Brazilu (1930), Perona u Argentini (1945), Pasa Estensora u Boliviji (1952), pa preko pokreta Arevala u Gvatemali, na izvestan način, Ibanjesa u Čileu, sve do njihovog osujećivanja kao u slučaju peruanske APRE ili Demokratske akcije u Venecueli. Svi narodnjački pokreti, bez izuzetka, dovodili su narode do diktatorskih raspleta ili su prouzrokovali samo uzaludne žrtve.

U ovaj opšti kontekst ulaze ipak političke i revolucionarne formulacije koje osvetljavaju pozadinu složene latinskoameričke stvarnosti. U januaru 1959. godine, na karipskom ostrvu Kubi, odnosi pobedu revolucionarni pokret koji kasnije uspeva da uspostavi socijalističku vlast prkoseći time imperijalističkom kolosu, koji je udaljen samo 90 milja od oslobođene teritorije. Kubanska revolucija doprinela je zaoštravanju borbe širokih slojeva radnika i studenata u zemljama potkontinenta, posebno u Venecueli, Gvatemali, Nikaragvi, Kolumbiji, Peruu, Boliviji i, docnije, u Brazilu, Argentini i Urugvaju, uz učešće seoske i gradske gerile, a ta borba je počela da slabi posle poraza Če Gevare na bolivijskoj visoravni.

U Peruu — i u manjoj meri u Ekvadoru — izbija na površinu 1968. vojna klasa, sa generalom Velaskom Alvaradom na čelu, koja se suprotstavlja severnoameričkom imperijalizmu — nacionalizacijom nalazište nafte i velikih postrojenja multinacionalne kompanije Sero de Pasko (Serro de Pasco) i produbljivanjem procesa agrarne reforme, koji je podrio snagu zemljoposedničke oligarhije. Vojna vlada — sledeći put narodnjaštva — kasnije je, istina, odstupila od svojih pozicija, empirijski je, uostalom dokazano da se oružane snage kolebaju, slično srednjim slojevima — iz kojih potiče veliki deo njihovog komandnog kadra — i da nisu neminovno primorane da brane *status quo*.

Godine 1970. u Čileu se, posle izbora, u okviru tradicionalne igre buržoaske demokratije, nametnula koalicija partija sa radničkom podlogom, koja je nastojala da sa pozicija vlade izvrši duboke promene u privrednim i društvenim strukturama, nacionalizujući bakar i ostala bazična bogatstva, ubrzavajući agrarnu reformu, eksproprišući velike monopole i etatizujući bankarstvo i kredite. Ovaj poduhvat tragično je prekinut i uništena dostignuća na podsticaj Niksonove vlade i na osnovu uputstava koja je dao lično Henri Kisindžer u okolnostima koje su veoma dobro poznate.

## Nove vojne diktature

Kako su socijalističke težnje postajale sve određenije i poprimale sve konkretnije oblike, tako su oligarhije, krupna buržoazija i imperijalizam pribegavali sve drastičnijim sredstvima da bi se obračunali s ovakvim ponovljenim pokušajima. Vojna diktatura uvedena u Brazilu 1964. godine, nakon obaranja predsednika Žoaoa Gulara, bila je prvi u nizu sličnih udara do kojih je došlo u Argentini, Urugvaju i Čileu, koristeći ranije neprimenjivano nasilje, uspostavljajući režime iz kojih su isključene političke partije, zbrisane sindikalne organizacije i nametnuta privredna politika kojom su zaplenjena ili nacionalizovana dobra vraćena multinacionalnim kompanijama, ustupljeno eksploatisanje domaćih bogatstava i službi stranom kapitalu, prekinuta agrarna reforma, a podjarmljena većina stanovništva pod izgovorom da se uspostavlja »društvena tržišna privreda«, a u stvari je time ozbiljno ugrožen životni standard stanovnika, uz osetno smanjenje učešća najamnih radnika u raspodeli nacionalnog dohotka.

Kada je na ovom istom međunarodnom skupu govorio, u okviru rasprave za »okruglim stolom 77«, brazilski sociolog Teotonio doš Santuš istakao je: »Vojna diktatura, zavedena u Brazilu 1964. godine, nakon vojnog udara protiv Žoaoa Gulara, bila je početak ciklusa vojnih udara slične sadržine u ostalim zemljama Latinske Amerike. Ovaj ciklus je započeo kao sukob između desničarskih nacionalista i liberala u Brazilu, prošao je u svom procesu radikalizacije kroz pokušaj desničarskog i parafašističkog korporativizma u Argentini 1966. godine, pod Oganijom, da bi dostigao vrhunac u pinočetističko-fašističkom shvatanju države.«[2]

Svrstavanje latinskoameričkih vojnih hunti među fašističke postalo je opšta pojava, možda usled preteranog pojednostavnjivanja stvari ili pod pritiskom propagande, ali ne čini se da je ovo proizašlo kao rezultat neke temeljnije analize. Fašizam je društvena pojava nastala u nekim evropskim zemljama, posebno u Italiji, Nemačkoj i, u izvesnoj meri, u Španiji, koja se odlikuje vrlo širokim angažovanjem masa srednjih građanskih slojeva i lumpenproletera, organizovanih u partiju, koja ističe demagoške programe u službi monopolskog kapitala; suština ovih partija, predvođenih bogomdanim vođama, jeste ratoborni nacionalizam i totalitarističko shvatanje države.

Filozofske izvore tog »lirskog« nacionalizma srećemo kod Novalisa fon Šlegela i Milera, pa, preko Fihtea, Šelinga i, naročito, Hegela, do Ničea, Gobinaua i Čemberlena. Hegel je rekao da je »država onakva kakva postoji na zemlji, Božanska Ideja«, i stigao je dotle da proglasi da je »država — od Boga u svetu«. Državna volja je, prema tome, najviše načelo, a vladalac je, kao posledica

[2] Theotonio dos Santos, *Brasil: la crisis de la dictadura.*

ovoga, ovlašćen da gazi moral i da ućutkuje savest kada je u pitanju osvajanje vlasti i njeno očuvanje. Fašizam, prema filozofskom imperativu, potpada pod vlast jednog »šefa«, odnosno jednog natčoveka obdarenog magijskim moćima i božanskim nadahnućem. Zbog takve mistifikacije države fašistička privreda teži maksimalnoj kontroli proizvodnje, raspodele i potrošnje dobara. Da bi se nametnuo iznad narodnih snaga, fašizam mora da angažuje, pomoću sredstava finansijskog kapitala, društvene klase koje se nalaze po strani i grupe koje ugrožava kapitalistička kriza, a koje se oduševljavaju ekshibicionizmom velikih fašističkih talasanja.

Diktature na jugu Latinske Amerike ne raspolažu društvenom bazom u masama, nisu uspele da osnuju partije koje bi im služile kao sredstvo povezivanja sa stanovništvom i primjenjivanja privredne politike »slobodnog preduzeća«, koja je doktrinarno oprečna klasičnim principima fašizma. Vojne snage, same po sebi, ne mogu zameniti fašističku partiju, pošto je njihov društveni sastav masovno proleterski i radnički, na nižim stepenicama, i buržoaski ili iz srednjih slojeva u komandnom kadru. Jedino što približava predstavu latinskoameričkih vojnih diktatura sa fašističkim režimima jeste primena nasilja u ogromnim razmerama, korišćenje neljudskih metoda, kao što su mučenje, genocid podjarmljenih naroda i velika represivna brutalnost. Da li je to dovoljno za takvo poistovećivanje? Smatramo da nije, te da diktature ove vrste pre treba svrstati u »vojni terorizam«[3] ili, u krajnjem slučaju, prihvatiti definiciju »neofašizma«, nego ih izjednačavati sa klasičnim evropskim fašizmom, budući da nije reč jedino o semantičkom problemu nego i o teorijskom shvatanju, a pogrešna primena teorije može dovesti do potpunog neuspeha u praksi.

## Karakter revolucije

Sadašnja ideološka rasprava u Latinskoj Americi nije posvećena, kao u razvijenijim zemljama, značaju demokratije i prihvatanju pravila izborne igre od strane radničkih partija, nego ulozi domaćih buržoazija u naporima za oslobođenje.

Ova teorijska rasprava bila je najživlja u Čileu, u kome Socijalistička partija zastupa liniju »radničkog fronta«, a Komunistička partija podržava ideju »fronta za nacionalno oslobođenje«.

Za socijaliste su se domaće buržoazije, zbog njihove slabosti, njihovog raznorodnog sastava i njihove potčinjenosti interesima oligarhija, s jedne, i imperijalizma, s druge strane, pokazale kao nesposobne da učestvuju, odano i dosledno, u borbi za nacionalnu nezavisnost i za privredni razvitak. Prema komunistima, naprotiv,

---

[3] Ova tema je obrađena u mojoj knjizi *Terrorismo castrense ou facismo colonial*, objavljenoj u Lisabonu 1977.

samo se uz podršku buržoazije mogu pokupiti dovoljne snage za suprotstavljanje imperijalizmu i za podsticanje revolucionarnih promena.

Brazilac Eliu Žaguaribe[4] veoma dobro opisuje protivrečnosti koje postoje između buržoaske klase i njenih individualnih interesa, u odnosu na nacionalne vrednosti. »Sa malobrojnim izuzecima — kaže on — ona je sledila put svojih interesa, pre nego svojih vrednosti. U ovoj konjunkturi je razrešen potencijalni sukob između domaće latinskoameričke buržoazije i multinacionalne superkorporacije. Privrženost superkorporacijama se pretvorila, za latinskoameričku domaću buržoaziju, u najlakši i najsigurniji put da se izbegnu rizici koje je osećala (i grubo precenjivala) od neposredno predstojećeg opšteg podruštvljavanja. Uglavnom su se preduzimale mere pripajanja, udruživanja i slične, tako da su se na kraju najveći latinskoamerički industrijalci, na raznim stepenima lokalne autonomije, pretvorili u sitne partnere velikog međunarodnog kapitalističkog sistema, sa SAD na čelu.«

Za čileanske socijaliste — a ovo je osnova teorije »radničkog fronta« — krah domaćih buržoazija opravdava autonomno-rukovodeću ulogu koju mora da preuzme na sebe proletarijat, i njegovo delovanje u svojstvu centralne snage društveno-političkog bloka okupljenog oko ideje izgradnje novog društva. Nije reč o odbacivanju konkretnih saveza ili taktičkih kompromisa sa buržoaskim partijama — na primer, sa Demohrišćanskom strankom — nego o tome da se dâ prioritet strateškom savezu narodnih partija i partija radničke baze, koje predstavljaju interese radnika i srednjih slojeva, kvantitativno odlučujućih, kao što smo već izložili.

Nije reč, u svakom slučaju, o običnoj propagandnoj paroli, već o potvrđivanju političkog plana zasnovanog na ekspanzivnoj snazi proletarijata, radnika uopšte i srednjih slojeva, koji moraju biti uključeni u akciju. Srednja rešenja, ograničene demokratije ili demagoško narodnjaštvo, dokazala su svoju neefikasnost u ovoj sredini. Nasuprot tome, kubanska revolucija, s jedne strane, i tri godine vladavine čileanskog Narodnog jedinstva, koja se oslanjala na Socijalističku i Komunističku partiju, s druge, pokazali su doslednost ljudi i pokreta što su bili povezani sa takvim istorijskim iskustvima. Nije posredi teoretisanje o hegemoniji radničkih partija, već o ostvarivanju te hegemonije i časnom iznalaženju načina za primenu jednog valjanog političkog projekta.

## Imperijalizam i demokratija

Brojna sredstva informisanja kojima raspolaže imperijalizam otkrila su potencijalno postojanje ovakvih revolucionarnih snaga, koje sada, u slučaju Nikaragve, poprimaju vid Sandinističkog

[4] Helio Jaguaribe, *Crisis y alternativas de América Latina: reforma o revolucion*, Paidos, Argentina, 1972, str. 47—74.

fronta oslobođenja i koje mogu da se pojave u drukčijim vidovima u doba revolucionarnih konjunktura koje će istorija nastaviti da stvara.

Pošto se iscrpla formula terorističkih vojnih diktatura, do čijeg je opadanja došlo usled raznih činilaca, među njima i samog međunarodnog prestiža Bele kuće angažovane na licemernoj odbrani »ljudskih prava«, severnoamerički Stejt department namerava da narodima potkontinenta delimično obnovi senku nekakve demokratije, koja neće predstavljati opasnost za investicije inostranog kapitala. To je ono što je nazvano »mogućom demokratijom«, to jest ograničena demokratija u kojoj mogu da vladaju civili, računajući na trpeljivost oružanih snaga i uz izričito isključenje »marksističkih« partija ili elemenata osumnjičenih da teže revolucionarnom prevratu.

Takav pokušaj bi omogućio vladu zasnovanu na Balbinovim radikalima i desničarskim elementima peronizma u Argentini, ili vladu APRA, udruženu sa pripadnicima vojske Moralesa Bermudesa, u Peruu, ili vladu demohrišćana, uz učešće desničarskih radikala i socijalista, u Čileu, ili kombinaciju »belih« i »crvenih«[5] u Urugvaju, ali uz isključivanje velikih narodnih pokreta koji bi se pretvorili u posmatrače ovog, navodno demokratskog, procesa. Projekt razmatra i mogućnost humanizacije sadašnjih diktatura, posebno brazilske, kojoj bi se oprala fasada, ne bi li postala prihvatljivija u međunarodnim razmerama.

Još jednom smo svedoci toga kako se domaće buržoazije prilagođavaju zahtevima ili željama imperijalizma i aktivno učestvuju u ostvarivanju ovakvih planova.

Narodi ne mogu prihvatiti imperijalističku »velikodušnost« i moraju zahtevati potpunu primenu demokratskih sloboda, budući da se ograničena demokratija pretvara, i to lako, u predvorje ponovnog zapadanja u terorizam. Borba za ponovno zadobijanje širokih demokratskih prava ugrađena je u revolucionarni proces što vodi ka socijalizmu kao neprekidna zakonomernost, te radnici, kao ni njihove predstavničke partije, ne mogu upasti u »klopku« trpeljivosti prema političkim krivotvorenjima usmerenim ka uništenju ili kočenju narodne snage koja je u usponu.

U sadašnjem trenutku u Latinskoj Americi se pripremaju razni manevri usmereni na održavanje uslova privredne zavisnosti, ali uz simuliranje obnavljanja demokratije. Još jednom će domaće buržoazije ići naruku igri koju nameću strane kompanije i impe-

---

[5] Neposredno nakon donošenja Ustava, 1830. godine, kojim je u Urugvaju proglašena republika, počeo je period krvavih građanskih ratova između »bele« i »crvene« frakcije. Prva se identifikovala sa interesima sela, a druga je zastupala gradske interese. »Crveni« odnose prevlast koju su držali punih devedeset godina, do izbora 1958, kada pobedu odnose »beli«, to jest Nacionalna partija — sadašnja vladajuća većina u zemlji. — Prim. prev.

rijalizam; takođe će biti težnji da se ti manevri olakšaju, pod izgovorom neodvajanja od konkretnog političkog toka. Upravo zbog toga je potrebno jasno istaći da ne postoji nesaglasnost između neograničene odbrane stvarne demokratske slobode — sa opcijama za sve uključene strane — i političkog projekta preobražaja društva u funkciji istorijskog interesa većina.

## Terorističke diktature i nesvrstanost

Uticaja na pokret nesvrstanosti ima i pojava terorističkih diktatura u zemljama Latinske Amerike koje su slabo razvijene.

Kao što je jugoslovenski predsednik Tito na nedavnoj Konferenciji ministara spoljnih poslova nesvrstanih zemalja, održanoj u Beogradu od 25. do 30. jula 1978. rekao, taj pokret je od samog početka predstavljao »veliku moralnu snagu«. Rekao je i to da je »po svojoj prirodi politika nesvrstanosti orijentisana protiv imperijalizma, neokolonijalizma, rasizma i protiv svih drugih oblika strane dominacije i eksploatacije«.

Otuda treba obavezno onemogućiti svako prisustvo na tribinama nesvrstanih predstavnikâ latinskoameričkih diktatura, uprkos tome što se oni služe, i služiće se teorijom po kojoj legitimno predstavljaju slabo razvijene države i da, prema tome, dele nemire i probleme svih relativno slabih zemalja.

Nesvrstanost, kad se ima na umu njena »moralna snaga«, pružala je diktatorima mogućnost da razbiju međunarodno okruženje koje ih sputava i da se »druže« sa predstavnicima velikog broja cenjenih država, te bi to objektivno išlo u račun svirepim tiranijama potkontinenta. S druge strane, u prirodi je diktatorskih režima Latinske Amerike njihova zavisnost od imperijalizma, kao i čvrste veze sa velikim finansijskim konzorcijumima kapitalizma. Opšta orijentacija nesvrstanosti sukobljava se, dakle, direktno sa suštinom latinskoameričkih vojnih diktatura.

Prema tome, pokret nesvrstanosti mora drastično odstraniti ove diktature i optužiti ih kao sluge jednog od velikih političko-vojnih blokova koji se bore za prevlast u svetu i ne sme dopustiti da bude poveden željom za ostvarivanjem principa »univerzalnosti« politike nesvrstavanja, i to bez prethodne analize konkretnih situacija u zemljama u kojima vlade koje je nametnuo imperijalizam surovo ugnjetavaju narod.

Takvo opredeljenje se čini neizbežnim u bliskoj budućnosti. Tačno je da se nerešeni privredni problemi tiču celog sveta, ali je isto tako tačno da je takve probleme nemoguće rešiti pribegavajući, između ostalog, i podjarmljivanju naroda. Samo uklanjanje latinskoameričkih vojnih diktatura omogućiće da ti narodi pronađu put ka normalnom zajedničkom životu i oblike kojima će pristupiti menjanju svojih privrednih i društvenih struktura.

Svaka pomoć koja se pruži vojnim režimima pretvara se, u krajnjoj liniji, u usporavanje nužnog oslobođenja. Obezbeđivanje mogućnosti da se prekine izolovanost u kojoj se nalaze biće uvek podrška privilegovanim manjinama zemlje i interesima multinacionalnih kompanija. S gledišta međunarodnog morala to izgleda neodrživo.

## Veliki ciljevi

Niko ne može dati nepogrešiv »recept« kako latinskoamerički narodi da nametnu socijalistička društva, no ipak je moguće kod svih njih zapaziti opštu tendenciju ka socijalizmu. Ta tendencija se izrazila u jednoj uspešnoj socijalističkoj revoluciji, u slučaju Kube, iznenadno prekinutom revolucionarnom procesu, kao što se to desilo u Čileu, i u gerilskom ili drugim borbama koje su vođene u znaku isticanja ekonomskih, demokratskih ili, jednostavno, političkih zahteva.

Međunarodna solidarnost je igrala i igra značajnu ulogu u svim tim borbama, i ona pruža snažnu podršku unutrašnjim akcijama koje se organizuju u svakoj zemlji. Ali ostaje van svake sumnje to da su sami narodi pozvani da na svojim teritorijama nametnu željena rešenja. Pouke izvučene iz drugih iskustava u svetu ne mogu se mehanički koristiti i svaki narod mora da pronađe sopstveni put u socijalizam.

Preterana eksploatacija, nametnuta latinskoameričkim radnicima od strane sadašnjih vojnih diktatura, i sve veće osiromašenje srednjih slojeva nalaze već odgovor u aktivnom otporu terorističkim metodama koje vlast primenjuje. Ali ne izgleda verovatno da će se domaće buržoazije, iz ranije navedenih razloga, pridružiti časno i čvrsto nekom programu konkretnih strukturnih »promena«. Proletarijat ovih zemalja, čak i kada se ima na umu njegova relativna raznorodnost, uz podršku ostalih društvenih slojeva u opadanju, posebno seljaštva i srednjih slojeva, pozvan je da predvodi akcije za ostvarivanje socijalističkog projekta. Ova »strateška« analiza, koju čileanski socijalisti nazivaju »radničkim frontom«, ne isključuje druge »taktičke« saveze, privremene kompromise, specifične političke saveze i sve vrste sporazuma sa delovima buržoazije, pa čak i sa buržoazijom u celini.

Ostajemo čvrsto pri tome da nije reč o prihvatanju starih shema i olakom parolaštvu, već o uzimanju u obzir odgovarajućih posledica političkog i društvenog ponašanja klasa, o čemu su domaće buržoazije Latinske Amerike imale više puta priliku da se izjasne.

Istorijske okolnosti i politička praksa potvrđuju vodeću ulogu radničke klase i nameću hitno stvaranje širokog društvenog fronta koji će uspeti da ponovo uspostavi demokratiju i da izgradi socijalizam.

K. A. Čehutov

# Socijalističke države i preobražaj međunarodnih ekonomskih odnosa

U složenom i protivrečnom spletu savremenog međunarodnog života uporno probija sebi put značajna progresivna tendencija: prelazak sa politike »hladnog rata«, napetosti i konfrontacije na afirmaciju kursa na detant, na normalizovanje i svestrani razvoj novih, ravnopravnih odnosa i saradnje među državama i narodima. Nastanak i neprekidno jačanje ove tendencije temelje se na dubokim promenama u svetu, koje su povezane, pre svega, sa porastom moći i međunarodnog autoriteta zajednice socijalističkih država, sa velikim uspesima međunarodnog radničkog pokreta i snaga nacionalnog oslobođenja.

Širok pokret za menjanje postojećeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa sastavni je deo svetske tendencije ka ostvarivanju progresivnih promena. Poslednjih godina na svim visokim međunarodnim forumima, počev od OUN i njenih institucija, zatim na savetovanjima vlada i konferencijama nevladinih organizacija, pokretani su i ovi problemi. U živim, pa i oštrim diskusijama što su vođene na različitim međunarodnim forumima priznavana je redovno činjenica da je današnji sistem međuna-

rodnih ekonomskih odnosa formiran u periodu kolonijalizma i prvih godina posle drugog svetskog rata, kada je u svetskoj ekonomici dominantne pozicije zauzimao uski krug imperijalističkih država. Sistem trgovinskih, devizno-finansijskih i drugih međunarodnih ekonomskih odnosa koji je tada izgrađen imao je za cilj učvršćivanje privilegija ove grupe država nauštrb interesa ostalih zemalja i naroda sveta.

Danas je postala potpuno očigledna protivrečnost postojećeg sistema spoljnih ekonomskih veza u odnosu na potrebe razvoja svetske ekonomske razmene. Delovanje ovog sistema izazvalo je najveće potrebe u spoljnoj trgovini i dezorganizaciju devizne sfere, oštru, nekontrolisanu inflaciju i znatnu neiskorišćenost proizvodnih kapaciteta u svetskoj kapitalističkoj privredi. Cene su na svetskom kapitalističkom tržištu u periodu od 1973. do 1976. porasle za 92,7%, što znači da su se gotovo udvostručile za svega četiri godine. Prosečan godišnji porast ovih cena iznosio je 17,8 prema 2,5% u prethodnoj deceniji. Pri tom se tempo povećanja realnog obima robne razmene nije povećavao. On je čak opao od 9 na 6% godišnje, to jest za jednu trećinu u razmatranim periodima.[1]

Današnji sistem međunarodnih ekonomskih odnosa ne samo što ne obezbeđuje svim zemljama zdrav, stabilan i izbalansiran porast njihovog spoljnotrgovinskog prometa i poboljšanje drugih ekonomskih odnosa nego većini zemalja ne pruža jednake mogućnosti za korišćenje preimućstva međunarodne podele rada. Mnogim zemljama u razvoju nanosi se naročito velika šteta zbog otežavanja uslova trgovine i smanjenja prihoda od izvoza, porasta deficita njihovih platnih bilansa i ogromnog povećanja zaduženosti u inostranstvu. Transnacionalne korporacije nastavljaju i jačaju eksploataciju prirodnih, ljudskih i finansijskih izvora oslobođenih zemalja. Jedva da je moguće izračunati sve gubitke zemalja u razvoju u različitim oblastima svetske kapitalističke privrede. Na ogromne razmere ovih gubitaka ukazuju dobro poznate ocene da oslobođene zemlje svake godine gube najmanje 50 do 100 milijardi dolara u korist razvijenih kapitalističkih država.[2] Mehanizam diskriminacije svetske kapitalističke privrede uperen je i protiv socijalističkih država. Određeni krugovi u razvijenim kapitalističkim zemljama pokušavaju da postavljanjem raznih trgovinskih, devizno-finansijskih i drugih ekonomskih uslova socijalističkim državama vrše na njih određen pritisak i da se čak mešaju u njihove unutrašnje poslove. Uz to, krizni potresi svetskog kapitalističkog tržišta negativno deluju i na spoljne ekonomske veze socijalističkih država, usporavaju razvoj njiho-

---

[1] IMF »Annual Report 1977«, Washington, 1977, p. 9.

[2] »Reshaping the International Order. A. Report of the Club of Rome«, New York, 1976, p. 16.

vih trgovinskih i ekonomskih odnosa sa zemljama u razvoju i sa razvijenim kapitalističkim državama.

Za očuvanje danas važećeg sistema međudržavnih ekonomskih odnosa ne mogu biti zainteresovani ni narodi razvijenih kapitalističkih država. Oni snažno osećaju na sebi teret ekonomske, devizno-finansijske, energetske i sirovinske krize, koja sobom donosi pad proizvodnje, masovnu nezaposlenost i smanjenje prihoda radnih ljudi. Borba širokih slojeva stanovništva u ovim državama za socijalni progres nespojiva je sa sistemom međunarodnih ekonomskih odnosa koji se zasniva na ignorisanju interesa drugih zemalja, a , što je još gore, i na ugnjetavanju i pljačkanju naroda tih zemalja. Ovakav sistem međunarodnih odnosa predstavlja prepreku demokratizaciji političkih institucija u razvijenim kapitalističkim državama i ugrožava sigurnost njihovih naroda i njihovu sutrašnjicu. Sve to ukazuje na nasušnu potrebu odlučnog preobražaja postojećih međunarodnih ekonomskih odnosa u kojima manjina zemalja i njihove transnacionalne korporacije raspolažu ogromnim privilegijama i koriste ih u cilju diskriminacije i eksploatacije većine zemalja sveta.

U prvim redovima borbe za preobražaj današnjeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa nalaze se moćne snage našeg vremena koje su oličenje svetskog političkog, socijalnog i ekonomskog progresa. Zemlje socijalističke zajednice u predstojećem preobražaju vide jedan od osnovnih zadataka svoje spoljne politike, a njegovo dosledno ostvarivanje shvataju kao neophodnu pretpostavku ozdravljenja cele oblasti svetskih ekonomskih odnosa. U deklaraciji država članica Varšavskog ugovora, usvojenoj u Bukureštu novembra 1976. godine, ističe se da se ove države »zalažu za preobražaj međunarodnih ekonomskih odnosa na pravednoj demokratskoj osnovi, na principu ravnopravnosti svih država, velikih i malih, socijalističkih i kapitalističkih, razvijenih i onih u razvoju«.[3]

Međunarodni radnički i komunistički pokret poklanja veliku pažnju temeljnoj promeni svetskih ekonomskih odnosa. Već od trenutka svog nastanka, sredinom prošlog veka, organizovani pokret radničke klase i njegov napredni deo, pristalice naučnog socijalizma, nisu odvajali borbu za socijalno oslobođenje u pojedinim zemljama od borbe za oslobođenje drugih zemalja i naroda od ugnjetavanja i eksploatacije drugih. Poznato je koliko je važno mesto u aktivnosti vođa svetskog proletarijata, Karla Marksa, Fridriha Engelsa i V. I. Lenjina, zauzimala razrada nacionalnog i kolonijalnog pitanja. Nastavljajući ove tradicije, Konferencija komunističkih i radničkih partija Evrope, održana u junu 1976. u Berlinu, istakla je da je preuređivanje međunarodnih ekonomskih odnosa jedan od akutnih problema koji ima ogroman značaj za

[3] »Pravda«, 27. novembra 1976.

narode Evrope i celog sveta. Učesnici Berlinske konferencije su izjavili da »demokratizacija međunarodnih ekonomskih odnosa i razvoj međunarodne saradnje, na osnovama ravnopravnosti i koristi za sve narode predstavljaju važne ciljeve u borbi za stvaranje međunarodne zajednice slobodne od imperijalizma i neokolonijalizma, u kojoj će moći da se prevazilaze ogromne disproporcije između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju i koja će se temeljiti na potpunoj nezavisnosti svake nacije i na njenom aktivnom učešću u rešavanju problema čovečanstva«.[4]

Aktivni učesnici borbe za ukidanje današnjeg neravnopravnog i diskriminatorskog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa su zemlje u razvoju okupljene u pokretu nesvrstanih država, Organizaciji afričkog jedinstva i različitim ekonomskim organizacijama koje su osnovale oslobođene zemlje. Većina ovih zemalja sa sve većom odlučnošću brani, u okršajima sa imperijalizmom, svoja politička i ekonomska prava. One teže ka tome da podignu nivo socijalnog, ekonomskog i kulturnog razvitka svojih naroda.

Pokret nesvrstanih, koji obuhvata većinu mladih nezavisnih država Azije, Afrike i Latinske Amerike, postao je jedan od važnih činilaca svetske politike. Konferencija ministara spoljnih poslova nesvrstanih zemalja, koja je nedavno završila svoj uspešan rad u Beogradu, predstavlja novu etapu u daljem progresivnom razvoju pokreta nesvrstanih. Ovaj pokret ima velike zasluge u borbi za mir, bezbednost, detant i saradnju na ravnopravnoj ososnovi. Napori pokreta nesvrstanih usredsređeni su na borbu za jačanje političke nezavisnosti i ekonomske samostalnosti, a protiv imperijalizma, kolonijalizma, neokolonijalizma i svih oblika dominacije i eksploatacije. Postizanje ovih ciljeva tesno se povezuje sa programom uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka, koji je predložio pokret nesvrstanih. Kao središnja tačka programa istaknut je zahtev za odlučnom promenom sistema odnosa koji je na snazi u svetskoj kapitalističkoj privredi. »Šefovi država i vlada nesvrstanih zemalja — zapisano je u ekonomskoj deklaraciji V konferencije šefova država i vlada nesvrstanih zemalja u Kolombu 1976. godine — izražavaju čvrsto uverenje da ništa, osim potpunog preuređenja postojećih međunarodnih ekonomskih odnosa, neće obezbediti delotvorno rešavanje svetskih ekonomskih problema, a naročito ekonomskih problema zemalja u razvoju.«[5]

Usled nasušne zainteresovanosti ogromne većine zemalja savremenog sveta za stvaranje novog mehanizma svetskih privrednih veza, zahtevima za dubokim preobražajem današnjih međunarod-

---

[4] »Komunist«, M., 1976, No 10, str. 30.

[5] »Ekonomičeskaja deklaracija V Konferenciji glav gosudarstv i praviteljstv neprisoedinivšihsja stran«, razdel V, I.

nih ekonomskih odnosa pridaje se antiimperijalistički, opštedemokratski karakter. Značaj i važnost progresivnih odluka VI i VII specijalnog i XXIX redovnog zasedanja Generalne skupštine OUN i drugih međunarodnih dokumenata upravo je u tome što je u njima ispoljen antiimperijalistički i opštedemokratski pristup istorijskom procesu promena u svetskoj ekonomici. O tome jasno svedoče dokumenti kao što su Deklaracija i Program akcije za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka, Povelja o ekonomskim pravima i obavezama i dužnostima država, Razvoj i međunarodna ekonomska saradnja i drugi koji su usvojeni u OUN i njenim institucijama na inicijativu zemalja u razvoju, a uz podršku socijalističkih država. Očigledno, danas su kvantitativne i kvalitativne karakteristike svetske ekonomike takve da je za njen dalji stabilan razvoj potreban novi sistem međunarodnih odnosa koji će voditi računa o zakonitim potrebama svih zemalja i podsticati, kako se ističe u Povelji o ekonomskim pravima i dužnostima država, »saradnju na osnovu uzajamne koristi i jednakih preimućstava za sve miroljubive države, nezavisno od političkog, ekonomskog i društvenog sistema«.[6]

Pri ocenjivanju sadašnjeg postavljanja problema preuređivanja međunarodnih ekonomskih odnosa neminovno zapažamo nove, principijelno nove osobenosti koje odlikuju sredinu sedamdesetih godina. Ove osnovne karakteristike svode se, uopšte uzev, na to da je, prvo, neophodno radikalno i istovremeno preuređivanje celog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa. Njime mora biti obuhvaćena vodeća sfera svetskih privrednih veza (trgovina, devizno-finansijski odnosi i drugo), a ono, u isto vreme, neizbežno zadire, mada u različitom stepenu, u interese osnovnih grupa država — učesnika svetske privrede. Drugo, dosledno i duboko preuređivanje međunarodnih ekonomskih odnosa postalo je ne samo neophodan već i realan zadatak. Izvršavanje ovog zadatka došlo je na dnevni red, to zahteva dalji razvoj svetske ekonomike.

Neophodnost i mogućnost odlučnih promena svetskog sistema ekonomskih veza nisu se nametnule slučajno niti pod uticajem sticaja nekih izvanrednih okolnosti, kratkoročnih i prolaznih. Taj proces ima duboke korene i sazrevao je veoma dugo. Razumevanje istorijskog porekla date pojave ne znači, naravno, negiranje uloge događaja iz prve polovine sedamdesetih godina. Energetska, sirovinska, prehrambena i devizno-finansijska kriza u kapitalističkoj ekonomici znatno su podstakle razvoj procesa i doprinele tome da se on ispolji u naročito zaoštrenom obliku. Međutim, unutrašnji sadržaj ovog procesa činile su dugotrajne tendencije koje su dovele do korenitog preokreta u svetskoj privredi. Kakve su te tendencije koje su se jasno ispoljile sredinom sedamdesetih godina?

---

[6] UN General Assembly Resolution 3281 (XXIX), Preamble.

 

Uslovno ih možemo podeliti na društvene i ekonomske.

Počećemo od osnovnih društvenih tendencija u razvoju svetske privrede i svetskog tržišta. Njih karakteriše, prvo, nezadrživo širenje u međunarodnim razmerama socijalističkog načina proizvodnje. Okolnost da je socijalizam izišao iz okvira jedne zemlje i da je stvoren ceo sistem socijalističkih država omogućila je nastanak i brz razvoj svetske socijalističke privrede. Drugo, pokušaji kapitalizma da se prilagodi novim uslovima ne dovode do njegove stabilizacije kao društvenog sistema. Opšta kriza kapitalizma neumoljivo se pojačava. U govoru na Jedanaestom kongresu Saveza komunista Jugoslavije predsednik SKJ i predsednik SFRJ Josip Broz Tito je istakao da se kriza kapitalizma produbila i zaoštrila, i to u svim sferama i da je postala kriza sistema u punom smislu te reči.[7] Tokom opšte krize kapitalizma dolazi do daljeg sužavanja geografskih granica i jačanja unutrašnjih antagonizama svetske kapitalističke privrede. Zemlje u razvoju koje se nalaze u njenim okvirima izvojevale su samostalniju ulogu i istupaju kao grupa država suprotstavljena industrijski razvijenim kapitalističkim zemljama.

Uzajamno delovanje ovih tendencija uslovilo je, sredinom sedamdesetih godina, i znatne promene u društvenoj strukturi svetske privrede. U njenom socijalističkom delu nastavljen je stabilan rast ekonomskih potencijala. U periodu od 1971. do 1977. godine u svetskoj socijalističkoj privredi industrijska proizvodnja porasla je za 73%, dok se u svetskoj kapitalističkoj privredi ona povećala samo za 27%.[8] Zahvaljujući tempu rasta koji je brži od onoga u kapitalističkim zemljama, udeo socijalističkih zemalja u svetskoj proizvodnji industrijskih proizvoda 1976. godine bio je veći od 40%.[9] Jezgro svetskog socijalističkog privrednog sistema čine zemlje-članice SEV, koji objedinjuje većinu socijalističkih zemalja i koji pokriva oko 82% industrijske proizvodnje svih socijalističkih država i otprilike trećinu svetske industrijske proizvodnje.[10]

Dalje jačanje pozicija SEV-a u svetskoj privredi u tom periodu ogledalo se u porastu broja zemalja učesnica i jačanju njihove ekonomike, a i u intenzivnijoj ekonomskoj saradnji među zemljama socijalističke zajednice. Danas je stožer saradnje postala socijalistička ekonomska integracija koja se zasniva na kompleksnom programu daljeg produbljivanja i jačanja saradnje i razvoja socijalističko-ekonomske integracije zemalja SEV-a, koji je usvojen 1971. godine. Svesnim usmeravanjem planske internacionalizacije proizvodnje zajednički se osvajaju prirodni resursi, zajed-

---

[7] »Pravda«, 21. juna 1978.

[8] »Mirovaja ekonomika i meždunarodnie otnošenija«, 1978, No. 8, str. 151. Priloženie, str. 3.

[9] CSU SSSR *Narodnoe hozjajstvo SSSR za 60 let*, M., 1977, str. 35.

[10] Isto.

nički se izgrađuju krupni industrijski kompleksi s ciljem zadovoljavanja potreba svih učesnika. Kooperacija između preduzeća i celih grana industrije zemalja socijalističke zajednice je utemeljena na dugoročnoj osnovi. Važan korak u tom pravcu predstavlja prihvatanje na ovogodišnjem 32. zasedanju SEV-a dugoročnih namenskih programa saradnje u oblasti energije, goriva i sirovina, poljoprivredne proizvodnje i prehrambene industrije, a takođe i u oblasti mašinogradnje — za razdoblje do 1990. godine. Osnovni je cilj mera predviđenih ovim programima zadovoljavanje ekonomski zasnovanih potreba industrije u energiji, gorivu i sirovinama, potreba stanovništva u prehrambenim proizvodima, a svih privrednih grana u sredstvima za proizvodnju i tehnologiju na visokom tehničkom nivou.

Uporedo sa povećanjem proizvodnje i sve većim produbljivanjem saradnje postoji još jedan faktor jačanja međunarodnih pozicija zemalja članica SEV-a, a to je stalni porast njihovih ekonomskih veza sa drugim zemljama. Tako je, na primer, trgovinski promet članica SEV-a sa razvijenim kapitalističkim zemljama i zemljama u razvoju dobio veoma velike razmere. Samo u 1977. godini iznosio je otprilike 67 milijardi obračunskih rubalja.[11] Socijalističke države su još jednom potvrdile da su značajan i pouzdan partner u međunarodnoj ekonomskoj razmeni. Svi ovi faktori, uzeti zajedno, doprineli su izlasku socijalističke zajednice na nova područja u takmičenju socijalizma sa kapitalizmom, kao i jačanju njenog uticaja na svetsku ekonomiku. U svetskoj kapitalističkoj privredi prva polovina sedamdesetih godina bila je u znaku najdublje krize u celom posleratnom razdoblju. Kriza je istovremeno obuhvatila i proizvodnju i promet, proširila se na centre svetske kapitalističke privrede i na njihovu periferiju. Veoma veliki potresi sredinom sedamdesetih godina pokazali su da mnogobrojna obećanja i projekti za »ozdravljenje« kapitalizma i za stvaranje, na njegovoj osnovi, »društva opšteg blagostanja« ne počivaju na realnom tlu. U sukobu sa stvarnošću razbijen je mit o tome da je savremeni kapitalizam tobože sposoban da se spase krize. Tih godina zaoštrile su se međuimperijalističke protivrečnosti, a borba između zemalja u razvoju i razvijenih kapitalističkih država dostigla je do tad neviđeni stepen usijanja.

Nacionalnooslobodilački pokret postigao je suštinske uspehe u borbi protiv imperijalizma, koji su predstavljali osnovu za otpočinjanje kvalitativnog preokreta u odnosima između zemalja u razvoju i razvijenih kapitalističkih država. Taj preokret je u određenoj meri bio povezan sa izvesnim povećanjem uloge oslobođenih zemalja u svetskoj kapitalističkoj privredi. Od 1970. do 1977. godine udeo ovih zemalja u unutrašnjem bruto proizvodu

[11] »Pravda«, 30. juna 1978.

porastao je sa 15,3 na 17,7%, s tim što je u industriji taj procenat iznosio od 12,6 do 14,7%.[12] Još primetnije promene su nastupile na svetskom kapitalističkom tržištu. Udeo zemalja u razvoju povećan je tih godina i u izvozu roba od 19 na 28%, a u deviznim rezervama od 20,3 na 42,1% u celom kapitalističkom svetu.[13] Prvi put su zemlje u razvoju počele redovno i otvoreno da se pojavljuju kao krupni izvoznici kapitala u razvijene kapitalističke države, međunarodne finansijske institucije i na tržištima evropskih deviza. Od 1972. do aprila 1977. zemlje OPEC-a investirale su u SAD više od 31 milijarde dolara, u zemlje Zapadne Evrope 41 milijardu dolara, a oko 10 milijardi dolara deponovano je u međunarodne finansijske institucije. Iznos depozita zemalja OPEC-a na tržištu evropskih valuta stalno je svih tih godina povećavan, da bi u 1976. godini dostigao 45,2 milijarde dolara.[14]

Na ovakav preokret veliko dejstvo su imali jačanje političke nezavisnosti i snaženje nacionalne privrede oslobođenih zemalja i, što je naglavnije, njihova promenjena politika prema razvijenim kapitalističkim državama. Dok su ranije zemlje u razvoju vodile borbu za ostvarivanje važnih, ali pojedinačnih ciljeva (na primer, kontrola nad dobiti i nad cenama pojedinih sirovina), sada su one počele da se zalažu za preuređivanje celokupnog sistema međunarodne kapitalističke podele rada. Samim tim, sadašnja etapa odnosa između zemalja u razvoju i razvijenih kapitalističkih država odlikuje se globalnim sukobima interesa. Druga nova karakteristika, što je poslednjih godina došla do punog izražaja, jeste odustajanje od spontanih akcija. Ranije su preovlađivali sukobi između jedne ili nekoliko oslobođenih zemalja sa jednom ili nekoliko imperijalističkih država. Danas je sve više ispoljena težnja zemalja u razvoju da sačine zajednički program zahteva prema svim razvijenim kapitalističkim državama, kao, recimo, na Pariskoj konferenciji o ekonomskoj saradnji. Jedna od karakteristika savremene konfrontacije između zemalja u razvoju i razvijenih kapitalističkih država je i ofanzivna politika oslobođenih zemalja. Od odbrambenog stava one su pristupile pokušajima aktivnog delovanja na ekonomske odnose u svetskoj kapitalističkoj privredi. Razotkrivajući osobenosti današnjih odnosa zemalja u razvoju sa razvijenim kapitalističkim državama, generalni sekretar CK KPSS i predsednik Prezidijuma SSSR L. I. Brežnjev u govoru na XXV kongresu KPSS je istakao: »Sada je već jasno da pri sadašnjem odnosu svetskih klasnih snaga oslobođene zemlje mogu potpuno da se suprotstave imperijalističkom diktatu,

---

[12] »Mirovaja ekonomika i meždunarodnie otnošenija«, 1978, No. 8, str. 148, Priloženie, str. 13.

[13] UN »Monthly Bulletin of Statistics«, maj 1978; IMF »Annual Report 1977«, p. 24; IMF »International Financial Statistics«, mart 1978.

[14] »Komunist«, 1978, No. II, str. 88; »Mirovaja ekonomika i meždunarodnie otnošenija«, 1978, No. 8, Priloženie, str. 80.

da se izbore za pravedne, to jest ravnopravne ekonomske odnose«.[15]

Opšti rezultati društvenog razvoja svetske privrede sedamdesetih godina nesumnjivo pokazuju da su napredovanje svetskog socijalizma i duboka kriza u kapitalističkom svetu doveli do daljeg preokreta na međunarodnoj sceni u korist socijalizma. Još je dublji postao nesavladiv proces ugrožavanja dominacije imperijalizma u svetskoj kapitalističkoj privredi i ograničavanja njegovog delovanja na svetsku ekonomiku. Novi uspesi socijalizma u takmičenju dva sistema ne samo da su učvrstili pozicije socijalističkih država u svetskoj privredi već su doprineli i bitnim progresivnim promenama u okviru svetske kapitalističke privrede.

Pogledajmo sada drugu grupu tendencija. Ovde treba ukazati na povećanu ulogu međunarodne razmene u razvoju svetske ekonomike. Pod uticajem internacionalizacije proizvodnje intenziviranje svetskih privrednih veza postalo je karakteristično za sve države u posleratnom periodu, a naročito sedamdesetih godina. Dovoljno je pozvati se na pokazatelj kakav predstavlja eksportna kvota (odnos izvoza roba prema celokupnom bruto proizvodu). Ona je u razvijenim kapitalističkim zemljama i u zemljama u razvoju, uzetim zajedno, porasla sa 9,8% u 1958. na 11,2% u 1970. i na 16,5% u 1976. godini.[16] I pored sve svoje očiglednosti, ovaj pokazatelj ipak ne otkriva potpuno uticaj spoljašnjih veza na unutrašnji ekonomski položaj pojedinih zemalja, na stopu rasta i strukturu njihove proizvodnje, akumulaciju kapitala i potrošnju. Pri sadašnjem nivou međunarodne specijalizacije zastoj u plasmanu ili nabavci određene robe, čak i polufabrikata ili proizvoda koji treba da kompletira drugi proizvod, može stvoriti veće teškoće privredi cele zemlje, iako ta roba, polufabrikat ili proizvod ne zauzimaju značajno mesto u eksportnoj kvoti. Što je veća međunarodna specijalizacija, a nju stimuliše naučno-tehnička revolucija, nacionalna ekonomika postaje sve osetljivija na nepovoljne spoljne uslove.

Dalje, u prvoj polovini sedamdesetih godina postalo je vidno ne samo pojačavanje svih svetskih privrednih veza već i određene promene u geografskoj strukturi međunarodne ekonomske razmene. U obimu svetske trgovine bilo je primetno smanjenje udela razvijenih kapitalističkih država i odgovarajuće povećanje učešća drugih grupa država — zemalja u razvoju i socijalističkih zemalja. U porastu svetskog izvoza roba udeo razvijenih kapitalističkih zemalja opao je sa 76,6 u periodu 1966—1970. godine na

---

[15] *Materialy XXV s'ezda KPSS*, M., 1976, str. 13.

[16] P. I. Hvoinik, *Meždunarodnaja kapitalističeskaja torgovlja*, 1976, str. 61; OECD »Development Cooperation, 1977, Review«, Paris, 1977, pp. 235, 239; UN »Monthly Bulletin of Statistics«, maj 1978.

62% u razdoblju 1971—1977. godine.[17] Još bitnije promene zbile su se u raspodeli resursa međunarodnog tržišta kapitala. Od trenutka formiranja evropskog kreditnog tržišta do početka sedamdesetih godina kao primaoci sredstava na njemu su dominirale razvijene kapitalističke države, ali već u periodu 1975—1977. godine ovoj grupi se prelilo samo 32,2% svih izdatih kredita.[18]

Drugi pravac promena geografske strukture svetskih privrednih veza obuhvatio je proširenje ekonomskih odnosa između različitih grupa država — razvijenih kapitalističkih, zemalja u razvoju i socijalističkih zemalja. Ekonomska razmena, koja se više nije ograničavala na robe, već se proširila i na druge vrste delatnosti, dostigla je između grupa pojedinih zemalja ne samo veoma velik obim već se i prvi put od pedesetih godina počela povećavati brže od razmene unutar same grupe. Prema podacima OUN, izvoz roba među grupama povećavao se godišnje prosečno sa 97,3 milijarde dolara u periodu 1958—1970. godine na 427,6 milijardi dolara u periodu 1975—1977. godine, a njegov udeo u svetskom izvozu povećan je tih godina sa 35,4 na 42,9%.[19]

Navedene kvantitativne izmene praćene su i novim kvalitativnim pojavama. U izvozu zemalja u razvoju u druge grupe država povećan je udeo gotovih proizvoda i sirovina sa višim stepenom prerade. U ekonomskim odnosima socijalističkih država ne samo sa zemljama u razvoju već i sa razvijenim kapitalističkim državama trgovina se aktivno dopunjava širenjem proizvodnih i naučno-tehničkih veza. Promene u geografskoj strukturi svetske razmene ubedljivo svedoče o prednostima dosledno čvrstog kursa zemalja socijalističke zajednice na uspostavljanje ekonomskih veza između država sa različitim društvenim sistemom. Istovremeno, one pokazuju i to da je deo uticajnih vladinih i poslovnih krugova u razvijenim kapitalističkim državama počeo shvatati da je socijalističko društveno uređenje stabilno i da je proces političke i ekonomske konsolidacije u zemljama u razvoju nezaustavljiv. Shvativši nesumnjive istine, ovi krugovi počeli su se postepeno odricati svoje ranije politike i tražiti puteve za proširenje ekonomskih odnosa sa zemljama u razvoju i socijalističkim državama.

Bitna je specifičnost prve polovine sedamdesetih godina i to što su svetske privredne veze počele da se pojavljuju u ulozi svojevrsnog amortizatora u svetskoj ekonomici, smanjujući u izvesnoj meri disproporcije u razvoju pojedinih grana i zemalja. Štaviše, poremećaj međunarodnih ekonomskih odnosa pretvorio se u

---

[17] UNCTAD, *Handbook of International Trade and Development Statistics*, New York, 1976, p. 3; UN »Monthly Bulletin of Statistics«, jun 1978.

[18] »Euromoney«, novembar 1977, p. 92.

[19] UNCTAD, *Handbook...*, 1976, pp. 70, 71; UN »Monthly Bulletin of Statistics«, jun 1978.

jedan od osnovnih uzroka duboke krize celokupnog ekonomskog sistema svetskog kapitalizma koja se može uporediti samo sa onom početkom tridesetih godina. Tako su, na primer, spoljnoekonomske veze poslužile kao prenosilac inflacije ne samo iz jedne kapitalističke zemlje u drugu već i u zemlje u razvoju. Inflacije, izlazeći izvan granice zemlje, nisu se gasile, već su se, nasuprot tome, povećavale i dostigle razmere neviđene u mirno doba. Najoštrija kriza cele kapitalističke ekonomije, sa svoje strane, veoma je snažno destabilizirajuće uticala na svetske privredne veze. Ako pažljivo sagledamo spoljne ekonomske događaje u svetskoj kapitalističkoj privredi, nužno nam se nameće zaključak da su i van te privrede već dosta dugo stvarani preduslovi za nastajanje pojedinih strukturalnih kriza — energetske, sirovinske, prehrambene, ekološke, devizno-finansijske. U prvoj polovini sedamdesetih godina samo je izbila eksplozija unutrašnjih protivrečnosti. Vreme eksplozije umnogome je bilo predodređeno lančanom reakcijom što je bila izazvana sve većom uzajamnom zavisnošću različitih sfera međunarodnih ekonomskih odnosa. Istovremena kriza u osnovnim spoljnim ekonomskim sferama ne samo da je povećala snagu eksplozije u svakoj od ovih sfera već je ugrozile i mehanizam međunarodne razmene, označavajući i duboku krizu celokupnog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa. Zato mere usmerene na ublažavanje teškoća u pojedinim sferama svetskih privrednih veza i u odnosima među pojedinim grupama država, ma koliko, na prvi pogled, izgledale značajne, nisu u stanju da znatno poboljšaju današnji njihov položaj. Potpuno je zakonito što se danas sve više shvata nemogućnost razrešavanja problema svetske ekonomike bez aktivnog učešća u tome svih grupa država. Sve više se shvata i činjenica da su za ozdravljenje situacije u pojedinim sferama međunarodne razmene i u odnosima među pojedinim grupama država postale neophodne ne izolovane i pojedinačne pojave, već otklanjanje korenitih nedostataka savremenog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa.

Suštinske promene sedamdesetih godina u svetskoj privredi i na svetskom tržištu nametnule su potrebu temeljnog preuređivanja postojećeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa. Pod uticajem osnovne protivrečnosti savremene epohe, protivrečnosti između socijalizma i kapitalizma, nestala je u nepovrat ranija društvena struktura sveta, na kojoj je i počivao taj sistem. Novi odnos svetskih klasnih snaga uporno zahteva i odgovarajuće organizovanje svetskih privrednih veza. Daljem razvoju naučno-tehničke revolucije takođe je potreban novi sistem međunarodnih ekonomskih odnosa. Uspešno ostvarivanje naučno-tehničke revolucije, u interesu naroda svih zemalja, ne može biti obezbeđeno bez racionalnog i efikasnog korišćenja izvora cele Zemljine kugle, što pretpostavlja aktivno učešće svih država u međunarodnoj razmeni i njihove usklađene akcije u oblasti svetske ekonomike. Postojeći sistem međunarodnih ekonomskih odnosa ne

obezbeđuje ni tako važan preduslov za razvoj naučno-tehničke revolucije kakav je jačanje stabilnosti na svetskom tržištu u okolnostima sve većeg obima robnih, proizvodnih i devizno-monetarnih operacija.

Preuređenje današnjeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa predstavlja problem, i to višeslojan, svetske ekonomike i politike. Pri samom njegovom postavljanju dolazi do sukobljavanja često suprotnih interesa različitih grupa država savremenog sveta. Polazni zadatak preuređenja koji treba izvršiti jeste da se prihvate kao sveopšti oni temeljni principi i uslovi na kojima bi mogli počivati bilateralni i multilateralni ekonomski odnosi između socjalističkih zemalja, zemalja u razvoju i razvijenih kapitalističkih država.

Da li će samo preuređenje biti jednokratan ček ili ne, teško je reći. U svakom slučaju donošenje odluka i njihova realizacija moraju se postaviti tako da nijedna grupa država ne dobije prednost nad drugom u bilo kojoj etapi tog procesa. Zato danas teško možemo pretendovati na to da damo iscrpan odgovor na sva pitanja o ovakvom fundamentalnom problemu. Međutim, već danas postoji mogućnost da skiciramo osnovne pravce njegovog rešavanja.

Preuređenje međunarodnih ekonomskih odnosa ima za cilj da izmeni njihove osnove i dovede mehanizam svetskih privrednih veza u sklad sa političkim, društvenim i ekonomskim realnostima savremenog sveta. Pre svega, preuređenje pretpostavlja razrešavanje očigledne protivrečnosti između novog odnosa svetskih političkih i društvenih snaga i privilegovanog položaja imperijalističkih država i njihovih transnacionalnih monopola u međunarodnoj trgovini, devizno-finansijskim operacijama i drugim sferama ekonomskih odnosa. Razrešavanje ove protivrečnosti stvara povoljne uslove za obezbeđivanje suvereniteta svim državama i njihovog teritorijalnog integriteta, za sprečavanje mešanja u unutrašnje poslove drugih zemalja i poštovanje neotuđivog prava svih zemalja na izbor sopstvenog društvenog i ekonomskog sistema. Svakoj državi pruža se mogućnost da slobodno ostvaruje efikasnu kontrolu i da raspolaže svojim bogatstvima, prirodnim resursima i odlučuje o ekonomskoj aktivnosti na svojoj teritoriji. Istovremeno, svim državama će se garantovati mogućnosti punog, ravnopravnog i efikasnog učešća u zajedničkom razmatranju međunarodnih ekonomskih problema za koje su zainteresovane i u donošenju odluka o njima.

Dalje, preuređenje je usmereno i na razrešavanje protivrečnosti između ogromnih mogućnosti savremenih proizvodnih snaga, koje se otkrivaju zahvaljujući naučno-tehničkoj revoluciji, internacionalizaciji proizvodnje i međunarodnoj podeli rada — i onih oblika međunarodnih ekonomskih odnosa koji otežavaju ostvarivanje tih mogućnosti. Ono će dovesti ne samo do stimulisanja razvoja celokupne svetske ekonomike već se njime istovremeno

probija put za pravednu raspodelu između svih država rezultata međunarodne, proizvodne, trgovinske, devizno-finansijske, tehničke i drugih delatnosti, vođenjem računa o zakonitim interesima proizvođača i potrošača, prodavaca i kupaca. Sastavni deo razrešavanja ove protivrečnosti je i ostvarivanje efikasne kontrole i kanalisanja operacija transnacionalnih korporacija na međunarodnom i nacionalnom nivou. Njihova delatnost se nužno mora podrediti interesima i zakonima zemlje u kojoj se nalaze, uključujući i nacionalizaciju, eksproprijaciju i predaju imovine tih korporacija.

Preobražaj postojećeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa doprineće, takođe, ublažavanju protivrečnosti između stihijnog, nestabilnog razvoja svetske razmene i objektivne potrebe za usmerenim regulisanjem svetskih ekonomskih veza. Danas su, s jedne strane, robna razmena i međunarodne proizvodne veze dostigle tako velike razmere da njihov stihijni razvoj nanosi znatnu štetu životnim interesima većine zemalja. Stečeno iskustvo nas već upozorava da nekontrolisano nastavljanje naučno-tehničke revolucije nije u stanju da pomogne razrešavanju globalnih ekonomskih i ekoloških problema čovečanstva; štaviše, takav razvoj vodi njihovom sve većem zaoštravanju. S druge strane, usled protivljenja određene grupe razvijenih kapitalističkih država, odlaže se uspostavljanje istinskog međunarodnog mehanizma za pouzdano regulisanje različitih sfera svetskih privrednih veza u okviru kojih bi se vodilo računa o zakonitim potrebama svih država. Ukratko, preuređenje međunarodnih ekonomskih odnosa usmereno je na uklanjanje jaza između tempa naučno-tehničke revolucije, sve dublje internacionalizacije proizvodnje, sve šire razmene i ritma zaključivanja odgovarajućih međudržavnih ugovora i sporazuma. U toku ostvarivanja tog preuređenja, naporedo sa opštim potrebama svetskog progresa, neophodno je voditi računa o principijelnim razlikama između pojedinih grupa država savremenog sveta, vezanim za specifičnost njihovog istorijskog, političkog i socijalno-ekonomskog razvoja. Objektivnu realnost predstavljaju korenite razlike između zemalja socijalizma i kapitalizma, koje se izražavaju ne samo u karakteru njihovog društvenog uređenja i organizaciji spoljnih ekonomskih veza već i u ciljevima i metodima vođenja spoljne politike. Princip priznavanja ovih razlika ugrađen je u najvažnije međunarodne dokumente, kao što je, na primer, Završni akt Helsinške konferencije o bezbednosti i saradnji u Evropi. Zemlje u razvoju zauzimaju poseban položaj u svetskoj ekonomici i međunarodnoj podeli rada usled svoje kolonijalne prošlosti i nastavljanja njihove eksploatacije od strane transnacionalnih korporacija. Među njima se, opet, izdvajaju najmanje razvijene zemlje koje nemaju izlazak na more i ostrvske države. Samostalnost pojedinih grupa država — socijalističkih zemalja, zemalja u razvoju i razvijenih kapitalističkih zemalja —

već je priznata u svakodnevnoj delatnosti OUN i njenih institucija. Preuređenje međunarodnih ekonomskih odnosa znači, takođe, uspostavljanje i strogo poštovanje nove pravne osnove međudržavnih ekonomskih veza koja počiva na principima pravednosti i demokratizma, ravnopravnosti i uzajamne koristi. U tim okvirima svim državama koje poštuju Povelju OUN pružaju se jednaki uslovi u međunarodnim ekonomskim odnosima. To pretpostavlja, između ostalog, raskidanje ugovora, sporazuma i konvencija nametnutih silom, budući da su u suprotnosti s istinskom demokratijom. Samim tim će u odnosima među državama koje poštuju Povelju OUN biti učinjen kraj korišćenju svih vidova diktata, prinude i diskriminacije koji su povezani sa razlikama u nivou razvijenosti pojedinih zemalja i karakterom njihovih političkih, ekonomskih i socijalnih sistema. U vezi s tim zaslužuju pozitivnu ocenu rezultati jedanaestogodišnjeg delovanja Komisije OUN za međunarodno pravo, koja je ove godine završila razradu značajnih odredbi o režimu najveće povlašćenosti u odnosima među državama.

Dosledno ostvarivanje novih principa u svetskoj ekonomskoj praksi, uključujući režim najveće povlašćenosti bez štete po opšte neuzajamne preferencijale u korist zemalja u razvoju, pruža dopunske mogućnosti za davanje podrške naporima oslobođenih zemalja usmerenih na prevazilaženje njihove socijalno-ekonomske zaostalosti. To se odnosi na poboljšanje položaja zemalja u razvoju na svetskim kapitalističkim tržištima roba, kapitala, usluga, tehnologije, a i na povećavanje obima i promenu karaktera vladine pomoći od strane razvijenih kapitalističkih država. Pomoć koju pružaju ove države ne treba da vodi daljem podjarmljivanju oslobođenih zemalja.

Po samoj njihovoj logici, novi principi ne mogu da se ograničavaju samo na preobražaj ranijeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa. Oni se neposredno dotiču i rezultata delovanja tog sistema. Iz toga proističe obaveza država koje snose odgovornost za kolonijalizam, stranu agresiju i okupaciju, aparthejd i ratnu diskriminaciju, a i za nedavne potrese u svetskoj ekonomici, da nakodnade štetu koju su time nanele prirodnim, materijalnim i drugim resursima postradalih zemalja i naroda.

Iz globalnog karaktera preuređenja međunarodnih ekonomskih odnosa neizbežno proističe neodvojivost ovog problema od drugih svetskih problema savremenog doba, a pre svega u takvoj odlučujućoj sferi međunarodnih odnosa kakva je svetska politika. To se u prvom redu odnosi na povezanost preobražaja ekonomskog sistema sa kontrolom nad naoružavanjem i razoružanjem, budući da postojanje nuklearnog oružja i nastavljanje trke u naoružavanju ugrožavaju sâm opstanak čovečanstva.

Svaki od ovih problema ima svoj sadržaj i odražava u određenoj meri samostalne procese koji se zasnivaju na sopstvenim

zakonitostima. Ujedno, u današnjim uslovima sve veće uzajamne povezanosti osnovnih svetskih pojava trka u naoružavanju snažno utiče na stanje međunarodnih ekonomskih odnosa. A od karaktera svetskih privrednih veza umnogome zavisi koliko će se napredovati u razoružanju. U suštini, razoružanje i preuređenje međunarodnih ekonomskih odnosa predstavljaju različite strane smanjenja međunarodne zategnutosti — glavnog svetskog problema našeg vremena.

Tesna veza između politike razoružanja i preobražaja svetskog ekonomskog sistema je, pre svega, zasnovana na jedinstvu svetske politike i ekonomike. Njihova povezanost potvrđuje se, takođe, tendencijama politizacije međudržavnih ekonomskih veza i povećanjem uloge ekonomskih činilaca u svetskoj politici u epohi miroljubive koegzistencije suprotnih društvenih sistema. Nužno moramo voditi računa o tome da i razoružanje i preuređenje ekonomskog sistema krče siguran put ka zajedničkom cilju — širokoj i plodonosnoj međusobnoj saradnji svih država sveta, nezavisno od stepena njihove razvijenosti i karaktera društvenog uređenja.

Uzajamno delovanje razoružanja i preuređenja sistema usmerava se u mnogim pravcima. Dosledno sprovođenje politike razoružanja obezbeđuje uslove za mir i bezbednost naroda, koji su više nego neophodni i za temeljnu reorganizaciju međunarodnih ekonomskih odnosa. Istorija je ubedljivo pokazala da samo poboljšanje političke klime omogućuje da se napori svih grupa država usmere na zajedničko razrešavanje akutnih problema svetske ekonomike. Odustajanje od gomilanja oružja otvara realne perspektive za smanjenje tereta vojnih rashoda i korišćenje ogromnih time oslobođenih finansijskih sredstava, materijalnih i ljudskih resursa za poboljšavanje životnog standarda svih naroda, za pružanje pomoći i podrške zemljama u razvoju. Sa svoje strane, preuređenje međunarodnih ekonomskih odnosa može bitno da doprinese ozdravljenju političke situacije u svetu, uklanjanjem ozbiljnih izvora napetosti i sukoba između država. Razvoj ravnopravne i uzajamno korisne ekonomske saradnje stvara bitne pretpostavke za prekid trke u naoružavanju i pretvaranje detanta u neprekidan i delotvoran proces, koji će biti svestran i sveopšti po svom zahvatu.

Snagu ovog uzajamnog uticaja očigledno pokazuju međunarodni događaji sedamdesetih godina. Pozitivne promene u jednoj od sfera međunarodnog života olakšavaju progres i u drugim sferama. Dok je u vreme hladnog rata postojao mehanizam uzajamnog delovanja napetosti na različite međunarodne sfere, u periodu detanta postaje primetno jačanje različitih pozitivnih procesa u odnosima među državama. Prema tome, sam sadržaj preobražaja međunarodnih ekonomskih odnosa i njegovo ostvarivanje u najvećoj meri zavise od uspeha borbe za razoružanje i jačanje detanta.

Shvatanje preuređenja međunarodnih ekonomskih odnosa kao jedne od najvažnijih svetskih pojava pretpostavlja ne samo otkrivanje njene uzajamne povezanosti s drugim svetskim problemima našeg vremena već i razmatranje date pojave u istorijskoj perspektivi. Analiza njenog nastanka i razvoja pomaže nam da otkrijemo duboke izvore borbe za preuređenje međunarodnih ekonomskih odnosa, povezanost te borbe u prošlosti s ovom današnjom, i da preciznije odredimo sastavne elemente novog sistema svetskih ekonomskih odnosa.

Teorijski je postavio problem preobražaja svetske ekonomike i odnosa u okviru nje V. I. Lenjin, najveći mislilac naše epohe i osnivač prve socijalističke države. Oslanjajući se na objektivne ekonomske tendencije, on je, posle pobede Oktobra, predložio plan nove organizacije svetske privrede. Prema njegovoj zamisli, svetska privreda treba da se iz rušilačke, razjedinjujuće snage pretvori u značajan faktor koji doprinosi razvoju nacionalnih ekonomika i proširenju i jačanju veza između njih.[20] Tim ciljevima, naglašavao je V. I. Lenjin, odgovaraju principi ravnopravnosti obeju strana, uzajamne koristi, odustajanja od politike ultimatuma, a poštovanja nacionalnog suvereniteta u odnosima među učesnicima svetske ekonomike.[21] U skladu s Lenjinovim uputstvima, sovjetska vlada je već 1922. godine pripremila i predložila program međunarodnih akcija za regulisanje svetskih ekonomskih problema. Njime je predloženo ukidanje eksploatatorskih ugovora, kao i mere za sprečavanje inflacije i obezvređivanja novca, borba protiv krize goriva, za poboljšanje međunarodnih veza.

Predlozi V. I. Lenjina za reorganizaciju međunarodnih ekonomskih odnosa nisu u to vreme bili realizovani u svetskim razmerama usled upornog protivljenja imperijalističkih država. Međutim, lenjinske ideje doživele su dalji razvoj i bile oživotvorene u spoljnoj politici Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih država. Doslednost u njihovom oživotvorenju, naravno, nije jednaka u odnosima sa različitim grupama država, pošto karakter spoljnih ekonomskih veza umnogome zavisi od politike partnera.

Potpuno je prirodno što su lenjinske ideje najpotpunije izražene u ekonomskoj saradnji zemalja socijalističke zajednice. Istovetnost ekonomskog i državnog uređenja ostvarenog u svakoj zemlji članici SEV-a i zajednička marksističko-lenjinistička ideologija omogućili su im da razrade principijelno novi, socija-

---

[20] V. I. Lenjin, Reč na sobranii aktiva moskovskoj organizacii RKP(b), 6. dekabrja 1920. g., *Celokupna dela*, t. 42; Reč na IX Vserosijskom s'ezde Sovetov, *Celokupna dela*, t. 44.

[21] V. I. Lenjin, Pismo T. V. Čičerinu o direktivah CK RKP(b) dlja sovetskoj delegacii na Genueskoj konferencii, *Celokupna dela*, t. 44; Proekt postanovlenija VCIK po otčotu delegacii na Genueskoj konferencii, *Celokupna dela*, t. 45.

listički tip međudržavnih ekonomskih odnosa. On se zasniva na poštovanju pune ravnopravnosti i državnog suvereniteta, nemešanju u unutrašnje poslove, poštovanju nacionalnih interesa i uzajamne koristi i pružanju drugarske uzajamne pomoći. Na čvrstoj osnovi principa socijalističkog internacionalizma stalno se proširuje ekonomska saradnja među državama članicama SEV-a. U prvoj polovini sedamdesetih godina (1971—1975) njihova spoljnotrgovinska razmena dvostruko se povećala i premašila 200 milijardi rubalja. U toku narednih pet godina (1976—1980), prema sadašnjim procenama, ona će biti povećana 1,5 puta i premašiće 300 milijardi rubalja (u cenama za 1974. godinu).[22]

Veća razgranatost i kvalitativno unapređivanje uzajamnih veza naveli su socijalističke države da znatno pojačaju napore usmerene na podizanje nacionalnih ekonomija. Saradnja je ne samo pomogla brzom rastu ekonomskog potencijala svih zemalja članica SEV-a već je i obezbedila ubrzani napredak manje razvijenih zemalja među njima, kao i promenu njihove privredne strukture, unutrašnje proizvodnje i veće učešće u međunarodnoj podeli rada. Ovaj proces postepenog približavanja zemalja socijalizma u pogledu razvijenosti dobio je već potpuno određeni karakter važne zakonitosti u razvoju svetske socijalističke privrede.

Na principima socijalističkog internacionalizma izgrađuje se i delovanje samog SEV-a kao međunarodne političke organizacije. Sve zemlje-članice ravnopravno su predstavljene u svim organima Saveta. Prilikom donošenja odluka jednako pravo glasa imaju i velike i male zemlje. Njihova jednoglasnost predstavlja neophodan uslov donošenja pravosnažnih odluka. Prema Statutu SEV-a, postupak donošenja odluka i preporuka je takav da se one ne odnose na one zemlje koje su izjavile da nisu zainteresovane za pitanja koja se njima regulišu. To, međutim, ne lišava ove zemlje punog prava da učestvuju u drugim zajedničkim akcijama.

Preimućstva međudržavnih odnosa socijalističkog tipa dobijaju sve šira međunarodna priznanja. O tome svedoči povećanje broja zemalja koje nisu članice SEV-a, ali koje u ovom ili onom obliku učestvuju u njemu. Sporazume o saradnji sa SEV-om potpisale su vlade Finske, SFRJ, Iraka i Meksika. Kontakt sa ovom organizacijom imali su predstavnici Andske grupe (Peru, Bolivija, Venecuela, Ekvador, Kolumbija) i Lige arapskih zemalja. Interes za uspostavljanje veza sa SEV-om ispoljile su Gvajana, NDR Jemen i druge zemlje u razvoju. U radu ovogodišnjeg 32. zasedanja SEV-a kao posmatrači su učestvovale vladine delegacije SR Vijetnama, NDR Koreje, NR Angole, NDR Laosa i Socijalističke Etiopije. Na zasedanju je u članstvo bila primljena Socijalistička Republika Vijetnam. Zatim je bilo istaknuto da će organizacije SFRJ učestvovati u razradi i ostvarivanju mera dugo-

---

[22] M. M. Maksimova, *SSSR i meždunarodnoe ekonomičeskoe sotrudničestvo,* M., 1977, str. 89.

ročnih namenskih programa saradnje, koji su od zajedničkog interesa za SFRJ i članice SEV-a. Takođe je rado prihvaćena zainteresovanost NDR Laosa, NR Angole i Socijalističke Etiopije za proširenje multilateralne i bilateralne ekonomske i naučno-tehničke saradnje sa zemljama-članicama SEV-a.

Doprinos SSSR i drugih socijalističkih zemalja preuređenju međunarodnih ekonomskih odnosa ni izdaleka se ne ograničava na iznošenje primera njihove ekonomske saradnje u okviru SEV-a. Na različitim međunarodnim forumima one se zalažu za to da se iz međunarodnih ekonomskih odnosa isključe sve vrste diktata i prinude, neravnopravnost i diskriminacija, uklone različite veštačke administrativne barijere i suzbije poslovna praksa međunarodnih monopola što ograničava delovanje drugih zemalja, a koje pokušavaju da sačuvaju imperijalističke države nauštrb interesa ostalih zemalja. Socijalističke zemlje su još na I konferenciji OUN o trgovini i razvoju (UNITAD), održanoj 1964. godine, predložile osnovne principe međunarodnih ekonomskih odnosa, čije usvajanje je ukazalo put ka temeljnom preuređenju međudržavnih ekonomskih veza.

Karakteristično je da se problemi korenitog preobražaja međunarodnih ekonomskih odnosa zasada samo razmatraju na različitim međunarodnim forumima. Međutim, Sovjetski Savez i druge socijalističke zemlje već odavno u praksi grade odnose sa svojim partnerima u skladu sa zahtevima pune ravnopravnosti, poštovanja nacionalnog suvereniteta i uzajamne koristi. Ovi principi predstavljaju trajnu osnovu njihovih privrednih veza s drugim državama, bez obzira na nivo njihovog razvoja i društveno-političko uređenje. Pri tom se posebna pažnja poklanja proširenju ekonomske saradnje sa novooslobođenim zemljama. Uporedo s tim principima u odnose s ovom grupom zemalja je, na inicijativu socijalističkih država, ugrađen i princip pružanja podrške naporima zemalja u razvoju u prevazilaženju njihove socijalno-ekonomske zaostalosti. Primenom ovih principa saradnja zemalja u razvoju sa socijalističkim državama ispunjena je posebnom sadržinom i ona se, u načelu, razlikuje od njihovih odnosa sa razvijenim kapitalističkim državama.

Ne samo proširenje kruga zemalja učesnica već i brz i stabilan rast ekonomske razmene, na osnovi srednjoročnih i dugoročnih međuvladinih sporazuma, postali su bitna karakteristika ravnopravne i uzajamno korisne saradnje socijalističkih zemalja i zemalja u razvoju. Tako je, na primer, spoljnotrgovinska razmena SSSR sa zemljama u razvoju 1977. godine dostigla 8,3 milijarde rubalja i iznosila je 13,1% celokupne razmene SSSR.[23]

Realni obim robne razmene SSSR-a sa oslobođenim zemljama u periodu 1961—1976. godine povećavao se godišnje prosečno

---

[23] *Vnešnjaja torgovlja SSSR v 1977 g.*, »Statističeskij sbornik«, M., 1978, str. 8, 15.

za 11,9%. U istom razdoblju ukupna trgovinska razmena zemalja u razvoju, pretežno sa razvijenim kapitalističkim državama, povećala se godišnje za 6,5%.[24] Drugim rečima, realni obim trgovine oslobođenih zemalja sa Sovjetskim Savezom rastao je gotovo dva puta brže nego sa razvijenim kapitalističkim državama i predstavlja jedan od najdinamičnijih i najzdravijih sektora svetske trgovine.

Zajedno sa trgovinom brzo se razvija proizvodna i naučno-tehnička saradnja socijalističkih država sa novooslobođenim zemljama. Usmeren i dugoročni karakter ekonomske razmene predstavlja njihovu značajnu osobenost. Prilikom ostvarivanja ekonomske razmene socijalističke države poklanjaju veliku pažnju što potpunijem korišćenju mogućnosti i zadovoljavanju nasušnih potreba zemalja učesnica. Uzajamna saradnja pomaže zemljama u razvoju da unaprede proizvodnju i povećaju zaposlenost, da mobilišu unutrašnje resurse i efikasnije iskoriste investicije, da prošire izvoz i sebi olakšaju devizne teškoće, da ojačaju državni sektor i učvrste ekonomsku samostalnost. Samim tim, sa razvojem saradnje delovanje stihijskih procesa svetskog tržišta u sve većoj meri se neutrališe zajedničkim naporima radi rešavanja osnovnih zadataka država partnera.

Povoljna cena za obe strane u ekonomskoj razmeni predstavlja značajnu osobenost saradnje socijalističkih država sa oslobođenim zemljama. Povećana pažnja poklonjena pitanju cena izazvana je provokativnim izjavama o tobože nepovoljnim cenama za oslobođene zemlje u njihovim odnosima sa socijalističkim državama. Takve izmišljotine pojavljuju se u štampi zapadnih zemalja i nekih mladih nezavisnih država. Iz tog ugla su istraživači različitih zemalja i ustanova brižljivo analizirali trgovinu Indije i Pakistana (pre i posle formiranja Bangladeša). Rezultati istraživanja izloženi su u nizu objavljenih radova.[25] Njihovi autori došli su do istovetnih zaključaka: da se socijalističke države dosledno pridržavaju principa o obostrano povoljnim cenama. A u određenim slučajevima, uzimajući u obzir teškoće oslobođenih zemalja i specifične konkretne poslove, one su svojim partnerima iz zemalja u razvoju davale u tom pogledu čak i olakšice.

Zemlje socijalističke zajednice čvrsto su odlučile da nastave politiku širenja i unapređivanja ekonomske saradnje sa mladim

[24] *Narodnoe hozjajstvo SSSR v 1972 g.*, M., 1973, str. 737; *Narodnoe hozjajstvo SSSR za 60 let*, str. 666; »Bulletin of Statistics«, jul 1976, jul 1977.

[25] Dharam Narain, *Aidthrough Trade*, »A case study of India«, UNCTAD, TD/B/C. 3/57, December 1968; Asha Datar, *India's Economic Relations with the USSR and Eastern Europe*, Cambridge, 1972; Michael Kidron, *Pakistan's Trade with Eastern Block Countries*, Praeger, 1972; Deepak Nayyar, *India's Trade with the Socialist Countries*, »World Development«, maj 1975; Akbar Noman, *Pakistan and Socialist Countries: Trade and Aid*, »World Development«, maj 1975.

nezavisnim državama Azije, Afrike i Latinske Amerike. Taj cilj konkretizovan je u perspektivnom, a istovremeno realističkom programu mera za uzajamnu saradnju što je razrađen u SEV-u. Njegovi osnovni elementi izloženi su u Zajedničkoj izjavi socijalističkih zemalja na IV konferenciji OUN o trgovini i razvoju.[26] U ovom programu razmatraju se, u svetlosti savremenih uslova, opšta pitanja ekonomske saradnje, a i mere koje se predlažu u različitim sferama ekonomskih odnosa socijalističkih država sa zemljama u razvoju, uključujući sirovine, gotove proizvode i polufabrikate, multilateralne trgovinske pregovore, devizno-finansijska pitanja i transfer tehnologije. Pri tom se u predviđenim merama uzimaju u obzir i osobenosti današnjeg položaja zemalja u razvoju, uzetih u celini, i specifične potrebe najmanje razvijenih među njima, ostrvskih zemalja u razvoju i zemalja u razvoju koje nemaju izlaz na more.

Navedeni program uopštava bogato pozitivno iskustvo stečeno u ekonomskim odnosima socijalističkih zemalja sa zemljama u razvoju. Ujedno on sadrži i nove momente koji odražavaju progresivne tendencije u međunarodnoj podeli rada, vodi računa o rastućim mogućnostima i potrebama socijalističkih država i oslobođenih zemalja. Samim tim, priprema se čvrsta osnova za dalji uspon uzajamne saradnje, za uspostavljanje ekonomskih veza novog tipa između država u ekonomskoj praksi i za jačanje jedinstva snaga svetskog socijalizma i nacionalnooslobodilačkog pokreta u borbi protiv imperijalizma i današnjeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa koje on podržava.

Primenu principa poštovanja suvereniteta i nemešanja u unutrašnje poslove, poštovanja ravnopravnosti i uzajamne koristi socijalističke države uporno pokušavaju da postignu i u odnosima sa razvijenim kapitalističkim zemljama. Njihovi napori i na tom području svetske ekonomske razmene krunisani su zapaženim uspesima, naročito poslednjih godina. Na toj osnovi zaključen je niz bilateralnih ugovora i sporazuma o razvoju trgovinske, ekonomske, industrijske i tehničke saradnje između socijalističkih i razvijenih kapitalističkih zemalja, od kojih su mnogi dugoročnog karaktera. To su, na primer, sporazumi Sovjetskog Saveza sa Francuskom, Finskom, Austrijom, SR Nemačkom, SAD i Italijom. Nekoliko desetina sličnih sporazuma sa zapadnim zemljama sklopile su Poljska, Nemačka DR, Čehoslovačka, Mađarska, Bugarska i Rumunija.

Za razvoj ekonomske saradnje između dve grupe država veliki značaj imalo je održavanje Konferencije o bezbednosti i saradnji u Evropi 1975. godine. Ona je potvrdila mogućnost i realnu korist od razmatranja i rešavanja najsloženijih međunarodnih problema, uz učešće svih zainteresovanih zemalja. Bez obzira

---

[26] Dokument UNCTAD TD/211, 28 maj 1976.

na razlike u društveno-političkim sistemima, države učesnice Konferencije su uspele da se dogovore i utvrde u Završnom dokumentu takve principe u međunarodnim ekonomskim odnosima kao što su principi ravnopravnosti svake strane, pravedne raspodele koristi između partnera, vođenje računa o uzajamnim interesima i odricanje od diskriminacije.

Poboljšanje opšte situacije i zaključivanje bilateralnih međuvladinih ugovora i sporazuma o ekonomskim pitanjima predstavljalo je značajan stimulans za brzo povećanje ekonomske razmene između socijalističkih država i razvijenih kapitalističkih zemalja. Prema podacima OUN, godišnji trgovinski promet evropskih zemalja članica SEV-a sa zapadnim zemljama porastao je sa 17,1 milijarde dolara u periodu 1971—1972. na 56,3 milijarde dolara u 1977. godini.[27] Uporedo sa porastom obima počeli su se menjati i oblici ekonomske razmene. Uspostavljanjem naučno-tehničkih veza i kompenzacionim sporazumima obične trgovinske operacije sve češće se kombinuju sa proizvodnom kooperacijom. Pri tome se produžavaju rokovi važenja sporazuma na 10—15, pa čak i na 20 godina, a sami sporazumi pretvaraju se u kompleksne sporazume koji obuhvataju nekoliko sfera razmene i proizvodnih grana, a pojedini poslovi su po razmerama veoma krupni i njihova vrednost dostiže nekoliko milijardi rubalja.

Bez obzira na nove ohrabrujuće rezultate, obim i razgranatost međusobnih ekonomskih veza socijalističkih država sa razvijenim kapitalističkim zemljama očigledno zaostaju za mogućnostima strana učesnica. Uzroci nisu u objektivnim razlikama koje postoje u oblicima svojine i metodima rukovođenja spoljnim ekonomskim poslovima, već u nedostatku želje određenih uticajnih krugova u zapadnim zemljama za razvojem saradnje. Nasuprot Helsinškim dogovorima i očiglednoj koristi od ekonomske saradnje, neke razvijene kapitalističke države još ne odustaju od izvesnih diskriminatorskih ograničenja u trgovini sa socijalističkim zemljama. Nisu ukinuti već odavno zastareli spiskovi o zabrani izvoza u socijalističke zemlje takozvanih strateških roba, koji datiraju još iz vremena »hladnog rata«. Ne slabe ni pokušaji da se ekonomski odnosi iskoriste za politički pritisak na socijalističke države.

Međutim, nasušne potrebe za uzajamnom ekonomskom razmenom ipak odnose pobedu. Zbog diktata tih potreba zapadne zemlje uspostavljaju ravnopravnu međusobnu ekonomsku saradnju sa socijalističkim državama, pa tako ekonomske veze socijalističkih zemalja sa razvijenim kapitalističkim državama neprekidno jačaju. Plodovi takve saradnje pozitivno se odražavaju ne samo na ove dve grupe država već imaju i velik značaj za svet u

---

[27] UNCTAD, *Handbook of International Trade and Development Statistics 1976,* p. 70; UN »Monthly Bulletin of Statistics«.

celini. Njihov uticaj širi se u dva osnovna pravca. Prvo, konstruktivna saradnja socijalističkih država sa razvijenim kapitalističkim zemljama treba da postane bitan deo opštesvetske saradnje zasnovane na novom sistemu međunarodnih ekonomskih odnosa. U prilog tome govori obaveza država učesnica Konferencije o bezbednosti i saradnji u Evropi — da će razvijati svoje odnose sa svim drugim zemljama u duhu principa prihvaćenih u Helsinkiju. Drugo, proširenje ekonomske saradnje između socijalističkih država i razvijenih kapitalističkih zemalja neminovno uključuje u međunarodnu razmenu dopunske količine roba i usluga. Od toga realnu korist mogu izvući zemlje u razvoju koje su veoma zainteresovane za krupna tržišta i za nabavljanje njima neophodnih proizvoda. Samim tim otvaraju se nove mogućnosti za porast trgovine sa zemljama u razvoju, za priključivanje zainteresovanih oslobođenih zemalja, za specijalizaciju i kooperaciju i investicione projekte na multilateralnoj osnovi.

Analize svetske privrede i njenih odnosa ubedljivo pokazuju da su sa podelom sveta na dva suprotna društveno-ekonomska sistema i jačanjem pozicije progresivnih snaga nastale ne samo potreba i mogućnost korenitog preuređenja ranijeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa već su i počeli da se postepeno formiraju značajni elementi novih veza među državama. U tom procesu velika zasluga pripada zemljama socijalističke zajednice. Konstruktivnost njihovog pristupa sastoji se u tome da se one ne ograničavaju na odlučnu kritiku nedostataka postojećih međudržavnih ekonomskih veza, već se zalažu sa ekonomske odnose bez diskriminacije i bilo kakvih veštačkih prepreka, bez diktata i eksploatacije jednih zemalja od strane drugih. Iskustvo socijalističkih zemalja ima sveopšti međunarodni značaj i ukazuje na siguran put za ozdravljenje svetske ekonomike i uspostavljanje istinski pravedne i uzajamno korisne međunarodne saradnje u interesu svih zemalja i naroda.

Samir Amin

# Klasna struktura savremenog imperijalističkog sistema

Nejednaka međunarodna podela rada ukazuje na klasnu strukturu savremenog imperijalističkog sistema koju smo opisali i analizirali u tekstu koji sledi.

A. Godine 1976. svetsko stanovništvo je premašilo cifru od 4 milijarde, od čega 750 miliona otpada na razvijene kapitalističke centre (Evropa: 370 miliona; Severna Amerika: 250 miliona; Japan: 110 miliona), više od 2 milijarde na potlačenu periferiju (Azija: 1.300 miliona; Afrika: 400 miliona; Latinska Amerika: 350 miliona); a 1.350 miliona na nekapitalističke zemlje (SSSR i Istočna Evropa: 360 miliona; Kina, Vijetnam, Laos, Kambodža, Koreja, Kuba: blizu 1 milijarde).

Aktivno stanovništvo kapitalističkih centara koje se pretežno sastoji od najamnih radnika urbane sredine može se podeliti na tri dosta podjednake kategorije: radničku klasu, staru i novu proletarizovanu sitnu buržoaziju, kapitalističke srednje slojeve i klase (najvećim delom u najamnom radnom odnosu).

Danas, u vreme krize, od oko 240 miliona najamnih radnika koje eksploatiše kapital ima blizu 25 miliona nezaposlenih (oko

*Klasna struktura imperijalističkog sistema (1975)*

| | (1) Aktivno stanovništvo (u mil.) | (2) Struktura (1) | (3) Dohodak po aktivnom stanovniku (u dolarima) | (4) Ukupni dohodak (mlrd dolara) | (5) Struktura (4) | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| **A** *Centar* | | | | | | |
| Seljaštvo | 35 | 3% | 4.350 | 150 | 6% | |
| Radnička klasa | | | | | | |
| »niža« kategorija | 50 | 4% | 2.900 | 150 | 6% | 44% (»niža« + »viša«) |
| »viša« kategorija | 60 | 4% | 4.600 | 270 | 10% | |
| Proletarizovana sitna buržoazija | 110 | 8% | 5.200 | 570 | 21% | |
| Srednji slojevi i buržoazija | 90 | 7% | 13.000 | 1.080 | 40% | |
| Nezaposleni | 25 | 2% | „ | „ | „ | |
| Ukupno A | 370 | 27% | 6.000 | 2.220 | 83% | |
| **B** *Periferija* | | | | | | |
| Seljaštvo | | | | | | |
| siromašno i eksploatisano | 600 | 44% | 200 | 120 | 4% | 12% (siromašno … sitna proletarizovana buržoazija) |
| srednje | 150 | 11% | 400 | 60 | 2% | |
| vlasnici i kapitalisti | 50 | 4% | 1.000 | 50 | 2% | |
| Radnička klasa | 50 | 4% | 600 | 30 | 1% | |
| Sitna proletarizovana buržoazija | 80 | 6% | 800 | 65 | 2% | |
| Srednji slojevi i buržoazija | 20 | 1% | 6.800 | 135 | 5% | |
| Nezaposleno gradsko stanovništvo | 50 | 4% | „ | „ | „ | |
| Ukupno B | 1.000 | 73% | 460 | 460 | 17% | |
| Ukupno | 1.370 | 100% | 1.950 | 2.680 | 100% | |

7% aktivnog stanovništva); četiri petine stanovništva periferije još čine seljaci (samo su Latinska Amerika i arapske zemlje već snažno urbanizovane), a procenjuje se da je 75% seljaka siromašno i/ili eksploatisano. Međutim, gradsko stanovništvo periferije (400 miliona) dostiglo je već dve trećine, kao i stanovništvo centra (600 miliona), i uvećava se mnogo brže. Nezaposlenih, koji su već koncentrisani u gradovima trećeg sveta, najmanje je 50 miliona, prema najopreznijim procenama, a to je dvostruko više nezaposlenih nego u centru za vreme krize i šest ili sedam puta više nezaposlenih nego što ih je u doba »prosperiteta«, koji opet nije nikad isti kao u centru sistema.

Raspodela dohotka tih klasa u svetskim razmerama prikazana je na priloženoj tabeli. Te brojke treba uvek imati pred očima. Osnovno pitanje našeg vremena je upravo to da li skup centar — periferija predstavlja jedinstveni svet i jedinstveni sistem, ili dve realnosti u relativno samostalnom odnosu jedne prema drugoj.

Ako se uzme da je imperijalistički sistem, kao što i mi mislimo, dominantna i prevashodna realnost, iz toga treba izvući nekoliko zaključaka:

1. Buržoazija i privilegovani društveni slojevi vezani za nju, a koji čine oko jedne desetine stanovništva tog sistema, prigrabili su sebi blizu polovine dohotka, što odgovara u grubom proračunu stopi prisvojenog viška rada u odnosu na plaćeni rad od 100% (videti u nastavku smisao ovog proračuna).

Kategorija »srednji slojevi i buržoazija« okuplja buržoaziju u užem smislu reči — klasu koja poseduje i kontroliše sredstva za proizvodnju — i osoblje koje stručno i društveno ostvaruje tu kontrolu i zbog toga, mada po svom statusu spada u najamne radnike, deli, na raznim nivoima, način života i ideologiju buržoazije. U dohodak koji se dodeljuje tim slojevima ulazi i neraspodeljeni profit preduzeća.

Koncentracija buržoazije u centru sistema proističe svakako iz njegovog imperijalističkog karaktera. Seoska komponenta još uveliko preovlađuje kod buržoazije periferije. Na periferiji, jedino gradska buržoazija ima pristup stilu života evropskog tipa, i ta klasa čini jedva 1% stanovništva sistema. Srednji slojevi i gradska buržoazija periferije (seoska komponenta buržoazije se ubraja u seljaštvo) brojčano su još veoma slabi, utoliko pre što polovina ljudstva i dohodaka proističe iz Latinske Amerike.

2. Sve ostale društvene klase, u raznim vidovima, ulažu višak rada upravo u profit kapitala koji dominira celokupnim sistemom i eksploatiše i jedne i druge. To nije slučaj samo sa radničkom klasom već i sa proletarizovanom »sitnom buržoazijom« (službenici u najamnom radnom odnosu čije kvalifikacije su vremenom sve niže) ili osiromašenom »sitnom buržoazijom« (sitni proizvođači podjarmljeni mehanizmom tržišta), kao i velikom masom

seljaštva. Oni koji se nalaze »izvan sistema« — »etnografski rezervati« — u današnje vreme su sasvim zanemarljivi.

3. Danas ne možemo da stapamo u jednu celinu proletarijat i radničku klasu, a još manje samu radničku klasu imperijalističkih centara. Radnička klasa se sastoji od najmanje četiri dela.

Trećinu zaposlene radničke klase danas eksploatiše kapital na periferiji sistema gde ona ide rame uz rame gotovo sa isto tolikom masom nezaposlenih. Radeći često u sličnim tehničkim uslovima, ali istovremeno lišen najelementarnijih prava, ovaj deo radničke klase dobija najamnine koje ne prelaze šestinu najamnina radničke klase eksploatisane u centru sistema (stopa viška vrednosti, bez sumnje, iznosi ovde, u proseku, 400 do 500%).

U centru, radnička klasa se sve više deli na dve kategorije od kojih onaj njen deo što je izložen najvećoj eksploataciji raste u relativnoj proporciji i postepeno gubi stečena prava. Ovaj tip podele radničke klase sigurno nije potpuno nov, ali je dobio jasnije razmere i sistematskiji karakter koji proističe iz globalne strategije kapitala koja je započeta u toku drugog svetskog rata u Sjedinjenim Američkim Državama (kada crno stanovništvo u velikom broju preuzima mesto nekadašnje radničke klase u metropolama Severa), a koja se proširila na Evropu posle rata, s masovnim imigracijama šezdesetih godina. Ona je već dovela do karakterističnih političkih i ideoloških posledica: »sukob« starih sindikalnih i borbenih organizacija, »spontani« pokreti, nestabilnost radnih mesta (»marginalizacija« omladine...), povezivanje sa feminističkim pokretom (radničke komponente), itd. Postavljena je granica između »niže kategorije« i »više kategorije« radničke klase u centrima, tako da to odgovara, u grubim crtama, podeli ukupnog brojnog stanja, što omogućava da razlikujemo relativno »stabilni« deo radničke klase od onog koji ima najteže, najnestabilnije i naslabije uslove rada u materijalnom pogledu. Zasnovana na nacionalnim rascepima (imigranti u Evropi), rasnim (Crnci u Sjedinjenim Američkim Državama), regionalnim (Južnjaci u Italiji), seksualnim (»privremena« ženska radna mesta), ova podela je već radikalno izmenila uslove klasne borbe u odnosu na one koji su postojali samo pola veka ranije. Imigranti, manjine, žene i omladina predstavljaju danas blizu polovine radničke klase u centrima.

Apsolutno brojno stanje radničke klase (manuelnih najamnih radnika) na periferiji nije više zanemarljivo. Međutim, veći deo radnika je zaposlen u malim preduzećima, jer je zapošljavanje u velikim, često multinacionalnim, rudarskim, transportnim preduzećima i u prerađivačkoj industriji, ograničeno. Ta karakteristika radničke klase na periferiji uglavnom ne znači i nižu produktivnost (koja je vezana za manju koncentraciju kapitala, naročito domaćeg); mala preduzeća su često moderna. Ta karakteristika, pre svega, odražava strukturu nejednake međunarodne podele in-

dustrijskog rada, pa, prema tome, i relativno veći značaj koji na periferiji ima laka industrija, zatim davanje pod zakup i održavanje objekata. Ako uzmemo u obzir razlike u načinu i u troškovima života između grada i sela, prosečne nadnice radničke klase su često isto toliko niske kao i dohoci seljaštva.

A u pogledu periferije postojala je namera da se ukaže samo na nezaposlenost u gradu, a da se zanemari nedovoljna zaposlenost na selu, koja je otvorena (seljaci bez zemlje koji mogu da iznajme svoju radnu snagu samo u određenom delu godine) ili »prikrivena«. Procena je maksimalno konzervativna (25% od aktivnog gradskog stanovništva).

»Viši« sloj radničke klase u centru ne raste brojčano (pa, prema tome, proporcionalno opada). Taj deo je snažno organizovan. Međutim, on sada obuhvata i znatan broj nadzornika, nadglednika itd., čiji je posao negde između direktne proizvodnje i organizacije rada. »Radnička aristokratija«, koja misli da mora da se solidariše sa kapitalističkim društvenim i ideološkim sistemom, potiče upravo iz te kategorije.

Aktivna rezervna armija rada iz industrije nikada nije bila zanemarljiva, suprotno ideološkom učenju. Ona nikada nije činila manje od 25 do 33% radničke klase. Međutim, njena velika masa, »stabilna« u pogledu strukture, sve se više lokalizuje na periferiji.

I to je pojava novijeg datuma, koja se ispoljava posle 1945. godine. »Konjunkturna« kolebanja nezaposlenosti u centru ostaju obimna, ali skromna u odnosu na neprekidni porast rezervne armije rada na periferiji, čak i u periodu »prosperiteta«.

Ova činjenica, bez sumnje, utiče na uslove borbe klasa, kao i na ideološke i političke posledice. Nove tendencije međunarodne podele rada (»ponovno širenje«) vezane su za tu strukturu.

4. Kategorije koje su grupisane pod nazivom »sitna proletarizovana buržoazija« u centru su heterogene. Ovde je granica postavljena na nivou dohotka koji nije znatno viši od dohotka viših kategorija radničke klase. Naziv »sitna buržoazija«, bez sumnje, nije najpogodniji. Jer, ako on precizno označava status sitnih proizvođača (zanatlija i sitnih trgovaca), čije izvesne delove — kategorije postepeno uništava konkurencija modernih kapitalističkih preduzeća, on je netačan kada je reč o »novoj sitnoj buržoaziji«, čije se brojno stanje povećava. Ovde su, naime, uglavnom u pitanju najamni radnici koji, pošto nemaju ništa drugo da prodaju osim svoje radne snage, u stvari spadaju u proletere (kao što to, uostalom, svedoči i nivo njihovih poslodavaca).

Štaviše, proces postepenog opadanja kvalifikacija kod tih »nemanuelnih« zaposlenja veoma je brz. A najveći deo te kategorije (80%) već čine najamni radnici upravo ovog tipa. Tačno je da uporedo s njima postoje i nove kategorije sitnih proizvođača, na primer garažista, ali, za razliku od starih, ovi su često u položaju formalne potčinjenosti vladajućem kapitalu.

Nema sumnje da društvena stratifikacija, empirijski zasnovana na podacima koji se odnose na dohotke, pokazuje nedostajanje te heterogenosti. Sitna »proletarizovana« buržoazija, najvećim delom u najamnom radnom odnosu, već je brojnija od radničke klase u razmerama celog sistema. Životni standard tog novog proleterskog sloja — on ima samo svoju radnu snagu na prodaju — ne razlikuje se znatno od životnog standarda radničke klase. Njegova koncentracija u centru sistema u velikoj meri proističe iz nejednake međunarodne podele rada između centra i periferije. Ideološke posledice formiranja tog novog proleterskog sloja su već vidljive: »radikalni« američki pokreti usmereni na problematiku koja se razlikuje od problematike tradicionalne radničke klase (problem »ličnosti«, »načina života«, feminizma itd.), a oni su povezani sa prirodom integracije te kategorije u proces rada, evropski neoliberalizam i »anarhizam« itd. Postavlja se pitanje, kako će se kristalisati ta kategorija: kao samostalna klasa, kao deo proletarijata ili kao neodlučna »sitna buržoazija«...

Kategorija »sitne proletarizovane buržoazije« u periferiji se definiše kao kategorija koja grupiše sva zanimanja »malog sveta gradova«, čiji dohoci nisu mnogo veći — što tim radnicima nikako ne omogućava »zapadni« način potrošnje; ali ta je kategorija u većoj meri heterogena nego u centru: potkategorija najamnih radnika »modernog sektora« (koja odgovara »novoj sitnoj buržoaziji«) ovde je u manjini (30 miliona?), dok je potkategorija zanatlija, sitnih trgovaca i kućne posluge ovde u većini.

5. Masa »siromašnog« seljaštva (vlasnika malih imanja, sitnih seljaka lišenih modernih tehničkih sredstava za proizvodnju) i eksploatisanog seljaštva (poljoprivrednih radnika, napoličara itd.) na periferiji čini osnovnu masu proizvođača u imperijalističkom sistemu: ona predstavlja sama po sebi 40%, a 55% ako uzmemo u obzir »srednje« seljake, to jest one čiji je prosečni proizvod po glavi dvostruko veći. Dohoci te ogromne mase su zanemarljivi: 4% društvenog proizvoda imperijalističkog sistema.

U odnosu na te siromašne i eksploatisane mase seljaka osnovno pitanje o kojem će još biti reči jeste: da li tu klasu eksploatiše kapital i, u tom slučaju, koji je oblik te eksploatacije.

B. Može li se ova tabela koristiti ako je posmatramo kao tabelu koja pokazuje kolika je naknada za proizvodnju u kapitalističkom sistemu, izražena u dohotku, da bismo analizirali protivrečnosti u okviru tog sistema (ne svodeći ga na običan i apstraktan kapitalistički način proizvodnje), i da bismo izdvojili tendencije akumulacije koje te protivrečnosti određuju?

1. Tu nema nikakvog problema za vulgarnog ekonomistu. Cene predstavljaju jedinu ekonomsku realnost; ne postoji ništa više od neposrednog izgleda pojava; vrednost u marksističkom smislu je za njega »metafizička« kategorija i nepotrebno »okolišenje«; kapital i rad su dva različita proizvodna faktora. Dohodak

svake klase odgovara, dakle, njenom doprinosu proizvodnji, jer se »produktivnost« svakog faktora meri njegovim nagrađivanjem, izuzimajući neke nesavršenosti konkurencije. Ali sve je to samo vulgarna tautologija.

2. Za vulgarnog marksistu ova tabela, takođe, ne predstavlja problem. Njegovo rezonovanje će imati ovaj tok:

Kad bi grupa A predstavljala jednu jedinu zemlju, proizvedena vrednost bi iznosila 2.220 mlrd dolara (a to je 8.700 dolara za svakog od 255 miliona proizvodnih radnika). Vrednost radne snage bi se merila vrednošću koja se plaća proizvođačima (ovde 1.040 milijardi dolara). Višak vrednosti — oblik viška u kapitalističkom svetu — iznosio bi 1.080 mlrd dolara, a stopa viška vrednosti oko 100%.

U pogledu grupe B ne možemo govoriti o kapitalističkom načinu proizvodnje u užem smislu reči, ali možemo o višku rada, jer je tu reč o klasnom društvu (»polufeudalnom, polukapitalističkom«). Proizvedena vrednost iznosi 460 milijardi dolara, a to je 520 dolara po proizvodnom radniku (kojih ima 880 miliona). Produktivnost rada iznosila bi u proseku 6% od one u grupi A. Obim viška rada koji prisvajaju eksploatatori — zemljoposednici i kapitalisti — dostiže 185 milijardi (50 + 135); stopa viška rada u odnosu na potreban rad je 185/275, to jest 67%. Mada su radnici grupe B siromašniji od onih iz grupe A, manje su eksploatisani.

Naravno da nam je u toj verziji poznata mogućnost transfera vrednosti iz B u A, ali samo na sledeća tri načina: (1) pošto vlasništvo vladajućeg kapitala (koji eksploatiše) u B zavisi od A, vidljivi profiti su preneti iz B u A, (2) ako postoji izjednačavanje profita na nivou skupa A + B, sistematsko odstupanje organskih sastava (jače u A) dovodi do odstupanja vrednosti/cene proizvodnje, koje je nepovoljno za B, (3) uzimaće se u obzir nesavršenost konkurencije. Međutim, kvantitativno sve to ostaje veoma slabo. Mi ovo gledište ne prihvatamo. Ono proističe iz sistematskog zataškavanja realnosti imperijalizma, koje izražava buržoasko stanovište u okviru izmenjenog, socijaldemokratskog ili revizionističkog »marksizma«.

3. S druge strane, sama priroda ove tabele predstavlja jedan problem. Cene, u koje su uračunati dohoci, čine neposrednu empirijsku kategoriju koja proističe iz zbira realne naknade za rad, koju uslovi njegove eksploatacije dozvoljavaju, i profita izračunatog na osnovu izvesne stope (ili nekoliko stopa). Uporedne produktivnosti ne mogu se izvesti iz poređenja dohotka (najamnine + profiti). Treba učiniti upravo suprotno: poći od komparativne analize uslova rada koji određuju uporedne produktivnosti i stope izdvajanja viška rada. Jer tendencije ka izjednačavanju profita nadovezuju se na kombinacije naknada za rad/produktivnost rada, koje su promenljive zbog uslova eksploatacije.

Osim toga, kapital, u stvari, ne upravlja celokupnim procesom rada u okviru sistema: veliki deo poljoprivredne proizvodnje

i dobar deo sitne zanatske proizvodnje je potčinjen formalnoj dominaciji kapitala nad procesom proizvodnje, a da se pri tom kapital ne meša uvek u neposredni proces rada. Na taj način, postojeće društvene klase ne mogu da budu svedene na dve klase, buržoaziju i proletarijat, niti sistem može da se svede na kapitalistički način proizvodnje koji funkcioniše u svetskim razmerama.

Seljaci na periferiji su integrisani u pretkapitalističke društvene oblike proizvodnje, po tipu društvenih proizvodnih odnosa i nivou razvoja proizvodnih snaga, a to su klasni oblici društvene proizvodnje. Evo zašto hipoteza o agrarnim društvima naturalne privrede, a koja su odgovarala oblicima prvobitne zajednice, što je postojala pre podele društva na klase (ili pre prelaska na formiranje klasa), ima samo ograničen domet i, u krajnjoj liniji, pogrešna je: ona prikriva integrisanje agrarnih društava periferije u imperijalistički sistem. Jer to su klasna pretkapitalistička društva stvarno integrisana u imperijalistički sistem. Višak rada koji daju eksploatisani seljaci, a koji prisvajaju njihovi »tradicionalni« eksploatatori, poprima oblik robe što cirkuliše u celokupnom sistemu, unutar nerazvijenih »zemalja«, gde predstavlja sastavni materijalni element vrednosti radne snage lokalnog proletarijata, i »izvan« tih zemalja, gde predstavlja sastavne elemente vrednosti postojanog kapitala i radne snage proletarijata koji je eksploatisan u centru. Osim toga, ne možemo forme te integracije svesti na jednu jedinu.

Ponekad integracija postoji isključivo u oblasti tržišta a da se kapital uopšte ne pojavljuje u procesu neposrednog rada. Ponekad, i sve češće, dolazi do njegovog mešanja, tako da proizvođač ostaje prividno slobodan, ali samo prividno: on je primoran da kupuje veštačka đubriva, insekticide, poljoprivredne mašine i alatke, da proizvede ovaj ili onaj artikal pod nadzorom kupaca, agroindustrije ili raznih »službi za rukovođenje i upućivanje« koje mu nameću određenu proizvodnu tehniku. Tako se postepeno ostvaruje formalno potčinjavanje kapitalu.

Prema tome, uočavamo istovremeno postojanje više od dveju klasa, jer se ne suočavamo s jednim jedinim načinom proizvodnje, kapitalističkim, već s većim brojem načina proizvodnje koji postoje u kapitalističkom sistemu. Upravo ta opšta dominacija kapitala nad sistemom omogućava nam da govorimo o vrednosti kao o opštoj dominantnoj kategoriji oblika proizvoda. Naravno, polje kategorije viška vrednosti je u većoj meri ograničeno i ne može, kao kategorija viška rada, da bude prošireno i na pretkapitalističke načine proizvodnje. Međutim, dominacija kapitala omogućava transformaciju viška rada eksploatisanih proizvođača izvan kapitalističkog načina proizvodnje u višak vrednosti, i na kraju u profit, koji, uglavnom, prisvaja kapital, a posebno njegova sekcija monopola. Zbog toga je umesno porediti masu viška rada koju prisvaja kapital (masu koja se stvara u okviru kapitalističkog načina proizvodnje i u okviru integrisanih i potčinjenih pretkapitalističkih

načina proizvodnje) sa vrednošću koju taj kapital plaća radnoj snazi eksploatisanoj direktno ili indirektno. To daje »opštu« stopu viška vrednosti sistema koja određuje nivo jedne ili više profitnih stopa.

Ilustrovaćemo ova obrazloženja koja se odnose na »transfer« vrednosti (termin transfer je za diskusiju; reč je, u stvari, o raspodeli vrednosti na klase), polazeći od indikativnih cifara date tabele i što je moguće realnijih hipoteza što se odnose na razne stepene razvoja proizvodnih snaga koje deluju u okvirima raznih načina proizvodnje, kao i na oblike i stope eksploatacije rada.

»Proizvodnje« onakve kakvim ih prikazuju nacionalna knjigovodstva nisu procene vrednosti, već količine procenjene prema cenama proizvodnje, izuzimajući nesavršenosti konkurencije. Reč je, dakle, o »transferima« u odnosu na cene proizvodnje, to jest o sistematskim odstupanjima stvarne cene / cene proizvodnje do kojih dolazi zbog različitih uslova klasne borbe i izdvajanja viška rada. Svakako ćemo podsetiti na činjenicu da je produktivnost rada, u okviru marksizma, produktivnost rada u datoj grani koja proizvodi robu što poseduje datu upotrebnu vrednost i da nema smisla da »poredimo« produktivnost jedne grane sa produktivnošću neke druge grane, kao što to čini vulgarna ekonomija koja brka produktivnost i rentabilnost.

Možemo preći na sledeće obrazloženje potkrepljeno ciframa. Pretpostavimo da su direktni proizvođači u centru (radnička klasa, seljaci, sitna proletarizovana buržoazija: 255 miliona radnika) svi eksploatisani u tehničkim uslovima koji maksimiziraju produktivnost njihovog rada u svakoj od grana proizvodnje. Kao indeks te produktivnosti uzećemo 100 za svaku od tih grana. Naknada za rad je ovde oko 4.300 dolara po radniku, i prividna stvorena vrednost je 8.700, dok je stopa viška vrednosti oko 100%.

Na periferiji imamo 50 miliona radnika, 80 miliona sitnih proletarizovanih buržuja, 750 miliona seljaka koji rade u uslovima produktivnosti i eksploatacije koji nisu identični sa uslovima istih grana proizvodnje u centru.

U industriji, produktivnosti se mogu »uporediti« jer je tu uveden kapitalistički način proizvodnje. Pretpostavimo ipak da je prosečna produktivnost na periferiji komparativna sa indeksom 50 (ona ima, verovatno, veći indeks). Ako uzmemo u obzir tu razliku u produktivnosti, vrednost koju je proizvelo tih 50 miliona radnika, po prosečnoj stopi eksploatacije u centru (stopa viška vrednosti je 100%), bila bi 0,50 × 50 × 8.700, a to je 220 milijardi. Ako je »vrednost« industrijske proizvodnje periferije, koju smo empirijski konstatovali u tekućim cenama, niža od ove cifre, to je zato što je stopa eksploatacije tih radnika mnogo viša nego u centru (njihove najamnine nisu upola manje od onih u centru, već su sedam puta manje); i još zbog toga što dodatni višak rada koji odatle proističe nije nužno nadoknađen obimom profita što

bi pretpostavljalo znatno višu profitnu stopu nego u centru. Stvarne cene se zbog toga razlikuju od cena proizvodnje.

A u pogledu proizvoda »sitne proletarizovane buržoazije« postavićemo hipotezu da je prosečan indeks komparativne produktivnosti samo 30, da bismo vodili računa o činjenici da je deo nekapitalističkih zanatlija ovde relativno veći, dok je deo najamnih radnika »modernog tercijarnog sektora«, sa kapitalističkom strukturom jednakom onoj u centru, ovde manji. Proizvedena vrednost je, sa ovim hipotezama: 0,30 × 80 × 8.700, a to je 210 milijardi. I ovde ćemo zapaziti da su naknade za rad u odnosu 1 prema 6,5, dok je produktivnost samo u odnosu 1 prema 3.

Produktivnost u poljoprivredi grupe B je deset puta niža od produktivnosti u grupi A. Fizički proizvod po poljoprivredniku, izložen uporedivim fizičkim merilima (kvintalima žitarica, pošto se sva proizvodnja svodi na taj ekvivalent), nalazi se u odnosu 1 prema 10.

Ako pretpostavimo čak i da je vrednost koju su proizveli seljaci sa periferije svedena na vrednost njene komponente živog rada, pošto je doprinos minulog rada (»kapitala«) jednak nuli, kad masa seljaka ne bi davala posebni višak rada u poređenju sa viškom rada koji se oduzima od seljaka iz centra, nagrađivanje po seljaku bi ovde bilo 0,10 × 4.300, a to je 430 dolara, a da u stvari ta naknada iznosi samo 240 dolara. Posebni višak rada je (430 — 240) × 750, to jest 140 mlrd, a vrednost minimiziranog proizvoda je isto tolika (on prividno iznosi 120 + 60, to jest 180 milijardi).

Sve u svemu, u ovim hipotezama, dakle, »posebni« višak rada oduzet od proizvođača periferije, zbog surovijih uslova eksploatacije kojima su izloženi, iznosi 290 mlrd, dok vrednost koju proizvedu ovi proizvođači iznosi: 220 mlrd za radnike, 210 za sitnu proletarizovanu buržoaziju i 180 + 140, to jest 320 milijardi za seljaštvo, ukupno 750 mlrd, dok prividna vrednost, po tekućim cenama, iznosi samo 460 milijardi.

Kuda ide taj »posebni« višak rada od blizu 300 milijardi? Ako pretpostavimo da dohodak buržoazije sa periferije (135 milijardi) proističe iz nagrade kapitala koji ona kontroliše po »normalnoj« stopi (istoj kao što je drugde stopa sektora koji nisu u vlasti monopola), ovaj višak rada je »prenesen« u centar gde on u stvari uvećava dohotke kapitalističke klase (koji bi, bez njega, iznosili samo 780 milijardi, umesto 1.080), a možda čak i (delimično) dohotke radnika koji su inače eksploatisani. Naravno, ako je profitna stopa viša na periferiji nego u centru, jedan deo od ovih 300 milijardi nalazi se u globalnom dohotku od 185 milijardi koje koriste buržoazija i zemljoposednici periferije.

U svakom slučaju, postojanje ove mase posebnog viška rada, ma kakva bila njegova namena, omogućava podizanje »prosečne« stope eksploatacije i profita u okviru sistema. Bez nje, raspodela dohodaka, umesto da bude 1.415 milijardi za radnike i 1.265 za

buržoaziju (stopa prisvajanja viška rada: 30%), bila bi 1.750 milijardi prema 965 (odgovarajuća stopa eksploatacije: 57%).

Ova ciframa potkrepljena ilustracija prirode imperijalističkog problema nije proizvoljna. Naprotiv, osnovne cifre i prihvaćene hipoteze su oprezne i teže da potcene obim prisvojenog viška rada na periferiji sistema. Ovaj proračun sastoji se u sistematskom poređenju stvarnih produktivnosti i naknada za rad i otkriva da je odstupanje neprestano usmereno u istom pravcu: naknade za rad na periferiji su uvek mnogo manje od odgovarajućih produktivnosti; i to odstupanje je uvek znatno.

To jednostavno znači da se beda radnika sa periferije ne može objasniti samo zaostajanjem nivoa razvoja proizvodnih snaga. Radnici periferije su, pored toga, i krajnje eksploatisani. Na koji način i u čiju korist?

C. Krajnja eksploatacija radnika periferije — višak rada koji oni daju — može, u principu, donositi korist: (1) lokalnim klasama koje ih eksploatišu (zemljoposednici i lokalni kapitalisti), (2) vladajućem kapitalu u okviru sistema, kapitalu monopola i (3) radnicima imperijalističkih centara (bar nekima od njih).

*A priori* ne možemo odbaciti ni jedan od ova tri odgovora. Nijedna »teorija« ne može unapred da odgovori na ovo pitanje. Treba najpre da posmatramo stvarnost, na konkretan način, a zatim da pokušamo da teorijski i politički shvatimo značenje te stvarnosti, u okvirima klasne borbe.

Očevidna je činjenica da je obim viška rada oduzetog od radnika, službenika i seljaka sa periferije isuviše velik da bi mogla da se održi hipoteza o tome da lokalne eksploatatorske klase njega potpuno zadržavaju za sebe u obliku rente i profita. Ukupni dohoci tih eksploatatorskih klasa (185 milijardi) u stvari su niži od posebnog prisvajanja viška rada (300 milijardi). Pretpostavimo čak i da su zemljišne rente »prekomerne« (znamo da ne postoji »normalna« visina rente, određena nekim ekonomskim zakonom, već da ta visina proizlazi iz odnosa snaga u borbi klasa u kojoj učestvuju tri partnera) i da je profitna stopa domaćeg kapitala viša nego u centru (što nijedno ozbiljno empirijsko proučavanje ne potvrđuje: najviše profitne stope ne odnose se na domaći kapital već na kapital monopola). I dalje ostaje da, pošto se odlučujući deo tog viška rada ne pojavljuje u »dohotku« raspodeljenom na periferiji, on može da odgovara samo nekom »transferu« prema centru. A to je nevidljivi »transfer« jer je uključen samo u strukture cena.

Uostalom, kada bi taj višak rada zadržavale za sebe lokalne eksploatatorske klase, bili bismo svedoci izvanrednog razvoja kapitalizma, sposobnog da reši »problem nerazvijenosti«. Jer, ma koliko te klase bile antipatične, one, sve u svemu, nisu u većoj meri parazitske od njima sličnih klasa u centru. Međutim, do sada nije došlo do takvog razvoja. Suprotno buržoaskoj teoriji o »nerazvije-

nosti« periferija nije »siromašna«, već osiromašena jer je krajnje eksploatisana, i upravo ta krajnja eksploatacija odražava njeno siromaštvo i usporava njen razvoj.

Kako i iz kojih razloga je moguća takva krajnja eksploatacija? Tu je potrebna analiza konkretnih uslova borbe klasa. Sredstvo te krajnje eksploatacije je zadržavanje — čak i reprodukovanje — pretkapitalističkih eksploatatorskih odnosa. Distorzija u strukturi razvoja zasnovanog na nejednakoj međunarodnoj podeli rada, koju nameće imperijalizam, dovodi do neprestane reprodukcije industrijske rezerve masovne nezaposlenosti (dok, s druge strane, ta ista podela rada smanjuje tu rezervu u centru, to jest prenosi imanentnu protivrečnost kapitalističkog načina proizvodnje na periferiju sistema kojim dominira), koja stvara mladom proletarijatu, ionako lišenom svih prava (i to ne slučajno), nepovoljne uslove za borbu.

Potrebno je od te tačke nastaviti analizu borbe klasa. Jer, pošto postoji transfer, taj sistem krajnje eksploatacije funkcioniše u korist monopolskog kapitala. Lokalne eksploatatorske klase su samo posrednici u toj eksploataciji, potčinjeni saveznici. Upravo se tu nalazi njihova »odgovornost«: u njihovom dosluhu sa imperijalizmom. I upravo zato što imperijalizam koristi tu krajnju eksploataciju, on deluje posredstvom tih međunarodnih klasnih saveza. Ovi savezi su, opet, omogućili reprodukciju pretkapitalističkih odnosa, s jedne strane, i, s druge, reprodukciju distorzije u razvoju kapitalizma, zasnovanom na nejednakoj međunarodnoj podeli rada. Evo zašto ovaj istorijski razvoj uglavnom nije uništio pretkapitalističke načine proizvodnje (dok ih je uveliko oslabio u razvoju centra), već ih je ovde reprodukovao, potčinjavajući ih istovremeno sebi. Ova suštinska činjenica ostaje nepoznata površnim »analizatorima« koji izjednačuju razvoj perifernog kapitalizma i razvoj kapitalizma u opštem smislu reči.

Da li onda transfer viška rada donosi korist vladajućem kapitalu ili proletarijatu centra, ili i jednom i drugom? Bilo bi veoma čudno kad najveći deo tog transfera viška rada ne bi donosio korist monopolskom kapitalu. U krajnjoj liniji, u borbi klasa upravo on ima poslednju reč (u okviru imperijalističkog sistema) i, prema tome, upravo on određuje strategije međunarodne podele rada koje su u skladu sa njegovim interesom, sa prisvajanjem opšte stope eksploatacije. Međutim, taj transfer ipak oblikuje celokupno društvo u svim njegovim vidovima, određuje istovremeno uslove jedne asimetrične reprodukcije i ubrzava obim akumulacije u centru, a smanjuje ga i deformiše na periferiji. Transfer, prema tome, reprodukuje uslove nejednake međunarodne podele rada. Upravo je ta asimetrična struktura stvorila mogućnost radnicima centra da vode ekonomsku klasnu borbu u povoljnijim uslovima, obezbeđujući dugoročni paralelni porast najamnina i produktivnosti, dovodeći do relativnog gubitka koji kapital nado-

knađuje neprestanim podizanjem stope izdvajanja viška rada na periferiji.

Ali, istovremeno, ti su uslovi stvarali povoljan teren za političke iluzije reformizma, koji je samim tim preovladao kod radnika u centrima. Upravo pomoću tih ideologija — »nacionalnih« međuklasnih solidarnosti, zasnovanih na priznavanju odlučujuće važnosti izvora snabdevanja u sirovinama da bi se osigurao pravilan rast centara, starog i novog nacionalizma (»pan-zapadnjaštva« sa prizvukom rasizma) — više nego pomoću »materijalne korupcije« »radničke aristokratije« (koja takođe postoji, ali je njen udeo teško izračunati), dolazi do reprodukovanja imperijalističke ideološke hegemonije.

D. Treba zapaziti da naš način formulisanja pitanja i davanja odgovora na njih polazi od analize borbe klasa i eksploatacije. Polazna tačka je pregled načina proizvodnje (tip proizvodnih odnosa i nivo razvoja proizvodnih snaga), a zatim procena produktivnosti rada u raznim oblastima aktivnosti, s jedne strane, i, s druge, stopâ izdvajanja viška rada koje karakterišu te oblasti u uslovima suštinske, njima svojstvene neposredne borbe klasa (eksploatisanih protiv direktnih eksploatatora). Jedina pretpostavka validnosti metoda je prihvatanje činjenice da imperijalistički sistem predstavlja realnost, to jest da je proizvod rada svih neposrednih proizvođača sistema — robni proizvod, i da zbog toga poseduje merljivu vrednost. Poznato je da proizvođači direktno troše jedan deo tog proizvoda. Međutim, seljaci su prestali da žive u sistemu naturalne privrede, i svi su podjednako primorani, osim zanemarljivih izuzetaka, da proizvode za tržište.

Mi, dakle, polazimo od analize konkretnih uslova eksploatacije rada i borbe klasa, a ne od neposrednih ekonomskih kvantiteta (proizvodnje procenjene na osnovu tekućih cena, raspodele njene nadoknade u obliku dohodaka). Oni, u krajnjoj liniji, proističu iz borbe klasa, oni nisu izraz osnovnih »ekonomskih zakona«.

Povodom ovog metoda treba podsetiti na sledeće:

a) Metod ne pretpostavlja rezonovanje u okviru vrednosti u marksističkom smislu, već samo u okviru cena proizvodnje. Analiza u okviru vrednosti je nezamenljiva i sama daje odgovore na pitanja pred kojima Srafova analiza ostaje nema, kao što smo to pokazali u delu *Zakon vrednosti i istorijski materijalizam*.

b) Svetskim sistemom dominira roba (i vrednost) i, samim tim, svi pretkapitalistički načini proizvodnje potčinjeni prevlasti kapitala proizvode robu. Načini razmene robe mogu, dakle, biti takvi da višak rada stvoren na jednoj strani bude prisvojen na drugoj: može postojati »transfer« vrednosti. Međutim, vrednost ne može da proistekne iz mehaničkog funkcionisanja zakona vrednosti (izjednačavanje profita). Da li je tu reč o čistom odnosu snaga ili on proističe iz stvarnog delovanja klasnih borbi? Mi prihvatamo ovu drugu mogućnost, bogatijeg sadržaja.

c) Mi se ne bavimo »izračunavanjem« jedne ili više vrednosti radne snage raspravljajući o »objektivnim potrebama« koje radnici moraju zadovoljiti da bi se reprodukovali. Mi registrujemo »dohotke« raspodeljene tu i tamo kao nominalne, a ne bavimo se njihovom realnom kupovnom moći. Jer, ako su realne najamnine slučajno bolje nego što to pokazuje poređenje nominalnih najamnina, to je zato što, kako zaključuje Rej, »iza svakog eksploatisanog radnika stoji deset seljaka koji su isto tako eksploatisani«.

Naprotiv, svaki metod koji polazi od cena ne zna za borbu klasa i priklanja se ekonomističkom sužavanju marksizma. On daje prednost zakonu vrednosti (koji navodno direktno određuje cene) nad istorijskim materijalizmom (borbom klasa), suprotno našoj tezi. Međutim, sve »teorije« koje negiraju »transfer« viška rada periferije prema centru pretpostavljaju, implicitno ako ne i eksplicitno, da se polazi od cena. Ako se kaže da produktivnost na periferiji iznosi 6% od produktivnosti u centru jer je proizvod po radniku 6% (po utvrđenim cenama), onda se pokazuje nepoznavanje proizvodnih odnosa, procesa rada i nasilnog prisvajanja viška rada, i zapada se u vulgarnu ekonomiju. U tom slučaju je malo važno što su te teorije praćene izjavama o prvenstvu proizvodnih odnosa nad prometom itd. To su stavovi koji su protivrečni suštini prihvaćenog metoda analize.

Mi smo na drugom mestu izneli naše mišljenje o ovom »proimperijalističkom« pravcu u okviru marksizma za koji očevidno ne možemo smatrati da nije podložan uticaju posledica klasne borbe. Taj »marksizam«, rezervisan za »4%« eksploatisanih radnika kapitalističkog sveta, nije više pozvan da deluje kao subverzivna snaga. On čak ne uspeva više ni da se nametne tom broju od »4%« za čijeg se stegonošu izdaje. Oni postepeno prestaju, čak i verbalno, da se pozivaju na marksizam, koji se tada zatvara u okvire akademskog učenja.

Suprotno tome, naša analiza odgovara interesima 90% ljudi i žena kapitalističkog sveta. Ona udara temelj radničko-seljačkom savezu, savezu svih eksploatisanih radnika, na bazi internacionalizma, a to su neophodni uslovi za menjanje sveta.

Metod koji odbacujemo zasniva se na linearnoj koncepciji istorije i na koncepciji čiji je centar zapadni svet. On direktno vodi usmeravanju sadašnje borbe ka perspektivi razvoja kapitalizma a ne njegovog rušenja. Ako »nerazvijenost« znači zastoj, a ne krajnju eksploataciju, kapitalistička akumulacija će ga brzo prevazići; pokret nacionalnog oslobođenja je sastavni deo buržoaske revolucije u usponu; eventualni otpor seljaka tom razvoju je uzaludan i reakcionaran. Suprotno tome, naša je teza da je nacionalno oslobođenje deo krize kapitalizma, socijalističke revolucije; a otpor seljaka u sadašnje vreme, u vreme imperijalizma, revolucionaran je jer udara temelj radničko-seljačkom savezu.

E. Važno je biti svestan političkog porekla postepenog stvaranja takvog razmišljanja. Ono se razvilo u krilu pokreta za na-

cionalno oslobođenje Azije, Afrike i Latinske Amerike. Postavljalo se pitanje da li seljaštvo sa periferije eksploatišu ne samo direktno lokalni »feudalci« već indirektno i vladajući kapital, i da li, zbog toga, njegov otpor takozvanom »razvoju« ne svedoči o antikapitalističkom potencijalu, da li nije bilo pogrešno smatrati da njegova borba — kao što to tvrdi vulgarni marksizam — »nužno« čini deo kapitalističkog razvoja, već, naprotiv, deo borbe protiv svakog klasnog društva. Nećemo ovde davati istorijat rasprava, bogatih i raznovrsnih, kojima su pokrenuta ova pitanja. Po našem mišljenju, kritičko razmišljanje o iskustvu Nasera, a zatim o iskustvu Malija, početkom šezdesetih godina, olakšavalo je otvaranje prema kritici revizionizma, koje je doživelo kulminaciju sa kulturnom revolucijom. To nas je navelo da jasno iznesemo, u pogledu Afrike, tipologiju više načina otimanja viška rada od seljaka, zasnovanu na razlikovanju robne privrede (gde smo odbacivali ideju o »naturalnoj ekonomiji« i gde treba posebno ukazati na doprinos P. P. Reja), ekonomije koncesija (gde je bio značajan doprinos Katrin Kokeri) i ekonomije južnoafričkih rezervata (ova analiza, koju je H. Volp izneo na engleskom, nekoliko godina kasnije, najzad je mogla da prodre u južnoafrički region). Istovremeno, kritika tradicionalne analize latinoameričkih komunističkih partija navodila je na postavljanje pitanja o feudalnoj ili kapitalističkoj »prirodi« seoskih proizvodnih odnosa u merkantilističkom i imperijalističkom periodu u Latinskoj Americi. Mada su formulacije jasne — i podložne diskusiji — bile korišćene odmah u početku, pitanje koje se postavljalo o posledicama aritmetičkog uklapanja u svetski kapitalistički sistem dovelo je do značajnih rezultata i neophodno je podsetiti na doprinose koje su tome dali A. G. Grank, Fernando Enrike Kardoso i mnogi drugi. Tome valja dodati i vraćanje na kritičko razmišljanje o orijentalnom »feudalizmu«: ukazujemo na razmatranja Kostasa Vergopulosa o modernoj otomanskoj Grčkoj, zatim na naše mišljenje o arapskom svetu i mišljenje aktivista indijskog potkontinenta.

Jasno je da su sve te kritike i samokritike bile pokrenute uspehom *a contrario* radničko-seljačkog saveza u Kini, Vijetnamu i, kasnije, Kambodži. Kako su te analize bile postepeno sistematski uobličene i kako su se kristalisale, tako je moralo iskrsnuti pitanje stvaranja i raspodele vrednosti i viška rada u svetskim razmerama. Rasprava o »nejednakoj razmeni« je bila kulminacija te kristalizacije, za koje vreme su se jasno formirala oba tabora, antiimperijalistički i proimperijalistički.

Treba li ovde skrenuti pažnju na činjenicu da je ovaj način razmišljanja nužno polazio od priznavanja da je imperijalistički sistem sastavni deo baze u čijem okviru se danas vodi klasna borba. Eventualna »istorijska« preokupacija pojavom društvenih klasa (u okviru načina proizvodnje »prvobitne zajednice«) bila je u potpunosti potčinjena preokupaciji uključivanjem tih klasa u

imperijalistički sistem. Zbog toga oni antropolozi koji su se više bavili prošlošću, insistirajući na modelu »naturalne privrede«, ma koliko bio bogat njihov doprinos na tom planu (kao, na primer, saznanja Mejasua o ulozi cirkulacije žena i dobara koji daju prestiž) našli su se u opasnosti da razviju pravac istraživanja koji bi se posle izvesnog vremena pokazao pogrešnim, prikrivajući posledice oduzimanja viška rada u imperijalističkom sistemu. U okviru tih rasprava bile su iznete različite teze: eksploatacija sitnih seljaka »s običnom sitnorobnom proizvodnjom« pomoću posebnog tržišnog kanala, mešanje kapitala u proces proizvodnje i pojava njegove »formalne« prevlasti itd. Dati su različiti odgovori na ovo pitanje o formiranju i nameni seljačkog viška rada. Bilo bi neskromno pružiti »definitivni« odgovor. Dovoljno smo svesni važnosti onog što će praksa pokazati — da to ne učinimo. Ova pitanja su svakako važna, pa je i sama činjenica što ih postavljamo, dok ih vulgarni marksizam prikriva, zaloga značaja koji im pridajemo. Ipak ćemo uzgred skrenuti pažnju na to da su ta pitanja u manjoj meri »nova« nego što to ponekad izgleda; prvi primer ovog tipa analize, tek nagovešten ali jasan, našli smo kod Kauckog, kasnije zanemaren u vreme trijumfa reformističkog »uvrijerizma«.

*

Kritička sinteza ovih rasprava omogućava nam da danas iznesemo pet sledećih postavki:

1. Prividno »internacionalni« odnosi između centra i periferija treba da budu podvrgnuti analizi u okviru odnosa kapitalističkog načina proizvodnje i potčinjenog ili potčinjenih pretkapitalističkih načina proizvodnje.

2. Potčinjavanje/formalna dominacija podrazumeva odnos prisvajanja viška rada koji nije zasnovan samo na robnoj razmeni, već pretpostavlja mešanje kapitala u proces proizvodnje koji treba brižljivo razlikovati od procesa rada.

3. Preliveni višak rada ne proističe iz mehaničkog funkcionisanja zakona vrednosti. Cena prelivenog viška zavisi, dakle, samo od odnosa snaga između raznih vrsta »buržoazije« (ili eksploatatorskih klasa uopšte). Naša analiza rudarske rente u savremenom imperijalističkom sistemu potpuno potvrđuje ovu tezu (videti *Zakon vrednosti i istorijski materijalizam).* Treba da podsetimo da je taj odnos snaga zasnovan na odnosima eksploatacije koji ga podržavaju.

4. Prema tome, »istovremeno kad eksploatiše svakog od svojih radnika, kapital eksploatiše i deset seljaka koji daju poljoprivredni višak neophodan za reprodukciju radne snage tog radnika« — ta kvantitativna procena nije proizvoljna: ona gotovo tačno odgovara stvarnim razmerama naše tabele.

5. Upravo ta krajnja eksploatacija sprečava razvoj proizvodnih snaga na periferiji. Iz toga proizlazi da neophodna seljačka revolucija nije »buržoaska«, već čini deo borbe usmerene na rušenje kapitalističkog sistema. Ta revolucija će se ostvariti pod rukovodstvom proleterske ideologije ili se neće uopšte ostvariti.

F. Bilo je raznih pokušaja merenja »transfera« vrednosti iz periferije u centar, među kojima se nalazi naš pokušaj, kao i rad Hosea de Jafe i A. G. Franka.

Moglo bi izgledati čudno što se posle Lenjinovog *Imperijalizma* tako malo istraživača bavilo pitanjima mehanizama eksploatacije periferije. Bez sumnje je teško izdvojiti te probleme od drugih, a analiza akumulacije u svetskim razmerama ne može da zanemari analizu mehanizama funkcionisanja kapitalizma u centru. Međutim, taj argument ne opravdava nepostojanje analiza posebnih vidova eksploatacije na periferiji, uključujući i parcijalne, u najvećoj meri kvantitativne, analize činjenica. U toj oblasti saučesničko ćutanje buržoaske literature i vladajuće struje »marksističke« literature samo odražava snagu saveza imperijalizma i socijaldemokratije.

Paul Joseph

# Reforma i kontrarevolucija: Sjedinjene Države i međunarodna privreda

U ovom referatu data je analiza ekonomskog i političkog razvoja u Sjedinjenim Državama u onoj meri u kojoj on utiče na ulogu vodeće kapitalističke zemlje na međunarodnoj areni. Manje ću se baviti iscrpnijom analizom domaće situacije, sem ako se ona ne dotiče političkih tema ove konferencije. Biće obuhvaćena tri srodna aspekta.

Prvo, da li je moć američkog imperijalizma u usponu ili u padu? Kakav je najnoviji razvoj i da li on potpomaže ili podriva američku kontrolu nad svetskom privredom?

Drugo, da li su radnici u kapitalističkom jezgru korumpirani čarima imperijalizma ili je produbljavanje ekonomske i političke krize razbilo političku koaliciju koja je podržavala imperijalističku ekspanziju posle drugog svetskog rata?

Treće, kakav je odgovor američke kapitalističke klase na predlog nesvrstanih zemalja za stvaranje novog međunarodnog

ekonomskog poretka? Odgovor mora neizbežno biti naslovljen na političke faktore koji opredeljuju kapitalističko planiranje neposredne budućnosti međunarodne privrede.

## Američki imperijalizam

Period od 1968. do 1973. godine kvalitativno je izmenio, ali nije razbio američku hegemoniju. Poraz u Jugoistočnoj Aziji, kriza zlata praćena devalvacijom dolara, pojačana konkurencija Japana i Evrope i ogroman porast cena nafte nametnuli su relativno dubok proces prilagođavanja. Dali je ovaj proces prilagođavanja na siguran način ovekovečio američku kontrolu na novoj, čvršćoj osnovi? Ili možemo otkriti nove pukotine, nove naprsline, u sistemu čiji su temelji do srži truli?

Kao dokaz ponovnog uspostavljanja američke hegemonije nad svetskom kapitalističkom privredom ističe se sledeće: vojni poraz u Jugoistočnoj Aziji bio je samo privremen, a u velikoj meri ovi događaji su, u stvari, utrli put restrukturiranju vojnih snaga i stvaranju mobilne armije sposobne da odmah interveniše. Pokušaji od pre dve ili tri godine da se neka nuklearna oružja redefinišu kao »taktička«, što će reći sposobna za upotrebu u lokalnim okršajima, kao u Vijetnamu ili Koreji, služe takođe kao primer nove vojne strategije usmerene na suprotstavljanje socijalističkim snagama na svetskoj sceni, ali bez direktnog angažovanja Sovjetskog Saveza. Sjedinjene Države nastavljaju da kontrolišu međunarodne finansijske institucije, kao što je to nedvosmisleno dokazala uspešna destabilizacija Aljendeovog režima. Doista, i industrijski i finansijski kapital ostvaruju sve veće profite u inostranstvu. SAD su uspešno kanalisale nacionalizam trećeg sveta, koji se u ranim sedamdesetim godinama činio tako pretećim, u ekonomske aranžmane koji omogućuju veću društvenu kontrolu, više profite i doprinose integraciji kapitalističke privrede pod američkom hegemonijom. Tome OPEC sada služi kao lojalni mlađi partner, koji preusmerava ogromni odliv dolara u bezbedne oblike reinvestiranja. Kao zemlja koja je najviše zaštićena od klasne borbe, SAD su gotovo u izuzetnom položaju u tom smislu da nemaju »klasno opterećenu« političku partiju. Čak su i sindikati u Sjedinjenim Državama postali beživotni i odlikuje ih ideološko siromaštvo. Stopa nezaposlenosti, koja je dostigla osam odsto, nije mnogo učinila da se radnički pokret pokrene iz njegove letargije. To omogućuje američkoj kapitalističkoj klasi da troškove svoje ekspanzije prebacuje na druge vodeće kapitalističke nacije i na treći svet.

Sjedinjene Države manje zavise od sirovina nego Japan ili Evropa, konkurencija je karakterističnija za odnose u okviru Evrope nego između Evropske ekonomske zajednice i SAD, a SAD imaju veće mogućnosti da izvlače korist iz svojih vojnih i politič-

kih odnosa sa lojalnijim vladama zemalja u razvoju nego Evropa ili Japan. Naročito Japan se suočava s teškoćama jer nije potpuno ovladao određenim tehnologijama, i suočava se, pri tom, sa konkurencijom Sjedinjenih Država u ključnim industrijskim granama koje su sve donedavno bile zaštićene. Japan je znatno više ranjiv zbog svoje zavisnosti od inostrane nafte i zbog uvoza hrane iz SAD.

Uprkos nesumnjivoj relevantnosti mnogih od ovih dokaza, moj je zaključak da je međunarodni položaj Sjedinjenih Država bitno slabiji nego bilo u kom posleratnom periodu. Nekoliko je uzroka takvoj situaciji, ali najvažniji činilac je duboka kriza koju doživljava sam međunarodni sistem. Koje su glavne karakteristike te krize?

Nekoliko međusobno povezanih faktora čini da je sadašnja situacija potencijalno znatno opasnija za kapitalistički poredak nego ijedna druga posle drugog svetskog rata. U izvesnom pogledu, zaista više nije ni moguće govoriti o sistemu kao takvom. Malo se veruje u skoru propast koja se već nazire, ali je gotovo opšte uverenje da neznatno poboljšanje prošle godine nije donelo iole potpunije rešenje. Stari problemi ostaju istina, nešto prikriveni zvaničnim vladinim statistikama. Na primer, stopa nezaposlenosti u SAD nije onoliko visoka kao pre tri godine, ali tek treba da se spusti ispod šest odsto, ostavljajući pri tom gotovo deset miliona ljudi bez posla. S porastom inflacije poslednjih meseci možemo očekivati da ponovo dođe do povećanja stope nezaposlenosti.

Isto tako, znaci poboljšanja zapažaju se i kod ukupnih stopa rasta privrede i u drugim kapitalističkim zemljama, naročito ako se one uporede sa naglim njihovim padom u periodu 1973—1975. godine. U tom razdoblju proizvodnja SAD opala je za 9 odsto, Japana za 14, evropskih zemalja za oko 10 odsto. Za poslednje dve godine ove zemlje su se nešto stabilizovale, ali nijedna od njih, izuzev Italije, nije uspela da ostvari normalnu stopu rasta industrijske proizvodnje.

Sjedinjene Države ostaju najjača kapitalistička sila. Ali one više ne vladaju na osnovi sporazuma iz Breton Vudsa (Bretton Woods), koji su podsticajno delovali na sve druge zemlje izvoznice da dolar smatraju jednako vrednim kao i zlato. Kapitalistički svet je već izvesno vreme lišen stabilnog monetarnog sistema. Nedavna fluktuacija valutnih kurseva, naročito dolara, otežava sprovođenje dugoročnog međunarodnog planiranja i kreditiranja. Kapitalistička štampa oplakuje nesposobnost nedavnih ekonomskih sastanaka na vrhu u Portoriku, Jamajci i Francuskoj da izgrade strategiju koja bi pružala makar kakvu šansu za iznalaženje dugoročnih rešenja. U stvari, prema novoj ideologiji, takva očekivanja treba izbegavati. Protekcionizam i konkurencija, umesto koordinacije i planiranja, karakterišu odnose među kapitalističkim silama.

Pre dve godine se činilo da je nekoliko nerazvijenih zemalja na ivici bankrotstva. Mada je nešto učinjeno na rešavanju njihovih neposrednih problema likvidnosti, niko ne smatra da su strukturalni razlozi što su izazvali zaduženost trećeg sveta temeljitije razmotreni. A rasprostranjen je strah, kao što ćemo videti, da će se jedno ili dva bankrotstva u trećem svetu odraziti i na samu srž finansija kapitalističkog sistema.

Glavna strategija u Sjedinjenim Državama — da se održi postojana tražnja, ne može više opstati. Ovde mislim na »vojni kejnzijanizam«. Tokom pedesetih i početkom šezdesetih godina vojni izdaci dostigli su deset odsto bruto nacionalnog proizvoda, što je dovoljno velika cifra, naročito u mirno doba, da stimuliše ostali deo privrede. Vojni izdaci nastavljaju da rastu. Sistem novih oružja otkriva strategiju Vašingtona — da se u ovom području raskine sa kapitalističkim sistemom. Ali udeo vojnog budžeta u bruto nacionalnom proizvodu je u padu. Povećanje od pet ili, čak, deset milijardi dolara veoma malo se odražava na privredu čija ukupna vrednost dostiže dva biliona (2.000 milijardi) dolara.

U međuvremenu troškovi vojnih izdataka potkopali su raniju moć dela američke privrede. Relativno malo kapitala se odvaja za civilna istraživanja i razvoj. Dobar deo proizvodne opreme u zemlji je nesavremen i zaostaje za novijom tehnologijom Evrope i Japana. Vojna potrošnja lišila je privredu njenih najboljih naučnih i tehničkih potencijala. Povećanje produktivnosti u SAD tokom poslednje decenije na nižem je nivou nego bilo u kojoj drugoj kapitalističkoj sili. Navedimo samo najnoviji primer takvog trenda: američki uvoz mašina alatljika i proizvodne opreme sada premašuje vrednost uvoza mnogo češće pominjane nafte.

Želeo bih da ukažem na još jednu slabost američkog imperijalizma, mada ovo pokrećem više na eksperimentalnoj osnovi. Možda se ovoj temi možemo vratiti u okviru jedne od diskusija za okruglim stolom. Želim da podsetim da je period revolta u SAD, naročito crnog militantizma, ostavio nasleđe koje danas mogu koristiti progresivne i socijalističke snage u svetu. Ukazujem naročito na ulogu Endrju Janga, ambasadora SAD u Ujedinjenim nacijama. S jedne strane, Jangov položaj se može objasniti kao deo Karterovih napora usmerenih na okupljanje biračkog tela koje doprinosi njegovom izboru za predsednika. Konačno, Jang izražava svoju podršku kapitalističkom sistemu, a pri obavljanju svojih zvaničnih dužnosti krajnji mu je cilj da spreči dolazak revolucionarnih partija na vlast. S druge strane, Jang je oruđe za stvaranje izvesnih prilika i prostora za manevrisanje, naročito u južnom delu Afrike. Zbog toga je izazvao bes establišmenta spoljne politike Sjedinjenih Država. Jang ne deluje sam. On predstavlja, u blažem i iskrivljenom obliku, pokrete šezdesetih i početka sedamdesetih godina. Ali rezultat toga je izvestan stepen slobode

koji Angoli omogućava pregrupisavanje snaga posle teškog građanskog rata i pristupanje socijalističkoj izgradnji, a SWAPO-u da izražava svoju demokratsku volju, osuđujući nezakonitu kontrolu Južne Afrike. Jedino vreme može pokazati da li će ovaj obnovljeni period aktivnosti u Sjedinjenim Državama proširiti tu slobodu manevra ili će biti obrnuto.

Politička uloga potčinjenih klasa u SAD verovatno može izazvati dovoljno kontroverzi, tako da ovu temu treba detaljnije razraditi.

## Uloga američke radničke klase

Kako američka radnička klasa gleda na revolucije u trećem svetu i na moguće reforme svetskog kapitalističkog sistema? Na prethodnim našim skupovima vođena je sadržajna debata o Lenjinovoj tezi o »radničkoj aristokratiji«, naročito o njegovoj tvrdnji da deo radničke klase u vodećim imperijalističkim zemljama napušta revolucionarni kurs zbog materijalnih koristi koje, zajedno sa kapitalističkom klasom, izvlači iz eksploatacije nerazvijenog sveta. I kapitalisti i radnici prisvajaju višak proizveden na periferiji svetske privrede. Radnička aristokratija ima znatno veće plate i svojom dominacijom u sindikalnom pokreta usmerava ga u reformističkom, pa čak i u konzervativnom pravcu. Radnička klasa prihvata političke stavove zatrovane nacionalnim šovinizmom, protekcionizmom i odbranaškim sindikalizmom.

Lenjinovu tezu dopunili su neki savremeni teoretičari koji tvrde da je *cela* radnička klasa, a ne samo njena uticajna manjina, potkupljena čarima imperijalizma. Otuda je radnička klasa već »rastočena«, te će revolucija na Zapadu morati sačekati da se ona »reproletarizuje«. Na prošlogodišnjem skupu profesor Emanuel je tvrdio da do stvarne konfrontacije klasa može doći samo u svetskim razmerama i da radnička aristokratija obuhvata nekih 150 miliona ljudi i žena u kapitalističkom centru.

Iako ne isključujem mogućnost da su delovi — relativno mali — američke radničke klase materijalno privilegovani i da na izvestan način odgovaraju Lenjinovoj klasičnoj formulaciji, ipak teza o radničkoj aristokratiji počiva, po mom mišljenju, na pogrešnim teorijskim, istorijskim, empirijskim i političkim osnovama. Evo i argumenata:

Mada su istorijske okolnosti koje je Erik Hobsboum proučavao bile sasvim različite od onih sa kojima se mi danas suočavamo, on je dokazao da je u Engleskoj devetnaestog veka ekspanzija kapitala upravo dovela do smanjenja radničke aristokratije. Hobsboum je, naravno, svojim istraživanjima obuhvatio zanatske radnike, sloj koji ima manji značaj za savremene Sjedinjene Države. Pa ipak, u Sjedinjenim Državama većina radničke klase suočava se, pored stagnacije realnih nadnica i sve izraže-

nije nesigurnosti zaposlenja, sa snažnim naporima da se rad reorganizuje tako da se sposobnost samostalnog delovanja i tehnička stručnost sistematski ograničavaju. Takvom primenom naučnog upravljanja poslovi koji su ranije imali viši status i donosili sobom privilegije zamenjuju se poslovima što zahtevaju nižu stručnost. Dobar deo »belih okovratnika« (službenika), koji predstavljaju obrazovan i tehnički sloj zaposlenih, ima radne uslove koji su slični onima u proizvodnji u užem smislu. Ovaj proces odražava nastojanja kapitala da poveća apsolutnu stopu viška vrednosti, a ta tendencija se javlja bez obzira na odnose između centra i periferije.

Teško je uspostaviti neposrednu vezu između američkih investicija i viših nadnica, kako za radničku klasu u celini tako i za bilo koji njen deo. U celini, američka radnička klasa gubi zbog imperijalizma. Naime, troškovi održavanja imperije sve više rastu. Procenjuje se da povećane takse za ogromni vojni aparat, ograničavanje državnih doprinosa za podsticanje porasta životnog standarda (u SAD još i danas, na primer, ne postoji nacionalni sistem zdravstvene zaštite) i smanjene mogućnosti zapošljavanja, zbog toga što multinacionalne korporacije prenose veći deo svoje aktivnosti u inostranstvo, staju prosečnog američkog radnika gotovo hiljadu dolara godišnje.

Možda će neko istaći da radnička aristokratija i dalje postoji u onim industrijskim granama i zanimanjima koji su najviše u prilici da izvlače korist od imperijalističke ekspanzije. Ipak, nedavna studija nije uspela da dokaže pretpostavljenu vezu između industrijskih preduzeća koja su imala koristi od transfera profita od investicija u inostranstvo i viših nadnica. Nije bilo utvrđeno da su zarade radnika veće u onim industrijskim granama koje su bile u prilici da prisvajaju višak vrednosti stvoren u inostranstvu. Vreme izgubljeno u štrajkovima je, svakako, samo globalna mera za procenjivanje borbenosti radnika, ali, s obzirom na tezu o radničkoj aristokratiji, s razlogom bi se moglo očekivati da su radnici u industrijskim preduzećima sa većim udelom investicija u inostranstvu konzervativniji i manje skloni da rizikuju prekid priticanja viška u njihov džep. Ipak, očekivana negativna korelacija između vremena izgubljenog u štrajkovima i transfera dohotka ne može se ustanoviti.

Moglo bi se očekivati da radnici u industrijskim preduzećima koja su najviše angažovana u eksploataciji trećeg sveta imaju konzervativne poglede. Pokazuje se da nije tako. Mišljenja radnika u industrijskim preduzećima koja imaju najveći ulog od investiranja u inostranstvu uopšte se ne razlikuju od stava ostalih radnika prema raznim političkim pitanjima — prema slobodi drugih naroda da biraju socijalističku vladu, građanskoj slobodi za komuniste u Sjedinjenim Državama, prema kineskoj vladi i prema izdacima za vojne potrebe. Tvrdnja da su najkonzervativniji oni radnici koji su u takvom položaju da navodno mogu eksploa-

tisati treći svet nije potvrđena dokazima. Drugim rečima, tezu o radničkoj aristokratiji ne potkrepljuju ekonomski i politički nalazi.

Kako će američka radnička klasa reagovati na otvorena nastojanja nerazvijenih zemalja da s imperijalizmom raskinu putem revolucija? Svi su izgledi da radnička klasa neće, ponavljam: neće voditi kontrarevolucionarne snage. Postoji mnogo dokaza koji potvrđuju moje gledište.

Navodna podrška radničke klase ratovima u Koreji i Vijetnamu često se navodi kao ilustracija teze o radničkoj aristokratiji. Smatra se da su američki »plavi okovratnici« (industrijski radnici) bili pomoćno oruđe za produžavanje vijetnamskog rata time što su se suprotstavljali — čak i fizičkim napadima — antiratnim demonstracijama i zalagali se za što veće odbrambene izdatke, kako bi zaštitili »svoju« imperiju. Pa ipak, na vrhuncu rata u Vijetnamu dvaput više pripadnika radničke klase izjašnjavalo se za povlačenje američkih trupa iz te zemlje u odnosu na slojeve na višoj društvenoj lestvici. Uostalom, veću podršku jačanju korejskog i vijetnamskog rata pružale su kategorije zaposlenih sa višim društvenim statusom i većim primanjima. Za razliku od drugog svetskog rata, protivljenje, neslaganje sa Predsednikom i izbegavanje vojne obaveze znatno je poraslo za vreme ratova u Koreji i Vijetnamu (klasičnih primera imperijalističke intervencije). Američke snage u Vijetnamu bile su pretežno sastavljene od ljudstva radničkog porekla. Ipak su žalbe pri regrutovanju na razvrstavanje u takozvanu grupu I-A (oni koji će najverovatnije biti poslati na borbene položaje) porasle sa četiri na hiljadu regruta u 1965. godini na 102 u 1968. godini. Suprotno tome, takve žalbe za vreme drugog svetskog rata bile su u opadanju: sa 28 u 1942. godini na manje od tri na hiljadu vojnika u 1945. Američke trupe u Vijetnamu su 1969. godine stvarno prestale da budu efektivna borbena snaga.

Za američku kapitalističku klasu implikacije vijetnamskog poraza su sveobuhvatne. U sadašnjem trenutku njena sposobnost da mobiliše američke trupe za intervencije u inostranstvu je sasvim ograničena. Kada su, na primer, 1958. godine upitani da li SAD treba da preduzmu neophodne korake, uključujući i upotrebu oružanih snaga, da spreče širenje komunizma, dva puta više Amerikanaca je odgovorilo »da« u odnosu na one što su nekli »ne«. U 1976. godini odnos odgovora je bio približno jednak. A posle povlačenja iz Vijetnama bilo je više Amerikanaca koji su smatrali da Amerika nije nikad ni trebalo da bude direktno uvučena u kopneni rat u Aziji u odnosu na one koji su zastupali mišljenje da je trebalo koristiti veće vojne snage da bi se izvojevala pobeda u tom ratu. Dominikanska Republika više nije opcija. Vijetnam je oslabio političku koaliciju radnika, liberalnih intelektualaca i Demokratske stranke, koja je počev od drugog

svetskog rata stalno podržavala sve oblike imperijalizma, uključujući i vojni.

Istina je da je bilo raznih pokušaja da se prekrše sadašnja ograničenja upotrebe oružanih snaga. Američki vazdušni most kao podrška intervenciji francuskih i belgijskih trupa u Zairu je jedan od takvih primera. Bilo bi neosnovano predviđati da će još i danas »nepolitičko« američko javno mnenje moći efikasno, na trajnoj osnovi, da spreči vojne intervencije. Politička situacija u Sjedinjenim Državama i dalje je u znaku velikog previranja, a zapažene su i protivrečne pobude. Ali jednostavno isticanje politike radničke aristokratije nije dovoljno kao objašnjenje.

Dodao bih još sledeću završnu napomenu: teorijsko pitanje neravnopravne razmene između centra i periferije ostaje odlučujuće. Ali ne postoji automatska veza između toka viška vrednosti i političkih gledišta. Mnogobrojne istorijske studije o Francuskoj, Engleskoj, Kubi i Sjedinjenim Državama pokazale su da nema direktne sprege između bogatstva i radikalizma. Ostali relevantni činioci koji uslovljavaju klasnu borbu su: kulturna hegemonija kapitala; širenje etničkih i rasnih različitosti; visok nivo geografske mobilnosti i transformacije u organizaciji rada, što onemogućava osećanje zajedništva, zajedničkih interesa i kolektivnog uverenja u sposobnost upravljanja tehnički naprednijim društvom.

Dotakao sam se pitanja reagovanja američke radničke klase na moguće revolucije. Njen stav prema mogućnostima ostvarivanja značajne međunarodne ekonomske reforme je raznorodniji i teško ga je utvrditi. Ta tema nije obuhvaćena ovom raspravom. Na nju ću se vratiti u zaključku.

## Američka kapitalistička klasa i međunarodna privreda

Tokom nekoliko poslednjih godina establišment, koji kroji politiku Sjedinjenih Država, raspravljao je u svom krugu o tome kako treba da glasi njemu najprihvatljiviji odgovor na zahteve pokreta nesvrstanih za izmenom prioriteta u međunarodnoj privredi. Za učesnike ovog našeg skupa nije nikakvo iznenađenje što je tom prilikom ispoljen cinizam i preovladalo mišljenje da zahteve valja odbaciti. Reagovanje tvoraca američke politike bilo je, zaista, ekstremno, utoliko pre što ti zahtevi nesvrstanih — kao što je nekolicina jugoslovenskih drugova istakla u svojim prilozima na našem prošlogodišnjem skupu — nisu sami po sebi socijalistički (mada mogu poslužiti kao početna stepenica temeljne transformacije svetske privrede). Dozvolite mi da prenesem deo rasprave vođene u američkim vladajućim krugovima.

Zvaničan odgovor američke vlade glasi: ignorisanje određenih predloga koje pokreće pokret nesvrstanih. Američki diplomati nastoje, stoga, da dnevni red međunarodnih konferencija ograniče na relativno usko područje, područje izvora energije. U nedavnom pregledu međunarodne ekonomske situacije sadašnji ministar finansija Majkl Blumental čak i ne pominje novi međunarodni ekonomski poredak, već se, umesto toga, oslanja na stara rešenja o unapređenju »slobodne trgovine i snage tržišta«. Jedan od predloga je da se izvozu zemalja trećeg sveta obezbedi specijalni pristup na tržišta razvijenih zemalja. Ali u glavnom političkom govoru u Maleziji, prošle godine, pomoćnik ministra finansija Alen Vulf rekao je izvoznicima iz trećeg sveta da će se »Sjedinjene Države snažno suprotstaviti bilo kakvom obliku specijalnog ili diferenciranog tretmana koji može da ugrozi liberalizaciju trgovine očuvanjem prostora za carinske preferencijale«. Vulf je nastavio uveravanjem da najveća nada za poboljšanje položaja zemalja u razvoju predstavlja potpuno ozdravljenje zapadnih privreda.

Pokret nesvrstanih je predložio da se garantuje veći pristup periferije razvijenoj savremenoj tehnologiji, uključujući ukidanje patentnih restrikcija, kako bi se pružila pomoć onim zemljama koje teže ka industrijskom razvoju. Na to se odgovara da narodi trećeg sveta već imaju pristup tehnologiji, uključujući zapadne savetodavne i inženjering kompanije koje su voljne da razvijaju poslove sa zemljama u razvoju. Po njihovom mišljenju, problem nije u tehnologiji, već u nedovoljnom poznavanju savremene ekonomike poslovanja i tehnike marketinga. Američki kapital preporučuje: »Otvorite knjigu i čitajte je, ako umete; usredsredite se više na reklamne panoe nego na gradnju industrijskih pogona.«

Druga komponenta novog međunarodnog ekonomskog poretka bila bi direktan transfer sredstava od bogatih ka siromašnim narodima. Ujedinjene nacije su u tom kontekstu prihvatile kao cilj izdvajanje 0,7 odsto od bruto nacionalnog proizvoda industrijalizovanih zemalja. Odgovor tvoraca američke politike temelji se na zloupotrebljenom filozofskom kontrastu etičkih standarda za preraspodelu sredstava pojedincima, nasuprot onima koji su zaokupljeni odnosima među narodima. One vrednosti koje bi unutar država mogle pomoći preraspodeli bogatstva na pojedince ne mogu se primeniti na odnose među državama. Ovde se oni cinično pozivaju na Mao Ce Tunga i njegovu maksimu oslanjanja na sopstvene snage i na nezavisnost.

I tako redom. Kao odgovor na predlog da se u međunarodnim organizacijama usvoje specijalna pravila za zemlje u razvoju sadašnji državni podsekretar za ekonomske poslove uzvraća: »kada su zemlje izuzete od pravila, pitanje je koliko dugo jedno telo može funkcionisati bez korozivnih efekata«.

Moglo bi se prigovoriti da su ovi argumenti što svedoče o konzervativizmu i ratobornosti u kontradikciji sa mojim ranijim tvrđenjem da američki imperijalizam nije više tako snažan kao u prošlosti. Da li ova nepomirljivost ipak možda pokazuje pre slabost nego snagu? Ne bih za sada pobijao tvrdnju da Sjedinjene Države ostaju vodeća kapitalistička nacija. Međutim, karakteristično je da tokom diskusije o mogućim odgovorima na predloge nesvrstanih zemalja nije iskristalisana bilo kakva sistematizovana alternativa. Cinizam, opiranje reformi, odsustvo maštovitosti i oslanjanje na bilateralnu ekonomsku snagu umesto na integraciju na multilateralnom planu — sve to ukazuje na krupnu krizu poverenja. Ovo je konzervativizam koji svedoči o slabosti, a ne o snazi.

Uzmimo kao primer pitanje duga trećeg sveta, koji se sada procenjuje na oko 250 milijardi dolara. U vreme kada mogućnosti za sticanje profita na domaćem tržištu postaju sve ograničenije, američke banke u sve većoj meri daju svoj kapital na zajam narodima trećeg sveta. U Sjedinjenim Državama dve trećine zajmova nerazvijenim zemljama koncentrisane su u šest glavnih banaka. Naročito jedna od njih (First National City Bank) 15 odsto svojih potencijala je plasirala u zajmove narodima trećeg sveta. Zajmovi dvema zemljama, Brazilu i Meksiku, čine 1,5 odsto ukupnih potencijala šest banaka. Ali banke su sve više zabrinute zbog mogućnosti neisplaćivanja dugova. Kao što »Business Week«, jedan od važnih ključeva i tumača mišljenja kapitalističke klase, ističe: »omča neplaćanja dugova ili moratorijuma dugova, ili bilo kakvo šire preusmeravanje zajmova, moglo bi stvoriti ozbiljne teškoće džinovskim bankama koje se nalaze u središtu svetskog finansijskog sistema«. Volter Houdli iz Američke banke (Bank of America) kaže da će sledeća finansijska kriza »njujorškog tipa« zahvatiti zemlje trećeg ili četvrtog sveta, koje imaju ogromne akumulirane dospele dugove i ne mogu ih otplatiti bez krupne pomoći. Banke se sve više okreću federalnoj vladi i međunarodnim institucijama, kao što je Međunarodni monetarni fond, radi dobijanja garancija koje su im potrebne kako bi izbegle finansijski slom. Rezultat svega toga biće još veći pritisak na vlade nerazvijenih zemalja da smanje sredstva za socijalna davanja. To, međutim, nije dugoročno rešenje. Zbog ograničene domaće potražnje, nastaviće se pritisak na banke da daju zajmove inostranstvu. Bez značajnije međunarodne reforme sposobnost zemalja zajmoprimaca da otplate te zajmove ostaće ograničena. Tako će se doći u ćorsokak. U sadašnjem trenutku najbolje što Sjedinjene Države mogu učiniti je marginalno prilagođavanje.

Nesposobnost Sjedinjenih Država da deluju preko koordiniranog i integrisanog kapitalističkog sistema takođe je umanjila mogućnost Vašingtona da kontroliše politički razvoj u drugim zemljama. Razlika u poređenju sa neposrednim posleratnim pe-

riodom je zapanjujuća. U to vreme Vašington je mogao da pruži ekonomsku i vojnu pomoć i da zemlji koja je prima naloži da ovu ili onu političku partiju izbaci iz vlade. Francuska i Italija dobile su pomoć iz Maršalovog plana tek onda kada su komunističke partije bile eliminisane iz koalicija koje su vladale u njihovim zemljama. U to vreme inostrana pomoć služila je ne samo za političke ciljeve već je zemlje primaoce te pomoći uvlačila u gustu mrežu odgovornosti i obaveza. Za razliku od toga, sadašnje pretnje o vezivanju inostrane pomoći za određene političke ciljeve naišle su na odlučno suprotstavljanje, bar u Evropi. Inostrana pomoć većini zemalja trećeg sveta i dalje ima politički karakter i usmerena je ka tome da podržava lojalnu političku elitu. Ali dok vojna pomoć ostaje zloslutna, a snabdevanje hranom zavisno od lojalnosti prema Sjedinjenim Državama, ni jedna ni druga pomoć ne služe ciljevima sistematske i prihvatljive ekonomske integracije. U međuvremenu, u očima nerazvijenog sveta vera u Sjedinjene Države je slabija nego u bilo kojem periodu novije istorije.

## Zaključak

Stav kapitalističke klase je jasan. Ima malo izgleda za ostvarivanje reforme na liniji sugestija nesvrstanih zemalja. A kakvo je stanovište radničke klase?

Ovde postoje protivrečne tendencije. S jedne strane, ima znakova da sve više Amerikanaca počinje da sumnja u zvanične mitove o sistemu u kome žive. Više od polovine Amerikanaca veruje da je kapitalizam prevaziđeni oblik društva. Mada jedna nova tendencija još nije sasvim izražena, sve je više nagoveštaja o spremnosti sindikata da se uhvate ukoštac i sa drugim problemima koje pokreću multinacionalne kompanije na političkom terenu, a koji se ne odnose samo na strogi protekcionizam. Na primer, na sastanku u Detroitu, pre četiri meseca, delegati Međunarodne federacije metalskih radnika, koji predstavljaju 25 zemalja i 13,5 miliona radnika, pokušali su da formulišu koordiniranu politiku internacionalistički usmerenu. Takve još nedovoljno definisane struje pobune mogu se otkriti u mnogim područjima radničkog života.

Ne želim da budem preterani optimista. Socijalisti u Sjedinjenim Državama su izolovaniji nego bilo u kojoj drugoj vodećoj kapitalističkoj zemlji. Radnici, koji nemaju iluzija u pogledu interesa monopolskog kapitala, nejednakosti poreskog sistema i srozavanja društvenih službi, sve češće odbijaju da učestvuju u traganjima za zajedničkim političkim rešenjima. Imperijalizam i dalje postoji. Ali nema razloga za donošenje zaključka da će politički razvoj u kapitalističkom jezgru neizbežno dovesti do klasne sa-

radnje protiv periferije. Situaciju karakteriše previranje, a potreba za novim teorijskim formulacijama je sve akutnija. Naklonjen sam tome da razvijam takve analize koje naglašavaju više politički nego ekonomski element, uključujući i područja kao što su odnosi između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Moramo se, iznad svega, suprotstaviti pristupima kojima se ohrabruje politička inercija. Nema potrebe da se traga za krizom. Ona već postoji. Kao socijalisti, moramo nastaviti da delujemo tako kao da sadašnja situacija već pruža pravu priliku.

C. H. Hermansson

# Mala imperijalistička država i treći svet

Problem o kome nameravam da govorim tiče se odnosa male imperijalističke države sa trećim svetom i preprekâ vođenju progresivne politike prema zemljama u razvoju, čak i u političkoj situaciji kada je laburistički pokret na vlasti. Problem će biti ilustrovan konkretnim materijalom iz Švedske.

## I

Švedska je »mala, ali gladna imperijalistička država« (Partijski program Leve partije — komunista). Prema svakoj naučnoj definiciji imperijalizma, Švedska je deo tog sistema. Ako se uzmu u obzir karakteristike imperijalizma koje je dao Lenjin, videće se da su one izrazito razvijene u Švedskoj. Koncentracija proizvodnje i kapitala je vrlo velika. Monopol i monopolizam dominiraju u privrednom životu zemlje. Slobodnu konkurenciju potisnula je borba među monopolima. Velike komercijalne banke postale su centri moći finansijskog kapitala, koji su objedinili bankarski

kapital sa industrijskim kapitalom. S njima su povezani najveći privatni osiguravajući koncerni, najveće investicione kompanije i većina krupnih industrijskih koncerna. Mali broj vlasnika finansijskog kapitala ima potpunu kontrolu nad bankarskim monopolima, industrijskim koncernima i osiguravajućim trustovima. Oni čine srž visokog finansijskog kapitala.

Krupne švedske kompanije pokušavaju da se izbore za veći udeo na svetskom tržištu da bi povećale svoje profite. One izvoze kapital i prenose fabrike i proizvodnju u druge zemlje. Na kapitalističkom svetskom tržištu Švedska je uključena u borbu između preduzeća krupnog biznisa, kartela, trustova, industrijskih grana i imperijalističkih država. Švedski kapital je isprepleten sa kapitalom drugih imperijalističkih zemalja osnivanjem preduzeća švedskih kapitalista u drugim zemljama i kupovinom preduzeća u Švedskoj od strane američkih kapitalista, kao i saradnjom švedskih trustova i kapitalista sa stranim trustovima i finansijskim grupacijama.

Od 1965. godine švedska industrija zapošljava sve manji broj ljudi u Švedskoj, a sve veći u inostranstvu. Od 1965. do 1977. godine broj zaposlenih u švedskoj industriji opao je za 85.000. U istom periodu broj zaposlenih u švedskim industrijskim supsidijarnim preduzećima u inostranstvu povećao se za više od 120.000. Švedska preduzeća u inostranstvu zapošljavala su 1974. godine ukupno 325.000 ljudi.

Izvoz švedskog kapitala poslednjih decenija znatno je povećan. Početkom šezdesetih godina direktne investicije u industrijska preduzeća u inostranstvu iznosile su oko 150 miliona švedskih kruna godišnje.* Međutim, sedamdesetih godina taj iznos je premašio milijardu kruna godišnje. Švedski kapitalisti su 1976. investirali u inostranstvu oko 2,6 milijardi kruna, a 1977. godine 3,4 milijarde. Sve veći deo švedskog izvoza kapitala usmeren je ka zemljama u razvoju. Gotovo 20 odsto direktnih švedskih investicija u inostranstvu 1976. godine ostvareno je u zemljama u razvoju. Od 673 miliona kruna investiranih te godine u zemlje u razvoju 458 miliona kruna je usmereno u Brazil.

U izvozu kapitala pretežan deo ostvaruju upravo najkrupnija preduzeća. Veći deo zaposlenih u inostranstvu radi u stvari u njima. Najveća švedska industrijska preduzeća imaju, po pravilu, više zaposlenih u inostranstvu nego u Švedskoj. To su međunarodni koncerni ili transnacionalna preduzeća.

Švedska vlada podržava delovanje krupnih kapitalista u inostranstvu odobravajući im izvesne kredite i pružajući garancije za investicije. Ona poziva strane kapitaliste da investiraju u Švedskoj. Ohrabruje, pa i sama učestvuje u povezivanju švedskog i

---

* Švedska kruna = 4,2 dinara — prim. prev.

inostranog kapitala. Podržava svetski imperijalistički sistem. Učešćem u Svetskoj banci i drugim sličnim organizacijama, ona doprinosi jačanju imperijalizma.

## II

Švedska izvozna industrija, po tradiciji, ima značajnu ulogu, a ta uloga je postala i važnija u nekoliko proteklih decenija. Švedski izvoz iskazan u procentu bruto nacionalnog proizvoda povećan je sa 18 odsto u 1960. na 26 odsto u 1972. godini. Izražen u procentima proizvodnje privatnog sektora, izvoz je rastao još znatno brže. Izvoz realizuje vrlo mali broj krupnih preduzeća i još manji broj sopstveničkih grupacija. U 1973. godini 25 najvećih sopstveničkih grupacija ostvarilo je 80 odsto švedskog izvoza.

Krupni švedski kapitalisti izvoze da bi ostvarili profite. Poslednjih godina pokazalo se probitačnim da se na inostranim tržištima prodaje roba proizvedena u inostranstvu, umesto one proizvedene u Švedskoj. Od 1965. do 1974. godine preduzeća koja imaju svoje industrijske supsidijarne kompanije u inostranstvu povećala su svoj udeo u prodatoj produkciji na stranim tržištima sa 52 na 63 odsto. Ali od toga samo nešto više od polovine predstavljalo je izvoz iz Švedske, dok je ostalo bilo proizvedeno u inostranstvu.

Deo švedskog izvoza koji je usmeravan u zemlje periferije oscilirao je tokom ovog veka u rasponu od oko 10 odsto. U šezdesetim i početkom sedamdesetih godina trgovina sa zemljama periferije je smanjena, ali od 1974. godine nastupio je njen relativno brzi porast. Udeo zemalja u razvoju u švedskom izvozu povećan je sa 9 odsto u 1973. godini na 13 odsto u 1976. Od izvoza u područja periferije približno jednaki njegovi delovi usmeravani su u Aziju, Afriku i Latinsku Ameriku. Tokom nekoliko poslednjih godina švedski izvoz u zemlje-proizvođače nafte najbrže je rastao (izvoz u zemlje OPEC-a povećan je od 1970. do 1975. za 580 odsto).

U švedskom izvozu u zemlje periferije preovlađuju mašine i drugi industrijski proizvodi. U uvozu iz zemalja u razvoju dominiraju sirovine. Međutim, poslednjih godina povećan je udeo industrijskih roba.

Spoljna trgovina Švedske ipak je koncentrisana na Zapadnu Evropu. To se odnosi i na izvoz kapitala i na osnivanje preduzeća u inostranstvu u švedskom vlasništvu. Oko 46.000 ljudi bilo je 1974. godine zaposleno u švedskim industrijskim supsidijarnim preduzećima u područjima periferije, što čini 21 odsto od ukupnog broja zaposlenih u takvim kompanijama u inostranstvu. (Udeo tih istih zemalja u švedskom izvozu dostizao je u to vreme 11 odsto.)

Direktne investicije su u najvećoj meri koncentrisane u Latinskoj Americi (dve trećine zaposlenih i 85 odsto svih švedskih

industrijskih supsidijarnih kompanija u zemljama u razvoju). Švedske supsidijarne kompanije u Latinskoj Americi naročito brzo su se širile pedesetih godina, kada je jedna četvrtina svih direktnih investicija u inostranstvu bila locirana u Latinskoj Americi. Poslednjih godina najvažnije zemlje u pogledu prijema direktnih švedskih investicija su Brazil i Iran.

Švedska trgovinska politika posle drugog svetskog rata u principu je favorizovala slobodnu trgovinu. Proklamovani švedski dugoročni ciljevi u pogledu carina bili su: »neograničena slobodna trgovina između industrijalizovanih zemalja, a u odnosu na zemlje u razvoju — ne postavljati zahteve za reciprocitetom« (»Novosti u trgovinskoj politici«). Većina švedskih krupnih kompanija nalazi svoj interes u međunarodnoj slobodnoj trgovini koja pogoduje izvozu. One su, po pravilu, toliko snažne da im carinska zaštita nije potrebna. Domaće švedsko tržište, naime, ne omogućava im dovoljnu ekspanziju.

U okviru preferencijalnog sistema, koji se u Švedskoj primenjuje od 1972. godine, industrijski proizvodi (kao i neki poljoprivredni proizvodi) iz zemalja u razvoju uvoze se bez ikakvih dažbina. Jedine grane u kojima su zemlje u razvoju trenutno konkurentne, to jest industrija tekstila i konfekcije i industrija kože i obuće, izuzete su iz ovog sistema. Najviše uvozne takse u Švedskoj, 13 do 17 odsto, naplaćuju se na proizvode ovih industrijskih grana. Štaviše, ovi proizvodi su podložni mnogobrojnim drugim uvoznim ograničenjima, kao što su uvozne kvote i obaveza traženja uvoznih licenci.

Trgovinska politika čini jedan deo odnosa Švedske sa zemljama periferije. Drugi deo obično se naziva politika pomoći. Davanja na ime švedske međunarodne pomoći povećana su šezdesetih i nastavila su da se povećavaju sedamdesetih godina, tako da su 1975/76. dostigla jedan odsto bruto nacionalnog proizvoda. Multilateralni udeo pomoći smanjen je u ovim dekadama sa 68 odsto 1962/63. na 34 odsto 1977/78. godine. Švedska multilateralna pomoć uglavnom je usmerena posredstvom Programa razvoja Ujedinjenih nacija (UNDP) i Međunarodne agencije za razvoj (IDA), koja je podređena Svetskoj banci.

Početkom šezdesetih godina Švedska je pružala bilateralnu pomoć relativno velikom broju zemalja Afrike i Azije. Do 1966/67. godine Indija, Pakistan i Etiopija su primali najveći deo švedske pomoći. Posle toga pomoć je povećana, a u isto vreme švedski Parlament i vlada su izjavili da Švedska »teži saradnji, na prvom mestu, sa zemljama čije vlade u svojoj ekonomskoj politici nastoje da izvrše takve strukturalne promene kojima bi se stvorili povoljni uslovi za ublažavanje ekonomskih i socijalnih nejednakosti« (1970). Trenutno Švedska pruža pomoć takozvanim programskim zemljama. To su: Bangladeš, Bocvana, Kuba, Etiopija, Gvineja Bisao, Indija, Kenija, Mozambik, Šri Lanka, Tanzanija,

Tunis, Vijetnam i Zambija. Po visini pomoći na prvom su mestu Indija, Tanzanija i Vijetnam. Oko 95 odsto bilateralne pomoći sada se daje u obliku poklona. Kao važan princip uvek se naglašavalo da zemlje koje primaju švedsku pomoć moraju biti apsolutno slobodne u izboru zemalja od kojih žele kupovati robu. Međutim, značajan deo sredstava vraća se u Švedsku kupovinom švedskih roba i usluga. U jednom istraživanju iz 1972. godine ocenjuje se da se najmanje 40 odsto ukupne pomoći vraća upravo na ovaj način. Proporcija je danas, verovatno, veća, između ostalog zbog povećanja pomoći koja se daje u obliku finalnih proizvoda, do čega je došlo tokom nekoliko poslednjih godina.

## III

U analizi švedske politike prema zemljama u razvoju, objavljenoj 1968. godine, dva švedska istraživača, Berntson i Person, izjavljuju: »Pomoć zemljama u razvoju služi kao instrument za političke manipulacije. Argument da se švedska pomoć zemljama u razvoju, po svom karakteru, funkciji i selekciji zemalja koje je primaju razlikuje od pomoći zapadnih sila — nije praksom potvrđen.« Zatim dodaju: »Zabluda je verovati da Švedska može aktivno doprinositi prevazilaženju nerazvijenosti sve dok politički i ekonomski predstavlja deo imperijalističke zone. Pomoć zemljama u razvoju ne može se posmatrati kao izolovani čin.«

Istraživanje druge dvojice Šveđana, Hermelea i Larsona, deset godina kasnije, daje potpuno iste rezultate: »Polazna tačka naše analize švedske politike prema zemljama u razvoju je — da Švedska čini deo kapitalističkog centra. U svojoj politici švedska vlada je, shodno tome, podvrgnuta oštrim ograničenjima diktiranim zahtevima švedskih kapitalista, naročito krupnih kompanija. Osnovni je zahtev da na tržištima zemalja u razvoju mora postojati konkurencija pod jednakim uslovima. Švedska vlada vodi u svemu politiku koja tom interesu udovoljava. Vladajući princip je slobodna trgovina i slobodan tok kapitala, uz minimum mešanja nacionalnih država. Na onim područjima na kojima su bile neophodne vladine mere Švedska se zalagala za multilateralne sporazume.«

Međutim, Hermele i Larson su mišljenja da ima malo izuzetaka kada je stavljanje naglaska na ciljeve čije je realizovanje od koristi za zemlje u razvoju imalo za rezultat da švedska politika nije obezbedila svojim kapitalistima onakvu podršku kakvu uživaju njihovi konkurenti. Primer za to je sistem garancija za investicije, koji se primenjuje samo u odnosu na takozvane programske zemlje. Drugi primer je švedsko članstvo u međunarodnim organizacijama, koje je u Švedskoj često stavljano pod znak pitanja. Najnoviji slučaj je članstvo Švedske u Interameričkoj banci za razvoj (IDB). (Vredno je zapaziti da je posle dolaska na vlast ne-

socijalističke vlade Švedska postala član IDB, 1977. godine.) Konačno, treba napomenuti da industrijska pomoć ima veoma mali prioritet u švedskoj politici pomoći.

Do različitih karakteristika švedske politike prema zemljama u razvoju dolazi zbog specifičnih ekonomskih i političkih uslova. Napredno mišljenje u Švedskoj dalo je toj politici nešto drukčiji profil nego u drugim zemljama centra. Među preduslove za ovakvo stanje stvari mogu se ubrojati: tradicionalno slab interes švedskih kapitalista za područja periferije, interes krupnog kapitala za međunarodnu slobodnu trgovinu i činjenica da vlada male imperijalističke zemlje, kakva je Švedska, ne treba da preuzima na sebe odgovornost za imperijalistički sistem.

Politika koja se vodi pokazala se korisnom za švedski kapitalizam. Zato citiram Hermela i Larsona: »Socijaldemokratska partija Švedske bila je u mogućnosti da vodi politiku koja je zadovoljavala domaće radikalne krugove (pa i u redovima same partije) i koja je Švedskoj obezbedila dobru reputaciju u trećem svetu, a u isto vreme pružala švedskom kapitalizmu vrlo značajnu podršku u međunarodnoj konkurenciji.«

Pitanje je, međutim, da li uslovi za švedsku politiku prema trećem svetu, različitu od one u drugim zemljama, nisu počeli da se narušavaju. Sve jača međunarodna konkurencija i sve veći značaj nekih tržišta na periferiji doveli su do toga da kapitalističke zemlje na razne načine podržavaju svoja preduzeća. Saradnja države i kapitalista je sve veća uopšte, pa i na tržištima zemalja u razvoju. Švedski kapitalisti takođe zahtevaju veću podršku za svoja preduzeća na periferiji. Odvajanje politike pomoći od drugih aspekata politike prema zemljama u razvoju sve je teže ostvarljivo. Čak i tokom nekoliko poslednjih godina vladavine socijaldemokrata mogle su se zapaziti promene u švedskoj politici, a one su postale još uočljivije kada su se na vlasti našli nesocijalisti. Švedska je postala član Interameričke banke za razvoj, dati su predlozi da se sistem garancija za investicije proširi na sve zemlje u razvoju, uskraćena je pomoć Kubi itd.

## IV

Da bi se sa svih strana rasvetlili odnosi između male imperijalističke države i zemalja trećeg sveta i mogućnosti vođenja manje ili više progresivne politike prema zemljama u razvoju, potrebno je analizirati nove karakteristike odnosa između privreda u centru kapitalizma i onih na periferiji, kao i promenjene uslove oslobodilačke borbe zavisnih naroda. U tom kontekstu mora se bar sasvim sažeto dati takva analiza. U takvoj svojoj analizi oslanjaću se na radove dvojice švedskih istraživača — Aneršteta i Gustavsona.

Tradicionalni obrazac odnosâ između privreda u centru kapitalizma i onih na periferiji sistema vodi svoje poreklo od klasičnog kolonijalizma. Njegova je karakteristika bila međunarodna podela rada u kojoj je periferija služila kao snabdevač sirovinama dobijenim eksploatacijom jeftino plaćenog rada. Ona je takođe, u izvesnom stepenu, služila kao sekundarno tržište za industriju centra. Karakteristike privrede periferije bile su: velika zavisnost od centralnih privreda, izvoz sirovina, izostajanje stvarne industrijalizacije i odsustvo nacionalne kontrole nad privrednim resursima. U suprotnosti s takvim stanjem stvari bila je strategija razvoja i oslobođenja zemalja trećeg sveta, koja se zasnivala na sledeća tri elementa: (1) nacionalizacija, (2) industrijalizacija, i (3) nacionalno planiranje.

Pitanje je da li je u sadašnjim uslovima ova strategija dovoljno efikasna da otkloni spoljnu zavisnost i obezbedi nezavisan razvoj. Na ovo pitanje Anerštet i Gustavson daju odrečan odgovor, koji potkrepljuju promenama u međunarodnoj podeli rada, koje su nastupile u kapitalizmu.

Centralne privrede još i sada mnogo zavise od sirovina sa periferije, ali, u isto vreme, počinje da se pojavljuje novi model međunarodne ekonomske podele rada. U zemljama trećeg sveta se razvijaju neki industrijski sektori, ne samo kao izraz želje ovih zemalja da steknu nezavisnost već i kao neposredna posledica imperijalističke politike.

Mogu se uočiti dva različita modela. Jedan je subimperijalizam, koji se najbolje može ilustrovati sadašnjim razvojem zemalja kao što su Brazil i Južna Afrika. Razvoj određenih izvoznih industrijskih grana ostvaren je uz pomoć investicija imperijalističkih monopola. Zemlje su podeljene na »razvijene delove«, koji su neposredno povezani sa privredama centra, i na »kolonijalna područja«, koja su osiromašena. Veruje se da se na taj način, subimperijalističkom ekspanzijom, mogu prevazići ograničenja nacionalnog tržišta.

Drugi model je moderna varijanta predindustrijskog »sistema dislokacije« na međunarodnom planu. Industrije se stvaraju na periferiji da služe kao ugovorni proizvođači nekih komponenata za multinacionalne korporacije. Kao primer mogu se navesti Južna Koreja, Tajvan, Hongkong, Pakistan, Meksiko i druge zemlje koje obiluju jeftinom radnom snagom. U većem broju zemalja na periferiji uspostavljene su takozvane slobodne zone. Švedska multinacionalna preduzeća imaju slične aranžmane u Evropi, sa zemljama kao što su Španija, Portugalija, Finska i Irska.

Dolazi, zatim, do promene i relokacije industrijske aktivnosti, na globalnom planu, u kapitalističkom sistemu. U budućnosti će se možda pojaviti i neki novi modeli. Industrijski razvoj u nekim zemljama na periferiji nametnuo je imperijalistički sis-

tem, a do njega dolazi u područjima u kojima krupni međunarodni koncerni imaju snažan uticaj.

To ima za posledicu da stara strategija za oslobođenje više nije efikasna. Jedan od njenih odlučujućih elemenata — industrijalizacija, gubi svoj ofanzivni karakter. Industrijalizacija nerazvijenih zemalja može se kombinovati sa novom imperijalističkom podelom rada. To ni u kom slučaju ne bi trebalo da znači raskid sa dominantnim sistemom, sve dok industrijalizacija obuhvata klasične industrijske grane iz prve industrijske revolucije. Nerazvijenost i zavisnost ostaju, ali na višem nivou.

To se odnosi i na drugi element tradicionalne strategije razvoja: na nacionalizaciju. Njena efikasnost u borbi za oslobođenje i razvoj mora se takođe staviti pod znak pitanja. Nacionalizacija teško da se može sada shvatiti kao opasna pretnja interesima imperijalizma. Praksa pokazuje da u većini slučajeva posle nacionalizacije dolazi do pregovora sa ranijim vlasnikom, što dokazuje da zavisnost nije prevaziđena. Multinacionalna preduzeća i dalje su aktivna, ostvaruju profite i jačaju svoju moć. Nacionalizacija je neophodna, ali nije dovoljna da dovede do oslobođenja i razvoja.

U svom opisu novog modela međunarodne podele rada u kapitalističkom svetu Anerštet i Gustavson naročito naglašavaju dva elementa. Jedan je razvoj proizvodnih snaga ili, još određenije — ekonomska uloga tehnologije u imperijalističkom sistemu. Drugi element su novi oblici proizvodnje i cirkulacije dobara u kapitalističkoj svetskoj privredi ili, još određenije, multinacionalne ili transnacionalne korporacije.

Multinacionalne korporacije su odraz sadašnjeg procesa internacionalizacije akumulacije kapitala i kapitalizma uopšte. Internacionalizacija se može posmatrati u okviru svake grane industrije na nekoliko različitih nivoa: procesa proizvodnje, robnih proizvoda i cirkulacije. Hipoteza koju su postavili Anerštet i Gustavson sastoji se u tome da internacionalizacija raznih industrijskih grana, koja se javlja neujednačeno i postepeno na tri nivoa, dovodi do kvalitativnih, suštinskih promena u raznim nacionalnim ekonomijama i u odnosima među njima, naročito u odnosima između ekonomija u centru kapitalizma i onih na periferiji.

Na sadašnjem nivou razvoja proizvodnih snaga industrijsko istraživanje postalo je vrlo skupo. Novi uslovi rada na istraživanjima i razvoju zahtevaju strukturalne promene u korporacijama. Rešenje je nađeno u multinacionalnim korporacijama koje raspolažu sredstvima za pokrivanje celog spektra tehnologije određene grane. I zaista, tehnologija krupnih multinacionalnih korporacija počinje da dominira u tehnologiji razvoja u raznim industrijskim granama na međunarodnom planu. Značajna karakteristika moći imperijalističkih koncerna je njihova superiornost i sloboda izbora kada je reč o lokaciji, obimu, upravljanju, tehnologiji i jedinicama proizvodnje. Njihova međusobna razmena dostiže oko 30 odsto

ukupne svetske razmene. Međunarodna podela rada sve više se javlja kao podela u okviru ograničenog broja krupnih međunarodnih korporacija.

Monopolizacija tehnološkog razvoja od strane malog broja razvijenih ekonomija i, još preciznije, ograničenog broja imperijalističkih koncerna, ima odlučujuće dejstvo na oslobodilačku borbu zemalja u razvoju. Citiraću Aneršteta i Gustavsona: »Tehnologija je danas značajno sredstvo za zatvaranje pukotina koje vode oslobođenju, a koje su se otvorile razbijanjem starog kolonijalizma.« Moć imperijalista, a naročito multinacionalnih korporacija, u pogledu tehnologije tolika je da im omogućuje da u zemljama u razvoju dopuste industrijalizaciju i nacionalizaciju izvora proizvodnje bez bojazni da bi to moglo uticati na odnos snaga.

Razvoj koji vodi nezavisnosti, međutim, bio bi moguć kad bi zemlje u razvoju uspele da kombinuju industrijalizaciju i nacionalizaciju sa sistematskim naučnim i tehnološkim razvojem. Ne govorim o istraživanju i tehnologiji u ograničenom značenju tih reči. Tim zemljama je potreban razvoj zasnovan na stvaralačkim sposobnostima masa, razvoj koji asimilira sva iskustva. To zahteva stvaranje novih društvenih i političkih institucija koje bi podsticale pokretanje inicijativa odozdo, umesto da ih guše.

## V

Postoje lažne, a i pravilne teorije o odnosima između imperijalističkih država i naroda trećeg sveta. Tako lažne teorije ističu i ideju da brzi industrijski rast u bogatim industrijskim zemljama znači poboljšanje uslova za siromašne narode opljačkanih zemalja. Pravilne teorije javljaju se u raznim oblicima, ali zajednička im je tvrdnja da su bogate zemlje bogate iz prostog razloga što su siromašne zemlje — siromašne.

Prošle godine jedna parlamentarna komisija u Švedskoj podnela je sveobuhvatan izveštaj o saradnji Švedske sa zemljama u razvoju. U analizi se upotrebljavaju termini kao što su: »bogate i siromašne zemlje«, »industrijalizovane zemlje« i »zemlje u razvoju«. Izveštaj beleži sve veći jaz između »bogatih i siromašnih zemalja« i smatra da će se on još proširivati.

Jedan od članova te komisije, inače komunista, naglasio je da takozvane teorije jaza, prema kojima je nedostajanje finansijskih izvora glavni uzrok nerazvijenosti periferije, ne pružaju zadovoljavajuće objašnjenje. Naprotiv, neophodno je koristiti se strukturalističkim teorijama, koje analiziraju odnose u strukturi međunarodne zajednice. Takođe je nužno praviti razliku između različitih vrsta bogatih zemalja — imperijalističkih država i socijalističkih zemalja, kao i između različitih vrsta siromašnih zemalja — zemalja koje su na različite načine zavisne, socijalističkih i progresivnih zemalja.

Nema sumnje da je, u suštini, odnos između male imperijalističke države, kao što je Švedska, i trećeg sveta isti kao i između imperijalizma u celini i trećeg sveta.

Švedski i inostrani krupni kapitalisti udružuju snage da bi pljačkali narode Zapadne Evrope, Azije, Afrike i Amerike. Vrednosti koje stvaraju švedski radnici koriste se za eksploataciju drugih naroda. Sa profitima koje izvlače iz ovakve eksploatacije švedski krupni kapitalisti nastoje da ojačaju pozicije kapitalizma u Švedskoj.

Prema tome, odnos između male imperijalističke države, kakva je Švedska, i trećeg sveta je, u suštini, odnos eksploatacije. Švedski kapitalisti na razne načine pljačkaju narode trećeg sveta. To se čini, uglavnom, na tri načina: trgovinskom politikom koja je utvrđena tako da donosi dobra sredstva za industrijske proizvode Švedske i da iz trećeg sveta obezbeđuje jeftin uvoz, uglavnom sirovina; direktnim ulaganjem kapitala i eksploatacijom radne snage u raznim delovima trećeg sveta; učešćem švedskog imperijalizma u raznim međunarodnim organizacijama i podrškom politici velikih imperijalističkih država, što Švedskoj obezbeđuje udeo u profitima iz njihove eksploatacije trećeg sveta.

Švedska pomoć zemljama trećeg sveta nije ništa drugo nego mala naknada za vrednosti koje su švedski kapitalisti izvukli i još izvlače iz trećeg sveta. Kao razvijena kapitalistička industrijska zemlja u kapitalističkoj svetskoj ekonomiji, Švedska ne može formulisati prikladnu i doslednu politiku koja bi bila od stvarne koristi za zemlje u razvoju. To zahteva potpunu društvenu kontrolu spoljne trgovine, transfera kapitala itd., a ovo iziskuje da se Švedska iščupa iz okvira kapitalističkog svetskog poretka.

Švedska, međutim, ima izvesnu slobodu akcije u okvirima ovog sistema, koja bi trebalo da omogući oblikovanje takve švedske politike prema zemljama u razvoju koja bi svesno i dosledno podržavala revolucionarne snage u trećem svetu, čija je pobeda neophodan uslov za okončanje njihove nerazvijenosti. Neki od zahteva koji se moraju postaviti i ispuniti radi oblikovanja takve politike prema zemljama u razvoju glase:

— obustava svake podrške reakcionarnim režimima koji vode politiku suprotnu interesima razvoja; svim antiimperijalističkim pokretima, progresivnim režimima i socijalističkim državama u trećem svetu mora se pružiti ekonomska pomoć bez ikakvih uslova;

— priznavanje i pomaganje svih antiimperijalističkih pokreta;

— podrška progresivnim i socijalističkim zemljama u trećem svetu u njihovim naporima da razviju sopstvenu tehnologiju prilagođenu njihovim potrebama i uslovima;

— sistem garancija za investicije mora se ukinuti, a treba uvesti sistem zabrane izvoza kapitala u zemlje kao što su Čile i

Južna Afrika; zakonodavstvo o spoljnoj trgovini mora se revidirati i izmeniti;

— ciljevi trgovinske politike i zakonodavstva koji se odnose na investiranje u zemljama u razvoju moraju se dovesti u sklad sa ciljevima politike prema zemljama u razvoju, koja treba da podržava otklanjanje socijalnih nejednakosti i da podstiče razvoj;

— Švedska treba da napusti sve imperijalističke organizacije, kao što su Svetska banka i Petrolejski klub, čija je aktivnost uperena protiv trećeg sveta;

— sva pomoć morala bi se davati kao poklon, bez postavljanja ma kakvih uslova.

Michael A. Lebowitz

# Kapitalistička struktura potreba, zemlje u razvoju i socijalizam

U ovom referatu razmatra se kapitalistička struktura potreba onako kako ih je Marx teorijski shvatao, a takođe istražuju implikacije koje njegovo delo ima na svetsku privredu. U prvom planu je utvrđivanje koncepta i determinanti »stvarnih potreba« radnika i razmatranje kapitalizma sa stanovišta protivrečnosti između potreba radnika i potreba kapitala.

Što se tiče svetske privrede, u referatu je najpre razmotren odnos između potreba radnika u razvijenim kapitalističkim zemljama (kao što je Kanada) i potrebe međunarodnog kapitala, pri čemu se ukazuje na neke posebnosti do kojih dolazi u sadašnjoj konjunkturi međunarodnog kapitala. Zatim se proučavaju potrebe različitih klasa u okviru nerazvijenih kapitalističkih zemalja (i njihov odnos prema međunarodnom kapitalu). Uporedo s tim se razmatraju implikacije toga na borbu za socijalizam. Najzad se postavlja pitanje postojećih potreba i njihovog razvoja u socijalističkim zemljama, odnosno implikacije na borbu za socijalizam u drugim područjima.

**Kapitalistička struktura potreba**

U svom nedavnom istraživanju Marxove teorije o potrebama Agnes Heller definiše kapitalističku strukturu potreba kao sistem potreba specifičan za kapitalističko društvo, proizvod kapitala i organski deo kapitalističke društvene formacije.[1] Usredsređivanje Hellerove na značaj pitanja potreba u Marxovoj teoriji je, razume se, od presudnog značaja. Naime, upravo potrebe ljudskih bića (one ih određuju) nagone ih da *delaju*, da menjaju svet oko sebe. Otuda su potreba i praksa nerazdvojno povezane.

Doduše, istraživanje kapitalističke strukture potreba u Marxovom delu — čime se Hellerova bavi — sadrži ozbiljne nedostatke. Pre svega, Hellerova svodi kapitalističku strukturu potreba na »potrebu za posedovanjem«, koju ispoljavaju radnici i drugi. Otuđeni rad stvara kod radnika želju za posedovanjem upotrebnih vrednosti, a parola »Trošiti, trošiti! to je alfa i omega!«, smatra se središnjom karakteristikom kapitalističkog sistema potreba.

Međutim, ono što Marx opisuje kao kapitalističku strukturu potreba znatno je više od želje za posedovanjem upotrebnih vrednosti; mnogo temeljitiju karakteristiku predstavlja *jedna druga potreba*, sadržana u kapitalističkoj strukturi potreba — potreba kapitala za viškom vrednosti, potreba kapitala za rastom. (Nesposobnost Hellerove da ovo pitanje sagleda kao deo kapitalističke strukture potreba glavni je faktor njenog zamagljivanja razlika između kapitalizma i socijalizma.)

Najveći deo Marxovog razmatranja kapitalizma ne odnosi se, međutim, na potrebu radnika za posedovanjem upotrebnih vrednosti, već na *osujećivanje* te potrebe usled istovremenog postojanja potreba kapitala. Otuda se radnikove potrebe za upotrebnim vrednostima ne mogu zadovoljiti, budući je proizvodnja upotrebnih vrednosti u kapitalizmu ograničena proizvođenjem viška vrednosti. U kapitalizmu dolazi do zastoja proizvodnje »u momentu koji određuju proizvodnja i ostvarivanje profita«, a ne u skladu sa »zahtevima društveno razvijenih ljudskih bića«.[2]

Ako pravilno shvatimo kapitalističku strukturu potreba, videćemo da ona sadrži potrebe kapitala i potrebe radnika, kao i njihove međusobne odnose. (Kao takva, ona odražava kapitalističke odnose proizvodnje u sferi potreba.) Obe vrste potreba deo su sistema potreba u okviru kapitalizma, a taj sistem je u odnosu interakcije sa »sistemom rada« (podela rada). Mesto koje zauzimaju obe vrste potreba može se sagledati ako se razmotri Marxovo proučavanje potreba radnika u kapitalizmu.

---

[1] A. Heller, *The Theory of Need in Marx, New York,* 1976, str. 96.
[2] Marx, *Capital,* vol. III, glava 15, 1959, str. 253.

## Marxovo razmatranje potreba radnika[3]

Razmatrajući potrebe radnika, Marx je utvrdio tri nivoa potreba za robama koje imaju upotrebnu vrednost. To su (1) fiziološke potrebe, (2) »nužne potrebe« i (3) »stvarne društvene potrebe«. Te potrebe su poređane u uzlaznoj liniji, kako u pogledu njihovog apsolutnog nivoa tako i njihove relativne složenosti.

Fiziološke potrebe su potrebe radnika svedene na prirodni subjekt. One predstavljaju zahtev za posebnim upotrebnim vrednostima u određenom trenutku, neophodnim za fizičku reprodukciju radnika; kao takve, one su najniža granica potreba radnika.

»Nužne potrebe«, na drugoj strani, jesu one potrebe koje postaju nužne po navici i običaju. To su potrebe za upotrebnim vrednostima koje »normalno« ulaze u potrošnju radnika; kao takve, one se normalno, uobičajeno zadovoljavaju.

»Stvarne društvene potrebe«, međutim, ne mogu biti ustanovljene na osnovu postojećih oblika potrošnje radnika. Taj treći nivo potreba je, u stvari, *skriven* (on se skriva iza onog nivoa potreba koje se ispoljavaju na tržištu). Stvarne društvene potrebe jesu potrebe radnika za određenim upotrebnim vrednostima (utvrđene u određenom trenutku), koje *bi mogle biti* ostvarene kad bi realne najamnine bile više (»ako su životna sredstva jeftinija ili ako su najamnine više«); kao takve, one predstavljaju *gornju* granicu potreba radnika u datom vremenu.[4]

Priroda ljudskih bića u datom trenutku stvara prvi i treći nivo potreba: prvi nivo je plod zahteva ljudskih bića kao prirodnih subjekata, a treći je, pak, rezultat njihovih zahteva kao društveno razvijenih ljudskih bića. Za razliku od toga, drugi nivo — nužne potrebe — obuhvata potrebe koje su radnici u stanju da normalno zadovoljavaju. Naime, taj nivo odražava realnu najamninu. Prema tome, ako tokom vremena realne najamnine opadaju, nivo nužnih potreba približiće se fiziološkim potrebama. I obrnuto, ako realne najamnine rastu, radnici će biti u stanju da stiču upotrebne vrednosti, te da zadovoljavaju »luksuzne potrebe« — one koje normalno ne zadovoljavaju; »luksuzne« potrebe postaju nužne potrebe kada realne najamnine rastu.

Dakle, između stvarnih društvenih potreba radnika i njihovih nužnih potreba postoji »jaz« — u onoj meri u kojoj radnici, u datom trenutku, nisu u stanju da zadovolje svoje ukupne potrebe za upotrebnim vrednostima. Reč je o stepenu u kome se radnicima uskraćuju, *onemogućuju* njihova nastojanja da ostvare svoje stvarne društvene potrebe. A kao što je ranije rečeno, koren tog uskraćivanja valja tražiti u potrebi i snazi kapitala.

---

[3] Ovo pitanje je celovitije obrađeno u mom radu »Capitalist Structure of Needs and the Value of Labour-power« (u pripremi).

[4] Isto, glava 10, str. 185.

Dakle, nivo nužnih potreba odražava u sebi snagu i potrebe kapitala, sučeljene sa potrebama radnika. Taj nivo je proizvod snage svakog od tih boraca — kapitala i najamnog rada. Sledstveno tome, ako raste snaga kapitala, a sve ostalo je izjednačeno, jaz između nužnih i stvarnih društvenih potreba biće sve dublji. Drugim rečima, »stepen osiromašivanja« — razlika neostvarenih i ostvarenih potreba — biće sve veća.

Doduše, stepen osiromašivanja ne zavisi samo od relativne snage kapitala i najamnog rada u procesu određivanja njihovih nivoa nužnih potreba. Sam rast i razvitak kapitala ispoljava tendenciju ka povećanju stvarnih društvenih potreba radnika. Širenje otuđene proizvodnje u uslovima kapitalističkih odnosa stvara rastuću potrebu za posedovanjem upotrebnih vrednosti. Osim toga, kombinovanje nastojanja kapitala da stvara nove potrebe kako bi ostvario višak vrednosti i obezbeđivanje rastuće potrošnje za kapitaliste stvara nove potrebe radnika.[5] Otuda, iako »luksuzne« potrebe mogu postati nužne potrebe, usled rasta realne najamnine, u sklopu kapitalizma stalno se stvaraju nove »luksuzne« potrebe. Čak i kada realne najamnine rastu, može doći do bržeg porasta novih društvenih potreba, čime se produbljuje jaz između ostvarenih i neostvarenih potreba.

Prema tome, stalno stvaranje novih društvenih potreba proizvodi nove karike u zlatnom lancu koji vezuje radnike za kapital; taj je proces izraženiji od rasta realnih najamnina koje omogućuju radnicima da zadovoljavaju svoje potrebe (i da, shodno tome, skraćuju svoj radni dan ili da štede kako bi se iščupali iz kandži najamnog rada). To i jeste, kako je Marx zapazio, temelj »sadašnje snage kapitala«.[6]

Međutim, rast tog trećeg nivoa potreba, tog izvora sadašnje snage kapitala, jeste protivrečan fenomen. Naime, odgovor organizovanog radništva sastoji se u zahtevu za većim najamninama. Postojeći nivo najamnina shvata se kao prepreka zadovoljavanju potreba, kao prepreka koja se mora kvantitativno prevazići. Otuda je borba protiv osiromašivanja borba protiv eksploatacije kakva se ispoljava u oblasti potreba. U onoj meri u kojoj su radnici sposobni da se izbore za povećanje najamnina javlja se tendencija snižavanja viška vrednosti. Potrebe radnika se zadovoljavaju na račun ostvarivanja potreba kapitala.

Razume se, borba za veće najamnine ne prevazilazi sama po sebi granice najamnog odnosa, ne prevazilazi prepreke koje stoje na putu na ostvarivanju radnikovih potreba, što je specifično za kapital. Međutim, u odbrani svojih prava na veće zadovoljavanje svojih potreba radnici dolaze u otvorenu opoziciju prema

---

[5] M. Lebowitz, Capitan and the Production of Needs, »Science and Society«, vol. 41, No. 4 (Winter 1977/78).

[6] Marx, isto, str. 442.

kapitalu. A »pozivanje na njihovo pravo samo je jedno od sredstava da steknu svoje "ja", da postanu revolucionarna, jedinstvena masa«.[7]

Otuda se revolucionarni potencijal radnika ne može procenjivati na osnovu apsolutnog nivoa potreba koje su oni zadovoljili (njihove nužne potrebe), već jedino na osnovu *jaza* između stvarnih društvenih potreba (koje ostaju skrivene) i realne najamnine. U tom smislu revolucionarna svest je svest o tome da kvantitativni nivo najamnine nije prepreka zadovoljavanju potreba radnika, već da je to postojanje potreba kapitala. To je svest radničke klase o tome da je ta prepreka inherentna kapitalističkim odnosima proizvodnje, da stvarnu prepreku predstavlja sâm kapital.

## Potrebe u svetskom sistemu

Marx je teorijski razmatrao potrebe u kontekstu proučavanja koncepta kapitala. On to razmatranje nije proširio na nivo svetskog sistema (mada je to bio deo Marxovog originalnog plana). Marx nije mogao ni da raspolaže rezultatima prakse koja je nastupila posle njegovog dela, a takvu vrstu informacija on je uvek smatrao nužnim elementom istraživanja. Razmatranje koje iznosimo u nastavku predstavlja, stoga, samo pokušaj da se Marxovi koncepti potreba sagledaju u kontekstu svetskog sistema, posebno u formacijama razvijenog kapitalizma, nerazvijenog kapitalizma i socijalizma.

### A. Razvijeni kapitalizam

Na početku naše rasprave o razvijenom kapitalizmu nužno je odmah ukazati da se u protivrečnosti između potreba radnika i potreba kapitala ove potonje javljaju kao potreba *međunarodnog kapitala*. Drugim rečima, obe strane u sukobu moraju biti specificirane na odgovarajući način kako bi se taj sukob pravilno shvatio — sukob između potreba međunarodnog kapitala i potreba radnika u nacionalnim okvirima.

U razvijenom kapitalizmu je sam razvitak proizvodnih snaga pod dejstvom kapitala doveo do visokorazvijenih vrsta stvarnih društvenih potreba radnika. Očuvanje kapitalističke potrošnje (kapitalistički »dvorci«), a posebno neprestani napori kapitala da plasira robu u nastojanju da ostvari višak vrednosti, pothranjuje i usmerava želju radnika ka sve većem posedovanju. Tako sredstva komuniciranja (posebno televizija), nude programima i re-

---

[7] K. Marx — F. Engels, *The German Ideology*, u: *Collected Worus*, vol. 5, New York, 1976.

klamama, sasvim određene standarde potrošnje (individualna »moranja«) na koje svi imaju »pravo«. (Mogli bismo primetiti da se u Kanadi ovo komuniciranje ne vrši samo putem programa i reklama roba koje se neposredno proizvode ili naručuju za kanadsku televiziju, pa time i za kanadsko tržište već i — kad je reč o znatnom broju stanovnika Kanade — putem emisija američke televizije, koje se neposredno prate.)

U razvijenom kapitalizmu »nužne potrebe« su veoma razvijene, sudeći po istorijskim i svetskim standardima. Zahvaljujući u velikoj meri rezultatima sindikalne organizovanosti i borbe, radnici u razvijenim zemljama bili su u stanju da zadovolje mnoge od svojih istorijski nastalih potreba. Međutim, uprkos činjenici što je tokom vremena došlo do znatnog porasta realnih najamnina, postoji jaz između stvarnih i nužnih potreba. Radnici otkrivaju postojanje tog jaza posredstvom svojih zahteva za većim najamninama.

Potrebe međunarodnog kapitala istovetne su potrebama svakog kapitala: da proizvodi višak vrednosti, da ostvaruje višak vrednosti, da vrši akumulaciju i da se uvećava. Ali međunarodni kapital je jedinstven u tome što se u proizvodnji viška vrednosti ne ograničava na bilo koju zemlju. On će u odgovarajućim uslovima »udariti« na određenu zemlju. Osim toga, i sam proces proizvodnje može prevazilaziti nacionalne granice. Shodno tome, međunarodni kapital nije ograničen na određene zemlje; on u pogledu svoje realizacije, na međunarodnom tržištu ne zavisi od određene zemlje. Ceo svet je njegovo tržište.

Iz toga proizlazi da u svom rastu i akumuliranju međunarodni kapital nije ograničen posebnim geografskim izvorima — ni za proizvođenje viška vrednosti niti za realizaciju tog viška. Štaviše, upravo zbog toga što je međunarodan, potreba tog kapitala za rastom primorava ga da traga za najnižom cenom koštanja (materijal, transport, troškovi radne snage i prometa), i to u svetskim razmerama. (Pošto ovde opisujemo tendencije imanentne konceptu međunarodnog kapitala, jasno je da se taj koncept u sadašnjim uslovima ispoljava kao »multinacionalna kompanija« i da se tendencije izražavaju samo kroz konkurenciju — između kapitala i radnika — te dobivaju vid spoljne nužnosti.)

Kad radnici u nacionalnim okvirima dođu u sukob sa međunarodnim kapitalom i kad, zahvaljujući povoljnoj situaciji, uspeju da postignu povećanje najamnine, potrebe tog kapitala diktiraju nužnost snižavanja cene koštanja; to se može postići snižavanjem realne vrednosti cene koštanja, povećanjem produktivnosti, iznalaženjem jeftinijih izvora materijala i radne snage ili snižavanjem neproduktivnog kapitala koji miruje u sferi prometa.

Kapital, na primer, može porastom cena reagovati na povećanje najamnina; ukoliko je taj porast opšti, onda takvo »inflatorno opredeljenje« snižava realni rast najamnina (time se osujećuje ostvarivanje potreba radnika) i potire smanjivanje viška

vrednosti. Razume se, u okviru svetske privrede teret porasta najamnine može se, posredstvom viših cena, prebaciti na potrošače roba u drugim zemljama. Stvarnu štetu od inflacije mogu, jednim delom, osećati drugi, a ne radnici u razvijenom kapitalizmu. U tom slučaju radnici će biti u stanju da zadovolje neke od ranije neostvarenih potreba, bez odgovarajućeg snižavanja viška vrednosti — a stepen osiromašivanja biće niži od stope eksploatacije.[8] Otuda bi se mogla prihvatiti Bettelhheimova teza po kojoj je, usled razvitka proizvodnih snaga, stopa eksploatacije u razvijenim kapitalističkim zemljama viša od te iste stope u nerazvijenim zemljama; ali pri tome se ne sme zaboraviti uticaj koji moć monopola, nejednaka razmena i ostalo mogu imati na stepen osiromašivanja radnika u razvijenom kapitalizmu.[9] (Na to pitanje ćemo se vratiti u narednom odeljku.)

Kapital može reagovati na povećanje najamnina i zamenom živog rada mašinama, to jest povećanjem tehničkog sastava kapitala i, samim tim, povećanjem proizvodne snage i produktivnosti. U meri u kojoj su povećanja produktivnosti jednaka ili veća od povećanja realne najamnine kapital, razume se, može izdržati povećanje realne najamnine. Međutim, ima slučajeva kada se, u sadašnjoj organizaciji međunarodnog kapitala, javljaju realne granice takvog opredeljivanja. Tamo gde je kapital organizovan na granskom principu radi služenja nacionalnim tržištima (model supstitucije uvoza) postojeći tehnički sastav kapitala može već biti korišćen ispod mogućnosti (usled delovanja ograničenog tržišta na obim proizvodnje). To se posebno može dogoditi — što je slučaj sa Kanadom — tamo gde su konkurentni kapitali podelili ograničeno tržište. (U Kanadi se često dešava da i novi proizvodni pogoni rade ispod optimuma proizvodne skale — cena koštanja je znatno iznad tehničkog potencijala — a sve to zbog orijentacije na nacionalno tržište.) U takvim slučajevima, čak i kad povećanje najamnine dovodi do ekspanzije tržišta u razvijenim kapitalističkim zemljama, to ne mora biti dovoljno da izazove povećanje tehničkog sastava kapitala, što bi služilo samo nacionalnom tržištu; povećanje produktivnosti može zahtevati reorganizaciju međunarodnog kapitala (njegovo restrukturiranje) kako bi se omogućila proizvodnja u širim razmerama, za svetsko tržište.

Tamo gde je kapital — reagujući na porast najamnina — u stanju da poveća produktivnost sâm razvitak proizvodnih snaga i

---

[8] Uzmimo da je stepen osiromašivanja jednak stopi ekpsloatacije, što nastaje kada neostvarene potrebe odgovaraju višku proizvoda (onog koji je bio izvučen). Neka se posle toga povećanje najamnina obezbedi »isisavanjem« iz drugih zemalja. Nezadovoljene potrebe se smanjuju zahvaljujući tom »isisavanju«, ali višak vrednosti ostaje nepromenjen. Stopa eksploatacije i stepen osiromašivanja se smanjuju, ali ova potonja u mnogo većoj meri.

[9] Arghizi Emmanuel, *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*, str. 302, Monthly Review Press, New York, 1972.

ekspanzija proizvodnje mogu dovesti do tendencije ka povećanju stvarnih društvenih potreba radnika. Na drugoj strani, povećanje tehničkog sastava kapitala, relativno snižavajući tražnju za radnom snagom, pokazivaće tendenciju ka vršenju pritiska radi obaranja realnih najamnina. Dakle, rezultat reagovanja kapitala na povećanje realnih najamnina biće reprodukovanje jaza između ostvarenih i neostvarenih potreba radnika. Isti rezultat bi mogao nastati i zbog drugih reagovanja kapitala: usmeravanje kapitala ka jeftinijim izvorima radne snage dovodi do tendencije ka smanjivanju relativne snage radnika u razvijenom kapitalizmu, dok nastojanja kapitala da skrati vreme prometa pokazuje tendenciju ka stvaranju novih potreba. Potrebe kapitala (i njihovo ostvarivanje) vode ka povećanju eksploatacije i osiromašivanju radnika.

U sadašnjoj konjunkturi međunarodnog kapitala aspekt potreba kapitala predominantan je u protivrečnosti koja postoji između potreba kapitala i potreba radnika u razvijenom kapitalizmu. Suočen sa fenomenom povećane konkurencije među kapitalima međunarodni kapital se sada angažuje na planu racionalizacije svojih operacija, sve u cilju snižavanja cene koštanja. Obeležje njegove ranije organizacije — proizvodnja u okviru grane-fabrike (značajna kao temelj za rast na nacionalnim tržištima) — sada se javlja kao prepreka rastu međunarodnog kapitala. Otuda multinacionalne kompanije nastoje da prevaziđu te prepreke ukidanjem nekih nacionalnih operacija ili njihovim uključivanjem u faznu proizvodnju, pretvaranjem drugih operacija u operacije koje se izvode u svetskim razmerama i ukidanjem nekih carinskih barijera radi omogućavanja slobodnog kretanja roba. Međunarodni kapital se restrukturira u toku sadašnje krize. Ovi potezi, uporedo sa ostalim merama čiji je cilj povećavanje stope eksploatacije, svedoče o preduzimanju otvorenog napada na položaj radnika u razvijenom kapitalizmu.

Tako u Kanadi ima jasnih znakova delovanja međunarodnog kapitala u pravcu zatvaranja fabrika i vršenja pritisaka kako bi se snizila carinska zaštita tekstilne industrije i drugih radno intenzivnih sektora. Međutim, restrukturiranje međunarodnog kapitala dolazi najjasnije do izražaja u akcijama kanadske države, koja u okviru Kanade poistovećuje nacionalni interes sa interesom međunarodnog kapitala.

Od 1972. godine razrađena je »nova industrijska strategija« s ciljem da se multinacionalne kompanije podstaknu da na teritoriji Kanade proširuju i uvode poslovanje u svetskim razmerama. Nova industrijska strategija nije ništa drugo do proces »vezivanja« za interese međunarodnog kapitala: ona dovodi do smanjivanja broja novih radnih mesta u industriji i do sve većeg trgovinskog deficita, izazvanog smanjenim izvozom industrijskih proizvoda. Sve je to karakteristično za razvijene kapitalističke zemlje: na jednoj strani se pruža pomoć kapitalu, a na drugoj — uskraćuju se prava radnicima.

Već u 1972. godini kapital je dobio znatne poreske olakšice, što je omogućilo da mu se veoma brzo »isplate« nove investicije u mašine i opremu bazične i prerađivačke industrije. Takođe je snižen porez koji plaćaju industrijske korporacije na ostvaren dohodak. Ove mere su poslednjih godina dopunjene nizom novih (ukidanje plaćanja doprinosa na sredstva koja se izdvajaju za investicije, za istraživanje i razvoj). Slične mere sadrže odgovarajući programi drugih razvijenih kapitalističkih zemalja (SAD-Japan, Zapadna Nemačka). Međutim, kada je u pitanju *Kanada*, naglašavano je da je njihov cilj podsticanje razvitka onih industrijskih grana koje su »agresivne u nastojanjima da prošire svoja tržišta u Kanadi i van nje«.[10] Isto tako, uvođenje neefikasnog »odbrambenog« mehanizma u pogledu inostranih investicija (institucije tog mehanizma odražavale su zabrinutost izazvanu činjenicom da su inostrane firme dolazile u posed novih kanadskih preduzeća, čije su poslovanje odmah gasile) služilo je podsticanju daljeg inostranog investiranja. A sadašnji potezi u okviru »konkurentne politike« (antikartelsko zakonodavstvo) imaju za cilj smanjivanje restrikcija koje se nameću monopolima, odnosno podsticanje stvaranja preduzeća »međunarodnih razmera«.

Drugu stranu medalje predstavlja restrikcija realnih najamnina radnika. Kontrola najamnina, uvedena na osnovu zakonskih propisa koji su predviđali stvaranje Antiinflacione uprave (AIB) — ustanove bez ikakvog uticaja na kretanje cena — znatno je usporila porast najamnina i oslabila sindikalni pokret. Te pojave se zapažaju i posle zvaničnog ukidanja pomenutih institucija: to se ogleda u dezorijentaciji sindikalnog pokreta (neuspeh da se suprotstave delovanju AIB), izloženog napadima zbog »pohlepnosti« Kanađana (to jest radnika), što, navodno, slabi konkurentnu sposobnost kanadske industrije. Prema tome, prelazi se u otvoren napad na položaj kanadskog radnika. To se, između ostalog, ogleda u napadima i restrikcijama kojima su izloženi radnici u javnom sektoru, u smanjivanju iznosa koji se isplaćuju kao naknada nezaposlenima i u pretnjama da će biti usvojeni zakonski propisi upereni protiv sindikata (zakon o »pravu na rad«). Sve to očigledno koristi kapitalu, pri čemu se međunarodni kapital otvoreno podstiče da locira svoje svetsko poslovanje u Kanadi.

(U tom kontekstu politika kojom se omogućava snižavanje vrednosti kanadskog dolara takođe predstavlja deo industrijske strategije. Povećane cene uvozne potrošne robe deluju u dva pravca: na jednoj strani, snižavaju realne najamnine, a na drugoj — stimulišu industrijalce locirane u Kanadi. Izvoznici izvlače neposrednu korist — kako oni koji u Kanadu izvoze prerađevine tako i oni koji se bave izvozom sirovina — a povećana vrednost stranih sredstava plaćanja, sa svoje strane, podstiče inostrano investiranje.)

---

[10] Y. Turner, *Budget Speech*, Ottawa, 1972, str. 7.

U sadašnjoj konjunkturi međunarodnog kapitala kanadski radnici su suočeni sa povećanjem stope eksploatacije i stepena osiromašivanja. Zatvaranje fabrika i ostalih preduzeća, kao i sprovođenje nove industrijske strategije (što podsticajno utiče na povećanje tehničkog sastava kapitala), deluju u pravcu povećanja nezaposlenosti.[11] Do svega toga dolazi u uslovima kada inflacija izaziva smanjivanje realnih najamnina; opadanje vrednosti kanadskog dolara deluje kao dodatni faktor tog procesa. Otuda rast nužnih potreba biva usporen, dok istovremeno dolazi do naglog porasta stvarnih društvenih potreba, izazvanih takmičenjem kapitala u prodaji roba. Najznačajniji rezultat ovog razdoblja jeste sve dublji jaz između ostvarenih i neostvarenih potreba radnika.

Način na koji radnici u razvijenom kapitalizmu reaguju na sve slabije zadovoljavanje svojih potreba u ovom razdoblju veoma je značajan za borbu protiv međunarodnog kapitala. U postojećim najamnim odnosima zahtev za većim najamninama predstavlja tradicionalni vid reagovanja na produbljivanje jaza između ostvarenih i neostvarenih potreba. Međutim, u ovo vreme izražene nezaposlenosti, u ovoj konjunkturi međunarodnog kapitala, položaj radnika je oslabljen usled toga što se oni u nacionalnim okvirima suprotstavljaju međunarodnom kapitalu koji se restrukturira. U nastojanju da zadovolje svoje potrebe radnici se nužno okreću onome što je na površini zbivanja: na jednoj strani se prati stanje na tržištu rada, preduzimaju se mere za očuvanje zaposlenja, smanjuje se konkurencija među radnicima, sužava se ponuda radne snage, dok se na drugoj strani smatra da povećanje tražnje radne snage može biti od izuzetnog značaja.

To je razdoblje kada, u okviru postojećih najamnih odnosa, podršku mogu dobiti protekcionizam (zahtevi da se carinama oteža uvoz iz zemalja sa niskim najamninama), rasizam (napadi na imigracionu politiku) i seksizam (kritika udatih radnica zbog toga što oduzimaju posao muškarcima). U isto vreme dolazi i do rascepa u radničkom pokretu.

Nastojanja da se utiče na tržište rada mogu na strani tražnje dovesti do toga da se podrška daje javnim radovima, stambenoj izgradnji i ostalim socijalnim programima. Međutim, taj ograničen (ekonomistički) pristup može dovesti i do toga da se podržavaju državne subvencije i slične mere koje pomažu međunarodnom kapitalu (smatra se da se tim merama mogu obezbediti nova radna mesta). Što se tiče kritike upućene koncesijama koje se daju me-

---

[11] Danas još nije sasvim jasno kakav efekt imaju poreske olakšice za povećanje tehničkog sastava kapitala. Iz prethodno navedenih razloga sadašnja struktura kapitala predstavlja znatno ograničenje tom povećanju. Otuda odluke da se u Kanadi uvedu operacije svetskih razmera zahtevaju razmatranje još nekih faktora. Jedini rezultat u takvim slučajevima može biti sve veće priticanje novca u kase korporacija i smanjivanje prihoda od poreza.

đunarodnom kapitalu, može se reći da, bar u slučaju Kanade, prilaz problemu zapošljavanja nije adekvatan (to ne važi za stav onih koji se zalažu za povećanje produktivnosti). Ostajući u okvirima najamnog odnosa, javlja se tendencija ka stvaranju istovetnih interesa međunarodnog kapitala i radnika; zahtevi radnika za otvaranjem novih radnih mesta mogu, dakle, biti u skladu sa interesima međunarodnog kapitala. U stvari, najbolji neposredan rezultat za radnike može, u takvoj situaciji, biti socijaldemokratsko reagovanje kojim se obećava poboljšavanje uslova kako za radnike tako i za međunarodni kapital; karakteristika tog reagovanja se svodi na odlučnija nastojanja da se pruži pomoć restrukturiranju kapitala kako bi on proizvodio relativni višak vrednosti (istovremeno se odustaje od zadržavanja porasta najamnina). Razume se, pri tome se ne prevazilaze ni granice najamnog odnosa niti postojanje jaza između zadovoljenih i nezadovoljenih potreba (što je posledica prepreka koje stvara kapital).

Radnici u razvijenom kapitalizmu mogu neposredno ugroziti sam izvor svog osiromašivanja tek ako prevaziđu okvire najamnog odnosa. A to pretpostavlja da se međunarodni kapital označi kao neprijatelj, kao snaga koja ometa ostvarivanje njihovih potreba. Sadašnje razdoblje nudi takvu mogućnost. Naime, izložen pritiscima koje smo prethodno opisali, nacionalno baziran kapital se ponaša kao i kapital koji se plasira van nacionalnih granica; otuda se smanjuje izrazita razlika između nacionalnog i inostranog kapitala; tako se stvara mogućnost da se jasnije shvati kako je za nezadovoljavanje potreba radnika odgovoran kapital, međunarodni kapital.

Razume se, označavanje međunarodnog kapitala kao neprijatelja dopušta da se pređe u napad na državu zbog njenih odnosa sa međunarodnim kapitalom. Tako u prvi plan izbija kritika zbog neuspeha da se spreči zatvaranje preduzeća, kritika politike pomaganja međunarodnog kapitala subvencijama i koncesijama itd. Istovremeno se shvata nužnost ekspanzije proizvodnih snaga, bez obzira na ograničenja koja nameće međunarodni kapital.

Takođe, u zavisnosti od toga u kojoj se meri međunarodni kapital označava kao neprijatelj, može jačati shvatanje da se radnici u drugim zemljama (uključivši i one u nerazvijenim zemljama) bore protiv one iste snage koja radnicima u razvijenim zemljama onemogućuje zadovoljavanje njihovih potreba. Otuda se akcije drugih država u pogledu međunarodnog kapitala (uključivši fašističke i vojne vlade) mogu shvatiti kao akcije neprijatelja radnika, gledano u celini. Dakle, ako pravilno sagledamo protivrečnost, možemo stvoriti pokret koji će slabiti sposobnost međunarodnog kapitala da ostvari svoje potrebe i jačati sposobnost radnika da ostvaruju svoje. To se postiže suprotstavljanjem međunarodnih radnika međunarodnom kapitalu.

Razume se, glupo je biti optimist u pogledu razvoja koji bi u ovom trenutku prevazilazio granice najamnog odnosa kao takvog.

Pa ipak, preduslovi takvog razvoja su jasni. Danas je potrebno da se u svakoj zemlji razobličava priroda međunarodnog kapitala u svim njegovim aspektima — uključivši i njegove odnose sa državama širom sveta. Uvlačenje radnika u borbu protiv svake manifestacije međunarodnog kapitala može dovesti do poimanja međunarodnog kapitala kao celine, a samim tim i do shvatanja da je prepreka ostvarivanju potreba radnika inherentna samom kapitalu.

## B. Zemlje u razvoju

Jedno od najznačajnijih pitanja kada je reč o nerazvijenim zemljama jeste prenošenje potreba nastalih u razvijenim kapitalističkim zemljama (te potrebe su rasle u skladu s razvitkom proizvodnih snaga u tim zemljama). Zemlje u razvoju postoje u svetskom sistemu kojim dominira međunarodni kapital, a obeležje te dominacije jeste prenošenje potreba koje stvara kapital. Tu ulogu je istorijski odigrao sam proces razmene, a ona je dalje ojačavana neprestanim nastojanjima kapitala da stvara nova tržišta i da proširuje područje za ostvarivanje viška vrednosti.

Iz toga proizlazi da dolazi do jasnog izvora »zavisnosti«: da bi se zadovoljile te potrebe za upotrebnim vrednostima drugih, postaje nužno da se »makar deo proizvoda u cilju razmene proizvodi u međunarodnim razmerama«[12] Robe se moraju proizvoditi za razvijene kapitalističke zemlje, čija snaga je upravo u obimu i prirodi potreba za njihovim proizvodima: »One (vaša potreba, vaša želja itd.) predstavljaju vezu koja vas čini zavisnim od mene jer vas stavljaju u položaj zavisnosti od mog proizvoda.«[13]

Prema tome, rastuće potrebe, koje nastaju u razvijenim kapitalističkim zemljama i koje se prenose u zemlje u razvoju, povećavaju zahteve za robnom razmenom, a relativna vrednost robe koja se proizvodi u nerazvijenim zemljama postaje predmet zabrinutosti.

Ako želimo da istražujemo odnos između kapitalističke strukture potreba i nerazvijenih zemalja, ne možemo ostati na nivou određene zemlje, već moramo razmatrati *klase* u njoj. Imajući u vidu velike razlike koje postoje među nerazvijenim zemljama, pokušaćemo da taj odnos sagledamo na nivou opšteg. Prema tome, naše razmatranje se ne odnosi na određenu zemlju u razvoju, te je ono više logično no hronološko po svom karakteru.

Razmotrimo najpre ono što se često opisuje kao »privilegovana klasa« u nerazvijenim zemljama — posebno, zemljoposed-

---

[12] K. Marx, *Capital*, vol. I, Vintage Books, New York, 1976, str. 182.

[13] K. Marx, *Comment on James Mill*, u: *Collected Works*, vol. 3, New York 1975, str. 225.

nike, zajmodavce, trgovce kapitalom i njima slične. Smatramo da potrebe te grupe, stvarne društvene potrebe, određuje priroda potreba stvorenih u razvijenim kapitalističkim zemljama. Otuda te klase nećemo opisivati kao »kapitalističke«. *Čak* i kada stoje nasuprot najamnom radu — bilo neposredno ili kao seljaci koji primaju samo prikrivenu najamninu u vidu cene njihovih roba — mi ih nećemo opisivati kao kapitaliste zato što je njihov cilj potrošnja viška proizvoda, a ne akumuliranje kapitala; oni oličavaju uživanje u bogatstvu, a ne funkciju kapitala — »akumuliranje zadovoljstva, a ne zadovoljstvo akumuliranja«.[14]

Dakle, te klase opisujemo kao »feudalne«, a odnose proizvodnje kojima one dominiraju kao feudalne odnose ili, još opštije, kao prekapitalističke odnose. Da bi se zaokružio kapitalistički odnos proizvodnje, nužno je razmatrati *obe* strane odnosa; prosto postojanje najamnog rada, na jednoj strani, nije dovoljno da odnos učini kapitalističkim, sve dok je cilj *druge* strane »luksuzna potrošnja«. (Marx je u *Grundrisse* ukazivao da čak i tamo gde feudalac vrši razmenu proizvoda najamnog rada, do razmene dolazi samo zbog luksuzne potrošnje; takva razmena je »u osnovi samo prikriveno kupovanje otuđenog rada za neposrednu potrošnju ili kao upotrebne vrednosti«).[15]

U tom smislu već i samo prenošenje »luksuznih potreba« iz kapitalističkog centra može uticati na odnose proizvodnje u periferiji, i to tako što usmerava glavnu pažnju vladajućih klasa na potrošnju, a ne na akumulaciju; sve dok su privilegovane grupe više orijentisane na potrošnju, ne postoji delovanje svojstveno onima koji oličuju kapital, već tendencija ka očuvanju, jačanju *i* stvaranju prekapitalističkih odnosa. Robna proizvodnja i razmena javljaju se samo zato da bi zadovoljile luksuzne potrebe; zavisnost, u tom smislu, stvara feudalne odnose.

Te feudalne klase su u stanju da zadovoljavaju svoje potrebe u meri koja zavisi, prvo, od obima viška proizvoda koji se izvlači u okviru prekapitalističkih odnosa proizvodnje i, drugo, od razmenske vrednosti roba koje se prodaju i kupuju. U ovom potonjem slučaju te klase stoje nasuprot međunarodnom kapitalu i otuda osećaju snažan uticaj monopolske moći i nejednake razmene koja pogoduje razvijenim kapitalističkim zemljama. U prvom slučaju te klase se, uopšte uzev, nalaze nasuprot seljacima.

Stalno stvaranje novih društvenih potreba (koje odgovaraju proizvođenju novih potreba u razvijenom kapitalizmu) i nesposobnost njihovog zadovoljavanja, obrazuje kod feudalnih klasa jaz između ostvarenih i neostvarenih potreba. Dodatni prihodi se troše, umesto da se štede. Te klase osiromašuju, mada nisu eksploatisane. A nastojeći da ostvare svoje potrebe, feudalne klase vrše

[14] K. Marx, *Theories of Surplus Value*, I, str. 2747.

[15] K. Marx, *Grundrisse*, Pinguin Books, 1973, str. 469.

stalan pritisak na seljake i nagone ih da povećaju višak proizvoda; one pokušavaju da kvantitativno povećaju feudalni odnos (podređujući sebi sve veći broj seljaka) i da, u okviru postojećeg načina proizvodnje, izvuku od seljaka što više.

Što se tiče seljaka uopšte, znatan deo njihovih potreba je tradicionalan i kulturan; to su potrebe koje su povezane sa njihovom zajednicom. Ipak, nove potrebe, unete spolja, postale su sastavni deo njihovog sistema potreba i dovele su istorijski, na primer, do proizvodnje tržnih viškova kako bi se te potrebe zadovoljile. Stvarne društvene potrebe ispoljile su tendenciju rasta, uporedo sa kontaktom koji je uspostavljen sa kapitalističkom razmenom; to je bilo u skladu sa tendencijom kapitala da prevazilazi svako »tradicionalno, ograničeno, sebi samom dovoljno i ukorenjeno zadovoljavanje sadašnjih potreba, da prevazilazi stari način života«.[16]

Međutim, te nove društvene potrebe ne moraju u svakom trenutku biti kvantitativno zamašne. Tako, razdoblja visokih cena tržnih viškova mogu dovesti do redukcije proizvodnje za tržište (i obrnuto, do niskih cena) — što buržoaski ekonomisti opisuju kao »iracionalno« reagovanje. (»Racionalno« reagovanje bi bilo kada cene i potrebe rastu istovremeno; tada se čini da je proizvodnja u skladu sa cenama, budući da je, kao i uvek, porast potreba skriven). Ukratko, tamo gde su seljaci bili u stanju da ostvare svoje potrebe, onakve kakve su u datom trenutku postojale, reagovali su smanjivanjem dužine i intenziteta svog radnog dana.

Međutim, uporedo sa stalnom robnom razmenom te nove društvene potrebe seljaka ispoljavaju tendenciju ka proširivanju. Istovremeno, njihova sposobnost da zadovolje te potrebe (nivo njihovih nužnih potreba) zavisi od relativnih cena roba, kao i od obima fiksnih davanja (porez, interes, rente itd.) na koja su obavezni. Otuda rastući pritisak feudalnih klasa da ostvare svoje potrebe dovodi do tendencije približavanja nužnih potreba seljaka nivou fizioloških potreba. Seljaci osiromašuju, a *obim* tog osiromašivanja je i sam skriven. Međutim, stepen osiromašivanja je veći od stope eksploatacije seljaka, budući da njihove društvene potrebe odgovaraju višem stupnju razvoja proizvodnih snaga.

U takvoj situaciji seljaci osećaju potrebu za *zemljom*, potrebu da to bitno sredstvo za proizvodnju kombinuju sa radom članova porodice. Ako toga nema, porodični rad se intenzivnije koristi (gde je to moguće u poljoprivrednim ili nepoljoprivrednim delatnostima koje proizvode supstitute za robu koja se traži. Polazeći od potreba za fiziološkim održavanjem života, javlja se tendencija, s jedne strane, ka iscrpljivanju zemljišta, a, s druge, ka odlasku članova porodice u gradove, gde mogu uspešnije preživeti, istovremeno zadovoljavajući potrebe seljačkog domaćinstva pomoću

[16] Isto, str. 410.

najamnog rada. Dakle, kombinacija potreba feudalnih klasa i seljaka stvara klasu proletera i poluproletera.

Stvarne društvene potrebe najamnih radnika u gradovima u početku su jednake tradicionalnim i istorijskim potrebama seljaka. Međutim, postoji tendencija da te potrebe znatno rastu uporedo sa povećanjem vremena provedenog u urbanim centrima. Otuda porast najamnina ne mora dovesti do toga da se skraćuje vreme koje se provodi van sela (što bi se desilo da su potrebe stalne). U stvari, što je duži boravak u gradovima, to je veća razlika u odnosu na nivo potreba seljaka (mada članovi seoskih porodica, nastanjeni u gradovima, prenose nove potrebe seljacima). Te razlike će biti još izraženije u drugoj i trećoj generaciji gradskog življa.

Uporedo sa stalnim porastom stvarnih društvenih potreba najamnih radnika — što je rezultat otuđene proizvodnje, a i prenošenja potreba iz razvijenog kapitalizma (neposredno i posredstvom domaćih feudalnih klasa) — njihov nivo nužnih potreba biće izložen ograničavajućem uticaju relativne snage kapitala i rada u nerazvijenim zemljama. Stalni priliv seljaka iz seoskih oblasti — na što smo ukazali — zadržavaće porast nivoa najamnina, uprkos porastu društvenih potreba. Stepen osiromašivanja je visok i — raste.

Upravo postojanje najamnih radnika sa skromnim nužnim potrebama (one su i same rezultat ekstenzivnog priliva radne snage sa sela i skromnih istorijskih potreba seljaka za koje se »minimum potreba i održavanje života javlja... kao jedini objekt i cilj... razmene sa kapitalom«) u skladu je sa potrebom međunarodnog kapitala za niskom cenom koštanja.[17] Shodno tome, međunarodni kapital se uglavio u nerazvijene zemlje s ciljem da za potrebe razvijenih kapitalističkih zemalja proizvodi posebno željene upotrebne vrednosti po niskoj ceni koštanja. (Taj proces se, u uslovima konkurencije, javlja u vidu traganja individualnih kapitala za nižim cenama koštanja, odnosno za viškom profita — za diferencijalnom rentom.) Ukratko, međunarodni kapital se seli u te oblasti zato što u određenim sektorima postoje mogućnosti ostvarivanja više stope eksploatacije — posebno u sektorima koji zavise od prirodnih uslova proizvodnje, u kojima »besplatne usluge prirode« u kombinaciji sa živim radom podižu produktivnost rada. Međutim, čak i tada — s obzirom na to da je nivo produktivnosti niži od onog koji postoji u razvijenim kapitalističkim zemljama — niska realna najamnina u nerazvijenim zemljama javlja se kao sredstvo pomoću kojeg kapital ostvaruje svoju potrebu za rastom.

Otuda je međunarodni kapital u takvim uslovima zavisan od postojanja feudalnih odnosa proizvodnje, koji stvaraju stalan priliv jeftine najamne radne snage. Kapital još ne proizvodi taj priliv,

---

[17] Isto, str. 285.

tu rezervnu armiju. Tu ulogu vrše potrebe feudalnih klasa i seljaka: one u kontekstu kapitalističkog svetskog sistema stvaraju radnu snagu koja je kapitalu u nerazvijenim zemljama potrebna. Stoga sve veće odvajanje radne snage od sredstava za proizvodnju nije rezultat *akcije* kapitala u oblastima kojima dominiraju prekapitalistički odnosi.

U takvim uslovima dolazi istovremeno do podudarnosti i nepodudarnosti potreba međunarodnog kapitala i feudalnih klasa u nerazvijenim zemljama. Na primer, njihove potrebe se ne podudaraju u neposrednom smislu sa cenama roba koje se razmenjuju. (Upravo ono »isisavanje« koje, kako smo prethodno ukazali, snižava stepen osiromašivanja radnika u razvijenom kapitalizmu, smanjuje mogućnost feudalnih klasa da ostvaruju svoje potrebe i na taj način povećava njihovo osiromašivanje.) U uslovima kada povećano izvlačenje viška proizvoda postaje otežano feudalne klase mogu u povećanju cena roba videti rešenje problema svog osiromašivanja; one u tome mogu videti »novi međunarodni ekonomski poredak« koji će im dozvoliti veće ostvarivanje njihovih potreba. (Razume se, uslov za ostvarivanje njihov *sopstvenih* potreba prikazuje se kao uslov za ostvarivanje potreba njihovih zemalja.) U tom slučaju, feudalne klase se neposredno suprotstavljaju međunarodnom kapitalu (to suprotstavljanje ne mora nužno biti temeljno).

S druge strane, u pogledu održavanja prekapitalističkih odnosa proizvodnje potrebe međunarodnog kapitala i feudalnih klasa su podudarne. Obe strane su zainteresovane za osiromašeno seljaštvo — feudalne klase zbog svojih potreba za viškom proizvoda, a međunarodni kapital zato što siromašno seljaštvo obezbeđuje kontinuiran priliv novih regruta u gradove (a i zbog toga što smanjuje seosku tražnju za radno intenzivnim urbanim proizvodima, i tako povećava nezaposlenost). Dakle, u takvoj situaciji međunarodni kapital se oslanja (pružajući političku i vojnu podršku) na feudalne klase kako bi osigurao stabilnost u nerazvijenim zemljama. I kao što je Bettelheim zapazio, rezultat toga je »*specifična kombinacija unutrašnjih* odnosa proizvodnje i odnosa proizvodnje, političkih i ideoloških odnosa *u svetskim razmerama;* ta kombinacija stvara ono što nazivamo »blokiranjem« proizvodnih snaga u zemljama pod dominacijom«.[18]

Razume se da je ovde sasvim opravdano govoriti o »blokiranju« proizvodnih snaga: feudalne snage ne vrše akumulaciju niti menjaju način proizvodnje. Što se tiče međunarodnog kapitala, on proizvodi robe za razvijena kapitalistička tržišta i njegova akumulacija, se shodno tome, vrši van nerazvijenih zemalja. Međutim, to »blokiranje« proizvodnih snaga, samo po sebi, ne stvara takva »moranja« koja bi težila prevazilaženju postojećeg stanja. Zbog

[18] A. Emmanuel, *Unequal Exchange,* str. 290.

toga valja razmotriti odnos između proizvodnih snaga i *potreba*, između odnosa proizvodnje i potreba. Tu je od presudnog značaja činjenica da potrebe feudalnih klasa i međunarodnog kapitala *sprečavaju* ostvarivanje potreba seljaka i radnika. A potrebe ovih potonjih klasa rastu u ovom svetskom sistemu — rastu iznad nivoa proizvodnih snaga u nerazvijenim zemljama — dok istovremeno postojeći odnosi proizvodnje ograničavaju ostvarivanje njihovih potreba. Ukratko, rastuće osiromašivanje radnika i seljaka proizvod je te kombinacije unutrašnjih i svetskih odnosa proizvodnje.

Reagovanje na rastuće osiromašivanje radnika i seljaka dobija u nerazvijenim zemljama razne oblike. Ne selu, ono ide od pojačane individualne borbe za održavanje života (i od produženja radnog dana) do borbi za zemlju i do pobuna protiv feudalnih odnosa proizvodnje. Slično tome, u gradovima se vodi individualna borba za održavanje života i za ostvarivanje najosnovnijih potreba. Međutim, tu se javlja jedan nov element: najamni radnici se neposredno suprotstavljaju međunarodnom kapitalu. Sam rast te grupe vodi stvaranju sindikalne organizacije s ciljem da se obezbede više najamnine, da se ostvare njihove rastuće društvene potrebe — potrebe koje prevazilaze potrebe skorašnjih migranata sa sela (ti migranti još nisu uključeni u pomenute organizacije). Ovi potonji stoga pokušavaju da »krše« »zakon« ponude i tražnje radne snage.

Pozivajući se na »pravo« da u većoj meri zadovoljava svoje potrebe, ovaj segment radničke klase nastoji da razvija svest o sebi kao klasi. Njegove borbe, kako na ekonomskom tako i na političkom planu, deluju u pravcu »buđenja« ostalih elemenata u redovima radničke klase i seljaštva. U toj kvalitativno izmenjenoj situaciji potrebe međunarodnog kapitala za jeftinom radnom snagom (i za stabilnošću) ne zadovoljavaju se prostim postojanjem — na ekonomskom planu — feudalnih odnosa proizvodnje. Umesto toga, postojanje vojne i policijske države — apsolutističke države — postaje uslovom za ostvarivanje potreba međunarodnog kapitala.[19]

Feudalne klase dobijaju u apsolutističkoj državi bitnu podršku za održavanje prekapitalističkih odnosa proizvodnje. Iako se javlja kao rezultat posebnih interesa međunarodnog kapitala u takvoj situaciji, taj odnos proizvodnje odgovara kako feudalnim klasama tako i međunarodnom kapitalu.

U sadašnjoj konjunkturi međunarodnog kapitala znatno raste potreba za apsolutističkom državom. Traganje za nižom cenom

[19] Tu ulogu apsolutističke države igrala je, razume se, kolonijalna država primenjujući silu i mere poput uvođenja poreza po stanovniku i regrutovanja radne snage. Sve joj je to omogućavalo da dođe do neophodne radne snage.

 

koštanja znači traganje za jeftinijim i dodatnim sirovinama, kao i pokušaj da se smanje zahtevi najamnih radnika u procesu proizvodnje tih sirovina. (»Nova industrijska strategija« Kanade sadrži mere koje podupiru takav razvitak, podstičući istovremeno uvođenje industrijskih operacija.) Osim toga, međunarodni kapital oseća potrebu za svojim restrukturiranjem kako bi snizio cenu koštanja; ta potreba vodi ka tome da u svetskim razmerama pristupa uvođenju industrijskih operacija koje snižavaju cenu koštanja. Otuda se javljaju zahtevi za stvaranjem izvoznih platformi, slobodnih trgovinskih zona, za poreskim olakšicama, za jeftinom radnom snagom i za stabilnošću u nerazvijenim zemljama (ili bar u nekima od njih). Ako ovo imamo na umu, lako ćemo shvatiti da su interesi međunarodnog kapitala u skladu sa zahtevima »novog međunarodnog ekonomskog poretka«, kojima se traži premeštanje industrijskih operacija iz centra u nerazvijene zemlje, kao i snižavanje carina koje plaćaju proizvođači industrijskih roba. Tačno je — kako tvrdi Samir Amin — da premeštanje takvih industrijskih operacija neće kvalitativno promeniti odnos koji pri sadašnjoj »spoljnoj orijentaciji« postoji između zemalja periferije i zemalja centra. Međutim, važno je istaći da kvantitativni porast takvih operacija (i prateći rast proletarijata koji se suprotstavlja međunarodnom kapitalu) u nerazvijenim zemljama zaista podstiče nastanak apsolutističke države.[20]

U zemljama kao što su Filipini ili zemlje Latinske Amerike možemo u najogoljenijem obliku (fašističkom) sagledati apsolutističku državu i njen odnos prema potrebama međunarodnog kapitala. U tim zemljama je došlo do izvesnog stepena autonomnog kapitalističkog razvitka, utemeljenog na supstituciji uvoza (i na postojanju nacionalnog kapitala i *relativno* visokih najamnina). U tim zemljama potreba za restrukturiranjem međunarodnog kapitala i prelazak sa poslovanja u okviru jedne fabrike (koja se nalazi iza zaštitnog zida carinskih tarifa) na poslovanje u svetskim razmerama vrše strahovit pritisak i nanose težak udarac životnom standardu radnika. U tom smislu apsolutistička država (i njeni prateći užasi) u nerazvijenim zemljama, kao i tekuća ofanziva protiv radnika u razvijenom kapitalizmu, predstavljaju dve strane iste medalje, ispoljavanje potreba međunarodnog kapitala. U stvari, upravo te manifestacije u nerazvijenim zemljama jesu oni aspekti međunarodnog kapitala koji moraju biti preneti radnicima u razvijenom kapitalizmu ako želimo da oni steknu celovitu predstavu o međunarodnom kapitalu.

Dakle, u sadašnjoj konjunkturi međunarodnog kapitala potrebe radnika i seljaka neposredno se hvataju ukoštac sa međunarodnim kapitalom i apsolutističkom državom. U borbi za svoja

---

[20] S. Amin, *Self-reliance and the New International Economic Order,* »Monthly Review«, vol. 29, No 3, 1977.

»prava« radnici i seljaci se neposredno sudaraju sa državom koja je grudobran onih odnosa proizvodnje čije im postojanje uskraćuje zadovoljavanje njihovih potreba u gradu i na selu. A ta borba protiv zajedničkog neprijatelja može kod radnika i seljaka stvoriti predstavu o njihovom »ja«, saznanje da su oni revolucionarna, jedinstvena masa. Shodno tome, borba radnika i seljaka za ostvarivanje njihovih potreba jeste revolucionarno-demokratska borba kojom se apsolutistička država zamenjuje državom koja može dozvoliti zadovoljavanje njihovih potreba. U suštini, to je socijalistička borba za promenu odnosa proizvodnje u gradu i na selu. Ona to postaje eksplicitno kad se stvori svest o tome da su te prepreke ostvarivanju njihovih potreba *inherentne* onim odnosima proizvodnje na kojima se temelji apsolutistička država i koje ona podržava.

Međutim, ne treba smatrati da je nemoguće izvesti bilo kakvu promenu odnosa proizvodnje i da »blokiranje« proizvodnih snaga u nerazvijenim zemljama predstavlja postojani uslov; drugim rečima, ne treba smatrati da postoji posebna vrsta kapitalizma — periferni kapitalizam — u kome je kapitalistički razvitak nemoguć.

Sama pojava apsolutističke države (i birokratsko-političkih elita koje se nalaze u njenom središtu) deluje kao pokretač rasta i širenja kapitalističkih odnosa. Usled određenog stepena relativne autonomije *bilo kog* od odnosa na kojima počivaju, »modernizirajuće elite« u okviru apsolutističke države mogu, pod određenim okolnostima, u tom društvu postati snaga koja pokreće razvitak proizvodnih snaga (u vezi s tim pojavljuje se »zavisan«, državno orijentisan kapitalizam). Tako se, na primer, podrška zahtevima za uvođenjem novog međunarodnog ekonomskog poretka može smatrati kao sredstvo širenja nivoa ekonomske aktivnosti u zemlji, ali i kao sredstvo širenja državnih prihoda i područja ekonomske aktivnosti države. Takav tok stvari je u skladu sa potrebama snaga na kojima država počiva.

Međutim, rastući značaj apsolutističke države i širenje kapitala u nerazvijenim zemljama mogu takođe dovesti do situacije kada se preduzimaju mere koje brišu prekapitalističke odnose. Takav razvitak je utoliko verovatniji ukoliko je reč o onim slučajevima u kojima feudalni odnosi proizvodnje, ranije uslov rasta međunarodnog kapitala, sada sve više postaju *prepreka*, o slučajevima kada, na primer, visoke cene hrane postaju »problem«. Tada se apsolutistička država javlja kao uslov rasta kapitala; u krajnjoj liniji, ta država »nije ništa drugo do izvršilac ekonomskih nužnosti nacionalne situacije«.[21]

Prema tome, razvijanje agrarne reforme, »zelene revolucije« i podsticanje kulaka na selu mogu biti sredstva prevazila-

---

[21] Engels Danielsonu, 18. juna 1892.

ženja prepreka na koje u takvoj situaciji nailazi kapital. A proces menjanja odnosa proizvodnje na selu može, na primer, otpočeti usled seobe kapitala u oblast proizvodnje hrane i tržnih viškova (posebno ako u okviru novog međunarodnog ekonomskog poretka dođe do povećanja cena), sve u potrazi za viškom profita: »Na izvesnom stadijumu kapital će se sam preseliti u proizvodnju onih upotrebnih vrednosti koje su mu potrebne. On to čini da bi smanjio cenu koštanja te proizvodnje i zato što će se domoći diferencijalne rente zahvaljujući konkurentskoj proizvodnji koju razvija uporedo sa proizvodnjom sitnih proizvođača na nižem tehničkom stupnju razvitka«.[22]

U takvoj situaciji rast proizvodnih snaga, koji prati napredovanje kapitalističkih odnosa, predstavlja samo *jednu* stranu; drugu stranu, mnogo neposrednije relevatnu za pitanje potreba radnika i seljaka, predstavljaju kriza i dislokacija do kojih dolazi u okviru prekapitalističkih odnosa. Delovanje kapitala će, u razmerama većim no ikada ranije, dovesti do odvajanja radne snage od sredstava za proizvodnju, do uništavanja seoske zajednice i do velikih seoba razvlašćenih masa u gradove. U takvoj situaciji, kad kapital proizvodi svoju rezervnu armiju koja daleko prevazilazi njegove zahteve, ne smemo isključiti mogućnost »genocida (u ovom ili onom vidu) naroda sadašnjeg trećeg sveta koji bi postali potpuno nekorisni i čak opasni za reprodukciju kapitalističkog sistema«.[23]

Dakle, ta perspektiva rasta proizvodnih snaga je takođe perspektiva ogromnog porasta osiromašivanja radnika i seljaka, perspektiva razvitka koji potencijalno može intenzivirati borbu za ostvarivanje njihovih prava. Razume se, saznanje o tome da kapitalistički razvitak *nije* sredstvo za ostvarivanje potreba radnika i seljaka pretvara, nužno, tu borbu u socijalističke borbu.

### C. Socijalizam

Budući da ne možemo računati da ćemo ovde adekvatno istražiti pitanja potreba u socijalizmu kakav danas postoji, ograničićemo se na teorijsko razmatranje nekih pitanja koja se tiču socijalizma, *onakvog kakav se javlja* u nerazvijenim zemljama.

Razume se, jedno obeležje strukture potreba u tom socijalizmu ogleda se u tome što prepreka ostvarivanju potreba nije više

---

[22] B. Bradby, *Equal Exchange and the Imperialism of Trade*, »Bulletin of the Conference of Socialist Economists«, October 1975, str. 8.

[23] S. Amin, *Toward a Structural Crisis of World Capitalism*, »Socialist Revolution«, No 23, April 1975, str. 25.

inherentna postojanju feudalnih klasa i međunarodnog kapitala. Radnici i seljaci i dalje žele da poseduju određene upotrebne vrednosti, ali ti odnosi proizvodnje više *ne osujećuju* ostvarivanje tih potreba. Dakle, više se ne bi moglo govoriti o tome da preovlađuje kapitalistička struktura potreba.

Međutim, odmah je očigledno da stvarne društvene potrebe koje su se istorijski razvile u tom društvu prevazilaze nivo proizvodnih snaga. Kako su se te potrebe, kao što je prethodno ukazano, pojavile u određenom svetskom sistemu (a proizvodne snage su »blokirane«), to postojeći nivo proizvodnih snaga predstavlja očiglednu prepreku ostvarivanju sadašnjih potreba. Dalje, iz razmatranja u prethodnom odeljku proizlazi da postoje razlike između istorijski razvijenih potreba pojedinih grupa u tom društvu. A *obim* tih stvarnih društvenih potreba je skriven, pošto nužne potrebe (koje odražavaju prethodno ostvarivanje) ne mogu biti pokazatelj obima stvarnih društvenih potreba. Prema tome, u tom društvu koje nastaje iz nerazvijenog kapitalizma postoje različiti stepeni osiromašivanja.

Sledstveno tome, to društvo se neposredno suočava sa dvostrukim zadatkom: sa smanjivanjem jaza između istorijski razvijenih društvenih potreba i njihovog ostvarivanja, i sa posredovanjem između različitih delova društva sa različitim nivoima potreba.

Očigledno je da razvitak proizvodnih snaga — pa, prema tome i proširivanje proizvodnje sredstava za proizvodnju — mora igrati presudnu ulogu u procesu zatvaranja jaza između stvarnih društvenih potreba i njihovog ostvarivanja. Međutim, jednostranim usmeravanjem na razvitak proizvodnih snaga ne vodi se računa o tome u kojoj meri društvene potrebe, *nove* društvene potrebe, nastaju u skladu sa određenim odnosima proizvodnje. Jedino ako pođemo od pretpostavke da su potrebe konstantne ili neodređene (ili na neki način date spolja), jaz između potreba i njihovog ostvarivanja mogao bi se smanjivati isključivim stavljanjem naglaska na razvitak proizvodnih snaga.

Dakle, razvitak proizvodnih snaga koje su otuđene, dovešće — to je istina — do većeg apsolutnog zadovoljavanja potreba, ali će *isto tako* stvarati nove potrebe za posedovanjem. Slično tome, razvitak novih potreba za posedovanjem kod raznih delova društva može se ostvarivati različitim tempom (ne smemo pretpostavljati da će oni sa najnižim nivoom nužnih potreba biti i najviše »osiromašivani«). U takvoj situaciji, umesto pojave skraćenog »radnog dana« (i odgovarajućeg razvitka »slobodnih aktivnosti«), koji je rezultat ostvarivanja potreba, dolazi do reprodukcije »jaza« između ostvarenih i neostvarenih potreba. To dovodi do borbe za to da se troši što više i do sukoba između pojedinih slojeva društva. Komunizam je, doduše, još nedostižan — ili, u najmanju ruku, predstavlja perspektivu za *buduća* pokoljenja.

 

Međutim, pitanje posebnih odnosa proizvodnje u okviru kojih dolazi do širenja proizvodnih snaga nije samo pitanje datuma približavanja komunizmu. (Za zemlje koje se pojavljuju iz nerazvijenog kapitalizma takva briga se može oceniti kao »luksuzna potreba«.) Ako novi odnosi proizvodnje — kako je verovao Marx — mogu ukloniti »uslove postojanja« određenih potreba što su nastale u kapitalizmu, onda se jaz između potreba i njihovog ostvarivanja može smanjiti razvijanjem takvih odnosa proizvodnje koji smanjuju potrebu za posedovanjem.[24] (Čini se da taj cilj ne mogu, sami po sebi, postići ni centralistički planirana proizvodnja upotrebnih vrednosti u uslovima najamnog rada niti samoupravna proizvodnja namenjena razmeni.) Dakle, razvijanje novih potreba za samorazvitak, koje nastaju na temelju neotuđenih odnosa proizvodnje — a ne na temelju »zasićenja« postojećih potreba, što pretpostavlja određeni nivo potreba za posedovanjem — može smanjiti nužnost »žrtvovanja« ili poricanja sebe. U takvim uslovima neotuđene proizvodnje razvitak proizvodnih snaga i ostvarivanje potreba javljaju se više kao uslov jedan drugome nego kao suprotnosti.

## D. Prožimanje potreba u svetskom sistemu

Razmotrimo, najzad, prožimanje i prenošenje potreba u okviru svetskog sistema, kao i njihov odnos prema socijalističkoj borbi. Već smo ukazali na posledicu prenošenja potreba iz razvijenog kapitalizma u nerazvijene zemlje i na njihove implikacije. Međutim, prenošenje potreba se ne ograničava samo na taj slučaj.

Naime, potrebe mogu da se i dalje prenose iz razvijenog kapitalizma u socijalističke zemlje (naročito tamo gde želja za posedovanjem pokazuje tendenciju jačanja). Usled toga može doći do pritiska za što bržim razvitkom proizvodnih snaga (što može smanjiti sposobnost da se neposredno ostvaruju postojeće potrebe) ili za proizvodnjom roba koje se žele u razvijenom kapitalizmu (ovo u cilju nabavke — razmenom — željenih upotrebnih vrednosti). Logičan ishod u takvom slučaju može biti uvođenje međunarodnog kapitala, kome se, uz određena ograničenja, poverava da prvenstveno proizvodi za tržišta u razvijenom kapitalizmu. Međutim, takav razvitak (koji je u skladu sa potrebama međunarodnog kapitala u ovoj konjunkturi) samo umanjuje sposobnost radnikâ u razvijenom kapitalizmu da steknu celovitu predstavu o međunarodnom kapitalu i socijalizmu.

Zbog svega toga, nov značaj u kontekstu svetskog sistema dobija razvijanje takvih odnosa proizvodnje koji smanjuju želju za posedovanjem. Slično tome, razvijanje takvih odnosa proizvod-

---

[24] K. Marx — F. Engels, *The German Ideology*, 1976, str. 255—256.

nje u socijalizmu može odigrati značajnu ulogu u stvaranju novih potreba radnika u razvijenom kapitalizmu — potreba za samorazvijanjem i samoupravljanjem, potreba koje bivaju gušene u kapitalizmu i koje negira potreba da se (kao individua) pobegne iz statusa najamnog radnika. Drugim rečima, sa pojavom »modela« koji ostvaruje latentne potrebe u okviru kapitalizma može se potpunije shvatiti u kom stepenu kapital predstavlja prepreku ostvarivanju potreba radnika u razvijenom kapitalizmu.

Najzad, važno je reći da potrebe društva koja se pojavljuju iz nerazvijenog kapitalizma — i u kojima postoji ogroman jaz između stvarnih društvenih potreba i nivoa proizvodnih snaga — mogu odigrati značajnu ulogu u izgrađivanju novih odnosa proizvodnje. Kada se svesno proizvodi radi zadovoljavanja hitnih potreba drugih, onda te potrebe prestaju biti izvor moći, već postaju sredstvo naše afirmacije kao društvenih, humanih bića koja više nisu okovana odnosima proizvodnje što sputavaju ljudski razvitak.[25] Prema tome, svesni akti međunarodne solidarnosti na nivou naroda ne samo što pomažu drugima da ostvaruju svoje potrebe već takođe pomeraju težište sa posedovanja kao takvog, kao cilja proizvodne delatnosti. U tom smislu, ti akti predstavljaju bitan deo razvitka socijalizma kao svetskog procesa.

[25] K. Marx, *Comments on James Mill,* u: *Collected Works,* 1975, str. 227—228.

Horace Gatien

# Sistem fokonolona

Godine 1972. malgaška vlada je donela pozamašan program čiji je cilj potpuno restrukturiranje društveno-ekonomskog i administrativnog sistema u zemlji, s tim da se ostvari istinska decentralizacija vlasti i da se obezbedi efektivnije učešće masa u donošenju odluka o životu nacije na svim nivoima. Ovaj novi sistem organizovanja društva je nadahnut tradicionalnom i izvorno malgaškom stvarnošću.

Struktura se sastoji od četiri uzastopna stepena i obuhvata, od baze ka vrhu, fokontane, firezampokontane, fivondronampokontane i faritane, koji zamenjuju bivšu administrativnu podelu ustanovljenu još u kolonijalno doba: komune, kantone, potprefekture i provincije, i s njima se približno podudaraju.

Godine 1975, usvajanjem Povelje malgaške socijalističke revolucije, koju je izložio predsednik Didier Ratsiraka, i prihvatajući socijalistička načela, malgaški narod se opredelio za svoj razvoj, s tim što će ove principe ugraditi u specifičnu organizaciju: fokonolonu.[1]

---

[1] *Nekoliko izvadaka iz Povelje malgaške socijalističke revolucije o fokonoloni.*

## I. — Istorijska perspektiva

Istorija fokonolone vremenski se poklapa sa političkom istorijom Madagaskara.

Način naseljavanja ostrva (uzastopni talasi doseljenika sa različitih strana koji su nastanjivali relativno ogromnu teritoriju) još je veoma rano uslovio plemenski tip organizacije uz snažnu koheziju sela, ma kako da se nazivao (foko, tariki, fehitra, ...) ili u ma kom kraju se razvijao.

Na primer, »fehitru« u oblasti Cimiheta[2] karakteriše: pozivanje na zajedničkog pretka; pokrajina odakle taj predak potiče; nastanjena geografska zona; žigovi na volovima specifični za tu fehitru; njen sistem zabrana (fadi); zajednička grobnica; dozvoljene bračne veze...

Preovladava mišljenje da fokonolonu uglavnom čine pripadnici etničke grupe Merina,[3] ali to je prouzrokovano nedovoljnim poznavanjem istorije drugih malgaških grupa. Isti oblik društva je bio već odavno poznat u različitim predelima Madagaskara, samo pod drugim imenom. Takve praznine u znanju mogu se objasniti činjenicom da su do sada bili korišćeni isključivo pisani izvori iz XIX veka, koji svestranije osvetljavaju istoriju centralnih malgaških pokrajina. Pa ipak, fokonolone je uspostavio Andrianampoinimerina,[4] oko 1787, s ciljem da razbije lokalne feudalne vlasti i ove zajednice je vezao za kraljevsku vlast, kojoj su one bile dužne da plaćaju porez, daju radnu snagu i da na različite načine iskazuju svoju odanost.

---

— »Politika decentralizacije i istinske demokratizacije, za koju se zalaže revolucionarna država, ide za tim da se na socijalističkoj osnovi organizuju administracija, ekonomija, obrazovanje, preduzeća, sredstva informisanja i sudstvo, u skladu sa težnjama narodnih masa.

— Jedino će prenošenje stvarnih odgovornosti na uspostavljene, na različitim stepenima, strukture od fokontanija do faritanija, omogućiti da one postanu osnovni mobilizatori.

Isto tako smo sigurni da jedino socijalizam u fokonoloni može biti najefikasnije i najbrže sredstvo za postizanje naših ciljeva: globalni, autonomni, pravedni i ravnomerni razvitak.

Uvereni smo, dakle, da jedino socijalistička demokratija i prava decentralizacija u demokratskom centralizmu mogu da nam obezbede da ostvarimo skladan razvoj pokrajina, gradova i sela«.

»Socijalistička fokonolona je u svojstvu strukture za izražavanje neophodna veza između stanovništva i administracije (dogovaranje, planiranje, sprovođenje odluka).

Socijalistička fokonolona je više no ikada, kao struktura za intervenciju, osnovno oruđe u realizaciji privrednih, političkih i društvenih ciljeva nacije.«

[2] Malgaško stanovništvo čini 18 etničkih grupa, među kojima su i Cimiheti, koji žive na malgaškom srednjem jugu.

[3] Druga etnička grupa koji nastanjuju centralna područja.

[4] Prvi veliki kralj Imerine, koji je vladao od 1787. do 1810.

Na početku kolonijalnog doba, uprkos ostavci centralne vlasti za vreme francuske okupacije, fokonolone su dokazale svoju vitalnost organizirajući narodne ustanke, povremeno i na celom ostrvu. Ponekad su guverneri, koji nisu poštovali odluku o kapitulaciji vrhovne vlasti, sami predvodili pobune. Naziv fokonolona je tada često brkan sa rečju »vahoaka« (narod), a koja znači jedinstvo svih podanika u odnosu na vlast.

Protektorat, a zatim kolonizacija, zadovoljiće se stavljanjem tradicionalne vlasti u svoju službu. Uzastopni ratovi na kraju starog poretka dovode do raspadanja seoskih zajednica (migracije iz sela, ili čak međuregionalna pomeranja), a francuska okupacija će taj proces samo još pojačati. Fokonolone će se koristiti za organizovanje lokalne bezbednosti i kontrolisanje migracije sa sela.

Dekret od marta 1902. i dekret iz 1904. utvrđuju:

— način podele zemljišta; teritorije »fokontana« ili kvartova određuje administracija;

—imenovanje rukovodioca fokonolone, »mpiadidija«; tu funkciju vrši šef provincije, Francuz;

— imenovanje malgaških guvernera od strane administracije, koji zamenjuju fokonolonu na svim područjima života.

Fokonolona je formalno priznata, ali joj pri tom nije dodeljen poseban budžet; nadležnosti fokonolone (noćna straža, isporuka pošte, briga o zdravstvu, dobrotvornim ustanovama, raznim radovima, hapšenje zločinaca i održavanje javnog reda) nisu u skladu s njenim prerogativima, svedenim samo na dva:

— pravo da odbaci jednog od svojih članova,

— arbitražu u sudstvu.

Štaviše, kolonijalna vlada je koristila fokonolone za obavljanje brojnih teških poslova, kao što su: izgradnja cesta, mostova, zdravstvenih ustanova i škola, postavljanje telegrafskih linija... tako da je za Malgašane »asam-pokonolona« (radovi fokonolone) bio praktično sinonim za kuluk.

Posle pobune 1947, kolonijalna vlada je pokušala da stimuliše privrednu aktivnost, mobilišući fokonolone i uspostavljajući autohtone seoske zajednice (7. juna 1950), čiji je zadatak bio da doprinesu unapređivanju poljoprivrede i njenoj intenzivnijoj proizvodnji. Godine 1951. autohtone seoske zajednice su prerasle u modernizovane autohtone seoske zajednice koje su obavezane da modernizuju poljoprivredu, uz angažovanje u njoj različitih stručnih kadrova. Zatim su osnovane i druge institucije s ciljem mobilisanja seoskih masa za rad. Samo se jedna od njih održala do sticanja nezavisnosti Madagaskara, 26. juna 1960: Centar za poljoprivrednu opremu i modernizaciju seljaštva, u velikoj meri samostalna ustanova koja je praktično kontrolisala aktivnost seljaštva, državno preduzeće koje je istovremeno bilo i bankarsko i preduzimačko, a finansirao ga je Investicioni fond za društveni i ekonomski razvoj.

Nakon sticanja nezavisnosti malgaška vlada je ponovo definisala ulogu fokonolona. Zajednicama je bilo dozvoljeno da sačine »dine«, ali s tim da se one ni u čemu ne kose sa državnim naredbama što su na snazi. Uprkos širokih ovlašćenja datih fokonolonama, te dine su se uglavnom svodile na sporazume o međusobnoj pomoći u slučaju nesreće i o javnoj bezbednosti. Odredbom od 24. jula 1962. vlada je nastojala da posredstvom fokonolone organizuje javne radove koji bi obuhvatili: izgradnju cesta, navodnjavanje i pošumljavanje. Ali u tome nije imala mnogo uspeha, delimično svakako stoga što su seoske mase u tome videle uvođenje kuluka poput onog iz kolonijalnog doba.

Teorijski, osnovu sistema su činile seoske komune (koje približno odgovaraju firezampokontanama), no odluke su, u krajnjoj liniji, donosile potprefekture, u kojima su vlasti još imale odlučujuću ulogu. Decentralizaciju, o kojoj se u to vreme mnogo govorilo, nije bilo mogućno sprovesti, uprkos postojanju opštinskog saveta izabranog u svakoj komuni.

Briga o mobilisanju seoskih masa bila je poverena Sekretarijatu za podsticanje rada na selu (telo sa statusom ministarstva, inače neposredno vezano za Predsedništvo Republike). Njegova delatnost je umnogome inspirisana senegalskim iskustvima (period Mamadu Dija): pridavanje velikog značaja grupnom obrazovanju u selima i formiranju kadrova neophodnih za postizanje bržeg razvoja.

Sekretarijat za podsticanje rada na selu:

— uživao je ličnu zaštitu Predsednika Republike,

— u glavnom gradu su delovali sektori za podsticanje rada na selu, za pitanja žene, za opismenjavanje, za civilnu službu, kojima su rukovodili Malgašani, a evropski kadrovi su praktično vršili kontrolu nad celokupnom delatnošću Sekretarijata;

— veliki broj kadrova je delovao u regionima, prefekturama i potprefekturama (obrazovni centar je formiran u svakoj potprefekturi), kao i u selima. Inače, to podsticanje rada na selu je realizovano izborom animatora u svakoj seoskoj sredini (jednog muškarca i jedne žene), koji su delovali pri formiranim obrazovnim centrima. Ovim animatorima nije mogao biti obezbeđen kontinuiran rad velikim delom zbog ograničenih sredstava kojima je Sekretarijat raspolagao (sredstva za tu svrhu je davao uglavnom Fond za pomoć i saradnju). Uz to, sami animatori nisu postizali veći uspeh, jer su za taj posao mahom angažovani činovnici s neodređenim statusom i bez potrebnog stručnog obrazovanja, naročito u prvo vreme.

Može se reći da je delatnost Sekretarijata ubrzala proces raspadanja režima u to doba. Jer bio je to režim koji je razradio obrazovnu politiku, ali nije raspolagao sredstvima potrebnim za njeno sprovođenje, što je, po mišljenju mnogih u fokonolonama, još više zaoštravalo postojeće protivrečnosti državnog sistema.

## II. — Fokonolona u eri Ratsimandrave (1972—1975)

Usled demonstracija studentske i srednjoškolske omladine, koje su zahvatile i druge delove društva, predsednik Filibert Tsiranana bio je primoran da vlast ustupi generalu Gabrielu Ramanantsoau, koji je obrazovao vladu sastavljenu od vojnih lica i stručnjaka, čiji su najistaknutiji članovi bili kapetan fregate Didier Ratsiraka, ministar spoljnih poslova, i pukovnik Rišar Ratsimandrava, ministar unutrašnjih poslova. Aktivnost ovog poslednjeg označiće odlučujuću prekretnicu u istoriji fokonolone.

Nacionalni kongres, održan u Tananarivi 1972, uz učešće svih organizacija poteklih iz velikog pokreta osporavanja, pod okriljem KIM-a (Komiti Iombonan'ni Mpitolona — Zajedničkog komiteta aktivista), proklamovao je tri osnovne ideje, bar kad je reč o restrukturiranju malgaškog društva:

— zajedništvo,
— narodni karakter vlasti,
— kontrola naroda nad razvitkom.

*Karakter zajedništva:* Pojam zajedništva, vezan za fokonolonu, kao što smo pomenuli, nije bio stran prirodi i obliku malgaškog društva. Ideja o vraćanju idealizovanom tradicionalnom sistemu bila je veoma bliska velikom delu intelektualaca.

*Vlast za narod:* U ovoj paroli je sažeto izražen jedan od osnovnih predloga formulisan na Kongresu 1972. Njime se zahtevalo ukidanje nametnute svemoćne administracije. Umesto nje, bila bi uspostavljena struktura vlasti, i to višestepena, a njenu osnovu bi činile fokontane. A takva struktura je predstavljala bitan element u ostvarivanju istinske demokratizacije vlasti.

*Kontrola naroda nad razvitkom:* To je osnova restrukturiranja sela. Da bi se taj cilj ostvario, od seoske ćelije do regiona, fokonolone su morale da uspostave sistem informisanja i delovanja. Privredne funkcije (proizvodnja, prerada, prodaja) trebalo je da vrše poljoprivrednici u cilju podizanja svog životnog standarda, uz formiranje sektora — organa delovanja, u okviru fokonolona, kojima upravlja komisija nazvana Vatoeka (ili ekonomska komisija) sastavljena od pet članova. Komisijom rukovodi predsednik izvršnog komiteta decentralizovane zajednice.

Period 1973—1975. bio je u znaku intenzivnog dijaloga predstavnika fokonolona i ministra za unutrašnje poslove. U tom razdoblju uspostavljene su fokontane i firezampokontane, usvojeni su zakonski akti koji utvrđuju nadležnosti vatoeka na oba ova nivoa, a i u svakoj potprefekturi je osnovan komitet za tehničku podršku, koji okuplja šefove službi ministarstava delegiranih na tom nivou, zaduženih za razradu stručnih materijala i kontrolu izvršenja aktivnosti fokonolone.

Pragmatičan postupak postupnog sprovođenja organizacije vlasti, koji je pukovnik Rišar Ratsimandrava bio primenio, nije

omogućio da viši stepeni (fivondronampokontane i faritane) budu uspostavljeni pre njegovog ubistva, februara 1975.

## III. — Socijalistička fokonolona

Usvajanje Povelje malgaške socijalističke revolucije i uspostavljanje Demokratske Republike Madagaskara predstavljaju značajne događaje u istoriji fokonolone. Socijalistička fokonolona zamenjuje onu iz 1973, od koje se prvenstveno razlikuje po tome što počiva na ideološkim i političkim osnovama; u njoj, na svim nivoima, deluju predstavnički organi Nacionalnog fronta za odbranu revolucije.

Usvojeni postupak uspostavljanja svih struktura decentralizovanih zajednica obezbeđivaće veću sistematičnost. Okosnicu sistema fokonolone još uvek čine četiri uzastopna stepena, i svaki ima svoj organ dogovaranja i izvršni organ.

### *Administrativna organizacija*

Zemlja je, dakle, podeljena na 11.382 fokontane. Jedna fokontana se sastoji od više zaselaka (ili nju čini jedna gradska četvrt) i obuhvata najmanje 300 stanovnika. Fokontana, osnovna administrativna jedinica, ima status pravnog lica i finansijsku samostalnost. Njen organ dogovaranja je generalna skupština u kojoj učestvuju svi stanovnici fokontanije koji su navršili 18 godina. Generalna skupština bira iz svojih redova izvršni komitet, sastavljen od 5 do 12 članova. Predstavnici organizacija žena i revolucionarne omladine su takođe članovi komiteta.

Od pet do dvanaest fokontana udružuje se u firezampokontanu (savez fokontana). Firezampokontane odgovaraju približno starim seoskim komunama i ima ih 1.253. Svakom od njih upravlja narodni savet sastavljen od:

— svih predsednika izvršnih komiteta fokontana,

— izabranih savetnika, predstavnika Nacionalnog fronta za odbranu revolucije,

— predstavnika žena i revolucionarne omladine.

Narodni savet firezampokontane bira izvršni komitet. Firezampokontana, osim toga, ima i administrativni komitet sastavljen od delegiranih predstavnika tehničkih službi.

Jedna fivondronampokontana (konfederacija fokontana) sastoji se od više udruženih firezampokontana. Ova administrativna podela više-manje odgovara starim potprefekturama. Ima 110 fivondronampokontana i svakom upravlja narodni savet koji na istovetan način bira svoj izvršni komitet. Ovom poslednjom pomaže administrativni komitet sastavljen od predstavnika ministarstava koji su najvećim delom delegirani.

Na kraju, više fivondronampokontana se objedinjuje i čini faritanu (predeo). Faritane, kojih je ukupno 6, zamenile su bivše provincije. Organizovane su na isti način kao i fivondronampokontane.

Ukratko, decentralizovane zajednice imaju zajedničke karakteristike na svim nivoima:

— na svojoj teritoriji vrše revolucionarnu vlast u administrativnoj, zakonodavnoj, pravosudnoj, privrednoj, političkoj i društvenoj sferi, kao i u oblasti bezbednosti i odbrane;

— imaju organ za dogovaranje, koji odlučuje o akcijama koje valja preduzeti u svim oblastima, i mogu da odlučuju o »dinan asa« (radnim sporazumima) pod istim uslovima kao i u slučaju dogovaranja;

— sprovođenje ovih akcija povereno je izvršnom komitetu, kojim rukovodi predsednik koji istovremeno predstavlja narod i revolucionarnu vlast na tom nivou;

— izuzev fokontana, pomaže im administrativni komitet koji okuplja javne službe koje im je centralna vlast stavila na raspolaganje;

— učestvuju u izradi i sprovođenju nacionalnih, regionalnih i lokalnih razvojnih planova;

— zasnovane su na principima demokratskog centralizma.

Na nacionalnom nivou zasedaju poslanici (najmanje jedan iz svake fivondronampokontane) koji su birani neposrednim opštim pravom glasa i čine Narodnu skupštinu. Njene su osnovne funkcije da razmatra predloge zakona koje podnosi centralna vlada, predloge koje je ona ovlašćena da odobri, izmeni ili odbaci. Kandidate za poslanike predlaže Nacionalni front za odbranu revolucije; ni jedna lista, osim one koju podnosi Front, ne uzima se u razmatranje. Pošto su izabrani, poslanici, u principu, više nisu predstavnici svoje fivondronampokontane, već cele zemlje.

*Nekoliko značajnih datuma u istoriji Madagaskara*

— 1787: početak monarhističkog razdoblja u Imerini (centralna oblast Madagaskara);

— 1895: Francuski protektorat nad Madagaskarom;

— 1896: aneksija; Madagaskar postaje francuska kolonija;

— 29. mart 1947: narodni ustanak, uz isticanje zahteva za nezavisnošću; malgaška pobuna protiv kolonizacije;

— 26. jun 1960: proglašenje nezavisnosti, Filibert Tsiranana je izabran za prvog predsednika Malgaške Republike;

— 18. maj 1972: predsednik Tsiranana ustupa vlast generalu Gabrielu Ramanantsoau pet dana nakon krvavih demonstracija u glavnom gradu;

— 12. oktobar 1972: referendum; general Ramanantsoa potvrđuje svoj položaj šefa države;
— 5. februar 1975: pukovnik Rišar Ratsimandrava postaje šef države; ubijen je nakon šest dana, uspostavljanje vojnog direktorijuma;
— 15. jun 1975: kapetan fregate Didier Ratsirak postaje šef države i predsednik Vrhovnog saveta revolucije;
— 21. decembar 1975: referendum i opšti izbori;
— 30. decembar 1975: uspostavljanje Demokratske Republike Madagaskar, nakon usvajanja Ustava.

Pablo Gonzáles Casanova

# Etničke manjine u Latinskoj Americi: iz kolonijalne nerazvijenosti u socijalizam

U Latinskoj Americi i danas je deo stanovništva u kolonijalnom položaju. Razvoj kapitalizma, od njegovih početaka do etape imperijalizma, bio je presudan za stvaranje i obnavljanje nekih ugnjetenih rasa i kultura. Njihovi pripadnici — američki Indijanci, afrički crnci, Azijci — u kolonijalnom su položaju: žrtve su progona i genocida, tlačenja i marginacije. Borbe koje oni vode imaju sedam glavnih oblika: jedne su povezane sa njihovom kulturom, zajednicom, nacijom i rasom, zatim sa njihovom klasom i, najzad, sa njihovim političkim organizacijama i ideologijama. Među ovim borbama izdvajaju se dve koje su veoma značajne: nacionalna i klasna borba. Povodom njih se vodi politička i ideološka debata: jedni teže za tim da se nacionalnoj borbi dâ prednost nad borbom radničke klase, a drugi ovoj poslednjoj u odnosu na onu prvu. U debati i same demokratske i revolucionarne snage zastupaju različita gledišta: deo njih je sklon da podrži borbu Indijanaca za njihovo afirmisanje kao nacije, rase, zajednice i kulture, a drugi su za povezivanje i stapanje borbe Indijanaca sa borbom

radničke klase. O položaju crnaca i Azijaca takođe se vodi rasprava, premda se možda manje naglašava posebna borba crnaca ili Azijaca, odvojeno od ostalih ugnjetenih zajednica i radnika.

Sve ovo se odnosi na relativno velik broj stanovnika Latinske Amerike: neposredno na 15 ili 20% žitelja, a posredno na celokupno radno stanovništvo koje je suočeno s neokolonijalizmom. Odrediti i razgraničiti ovu pojavu je teško. Sve je, naime, učinjeno da se ona prikrije: njeno ime, definisanje, broj ljudi, raspored. Tome ima više razloga. Glavni je ugnjetavanje, koje, sa svoje strane, prikriva eksploataciju. Međutim, i pored terminološke i naučne zbrke, netačnosti i obmanjivanja u pogledu statističkih podataka, i pored svih teškoća da se uopšte i objasne problemi Indijanaca, crnaca i Azijaca, moguće je steći približnu predstavu o njihovoj veličini i raznolikosti oblika u kojima se javljaju.

### Indijanci

Na Karipskim ostrvima Indijanci su praktično bili istrebljeni. U Meksiku, međutim, i dalje postoje velike skupine Indijanaca koji govore jezike i dijalekte što se razlikuju od španskog jezika, a uz to održavaju sopstvenu kulturu i oblike političkog organizovanja. Više nego po rasi, oni se razlikuju po svojoj kulturi, po organizovanju u zajednice i po svom kolonijalnom položaju. U nekim državama — u Oaksaki, Čiapasu, Jukatanu — ima opština u kojima Indijanci čine apsolutnu većinu stanovništva. U Centralnoj Americi nailazi se na slično stanje. »U Gvatemali bar polovina stanovništva govori domorodačkim jezikom«, piše Lipschütz. U Venecueli i Kolumbiji 10 do 15% Indijanaca je koncentrisano u izolovanim oblastima. Neki, na stupnju »divljaštva«, žive u amazonskoj oblasti. Najbrojnija skupina južnoameričkih Indijanaca je u Andima, od juga Kolumbije do severa Argentine. Oni su izrazito koncentrisani u Ekvadoru, Peruu i Boliviji. U Peruu »ima provincija u kojima 95% stanovništva govori kečua ili ajmara jezikom« (Lipschütz). U Boliviji Indijanci čine dve trećine do tri četvrtine stanovništva, većinom govore takođe kečua ili ajmara jezik. Kečua, jezik drevnog carstva Inka, održava se sa ogromnim odstupanjem, zavisno od kraja. U Paragvaju, prema popisima, manje je od pet odsto indijanskog stanovništva. U suštini, najveći deo tih žitelja čine Indijanci koji govore gvarani jezik. Stvar je u tome da službeni popisi obuhvataju samo Indijance koji su pripadnici »divljih« plemena. Nastojanje da se prikrije indijansko stanovništvo jasno je ispoljeno u Čileu. »Službeno, belci smo gotovo svi«, pisao je Lipschütz 1944. godine. I tvrdio je da je Indijanaca i mestika bilo, u stvari, više od šezdeset i pet odsto. Imao je pri tom na umu rasne karakteristike čileanskog stanovništva. I indijanske zajednice su takođe prikrivene. Obično se govorilo da ima nekih 10.000 Mapučea (mapuches). Lipschütz

 

je napadan zato što je tvrdio da ih je bilo 450 ili 500 hiljada, a ovaj je broj naknadno i zvanično prihvaćen.

Među bitnim odlikama jedna se posebno ističe, a to su indijanske zajednice. Upravo se u vezi s njima postavlja problem nacije ili klase. Prema Collinu Dellavaudu, otprilike ovako stvari stoje: »Andi pružaju utočište za nešto manje od 7 miliona domorodaca koji žive u zajednicama na jugu Čilea, u Boliviji, u središnjem i južnom Peruu, duž ekvadorskih planina, na jugu i na zapadu Kolumbije, pa čak i u Venecueli, u Meridskim Andima. A u Centralnoj Americi i Meksiku ih ima blizu 10 miliona, nešto malo u Nikaragvi, Hondurasu (i El Salvadoru), dok ih u Gvatemali ima milion i u Meksiku 8 miliona... Procenjuje se — zaključuje Collin — da u celoj Latinskoj Americi ima 16 miliona Indijanaca koji žive u tradicionalnim zajednicama«. Ove »tradicionalne zajednice« su kolonijalne zajednice koje potiču iz doba začetka kapitalizma u Latinskoj Americi, a reprodukuju se sve do danas.

## Crnci

Potomci robova dovedenih iz Afrike čine drugu vrstu kolonijalnog stanovništva. Razvoj evropskog kapitalizma podstakao je trgovinu robljem, koja je od Afrike otrgla gotovo 10 miliona ljudi tokom dugog perioda između 1518. i 1873. godine, kako piše Moreno Fraginals. Evolucija kolonijalizma, robovanja i kapitalizma tekla je tako da su crnci afričkog porekla i dalje najugnjeteniji i najeksploatisaniji deo stanovništva Novog sveta. Razmeštaj ovog stanovništva u Latinskoj Americi vezan je za razvoj tropske poljoprivredne proizvodnje (šećera, kafe, duvana, pamuka, pirinča) i rudarstva. Centri najnaseljeniji afričkim crncima nalaze se na Karipskim ostrvima, u Brazilu, na istočnoj obali Srednje Amerike, na severnoj obali Južne Amerike i na raznim područjima pacifičke obale, od Meksika do Perua — ističe J. Halcro Ferguson. Uzimajući u obzir njihove somatske odlike, Institut Tankedži je oko 1930. godine (u *Negro Year Book)* utvrdio da u Latinskoj Americi ima trideset i tri miliona crnaca od ukupno dvesta trideset miliona stanovnika. Prema ovoj računici, crnci su predstavljali 14% od ukupnog broja stanovnika. Godine 1940. Lipschütz je računao da ima 30 miliona crnaca (40 miliona ako se ubroje osobe sa »negroidnim odlikama«) od ukupno 280 miliona žitelja. Tako su, prema ovom autoru, crnci činili takođe 14% stanovništva. Oko 1950. Darcy Riveiro je istakao da ima 29,3 miliona crnaca na 311,9 miliona stanovnika. Prema predviđanjima, oko dvehiljadite godine crnaca će biti 130 miliona na ukupno 941, što opet čini 14% od ukupnog broja stanovnika. Ove računice, koje polaze od telesnih odlika crnaca, značajne su utoliko što svedoče o njihovoj

stvarnoj diskriminaciji. No, u navedenim studijama ne razmatra se problem nacije i klase, zajednice i klase.

Crno stanovništvo Latinske Amerike stvorilo je takođe nacije i zajednice. Najpoznatija crna nacija je Haiti. Još pre stvaranja Republike Haiti postojale su druge »crne republike«. Kilombu de Palmareš bio je organizovan tokom dve trećine XVII veka kao nezavisna zajednica. Na Jamajci, u Gvajani, Surinamu i u samom Haitiju mnogi bivši robovi su živeli u nezavisnim političkim i ekonomskim zajednicama pre 1804. godine, pišu Casimir i Carneiro. Od kolonijalnog doba do naših dana afrički crnci su stvarali zajednice odbeglih robova, »slobodnjaka«. Neke od njih su reprodukovale kulturne odlike Afrike, druge su izgradile novu crnačku kulturu, nastalu na temeljima ropstva i pobune, kako ističe Bastide. Brazilski »kilombuši« (quilombos), »simaroni« (cimarrones) sa Antilskog arhipelaga i iz Venecuele, »buš nigrouzi« (bush-negroes) i »marunzi« (maroons) iz engleske karipske oblasti, »palenkesi« (palenques) i »kumbesi« (cumbes) iz ostalih latinskoameričkih područja i uopšte enklave oslobođenih crnaca pokazuju veliku raznovrsnost organizacionih oblika. I to od najslabije povezanih skupina, preko stvaranja velikih koncentracija u ekspanziji, kao Čoko u Kolumbiji i skupina »sambos-moskitos« (zambos-mosquitos) u Centralnoj Americi, sve do neokolonijalnih država — nacija kao Haiti (Sánchez Albornos). Ogromna raznovrsnost crnačkih zajednica i kultura dolazi do punog izražaja kada se upoređuju haićanske zajednice, gradska i seoska, »Buš« (Bush) i Paramaribo u Gvajani, zajednice iz Baija-Resifea, Portu Alegrea, seoska iz oblasti Maranjona i gradska u Brazilu, Morant Bej i simaroni sa Jamajke; zajednice karipskih crnaca iz Hondurasa; crnaca iz Port ov Spejna i Tokoa na Trinidadu; zajednice iz Kosta Čike u državi Gerero u Meksiku, Čoko ili Čoso u Kolumbiji i zajednice sa Devičanskih ostrva (Ianni, Moreno Fraginals).

## Azijci

Kolonijalno stanovništvo čine i Kinezi na obali Tihog okeana, posebno u Peruu. Japanaca takođe ima na obali Tihog okeana i u Brazilu. Indusa — u Britanskoj Gvajani; Indusa i Indonežana — u Surinamu. Tokom XIX i početkom XX veka trgovina »radnicima-dužnicima« (»indebted laborers«) iz Kine, Indije i Indonezije zamenila je trgovinu crnim robovima. U Britanskoj Gvajani Indusi čine većinu stanovništva; u Surinamu su oni po rasprostranjenosti druga etnička grupa, odmah posle crnaca i mestika (Collin). Svi ovi doseljenici vezani su neposredno i posredno za istoriju prisilnog rada, izuzev doseljenika japanskog porekla. Uz Indijance i crnce, Azijci se nalaze na najnižoj lestvici u društvu. Razlikuju se od evropskih doseljenika — Italijana i Nemaca — zato što ovi,

kao radnici i seljaci, nemaju kolonijalni status, ili se od njega lakše oslobađaju, i stoga što pri stvaranju zajednica ili enklava nisu kolonizovani, ili bar takav utisak ostaje.

## Indijanci, crnci i Azijci kao nacija, rasa i klasa

Usled neravnomernog razvoja kapitalizma i različitih njegovih vidova, uz razne načine proizvodnje i eksploatacije, kolonizovani narodi i njihova borba dobijaju različite odlike. Postojanje »dveju« ili više zemalja — »dva Meksika«, »dva Brazila« — i takozvanog »dvojnog« i »pluralnog društva« u skladu je s neravnomernim razvojem kolonijalnog i neokolonijalnog kapitalizma, koji kombinuje i reprodukuje razne načine proizvodnje i eksploatacije, u uslovima bogate raznovrsnosti društvenih organizacija i kulturnih ispoljavanja. Taj neravnomerni i složeni razvoj kolonijalnog i neokolonijalnog kapitalizma, od vremena prevlasti trgovačkog kapitala do epohe monopolskog kapitala, podstiče nastajanje brojnih teorija i ideologija koje zamagljuju i prikrivaju pojave dominacije i izrabljivanja kolonizovanog stanovništva i kolonijalnih radnika ili njihovih potomaka. Teorije o »modernom« i »tradicionalnom delu« društva, kao i one o dvojnom i pluralnom društvu lažne su ne samo zbog toga što ne razmatraju pojave neujednačenog i raznovrsnog razvoja nego i zato što te pojave objašnjavaju polazeći od psiholoških, kulturnih, tehnoloških, pa čak i rasnih ili rasističkih činilaca, koji prikrivaju prirodu i težnje razvoja kolonijalizma, rasizma, neokolonijalizma, imperijalizma i kapitalizma.

Latinska Amerika je jedna od perifernih i zavisnih oblasti kapitalizma kao svetskog sistema, u kojoj se najjasnije i najočiglednije uočava neravnomeran razvoj, kombinovan u pogledu proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, sa različitim oblicima tehnološkog i poslovodnog razvoja. Tu se kombinuje korišćenje prinudnog rada (ropskog ili kmetskog, otvoreno i prikriveno) sa polukapitalističkim i kapitalističkim eksploatisanjem najamnih radnika.

Širom latinskoameričkog kontinenta upadljiva je razlika između razvijenosti priobalne i planinske oblasti. Na obali je ispoljena težnja za bržim preovladavanjem, i to sveobuhvatno, tržišne privrede i stvaranjem kolonijalnih preduzeća koja proizvode za tržište. U planinskoj oblasti i na drugim nepristupačnim i udaljenim ili izolovanim mestima i dalje se održavaju za duže vreme, uz veliku rasprostranjenost, pretkapitalistički načini proizvodnje, koji ne čine sastavni deo ni međunarodnog ni unutrašnjeg tržišta. Na tim su područjima jaka središta domorodačkog i autarkičnog stanovništva. Ono se eksploatiše i podjarmljuje raznim oblicima kmetstva — preuzetim iz feudalizma — ili uz primenu postupaka

svojstvenih kolnijalnom iskorišćavanju i vladavini: veliki posedi i gradski centri imaju monopol nad trgovinom i privređivanjem tih etničkih zajednica, pri čemu su one podjarmljene i eksploatisane kao kolonijalne nacije, uz stalno osiromašavanje, diskriminaciju i desetkovanje, i izložene neprekidnim progonima.

Istorija kolonijalnih radnika i kolonijalnog stanovništva uopšte, kad je reč o njegovoj potčinjenosti i načinima borbe za oslobođenje, zna za različite oblike, u zavisnosti od mesta koje ti žitelji zauzimaju u takvom neravnomernom i kombinovanom razvoju kapitalizma. Stanovništvo koje je tesno povezano sa tržišnom privredom i sa proizvodnjom za svetsko tržište znatno se razlikuje od onog izolovanijeg ili marginiranog. Kod radnika prisiljenih na robovski rad na plantažama i u rudnicima javljaju se oblici organizovanja i otpora koji se ne smeju brkati sa onima svojstvenim zavisnim poljoprivrednim radnicima (»yanacona«, »colono«, »aparcero«, »partidario«, »arrendir«, »arrimado«, »huasipungo«),[1] koji preovlađuju na velikom posedu u unutrašnjosti, niti sa oblicima svojstvenim pripadnicima zajednica koji se neprestano bore za svoju »zajednicu«, »pleme«, »narod« ili »naciju«.

Afrički i azijski radnici, u većoj meri vezani za istoriju trgovine robovima i polurobovima i za kolonijalnu i neokolonijalnu plantažu, imaju ogromne teškoće da se bore kao zajednica, pa čak i kao »rasa«. Ceo sistem vladavine i eksploatacije afričkog roba i njegovog potomstva izgrađen je tako da se oni ne tretiraju kao deo određene zajednice. Politika kolonijalnog kapitalizma i zakonitosti kapitalističkog razvoja u kolonijama i u zavisnim zemljama stavljaju crnačko stanovništvo i crne radnike u najbespomoćniji položaj u odnosu na ugnjetačko društvo. Indijanski ili crni robovi podvrgnuti su procesu »dekulturacije kojim se, u cilju ekonomskog iskorišćavanja, pristupa njihovom prisilnom odvajanju od kulture etničke grupe, kako bi im se oduzela prirodna bogatstva teritorije na kojoj su nastanjeni, a oni koristili kao jeftina, nekvalifikovana radna snaga«. Na plantaži ili u rudniku rob — Indijanac ili crnac — živi u »organizaciji zatvorskog tipa, odvojen od pripadnika svoje zajednice« (Moreno Fraginals). Indijanci imaju za sobom dugu istoriju porobljavanja i zatim angažovanja na plantažama i u rudnicima. Ali u samoj Latinskoj Americi ima Indijanaca koji znaju i za druge oblike organizacije, polufeudalne, kmetske i svojevrsne zajednice. Crnci, naprotiv, potiču od robova i reprodukuju se, većinom, kao robovi. Otrgnuti od svoje afričke kulture, lišeni porodice, oni su uvezeni još kao deca i uključeni u grupe koje govore jezicima što se razlikuju od njihovog (M. Fra-

---

[1] Nazivi koji se u zemljama Latinske Amerike koriste za označavanje zavisnog seljaka (kmet, napoličar, zakupac itd.); neki od njih preuzeti su iz domorodačkih jezika (yanacona, huasipungo). — Prim. prev.

ginals). Njih proganjaju kad nastoje da se udruže u građanska, verska ili ludistička društva. Od njih se zahteva da žive u »kabildima«; kažnjavaju ih zbog njihovih obreda, zabranjuju se njihove plesne grupe. Njima preostaje jedino: izolovana potčinjenost, lični bunt, samoubistvo ili bekstvo (M. Fraginals). Ova potčinjenost, koja ima za cilj uništenje svake grupe, počinje od trenutka dovođenja Afrikanca u Novi svet. Zatim se nastavlja na temelju liberalnih zakona, koji samo formalno zabranjuju ropstvo.

Masovnim i kolektivnim bekstvom teži se obnavljanju ili stvaranju zajednica crnaca, oslobođenih ili begunaca. U takvim zajednicama razvija se kultura otpora, obnavljaju se porodične veze, razvijaju se jezici i dijalekti, uspostavlja se verska, magijska, politička praksa. Izgrađuju se zajednice. Ali progone na obali je relativno lakše organizovati nego u planinskoj oblasti. Teškoćama ponovnog stvaranja kulture i zajednica pridružuju se uporni i efikasni progoni. Sa sticanjem političke nezavisnosti i formalnim proklamovanjem jednakosti rasa još je više otežano organizovanje kolektivnih borbi crnih zajednica ili društva. Uključivanje crnog stanovništva u tržišnu privredu podriva njegovu povezanost. »Slobodni« crnac je usamljen. Formalna sloboda i formalna jednakost »otkrivaju, pak, da je crnac u ropstvu bio u stanju da vrši društveni pritisak«, a tu sposobnost »slobodom« gubi. U »slobodnom« društvu on stiže najviše do položaja partije pritisnutog teretom dekulturacije i kmetstva« (Moreno). Ostaje rasna diskriminacija, somatska, zbog čega se on identifikuje kao »crnac«, ona ga sjedinjuje u kapitalističkoj i rasnoj podjarmljenosti. No ova podjarmljenost je u Latinskoj Americi veoma istančana. Paternalizam i kumstvo, kombinovani sa velikim mešanjem rasa, razblažuju, zamagljuju i čine nedovoljno određenima rasizam i rasnu diskriminaciju, koji i dalje postoje kao i opšte iskorišćavanje i ugnjetavanje siromašnih. Crnac ne uspeva da ulazi u sukobe kao diskriminisani crnac. Skoro uvek on ima belce za poočime, kumove, pa čak i rođake. Zbog formalne slobode i jednakosti, a i zbog mešavine paternalističkih tradicija i institucija kumstva i rodbinskih veza, »crnac je sučeljen s problemom sopstvenog uključivanja u društvo diskriminacije, bez oslanjanja na čvrst kulturni identitet«, ili na neku rasu, koju svaki belac odbija da prizna i diskriminiše je. Crnac je ostavljen bez opšteg kulturnog, rasnog i političkog identiteta. Samo u pojedinim zemljama, u kojima postoje »velike grupe crnaca«, kao na Kubi i u Brazilu, one uspevaju »da očuvaju i delimično neguju taj identitet«. Pa i u takvim slučajevima prepreke su raznovrsne. Zakoni latinskoameričkih zemalja — formalno antirasistički — zabranjuju stvaranje partija pojedinih rasa. Pored toga, posebno se žestoko progone crnačke organizacije. U Brazilu se diktator Getulio Vargas oko 1937. godine obračunao s »Brazilskim crnačkim frontom« koji je nastao u doba krize. Na Kubi crnci za vreme kapitalizma gube svoj somat-

ski identitet kao oblik otpora, a zadržavaju ga kao formu potčinjenosti, što ih navodi da se sve češće bore zajedno sa ostalim radnicima, odlučno i otvoreno. Iz redova kubanskih crnaca izrastaju čak i velike vođe kubanskih radnika.

Bez mogućnosti da se odbrani svojim kulturnim, »plemenskim« ili »rasnim« identitetom, latinskoamerički crnac otkriva da ne može da se brani ni beskorisnom mimikrijom belca: uočava da je i dalje crn, najeksploatisaniji i najponiženiji od svih radnika i ljudi. Zbog brojnih nepovoljnih okolnosti koje ga sprečavaju da se smatra posebnom rasnom ili kulturnom, društvenom i političkom kategorijom, crnac, isto tako, ne može lako da uđe u društvo mestika ili belca, i jedino mu preostaje identifikovanje sa radnikom. Kolonijalizam i neokolonijalizam omogućavaju mu samo da se identifikuje u odnosu na ostale kolonijalne grupe: međuetničkim sukobljavanjem jednih crnaca sa drugima, i crnaca sa Indijancima i Azijcima.

Zbog svoga položaja u razvoju kolonijalnog i polukolonijalnog kapitalizma crni radnik teži da se što više uključi u borbu ostalih radnika. U većini slučajeva to mu je i jedini izlaz. Time se ne smanjuje značaj borbi koje on vodi u svojim selima i naseljima, u oblastima ili u okviru svojih nacija. Ali to su pre borbe siromašnih žitelja nego borbe kolonizovanih i neokolonizovanih crnaca. Jedino u slučaju Haitija *nacionalni* problem dobija punu snagu u odnosu na vlast belaca i na neokolonijalizam: upravo se tu javlja vladavina crnca buržuja — koji traži da ga nazivaju kreolcem — nad crncem proleterom ili običnim žiteljem. Crni radnik se sukobljava sa crnim buržujem.

Indijanac koji živi u ropstvu ima iste probleme kao i crnac, uključujući izgnanstvo i »dekulturaciju«. Onaj što živi u kmetovskim odnosima — kao nadničar ili napoličar — i pruža otpor u svojim planinskim zajednicama, razvija više oblike borbe u okviru jedne kulture i jedne zajednice koja se uporno održava i teži da se reprodukuje u uslovima kolonijalnog i zavisnog kapitalizma. Indijanac je takođe porobljen i proletarizovan, ali čuva znatan broj zajednica koje povezuju isti jezik i ista kultura u društvene, političke, pa čak i vojne organizacije.

Brojni su pokreti otpora i borbe za oslobođenje indijanskih nacija i zajednica. Zahvaljujući odbrambenoj i ofanzivnoj taktici, oni i danas postoje. Imaju najrazličitije političke i vojne odlike. Svuda su Indijanci desetkovani ili istrebljeni. Asteci, Inke, Maje, Araukanci i njihovi potomci uspevaju da očuvaju neke od svojih kulturnih karakteristika, oni znaju smisao svog identiteta i imaju razvijenu svest o svojoj nacionalnosti ili o svojoj zajednici, nasuprot osvajaču i njegovim potomcima. U nekim slučajevima uspevaju da godinama, ili čak vekovima, održe političke i vojne organizacije i nametnu *de facto* priznavanje nezavisnosti.

Maje su bili potučeni tek 1697. godine, kada je pala njihova poslednja država, Taks-Ica (Tajakal). Političke organizacije tu su

Špancima odolevale 173 godine. Ratovi Španaca protiv Araukanaca trajali su više od 300 godina. Španija je 1773. bila primorana da prihvati njihovu nezavisnost. Obnavljanje drevnih imperija bio je cilj mnogih velikih ustanaka. Godine 1567. jedan Indijanac, po imenu Pedro Soria Villarroel, pokušao je da obnovi imperiju Tarasko. Vladao je u Valjadolidu, zapadno od Meksika, i u jednom trenutku umalo nije zauzeo prestonicu kraljevskog namesništva. Posle ustanka Túpaca Amarua, koji je 1571. godine nameravao da ponovo uspostavi carstvo Inka, pojavio se drugi Túpac Amaru sa sličnim planom. Podigao je na ustanak 60.000 Indijanaca. Njegovi gerilci su se borili 35 godina i proširili se po Boliviji, Peruu, Ekvadoru. U Brazilu su se Indijanci pobunili 1572. godine, za vreme takozvanog sedmogodišnjeg rata. Razorili su više od 3.000 sela. Godine 1697. prihvatili su savez sa crncima iz Republike Palmareš. Udruženi, oduprli su se Portugalcima i Holanđanima. Pobune Indijanaca se, u manjem obimu, javljaju sve do naših dana. Ponekad su to mali ratovi ili pokreti otpora. Nakon poraza, oni imaju kao poslednje utočište svoju zajednicu i kulturu, koje obnavljaju, a zatim ponovo pružaju otpor.

**Borbe za oslobođenje i proleterske borbe**

Već od prvih godina nastanka kolonija javljaju se borbe za oslobođenje i proleterske borbe. I jedne i druge dostižu različite razmere. Ali tokom petsto godina postojanja kolonijalnog i zavisnog kapitalizma one se iznova i neprestano javljaju, u ciklusima, sa usponima i padovima. Borbe za oslobođenje imaju teritorijalnu, rasnu i kulturnu osnovu. Proleterske borbe — robova, domorodačke radne snage pod starateljstvom, kmetova ili najamnih radnika — imaju privredno-ekonomsku osnovu. One su povezane ili zasebne, ostavljaju mogućnost za saveze ili za podvajanja. Njihove društvene, političke i vojne karakteristike zavise od životnih zahteva ili promena u strukturi proizvodnje i vlasti. Borbe koje se vode za zemlju obuhvataju odbrambene i ofanzivne akcije zajednica i naselja, sve do pokušaja da se uspostave nacije — države. U njima učestvuju progonjeni ili odbegli Indijanci, ili oslobođeni crnci, a cilj im je odbrana zemlje, kulture, rase i slobode od evropskog kolonizatora, kreolca ili mestika, sve do stvaranja velikih oslobodilačkih pokreta, uz uspostavljanje klasnih i rasnih saveza protiv kolonijalizma i imperijalizma. Najugroženiji, eksploatisani i podjarmljeni stanovnici kolonija i polukolonijalnih zemalja suprotstavljaju se buržuju zato što su kolonizovani, a ovaj se javlja kao kolonizator, rasista ili imperijalista. U nekim slučajevima — kao u Haitiju ili na Jamajci — celokupno crnačko stanovništvo je povelo, u svojstvu ugnjetene rase i klase, oslobodilački rat, ali sa političkom nezavisnošću, pojavila se vladajuća klasa iste ili slične rase, uz formalnu nezavisnost, ali uz stvarni

neokolonijalizam. Tada mahom ponovo nastaje zbrka u pogledu rasa i kultura, kojom se prikrivaju i podržavaju vladajuće klase imperije i njihova uporišta. Rase, kulture i vladajuće klase se oporavljaju, na najrazličitije načine, nakon sticanja političke nezavisnosti od Francuske, Španije i Portugala. Sa razvojem zavisnog kapitalizma pokreću se nove akcije osvajanja zemlje. Godine 1820, 1880, 1950. i 1970. zemlja, koja je pripadala zajednicama ili bila ustupljena Indijancima, prelazi u ruke kreolskih veleposednika, imperijalističkih vlasnika plantaža, kapitalističkih poljoprivrednih preduzeća, domaćih i inostranih. Kreolac, mestik, ladino, čolo, gringo[2] i sve kolonijalne i neokolonijalne buržoazije preduzimaju progone kolonijalne manjine ili većine Indijanaca, crnaca, mestika. A ovi i dalje vode borbu za svoju zemlju, svoju kulturu, svoju rasu, za hranu, krov nad glavom, za slobodu. Pošto kolonijalizam i neokolonijalizam ugrožavaju i ostale radnike, pa čak i sitnu buržoaziju i srednje slojeve zavisnih zemalja, u velikim oslobodilačkim borbama postoji niz mogućnosti uspostavljanja saveza između kolonijalnih manjina i većina; stvaraju se frontovi za oslobođenje i za razrešavanje klasnih i rasnih suprotnosti što su svojstvene kolonijalnom načinu proizvodnje i kolonijalnoj vladavini.

Do sada su samo na Kubi razrešene kako kolonijalne tako i klasne protivrečnosti. Tamo je borba za oslobođenje prerasla u borbu za socijalizam, a proces nezavisnosti i opšte dekolonizacije — kolonijalnih većina i manjina — usmeren je ka uspostavljanju države u kojoj je ukinuta privatna svojina na preduzećima. Društvenu osnovu čine radnici — crnci, belci ili mestici, a prevazilaze se razlike u tretmanu stanovništva, predrasude iz doba kolonijalne i neokolonijalne vladavine, uključujući i iskorišćavanje. Sa kubanskom revolucijom (dok Kuba još nije bila postala deo socijalističkog lagera) počeo je veoma brz politički proces usmeren ka iskorenjivanju eksploatacije kolonijalne manjine — crnaca i mulata — jedine koja je na tom ostrvu postojala, budući da su tu Indijanci bili istrebljeni, a Azijaca nije bilo mnogo niti su bili izloženi nekoj posebnoj diskriminaciji.

U svom govoru o agrarnoj reformi, 22. maja 1959. godine, premijer Fidel Castro je rekao: »Postoje dve vrste rasne diskriminacije: jedna — u centrima za razonodu, odnosno u kulturnim centrima, i druga, koja je ujedno i najgora — u radnim sredinama. Na prvom mestu moramo suzbijati rasnu diskriminaciju u radnim sredinama, jer, premda njen oblik ograničava mogućnost pristupa u određene krugove, ovaj drugi oblik je hiljadu puta suroviji, pošto ograničava pristup u sredine u kojima ljudi

---

[2] Criollo, mestizo, ladino, cholo, gringo — označavaju, redom: belca rođenog u kolonijama, potomka različite rase, Indijanca koji govori španski, potomka belca i Indijanke, stranca, uglavnom anglosaksonskog porekla. — Prim. prev.

mogu obezbediti sebi sredstva za život, ograničava mogućnost zadovoljavanja ljudskih potreba, pa se tako čini zločin pošto se uskraćuje najsiromašnijem sloju, više nego bilo kome drugom, mogućnost rada...«. Fidel Castro je predlagao sprovođenje »kampanje za okončanje tog mrskog i odvratnog sistema, pod parolom: Svim Kubancima, bez diskriminacije rasa i pola, omogućiti rad!« U istom govoru vođa revolucije založio se za radikalno okončanje diskriminacije u obrazovnim centrima i u centrima za razonodu.

Tri dana nakon održanog govora, povodom izvesnih kritika kolonijalističke reakcije, Fidel Castro je osetio potrebu da na napad uzvrati. Na konferenciji za štampu, koju je prenosila televizija, stavio je na sramni stub one koji sebe nazivaju hrišćanima, a u stvari su rasisti; one koji sebe nazivaju martijevcima, a u stvari su rasisti; one koji veruju da su kulturni, a u stvari su rasisti. A mogao je sasvim lako da doda — komentariše haićanski pisac René Depestre — one koji sebe nazivaju revolucionarima, a u stvari su rasisti. Castro je citirao slavne reči José Martija: »Kubanac — znači više nego belac, više nego crnac.«

Revolucionarna vlada je u roku od nekoliko godina iskorenila rasnu diskriminaciju. Kubanski crnci i mulati, Haićani, Jamajčani — najponiženiji i najizrabljivaniji od svih — ubrzo su počeli da osećaju blagodeti revolucije, u istoj meri u kojoj i ostali radni narod. Već u februaru 1966. godine Depestre je napisao: »U socijalističkoj Kubi obojeni ljudi jednaki su sa ostalim građanima u pogledu mogućnosti školovanja i kulture, u sportu i na svim poljima privrednog i kulturnog života...« Godinu dana kasnije istoričar i antropolog Moreno Fraginals je pisao: »Potpuno i stvarno iskorenjivanje latinskoameričkog ropstva ne izgleda moguće u okviru jednog društva podeljenog na klase, kao što je to kapitalističko«. U socijalističkoj Kubi savladani su svi otpori kolonijalizma i rasizma, svojstveni razvoju zavisnog kapitalizma.

Proleterske borbe podudaraju se u velikoj meri sa borbama za oslobođenje. Budući da su mnogi Indijanci pripadnici zajednica zahvaćeni procesom proletarizacije, a da mnogi crnci i Azijci zauvek ostaju u proleterskom taboru, ili se u njega vraćaju kad ih na to primoraju stražari i glad; budući da se od Indijanaca, crnaca i Azijaca regrutuju radnici i najamna radna snaga — njihova borba se stapa sa borbom radničke klase i dopunjuje se. Oni se bore za izjednačavanje svojih prava sa pravima belog i stranog radnika, mestika, gradskog i industrijskog radnika. Ili se zajedno s njima bore — bez obzira na rasu i kulturu — protiv poslodavca i vladajućih klasa, i zajedničkim akcijama, čiji je cilj zadovoljavanje životnih zahteva, i u raznovrsnim političkim ili revolucionarnim akcijama. Borbe koje se vode u radnim sredinama oslanjaju se na borbu zajednica, a ponekad se razrastaju u velike bitke za oslobođenje radnika i ugnjetenih naroda. One takođe proizlaze iz pokreta za oslobođenje i ovi pokreti su popraćeni

takvim borbama. Neke borbe, opet, nastaju u zajednicama i prenose se u fabrike, rudnike i na plantaže.

S obzirom na to da radnička klasa teži ka svom jačanju uporedo sa razvojem kapitalizma i dobija vrlo veliki značaj u svim strategijama borbe za oslobođenje, proletarizovani Indijanci i crnci, i zajednice koje oni ostavljaju iza sebe ili sa kojima održavaju povremeno veze, ne mogu da zanemare ogroman značaj ovih borbi. Sa sticanjem svesti o svom položaju oni sve više u njima učestvuju. Ako se rasa, zajednica i nacija izražavaju kao radnička klasa, posredstvom kolonijalnog i zavisnog sveta, rastuća i svesna radnička klasa izražava zahteve rasa, zajednica i ugnjetenih nacija.

Borbe bivših crnih robova na Kubi predstavljaju davnašnju prethodnicu duge istorije proleterskih i oslobodilačkih borbi u kojima crnac izražava proletera, a ovaj — oslobođenje. Godine 1958. proces nacionalnog oslobođenja na kraju postaje najneočekivaniji izraz socijalističke revolucije, čija je društvena baza proleter — crni, beli ili mulat. Potlačena većina neokolonijalne Kube trijumfuje nad ugnjetačima: (a) nacije, (b) crnačkih manjina i (c) radničke klase. Uspeh potlačenih rasa i klasa je ubedljiv. »Prva slobodna teritorija Amerike« iskorjenjuje rasnu diskriminaciju i postaje socijalistička republika. Plan oslobođenja i socijalistički plan se stapaju. Kolonijalne, rasne manjine oslobađaju se sa proleterskom većinom i srednjim slojevima. Nekadašnje predviđanje Joséa Carlosa Mariáteguija[3] na Kubi je potpuno ostvareno: »Crnci koji su međusobno bliski po rasi; Indijanci koji su međusobno bliski po rasi, kulturi i jeziku, po privrženosti zajedničkoj zemlji; Indijanci i crnci koji su, zajedno i podjednako, podvrgnuti najžešćoj eksploataciji, predstavljaju zbog ovih višestrukih razloga ogromne mase koje će, ujedinjene sa izrabljivanim proleterima i seljacima, mesticima i belcima, obavezno morati da se revolucionarno pobune protiv svojih malobrojnih domaćih buržoazija i protiv čudovišno parazitskog imperijalizma, da bi ih porazili, stvorili klasnu svest i uspostavili u Latinskoj Americi vladavinu radnika i seljaka.«[4]

## Ideologije i antropologija

Mariáteguijeve reči nisu mogle biti preciznije. Ipak, njegovo rasuđivanje je zaboravila i sama napredna i revolucionarna misao. Ona se danas, ponovo, spori oko lažne alternative: rasa ili klasa, sloboda Indijanaca ili proleterska borba, »poseljačenje« ili »proletarizacija«, pokret ili partija, nacionalno oslobođenje ili socijalistička revolucija. Rasprava se vodi o lažnim alternativama, ne

---

[3] Hose Karlos Mariategi (1895—1930), veliki peruanski revolucionar, pisac i sociolog. — Prim. prev.

[4] Mariategui, *Ideología*, str. 34—35.

prodire dublje do izvora vlasti naroda i vlasti radničke klase, na nivou zajednica, rasa, kultura, nacija i skupova nacija. Mnogi ideolozi, sociolozi i antropolozi, koji pokušavaju da sprovedu naučno marksističko istraživanje, reprodukuju osnovnu sliku koju o sebi mogu imati ugnjetene rase, ili onu koju oni sami imaju o klasnoj borbi, bez kolonijalnih manjina. Akademskim apstrakcijama rekonstruišu jednostavnu i lokalnu verziju borbe protiv rasizma i kolonijalizma, ili klasne borbe protiv kapitalizma metropola.

Ideološka ili taktička ograničenja isključivo antirasističke borbe, borbe za crnca ili Indijanca, protiv zavisnosti i neokolonijalizma, za nacionalni suverenitet i nezavisnost gube svoj okolnostima primeren ili taktički karakter; pretvaraju se u metafizičke kategorije. Njima izmiče jedna bitna činjenica: od plemena do nacije ova vrsta grupa, s obzirom na postojanje klasnog društva, sadrži značajne suprotnosti. Borbe zajednice — shvatajući je u širem smislu, koji obuhvata plemena i nacije — nisu samo borbe plemena protiv nacije ili borbe male nacije protiv velikih sila. One isto tako odgovaraju dominaciji klase vlasnika nastanjene u potčinjenim i vladajućim oblastima kapitalističkog sveta.

Antikolonijalna politika, koja se zasniva jedino na kategorijama »zajednice«, od plemena do nacije, prenebregava suštinske probleme koji se javljaju u procesu oslobađanja. Među ovim problemima mogu se istaći sledeći: (1) Zajednica (kao pleme, rasa ili kultura) cepa se i sukobljava sa drugim zajednicama, plemenima, kulturama i rasama. Čestom nepostojanju zajedničkog — objedinjavajućeg — jezika pridodaju se sve vrednosti po kojima se jedna plemena razlikuju i odvajaju od drugih, pojedine nacije od ostalih nacija. Međusobno sukobljavanje kolonijalnih zajednica, plemena sa plemenima, ili rasa sa rasama, ili manjinskih kultura sa nacionalnim kulturama, mržnja kolonizovanog uperena protiv svojih, kolonijalna i neokolonijalna politika obilato se koriste. U Latinskoj Americi to dokazuju mnogi primeri, počev od pomoći i podrške engleskog kolonijalizma Indijancima i crncima »moskitosima« (mosquitos) uperene protiv centralnoameričkih republika do političkih sukoba Indijanaca i crnaca u Gvajani ili Surinamu, uz nebrojne sukobe plemena, rasa i kultura, u kojima imperijalističke sile i vladajuće klase podstiču mržnju crnca protiv Indijanca, ili Indijanca protiv mestika, ili lažne nacionalizme Gvatemale protiv Belizea, ili Čilea protiv Bolivije. Imperijalizam i vladajuće klase manipulišu plemenskom ili nacionalističkom podeljenošću i fobijama u svoju korist. (2) Sa svoje strane, vođe naroda, čija je okosnica razmišljanja i akcije samo zajednica (od plemena do nacije), teže da postave problem u obliku »politike vlasti«, koja ignoriše ili zanemaruje klasnu politiku. Odatle proizlaze najrazličitiji vidovi plemenske, rasne, šovinističke ideologije, nesposobne da usmeri potencijalnu vlast plemena, rasa i nacija u sklopu zajedničkog fronta koji će se oslanjati na klasni plan, to jest koji će sebi postaviti zadatak:

borbu radnika za demokratiju, za nezavisnost i socijalizam, u oblicima koji su sve dublji i ambiciozniji, zavisno od stupnja borbe masa i radnika. Florestán Fernández piše da je buržoazija, koja je bila protiv ropstva, podstakla robove da se bore protiv ropstva, ne rekavši im zbog čega se moraju boriti: tako ih je pripremila za novo ropstvo. Boriti se za indijansku državu znači prikriti to da ona može da bude i buržoaska u slučaju da takav projekt i pobedi u sukobu sa svetim savezom imperijalizma, buržoazije, mestika i »belaca«. (3) Postojanje takve ideologije, vezane isključivo za »zajednicu«, stavlja na dnevni red složene probleme na svim frontovima oslobađanja. To otežava na međunarodnom ili unutrašnjem planu jedinstvenu akciju radničkih klasa i kolonijalnih manjina. Govoreći o Indijancima iz Gvatemale, bivši radnički vođa kaže: »Oni su, usled vekovnih prevara i izrugivanja, veoma nepoverljivi i nemi kada im se obraća radnik iz grada... Tokom gvatemalske revolucije, daleko od toga da se bore rame uz rame sa njom protiv iskorišćavanja i tiranije, oni su se i dalje slepo pokoravali naredbama vlasti i zemljoposednika: na taj način smo mi, radnici, videli tužnu sliku: kako naša indijanska braća ginu ne znajući za što« (Cardoza).

Mistifikovana antropologija borbe zajednice, nacije ili indijanske rase ne čini nikakav napor da postavi most među kolonijalnim manjinama i klasama radnih ljudi. U svojim najgorim izdanjima — kolonijalističkim i neokolonijalističkim — čak uvećava i podstiče ove razlike, navodeći time Indijanca da se bori protiv radnika, mestika ili belca, ili protiv »izdajnika« rase, koji se identifikuje sa pripadnikom radničke klase. Neke veoma razrađene i prividno revolucionarne verzije do dana današnjeg veličaju, u Gvatemali i Boliviji, borbu Indijanaca protiv svih belaca ili mestika, buržuja ili proletera. I pored toga što je kolonijalnim manjinama teže da dostignu klasni izraz koji će nalaziti izvor ugnjetavanja i iskorišćavanja u načinu proizvodnje, postoji jedna ideološka struja koja vrlo malo pomaže sazrevanju ove svesti, i koja to čak ometa.

Problem je ipak složeniji: mistifikacija se javlja i onda kada se govori o klasi, ne dotičući problem ugnjetenih rasa ili kolonijalnih manjina. Naglašavati običnu klasnu borbu, bez postavljanja problema marginiranog stanovništva i kolonijalnih manjina, nije ništa drugo do neshvatanje karaktera te borbe u neokapitalizmu i neokolonijalizmu. Ako je u metropolama razlika između radnika i siromašnog ili marginiranog čoveka veoma značajna za demokratsku ili revolucionarnu borbu radnika i siromašnih (González Casanova i De Brunhoff), onda u perifernim zemljama kapitalizma ta razlika dobija najoštrije i najbitnije odlike. U njima industrijska radnička klasa, organizovana u partije i sindikate, čini manjinu ekonomski aktivnog stanovništva. Zbog postojanja radničkih slojeva, koji su manje ili više privilegovani zbog svojih plata, dolazi do raskida sa gradskim i seoskim marginiranim sta-

novništvom, sa »rezervama« siromašnih mestika, Indijanaca i crnaca. Do tog raskida dolazi zbog ogromne razlike između radničke manjine i marginirane i krajnje izrabljivane većine. Staro shvatanje o nejednakom i kombinovanom razvitku kapitalizma i dalje ostaje na snazi da bi se pojava razumela. To je, ipak, nedovoljno. Ono ne uzima u obzir bitnu razliku između klasne borbe u »učesničkom« i »marginiranom« delu privrede i društva; u organizovanom delu, gde je većina radne snage »teorijski kupljena po proizvodnoj ceni« i ima izvesna sindikalna i politička prava, i u delu koji je lišen svih tih prava i nalazi se u stanju neprestane krajnje iskorišćenosti, i protiv kojeg se sprovode oštre privredne i vanprivredne mere, još i teže u sprezi sa spoljnim ili unutrašnjim neokapitalizmom, neokolonijalizmom i kolonijalizmom. Ignorisati »dvojnost« i »pluralnost« radničke klase, koja je samo potencijalno jedna, potcenjivati bitnu razliku između radnika sa periferije kapitalizma i kolonijalnih ili neokolonijalnih »rezervi«, sa mnoštvom kultura kojima manipulišu buržoazije i imperijalizam, otežava ili poništava razumevanje suštinskih karakteristika borbe radnika i siromašnih, industrijskog proletera i marginiranog čoveka, »modernog« i »tradicionalnog« ili ponova kolonizovanog radnika. Dva sveta u različitoj borbi teže da se izmešaju, dajući prednost jednom na štetu drugog. To donosi, između ostalog, i sledeće posledice: (1) pridaje se isključivi značaj borbi političkih partija ili sindikalnih organizacija »učesničkog« sektora, nasuprot lokalnim i narodnim borbama gradskih, marginiranih stanovnika, seoskih naselja i oblasti, indijanskih zajednica ili zajednica odbeglih crnaca, simarona; (2) borba radničke klase se tretira kao politička borba, a ne kao u isto vreme politička borba i borba za vlast, to jest partijska, sindikalna i borba za narodnu vlast; (3) ne priznaje se legitimnost borbe kolonijalnog radnika ili kolonijalnog naselja; ne priznaje se ili se ne uključuje u vlastite političke programe; ne priznaje se ili se odbacuje kao borba za relativnu autonomiju, izjednačava se sa borbama »nacionalnosti« ili nacija, na nivou kmetova, plemena, zajednica; (4) ne priznaju se oblici otpora koje su razvile zajednice i seoske oblasti, posebno indijanske i crnačke, ili zajednice iz gradskih marginiranih centara; (5) ne formuliše se politika odbrane indijanskih zajednica i plemena u dvostrukom vidu — odbrane ugnjetenih kultura i usvajanja od strane ovih zajednica nacionalne i međunarodne kulture oslobođenih radnih ljudi; (6) usporava se ili sprečava da se programi kmetova, odbeglih crnaca, simarona i Indijanaca izraze i integrišu sa programima borbe radničke klase; (7) usporava se i sprečava politika hegemonije radničke klase u njenim demokratskim i revolucionarnim akcijama; ni hegemonistički projekt, ni projekt okupljanja snaga ne shvataju se niti se primenjuju kao logični za zajedničku akciju — ma koliko ona bila nova — radnika i seljaka, radnika i marginiranih ljudi, radnika i kolonijalnih ili neokolonijalnih re-

zervi; (8) omogućava se da se sve teorijske, strateške i taktičke diskusije o demokratskim i revolucionarnim borbama radničke klase uvek održavaju na nivou jedinstvenog opredeljenja, jedne jedine alternative: klasa ili nacija, klasa ili narod, klasa ili kolonijalne manjine. Pravci akcije su takođe isključivi i međusobno suprotni, te se ne zapažaju slične odlike radnika i siromašnih, niti promene njihovog značaja tokom borbe. Ideja o »glavnoj protivrečnosti« — klasnoj — prihvata se nezavisno od konkretnih uslova i njihovog menjanja, koji u stvari stavljaju u prvi plan političke i revolucionarne scene ponekad klasu, a ponekad narod, ponekad radnika, a ponekad siromašne, marginiranog čoveka, seljaka, Indijanca, dok vođe i ideolozi nisu spremni za potrebna taktička i ideološka odstupanja. Razvoj stvarnog (ili potpunog) procesa nedostupan je razumevanju, organizovanju i vođenju radnika i marginiranih i krajnje iskorišćenih naselja, koji rade i bore se u okolnostima različitih načina proizvodnje i vladavine, ili u neokapitalističkom i neokolonijalnom sistemu, koji je reprodukovao »dvojnu« i »pluralnu« nejednakost, sukobljavajući i izolujući jedne radnike od drugih, radnike i plemena, kmetove, marginirane ljude.

Tako se javljaju dva vida nerazumevanja neokolonijalizma: jedan koji privileguje potčinjenu grupu i drugi koji privileguje radničku klasu.

Antropološko objašnjenje zasnovano na isključivoj borbi protiv kolonijalizma, kulturnog ugnjetavanja, rasizma i imperijalizma polazi od revolucionarnih, pa preko reformističkih stavova stiže do antropologije samog imperijalizma. Ono je zastava oslobađanja u različitim istorijskim etapama i potiče iz liberalne misli, prolazi kroz fazu nacionalističke misli; ispoljava se, kao oslobodilačka ideja, kod narodnjačkih i marksističkih ideologa. »Nezavisnost je — govorio je veliki liberalni publicista Guillermo Prieto — pretvorila Meksikance u gačupine[5] Indijanaca«. Sa svoje strane, José Maria Gonzáles Sastre zapazio je: »Naša zaštita, naša pažnja mora sada da bude poklonjena onim Meksikancima-strancima koji nisu počinili nikakav drugi zločin izuzev što ne govore španski« (Chávez Orozco).

Ne tako davno, tlačenje kolonijalnih manjina često su proučavali napredni i revolucionarni antropolozi i sociolozi. Godine 1963. Gonzáles Casanova je objavio članak, koji je kasnije bio često preštampavan. Naslov mu je *Sociedad plural, colonialismo interno y desarrollo* (Pluralno društvo, unutrašnji kolonijalizam i razvitak). Casanova je ukazivao na činjenicu da teorije o »dvojnom« i »pluralnom« razvoju pokazuju posledice jedne kolonijalne pojave do koje dolazi u Latinskoj Americi od sticanja političke

[5] Gachupin — naziv za Špance koji odlaze u Latinsku Ameriku s namerom da se tamo nastane. — Prim. prev.

nezavisnosti od Španije pa do naših dana. U pokušaju sistematizacije autor je povezao ovu pojavu sa različitim oblicima iskorišćavanja i dominacije od strane neravnomernog kapitalizma, koji kombinuje robovsko i feudalno izrabljivanje i najamni rad. Godine 1968. objavio je delo *Sociologia de la Exploatacion* (Sociologija eksploatacije). U njemu je, polazeći od analize proste klasne eksploatacije, analizirao unutrašnji kolonijalizam u etapi imperijalizma i precizirao da se takvim stanjem koriste razne vrste buržoazije: lokalna, nacionalna i ona iz metropole, od sitne i srednje do monopolske. Nekako u isto vreme 1963, i Rodolfo Stavenhagen je objavio svoj rad *Clases, colonialismo y aculturacion* (Klase, kolonijalizam i dekulturizacija). U njemu je analizirao jedan konkretan slučaj i vezao je kolonijalizam i klase, uz naglašavanje onog prvog. Čileanski antropolog Alejandro Lipschütz dobio je u Havani 1974. godine nagradu »Casa de las Américas« za svoju knjigu *Marx y Lenin en la América Latina y los problemas indigenistas* (Marks i Lenjin u Latinskoj Americi i domorodačko pitanje). U ovoj svojoj studiji on je zastupao teze čiji je nosilac oduvek bio. Pošto se osvrnuo na Lenjinov članak *O pravu nacija na samoopredeljenje* i na to da je u SSSR formirano više od pedeset autonomnih nacionalnih pokrajina, autonomnih republika i sovjetskih republika, on tvrdi: »Ovim istim putem će se ići i u našoj Americi, od severa do juga. Naši Mapuče, Kečua i Ajmara Indijanci u Peruu i Boliviji, razne domorodačke grupe u Meksiku i u mnogim drugim republikamaslediće isti put kao i nacije i etničke grupe na tlu bivše carske Rusije. U našoj Americi će biti autonomnih pokrajina ili republika Araukanaca, Kečva, Ajmara, Maja i drugih; biće pokrajina i republika kao što su one koje je propagirao Lenjin u pomenutom napisu iz 1914. godine, i kao one koje sada postoje u SSSR. To je »zakonomernost plemena« — zaključio je — obavezna sociološka zakonomernost koja je postala jedan od najuočljivijih aspekata lenjinizma.«[6] Lipschütz se naročito odlučno zalagao za jezičku i kulturnu autonomiju plemena i za njegovo pravo na sopstvenu vladu, pa čak i državu. No on je takođe insistirao na španskom jeziku kao zajedničkom i na »Velikoj hispanoameričkoj naciji«, na zajedničkoj otadžbini koja se ni po čemu ne bi kosila sa malom domovinom Indijanca niti sa jezikom ili dijalektom Indijanca u jednoj socijalističkoj Latinskoj Americi. Lipschütz je iznova kao primer isticao rešenje ovog problema u SSSR.

Pomenuti autori su, na ovaj ili onaj način, naglašavali dekolonizaciju, borbu protiv kolonijalizma i, premda su je doveli u vezu sa borbom klasa, u njihovim analizama je postojala jedna neuravnoteženost usled davanja prednosti onoj prvoj. Neki drugi autori postavljali su pitanje »zajednice« ili »rase«, ne pove-

---

[6] Lipschütz, cit. delo, str. 93.

zujući ga sa borbom protiv kolonijalizma, imperijalizma i kapitalizma. Neki su se čak zalagali za to jedinstvo, ali zastupajući pri tom konzervativne, pa i neokolonijalističke ideološke stavove. U verziji koja ne uzima dovoljno u obzir probleme kolonijalizma i eksploatacije, a težište stavlja na kulturne i političke probleme, Conzalo Aguirre Beltrán, u ono vreme direktor Interameričkog instituta za domorodačka pitanja (Instituto Indigenista Interamericano), objavio je 1967. godine knjigu pod naslovom *Regiones de Refugio* (Utočišne oblasti). U njoj je on nastojao da istakne argumente u prilog politici meksikanske vlade prema domorodačkom pitanju i politici koja je u ono doba vođena pod pokroviteljstvom pomenutog instituta — za stvaranje nacionalnih instituta za domorodačka pitanja.[7] Aguirre Beltrán je postavio pitanje politike »modernizacije«, »integracije« i »razvoja« »indijanskih zajednica«. Njegovo priznavanje »zajednica« nije proizašlo iz zahteva za politikom dekolonizacije, za odbranom kulturne ili političke autonomije, a još manje iz projekata povezanih sa radničkom klasom i njenom borbom za demokratiju i socijalizam. To je, pre svega, bila zvanična interamerička verzija politike prema domorocima tokom epohe razvoja. Toj se varijanti u priznavanju »domorodačke zajednice« — koja je još zadržavala izvesne ideološke elemente agrarne etape i kulturnog nacionalizma meksikanske revolucije — pridodaju još neke varijante čiji nosioci predlažu priznavanje zajednice ili kulturnog i etničkog identiteta Indijanaca kao baze za borbu koja će biti u potpunosti odvojena od klasne borbe i borbe protiv imperijalizma. Predstavnici ovih struja, isto tako, ne dovode u pitanje vladajući društveni sistem, a neki čak svesno žele da otežaju borbu za oslobođenje i demokratsku i revolucionarnu borbu latinskoameričkih radnika i naroda — krnjim i neprihvatljivim dokazivanjem neophodnosti »unutrašnjeg kolonijalizma« ili »plemenske zakonomernosti«; time samo produbljuju teškoće radnika i narodnih snaga što tek nastaju, slabeći pri tom i jedne i druge. Stara kolonijalistička politika podele na plemena prikriva se oslobodilačkim, pa čak i revolucionarnim rečnikom; tobože se, uz to, brane Indijanci od kolonijalnog iskorišćavanja i potčinjenosti, u cilju da se odvoje od ostalih seljaka, ili da se navedu na politički i vojni sukob sa revolucionarnim neindijanskim snagama. Do ove pojave dolazi od trenutka kada se akcenat počinje stavljati na klasnu i oslobodilačku borbu u Latinskoj Americi. Bolivija i Gvatemala su ogledna polja »indijanske« retorike. Njena težnja je da zbuni indijansko stanovništvo novim mitovima, koji se razlikuju od tradicionalnog, već prevaziđenog potčinjavanja. Takođe zbunjuje i mnoge napredne antropologe. Kad primete reakcionarnu primenu ovakvih teorija, ostali žure da izjave kako se problem ne tiče kolonijalnih

---

[7] Vidi B. Aguirre, cit. delo, str. 241.

zajednica ili nekog unutrašnjeg, preživelog kolonijalizma, potčinjenih i krajnje eksploatisanih plemena, već da je to pojava koja se ograničava na običnu klasnu borbu između buržoazije i proletarijata. Oni tako pribegavaju novim shemama.

Tezu da nema suštinskih razlika u oslobodilačkoj akciji Indijanaca u odnosu na sve druge potlačene podržale su, sa svoje strane, najrazličitije ideološke struje, od antirasističkih i antifeudalnih liberala do imperijalističkih antropologa, kao i svi oni koji nastoje da se identifikuju, ili se identifikuju, sa marksističkom misli. Gómez Farias — jedan od prvih i najradikalnijih predsednika Meksika početkom XIX veka — »vladinim aktima nije priznavao postojanje Indijanaca i neindijanaca, već je isticao — piše Mora — postojanje siromašnih i bogatih, šireći na sve blagodeti društva«. Gómez Farias je hteo da proširi na sve — Indijance i belce — nova ustavna prava. Jednakost pred zakonom je, međutim, poslužila kao izgovor zemljoposedničkim oligarhijama da od Indijanaca otmu zemlju koju su ovi u doba kolonije bili sačuvali. U istom duhu i sa istim posledicama, 8. aprila 1824. godine, Bolivar je doneo ukaz kojim je zemlja dodeljena u vlasništvo onima kojima je pripadala: dopušteno im je da je mogu prodavati. Na taj način je počelo razaranje poseda koje su Indijanci bili zadržali tokom vekova (Lipschütz, 1956, analizira zakonodavstvo o zajednicama i njihovu propast).

Na odbijanje da se prizna postojanje »zajednica«, »unutrašnji kolonijalizam« i »plemenska zakonomernost« paradoksalno se nailazi i kod imperijalističkih i kod marksističkih mislilaca. Richard N. Adams, poznati antropolog severnoameričkog imperijalizma u Gvatemali, 1962. godine je pisao: »U političkoj sociologiji Latinske Amerike razvijan je poslednjih pedeset godina mit o zajednici. Premda se javlja u raznim prikrivenim oblicima, on može da se identifikuje na osnovu nekoliko karakteristika. Zajednica je, prema tome mitu — piše on — prirodna grupa sa posebnim odlikama koje vode njenom ovekovečavanju, uprkos spoljašnjim opasnostima. Tvrdilo se da njeni odnosi neposredno proizlaze iz pretkolumbijskih odnosa i, s obzirom na to da se održala tokom tolikog vremena, kažu da je indijanska zajednica večita. Mit dostiže vrhunac kada se tvrdi da se moraju preduzeti odlučne mere da bi se ove zajednice sačuvale. Zašto? Zar je očuvanje večnog tako ozbiljan problem?« — pita se na kraju ironično antropolog imperijalističke intervencije i kontrarevolucionarne diktature. Njegovo odbijanje da prizna zajednicu ili porodicu izraženo je u istoj meri kao i kod svih pristalica ropstva.

Na suprotnoj strani se nalaze neki marksisti, ali i oni negiraju svaku analitičku, političku i revolucionarnu vrednost sagledavanja zajednice, plemena, kolonijalne manjine, ili im pridaju sasvim drugorazredan značaj. Tako su Ricardo Pozas i Isabel H. de Pozas objavili 1971. godine knjigu pod naslovom *Los Indios en las clases sociales de México* (Indijanci u društvenim klasama

Meksika). Oba ova antropologa zahtevala su da se praktično napusti svaka druga kategorija izuzev kategorije »eksploatatora i eksploatisanih«, »čiji pojmovni sadržaj — tvrde oni — prevazilazi sve etničke, rasne, društvene, kulturne i bilo kakve druge razlike u nadgradnji«.[8] Oni tvrde da »unutrašnji kolonijalizam iščezava u trenutku kad neka zemlja prestane da bude potčinjena kolonijalnoj vladavini«. Za njih je u toku monopolske faze kapitalizma prestao da postoji kolonijalizam. »Neokolonijalizam, kao međunarodna pojava imperijalističkog ekonomskog prodora, društvena je organizacija monopolske faze kapitalizma«.[9] Zaboravili su kolonije iz vremena imperijalizma — kao što je Portoriko — i raspravu su preneli na pitanja »unutrašnjeg neokolonijalizma«, »unutrašnjeg kolonijalizma«. Time oni ne samo da nisu sagledali istovremeno političku i ekonomsku dominaciju nad domorodačkim zajednicama već su nastojali da daju prednost proučavanju i borbi Indijanaca kao »lumpenproletera« ili »poluproletera«, to jest onih pripadnika plemena koji nisu najamni radnici i onih koji su istovremeno povezani sa svojim zajednicama i sa načinom kapitalističke proizvodnje, u svojstvu najamnih radnika. Ricardo i Isabel H. de Pozas u svakom slučaju su dali značajan doprinos ponovnom i pravilnom postavljanju problema. Njihovo isticanje klasne borbe ispravljeno je analizama imperijalizma i njihovim preporukama u pogledu potrebe da se sa »najvećom pažnjom« izučava Indijanac »kao privremeni nadničar i najamni radnik u kapitalističkoj privredi« i kao čovek »povezan sa starim načinom života svojih zajednica«.[10]

## Rasa, klasa i socijalizam

Debata se produžava do naših dana. U njoj vlada velika zbrka, iz dobrih ili rđavih namera. Debata je kao stvorena za nju. Na jednom skupu antropologa i indijanskih vođa, koji je održan na Barbadosu juna 1977, došlo se do zaključka da je potrebno »postići jedinstvo indijanskog stanovništva«. U tom cilju su predložene krajnje proizvoljne i apstraktne mere, među kojima se ističu nekakvi, neprikladno nazvani, »instrumenti«. Navode se sledeći: »(A) Političko organizovanje može se zasnivati i na tradicionalnim organizacijama, i na novim modernim organizacijama. (B) Ideologija mora da se formuliše polazeći od istorijske analize. (C) Početni metod rada može biti izučavanje istorije, da bi se uočilo i objasnilo stanje dominacije. (D) Element povezivanja mora da bude sopstvena kultura, prvenstveno u cilju sazrevanja svesti o pripadnosti indoameričkoj etničkoj grupi i narodu« (Multig).

[8] R. i I. Pozas, cit. delo, str. 162.
[9] Isto, str. 31.
[10] Isto, str. 176.

Iluzorni i varljivi karakter skupa na Barbadosu ovde dolazi do izražaja sa svim svojim propustima i namerama. One poprimaju suprotne odlike za latinskoameričku i indoameričku oslobodilačku borbu u času kada indijanske političke vođe ponovo naglašavaju rasne razlike stavljajući ih iznad klasnih.

Jedan indijanski vođa iz Bolivije, K'Ollasuyo, izjavio je početkom godine da »Indijanci u Boliviji predstavljaju ugnjetenu i izrabljivanu naciju kojoj preti istrebljenje«. Po njegovim rečima, ovo stanje se rešava jedino uzimanjem političke vlasti od strane predstavnika indijanskog naroda, koji moraju, radi postizanja svog cilja, da raspolažu sopstvenim snagama. Premda je priznao eksploatisanost Indijanaca (Indijanac je rudar, seljak, fabrički radnik itd.), on tvrdi da je za njega problem borba između rasa, a ne između klasa, i da je ova poslednja borba epizodna, a ne istorijska, kao ona koja suprotstavlja belca i Indijanca.[11]

U postkolonijalnoj Africi imperijalističke i kolonijalističke sile nastoje da ponovo rasplamsaju rat između plemena. Više puta su u tome imale i uspeha. U Latinskoj Americi, da bi preduhitrile uspon klasne borbe i borbe za nacionalno oslobođenje, te sile idu za rasplamsavanjem rata između rasa. Na vrlo prefinjen način ograničavaju etničke manjine najrazličitijim i lažnim alternativama. Imperijalizam se ne koristi samo jednom ideologijom i samo jednim projektom. Sopstvenim propalim teorijama o čistom razvoju, svojim protestantskim misionarima, svojim antropolozima, liberalima i sveštenicima produžuje da manipuliše indijanskim protestom, koji njegovi ideolozi sa velikom pažnjom nastoje da povežu sa radničkim, seljačkim i narodnim protestom, polažući ili naglašavajući osnove razdora i sukobljavanja Indijanaca sa ostalim radnicima i polukolonijalnim stanovništvom. U više navrata imali su uspeha, bar na ideološkom nivou i u užim krugovima, koje nastoje da prošire.

Pred novom ofanzivom odgovor demokratskih i revolucionarnih snaga ne sastoji se u negiranju postojanja indijanskog problema, već u njegovom usvajanju (Bonfil, 1978), sa njegovim predstavnicima, kad se ujedine oslobodilačke snage Indijanaca i crnaca, belaca i mestika — kao predstavnika zajednica, mesnih ili regionalnih vlasti — sa snagama nacija i nacionalnih celina koje obuhvataju Latinsku Ameriku i Karipsku oblast, i kad se među sobom povežu sa organizacijama industrijskih i poljoprivrednih radnika, srednje klase, studenata i intelektualaca. Problem i njegova rešenja bili su jasno precizirani na Svetskoj konferenciji za iskorenjivanje rasizma i rasne diskriminacije, koja je održana u Bazelu. U zaključku Političke komisije stoji: »Borba protiv rasizma ne može se odvojiti od borbe protiv kolonijalizma i imperijalizma. Isto tako se ne može odvojiti od borbi koje vode

---

[11] ALAI, 26, 1978, str. 27—30.

seljaci i radnici, a posebno najnapredniji i najbolje organizovani delovi radničke klase. Etničke manjine bore se rame uz rame sa seljacima i radnicima protiv rasizma, rasne diskriminacije i društvenih nepravdi. Tvrdnje naučnika iz društvene oblasti, koji ne analiziraju rasizam u okviru kolonijalizma, kapitalizma i imperijalizma, moraju se smatrati netačnim, lažnim i opasnim po borbu naroda za njihovo oslobođenje. Pozivaju se sve demokratske, napredne i revolucionarne partije — zaključuje se u deklaraciji — da u svoje programe unesu borbu protiv rasizma i za zaštitu nacionalnih manjina.«[12]

Kada kolonijalne i neokolonijalne rase čine celokupno stanovništvo ili njegovu većinu, kao što je to slučaj u Haitiju, Gvatemali ili Boliviji, onda će oslobodilačka i klasna borba morati takođe da se zasniva na zajedničkom projektu, koji nije projekt »crnog« sveta protiv »belog«, ili »Indijanca« protiv mestika i »ladina«, već projekt ugnjetenih naroda i radnika za demokratiju, protiv kolonijalizma i neokolonijalizma, protiv rasizma i rasne diskriminacije i za socijalizam. Zamenjivanje te zajedničke i jedinstvene borbe borbom »crnačkog sveta i Indijanaca«, kao čisto rasnih, kulturnih ili kategorija zajednice, bilo je posledica političkog i ideološkog sukoba između oslobodilačkih snaga, kao i nasleđe kolonijalnog ugnjetavanja i politike imperijalističkih zemalja i vladajućih klasa (Depestre). Da bi se tome stalo na put, demokratske i revolucionarne partije treba ne samo da uzmu u obzir programe borbi kolonijalnih manjina i ugnjetenih rasa već i da pozovu njihova rukovodstva i njihove predstavnike da rade na zbližavanju rasa, sindikata, partija i oslobodilačkih pokreta.

Borba etničkih manjina je složena borba rase, klase i nacije u nastojanju da se postigne jedinstvo pred zajedničkim neprijateljem i da se ostvari zajednički cilj. Zato su i ovde još aktuelna zapažanja koja je skicirao José Carlos Mariátegui pre pola veka. Sam Mariátegui je još 1929. godine ukazivao na to kako se »u klasi koja je, uglavnom, eksploatisana, nalaze elementi svih rasa«,[13] premda preovlađuju Indijanci i crnci, a s obzirom na to da oni, kada zauzimaju kakav »privilegovaniji« položaj, počinju, »ukoliko im je to moguće, da iskorišćavaju svoju braću po rasi«. Pri tom je isticao »u osnovi ekonomski i društveni karakter problema rasa u Latinskoj Americi i dužnost svih komunističkih partija da spreče koristoljubivost, čije obeležje buržoazije nastoje da utisnu rešenju ovog problema, usmeravajući ga u jednom isključivo rasnom pravcu; isto kao što im je dužnost da naglase ekonomsko-društveni karakter borbi eksploatisanih domorodačkih ili crnačkih masa, uz rušenje rasnih predrasuda, razvijanje kod tih

[12] Zaključak izveštaja političke komisije, Bazel, 1978, multig.
[13] Mariátegui, cit. delo, str. 13, 19.

istih masa jasne klasne svesti, uz njihovo orijentisanje na isticanje konkretnih i revolucionarnih zahteva, uz njihovo udaljavanje od utopijskih rešenja i ostvarivanje njihovog identiteta sa proleterima, mesticima i belcima, kao elementima iste klase koja proizvodi i koja je eksploatisana«.[14] Što se tiče zajednica i političkog jedinstva Indijanaca, Mariátegui je predlagao detaljan akcioni program, kratkoročni i dugoročni, koji u suštinskom smislu važi i danas. Pored organizovanja Indijanca kao radnika i njegovog povezivanja sa radničkim organizacijama, Mariátegui je predlagao »koordinaciju starosedelačkih zajednica po oblastima«, »odbranu poseda zajednica«, »sprovođenje političkih i kulturnih aktivnosti u zajednicama, koje bi ove povezivale sa sindikatima i gradskim organizacijama«. I mislio je da bi sve to moglo dovesti čak i do »političke autonomije domorodačke rase« i do »povezivanja Indijanaca različitih zemalja« ukoliko bi se ono ostvarivalo »u prisnom savezu sa proleterima, mesticima i belcima protiv feudalnog i kapitalističkog režima«.[15]

Ostaci kmetovskog rada postepeno su nestajali pred rastućim preovladavanjem najamnog rada. Proletarizacija latinskoameričkog Indijanca i seljaka već je nadvladala. Uništavanje domorodačkih zajednica je bilo sistematsko i danas je ubrzano sa krizom fašističkih diktatura. Zajednica u kojima se isključivo govore starosedelački jezici mnogo je manje nego u prošlosti: u Meksiku, na primer, one su oko 1910. godine predstavljale 13% od ukupnog broja stanovnika, a danas čine samo 2%. U svakom slučaju, čini se da je jasna potreba da se prihvati postojeće stanje i u isto vreme objedini zajedničkom strategijom: borba kolonijalnih manjina i ugnjetenih naroda, borba zajednica i sela, i borba demokratskih i revolucionarnih partija, borba svih onih što govore ajmara, kečua ili naotla jezikom i onih što govore španski, portugalski ili francuski, borba Indijanaca, crnaca i radnika, borba nacija i borba proletarijata. Opredeliti se za jednu borbu protiv ostalih predstavlja pogrešnu alternativu, premda je glavna borba, bez sumnje, borba protiv nerazvijenosti, kolonijalizma ili neokolonijalizma i rasizma, čija se najšira baza nalazi u imperijalizmu i kapitalizmu, a čije je rešenje demokratija i socijalizam.

---

[14] Isto, str. 80.
[15] Isto, str. 86.

Salah Garmadi

# Različite političke i društvene snage i novi zadaci progresivnih snaga u Tunisu*

Odmah po sticanju nezavisnosti Tunisa, 1956. godine, vlast ponikla u oslobodilačkom pokretu svesrdno se zalagala za ukidanje strukture nasleđene od kolonijalne — bejovske države, da bi stvorila nacionalnu državu, organizovanu kao republika.

Obaranje monarhije, proglašenje republike, proklamovanje novog položaja tuniske žene, što je značilo njenu emancipaciju, ujedinjavanje i reforma sudstva i školstva — sve su to bile progresivne mere preduzete da bi se odgovorilo novim zahtevima demokratskog nacionalnog razvoja.

Takve mere, koje su dovele najpre do političke emancipacije i razaranja ekonomske i ideološke osnove bivših privilegovanih porodica i kolonijalnih bejovskih agenata, donele su i konkretne

---

* Salah Garmadi podnosi referat i u ime H. Attija, T. Baccara i N. Bouarrouja, koautora kolektivnog rada, koji će biti objavljen, a ovo saopštenje predstavlja rezime poslednjeg poglavlja tog rada.

rezultate: njihovo isključivanje iz vlasti i društveno i kulturno slabljenje tih privilegovanih slojeva.

U isto vreme, mlada nacionalna vlast je izgrađivala nezavisnost: davanjem jačeg nacionalnog obeležja svim institucijama u zemlji, stvaranjem tuniske valute, nacionalizacijom glavnih javnih službi, ponovnim sticanjem regiona koji su bili kolonizovani i evakuacijom poslednjih francuskih okupacionih snaga.

Najzad, na spoljnjem planu nezavisna država je počela da sprovodi politiku podrške borbi alžirskog bratskog naroda za njegovu slobodu. U samom početku te faze nacionalne izgradnje progresivne snage su stavljale akcenat na neophodnost jačanja nezavisnosti, na sveobuhvatne promene privrednih i društvenih struktura kolonijalno-bejovskog režima, u korist najširih narodnih slojeva.

Već 1956. Generalna unija tuniskih radnika (UGTT) usvojila je na svom kongresu ekonomski program socijalistički orijentisan. Ovaj projekt je bio plod izdvojene političke inicijative progresivnih snaga, no one su doživele neuspeh prvenstveno zaslugom starih privilegovanih slojeva koji su bili upravo isključeni iz vlasti, zatim veleposednika, veletrgovaca i delova sitne buržoazije, pristalica ekonomskog liberalizma, koji je više odgovarao njihovim težnjama za bogaćenjem.

Ocenjen kao politički neprihvatljiv u uslovima toga perioda, program UGTT su tadašnje vlasti odbacile, što je dovelo do cepanja radničke organizacije i u isto vreme do uklanjanja Ahmeda Ben Salaha, generalnog sekretara sindikalne centrale i glavnog pobornika tog progresivnog projekta.

No taj uspeh pristalica liberalizma, koji je mnogobrojnim špekulantima omogućio da se obogate, uskoro je pokazao — uporedo sa jačanjem pokreta i sve odlučnijim zahtevima narodnih slojeva — da ne obezbeđuje nikakvu perspektivu za razvoj i da je opasan po izgradnju nacionalne države.

Borba tuniskih progresivnih snaga na međunarodnom planu, podstaknuta uspesima ostalih zemalja trećeg sveta u njihovim okršajima s imperijalizmom i ohrabrena sve većim uticajem socijalizma u svetu, doprinela je tome da se već 1962. pristupi izgrađivanju politike razvoja koja ima socijalističku orijentaciju. Bio je to prvi pravi uspeh pristalica socijalističkog puta. Taj uspeh nije ipak značio i kraj prokapitalističkih mahinacija.

Krajem 60-tih godina te snage su iskoristile međunarodnu situaciju (novi američko-vijetnamski rat, izraelska agresija 1967) i krhkost tek izvojevanih dostignuća i progresivnih reformi, slabosti i sve ostale objektivne teškoće, podrazumevajući sušu, i preduzele su kontraofanzivu.

Nije potrebno detaljno opisivati akcije prokapitalističkih snaga čiji je cilj bio onemogućavanje sprovođenja napredne ekonomske i društvene politike, — dovoljno je reći da su one bile

slične onima kojima su pribegavale snage kontrarevolucije u drugim zemljama trećeg sveta — protiv legalne progresivne politike, koja je ugrožavala njihove privilegije.

Ovom prilikom pomenućemo samo posledice prokapitalističkih demonstracija, koje su organizovane u zemlji tokom 60-tih godina, podrazumevajući razne oblike prokapitalističkih manifestacija u državnom aparatu i administraciji. Sve je više bilo raznih sabotaža, onemogućavanja sprovođenja zvaničnih odluka; mnoge akcije koje su pokretale legalne državne institucije na ekonomskom planu bile su sabotirane, naročito na selu. Subverzivno delovanje reakcionarnih snaga odigravalo se, pri tom, u atmosferi koja je već bila opterećena raznim glasinama što su izazivale paniku kod seljaka. Tako su se poneke akcije pretvorile u sukobe, u nekim predelima Sahela i na severu, između snaga reda i stanovništva. I pored toga što je njihovo poreklo zasad još misterija u izvesnom pogledu, ne može se sumnjati u to da su one u stvari predstavljale pravu ucenu, koja je mogla dovesti do potpune anarhije. Tako su se stekli svi neophodni elementi da se zada udarac progresivnoj legalnoj politici. Pritisci i neokolonijalistički manevri, naročito oni koje su podsticali međunarodni finansijski organizmi, uveliko su potpomogli, da ne kažemo izazvali, jedan takav udar.

U stvari, privilegovani slojevi i posednici uvideli su da se postavljaju granice njihovoj moći, da se uspostavljaju nove ekonomske i društvene strukture i da jačaju narodne organizacije, kao što su savez zadruga, koje su uskoro prerasle u izvorište jedne nove političke snage koja doprinosi jačanju uticaja narodnih slojeva.

Da bi se istakli novi zadaci naprednih snaga, posle njihovog poraza 1969, potrebno je najpre analizirati različite političke i društvene snage koje su karakteristične za današnje tunisko društvo.

## 1. Prokapitalističke snage

Posle udara izvedenog u septembru 1969, zemlja preživljava proces dominacije kapitalističkog načina proizvodnje. On je propraćen učvršćivanjem neoburžoaskih prokapitalističkih slojeva, koji su pokušali da uspostave i ojačaju svoju političku i ideološku vlast nad celim društvom. To je imalo za posledicu uvođenje osetnih promena u samu prirodu države koja je tako evoluirala od sitnograđanske nacionalne države ka buržoaskoj.

Tunisku neoburžoaziju, u principu, čine dva sloja, koji se razlikuju po svom istorijskom i društvenom nastanku.

a) Jedan deo te neoburžoazije je potekao od starih bogatih porodica, visokih činovnika, kolonijalno-bejovske administracije, veleposednika, veletrgovaca, verskih velikodostojnika. Te su po-

rodice činile poseban sloj, uveren u svoje »plemenito« poreklo i nepovredivost svojih privilegija. Iako su poneki članovi tih porodica bili pravi rodoljubi, njihove su porodice ipak, kao celine, služile, tokom trajanja francuskog protektorata, kao posrednici kolonijalne vlasti. Zato su se osetile ugroženima, a bile su i zaplašene zbog procesa jačanja novih društvenih snaga, koji je pratio sticanje nezavisnosti, i zbog insistiranja na nacionalnim obeležjima političkog i delimično privrednog aparata. Od tada, koristeći se nesigurnom društvenom i kulturnom situacijom, sinovi tih porodica umeli su da se integrišu u taj kapitalistički sistem, naročito u tercijarne delatnosti koje obuhvataju banke, trgovinu, javne funkcije. Danas, zahvaljujući krizi nastaloj 1969, oni ponovo zahtevaju vodeću ulogu u vladi.

b) Drugi sloj te neoburžoazije nastao je uglavnom u sredinama sitne buržoazije. Formiran u toku kolonijalnog perioda, neprekidno se razvijao, da bi odmah po stečenoj nezavisnosti prerastao u vodeću političku klasu. Koristeći se političkom prevlašću u državi, elementi ove »dinamične« buržoazije su proširili svoju ekonomsku osnovu u trgovini, poljoprivredi, u sitnoj industriji i u turizmu.

Između ostalog, davanjem nacionalnog obeležja državi i javnim službama, kao i razvojem državnih preduzeća, favorizovano je stvaranje jednog sloja birokratskog višeg činovničkog kadra. Pošto je obilno iskoristio period planiranja, taj se sloj birokrata priključuje prokapitalističkom frontu.

Dva sloja sadašnje tuniske buržoazije, izrasla na različitim istorijskim osnovama, u sukobu su zbog političke kontrole vlasti. U toj borbi jedan deo buržoazije, eliminisan iz političkog aparata, danas se pojavljuje kao opozicija, deklarišući se za liberalno-demokratsku orijentaciju. Taj zahtev za demokratijom u sadašnjoj poziciji omogućava tom delu buržoazije kao grupi politički odvojenoj od vlasti, da pridobije narodne mase i deo naprednih snaga koje na sebi osećaju društveno-ekonomske posledice zbog nepostojanja prave demokratije u zemlji.

Demokratskim pretenzijama te političke grupe — povezane sa privilegovanim slojevima iz drugog dela neoburžoazije, one koja je na vlasti, suprotstavlja se Front nacionalnog jedinstva, jedina partija koja bi mogla da obezbedi hegemoniju u državnom aparatu.

No jačanje kapitalističkog sektora teži sve više ka socio-političkom ujedinjenju ova dva sloja prokapitalističkih snaga i potire granice njihove opozicije u borbi za prevlast. One su već sada, izgleda, manje-više spremne da se zajednički suprotstave svakoj pretnji od strane narodnih masa koja bi mogla dovesti u pitanje njihove interese.

Napredne snage treba da budu svesne te interne buržoaske igre, čije bi posledice lako mogle upravo one da snose, ali ne za-

boravljajući pri tom da bi mogle izvući korist iz sekundarnih suprotnosti koje su uzdrmale ove dve frakcije tuniske buržoazije. Ne treba isključiti mogućnost da bi jačanje borbe narodnih masa doprinelo produbljivanju jaza koji ih deli, što bi te delove tuniske buržoazije navelo da se angažuju u međusobnim taktičkim sukobima, koji bi bili samo od koristi snagama progresa.

## 2. Napredne snage

a) *Radnička klasa*

Jedan od glavnih rezultata promena nastalih posle sticanja nezavisnosti, a posebno u planskom periodu 1962—1969, bio je primetan razvoj radničke klase, njeno podmlađivanje i podizanje njenog stručnog nivoa, zahvaljujući razvoju i izgradnji novih industrijskih centara i širenju prosvete.

Svaki put kada se postavljalo pitanje izbora puta privrednog razvoja tuniska radnička klasa se uvek opredeljivala, u svojim sindikalnim organizacijama, za antikapitalističku orijentaciju. To se desilo 1956. Od samog početka delovanja radničkog pokreta taj stav radničke klase je neprekidno izazivao negodovanje reakcionara. Konzervativni elementi stare partije Destur, zajedno sa ostalim buržoaskim grupacijama, 1952. su porazili CGTT (Generalnu konferenciju tuniskih radnika) i njenog tadašnjeg vođu Mohameda Alija, zbog njihove revolucionarne antikapitalističke orijentacije.

U skorije vreme, u UGTT je 1956. došlo do rascepa i odvajanja najnaprednijih rukovodilaca. No, bez obzira na teškoće i iskušenja, UGTT je bila i ostaje organizacija u kojoj sazrevaju i razvijaju se uvek nove antikapitalističke snage. I pored činjenice što je 1956. godine UGTT bila razdirana unutrašnjim sukobima i veštački izazivanim rivalstvom svojih rukovodilaca, što je otupljivalo oštricu njenog reagovanja na udar izveden u septembru 1969, UGTT ostaje i dalje mesto gdje reakcionarne snage nailaze na sve snažniji otpor radnika i progresivnih intelektualaca njihovim pokušajima uvođenja neokolonijalističkog kapitalizma i supereksploatacije materijalnih i ljudskih potencijala zemlje.

Možemo, dakle, zaključiti da je jedna nova faza razvoja radničkog pokreta počela 1970, faza koju su suštinski odlikovali širenje i jačanje radničke borbe. Posljednje velike demonstracije i štrajkovi 1976, kao onaj radnika javnog prevoza, železnica, PTT i u metalurškoj industriji Menzela Burgibe, pokazali su viši nivo svesnosti i veću borbenost same radničke klase. U poslednje vreme jača UGTT koja se sve više nameće kao sindikalna organizacija, ali i kao velika politička snaga koja je pozvana da odigra određenu ulogu u zadovoljavanju radničkih zahteva i nacionalnih interesa.

S druge strane, s gledišta striktno političkog i ideološkog, borci radničkog pokreta su se, posle sticanja nezavisnosti, opredelili da se grupišu oko Komunističke partije Tunisa, dok su ostali formirali levo krilo Socijalističke partije Destur UGET (Generalne unije tuniskih studenata).

Posmatrano sa ideološkog gledišta, koncepcije borbe pripadnika radničkog pokreta se, naravno, razlikuju, ali treba naglasiti da je kod svih njih ispoljena radikalna antikapitalistička i, čak, socijalistička tendencija. Sve mnogobrojniji borci su uvereni u neophodnost usvajanja ideologije i vođenja nezavisne politike radničke klase. Značaj koji je dat njenoj ulozi u vršenju promena sve više se prihvata. U tom smislu stvaranje MUP (Pokret narodnog jedinstva) veoma je bitno.

b) *Seljaštvo*

Kao i radnička klasa, i seljaštvo je upoznalo kapitalističku eksploataciju. Njegove akcije s ciljem ponovnog dobijanja zemlje, koja mu je bila oduzeta u doba kolonijalizacije, imale su za osnovu nacionalizaciju i iznalaženje oblika za utvrđivanje načina raspodele te zemlje.

I pored neuspeha u razvijanju zadruga na selu, posle promena nastalih 1969, zahtev seljaka za raspodelom velikih poseda — uprkos mnogobrojnim pokušajima bogatih eksploatatora u tom pravcu — sprečio je njihovo potpuno odumiranje. Isto tako, zadrugari su svojom upornošću i odlučnim otporom uspeli da spasu ono što je ostalo od zadružnog sektora. I pored toga što su se neki imućniji seljaci priključili kapitalističkim snagama i tako stvorili osnovu za razvoj kapitalizma na selu, velika većina srednjeg seljaštva i siromašnih seljaka i dalje zauzima neprijateljski stav prema sadašnjem razvoju kapitalizma na selu, koji ih snažno pritiska. Sitan seljak je bez sredstava za proizvodnju, koja su u rukama veleposednika, a mahinacije vezane za porast cena, koje su nekim veletrgovcima i bankarima omogućile da se obogate, izazvale su veliko nezadovoljstvo čak i seljaka-srednjaka. Razvoj kapitalizma na selu je nailazio na sve veći otpor većine seljaka. U tom smislu nagli polet UNAT-a (Nacionalna unija tuniskih poljoprivrednika), jedine organizacije što ujedinjuje slojeve seljaka čiji se interesi razlikuju, pokazuje sadašnju spremnost vlade da se suprotstavi pokretu ruralne opozicije.

c) *Sitna gradska i seoska buržoazija*

Za najšire buržoaske slojeve kolonijalni period je sobom doneo veliki zastoj aktivnosti u glavnim sektorima njihove privredne delatnosti. Zanatstvo i sitna trgovina su bili snažno pogođeni, s

jedne strane, konkurencijom stranih proizvoda, a, s druge, nemogućnošću dobijanja kredita i velikim neposrednim i posrednim porezima. Ovi teški uslovi nametnuti kolonijalizacijom, u sklopu sa njenom pozicijom srednje klase u društvu, doveli su do toga da je sitna buržoazija postala vodeća snaga nacionalnog pokreta. I pored toga što se posle sticanja nezavisnosti jedan novi sloj privilegovanih razvio u okviru te sitne buržoazije, stvarajući tako drugi sloj tuniske neoburžoazije, i što je liberalna ideologija i dalje ostala veoma rasprostranjena među njenim pripadnicima, čak i mistifikovana iluzija o nekom mogućem ličnom brzom bogaćenju zahvaljujući postojanju slobodnog preduzetništva, sitna buržoazija, gradska i seoska, danas sve više trpi posledice prokapitalističke politike: inflaciju, skup život, špekulacije nekretninama, stranu konkurenciju. Lako je zato predvideti da će njen otpor takvoj politici samo jačati.

d) *Intelektualci i tehnički kadar*

Većina intelektualaca koji su učestvovali u borbi za nezavisnost bili su rukovođeni ne samo patriotskim idealima već često i mržnjom zbog postojećih socijalnih razlika. No u odnosu na kapitalizam jedino su radikalni najnapredniji elementi bili svesni neophodnosti njegovog ograničavanja, i to u korist novog razvojnog puta. Njihovo skromno socijalno poreklo bilo je uzrok njihovom naginjanju ka socijalističkim teorijama, a radnički pokret im je pomogao da shvate realnost kapitalističke eksploatacije. Tako je taj društveni sloj dao radničkom, sindikalnom i političkom pokretu kadar koji je učestvovao u njegovom nastajanju.

S druge strane, težnja ka nacionalnoj kulturnoj renesansi, koja se ispoljila na početku razvoja, i davanje nacionalnog obeležja prosveti, bila je nanovo osujećena novom politikom od 1970, koju su karakterisali na prvom mestu kapitalistički kriterijumi u određivanju visine sredstava za nacionalnu prosvetu. Velika većina intelektualaca-patriota izražava svoju zabrinutost zbog socijalne segregacije koja će uskoro dobiti pravo građanstva u prosveti zbog politike selekcije koju pobornici kapitalizma pokušavaju da nametnu obrazlažući to potrebom postizanja rentabilnosti i efikasnosti. Napredni intelektualci su utoliko više zabrinuti što još nije pravedno ni sistematski rešavan osnovni problem: arabizacija prosvete.

Od preokreta 1969, lestvica vrednosti u društvu se, izgleda, menja na štetu intelektualnih radnika, a u korist materijalnih sredstava. Kapitalistički put razvoja devalvira intelektualni rad, a i ostale društvene vrednosti. Tržište je više zaokupljeno novcem nego intelektom, više špekulantima nego tehničkim kadrom, više privilegovanima nego kulturnim radnicima.

Invazija stranih kulturnih tvorevina potpuno sumnjivog kvaliteta, u kontekstu lažnog otvaranja isključivo prema Zapadu, koji se pogrešno shvata kao svet velikih civilizacija, duboko vređa tuniske stvaraoce.

Sve više se u delima tuniskih autora kritikuje društvena i kulturna stvarnost, koja je proizvod prokapitalističke politike i njenog podređivanja stranim interesima. U njima se naročito optužuje neosnovano bogaćenje šačice privilegovanih na štetu radnika i ona ujedno svedoče o antikapitalističkoj orijentaciji nove generacije pisaca i umetnika koji se sve više udaljuju od vlasti i pridružuju opoziciji.

Jedan od bitnih ciljeva nacionalnog pokreta bio je ostvarivanje prava Tunišana na sticanje visokog tehničkog obrazovanja. Nezavisnost je omogućila Tunisu da obrazuje brojne visokokvalifikovane tehničke kadrove koji su bili nadahnuti idealima patriotizma. U periodu nacionalne izgradnje velika većina tehničkih kadrova stavila je svoja znanja u službu takve politike ekonomskog i društvenog razvoja čiji je cilj donošenje koristi celoj naciji i podizanje životnog standarda najsiromašnijih slojeva. Posle događaja 1969, mnogi među njima su pružali veliki otpor projektima usmerenim na likvidaciju ekonomskih i društvenih dostignuća, bilo da je u pitanju poljoprivreda ili industrija. Oni danas čine jasno izdvojenu frakciju i aktivnu opoziciju prokapitalističkoj orijentaciji sadašnje vlasti.

### e) *Omladina i studenti*

Ogromna većina mladih je oduvek bila uz nacionalne progresivne snage. Posle sticanja nezavisnosti omladina je snažno doprinosila svim dubokim promenama uslovljenim ukidanjem ekonomskih i socijalnih struktura nasleđenih iz kolonijalnog perioda. Omladina je dala borbi za razvoj vatrene i dinamične borce. Najsmelije reforme šezdesetih godina našle su najvernije zaštitnike upravo u mladima. Jer su oni prvi i shvatili domet zadružnog rada u gradu i na selu.

UGTT i UGET su organizacije u čijim se redovima nalazi kadar koji se rukovodi najnaprednijim idejama u razvoju privrednih organizama države i jačanju društvenog i zadružnog sektora. Svojim avangardnim stavovima te su organizacije mnogo doprinele razvoju naprednih ideja.

U svim omladinskim organizacijama pristalice sadašnje politike doživljuju neuspehe. Stalno menjanje rukovodstava u tim organizacijama svedoči o tome da većina mladih nikako ne prihvata prokapitalističku politiku niti želi da se za nju opredeli.

Suprotstavljanje socijalnim nepravdama, gruboj selekciji u prosveti i protesti zbog nezaposlenosti stalno jačaju. Represalije,

koje najviše pogađaju mlade, samo povećavaju broj nezadovoljnika i pomažu im da, na neki način, pronalaze najefikasnije oblike borbe, u nastojanju da Tunis izvuku iz neokolonijalizma i spreče vladavinu privilegovane manjine.

**Strategija, taktika i zadaci progresivnih snaga**

Kriza 1969. je pokazala svu dalekosežnost posledica cepanja snaga levice, naročito kad je reč o stavu Ahmeda Ben Salaha, koji je tada bio ocenjen kao reformistički. Po dolasku na vlast prokapitalističkih snaga nastupile su promene unutar levice, koja je umela da izvuče pouke što su joj se same nametnule. Danas više nego ikad postoji potreba za izgrađivanjem zajedničke strategije svih elemenata tuniske levice. Ta bi strategija trebalo da proiziđe iz objektivne analize sadašnje situacije, a zadaci koji bi na osnovu nje bili utvrđeni morali bi biti povezani s problemima što se postavljaju pred narodne mase u zemlji, vodeći pri tom striktno računa o sadašnjim kadrovskim mogućnostima i, naročito, o dostignutom stepenu svesti i organizaciji snaga levice. Trebalo bi pri tom proučiti pitanje politike savezništva, koja bi se zasnivala na objektivnoj oceni stavova društvenih snaga. Čak i kada sve snage levice zauzimaju sličan stav u odnosu na prvorazrednu ulogu radničke klase u toj novoj etapi narodne borbe, njihova ocena uloge ostalih slojeva često nije istovetna. Sve žrtve prokapitalističke politike moraju se ujediniti u sadašnjoj borbi za postizanje zajedničkog cilja: pomoći zemlji da izađe iz kapitalističkog neokolonijalističkog kola i angažovati se u punoj meri za ostvarivanje nacionalnog i nezavisnog razvoja. Zbog toga bi levica, svesna neophodnosti sprečavanja razvoja kapitalizma i neokolonijalizma u Tunisu, trebalo da povede snage koje, i pored toga što se ne opredeljuju za socijalističke ideale, mogu uložiti napore usmerene na ostvarivanje politike nacionalnog progresivnog i antikolonijalnog razvoja.

Već sada mnogi rodoljubi sa zabrinutošću sagledavaju opasnosti koje prete da ugroze nezavisnost zemlje koja je stečena po cenu velikih žrtava, i postaju rezervisani prema represivnim merama koje najviše pogađaju radničku klasu i studentsku omladinu i čiji je cilj da široko otvore vrata stranim kapitalistima čije rasističko ponašanje podseća na kolonijalni period. Dakle, levica bi trebalo, prilikom iznošenja svog programa nekapitalističkog razvoja, da nastoji da za njega obavezno pridobije i druge značajne snage koje bi, isključivo iz patriotskih motiva, mogle da usvoje reforme predviđene tim programom, jer će u njemu videti jedini put za rešenje problema nezavisnog nacionalnog demokratskog razvoja, koji će doneti koristi narodu.

Svaka uskogrudnost pristalica socijalističkog puta samo ih može zadržati u izolaciji, iz čega sadašnja vlast izvlači korist. Trebalo bi prihvatiti široku koncepciju jedinstva, koja se distancira od bilo kakvog arbitriranja koje ne vodi računa ni o realnoj situaciji, ni o pređenim istorijskim fazama, ni o neophodnim etapama ni, najzad, o novim savezima koji se nameću.

G. P. Parthasarathi

# Povezanost mira i miroljubive koegzistencije, slobode i jednakosti, nezavisnog razvitka i socijalizma

Čast je biti pozvan radi učešća u debati za okruglim stolom, koju Međunarodna tribina organizuje na temu »Socijalizam i zemlje u razvoju«. Posebno mi je drago što dolazim u Jugoslaviju sa kojom moja zemlja ima vrlo bliske veze i sa kojom deli mnoge dragocene vrednosti. Tu dugogodišnju, dragocenu vezu simboliše prijateljstvo dva velika lidera, predsednika Tita i Jawaharlala Nehrua, osnivača pokreta nesvrstanosti.

Jawaharlal Nehru je opisao predsednika Tita kao »velikog revolucionara, borca za slobodu i graditelja«. On je s njim tesno sarađivao u jačanju mira i miroljubive koegzistencije. Predsednik Tito je rekao da je Nehru »inicirao i usmeravao privredni i društveni razvitak Indije, u njenim specifičnim uslovima, ka progresu i socijalizmu«. On je takođe naglasio da je Nehru »istaknuti borac za doslednu politiku mira i koegzistencije na međunarodnom polju«.

Svrha ovog referata je naglašavanje međusobne povezanosti mira i miroljubive koegzistencije, slobode i jednakosti, nezavisnog

razvitka i socijalizma, kao i njihovog značaja za naše vreme. To su osnovni elementi Nehruovog temeljnog prilaza problemima Indije i sveta. Taj temeljni prilaz bio je prirodni rezultat antiimperijalističke borbe i odslikavao je etiku nacionalnog pokreta. Nehru je smatrao da borba Indije za slobodu čini deo svetskog pokreta. Još 1929. godine rekao je sledeće: »Indija, sa svojim problemima i borbom, postala je deo ove snažne svetske drame koja se ogleda u velikoj borbi političkih i ekonomskih sila; ta borba se vodi svuda — u nacionalnim i u međunarodnim razmerama.«

Te tradicije i vezivanje za novi svetski poredak čine suštinu spoljne politike nezavisne Indije; ta politika se temelji na dubokoj veri u mir i nesvrstanost, na prijateljstvu sa svim zemljama, na podršci narodima koji se bore za slobodu, na odlučnom suprotstavljanju imperijalizmu u svim njegovim oblicima, na ekonomskoj ravnopravnosti. Ta politika podrazumeva uspostavljanje privredne i kulturne saradnje sa svim zemljama, posebno sa zemljama u razvoju i sa socijalističkim zemljama.

Na samom početku sticanja nezavisnosti Nehru je sledećim, veoma jasnim rečima ocrtao društvene ciljeve nove vlade: »Doneti slobodu i stvoriti mogućnosti običnom čoveku, seljaku i radniku Indije, da se bori protiv siromaštva, neznanja i bolesti; izgraditi prosperitetnu, progresivnu i demokratsku naciju i stvoriti društvene, političke i ekonomske institucije koje će svakom muškarcu i ženi obezbediti pravdu i puni život«. Nešto kasnije je isticao da je socijalizam plod demokratije. »Politička demokratija ima smisla jedino ako obuhvata ekonomsku demokratiju, a ekonomska demokratija nije ništa drugo do socijalizam.«

Nehru je vrlo jasno sagledao da jedino socijalizam može rešiti vitalne probleme Indije i sveta. Upozoravao je da bez socijalizma »mi ne samo što nećemo ispuniti naše zadatke već nećemo ni opstati kao nezavisna nacija«. Govorio je da su indijsko društvo i privreda preživeli i da moramo težiti temeljnom preobražaju privredne i društvene strukture, izgradnji društva kojim neće dominirati težnja za profitom, pohlepa pojedinaca i u kome će politička i ekonomska moć biti pravedno raspodeljena. Rečima koje podsećaju na Gandija, on je opominjao: »Zakon života ne bi trebalo da budu konkurencija ili sticanje, već saradnja — dobrobit pojedinca treba da doprinosi dobrobiti svih.«

Nehru je smatrao da svaka zemlja treba da izgradi sopstveni model razvitka. Govoreći na konferenciji Indijskog Nacionalnog kongresa, održanoj u Avadiju 1954. godine (tada je socijalizam i formalno prihvaćen kao cilj), on je rekao: »Mi moramo sagledati probleme koji stvarno postoje u Indiji, ali, razume se, moramo učiti i iz iskustva Amerike, Engleske, Jugoslavije, Rusije ili Kine.

Međutim, stalno moramo imati na umu da su uslovi u Indiji naročiti i posebni. Osim toga, takođe moramo shvatiti da je naša prošlost u mnogo čemu osobena, naročito kada je reč o gandijevskom nasleđu.«

Nehru je stalno nastojao da ostvari nacionalnu sintezu. Učio je ljude da izgrađuju socijalizam na temelju naprednih shvatanja i oplemenjivao ih demokratskim i socijalističkim vrednostima. Pridavao je veliki značaj jedinki u društvenom procesu, davao joj sve mogućnosti za razvitak »pod uslovom da ta jedinka nije odabrana grupa, već da obuhvata celu zajednicu«. Verovao je da društvenu promenu i preobražaj treba izvršiti na temelju saglasnosti, jer inače, osećao je, to ne bi bilo dugotrajno, a čak bi moglo imati i opasne posledice.

Nastojali smo da ukažemo na Nehruovu viziju budućnosti, na njegove društvene ciljeve i na pravce te politike, što ima poseban značaj. Sprovodeći tu politiku, Nehru je posredstvom planiranog razvoja preduzimao razne mere radi izgradnje savremene privrede i osiguranja rasta, praćenog društvenom pravičnošću. Bio je to ogroman zadatak ako se imaju na umu veličina zemlje, njena raznolikost i složenost, neravnomeran razvitak njenih brojnih pokrajina i nasleđe kolonijalne strukture i uprave. Nećemo opširno razmatrati mnoge korake koje je Nehru preduzeo (agrarna reforma, razvitak poljoprivrede i planovi za navodnjavanje, razvitak seoskih zajednica, sitna industrija, uspostavljanje javnog vlasništva i teška industrija). On je pridavao poseban značaj nauci i tehnologiji, što je dovelo do toga da Indija danas zauzima treće mesto na svetu po broju naučnih i tehničkih kadrova, odnosno da u oblastima raspolaže osnovom na koju se može osloniti.

Većina resursa, neophodnih za ovako masovni razvitak, obezbeđena je unutrašnjim sredstvima, ali je pomoć primana i iz spoljnih izvora — kako sa Zapada tako i sa Istoka. Sovjetska politika pomoći u osnovnim sektorima naše privrede — u vreme kada nam je takva pomoć bila najnužnija — odigrala je presudnu ulogu u našoj privrednoj obnovi i jačanju javnog sektora.

Indija je postigla zapažen napredak u svom privrednom razvitku. Njen jedinstven današnji položaj kao industrijalizovane zemlje i zemlje u razvoju, koja raspolaže brojnim tehničkim kadrovima, omogućio joj je da pruži značajan doprinos izgrađivanju kolektivnog oslanjanja na sopstvene snage među zemljama u razvoju. To je najviše došlo do izražaja u odnosima sa afričkim i arapskim zemljama. Sa mnogima od njih je uspela da razvije programe industrijske, privredne, trgovinske i tehničke saradnje. S pravom se može reći da je taj zadovoljavajući položaj postignut zahvaljujući Nehruovom dalekovidnom rukovođenju planiranjem savremene privrede.

Nehru je davao primat miru, smatrajući da je on bitan za razvitak. Govoreći 1961. godine na zasedanju Generalne skupštine

Ujedinjenih naroda, on je rekao: »Prirodno, obuzet sam problemima moje zemlje i našom strasnom željom da okončamo sa siromaštvom i niskim životnim standardom što muči stotine miliona naših ljudi. Mi radimo u tom pravcu, kao što to, uostalom, čine i druge nerazvijene zemlje. Međutim, postoji nešto čemu pridajemo veći značaj. To je mir. Bez mira svi naši snovi nestaju i pretvaraju se u prah i pepeo.«

Nehruovom gledanju na svet dato je nešto više prostora zato što ono ukazuje na međusobnu povezanost mira, uvođenja svetskog poretka koji se temelji na pravičnosti i ravnopravnosti, kao i nacionalnog razvitka u pravcu socijalizma. Izvanredan govor predsednika Tita na Jedanaestom kongresu SKJ juna ove godine na sličan način prikazuje celinu svetskih problema i perspektive socijalističkog razvitka.

Živimo u međuzavisnom svetu u kome ono što se dešava u jednom delu utiče na njegove druge delove. Bilo da je reč o pretnjama miru, privrednoj recesiji, inflaciji, monetarnoj nestabilnosti, promenama cena nafte i drugih roba, bilo o kršenju ljudskih prava — posledice se osećaju širom sveta. Međuzavisnost ima svoje pozitivne i negativne aspekte. S jedne strane, otvaraju se veličanstvene mogućnosti napretka zahvaljujući brzom razvitku nauke i tehnologije i neviđenom porastu proizvodnih snaga, a na drugoj strani postoji nepodnošljiva neravnopravnost naroda i ljudi. Sadašnji međunarodni sistem u kojem dominiraju razvijene zemlje doveo je do sve veće zavisnosti zemalja u razvoju, ograničavajući njihovu mogućnost samorazvoja. Stoga je sve prihvatljivije stanovište da se zajedništvo interesa raznih naroda — što je zahtev međuzavisnog sveta — može ostvariti jedino ako uspemo da izgradimo novi svetski poredak koji se temelji na pravičnosti i ravnopravnosti.

I opet se mir javlja kao sam temelj svakog progresa, a njegovo očuvanje predstavlja osnovnu brigu čovečanstva. Mnoge opasnosti ugrožavaju mir — oružani sukobi koji pogađaju male zemlje, zategnutosti i pritisci koji nastaju kao plod agresivnosti. Ponovo izbija hladni rat. Policentrizam izaziva zategnutost i teškoće isto toliko koliko i svet razdvojen na dva pola. Velika opasnost nastaje usled trke u naoružavanju, kako nuklearnom tako i konvencionalnom, što ne samo da guta ogromna sredstva, nužna za razvoj, već predstavlja stalnu pretnju opstanku ljudi.

Mnogi drugi aspekti čovekovog položaja imaju veliki značaj: nužnost obezbeđivanja dostojanstva i vrednosti ljudske ličnosti što pretpostavlja poštovanje ljudskih prava, jedinke i naroda, kao i eliminisanje rasizma i kolonijalizma u svim njihovim vidovima i manifestacijama. Iznad svega, to je pitanje razvitka, bez čega se ne mogu ostvariti ni ravnopravnost ni društveni napredak.

Današnju svetsku situaciju moramo sagledati u kontekstu te sumorne pozadine, sa njenim brojnim mračnim i tek ponekim

svetlim tačkama. Na jednoj strani, pretnje miru su stalne, a u međunarodnom sistemu preovlađuje neravnopravnost. Na drugoj strani je rastuća svest mnogih naroda i ljudi o hitnoj potrebi konsolidovanja mira i zalaganja za preuređenje međunarodnog sistema, koji će biti pravedan i demokratski. To su bitni preduslovi za razvitak koji će doneti olakšanje stotinama miliona ljudi u svetu koji pate od gladi, bolesti i nepismenosti. Nesvrstane zemlje su pokrenule inicijativu za preduzimanje istovremene akcije u tim vitalnim oblastima, utemeljene na politici miroljubive koegzistencije i saradnje u cilju postizanja napretka; ta politika treba da obuhvati sve oblasti ljudske delatnosti. Te zemlje su pokazale put kojim valja ići u mnogim važnim stvarima: u očuvanju mira i u razoružanju, u stvaranju novog međunarodnog ekonomskog poretka, zasnovanog na pravičnosti i ravnopravnosti, u privrednoj saradnji zemalja u razvoju, radi jačanja kolektivnog samooslanjanja, u borbi protiv kolonijalizma i rasizma i u podržavanju naroda koji se bore za slobodu i nezavisnost. Jedinstvo pokreta nesvrstanosti, poštovanje njegovih načela i saradnja sa ostalim progresivnim snagama od vitalnog su značaja za napredak i dobrobit svetske zajednice.

U suštini, socijalizam znači jednakost i društvenu pravdu. On teži izgradnji društva koje će pružiti mogućnosti razvitka ljudske ličnosti i svakome obezbediti prihvatljiv životni standard. On odbacuje dominaciju bilo koje grupe ljudi ili interesa na račun zajednice. Mnogi putevi vode u socijalizam. Mada je iskustvo drugih zemalja, posebno socijalističkih, dragoceno, svaka nacija mora izgraditi sopstveni model razvitka, u skladu sa svojim specifičnim uslovima i etikom. To znači nezavisan razvitak, uz nastojanje da se ostvari saradnja sa spoljnim svetom, gde je to od obostrane koristi, ali uz odbacivanje pritisaka ili mešanja. Među zemljama u razvoju javlja se nov duh individualnog i kolektivnog oslanjanja na sopstvene snage, što će im dati pouzdanje i snagu u njihovoj borbi za menjanje starog poretka — za ukidanje zavisnosti i obezbeđenje uzajamne koristi.

Ostvarivanje nacionalne nezavisnosti dovelo je do toga da se u zemljama u razvoju mnogo očekuje od novog života i napretka. Uporedo s tim takođe je ojačala socijalistička svest ljudi. Sa snaženjem pokreta nesvrstanosti sve je veće poverenje u sposobnost suprotstavljanja spoljnim pritiscima i mešanju. Tako su se stekli uslovi za izvođenje socijalističkog preobražaja. Mnoge zemlje u razvoju ulažu velike napore u cilju razvoja svojih privreda, i u tome donekle uspevaju. Međutim, u mnogim slučajevima dolazi do iskrivljavanja, do toga da plodove razvitka uglavnom uživa neznatna manjina, a ne svi ljudi. To je pogoršalo socijalno stanje u mnogim siromašnim zemljama, što se odražava u raznim političkim pojavama poput društvenih zategnutosti, političke nestabilnosti i ugrožavanja demokratskog sistema. Jedino strukturalne

promene mogu dovesti do iskorenjivanja siromaštva i otklanjanja neravnopravnosti u prevaziđenim oblicima društava. A to znači da valja ubrzati socijalistički preobražaj. Sadašnja situacija u mnogim zemljama potvrđuje opravdanost Nehruovog upozorenja, datog u vezi s Indijom, da će demokratija biti raznete eksplozijama ukoliko socijalizam ne postane stvarnost.

## Branko Caratan: Tradicije Oktobra i suvremenost

*(»Globus«, Zagreb, 1977, strana 456)*

Za marksističku misao, pogotovu za socijalističku praksu, pitanje odnosa socijalizma i demokratije veoma je značajno. Dogmatika, naročito iz razdoblja najizraženije staljinističke dominacije, proglašava neposrednu demokratiju »anarhosindikalizmom« i afirmiše neku vrstu formalne građanske, predstavničke demokratije. To je, između ostalog, dalo povoda da građanska nauka govori o socijalizmu i demokratiji kao suprotstavljenim pojavama.

Međutim, izvesna pomeranja u shvatanjima i praksi u međunarodnom radničkom pokretu, a osobito istorijska iskustva ostvarivanja neposredne demokratije na osnovama socijalističkog samoupravljanja u jugoslovenskoj praksi, utiču na to da se pomenuta uvrežena shvatanja preispitaju i da ponovo oživi autentična marksistička misao o neposrednoj socijalističkoj demokratiji. Sve više se probija uverenje da se bez učešća radničke klase u svim ekonomskim, političkim i društvenim zbivanjima dovodi u pitanje njeno oslobođenje i revolucionarni ciljevi progresivnog čovečanstva. Stoga teorijska razmatranja povezanosti socijalizma i demokratije nailaze na izuzetnu pažnju, a pre svega ona koja su plod objektivne, kritičke analize konkretno-istorijskih situacija i društava.

Razume se, u tim radovima vredno mesto zauzimaju teorija i praksa sovjetskog društva. Reč je, dakako, o prvoj zemlji socijalizma, o zemlji velikog Oktobra, čiji je ogroman uticaj na širenje socijalizma u svetu nesumnjiv, o zemlji Lenjina, čiji je uticaj na marksističku teoriju i revolucionarnu praksu izuzetan. Međutim, reč je i o zemlji u kojoj je u staljinističkom razdoblju došlo do snažnih antidemokratskih, autoritarnih tendencija, koje su imale ogroman negativan efekat na šire-

nje ideja i prakse socijalizma u svetu.

Knjiga Branka Caratana *Tradicije Oktobra i suvremenost*, koja razmatra razvoj teorije i prakse neposredne socijalističke prakse u sovjetskom društvu i koja ulazi u srž te problematike, vredno je delo naše novije marksističke produkcije. Iako polazi od Lenjinovog odnosa prema demokratiji i, preko Staljinove koncepcije jačanja socijalističke države, sledi kontinuitet razvoja demokratije u sovjetskom društvu, autor ipak težište stavlja na prvu deceniju procesa destaljinizacije, kada su vodeće političke snage u toj zemlji intenzivno, ne uvek i potpuno dosledno, tražile puteve ka demokratizaciji unutrašnjih odnosa, osobito uključivanjem radnih ljudi u različite oblike upravljanja društvenim poslovima. Međutim, Caratan s pravom upozorava na to da objektivna procena domašaja raznih mera, preduzetih u vreme intenzivnije destaljinizacije u sovjetskom društvu, zahteva da se u široj istorijskoj retrospektivi rasvetli ono što im je prethodilo.

U prvom delu studije Caratan veoma inspirativno i uverljivo govori, najpre, o Lenjinovom odnosu prema demokratiji, kako u teoriji tako i u praksi sovjetskog društva za njegova života. U stvari, autor upozorava na to da su oktobarska revolucija i uspostavljanje sovjetske vlasti bili mogući upravo zato što su snažno podržavane demokratska inicijativa i akcija radničke klase i radnih masa. Nova vlast bila je zaista proletarijat organizovan kao vladajuća klasa, proletarijat organizovan kao država. Vredno je pri tome spomenuti i autorovu analizu Lenjinovog odnosa prema »radničkoj opoziciji«, koja je, kao što je poznato, tražila da se upravljanje preduzećima i privredom u celini prenese na radničke sindikate. Autor smatra da je Lenjin u to vreme bio sasvim u pravu kada je — imajući na umu ondašnje veoma teške uslove u kojima se nalazilo mlado socijalističko sovjetsko društvo — odbacio zahteve »radničke opozicije«. Ali, s druge strane, autor iznosi uverenje da većina u to vreme nije uočila sve opasnosti koje nosi sobom velika koncentracija moći u rukama nosilaca vlasti na svim nivoima društva.

U ovom, prvom delu studije pažnju privlače i autorova objašnjenja zaokreta od neposredne socijalističke demokratije ka etatizmu. Caratan, u vezi s tim, odlučno odbacuje dve podjednako neodržive nenaučne interpretacije. On, u prvom redu, smatra da je netačna teza nekih građanskih teoretičara da je Lenjin ne samo tvorac etatizma nego i duhovni začetnik staljinizma. Isto tako je neprihvatljivo, po mišljenju Caratana, i stanovište čiji nosioci napuštanje raznih oblika i institucija neposredne vlasti radničke klase vezuju isključivo za dolazak Staljina na čelo Partije.

U stvari, staljinizam je utemeljen, piše autor, u bitno neizmenjenom položaju najamnog radnika, koji i dalje ostaje ograničen svojom funkcijom proizvođenja materijalnih dobara, bez mogućnosti da prevlada uslove ekonomske i političke otuđenosti i da sebi podredi kontrolu nad viškom rada i spoljnim uslovima svoje egzistencije.

U najvećem delu studije Caratan kritički, ali i analitički zasnovano, ocenjuje pokušaje da se razdoblje destaljinizacije, krajem 60-tih i početkom 70-tih godina, analizira sa stanovišta oživljavanja neposredne socijalističke demokratije. Pod neposrednom socijalističkom demokratijom on razume da »upravljaju sami građani, koji na taj način od objekata politike postaju njezini stvarni subjekti«, odnosno, konkretnije rečeno, neposrednu demokratiju shvata kao »tendenciju koja ide za takvim društvenim samoupravljanjem u kojem će svi građani biti nosioci funkcije upravljanja društvom i stvarno upravljati«.

U sovjetskom društvu u pomenutom periodu postoje brojni oblici neposredne demokratije. Ali prava demokratskih organa su, uglavnom, ograničena i oni »najčešće nisu ovlašteni da donose meritorne odluke«. Stoga su sve-

deni na pomoćne i konsultativne organe. I kada država prenosi neke poslove na ove oblike, uglavnom su u pitanju nebitne stvari, a proizvodni odnosi i dalje predstavljaju područje rezervisano za državno upravljanje. Na temelju toga autor zaključuje da rad organa koncipiran na neposredno demokratskom načelu nije izašao iz okvira državnog sistema, jer je ovaj delovao kao da organi društvenog upravljanja nisu ni postojali.

Ipak, u političkom životu je, uvođenjem institucija neposredne demokratije, bez obzira na njihov stvarni domet, stavljen naglasak na demokratske elemente političkog sistema. U mnogim slučajevima sfera državnog upravljanja je sužena, a upravljanje preneseno na društvene organe i organizacije. U stvari, dogmatska koncentracija političkog sistema inspirisana Staljinom, rezimira autor, uzdrmana je i negirana u meri koja ne dopušta potpuni povratak na staro, iako neposredna demokratija očito nije realizovana u meri u kojoj to dostignuti nivo društvenog razvitka objektivno omogućuje.

Očigledno, studija Branka Caratana je vredan marksistički poduhvat da se kritički osvetli jedan period u razvitku sovjetskog društva koji je u velikoj meri još uvek nepoznanica, a verovatno se on i zbog toga paušalno, neargumentovano ocenjuje, ili se, pak, o njemu samo nagađa. Stoga je studija Branka Caratana zapažen doprinos razvoju marksističke misli.

**Živorad ĐORĐEVIĆ**

## Vladimir Goati: Politička sociologija

*(Mala edicija »Ideja«, NIP »Mladost«, Beograd, 1978)*

I pored toga što politička sociologija nije nova naučna disciplina, ipak ima još određenih teškoća u definiranju njenog područja, predmeta istraživanja, naročito kad je riječ o akademskoj prisutnosti i priznatosti. U svakom slučaju, mnogi su znanstvenici i danas i sada pred dilemom: u čemu je stvarna razlika između političke nauke i političke sociologije? U nemoći da se iskaže zasebičnost naučne discipliniranosti, najveći broj autora iz ove oblasti ističe njihovu sinonimnost. Ali u nauci problem pomiješanih »međa« nema onu svadljivu narav kao u pravima na vlasništvo. I politička nauka i politička sociologija ravnopravno se izlažu na predavanjima na univerzitetima i fakultetima. No istina je samo jedno: nikada jedan profesor političke nauke neće pristati na mogući tretman profesora političke sociologije, ali ova surevnjivost važi i u obrnutom smjeru.

U namjeri da svojim studentima i slušaocima predavanja, koja je držao u okviru predmeta Politička sociologija na Filozofskom fakultetu u Nišu školske 1974/75. godine, izloži ovu kompleksnost materije suvremene političke sociologije, Vladimir Goati, naučni istraživač Instituta za društvene nauke iz Beograda, pripremio je za javnost i sve zainteresirane, uz pomoć NIP »Mladost«, knjigu svojih ogleda i radova iz oblasti političke sociologije.

Knjiga svojim sadržajem obuhvaća kako već »klasične« probleme i teme tako i neke nove »predmetne« interese. Autor se bavi pitanjima: klasa, političkih partija, interesnih grupa, elita, ideologije, birokratije i sličnim, ali i sadržajima socijalnog pokreta, javnog mnijenja, društvenih promjena, tehnokratije, društvenih konflikata, predstavničke demokratije te revolucije u dimenziji njenog prouzročenja. Svemu tome posebnu kvalitetu daje selektivna bibliografija i pažljivo odabrana, sa umjetnošću teorijskog »čitača«, literaturna građa. U svakom slučaju, cjelokupni napor autora djeluje vrlo reprezentativno i ne bez potrebne doze izazvane zainteresiranosti, a to knjizi osigurava u današnjoj produkciji »pisanja i mišljenja« istaknuto mjesto.

U ovoj knjizi postoji nekoliko tematskih problema koji naš prikaz naročito potiču. Bez namjere da se držimo nekakvog reda, ukazat ćemo na teorijsko preispitivanje revolucije kao najdubljeg društvenog konflikta. Goati drži distancu spram manira da se određena revolucija veliča ili osporava, da se »poetizuje ili banalizuje«. On istražuje uzroke revolucije, predrevolucionarne situacije. Pri tome posebno izlaže bogatstvo teorijskih rezultata do kojih je došla suvremena politička sociologija. Po Rejmonu Aronu, revolucija je »negacija legaliteta«, a prema Horovicu — »sinteza elemenata iz starog i novog poretka«. Goati ističe jednu vrlo originalnu hipotezu: da je nužnost pribjegavanja nasilju od strane vladajuće klase utoliko veća ukoliko je relativno manja moć kojom raspolaže potlačena klasa. Događaji u Čileu potvrđuju opravdanost Lenjinovog insistiranja na čvrstini revolucionarne organizacije proleterskih snaga.

Pri analizi uzroka revolucije Goati skreće pažnju na teorijsku misao o uzrocima i uvjetima velikih društvenih promjena. Prema Devisu, uzrok revolucije je u osujećenim aspiracijama u pogledu zadovoljavanja potreba velikih grupa ljudi. Krize vode ka frustracijama i nezadovoljstvima. Luis i Olson smatraju revoluciju posljedicom kratkog perioda intenzivne industrijalizacije društva. Revolucija ne biva u predindustrijskim i visoko industrijskim društvima. Za Sorokina i Lenskog uzrok revolucije je u razlikama pojedinih dimenzija statusa određenih društvenih grupa. Neka grupa, na primjer, može imati visok ekonomski status a minoran politički utjecaj, što implicira revolucionarni proces uklanjanja ovih raskoraka. Po Džonsonu, uzrok revolucije može biti: procenat samoubistava, povećana ideološka aktivnost i razmjer vojnog učešća u jednom društvu. Goati ističe da građanska sociologija u analizi uzroka revolucije ne zanemaruje ni značaj činioca ideologije. Tako, na primjer, Brinton drži ideje osnovnim njenim uzrokom. Ako nema ideja, nema ni revolucije. Naravno, ideje su u suspregi drugih, značajnih činilaca, ali one ih potiču i legitimiraju.

U razmatranju karaktera i funkcija političkih partija (sociologija političkih organizacija), Goati ističe ideju da su političke partije danas univerzalni akteri političkog života u suvremenim društvima. »Institucija političkih partija postoji kako u kapitalističkim tako i u socijalističkim i nerazvijenim zemljama.« Našu je pažnju naročito privuklo autorovo razmatranje problema unutarnje demokracije u političkoj partiji. Goati pod unutarnjom demokracijom smatra »takvu organizaciju internih odnosa u kojoj članstvo presudno utiče na partijsku orijentaciju i praksu političke partije«. Jedan od problema, teorijskog karaktera, jest svakako i problem demokratskog centralizma kojeg nalazimo u takozvanim radničkim partijama, i to komunističke opredijeljenosti. Naime, iako je on za svoj cilj imao da spoji elemente efikasnosti i najšire demokracije, demokratski centralizam se ponekad pretvarao, po mišljenju Dri Žana, u »strašno oružje« partijskog vrha, kojim ovaj može da eliminira svoje protivnike i da stavi van spora svoju dominaciju. Goati smatra da, i pored tendencije birokratizacije mnogih radničkih partija, ne treba zanemariti i praksu njihove borbe protiv opasnosti birokratizma. »To je naročito slučaj sa komunističkim partijama.« On stoga postavlja pitanje: koji faktori sprečavaju da »partijska organizacija proguta partijski organizam«. O nekima i sam piše, ali se istovremeno zalaže za šira i bogatija istraživanja ovog problema u sociologiji političkih organizacija.

Ono što posebno na određen način daje vrijedan sadržajni doprinos, jest razmatranje mjesta i uloge političke sociologije u sistemu društvenih nauka. Goati tome problemu posvećuje odeljak pod naslovom: »Od političke nauke do političke sociologije«. To je, možda, najbolji tekst ili dio teksta koji je u nas objavljen o pred-

metu, problemima i razvoju političke sociologije. Autor postavlja pitanje povodom činilaca koji su doprinijeli konstituiranju političke sociologije. »Suštinski impuls za konstituisanje političke sociologije ne treba tražiti u nekom autonomnom razvoju društvene nauke. Naprotiv, taj impuls su dale društvene potrebe za objašnjenjem i razumevanjem političkih zbivanja. To je onaj bitni činilac koji je, da slobodno parafraziramo Engelsa, doprineo razvoju političke sociologije više nego deset univerziteta.«

Politička sociologija je danas zaokupljena potrebom da pronađe stvarne pokretače političkih zbivanja. »Politička nauka — piše Luis Kozer — težila je da koncentriše pažnju na vidljivi deo političkog »ledenog brega«, dok politička sociologija obraća pažnju na podvodne delove.« To podrazumijeva cjelovit pristup fenomenima politike: ona ima izvjesnu autonomnost, ali se ona ne može svesti također na »anemičan refleks, mrtvu izlučevinu društveno-ekonomskih determinanti«, piše Goati.

Prema autoru, politička sociologija čini teorijski i metodološki most između sociologije i političke nauke. »Dok se politička filozofija bavi aksiološkim razmatranjem, pitanjima principa vlasti i njene legitimnosti, politička sociologija nastoji, pre svega, da opiše i objasni stvarni uticaj različitih sfera društva na odvijanje i rezultate političkog procesa.« Na kraju Goati iznosi da sporovi o predmetu političke sociologije još traju sa nesmanjenom žestinom, iako se o političkoj sociologiji već može govoriti kao o konsolidiranoj naučnoj disciplini čiji je znatan naučni fond u nesrazmjeri sa kratkim vijekom njenog akademskog trajanja. To zapravo već sada osigurava političkoj sociologiji svu perspektivnost kao jedne od naučnih disciplina.

Knjiga Vladimira Goatija po prvi put u našoj literaturi o sociologiji politike sistematski izlaže pojedine oblasti političke sociologije. Ona je vrijedna hvale i kao doprinos programima političke sociologije na univerzitetu, naročito kada se zna koliko je to područje u nas ne samo zanemareno već prepušteno zaprepašćujuće niskom predavačkom i intelektualnom nivou. Goati je, također, postavio značajne metodološke osnove za neka moguća istraživanja u oblasti političke sociologije. To daje knjizi i jednu »praktičnu« vrijednost. U svakom slučaju, naša je politička sociologija ovim ogledima, kao i nekim drugima objavljenim ranije, dobila svog istaknutog predstavnika; autora koji će, vjerojatno, i dalje utjecati na njen sadašnji i budući razvoj.

**Slobodan INIĆ**

## Dr Srboljub Jović: Analiza inflacije u Jugoslaviji

*(Tanjug, Beograd, 1976, strana 282)*

Inflacija je jedna od najbitnijih karakteristika privreda velikog broja zemalja gotovo u celom periodu posle drugog svetskog rata. S druge strane, inflacija je i jedan od najsloženijih problema s kojim se »sukobljavaju« stotine i hiljade ekonomskih teoretičara i istraživača, koji nastoje da utvrde uzroke inflacije i predlože svrsishodne mere ekonomske politike za njeno suzbijanje ili »svođenje na razumnu meru«. Jugoslovenska ekonomska istraživanja su značajno obogaćena objavljivanjem studije *Analiza inflacije u Jugoslaviji* dr Srboljuba Jovića.

Već na početku Jović konstatuje da, sa stanovišta karaktera inflacije, postoji bitna razlika između pedesetih i prve polovine šezdesetih godina, s jedne, i razdoblja koje je potom usledilo, s druge strane. U prvom od ovih razdoblja preovlađivala je blaga inflacija, koja je pozitivno uticala na ekspanziju privrede, posebno zaposlenosti. U drugom od ovih

razdoblja inflacija postaje sve intenzivnija, a kao bitna karakteristika razvija se, kako ga Jović naziva, »proces dihotomnog kretanja inflacije i privrednog rasta — akceleracija rasta cena je praćena snažnijom deceleracijom stope privrednog razvoja. Negativni efekti dugotrajne inflacije su, na taj način, došli do punog izražaja. Pri tom su sa problemima inflacije ozbiljno suočene i zapadne industrijske zemlje, koje su niz godina predstavljale bastion stabilnosti cena. O dimenzijama ovog problema može dosta da kaže i sledeća ilustracija: u najnovijem periodu stopa inflacije u zapadnoevropskim kapitalističkim zemljama pet puta je veća od stope iz sredine pedesetih godina. Nasuprot tome, stopa privredne ekspanzije uglavnom je negativna, dok je nezaposlenost veoma visoka« (str. 7).

Jugoslavija spada u grupu zemalja sa dugotrajnom i relativno visokom stopom inflacije. Kažemo »relativno«, prvenstveno imajući na umu činjenicu da je u nekim drugim zemljama inflacija i po desetak i više puta veća nego u Jugoslaviji (posebno visoku stopu inflacije imaju neke nerazvijene zemlje, naročito u Latinskoj Americi. (Na primer, u Argentini, zemlji koja se ne može ubrajati ni u razvijene ni u nerazvijene, inflacija je u 1975. godini dostigla stopu od 334,8%). No, bez obzira na to što je u nekim drugim zemljama stopa inflacije znatno viša nego u Jugoslaviji, i za nas se javlja nužnost otkrivanja generatora inflatornih procesa, kako bi se odredila adekvatna antiinflatorna ekonomska politika. U tom pravcu Jović usmerava svoju analizu inflacije u Jugoslaviji.

Međutim, da bi se dao odgovor na pitanje osnovnih generatora inflatornih procesa u nas, mora se poći od naučno valjanih teorijskih objašnjenja problema inflacije. Zato Jović u prvom delu ove svoje studije daje analitički pregled najvažnijih teorija inflacije, posebno takozvane teorije inflacije tražnje (kejnzijanske i monetarističke varijante ove teorije); teorije inflacije troškova (inflacije nadnica i administriranog određivanja cena kao uzroka inflacije) i, na kraju, takozvane teorije mešovite inflacije (strukturne inflacije i teorije Filipsove krivulje). Očigledno je da ovaj deo Jovićeve studije može prvenstveno zainteresovati stručnjake — ekonomske teoretičare. No bitan zaključak do kojeg Jović dolazi u ovom delu svoje analize jeste da ekonomska nauka još nije uspela da pruži jedinstven i precizan odgovor u vezi s osnovnim generatorima i mehanizmima inflacije. Izražena heterogenost teorijskih objašnjenja inflacije predstavlja svojevrstan dokaz da je inflacija jedan od izrazito složenih ekonomskih i društvenih problema.

Upravo zbog ovog Jovićevog zaključka da ekonomska nauka još nije dala jedinstveni odgovor o generatorima i mehanizmima inflacije, što je u osnovi tačno, mogli bismo uputiti i jednu primedbu Joviću. Naime, stiče se utisak da je Jović, koji ovom svojom studijom dokazuje da je jedan od najboljih jugoslovenskih poznavalaca problema inflacije, delimično zanemario pokušaje brojnih marksistički orijentisanih ekonomista da, upravo o pitanju inflacije, daju potpunije i tačnije odgovore o njenim uzrocima, mehanizmima i posledicama. Navedimo, na primer, samo pokušaje koji su potekli od savremenih francuskih ekonomista-marksista, kao što su Kristijan Lekat, Žak Valijer, Žak Diboa, Pjer Salama, Žan-Lik Dalmanj, Klod Nelzon.[1] Radovi ovih i nekih drugih autora, iako sadrže dosta toga što je diskutabilno, pa ponekad i neprihvatljivo, predstavljaju značajan pokušaj marksističkog tumačenja inflacije, pokušaj koji je tim značajniji što stvarno postoji poplava nemarksističkih koncepcija o inflaciji i što u starijoj marksističkoj ekonomskoj misli, onoj koja je nastala onda kada inflacija nije bila tako značajan problem kao što

1 Videti naš prikaz radova ovih autora u časopisu »Marksizam u svetu«, broj 12/1975.

je to danas, nema širih i temeljnijih analiza inflacije, već samo određenih polazišta od kojih se mora poći kada se žele analizirati savremeni ekonomski problemi, u ovom slučaju problem inflacije.

Imajući na umu heterogenost teorijskih tumačenja inflacije od posebnog je značaja onaj deo Jovićeve studije (glava peta prvog dela) u kojem daje analizu određenih pokušaja definisanja generalne teorije inflacije, zaključujući »da je dugogodišnja debata o tome da li je inflacija isključivo determinisana monetarnim ili realnim faktorima, tj. elementima tražnje ili troškova, danas prevaziđena, zastarela i nekorisna... Najnovije studije ističu sve češće da je inflacija determinisana kombinovanim dejstvima i jednih i drugih faktora. Inicijalni impuls može biti pokrenut promenama na strani tražnje, kao i na strani troškova. Takođe, impuls može doći i preko izvozno-uvoznih tokova. U različitim periodima postojaće, verovatno, različiti inflatorni impulsi, koji su, najčešće, posledica dinamičnog usklađivanja ekonomski konfliktnih snaga u određenoj privredi, kao i neusavršenog funkcionisanja međunarodnih ekonomskih i monetarnih odnosa. Za definisanje antiinflacione politike veoma je važno znati da, nakon raznovrsnih inflatornih impulsa, postoji totalno kombinovanje inflacije tražnje i inflacije troškova tokom celog inflatornog procesa... Ekonomska politika mora biti tako koncipirana da ima snagu dejstva protiv kombinovanih inflatornih tokova... Određeni modeli inflacije moraju biti znatno modifikovani i prilagođeni ako želimo da usvojimo njihove osnovne postavke pri analizi inflacije u Jugoslaviji... Neophodno je povezati dejstvo mikro i makrofaktora u razvoju inflacije i na taj način stvoriti adekvatnu predstavu o potrebnoj antiinflatornoj politici. Dalje, nužno je razviti temeljniju teoriju o povezanosti inflacije i ekonomskog rasta, kako bi se utvrdilo da li intenziviranje ili usporavanje privrednog rasta dominantnije determiniše stopu inflacije. U zemljama koje se još uvek ubrzano razvijaju i koje doživljavaju intenzivnu transformaciju pojedinih privrednih sektora, potrebno je naglasiti, posebno, uticaj transformacije agrarnog sektora na potenciranje stope inflacije. Za zemlje koje su visoko zavisne od uvoznih tokova treba u modelu dati poseban prostor za određivanje uticaja kretanja cena u inostranstvu na domaću stopu inflacije. Prema tome, analiza inflacije u jednoj zemlji mora biti usmerena na posmatranje, pored opštih uzroka inflacije, i svih specifičnih ekonomskih i društvenih kategorija koje karakterišu tu zemlju« (str. 94—95).

Polazeći od svega ovoga Jović u drugom delu studije analizira inflaciju u Jugoslaviji. On najpre daje obiman prikaz razvoja inflacije u dvadesetogodišnjem periodu i komparaciju jugoslovenskih i međunarodnih procesa inflacije, sve za period od 1955. do 1975. godine. Takođe daje i analizu kretanja ukupnih performansi naše privrede u toku pomenutog perioda, kako bi se utvrdilo da li je inflacija delovala negativno na ukupan razvoj jugoslovenske privrede.

Druga glasa ovog dela posvećena je analizi dosadašnjih važnijih objašnjenja uzroka inflacije u Jugoslaviji, posebno: (1) analizi monetarnih faktora inflacije, (2) analizi uticaja investicija na inflaciju i (3) analizi ličnih dohodaka kao uzroka inflacije. Gotovo da nema nekog značajnijeg jugoslovenskog naučnog rada o inflaciji koji Jović nije razmatrao. Posebnu pažnju poklanja shvatanjima poteklim od Ćirovića, Vučkovića, Đ. Račića, H. Filipovića, V. Meichsnera, B. Horvata, N. Čobeljića, D. Dimitrijevića, I. Perišina, S. Jovanovića, A. Bajta, J. Mecingera, S. Popova, M. Jovičića.

Jović s pravom smatra da su objašnjenja inflacije u Jugoslaviji najčešće zasnovana na monofaktorima, što je nedovoljno za potpuno identifikovanje složenih inflatornih procesa. S druge strane, određeni relevantni faktori inflacije nisu uopšte bili analizirani. Na primer, iako su strukturne disproporcije gotovo trajna karakte-

ristika jugoslovenske privrede i predstavljaju jedan od stalnih izvora inflacije, taj problem nisu celovitije razmatrali jugoslovenski istraživači inflacije. Takođe je nedovoljno istraženo i pitanje uvozne inflacije. Kao značajan nedostatak dosadašnjih analiza inflacije u Jugoslaviji pojavljuje se, i to često, simplificirano objašnjavanje relacija između određenih bitnih varijabli. Zbog ovog i drugih nedostataka u tumačenju jugoslovenske inflacije se i došlo u situaciju da je ona, po Jovićevoj oceni, objašnjavana na osnovu tri sasvim suprotna faktora, što je definisanje antiinflatorne strategije činilo gotovo nemogućim. Posebno je ovo bilo otežano i zbog zanemarivanja elemenata anticipiranja (na primer, anticipiranja dejstva devalvacija dinara na stopu inflacije), kao i zbog zanemarivanja uloge zaostajućih dejstava određenih varijabli na inflaciju.

U trećoj glavi drugog dela Jović, integrišući kvalitativnu i kvantitativnu analizu, određuje fundamentalne faktore inflacije u Jugoslaviji. On smatra i dokazuje da su u toku razdoblja od dve decenije (1955 — 1975) postojali homogeni potperiodi u kojima su delovali različiti osnovni uzroci inflacije. Takvih potperioda je bilo tri. U prvom (1955 — 1965) monetarni faktori su bili dominantan uzrok razvoja inflacije, te Jović ovo razdoblje i naziva periodom monetarne inflacije. Drugi period (1965 — 1972) nazvan je razdobljem inflacije troškova, shodno Jovićevom zaključku da je tada inflacija dominantno bila uzrokovana pritiskom troškova. I na kraju, treći period (1972 — 1975) karakteriše mešovito delovanje više faktora inflacije, ali od kojih najznačajniju ulogu imaju monetarna ekspanzija i visoki rast agregatne tražnje.

Određivanje dominantnih uzroka inflacije u pojedinim periodima ne znači da Jović zanemaruje takozvane rezidualne faktore inflacije. Naprotiv, on njima posvećuje punu pažnju, posebno strukturnim disproporcijama i uticajima uvoza na kretanje opšteg nivoa cena u Jugoslaviji. Ali određivanje osnovnih uzroka inflacije je od najbitnijeg značaja, jer kako Jović s pravom ističe, »nakon eliminisanja fundamentalnih uzroka inflacije veoma je olakšano voditi borbu protiv dopunskih faktora nestabilnosti cena. U tome i jeste smisao definisanja i razdvajanja osnovnih od dopunskih izvora inflacije: kao prvi zadatak antiinflatorne politike postavlja se eliminisanje bitnih uzroka inflacije« (str. 256).

Uticaj porasta novčane mase na rast cena u periodu 1955 — 1965. godine Jović utvrđuje na osnovu većeg broja indikatora o relativno bržem rastu monetarnih nego realnih varijabli. Visoka ekspanzija novčane mase delovala je pozitivno na ekspanziju ukupne privredne aktivnosti i rast realnog društvenog proizvoda, ali je istovremeno predstavljala i osnovni uzrok inflacije. Međutim, kada je reč o ekspanziji novčane mase, onda treba imati na umu da su rekordne stope ove ekspanzije dostignute u prvim godinam trećeg perioda, odnosno u 1972. i 1973, iz čega i proizlazi zaključak da je akceleracija inflacije u najnovijem periodu dobrim delom posledica opisanih trendova u kretanju novčane mase.

U periodu 1965 — 1972. godine na ekspanziju inflacije u Jugoslaviji snažno je uticao visoki porast ličnih dohodaka. Brži rast realnih ličnih dohodaka od rasta produktivnosti rada označava porast troškova po jedinici proizvoda, što dalje znači permanentan pritisak na cene.

Što se tiče rezidualnih faktora inflacije, iz Jovićeve analize proizlazi da su strukturni faktori delovali na potenciranje inflatornih tendencija tokom celog perioda od 1955. do 1975. godine, dok se uticaj uvozne inflacije ispoljavao samo povremeno. Ukazujući na elemente antiinflatorne politike, Jović ispravno uočava da eliminisanje strukturnih disproporcija mora da doprinese ne samo eliminaciji strukturne već i uvozne inflacije.

Jović smatra da bi bilo oportuno razmatrati uvođenje indeksacije kao pomoćnog sredstva za zauzdavanje inflacije u nas, posebno u određenim ključnim sektorima. Na žalost, ova Jovićeva shvatanja nisu u dovoljnoj i potrebnoj meri razvijena. Delimično ovo važi i za ona njegova razmatranja u kojima se zalaže za regulisanje sistema raspodele dohotka, za to da samo onaj deo dohotka koji je rezultat istinskog zalaganja radnog kolektiva bude predmet raspodele, a da rezidualni delovi dohotka, koji su rezultat egzogenih faktora, budu kontrolisani od šire društvene zajednice. Po Joviću, »institucionalizacija ovakve raspodele dohotka doprineće usklađivanju stope rasta ličnih dohodaka sa rastom produktivnosti rada, čime će se eliminisati kontinuelni pritisak troškovne inflacije. S druge strane, obezbediće se raspodela prema radu, kao osnovni princip socijalističkog samoupravnog društva, što će delovati na povećanje produktivnosti u privredi i na taj način još jednom doprinositi eliminisanju inflacije. Regulisanje sistema raspodele dohotka treba da doprinese i značajnom povećanju akumulativnosti udružene privrede, čime bi se prekinuo dugogodišnji negativni trend smanjenja stope akumulacije u privredi« (str. 260). Pri tom Jović ukazuje i na to da se projektovana relativno visoka stopa privrednog rasta u Jugoslaviji do 1985. godine može postići samo uz visoku akumulativnost, kao i na to da ostvarivanje projektovane stope privrednog rasta predstavlja osnovni put postepenog eliminisanja dveju najnegativnijih pojava u jugoslovenskoj privredi — nezaposlenosti i inflacije.

Jović se, takođe, zalaže za brižljivo i postepeno obaranje visoke stope monetarnog rasta, za zaokret u monetarnoj strategiji, postizanje ravnotežne stope rasta novčane mase. »Ravnotežnu stopu rasta novčane mase treba locirati negde između realne i nominalne stope rasta društvenog proizvoda. Ovako locirana stopa bila bi dugoročno planirana u skladu sa planiranjem rasta društvenog proizvoda, a na kraće rokove bila bi korigovana u skladu sa kretanjem privredne aktivnosti i cena. Prema našem mišljenju, realna mogućnost ostvarivanja ravnotežne stope monetarnog rasta nalazi se u odlučnom odvajanju monetarne od investicione politike« (str. 260). Šteta je, međutim, što Jović ne elaborira šire ova svoja shvatanja, kao i ona o neophodnosti eliminisanja strukturnih neravnoteža u privredi, o potrebama uravnoteženja platnog bilansa itd. Posebno bi bilo dobrodošlo istraživanje svega onoga što u nas ometa realizaciju celovito koncipirane antiinflacione ekonomske politike. Doduše, u pravu je Jović kada navodi da bi sve ovo što je u vezi sa koncipiranjem generalne antiinflacione politike zahtevalo sasvim posebnu studiju.

U svakom slučaju, duboko smo uvereni u to da je Jović prikazanom knjigom dokazao svoje izvanredno poznavanje problema inflacije. Upravo zato možemo samo poželeti da uskoro čitamo i Jovićevu studiju koja bi mogla nositi naslov *Analiza mogućnosti antiinflacione politike u Jugoslaviji*, a u kojoj bi šire razradio dosta toga što je u *Analizi inflacije u Jugoslaviji*, manje ili više, navedeno samo u obliku teza.

**Ivan STOJANOVIĆ**

## Društveni slojevi i društvena svest

*(Grupa autora, Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd, 1977, strana 510)*

Delo *Društveni slojevi i društvena svest* moramo već unapred označiti kao zanimljivu retkost, ako ne i novost u jugoslovenskoj sociološkoj literaturi — ne samo zato što donosi integralne rezultate obimnog empirijskog istraživanja već prvenstveno zbog toga što je istraživanje posvećeno klasnoj i

slojnoj strukturi jugoslovenskog društva. Tačnije: društva uže Srbije, jer je reč o istraživanju koje je od 1972. do 1974. izvršila grupa saradnika Centra za sociološka istraživanja pri Institutu društvenih nauka i kojim su obuhvaćeni respondenti s područja uže Srbije.

Pošto je definisani predmet istraživanja bio uglavnom *terra incognita* naše empirijske sociologije, istraživači se nisu mogli zadovoljiti već poznatim teorijskim eksplikacijama klasne i slojne strukture jugoslovenskog društva. Zbog toga je pisac opšteteorijskog dela istraživanja još jednom pokrenuo staro pitanje: da li je naše društvo klasno ili slojno podeljeno. Polazeći od »generalnog pojma sloja«, koji uključuje sve istorijske oblike vertikalne društvene diferencijacije stanovništva i u sebi obuhvata sve istorijske tipove klasa, pisac se opredeljuje za »integralnu koncepciju klasne i slojne strukture društva«. Kroz prizmu te koncepcije jugoslovensko samoupravno socijalističko društvo se pokazuje kao društvo u kome »osnova socijalne diferencijacije još sadrži elemente neprevaziđene klasne suprotstavljenosti« i, istovremeno, »karakteristike slojne nejednakosti novog tipa«, prema tome, struktura jugoslovenskog društva je »klasno-slojna«. Osnovne determinante položaja jednog sloja su mesto u društvenoj podeli rada, mesto u raspodeli društvenog bogatstva i odnos prema društveno-političkoj i ekonomskoj moći. Na osnovu tih determinanata, pisac pretpostavlja da u jugoslovenskom društvu postoje ovi slojevi: sloj političkih i privrednih rukovodilaca, srednji socijalistički slojevi (rutinski službenici i stručnjaci), sloj neposrednih proizvođača (koji su u najvećoj meri zadržali klasna obeležja, pa ih stoga možemo nazvati radničkom klasom) i slojevi privatnih sopstvenika (seljaci, poluproleteri i privatne zanatlije).

Centralna pretpostavka istraživanja, koje su autori definisali kao istraživanje interesa, stila života, klasne svesti i vrednosno-ideološke orijentacije društvenih slojeva, bila je, dakle, u tome da se »navedeni glavni slojevi razlikuju međusobno prema interesima, stilu života, klasno-slojnoj svesti i prema vrednosnim orijentacijama, pri čemu sve ove karakteristike proizlaze prvenstveno iz njihovih posebnih društvenih položaja u sistemu samoupravnog socijalizma«.

Potrebne podatke istraživači su prikupili anketnim upitnikom, na koji je odgovorilo hiljadu respondenata (muškaraca — »starešina« porodice). Svaki anketirani je na osnovu određenih kriterijuma razvrstan u neki od definisanih slojeva, pri čemu se pokazalo da »pretpostavljena lestvica društvenih slojeva (ukupno 10), sa kojom se pošlo u istraživanje, uglavnom realno odslikava položaj svakog od njih u strukturi globalnog društva«.

Rezultati prvog dela istraživanja, koji se odnose na interese društvenih slojeva (pri čemu su istraživači interes operacionalno definisali kao zlaganje za određene stvari koje se indirektno tiču »dobara« od značaja za društveni položaj i nivo života ljudi u našem društvu), ukazali su ujedno i na razlike u interesnoj usmerenosti pojedinih slojeva (kod privatnika dominira interes za »svojinu«, kod srednjeg sloja i rukovodilaca za »znanje«, dok manje kvalifikovani deo radničke klase ispoljava interes za »fizički rad«, a kvalifikovaniji za »znanje«) i na homogenizaciju slojnih interesa, naročito kad je u pitanju rad (u širem značenju reči) kao predmet interesa pojedinih slojeva. Približavanje je posebno očigledno u pogledu dugoročnih interesa, gde značajno preovlađuje zalaganje za rad, jednakost i samoupravljanje. Uprkos tendencijama homogenizacije, po mišljenju istraživača se još ispoljavaju kvalitativno različite interesne orijentacije, među kojima su mogućni konflikti — pre svega, između interesa za »svojinu« kod privatnika i interesa drugih slojeva, i između interesa za »fizički rad« kod manje kvalifikovanih radnika i interesa za »znanje« kod službenika, inteligencije i rukovodilaca.

Istraživanje sledećih područja — stila života pojedinih slojeva — potvrdilo je pretpostavku da »svaki društveni sloj ima specifičan životni stil, koji je tesno povezan sa stvarnim uslovima egzistencije toga sloja«. Prema rezultatima istraživanja, za poljoprivrednike je karakterističan tradicionalni stil života, koji u prvom redu određuju potčinjenost potrošnje ciljevima proizvodnje, difuzan i navikama određen način provođenja slobodnog vremena i dominacija primarnih društvenih veza. Međutim, za životni stil radnika je u prvom redu karakterističan sukob potreba, koji proističe iz težnje za »modernim« zadovoljavanjem potreba i istovremene relativne oskudice sredstava. Radnikovo slobodno vreme, čiji su glavni elementi praćenje sportskih događaja, praćenje televizijskog programa i odlazak u kafane, još i sad »više služi... održavanju određene podele rada i njenih najamnih obeležja nego razvoju ličnih potreba i sposobnosti«, a obrazac socijabilnosti među radnicima pokazuje znake pesudotradicionalizma (jake srodničke i susedske veze koje proističu iz potrebe za uzajamnim potpomaganjem). Od ta dva životna stila snažno odudara statusni i ekskluzivni stil života intelektualaca i rukovodilaca; način potrošnje ima prvenstveno simbolično značenje: slobodnom vremenu (potrošnja »viših« kulturnih dobara, aktivna fizička rekreacija i slično) dato je autonomno mesto u načinu života, a obrasci socijabilnosti pokazuju, pre svega, težnju ka socijalnom izolovanju i stvaranju barijera u komuniciranju s pripadnicima drugih slojeva.

U četvrtom delu istraživanja, koji ima naslov »Klasna svest i društvena struktura«, istraživači su pokušali da utvrde i objasne predstave pripadnika slojeva o društvenoj strukturi i njihovu klasnu samoidentifikaciju. Prikupljeni podaci nisu omogućili stvaranje tipologije za svaki sloj posebno, niti su dopuštali identifikaciju i objašnjenje mnogobrojnih faktora, koji, pored objektivnog društvenog položaja, utiču na formiranje predstava o društvu, već su pokazali da približno jednak broj respondenata ima predstave o klasnosti kao (jedino) o slojevitosti društva. Isto tako se iz analize podataka vidi da preovlađuju trihotomne predstave društvene klasnosti, odnosno slojevitosti, a za njima dolaze dihotomne, pri čemu pripadnici »nižih slojeva« češće vide svoje društvo kao klasno i dihotomno podeljeno. Preovlađivanje trihotomnih predstava o društvenoj strukturi ukazuje, po mišljenju istraživača, na postepeno preobražavanje »ranije klasne strukture društva u strukturu novog tipa«.

Slično kao predstave o društvenoj strukturi, i klasne, odnosno slojne samoidentifikacije respondenata prilično su difuzne. Glavni zaključak tog dela istraživanja je da se definisani društveni slojevi značajno razlikuju po obimu i intenzivnosti ideoloških orijentacija (kao što su tradicionalizam — modernizam, individualizam — kolektivizam, egalitarizam — neegalitarizam itd.) i da se kod pojedinih slojeva te orijentacije povezuju u specifične ideološke profile i sisteme. Tako je analiza podataka o ideološkim orijentacijama otkrila i odredila tri dominantna ideološka profila: modificirani tradicionalni ideološki profil kod sloja seljaka, liberalistički profil s tradicionalističkim i samoupravnim primesama kod sloja privatnih zanatlija i samoupravni ideološki sistem kod sloja neposrednih proizvođača, srednjeg sloja i sloja rukovodilaca. Razume se, analiza je mogla samo hipotetički ukazati na niz faktora koji utiču na oblikovanje ideoloških orijentacija.

U zaključnom delu istraživanja, pored najopštije konstatacije koja potvrđuje validnost osnovne teorijske hipoteze istraživanja, naime da je »društveni položaj, shvaćen kao specifična klasno-slojna sinteza profesionalne podele rada, materijalnog standarda i društvene moći, osnovni i odlučujući činilac slojne diferencijacije ljudi u našem društvu«, posebno su zanimljivi zaključci o tome da su

»socijalne razlike i nejednakosti« u našem društvu još očigledne, ali da gube klasni karakter i da je »prihvatanje postojećeg društvenog sistema i njegove samoupravno-socijalističke ideologije utoliko veće ukoliko je, po pravilu, viši društveni položaj onih koji ga prihvataju«. Rezultati istraživanja, po mišljenju autora, dopuštaju i zaključak da je jugoslovensko društvo još klasno ukoliko deo stanovništva još radi u privatnom sektoru i ukoliko i u društvenom sektoru postoje elementi najamnih odnosa, ali da istovremeno gubi elemente klasnosti, jer u njemu ne postoje kategorije koje bi svoju materijalnu egzistenciju zasnivale na eksploataciji, a uz to su očigledne i tendencije smanjivanja socijalnih distanci i približavanja ideološko-vrednosnih orijentacija glavnih društvenih grupacija.

Baš zato što smo prikazano (razume se, vrlo sumarno i ponekad parcijalno) delo na početku označili kao novost, čini nam se da je neophodno da stavimo i nekoliko primedaba koje se odnose na koncepciju i rezultate istraživanja.

Najveću pažnju pobuđuje polazno teorijsko opredeljenje strukture jugoslovenskog društva kao klasno-slojno. Jer, pre nego što bismo u celini prihvatili takvu definiciju, morali bismo se nesumnjivo upitati da li (i kako) možemo neku društvenu strukturu objasniti kao klasnu ili slojnu, odnosno kao klasnu i slojnu; ukratko, morali bismo se pozabaviti odnosom između pojmovnih polja koja označavaju termini klasa i sloj. Istovremeno, trebalo bi takođe izvesti na čistinu da li su definisane determinante »društvenog položaja, koji je klasno-slojno heterogen« (u prvom redu determinante materijalni položaj i društveno-politička moć), samonikle ili izvedene prirode, što bi svakako doprinelo jasnoći polaznih stavova. Zbog navedenih pitanja i objektivnih ograničenja koja su proizlazila iz same prirode istraživanja (analiza subjektivnih stavova), zaključak da je istraživanje potvrdilo pretpotsavku o klasno-slojnoj strukturi jugoslovenskog društva može da bude samo parcijalan, odnosno da važi samo ukoliko se odnosi na područje društvene svesti kako ju je istraživanje zahvatilo. Istina, treba naglasiti da su istraživači bili svesni — više nego što kaže sama formulacija navedenog zaključka — objektivnih ograničenosti istraživanja subjektivnih stavova i da su pokušali da ih do izvesne mere neutrališu navođenjem komparativnih podataka i traženjem veza među pojedinim područjima istraživanja.

Uprkos ovim primedbama, koje, naravno, nisu neopozive, vrednost dela *Društveni slojevi i društvena svest* je nesumnjiva, jer na jednoj strani, donosi niz novih saznanja o našem društvu (da su ta saznanja zanimljiva i za »širu javnost« jasno dokazuje pažnja koju je ono pobudilo i u slovenačkoj štampi), a, na drugoj, implicitno određuje nove zadatke na značajnom području sociološkog istraživanja.

**Ivan BERNIK**

## Paul Mattick: Kritički eseji

*(Izdavački centar, »Komunist«, Beograd, 1978, strana 324)*

U okviru ciklusa »Marksizam i savremenost« Izdavačkog centra »Komunist«, nedavno su se pojavili prvi put kod nas prevedeni knjiga Paul Mattickovi »Kritički eseji«, sa predgovorom dr Vere Pilić, redovnog profesora Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

Knjiga predstavlja sintezu njegovih radova čija je selekcija izvršena uz piščevu saglasnost i pomoć. Tri su osnovna pitanja koja su obuhvaćena u ovoj knjizi, i to: kritika neomarksista; marksizam i građanska nauka i krize i teorije o krizama.

U prvom delu »Kritika neomarksista« obrađena su pitanja:

teorija vrednosti i akumulacija kapitala (1959) sa dodatkom (1973); marksizam i monopolni kapital (1967) i »Klasni kapitalizam« Ernesta Mandela (1973).

U delu kritika neomarksista Mattick iznosi svoje viđenje teorija vrednosti i akumulacije kapitala i podržava mišljenje Rose Luxsemburg da je krajnje nerealno propadanje kapitalizma vezivati za opadajuću profitnu stopu, odnosno, prema rečima Rose Luxsemburg, »propadanje kapitalizma usled opadajuće profitne stope bi trajalo veoma dugo, možda isto toliko koliko i hlađenje Sunca«. Mattick takođe razmatra značaj ograničavajućih faktora u vrednosnom modelu akumulacije. Analizirajući opadajuću profitnu stopu i uzroke sa suprotnim dejstvom, Mattick se zadržava na kritici Gillmanove reformulacije Marxovog »zakona opadajuće profitne stope«. Samo uzroci sa suprotnim dejstvom su stvarni fenomeni koji svojim postojanjem otkrivaju neprimetnu tendenciju padanja profitne stope.

Razmatrajući akumulaciju, krize i depresije, autor nalazi da je kapitalizam u krizi, ne zbog obilja viška vrednosti, već stoga što ne može postići višak vrednosti bez reorganizacije svetske strukture kapitala, a ekonomske depresije su »uravnotežavajuće« snage proizvodnje kapitala čije funkcije danas preuzimaju ratovi i pripreme za rat. Rešenje društveno-ekonomskih problema današnjice je u dovršavanju deprivatizacije kapitala kao jedinog nužnog medijuma za pretvaranje postojećeg proizvodnog procesa, u kojem je isključiv određujući faktor akumulacije kapitala, u jedan drugi, u kojem bi ovu funkciju preuzele potrošačke potrebe društva. Joseph M. Gillman smatra da zakon tendencijskog pada profitne stope, koji je formulisao Marx, nije nikada, bilo empirički ili istorijski, temeljno proveren. Zato Gillman ističe da je Mattick protiv provere apstraktnih zakona u praksi, dok mu Mattick na to odgovara: »Postojeći statistički podaci se ne odnose na Marxove kategorije, nego na izrazito nepouzdana izračunavanja koja su, u principu, rezultat nepreglednih tržišnih procesa«.

U delu »Marksizam i monopolni kapital« Mattick polazi od knjige Paula A. Barana i Paula M. Sweezyja, *Monopolni kapitalizam*, u kojoj se oni usredsređuju na monopolni kapital. Ovi autori pripisuju Marxu da je zanemario monopole, odnosno administrirane, umesto konkuretnih cena. Baran i Sweezy smatraju potrebnim da zamene »zakon opadajuće profitne stope zakonom rastućeg viška«, a višak vrednosti — viškom. Mattick postavlja pitanje: »Da li je problem kapitalizma proizvodnja ili realizacija? Odgovor je da aktuelna dilema kapitalizma nije proizvodnja »viška«, već njegova »realizacija«, a nedostajanje efektivne tražnje u odnosu na moguću proizvodnju dovodi do neiskorišćenih resursa. Marxov model akumulacije kapitala je više zatvoren i homogen sistem, a savremeni model za Barana i Sweezyja su SAD. Ali može se desiti da u jednoj zemlji postoji preobilje kapitala; međutim, za svet kao celinu, ne postavlja se problem »viška«, već »oskudice«. Ako kapitalizam posmatramo kao celinu, kao sistem svetskog tržišta, »višak« iščezava, a umesto njega pojavljuje se ogromna oskudica u višku vrednosti. Mattick ispravno tvrdi povodom »državnih nabavki«: »dokle god ne bude ceo kapital nacionalizovan i upotrebljen za druge svrhe osim privatnokapitalističkih, državne intervencije su nužno ograničene potrebom obezbeđivanja rentabilnosti dominirajućem privatnom kapitalu.« Kad se te granice dosegnu, one više neće delovati protiv krize kapitalizma.

Mattick nije mogao ni mimoići Ernesta Mandela i njegovo poznato delo *Kasni kapitalizam*, koje i po mišljenju samog Mandela ni na koji način ne prevazilazi analitičke rezultate Marxovog *Kapitala* i Lenjinovog *Imperijalizma kao najvišeg stadijuma kapitalizma*. Mandel se vešto upustio u oponiranje najpre Rosi Luxemburg, a zatim Henryku Grossmanu, Nikolaju Buharinu i Rudolfu Hilferdingu,

koji su, po njegovom mišljenju, svoje teorije akumulacije isključivo zasnivali na Marxovim shemama reprodukcije datima u drugom tomu *Kapitala,* »čime je njihov rad bio osuđen na promašaj«. Mattick se slaže sa Mandelom da kapital eksploatiše svet a da, ipak, nema budućnosti, ali ne prihvata Mandelovu postavku da naoružanje treba izdvojiti kao posebnu društvenu oblast, odnosno treći odeljak društvene reprodukcije jer industrija naoružanja, kao i ostali državni izdaci što se ne pokrivaju državnom proizvodnjom, ulaze, društveno posmatrano, isključivo u sferu potrošnje a ne akumulacije.

U delu »Marksizam i građanska nauka« Mattick počinje sa »razmišljanjima o input-output ekonomici« čiji je tvorac Wassily Leontief. On, za razliku od kejnzijanske revolucije koja spas kapitalističkog sistema vidi u intervencijama države, ističe da input-output analiza »prazne rubrike ekonomske teorije popunjava odgovarajućim empirijskim sadržajem.« Mišljenja pisca ovih redova je da se te rubrike ne mogu popuniti pošto su one ne samo prazne već nemaju ni dna. Po Matticku, input-autput analiza kao sredstvo predviđanja nije u stanju da učini tržišne događaje predvidivim, čak ni u uslovima postojanja državne kontrole. Dalje, Mattick opširno analizira knjigu Gunnara Myrdala, *The Twentieth Centry Fund,* 1968, pod naslovom *Dilema Gunnara Myrdala,* i Samuelsonovu »transformaciju« marksizma u buržoasku ekonomiju.

Treći deo nosi naslov »Krize i teorije o krizama«. U njemu je dato detaljno obrazloženje mišljenja buržoaske ekonomije o krizama, ali se Mattick posebno zadržao na Marxovoj teoriji kriza, kojoj je posvetio oko 30 stranica. Na kraju izbora Mattickovih članaka dat je *Sjaj i beda mešovite privrede,* u kojem autor iznosi aktuelne probleme, naročito inflaciju kao svetski fenomen. Pojava inflacije ukazuje ne samo na međusobnu zavisnost i dostignuti nivo isprepletenosti svetske privrede već i na sve oštriju konkurenciju, koja takođe mora biti vođena sredstvima monetarne politike.

Na kraju knjige dat je spisak najznačajnijih Mattickovih radova u izboru dr Vere Pilić. Pojava ove studije predstavlja značajan doprinos našoj stručnoj i naučnoj literaturi što se bavi savremenim marksističkim strujanjima. Dobar vodič kako verziranom čitaocu tako i onom koji tek želi da upozna ovu kompleksnu problematiku, i heterogene stavove u okviru nje, predstavlja temeljiti i opširni predgovor profesora Vere Pilić.

**Obrad ĐURĐEVIĆ**

# Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE



11

1978

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

*Proleteri svih zemalja, ujedinite se!*

# Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

## Sadržaj

Godina XXI 1978 Broj 11

# Содержание



# Contents

Andrej Marinc

# Primena novog sistema društvenog planiranja

Naša zajednica se nalazi pred značajnim i sveobuhvatnim zadatkom. U toku su pripreme i izrada novih srednjoročnih planova za razdoblje 1981—1985. godine. Bitna karakteristika ovog posla je ta što se novi planovi pripremaju prema odredbama novog sistemskog Zakona o društvenom planiranju.

Razvojna politika naše samoupravne socijalističke zajednice i za naredni period mora biti tako koncipirana da obezbedi dovoljno elastičnu poziciju u okvirima svetskih privrednih i društvenih kretanja, koristeći sve naše političke, privredne i druge komparativne prednosti i mogućnosti. Moramo, naime, uvažavati to da savremeni svet doživljava značajne društvene, političke, ekonomske i socijalne promene. Razvoj nauke, tehnike i tehnologije uvodi nas u novu, nuklearnu eru. Izloženi smo novim iskušenjima vezanim za sudbinu mira i realnim opasnostima da se razvoj, ukoliko se ne reše neka fundamentalna pitanja zaštite čovekove sredine, pretvori u kočnicu napretka.

Nova tehnološka i tehnička dostignuća i epohalna otkrića savremene nauke povećala su međuzavisnost sveta, pre svega u po-

gledu njegovog budućeg razvoja. Nasuprot tome, jaz između razvijenih i nerazvijenih se povećava. Razaraju se stari centri ekonomske i političke dominacije, nastaju novi odnosi u kojima se probija progresivno, ali se javljaju i novi oblici dominacije, monopolizma i neokolonijalizma. Nesvrstanost i borba za novi svetski ekonomski poredak su gotovo najsvetlije tačke savremenih međunarodnih zbivanja, sa kojima možemo računati kao sa komponentama projektovanja i planiranja daljeg vlastitog razvoja.

Jugoslavija doživljava krupne unutrašnje promene. Ne potcenjujući razvoj ekonomskih potencijala, naša je snaga i u kreiranju istorijski značajnih specifičnosti socijalističkog samoupravnog društva. Na temelju vlastitih unutrašnjih iskustava, rukovodeći se savremenom marksističkom analizom stvarnosti, stvorili smo osnove nove etape u razvoju socijalističkog samoupravljanja. Bitkom za istorijsku zajednicu slobodnih proizvođača, koju karakteriše odsustvo najamnih odnosa i klasne podeljenosti društva, dobijamo prve konkretne elemente, a pre svega osnovu za njeno ostvarivanje.

Planiranje razvoja na temelju socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa jedna je od najsloženijih aktivnosti subjektivnih snaga našeg društva. Možda se upravo u planiranju, na sintetizovan način, ispoljavaju sva sadašnja nastojanja u pravcu dalje izgradnje socijalističkog samoupravnog društvenog sistema. Planiranje na novim osnovama je zato i veliki izazov i veliko iskušenje za sve neposredne kreativne socijalističke snage, proba praktičnog odmeravanja spremnosti da se suština novog Ustava, a i značajan deo stavova Jedanaestog kongresa SKJ oživotvore.

Da bi se bolje sagledala složenost i sveobuhvatnost razvojnih planova, da bismo tome prilagodili intenzitet i sadržaj celokupnih priprema, treba upozoriti na još neke karakteristike narednog planskog razdoblja. Svakako, to će biti period još veće razvijenosti naše zajednice, sa mnogim novim zahtevima i kvalitetima koji pretpostavljaju kompleksno planiranje, radi obezbeđenja sklada između ekonomskog, socijalnog i prostornog razvoja. Razvoj proizvodnih snaga zahteva usvajanje i primenu sve složenijih tehničko-tehnoloških, organizacionih i drugih normi; determinirajući faktor efikasnosti privrede sve više postaje vlastito znanje i kreativnost. Zato intenzivno osvajanje savremene proizvodnje, dosad pretežno zasnovano na tuđoj tehnici i tehnologiji, uz prateću uvoznu zavisnost, u narednom periodu treba mnogo više da se oslanja na vlastite snage. Pozitivan element u budućem planiranju je i to što se na prelazu u novo petogodište očekuju dosta značajni, iako nepotpuni rezultati u razrešavanju strukturnih problema, odnosno u prevazilaženju zaostajanja, kad je reč o sirovinama, energiji, hrani i nekim sektorima saobraćaja, i to u svim republikama i autonomnim pokrajinama. Ipak, u ovoj oblasti učinjeni su tek prvi koraci, pa će intenzitet i pravci daljeg

razvoja, investicije infrastrukturnog karaktera, energija i hrana i dalje zahtevati zajedničko sagledavanje i rešavanje.

Relativno dinamičan razvoj proizvodnih kapaciteta doprineo je osvajanju proizvodnje u takvom obimu da u mnogim sektorima značajno prevazilazi domaću tražnju. To omogućuje bolji izbor roba po asortimanu i kvalitetu, stvara sve jaču konkurenciju, pa i diferencijaciju između proizvođača, ali zahteva i pažljivo odmeravanje daljeg povećanja ili usvajanja nove produkcije. U mnogim slučajevima izlaz je u jačoj orijentaciji na izvoznu privredu i racionalnu supstituciju uvoza. No to je tek deo strategije razvoja ekonomskih odnosa sa inostranstvom, koja je više nego ikada ranije prevashodno razvojno pitanje našeg društva. Unutar toga izvoz postaje osnovna kategorija mogućnosti i dinamike našeg sveukupnog razvoja, a kooperacija, podela rada, optimalnost kapaciteta — osnova naše spoljne saradnje. U vezi s tim, konkretni i po zemljama i regionima razrađeni i dogovoreni programi ekonomske saradnje treba da postanu značajna osnova na kojoj će se temeljiti planovi. Povezano s tim, neophodno je obezbediti što potpunije korišćenje naših stvarnih komparativnih prednosti, bilo da su u pitanju prirodni resursi, naš geografski i politički položaj, ili specifična dostignuća, odnosno uspešnija vlastita kreacija na nekim područjima. Naročito u nekim sektorima postoje mogućnosti bržeg razvoja radno intenzivnijih delatnosti. Demografske studije ukazuju, naime, na neophodnost još intenzivnijeg zapošljavanja, a to znači prilagođavanje privredne strukture i tom zahtevu.

Mnoge promene treba očekivati (a i delovati u tom pravcu) na području životnog standarda. Ekonomske veze, a i geografska blizina industrijski najrazvijenijih zemalja vrše snažan uticaj na brže osvajanje novih struktura i normi, kako proizvodnje tako i životnog standarda. Pri tom je sve aktuelnije pitanje: kako izbeći neke neracionalnosti i besmislenosti potrošačkih društava. To zahteva osmišljavanje novih, vlastitih specifičnih puteva, kao i sprečavanje devijacija ljudske i socijalističke svesti u razvoju standarda, do kojih inače može doći kopiranjem ili prenošenjem tuđih iskustava i normi života ili potrošnje u naše društvo i društveno-ekonomski sistem.

## I

Tekući srednjoročni planovi razvoja za period 1976—1980. nisu mogli biti zasnovani na doslednoj primeni Zakona o sistemu samoupravnog i društvenog planiranja. To je i normalno s obzirom na ograničeno vreme i stepen društvene organizovanosti i svesti. Međutim, novi srednjoročni samoupravni i društveni planovi moraju čvrsto počivati na osnovama sistemskog zakona o planiranju. Razloge za takvo opredeljenje ne treba tražiti samo u prav-

noj i ustavnoj obavezi već prvenstveno u činjenici što dalji razvoj i napredak samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa ne dozvoljava planiranje opterećeno starim odnosima. I stoga se postavlja pitanje: šta uraditi za punu primenu sistema planiranja.

Bez pretenzije da ulazim u sva pitanja, ukazao bih na nekoliko najbitnijih aspekata izrade budućih planova.

Prva pretpostavka uspeha je *da se radnici kreativno, angažovano i odgovorno uključuju u ceo proces priprema i donošenja samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora o osnovama planova i samih planova.* To je, naime, njihovo osnovno ustavno pravo, a istovremeno i obaveza. Ne treba, naime, potcenjivati opasnost tehnokratskog pristupa ovom poslu, bez obzira na mogući kvalitet stručne zasnovanosti planova. Zato bi političke organizacije, uz koordinativnu funkciju Socijalističkog saveza, kao fronta svesnih socijalističkih snaga, trebalo da razrade sopstveni program aktivnosti, osmišljavajući i nove pristupe, kako bi se udruženi rad uključio u proces građenja ne samo svojih, neposrednih planova već i u formulisanje svih onih zadataka, planova i sporazuma koji nastaju u dohodovnoj međuzavisnosti, a koji dolaze do izražaja i u društvenim planovima društveno-političkih zajednica. Zadatak, uostalom, nije samo da dođemo do dobrih planova za novo petogodište već da proces priprema iskoristimo za izgrađivanje »kulture planiranja« kao aksioma samoupravljanja, kao instrumenta radnika za ovladavanje celokupnim procesom reprodukcije; na kraju krajeva, kao bitne osnove savremene organizacije bilo koje aktivnosti.

*Jedan od važnih zadataka je ostvarivanje principa sveobuhvatnosti, to jest uključivanje svih nosilaca, odnosno učesnika planiranja i ostvarivanje principa istovremenosti i kontinuiranosti planiranja,* kao bitnih elemenata i uslova primene sistema planiranja. Svi ti principi su objektivno međusobno zavisni, a omogućuju učesnicima razmenu potrebnih informacija i podataka, ideja i predloga bitnih za sporazume, dogovore i planove. Činjenica da je s pripremom tekućeg srednjoročnog plana veliki broj nosilaca prava i odgovornosti kasnio, odnosno nije pristupio izradi planova i samoupravnih sporazuma, imala je za posledicu izostajanje neophodnog usklađivanja interesa.

Ako imamo na umu da plan u uslovima socijalističkog samoupravljanja nije isključivo plan ekonomskog razvoja, ili samo program investicija, već i sredstvo ovladavanja reprodukcijom i regulisanja dohodovnih odnosa, to jest stvaranja i raspodele sredstava za razvoj, za zajedničku potrošnju i lične dohotke i udruživanje rada i sredstava, onda je planiranje u svim ćelijama društva bitna pretpostavka i zakonitost razvoja. Da bi ovladali društvenom reprodukcijom, radnici u udruženom radu stupaju u direktne materijalne obaveze i odnose, bilo u okviru privredne saradnje ili slobodne razmene rada, što samo po sebi zahteva njihovo uključivanje u celokupan proces planiranja. Bazično mesto

formiranja dohotka i primarne akumulacije je osnovna organizacija udruženog rada; iz nje potiče i ceo proces cirkulacije i centralizacije sredstava za izvršavanje zadataka od zajedničkog interesa, pa je zato logično insistiranje na planiranju u svim osnovnim ćelijama, to jest u osnovnim organizacijama udruženog rada, mesnim zajednicama, samoupravnim interesnim zajednicama i opštinama, kao temelja planiranja »odozdo«. Tek ako je realizovan ovakav put i način donošenja planova u društvenoj i proizvodnoj bazi, može se računati i s realnim planiranjem na višim stepenicama, u republikama, pokrajinama i federaciji.

*Jedan od sledećih kvaliteta novog sistema planiranja je planiranje dohotka i dohodovnih odnosa,* kako u okviru osnovne organizacije udruženog rada tako i u svim njenim privrednim i drugim odnosima. Do sada su se nosioci planiranja uglavnom zadovoljavali utvrđivanjem materijalnog razvoja u svojoj osnovnoj, radnoj i složenoj organizaciji, a manje u okviru granskih i sličnih grupacija. Mnoge prirodne sprege u poslovnoj saradnji isuviše su zavisile od dogovora povodom pojedinačnih poslova, a nisu bile zasnovane na dugoročnoj saradnji i dogovornim dohodovnim odnosima, na temelju zajednički utvrđenih kriterijuma za sticanje i raspodelu dohotka. Svi subjekti planiranja trebalo bi zato da učine bitan zaokret u pravcu planiranja celine dohodovnih odnosa, polazeći od pretpostavke da se nosioci planiranja povezuju na svim nivoima udruženog rada i društveno-političkih zajednica u što prirodnije sisteme učesnika u reprodukciji. To bi morala biti kontinuirana aktivnost, a jačanje i unapređivanje dohodovnih odnosa imalo bi za rezultat i efikasnije pripremanje srednjoročnih planova. Visok stepen razvijenosti dohodovnih odnosa značio bi i manje oslanjanje na državnu intervenciju, manju kreditnu zavisnost od banaka i druge pozitivne promene u smislu doslednijeg ostvarivanja principa socijalističkog samoupravljanja.

Izvesni rezultati u *razvoju sistema sporazumevanja i dogovaranja o osnovama planova,* po širini povezivanja subjekata planiranja i po sadržaju, još nisu u skladu sa suštinom novog sistema planiranja. Prema osnovama sistema društvenog planiranja samoupravni sporazumi i društveni dogovori o osnovama planova su temeljni obavezni pravni i organizacioni instituti tog sistema, bitan instrument samoupravne dohodovne povezanosti, jedna od osnova samoupravnog društvenog planiranja kojom se usaglašavaju i usklađuju stavovi i utvrđuju zajednički interesi i ciljevi razvoja. Kada se sve to ima na umu, onda je prirodan i jedino ispravan put da sporazumi i dogovori na svim nivoima treba da prethode planovima kao njihova bitna osnova. Zato na ovoj aktivnosti, po sadržaju i dinamici, treba da se zasnivaju pripreme i da ona bude misao vodilja subjektivnih faktora.

U funkciji ostvarivanja dohodovnih odnosa, o kojima odlučuju radni ljudi u osnovnim i drugim organizacijama udruženog

rada, treba da budu i *uslovi privređivanja i obaveze* koji su, prema Ustavu, u nadležnosti organa društveno-političkih zajednica. Isto važi i za neke druge uslove i pretpostavke van ovih nadležnosti, koji se utvrđuju u okviru specifičnih asocijacija udruženog rada, i to na kreditno-monetarnom i bankarskom, deviznom, spoljnotrgovinskom i nekim drugim područjima. Moraju se izgraditi kriterijumi i instrumenti za brži razvoj privredno nedovoljno razvijenih republika i Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo. Pravovremeno utvrđivanje svih ovih osnova neophodno je da bi se u toku priprema novog srednjoročnog plana unelo što više jasnoće u projekcije sticanja i raspodele dohotka, u odnose razmene rada i u sve dohodovne odnose.

U dosadašnjoj praksi, s obzirom na nedograđenost sistema planiranja, bilo je pojava *kašnjenja u utvrđivanju uslova privređivanja, nekompleksnosti, izostajanja mera, jednostranosti, neusklađenosti* sa razvojnom politikom i neusklađenosti između društveno-političkih zajednica. Istina, osnovna rešenja su data za mnoga bitna sistemska područja, ali treba ubrzati njihovo kompletiranje i usavršavanje, a u sklopu priprema planova organizovati rad na valorizaciji postojećih sistema i mera ekonomske politike i njihovom daljem izgrađivanju.

*Proučavanje razvojnih mogućnosti, kao prvi predstojeći zadatak*, treba da, na osnovu celokupnog stručnog znanja i praktičnih iskustava u zemlji i van nje, obezbedi, na pojedinim privrednim, vanprivrednim, sistemskim i drugim područjima, odnosno u delatnostima, što bolji uvid u moguće pravce razvoja. Na ovom poslu morao bi se angažovati najbolji stručni kreativni kadar. Ova pripremna faza zahteva slobodniji pristup istraživanju mogućih pravaca i varijanti razvoja, a na kraju treba ponuditi realne, konkretne predloge.

Pri analizi razvojnih mogućnosti pojedinih područja prirodno bi bilo obuhvatiti *što više pripreme srednjoročnih i dugoročnih planova*. To bi omogućavalo da se razvoj u petogodištu bolje sagleda i sa aspekta dugoročnijih mogućnosti i perspektive razvoja. Pri tom će, razumljivo, kasniji periodi biti razrađeni više orijentaciono, samo u osnovnim elementima. Mnoge organizacije i veće privredne asocijacije već imaju razrađene razvojne projekcije, što će svakako olakšati da se za naredno petogodište utvrde realni zadaci organizacija udruženog rada, grana i oblasti privređivanja, društveno-političkih zajednica i zajedničke razvojne politike.

## II

Realno je očekivati da će *donošenje smernica za pripremanje srednjoročnog plana* uslediti nakon javne rasprave o rezultatima tekućeg plana i mogućnostima budućeg razvoja. Tim više što je obavezno da se smernice donose godinu dana pre isteka srednjo-

ročnog plana. Na taj način i ova faza predstavlja bitan deo sadržaja celokupnog procesa formiranja razvojne politike uz aktivno učešće udruženog rada, građana i delegacija u društveno-političkim i interesnim zajednicama.

Smernice bi mogle sadržati, u što sažetijem obliku: (a) ključne probleme i strateške ciljeve razvoja; (b) bitne elemente za zaključivanje samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora o osnovama planova za područja od zajedničkog interesa, i (c) okvire mera ekonomske politike. U ovoj fazi rada najpre bi se uskladili bitni zajednički interesi osnovnih nosilaca planiranja i zajednički interesi u okviru složenih organizacija, asocijacija i društveno-političkih zajednica. Ukoliko bi nosioci planiranja donosili smernice pre analitičkog sagledavanja mogućnosti razvoja, one bi nužno bile unekoliko uže. Na osnovu sadašnjih saznanja i iskustava formulisale bi se smernice koje bi sadržale, pre svega, opšta uputstva nosiocima planiranja u proceni uslova u kojima će pripremati i realizovati planove, opredeljenja za strateške ciljeve razvoja, idejno-političke polazne osnove planiranja, saznanja o kontinuitetu izgradnje objekata obuhvaćenih sadašnjim planovima. Možda je takvo opredeljenje realnije, jer saznanja do kojih će se doći prilikom donošenja smernica u Skupštini SFRJ biće još ograničena, pošto se s analizama i naučnim istraživanjima za sledeće duže etape nije daleko odmaklo. Zato je, s obzirom na realnu situaciju, možda bolje doneti smernice u dve faze, dopunjavati ih na osnovu novih saznanja.

U procesu pripreme planova postavljaju se i pitanja: u kojoj je meri društveni plan razvoja Jugoslavije sinteza republičkih i pokrajinskih planova i da li ga treba utemeljiti na jednom ili više dogovora o osnovama plana, odnosno u kojoj meri na specifičnim samoupravnim sporazumima i planovima, pri čemu je reč o više ili manje neposrednom ili posrednom (preko planova i dogovora republika i pokrajina) zasnivanju pojedinih elemenata plana Jugoslavije?

Nema dilema u pogledu elemenata društvenog dogovora o osnovama plana federacije i sadržaja samog plana federacije kada su u pitanju njene funkcije, na osnovu njenih Ustavom utvrđenih nadležnosti. To su, pre svega, funkcije obezbeđivanja jedinstvenih uslova za ostvarivanje i razvijanje socijalističkog samoupravljanja, usklađivanja i usmeravanja tokova društvene reprodukcije na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu i funkcije usklađivanja drugih zajedničkih interesa i ciljeva. U nadležnosti federacije je: zajednička kreditno-monetarna politika, uključujući zajedničku politiku zaduživanja i kreditiranja u inostranstvu, zajedničku politiku novčanih, deviznih i robnih rezervi, emisionu i valutnu politiku cena i, posebno, politiku cena za pojedine proizvode i usluge od interesa za celu zemlju, politiku spoljnotrgovinskih odnosa, politiku platnog i deviznog bilansa i deviznog poslovanja, carinsku politiku, politiku bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih

republika i Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo, razvoj Jugoslovenske narodne armije i drugi zajednički interesi u oblasti narodne odbrane i bezbednosti zemlje.

Međutim, plan Jugoslavije ne sadrži samo obaveze za čije su realizovanje ovlašćeni organi federacije i dogovorne obaveze učesnika, već, adekvatno našem sistemu, utvrđivanje zajedničkih ciljeva i interesa i njihovu neophodnu interpretaciju i zajedničke norme ponašanja i obaveze donošenja mera ekonomske politike. Sve to treba da obezbedi neprekidnu reprodukciju i unapređivanje socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, Ustavom utvrđenih međunacionalnih odnosa, stabilnost privrede, jedinstvo jugoslovenskog tržišta, jedinstvo sistema i sprečavanje stihije na bilo kom ekonomskom području.

Iz toga proizlazi da federacija ima, u saradnji i uz saglasnost sa republikama i autonomnim pokrajinama, značajne nadležnosti u pogledu utvrđivanja ekonomske politike. A razvojna politika je u ustavnoj nadležnosti republika i pokrajina. Iz takvih opredeljenja proističe neophodnost usklađivanja razvojne politike republika i pokrajina sa zajedničkom ekonomskom politikom. Pored toga, zajedničkim planiranjem u federaciji svakako će se ispoljavati jak uticaj na funkcionisanje celokupnog sistema društvenog planiranja. »Plan federacije je krajnji rezultat uzajamnog povezivanja i usklađivanja svih planova, a istovremeno i inicijator daljeg razvoja i oslonac za sve nosioce planiranja« (E. Kardelj).

Dogovor o osnovama plana Jugoslavije u suštini izražava zajedničke interese učesnika i trebalo bi da sadrži (1) bitne karakteristike ekonomske i razvojne politike; (2) društveno-ekonomske, socijalne i druge ciljeve; (3) uzajamne obaveze učesnika neophodne za ostvarivanje ciljeva plana; (4) utvrđivanje odgovornih nosilaca ostvarivanja plana i njihovih obaveza, kao i mera u okviru njihovih nadležnosti, to jest obaveze organa federacije, republika i autonomnih pokrajina, kao i zajednica udruženog rada koje u tom dogovoru učestvuju.

Uspešno dogovaranje o osnovama plana Jugoslavije zavisi od efikasnosti *sporazumevanja i dogovaranja* subjekata prava i odgovornosti u republikama i autonomnim pokrajinama. Zbog toga, dogovor na nivou federacije mora proizlaziti iz već postignutih dogovora u republikama i autonomnim pokrajinama, iza kojih će stajati ceo sistem konkretnih samoupravnih sporazuma i dogovora. Jedino tako možemo računati s tim da će dogovor o osnovama plana federacije biti zasnovan na samoupravno potpisanim i dogovorenim sporazumima iza kojih stoje konkretne poslovne zajednice, plansko-poslovne zajednice, konzorcijumi banaka ili drugi poslovni konzorcijumi. To svakako podrazumeva samo one aranžmane koji prevazilaze okvire jedne republike i koji su tretirani kao deo delatnosti (poslovi i objekti) od zajedničkog interesa.

U procesu donošenja i pripreme tih dogovora moramo pokušati da izbegnemo sklapanje granskih dogovora, što je do sada činjeno. Mnogo je korisnije da se realizuju kompleksniji oblici dogovaranja nosilaca određenih programa koji bi zahvatali šire reprodukcione celine, između kojih postoji vertikalna i horizontalna dohodovna međuzavisnost.

Cilj društvenog dogovora o osnovama plana federacije je i u tome da se pravovremeno postigne saglasnost o svim bitnim elementima dogovora ili više dogovora o osnovama plana, što će olakšati pripremu konačnog predloga. Analize o razvojnim mogućnostima treba da ukažu koja su to pitanja od zajedničkog interesa, a i sama praksa će uticati na opredeljenje: da li jedan celovit dogovor ili više uzajamno povezanih dogovora.

Ima i mnogih drugih problema koje treba bolje rešiti da bi proces pripreme i usvajanja planova tekao u skladu s odredbama zakona i osnovnim ustavnim načelima. Jedno od bitnih pitanja je *ostvarivanje funkcije banaka* koju one, s obzirom na svoj značaj, imaju u procesu pripreme, usklađivanja i kasnije realizacije dogovorenog razvoja. Počev od internih banaka, osnovnih banaka, udruženja banaka i njihovih konzorcijuma, neophodno je obezbediti njihovo puno uključivanje i stalnu inicijativu radi ostvarivanja dogovorenih pravaca razvoja, udruživanja rada i sredstava, odnosno njegovog stimulisanja, povezivanja, pripremanja i razmatranja investicionih projekata sa procesom pripremanja planova, radi realnog planiranja sredstava i slično. Društveni organi banaka moraju zato postati aktivan i kreativni faktor planiranja i realizacije dogovorene razvojne politike.

Određene slabosti, kao što su nestručnost i nepripremljenost planskih kadrova i službi, slabo organizovano istraživanje tržišta i slično, ispoljile su se već u toku priprema tekućih srednjoročnih planova. U nekim organizacijama planovi razvoja čak i ne postoje, ili su čista formalnost, kao što ima organizacija u kojima je i razvojno i godišnje, odnosno operativno planiranje dovedeno do savršenstva, po uzoru na najsavremenija rešenja u svetu.

Proces planiranja, i u tom okviru priprema potrebnih stručnih podloga, obaveza je celokupnog stručnog potencijala. Stručne podloge neophodne su ne samo za utvrđivanje vlastitog razvoja i usklađivanje sa drugim subjektima odlučivanja i uključivanje u razgranate poslovne odnose već su i bitna osnova za ostvarivanje funkcije poslovodnih organa i za merenje rezultata njihovog rada. Zato je proces priprema planova ujedno i prilika da se utvrdi i dalje razvija politika obrazovanja kadrova, intenzivno uključe istraživačke institucije, oforme neophodne planske službe, razviju instruktažne službe itd.

Pojačana aktivnost na pripremanju novih srednjoročnih planova stavlja na dnevni red i pitanja *informativne osnove,* odnosno *adekvatnost ključnih delova sadašnjeg informativnog* sistema, kao i *metodologije planiranja.* Informacijski sistem određenih službi

i institucija (Statistika, SDK, Narodna banka, Carina i druge) ispoljava mnoge slabosti. Pre svega, neažuran je, kasni sa podacima, opterećen je nepotrebnim, a ne daje dovoljno elemenata koji su neophodni za ocenjivanje i odlučivanje na dostignutom stepenu razvijenosti društveno-ekonomskih odnosa. Kategorijalni sistem je bremenit starim odnosima, nedovoljan je za racionalno ocenjivanje i odlučivanje u uslovima socijalističkog samoupravljanja. Potrebna je u određenom smislu suštinska revizija, a pre svega temeljita analiza sistema prikupljanja podataka u osnovnoj organizaciji udruženog rada.

Drugo značajno pitanje je *metodologija planiranja.* I na tom području ima nejasnoća i slabosti. Samoupravno i društveno planiranje u uslovima društvene svojine i socijalističkog samoupravljanja, uz specifičnosti robne proizvodnje, odnosno tržišta, predstavlja isto tako odgovoran teorijski i praktičan zadatak. Neke republike su inicirale rasprave o metodologiji planiranja polazeći od Marksove analize reprodukcije, koja obuhvata svu složenost planiranja u socijalističkom samoupravljanju. Neke metodologije za planiranje u mesnim zajednicama, opštinama i regijama već se koriste. A bilo bi dobro proučiti i šire koristiti metodološke osnove planiranja najnaprednijih organizacija u materijalnoj proizvodnji.

Uz ova pitanja ponovo se postavlja zahtev da se prouči mogućnost prelaza iz kalendarske na finansijsku, odnosno privrednu godinu. To je veoma značajno za realno planiranje, realno privređivanje i jačanje odgovornosti radnika za upravljanje celinom dohotka, jer bi odluke donosili u trenutku kad poseduju podatke o rezultatima privređivanja.

## III

U procesu planiranja društveno-političke organizacije imaju veoma značajno mesto kao idejno-politički faktor usaglašavanja različitih interesa. Važna je i njihova mobilizacijska funkcija, iniciranje i borba za progresivna rešenja, izgrađivanje socijalističke samoupravne svesti radnih ljudi, široka informacijska delatnost, kontinuirana društveno-ekonomska i idejno-politička valorizacija koncepcije razvoja, pomoć u postizanju saglasnosti, naročito kada dolazi do sukobljavanja interesa koja bi mogla da ugroze jedinstvo i stabilnost našeg društva i slično. Imajući na umu izvanredan društveni i politički značaj donošenja planova, pojedine društveno-političke organizacije mogu preuzimati u dogovorima i sporazumima o osnovama plana i specifične obaveze bitne za ostvarivanje njihove društvene funkcije. Uostalom, pripreme planova zahtevaju najširu mobilizaciju subjekata planiranja i radnih ljudi, što pretpostavlja stvaranje odgovarajućih organizacionih oblika u okviru društveno-političkih organizacija (sekcije, saveti), koji bi

se prevashodno bavili pitanjima vezanim za pripreme srednjoročnih planova. U svakom slučaju, programima društvene aktivnosti političkih organizacija i društveno-političkih zajednica neophodno je obuhvatiti i angažovati sve organizovane subjektivne socijalističke snage društva, sve radničke savete i druge samoupravne organe i nosioce planiranja, i pokrenuti celokupan organizacijski mehanizam svih subjekata i institucija društva odgovornih za planiranje i razvoj. Kad ovo konstatujem, smatram da ne bi trebalo potcenjivati neka negativna iskustva iz pripreme dosadašnjih planova, pa je već sada pravi trenutak za punu primenu usvojenih načela i normi sistema društvenog planiranja, a kroz to — usavršavanje i afirmisanje mnogih samoupravnih institucija. Sve o čemu je bilo reči predstavlja neke od bitnih pretpostavki definisanja planova koji će biti izraz naših realnih mogućnosti i potreba i dovoljno širok okvir za mobilizaciju stvaralačkih i kreativnih snaga našeg sistema socijalističkog samoupravljanja.

Žarko Papić

# O društveno-istorijskom karakteru socijalističke samoupravne robne proizvodnje

Protekla decenija bila je izuzetno značajna za razvoj socijalističkog samoupravljanja. Od ustavnih amandmana pa sve do Jedanaestog kongresa SKJ kontinuirano je tekla linija razvoja socijalističkog samoupravljanja, davao se odgovor na pitanje »šta da se radi?« U isto vreme, u društvenoj stvarnosti je došlo do niza značajnih prodora samoupravne prakse i njenog stalnog širenja.

Reč je o programskim i ostvarenim osnovama daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja i njegovih perspektiva. U vezi s tim neka temeljna pitanja socijalističkog samoupravljanja, sudeći po raspravama koje se vode, dobijaju na aktuelnosti.

## I

Prvo od njih odnosi se na istorijski karakter socijalističkog samoupravljanja. Odgovor na to pitanje mislim da bi bilo teško naći u mehanički i doktrinarno shvaćenoj podeli na društveno-eko-

nomske formacije. Sam je Marks pisao: »Ovde se radi samo o glavnim, opštim karakternim crtama; jer niti epohe društvene istorije, niti epohe zemljine istorije ne možemo odeliti oštrim graničnim linijama kakve ne postoje.«[1]

Stoga nam je potreban kompleksniji pristup, razmatranje celine istorijskog karaktera socijalističkog samoupravljanja. Pri tome se neobično važnim čine dve prethodne teze:

1. Ideja i praksa socijalističkog samoupravljanja, istorijski gledano, bile su organski deo razvoja socijalističke misli i pokreta u svetu.

»Ideja radničkog samoupravljanja predstavlja ugaoni kamen naučne teorije klasika marksizma. Naša socijalistička revolucija je zaslužna što je, i u praksi i u teoriji, reafirmisala tu veliku ideju koja je, kao što znamo, bila jedno vrijeme potisnuta i zaboravljena u radničkom pokretu. Time su revolucionarne i humanističke mogućnosti socijalizma dobile nove snažne podsticaje.«[2]

Nasuprot tome, javljala se teza o samoupravljanju kao nečemu istorijski novom, »novom pronalasku« naše zemlje.[3]

Zanemarivanje istorijskog karaktera socijalističkog samoupravljanja objektivno vodi »odvajanju« samoupravljanja od socijalizma. Drukčije rečeno, teza o samoupravljanju kao potpuno »novom« je druga strana teze da samoupravljanje nije socijalističko, bez obzira na to odakle ona dolazila, to jest da li mu se to pripisuje u »greh« ili »zaslugu«.

2. Socijalističko samoupravljanje je zakonitost razvoja socijalizma.

»Težnja ka samoupravljanju imanentna je svakom socijalističkom kretanju, i bez samoupravljanja nema ni socijalizma. Jer, samoupravljanje je oblik takvih proizvodnih odnosa u kojima radni čovek dobija mogućnost neposrednog upravljanja i odlu-

---

[1] K. Marks, *Kapital*, tom I, »Kultura«, Beograd, 1947, str. 297.

[2] Josip Broz Tito, *Savez komunista Jugoslavije u borbi za dalji razvitak socijalističke samoupravne i nesvrstane Jugoslavije* (referat na Desetom kongresu SKJ), Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 62.

[3] »Samoupravljanje nije 'izum' jugoslovenske teorije i prakse, što nam jedni jednako nepravedno pripisuju u zaslugu, a drugi u greh. Ideja samoupravljanja je stara koliko i ideja humanizma i, posebno, koliko i međunarodni radnički pokret, istorija njegove klasne borbe i istorija socijalističke prakse« (E. Kardelj, *Sistem socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji*, u: *Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950—1976*, »Privredni pregled«, Beograd, 1977, str. 9). I zatim: »Postavlja se teza samoupravljanja kao nečeg potpuno novog što je izmislila Jugoslavija, što ima svoju zakonitost, a što jest i kako će ići — to niko ne zna. Ono treba da ima svoje vlastite zakonitosti, ali niko ne zna šta ono treba da dade, pa su onda moguće vrlo različite razvojne linije« (V. Bakarić, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, »Informator«, Zagreb, 1974, str. 71).

čujućeg uticaja na sredstva, uslove i plodove svoga rada, ... samoupravljanje je takav sistem društvenih odnosa u kojem se relativno najslobodnije može odvijati dugoročni društveno-istorijski prelaz od klasnog u besklasno društvo.«[4]

3. Prethodne dve teze čine teorijski i konkretno-istorijski kontekst u kome se postavlja pitanje istorijskog karaktera i zakonitost samog socijalističkog samoupravljanja.

Naravno, »... razvoj samoupravnih društvenih proizvodnih odnosa nalazi se u prelaznoj fazi od kapitalizma do slobodne asocijacije proizvođača u Marksovom značenju tog pojma... u okviru ovog prelaza postoji posebna zakonitost, kao što postoji u svakoj etapi koja duže traje... ono što je za nju karakteristično, to je da ona razvija društvene odnose, da likvidira radničku klasu kao klasu, da likvidira klasno društvo i da vodi k slobodnoj asocijaciji proizvođača«.[5]

a) Socijalističko samoupravljanje nije nekakav dovršen i savršen, sam sebi dovoljan, društveno-ekonomski sistem. Reč je o *prelaznoj etapi* od kapitalističkog nasleđa ka komunističkoj budućnosti i, na toj liniji, o *sistemu stalnih revolucionarnih promena.* Naravno, nije reč o stihijskom društvenom kretanju, već o *svesnom revolucionisanju društvenog razvoja* ka njegovim komunističkim perspektivama, o promenama koje stoje u lancu međuzavisnosti i koje su rezultat svesnog opredeljenja i saznanja o istorijskim mogućnostima, pre svega radničke klase, koja je pokretač tih procesa.

Upravo zbog toga reč je o društveno-ekonomskom sistemu prelazne etape, sa konkretno-istorijskim polazištem i precizno određenim usmerenjima razvoja ka »slobodnim asocijacijama proizvođača«, o društveno-ekonomskom sistemu »stvarnog kretanja« ka komunizmu.[6] Dakle, nije sporna »istorijska funkcija« socijalističkog samoupravnog društveno-ekonomskog sistema. Međutim, na isti način, ne bi smelo biti sporno ni to da se ta »istorijska funkcija« ne može realizovati stihijskim društvenim kretanjem, s jedne, ili opštom, centralističkom, ulogom države, s druge strane, već istorijski specifičnim društveno-ekonomskim sistemom socijalističkog samoupravljanja i funkcionisanjem njegovih institucija, celokupne samoupravne organizacije sistema.

Pri tome je važno razumeti da nije u pitanju puki prelaz iz jedne u drugu društveno-ekonomsku formaciju, već prelaz iz klasnog u besklasno društvo, prelaz iz praistorije u istoriju ljud-

---

[4] E. Kardelj, isto, str. 9. i 17.

[5] V. Bakarić, isto, str. 94. i 95.

[6] »Za nas komunizam nije *stanje* koje treba uspostaviti, *ideal* kome treba da teži stvarnost. Komunizmom nazivamo *stvarno* kretanje koje ukida sadašnje stanje« (K. Marks — F. Engels, *Nemačka ideologija;* vidi: K. Marks — F. Engels, *Dela,* tom 6, »Prosveta« Beograd, 1974, str. 34).

skog društva — kako bi Marks rekao. Dakle, prelaz koji obuhvata celinu civilizacijskih promena. Reč je, dakle, o prelazu iz epohe društveno-ekonomskih formacija, o njihovom smenjivanju i prelaznim periodima, ka istoriji, koja će, valja pretpostaviti, teći kvalitativno drugačije. Tim pre je socijalističko samoupravljanje kao prelazni period sporno meriti logikom dosadašnjeg smenjivanja društveno-ekonomskih formacija.

b) Socijalističko samoupravljanje kao *takva*, dakle konkretno-istorijska prelazna etapa, ima svoje sopstvene zakonitosti društvenog razvoja.

S druge strane, negiranje specifičnih zakonitosti socijalizma kao prelazne etape teško može izbeći poznatu teorijsku shemu dogmatskog »marksizma«. Reč je o stavovima čiji nosioci, pojednostavnjeno govoreći, celinu problema socijalističkog razvoja, nakon pobede socijalističke revolucije i preuzimanja vlasti od strane radničke klase i njene partije, vide u razvoju proizvodnih snaga (u novijim fazama i životnog standarda) do nivoa koji će omogućiti komunizam. Socijalistički uspesi i blizina komunizma se zatim mere porastom ove ili one proizvodnje. Naravno, u okviru takve sheme nema mesta ni za kakva društvena kretanja, te još manje za specifične zakonitosti razvoja socijalizma. Ceo problem prelazne etape se svodi na razvoj proizvodnih snaga, pa treba »čekati« onaj njihov nivo koji će zakonito značiti komunizam. A to »čekanje« treba sačuvati od socijalizmu imanentnih društvenih kretanja i njihovih zakonitosti, svrstavajući ih, najčešće, u ostatke starog, u kapitalističko nasleđe.

Uostalom, najčešća kritika samoupravljanja, istorijski gledano, poticala je iz takvog teorijskog ambijenta.

Dakle, za razumevanje istorijskog karaktera socijalizma i socijalističkog samoupravljanja neobično je važno shvatiti da u ovom istorijskom slučaju prelazna etapa ne znači efemernost istorijskog perioda u kome se nizom mehaničkih transformacija prošlost pretvara u budućnost, pri čemu se sve to dešava voluntarističkim neposrednim spojem prošlih i budućih zakonitosti.

Karakter zakonitosti socijalističkog samoupravljanja određen je samom prirodom socijalističkog samoupravljanja kao konkretno-istorijske prelazne etape. Svaka od posebnih zakonitosti socijalističkog samoupravljanja nosi u sebi transformaciju istorijskog nasleđa ka »slobodnoj asocijaciji proizvođača«.

Ne vodi se, dakle, spor oko transformacije kapitalističkog nasleđa ka komunističkim perspektivama; do spora dolazi povodom zakonitosti te transformacije. Zato je za razumevanje procesa o kojima je reč fundamentalna, prethodno pomenuta, teza o socijalističkom samoupravljanju kao zakonitosti razvoja socijalizma.

Ako bismo tražili najopštiju zakonitost socijalizma kao prelazne etape, onda bismo je, verovatno, mogli odrediti kao *zakonitost društvenog kretanja ka »slobodnim asocijacijama proizvo-*

*đača«, kao zakonitost permanentnog revolucionisanja društvenog razvoja.* Konkretno-istorijski oblik delovanja te najopštije zakonitosti je zakonitost *razvoja socijalističkog samoupravljanja.* Reč je o tome da društveni razvoj socijalizma ka »slobodnim asocijacijama proizvođača« nije moguć ako njegovi istorijski subjekti nisu »slobodni proizvođači«, nije moguć van procesa stvarnog istorijskog oslobađanja proizvođača, dakle van razvoja socijalističkog samoupravljanja. U tome se izražava dijalektika odnosa sredstava i cilja socijalističkog razvoja.

Socijalističko samoupravljanje znači oslobađanje i osvešćivanje svih ljudskih potencijala, oslobađanje rada od svih istorijskih stega poniklih na raznim oblicima privatnog i državno-svojinskog monopola, osvešćivanje na takav način da radni ljudi svoju sudbinu drže u sopstvenim rukama i da znaju »šta da se radi«.

Takav karakter socijalističkog samoupravljanja određuje i zakonitosti njegovog razvoja.

Zakonitost razvoja *društvene svojine, samoupravnih odnosa, raspodele prema radu i rezultatima rada i udruživanje rada i sredstava,* kao zakonitosti razvoja socijalističkog samoupravljanja, izražavaju i omogućavaju konkretizaciju istorijskih procesa »oslobađanja proizvođača«.

Društvena svojina se, za razliku od prethodnih svojinskih oblika koji su odnose među ljudima određivali prema odnosu koji oni imaju naspram svojine nad sredstvima za proizvodnju (ili kad je reč o državno-svojinskim odnosima — prema državi), razvija kao prevazilaženje svojinskih odnosa, kao sistem odnosa među ljudima koji nije posredovan bilo kakvim oblikom svojinskog monopola. Ona se izražava u pravu na rad društvenim sredstvima, kao i u odgovornosti svakog radnika da to pravo ostvaruje u punoj ravnopravnosti sa svim drugim radnicima.

Samoupravni odnosi između ravnopravnih radnih ljudi koji se razvijaju kroz ukupnu institucionalizaciju samoupravnog sistema, od samoupravnih sporazuma do celine delegatskog sistema, znače ostvarenje procesa prevazilaženja bilo kog oblika upravljačkog monopola.

Raspodela prema radu i rezultatima rada uspostavlja jednakost u društvenom statusu radnih ljudi. Kao što to Marks kaže u *Kritici Gotskog programa,* jednakost se sastoji u tome što se merenja vrše jednakim aršinom — radom.

Udruživanje rada i sredstava, po svom društvenom karakteru i konsekvencama, znači stalnu homogenizaciju radnih ljudi i njihovih neposrednih interesa u razvoju socijalističkog samoupravljanja kao procesa ostvarivanja njihovih istorijskih interesa.

Svaka od ovih zakonitosti, kad je reč o svojini, odnosima među ljudima, raspodeli i društvenoj integraciji, znači istorijski konkretan način revolucionisanja postojećih odnosa. Dakle, nije reč o stanjima ili dovršenim sistemima, već o stalnom razvoju istorijski nove prakse, o društvenom kretanju. Nije reč o zakonito-

stima koje su same sebi svrha, već o zakonitim putevima socijalističkog napretka ka njegovim komunističkim ciljevima.

Sve one objektivno znače razvoj društvenih odnosa, razvoj istorijskih procesa ukidanja klasnog društva i same radničke klase kao klase.

Zakonitosti, koje smo samo pomenuli, istorijska su osnova društveno-ekonomskog sistema socijalističkog samoupravljanja i njegovog funkcionisanja. Drukčije rečeno, teza da socijalističko samoupravljanje nema svoje specifične istorijske zakonitosti kao konsekvencu mora imati tezu da se ne može govoriti ni o, njima odgovarajućem, društveno-ekonomskom sistemu. Shodno tome, realizacija »istorijskih funkcija« prelaznog perioda bila bi stvar čistog subjektiviteta, u na prvi pogled dijametralno različitom rasponu od države do spontanog delovanja masa kao osnovnih subjekata. U oba teorijski ponuđena slučaja, međutim, reč je o konstrukcijama idealističke naravi, koje u prelaznom periodu spolja treba da podstaknu na revolucionarni skok.

Na ovome mestu moglo bi se, s obzirom na prethodna razmatranja, postaviti i pitanje da li socijalističko samoupravljanje ima svoj način proizvodnje. Doktrinaran odgovor je dosta jednostavan: pošto nije reč o društveno-ekonomskoj formaciji, ne može se govoriti ni o načinu proizvodnje socijalističkog samoupravljanja.

Međutim, mislim da i ovde, skolastički postavljeno pitanje, ne omogućava istorijski relevantan gdgovor. Drukčije rečeno, pravo je pitanje *zakonitostî kojima se revolucioniše način proizvodnje prelaznog perioda*, a ne njegova terminološka kvalifikacija.

Osnovna istorijska specifičnost načina proizvodnje (sa ili bez navodnih znakova) socijalističkog samoupravljanja je, nesumnjivo, stalna, svesna promena, revolucionaran razvoj ka istorijski novom komunističkom načinu proizvodnje. Za procese o kojima je reč važno je analizirati zakonitosti po kojima oni teku.

Otvarajući te istorijske probleme, jedino možemo nalaziti odgovore relevantne perspektivama socijalističkog samoupravljanja.

Ključni deo problema načina proizvodnje prelaznog perioda obuhvata temu i problematiku robne proizvodnje u socijalizmu.

## II

Povodom robne proizvodnje u socijalizmu u krilu marksističke teorije postojale su i postoje mnoge dileme.[7]

Teorijska kritika robne proizvodnje u socijalizmu, sasvim pojednostavnjeno govoreći, prošla je kroz dve razvojne etape.

---

[7] O tome šire vidi: M. Korać, *Socijalistički samoupravni način proizvodnje*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977, str. 93—101.

U prvoj se potpuno negirala mogućnost robne proizvodnje u socijalizmu. U drugoj je dozvoljena mogućnost postojanja robne proizvodnje u socijalizmu, ali kao »stranog tela« i »nužnog zla«, dakle kao klasične kapitalističke robne proizvodnje koja ima određene, pozitivne efekte na razvoj proizvodnih snaga, ali nema i ne može imati nikakve nove osobine primerene socijalizmu. Ova druga razvojna etapa kritike robne proizvodnje u socijalizmu je, po svemu sudeći, više odgovor potrebi rešavanja realnih problema socijalizma nego promena načelnog teorijskog stava o nespojivosti socijalizma i robne proizvodnje.

S druge strane, važno je napomenuti da je i pozitivan teorijski odnos prema robnoj proizvodnji u socijalizmu, pre svega u nas, prošao i prolazi, takođe, kroz dve razvojne etape.

U prvoj etapi, robnoj proizvodnji u socijalizmu pripisivane su mnoge bitne karakteristike njenog prethodnog kapitalističkog oblika, argumentacijom koja je počivala na robnoj proizvodnji kao takvoj, dakle na njenim takozvanim univerzalnim karakteristikama. Pri tom, u mnogim teorijski konkretnim aspektima ovaj pristup je imao, i ima, značajne sličnosti sa drugom razvojnom etapom kritike robne proizvodnje u socijalizmu. Razlika je, međutim, u primeni vrednosnog odnosa prema robnoj proizvodnji u socijalizmu.

U drugoj etapi robna proizvodnja u socijalizmu analizira se kao istorijska moć i specifičan oblik delovanja zakona vrednosti, kao socijalistička, samoupravna robna proizvodnja. Perspektive teorijskih istraživanja problema robne proizvodnje u socijalizmu mislim da se nalaze u ovom pristupu.

Razmatrajući problem robne proizvodnje u socijalizmu, neophodno je dati nekoliko prethodnih napomena.

1. U svim raspravama povodom toga konačna argumentacija je tražena u tekstovima klasikâ marksizma i njihovom tumačenju.

Kritika robne proizvodnje u socijalizmu koristi se jednostranim tumačenjima stavova Marksa, Engelsa i Lenjina o nespojivosti robne privrede i budućeg društva. Odgovor na tu kritiku davan je na način da su njihovi stavovi o tome često ambivalentni i da su klasici marksizma naglašavali da se ne mogu upuštati u analizu budućeg socijalističkog društva te da se njihovi stavovi o negiranju robne privrede odnose na komunističko društvo, što nije sporno, i čime se ne može argumentovati nespojivost socijalizma i robne privrede.

Rasprave ove vrste, naravno, uvek su na granici skolastičnosti i čini se da teško mogu dati nešto novo. Drugim rečima, odgovori na pitanje o robnoj proizvodnji u socijalizmu pre se mogu naći u marksističkoj analizi socijalizma, njegove prakse, iskustava i perspektiva, nego u doktrinarnim manipulacijama stavovima klasikâ marksizma.

2. Robna proizvodnja u socijalizmu je, nesumnjivo, nasleđena.

Međutim, pravo je pitanje šta se sa robnom proizvodnjom u socijalizmu dešava, kakav društveni karakter ima i u kom pravcu se razvija.

Prethodno je važno utvrditi da je robna proizvodnja istorijska kategorija, koja se istorijski menjala i razvijala shodno karakteru društveno-ekonomskih formacija u kojima je delovala. Dakle, ne postoji neka istorijski univerzalna, apsolutna, robna proizvodnja, ona postoji u nizu konkretno-istorijskih oblika i zakonitosti delovanja zakona vrednosti, što su presudno određeni istorijskim karakterom društvenih odnosa.[8]

Stoga u socijalizmu, dakle na novim društvenim pretpostavkama, robna proizvodnja može delovati samo u novom, sopstvenom, istorijskom obliku.

Socijalizam kao prelazna etapa, sa prethodno opisanim karakteristikama, određuje i dinamičnu, istorijsku prirodu socijalističke robne proizvodnje, njeno kretanje ka sopstvenom ukidanju u kontekstu komunističkih perspektiva socijalizma. Bitno je, međutim, da se to dešava delovanjem zakonitosti same socijalističke robne proizvodnje.

Dakle, činjenica da je robna proizvodnja u socijalizmu istorijski nasleđena ne znači da i u socijalizmu deluje kapitalistička robna proizvodnja. Naprotiv, na istorijskom nasleđu deluju nove zakonitosti prelaznog perioda, dajući i robnoj proizvodnji novi istorijski oblik.

3. Spor o karakteru robne proizvodnje u socijalizmu je, u svojoj osnovi, spor o karakteru društvenih odnosa u socijalizmu.

Robna proizvodnja nesumnjivo postoji u svim socijalističkim zemljama nezavisno od razlike u »širini« i »intenzitetu« njenog delovanja. Iz razlika u društvenim odnosima proizlaze i razlike u karakteru i obliku funkcionisanja robne privrede. Državno-svojinski odnosi i centralističko upravljanje privredom, s jedne, i društvena svojina i samoupravljanje, s druge strane, generiraju različite oblike funkcionisanja robne proizvodnje.

U prvom slučaju teorijski je lakše posmatrati robnu proizvodnju kao »nužno zlo« i negirati mogućnost njenih novih istorijskih oblika nego otvoriti pitanje društvenih odnosa u kojima deluje i koje reprodukuje. Na tim realnim odnosima teorijski se formirao svojevrstan dogmatski pozitivizam, koji — pojednostavljajući — problem o kome raspravljamo posmatra na sledeći način.

---

[8] »...specifični oblici tržišta i robne proizvodnje pratili su sve društvene sisteme otkad je čovek postao sposoban da proizvodi ne samo za sebe, nego i za druge. *I nije tržište određivalo karakter proizvodnih odnosa, nego obrnuto, proizvodni, odnosno klasni odnosi određivali su karakter tržišta*« (E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 91).

Robna privreda je moguća samo kao kapitalistička, stoga i kada deluje u socijalizmu ona nosi bitna obeležja kapitalističke robne privrede. Naravno, ona ubrzava razvoj proizvodnih snaga, ali zato stalno ugrožava socijalistički karakter društva. Stoga je neophodna veoma razvijena uloga države, centralističko planiranje i upravljanje privredom koji onemogućavaju negativno delovanje robne proizvodnje u socijalizmu. Zato bi, dalje, samostalnost radnih kolektiva bila veoma opasna itd. Osnovni je zadatak privrednog sistema, na tim osnovama, da razvija proizvodne snage do nivoa koji će značiti prelazak u komunizam. Naravno, nije potrebno ulaziti u ozbiljniju teorijsku kritiku prethodnih stavova. Oni sami za sebe dovoljno govore.

S druge strane, sama praksa društava centralističkog upravljanja privredom očigledno pokazuje da se u njima i proizvodne snage mnogo sporije razvijaju od očekivanja, uz veliki broj nepredviđenih problema. Reč je, naravno, o objektivnim konsekvencama etatističkih odnosa, koji, otuđujući radne ljude od rezultata njihovog rada, sputavaju njihovu motivisanost, produktivnost itd., dakle objektivno usporavaju razvoj proizvodnih snaga.

Bitno je, međutim, da teza o kapitalističkom karakteru robne proizvodnje u socijalizmu i o nemogućnosti socijalističke samoupravne robne proizvodnje (koja je, naravno, uvek podržavana tezom što negira sopstvene zakonitosti socijalizma kao prelaznog perioda) objektivno otvara pitanje društvenih snaga i mehanizama koji pokretački deluju u socijalizmu na njegovo kretanje ka »slobodnoj asocijaciji rada«. Naime, bez delovanja socijalističke samoupravne robne proizvodnje nije moguće postići to da neposredni proizvođači ovladaju društvenom reprodukcijom, dakle, dovode se u pitanje neposredni proizvođači kao osnovni subjekti socijalističkog razvoja.[9] Ako u društvenom biću socijalizma ne po-

---

[9] »...nikakvo vraćanje vladanja proizvodnjom neposrednom proizvođaču nije moguće bez manje ili veće slobode tržišta. Bez postojanja velikog obilja, treba ekonomizirati radom da bi se proizvelo (i raspodijelilo) što više...«. »Odgovor na pitanje o odnosu tržišta i socijalizma je pozitivan, tj. tržište u socijalizmu mora postojati (i postoji). Njegovo poricanje... predstavlja obranu tehnokratizma. Ono je nužno i za prijelaz na neposredno učešće neposrednog proizvođača na tok reprodukcije, reproducirat će razvoj društvenih odnosa« (V. Bakarić, isto, str. 83. i 84).

»U uslovima socijalističkog samoupravljanja robna proizvodnja i tržište su oblik slobodne razmene rada među samoupravljačima, na osnovu njihovog rada društvenim sredstvima. Tim putem istovremeno radnici stiču mogućnost i sredstva da kontrolišu celokupan proces reprodukcije, to jest i sve ekonomske funkcije društvenog kapitala, kao i raspodelu celokupnog dohotka udruženog rada u skladu sa potrebama takve društvene reprodukcije. Prema tome, slobodna razmena rada putem robne proizvodnje i slobodnog samoupravnog tržišta je na sadašnjem stepenu društveno-ekonomskog razvitka uslov samoupravljanja i vodeće uloge radničke klase u društvu« (E. Kardelj, isto, str. 91—92).

stoje zakoniti procesi njegovog stalnog revolucionarnog preobražaja, čiji su istorijski subjekti i socijalni nosioci neposredni proizvođači, i tome odgovarajući sistem samoupravnih institucija, pokretačke snage socijalizma moraju se tražiti u društvenoj nadgradnji.

Izbor teorijskih konstrukcija u ovom pravcu, naravno, nije mali. Jednom je, kao što smo videli, taj subjekt država, što sve prati krajnje vulgarno »materijalističko« shvatanje razvoja proizvodnih snaga koje, same sobom, vode u komunizam. Drugi put to su neke, društvenom biću spoljne, apstraktne i čiste, revolucionarne snage i svest. Idući dalje, demijurg socijalizma, zatim, može biti i kritički um »kritičara svega postojećeg«. U okviru ove orijentacije kritika mogućnosti socijalističke robne privrede ima i specifičnu ideološku karakteristiku. Naime, ona je često u funkciji teze da u nas, pošto ima robne proizvodnje, nema socijalizma, te se govori o socijalističkom društvu po »samorazumevanju«.

Filozofski gledano, svaka od ovih konstrukcija je idealističke naravi. Njihove društvene konsekvence, međutim, bile bi veoma neidealističke. Reč je o tome, kao što uostalom i sva dosadašnja iskustva govore, da bi svaki od pomenutih demijurga socijalizma morao imati prinudu kao osnovni oblik sopstvene realizacije. Dakle, konsekvence teorijskih razlika povodom karaktera robne proizvodnje u socijalizmu zadiru u društvene odnose.

## III

Objektivne ekonomske zakonitosti čine specifičan sistem u kome iz opštijih zakonitosti izviru posebnije.

Najopštija od njih je zakonitost srazmernog rasporeda društvenog fonda rada na razne delatnosti. Da bi se podmirivale različite ljudske potrebe, u skladu sa njihovom raznolikošću, mora postojati odgovarajući raspored društvenog fonda rada (živog i minulog) na različite delatnosti, oblasti i grane društvene proizvodnje.

O tome je Marks pisao sledeće:

»Ekonomiziranje vremenom, na to se naposljetku svodi sva ekonomija. Kao što pojedinac mora ispravno rasporediti svoje vrijeme da bi u primjerenim proporcijama stekao znanja ili da bi zadovoljio različite zahtjeve za svoju djelatnost, tako i društvo mora svrsishodno rasporediti svoje vrijeme da bi postiglo proizvodnju primjerenu svojim sveukupnim potrebama. Ekonomiziranje vremenom kao i planska raspodjela radnog vremena na različite grane proizvodnje ostaje, dakle, prvi ekonomski zakon na osnovu zajedničke proizvodnje.«[10]

---

[10] K. Marks, *Temelji slobode — osnovi kritike političke ekonomije,* »Naprijed«, Zagreb, 1974, str. 65.

U istorijskim uslovima koje karakteriše postojanje društvene podele rada, dakle više samostalnih proizvođača, i u kojima društvena proizvodnja nije neposredna, nije dostignut takav nivo razvoja proizvodnih snaga i ukupnog društvenog razvoja koji omogućuje neposrednu proizvodnju za podmirenje svih potreba, pomenuta najopštija zakonitost deluje i izražava se kao zakon vrednosti.

Zakon vrednosti reguliše funkcionisanje robne privrede. Robna proizvodnja i zakon vrednosti u objektivnim istorijskim uslovima o kojima je reč vrše dve, takođe objektivne, istorijske funkcije: objedinjavanje atomizirane proizvodnje u društvenu proizvodnju i ekonomisanje radom da bi se proizvelo i raspodelilo što više (prelivanjem »dohotka« između različitih individualnih proizvođača, na osnovu odstupanja konkretno uloženog rada u neku proizvodnju, svakog od njih, od društveno potrebnog i priznatog rada). Zavisno od konkretno-istorijskih oblika društvenih odnosa menjaju se i konkretno-istorijski oblici delovanja zakona vrednosti i robne privrede.

Dakle, slobodno govoreći, u trećoj ravni sistema ekonomskih zakonitosti reč je o njihovom specificiranju u zavisnosti od društvenih odnosa.

U uslovima kapitalističkih društvenih odnosa deluje kapitalistička robna privreda kao istorijski specifičan oblik robne proizvodnje.

1. Za razumevanje funkcionisanja kapitalističke robne privrede bitna je analiza društvenih odnosa, pre svega u osnovnoj proizvodnoj ćeliji društva. Na temelju privatne svojine individualnih kapitalista nad sredstvima proizvodnje, proizvodnja je, u društvenom smislu, imala oblik prisvajanja rada neposrednih proizvođača od strane vlasnika kapitala.

Taj se odnos konkretizovao u deobi rada na potreban rad i višak rada, pri čemu je potreban rad imao funkciju reprodukovanja radne snage radnika, a višak rada zadovoljavanje potreba vlasnika kapitala, proširivanje proizvodnje i podmirenje opštih društvenih troškova.

Treća strana ovog odnosa tiče se istorijskog oblika svesnog delovanja. Na osnovu svojinskog monopola postojao je upravljački monopol, svesna koordinacija kao upravljanje radom od strane vlasnika, kao spoljašnja, radu otuđena regulacija, institucionalizovana u vrhu upravljačke strukture i motivisana interesima vlasnika.

Privatna svojina, deoba rada na potreban rad i višak rada i upravljanje realizovali su se, pre svega, u okvirima samostalnih kapitalističkih proizvođača, da bi odatle, presudno, određivali društveni karakter i istorijski oblik svih nadograđenih odnosa, od funkcionisanja robne privrede do savremene uloge kapitalističke države.

Na datim društvenim odnosima rad i rezultati neposrednih proizvođača otuđeni su od njih samih, pripadaju vlasniku kapitala. Iz otuđenja rada generira se otuđenje zakona vrednosti i svesnog delovanja od neposrednih proizvođača.

Rad, s jedne strane, proizvodi vrednost, a, s druge, »proizvodi« i svesno delovanje. Stoga i zakon vrednosti i svesno delovanje postoje kao funkcija rada i njegovog razvoja. Dakle, rad je rodno mesto i zakona vrednosti i svesnog delovanja.

U uslovima svojinskog monopola nad sredstvima za proizvodnju i otuđivanja rada i njegovih rezultata od neposrednih proizvođača i zakon vrednosti i svesno delovanje »odvajaju« se od svog rodnog mesta, od rada, postaju funkcije kapitala i dobijaju fetiški karakter, te se prema neposrednim proizvođačima pojavljuju kao slepe sile tržišta, ili (ništa manje) ekonomske uloge i planiranja države. Na tom »odvajanju« zakona vrednosti i svesnog delovanja od rada kao zajedničkog imenitelja traje i razvija se i njihovo međusobno odvajanje, takozvana protivrečnost između zakona vrednosti i svesnog delovanja (planiranja).

Generator tih procesa su, ponovićemo, konkretno-istorijski društveni odnosi na osnovu kojih se rad i njegovi rezultati otuđuju od neposrednih proizvođača. Dakle, protivrečnost između zakona vrednosti i svesnog delovanja, kao i stihijnost robne privrede, izviru iz određenih društvenih odnosa, te nisu nikakve univerzalne i prirodne osobine robne privrede kao takve.

Postavlja se sada pitanje kako se zakon vrednosti i svesno delovanje pojavljuju u odnosu prema vlasniku kapitala kao subjektu kapitalističkog načina proizvodnje.

Svaki je kapitalist subjekt dva protivrečna interesa, dva sukoba. Subjekt je protivrečnosti svog interesa sa interesima »sopstvenih« radnika, čiji rad prisvaja, i subjekt je protivrečnosti svog interesa sa interesima drugih kapitalista.

Protivrečnost interesa između kapitalista, kao osnovnih subjekata kapitalističke proizvodnje, posledica je njihove kapitalističke društveno-ekonomske prirode, dakle izvire iz prethodne protivrečnosti interesa između svakog od njih i »njihovih« radnika, iz kapitalističkog produkcionog odnosa.

Antagonizam o kome govorimo je kvantitativnog karaktera i ne dira u same produkcione odnose. On je, naprotiv, pojavni oblik kapitalističkog produkcionog odnosa. Njegova je suština u tome ko će više profita da prisvoji; kapitalisti se bore da na tržištu prisvoje delove rezultata rada radnika koji »pripadaju« drugim kapitalistima. Objektivno razrešenje tog antagonizma postiže se funkcionisanjem kapitalističke robne privrede, prosečnom profitnom stopom. Dakle, prelivanje »dohotka« između različitih robnih proizvođača po kriteriju odstupanja uloženog rada od društveno potrebnog i priznatog rada uvek ima svoje konkretne društvene subjekte. U kapitalizmu su to vlasnici kapitala, i ono je

izvedeno iz njihovog prethodnog prisvajanja rada i njegovih rezultata, neposrednih proizvođača.

Kapitalisti, kroz robnu privredu, jedan od drugoga prisvajaju ono što su već prethodno prisvojili od radnika. Društveni karakter i konsekvence kapitalističke robne privrede određuje to, prethodno, prisvajanje rada i rezultata rada neposrednih proizvođača od strane klase vlasnika, a ne unutarklasna raspodela već prisvojenog.

Otuda, iz antagonističkih interesa kapitalista i njima se zakon vrednosti javlja kao slepa sila; otuda nemogućnost njihovog međusobnog svesnog delovanja.

Naravno, planiranje kapitalističke države, koje se javlja u kasnijim fazama razvoja kapitalizma, ne nosi nikakve suštinske promene društvenih odnosa. Reč je o tome da individualni vlasnici deo svojih upravljačkih funkcija kolektiviziraju na pravcu organizovanja i ograničavanja međusobnih protivrečnosti da bi sačuvali svoje bazične interese u njihovoj protivrečnosti sa interesima neposrednih proizvođača.

U vezi s tim jedno od osnovnih pitanja se odnosi na društveni karakter robe kao pojavnog oblika funkcionisanja robne proizvodnje. Roba je, nesumnjivo, društveni odnos. Nije, međutim, reč o nekom samosvojnom društvenom odnosu, najmanje o njegovom univerzalnom, vanistorijskom karakteru. Roba je društveni odnos zato što u sebi nosi, izražava i reprodukuje produkcione odnose na kojima se, istorijski, javlja u konkretno-istorijskom obliku funkcionisanja robne proizvodnje. Dakle, u različitim društvenim uslovima i roba je različit društveni odnos.

Ta se teza može postaviti i drukčije. Ukidanje robne proizvodnje samo po sebi ne znači promenu društvenih odnosa, ne može biti sinonim za socijalističke odnose. Etatistička struktura savremenog kapitalizma sa veoma razvijenim državnim planiranjem, sa kontrolom najznačajnijih sektora proizvodnje od strane jednog ili nekoliko monopolskih proizvođača, očigledno derogira »čisto« funkcionisanje robne proizvodnje. Istovremeno, ne dovodi se u pitanje: svojinski monopol, podela rada na potreban rad i višak rada i upravljanje kao spoljašnja prisila radu; dakle, društveni odnos, u osnovi, ostaje isti.

2. Na socijalističkim samoupravnim društvenim odnosima deluje i razvija se novi istorijski oblik robne proizvodnje, socijalistička samoupravna robna privreda.

Za razvoj socijalističkog samoupravljanja kao oblika prevazilaženja klasnog društva prelomna je tačka eliminisanje monopola svojine iz produkcionih odnosa. Proces te eliminacije tiče se razvoja društvene svojine koja se razvija kao sistem odnosa među ljudima povodom rada i u kome je rad jedina osnova prisvajanja, to jest učešća u raspodeli društvenog proizvoda.

Društvena svojina, u svojoj celovitosti, istorijski znači i prevazilaženje podele rada na potreban rad i višak rada, samoupravnim ovladavanjem celinom materijalnih pretpostavki i tokova društvene reprodukcije od strane neposrednih proizvođača.

Na tim odnosima svesno delovanje u osnovnim proizvodnim ćelijama razvija se kao »unutrašnje svojstvo« rada, kao samoupravljanje ravnopravnih radnih ljudi, samoupravnim planiranjem, sporazumevanjem i dogovaranjem.

Ti novi odnosi u osnovnim proizvodnim ćelijama društva, takođe presudno, određuju društveni karakter i zakonitosti socijalističke, samoupravne robne privrede.

Pre svega, reč je o odnosima koji otvaraju istorijski nov proces razotuđenja rada, u kome celokupnim radom i njegovim rezultatima gospodare neposredni proizvođači. Taj proces istovremeno znači promene istorijskih funkcija zakona vrednosti i svesnog delovanja, njihov »povratak« radu kao svom rodnom mestu.

Zakon vrednosti i svesno delovanje postaju funkcije rada i njegovog razvoja, te se time, oslobađanjem rada kao njihovog zajedničkog imenitelja, prevazilazi i njihova međusobna protivrečnost.

Dakle, socijalistički samoupravni odnosi su društvena osnova svesnog ovladavanja zakonom vrednosti. Pre svega, reč je o novim odnosima u osnovnoj proizvodnoj ćeliji društva čijim se razvojem, razotuđenjem rada, na samom »početku«, prevazilazi protivrečnost između zakona vrednosti i svesnog delovanja. Logika i karakter tog novog »unutrašnjeg« bazičnog odnosa između zakona vrednosti i svesnog delovanja docnije se reprodukuje kroz sve faze i oblike funkcionisanja socijalističke samoupravne robne privrede i samoupravnog planiranja.

Bitno je, međutim, da bez takvih odnosa unutar osnovnih proizvodnih ćelija, nezavisno od stepena razvijenosti državnog planiranja ili spoljašnje regulacije ekonomskih tokova, nije moguće prevazići protivrečnost između zakona vrednosti i svesnog delovanja. U tim, nepromenjenim, uslovima sve se svodi na kombinacije tržišta i plana kao dva uzajamno suprotstavljena mehanizma regulisanja ekonomskih tokova.

U uslovima socijalističkog samoupravljanja osnovni subjekt proizvodnje su samoupravno organizovani neposredni proizvođači, a unutar radnih kolektiva ne postoji istorijski i objektivno data protivrečnost interesa.

Postavlja se, međutim, pitanje protivrečnosti interesa između više različitih, samoupravnih proizvođača, u uslovima prelivanja dohotka između njih delovanjem socijalističke samoupravne robne privrede.

Načelno gledano, »prisvajanje« tuđeg dohotka po osnovu odstupanja uloženog rada od društveno potrebnog i, delovanjem soci-

jalističke samoupravne robne privrede, priznatog rada, ne zadire u klasne odnose i podele; ostaje u okviru neposrednih proizvođača. Uostalom, za klasnu podelu društva nisu bila značajna uzajamna prelivanja među različitim kapitalistima, već njihovo prethodno prisvajanje rada i rezultata rada neposrednih proizvođača.

Međutim, u vezi sa prethodnim može se postaviti pitanje »pravedne raspodele«. Teško je tom pitanju naći bolji odgovor od Marksovog: »Šta je to »pravedna raspodela«? I zar ona faktički nije jedina »pravedna« raspodela na bazi današnjeg načina proizvodnje? Regulišu li pravni pojmovi ekonomske odnose, ili obratno: pravni odnosi proizlaze iz ekonomskih? Zar i socijalistički sektaši nemaju najrazličitije predstave o »pravednoj raspodeli«?«[11]

Marks je, kao što je poznato, na istom mestu temeljno kritikovao tezu o »neokrnjenom prinosu rada«. Sa stanovišta naše analize, neke od tih stavova interesantno je detaljno razmotriti.

»Ovde imamo posla s komunističkim društvom ne onakvim kakvo se ono *razvilo* na svojoj vlastitoj osnovi, nego obrnuto, onakvim kakvo ono iz kapitalističkog društva upravo *izlazi;* s komunističkim društvom, dakle, koje u svakom pogledu, u ekonomskom, moralnom, duhovnom, nosi na sebi tragove starog društva iz čije utrobe izlazi. Prema tome, pojedini proizvođač dobija nazad od društva — posle odbitaka — tačno onoliko koliko mu daje. Ono što mu je on dao — njegov je individualni kvantum rada... Istu količinu rada koju je dao društvu u jednom obliku dobija nazad u drugom obliku...

I pored tog napretka ovo *jednako pravo* ima još uvek buržoaski okvir. Pravo proizvođača *proporcionalno* je radu koji oni daju; jednakost se sastoji u tome što se merenje vrši *jednakim merilom* — radom. Ali jedan je fizički ali intelektualno jači od drugog, daje, dakle, za isto vreme više rada i može da radi duže vremena; a rad, da bi mogao služiti kao mera, mora biti određen po trajanju ili po intenzitetu, inače on ne bi mogao biti merilom. Ovo *jednako* pravo je nejednako pravo za nejednaki rad. Ono ne priznaje nikakve klasne razlike, jer je svaki podjednako samo radnik; ali ono priznaje prećutno nejednaku individualnu obdarenost i, prema tome, nejednaku radnu sposobnost kao prirodne privilegije. *Zato je ono, po svojoj sadržini, pravo nejednakosti, kao i svako pravo.*

Ali ti neugodni momenti ne mogu se izbeći u prvoj fazi komunističkog društva, onakvog kakvo je ono tek izišlo iz kapitalističkog društva posle dugih porođajnih muka. Pravo ne može nikad biti iznad ekonomske strukture i njome uslovljenog kulturnog razvitka društva.«[12]

---

[11] K. Marks, *Kritika Gotskog programa* u: K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela,* tom II, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 12.

[12] K. Marks, isto, str. 13—15.

Marks je ovde, razmatrajući »prvu fazu komunističkog društva«, socijalizam, analizirao kriterijume raspodele sa stanovišta individualnih radnika, pri čemu je »kvantum rada« smatrao jedinim kriterijumom, dakle, u obzir je uzimao samo kvantitativni aspekt kriterijuma rada.

Mislimo da nema nikakve marksističke teorijske prepreke da uzmemo u obzir i kvalitativne aspekte kriterijuma rada. Naprotiv.

S druge strane, neuzimanje kvalitativnog aspekta rada u obzir ne samo što bi temeljno protivrečilo onome što se zbiva pred našim očima već bi, u slučaju stvarnog izostavljanja, u praksi socijalističkog razvoja, značilo zaustavljanje ne samo materijalnog razvoja društva već i razvoja rada uopšte sa očiglednim istorijskim posledicama.

Na isti način nije teško dokazati da je nemoguće odvajati kvantitativne i kvalitativne aspekte rada kao kriterijume raspodele. Reč je o tome da je rad, kao ljudska delatnost, moguć samo sopstvenim razvojem, dakle, razvoj rada je objektivno drugi (ako su društveni odnosi prvi) uslov sopstvenog razotuđenja.

Prema tome, pozicija individualnog radnika u raspodeli zavisi od »kvantuma rada« i od njegovog kvaliteta (produktivnost itd.), dakle, reč je o raspodeli prema radu i rezultatima rada. Sve što je u citiranim stavovima rečeno o nejednakosti povodom razlika u kvantitetu rada vredi i za razlike u kvalitetu rada, pre svega, da nisu u pitanju klasne razlike »jer je svaki podjednako samo radnik«.

Takođe, mislimo da nema nikakvih prepreka da analizu proširimo sa individualnih radnika na njihov samoupravni radni kolektiv kao individualnog proizvođača i na raspodelu među više njih. Naravno, i radni kolektivi su, po pravilu, »nejednake radne sposobnosti«, i sa kvantitativnog i sa kvalitativnog stanovišta. Upravo ta nejednakost, kao i činjenica da se društvena proizvodnja razvija uz učešće velikog broja samostalnih proizvođača, čini najbitnije istorijske odrednice »ekonomske strukture« prve faze komunističkog društva.

Razlike u kvalitativnom aspektu rada kao kriterijuma raspodele među različitim samoupravnim kolektivima značiće i razlike između onoga što se daje društvu u celini i onoga što se dobija nazad u drugom obliku, dakle, međusobna »prelivanja« između samoupravnih kolektiva.

Objektivni mehanizam kojim se utvrđuju razlike u kvalitativnim i kvantitativnim aspektima rada je odstupanje uloženog (»datog«) rada samoupravnog kolektiva kao individualnog proizvođača od društveno potrebnog i priznatog (»dobijenog nazad«), putem funkcionisanja socijalističke samoupravne robne privrede.

Važno je ustanoviti da »prelivanja« o kojima je reč nisu isključivo svojstvo robne privrede. I društvo apsolutnog centralistič-

kog planiranja moralo bi »prelivati« rad između različitih proizvodnih jedinica, iz manje produktivnih u produktivnije, ukoliko mu je stalo do sopstvenog razvoja. Razlika je u tome što se takvo »prelivanje« vrši na osnovi manje ili više subjektivnih kriterijuma i što mora počivati na konkretnim odnosima državne prinude i državno-svojinskog monopola.

Marks je, nasuprot tome, u prethodnom citatu, držeći se »kvantuma rada« kao jedinog aspekta kriterijuma rada, smatrao da »istu količinu rada koju je dao društvu u jednom obliku dobija nazad u drugom obliku«. Dakle, razlike u stavovima tiču se različitog, užeg i šireg, shvatanja rada kao kriterijuma, tiču se doktrinarno shvaćenog citata, a ne marksističkog metoda analize.[13]

Sam problem »prelivanja« i, u vezi s tim, društvenog karaktera konkretno-istorijskih oblika robne proizvodnje, posebno u uslovima socijalističkog samoupravljanja, zaslužuje detaljnije razmatranje.

Socijalistička samoupravna robna privreda, zasnovana na društvenoj svojini, raspodeli prema radu i rezultatima rada i samoupravljanju radnih ljudi, izražava i reprodukuje zakonitost udruživanja rada i sredstava. Kvalitativna, istorijska razlika, u odnosu na prethodne istorijske oblike delovanja robne privrede, javlja se na osnovi ukidanja svojinskog monopola kroz društvenu svojinu, na tački pretvaranja viška rada u potreban rad, to jest ukidanja najamne pozicije radnika i ovladavanja celim dohotkom i procesom društvene reprodukcije od strane radnika, što se sve realizuje u samoupravnim odnosima, udruživanju rada i sredstava i samoupravnom planiranju. Reč je, dakle, o istorijski višem i novom obliku organizacije društvene proizvodnje koji funkcioniše kao samoupravno regulisanje ekonomskih veza i tokova, u kome ni zakon vrednosti ni svesno delovanje nisu fenomeni spoljašnjeg fetiškog karaktera, niti se neposrednim proizvođačima javljaju kao stihija slepih sila. Sada je u osnovi produkcionog odnosa otvoren proces njihovog »ujedinjavanja«, proces razvoja svesnog ovla-

---

[13] Svoj tekst Marks je pisao pre 103 godine (1875). U vezi s tim, kao i sa ulogom »teoretičara radničke klase«, dakle i u vezi sa njegovom interpretacijom, važno je setiti se sledećeg Marksovog stava: »Dok god proletarijat nije dovoljno razvijen da se konstituiše kao klasa... dok god se proizvodne snage u krilu same buržoazije još nisu dovoljno razvile da bi se mogli nazreti materijalni uslovi potrebni za oslobađanje proletarijata i za stvaranje novog društva, dotle su ovi *teoretičari* samo *utopisti*, koji, da bi zadovoljili potrebe ugnjetenih klasa, *improvizuju sisteme i traže neku preporođenu nauku.* Ali što dalje istorija napreduje, sa čim se i borba proletarijata jasnije ocrtava, oni više *nemaju potrebe da nauku traže u svojoj glavi; oni treba da sami sebi polože račune o tome šta se zbiva pred njihovim očima i da postanu organ tog zbivanja*... Od toga trenutka *nauka koju je proizvelo istorijsko kretanje i koja mu se svesno pridružuje prestala je da bude doktrinarna i postala je revolucionarna*« (K. Marks, *Beda filozofije*, »Kultura«, Beograd, str. 113—114, *kurziv* — Ž. P.).

davanja zakonom vrednosti, kojim se realizuje samoupravni karakter veza društvene reprodukcije. Udruživanje rada i sredstava je pojavni oblik i način reprodukovanja tog istorijski novog procesa.

Dakle, sve se istorijske specifičnosti socijalističke samoupravne robne privrede kumuliraju u svesnom ovladavanju zakonom vrednosti kao svom koncentrisanom izrazu, kao specifičnoj razlici u odnosu na njene prethodne istorijske oblike. Treba, naravno, ponoviti: bez socijalističkog samoupravljanja nema svesnog ovladavanja zakonom vrednosti.

Stoga je i udruživanje rada i sredstava, kao pojavni oblik tog procesa, osnovna zakonitost socijalističke samoupravne robne privrede, zakonitost koja istovremeno, s jedne strane, izražava i reprodukuje zakonitosti društvene svojine, raspodele prema radu i rezultatima rada i samoupravnih odnosa, a, s druge, čini unutrašnju pokretačku snagu istorijskog kretanja »svog« oblika robne privrede ka neposrednom načinu proizvodnje »slobodnih asocijacija proizvođača«.

Udruživanje rada i sredstava znači sintezu, na kvalitativno novom i višem nivou, tržišnog i planskog oblika regulisanja ekonomskih kretanja. To, naravno, znači i prevladavanje klasičnih mehanizama i tržišta i plana, primerenih drugim društvenim okolnostima i oblicima delovanja robne privrede. Zato procese koje reprodukuje udruživanje rada i sredstava ne možemo ni razumeti ni meriti klasičnim kategorijama tržišta i državnog plana.

Reč je, međutim, o kvalitativnim promenama, o samoupravnoj organizaciji društvene reprodukcije, o novim oblicima delovanja zakona vrednosti i svesnog delovanja, dakle o odumiranju klasičnih mehanizama tržišta i plana. Prevladavanje tržišta radne snage i državnog kapitala, s jedne, i direktivnog planiranja i njegove državne centralizacije, s druge strane, nužno moraju biti prvi, radikalni koraci na toj liniji, jer neposredno zadiru u društvene pretpostavke procesa o kome je reč.

Sada se, u uslovima društvene podele rada i postojanja više samostalnih samoupravnih proizvođača, podruštvljavanje proizvodnje vrši mehanizmima udruživanja rada i sredstava i slobodnom razmenom rada među samoupravljačima, mehanizmima koji počivaju na socijalističkoj samoupravnoj robnoj privredi.

Osnovne organizacije udruženog rada, sledeći logiku društvene reprodukcije i njenih ekonomskih tokova, udružuju svoj rad i sredstva. Shodno objektivnom karakteru dohodne, reprodukcione povezanosti, i stepeni »udruženosti« su različiti. Bitno je, međutim, to da je otvoren proces samoupravne homogenizacije društvene reprodukcije.

Procesi udruživanja obuhvataju rad (živi i minuli) i njegov razvoj. Stoga oni podrazumevaju delovanje zakona vrednosti i kada nisu u pitanju klasični tržišni mehanizmi, kao i njegovo svesno,

samoupravno regulisanje. Svaki konkretan proces udruživanja rada i sredstava u svojoj osnovi mora imati objektivnu društvenu potrebu koju je nužno zadovoljiti, mora slediti kriterijum onog kvantuma i kvaliteta rada koje društvo može priznati za zadovoljenje te potrebe; mora, dakle, za osnovu imati zakon vrednosti. Naravno, svako udruživanje rada i sredstava istovremeno znači odnos i delovanje, prema konkretnim aspektima zakona vrednosti, ne samo konkretnih proizvođača već i svih onih o čijoj je potrebi i njenom zadovoljavanju reč.

Mehanizam institucija definisan, pre svega, Ustavom i Zakonom o udruženom radu upravo te procese operacionalizuje.

Deo tih procesa je i »prelivanje« dohotka između različitih samoupravnih proizvođača po osnovu odstupanja konkretno utrošenog rada od onoga koji društvo može priznati s obzirom na razlike u organskom sastavu kapitala i, u vezi s tim, na različite produktivnosti rada.

U prethodnom delu osporavali smo, načelno, kritiku same mogućnosti takvih »prelivanja«, kao čest, osnovni pravac kritike same robne privrede u socijalizmu.

Ovde ćemo dati nekoliko konkretnijih napomena koje se odnose na društveni karakter i konsekvence takvih »prelivanja« u uslovima delovanja socijalističke samoupravne robne privrede.

Pre svega, »prelivanja« o kojima je reč ne znače nikakvo »prisvajanje«. Dohodak svake konkretne organizacije udruženog rada je društvena svojina, a ne njena grupna svojina. Stoga je »preliveni« deo dohotka — deo društvene svojine koji je, shodno delovanju objektivnih ekonomskih kriterijuma uz njihovo svesno regulisanje (politika cena itd.), preraspodeljen iz jedne samoupravne organizacije u drugu.

Društveno-ekonomska funkcija tog »prelivanja« je povećavanje opšte društvene produktivnosti jer se objektivno prednost daje razvoju produktivnijeg, kvalitetnijeg rada. Pozitivne rezultate opšteg povećanja društvene produktivnosti nesumnjivo će, u uslovima društvene svojine i socijalističkog samoupravljanja, osetiti i onaj samoupravni kolektiv čiji je deo dohotka »preliven«; dakle, on mu se, posle određenog vremenskog intervala, »vraća« u drugim oblicima.

Ova »odlivanja« dohotka su posledica niže produktivnosti rada u odnosu na društveno potrebnu produktivnost. Pravo je, dakle, pitanje šta se dešava sa njihovim uzrokom, posebno s obzirom na to da samo »odlivanje« slabi materijalnu i reproduktivnu sposobnost konkretnih samoupravnih organizacija (mada, istovremeno, znači jačanje opšte reproduktivne sposobnosti udruženog rada). Nesumnjivo je da slabljenje njihove reproduktivne sposobnosti objektivno otvara problem celog konkretnog reprodukcionog niza, kroz čije se dohodne veze organizuje proizvodnja više različitih samoupravnih organizacija. Dakle, slabljenje jedne karike u

reprodukcionom lancu ugrožava i druge. Rešavanje tog opštijeg problema znači ekonomsku intervenciju drugih »članova« reprodukcionog niza, udruživanjem rada i sredstava, na primer, zajedničkim ulaganjem, s ciljem povećavanja produktivnosti konkretne samoupravne organizacije. Dakle, ukoliko postoji objektivna društvena potreba za razvojem ugrožene proizvodnje, »upotrebna vrednost« »odlivenog« dohotka nadoknađuje se delom društvenog dohotka. »Naravno, organizacije udruženog rada koje ta društvena sredstva stavljaju na raspolaganje imaju pravo upravo u ime društva ne samo na povraćaj novčanih sredstava, nego i na određenu naknadu iz povećane produktivnosti rada, odnosno iz povećanog zajedničkog dohotka. Prema tome, naknada nije samo stimulativna, nego i ekonomski opravdana zbog toga što je reč o stvaranju zajedničke materijalne baze za povećanje produktivnosti tekućeg rada. Dakako, pri tome rizik za uspeh i posledice snose obe strane, a povraćaj uloženih sredstava i naknada za privređivanje tim sredstvima ne mogu se ostvarivati na način koji bi oštetio bitne samoupravne i ekonomske interese pojedine osnovne organizacije udruženog rada.«[14]

Naravno, socijalistička samoupravna robna privreda znači i mnoge druge oblike kretanja dohotka, od onih po osnovu solidarnosti i kompenzacija do zajedničkih ulaganja radi otvaranja nove proizvodnje itd. Bitno je, međutim, da pri tom nije reč o svojinskim odnosima, već o društvenom karakteru dohotka.

Dohodak, dakle, ne ostaje tamo gde se stvara, što bi ličilo na »neokrnjeni prinos rada«, a što je Marks kritikovao u već citiranom tekstu, već je stvar u tome da je njegovo kretanje u pravcu društvene reprodukcije — realizacija samoupravnih odluka onih koji ga stvaraju, naime neposrednih proizvođača.

3. Sada se može postaviti pitanje: šta je roba u uslovima socijalističke samoupravne robne privrede.

Videli smo da se na tački samoupravnog ovladavanja celinom dohotka od strane neposrednih proizvođača stihijsko delovanje zakona vrednosti pretvara u novu, samoupravnu organizaciju ekonomije.

Na istoj tački fetiški karakter robe, kao i realizacija konkretnih odnosa među ljudima povodom robe i njenog fetiškog karaktera, koji su imanentni kapitalističkoj robnoj privredi, istorijski se gase, i otvaraju se novi, njima suprotni procesi.

U kapitalizmu roba je, kao društveni odnos, bila puni izraz stvarnih kapitalističkih odnosa u proizvodnim kategorijama i mehanizmima kapitalističke robne privrede, izraz osnovnog, kapita-

---

[14] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad,* »Radnička štampa«, Beograd, 1978, str. 60.

lističkog produkcionog odnosa; kapitalizam je stvarao fetiški karakter robe, između ostalog i privid — da iz robe, kao takve, izviru kapitalistički odnosi. Stvari, međutim, stoje upravo obrnuto.

U liniji dohodnog niza udruživanja rada i sredstava roba, u bilo kom konkretnom obliku, skida svoju fetišku košuljicu; u samoupravnim odnosima i vezama, kojima vladaju ljudi, neposredni proizvođači, roba je u funkciji samoupravno određenih odnosa, dakle prepoznatljiva.

Roba socijalističke samoupravne robne privrede izražava društvene odnose iz kojih niče. Budući da su oni, logikom socijalističkog samoupravljanja, sve neposredniji, to se njen fetiški karakter gubi.

Stvari nikada nisu vladale ljudima. Međutim, jedni ljudi su vladali drugima zbog njihovih svojinskih odnosa prema stvarima. Tada se javljao fetiš stvari kao inkarnacije određenih, svojinskih odnosa.

Dakle, presudan faktor ukidanja fetiškog karaktera robe je ukidanje svojinskog monopola, razvoj društvene svojine kao sistema samoupravnih odnosa među ravnopravnim ljudima povodom njihovog rada.

Prema tome, društveni karakter robe kao takve takođe je istorijska kategorija, menja se zavisno od konkretnih društvenih odnosa i njima odgovarajućih promena istorijskih oblika delovanja zakona vrednosti.

4. Kapitalistička robna privreda je, nesumnjivo, kvantitativno gledano, najrazvijeniji oblik robne privrede. Značajnije je, međutim, sledeće: to što je u kapitalizmu sve roba znači, pre svega, da je sve podvrgnuto kapitalističkom produkcionom odnosu.

Za ocenu istorijskog stepena razvijenosti robne proizvodnje, međutim, čine se značajnijima njeni kvalitativni aspekti. Sa tog stanovišta, podrazumevajući prethodnu analizu, pre svega svesno ovladavanje zakonom vrednosti kao specifičnu razliku socijalističke samoupravne robne privrede u odnosu na ranije istorijske oblike robnog privređivanja, može se reći da je upravo ona istorijski viši i razvijeniji oblik delovanja zakona vrednosti.

Naravno, odumiranje prethodnih, klasičnih, tržišnih oblika delovanja zakona vrednosti ne znači njegovo ukidanje niti može biti osnova za ocenu da je socijalistička samoupravna robna privreda »nerazvijeniji« oblik delovanja zakona vrednosti od kapitalističke, niti, pak, istorijsku razvijenost zakona vrednosti možemo meriti kvantitetom kategorija i mehanizama njegovog jednog, konkretnog, istorijskog oblika.

Socijalistička samoupravna robna privreda, kao istorijski viši oblik delovanja zakona vrednosti, u sebi izražava i reprodukuje

zakonitosti socijalizma kao prelaznog perioda u njegovom kretanju ka načinu proizvodnje »slobodnih asocijacija proizvođača«.

Ona, razvijajući svesno ovladavanje zakonom vrednosti kroz tendenciju samoupravnog udruživanja rada i sredstava, znači homogenizaciju društvene proizvodnje, dakle, razvojnu liniju ka neposrednoj društvenoj proizvodnji. U tome, dakle, u njenim unutrašnjim zakonitostima, sadrži se i istorijska tendencija ukidanja robne privrede u prilog komunističkom načinu proizvodnje.

Siniša Pudar

# Marksova kritika kapitalističkog ugovora o radu i prevazilaženje tog odnosa

## I

U ugovoru o radu, pravnoj formi odnosa između radnika i kapitalista, Marks otkriva mistifikaciju suštine tog odnosa, a time i sve iluzije o slobodi i jednakosti u buržoaskom društvu. Mistifikacije nastaju kad se gledišta, pojmovi i merila za suđenje o slobodi i jednakosti u društvu najamnog rada i kapitala zasnivaju samo na odnosima u oblasti robnog prometa. U celini građanskog društva, kaže Marks, javlja se to svođenje na oblast prometa »kao površinski proces pod kojim se, međutim, u dubini zbivaju posve drugi procesi, u kojima nestaje ta prividna jednakost i sloboda individua«.[1] Naime, građanska ekonomija, a i građanska demokratija, odvajajući oblast robnog prometa od oblasti proiz-

[1] K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije (Grundrisse)*, »Naprijed«, Zagreb, str. 83.

vodnje (iako kružno kretanje kapitala obuhvata obe oblasti i postavlja promet kao promet kapitala), odnos radnika i kapitaliste svodi na odnos pukih razmenjivača roba u oblasti robne razmene, u kojoj vladaju jedino sloboda, jednakost i svojina.[2]

U stvari, ukoliko su roba ili rad određeni samo kao razmenske vrednosti, a odnos u kojem se različite robe odnose jedna prema drugoj kao razmena tih vrednosti, onda su subjekti između kojih se zbiva taj proces određeni jednostavno kao razmenjivači. U tom određenju, u kojem oni stoje jedan prema drugom u oblasti prometa, između njih nema apsolutno nikakve razlike. »Svaki od subjekata je razmenjivač, tj. svaki ima prema drugom isti društveni odnos kao i drugi prema njemu. Zato je njihov odnos kao subjekata razmene odnos *jednakosti*«.[3] Robe koje oni razmenjuju su ekvivalenti. U činu razmene i subjekti i objekti postavljaju se kao jednaki: subjekti kao razmenjivači, a njihovi objekti kao ekvivalenti. Ukoliko različitost roba čini motiv za društveno povezivanje individua kao razmenjivača, njihovom odnosu jednakosti pridružuje se još i određenje *slobode.* Naime, subjekti ne prisvajaju robu silom, već se uzajamno priznaju kao vlasnici, »kao osobe čija volja prožima njihove robe. Prema tome, ovdje dolazi prije svega pravni moment ličnosti, kao i moment slobode, ukoliko je sloboda u ovom sadržana. Ni jedan ne prisvaja vlasništvo drugog silom. Svaki ga se odriče dobrovoljno«.[4] Roba se može otuđiti i prisvojiti samo pomoću zajedničkog akta volja njihovih posednika. Radi toga, predstavnici roba moraju jedan drugog priznati kao vlasnike. Njihov odnos je pravni odnos čiji je oblik ugovor.[5] Ovom pravnom odnosu ili

---

[2] »Oblast prometa ili robne razmene, u čijem se okviru vrši kupovanje i prodavanje radne snage, bila je uistinu pravi raj prirođenih čovekovih prava. U njoj vladaju jedino Sloboda, Jednakost, Svojina i Bentham. Sloboda! Jer se kupac i prodavac neke robe, recimo radne snage, opredeljuju samo svojom slobodnom voljom. Oni ugovore zaključuju kao slobodne, pravno jednake ličnosti. Ugovor je krajnji rezultat u kome njihove volje dobijaju zajednički pravni izražaj. Jednakost! Jer se jedan prema drugom odnose samo kao vlasnici roba i razmenjuju ekvivalent za ekvivalent. Svojina! Jer jedan i drugi raspolažu samo svojim. Bentham! Jer jedan i drugi vode računa samo o sebi. Jedina moć koja ih sastavlja i dovodi u uzajamni odnos jeste moć njihove sebičnosti, njihove lične koristi, njihovih privatnih interesa« (K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 21, »Prosveta«, Beograd, str. 162).

[3] K. Marx, *Grundrisse*, str. 75.

[4] Isto, str. 78.

[5] »Tako je juridički subjekt u nebesa uzdignut apstraktni posjednik robe. Njegova volja, shvatajući je u pravnom smislu, ima svoju realnu osnovu u želji da otuđuje stičući i da stiče otuđujući. Da bi se ta želja ostvarila, nužno je da želje posjednika robe idu jedna drugoj u susret. Juridički se taj odnos izražava kao ugovor ili saglasnost nezavisnih volja. Stoga je ugovor jedan od centralnih pojmova u pravu. Izražavajući se vispreno, on ulazi u ideju prava kao sastavni dio...

odnosu volja sadržinu daje sam ekonomski odnos. Tu ličnosti postoje jedna za druge samo kao predstavnici roba, dakle kao njihovi vlasnici. Rimsko pravo razvilo je, iako na ograničenoj robnoj razmeni, »*određene pravne osobe, upravo individuum razmjene*« i tako anticipiralo, što se tiče osnovnih određenja, prava za buržoasko društvo.[6] Dakle, razmena razmenskih vrednosti je »produktivna, realna osnova svake *jednakosti i slobode*. Kao čiste ideje ove su samo idealizirani izrazi te razmjene; kao razvijene u pravnim, političkim, društvenim odnosima one su samo ta osnova u nekoj drugoj potenciji«.[7] Povelja o pravima čoveka i građanina proklamuje slobodu, jednakost i svojinu kao prirodna i neotuđiva prava čoveka. Ova i druga proklamovana prava čoveka nisu, kaže Marks, ništa drugo već prava člana građanskog društva, to jest egoistična čoveka, koji je odeljen od čoveka i zajednice. Praktična primena prava čoveka na slobodu jeste pravo na privatnu svojinu, pravo da se po svojoj volji, bez obzira na druge ljude, nezavisno od društva, uživa sopstvena imovina i da se njome raspolaže. Ta individualna sloboda, kao i njena primena, čine osnovu građanskog društva.[8]

Pošto u odnosima razmene roba ličnosti postoje jedna za druge samo kao vlasnici roba, radnik i kapitalist takođe stupaju u međusoban odnos, u oblasti prometa, kao ravnopravni vlasnici robe: radnik — vlasnik gole radne snage, a kapitalist — vlasnik sredstava za proizvodnju. Opredeljujući se svojom vlastitom voljom, kupac i prodavac radne snage, razmenjujući kao vlasnici roba ekvivalent za ekvivalent, zaključuju ugovor o radu kao slobodne i pravno jednake ličnosti.[9] U formi ugovora njihove volje dobijaju zajednički pravni izraz. Odnos između radnika i kapita-

Izvan ugovora sami pojmovi subjekta i volje postoje u pravnom smislu samo kao mrtve apstrakcije. U ugovoru ovi pojmovi dobivaju svoje originalno kretanje, a istovremeno u aktu razmjene dobija svoju materijalnu zasnovanost pravna forma u njenom najprostijem i najčistijem vidu. Akt razmjene, dakle, koncentriše u sebi, kao u fokusu, najbitnije momente, kako za političku ekonomiju tako i za pravo. U razmjeni, po Marksovim riječima, voljni ili pravni odnos je dat samim ekonomskim odnosom'« (J. B. Pašukanis, *Opšta teorija prava i marksizam*, »V. Masleša«, Sarajevo, 1958, str. 131).

[6] K. Marx, *Grundrisse*, str. 81.

[7] Isto, str. 79—80.

[8] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 3, str. 139.

[9] Formalno, odnos radnika i kapitaliste, kao pravni odnos, jednak je i slobodan odnos razmenjivača uopšte. Radnik uvek prodaje radnu snagu posebnom kapitalistu prema kojem, kao *pojedincu*, stoji nezavisno. »Jasno je da to nije njihov odnos prema egzistenciji kapitala kao kapitala, tj. prema klasi kapitalista. Ali, što se tiče pojedinačne, zbiljske ličnosti, radniku je ostavljeno široko polje izbora, samovolje i, dakle, formalne slobode.« U robovskom odnosu rob je, kao stvar, pripadao vlasniku i zato se ne odnosi kao subjekt prema svom radnom činu. U kmetskom odnosu kmet se pojavljuje kao do-

liste, u oblasti robne razmene, ostvaruje se, dakle, u skladu sa ekonomskim zakonima robne razmene: »jedan ugovarač prodaje svoju radnu snagu, drugi je kupuje. Prvi prima vrednost svoje robe, čija je upotrebna vrednost — rad — na taj način otuđena drugome. Sada ovaj pretvara sredstva za proizvodnju, koja mu već pripadaju pomoću rada, koji mu isto tako pripada, u nov proizvod, koji mu takođe, po pravu, pripada«.[10] Sa stanovišta razmene, nad prodavcem nije izvršena nikakva prevara, on je dobio vrednost svoje robe. Pravna svest u ovome vidi samo razliku koja se izražava u pravno ekvivalentnim formulama: *do ut des, do ut facias, facio ut des* i *facio ut facias*.[11]

Građanska ekonomija razmensku vrednost shvata u njenom nerazvijenom obliku proste robne razmene, to jest u njenoj čistoj, apstraktnoj i jednostavnoj određenosti. Taj način shvatanja razmenske vrednosti, ne ističući njegovo istorijsko značenje, ona upotrebljava za razvijene kapitalističke ekonomske odnose u kojima lica više ne istupaju jedno prema drugima samo kao razmenjivači, kao kupci i prodavci, već istupaju i u određenim ekonomskim odnosima. Ne pravi se razlika između nerazvijene razmenske vrednosti u njenoj jednostavnoj određenosti i razvijenih antagonističkih oblika razmenske vrednosti. Takvim shvatanjem sve imanentne suprotnosti građanskog društva izgledaju izbrisane. Ekonomski odnosi, u kojima su izražene suprotnosti rada i kapitala, vraćaju se na odnose u kojima je ta suprotnost samo latentna. Na taj način građanski ekonomisti, koji na kapital gledaju kao na večit i prirodan, a ne kao na istorijski oblik proizvodnje, nastoje da ga opravdaju, predstavljajući uslove njegovog nastajanja kao uslove njegovog sadašnjeg ostvarivanja. »Ti pokušaji apologetike dokazuju lošu savjest i nemoć da se način prisvajanja kapitala kao kapitala dovede u harmoniju *s općim zakonima vlasništva*, koje je proglasilo samo društvo kapitala«.[12] Cilj je da se ostane kod najjednostavnijih ekonomskih odnosa, koji su, samostalno shvaćeni, čiste apstrakcije, a koji su u stvarnosti, naprotiv, posredovani najdubljim suprotnostima.[13]

Vraćajući odnose radnika i kapitaliste na nerazvijene odnose razmene robe za robu, svodeći ih na jednostavan pojam razmenske vrednosti, građanska ekonomija identifikuje profit i na-

---

datak zemlji, kao moment zemljišnog vlasništva. Kod slobodnog radnika radna snaga se pojavljuje u svom totalitetu kao njegovo vlasništvo, koju on, kao subjekt, održava time što je prodajom otuđuje (*Grundrisse*, str. 174, 175).

[10] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 21, str. 515.

[11] Isto, str. 475.

[12] K. Marx, *Grundrisse*, str. 170.

[13] Isto, str. 83.

jamninu: jedno i drugo je plaćanje za usluge koje jedan individuum čini drugome, a to što se jedno plaćanje naziva najamninom, a drugo profitom, »prvenstveno je pogreška jezika«. Ove teorije svode se na to da egzistira jedan jedini ekonomski odnos koji poprima razna imena ili da različitost postoji samo po imenu. »Ako apstrahiram od onog po čemu se neka konkretnost razlikuje od svoje apstrakcije, onda ona, naravno, postaje apstrakcija i uopće se ne razlikuje od nje. *Prema tome, sve su ekonomske kategorije samo uvijek nova imena za uvijek isti odnos, i ta gruba nesposobnost da se shvate realne razlike treba da predstavlja čisti common sense (zdrav razum) kao takav.*«[14] Sudeći o pojavama na osnovu »zdravog razuma«, na pojavnom obliku najamnine, kao cene samog rada, koji prikriva stvarni odnos, »počivaju svi pravni pojmovi i radnika i kapitaliste, sve mistifikacije kapitalističkog načina proizvodnje, sve njegove iluzije o slobodi, sva apologetska trućanja vulgarne ekonomije«.[15]

Taj formalno isti položaj radnika i kapitaliste kao vlasnika, kupca i prodavca u oblasti razmene, omogućuje kapitalisti da prisvaja na osnovu istog prava privatne svojine kao i sitni robni proizvođač, iako između ovih privatnih vlasnika postoje bitne razlike.[16] Svojina sitnog robnog proizvođača stečena je njegovim radom, a kapitaliste eksploatacijom tuđeg rada; prvi je, po Marksu, »radnik«, a drugi »ne-radnik«[17]; prvi prisvaja proizvod svog rada, a drugi tuđeg rada. Prisvajanje prvog zasniva se na ličnom radu, a drugog na podruštvljenoj proizvodnji. Tako kapitalistički način proizvodnje, koji počiva na sve većem podruštvljavanju rada, biva podvrgnut obliku prisvajanja koji za pretpostavku ima privatnu proizvodnju pojedinca, koji vlastiti proizvod iznosi na tržište. Novi način proizvodnje biva podvrgnut starom obliku prisvajanja, mada on ukida pretpostavku za takav oblik prisvajanja. Ovaj formalno isti položaj kupca i prodavca, kao privatnog vlasnika u oblasti razmene rada, omogućuje teoretičarima kapitalističkog načina proizvodnje da poistovete kapitalističku privatnu

---

[14] Isto, str. 85.

[15] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 21, str. 474.

[16] »Isto pravo (pravo privatne svojine — S. P.) u snazi je, kako na početku, kad proizvod pripada proizvođaču i kad se ovaj, razmenjujući ekvivalent za ekvivalent, može obogatiti samo sopstvenim radom, tako i u kapitalističkom periodu, kad društveno bogatstvo u sve većoj meri postaje svojina onih koji su u stanju da stalno iznova prisvajaju neplaćeni rad drugih. Ovaj rezultat postaje neizbežan čim sam vlasnik slobodno prodaje radnu snagu kao robu« (K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 21, str. 518).

[17] »Privatna svojina, kao suprotnost prema društvenoj, kolektivnoj svojini, postoji samo onde gde sredstva za rad i drugi spoljašnji uslovi rada pripadaju privatnim licima. Ali, prema tome da li su ti privatnici radnici ili ne-radnici, i privatna svojina ima drugi karakter« (K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 21, str. 671).

svojinu i način prisvajanja koji počiva na podruštvljenom radu sa privatnom svojinom sitnih robnih proizvođača. Stoga, kaže Marks, kod svih tih teoretičara, od Loka do Rikarda, opšta pravna predstava svojine jeste »predstava malograđanske svojine«.[18] Kod svih tih pisaca imamo protivrečnost: ekonomski, oni su protiv privatne svojine, koja se zasniva na radu, a pravno,[19] ideologiju privatne svojine, koja se zasniva na radu, prenose na svojinu koja se zasniva na eksploataciji neposrednih proizvođača. Identifikujući kapitalističku privatnu svojinu sa privatnom svojinom sitnih robnih proizvođača, svaki napad na kapitalistički oblik prisvajanja prikazuje se kao napad na radom stečenu svojinu.

Gledajući na položaj radnika kao na nešto »spoljašnje kapitalističkoj proizvodnji«, podvodeći radnika i kapitalistu pod isti odnos vlasnika roba, identifikujući njihov odnos sa odnosom pukih razmenjivača roba između kojih je razlika samo formalna, građanska ekonomija u ugovoru o radu, u tom »*formalitetu, prividu* kapital-odnosa« nalazi njegovu suštinu i, na taj način, briše specifičnu diferenciju tog odnosa.[20]

Marks u ugovoru o radu, pravnoj formi kupoprodaje radne snage, otkriva mistifikaciju bitnog odnosa rada i kapitala. Prodaja

---

[18] »Opšta *pravna* predstava od Loka do Rikarda jeste, stoga, predstava *malograđanske svojine,* dok proizvodni odnosi, kakve su ih oni opisali, pripadaju *kapitalističkom načinu proizvodnje.* Ono što to omogućuje jeste odnos *kupca i prodavca,* koji ostaju *formalno* isti u obojim oblicima. Kod svih tih pisaca nalazimo ovu dvostrukost: 1. *ekonomski,* protiv *privatne svojine, koja se zasniva na radu,* pokazuju prednost *kapitalističkog načina proizvodnje;* 2. *ideološki i pravno,* ta se *ideologija privatne svojine,* koja se *zasniva na radu,* bez premišljanja prenosi na svojinu koja se zasniva na *eksproprijaciji neposrednih proizvođača«* (K. Marks, *Rezultati neposrednog procesa proizvodnje,* rukopis neobjavljene VI glave I knjige *Kapitala,* Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977, str. 135).

[19] Svojina se definiše kao neka posebna kategorija, apstraktna i večna ideja, kao odnos nezavisan od društvenih odnosa buržoaske proizvodnje (K. Marks — F. Engels, *Dela,* tom 7, str. 131). Kad svojinski odnosi dobiju svoj pravni izraz, stvara se juristička iluzija koja pravo svodi na čistu volju, »iluzija da sama privatna svojina počiva na čistoj privatnoj volji«; moć i volja individuuma, a ne njihov materijalni život, »njihov način proizvodnje i oblik opštenja predstavljaju se kao osnova prava«. Pravni odnosi se predstavljaju kao »vladavina pojma prava, kao da pravo ne nastaje iz materijalnih odnosa ljudi« (K. Marks — F. Engels, *Dela,* tom 6, str. 69—70, 257). Buržoaska svojina, kaže Marks, može se definisati »jedino kritičkom analizom celine odnosa svojine, ne samo u njihovom pravnom izrazu kao odnosa volja, već u njihovom realnom obliku, tj. kao odnosa proizvodnje. Odgovor se ne može dati uplitanjem celokupnosti tih ekonomskih odnosa u opšti pravni pojam — 'svojina'« (K. Marks, *Pismo Švajceru,* tom 1, Beograd, 1948, str. 365, 366).

[20] K. Marks, *Rezultati neposrednog procesa proizvodnje,* cit. izd., str. 86—87.

robe-radne snage, pravno prepuštanje njene upotrebne vrednosti kapitalu, i njeno stvarno otuđivanje vremenski se ne poklapaju. Upotrebna vrednost radne snage, koju kapitalista dobija razmenom, pokazuje se tek u procesu njene potrošnje, koji je, istovremeno, i proces proizvodnje kapitala — viška vrednosti. Posmatrajući položaj radnika u procesu kapitalističke proizvodnje, razmena ekvivalenata, koja pretpostavlja vlasništvo na proizvod vlastitog rada, pokazuje se sada kao apsolutno razdvajanje rada i vlasništva i prisvajanje tuđeg rada bez razmene, bez ekvivalenta. »Na razmjenskoj vrijednosti zasnovana proizvodnja, na čijoj se površini zbiva ona slobodna razmjena ekvivalenata — u osnovi je razmjena *opredmećenog rada* kao razmjenske vrijednosti za živi rad kao upotrebnu vrijednost, ili, drugim riječima, odnos rada prema njegovim objektivnim uvjetima (a stoga i objektivnost koju je sam stvorio) kao prema tuđem vlasništvu: *otuđenje rada.*«[21]

Odnos između radnika i kapitaliste pretpostavlja odvajanje radnika od svojine na uslove za ostvarivanje rada, odnos prema tim uslovima kao prema tuđem vlasništvu — kao prema kapitalu. Prividna jednakost radnika i kapitaliste u oblasti razmene, koja dobija svoj pravni izraz u formi ugovora o radu, temelji se na radnikovoj lišenosti svojine kao na svojoj osnovi. Proces eksploatacije moguć je samo tada kad kapitalista, kao vlasnik uslova za proizvodnju«).[22] Krajnji oblik ovog cepanja je oblik kapitala. radne snage. »Otuda nužnost razdvajanja, cepanja, suprotnosti između rada i svojine (pod čime valja razumeti svojinu na uslove za proizvodnju«.[22] Krajnji oblik ovog cepanja je oblik kapitala. Razdvajanje svojine od rada pojavljuje se kao nužan zakon same razmene između rada i kapitala; ovo razdvajanje postavljeno je u samom činu razmene. Prodajući svoj rad kapitalistima, radnik dobija pravo samo na cenu rada, ali ne i na proizvod toga rada, niti na vrednost koju mu je dodao. »*Pretvaranje rada* (kao žive svrsishodne djelatnosti) *u kapital jest po sebi* rezultat razmjene između kapitala i rada ukoliko ta razmjena daje kapitalisti pravo vlasništva na proizvod rada (i komandu nad radom). *To pretvaranje postavlja se tek u samom procesu proizvodnje.*«[23]

To što objektivni uslovi rada istupaju prema živoj radnoj snazi kao prema tuđem vlasništvu, »kao realnost druge pravne osobe, apsolutno područje njene volje«, to razdvajanje vlasništva i rada, opredmećenog i živog rada, pojavljuje se kao proizvod samog rada, jer je ukupan rezultat rada postavljen kao kapital.[24]

---

[21] K. Marx, *Grundrisse*, str. 230.
[22] K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 26, str. 325.
[23] K. Marx, *Grundrisse*, str. 128.
[24] Isto, str. 160.

Sve je to proizašlo iz razmene u kojoj je radnik razmenio svoju živu radnu moć za određenu količinu opredmećenog rada, s tim što se sada i taj opredmećeni rad, »ti izvan njega egzistirajući uvjeti njegovog postojanja« pojavljuju kao njegov vlastiti proizvod i moć koja vlada radnikom pomoću njegovog vlastitog dela. Zahvaljujući radu, progresivno se širi svet bogatstva, ali se širi nasuprot radu i kao njemu tuđa moć. »Što se više on, rad, objektivira, to veći postaje objektivni svijet vrijednosti koji mu stoji nasuprot kao tuđi svijet — kao tuđe vlasništvo.«[25] Kapitalista prisvaja višak vrednosti bez razmene, bez ikakvog ekvivalenta, on dolazi u njegove ruke pukim prisvajanjem. Svojina se pokazuje kao jedini uslov prisvajanja tuđeg živog rada. Dakle, iako *pravno* izražena razmena između radnika i kapitaliste pretpostavlja pravo vlasništva svakog od njih nad svojom robom i slobodno raspolaganje njome, »vidimo da se jednom čudnom dosljednošću pravo vlasništva na strani kapitala dijalektički pretvara u pravo na tuđi proizvod ili u pravo vlasništva na tuđi rad, pravo da se tuđi rad prisvaja bez ekvivalenta, a na strani radne snage u dužnost da se prema svom vlastitom radu ili prema svom vlastitom proizvodu odnosi kao prema *tuđem vlasništvu.* Pravo vlasništva pretvara se na jednoj strani u pravo prisvajanja tuđeg rada, a na drugoj u dužnost da se proizvod vlastitog rada i sam vlastiti rad respektiraju kao vrijednosti koje pripadaju drugima«.[26]

Dakle, mada u činu kupoprodaje radne snage kapitalista i radnik postoje jedan za drugog samo kao vlasnici roba, ipak kapitalista već unapred istupa i kao vlasnik sredstava za proizvodnju koja čine uslove proizvodnog trošenja radne snage od strane njenog vlasnika, to jest ova sredstva istupaju pred vlasnika radne snage kao tuđa svojina. Znači, već u činu kupoprodaje radne snage, u ugovoru o radu, sadržan je klasni odnos između kapitaliste i najamnog radnika. Svojina na sredstvima za proizvodnju pretvara se »u osnovu za pravno i prinudno pravopolaganje na tuđi rad i višak rada«.[27] Iako se odnos između najamnog radnika i kapitaliste, izražen u ugovoru o radu, vrši u skladu sa ekonomskim zakonima robne razmene, ipak taj odnos sobom donosi: »1. da proizvod pripada kapitalisti, a ne radniku; 2. da vrednost tog proizvoda sadrži pored vrednosti predujmljenog kapitala i višak vrednosti koji je radnika stajao rada, a kapitalistu ništa, a koji ipak postaje zakonitom svojinom kapitaliste«.[28] Zato je jednakost i ekvivalentnost u razmeni između radnika i kapitaliste samo privid koji spada u promet i proces, »gola forma tuđa samoj sadržini, koja nju samo mistifikuje. Forma je stalno kupovanje i pro-

---

[25] Isto, str. 164.
[26] Isto, str. 167.
[27] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 21, str. 280.
[28] Isto, str. 516.

davanje radne snage. Sadržina je da kapitalista jedan deo već opredmećenog tuđeg rada, koji on neprekidno prisvaja bez ekvivalenta, stalno iznova zamenjuje za veću količinu živog tuđeg rada«.[29]

Razmena ekvivalenata je samo »površinski sloj proizvodnje koji počiva na prisvajanju tuđeg rada *bez razmjene*, ali pod *prividom razmjene*. Ovaj sistem počiva na *kapitalu* kao na svojoj osnovi i ako se posmatra razdvojeno od njega, kako se pokazuje na samoj površini, kao *samostalan* sistem, onda je to puki *privid*«.[30] Ako se odnos radnika i kapitaliste posmatra kao pravni odnos u oblasti razmene, to je formalno jednak i slobodan odnos razmenjivača roba. Izvan tog odnosa, ta sloboda i jednakost pokazuje se kao puki privid.

Kupovina i prodaja radne snage, pravno izražena u ugovoru o radu, pokazuje se kao »posredujući oblik radnikovog podjarmljivanja kapitalu«, koji, obnavljajući se stalno kao puki novčani odnos, prikriva stvarnu zavisnost radnika od kapitaliste. »Neposredno obnavljanje kupovine i prodaje posreduje samostalnost specifičnog odnosa zavisnosti i daje mu lažan privid transakcije, kontrakta (ugovora) između vlasnika roba koji su ravnopravni i jednako-slobodno suprotstavljeni.«[31] Na tom temeljnom stavu, koji odnosima radnika i kapitaliste daje privid ugovora između ravnopravnih i jednakih vlasnika roba, počiva sva građanska teorija »slobodnog ugovora o radu«. Sloboda i jednakost u buržoaskom društvu važe samo u sferi robne razmene — privrednom prometu, ali ne i u drugom delu — materijalnoj proizvodnji, gde je radnik podvrgnut eksploataciji, i koji, u krajnjoj liniji, određuje sve druge odnose u društvu. Svojom analizom kapitalističkog odnosa Marks je otkrio suštinu »slobodnog ugovora o radu« i ispod buržoaske slobode i jednakosti klasnu potčinjenost najamnih radnika kapitalu. Jednakost i sloboda suugovorača »slobodnog ugovora o radu« pokazuje se kao puki ideološki plašt eksploatatorskog odnosa, u koji radnik neizbežno upada čim prekorači tvornički prag.[32]

Podruštvljavanjem i centralizacijom kapitala, u raznim vidovima i oblicima, svojina na kapital rastavlja se i od funkcije upravljanja u procesu proizvodnje i reprodukcije kapitala. Upravljački rad, kao funkciju, obavlja »puki rukovodilac« koji ne mora biti i vlasnik sredstava za proizvodnju, a kapitalista iščezava iz

---

[29] Isto, str. 515.

[30] K. Marx, *Grundrisse*, str. 224.

[31] K. Marks, *Rezultati neposrednog procesa proizvodnje*, cit. izd., str. 86—87.

[32] Karl Korsch, *Radno pravo za savjete poduzeća*, »Stvarnost«, Zagreb, str. 18.

procesa proizvodnje i pretvara se u prostog vlasnika. Profit koji vuku vlasnici kapitala jeste »puka nagrada za svojinu na kapital«.[33] Podruštvljavanje kapitala, pa i u obliku preuzimanja sredstava za proizvodnju u državnu svojinu od strane kapitalističke države, ne menja, u suštini, položaj najamnog radnika. Ukoliko ova država više proizvodnih snaga preuzima u vlastitu svojinu, utoliko više postaje stvarni kolektivni kapitalist, utoliko više državljana eksploatiše.[34] Radnici ostaju najamni radnici, kapitalistički odnosi se ne ukidaju.

## II

Kapitalizam je izvršio razdvajanje i time stvorio suprotnost između rada i svojine na uslove rada. Na materijalnoj osnovi koju stvara kapital i »posredstvom revolucija kroz koje u procesu ovog stvaranja prolazi radnička klasa i čitavo društvo, može tek da bude opet uspostavljeno prvobitno jedinstvo«.[35] Podruštvljena kapitalistička proizvodnja predstavlja polaznu tačku za pretvaranje sredstava za proizvodnju u svojinu udruženih proizvođača, »u neposrednu društvenu svojinu«.[36] Ova sredstva mogu biti samo »u rukama udruženih proizvođača, a stoga njihova društvena svojina kao što su njihov društveni proizvod«.[37] Kapitalistička proizvodnja nužnošću prirodnog procesa rađa svoju vlastitu negaciju, koja »ne uspostavlja iznova privatnu svojinu, ali uspostavlja individualnu svojinu« na osnovici kooperacije i zajedničkog posedovanja sredstava za proizvodnju koja je proizveo sam rad.[38]

Društveno-istorijski smisao samoupravljanja jeste uspostavljanje takvog produkcionog odnosa, na osnovama društvene svojine, u kome radnik neposredno prisvaja na osnovu svog rada, oslobođen svih oblika najamnog odnosa prema vlasniku kapitala ili prema državi kao »vršiocu dužnosti« kolektivnog sopstvenika društvenog kapitala. Kao društveno-ekonomska i pravna kategorija, državna svojina je još uvek klasična svojinska kategorija, karakteristična za odnose najamnog rada u kojima su sredstva za

---

[33] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 23, str. 324 — 325.

[34] Isto, tom 31, str. 213.

[35] Isto, tom 26, str. 325.

[36] Isto, tom 23, str. 370.

[37] Isto, tom 23, str. 373.

[38] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 21, str. 672.

Na osnovama društvene svojine radnik svojim radom »lično prisvaja« proizvode za neposredan život. »Ovo lično prisvajanje proizvoda za ponovnu proizvodnju neposrednog života mi nikako nećemo da ukinemo, jer to prisvajanje ne ostavlja nikakav čisti prihod koji bi mogao biti vlast nad tuđim radom.« Čim se rad ne bude više mogao pretvarati u kapital, »ni lična svojina se ne može više pretvarati u buržoasku svojinu« (K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 7, str. 390, 391, 392).

proizvodnju odvojena od rada. Stvarni subjekt te svojine je država i njeni organi, a ne radnik.[39] U samoupravnom produkcionom odnosu društvena svojina izražava se kao odnos među samim radnicima, a ne kao odnos između radnika i države. »Društveno-svojinski odnosi ne znače više odnos između »sopstvenika i ne-sopstvenika« — što u praksi znači između kupca i prodavca radne snage, ili države i radnika, već odnos među samim radnicima koji *zajednički* raspolažu društvenim sredstvima za proizvodnju, ali *individualno* prisvajaju plodove svoga rada.«[40] Pošto je društvena svojina sistem međusobnih prava i odgovornosti radnika, a ne odnos individualnih ili kolektivnih subjekata prema stvarima, ili odnos svojinskog monopola prema radnicima, odnosi u socijalističkom samoupravljanju ne mogu se izraziti klasičnim svojinskim pravnim kategorijama, već suštinski novim sistemom prava, obaveza i odgovornosti radnika u udruženom radu. Na društvena sredstva za proizvodnju niko nema prava svojine: ni društveno-političkα zajednica, ni organizacija udruženog rada, ni grupa građana, ni pojedinac ne može ni po kom pravnosvojinskom osnovu prisvajati proizvod društvenog rada, niti upravljati i raspolagati društvenim sredstvima za proizvodnju i rad, niti samovoljno određivati uslove raspodele. Rad čoveka, a ne pravo svojine, jedini je osnov prisvajanja proizvoda društvenog rada i upravljanja društvenim sredstvima. Osnovni pravni institut i izraz socijalističkog samoupravnog odnosa jeste *pravo rada društvenim sredstvima,* koje ima radnik u udruženom radu kao svoje neotuđivo pravo da radi tim sredstvima i upravlja uslovima i rezultatima svog rada. Pravo rada društvenim sredstvima, kao neposredan odnos radnih ljudi u radu, a ne pravo svojine i svojinski odnos, jeste novo, samoupravno pravo koje predstavlja osnovu samoupravljanja u svim društvenim odnosima. To pravo je osnova i izvor celog niza neotuđivih ekonomskih i demokratskih prava, obavezâ i odgovornosti radnika u udruženom radu i društvu uopšte. Tako se pretvaranjem sredstava za proizvodnju u sredstva slobodnog i udruženog rada vrši, istovremeno, i pretvaranje »svih funkcija u procesu proizvodnje koje su dosad bile još skopčane sa svojinom na kapital u

---

[39] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad,* »Radnička štampa«, Beograd, 1978, str. 22.

Država se predstavlja kao glavni subjekt društvene svojine. To poistovećivanje društvene svojine sa njenim državno-svojinskim oblikom dovodi do toga da se društvena svojina tretira »kao odnos između radnih ljudi, s jedne, i neke vrste pravnog i stvarnog »vršioca dužnosti« kolektivnog sopstvenika društvenog kapitala, s druge strane, koji tu dužnost vrši formalno »u ime« neposrednih proizvođača, a stvarno van njihovog uticaja. Tom vršiocu dužnosti imperativno se nameće ponašanje privatnog vlasnika« (E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi,* »Radnička štampa«, Beograd, 1976, str. 8 — 10).

[40] E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi,* cit. izd., str. 54—55.

proste funkcije udruženih proizvođača«.[41] Društvena sredstva postaju »puka oruđa slobodnog i udruženog rada«, opšti uslov da radnik u udruženom radu ostvari svoje pravo rada društvenim sredstvima. Kao osnovni pravni institut, to je individualno samoupravno pravo svakog radnika u udruženom radu, koje se ostvaruje radom sredstvima u društvenoj svojini, a ne građansko-imovinsko pravo pojedinog radnika na sredstvima rada i poslovanja. Pravo rada društvenim sredstvima ima i stiče, samim faktom rada, svaki radnik u udruženom radu i ono se izražava u celini svih odnosa u udruženom radu. To pravo ostvaruje se u osnovnoj organizaciji udruženog rada i samo preko ove organizacije kao primarne socijalističke zajednice rada. Osnovnu organizaciju, pod određenim uslovima, konstituišu radnici zaključivanjem *samoupravnog sporazuma o udruživanju svog rada* u toj organizaciji. Ovaj sporazum, čiji su subjekti zaključivanja sami radnici, sadrži osnove za uređivanje društveno-ekonomskih odnosa u osnovnoj organizaciji. U tome je suštinska razlika između osnovne organizacije kao samoupravnog institucionalnog oblika prevladavanja najamnog položaja radnika i kapitalističkog preduzeća u kome je, kao i u državnoj organizaciji rada, razdvojen rad i raspolaganje dohotkom. Osnovno i najvažnije obeležje osnovne organizacije jeste da radnici u njoj raspolažu dohotkom. Celokupan dohodak udruženog rada, bez obzira na to u kom se obliku udruživanja rada i sredstava ostvaruje, mora se koncentrisati u osnovnoj organizaciji, to jest može se steći i iskazati samo kao njen dohodak.[42] Na osnovama društvene svojine vrši se integracija rada i sredstava za proširivanje materijalne osnove udruženog rada i društva u celini, koja se nije mogla ostvariti ni u jednom obliku svojinskog monopola na tim sredstvima. Time se ukida odnos između radnika kao nosioca radne snage, s jedne, i vlasnika ili monopolističkog upravljača sredstvima proširene reprodukcije, s druge strane. Suština samoupravljanja je u tome da radnik istovremeno i radi i vrši one funkcije koje je u kapitalističkom društvu vršio kapitalist, a u etatističkom država. Time »naše samoupravno društvo

[41] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 23, str. 371 — 372.

[42] Dohodak privatnog zanatskog proizvođača zasniva se na njegovom ličnom radu i posedovanju sredstava rada, dohodak kapitaliste na posedovanju kapitala i kupovini najamne radne snage, a dohodak države, monopolističkog sopstvenika kapitala, zasniva se na njenoj političkoj vlasti da svojim planom određuje raspodelu dohotka na akumulaciju, koja se otuđuje od radnika, i na plate radnicima. U socijalističkom samoupravnom odnosu »dohodak opet pripada individualnom radniku, ali ne više sa sredstvima za proizvodnju u ličnoj svojini, već u uslovima neposrednog i ravnopravnog zajedničkog upravljanja sredstvima za proizvodnju u zajedničkoj, odnosno društvenoj svojini« (E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine...*, str. 94—95).

dalje proširuje dimenzije stvarne slobode radnika i radnih ljudi u materijalnim odnosima društva«.[43]

Da bi se proizvodilo, radnici se, bez obzira na društvene oblike prisvajanja, moraju spojiti sa sredstvima za proizvodnju. »Po posebnom načinu na koji se ovo spajanje vrši, razlikuju se razne ekonomske epohe društvene strukture.«[44] Uključivanje u udruženi rad društvenim sredstvima, zasnivanje i suština samog radnog odnosa je neposredan izraz socijalističkog samoupravnog proizvodnog odnosa. Rad se ponovo spaja sa svojinom, to jest sredstvima za proizvodnju, koja nisu više ni privatna svojina individualnih proizvođača, ni privatno-kapitalistička, niti državna svojina, već zajednička svojina radnika u udruženom radu, to jest društvena svojina. Zato radnik u samoupravnom društvu ne može zasnovati radni odnos putem »ugovora o radu« sa državom ili nekim drugim monopolskim sopstvenikom kapitala, jer su sredstva za proizvodnju u zajedničkoj svojini radnika u udruženom radu, to jest u društvenoj svojini. Radnik ne može zasnovati radni odnos ni sa osnovnom organizacijom udruženog rada u njenom organizaciono-institucionalnom smislu, pošto osnovna organizacija »nije i ni u kom slučaju ne može biti nikakav institucionalizovani sopstvenik društvenog kapitala u odnosu na radnika koji zasniva radni odnos«. Radnici u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada ne mogu imati poslodavački odnos prema radnicima koji zasnivaju radni odnos. Zasnivanje radnog odnosa u udruženom radu »nije ugovor sa nekim koji *monopolski upravlja sredstvima za proizvodnju i radom, nego stupanje u demokratski i samoupravni odnos sa drugim radnicima koji imaju jednaka prava*«.[45] Radni odnos zasniva se *sa radnicima* u osnovnoj organizaciji, na osnovu uslova koji utvrđuju radnici u toj organizaciji. Radni odnos je, u stvari, međusobni odnos radnika u osnovnoj organizaciji koji radnici, u ostvarivanju prava rada društvenim sredstvima, uspostavljaju u zajedničkom radu društvenim sredstvima. To je, dakle, isključivo međusobni odnos samih radnika u udruženom radu, a ne odnos između radnika i pravnog lica ili bilo kojeg njegovog organa. Radnici stupaju u radni odnos »između sebe«.[46]

Udruženi radnici eliminišu sve faktore koji umesto njih povezuju rad i sredstva za proizvodnju. Radnici su ti koji utvr-

---

[43] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 135.

[44] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 22, str. 38—39.

[45] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, str. 278—279.

[46] U uslovima kupoprodaje radne snage, koja se reguliše ugovorom o radu, radnici stupaju u odnos sa monopolskim sopstvenikom društvenog kapitala, ali ne »i između sebe« jer »u procesu rada oni su već prestali pripadati sebi samima. Kad u taj proces uđu, oni postaju jedno sa kapitalom« (*Kapital I*, 1947, str. 265).

đuju uslove zasnivanja radnog odnosa pojedinog radnika u udruženom radu sa drugim radnicima u udruženom radu, prevazilazeći »ugovor o radu« kao kategoriju kapitalističkog i etatističkog pravnog sistema i izraz najamnog položaja radnika. Povezanost radnika je samoupravna i demokratska, nije spolja nametnuta. »Radnik nije »jedinka«, tj. nije svojim radom i raspolaganjem sredstvima i plodovima tog rada izolovan od drugih, nego se nalazi u odnosima međusobne zavisnosti i uzajamne odgovornosti prema jednakim pravima drugog radnika. Upravo to i jeste uslov nastajanja slobodnog socijalističkog društva, tj. slobodne zajednice proizvođača.«[47]

[47] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, str. 13.

Vlado Nikolić

# Društvena svojina i samoupravni sporazumi i društveni dogovori

## Društvena svojina kao negacija pravno-svojinskog monopola

Pravni instituti su pravni oblik izražavanja proizvodnih i drugih društvenih odnosa, a pravni akti — instrumenti pomoću kojih se pravno ostvaruju ti odnosi, pa otuda pravna priroda i jednih i drugih izvire iz društvenih odnosa koji se njima izražavaju i ostvaruju. Zato se ni priroda samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora ne može teorijski objasniti ako se uporedo ne osvetli i priroda društvene svojine kao istorijski novog oblika proizvodnih odnosa koji se tim pravnim instrumentima ostvaruju.

Samoupravni sporazumi i društveni dogovori, kao nova vrsta pravnih akata, nastali su u onoj etapi razvoja kada je samoupravljanje u preduzećima i ustanovama prerastalo u integralni sistem socijalističkog samoupravljanja i time dobilo sva obeležja istorijski novog oblika proizvodnih odnosa. Te promene u razvoju socijalističkih proizvodnih odnosa, s kojima su bili povezani i preobražaji u načinu samoupravnog organizovanja udruženog rada, zahtevale su da se stvore i novi pravni instrumenti pomoću kojih će se

ostvarivati samoupravno povezivanje celokupnog društvenog rada sredstvima u društvenoj svojini u sistemu samoupravnog udruženog rada, jer ni jedan od pravnih oblika poznatih u istoriji prava nije bio podoban za takvu funkciju.

Marks je dokazao da, na osnovi kapitalističke svojine na sredstvima za proizvodnju, nastaju takvi proizvodni odnosi u kojima radnik prodaje svoju radnu snagu kao robu za određenu najamninu, a kapitalist — kao vlasnik sredstava za proizvodnju — prisvaja celokupan proizvod, a time i višak vrednosti. Objašnjavajući da je kapitalistički proces proizvodnje u suštini proizvođenje viška vrednosti, Marks ističe da se kapitalistički proces proizvodnje zasniva u prvom redu na dva momenta: »Prvi je kupovina i prodaja radne snage, čin koji spada u sferu prometa. Ali, posmatrajući celinu kapitalističkog procesa proizvodnje, taj čin nije samo moment i pretpostavka nego i stalni rezultat toga procesa. Ova kupovina i prodaja radne snage predstavlja odvajanje predmetnih uslova rada — dakle sredstava za život i sredstava za proizvodnju — od same žive radne snage, tako da je ona jedina svojina kojom radnik raspolaže, jedina roba koju je on imao da proda... Drugi moment je stvarni proces proizvodnje, dakle stvarni proces potrošnje radne snage koju je kupio vlasnik novca ili robe.«[1]

Pošto je kapitalist kupio radnikovu radnu snagu pre njegovog uključivanja u proces proizvodnje, njemu pripada proizvedena roba, odnosno vrednost stvorena u procesu proizvodnje. Na taj način on prisvaja i višak vrednosti, jer je radna snaga roba koja ima osobinu da u procesu proizvodnje, u kome je živi rad pripojen kapitalu kao agens proizvodnje, stvara veću vrednost nego što je vrednost radne snage utrošene u proizvodnji. »U stvarnom procesu kapitalističke proizvodnje predmetni uslovi rada — materijal i sredstva za rad — ne služe samo da se živi rad opredmeti nego da se opredmeti više rada nego što je bilo sadržano u promenljivom kapitalu. Oni, dakle, služe kao sredstvo apsorpcije i sredstvo isceđivanja viška rada, koji se pokazuju u višku vrednosti (u surplus-produce, višku proizvoda).«[2] »U proizvodu je, dakle, opredmećena neka ukupna suma rada. Jedan deo ovog opredmećenog rada je zamenjen za ekvivalent najamnine, a drugi je kapitalist prisvojio bez ekvivalenta.«[3]

Kao što se vidi, ceo sistem kapitalističke proizvodnje i reprodukcije zasniva se na odvojenosti predmetnih uslova rada od žive radne snage, jer je to pretpostavka za kupovinu i prodaju radne snage. »Budući da je, prije njegova ulaska u proces, njegov

---

[1] K. Marks, *Rezultati neposrednog procesa proizvodnje*, rukopis neobjavljene VI glave I knjige *Kapitala*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977, str. 43.

[2] Isto, str. 45.

[3] Isto, str. 94.

(radnikov — V. N.) vlastiti rad otuđen od njega, prenijet na kapitalista i pripojen kapitalu, to se on za vrijeme procesa neprestano opredmećuje u tuđem proizvodu. Budući da je proces proizvodnje ujedno i proces potrošnje radne snage od strane kapitalista, to se radnikov proizvod neprekidno pretvara ne samo u robu nego i u kapital«.[4]

I upravo zbog toga što je radnikov rad na takav način pripojen kapitalu javlja se privid da je stvaranje nove vrednosti u procesu proizvodnje prirodna osobina kapitala, a ne svojstvo živog rada kao agensa proizvodnje. Objašnjavajući kako dolazi do tog privida, Marks kaže: »Živi rad ima taj dar od prirode da, stvarajući novu vrijednost, održava staru. Stoga rad održava i ovjekovječava uvijek u novom obliku sve veće kapital-vrijednosti, što više raste djelotvornost, opseg i vrijednost njegovih sredstava za proizvodnju, dakle što više napreduje akumulacija koja prati razvitak proizvodne snage. Međutim, pod sistemom najamnog rada ova prirodna moć rada ispoljava se kao moć samoodržanja kapitala kome je rad pripojen, upravo kao što se društvene proizvodne snage rada ispoljavaju kao osobine kapitala, i stalno samooplođivanje kapitala. Sve snage rada predstavljaju se kao snage kapitala, kao što se i svi oblici robne vrijednosti predstavljaju kao novčani oblici.«[5]

Na osnovu analize proizvodnih odnosa kapitalističke svojine Marks je, dakle, pokazao kako pravo mistifikuje te odnose i prikazuje ih u izokrenutom vidu. Naime, proizvod se pravno prikazuje kao plod stvari *(ius fruendi)*, jer pripada onome ko je vlasnik sredstava za proizvodnju.

I kad je reč o proizvodnim odnosima državno-svojinskog tipa radnik ostaje odvojen od sredstava za proizvodnju, jer je država vlasnik tih sredstava, a radnik ostaje vlasnikom svoje radne snage. Država kao nosilac prava svojine na sredstvima za proizvodnju organizuje državna preduzeća, koja istupaju prema radniku u svojstvu poslodavca. Na taj način se između državnog preduzeća i radnika uspostavlja radni odnos kao specifičan vid najamnog odnosa. Država preko svojih organa i državnih preduzeća upravlja proizvodnjom, raspodelom i društvenom reprodukcijom, državnim planovima određuje koji će se deo društvenog dohotka upotrebiti za akumulaciju i potrošnju, i svojim propisima utvrđuje uslove rada i radničke plate.

Za razliku od svih sistema zasnovanih na pravno-svojinskom monopolu na sredstvima za proizvodnju, suštinsko obeležje društvene svojine u sistemu samoupravnog udruživanja rada i sredstava upravo je u tome što ona, kao svojina svih radnika u udruženom radu, nije ničiji pravno-svojinski monopol — ni države, ni organizacije udruženog rada, ni pojedinačnog radnika — već pred-

---

[4] K. Marks, *Kapital*, »Kultura«, Beograd, 1947, latinica, str. 500.
[5] Isto, str. 535.

stavlja materijalnu osnovu slobodnog udruženog rada koja obezbeđuje da jedino rad i rezultati rada postanu osnova prisvajanja proizvoda rada i upravljanja sredstvima za proizvodnju i dohotkom. Drugim rečima, društvena svojina je takav sistem odnosa među ljudima u kome sredstvima za proizvodnju, uključujući i sredstva za proširenu reprodukciju, upravljaju radnici koji rade tim sredstvima i oni, na osnovu svog rada, učestvuju u raspodeli ostvarenog dohotka, prema rezultatima svog tekućeg rada i rezultatima privređivanja društvenim sredstvima kao svojim i društvenim minulim radom.

U našoj teoriji ima različitih dilema i različitih teorijskih shvatanja suštine društvene svojine. »Društvena svojina se u nas, naime, još uvek tretira gotovo kao odnos između radnih ljudi, s jedne strane, i neke vrste pravnog i stvarnog »vršioca dužnosti« kolektivnog sopstvenika društvenog kapitala, s druge strane... Logično je što se odmah javljaju i stare predstave o subjektima društvene svojine (država, radna organizacija, delovi radne organizacije, radni čovek), da bi se u praksi polazeći od takvog rezonovanja, po pravilu, stavovi polarizovali na državu i na radnu organizaciju kao na dva glavna subjekta društvene svojine, to jest kao na dva glavna »vršioca dužnosti« kolektivnog sopstvenika. A poslednjih godina su se pojavile i teze o radniku kao privatnosopstveničkom akcionaru društvenog kapitala.«[6]

Može se reći da je u novije vreme manji broj zastupnika teorije po kojoj se društvena svojina poistovećuje sa državnom svojinom, ali je dosta velik broj onih koji društvenu svojinu i dalje smatraju nekim oblikom grupne svojine. Ranije su pristalice ovog shvatanja zastupale tezu da su preduzeća i druga društvena pravna lica nosioci pravno-svojinskih ovlašćenja prema sredstvima u društvenoj svojini. Prema shvatanju koje se pojavilo u najnovije vreme, posle donošenja Zakona o udruženom radu, osnovna organizacija, kao udruženi radnik, vlasnik je sredstava u društvenoj svojini kojima upravlja, pa, sledstveno tome, radnik kao pojedinac prodaje svoju radnu snagu osnovnoj organizaciji kao udruženom radniku. A iz toga proizlazi: ako je prodavac radne snage radnik u svojstvu individualnog radnika, a njen kupac opet radnik, ali u svojstvu udruženog radnika, onda se radna snaga prodaje, ali se ne otuđuje, a radnik ne dolazi u najamni odnos, već se taj odnos na taj način ukida.

Zaista je teško razumeti kako se nešto može prodati a da se ne otuđi. Ali bez takve konstrukcije ne bi mogla opstati ni teza da je osnovna organizacija vlasnik sredstava za proizvodnju i da radnik tom vlasniku prodaje svoju radnu snagu. Pobijajući ovu tezu, E. Kardelj kaže: »Jer osnovna organizacija nije i ni u kom

---

[6] E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, »Radnička štampa«, Beograd, 1976, str. 8. i 10.

 

slučaju ne može biti nikakav institucionalizovani sopstvenik društvenog kapitala u odnosu na radnika koji zasniva radni odnos. Drugim rečima, radnici u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada ne samo da ne mogu imati nekakav poslodavački odnos prema radnicima koji zasnivaju radni odnos nego su dužni i da, proširivanjem materijalne osnove svog i društvenog rada u celini, stvaraju uslove za zapošljavanje novih radnika. Zato se pod radnim odnosom radnika u slobodnom udruženom radu podrazumevaju samo oni međusobni odnosi radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada, odnosno u radnoj zajednici, koje radnici uspostavljaju u zajedničkom radu, ostvarujući pravo rada društvenim sredstvima, a uređuju ih samoupravnim opštim aktima kojima utvrđuju pojedinačna i zajednička prava, obaveze i odgovornosti, u skladu sa zakonom.«[7]

Upravo zbog toga što polazi od shvatanja da sredstva za proizvodnju nisu odvojena od onih koji rade tim sredstvima i da nisu ničiji pravno-svojinski monopol, to jest da ne postoji na jednoj strani vlasnik sredstava za proizvodnju (država, radna organizacija, osnovne organizacije itd.), a na drugoj radnik koji prodaje svoju radnu snagu takvom vlasniku sredstava za proizvodnju — Zakon o udruženom radu je konstituisao samoupravni sporazum o udruživanju rada radnika u osnovnu organizaciju kao pravni oblik koji izražava društveni karakter sredstava za proizvodnju, kao negaciju ma čijeg prava svojine na ta sredstva.

Između ovog samoupravnog sporazuma i ugovora o radu kojim se vrši kupovina i prodaja radne snage postoji duboka suštinska razlika. Samoupravni sporazum o udruživanju rada radnika u osnovnoj organizaciji izražava sjedinjenost rada sa sredstvima za proizvodnju, i njime radnici sporazumno donose osnove za uređivanje svojih međusobnih odnosa u upravljanju sredstvima, raspoređivanju i raspodeli dohotka, raspodeli sredstava za lične dohotke, kao i za uređivanje pitanja radnog odnosa i drugih društveno-ekonomskih odnosa u osnovnoj organizaciji udruženog rada. Taj samoupravni sporazum je, dakle, osnovni pravni instrument kojim se ostvaruju proizvodni odnosi zasnovani na samoupravnom udruživanju rada društvenim sredstvima i time se društvena svojina izražava kao negacija ma koje vrste otuđenosti radnika od sredstava za proizvodnju.

Nasuprot tome, ugovor o radu izražava kupovinu i prodaju radne snage i pripada sferi prometa. Govoreći o tome da se ceo proces kapitalističke proizvodnje i prisvajanja viška vrednosti zasniva na kupovini i prodaji radne snage, Marks kaže: »Sam uvodni čin, koji je prometni čin: kupovina i prodaja radne snage, počiva opet na raspodjeli elemenata proizvodnje, raspodjeli koja

---

[7] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, »Radnička štampa«, Beograd, 1978, str. 279.

prethodi i koja je pretpostavka raspodjele društvenih proizvoda, naime na rastavljanju radne snage kao radnikove robe od sredstava za proizvodnju kao svojine neradnika.«[8]

O razlikama između ugovora, kao instrumenta prometa, i samoupravnih sporazuma uopšte, kao pravnih instrumenata kojima se ostvaruje samoupravno udruživanje rada i sredstava, biće docnije više govora, ali se već iz ovoga što je rečeno može zaključiti da je teorijsko razjašnjavanje prirode samoupravnih sporazuma tesno povezano sa teorijskim shvatanjem društvene svojine.

Shvatanje da je svaka svojina, pa i društvena, pravo svojine, ponekad se obrazlaže i ovakvim argumentima. Pravo svojine je odnos među ljudima povodom stvari, pa pošto je i društvena svojina odnos među ljudima povodom stvari, onda je i ona, logično, pravo svojine. Očevidno je da se pri ovakvom rezonovanju zanemaruje razlika između svojine na sredstvima za proizvodnju i svojine na sredstvima lične potrošnje, to jest lične svojine. Kad se govori o društvenoj svojini, sasvim je jasno da se misli na svojinu na sredstvima za proizvodnju, jer i kad je reč o drugim oblicima svojine kao faktoru koji opredeljuje karakter proizvodnih odnosa — u pitanju je svojina na sredstvima za proizvodnju.

Svi monopolski oblici svojine sredstava za proizvodnju izražavaju se u pravu svojine na ta sredstva (kod različitih oblika svojine različit je subjekt prava svojine — privatni vlasnik, preduzeće, država itd.), što znači da se odnosi među ljudima koji se zasnivaju na svim tim monopolskim oblicima svojine izražavaju u pravu svojine. Zavisno od toga o kakvom je subjektu tog monopola reč, postoje i različiti sistemi odnosa među ljudima. Društvena svojina se ne može pravom svojine izraziti kao sistem odnosa među ljudima iz prostog razloga što je taj sistem odnosa suprotan pravno-svojinskom monopolu na sredstvima za proizvodnju. Zato je u Osnovnim načelima Ustava SFRJ utvrđeno i sledeće ustavno načelo: »Polazeći od toga da niko nema pravo svojine na društvena sredstva za proizvodnju, niko — ni društveno-politička zajednica, ni organizacija udruženog rada, ni grupa građana, ni pojedinac — ne može ni po kom pravno-svojinskom osnovu prisvojiti proizvod društvenog rada, ni upravljati i raspolagati društvenim sredstvima za proizvodnju i rad, niti samovoljno određivati uslove raspodele.«[9]

Poistovećivanje prava svojine kao pravnog instituta kojim se izražavaju monopolski oblici svojine sa svojinom kao ekonomskom kategorijom dovodi do toga da se ponekad različiti oblici svojine — kao što su: privatna, državna, lična — tretiraju i kao različiti pravni instituti, to jest kao pravo privatne svojine, pravo državne svojine, pravo lične svojine itd. Kao što smo videli, pravo

[8] K. Marks, *Kapital*, cit. izd., str. 312.

[9] Ustav SFRJ, Osnovna načela, Odeljak III, st. 4.

svojine kao monopol i apsolutno pravo određenog subjekta na određenu stvar je jedinstven pravni institut, a oblici i vrste svojine razlikuju se prema tome o kojem je subjektu, odnosno o kojem je predmetu prava svojine reč. Tako, na primer, državna svojina znači da država ima pravno-svojinski monopol na sredstva za proizvodnju, privatna svojina označava pravo svojine na sredstva za proizvodnju čiji je subjekt pojedinac ili privatno-pravno lice, lična svojina znači pravo svojine na sredstva za ličnu potrošnju itd. Zato u našem ustavnom i pravnom sistemu pravo svojine kao pravno-svojinski monopol postoji na predmete koji služe ličnoj potrošnji (lična svojina), a samo u određenom obimu na zemljište i izuzetno (zanatlije, zemljoradnici) na sredstva rada (privatna svojina).

No, ako društvena svojina nije pravo svojine, nikako ne znači da ona nije svojina u ekonomskom smislu, kao proizvodni odnos i oblik prisvajanja. U stvari, društvena svojina u sistemu socijalističkog samoupravljanja izražava istorijsku promenu u prisvajanju u tom pravcu što prisvajanje na osnovu svojine sredstava za proizvodnju zamenjuje prisvajanjem na osnovu rada. Dokazujući da je neodrživa i teza koja pojmu društvene svojine u socijalizmu odriče svaku konkretnu materijalnu i pravnu sadržinu, E. Kardelj kaže: »Međutim, dok postoji prisvajanje, postoji i svojina. Pitanje je samo na koji se način to prisvajanje vrši. Robovlasnik je vršio prisvajanje na osnovu vlasništva nad robovima, feudalac na osnovu stvarnog posedovanja zemlje (nezavisno od toga da li je to posedovanje bilo zasnovano na feudalnom pravu ili na snazi vlasti), kapitalista na osnovu privatnog vlasništva nad kapitalom, a država — kao »vršilac dužnosti« kolektivnog vlasnika kapitala — prisvaja na osnovu državne prinude.« I dalje: »Društveno-istorijski smisao samoupravljanja je u nastajanju takvog oblika proizvodnih odnosa zasnovanih na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju u kome postoji, odnosno u kome u sve većoj meri treba da dominira prisvajanje na osnovu rada kao jedini način prisvajanja. U takvim proizvodnim odnosima radnik prisvaja na osnovu svoga rada *neposredno*, oslobođen svih oblika najamnog odnosa prema sopstveniku kapitala ili prema državi kao »vršiocu dužnosti« kolektivnog sopstvenika kapitala.«[10]

Pravo svojine je pravni institut kojim se pravno izražava monopol određenog subjekta prema određenom predmetu. Zato je i bilo moguće da se tim institutom izraze svi istorijski oblici proizvodnih odnosa koji su zasnovani na različitim oblicima monopolske svojine na sredstva za proizvodnju, počev od robovlasničkog oblika svojine do savremenog državno-svojinskog tipa svojine. To je bilo moguće zato što je u svim pravnim sistemima

---

[10] E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, cit. izd., str. 11.

koji su se zasnivali i koji se zasnivaju na monopolskim oblicima svojine na sredstva za proizvodnju — uključujući i savremene sisteme državne svojine — pravo svojine na sredstva za proizvodnju bilo i ostalo pravni osnov prisvajanja proizvoda rada. To je i razlog što se pravo svojine, kao pravni institut kojim se izražavaju proizvodni odnosi zasnovani na monopolu svojine, moglo zadržati tako dugo kao osnovni pravni institut u svim dosadašnjim pravnim sistemima.

Ako društvena svojina nije pravo svojine, postavlja se pitanje kojim pravnim institutom, odnosno kojim se pravom društvena svojina može izraziti kao negacija pravno-svojinskog monopola na sredstvima za proizvodnju i kao proizvodni odnos u kome su rad i rezultati rada, a ne pravo svojine na sredstva za proizvodnju, osnov prisvajanja proizvoda društvenog rada? Taj pravni institut je pravo rada društvenim sredstvima, koje je Ustavom konstituisano kao neotuđivo pravo radnika da radi tim sredstvima u cilju zadovoljavanja svojih ličnih i društvenih potreba i da, kao slobodan i ravnopravan s drugim radnicima u udruženom radu, upravlja svojim radom i uslovima i rezultatima svog rada. Pravo rada društvenim sredstvima, dakle, pravno izražava negaciju ma čijeg pravno-svojinskog monopola na sredstva za proizvodnju, to jest ta sredstva su materijalna osnova »slobodnog udruženog rada i vladajućeg položaja radničke klase u proizvodnji i u društvenoj reprodukciji u celini, kao i osnova sopstvenim radom stečene lične svojine koja služi zadovoljavanju potreba i interesa čoveka«.[11] Drugim rečima, nasuprot pravu svojine koje izražava pravno-svojinski monopol na sredstva za proizvodnju, pravo rada društvenim sredstvima izražava negaciju takvog monopola.

Prema tome, pravo rada društvenim sredstvima znači ukidanje svakog vida otuđenosti sredstava za proizvodnju od radnika, a time i ukidanje svakog vida najamnog odnosa. To, naravno, ne znači da organizacija udruženog rada ne može da bude nosilac određenih ovlašćenja u pravnom prometu društvenih sredstava, koja su nužna u uslovima u kojima se rezultat rada ostvaruje kao vrednost na tržištu i prisvajanje vrši prema rezultatima rada. Zato Zakon o udruženom radu utvrđuje da osnovna organizacija udruženog rada i druga društvena pravna lica imaju pravo raspolaganja u pravnom prometu društvenim sredstvima, i da u ostvarivanju tog prava prenose društvena sredstva na druga društvena pravna lica, pribavljaju sredstva u društvenu svojinu od nosilaca prava svojine, daju društvena sredstva na privremeno korišćenje, zamenjuju društvena sredstva i po drugim osnovima raspolažu društvenim sredstvima.

Društvena svojina na sredstva za proizvodnju opredeljuje i društveni karakter dohotka. Marks to objašnjava na sledeći način:

---

[11] Ustav SFRJ, Osnovna načela, Odeljak III, stav 1.

»Naposljetku, predstavimo sebi, promjene radi, udruženje slobodnih ljudi koji rade društvenim sredstvima za proizvodnju i svoje mnogobrojne individualne radne snage samosvjesno troše kao jednu društvenu radnu snagu. Sve odredbe Robinzonova rada ovdje se ponavljaju, samo što su društvene umjesto individualne. Svi Robinzonovi proizvodi bili su isključivo njegov lični proizvod, a otud i predmeti za njega. Cjelokupan proizvod udruženja društven je proizvod. Jedan dio toga proizvoda služi opet kao sredstvo za proizvodnju. On ostaje društven. Ali drugi dio troše članovi udruženja kao životne namirnice. Toga radi mora se razdijeliti među njih. Način ove raspodjele mijenjat će se prema posebnoj vrsti samog organizma društvene proizvodnje i prema odgovarajućoj visini historijskog razvitka proizvođača...«[12]

Zato Zakon o udruženom radu utvrđuje u svojim načelnim odredbama da je celokupna nova vrednost koju radnici u udruženom radu stvore svojim ukupnim radom — društvena svojina i da se ta nova vrednost ostvaruje u novčanom obliku u celini kao dohodak osnovnih organizacija, na osnovu delovanja zakonitosti tržišta i na samoupravnoj osnovi društveno utvrđenih uslova sticanja dohotka. Iz društvenog karaktera dohotka proističe neotuđivo pravo radnika da raspolažu dohotkom i da ga udružuju sa radom i sredstvima drugih osnovnih organizacija, da ostvareni dohodak raspoređuju za proširivanje materijalne osnove rada i za zadovoljavanje svojih ličnih, zajedničkih i opštih društvenih potreba, i da prisvajaju lični dohodak prema doprinosu koji svojim tekućim i minulim radom daju ostvarivanju dohotka osnovne organizacije.

Društvena svojina kao oblik svojine u kome je radnik sjedinjen sa sredstvima za proizvodnju izražava proizvodni odnos u kome su u licu radnika sjedinjene funkcija tekućeg rada i funkcija upravljanja proizvodnjom i društvenom raspodelom. Na osnovu takvog položaja radnika u odnosima proizvodnje i raspodele ostvaruje se samoupravno udruživanje rada i sredstava, počev od osnovne organizacije udruženog rada do najširih oblika udruživanja rada i sredstava i zajedničkog samoupravnog uređivanja odnosa društvene reprodukcije u celini. Društvena svojina izražava se, dakle, u raznovrsnim oblicima međusobne povezanosti i zavisnosti radnika u udruženom radu, kao što su: samoupravno udruživanje rada i sredstava društvene reprodukcije u različitim oblicima organizacija udruženog rada i poslovne saradnje; povezivanje organizacija udruženog rada koje se bave proizvodnim i drugim delatnostima sa organizacijama koje se bave poslovima prometa robe i usluga; slobodna razmena rada kojom se u okviru samoupravnih interesnih zajednica ili neposredno u organizacijama udruženog rada ostvaruje povezivanje delatnosti materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti; planiranje materijalnog i druš-

---

[12] K. Marks, *Kapital,* cit. izd., str. 43.

tvenog razvoja na samoupravnim osnovama itd. Prema tome, društvena svojina obezbeđuje pretpostavke ne samo za povezivanje i integrisanje udruženog rada na samoupravnim osnovama u celovit sistem samoupravnog udruženog rada nego i za to da radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada ovladaju celinom odnosa društvene reprodukcije.

Društvena svojina kao proizvodni odnos pravno se izražava, kao što je već pomenuto, u pravu rada društvenim sredstvima, kao neotuđivom pravu radnika da slobodno i ravnopravno s drugim radnicima u udruženom radu upravlja svojim radom i uslovima i rezultatima svog rada. Na osnovu prava rada društvenim sredstvima radnici u osnovnim organizacijama zajedno i ravnopravno:

— svojim radom učestvuju u procesu rada i proizvodnje i izvršavaju svoje radne obaveze;

— upravljaju radom i poslovanjem organizacije udruženog rada;

— upravljaju poslovima i sredstvima u celokupnosti odnosa društvene reprodukcije;

— odlučuju o udruživanju svog rada i sredstava u radnu organizaciju i u druge oblike udruživanja i povezivanja rada i sredstava;

— odlučuju o celokupnom dohotku koji stiču zajedničkim radom u osnovnoj organizaciji udruženog rada i u različitim oblicima udruživanja rada i sredstava, u skladu sa doprinosom ostvarivanju dohotka i obavezama i odgovornostima prema drugim radnicima u udruženom radu i društvenoj zajednici u celini;

— raspoređuju čist dohodak za ličnu, zajedničku i opštu potrošnju, za proširenje materijalne osnove rada i za rezerve, u skladu sa osnovima i merilima dogovorenim na samoupravnoj osnovi;

— odlučuju o raspodeli sredstava za svoju ličnu i zajedničku potrošnju, u skladu sa osnovima i merilima za utvrđivanje doprinosa koji svojim tekućim i minulim radom daju ostvarivanju dohotka, a koje na samoupravnoj osnovi utvrđuju sa radnicima drugih organizacija udruženog rada;

— stiču lični dohodak prema rezultatima svog rada i ličnom doprinosu koji su svojim tekućim i minulim radom dali povećanju dohotka osnovne organizacije udruženog rada;

— uređuju međusobne odnose u radu.

Kao što se vidi, pravo rada društvenim sredstvima sadrži kompleks prava, obaveza i odgovornosti radnika u udruženom radu kojima se opredeljuju međusobni odnosi radnika u udruženom radu i društvena svojina izražava kao sistem odnosa među ljudima, »kao slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima, čiji rad služi isključivo zadovoljavanju njihovih ličnih i zajed-

ničkih potreba«.[13] To pravo, dakle, radnici ne ostvaruju samo u društveno-ekonomskim odnosima koje uređuju u svojoj osnovnoj organizaciji udruženog rada već i u svim drugim društveno-ekonomskim odnosima koji nastaju iz udruživanja njihovog rada i društvenih sredstava u različite oblike udruživanja, kao što su: radne organizacije, složene organizacije udruženog rada, poslovne zajednice, banke, zajednice osiguranja i drugi oblici udruživanja. Iz njega proističu i prava radnika u upravljanju društvenim sredstvima koja služe za zadovoljavanje zajedničkih potreba u samoupravnim interesnim zajednicama i mesnim zajednicama, kao i za zadovoljavanje opštih društvenih potreba u društveno-političkim zajednicama. »Celokupnost svih tih odnosa između ljudi i sastavnih delova udruženog rada i društva u celini i jeste suština našeg sistema društvene svojine«.[14]

Videli smo da sve te odnose koji čine sadržinu društvene svojine u sistemu socijalističkog samoupravljanja i koji se izražavaju u pravu rada društvenim sredstvima radnici uređuju samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima. Zbog toga se opravdano može reći da je pravo rada društvenim sredstvima pravni institut kojim se izražavaju proizvodni odnosi društvene svojine, a samoupravni sporazumi i društveni dogovori — oblik pravnih akata kojima se ti odnosi ostvaruju.

## Politička i pravna priroda samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora

Iz rečenog se može zaključiti da je priroda samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora opredeljena karakterom društvene svojine. Posebno kad je reč o političkoj prirodi samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora treba imati na umu da oni nisu samo pravni instrument ostvarivanja proizvodnih odnosa već zajedno sa delegatskim sistemom predstavljaju i osnovu političkog sistema društvene svojine — samoupravne demokratije. Kao što smo videli, samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima uređuju se odnosi i usklađuju interesi pojedinih delova udruženog rada međusobno i sa interesima celine udruženog rada; zatim, interesi radnih ljudi i građana u samoupravnim interesnim zajednicama i mesnim zajednicama u zadovoljavanju određenih zajedničkih potreba i interesa, usklađuju se određeni interesi radnih ljudi i građana u društveno-političkim zajednicama itd. Isto tako, samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima uređuje se i obezbeđuje samoupravno organizovanje organizacija udruženog rada, samoupravnih interesnih zajednica, mesnih zajed-

---

[13] Ustav SFRJ, Osnovna načela, Odeljak II, stav 1.

[14] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, cit. izd., str. 31.

nica i drugih samoupravnih organizacija i zajednica i uređuju se osnovni odnosi u upravljanju tim organizacijama i zajednicama. O zaključivanju samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora odlučuju radnici, bilo neposrednim ličnim izjašnjavanjem u osnovnim organizacijama udruženog rada i drugim osnovnim organizacijama i zajednicama, bilo posredstvom svojih delegata u organima tih organizacija i zajednica. Na taj način samoupravni sporazumi i društveni dogovori su i veoma značajan instrument našeg političkog sistema koji se zasniva na pluralizmu samoupravnih interesa.

Prema tome, ostvarivanje društveno-ekonomskih i političkih odnosa samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovaranjem, na osnovu društvene svojine, jeste put i oblik prevazilaženja podvojenosti društveno-ekonomskog i političkog sistema, jer će odnosi u sticanju i raspodeli dohotka i odlučivanje o dohotku, na jednoj, i upravljanje društvenim poslovima i političko odlučivanje uopšte, na drugoj strani, sve više predstavljati samo dve strane jednog istog društvenog odnosa — proizvodnog odnosa koji izražava društvena svojina. To je u isto vreme put i oblik ostvarivanja procesa odumiranja države i podruštvljavanja njenih funkcija.

Iako je, istorijski gledano, proteklo relativno kratko vreme od kada su u našem pravnom sistemu konstituisani samoupravni sporazumi i društveni dogovori kao pravni instrumenti samoupravnog uređivanja društvenih odnosa, već postoji dosta veliki broj teorijskih radova o pravnoj prirodi samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora. Međutim, mnogi autori koji su se bavili tim pitanjem pokušavali su da objasne prirodu samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora nezavisno od prirode društvene svojine ili su polazili od shvatanja društvene svojine kao prava svojine.

Po jednom shvatanju, samoupravni sporazumi su akti koji pripadaju kategoriji klasičnog ugovornog prava, jer njima subjekti koji ih zaključuju slobodno uređuju svoje međusobne odnose i preuzimaju određene obaveze. Po jednoj varijanti ove teorije, oni imaju najviše obeležja obligacionih ugovora, a po drugoj — nisu ni obligacioni ugovori ni ugovori građanskog prava uopšte, već su po svojoj prirodi najbliži javnopravnim ugovorima. Nosioci drugog shvatanja zastupaju tezu da su samoupravni sporazumi i društveni dogovori — kao samoupravni opšti akti kojima se samoupravnim putem utvrđuju obavezne norme ponašanja — akti normativnog karaktera. I u okviru ovog shvatanja postoji više varijanti, kao, na primer, da su samoupravni sporazumi i društveni dogovori normativni akti ugovornog oblika, čiju sankciju obezbeđuju sami subjekti sporazumevanja itd. Prema trećem shvatanju, samoupravni sporazumi i društveni dogovori su akti mešovitog karaktera, to jest samoupravni sporazumi kojima se na opšti način uređuju društveno-ekonomski i drugi samoupravni od-

nosi, kao i društveni dogovori, akti su normativnog karaktera, a samoupravni sporazumi kojima se utvrđuju pojedinačna međusobna prava i obaveze učesnika — akti koji imaju obeležja obligacionih ugovora. Najzad, izneto je i shvatanje da ni samoupravne sporazume ni društvene dogovore nije moguće svrstati u bilo koju kategoriju instrumenata klasičnog (privatnog ili javnog) prava, niti donositi sud o njihovoj pravnoj prirodi po kriterijumima tog prava.

Da bi se osvetlila politička i pravna priroda samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora i razlika između njih i pravnih instrumenata druge vrste, nužno je da se pođe od njihove funkcije u sistemu udruženog rada i u ostvarivanju političkog sistema društvene svojine. Jer se svaki oblik svojine i svaki oblik proizvodnih odnosa izražava odgovarajućim pravnim institutima i ostvaruje odgovarajućim pravnim instrumentima. U tom pogledu pravni instituti i oblici pravnih instrumenata kojima se oni ostvaruju i zaštićuju najneposrednije izražavaju određene oblike svojine i čine osnovni vid njihove pravne nadgradnje.

Kao što smo videli, sistem proizvodnih odnosa na osnovi kapitalističke privatne svojine na sredstva za proizvodnju ostvaruje se pomoću ugovora o kupovini i prodaji radne snage, pa bi se zato moglo reći da je ugovor pravni instrument koji je svojstven tom sistemu. U vezi s tim Marks kaže: »Kapitalistički proces proizvodnje reproducira samim svojim zbivanjem razdvojenost radne snage od uslova za rad.«[15]

U sistemu društvene svojine ukida se kupovina i prodaja radne snage, što je posebno našlo svoj izraz u konstituisanju samoupravnog sporazuma o udruživanju rada radnika u osnovnoj organizaciji. Funkcija ne samo tog samoupravnog sporazuma nego i svih drugih samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, kao i načela na kojima se zasniva samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje, bitno su različiti od funkcije i načela ugovornih odnosa obligacionog ili javnog prava. Odnosi koji se uspostavljaju samoupravnim udruživanjem rada i sredstava na osnovu društvene svojine temelje se na načelima uzajamne zavisnosti, odgovornosti i solidarnosti, i ti odnosi uređuju se samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima, a odnosi u pravnom prometu kao tržišni odnosi uređuju se ugovorima na načelima obligacionog prava. Prema tome, u našem sistemu sasvim određeno se razlikuje sfera samoupravnog odnosa od sfere prometa: u prvoj se odnosi uređuju jednom vrstom pravnih akata, to jest samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima, a u drugoj — drugom vrstom, odnosno ugovorima. Načela na kojima se zasnivaju samoupravni odnosi su svojstvena tim odnosima i bitno se razlikuju od onih koja dominiraju u sferi prometa. Zato i nemaju osnova

---

[15] K. Marks, *Kapital*, cit. izd., str. 507.

teorije koje prirodu samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora poistovećuju sa prirodom ugovora privatnog ili javnog prava.

Samoupravni sporazumi i društveni dgovori ne mogu se tretirati ni kao normativni akti, pa ni onda kad se njima na opšti način uređuju samoupravni odnosi, jer se aktima normativnog karaktera utvrđuje obavezno ponašanje svih onih na koje se oni odnose, nezavisno od njihove volje, a samoupravni sporazumi i društveni dogovori obavezuju samo one subjekte koji su ih zaključili ili im pristupili. Ustavom je utvrđeno da organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice mogu donositi akte obaveznog karaktera samo onda kad im je zakonom ili na zakonu zasnovanom odlukom opštinske skupštine povereno da, u oblasti svoje delatnosti, uređuju odnose od šireg interesa. Tu, dakle, nije reč o uređivanju samoupravnih odnosa, već o uređivanju određenih odnosa čije uređivanje inače spada u nadležnost organa društveno-političkih zajednica u vršenju funkcije vlasti.

Normativni akti su, kao instrument ostvarivanja proizvodnih odnosa, oblik koji je svojstven sistemima državno-svojinskih odnosa, jer su državni planovi i propisi državnih organa osnovni pravni instrumenti kojima se uređuju uslovi rada, odnosi u raspodeli, visina plata itd. Ugovor u tim sistemima gubi funkciju instrumenta ostvarivanja proizvodnih odnosa, i on ostaje jedino instrument prometa i tržišnih odnosa. U tom pogledu nema bitnog uticaja činjenica da li se radni odnos formalno zasniva ugovorom ili aktom nadležnog organa. Nasuprot takvom normativnom načinu uređivanja i ostvarivanja proizvodnih odnosa, odnosi koje izražava društvena svojina u sistemu socijalističkog samoupravljanja su takvi proizvodni odnosi u kojima sredstvima za proizvodnju i uslovima i rezultatima rada upravljaju sami radnici koji rade tim sredstvima. Samoupravni sporazumi i društveni dogovori su upravo takvi instrumenti pomoću kojih se ostvaruju ti odnosi.

Zbog toga što ni ugovor, kao pravni instrument najamnih odnosa, ni normativni akt, kao izraz državno-svojinskih odnosa, nisu mogli biti pravni instrumenti za ostvarivanje odnosa koje izražava društvena svojina — morali su se stvoriti novi pravni oblici kojima će se ti odnosi ostvarivati. Ti novi pravni oblici su samoupravni sporazumi i društveni dogovori kojima se ostvaruje takav samoupravni položaj radnika koji mu obezbeđuje da, kao slobodan i ravnopravan s drugim radnicima u udruženom radu, odlučuje o uslovima i rezultatima svoga rada.

Prema tome, politička i pravna priroda samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora proizlazi iz prirode društvene svojine kao istorijski novog oblika proizvodnog odnosa. To je ono najbitnije što samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima

daje obeležje nove vrste pravnih akata koji se ne mogu uvrstiti bilo u koju od ranije poznatih kategorija pravnih akata.

S obzirom na to da se samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima obezbeđuje i ostvaruje društveni karakter sredstava za proizvodnju i dohotka i ostvaruje samoupravno povezivanje celokupnog društvenog rada u sistem samoupravnog udruženog rada, može se osnovano zaključiti **da oni imaju prirodu** *društvenog dogovora.* I politički i pravno najviše imaju obeležja društvenog ugovora. Na takvu njihovu prirodu ukazao je i E. Kardelj u svojim najnovijim radovima, ističući da je »samoupravni sporazum i društveni dogovor slobodno i dobrovoljno zaključen društveni ugovor.«[16] Obeležja društvenog ugovora daje im, kao što je istaknuto, sama društvena priroda društvene svojine. Takva obeležja oni imaju i po svojoj funkciji u ostvarivanju proizvodnih i drugih društvenih odnosa i kao instrumenti političkog sistema društvene svojine — samoupravne demokratije.

Ali nije toliko bitno da li ćemo se složiti s tim da su samoupravni sporazumi i društveni dogovori po svojoj političkoj i pravnoj prirodi društveni ugovor. Mnogo važnije od toga je da se traže novi pristupi izučavanju i teorijskom osvetljavanju političke i pravne prirode samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, bez opterećenosti klasičnim teorijama privatnog ili javnog prava. Jer oni, kao nov pravni oblik, imaju svoja sopstvena, specifična pravna obeležja koja izviru iz karaktera društvene svojine i po kojima se razlikuju i od ugovora privatnog ili javnog prava i od normativnih akata. To će doprineti da se samoupravni sporazumi i društveni dogovori ne tretiraju kao neki privesak klasičnih pravnih akata, već da se konstituiše samostalna teorija samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, koja će biti izraz samoupravnih odnosa i njihove funkcije u ostvarivanju tih odnosa. To jednako važi i za druge kategorije i institute koji izražavaju naše nove društvene odnose, kao što su društvena svojina, pravo rada društvenim sredstvima i druge. Jednom rečju, nameće se, u stvari, potreba za celovitom teorijskom obradom instituta pravnog i političkog sistema društvene svojine, a to znači potreba za konstituisanjem specifične teorije pravnog sistema samoupravnog društva.

---

[16] E. Kardelj, *O sistemu samoupravnog planiranja,* »Radnička štampa«, Beograd, 1976, str. 81.

Zeki Bejtulahu

# Stanovništvo i privredni rast nedovoljno razvijenih područja

Postoji vrlo prisna korelacija između demografskih kretanja i privrednog rasta. Niži stepen ekonomske razvijenosti, gotovo po pravilu, praćen je intenzivnijim prirodnim priraštajem stanovništva, i obrnuto, veći stepen ekonomske snage praćen je opadanjem tog porasta u određenom prostoru. Ipak, s druge strane, povećani porast stanovništva ne znači i slabljenje ekonomske snage. Naprotiv, u etapama snažne ekonomske ekspanzije narastu potrebe za novim zapošljavanjem; razume se, aktivnog stanovništva. Naravno, postoje različite specifičnosti koje u većoj ili manjoj meri ispoljavaju i drukčije odnose od navedenih. U takvim slučajevima javljaju se izuzeci što nastaju kao odraz otkrivanja bogatih prirodnih nalazišta sirovina i njihove masovne eksploatacije.

Svakako, prevagom jednih ili drugih faktora može se objasniti i podeljenost sveta na razvijene i nerazvijene, ili manje razvijene, a borba za uspostavljanje pravednije raspodele nacionalnog dohotka što je oni među sobom vode stalno dobija nove impulse i šire razmere.[1]

---

[1] »Tačno je da će bruto proizvod zemalja u razvoju rasti brže nego bruto proizvod razvijenih zemalja i da će se time povećati udeo

Međutim, nejednaki ekonomski odnosi, nastali međuzavisnošću demografskih kretanja i ekonomskog rasta, javljaju se, u manjoj ili većoj meri, i u srednjim ili visoko razvijenim zemljama, na njihovim užim ili širim prostorima. Takvi odnosi su rezultat istorijskog razvoja ili novonastalih okolnosti, ali, na određen način, podjednako zavise od privredne strukture i uspostavljene dinamike — strukturnih promena u društvenim i privrednim tokovima, pre svega u cirkulaciji nacionalnog dohotka i zbog »prelivanja vrednosti« iz nerazvijenih u razvijena područja.

I Jugoslaviju prate slične heterogenosti opšteg razvoja na užim ili širim prostorima, sa izraženijim ili ne toliko vidnim međuzavisnostima demografskih kretanja i privrednog rasta. Zapravo, takva međuzavisnost se uvek posmatra uslovno, jer ona nema neku neposrednu zakonitost. Pa ipak, istorijsko nasleđe se pre ugrađuje kao faktor koji vremenom postaje pravilo u odnosu između nivoa ekonomskog rasta i broja stanovnika. No, i pored toga, postoje određeni regioni u kojima može stagnirati ili opadati broj žitelja, ali ujedno i ekonomska razvijenost sporo napredovati. Prevazilaženje izražene heterogenosti u stepenu ekonomskog razvoja ipak je složenije, a istovremeno važnije na područjima koja su pod pritiskom intenzivnije populacije. Reč je, pri tom, o problemima zapošljavanja ili, neposrednije, o ostvarivanju dohotka i jačanju proizvodnje, kao i promeni uslova života, što se u celini nadovezuje i odražava i na razvoj samoupravnih socijalističkih produkcionih odnosa, na razvoj samoupravljanja uopšte.

## Regionalna struktura demografskih promena

U celini posmatrano, kretanje stanovništva u Jugoslaviji u posleratnom razdoblju pokazuje usporeni rast. Takva su kretanja i u republikama i pokrajinama, mada ih karakterišu i specifični tokovi. Pre njihovog opisivanja, bilo bi zanimljivo sagledati kretanja u dužem vremenskom razdoblju.

Iako se ne može tvrditi da je reč o nekom pravilu — barem ne u ovom slučaju — ipak se zapaža da su razvijenije republike i

---

zemalja u razvoju u bruto proizvodu sveta kao celine. Međutim, s obzirom na znatno veće stope priraštaja stanovništva, bruto proizvod po stanovniku neće se brže povećavati u zemljama u razvoju nego u svetu kao celini. To je razlog što je u međunarodnoj strategiji razvoja stavljen akcent na potrebu da se ubrza rast privrede već u drugoj polovini ove decenije, kako bi se učinio makar skroman korak napred — da se smanji jaz u dohocima između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju« (International Development Strategy: Action Program of the General Assembly for the Second United Nations Development Decade, UN publication, Sales No. E, 71 II, A2).

Tabela 1

*Kretanje porasta broja stanovnika*

Promene u procentima
(prema prvim posmatranim baznim godinama)

| | 1947—1957. | 1957—1967. | 1967—1977. | 1947—1977. |
|---|---|---|---|---|
| SFRJ | 13,9 | 11,0 | 9,7 | 38,8 |
| Bosna i Hercegovina | 21,6 | 16,5 | 13,9 | 61,5 |
| Crna Gora | 20,5 | 14,0 | 12,7 | 55,0 |
| Hrvatska | 18,5 | 6,9 | 4,8 | 21,6 |
| Makedonija | 20,4 | 14,1 | 16,2 | 59,7 |
| Slovenija | 7,7 | 8,6 | 6,9 | 25,2 |
| Srbija (uže područje) | 14,6 | 8,7 | 7,1 | 33,5 |
| Kosovo | 21,9 | 29,5 | 31,5 | 107,1 |
| Vojvodina | 8,4 | 7,5 | 3,7 | 20,9 |

*Izvor:* Prerađeni i izvedeni podaci SZS — SGJ 1974—1978. i *Jugoslavija trideset godina posle oslobođenja i pobede nad fašizmom 1945—1975*, Beograd, 1975.

Autonomna Pokrajina Vojvodina područja sa manjim porastom stanovništva od jugoslovenskog proseka. U okviru njih najmanji porast beleži Vojvodina, a najveći — uže područje Srbije. Među nedovoljno razvijenim najmanji demografski rast ima Crna Gora, a najveći Kosovo. Međutim, migraciona kretanja, koja su najintenzivnija u Crnoj Gori, donekle zamagljuju predstavu o stvarnim promenama koje su rezultat prirodnog priraštaja stanovništva. Zato se treba poslužiti pokazateljima što se odnose na ta kretanja.

Tabela 2

*Prirodni rast broja stanovnika*

| | — prosečne stope rasta — | | | |
|---|---|---|---|---|
| | 1947—1957. | 1957—1967. | 1967—1977. | 1947—1977. |
| SFRJ | 0,9 | —0,9 | —0,7 | —0,2 |
| Bosna i Hercegovina | 1,6 | 0,1 | —0,2 | —0,4 |
| Crna Gora | 1,6 | —1,7 | —1,2 | —0,5 |
| Hrvatska | 2,2 | —4,6 | —1,9 | —1,5 |
| Makedonija | 1,8 | —0,2 | —0,7 | —0,3 |
| Slovenija | 2,4 | —1,4 | 0,1 | 0,4 |
| Srbija (uže područje) | —1,4 | —2,8 | 0,7 | —1,2 |
| Kosovo | 0,3 | 5,7 | 2,3 | 2,7 |
| Vojvodina | —0,7 | —5,0 | —1,6 | —2,4 |

*Izvor:* prerađeni i izvedeni podaci SZS, kao u tabeli 1.

Presudan uticaj na porast broja stanovništva i dalje ima prirodni priraštaj. U posmatranom tridesetogodišnjem razdoblju ova se kretanja u republikama i pokrajinama razlikuju. Prirodni priraštaj stanovništva opada za Jugoslaviju u celini (sa stopom od 0,2), a u takvim kretanjima najveće opadanje je u Vojvodini (sa stopom od 2,4), a u ostalim republikama, izuzev Slovenije i Makedonije, u kojima je relativno blag prirodni porast broja stanovnika, zapaža se njihovo opadanje. Otuda i zaključak da prirodni priraštaj broja stanovnika po republikama i pokrajinama vremenom menja tok kretanja. On oscilira, ali stalno i svuda sa tendencijom opadanja, što se na pregledniji način sagledava posmatranjem kretanja prirodnog priraštaja na 1.000 stanovnika. Zato se pri uzimanju drugačijih vremenskih perioda u odnosu na one obuhvaćene prethodnim tabelama dobijaju karakterističnije pojave, koje do izvesne mere upućuju na realniju procenu stanja, a mogu se uzimati i kao parametar predviđanja demografskog razvoja.

Tabela 3

*Prirodni priraštaj*

— na 1.000 stanovnika —

| | 1947—1952. | 1957—1962. | 1967—1972. | 1947—1977. |
|---|---|---|---|---|
| | | Lančani indeksi | | |
| SFRJ | 129,7 | 90,9 | 84,3 | 66,9 |
| Bosna i Hercegovina | 124,2 | 5,6 | 78,0 | 55,2 |
| Crna Gora | 102,7 | 89,3 | 86,8 | 56,8 |
| Hrvatska | 151,1 | 72,0 | 67,8 | 52,8 |
| Makedonija | 121,6 | 81,0 | 81,9 | 68,1 |
| Slovenija | 144,2 | 81,0 | 76,2 | 72,6 |
| Srbija (uže područje) | 138,3 | 83,3 | 90,5 | 52,5 |
| Kosovo | 107,1 | 122,2 | 100,7 | 108,2 |
| Vojvodina | 125,8 | 71,2 | 63,6 | 40,2 |
| | | Prosečne stope rasta | | |
| SFRJ | 5,4 | —1,9 | —3,3 | —1,3 |
| Bosna i Hercegovina | 4,4 | 1,6 | —3,2 | —2,0 |
| Crna Gora | 0,5 | —1,6 | —2,0 | —1,9 |
| Hrvatska | 8,6 | —6,3 | —7,5 | —2,1 |
| Makedonija | 4,0 | —4,1 | —3,9 | —1,3 |
| Slovenija | 7,6 | —4,1 | —5,3 | —0,4 |
| Srbija (uže područje) | 6,7 | —3,3 | —2,0 | —2,1 |
| Kosovo | 1,4 | —4,2 | 0,1 | 0,3 |
| Vojvodina | 4,7 | —6,8 | —8,6 | —3,0 |

*Izvor:* SZS — SGJ po godinama. Prerađeni i izvedeni podaci.

Na osnovu pokušaja analize neposrednih kretanja broja stanovnika u svakoj republici i pokrajini i otkrivanja tendencija mogućih budućih promena, mogu se izneti određene konstatacije.

Prvo, svuda su zapažene ujednačene promene, koje kao zajedničku karakteristiku imaju blago opadanje porasta broja stanovnika. Poslednjih godina izraženo blago opadanje je utvrđeno i u nedovoljno razvijenim republikama i obema pokrajinama. Ovakva tendencija je ipak vidnija u razvijenijim republikama.

Drugo, što se može dovesti u vezu sa iznesenim konstatacijama, jeste veoma značajan uticaj opšte emancipacije sredine i stanovništva na smanjenje prirodnog priraštaja. U tome tradicija postupno gubi na značaju, ukoliko je delovala kao nezavisan faktor u pojedinim sredinama.[2]

Treće, u Pokrajini Kosovo priraštaj stanovništva se kreće određenim tokom, karakterističnim za nju po uticaju prošlosti ovog područja, koja postepeno nestaje, ali i sadašnjosti. Treba imati na umu da je reč o spletu faktora, koji, ma koliko poznati, ne mogu se jednostavno i jednostrano kratko objašnjavati samo nekim opštim i jedinim uzrokom. Zato nije naodmet pomenuti da nisu preduzimana fundamentalna socio-ekonomska istraživanja, koja bi raščlanjeno otkrila uzroke i implikacije što prate razvoj Kosova.

## Dejstvo socio-ekonomskih faktora i tendencije razvoja

Sasvim je očigledno, zajedničko je obeležje nedovoljno razvijenih republika (Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Makedonije) i Pokrajine Kosovo da još imaju veliki obim populacije, osobito Kosovo. Nije, međutim, naodmet, na osnovu izvesnih ekonomskih i socijalnih činjenica, nešto šire objasniti ovu pojavu. Zbog toga što nisu obezbeđeni povoljni životni uslovi (smeštaj, ishrana i zdravstvena zaštita), stanovništvo nedovoljno razvijenih krajeva karakteriše veća smrtnost i kraći životni vek. Kroz takvu fazu su, na određen način, prolazili svi krajevi zemlje, ali je nisu prošli istim intenzitetom i u istim vremenskim razdobljima. Različiti putevi razvitka, naročito u novijoj istoriji, imali su, naime, za rezultat i različite uslove života. Dok su jedni delovi zemlje uspeli da brže pređu pojedine razvojne etape, kod drugih je to teklo sporije. Ipak, brze pozitivne promene prožimaju sve delove zemlje, ali ne i jednako u pogledu svakog dejstvujućeg faktora aktivnosti i promena.[3]

---

[2] Teško da bi se u priraštaju stanovništva mogla uzeti tradicija kao nezavisan faktor od velikog uticaja. Uzroci su dublji i imaju daleko šire implikacije, pa se ne mogu jednostavno izraziti samo dejstvom tradicije.

[3] Neće se pogrešiti ako se za autore, koji su pokušali da tradicionalizam stavljaju ispred ekonomskog razvoja i društveno-ekonomskih promena, konstatuje da su činili velike promašaje. Tamo gde se brže napreduje, sa trpeza nestaje proja kao »tradicionalna« hrana i zame-

U pogledu bitnih faktora ubrzanog rasta Kosovo je najsporije napredovalo. I zato se relativno visok porast broja stanovnika ne može objasniti drugačije do spletom mnogobrojnih činilaca. Životni vek i smrtnost dece, odnosno ukupan broj umrlih do 1965. godine, na Kosovu je bio najveći, od 14,1 do 17,5‰. U Jugoslaviji ukupna smrtnost se tada u proseku kretala od 9,1 do 10,7‰, u Bosni i Hercegovini od 8,5 do 12‰, Crnoj Gori od 7 do 9,3‰, Hrvatskoj od 9,8 do 9,9‰, Makedoniji od 8,9 do 12,7‰, Sloveniji od 9,4 do 9,7‰, Srbiji (uže područje) od 8,8 do 9,4‰, Vojvodini od 9,9 do 10‰. Bojazan da prirodna selekcija zadrži odlučujući uticaj na brojnost dece najviše je doprinela tome da se što više rađa. Taj faktor je relativno brzo otklonjen. U 1977. godini Kosovo se svrstava u red područja sa najmanjom smrtnošću — sa 6,3‰[4] i dolazi odmah iza Bosne i Hercegovine sa smrtnošću od 5,8‰. Više pod dejstvom izmenjenih uslova života, a i pod uticajem veće sigurnosti za održavanje dece u životu, izvesno je da je na Kosovu počeo opadati prirodni priraštaj stanovnika. Pošto se socio-ekonomska osnova ovog područja relativno sporo menja, nije usledilo naglo opadanje populacije. Tako, na izvestan način, određene pretpostavke se zasnivaju na možda većem udelu etničke kulture, prvenstveno kod albanske narodnosti, kao faktoru intenzivnijeg rađanja dece. Ako se pod etničkom kulturom podrazumeva opšti stepen socio-ekonomske emancipacije, a ne tradicija, onda bi se mogli prihvatiti i pogledi o njenom udelu. U svakom pogledu i komentari o pojedinim činiocima, izneti ukratko, mogu upotpu-

---

njuje se pšeničnim hlebom. Sa slobodom, stanovništvo je počelo naglo menjati organizaciju domaćinstva. Nestajanjem različitih silnika nestaju, odnosno ne grade se više, »tradicionalne« kosovske kule. Kuće se podižu prema projektima savremenog urbanizma i potrebama domaćinstva. Raspadaju se velike porodice i porodične zadruge. Plemstvo i bratstvo gube svoj primat, jer su bili potrebni u vreme kada je »brojnost činila snagu zaštite« od različitih napadača. Napori ka racionalnom privređivanju usmeravaju ljude ka budućnosti, što se oslanja na novu stvarnost, a ne na verske knjige i propovedi sveštenika itd. (Videti o tome šire moje saopštenje *Regionalne karakteristike privrednog razvoja i uticaj u procesu urbanizacije,* na savetovanju održanom u Prištini 1977; objavljeno u ediciji Saveza inženjera i tehničara Jugoslavije, 1977.)

[4] Zaslužuju pažnju podaci o smrtnosti dece kod pojedinih narodnosti, među kojima su Albanci, inače najbrojniji na Kosovu, na prvom mestu. Prema podacima koje objavljuje Ruža Petrović, 1971. godine stopa smrtnosti za uzrast 0—4 godine bila je najniža kod Mađara — 4,3 i Crnogoraca — 5,4, viša kod Makedonaca — 6,0, Slovaka — 7,7, Srba — 8,6, Muslimana — 8,7, a vrlo visoka kod Rumuna — 13,3, Bugara — 13,6 i Albanaca — 26,3. Razlike među starijim osobama se ublažavaju ili menjaju smer, pa su, na primer, stope smrtnosti lica albanske narodnosti, posle 50 godina starosti, niže no među Mađarima. (Prema studiji Ruže Petrović *Društvo i stanovništvo — makrosociološki i demografski aspekti razvoja SR Srbije,* Ekonomski institut, Beograd, 1978, str. 215.).

niti svu kompleksnost koju imaju. Radi sticanja potpunijeg uvida u tu celinu, izgleda da je najprikladnije analizirati dve osnovne grupe indikatora, koji su u isto vreme i faktori razvijenosti. Prvu čini socio-demografska struktura stanovništva, a drugu — stepen ekonomske razvijenosti.

## Osnovne karakteristike socio-demografske strukture

Uobičajeno je da se u pristupu ovakvom obliku analize sagledavaju dimenzije i tendencije elementarnih pokazatelja razvoja: broj stanovnika, zaposleni radnici, aktivnost stanovnika itd.; zatim se razrađuju drugi strukturni elementi ekonomske razvijenosti.

Ovom prilikom nećemo zahvatiti celokupnu materiju, koja je inače veoma obimna, već ćemo ukazati samo na sledeće činioce: strukturu zaposlenosti i način privređivanja stanovnika, posebno na stepen zaposlenosti uopšte i žena, zatim na način organizacije života, a prvenstveno mesto življenja — selo ili grad, na nivo obrazovanja i pismenosti, fertilitet žena itd. I pored postojanja i drugih brojnih činilaca značajnih za kretanje broja stanovnika i unutrašnje odnose, ovi faktori mogu ipak dati predstavu o dimenziji koju ova kretanja ispoljavaju.

### 1. *Struktura zaposlenosti i način privređivanja*

Različitost obima i stepena zaposlenosti najneposrednije upućuje na stanje opštih odnosa u okviru onog što bi se moglo nazvati »opštenje sa društvom« preko tržišta i posredstvom raspoloživog dohotka. Naravno, saobraćanje sa društvom i stanje dohotka se ne može jednostrano tumačiti. Uz prihvatanje različitih oscilacija, sigurno je da uporedo sa zaposlenošću raste i dohodak, a kao posledica toga, po pravilu, raste i potrošnja i sklonost društva ka investiranju itd.[5]

---

[5] Iako se Kejnzov pristup pitanju zaposlenosti i povezanom delovanju kamate i novca može u nizu delova osporavati, kao što se mogu osporavati i njegovi pojedini pristupi političkoj ekonomiji, njegova psiho-ekonomska stanovišta o zaposlenosti i dejstvu investicione politike u kapitalističkim produkcionim odnosima odražavaju logiku određenih zakona. »Kada zaposlenost raste, onda se ukupan realni dohodak povećava. Psihologija stanovništva koje sačinjava zajednicu je takva da se pri uvećanom ukupnom realnom dohotku povećava i ukupna potrošnja, ali ne za onoliko za koliko se dohodak povećava... Da bi izvestan obim zaposlenosti bio opravdan, mora da postoji izvestan iznos tekućeg investiranja koji bi bio dovoljan da apsorbuje pozitivnu razliku između ukupne proizvodnje i onog dela proizvodnje koji stanovništvo želi da potroši pri datom stanju zaposlenosti« (John Maynard Keynes, *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca,* »Kultura«, Beograd, 1956, str. 79).

Položaj stanovništva ili, bliže rečeno, proizvođača u takvim odnosima nije jednak. Prosečna stanja proističu iz stepena razvijenosti područja u kojima ljudi žive i privređuju. Ako bismo iz toga izveli globalnu kategorizaciju, onda bi se mogla koristiti metoda njenog svođenja na opštepoznate tri grupe: prvu čine razvijenije republike (Hrvatska, Slovenija i Srbija) i Pokrajina Vojvodina; drugu nedovoljno razvijene republike (Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Makedonija), dok se u trećoj grupi nalazi Pokrajina Kosovo. Kvantitativna dimenzija njihove međusobne različitosti je veoma uočljiva. Iz toga se može izvesti i kvantitativna ocena dosadašnjih kretanja i tendencija.

Gledano u celini, iskazani pokazatelji kod većine republika i Pokrajine Vojvodine do izvesne mere ispoljavaju ustaljeni smer, dok se na Kosovu zapaža izuzetno nepovoljno odstupanje. Time se i izražava dubina ispoljenih međuregionalnih razlika, odnosno raspon između nedovoljno razvijenih i razvijenih republika, s jedne, i

Tabela 4

*Zaposlenost i oblici privređivanja*

procenat od broja stanovnika
(Jugoslavija = 100)

| Pokazatelji | Republike i pokrajine | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | BiH | Crna Gora | Hrvatska | Makedonija | Slovenija | Srbija | Kosovo | Vojvodina |
| Učešće aktivnog stanovništva u ukupnom stanov. | | | | | | | | |
| — 1953. | 97,3 | 78,3 | 104,3 | 89,2 | 104,3 | 113,0 | 77,7 | 97,8 |
| — 1975. | 86,0 | 76,7 | 104,6 | 88,4 | 111,6 | 118,6 | 58,1 | 100,0 |
| Učešće zaposlenih radnika u radno sposobnom stanov. | | | | | | | | |
| — 1953. | 100,0 | 88,2 | 117,6 | 88,2 | 176,5 | 88,2 | 59,2 | 94,1 |
| — 1975. | 80,0 | 85,7 | 114,3 | 88,6 | 174,3 | 94,3 | 54,3 | 105,7 |
| Učešće poljoprivrednog stanovništva | | | | | | | | |
| — 1953. | 101,6 | 100,0 | 91,8 | 103,3 | 67,2 | 109,8 | 118,0 | 103,3 |
| — 1975. | 103,0 | 99,0 | 81,8 | 106,0 | 51,5 | 118,2 | 139,4 | 106,0 |
| Učešće izdržavanih na 100 aktivnih stanovnika | | | | | | | | |
| — 1953. | 122,5 | 144,1 | 91,2 | 135,3 | 81,2 | 80,4 | 188,2 | 100,0 |
| — 1975. | 141,7 | 149,5 | 83,5 | 135,9 | 65,0 | 74,7 | 249,5 | 91,2 |

*Izvor:* Savezni zavod za statistiku — SGJ — po godinama i *Osnovni rezultati društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije u posleratnom periodu*, Beograd, 1978. Prerađeni i izvedeni podaci.

Napomena: Pokazatelji za Srbiju odnose se na njeno uže područje.

Pokrajine Kosovo u odnosu i na jedne i na druge, s druge strane. S tim su povezane i implikacije, koje su u slučaju Kosova veoma izražene, sa lančanim uticajem na opšte tokove društveno-ekonomskih kretanja.

U pomenutim tendencijama su najkarakterističnije pojave: izmene u učešću poljoprivrednog stanovništva i broju izdržavanih stanovnika u odnosu na prosečno stanje u Jugoslaviji. Odnos između razvijenih i nedovoljno razvijenih područja je jasno uočljiv: pozitivna kretanja se sporo ostvaruju. S tim u vezi valja analizirati broj izdržavanih u odnosu na aktivne stanovnike (u konkretnom slučaju, na 100 aktivnih). Kao izdržavane osobe obuhvaćeni su i stanovnici sa ličnim prihodom (uživaoci penzija, invalidnina, socijalne pomoći, zatim osobe smeštene u socijalne ustanove i drugi), u čemu izuzetak čini Crna Gora sa gotovo dvostruko većim udelom (28%) takve kategorije izdržavanih u odnosu na druge republike i pokrajine.

Ovaj osvrt još ne pruža potpunu sliku o stvarnim problemima zaposlenosti i ostvarenog dohotka. Izbegavajući detaljisanje o visini i strukturi ostvarenog dohotka, zadovoljićemo se samo time da ukažemo na to da dohoci poljoprivrednog stanovništva zaostaju za onima što ih ostvaruju radnici zaposleni u društvenom sektoru privrede ili u tercijarnim delatnostima.[6]

Pored toga, dohodak iz individualne poljoprivrede razlikuje se i prema stepenu razvijenog procesa proizvodnje, odnosno tehničke opremljenosti i prema nivou njene robnosti, pri čemu su najnepovoljnija kretanja u uslovima naše zemlje na Kosovu, gde je veliko učešće naturalne proizvodnje i razmene privatne poljoprivrede.[7]

---

[6] Niži nivo dohotka u poljoprivredi u odnosu na druge delatnosti poznat je, inače, u ranijim fazama privrednog razvoja, i to gotovo svuda, ali se pojavljuje i u kasnijim fazama privredne ekspanzije. Njegovo variranje može biti veće ili manje u zavisnosti od stepena razvijenosti privrede, poljoprivrede i pariteta cena. Vladimir Stipetić o tome kaže: »U industrijalizovanim zemljama dohodak po poljoprivredniku ne zaostaje tako mnogo iza nacionalnog proseka kao što je slučaj u privredno nerazvijenim zemljama... Najniži proporcionalni udio u narodnom dohotku primaju seljaci u privredno nerazvijenim zemljama, gde je poljoprivredno stanovništvo predominantno« (V. Stipetić, *Poljoprivreda i privredni razvoj*, »Informator«, Zagreb, 1969, str. 31).

[7] »U proizvodnji kojoj nije svrha kruženje robnog procesa reprodukcije takav ograničavajući tok remeti i društveno-ekonomske odnose. Stoga proizvođač ostaje po strani procesa opštenja sa društvom putem robne razmene« (Zeki Bejtulahu, *Poljoprivreda u privrednom sistemu — savremena agrarna ekonomika Jugoslavije i njeno mesto u privrednom sistemu*, »Ekonomska politika«, Beograd, 1976, str. 32—33).

Tabela 5

*Novčana primanja seoskih domaćinstava u 1977. godini*

— ukupna prosečna primanja u dinarima —

| | Sva domaćinstva | | Poljoprivred. domaćinstva | | Mešovita domaćinstva | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | Primanja | Broj članova po domaćinstvu | Primanja | Broj članova po domaćinstvu | Primanja | Broj članova po domaćinstvu |
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 |
| SFRJ | 65.717 | 4,3 | 52.413 | 4,0 | 74.596 | 4,5 |
| Bosna i Hercegovina | 53.982 | 5,1 | 42,291 | 4,7 | 62.562 | 5,4 |
| Crna Gora | 51.900 | 4,7 | 38.405 | 5,5 | 55.856 | 4,5 |
| Hrvatska | 62.558 | 3,5 | 44.614 | 2,8 | 69.039 | 4,8 |
| Makedonija | 60.393 | 4,8 | 50.089 | 4,3 | 67.428 | 5,1 |
| Slovenija | 91.737 | 3,8 | 49.537 | 2,9 | 103.540 | 4,1 |
| Srbija (uže područje) | 62.259 | 4,2 | 48.292 | 3,9 | 77.706 | 4,5 |
| Kosovo | 48.398 | 8,0 | 38.368 | 7,5 | 58.538 | 8,5 |
| Vojvodina | 98.652 | 3,2 | 93.522 | 2,8 | 103.835 | 3,6 |

*Izvor:* Savezni zavod za statistiku — Saopštenje br. 90 od 11. aprila 1978. godine (podaci iz anketiranih domaćinstava).

Napomena: Prethodni podaci.

## 2. *Način organizacije života, mesto življenja, obrazovanost i njihove uzročne veze*

Kao poseban kompleks, sa značajnim implikacijama na tokove opštih društveno-ekonomskih promena na pojedinim područjima, a naročito na naseljavanje i brojnost stanovnika, pojavljuje se i način organizacije života, koji se umnogome menja prema mestu življenja. U seoskim područjima, a posebno tamo gde su velike porodice, gde žene nisu zaposlene u društvenom sektoru ili ne toliko na gazdinstvu, povećanje porodice ne stvara posebne teškoće. Postoje mogućnosti da se deca neguju i podižu pored majke. Ne nameće se ništa novo u odnosima prema organizovanju života u relativno brojnijoj porodici. U manje razvijenim sredinama to je stalna pojava. Porodica i nema tako izražene tendencije za bržom izmenom načina života jer je predodređena postojećim mogućnostima sticanja uslova za obrazovanje, zapošljavanje i prosvećivanje uopšte. To se događa pod uticajem snažnih ekonomskih promena. Ukoliko je ekonomski rast sporiji, više dolaze do izražaja psiho-socijalni činioci nasleđenog »mentaliteta« ili »tradicije«. Intenzivniji ekonomski napredak, međutim, doprinosi bržem na-

puštanju svega onoga što se može nazvati konvencionalnim nasleđem sredine i što utiče na nestajanje specifičnih »tradicionalnih« obeležja etničke grupacije, odnosno nacionalnosti.

Tabela 6

*Mesto življenja, pismenost stanovništva i fertilitet*

— Promene u procentima —
(Jugoslavija = 100)

| Pokazatelji | Republike i pokrajine | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | BiH | Crna Gora | Hrvatska | Makedonija | Slovenija | Srbija (uže područje) | Kosovo | Vojvodina |
| Učešće gradskog stanovništva u ukupnom stanovništvu | | | | | | | | |
| — 1953. | 68,2 | 63,6 | 109,0 | 118,2 | 100,0 | 95,4 | 68,2 | 136,3 |
| — 1975. | 71,8 | 87,2 | 105,0 | 123,0 | 97,0 | 105,1 | 69,2 | 125,6 |
| Pismenost — učešće nepismenog stanovništva | | | | | | | | |
| — 1953. | 158,2 | 118,5 | 64,1 | 140,5 | 10,6 | 116,1 | 215,7 | 50,7 |
| — 1971. | 153,2 | 110,6 | 59,6 | 119,8 | 7,9 | 116,5 | 208,6 | 59,6 |
| Broj radnika-žena na 100 radnika | | | | | | | | |
| — 1952. | 66,6 | 83,3 | 116,6 | 70,8 | 133,3 | 91,6 | 45,8 | 120,8 |
| — 1977. | 82,8 | 88,6 | 111,4 | 85,7 | 125,7 | 91,4 | 57,1 | 97,1 |
| Fertilitet — prema specifičnim stopama fertiliteta | | | | | | | | |
| — 1956. | 138,8 | 124,0 | 79,3 | 149,3 | 78,9 | 78,5 | 199,3 | 76,1 |
| — 1976. | 103,6 | 103,0 | 81,9 | 125,2 | 95,9 | 83,3 | 228,5 | 80,2 |

*Izvor:* Savezni zavod za statistiku — SGJ — 1958. i 1978. i *Osnovni rezultati društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije u posleratnom periodu*, Beograd, 1978. Prerađeni i izvedeni podaci.

Uslovljenost analiziranih pokazatelja biološkom reprodukcijom je očigledna. Povećano učešće stanovnika u gradovima gotovo zakonito smanjuje broj porodica sa mnogo dece. To je, svakako, posledica otežanog podizanja i negovanja dece u gradu. Ako se pri tome povećava i učešće zaposlenih žena, njihov fertilitet naglo

opada, ograničava se rađanje. Svakako, u tome posebno mesto pripada nivou prosvećenosti i obrazovanja. Pri analiziranju ovih pokazatelja zapaža se veoma izraženi uticaj faktora vremena. Veoma je upadljiv napredak po relativno bržoj sukcesiji kod nedovoljno razvijenih republika. A i nema velikih razlika u okviru njih, kao i između njihovog prosečnog stanja u odnosu na prosek razvijenijih. (Gradsko stanovništvo Makedonije u 1975. godini učestvuje sa 48%, što je više od proseka razvijenijih područja.) Slično je sa pojavom povećanog učešća žena na 100 radnika, gde se ono vrlo malo razlikuje od tog udela na razvijenijim područjima. Premda ova pojava u pojedinim zemljama sa višim stepenom razvijenosti poprima obrnuti smer — usporeno povećanje učešća žena među zaposlenima.

Sa pomenutim promenama relativno brzo se prevazilazi i nepismenost (kod nedovoljno razvijenih republika). I kod svih njih opada i stopa fertiliteta žena, odnosno stepen biološke reprodukcije.

Autonomna Pokrajina Kosovo umnogome odstupa od kvaliteta ovih promena. Jer, socio-ekonomske promene, koje su kod većine republika i u Vojvodini započele odmah posle oslobođenja i stalno su ubrzavane, morale su dati rezultate, dok je na Kosovu taj proces započeo kasnije i promene su na početku bile izrazito spore. Po učešću gradskog stanovništva 1975. godine sa 27% i zaposlenih na 100 radnika sa 20%, Kosovo se nalazilo na nivou koji su naglo nadmašivale nedovoljno razvijene republike 1953. godine. U pogledu nepismenog stanovništva svako upoređivanje je nemogućno, jer je Kosovo očevidan primer u Jugoslaviji gde je masovnom opismenjavanju, sa izvesnim relativnim zakašnjenjem, poklonjena zaslužena, organizovana društvena briga.

Izgleda da stepen, odnosno stopa specifičnog fertiliteta na Kosovu dobrim delom odražava izvesnu uslovljenost analiziranim pokazateljima. Ali, i pored toga, njeno relativno povećanje ima fenomenalne dimenzije, u čemu seosko stanovništvo odlučujuće učestvuje, bez značajnih tendencija smanjenja.

Prema istraživanjima R. Petrović, ispostavlja se da »razlike u prosečnom redu rađanja, polazeći od oca, nisu ništa manje značajne od onih koje postoje polazeći od majke. Najjasnije se to vidi među izdržavanim ženama u poljoprivrednoj porodici, gde je red rađanja viši za oko jedno dete. U brakovima sa oba aktivna roditelja 1971. prosečni red rađanja u poljoprivrednoj porodici je 2,3, a nepoljoprivrednoj samo 0,6, skoro četiri puta niži«.[8]

---

[8] Ruža Petrović, *Društvo i stanovništvo — makrosociološki i demografski aspekti razvoja SR Srbije*, cit. izd., str. 222. i tabela na str. 221.

Tabela 7

*Stopa ukupnog fertiliteta u SR Srbiji*

| | Uže područje | Vojvodina | Kosovo |
|---|---|---|---|
| 1961. | 2,067 | 2,182 | 6,316 |
| 1971. | 1,814 | 1,716 | 6,035 |

*Izvor:* Demografska statistika i popis stanovništva 1961. i 1971 (prema R. Petrović).

Pošto je reč o veoma složenim okolnostima pod kojima se razvijaju demografska kretanja, a naročito relativno visok stepen populacije na Kosovu, što se, s obzirom na inače nisku materijalnu osnovu, reperkutuje vrlo nepovoljno unutar ovog područja i cele zemlje — očevidno je da je nužno ugraditi dugoročna rešenja koja treba da deluju u dva pravca. Prvo, ka bržim izmenama opštih socijalnih i ekonomskih uslova života i rada stanovništva i, drugo, posrednim delovanjem, kroz pojedine komplekse opšte društveno-ekonomske emancipacije, ka usporavanju porasta broja stanovnika. Ovakav pristup neophodan je na celom nedovoljno razvijenom području, ali naročito i prvenstveno na Kosovu.

## Dostignut stepen ekonomskog rasta u regionalnom razvoju

Regionalna različitost ekonomskog rasta Jugoslavije nastala je na osnovu karakterističnog istorijskog puta razvoja određenih krajeva i danas se javlja kao čvorni problem i nameće zadatak uspostavljanja ravnomernijeg razvoja. Ovde nije reč o čisto ekonomskom pitanju. Jer, ono se reflektuje na ostvarivanje celine privrednog sistema, s jedne, i na politiku nacionalne ravnopravnosti, s druge strane.

Ekonomski rast republika i pokrajina, sa manjim ili većim odstupanjima, ispoljava tokove dosadašnjeg razvoja i tendencije budućnosti. To se može ilustrovati različitim pokazateljima. Iako nije sveobuhvatan, društveni proizvod je ipak najpouzdaniji pokazatelj.

Društveni proizvod po republikama i autonomnim pokrajinama, posmatran kroz prosečne stope rasta, u celom posleratnom razvoju zemlje, ali i u pojedinim razdobljima, imao je različite pravce kretanja. Dok prosečna stopa rasta u ovom periodu nije beležila izuzetno odstupanje po pojedinim područjima (kretala se od 5,7 u Bosni i Hercegovini do 6,5 u Makedoniji i Sloveniji [period 1948—1977]), ipak su izražena odstupanja društvenog proizvoda po stanovniku, što je iskazano u sledećoj tabeli.

Tabela 8

*Kretanje društvenog proizvoda po stanovniku*

— cene 1972. godine —

| | 1947—1957. | | 1957—1967. | | 1967—1977. | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | Indeks | Stopa | Indeks | Stopa | Indeks | Stopa |
| SFRJ | 150,1 | 4,1 | 176,1 | 5,7 | 163,6 | 5,1 |
| Bosna i Hercegovina | 129,9 | 2,7 | 164,3 | 5,1 | 153,9 | 4,4 |
| Crna Gora | 111,5 | 1,1 | 188,0 | 6,5 | 156,8 | 4,6 |
| Hrvatska | 175,5 | 5,8 | 175,6 | 5,8 | 167,5 | 5,3 |
| Makedonija | 144,1 | 3,7 | 179,1 | 6,0 | 162,3 | 5,0 |
| Slovenija | 156,8 | 4,6 | 188,9 | 6,6 | 180,3 | 6,1 |
| Srbija (uže područje) | 143,5 | 3,7 | 177,3 | 5,9 | 166,6 | 5,2 |
| Kosovo | 125,9 | 2,3 | 157,7 | 4,7 | 134,3 | 3,0 |
| Vojvodina | 158,4 | 4,7 | 191,6 | 6,7 | 168,2 | 5,3 |
| Razvijena područja | 157,9 | 4,7 | 180,8 | 6,1 | 169,9 | 5,4 |
| Nedovoljno razvijena područja | 130,8 | 2,7 | 167,8 | 5,3 | 152,5 | 4,3 |

*Izvor:* Savezni zavod za statistiku — za društveni proizvod: 1947. godina »Statistički bilten«, br. 909, za ostale godine SGJ po godinama; za stanovništvo: 1947. godina *Jugoslavija 1945—1964*, »Statistički pregled«, Beograd, 1968, za ostale godine SGJ po godinama. — Izvedeni i prerađeni podaci.

Od 1947. do 1977. godine društveni proizvod po stanovniku ukupno je porastao za zemlju 4,3 puta. Po republikama i pokrajinama najveći porast je ostvaren u Sloveniji — 5,3 puta, dok je najniži na Kosovu — 2,7 puta. Inače, kod ostalih republika i pokrajina taj porast je sledeći: Hrvatska i Vojvodina 5,1, odnosno 5,2; Srbija (uže područje) i Makedonija 4,3, odnosno 4,2; Bosna i Hercegovina i Crna Gora 3,3.

Neujednačeno kretanje porasta društvenog proizvoda po stanovniku za svaki određeni period za dotičnu republiku i pokrajinu u prvom redu odražava unutrašnje odnose između ekonomskog rasta i porasta broja stanovnika. Iz pokazatelja se vidi da su ovi odnosi različiti. Kod nedovoljno razvijenih republika oni, sporo ali sigurno, poprimaju smer skladnijeg povećanja društvenog proizvoda, uz opadanje porasta broja stanovnika. Kosovo je još suočeno sa relativno visokim porastom broja stanovnika uz niži stepen ostvarenog društvenog proizvoda. Zbog toga i sva kretanja na Kosovu predstavljaju izdvojenu pojavu sa ne tako pozitivnim tendencijama. Prema tome, ova pokrajina, prema ispoljenim trendovima dosadašnjih kretanja, ukoliko ne bude obezbedila dodatne materijalne podsticaje, neće moći premašiti stepen razvoja sa kojeg treba da ostvaruje ubrzani intenzivni rast.

Ima slučajeva da pojedini autori, kad je reč o nedovoljno razvijenim republikama, a naročito Autonomnoj Pokrajini Kosovo,

usporeni privredni rast — posmatran kroz društveni proizvod po stanovniku — pripisuju pretežnom uticaju porasta broja stanovnika. Ako se analiziraju pokazatelji (indeksi i stope) porasta društvenog proizvoda i broja stanovnika — što predstavlja prilično složen i obiman posao — dobijaju se zaista veoma zanimljivi rezultati. Zapravo, izvođenjem hipotetičkog kompariranja kretanja društvenog proizvoda i stanovnika u 1947. i 1977. godini, uz svođenje porasta broja stanovnika svih republika i pokrajina na prosek razvijenijih republika i Autonomne Pokrajine Vojvodine, u istom analiziranom razdoblju (1947—1977. godine), i iskazivanjem u 1977. godini, ispostavlja se da — posmatrano globalno — razlike u stepenu ekonomske razvijenosti negde se sporije produbljavaju, a negde zadržavaju tendenciju dugoročnog produbljivanja.

Tabela 9

*Stvarni i korigovani relativni odnosi društvenog proizvoda po stanovniku*

— Cene 1972. godine —
(Jugoslavija = 100)

| Republike i pokrajine | Indeksi relativnih odnosa | | |
|---|---|---|---|
| | 1947. | 1977. | |
| | Stvarni nivo | Stvarni nivo | Korigovani nivo |
| Bosna i Hercegovina | 85,8 | 65,1 | 75,7 |
| Crna Gora | 93,7 | 71,2 | 79,4 |
| Hrvatska | 104,6 | 124,9 | 109,3 |
| Makedonija | 70,3 | 68,1 | 78,3 |
| Slovenija | 162,1 | 200,1 | 180,3 |
| Srbija (uže područje) | 100,5 | 98,5 | 94,7 |
| Kosovo | 49,3 | 30,4 | 45,4 |
| Vojvodina | 99,6 | 117,6 | 102,3 |
| Razvijenija područja | 109,9 | 123,2 | 112,1 |
| Nedovoljno razvijena područja | 77,2 | 59,7 | 72,1 |

*Izvor:* Savezni zavod za statistiku — kao u tabeli 8, prerađeni i izvedeni podaci.

Kvantifikacije izvedene u ovoj tabeli mogu da se iskoriste radi utvrđivanja odgovarajućih stopa potrebnog budućeg rasta društvenog proizvoda po stanovniku. U stvari, izračunavanjem periodičnih (u konkretnom slučaju petogodišnjih) koeficijenata porasta broja stanovnika u odnosu na prosečni porast broja stanovnika razvijenijih republika i Autonomne Pokrajine Vojvodine, može se utvrditi stopa društvenog proizvoda za svaki period, kojom se prati stopa porasta broja stanovnika.

Tabela 10

*Koeficijenti promena i potrebne stope porasta društvenog proizvoda po stanovniku*

| | Koeficijenti za period 1977—1985. | Potrebna stopa rasta društvenog proizvoda po stanovniku za period 1977—1985. |
|---|---|---|
| SFRJ | 1,004 | 6,4 |
| Bosna i Hercegovina | 1,009 | 7,0 |
| Crna Gora | 1,008 | 6,8 |
| Hrvatska | 0,009 | 5,9 |
| Makedonija | 1,012 | 7,3 |
| Slovenija | 1,001 | 6,1 |
| Srbija (uže područje) | 1,000 | 6,0 |
| Kosovo | 1,022 | 8,3 |
| Vojvodina | 0,999 | 5,3 |
| Razvijenija područja | 1,000 | 6,0 |
| Nedovoljno razvijena područja | 1,012 | 7,3 |

*Izvor:* Savezni zavod za statistiku — za društveni proizvod naveden izvor iz ranijih tabela; za stanovništvo SGJ — Projekcija stanovništva do 2000. godine.

### Tendencije razvoja i pravci njihovog usmeravanja

Koliko god se manipulisalo pokazateljima iskazivanja stepena razvijenosti, njima se ne može potpuno izraziti prava dubina odnosa u kvantitativnom i kvalitativnom ispoljavanju dostignuća, sadašnjih problema i tendencija u razvoju. Zbog toga ovim pokazateljima treba pridavati onoliki značaj koliko nas oni mogu uvesti u probleme, to jest u smislu skretanja pažnje da se sa sadašnjeg dostignutog stepena razvoja Jugoslavije mogu i moraju učiniti neki novi koraci u pravcu usmeravanja toka određenih kretanja, naročito takvi koji će obezbediti brži razvoj nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo.

U istorijskom razvoju poznati su »skokovi« bržeg prerastanja određenih faza pojedinih regiona — sa nižih na više stepene razvijenosti. Iskustva Jugoslavije u tome zaslužuju osobitu pažnju. Ona su u regionalnom razvoju pokazala koliko se takvim metodama i sredstvima može postići. Njihova originalnost u prevazilaženju relativnog zaostajanja u početnim i kasnijim fazama opšteg društveno-ekonomskog razvoja učinila je da se takozvane vremenske sukcesije skrate, a prateći problemi ublaže. To je, prema datim okolnostima, negde manje, negde više, dalo vrlo povoljne efekte. Ipak, objektivizirana raspodela nacionalnog bogatstva nije dostigla one domete koji su postavljeni kao prevashodni ciljevi

jugoslovenskog društva. Ali izabrani put razvoja, na osnovu opštih opredeljenja i primarno institucionalizovanih kroz sistem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja, otvara jasne perspektive, tako da se na budućnost može gledati sa još više optimizma.

Pre nego što ukažemo na potrebe dogradnje oblikâ i metodâ podsticanja ubrzanog razvoja, korisno je da se ukratko aktuelizuju iskustva pojedinih zemalja i pristupi pojedinih autora toj problematici. Kako uspostaviti ravnotežu razvoja u uslovima relativnog rasta broja stanovnika, a uz postojanje niske materijalne osnove?

Uspostavljanje i održavanje ravnoteže između porasta broja stanovnika i društvenog bruto proizvoda veoma je složeno područje razvojne politike. Teorijska razrada ovog problema zaokupila je pažnju mnogih ekonomista. Najzanimljivija uopštavanja su učinjena u domenu takozvanih demografskih investicija. Pod njima se podrazumeva obezbeđivanje nivoa investicija sa kojima se održava skladni porast broja stanovnika i ostvarivanje društvenog bruto proizvoda.

Tumačenje suštine i značaja demografskih investicija u nas je dao Dragomir Vojnić. Ne ulazeći u svu obimnost interpretacija, ukazaćemo ukratko na određene momente kod pojedinih autora.[9] »Stopa demografskih investicija može se, dakle, definirati kao ona stopa investicija koju je potrebno investirati da bi se, s obzirom na porast stanovništva, veličina per capita proizvodnje u izrazu društvenog proizvoda ili nacionalnog dohotka zadržala na istom već dostignutom nivou.«[10] U stvari, pored ovog, Vojnić konstatuje: »... opća stopa demografskih investicija jednaka je marginalnom kapitalnom koeficijentu. Tako je razjašnjena i prevladana i dilema Colina Clarka i Alfreda Sauvyja u vezi sa općom stopom demografskih investicija, jer je ta stopa determinirana svim onim faktorima kojima je determiniran i kapitalni koeficijent.«[11]

Ako bi se sa teorijskog stanovišta izvršila parcijalna analiza odnosâ bruto investicija, uz konkretna ulaganja u osnovna sredstva po stanovniku, utvrdila bi se izvesna međusobna veza privrednog rasta i porasta broja stanovnika. Otuda, čak i zapostavljajući analitički pristup demografskim investicijama, ako se sagleda nivo ekonomskih investicija,[12] videće se da relativni odnosi ispoljavaju priličnu indikativnost upoređenja.

---

[9] Alfred Sauvy, *Théorie générale de la population*, Paris, 1952.

[10] Dragomir Vojnić, *Investicije i društvena reprodukcija*, »Informator«, Zagreb, 1977, str. 75.

[11] Isto.

[12] »Stopu ekonomskih investicija preračunavamo kao razliku između stope investicija i konkretne stope demografskih investicija« (Dragomir Vojnić, *Investicije na području Jugoslavije — 1947—1958*, Ekonomski institut Narodne Republike Hrvatske, Zagreb, 1960, str. 55).

Tabela 11

*Društvene bruto investicije u osnovna sredstva po stanovniku u republikama i pokrajinama*

— relativni odnosi (Jugoslavija = 100)
— cene 1972. godine —

| | 1947—57. | 1958—67. | 1968—77. | 1947—77. |
|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 |
| Bosna i Hercegovina | 113,8 | 70,1 | 78,5 | 81,9 |
| Crna Gora | 174,0 | 130,9 | 123,1 | 134,7 |
| Hrvatska | 99,0 | 103,9 | 113,7 | 106,8 |
| Makedonija | 86,6 | 121,6 | 76,6 | 92,8 |
| Slovenija | 171,4 | 160,2 | 188,3 | 173,0 |
| Srbija (uže područje) | 92,3 | 93,9 | 92,4 | 93,3 |
| Kosovo | 40,5 | 62,1 | 53,6 | 53,2 |
| Vojvodina | 57,2 | 104,1 | 97,8 | 92,6 |
| Razvijenija područja | 99,6 | 107,2 | 112,7 | 108,2 |
| Nedovoljno razvijena područja | 101,0 | 85,4 | 76,9 | 83,4 |

*Izvor:* Za period 1947—1973. godine — Institut za ekonomiku investicija, Beograd i Ekonomski institut, Zagreb — *Investicije u osnovna i obrtna sredstva (društvene i privatne) 1947—1973, u tekućim i cenama 1972*, knjiga 3, »Društvene investicije u osnovna sredstva«, Beograd, maj 1975. godine. Za period 1947—1977. — SDK, »Investicije«, posebni statistički bilteni br. 142, 145. i 147; SDK »Statistički bilten« br. 12/1977.

Napomena o metodološkim objašnjenjima: zbog uporedivosti pokazatelja i njihovog različitog cenovnog iskazivanja po izvorima (društvene bruto investicije u osnovna sredstva za period 1947—1977, iskazane po tekućim cenama), oni su prevedeni na stalne cene 1972. To je izvedeno primenom korektivnih koeficijenata dobijenih stavljanjem u odnos opšteg indeksa cena industrijskih proizvoda u trgovini na veliko u 1972. godini prema odgovarajućem nivou cena svake posmatrane godine.

Politika investicija u nas, prema određenim etapama društveno-ekonomskog razvoja, uz izvesna odstupanja, vodila je računa o zahtevima i izraženim potrebama pojedinih užih ili širih područja. Iako aspekt demografskih investicija nije bio *á priori* zastupljen, ipak je odgovarajućim proračunima sagledavana dimenzija kapitalnih koeficijenata. Ali, pri utvrđivanju planskih proporcija za odgovarajuća razdoblja obično bi preovladali primarni strukturni odnosi i zahtevi aktiviranja resursa dotičnog područja.

Prema pregledu iznetom u tabeli 11, uočavaju se kretanja u kojima faktor porasta broja stanovnika nije mogao biti predstavljen. U okviru nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo (za period 1947—1977. godine), od ukupnih investicija u osnovna sredstva najveće učešće u Jugoslaviji ima Bosna i Hercegovina sa 14,5%; iza nje sledi Makedonija sa 7,3%; zatim Crna

Gora sa 3,4% i Kosovo sa 3,1%. Od razvijenijih republika i Pokrajine Vojvodine najveće učešće imaju Srbija (uže područje) i Hrvatska, sa 23,8%, odnosno 23,7%; Slovenija sa 15,0%, a Pokrajina Vojvodina sa 9,0%.

Odnos između zahteva za aktiviranjem resursa, savremene tehnike i zapošljavanja u investicionoj politici Jugoslavije nije mogao do kraja da se drži u željenoj ravnoteži. Ali strateški ciljevi ove politike su ostvareni zahvaljujući posebnim merama koje nisu uvek vodile računa o trenutnoj rentabilnosti. Takvo usklađivanje opšte politike razvoja zemlje i razvoja svake republike i pokrajine, u okvirima njihovih i opštih ciljeva razvoja, pokazalo se vrlo efikasnim. Posebno izdvojena kreditna sredstva za privredne investicije, s jedne, i za finansiranje društvenih službi i društvenih delatnosti, s druge strane, nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo[13] ugrađuju se kao veoma značajan podsticajni faktor u delovanje samoupravnih produkcionih odnosa, u uslovima i pod dejstvom zakonitosti proizvodnje vrednosti i tržišta.[14]

Činjenica je da je heterogenu regionalnu razvojnu osnovu lakše uspostaviti i skladnije usmeravati na višem stepenu nacionalnog bogatstva. U objektivnoj raspodeli nacionalnog bogatstva, pak, nalazi se i čvor ublažavanja ili eliminisanja postojećih protivrečnosti. U tome relativni demografski rast, uz neadekvatno povišenje stepena ekonomskog rasta, ispoljava veliku negativnu osetljivost. Takav nesklad se reperkutuje i na sporije ostvarivanje političkih načela ravnopravnosti.

U razvijenijim zemljama, naročito u Zapadnoj Evropi i u okviru Evropske ekonomske zajednice, na područjima sa relativno većim brojem stanovnika, investicioni programi se u priličnoj meri prilagođavaju zahtevima zapošljavanja i obezbeđivanja odgovarajućih potreba životnog standarda. Podrška razvoju manje razvijenih područja (kao zapad Francuske, jug Italije, manje razvijene oaze u Engleskoj — Istočni Vels, Južna Škotska i druga) u poslednjim godinama stalno dobija nove impulse. I, što je još značajnije, u periodu nakon energetske krize u 1973. godini prišlo se preorijentaciji u domenima obezbeđivanja većeg zapošljavanja, pri čemu je

[13] Videti o tome šire: Zeki Bejtulahu, *Politika usklađivanja razvoja i savlađivanja razlika u stepenu ekonomske razvijenosti republika i pokrajina*, u zborniku *Ekonomski odnosi sistema socijalističkog samoupravljanja* (predavanja Političke škole SKJ »Josip Broz Tito«, Kumrovec 1975/1976, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977).

[14] »Ovo je principijelni stav kada je reč o osnovnim načelima investicione politike jedne socijalističke zemlje. Međutim, kao što smo ranije istakli, odstupanja od osnovnog stava moguća su i do njih dolazi, samo su ona ili izuzetak, ili su kratkog trajanja. Tako integralna i jednovremena primena izloženih načela nije moguća u zemljama u kojima akumulacija nije u stanju da pokrije ni demografske investicije« (Dimitrije Mišić, *Investicije i privredni razvoj*, »Naučna knjiga«, Beograd, 1960, str. 130).

to činjeno i na štetu visokih profita. Takvu orijentaciju je izvesno vreme imala i Savezna Republika Nemačka. U Francuskoj, na primer, socijalna materijalna zaštita nezaposlenih predstavlja veoma krupnu stavku državnih intervencija u cilju održavanja izvesnog balansa između zaposlenih i radnika koji traže zaposlenje, a ne mogu ga dobiti. Investiciona politika u Francuskoj i Engleskoj daje poseban primat projektima koji nude obimnije zapošljavanje, a u okviru toga onim projektima koji predviđaju izgradnju privrednih objekata na manje razvijenim područjima.

U nas posebno izdvojena sredstva za kreditiranje investicione izgradnje privrede manje razvijenih područja, koja se formiraju preko fonda federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo; plasiraju se i angažuju u skladu sa planovima i programima razvoja ovih područja. Postignuti efekti su daleko nadmašili dostignuća u usklađivanju regionalnog razvoja pojedinih zemalja Zapadne Evrope — razume se, u relativnim odnosima, posmatranim po visini razlike nacionalnog dohotka između proseka zemlje i pojedinačnih područja. Ali, iskustva pojedinih evropskih zemalja ne pominju se zbog potrebe njihovog eventualnog primenjivanja u okviru regionalnog kompleksa razvojne politike u nas, no u njima ima nečeg što se prvenstveno podređuje široj emancipaciji žitelja manje razvijenih područja, kroz brojne oblike investicione aktivnosti i pre svega u cilju povećanog zapošljavanja.

S obzirom na takve pretpostavke razvojne politike, od interesa je uspostavljanje odgovarajućeg sklada između strateških potreba razvoja privrede i zapošljavanja. Tehnička opremljenost privrede nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo zasnovana je na relativno visokom nivou izgrađenih kapitalno intenzivnih objekata. U tome je sasvim jasna logika koja upućuje na kvalitet novoizgrađenih kapaciteta, koji su, svakako, morali sublimirati novu tehniku, to jest savremena sredstva rada i savremenu tehnologiju. »Tako, na primer, u strukturi oruđa za rad u industriji nedovoljno razvijenih područja u 1971. godini automati su učestvovali sa 45% (Jugoslavija 36%). Najpovoljniji odnosi u automatizovanosti oruđa za rad ostvareni su u industriji Kosova i Makedonije (zajedno sa poluautomatima 82%, odnosno 75%).«[15]

Takav odnos i stepen tehničke opremljenosti manje razvijenih republika i Pokrajine Kosovo, koji se istovremeno smatra i kao vrednost angažovanih osnovnih sredstava po zaposlenom radniku, uslovljen je strukturom njihove privrede. Koliko je izabrani pravac razvoja realan, sasvim je umesno pitanje, ali se, u osnovi,

---

[15] *Ostvarivanje politike bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo u periodu 1971. do 1975. godine s osvrtom na regionalni razvoj*, Savezni zavod za društveno planiranje, Beograd, 1975, str. 78. i tabela na istoj strani.

Tabela 12

*Struktura oruđa za rad u industriji pojedinih područja u 1971. godini*[16]

| | Ručno opsluživanje | Polu-automati | Automati |
|---|---|---|---|
| SFRJ | 40,0 | 24,2 | 35,9 |
| Bosna i Hercegovina | 38,7 | 18,5 | 42,9 |
| Crna Gora | 37,6 | 26,0 | 36,3 |
| Hrvatska | 43,6 | 21,3 | 35,2 |
| Makedonija | 25,3 | 35,4 | 39,4 |
| Slovenija | 43,6 | 24,9 | 31,6 |
| Srbija | 38,9 | 26,2 | 35,0 |
| Kosovo | 17,7 | 11,4 | 71,0 |
| Vojvodina | 37,3 | 24,1 | 38,6 |

*Izvor:* Savezni zavod za društveno planiranje.

ipak realnost ne može osporavati. Pitanje se može postaviti i o neophodnosti izgradnje centralnih privrednih kapaciteta, koji predstavljaju opšti i dugoročni interes zemlje i dotične republike i pokrajine, kao i o uspostavljanju vremenske sukcesije date investicione politike, čime se u određenim fazama razvoja rešava i problem većeg zapošljavanja. U tom pogledu nije svuda jednako obezbeđeno adekvatno rešenje. Iako je Pokrajina Kosovo — upravo u takvim relacijama — u najvećem neskladu, sve ukazuje na to da je stepen finalizacije proizvodnje presudan faktor koji nameće takve odnose. Ali, svejedno, aktuelizovanje socio-ekonomske problematike, uslovljeno demografskim rastom, takvim zahtevima stalno i sve više daje imperativni značaj.

## Zaključna razmatranja

Ekonomska analiza kojoj bi pretpostavka bila razrada odnosa između demografskih kretanja i privrednog rasta u izdvojenoj funkciji regionalnog razvoja, kao što je slučaj u jugoslovenskoj politici razvoja prema manje razvijenim republikama i Autonomnoj Pokrajini Kosovo, predstavlja opširan i složen kompleks i u pristupu i u izvođenju zaključaka. U ovom tekstu tome nisu bila posvećena obimnija razmatranja. U protivnom bi ovakva, nazovimo je izdvojena, analiza o globalnim strukturnim odnosima bila bespredmetna, sa ograničenim rasvetljavanjima same suštine problema i ponuđenih predloga rešenja.

Sa tim objašnjenjima ukazuje se i na svu dubinu koju sadrže postojeći odnosi. Oni su danas na kudikamo višem nivou i smeru

[16] Isto.

razvoja, sa dosta ostvarenih rešenja i jasnih perspektiva za budućnost. Ako je nedavna prošlost, kao što je opšte poznato, već prevaziđena, to znači da su novi društveno-ekonomski odnosi na sadašnjem stupnju razvoja rezultat ostvarenog kvaliteta nakon što su najteže prethodne faze razvoja savladane. Ulazi se, dakle, u razdoblje u kojem se, novim zahtevima za rešavanjem postojećih i budućih problema, može pristupiti sa novim kvalitetom, metodama i sredstvima. Drugim rečima, u pitanju su novi kvalitativni elementi u zajedničkoj razvojnoj politici republika i pokrajina, naroda i narodnosti Jugoslavije.

Ovim se ni u jednom trenutku ne umanjuje značaj koji demografska kretanja imaju u privrednom razvoju, kao izuzetno važan problem. U sadašnjoj fazi, i po rezultatima ove analize i zbog opštepoznatog stanja, to ima najveće značenje za Kosovo. No, ni u ostalim nedovoljno razvijenim republikama nisu do kraja savladane sve implikacije relativnog priraštaja stanovništva i potrebe intenzivnijeg prihvatanja njegovog aktivnog dela proširenim zapošljavanjem, to jest izgradnjom društvene privrede sa otvaranjem većeg broja novih radnih mesta.

Osnovni akcent sasvim se opravdano stavlja na zahteve za jačim impulsima ekonomske razvijenosti. Time se ostvaruje lančani uticaj u svim domenima opšteg društvenog razvoja. Međutim, polazeći od toga da je vrlo teško u novom kvalitetu opšte razvijenosti razlučiti šta je uzrok, a šta posledica, prvorazredno je pitanje kako uspostavljati delovanje brojnih činilaca u izvesnoj harmoniji, koju oni danas nemaju svuda i u jednakim relacijama. To upućuje na specifične odnose koji probleme unutrašnje strukture svake republike i pokrajine ispoljavaju na različite načine, ali i sa težim ili lakšim posledicama. U okviru svih, pa i nedovoljno razvijenih republika, ova problematika na Kosovu je veoma složena. Razume se, to do izvesne mere utiče i na tempo ostvarivanja ubrzanijeg razvoja i afirmacije socijalističkog samoupravljanja u ovoj pokrajini.

Imajući stalno na umu brže podizanje materijalne osnove, za koju manje razvijene republike i Pokrajina Kosovo imaju jasne perspektive pred sobom — sistem i mehanizmi podrške su vrlo stabilni i dosta efikasni. Ne može se ipak umanjiti značaj što ga paralelno mogu imati i socio-ekonomski odnosi i njihova neposredna veza s privrednim rastom. Zapravo, još relativno visok natalitet u nedovoljno razvijenim područjima, a vrlo visok na Kosovu, trebalo bi do određene mere da označava i potrebu za odgovarajućim prilagođavanjima u pravcima intenzivne investicione izgradnje u kojoj se uslovljava čvršća korelacija između investicija, dohotka i zapošljavanja.[17] Razume se, osnovna poenta je akumu-

---

[17] Videti o tome šire: Zeki Bejtulahu, *Jedinstveno tržište, dohodak i samoupravno dogovaranje*, »Socijalizam«, br. 12/1976, str. 1914—1924.

lacija, čiju visinu, sem tehnologije, određuje i tržište. Ali nije reč isključivo o tome. Treba se osloniti na takvo programiranje razvoja koje, u interesu zapošljavanja, može značiti i novu ravnotežu između intenzivno kapitalnih i relativno intenzivno radnih investicija.

Tačno je da su demografska kretanja u neposrednoj zavisnosti od ekonomske snage sredine. To ne znači da istraživanja stanja i iznalaženje puteva i ubrzanje opismenjavanja, obrazovanja stanovništva itd. suprotstavljam adekvatnijim programima informisanja o potrebama organizacije domaćinstva i planiranja porodice, uz sve ostale aktivnosti — zdravstvene zaštite i drugih društvenih delatnosti, naime, da ona, po meni, imaju drugorazredan značaj. Takvo uzajamno dopunjavanje, uz pretpostavku postojanja određenih finansijskih izvora i uz opštu društvenu podršku koja se danas pruža, više je nego neophodno. Takav zahtev nikako ne znači da u tom pravcu nije i dosad dosta učinjeno. Ipak, empirijski posmatrano, to što je imperativno u sadašnjoj fazi razvoja, prvenstveno Kosova, u prethodnim razdobljima nije imalo potreban intenzitet. Postojanje doslednih opredeljenja društva za opšti razvoj[18] samim tim ukazuje na odlučan zahtev da razvojni pravci sve više dobijaju nove podsticaje. Jedanaesti kongres Saveza komunista Jugoslavije još više je ovakvim opredeljenjima za ubrzani razvoj privredno nedovoljno razvijenih republika i, posebno, Autonomne Pokrajine Kosovo dao značaj koji zaslužuju.[19]

Što se tiče razvoja Kosova i budućih rešenja kompleksne problematike s kojom se ono suočava, to se dovoljno izražava razumevanjem i akcentima s kojima se podrška njegovom ubrzanom razvoju naglašava. Drug Tito, kao i uvek, još jednom je aktuelizovao takvu obavezu koja se nalazi pred radnim ljudima Kosova i cele jugoslovenske zajednice. Titove reči daju novi podsticaj: »I treba prije svega vidjeti gdje je najteže, pa tu najviše pomoći. Posebnu brigu treba posvetiti Socijalističkoj Autonomnoj Pokrajini Kosovu. Mislim da toj Pokrajini treba pružiti još veću pomoć. Tamo je i natalitet najveći. Mora se učiniti sve da se tamo ubrza razvoj privrede, a za to postoje uslovi. Na Kosovu ima dosta rudnog bogatstva. Ima dosta uglja, nikla i drugog, a veoma su povoljne mogućnosti i za razvoj poljoprivrede. Jednom riječju, moraju se iskoristiti svi resursi za ubrzani razvoj Kosova. Time će i naša zemlja u cjelini ići brže naprijed.«[20]

---

[18] Rezolucija Jedanaestog kongresa SKJ: »Uloga i zadaci Saveza komunista Jugoslavije u borbi za razvoj socijalističkog samoupravljanja i za materijalni i društveni napredak zemlje«, prvi deo: tač. 1, stav 5, i tač. 15 *(XI kongres SKJ*, Izdavački centar »Komunist«, str. 108. i 117).

[19] Isto.

[20] Iz razgovora Josipa Broza Tita sa rukovodećim aktivom SR Makedonije, »Borba«, 7. oktobar 1978.

Mada postoje obimne analize o stanju društveno-ekonomskih odnosa i tendencijama razvoja u svakoj republici i autonomnoj pokrajini, kao i na nivou Jugoslavije, oseća se neophodnost daljih istraživanja trenutnih pravaca i budućih potreba u okviru njihovog željenog razvoja. A ta se neophodnost najviše ispoljava u nužnosti sagledavanja prave dimenzije socio-ekonomskih promena u užim regionima u okviru privredno nedovoljno razvijenih republika i, posebno, Autonomne Pokrajine Kosovo.

Sistem samoupravnog dogovaranja, sa celinom odnosa koje obuhvata, snažnije naglašava potrebu uspostavljanja veće obuhvatnosti samoupravnog planiranja. A to znači detaljniji analitički prikaz problema i planiranje vremenske sukcesije i dimenzije usmeravanja razvoja, kako u privrednim tako i u neprivrednim sektorima opštedruštvene aktivnosti.

Ljubiša Adamović

# Protekcionizam u svetskoj trgovini i zemlje u razvoju

### Međusobna saradnja zemalja u razvoju moguće oruđe antiprotekcionizma

Tendencija jačanja protekcionizma u svetskoj trgovini naročito je pojačana sredinom sedamdesetih godina, tokom recesije 1974/75. Kako je pokazao razvoj međunarodnih ekonomskih odnosa u toku poslednjih pet godina, i pored toga što su najteži elementi ove najozbiljnije ekonomske krize posle drugog svetskog rata prebrođeni, protekcionističke komponente spoljnotrgovinske politike razvijenih zemalja nisu otklonjene. Samim tim, uz poznate tradicionalne teškoće na koje nailaze zemlje u razvoju kada žele da plasiraju svoje proizvode na tržištima razvijenih zemalja — javlja se i nova, koja ima sve veću sklonost da se od privremene negativne pojave pretvori u trajnu.

Sa tog stanovišta posmatrana, trgovinska razmena među zemljama u razvoju dobija poseban značaj. Drugim rečima, umesto u zaključku, može i na samom početku da se ukaže na osnovnu tezu ovog napisa: zemlje u razvoju imaju u poslednjih nekoliko godina i jedan razlog koji ima sve tendencije da se »osamostali«

i pridruži takozvanim tradicionalnim teškoćama. U onoj meri u kojoj razvijene zemlje jačanjem protekcionističkih mera otežavaju ulazak inostrane robe na sopstveno tržište, u toj meri zemlje u razvoju moraju da traže način za otklanjanje te teškoće. Bilo bi sigurno pogrešno takvu protekcionističku politiku razvijenih zemalja prihvatiti kao neminovno zlo, čije suzbijanje ne treba ni pokušavati. Naprotiv, zemlje u razvoju moraju da koriste i ekonomske, i političke, i psihološke, i etičke i sve druge komponente u nastojanju da izbore svoj bolji položaj u međunarodnoj robnoj razmeni i trgovinskim odnosima u celini. Ali taj proces može i sigurno će duže potrajati, a u međuvremenu je neophodno da se pojača trgovinska saradnja među samim zemljama u razvoju. Dakle, ne kao alternativa, već kao dopunsko, komplementarno traženje izlaza iz situacije koja u savremenim uslovima objektivno znači pogoršanje položaja zemalja u razvoju u međunarodnoj trgovini.

Ovaj problem je tim značajniji ako se ima na umu činjenica da je dobar deo zemalja u razvoju uložio velike napore da se osposobi za učešće na tržištima razvijenih zemalja, tačno uočavajući tendencije u razvoju međunarodne trgovine u kojoj jača uloga finalnih na štetu sirovinskih i poljoprivrednih proizvoda (sa izuzetkom mineralnih goriva). Te tendencije se najbolje mogu ilustrovati sledećim podacima:

*Promene u strukturi svetske trgovine 1913—1973.*

| Kategorija proizvoda | 1913. 100 | 1953. 100 | 1973. 100 |
|---|---|---|---|
| Poljoprivredni proizvodi (hrana i sirovine poljoprivrednog porekla) | 45 | 36 | 21 |
| Minerali i goriva | 8 | 13 | 14 |
| Proizvodi prerađivačke industrije | 44 | 49 | 63 |
| Od toga: mašine i transportni uređaji | 8 | 18 | 33 |
| Tekstil i odeća | 14 | 16 | 6 |

*Izvor:* Richard Blackhurst, Nicolas Marian, Jan Tumlir, *Trade Liberalization, Protectionism and Interdependence,* GATT Studies in International Trade, Geneva, November 1977, p. 64.

Procene date u ovoj tabeli i rezultati navedene studije u osnovi podržavaju ocene formulisane tokom poslednjih dvadeset godina o tendencijama razvoja svetske trgovine u pogledu rastuće uloge prerađivačke industrije, zadržavanja stabilne pozicije goriva (uz promene u strukturi) i drastičnog smanjenja uloge poljoprivrednih proizvoda, niza sirovina, kao i proizvoda tekstilne industrije.

Ova dugoročna tendencija u strukturi međunarodne trgovine delovala je kao najvažniji argument eksternog karaktera na formiranje odgovarajuće strukture proizvodnje u onim zemljama u razvoju koje su ostavile za sobom zaostalost najniže vrste i koje su počele da formiraju izvesnu industrijsku strukturu. Međutim, u vreme kada su dugoročna ulaganja, uz ogromna odricanja stanovništva i visoku zaduženost u inostranstvu, počela da donose izvesne rezultate i kada se jedan broj najrazvijenijih u okviru »Grupe 77« pojavio na svetskom tržištu sa elementima nove strukture izvoza, krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, još pre nego što je ta nova struktura izvoza dobila mogućnost za izvesnu afirmaciju, dolazi do najteže ekonomske krize posle drugog svetskog rata i istovremeno do naglog jačanja talasa protekcionističkih mera.

Bilo bi teško tvrditi da je talas savremenog protekcionizma usmeren jedino protiv zemalja u razvoju. Međutim, posledice protekcionističke politike, koja se nalazi u stadijumu ofanzive, ipak najteže pogađaju zemlje u razvoju.

U takvim uslovima jačanje trgovinske razmene među samim zemljama u razvoju dobija nove dimenzije i javlja se kao element uzajamne koristi i solidarnosti između zemalja ove grupe, budući da su, nezavisno od razlika među njima, sve zajedno pogođene različitim aspektima protekcionističke politike razvijenih zemalja. Drugim rečima, kao što će se videti iz daljeg izlaganja, protekcionistički talas nije usmeren samo protiv industrijskih već i protiv poljoprivrednih proizvoda i minerala, sa klasičnim izuzetkom i postojanjem olakšica za izvesne proizvode koji se u razvijenim zemljama ne proizvode bilo iz klimatskih razloga (tehnički moguće, ali komercijalno neprihvatljivo), bilo zbog ekoloških argumenata (tehnički moguće, ali društveno, a često i komercijalno neprihvatljivo, usled viših troškova nametnutih zahvaljujući jačanju društvenog uticaja pokreta za zaštitu ljudske sredine).

### Trajnost savremenog protekcionističkog talasa

Jedno od najvažnijih pitanja, posle naglašenog talasa protekcionizma u svetu od sredine sedamdesetih godina naovamo, odnosi se na njegovo trajanje. Da li je u pitanju mera izazvana teškoćama prilagođavanja razvijenih zemalja posledicama najteže posleratne krize, ili je reč o elementima sistema državno-kapitalističke intervencije koji bi trebalo da ostanu relativno trajna komponenta savremenih uslova u kojima se međunarodna razmena razvija?

Odgovor na ovo pitanje je tim teži što je došlo do vremenske koincidencije između inflacionističkih i recesionih elemenata, pre svega do većeg broja nezaposlenih nego ikada posle drugog svetskog rata. Pristalice liberalizma u svetskoj trgovini u osnovi

smatraju da je reč o privremenoj pojavi, prvenstveno stoga što je celokupan sistem međunarodne ekonomske saradnje u godinama posle drugog svetskog rata, u stvari, građen na koncepcijama liberalizma prilagođenog uslovima razvijene državne intervencije, u okvirima »države blagostanja«. Polazeći, pak, od činjenice da se od dna recesionog ciklusa odavno udaljilo, a da se istovremeno ne zapaža orijentacija na popuštanje protekcionističkih mera, postoji niz elemenata za hipotezu da će takve mere razvijenih zemalja ostati na snazi i da je utoliko važnije da se zemlje u razvoju orijentišu na razvijanje maksimalno moguće sopstvene, međusobne trgovinske saradnje, kako bi se na taj način bar donekle ublažili negativni efekti protekcionističkog talasa.

Ekonomsko obrazloženje opredeljenja za takvu hipotezu može da se gradi na teškoćama strukturnih prilagođavanja savremenih razvijenih zemalja. To važi, pre svega, za kapitalističke zemlje, ali ni socijalističke zemlje sa centralnim planiranjem ne bi mogle biti potpuno lišene ove kritike odsustva takvih strukturnih prilagođavanja koja bi bila više u skladu sa potrebama razvoja savremene svetske privrede i dve trećine svetskog stanovništva koje živi u zemljama u razvoju. Svakako da koreni i objašnjenja za odsustvo prilagođavanja strukture proizvodnje i razmene nisu identični za sve razvijene zemlje. Međutim, socijalno-ekonomske posledice po zemlje u razvoju su po kvalitetu slične, iako po intenzitetu različite, zbog toga što je obim saradnje između zemalja u razvoju i socijalističkih zemalja sa centralističkim planiranjem daleko manji nego valumen saradnje sa razvijenim kapitalističkim zemljama.

Mogućno je postaviti i pitanje: u kojoj je meri prilagođavanje strukture proizvodnje i razmene jedne zemlje njeno isključivo pravo i u kojoj meri spoljna kritika ima legitimnog osnova. Na to pitanje u međunarodnoj zajednici je nađeno rešenje usvajanjem Deklaracije o novom međunarodnom ekonomskom poretku na Šestom specijalnom zasedanju Generalne skupštine UN maja 1974. godine i ovom prilikom je izlišno da se ono detaljnije razmatra. Umesto toga, daleko je važnije ponovo istaći tezu koja se često zaboravlja, tezu o *međuzavisnosti* svih partnera u svetskoj privredi, velikih i malih, razvijenih i nerazvijenih zemalja.

Različiti klasni interesi pojedinih grupa stanovništva u razvijenim kapitalističkim zemljama svakako otežavaju sprovođenje politike strukturnih promena kojom bi se vodilo računa o kriterijumima takozvane globalne strategije proizvodnje i trgovine, odnosno o interesima ostalih razvijenih zemalja i zemalja u razvoju. Teško bi se moglo i očekivati da bilo koja zemlja izolovano energičnije pristupi sprovođenju takvog programa a da pri tom ne rizikuje krupnije poremećaje. Istovremeno, sigurno je da postoje određeni interesi kojima preti opasnost i koji bi mogli da

budu ugroženi, a posebno određene monopolističke pozicije, ukoliko bi se odlučnije napuštali elementi protekcionizma. Jednom uveden, protekcionizam i u najnovije vreme nije izgubio one kvalitete zbog kojih ga je još Karl Marks uporedio sa zavrtnjem što se neprestano okreće i prenosi svoje dejstvo s jedne industrijske grane na drugu i s jednog sektora proizvodnje i razmene na drugi.[1]

Osim isključivo ekonomskih, postoje i socijalno-politički razlozi koji otežavaju otklanjanje protekcionističkih barijera. Opravdano ili ne, i širi društveni slojevi mogu da imaju određene pogodnosti ekonomske i socijalne prirode od zaštite određenog sektora proizvodnje, stvaranjem teško premostivih barijera za inostrane konkurente. Poznate teze o potrebi obezbeđenja stabilnosti domaćeg tržišta, domaćih prihoda, visine nadnica, pa do nacionalne bezbednosti — nisu izgubili od svoje aktuelnosti ni u najnovije vreme. Prema tome, u sadašnjim uslovima ima više elemenata koji govore u prilog hipotezi da će biti veoma teško u relativno kratkom roku otkloniti uvedene protekcionističke mere i rehabilitovati sistem relativno liberalizovane svetske trgovine kakav se razvijao od završetka drugog svetskog rata do sredine sedamdesetih godina.

To navodi na pomisao o još jednoj hipotezi. Naime, sredinom sedamdesetih godina, i sa stanovišta međunarodne trgovine došlo je do promena koje mogu označiti početak jednog dužeg razdoblja u onom smislu u kojem je započeti proces liberalizacije krajem četrdesetih godina obezbeđivao funkcionisanje određenih pravila igre skoro četvrt veka. Nema ozbiljnijeg analitičara koji bi sa sigurnošću mogao tvrditi da je sredinom sedamdesetih godina svetska privreda suočena sa početkom novog perioda snaženja protekcionizma na bazi odsustva akcije za strukturna prilagođavanja, ali bi se autor ovih redova još teže opredelio za tvrdnju da će protekcionistički talas nestati u kratkom roku i da će se uslovi za međunarodnu razmenu jednostavno produžiti u stilu koji je vladao do sedamdesetih godina, pri čemu bi period 1974—1978. značio samo privremene prekršaje u poštovanju već uhodanih »pravila igre«.

## Dopuna agrarnog industrijskim protekcionizmom

Dok je u okvirima procesa liberalizacije u godinama posle drugog svetskog rata svetska zajednica silom prilika prihvatila trgovinsku politiku liberalizacije koja je istovremeno uključivala postojanje razvijenog agrarnog protekcionizma, sredinom sedamdesetih godina agrarnom protekcionizmu se pridružuju i zaštitne mere u

[1] K. Marx, *Kapital*, tom I.

domenu prerađivačke industrije. O tome najbolje svedoči lista proizvoda čiji uvoz podleže oštrijim barijerama, koje su tokom minule tri godine postavile kapitalističke zemlje. U te proizvode spadaju kako oni lake i prerađivačke tako i teške i bazične industrije, kao što su tekstil i odeća, obuća, transportni uređaji i oprema, čelik i proizvodi od čelika, televizijski prijemnici, kuglični ležaji itd.

Već i posle samo letimičnog pogleda na spisak artikala, a posebno nekih bitnih proizvoda, čiji je spoljnotrgovinski promet znatno otežan novim talasom protekcionizma, lako se može zaključiti da te mere pogađaju i razvijene i nerazvijene zemlje. Međutim, razlike u opštem ekonomskom položaju svake od ovih dveju grupa zemalja su takve da svaki potez uperen protiv interesa pojedinih izvoznika, odnosno njihovih zemalja, daleko teže pogađa zemlje u razvoju nego razvijene zemlje. Kada se tome dodaju i elementi takozvane pregovaračke snage, naročito u domenu međunarodne ekonomske saradnje, takav zaključak je još zasnovaniji.

Dugoročne posledice takvih protekcionističkih mera po privredu zemalja u razvoju najbolje mogu da se sagledaju na primeru tekstila. Činjenica je, naime, da je jedan broj zemalja u razvoju svoj model industrijalizacije zasnivao na iskustvima razvijenih kapitalističkih zemalja i da je lakoj industriji, a posebno tekstilnoj, dat prioritet u razvoju. Logika modela obuhvatala je izvoz tekstilnih proizvoda kao značajan izvor inostranih sredstava plaćanja, zaposlenosti, dohodaka itd., po već poznatom uzoru privrednog razvoja. U takvim prilikama mere preduzete u cilju ograničavanja plasmana tekstila i tekstilnih proizvoda na tržištima Zapadne Evrope i SAD znače daleko više nego samo privremenu spoljnotrgovinsku barijeru. To je i udarac modelu razvoja, odnosno potkopavanje one grane koja predstavlja kičmu nacionalne privrede u pojedinim zemljama. Da bi paradoks bio veći, te mere preduzimaju zemlje koje su i u periodu hladnog rata i kasnije insistirale na tome da nije potrebno da se prihvata socijalistički model razvoja, već model »slobodnog sveta«, u stvari, ponavljanje klasičnog kapitalističkog puta. Uvođenjem politike restriktivnih kvota na uvoz tekstila zemlje članice EEZ i SAD zadaju snažan udarac prvoj fazi industrijalizacije mnogih nerazvijenih zemalja. U takvim prilikama logično je očekivati da će u narednim godinama doći do smanjenja proizvodnje u tekstilnoj industriji Tajvana, Hong Konga, Južne Koreje i drugih zemalja kod kojih izvoz tekstilnih proizvoda donosi 50% (Hong Kong) do 30% (Tajvan i Južna Koreja) od ukupnih inostranih sredstava plaćanja. U tim zemljama, na primer, tekstilna industrija je i najvažnija grana prerađivačke industrije posmatrane u celini, koja obezbeđuje od jedne četvrtine do jedne trećine domaćeg bruto proizvoda i istovremeno osigurava veće zapošljavanje nego bilo koja druga gra-

na. Dok je u ovim zemljama stopa privrednog rasta u prvoj polovini sedamdesetih godina iznosila oko 10% godišnje, gotovo je sigurno da će u narednim godinama doći do njenog smanjenja.[2]

I druge zemlje, kao što su Indija, Filipini, Tajland, Pakistan i Indonezija takođe će biti pogođene ovim merama, ali, budući da u njihovoj strukturi proizvodnje tekstila industrija nema takvo mesto kao kod navedenih triju zemalja, i efekti protekcionizma neće biti toliko drastični. Kao kontrast ovim zemljama može da posluži primer Singapura u čijem modelu razvoja teška industrija ima daleko važnije mesto od tekstilne industrije. Sa svoje strane, poučan primer predstavlja i Japan koji takođe ima razvijenu tekstilnu industriju, ali, prema procenama stručnjaka, izvoz japanskog tekstila u razvijene zemlje Evrope i SAD više je ugrožen sopstvenim odsustvom konkurentnosti nego merama protekcionizma. U pitanju je, pre svega, visok kurs japanskog jena, što samim tim poskupljuje japanske proizvode, a, s druge strane, nadnice u tekstilnoj industriji Japana su veće od onih u drugim zemljama tog regiona. Međutim, tekstil nije jedina grana. Kao drugi pozitivan primer mogu da posluže proizvodi takozvane masovne elektronike itd.

Na taj način su zemlje koje su zapostavljale jedan a forsirale drugi model razvoja, i to model za čije su prihvatanje od strane zemalja u razvoju bile zainteresovane razvijene kapitalističke zemlje, promenom uslova u međunarodnoj trgovini teško pogođene, i to pre svega »zaslugom« onih čije su sugestije u pogledu modela razvoja prihvatile.

Na prvi pogled, ni ovo ne mora da bude bezizlazna situacija, jer se sada nameće pitanje revizije modela, a samim tim i strategije privrednog razvoja. U konkretnim uslovima to bi značilo da veći broj zemalja u razvoju više nego ikada ranije treba da se orijentiše na drugi model razvoja u kojem dominira teška industrija. Međutim, to nameće i drugačije troškove investiranja i potrebe za određenim profilom kadrova za razvoj izbalansirane strukture proizvodnje. U međuvremenu, uslovi na tržištu kapitala su bitno složeniji i otežani u poređenju sa onima koji su, recimo, vladali tokom šezdesetih godina. Sve su to pitanja koja se javljaju gotovo neposredno posle takvih promena kakve — prvi je utisak — i ne izaziva faktor uvođenja novih protekcionističkih mera.

Računajući na lančanu reakciju u pogledu revizije strukture privrednog razvoja u nizu zemalja u razvoju, danas se u daleko većoj meri nego ranije nameće neophodnost koordinirane akcije zemalja u razvoju, kako bi se procesom usklađivanja politike razvoja obezbedili uslovi za odgovarajući intenzitet trgovinske sa-

---

[2] Chase, International Finance, Textile Protectionism Looms over East Asia, Nov. 28, 1977.

radnje između njih. Ukoliko ne bi bio dostignut odgovarajući nivo saradnje u ovoj fazi, izgubile bi se prednosti kasnije usklađene strukture i volumena razmene između samih zemalja u razvoju, a time i mogućnost uzajamnog obezbeđenja dinamičnijeg procesa privrednog rasta.

Tome treba dodati i ne naročito optimističke prognoze u pogledu svetske konjunkture do kraja 1978. i u toku 1979. godine. Teško je očekivati da će u 1979. dinamika privredne ekspanzije biti intenzivnija nego u toku 1977. i 1978. godine. Kako je za stanje proizvodnje i izvoza u zemljama u razvoju najvažnije tržište zemalja članica OECD, to, ukoliko ova grupa zemalja u toku 1978. i 1979. godine ne bude imala stopu rasta veću od 3,9% (kao 1977) do 4,5% (prema najoptimističkijoj prognozi u 1978. godini), ni zemlje u razvoju neće moći u ovim uslovima da očekuju bitnije poboljšanje svog položaja na bazi kretanja u razvijenim kapitalističkim zemljama. Samo se po sebi razume da je u ovom radu reč o zemljama u razvoju uvoznicima nafte, a ne o onima koje su njeni izvoznici. Situacija ovih drugih, naročito sa kratkoročnog i srednjoročnog stanovišta posmatrano, neuporedivo je povoljnija nego situacija zemalja u razvoju koje i same uvoze naftu, ali je istovremeno i netipična po mnogo čemu i otuda ne ulazi u okvire ovih razmatranja. To, takođe, ne znači da zemlje u razvoju izvoznice nafte nemaju specifičnih problema svog budućeg privrednog razvoja, ali su oni druge prirode, pa su i uslovi za njihovo razrešavanje drugačiji.

Jednu od objektivnih teškoća u analizi negativnih efekata talasa protekcionizma predstavlja i metodološki aspekt. Naime, veoma je složeno i gotovo nemoguće objektivno kvantifikovati efekte protekcionizma, naročito raznih vrsta vancarinskih barijera. Jedan od osnovnih uslova za to bio bi da se obezbedi pregled svih trgovinskih restrikcija, bilo da je reč o onima čije je postojanje lako utvrditi ili o nizu mera unutrašnje prirode koje takođe imaju restriktivno dejstvo na uvoz robe i usluga iz inostranstva. Ukoliko bi se i napravio kompletan pregled takvih mera, postoje razlike između njihovog nominalnog i realnog efekta — dakle, problem koji je poznat, ali i nerešen i u odnosu na carine. Može, na primer, određena restriktivna mera da bude izrazito naglašena, ali ona u praksi nema dejstva ukoliko se primenjuje na kategoriju proizvoda i usluga koje u malim količinama ili gotovo uopšte ne ulaze u međunarodni robni promet, ili u okvire trgovinske razmene između zemalja partnera. I, najzad, takođe je mnogo puta konstatovano da je teško pretpostaviti koliki bi bio realno obavljen promet kada ne bi postojala ograničenja u trgovini. Dok se u nekim slučajevima pribegava upoređivanju sa intenzitetom robne razmene pre uvođenja restrikcija, u drugima je taj postupak neprihvatljiv, bilo zbog promena u dinamici rasta bilo zbog promena u strukturi robne razmene, odnosno ponude i tražnje, i teško je sa

sigurnošću utvrditi koliki bi bio promet da nisu uvedene određene protekcionističke mere.

Posebnu kategoriju teškoća predstavljaju psihološki efekti uvođenja trgovinskih restrikcija. Jednom uvedena ograničenja na uvoz određene kategorije proizvoda deluju negativno na plasman i drugih srodnih kategorija. Javlja se tendencija napuštanja te vrste robe i kod potencijalnog izvoznika i potencijalnog uvoznika, budući da postoji (ne)opravdano očekivanje da će se dejstvo restriktivnih mera proširiti i na ostale proizvode date kategorije, odnosno robne grupe.

Takva situacija nameće posebne probleme zemljama u razvoju, jer je teško pretpostaviti da će do promena, u smislu vraćanja na nivo liberalizacije iz sredine sedamdesetih godina, sa svim njenim nedostacima, doći relativno brzo i lako. Na pesimizam u tom pogledu upućuju duboki strukturni koreni sadašnje krize kapitalističkog sistema. A imajući na umu činjenicu da je savremeni sistem međunarodnih ekonomskih odnosa u celini, i međunarodne trgovine posebno, u svojoj biti kapitalistički, postoji osnova za tezu da je i talas savremenog protekcionizma jedna od manifestacija sadašnje krize kapitalističkog sistema svetske privrede. U tom pogledu ova manifestacija krize se dopunjuje sa prethodnima koje su se ranije javile i neposrednije pogodile daleko šire krugove u kapitalističkim zemljama, pa su otuda one i bolje proučavane. Ovde se misli, pre svega, na pojave inflacije i nezaposlenosti. U onoj meri u kojoj je savremeni protekcionizam zasnovan na strukturnim problemima i postojanju inflacije i nezaposlenosti — dakle, ako su ove pretpostavke tačne — u toj meri je potrebno da se zemlje u razvoju pripreme na duži period postojanja restrikcija i žilaviji otpor pristalica protekcionizma.

Ceo problem deluje još kontradiktornije kada se ima na umu to da se nosioci »zvanične« politike tih zemalja i dalje zaklinju u načela liberalizma i da se uz to preduzimaju razne mere, makar formalno-institucionalnog karaktera, s ciljem da se oslabi težina protekcionističkog pritiska. Deo takve akcije je potreban radi umirenja sopstvene javnosti i odbrane liberalizma kao okosnice filozofije i ideologije kapitalizma, dok je niz poduhvata ove vrste rezultat međunarodnog pritiska i zahteva, pre svega zemalja u razvoju, korišćenjem institucionalnog mehanizma UN, da se preduzmu koraci za ublažavanje protekcionizma.

Ne treba gubiti iz vida ni činjenicu da postojanje nezaposlenosti permanentno pothranjuje pritisak usmeren na ograničenje uvoza. U takvoj atmosferi, posmatrano sa stanovišta pojedinih zemalja, svako pozivanje na slabljenje uvoznih ograničenja može da deluje asocijalno. Objektivno se može dokazati da, osim u izuzetnim slučajevima, za zemlju sa višim nivoom nadnica nema opasnosti da bude preplavljena jevtinijom robom iz zemlje sa nižim nivoom nadnica. Pre svega zbog toga što je, po pravilu, u zemljama sa višim nivoom nadnica viša i produktivnost rada, tako

da u pogledu troškova po jedinici proizvoda radna snaga u visokorazvijenim zemljama ne mora obavezno da bude onoliko puta bolje plaćena koliko to nominalno može da izgleda ako se upoređuju samo nadnice, a ne i rezultati proizvodnje po radniku. Međutim, umesto objektivne logike, javljaju se faktori emocionalne prirode, na jednoj, i grupni interesi, na drugoj strani, koji postaju saveznici protiv inostrane robe na domaćem tržištu. Jer, ukoliko se obezbedi visina nadnica i njihova zaštita, utoliko ima više osnova da i visina profita bude netaknuta, pa, prema tome, ima i uslova za takozvani klasni mir, a umesto hvatanja ukoštac sa pravim problemima, otežava se prisustvo inostrane konkurencije na domaćem tržištu. Tako se uvođenjem protekcionističkih mera pokušava rešiti u isto vreme i problem zadržavanja zaposlenosti i proizvodnje u sektorima u kojima objektivno inostrani proizvođači mogu da ponude bolji i jevtiniji proizvod, a time i zadržavanje strukture investicija i profita.

Stručnjaci GATT-a smatraju da među faktore koji su značajno doprineli odstupanju od pravila ponašanja, koja su dominirala u međunarodnoj trgovini oko četvrt veka posle drugog svetskog rata, treba ubrojati sledeće[3]:

a) Dugoročni sporazum o pamučnom tekstilu zaključen 1962. godine. Tom prilikom je jedno od osnovnih pravila ponašanja u međunarodnoj trgovini posle drugog svetskog rata — n e d i s k r i m i n a c i j a — bilo zanemareno iz pragmatičnih razloga, kako se tom prilikom i konstatovalo.

b) Dugoročno i uporno održavanje agrarnog protekcionizma, što je moglo istovremeno biti i primer da se takva praksa može proširiti i na druge sektore proizvodnje i razmene.

c) Polemika između zemalja sa deficitom i zemalja sa suficitom u bilansu plaćanja u pogledu politike prilagođavanja. Ovaj problem je samo delimično rešen prelaskom sa čvrstih na fleksibilne devizne kurseve.

d) Inflacionistički talas i slom monetarnog sistema zasnovanog na fiksnom paritetu valuta, tako reći uoči povećanja cena nafte. Prema procenama stručnjaka GATT-a, u uslovima krize postoji visok stepen iskušenja da se usvoji opredeljenje za neposredne i kratkoročne ciljeve jedne zemlje ili pak za pridržavanje pravila ponašanja ustanovljenih u okviru međunarodne zajednice. Oni, pri tom, ističu da se prednost daje neposrednim problemima i njihovom rešavanju i upoređuju introvertnu orijentaciju kapitalističkih zemalja u velikoj svetskoj ekonomskoj krizi 1929—1933. godine sa ponašanjem sredinom sedamdesetih godina.

---

[3] R. Blackhurt, N. Marian, J. Tumlir, »Trade Liberalization, Protectionism and Interdependence«, GATT Studies in International Trade, Geneva, November 1977, No 5, pp. 48—49.

Ne negirajući gotovo ništa od onoga što su izjavili stručnjaci GATT-a, posebnu pažnju ipak zaslužuje poslednji stav. Stručnjaci GATT-a se posredno izjašnjavaju i ocenjuju da ima osnove da se stanje sredinom sedamdesetih godina u kapitalističkoj svetskoj privredi upoređuje sa onim u periodu velike ekonomske krize tridesetih godina.

U svakom slučaju, zbog savremenog talasa protekcionizma zemlje u razvoju se nalaze pred znatno većim teškoćama nego u bilo kom razdoblju posle drugog svetskog rata. Agrarni i industrijski protekcionizam na različite načine pogađaju pojedine zemlje u razvoju, ali je nesumnjiva činjenica da su sve te zemlje glavne žrtve protekcionističkog talasa.

## Zemlje u razvoju i tokijska runda pregovora u GATT-u

Tokijska runda pregovora u okviru GATT-a započela je Tokijskom deklaracijom septembra 1973, na inicijativu SAD, EEZ i Japana, čemu su se odmah priključile i druge zemlje OECD, kao i ostale zemlje članice GATT-a. Proklamovani cilj pregovora bio je da se smanje carinske i druge barijere i da se obezbede izvesne prednosti zemljama u razvoju.[4] Karakteristično je da je tom prilikom prvi put omogućeno da u pregovorima sudeluju i zemlje koje nisu članice GATT-a, tako da je bilo 96 zemalja učesnica, od kojih oko dve trećine pripadaju grupi zemalja u razvoju.

Pregovori u okviru Tokio-runde vode se u Ženevi i započeti su, u stvari, početkom 1975, tek pošto je Kongres SAD usvojio Američki zakon o trgovini (U. S. Trade Act) 1974. godine. Inače, struktura programa pregovora, u okviru Tokio-runde, izgleda ovako:

(a) carine; (b) necarinska ograničenja (što obuhvata sledeće osnovne kategorije: kvantitativne restrikcije, subvencije i kompenzacione takse, tehničke barijere i necarinske barijere povezane sa carinama); (c) poljoprivreda (sa podgrupama za žita, meso i mlečne proizvode); (d) tropski proizvodi; (e) zaštita i izuzeća; (f) sektorske analize problema; (g) grupa za takozvani paragraf 9 (formirana krajem 1976. godine, u osnovi na zahtev zemalja u razvoju, s ciljem da se detaljno ispita sistem saradnje u GATT-u i da se unaprede trgovinski odnosi između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju).

U pogledu učešća zemalja u razvoju u tokijskoj rundi pregovora u GATT-u dovoljno je ukazati na činjenicu da je od 78 zemalja u razvoju, koliko je formalno prijavilo svoje učešće, svega jedna četvrtina i aktivno u njima sudelovala. Kao i u svim drugim multilateralnim pregovorima, angažovanje predstavnika

[4] »GATT Activities in 1973«, GATT, Geneva, 1974, pp. 5—6.

pojedinih zemalja zavisi, pre svega, od toga kakvi se rezultati pregovora očekuju. Već po svom učešću, koje je, verovatno, opredeljeno ovakvim pristupom, moglo se pretpostaviti da zemlje u razvoju ne očekuju da se u okviru tokijske runde mogu naći odgovarajuća rešenja za osnovne probleme trgovine zemalja u razvoju. To je bilo posebno karakteristično za masu afričkih zemalja, od kojih su uglavnom predstavnici Egipta, Nigerije i, povremeno, Gane učestvovali u pregovorima. Ranije navedeni princip korisnosti učešća, kao opredeljenje za angažovanje pojedinih zemalja, može biti konkretizovan i na sledeći način:

— većina zemalja u razvoju izvozi sirovine mineralnog porekla i poljoprivredne proizvode, u osnovi u neprerađenom obliku, i ti proizvodi, naročito kada ne konkurišu proizvođačima iz razvijenih zemalja, imaju relativno lak pristup na tržišta razvijenih zemalja (carine su ravne nuli ili se približavaju nuli);

— pritisnute akutnim teškoćama, mnoge zemlje u razvoju nisu zainteresovane za multilateralne trgovinske pregovore, budući da se ovim pregovorima stvaraju okviri za izvesna rešenja na dugi rok i sa takozvanim odloženim efektima.

Imajući obe ove grupe faktora na umu, nije teško shvatiti zbog čega su u okviru Tokio-runde pregovora u GATT-u najaktivniji bili predstavnici onih zemalja u razvoju koje pripadaju relativno razvijenijim iz grupe nerazvijenih zemalja, kao što su Argentina, Brazil, Jugoslavija, Indija, Egipat, Nigerija, Južna Koreja, na primer. Budući da je težište pregovora u okviru ove runde bilo na tretmanu industrijskih proizvoda, ove zemlje, inače najteže pogođene protekcionističkim talasom protiv prerađenih proizvoda, najviše su i očekivale od rezultata pregovora.

Predstavnici zemalja u razvoju na pregovorima u okviru tokijske runde nastojali su da obezbede diferencirani pristup, odnosno da se, u skladu sa Tokijskom deklaracijom, izraze za vođenje računa o posebnim interesima zemalja u razvoju, koji treba da budu povoljnije tretirani od interesa razvijenih zemalja.

Položaj pojedinih zemalja u razvoju u pogledu korišćenja efekata liberalizacije u osnovi zavisi od toga da li bi se opšte sniženje carina na bazi principa klauzule najvećeg povlašćenja odnosilo i na proizvode koji su obuhvaćeni Opštom shemom preferencijala i Posebnom shemom preferencijala, koju EEZ primenjuje na afričke zemlje i zemlje karipskog i pacifičkog područja (ACP). Drugim rečima, proizvodi koji nisu obuhvaćeni ovim sistemom preferencijala mogli bi da se koriste eventualnim sniženjem carina ukoliko su se neke zemlje u razvoju afirmisale kao značajniji, odnosno potencijalni izvoznici, ali im je pristup na tržište otežan zbog protekcioističkih mera. S druge strane, ukoliko su neki proizvodi već obuhvaćeni preferencijalnim sistemima, nova rešenja u okviru tokijske runde mogla bi da budu i manje povoljna.

Suština pozicije zemalja u razvoju u tokijskoj rundi svodi se na sledeće:

a) Ukoliko dođe do sniženja carinskog opterećenja na bazi sporazuma između razvijenih zemalja, sniženja bi se odnosila i na proizvode iz zemalja u razvoju ako nisu obuhvaćeni opštom shemom preferencijala, a posebno u slučajevima kada se zemlje u razvoju pojavljuju kao glavni snabdevači.

b) Sniženja carinskih stopa na bazi primene klauzule najvećeg povlašćenja mogu da imaju za posledicu smanjenje margine Opšte sheme preferencijala i time smanjenje dosadašnjih pogodnosti koje su ove zemlje koristile. Ukoliko bi došlo do takvih slučajeva, neophodno je da se obezbedi kompenzacija zemalja u razvoju u vidu poboljšanja njihovog statusa (statusa njihovog izvoza) u okvirima Opšte sheme preferencijala. Reakcija većine razvijenih zemalja nije bila, s tim u vezi, pozitivna.

Prema načelima Tokijske deklaracije, od zemalja u razvoju se ne očekuje reciprocitetno davanje ustupaka ukoliko je u pitanju zaštita njihovih interesa u pogledu razvoja, ili pak finansijskih i trgovinskih interesa. Međutim, neke razvijene zemlje, a posebno SAD, nisu odustale od primene načela recipročnosti. To je posebno došlo do izražaja u grupi za tropske proizvode, gde su SAD uslovile davanje koncesija priznavanjem prava recipročnosti. Stav razvijenih zemalja u osnovi se svodio na insistiranje na primeni načela recipročnosti u slučaju onih zemalja u razvoju koje su u stanju da pregovaraju i koje žele da izvuku određenu korist od ovih pregovora. Okolnost da se koncesije na principu recipročnosti nisu tražile od svih zemalja, već samo od onih koje među zemljama u razvoju spadaju u razvijenije, značila je, u osnovi, spremnost razvijenih zemalja da se »odreknu« izvesnih povlastica samo u onim slučajevima u kojima se takvo pitanje i ne postavlja. Odbijanje da sa razvijenijim među zemljama u razvoju rešavaju probleme bez načela recipročnosti označavalo je, u stvari, i određenu politiku razvijenih prema zemljama u razvoju. Na toj se osnovi i načelo reciprociteta, odnosno nereciprociteta, povezivalo sa dostignutim stepenom ekonomske razvijenosti.

Imajući na umu realne interese zemalja u razvoju, u određenim slučajevima njima više odgovara da se carine ne ukidaju u potpunosti za sve zemlje, već da one postoje, ali da zemlje u razvoju mogu da koriste preferencijale, dok druge zemlje to ne bi mogle.

Sama činjenica da, i pored svih nastojanja, pregovori u okviru tokijske runde nisu bili završeni ni do kraja 1977. godine, već su morali da se odlože do sredine 1978, svedoči o veoma složenoj situaciji i teškoćama usklađivanja interesa, pre svega, glavnih pregovarača, a to su bile razvijene zemlje, dok su zemlje u razvoju imale u celom procesu tokijske runde sasvim drugostepenu ulogu. Ostavljajući po strani formalno-pravna objašnjenja povodom prenošenja pregovora i u 1978. godinu, u tokijskim pre-

govorima, kao i u realnom životu, pokazalo se da osnovne prepreke razvoju međunarodne trgovine postavljaju razvijene zemlje i da, naročito kratkoročno posmatrano, od njih treba da poteknu i znaci ohrabrenja, u smislu veće afirmacije liberalizma u međunarodnoj trgovinskoj politici.

Tokijska runda pregovora u GATT-u može da donese određene koristi zemljama u razvoju, što se odnosi na carinske i necarinske barijere, kao i trgovinu poljoprivrednim i tropskim proizvodima. Kao što se ranije dešavalo u multilateralnim trgovinskim pregovorima, i tokijska runda pregovora donela je izvesne elemente liberalizacije, ali oni su, pre svega, vezani za trgovinske odnose između *razvijenih* zemalja.

U pogledu necarinskih barijera značajan korak napred za sve učesnice u međunarodnoj trgovini, pa i za zemlje u razvoju, predstavljala bi izvesna stabilizacija i restrikcijâ ove vrste i eventualno sprečavanje uvođenja novih vancarinskih barijera.

Pri daljem snižavanju necarinskih barijera nameće se kao neophodnost sprovođenje niza načela novog međunarodnog ekonomskog poretka. To se odnosi, pre svega, na globalnu koordinaciju proizvodnje i izvoza i usklađivanje planova razvoja zemalja u razvoju i programa pomoći za razvoj, kako na bilateralnoj tako i na multilateralnoj osnovi. Na taj način bi mogla da se izbegne svaka polemika o opasnosti koju izvoz iz zemalja u razvoju predstavlja po zaposlenost i dohodak u razvijenim zemljama. Prema proračunima koji su izvršeni za 1977. godinu, na bazi uvoza iz zemalja u razvoju, u razvijenim zemljama u predionicama, na primer, ne gubi zaposlenje više od 0,05% radnika.[5]

U celini posmatrani, očekivani rezultati tokijske runde pregovora u okviru GATT-a neće doneti značajnije rezultate, a pogotovo se ne mogu očekivati naročito povoljna rešenja za zemlje u razvoju. S obzirom na to, opravdano je postaviti sledeća pitanja: U kojoj meri uopšte zemlje u razvoju mogu da očekuju neka rešenja svojih trgovinskih problema preko saradnje u GATT-u? U kojoj meri se saradnjom sa razvijenim zemljama i forsiranjem izvoza može očekivati ubrzani ekonomski i socijalni progres zemalja u razvoju? Zbog neizvesnosti odgovora na ova pitanja još više se nameće neophodnost povećanja trgovinske saradnje među samim zemljama u razvoju.

### Izvoz iz zemalja u razvoju ne ugrožava konjunkturu u razvijenim zemljama

Činjenica je da su zemlje u razvoju, i pored svih teškoća na koje su nailazile i sa kojima se i sada sukobljavaju, bile u stanju da u toku posleratnog razdoblja postepeno povećavaju svoj industrij-

---

[5] »Development Forum«, June 1978, p. 3.

ski izvoz. Tome je pogodovala opšta povoljna klima u toku trideset posleratnih godina, koju karakteriše uspon svetske proizvodnje i međunarodne trgovine. Između 1970. i 1976. godine industrijski izvoz iz zemalja u razvoju povećao se sa 7 na 27 milijardi dolara (po tekućim cenama). Iako je u međuvremenu došlo i do skoka cena, ovo povećanje se ne sme potcenjivati, pre svega kao dokaz težnje jednog broja zemalja u razvoju da ubrza svoj privredni razvoj i da u svoju strukturu proizvodnje i izvoza uključi i proizvode prvenstveno lake industrije. Od ukupno 422 izvozna proizvoda, koji prema međunarodnoj standardnoj trgovinskoj klasifikaciji spadaju u grupu industrijskih proizvoda, oko 50 proizvoda je sačinjavalo 4/5 ukupnog povećanja izvoza iz zemalja u razvoju. Od tih 50 proizvoda posebno značajno mesto zauzima izvoz tekstila, odeće, trikotažnih proizvoda, tranzistora i delova za tranzistore, obuće, sirove građe lišćara, radio-prijemnika, opreme za telekomunikacije i kožnih predmeta za odevanje. Tekstil, odeća i tehnička roba predstavljaju 60% ukupnog povećanja industrijskog izvoza iz zemalja u razvoju u pomenutom razdoblju.[6]

Kada su zemlje u razvoju počele veoma sporo i teško da se afirmišu kao mogući proizvođači i izvoznici industrijskih proizvoda, i to često uvozom kapitala i razvijanjem filijala firmi iz razvijenih zemalja (budući da se ovima više isplatilo da u radno intenzivnim granama organizuju proizvodnju delova i sklopova u zemljama u razvoju), gotovo sve zemlje članice OECD su uvele protekcionističke mere, pozivajući se na takozvane *poremećaje tržišta* i na član 19. GATT-a, prema kome se u tim slučajevima odobravaju takve mere. Najveći broj tih mera ili se uvodi jednostrano — sasvim otvoreno — ili se, pak, o njima pregovara, ali sa nejednakih pregovaračkih pozicija, pa se zemljama u razvoju nameću ograničenja u vidu »dobrovoljnog ograničavanja izvoza«, »sporazuma o sređivanju odnosa na tržištu« i na druge načine, koji poslednjih godina dobijaju zajednički imenitelj *»organizovana slobodna trgovina«!* Ukoliko se zemlje u razvoju otvoreno i suprotstave ovakvim »dobrovoljnim ograničenjima«, gotovo je sigurno da rizikuju da njihov izvoz bude podvrgnut još težim restrikcijama. Na taj način se i mere u okviru savremenog protekcionizma primenjuju selektivno, i to, po pravilu, protiv onih izvoznika koji su najkonkurentniji. Tako su zemlje u razvoju, umesto da imaju preferencijalni tretman, koji je naglašen kao jedan od bitnih elemenata Tokijske deklaracije 1975. godine, izložene diskriminatorskom tretmanu. Time savremeni protekcionizam može da doprinese jačanju skretanja tokova trgovine (trade diversion) u korist onih zemalja koje su manje konkurentne nego zemlje u razvoju, a koje istovremeno mogu da budu u povoljnijoj pregovaračkoj poziciji od zemalja u razvoju.

---

[6] »Development Forum«, June 1978, p. 5.

Istovremeno, prema najnovijim istraživanjima koja je preduzela Međunarodna organizacija rada, i to u SAD, Velikoj Britaniji i SR Nemačkoj, s ciljem da se utvrdi da li i u kojoj meri uvoz prerađenih proizvoda iz zemalja u razvoju može da ugrozi zaposlenost u razvijenim industrijskim zemljama, došlo se do sledećih osnovnih zaključaka:

a) strah od povećanja nezaposlenosti na Zapadu kao posledice uvoza iz zemalja u razvoju je hipertrofiran, kao što su to i očekivanja da će se jačanjem protekcionizma rešiti problemi nezaposlenosti;

b) ograničenja uvoza iz zemalja u razvoju mogu da budu potpuno ukinuta ili delimično smanjena, bez straha po zaposlenost u razvijenim zemljama, ali uz izvesna strukturna pomeranja;

c) prosperitet razvijenih zemalja tržišne privrede u uslovima jačanja međunarodne konkurencije zavisi u sve većoj meri od sposobnosti i političke volje države, poslodavaca i sindikata i njihove spremnosti za uvođenje promena u industrijsku kartu Zapada.[7]

Budući da je tekstilna grupa proizvoda ona protiv koje se uvode najveća ograničenja, ispitan je efekat uvoza tih proizvoda i za SR Nemačku. Konstatovano je, na primer, da bi u tom slučaju od 1977. do 1980. moglo da izgubi zaposlenje oko 70.000 radnika u konfekciji, oko 23.000 u tekstilnoj industriji, u proizvodnji preciznih instrumenata oko 11.000 i u proizvodnji kožnih predmeta oko 5.000. Međutim, više od 80% ovih radnika bi moglo da bude zaposleno u sektorima koji bi povećali izvoz. Ukupno bi u SR Nemačkoj bilo oko 30.000 do 50.000 nezaposlenih. To praktično znači da bi svake godine, između 1977. i 1980, trebalo da se obezbedi 6.000 do 10.000 radnih mesta, pa da se pokrije celokupna nezaposlenost koja bi bila rezultat liberalizovanog uvoza industrijskih proizvoda iz zemalja u razvoju u SR Nemačku.[8] Slični su rezultati istraživanja dobijeni i za druge dve zemlje.

Na taj način teza koja je istaknuta u početku potvrđena je različitim izvorima, te ne bi mogla da se tretira kao pristrasna procena u korist zemalja u razvoju. Industrijski razvijene zemlje imaju ogromna preimućstva na bazi znanja i tehnologije, kao i raspolaganja finansijskim sredstvima, tako da se ekonomski problemi i njihovo uspešno ili neuspešno rešavanje mogu da objašnjavaju svim drugim faktorima više nego »pritiskom« izvoza iz zemalja u razvoju.

U isto vreme, zemlje u razvoju pribegavaju i drugim merama kako bi se zaštitile od nekomercijalnih poteza razvijenih zemalja. Tako je juna 1978. godine osnovan Savet udruženja proizvođača iz zemalja u razvoju (Council of Associations of Developing

---

[7] »Development Forum«, June 1978, p. 3.
[8] Isto.

ountries Producers). Inicijativu su dale zemlje članice OPEC-a, ıtim zemlje izvoznice gvozdene rude i zemlje članice Afričkog druženja izvoznika drveta. Ovim sporazumom otvorena je mogućost da se za narednih 180 dana učlane i druge grupe, tako da se ıože očekivati da krajem 1978. godine počne da deluje još jedno druženje zemalja u razvoju. Taj potez je učinjen u okviru naojanja da se realizuje Integralni program za sirovine usvojen na V zasedanju UNCTAD-a u Najrobiju, juna 1976. godine. Novo druženje, prema statutu, ima niz elemenata poslovanja OPEC-a, ao, na primer: da se za sirovine obezbede pravične i snošljive ene, da se poboljša povećanje kupovne moći zemalja proizvođača izvoznica sirovina, a jedan od ciljeva je i koordinacija akcija zeıalja proizvođača i izvoznica sirovina, uključujući i zemlje članice PEC-a.

Ovaj potez, svakako, predstavlja i reagovanje na sporost razijenih zemalja u realizaciji Integralnog programa za sirovine. mesto dosadašnjeg jednostranog organizovanja proizvođača i izoznika pojedinih proizvoda, sada se otvara mogućnost za poboljanje koordiniranja akcija zemalja u razvoju, što je od posebnog načaja ako se ima na umu kolike su razlike u tretmanu i kojunkturi pojedinih sirovina na svetskom tržištu.

Taj potez bi mogao da se uvrsti u niz takozvanih odbrambeih mera zemalja u razvoju, odnosno zauzimanje aktivnih stavova uslovima kada u razvijenim zemljama jača protekcionistički id. Za razliku od zemalja izvoznica nafte, koje su u znatno pooljnijem pregovaračkom položaju, niz zemalja proizvođača onih roizvoda za koje postoje relativno konkurentni supstituti imaju daleko teže uslove za postizanje svojih ciljeva. Utoliko je značajıiji i vredniji primer latinoameričkih zemalja, koje su 1974. godine započele akciju za formiranje sopstvene izvozne organizacije a banane (Gvatemala, Panama, Honduras, Kostarika, Kolumbija Dominikanska Republika), savlađujući ne samo međusobne ideloške i političke prepreke već i suprotstavljajući se otporu krupıih tradicionalnih izvozničkih organizacija SAD. Imajući na umu injenicu da u ovom slučaju kompanije SAD kontrolišu i brodove ladnjače, i skladišta i poslovne punktove, dosadašnji rezultati ve organizacije zaslužuju priznanje i ukazuju na neophodnost ktivnog suprotstavljanja jednostranoj politici razvijenih zemaja. Nije naodmet konstatovati da je takvo aktiviranje zemalja u azvoju dočekano u razvijenim zemljama komentarima o stvaraıju kartela na području sirovina. Samim tim, i u oblasti međunaodne trgovine razvijene zemlje ispoljavaju dvostruke standarde. Jz insistiranje na sporazumu o podeli tržišta i »dobrovoljnom dricanju od izvoza«, što spada u »organizovanu slobodnu trgovinu«, daje se negativna ocena onim akcijama koje imaju za cilj da bezbede minimalnu zaštitu izvoznika iz nerazvijenih zemalja.

*

Jačanjem protekcionizma u svetskoj trgovini pogoršava se položaj zemalja u razvoju. Veliko je pitanje da li je talas protekcionizma privremen ili trajan. Međutim, bitno je da zemlje u razvoju reaguju još energičnije, i to na način i u pravcu koji se već oseća, ali još ne dobija neophodan intenzitet. Otuda bi već sada bilo neophodno da se trgovinska politika zemalja u razvoju orijentiše na pariranje potezima razvijenih zemalja, i to višestruko:

a) korišćenjem institucionalnog mehanizma u okviru UN i izvan njih za vođenje dijaloga o zajedničkim problemima međunarodne trgovine, uz što intenzivniju saradnju sa razvijenim kapitalističkim zemljama i sa SSSR i zemljama Istočne Evrope;

b) jačanjem sopstvenih redova i formiranjem zajedničkih organizacija za proizvodnju i izvoz, kako bi se smanjila štetna međusobna konkurencija pojedinih zemalja i pojedinih proizvoda koje izvoze zemlje u razvoju; i treće po redu, ali ne i po važnosti,

c) jačanjem trgovinske saradnje između zemalja u razvoju i povećanjem relativnog značenja njihovog tržišta za svaku zemlju u razvoju, kako bi se bar donekle ublažile negativne posledice savremenog talasa protekcionizma.

# Prilog istoriji SKJ

*U broju 7—8 za 1978. godinu časopis »Socijalizam« je objavio prvi deo Projekta istorije Saveza komunista Jugoslavije, koji je, kao i drugi deo, rezultat višemesečnog rada naučnih radnika iz svih naših republika i pokrajina. Istoriografski osvrt, koji objavljujemo u ovom broju, čini sastavni deo Projekta i pokazuje u osnovnim crtama dosadašnje rezultate naučnih istraživanja u ovoj oblasti. Ujedno, on ukazuje na svu raznovrsnost i specifičnost naučne literature koja je obrađivala pitanja i probleme Saveza komunista Jugoslavije u legalnim i ilegalnim uslovima, u revoluciji i vremenu izgradnje socijalističkih samoupravnih odnosa. Istoriografski osvrt je selektivan i obuhvata naučne radove koji se neposredno odnose na istoriju SKJ. On ne uključuje i kompleksne radove iz istorije naših naroda i narodnosti, jer je njegov osnovni cilj da ukaže na širinu naučnog rada na istoriji SKJ, kao i na specifičnosti istraživačkog rada za pojedine vremenske periode koje su uticale na vrstu, obim i brojnost naučnih priloga, i u funkciji je osnovnog dela Projekta.*

*U toku rada na sintezi Istorije SKJ izradiće se detaljna bibliografija.*

*Redakciju istoriografskog osvrta izvršili su dr Slavoljub Cvetković, dr Smiljana Đurović, dr Petar Kačavenda i Zelen Stanišić.*

# Projekt istorije Saveza komunista Jugoslavije

*(Drugi deo — Istoriografski osvrt)*

**Period do 1918.**

Istoriografija o razvitku radničkog pokreta u Jugoslaviji od njegovih početaka pa do 1918. godine postigla je od 60-tih godina rezultate koji pružaju čvrstu osnovu za izradu sinteze. Ovo razdoblje razvitka radničkog pokreta — naročito njegovi počeci — obrađivano je intenzivno poslednje decenije.

O prvim socijalistima, naročito u Srbiji, pisali su još J. Skerlić, V. Masleša i M. Pijade. U naučnim radovima obrađena su mnoga pitanja vezana za razvitak radničkog pokreta u Srbiji u razdoblju do 1918. godine (prve radničke organizacije, radničko, nacionalno i seljačko pitanje, odnos socijalista prema ratu, progoni socijalista i pripadnika radničkog pokreta, problemi radničkog zakonodavstva, žene u radničkom pokretu, radnička štampa, teorijska misao, pojedine ekonomsko-političke akcije itd.). Karakteristično je da se, izuzev nekoliko biografija, monografija i studija M. Vukomanovića, D. Savićević i drugih, nastalih u poslednjoj deceniji, koje zahvataju širu problematiku i pretendiraju na sintetičku obradu tog perioda, većina radova bavi užim proble-

mima, događajima i pojavama, pojedinim akcijama radničke klase ili razvitkom radničkog pokreta u pojedinim oblastima i mestima.[1]

I u izučavanju pojave i razvoja radničkog pokreta u Vojvodini do 1918. godine postignuti su značajni rezultati. Istoriju radničkog pokreta u pojedinim oblastima obradili su monografski: J. Mirnić, A. Radenić, K. Čehak, Š. Mesaroš, R. Ratković i drugi.[2] Zapaženi rezultati u izučavanju ovog razdoblja istorije radničkog pokreta u Sloveniji ostvareni su radovima D. Kermavnera, F. Klopčiča, V. Melika, J. Pleterskog, J. Fischer, F. Rozmana i F. Gestrina, u kojima su obrađene teme: o počecima radničkog pokreta, njegovom razvitku u periodu 1884—1895, zatim za vreme prvog svetskog rata, kao i o nacionalnoj politici socijaldemokratije.[3] Posebno veliki značaj za izučavanje radničkog pokreta u Sloveniji ima studija E. Kardelja *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, 3. prerađeno i dopunjeno izdanje, Beograd, 1973, str. 323.

U Hrvatskoj su, posle J. Cazija, M. Gros, V. Oštrić, D. Foretić i drugi u poslednjoj deceniji objavili niz novih radova tematsko-problemskog karaktera, koji pružaju čvrstu osnovu za rad na sintezi i olakšavaju širi istorijski pristup istoriji radničkog pokreta u njegovom socijaldemokratskom periodu.[4]

U istoriografiji ovog razdoblja u Makedoniji postoje obimni radovi o radničkom pokretu do balkanskih ratova, kada je on delovao kao homogen pokret, i posle balkanskih ratova, kada, podeljen, deluje u okviru zemalja koje su među sobom podelile Makedoniju (Srbija, Bugarska, Grčka). Među njima se ističu radovi M. Pandevskog, D. Zografskog i L. Koliševskog.[5]

Osim većeg broja radova o nastanku radničkog pokreta, koje su napisali prvi socijalisti, u novijoj istoriografiji Bosne i Hercegovine (u radovima N. Šarca, N. Babića, E. Redžića, I. Hadžibegovića i drugih) više su obrađivana pitanja koja se odnose na položaj radničke klase, razvitak sindikalnog pokreta, socijaldemokratiju, agrarno pitanje i na generalni štrajk 1906.[6]

U Crnoj Gori o socijaldemokratskom periodu razvoja radničkog pokreta napisano je nekoliko kraćih priloga i članaka, koji su objavljeni u *Istorijskim zapisima* i nekoliko zbornika.

Za probleme međusobnih veza radničkih pokreta i socijaldemokratskih partija i organizacija u jugoslovenskim zemljama, kao i za njihove odnose prema međunarodnom radničkom pokretu, istorijska nauka u poslednjoj deceniji takođe pokazuje vidno interesovanje. Tako su objavljeni i prvi radovi V. Strugara, S. Kesića, D. Zografskog i O. Ivanoskog, čime je u znatnoj meri popunjena postojeća praznina. Godine 1977. objavljena je i studija E. Redžića o austromarksizmu i jugoslovenskom pitanju.[7]

Istoriografija socijaldemokratskog perioda u razvoju radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama, međutim, nema razvijena istraživanja u oblasti izučavanja industrijalizacije i nastan-

ka i strukture radničke klase u nacionalnim okvirima i istraživački zahvata veoma malo evropsku i opštu istoriju, što je zajednički nedostatak i propust i naše celokupne istoriografije savremene istorije.

## 1918—1941.

Istorija radničkog i komunističkog pokreta u Jugoslaviji između dva svetska rata sistematski se izučava u svim socijalističkim republikama i autonomnim pokrajinama Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Najveći broj naučnih radnika u institutima i na univerzitetima, koji se bave istorijom radničkog pokreta i SKJ, orijentisan je upravo na istoriju komunističkog pokreta između dva rata. Posledica toga je da su rasprave, članci, monografije i studije za period 1918—1941. godine najmnogobrojniji i najraznovrsniji po zahvaćenoj tematici i problemima. To je i uslovilo raznovrsnost tematskih prostora u ovom istoriografskom osvrtu, koji zapravo samo indikativno pokazuje oblasti istraživanja, kao i autore koji se njima bave.

O prikupljenoj dokumentaciji i mogućnostima rada na arhivskim izvorima za izučavanje istorije Saveza komunista Jugoslavije 1918—1941. objavio je članak M. Bosnić.[8] O karakteru i vrednosti istorijske dokumentacije za istoriju SKJ i radničkog pokreta u Jugoslaviji sve više govori i objavljena arhivska građa.[9]

Za istoriju Saveza komunista Jugoslavije poseban značaj imaju Sabrana dela Josipa Broza Tita koja će biti objavljena u oko 50 tomova.[10] Prvi objavljeni tomovi Titovih dela pokazuju da je reč o naučnom izdanju koje, pored autentičnosti Titovih spisa, donosi i neophodna tumačenja, stručne komentare i uputstva, što doprinosi da Titovi radovi predstavljaju ne samo dokument vremena već i pisanu istoriju najznačajnijih događaja i procesa u komunističkom pokretu Jugoslavije.

Spisi M. Pijade[11] doprinose, takođe, da se sačuvana arhivska građa o istoriji KPJ potpunije sagleda i bolje koristi. Izvorni karakter imaju i rasprave, članci i polemike M. Krleže i A. Cesarca.[12] Boljem razumevanju arhivskih dokumenata pomažu i izabrani spisi O. Keršovanija, V. Masleše, O. Price, B. Ziherla i B. Kidriča, kao i hronologija o revolucionarnoj delatnosti Josipa Broza Tita.[13]

Jedan od važnih i ključnih uslova za razvoj istoriografije radničkog pokreta i SKJ 1918—1941. godine bilo je obezbeđivanje arhivske građe. Mnoga pitanja i problemi iz istorije KPJ mogu se rekonstruisati i naučno obrađivati samo na osnovu sećanja i zato objavljena memoarska građa često predstavlja jedino svedočanstvo o značajnim pitanjima unutarpartijskog života i političkim stavovima rukovodstva pokreta i pojedinaca. Značaj-

ne podatke za istoriju radničkog pokreta i KPJ naročito sadrže memoari D. Vlahovića, R. Čolakovića, M. Marinka, I. Ribara i S. Vukmanovića — Tempa, a memoarskog karaktera su i knjige M. Stilinovića, T. Vujasinovića, B. Krefta, I. Regenta i drugih.[14]

Početak naučnog rada na izučavanju međunarodnog radničkog pokreta u Jugoslaviji može se vezati za rad na građi za opštu bibliografsku dokumentaciju, koju su priredili M. Gecić, M. Britovšek, E. Kostelnik-Hornjak i B. Čavić, mada su se prvi naučni prilozi pojavili nešto ranije.[15] Istoriju nemačkog radničkog pokreta izučavaju V. Pantić i V. Mujbegović,[16] dok istoriju Komunističke partije SSSR-a istražuje B. Đurović,[17] a o odjeku oktobarske socijalističke revolucije u svetu pisali su B. Pribićević, P. Kozić i M. Britovšek.[18] O učešću Jugoslovena u oktobarskoj revoluciji radove su objavili B. Hrabak, S. Koprivica-Oštrić i drugi.[19] Istorijom Mađarsko-sovjetske republike i odnosima jugoslovenskih i mađarskih komunista bave se Š. Mesaroš, V. Kovačev i G. Gal.[20] O istoriji Komunističke internacionale pisao je S. Belić, a istraživački se ovim problemom bave: P. Damjanović, S. Cvetković, U. Vujošević i Z. Čepo.[21]

Arhiv CK SKJ objavio je reprint lista »Dimitrovac«,[22] koji predstavlja dragocenu dokumentaciju o učešću Jugoslovena u internacionalnim brigadama za odbranu Španske republike. Karakter istorijskog izvora ima i *Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom ratu.*[23] Objavljen je i reprint izdanja »Proletera« 1929—1942, a u pripremi za štampu je reprint izdanje teorijskog časopisa KPJ »Klasna borba« 1926—1937, koje će objaviti Arhiv CK SKJ. Objavljen je reprint izdanja »Politički vjesnik — vjesnik radnog naroda«, Zagreb, 1965, kao i reprint izdanja »Borbe« za 1922. godinu.

Osnivanje Komunističke partije (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca, delovanje jugoslovenskih komunista u Rusiji i njihov povratak u zemlju istraživao je B. Hrabak, a ovim pitanjem bave se i T. Milenković, D. Kecić i N. Popović.[24] Proučavanjem iskustva oktobarske revolucije u jugoslovenskom radničkom pokretu bave se S. Dimitrijević, Ž. Protić i H. Andonov-Poljanski.[25] Posebno su obrađivane i akcije solidarnosti jugoslovenskog proletarijata sa revolucijom u Rusiji i Mađarskoj i ustankom u Bugarskoj 1923. godine.[26]

Borba komunista i centrista u radničkom pokretu Jugoslavije 1920. godine pobuđuje interesovanje znatnog broja istoričara. Izučavanju ovog problema doprineo je i naučni skup organizovan povodom pedesetogodišnjice Drugog (Vukovarskog) kongresa KPJ 1920. godine.[27] Učešće komunista na izborima za Ustavotvornu skupštinu razmatrano je u članku V. Melika i polemičkim raspravama P. Milosavljevića i F. Klopčiča.[28]

Zabranu delovanja Komunističke partije Jugoslavije i odnos komunista prema vladinoj Obznani od 29. decembra 1920. godine obrađivali su M. Zovko, N. Vučo i M. Nikolić.[29] O ovom problemu

raspravljala je i S. Koprivica-Oštrić, koja se istraživački bavi istorijom radničkih političkih stranaka osnovanih u Jugoslaviji 1919—1929. godine.[30]

Odnos radničkog pokreta i KPJ prema nacionalnom pitanju u Kraljevini Jugoslaviji raspravljen je u većem broju studijskih radova, među kojima se ističu knjige D. Lukača i J. Pleterskog, i prilozi G. Vlajčić, L. Kobse, B. Đurović, Lj. Kandić, N. Vojinovića i B. Janjatović.[31]

Razumevanju delatnosti KPJ u vojsci doprinose rasprava M. Folića i više priloga u zborniku *Fašizam i neofašizam*.[32] O komunistima u zatvorima Kraljevine Jugoslavije pisali su: M. Levi, D. Lazarević i U. Vujošević, a o radu članova KPJ u emigraciji M. Uradin.[33]

Poseban pregled istorije sindikalnog pokreta objavila je grupa istoričara 1969. godine, a o odnosu KPJ prema sindikatima od ujedinjenja sindikalnog pokreta u Jugoslaviji do pojedinih štrajkačkih akcija pisano je u nizu radova.[34] O stavu KPJ prema seljačkom pitanju i pokretima manje je pisano, a tim problemima istraživački se bavi M. Kaminski.[35] Stav Komunističke partije prema spoljnoj politici Kraljevine Jugoslavije obrađivao je V. Vinaver, a o odnosu KPJ i Komunističke internacionale pisali su J. Marjanović, Z. Čepo i D. Kermavner.[36]

Istoriju Komunističke partije uoči drugog svetskog rata sistematski su obrađivali P. Damjanović, J. Bojović, M. Bosić i I. Jelić, a veći broj naučnih priloga objavljen je u posebnom zborniku radova.[37]

Ideološke i političke borbe u radničkom pokretu i KPJ između dva svetska rata posebno se razmatraju u raspravama V. Kovačeva, D. Kermavnera, D. Živkovića i S. Cvetkovića.[38] O političkoj ulozi marksističke inteligencije u Jugoslaviji između dva svetska rata pisao je M. Ivešović, ali bez celovite zamisli i naučne kritičnosti.[39] Bez istorijskog pristupa i sa tendencijom da sukobe prikaže kao otvoren, a ne istorijski problem, o sukobu na književnoj levici pisao je S. Lasić, a celovitijem sagledavanju ovog pitanja doprinose članci I. Babića i Z. Stipetić.[40]

O avangardizmu u vreme stvaranja KPJ pisao je S. Cvetković, a o pojavi i razvitku levice u komunističkom pokretu u Jugoslaviji 1919—1929. G. Vlajčić.[41] Objavljen je i rad o borbi za jedinstvo komunističkog pokreta u Jugoslaviji, koju je vodilo rukovodstvo SKOJ-a, kao i niz istraživačkih radova o delovanju Josipa Broza u zagrebačkoj organizaciji 1928. godine, kada je došlo do otvorene političke borbe protiv idejnih skretanja u KPJ.[42] O političkim sukobima u Partiji i konsolidaciji odnosâ nakon dolaska novog rukovodstva 1938. pisali su J. Ugrina, I. Jelić i P. Damjanović.[43]

Predavanja Josipa Broza Tita na Političkoj školi u Kumrovcu predstavljaju poseban doprinos rasvetljavanju političkih sukoba.

frakcijskog delovanja i borbe za jedinstvo jugoslovenskih komunista.

Naučno je obrađivano i reformističko krilo radničkog pokreta u Kraljevini SHS, koje se 1921. godine politički organizovalo i delovalo kao Socijalistička partija Jugoslavije, nastojeći da okupi i organizuje i radničku omladinu.[44]

Pitanjem teorijskih osnova socijalističke revolucije u Jugoslaviji bavili su se B. Ziherl i F. Čulinović, a o tome postoji i niz drugih istraživačkih radova.[45]

Naročitu pažnju istoričara privlače revolucionarno delo i misao Josipa Broza Tita.[46] Životni put istaknutih revolucionara i teoretičara radničkog pokreta Jugoslavije između dva svetska rata istraživali su: S. Nešović, U. Vujošević, D. Lazarević, S. Cvetković, Lj. Radulaški, Z. Stipetić, I. Ramljak, H. Šarinić, N. Glogolja i P. Kozić.[47] Biografije rukovodilaca Komunističke partije Jugoslavije posebno su proučavali A. Nedog, N. Jovanović i M. Uradin, a naučne priloge su dali i D. Živković, D. Nedeljković, A. Nazečić, Đ. Piljević, A. Panajotović i P. Milosavljević.[48]

Kao sastavni deo radničkog pokreta, ali sa posebnim organizacionim oblicima, delovao je i omladinski pokret. Pojavu i revolucionarni karakter omladinskog pokreta u Jugoslaviji obrađivao je S. Cvetković. Mirovni pokret jugoslovenske omladine 1936. godine, problem reorganizacije SKOJ-a i istoriju revolucionarnog pokreta do 1941. godine izučava M. Vasić. Savez komunističke omladine Jugoslavije u Bosni i Hercegovini 1921—1929. godine obradio je U. Nedimović, SKOJ u Dalmaciji 1939—1941. godine N. Marović. Podatke o radu SKOJ-a 1930. objavili su i Đ. Milanović i D. Škarica, a o naprednom omladinskom pokretu u Crnoj Gori objavio je monografiju J. Bojović, dok je V. Ivanovski istraživao Narodnu omladinu i SKOJ u Makedoniji.[49]

U krilu revolucionarnog omladinskog pokreta, pod rukovodstvom KPJ, delovao je između dva svetska rata i studentski pokret. O pojavi i karakteru studentskog pokreta na Beogradskom univerzitetu pisala je M. Damjanović. Naučni prilozi o studentskom i revolucionarnom omladinskom pokretu na Beogradskom univerzitetu objavljeni su i u zborniku radova posvećenom pedesetogodišnjici Komunističke partije i SKOJ-a. O studentskom pokretu u Sloveniji pisao je S. Kremenšek; na Zagrebačkom sveučilištu V. Rajčević, a o delovanju jugoslovenskih studenata u Beču i Pragu M. Levi i J. Bojović.[50]

O delatnosti revolucionarnih sindikata u Jugoslaviji od 1918. do 1941. godine često se piše uopšteno i na osnovu sećanja. Više su obrađivane konkretnije akcije, tarifni pokreti, štrajkovi i drugo, ali i to strukovno ili regionalno. Istorijski pregled razvoja sindikalnog pokreta dala je grupa naučnih radnika povodom proslave pedesetogodišnjice revolucionarnih sindikata, Partije i SKOJ-a.[51]

Kao sastavni deo revolucionarnog krila radničkog pokreta u Jugoslaviji razvijao se i ženski pokret. Osnovne činjenice o borbi žena Jugoslavije, pod rukovodstvom Komunističke partije, sadržane su u knjizi *Borbeni put žena Jugoslavije.* Razvoj ženskog pokreta u Srbiji posebno je obrađen, a o borbenom putu žena Hrvatske u godinama uoči revolucije pisao je I. Jelić. O ženama Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918—1945. objavljena je takođe posebna monografija. Naučne priloge o ženskom pokretu dali su i J. Kecman, Lj Ćirić-Bogetić i V. Vesković-Vangeli.[52]

Istraživački radovi o nastanku i razvitku komunističkog pokreta u Sloveniji počinju sa obradom uticaja oktobarske revolucije na razvoj radničkog pokreta u Sloveniji.[53]

Pregled radničkih štrajkova u Sloveniji 1917—1920. godine dao je M. Stiplovšek; o osobenostima revolucionarnog radničkog pokreta na mariborskom području 1921—1925. pisao je F. Filipič, dok je M. Ževart dao istorijsko tumačenje vojne pobune u Mariboru, jula 1919. godine.[54] O revolucionarnom radničkom pokretu u Sloveniji 1921—1924. godine objavljen je 1975. godine poseban zbornik radova, a o revolucionarnom previranju u Prekomurju objavljena je knjiga *Murska republika 1919.*[55]

Studiju o nastanku Komunističke partije u Sloveniji, aprila 1920. godine, i njenom delovanju do septembra 1920. godine dao je F. Klopčič. Prethodnim radom na ovoj studiji mogu se smatrati radovi F. Klopčiča o Slovencima u revoluciji i građanskom ratu u Rusiji i o KPJ u Sloveniji od Obznane do sredine 1921. godine.[56] Izučavanju revolucionarnog pokreta u Julijskoj krajini 1918—1921. i komunističkog pokreta u Slovenačkom primorju naučni doprinos dala je M. Kacin-Wohinz.[57] O delovanju Zveze delovnega ljudstva u Ljubljani 1922. godine pisao je J. Prunk, a o načinima rešavanja radničkih socijalnih pitanja radove je objavio F. Kresal.[58]

Neka pitanja stvaranja Narodnog fronta u Sloveniji 1935—1937. godine obradila je A. Nedog, a o spoljnopolitičkim prilikama u vreme održavanja Osnivačkog kongresa Komunističke partije Slovenije pisao je D. Biber. Tridesetogodišnjici osnivanja KP Slovenije bio je, inače, posvećen i naučni skup u Ljubljani, održan 2—4. novembra 1967, sa kojega su naučna saopštenja objavljena u časopisu »Prispevki za zgodovino delavskega gibanja«.[59] Još detaljnije je ova problematika prikazana sa više rasprava u *Zborniku ob 40-letnici ustanovnega kongresa KPS* (Ljubljana 1977), u kojem je M. Stiplovšek osvetlio ulogu Partije u društveno-političkom životu u Sloveniji između dva rata, a F. Filipič je prikazao razvitak Partije u Sloveniji u razdoblju 1934—1937.

O SKOJ-u i njegovoj delatnosti u Sloveniji u istom vremenskom periodu pisao je V. Stopar, a povezivanju slovenačke omladine u Antifašistički front 1936—1941. posvetio je članak P. Dobrila.[60] Na progresivnu orijentaciju u slovenačkom političkom

pokretu u Koruškoj 1921—1938. godine ukazao je T. Zorn, a o revolucionarnoj 1932. godini Slovenske Istre pisao je J. Kramer.[61]

Detaljniji pregled istraživanja istorije radničkog pokreta i Partije između dva rata u Sloveniji dao je M. Stiplovšek u »Zgodovinskom časopisu«, 2, 1977, 259—275.

U Hrvatskoj je otvorena i istraživačka oblast o ekonomskom položaju i strukturi radničke klase. Pored objavljene monografije *Radni slojevi Zagreba 1918. do 1931*, ovim pitanjima sistematski se bavi M. Kolar-Dimitrijević. Ona je objavila dvadesetak drugih radova, koji obuhvataju probleme socijalne strukture radništva u Hrvatskoj u razdoblju 1918—1941. godine, položaj hrvatskih radnika, privredne prilike i položaj radništva u Hrvatskoj u vreme održavanja Pete zemaljske konferencije KPJ, strukture radničke klase Zagreba, a u njenim radovima su, isto tako, izučavani industrijski razvoj i položaj industrijskog proletarijata u većim industrijskim centrima, kao što su Sisak i Vukovar.[62]

Isto tako, otvoren je i istraživački problem uloge inteligencije u komunističkom pokretu, o čemu su već objavljeni zapaženi radovi.[63]

O uticaju oktobarske revolucije na revolucionarni radnički pokret u Hrvatskoj i delatnosti KPJ 1923—1924. pisala je S. Koprivica-Oštrić.[64] Razvoj radničkog pokreta u periodu do zabrane KPJ istraživao je S. Žarić, dok je G. Vlajčić objavila članak o radničkom pokretu u Hrvatskoj u periodu 1926—1928. godine.[65]

O radničkom pokretu u Gorskom kotaru, Istri i Hrvatskom primorju objavljen je poseban zbornik radova, a o revolucionarnom radničkom pokretu u Hrvatskom primorju posebno je pisao V. Antić.[66] O radničkom pokretu u Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Istri pisali su i I. Amulić, B. Janjatović i P. Strčić, M. Andrijić i V. Bratulić, dok je T. Crnobori objavio prilog građi za istoriju radničkog pokreta u Puli.[67]

U Hrvatskoj su objavljeni i radovi o značaju komunističkog pokreta na području Siska i Banije, kao i zbornici radova *Labinska republika 1921. godine* i *Delatnost KPJ do aprila 1941. na području Karlovca, Korduna, Like i Pokuplja.*[68]

Istorijom osnivanja i razvojem KP Hrvatske bavi se I. Jelić, koji je, pored monografije o Komunističkoj partiji Hrvatske, objavio i radove o problemima razvoja komunističkog pokreta u Hrvatskoj. O revolucionarnom radničkom pokretu u Zagrebu objavljen je zbornik radova sa naučnog skupa, održanog aprila 1968, povodom 40. godišnjice Osme konferencije zagrebačke organizacije KPJ. Uloga i značaj Osme konferencije zagrebačkih komunista za razvoj komunističkog pokreta u Jugoslaviji posebno su razmatrani na naučnom skupu u Zagrebu, održanom u februaru 1978. godine.[69]

Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj sistematski istražuje V. Rajčević, a o nekim pitanjima razvoja revolucionar-

nog omladinskog pokreta u Hrvatskoj između dva rata pisali su i drugi istoričari.[70] Sindikalni pokret u Hrvatskoj, štrajkačke akcije i problem radničkih komora između dva rata proučava B. Janjatović, a prilog proučavanju sindikalnog pokreta u Hrvatskoj dala je i Lj. Petrović.[71] Radnički pokret u Slavoniji istražuju D. Jović i M. Konjević, koji su zajednički objavili i monografiju *Radnički pokret u Slavonskom Brodu između dva rata (1919—1941)*.[72]

Kao rezultat višegodišnjeg istraživanja istorije radničkog pokreta i Komunističke partije u Srbiji javila se knjiga hronologija radničkog pokreta u Srbiji.[73] Ekonomski položaj radničke klase u Srbiji 1918—1929. godine istraživao je P. Milosavljević; o sindikalnom pokretu piše M. Milenković, a kratak istorijski pregled predstavlja publikacija *Pedeset godina borbe i rada revolucionarnog sindikalnog pokreta u Srbiji*.[74]

Organizaciono stanje, unutarpartijski razvoj KPJ u Srbiji, hapšenje i suđenje komunistima istraživali su N. Jovanović, Đ. Piljević i D. Pešić, a o odnosu KPJ prema seljaštvu u Srbiji pisao je Ž. Jovanović. U vreme proslave pedesetogodišnjice KPJ organizovan je bio u Beogradu, 24. i 25. novembra 1969. godine, naučni skup »Radnički pokret i KPJ u Srbiji 1919—1941.«, na kome su izneti rezultati dotadašnjeg rada na istoriji Komunističke partije, SKOJ-a i sindikata u Srbiji.[75]

Karakteristično je da su istraživački radovi iz istorije radničkog pokreta u Srbiji više okrenuti prema istoriji pokreta u pojedinim gradovima ili regijama, pri čemu se teži ka pravljenju istorijskih monografija pojedinih područja. Tako se S. Bosiljčić bavi istorijom radničke klase u Borskom rudniku i Timočkoj krajini, D. Kulić i H. Rakić istorijom pokreta u Leskovcu, M. Mitrović istorijom pokreta u Vranju, M. Jakovljević istorijom radničkog pokreta u čačanskom kraju, T. Vasić u Pirotu, a radnički pokret užičkog kraja obradila je grupa autora. O istoriji radničkog pokreta u Kruševcu između dva svetska rata pisali su M. Nikolić, F. Baki i Đ. Matić.[76]

Za period između dva svetska rata osnovni podaci o komunističkom pokretu u Vojvodini sadržani su u *Kratkom pregledu razvitka revolucionarnog radničkog pokreta u Vojvodini 1880. do 1950.*[77] Na istorijske specifičnosti razvitka radničkog pokreta u Vojvodini između dva rata ukazali su radovi T. Milenkovića, a revolucionarno krilo radničkog pokreta u Vojvodini i istoriju KPJ sistematski istražuju D. Kecić, M. Palić i T. Milenković, dok se M. Dubajić isključivo bavi istorijom radničkog pokreta u Subotici.[78]

Istorija radničkog pokreta u Vojvodini često je sadržana i u hronikama pojedinih gradova. O sindikalnom organizovanju poljoprivrednog proletarijata u Vojvodini pisao je M. Palić, o štrajku industrijskih i poljoprivrednih radnika 1936. godine G. Gal i

Lj. Cerović, a o pokretu agrarne sirotinje pisao je M. Rajkov. Sindikalni pokret među grafičkim i drvodeljskim radnicima istražuju B. Vranešević i D. Kecić.[79]

O naprednom pokretu vojvođanskih studenata 1918—1941. godine pisao je Lj. Cerović, a na specifična obeležja omladinskog pokreta uoči drugog svetskog rata ukazao je P. Damjanović. Istoriju pojedinih događaja i aktivnosti u radničkom pokretu Vojvodine opisali su u svojim prilozima G. Gal, J. Dukuljev, V. Kosić, Đ. Milanović i I. Popović.[80]

Odjek i uticaj oktobarske socijalističke revolucije u Rusiji na razvoj radničkog pokreta na Kosovu istraživao je A. Hadri. On je u više članaka dao i kratak pregled razvoja revolucionarnog radničkog pokreta i Komunističke partije na Kosovu.[81] Pojavu frakcija i borbu za očuvanje jedinstva KPJ na Kosovu proučava M. Folić, a istorijom revolucionarnog pokreta na Kosovu bave se i F. Pushkoli, D. Maričić i J. Kecman.[82]

Dok je poslednjih decenija u istoriji radničkog pokreta u Jugoslaviji primetno zaostajanje u objavljivanju arhivske građe, dokumenata, hronologija, memoarske literature i biografija, to se ne može kazati za Bosnu i Hercegovinu.[83] Radove o istoriji KPJ i pitanju Bosne i Hercegovine objavili su U. Nedimović, K. Kakić, E. Redžić i N. Babić. O politici KPJ i njenoj organizaciji u BiH pred Petu zemaljsku konferenciju 1940. godine pisao je N. Šarac, a odnosom KPJ u međuratnom periodu prema nacionalnom pitanju u Bosni i Hercegovini posebno se bavi A. Purivatra.[84]

U BiH su objavljeni i radovi o odnosu i delovanju komunista u sindikalnom pokretu, nastanku i razvoju pojedinih partijskih organizacija, kao i o odnosu KP prema selu. U. Nedimović je objavio i poseban članak o Savezu komunističke omladine Jugoslavije, a ovim problemom se bavi i D. Škarica. O idejnom strujanju u radničkom i komunističkom pokretu BiH piše I. Karabegović, a veze pokreta sa revolucionarnim pokretom i događajima u Evropi, kao i probleme njihovog uticaja na razvoj radničkog pokreta u BiH, istražuju K. Isović i D. Škarica. Razvojem sindikalnog pokreta bavi se A. Hadžirović, nezavisnim sindikatima u BiH U. Nedimović, a istraživanjem štrajkačkih akcija R. Brčić i B. Madžar.[85]

Za upoznavanje sa širinom problematike i dubinom zahvata istraživačkih problema istorije radničkog pokreta u BiH između dva rata od posebnog su interesa tekstovi saopšteni na naučnom skupu »Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini«, koje je objavila Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.[86]

Odjeke oktobarske revolucije u Crnoj Gori istraživao je D. Vujović; formiranjem i razvojem komunističkog pokreta u Crnoj Gori posebno se bavi J. Bojović.[87]

Rad komunista na stvaranju ilegalne radničke partije 1935—1940. obradio je R. Pajović, dok je o političkoj aktivnosti komunista u Crnoj Gori uoči aprilskog rata 1941. godine pisao J. Bojović. Naučni doprinos istoriji Komunističke partije predstavlja i rad S. Stanišića o proslavama godišnjica oktobarske revolucije u Crnoj Gori 1919—1944. godine. Pojavom i razvojem komunističkog omladinskog i studentskog pokreta u Crnoj Gori između dva svetska rata bavi se J. Bojović, koji je iz ove oblasti objavio monografiju i više zapaženih članaka.[88]

Kratak pregled razvoja radničkog i komunističkog pokreta u Makedoniji objavljen je 1970. godine.[89] Osvrte na razvoj radničkog i komunističkog pokreta u Makedoniji u Kraljevini SHS objavili su I. Katardžijev i D. Zografski, dok je problem razvoja sindikalnog pokreta u Makedoniji istraživao M. Todorovski.[90] Istorijski prilog o odnosu Komunističke partije Jugoslavije prema narodima u Makedoniji 1919—1920. godine objavili su M. Kodra i G. Todorovski.[91]

Doprinos izučavanju stavova Komunističke partije prema makedonskom nacionalnom pitanju predstavlja i kritičko izdanje knjige K. Novakovića, kao i prilog N. Čingovskog o stavovima Komunističke internacionale prema makedonskom nacionalnom pitanju od 1919. do 1929. godine. Pregled stavova Nezavisne radničke partije Jugoslavije prema makedonskom pitanju 1923—1924. godine dao je O. Ivanoski. O istoriji revolucionarnog radničkog pokreta u Makedoniji do 1929. godine objavljen je zbornik radova sa naučnog skupa u Titovom Velesu, održanog 1969. godine, a o delatnosti u Kumanovu i Skoplju objavljene su i posebne knjige.[92]

Ulogu Komunističke partije Jugoslavije u povezivanju borbe radničke klase sa nacionalnooslobodilačkim pokretima u Makedoniji 1935—1941. godine istraživala je S. Fidanova. Istorijski osvrt na konsolidaciju organizacije KPJ u Makedoniji i na makedonsko nacionalno pitanje neposredno pred aprilski rat 1941. godine dao je I. Katardžijev. Na specifičnosti ostvarivanja politike Narodnog fronta od strane KPJ u Makedoniji ukazala je S. Fidanova. O učešću Makedonaca u španskom građanskom ratu objavljena je posebna publikacija, a o radu Komunističke partije u Makedoniji tokom 1940. godine pisao je V. Brezovski.[93]

Izloženi kratak istoriografski pregled pokazuje da su ostale nedovoljno istražene dve oblasti: (1) ekonomski položaj i struktura radničke klase u jugoslovenskim zemljama i, u vezi s tim, proces industrijalizacije Jugoslavije 1918—1941. godine, i (2) stavovi KPJ u oblasti kulture.

Istoriografski osvrt, međutim, pokazuje i svu složenost sagledavanja istorije KPJ između dva svetska rata i raznovrsnost i specifičnost uslova u kojima je ona delovala i izrastala u nosioca revolucionarnih procesa koji će obeležiti najnoviju istoriju naroda i narodnosti Jugoslavije.

**1941—1945.**

I istoriografija drugog svetskog rata, odnosno narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, postigla je rezultate na osnovu kojih je moguće naučno osvetljavanje događaja i procesa koji su se odigrali u ovom izuzetno složenom periodu novije istorije naroda i narodnosti Jugoslavije.

Ovde ćemo obuhvatiti ona dela i radove koji se odnose na razvitak rata i revolucije u okvirima cele Jugoslavije, pojedinih zemalja, pokrajina i užih teritorija, a koji su objavljeni poslednjih deset godina, to jest od izlaska iz štampe *Pregleda istorije SKJ*.

O ustaničkoj 1941. godini objavljena je 1971. knjiga P. Morače *Jugoslavija 1941*. Mada se i ovde razvitak ustanka prati u okvirima pojedinih zemalja i pokrajina, težište analiza u ovoj knjizi je na onome što rat i socijalističku revoluciju u Jugoslaviji čini jedinstvenom društveno-političkom pojavom. Radovi ove vrste su korak bliže ka opštoj sintezi istorije oslobodilačkog rata i značajno štivo za izradu sinteze istorije SKJ.[94]

Objavljene su i posebne monografije B. Kovačevića, M. Borkovića i P. Kačavende, kao i pregled omladinskog pokreta A. Nedog, M. Kacin, D. Jeršek, u kojima su obrađeni procesi nastanka i delatnosti društveno-političkih organizacija: SKOJ-a, USAOJ-a, AFŽ-a, NOF i drugih.[95] Izučavanje ovih organizacija je osobito važno jer su one izražavale stepen ostvarenog jedinstva naroda i narodnosti u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji i predstavljale vojno-političku osnovu NOP-a. Iz njihovih redova su se stalno mobilisali i novi borci za NOV, a istovremeno one su bile nosioci celokupne aktivnosti na oslobođenim i neoslobođenim teritorijama u korist fronta.

Znatan broj objavljenih monografija i radova posvećen je nastanku i razvitku nove, revolucionarne narodne vlasti i izgradnji nove državne zajednice naroda i narodnosti Jugoslavije. U nekim od tih radova analizira se razvoj vlasti u celoj Jugoslaviji u prvim godinama rata ili, pak, na nekoliko međusobno povezanih teritorija koje su u pojedinim fazama NOR-a i revolucije predstavljale centre slobodnih teritorija, odnosno oslobođene teritorije na kojima je boravilo i sa kojih je rukovodilo oružanom borbom centralno vojno-političko rukovodstvo (VŠ, CK KPJ). Radove o tome objavili su, između ostalih: D. Živković, N. Živković, J. Pleterski, S. Milošević, P. Kačavenda, P. Morača, B. Petranović, V. Đuretić, F. Škerl, D. Borovčanin i drugi.[96]

U poslednjih deset godina istoriografija NOR-a i revolucije posvetila je posebnu pažnju izučavanju okupacionog sistema, zločina okupatora, eksploataciji i pljački naroda od strane okupatora. Monografije o ovome su objavili N. Živković, V. Glišić, T. Ferenc i F. Čulinović, a publikovano je i nekoliko drugih radova.[97]

Pojavilo se i nekoliko priloga o etici NOR-a i revolucije, kao i studija M. Miladinovića o moralnim svojstvima komunista u NOR-u i revoluciji, u kojoj su brojnim primerima osvetljeni procesi izrastanja komunista i KPJ u rukovodeću snagu opštedruštvenog, oslobodilačkog i revolucionarnog pokreta.[98]

Objavljeno je i nekoliko značajnih radova o kvislinzima i snagama kontrarevolucije, u kojima je potpunije osvetljena podređenost kvislinga i raznih kolaboracionista okupacionim silama. Pretežan deo ovih radova odnosi se na takozvanu Nezavisnu Državu Hrvatsku, Belu gardu i četnički pokret Draže Mihailovića, a napisali su ih F. Jelić-Butić, I. Križnar, R. Pajović, B. Mlakar, F. Saje, P. Kačavenda, M. Leković i drugi.[99]

U poslednje vreme D. Plenča, V. Kljaković, M. Leković, D. Biber i drugi autori objavili su veći broj zapaženih priloga o međunarodnom položaju Jugoslavije i NOP-a 1941—1945. Najbrojniji su oni u kojima su obrađeni odnosi vlada antihitlerovske koalicije prema zbivanjima u Jugoslaviji, u prvom redu prema NOV i četničkom pokretu Draže Mihailovića, odnosno izbjegličkoj vladi Kraljevine Jugoslavije u pojedinim etapama NOR-a. Težište analiza je na objašnjavanju složenog procesa međunarodne afirmacije narodnooslobodilačkog pokreta i na njegovom prihvatanju kao jedinog pokreta koji se u Jugoslaviji bori protiv okupatora na strani savezničkih zemalja.[100]

Istraživački doprinos problemima međunarodnog položaja Jugoslavije u toku drugog svetskog rata predstavljaju saopštenja podneta na međunarodnom naučnom skupu u Beogradu novembra 1971. godine: »Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine i Evropa«, objavljena u posebnom izdanju u Beogradu 1973. godine.

U oblasti izučavanja vojne istorije drugog svetskog rata, odnosno narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941—1945, u proteklој deceniji postignuti su značajni rezultati. Osim dva izdanja opšteg pregleda istorije narodnooslobodilačkog rata, objavljena do sredine 60-tih godina, Vojnoistorijski institut je publikovao zapažene monografije M. Lekovića, T. Radoševića i P. Višnjića, u kojima su obrađene najznačajnije operacije narodnooslobodilačkog rata.[101] Objavljeno je i nekoliko monografija značajnih za potpuniju obradu vojne istorije narodnooslobodilačkog rata. Znatan broj radova na istu temu objavljen je u »Vojnoistorijskom glasniku« i drugim časopisima.[102]

Vojnoistorijski institut izdao je i višetomnu istoriju drugog svetskog rata, čija je prva knjiga izašla iz štampe 1957, a poslednja, peta, 1970. godine. Značaj ovog dela, pored težnje da se izrazi vlastito gledanje na drugi svetski rat, sastoji se i u tome što se u njemu, suprotno postupku većine inostranih izdanja, potpunije izlaže razvitak ratnih dejstava ne samo na frontovima armija savezničkih zemalja već i pokreta otpora u okupiranim zemljama Evrope i Azije, i, posebno, važnost i razvoj operacija na jugoslo-

venskom frontu, koji je u drugom svetskom ratu samostalno delovao i vezivao znatne okupatorske i kvislinške snage.[103]

Osim radova opštejugoslovenskog karaktera, u ovom periodu objavljeni su i naučni radovi u kojima je data kompleksna analiza razvitka NOR-a i revolucije u pojedinim zemljama Jugoslavije ili regionima koji su u toku NOR-a predstavljali uže celine. Detaljnim prikazom zbivanja na određenim teritorijama ovi radovi ulaze u opšti fond istoriografske literature i neophodni su kao osnova za izradu studija i sinteza.

Ovaj metodološki postupak opšte je prihvaćen u naučnoj praksi u istorijskoj nauci. Njegovu primenu u izučavanju oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji imperativno nameće sam karakter opštenarodnog pokreta koji se, pored opštih karakteristika, od mesta do mesta, od oblasti do oblasti, razvijao i sa mnogim specifičnostima. Višenacionalna struktura Jugoslavije, sa svojim razlikama u stepenu društveno-ekonomskog razvitka, u političkim odnosima i interesima i religioznim shvatanjima i suprotnostima, uslovljavala je određene specifičnosti u razvitku i nijanse u društveno-političkim odnosima i kretanjima. Ovi radovi su nastali istraživačkom aktivnošću institutâ ili regionalnih i zavičajnih institucija (muzeja, arhiva itd.), a njihovi autori su Z. Antonić, Ž. Atanacković, T. Ferenc, O. Ivanoski, B. Gledović, D. Lukač, kao i grupe autora.[104] Kao autori radova iz istorije NOR-a često se javljaju i oni koji se profesionalno ne bave istorijskim istraživanjem. Njihov je značaj, kao i kod memoarske građe, u obilju podataka koji su prikupljeni konsultovanjem lokalnih izvora i istraživanjima na samom terenu.

Kao pokušaj sinteze onoga što je do sada urađeno na istoriji NOR-a i socijalističke revolucije, u pojedinim republikama objavljeni su istorijski pregledi NOR-a, kao i monografije M. Mikuža za Sloveniju, M. Apostolskog za Makedoniju, J. Marjanovića za Srbiju i drugih. Različiti po metodološkom pristupu, obimu i nameni, ovi radovi unose i nešto više svetlosti u prikaz pojedinih događaja, pitanja i problema.[105]

U proteklih deset godina znatno je obogaćen i fond literature o rukovodećoj ulozi i delatnosti komunističke partije Jugoslavije u oslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji. Ovim problemima se bavi veliki broj istraživača. Radove o tome objavili su M. Borković, I. Jelić, M. Leković, D. Kecić, D. Lukač, A. Purivatra, N. Bajić, Z. Antonić, B. Petranović, P. Morača, Đ. Vujović, M. Leković, P. Milošević, V. Brezovski i drugi.[106] I ovde je u prvom redu reč o delatnosti KPJ u pojedinim zemljama, pokrajinama i regionima u različitim periodima. Najviše radova osvetljava ulogu KPJ u pripremama ustanka i rukovođenju oslobodilačkim pokretom i njene napore u savlađivanju pojedinih teških i kriznih situacija. Objavljeno je i više radova o politici i strategiji KPJ u pojedinim etapama, posebno u vreme produbljivanja sukoba između

unutrašnjih društveno-političkih snaga i narastanja opasnosti od građanskog rata, kojeg su nastojali da izazovu okupatori i domaći izdajnici. Tome su posvećeni i radovi o takozvanim levim greškama, odnosno kursu na »drugu etapu revolucije«, u kojima se analiziraju uzroci zastoja i kriza NOP-a u nekim zemljama i oblastima Jugoslavije u prvoj godini rata.

Značajni rezultati su ostvareni i u izučavanju uloge i delatnosti organizacija KPJ i SKOJ-a u NOV i POJ, kao i rada na političkom, ideološkom i kulturno-prosvetnom vaspitanju pripadnika oružanih snaga. Osim monografija M. Stanišića i P. Kačavende, objavljeno je i više manjih radova u časopisima i zbornicima radova.[107]

Pojavilo se i nekoliko novih priloga u kojima se analiziraju privreda i pojedini privredni problemi u toku rata i napori organa narodne vlasti da se osigura ekonomska osnova narodnooslobodilačkog pokreta. To su tek parcijalni zahvati u ovu složenu problematiku. Slično je i sa prosvetnim, zdravstvenim i drugim oblastima društvenog života u toku rata.[108]

Objavljeni su i prvi radovi sociološkog sadržaja u kojima se temeljitije analizira ponašanje pojedinih slojeva stanovništva. Ovi radovi su retki, a bez njih neće biti moguće dati potpuniju sintezu složenih društveno-političkih procesa i prestrojavanja u toku narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije. Nekoliko objavljenih manjih priloga iz ove problematike svedoči o tome da se i na tom polju ulazi u sferu neposrednog interesovanja i istorijske namene i da će ta oblast u sledećem periodu svakako biti šire istraživana.[109]

Posebno značajan izvor za pisanje istorije SKJ predstavljaju do sada publikovane zbirke radova vodećih ličnosti narodnooslobodilačkog pokreta: Josipa Broza Tita, E. Kardelja, M. Pijade, B. Kidriča i drugih, koje se odnose na ratni period. U toku 1978. godine izaći će iz štampe deset knjiga edicije Sabranih dela Josipa Broza Tita, od kojih će pet obuhvatiti radove vezane za ratni period 1941—1945. godine.

Na kraju, pomenućemo i dela biografskog karaktera. Iako je reč o istorijskoj publicistici, i ona predstavljaju doprinos svestranijem osvetljavanju NOR-a i revolucije, uloge KPJ, posebno likova rukovodećih ljudi, bilo kadrova KPJ ili onih ljudi koji su izrasli u NOR-u u legendarne ličnosti i istaknute komuniste.[110]

Iz izloženog istoriografskog pregleda sagledava se u osnovi šta je do sada urađeno u oblasti izučavanja NOR-a i socijalističke revolucije, kao i određene praznine koje i dalje postoje i koje je potrebno u dogledno vreme popuniti, da bi se došlo do Istorije SKJ. Tu u prvom redu mislimo na potrebu da se dođe do kompleksnijih radova o klasama i drugim socijalnim grupama u NOR-u i revoluciji, mada je i tim pitanjima istoriografija NOR-a počela da posvećuje posebnu pažnju. Fundamentalna pitanja iz NOR-a

i socijalističke revolucije, koja je potrebno naučno osvetliti, jesu: radnička klasa, seljaštvo i inteligencija u NOR-u i revoluciji. Problemi koje je neophodno naučno obraditi jesu: organizacioni razvoj i unutarpartijski rad i život organizacija KPJ i uloga KPJ u rešavanju nacionalnog pitanja u NOR-u. Nužno je i da se u budućoj naučnoj razradi veća pažnja posveti izučavanju internacionalizma KPJ i NOP-a, pomoći i saradnji sa oslobodilačkim pokretima u susednim zemljama, kao i učešću Jugoslovena u pokretima otpora u evropskim zemljama, borbi komunista i drugih antifašista u logorima i zatvorima u zemlji i inostranstvu.

## 1945—1978.

Posleratni razvitak Jugoslavije obrađivan je u brojnim radovima ekonomista, pravnika, politikologa, sociologa, demografa, naročito od početka pedesetih godina, nalazeći podsticaj u veoma burnim, složenim, vanredno dinamičnim i protivrečnim kretanjima koja su zahvatila jugoslovensko društvo u periodu razvoja samoupravljanja. Nasuprot ovako živom interesovanju drugih društvenih nauka za savremenu Jugoslaviju i njene probleme posle 1950, istoriografija je dala tek svoje prve rezultate. Aktivno interesovanje naučnika drugih društvenih nauka bilo je, izuzimajući donekle pravnike, zaokupljeno, uglavnom, razvojem Jugoslavije posle prelaska na samoupravljanje, pa je takozvani period administrativnog rukovođenja privredom ostao neobrađen sa stanovišta tih drugih disciplina. A i obrada savremenih društvenih procesa, pojava i ustanova često je, zbog zapostavljanja istorijskog pristupa, ostajala u usko stručnim, parcijalnim i privremenim okvirima ili se kretala u okvirima teorijskih i globalnih analiza, a ponekad svodila na normativnu deskripciju.

Ako u velikom broju radova iz drugih nauka o jugoslovenskom savremenom razvitku nije u dovoljnoj meri zastupljena istorijska dimenzija, kao posledica zaokupljenosti njihovih pisaca užim stručnim domenima, teorijskim analizama, drugačijim metodološkim pristupima, svojstvenim određenim specijalnim naukama — nesumnjivo je da postojeća ogromna literatura nudi istoričarima sabrane podatke, »teorijske modele«, niz kvantitativnih pokazatelja, hipotetičke okvire razmišljanja, uveliko olakšavajući pristup zamršenim savremenim procesima koji očekuju istoriografsku proveru.

Dokumenta o radu SKJ osnovni su izvori o njegovoj politici, generalnim koncepcijama i njihovoj primeni. Ova svedočanstva su sačuvana u obliku stenografskih beležaka o radu partijskih kongresa kao rukovodećih tela SKJ.[111] Program Saveza komunista Jugoslavije,[112] usvojen na Sedmom kongresu, izvor je podataka o jednoj etapi razvitka Jugoslavije i pogledima njene rukovodeće

snage na opšte procese u savremenom svetu i na samoupravni preobražaj zemlje.

Za istoriju SKJ, državno-pravni i uopšte društveno-politički razvitak Jugoslavije posebnu izvornu vrednost imaju stenografske beleške najvišeg predstavničkog tela.[113] Ovoj vrsti dokumentacije pridružuju se i materijali s Prvog i Drugog kongresa radničkih saveta.[114] Nezaobilazna dokumentacija su i publikacije Saveznog zavoda za statistiku[115] i organa ovlašćenih za vršenje statističkih istraživanja od interesa za celu zemlju. Deo informacija iz objavljenih statističkih publikacija sistematizovano je izložen u knjizi *Materijalni i društveni razvoj SFR Jugoslavije 1947—1972.*[116] Objavljeni podaci, komentarisani i analizirani od priređivača, odnose se na samoupravljanje, tempo privrednog razvoja, materijalnu bazu društveno-ekonomskog razvoja, stanovništvo i zaposlenost, proizvodnju i promet, životni standard i društvene službe: iznose se i osnovni pokazatelji razvoja socijalističkih republika i autonomnih pokrajina, kao i međunarodna upoređenja. O sukobu 1948. govori prepiska CK KPJ i CK SKP(b), objavljena neposredno posle javnog napada Informbiroa na KPJ.[117] Korisne su takođe službene publikacije koje je povodom određenih aktuelnih pitanja izdavalo Ministarstvo inostranih poslova, odnosno Državni sekretarijat za inostrane poslove,[18] kao i materijali s velikih sudskih procesa D. Mihailoviću i A. Stepincu.[119] Međunarodni ugovori Jugoslavije objavljivani su u službenim publikacijama,[120] a spoljnotrgovinski i platni sporazumi sabrani i u posebnim zbirkama.[121]

Za istoriju odnosa Jugoslavije sa socijalističkim zemljama, naročito u periodu borbe sa Informbiroom, neophodan prilog su i sećanja Josipa Broza Tita i drugih jugoslovenskih državnika i političara.[122] Druga knjiga memoara S. Vukmanovića-Tempa *Revolucija koja teče*[123] sadrži dosta novih podataka, tumačenja događaja u kojima je pisac učestvovao i obaveštenja o ljudima sa kojima je radio ili se sretao. Proučavanje posleratnog razvitka Jugoslavije nemoguće je bez konsultovanja studija, članaka, ekspozea, govora i intervjua najviših partijskih i državnih rukovodilaca zemlje. Njihovi radovi su ne samo opšta literatura o putevima i perspektivama socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji, o međunarodnim odnosima Jugoslavije i njenom mestu u savremenom svetu, već i izvori o proteklom periodu borbe za socijalizam u jugoslovenskim uslovima.[124]

Političari, politikolozi, publicisti i novinari ogledali su se u prikazima opšteg razvitka Jugoslavije posle rata ili samo užih pojava i deonica (Savez komunista Jugoslavije, međunarodni odnosi, razvitak državnog i društvenog uređenja). Opšta odlika ovih pregleda i njihova sumarnost, grupisanje manje-više poznatih činjenica, pokušaj povezivanja političkog i ekonomskog razvitka, unutrašnje i spoljne politike — većinom su bez naučnog aparata ili njihovi autori upućuju samo na osnovne izvore; nisu rađeni s većim istraživačkim pretenzijama i uglavnom se ne zasnivaju na

novoj građi i njenoj analizi. Izlaganje najčešće počiva na literaturi i delimično na objavljenim službenim dokumentima i statistikama. Više ili manje, detaljno su opisani događaji i tumačeni u sklopu širih političko-ekonomskih celina i važećih kolektivnih ocena. Kao prvi pokušaji, ovi pregledi zadovoljavaju školske i vaspitno-političke potrebe, ali skreću i pažnju na probleme koji zahtevaju dublju istorijsku obradu.[125]

Posleratnom razvitku SKJ posvećena su dva poslednja poglavlja *Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije*[126] (VII i VIII, 455—604), koja obuhvataju vremenski period od oslobođenja zemlje do Sedmog kongresa SKJ 1958. godine. Glavni problemi tadašnjeg razvitka samo su ocrtani i na bazi poznatih činjenica ilustrovani.

Pokušaji da se kompleksni razvitak Jugoslavije (unutrašnje-politički, privredni, međunarodni) izloži na jednom mestu, tematski pregledno, u sažetoj formi i do neposredne granice tekućih procesa učinio je D. Bilandžić. Značajan prilog tome je i zbornik radova posvećen 40-godišnjici Titovog dolaska na čelo SKJ.[127]

Opšti faktografski pregled posleratnog razvitka Jugoslavije (1945—1965) dat je u knjizi B. Petranovića. Njegovu okosnicu čine sledeći problemi: novi politički sistem i društveno-ekonomske promene, planska privreda i napad Kominforma na KPJ, odbrana nezavisnosti zemlje i uvođenje radničkih saveta, borba za samoupravljanje i koegzistenciju u međunarodnim odnosima. Znatno prošireniji pregled, koristeći delimično nove objavljene izvore i literaturu, ovaj autor je objavio 1973. godine.[128]

Internacionalizam SKJ, načela i oblike povezivanja SKJ u svetskom radničkom pokretu i SFRJ u međunarodnoj zajednici obradili su B. Petranović, Č. Štrbac i S. Stojanović. Pored veza SKJ, oni razmatraju i međunarodne odnose drugih društveno-političkih organizacija: Narodnog fronta (Socijalističkog saveza radnog naroda), Saveza sindikata, Saveza omladine Jugoslavije. Deo ovog pregleda, koji je obradio Č. Štrbac, prvi je obimniji prilog o sukobu KPJ i Informbiroa. S. Stojanović razmatra aktivnu miroljubivu koegzistenciju i nesvrstanost, savremeni međunarodni radnički pokret i delatnost SKJ.[129]

O sukobu KPJ s Kominformom objavljena je politikološka studija R. Radonjića, rađena na osnovu objavljenih izvora i literature, u kojoj su analizirane opšte razvojne karakteristike političkog i ekonomskog sistema Jugoslavije pre 1948, uzroci i tok sukoba, otpor KPJ Kominformu i uvođenje samoupravljanja.[130]

Spajajući teorijski prilaz fenomenu međunarodnih odnosa s analizom spoljnopolitičke prakse Jugoslavije, V. Gavranov i M. Stojković objavili su rad *Međunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije*,[131] a L. Mates monografiju o nesvrstanosti, s posebnim osvrtom na nastanak jugoslovenske politike nesvrstanosti.[132] Istoj

tematici pripada studija Č. Štrpca *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja — Sukob KPJ i Informbiroa*. Kombinirajući istorijsko-politikološki pristup, autor je obradio elemente istorijske geneze 1948, neposredni tok sukoba i traženje ishoda. Pored do sada korišćenih dokumenata i literature, autor je analizirao i deo do sada u nauci nekorišćenih izvora, naročito za period normalizacije odnosa. U okviru analiza ovih odnosa Č. Štrbac je razmotrio poreklo politike nesvrstavanja.[133]

Najcelovitiji prikaz međunarodnih odnosa socijalističke Jugoslavije dao je L. Mates u knjizi *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*. Knjiga je zasnovana na objavljenoj građi i literaturi. U njoj je posebna pažnja posvećena problemima međunarodnog priznanja revolucionarne vlasti, ispravci granica posle rata, odnosima sa socijalističkim zemljama i napadu Informbiroa na KPJ i Jugoslaviju 1948.

Veći deo objavljenih radova odnosi se na međunarodni položaj Jugoslavije posle drugog svetskog rata, granična pitanja i rad Mirovne konferencije. Detaljan prikaz izvora i literature o međunarodnom položaju Jugoslavije, njenoj ulozi u svetu i spoljnopolitičkoj aktivnosti nalazimo u članku Č. Štrpca *O nekim opštim pitanjima i dosadašnjim rezultatima izučavanja međunarodnih odnosa socijalističke Jugoslavije*.[134]

Studija J. Jerija, *Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni — tri faze diplomatskega boja*[135] najiscrpniji je rad o tršćanskom problemu objavljen u Jugoslaviji. Slovenačka istoriografija je u izučavanju razdoblja posle oslobođenja 1945. najviše pažnje posvetila problematici Slovenaca u Austriji i Italiji, a najzapaženije radove su napisali M. Mikuž, J. Jeri, J. Pleterski i T. Zorn.

Uzimajući za osnovu svoga izlaganja i analize neobjavljene partijske i druge materijale, V. Dedijer je u jeku sukoba KPJ s Informbiroom — u kojem je naročito aktivno sudelovala i Albanska komunistička partija — obradio jugoslovensko-albanske odnose 1939—1948.[136]

Teorijske koncepcije i ideologija SKJ razmatraju se u radu P. Vranickog *Historija marksizma*.[137]

Izgradnji novog državnog sistema prvih godina posle oslobođenja zemlje posvećen je veći broj radova pravnika i pravnih istoričara. Tako L. Geršković i V. Simović analiziraju u svojim radovima tok Trećeg zasedanja AVNOJ-a, Privremene narodne skupštine, Ustavotvorne skupštine. Razvitak narodnih odbora, lokalne samouprave i uvođenje komunalnog uređenja u Srbiji razmatraju M. Kovačević i M. Jeremić. M. Bartoš razrađuje problem međunarodnog priznanja nove Jugoslavije.[138]

Pravni pisci najčešće analiziraju karakter novog državnog i društvenog uređenja, odnose između federacije i njenih jedinica, prekid kontinuiteta sa starim pravnim poretkom, tipologiju novog zakonodavstva, odnosno državne uprave i privrede, položaj vlade

i predstavničkog tela, izborni sistem, strukturu narodnih odbora, novo kazneno pravo. Najveći broj tih radova objavljen je u »Arhivu za pravne i društvene nauke«.[139]

Poslednjih godina javlja se veće interesovanje za proučavanje autonomija u jugoslovenskom političkom sistemu.[140]

Izučavanje dinamike ustavnog razvitka socijalističke Jugoslavije privlači najistaknutije teoretičare ustavnog prava, kao što su J. Đorđević, J. Stefanović, M. Šnuderl i drugi. Oni su dali sistematizovane radove iz oblasti ustavnog prava i političkog sistema.[141]

O privrednom razvitku i ekonomskoj politici Jugoslavije pojavili su se mnogobrojni radovi (priručnici, studije, monografije, zbornici radova), napisani sa gledišta ekonomskih nauka. Ekonomisti su se bavili naročito problemima planiranja i usmeravanja u socijalizmu, regionalnim razvitkom, organizacijom upravljanja privredom, produktivnošću rada, poreskim sistemom, monetarnim pitanjima, životnim standardom, stanovništvom i radnom snagom kao privrednim činiocima, industrijalizacijom i problemom investicija, ekonomikom poljoprivrede. Opširniji podaci o posleratnoj ekonomskoj literaturi mogu se naći u radu M. Pavlović.[142] Među brojnim ovakvim radovima nalaze se i oni koji pružaju pogodnu bazu i polaznu osnovu za istoričare u pogledu prikazivanja činjenica i analize tih činjenica, sinteze stečenih iskustava, a izveštaji o stupnjevima u jugoslovenskom ekonomskom razvitku su od posebnog interesa i vrednosti.[143]

Od 1949. do 1950. radničko upravljanje i njegov razvitak pobuđuju posebno interesovanje mnogih autora i naučnika. U ovim delima se proučavaju organizacioni aspekti samoupravljanja, teorijski problemi koji se odnose na odumiranje države, prenošenje upravnih funkcija na društvo u celini, karakter osnovnih proizvodnih odnosa u socijalizmu. Empirijske studije i rezultati istraživanja pravnika, politikologa, sociologa i ekonomista daju objašnjenje i predstavu o ponašanju radnika u samoupravnoj organizaciji, o funkcionisanju samoupravljanja i o odnosu samoupravljača i mnogih drugih protagonista političke vlasti. Ova dela omogućavaju dublje i šire uvide u društvena zbivanja i tako olakšavaju razumevanje određenih ideja koje se odnose na individualne razvojne stupnjeve samoupravljanja u individualnim sektorima javne delatnosti, zatim na protivrečnosti koje su svojstvene samoupravnom razvitku društva u Jugoslaviji.[144]

Rasprava B. Petranovića o početnoj fazi posleratnog razvitka — period obnove — razrađuje pitanja osnovnih političkih i ekonomskih procesa krajem rata i u periodu obnove (1944—1947). Tu su dati unutrašnji politički tokovi u Jugoslaviji i uticaj međunarodne situacije na Jugoslaviju, kao i politički sistem, način i mere koje je KPJ koristila za obezbeđenje rukovodeće uloge. Rasprava je rađena na osnovu novopublikovanih izvornih materijala, uglavnom partijskog porekla.[145]

Sistematizovan pregled osnovnih političkih i ekonomskih odnosa i procesa, karakterističnih za posleratni jugoslovenski razvoj, dat je u studiji D. Bilandžića. U njoj se razmatraju promene zabeležene u jugoslovenskom društvu za proteklih trideset godina, ali, s obzirom na nezavršene procese i karakter predmeta kojim se autor bavi, kritičke procene nisu izložene u formi konačnih stavova.[146]

Godine 1977. B. Petranović i Č. Štrbac su objavili prvu istoriju socijalističke Jugoslavije u tri toma, od kojih prvi čini originalni tekst, dok druga dva predstavljaju zbirke dokumenata. Ovo trotomno delo je važno za sagledavanje osnovnih smernica i pojava u razvoju socijalističke Jugoslavije, kao i značaja i uloge SKJ u njemu.[147]

## Napomene

[1] M. Vukomanović, *Radnička klasa Srbije u drugoj polovini XIX veka*, Beograd, 1972, 340; D. Savićević, *Društvena i politička teorija i kritika u radovima D. Tucovića*, Beograd, 1972, 191; *Srpska socijaldemokratska partija. Naučni skup posvećen 50-godišnjici Dimitrija Tucovića*, Beograd, 1965, 334. Svi radovi o radničkom i socijalističkom pokretu u Srbiji do 1918, objavljeni u periodu 1945—1969, obuhvaćeni su u bibliografiji Ž. Protića, M. Vesovića i M. Matića, *Socijalistički i radnički pokret i KPJ 1867—1941*, Beograd, 1972, 790.

[2] J. Mirnić, *Radnički pokret u Bačkoj do formiranja Socijaldemokratske partije Ugarske*, Novi Sad, 1963, 400; A. Radenić, *Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX veka do 1914*, Beograd, 1952, 93; K. Čehak, *Radnički pokret u Banatu do osnivanja Socijaldemokratske partije Ugarske (1868—1890)*, Novi Sad, 1971, 380; Š. Mesaroš, *Radnički pokret u Bačkoj od formiranja Socijaldemokratske partije Ugarske do kraja prvog svetskog rata (1890—1918)*, Novi Sad, 1975, 43; R. Ratković, *Politička teorija austromarksizma*, Beograd, 1966, 277. i drugi (opširnije vidi bibliografiju radova: *Socijalistički i radnički pokret i KPJ 1867—1941*, Beograd, 1972, 790; *Kratak pregled razvitka revolucionarnog radničkog pokreta u Vojvodini 1870—1950*, Novi Sad, 1969).

[3] D. Kermavner, *Začetni slovenske socialne demokratije v desetletju 1884—1894*, Ljubljana, 1963, 462; F. Klopčič, *Polemika Lenjina sa austromarksistima i Etbinom Kristanom o rešavanju nacionalnog pitanja u Austrougarskoj*. Materijali za naučni skup »Oktobarska revolucija i narodi Jugoslavije« posvećen 50-godišnjici velike oktobarske socijalističke revolucije 1917—1967, grupa III, Kotor, 1967, 1—11; J. Kosmur, *Ob 85-letnici grafične organizacije na Slovenskem 1868—1953;* V. Melik, *Volitve na Slovenskem 1861—1918*, Ljubljana, 1965, 440; I. Pri-

jatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848—1895*, Ljubljana, 1966, knj. V/1 (opombe Dušana Kermavnerja); E. Kardelj, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, Ljubljana, 1970, 496; F. Rozman, *Socialistično gibanje na Slovenskem Štajerskem do leta 1889*, PZDG, 1973, 53—101 in *Socialistično gibanje na Slovenskem Štajerskem do leta 1874*, ZČ, 1973, št. 1—2, 37—54; J. Fischer, *Delavska izobraževalna društva in začetki delavskega gibanja v Ljubljani*, ZČ, 1973, št. 1—2, 21—36; F. Klopčič, *Protivojno stališče slovenske socialnodemokratske stranke leta 1914—1915*, ZČ, 1970, 1—2, 53—75; J. Pleterski, *Narodna in politična zavest na Koroškem*, Ljubljana, 1965, 478, i *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, Ljubljana, 1971; D. Kermavner, *Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918*, Ljubljana, 1968, 265 in *Politični boji na Gorenjskem in delavsko gibanje na Jesenicah — Javorniku od začetkov do leta 1918*, I—III, Ljubljana, 1975; F. Gestrin — V. Melik, *Slovenska zgodovina 1813—1914. od konca 18. stoletja do 1918*, Ljubljana, 1950, 166.

[4] J. Cazi, *Radnički pokret Hrvatske (1860—1895)*, Beograd, 1962, 166. U najnovijim radovima, objavljenim u periodu 1973—1976, autori su razmatrali niz značajnih pitanja vezanih za razvoj radničkog pokreta, kao: *O socijalističkoj ideji 1874—1914* (M. Gross); *O radničkom novinstvu u Zagrebu 1869—1890 i u jadranskom pojasu (Istra, Rijeka, Dalmacija) 1871—1919* (V. Oštrić, D. Foretić) itd.

[5] M. Pandevski, *Političkite partii i organizaciji vo Makedonija 1908—1912*, Skopje, 1965, 436; D. Zografski, *Za rabotničkoto dviženje vo Makedonija do balkanskata vojna*, Skopje, 1950, 232; L. Koliševski, *Aspekti na makedonskoto prašanje*, Skopje, 1962, 534.

[6] N. Babić, *Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1974, 229; N. Šarac, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919*, Sarajevo, 1955; E. Redžić, *Pripremanje, osnivanje i djelatnost Socijaldemokratske stranke BiH*, Pii, 1973, 9/I; I. Hadžibegović, *Politika i ciljevi SDP BiH za vrijeme I svjetskog rata*, »Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu«, sv. VI, Sarajevo, 1970—1971; N. Šarac, *Socijaldemokratska stranka BiH i agrarno pitanje*, »Godišnjak društva istoričara BiH«, sv. XI, Sarajevo, 1961. Objavljeno je u raznim časopisima više od sto članaka i više zbornika građe o radničkom i socijalističkom pokretu u BiH.

[7] V. Strugar, *Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914—1918*, Zagreb, 1963, 322. i *Socijalna demokratija o nacionalnom pitanju jugoslovenskih naroda*, Beograd, 1956, 223; S. Kesić, *Odnosi između radničkih pokreta u jugoslovenskim zemljama do 1914*, Beograd, 1976, 440; D. Zografski, *Jugoslovenskite socijalisti za makedonskoto prašanje*, Skopje, 1968, 169; O. Ivanoski, *Balkanskite socijalisti i makedonskoto prašanje od 90-ti godini 19-vek do ozdavanjeto na Tretata Internacionala*, Skopje, 1970, 438; E. Redžić, *Austromarksizam i jugoslovensko pitanje*, Beograd, 1977, 497; I. Hadžibegović, *Promjene u strukturi agrarnog stanovništva u BiH 1878—1914*, JIČ, 1—2/1974.

[8] M. Bosić, *Izvori za izučavanje istorije Saveza komunista Jugoslavije*, PIS, 7, 1970, 475—493.

[9] *Oktobar u Jugoslaviji 1918—1945*, Beograd, 1967, 816; *Građa o djelatnosti Komunističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini (januar 1921 — april 1941); Izvori za istoriju radničkog pokreta i revolucije u Crnoj Gori, tom I (1918—1929)*, Titograd, 1971, 636; D. Albulj, *Građa za istoriju radničkog pokreta u KPJ u Vojvodini 1918—1929*, Sremski Karlovci, 1966; *Komunistička partija i revolucionarni*

*radnički pokret u Vojvodini 1919—1941*, tom 1. (1919—1929), tom 2 (1929—1941), Novi Sad, 1971, 938; F. Klopčič, *Ustanovitev*, Ljubljana, 1969. i *Prvi juni 1924. v Trbovljah*, Ljubljana, 1974; M. Celebić, *Arhivski viri in časopisje v zvezi s problematiko proučevanja ustanovnega kongrea KPS, Zbornik ob štiritesetletnici ustanovnega kongresa KPS*, Ljubljana, 1977, 247—300; *Zbornik građe za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta u Beogradu 1918—1920. godine*, Beograd, 1973, 645; *Dokumenti i materijali o radničkom i narodnooslobodilačkom pokretu na novogradiškom i okučanskom području 1918—1945*, Nova Gradiška — Slavonski Brod, 1971, 574; *Zbornik građe za povijest radničkog pokreta i KPJ 1919—1921*, Sisak, 1970, 569; *Radnički i narodnooslobodilački pokret u Pakracu i okolini*, Slavonski Brod — Pakrac, 1970, 561; *Dokumenta KPJ — SKOJ-a o štampi 1919—1941*, »Novinarstvo«, 1—2, 1970, 85—134; D. Kecić, *Četiri proglasa Komunističke omladine iz 1920. i 1921. godine*, PIS, 4, 1967, 447—467; O. Ivanoski, *Jedno značajno pismo Georgija Dimitrova iz 1934. godine*, PIS, 9, 1974, 347—352; T. Milenković, *Nekoliko dokumenata o delatnosti jugoslovenskih internacionalista u Mađarsko-sovjetskoj republici 1919. godine*, PIS, 6, 1969, 331—356; I. Jelić, *Dokumenti o osnivanju KP Hrvatske*, »Naše teme«, VII—VIII, 1977; M. Dimitrijević, *Rukopisna ostavština Otokara Keršovanija u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske*, PR, 7—8, 1966, 223—240; V. Vesković-Vangeli, *Nekoliku novopronadjenih statii na Josip Broz Tito vo spisanijeta »Dijevelt«*, Glasnik INI, 3, 1972, 11—32; *KPJ i rabotničkoto dviženje vo Makedonija 1919—1941* (Zbornik na dokumenti, rukopis vo INI; izbor i redakcija V. A. Ivanovski); *Zbornik na dokumenti od sudskite procesi vo Makedonija 1918—1941* (rukopis vo INI; izbor i redakcija V. A. Ivanovski); *Zbornik na odbrani statii od naprednio t pečat za KPJ* i *Naprednoto rabotničko dviženje vo Makedonija megu dvete svetski vojni* (rukopis vo INI; izbor i redakcija V. A. Ivanovski).

[10] *Sabrana djela Josipa Broza Tita*, 1—5, Beograd, 1977—1978, 1707.

[11] M. Pijade, *Izabrani spisi*, tom I, knj. 1—2, Beograd, 1964—1966, 1299.

[12] A. Cesarec, *Rasprave, članci, polemika — Nacionalni, socijalni i kulturni problemi Jugoslavije 1912—1927*, Zagreb, 1971, 538.

[13] B. Ilić i V. Ćirković, *Hronologija života i revolucionarne delatnosti Josipa Broza Tita*, PIS, 9, 1974, 397—363, i drugi.

[14] D. Vlahov, *Memoari*, Skopje, 1970; R. Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, tom I, Zagreb, 1964; tom II, Sarajevo—Beograd, 1968; tom III, Sarajevo—Beograd, 1972, 808. i *Kuća oplakana*, Beograd, 1971, 286; M. Marinko, *Moji spomini*, Ljubljana, 1971, 336; I. Ribar, *Stara Jugoslavija i komunizam*, Zagreb, 1967; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, knj. I, Beograd, 1971, 437; M. Stilinović, *Bune i otpori*, Zagreb, 1969; T. Vujasinović, *Zenica — ljudi i život*, Zenica, 1970; I. Regent, *Spomini*, Ljubljana, 1967.

[15] *Građa za opštu bibliografsku dokumentaciju za izučavanje međunarodnog radničkog pokreta*, V—VI, Beograd, 1966, 1970; V. Pantić, *Povodom diskusije o karakteru novembarske revolucije u Nemačkoj 1918—1919. godine*, PIS, 1, 1964, 137—196; V. Mujbegović, *Prvi kongres Komunističke internacionale i Komunističke partije Nemačke*, PIS, 1, 1964, 197—222.

[16] V. Mujbegović, *Komunistička partija Nemačke u periodu posleratne krize 1918—1923*, Beograd, 1968, 493; V. Pantić, *Radnička veća u Nemačkoj 1917—1920*, Beograd, 1972, 656.

[17] B. Đurović, *Transformacija Boljševičke partije nakon Oktobra 1917—1924,* Novi Sad, 1969, 208.

[18] B. Pribićević, *Međunarodni radnički pokret i neki aspekti razvoja međunarodnih odnosa u vreme i posle Oktobra,* PIS, 5, 1968, 647—651; P. Kozić, *Međunarodni značaj Velike oktobarske socijalističke revolucije,* PIS, 4, 1967, 517—525; M. Britovšek, *Lenjin v boju za uresničenje revolucionarnih misli,* PZDG, 1—2, 1970, 3—66.

[19] B. Hrabak, *Dolazak organizovanih povratnika iz Sovjetske Rusije u Jugoslaviju 1918—1919. godine,* Zbornik HIS, 1966, 4, 239—283; S. Koprivica-Oštrić, *Novija jugoslovenska historiografija o komunističkoj organizaciji Jugoslovena u Sovjetskoj Rusiji 1918—1921,* tom I, 1970, 174—183.

[20] Š. Mesaroš, *Uticaj Oktobarske revolucije na radnički pokret u Ugarskoj i učešće mađarskih internacionalista u njoj,* IG, 3—4, 1967, 3—58; V. Kovačev, *Saradnja između mađarske i jugoslovenske komunističke organizacije krajem 1918. i početkom 1919. godine,* IG, 3—4, 1967, 59—67. i *Dokumenti o agitatorskoj delatnosti u Jugoslaviji poverenika Direktorijuma za južne krajeve u vreme Mađarsko-sovjetske republike,* PIS, 8, 1971, 339—358; G. Gal, *Neka pitanja stava Sovjetske Republike Mađarske prema Kraljevini SHS i jugoslovenskom radničkom pokretu,* »Istraživanja«, 1, 1971, 289—349.

[21] S. Belić, *O Komunističkoj internacionali,* PIS, 7, 1970, 417—440; P. Damjanović, *Komunistička internacionala,* MRP, 2, 1969, 75—95; S. Cvetković, *O odnosima Komunističke omladinske internacionale prema Komunističkoj internacionali 1919,* PIS, 5, 1968, 515—537; U. Vujošević, *Pisma Ilije Milkića upućena Lenjinu i Komunističkoj internacionali (1918—1921),* PIS, 5, 1968, 639—578; Z. Čepo, *Komunistička partija Jugoslavije i Kominterna,* »Naše teme«, 7, 1969, 1137—1153.

[22] »Dimitrovac«, list bataljona »Dimitrov« 1937, Beograd, 1971, 125.

[23] *Španija 1936—1939, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom ratu,* tom I—V, Beograd, 1971, 2869.

[24] B. Hrabak, *Komunistička partija (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca,* JIČ, 1—2, 1969, 7—27; Isti, *Jugoslovenski agitaciono-partijski i vojnostarešinski kursevi i škole u Sovjetskoj Rusiji 1918—1921. godine,* Zbornik HIS, 5, 1967, 35—76; Isti, *Partijska organizacija i forumi komunista Jugoslovena u Sovjetskoj Republici 1918—1921. godine,* JIČ, 1—4, 1967, 7—45; T. Milenković, *Stav jugoslovenske vlade prema povratnicima iz Sovjetske Rusije,* VIG, 2, 1969, 205—215. i *Uticaj oktobarske revolucije na koncepcije i delatnost Jugoslovenskog komunističkog revolucionarnog saveza pelagićevaca,* IDV, 10, 1969, 227—245; D. Kecić, *Dve sudske presude pelagićevcima,* PIS, 5, 1968, 611—633; N. Popović, *Jugoslovenska centralna komunistička organizacija u Rusiji 1918—1921,* PIS, 5, 1968, 237—318.

[25] S. Dimitrijević, *Usvajanje iskustava oktobarske revolucije u jugoslovenskom radničkom pokretu,* JIČ, 3—4, 1968, 71—100. i *Velika oktobarska socijalistička revolucija i razvitak klasne borbe i revolucionarnog pokreta na jugoslovenskim teritorijama u toku prvog svetskog imperijalističkog rata i u novostvorenoj zajedničkoj državi,* PIS, 5, 1968, 1—118; N. Popović, *Komunistička partija (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca,* IG, 1—2, 1970, 235—242; Ž. Protić, *Oktobarska revolucija u jugoslovenskoj radničkoj štampi (1917—1920),* Materijali za naučni skup »Oktobarska revolucija i narodi Jugoslavije« posvećen

50-godišnjici Velike oktobarske revolucije 1917—1936, III grupa, Kotor, 1967, 1—26; H. Andonov—Poljanski, *Oktobarska revolucija i jugoslovenskite narodi,* »Istorija«, 3, 1967, 13—26. Ovom problemu bio je posvećen naučni skup »Narodi Jugoslavije i oktobarska socijalistička revolucija«, Kotor, 1967.

[26] M. Nikolić, *Akcije solidarnosti jugoslovenskog proletarijata s revolucijama u Rusiji i Mađarskoj,* VIG, 3, 1967, 9—33; Š. Mesaroš, *Mađarska sovjetska republika i revolucionarne perspektive u Jugoslaviji,* Zbornik HIS, 7—8, 1970, 47—66; B. Nikolov, *Septemvrijskoto vostanie i jugoslavskite komunisti,* »Most«, 1, 1965, 45—52.

[27] *Drugi kongres KPJ,* Slavonski Brod, 1972, 477.

[28] V. Melik, *Izid Volitev v konstituanto leta 1920,* PZDG, 1962, št. 1, 3—61, *Število komunističnih poslancev v ustavodajni skupštini leta 1920,* JIČ, 3—4, 1966, 127—132; P. Milosavljević, *Uz članak »O broju komunističkih poslanika izabranih u Ustavotvornu skupštinu 28. XI 1920«,* JIČ, 3, 1965, 94—101; F. Klopčič, *KPJ, pripalo je 1920. godine 59 poslanika, a ne 58,* JIČ, 3—4, 1966, 123—126.

[29] M. Zovko, *Obznana,* »Zagrebačka panorama«, 1—2, 1965, 96; N. Vučo, *Položaj radničke klase u državi SHS u doba donošenja Obznane,* EA, 1, 1965, 3—20; M. Nikolić, *Stav rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije prema Obznani,* JIČ, 3—4, 1970, 51—70.

[30] S. Oštrić-Koprivica, *Programi radničkih političkih stranaka osnovanih u Jugoslaviji 1919—1929,* Zbornik HIS, 7—8, 1970, 219—254. i *O manifestu opozicije 1920. godine,* PR, 7—8, 1966, 141—161.

[31] D. Lukač, *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918—1941,* Beograd, 1972, 421; J. Pleterski, *Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje 1919—1941,* Beograd, 1971, 48. i *Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ—KPS,* PZDG, 1—2, 1967, 277—316; G. Vlajčić, *KPJ i nacionalno pitanju u Jugoslaviji,* Zagreb, 141; L. Kobsa, *O gledištima KPJ na nacionalno pitanje u Jugoslaviji u razdoblju između dva svetska rata,* »Naše teme«, 7, 1969, 1078—1093. i *Prilog istraživanju stajališta KPJ o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji u razdoblju od Kongresa ujedinjenja 1919. do lipanjskog plenuma CK KPJ 1935,* PZDG, 1—2, 1967, 343—354; B. Đurović, *Borba KPJ za rešavanje nacionalnog pitanja između dva svetska rata,* »Socijalizam«, 6/1971; 731—745; Lj. Kandić, *KPJ i zajednica jugoslovenskih naroda 1918—1941,* APF, 5—6, 1969, 513—522; N. Vojinović, *Diskusija o nacionalnom pitanju u KPJ od 1919. do 1926. godine,* PIS, 8, 1971, 213—272; B. Janjatović, *Stav grupe socijalista oko Ž. Topalovića prema nacionalnom pitanju (1929—1941),* JIČ, 4, 1969, 159—163.

[32] M. Folić, *Rad KPJ u vojsci uoči rata i u aprilskom ratu 1941. na Kosovu i Metohiji,* TR, II, 1967; *Fašizam i neofašizam,* Zagreb, 1976. (u zborniku su objavljeni tekstovi: S. Koprivica-Oštrić, *Prva reagiranja komunističkog pokreta u Jugoslaviji na pojavu fašizma,* 238—243; F. Trgo, *Komunistička partija Jugoslavije i fašistička agresija,* 244—249. i Z. Čepo, *Kominterna i fašizam,* 281—287 i drugi).

[33] M. Levi, *U kazamatima Kraljevine Jugoslavije,* PIRP, 7, 1971, 225—265; M. Lazarević i U. Vujošević, *Sudski proces komunistima juna 1934,* VIG, 11, 1969, 70—78; M. Uradin, *O radu članova KPJ u emigraciji u međuratnom razdoblju (1918—1941),* PR, 9, 85—93.

[34] *Pedeset godina revolucionarnog sindikalnog pokreta u Jugoslaviji,* Beograd, 1969, 276; D. Živković, *Politički značaj borbe za ujedinjenje sindikalnog pokreta Jugoslavije 1919—1920,* IZ, 2—3, 1969,

223—238; G. Gal, *Borba jugoslovenskog proletarijata za skraćenje radnog dana*, JIČ, 4, 1965, 97—112; A. Hadžirović, *Odnos političkih partija i sindikata 1929—1941*, Glasnik ADA, 8—9, 1958—1969, 129—157; D. Lazarević i B. Hrabak, *Štrajk aeronautičkih radnika u Beogradu i Zemunu*, Beograd, 1960, 127.

[35] M. Kaminski, *O odnosu KPJ prema seljačkom pitanju do 1927. godine i o tjedniku »Narodna volja« (Slavonski Brod)*, Zbornik HIS, 5, 1967, 223—266.

[36] V. Vinaver, *KPJ i spoljna politika Kraljevine Jugoslavije 1939—1941*, PIS, 9, 1974, 45—142; *KPJ i pitanje »ratne opasnosti« 1919—1935. godine*, IG, 1—2, 1970, 61—112; J. Marjanović, *Jugoslavija, KPJ i Kominterna*, Zbornik FF, 1, Beograd, 1970, 735—742; Z. Čepo, *Komunistička partija Jugoslavije i Kominterna*, »Naše teme«, 7, 1969, 1137—1153; D. Kermavner, *Novi podatki o izjalovljenom popotovanju desetčlanske delegacije KPJ na moskovski posvet marca 1928*, NR, 1, 1972, 7.

[37] P. Damjanović, *Tito pred temama istorije*, Beograd, 1977, 393; Isti, *Peta zemaljska konferencija u svetlosti pripremanja Komunističke partije Jugoslavije za ustanak*, JIČ, 1—2, 1969, 69—93; Isti, *Radnički pokret naroda Jugoslavije uoči osnivačkih kongresa KP Slovenije i KP Hrvatske*, PZDG, 1—2, 1967, 107—120; Isti, *Osvrti na iskustva i neke osnovne specifičnosti razvitka Narodnog fronta u Jugoslaviji*, PIS, 4, 1967, 339—354; Isti, *KPJ pred II svetski rat*, knj. 1—2, doktorska disertacija (u štampi); J. Bojović, *Manifest CK KPJ od januara 1937. godine i njegov odraz na rad Partije u Crnoj Gori*, PZDG, 1—2, 1967, 385—298; M. Bosić, *Aktivnost Komunističke partije na stvaranju jedinstvene radničke partije 1935. godine*, IRP, 3, 1966, 127—170; I. Jelić, *Osnovni problemi stvaranja Narodne fronte u Jugoslaviji do 1941. godine*, PR, 7—8, 1966, 71—101. i *Peta zemaljska konferencija Komunističke partije Jugoslavije*, Zagreb, 1972, 374.

[38] V. Kovačev, *Ideološke i političke borbe u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije 1917—1919. godine*, NRP, 3, 1966, 7—58; D. Kermavner, *O komunistih in socialistih v dvajestih letih*, PZDG, 1—2, 1968. —1969, 267—293; D. Živković, *Uloga Filipa Filipovića u borbi protiv reformizma u periodu između dva partijska kongresa 1919—1920*, PIS, 1, 1964, 471—474; S. Cvetković, *O vukovarskom programu Komunističke partije Jugoslavije, Drugi kongres KPJ*, Slavonski Brod, 1972, 37—46. i *Idejne borbe u KPJ dvadesetih godina, Politički život Jugoslavije 1914—1941*, Beograd, 1973, 329—346.

[39] M. Iveković, *Hrvatska lijeva inteligencaja 1918—1945*, knj. 1—2, (knj. 1, 1918—1941), (knj. 2, 1941—1945), Zagreb, 1970, 732.

[40] S. Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928—1952*, Zagreb, 1970, 324; I. Babić, *Odnos filozofije i znanosti u radovima jugoslovenskih marksista 1931—1941*, PR, 5, 1965, 9—115. i *Prilog rekonstrukciji i ocjeni filozofskog aspekta »Sukoba na ljevici« 1930-ih godina*, PM, 4, 1969, 500—510; Z. Stipetić, *Uloga inteligencije u Hrvatskoj u moralno-intelektualnom i političkom pripremanju socijalističke revolucije*, »Naše teme«, 2—3, 1972, 186—301. i *Smisao Keršovanijevih teza o hrvatskoj povijesti*, ČSP, 3, 1972, 149—153.

[41] S. Cvetković, *Avangardizam u vreme stvaranja KPJ*, »Komunist«, 19. II 1970, 23; G. Vlajčić, *Pojava i razvitak ljevice u našem komunističkom pokretu od 1919—1929*, KR, 3, Zagreb, 1970, 3—25.

[42] S. Cvetković, *O odnosima SKOJ-a i KPJ u periodu od 1919. do 1928. godine*, PIS, 3, 1966, 327—338; G. Vlajčić, *Antifrakcijske koncep-*

*cije Josipa Broza u 1928. godini*, ČSP, 2, 1972, 19—26. i *Osma konferencija zagrebačkih komunista*, Zagreb, 1976, 187; U. Vujošević, *Zaoštravanje krize u KPJ i borba antifrakcijskih snaga za jedinstvo Partije i snaženje radničkog pokreta (1926—1928)*, doktorska disertacija (u rukopisu).

[43] J. Ugrina, *Tito u borbi za Partiju*, Zbornik IHRPD, 2, 1972, 9—27; I. Jelić, *Dolazak Josipa Broza Tita na čelo Komunističke partije Jugoslavije*, ČSP, 2, 1972, 27—46; P. Damjanović, *Tito na čelu Partije*, Beograd, 1968, 172.

[44] T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije 1921—1929*, Beograd, 1974, 733. i *Socijalreformistički pravac u radničkom pokretu jugoslovenskih zemalja (sredina 1917 — 2. avgusta 1921)*, »Istraživanja«, 2, 1973, 195—200; I. Karabegović, *Reformistički pravac radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, 1919—1941* (u štampi); S. Cvetković, *Savez socijalističke omladine Jugoslavije*, IRP, 4, 1967, 181—197.

[45] P. Damjanović, *O nekim teorijsko-strategijskim problemima socijalističke revolucije u Rusiji i Jugoslaviji*, PIS, 5, 1968, 469—487. i *Lenjin i partijsko rukovodstvo u oktobarskoj revoluciji i praksa Komunističke partije Jugoslavije*, Kotor, 1967, 1—28; B. Ziherl, *O nekim posebnostima socijalističke revolucije u Jugoslaviji*, PIS, 5, 1968, 459—468; D. Lukač, *Prilog izučavanju Lenjinove koncepcije primenjene u socijalizmu*, Materijali za Naučni skup »Oktobarska revolucija i narodi Jugoslavije«, posvećen 50-godišnjici Velike oktobarske socijalističke revolucije 1917—1967, grupa II, Kotor, 1967, 1—20; F. Čulinović, *Učešće Jugoslovena u oktobarskoj revoluciji*, Materijali za Naučni skup »Oktobarska revolucija i narodi Jugoslavije«, posvećen 50-godišnjici Velike oktobarske socijalističke revolucije 1917—1967, grupa IV, Kotor, 1967, 1—23.

[46] V. Dedijer, *Josip Broz Tito*, 2. izdanje, Beograd, 1972, 558; P. Damjanović, *Tito pred temama istorije*, Beograd, 1972, 393; V. Vinterhalter, *Životnom stazom Josipa Broza*, Beograd, 1968; Z. Štaubringer, *Tito. Hronika jedne mladosti 1907—1925*, Beograd, 1969, 98; I. Jelić, *Titov dolazak na čelo Komunističke partije Jugoslavije*, KR, 5, 1969, 115—133; M. Sobolevski, *»Bombaški proces« Josipu Brozu*, Zagreb, 1977; V. Antić, *Tito u Kraljevici i Ogulinu*, Ogulin, 1972, 68; F. Filipčič, *Politični jetniki v mariborski kaznilnici, med katerimi je bil tudi tovariš Tito*, »Borec«, 5, 1972, 275—285.

[47] S. Nešović, *Moša Pijade i njegovo vreme*, Beograd, 1968, 948; U. Vujošević i D. Lazarević, *Moša Pijade — novinar, publicista i prevodilac*, PIS, 4, 1967, 179—298; S. Cvetković, *Dr Sima Marković*, PIS, 7, 1970, 397—415; Lj. Radulaški, *Fragmenti za biografiju Augusta Cesarca (Povodom 25-godišnjice smrti)*, PIS, 3, 1966, 377—408; I. Ramljak, *August Cesarec u uspomenama revolucionara*, PR, 6, 1966, 120—125; H. Šarinić, *O ratnom dnevniku Augusta Cesarca iz 1939. godine*, PR, 6, 1966, 131—137; N. Glogolja, *Rukopisna ostavština Augusta Cesarca u Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske*, ČSP, 3, 1973, 175—179; P. Kozić, *Sociološka misao Filipa Filipovića*, Pirot, 1969, 189; *Teorijski osnovi sociološko-političke misli Filipa Filipovića*, PIS, 4, 1967, 159—177. Radomiru Vujoviću je posvećen poseban broj časopisa »Braničevo« (br. 6, novembar — decembar 1975, 207) povodom 85-godišnjice rođenja, a Vladimiru Ćopiću skup u Senju 1976. godine. Referati i diskusije sa skupa objavljeni su u zborniku *Život i djelo Vladimira Ćopića*, Rijeka, 1978, 387.

[48] A. Nedog, *Tone Tomšič*, Ljubljana, 1969; N. Jovanović, *Rifat Burdžević-Trša*, Beograd, 1973, 175. i *Milan Tomić*, Beograd, 1974, 93;

Blagoje Parović, *Izabrani spisi*, priredili: N. Jovanović, Đ. Piljević, Beograd, 1976, 323; M. Uradin, *Prilog za biografiju Đure Cvijića*, PR, 7—8, 1966, 179—186. i *Prilog za biografiju Vladimira Ćopića*, PR, 6, 1966, 174—184; D. Živković, *Aktivnost Sime Miljuša u radničkom pokretu i KPJ do 1925. godine*, IRP, 3, 1966, 61—126; D. Nedeljković, *Ivo Lola Ribar*, Beograd, 1968, 67; A. Nazečić, *Revolucionar Asim Behmen na putevima internacionalizma*, Sarajevo, 1967; Đ. Piljević, *Vukica Mitrović-Šunja*, IZ, 1—2, 1972, 185—200. i *Miloš Matijević-Mrša, Revolucionarni likovi Beograda*, knj. 2, Beograd, 1972, 5—92; R. Panajotović, *Ilija Milkić*, »Razvitak«, 1, 1968, 34—47; P. Milosavljević, *Petar Radovanović*, »Razvitak«, 6, 1967, 30—41, i 1, 1968, 48—57.

[49] S. Cvetković, *Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919—1928*, Beograd, 1966, 283. i *Razvoj omladinskog pokreta u Jugoslaviji 1929—1941*, Beograd, 1977, 710; S. Cvetković, *Omladinski pokret Jugoslavije*, Beograd, 1966, 80; S. Cvetković, V. Rajčević, P. Kačavenda, Z. Ilić, D. Plenča i A. Nazečić, *Omladinski pokret u Jugoslaviji 1919—1969*, Beograd, 1969, 408; M. Vasić, *Mirovni pokret jugoslovenske omladine 1936. godine*, IRP, 3, 1966, 171—226; Isti, *Problem »reorganizacija« SKOJ-a u periodu poleta revolucionarnog omladinskog pokreta u Jugoslaviji 1935—1936*, IRP, 4, 1967, 199—334; Isti, *Prilog za izučavanje razvitka SKOJ-a i naprednog omladinskog pokreta u Jugoslaviji 1933—1934*, IRP, 2, 1966; U. Nedimović, *Savez komunističke omladine Jugoslavije u Bosni i Hercegovini u periodu od 1921. do 1929. godine*, »Pregled«, 7—8, 1972, 1085—1095; N. Marović, *SKOJ u Dalmaciji 1939—1941. godine*, Zbornik IHRPD, 2, 1972, 521—546; Đ. Milanović, *Neki podaci o radu organizacionog sekretara CK SKOJ-a Petra Popovića-Age u obnavljanju rukovodstva i organizacija SKOJ-a u Vojvodini tokom prve polovine 1930. godine, Zbornik* MS, 38, 1965, 118—125; D. Škarica, *Internacionalna omladina — centralni organ KIM-a o omladinskom pokretu u Jugoslaviji 1936—1941*, PIRP, 6, 1970, 245—251; J. Bojović, *Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori 1918—1941*, Titograd, Cetinje, 1976, 415; V. Ivanovski, *SKOJ i Narodnata omladina na Makedonija 1919—1941* (rukopis u INI, Skopje).

[50] M. Damjanović, *Napredni pokret studenata na Beogradskom univerzitetu 1919—1929*, knj. 1—2, Beograd, 1966—1974, 304; *Zbornik radova o studentskom i omladinskom revolucionarnom pokretu na Beogradskom univerzitetu*, Beograd, 1970, 291; S. Kremenšek, *Slovensko študentsko gibanje 1919—1941*, Ljubljana, 1972, 459. i *Za enotno in demokratično študentovsko fronto*, PZDG, 1—2, 1967, 213—228; V. Rajčević, *Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu 1919—1941*, Zagreb, 1959, 310; M. Levi, *Iz revolucionarnog studentskog pokreta u Beču*, PIRP, 6, 1970, 217—243; J. Bojović, *Napredni jugoslovenski studentski pokret u Pragu 1929—1935. godine*, JIČ, 4, 1964, 37—52.

[51] *Pedeset godina revolucionarnog sindikalnog pokreta u Jugoslaviji, kratak istorijski pregled*, Beograd, 1969, 276.

[52] *Borbeni put žena Jugoslavije*, Beograd, 1972, 280; *Borba žena Srbije za emancipaciju i ravnopravnost i njihovo učešće u revolucionarnom radničkom pokretu 1903—1941. godine*, Beograd, 1969, 437; *Žene Srbije u NOB-u*, Beograd, 1975, 1003; I. Jelić, *O borbenom putu žena Hrvatske u godinama uoči revolucije*, »Žena«, 3, 1973, 34—48. O ovom problemu postoji i posebna knjiga građe *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila 1941*, Zagreb, 1967, 502; J. Bojović, R. Jovanović, Z. Lakić, R. Pajović i S. Stanišić, *Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918—1945*, Titograd, 1969, 301; J. Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918—1941*, Beograd, 1978, 478; *Žene Beograda u borbi za pravo glasa*, GGB, XVII, 1970, 139—163; Lj. Ćirić-Bogetić, *Rad Komunističke partije Jugoslavije*

*među ženama u Kruševcu (1935—1941),* »Bagdala«, XIV, 1972, 21—25; V. Vangeli-Vesković, *Organizacija »Ženi socijalistički (komunistki)« vo Skopje vo 1920. godine,* »Istorija«, 1, 1970, 80—86.

[53] D. Kermavner, *Oktobarska revolucija in Slovenci,* PZDG, 1—2, 1967, 23—41.

[54] M. Stiplovšek, *Pregled stavkovnega gibanja na Slovenskem v letih 1917—1920,* PZDG, 1—2, 151—170; M. Ževart, *Vojaški upor v Mariboru julija 1919,* PZDG, 1—2, 1967, 129—133.

[55] *Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921—1924,* Ljubljana, 1975; J. Titl, *Murska republika 1919,* Murska Sobota, 1970.

[56] F. Klopčič, *Velika razmejitev, Študija o nastanku komunistične stranke v Slovenijo aprila 1920. in o njeni dejavnosti od maja do septembra 1920,* Ljubljana, 1969, 280; Isti, *Slovenci med revolucijo in državljansko vojno v Rusiji 1917—1921,* PZDG, 1—2, 1967, 471—480; Isti, *Komunistična stranka v Sloveniji po Obznani (prvo polletje 1921),* PZDG, 2, 1970, 17—68.

[57] M. Kacin-Wohinz, *Revolucionarna preusmeritev v Julijski krajini po prvi svetovni vojni (1918—1921),* PZDG, 1—2, 1967, 323—342. Takođe vidi: *Labinska republika 1921. godine,* Rijeka, 1972, 410; Ista, *O narodno-revolucionarnom gibanju na primorskem. Osvetlitev politike in taktike Komunistične stranke Italije (1926—1936),* NR, 6, 1973, 137—138; Ista, *Protifaštistično gibanje v Julijski krajini,* PZDG, 1—2, 1966, 117—126.

[58] J. Prunk, *Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922,* PZDG, 1—2, 1971—1972, 199—228; Isti, *Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani decembra 1922,* PIS, 8, 1971, 175—211; Isti, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda,* Ljubljana, 1978; F. Kresal, *Nekateri načini reševanja delavskih socialnih vprašanja na Slovenskem do leta 1922,* PZDG, 1—2, 1973, 3—52; Isti, *Pregled razvoja delavsko zaščitne zakonodajne in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnama,* PZDG, 1—2, 1968—1969, 103—190; Isti, *Delavstvo med gospodarsko krizo na Slovenskem,* PZDG, 1—2, 1970, 81—100; Isti, *Nastajanje akcijske enotnosti slovenskega delavstva,* PZDG, 1—2, 1966, 63—76.

[59] A. Nedog, *Nekatera vprašanja iz ljudskofrontnega gibanja na Slovenskem v letih 1935—1937,* PIS, 1—2, 1966, 77—86; Ista, *O nastanku izjave treh komunističnih strank o slovenskem narodnem vprašanju,* PZDG, 1—2, 1967, 365—384; Ista, *Kmečko gibanje v okviru ljudske fronte na Slovenskem,* JIČ, 1—2, 1974, 182—190; Ista, *Protidraginske akcije na Slovenskem leta 1940,* PZDG, 1—2, 1974, 137—156; Ista, *Utvrjevanje enotnosti protifašističnih sil na Slovenskem ob snovanju Društva prijateljev Sovjetske zveze,* »Kronika«, 2, 1975, 65—74; D. Biber, *Zunajnjepolitična konstelacija v času Ustanovnega kongresa KPS,* PZDG, 1—2, 1967, 355—364. i *Obravnave (z znanstvenega posvetovanja ob 50. obletnici Oktobarske revolucije in ob 30. obletnici Ustavnega kongresa Komunistične partije Slovenije,* Ljubljana, 2—4, XI 1967), PZDG, 1—2, 1967, 247—273.

[60] V. Stopar, *Breme akcije sloni na mladini,* »Borec«, 10, 1966, 737—742; P. Dobrila, *Povezovanje slovenske mladine v protifašistično fronto v letih 1936—1941,* PZDG, 1—2, 1971—1972, 229—238.

[61] T. Zorn, *Napredne orientacije v Slovenskem političnem gibanju na Koroškem v letih 1921—1938,* PZDG, 1—2, 1966, 127—132; J. Kra-

mar, *Leto 1932 — revolucionarno leto Slovenske Istre,* »Obala«, 2, 1969, 1—43.

[62] M. Kolar-Dimitrijević, *O socijalnoj strukturi radništva Hrvatske između dva rata,* ČSP, 1, 1970, 77—103; Ista, *O položaju hrvatskih radnika u međuratnom razdoblju,* ČSP, 1, 1971, 57—74; Ista, *Privredne prilike i položaj radništva u Hrvatskoj u vrijeme održavanja Pete zemaljske konferencije KPJ, Peta zemaljska konferencija KPJ,* Zagreb, 1972, 233—251; Ista, *Obrisi strukture radničke klase Zagreba međuratnog razdoblja u svjetlu privrednog razvitka, Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata,* Zagreb, 1968, 114—132; Ista, *Industrijski razvoj Siska u međuratnom razdoblju s posebnim osvrtom na strukturu i položaj radničke klase, Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941,* Sisak, 1974; Ista, *Vukovarska kudeljara i njeno radništvo za vrijeme liberalnog kapitalizma,* ZHIS, 7—8, 1969—1970, 255—286.

[63] Z. Stipetić, *Uloga inteligencije u moralno-intelektualnom i političkom pripremanju socijalističke revolucije,* »Naše teme«, 2—3, 1972, 286—303; Ista, *Inteligencija u Hrvatskoj i komunistički pokret za vrijeme legalnog razdoblja, Drugi kongres KPJ,* Slavonski Brod, 1972, 351—367; Ista, *Pogledi hrvatskih književnika komunista na osnovna društvena pitanja u razdoblju 1918—1927. godine, Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva rata,* Zagreb, 1969, 209—241; P. Matvejević, *Književnost i njezina društvena funkcija,* Novi Sad, 1977, 156.

[64] S. Koprivica-Oštrić, *O nekim utjecajima Oktobra na revolucionarni radnički pokret u Hrvatskoj (1919—1920. godine),* KR, 5, 1967, 44—59. i *Nezavisna radnička partija Jugoslavije i njena djelatnost u Hrvatskoj,* ČSP, 2, 1975, 7—36.

[65] S. Žarić, *Radnički pokret u Hrvatskoj od 1917. do zabrane KPJ,* KR, 1969, 88—114; G. Vlajčić, *Novi podaci za izučavanje radničkog pokreta u Hrvatskoj u periodu 1926—1928,* »Pregled«, 11—12, 1964, 505—511.

[66] *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919—1941,* Zbornik, I, Rijeka, 1970; V. Antić, *Revolucionarni radnički pokret u Hrvatskom primorju 1919. i 1920. godine,* »Novi list«, 3, 1969, 1—28.

[67] I. Amulić, *Sjećanja na djelatnost radničkog pokreta i partije u Dalmaciji 1937—1940, godine, Zbornik* IHRPD, 1, 1970, 263—337; B. Janjatović — P. Strčić, *Radnički pokret i otok Krk do 1941. godine,* »Dometi«, 11—12, 1971, 47—51; M. Andrijić, *Ante Jonić na kninskom i drniškom području,* Zbornik IHRPD, 2, 1972, 293—302; V. Bratulić, *Ilegalne organizacije u Istri i Slovenskom primorju i djelovanje specijalnog tribunala za zaštitu države (1927—1936),* Vjesnik HAR, 6—7, 1961—1962, 445—455; T. Crnobori, *Borbena Pula. Prilog građi za povijest radničkog pokreta i NOB do rujna 1943,* Rijeka, 1972.

[68] I. Jelić, *O nekim osnovnim značajkama djelatnosti komunističkog pokreta na području Siska i Banije u godinama uoči sloma Kraljevine Jugoslavije, Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941,* Sisak, 1974, 43—87; *Labinska republika 1921. godine,* Rijeka, 1972, 410; *Djelatnost KPJ do aprila 1941, na području Karlovca, Korduna, Like i Pokuplja,* Karlovac, Zagreb, 1969, 772.

[69] I. Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937—1941,* Zagreb, 1972, 527; Isti, *Značenje osnivanja Komunističke partije Hrvatske,* ČSP, 2, 1970, 9—21; Isti, *Osnovni problemi razvoja Komunističke par-*

*tije Hrvatske uoči V zemaljske konferencije KPJ 1940*, JIČ, 3—4, 1970, 89—104; Isti, *O nekim aspektima razvitka odnosa Komunističke partije Hrvatske prema nacionalnom pitanju od 1937—1941*, PZDG, 1—2, 1967, 399—407. U zborniku *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, Zagreb, 1968. objavljeni su tekstovi F. Jelić, *Komunistička partija Jugoslavije u društveno-političkom razvoju Zagreba između dva svjetska rata*, 9—45; S. Koprivica-Oštrić, *O djelatnosti NRPJ u Zagrebu*, 197—208; Z. Šimončić, *Mjesna politička organizacija SRPJ(k) Zagreb i izbori za Gradsko zastupstvo u Zagrebu 21. ožujka 1920. godine*, 170—196. Referati i diskusije sa naučnog skupa u Zagrebu 1978. godine objavljeni su u zborniku *Osma konferencija zagrebačkih komunista i razvoj KPJ—SKJ kao moderne partije radničke klase*, Zagreb, 1978, 992.

[70] V. Rajčević, *Uloga revolucionarne struje u pokretu srednješkolaca u Hrvatskoj 1919*, PR, 7—8, 135—146; Isti, *Osma konferencija zagrebačke partijske organizacije i SKOJ-a, Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva rata*, Zagreb, 1968; Isti, *Studentski pokret 1918—1941, Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 1969, 491—498; Isti, *Značajniji događaji u razvoju revolucionarnog omladinskog pokreta u Hrvatskoj od 1919. do 1937;* Isti, *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941— 1948*, Zagreb, 1972, 11—23; I. Jelić, *O nekim pitanjima razvoja revolucionarnog omladinskog pokreta u Hrvatskoj od 1937. do 1941, Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—1948*, Zagreb, 1972, 25—35; R. Pavela, *Rad skojevske organizacije u Splitu uoči rata i 1941. godine*, Zbornik IHRPD, 2, 1972, 747—754. i drugi.

[71] B. Janjatović, *Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933—1936. s obzirom na politiku KPJ*, ČSP, 1—2, 1969, 7—54 i 1, 1970, 105—134; Ista, *Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju između dva rata i radnici i seljaci*, ČSP, 1, 1974, 27—371; Ista, *Sindikalni pokret u Hrvatskoj u vrijeme održavanja Pete zemaljske konferencije KPJ, Peta zemaljska konferencija KPJ*, Zagreb, 1972, 213—222; Ista, *O nekim aspektima djelovanja KPJ u zagrebačkim sindikatima i preuzimanju vodeće uloge u URSSJ-u u razdoblju 1933—1941. godine, Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, Zagreb, 1968, 255—285; Ista, *KPJ i sindikati u Hrvatskoj u razdoblju 1929—1941. godine*, »Naše teme«, Zagreb, 7, 1969, 1154—1171; Ista, *Izbori za radničke komore u Hrvatskoj 1935. godine*, PR, 7—8, 1966, 60—70; Lj. Petrović, *Prilozi proučavanju sindikalnog pokreta u Hrvatskoj 1929—1932. godine*, PR, 7—8, 1966, 162—178.

[72] D. Jović i M. Konjević, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu između dva svjetska rata (1918—1941)*, Slavonski Brod, 1974, 405; D. Jović, *Štrajk pružnih radnika firme SH Gutman (novembar 1937 — januar 1938)*, Zbornik HIS, 2, 1964, 62—76; Isti, *Neki podaci o događajima u Slavoniji od Prvodecembarskog akta do Obznane i djelovanja SRPJ(k) odnosno KPJ*, Zbornik HIS, 6, 1968, 119—172; Isti, *Pobune seljaka u okolini Slavonskog Broda februara 1935. godine*, Zbornik HIS, 9, 1972, 157—208; Isti, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu između dva svjetska rata*, Slavonski Brod, 1974, 13—187; M. Konjević, *Partijska organizacija u Slavoniji u vrijeme Pete zemaljske konferencije KPJ, Peta zemaljska konferencija KPJ*, Zagreb, 1972, 235—265. i *Radnički pokret u Pakracu i okolini 1929—1941, Radnički i narodnooslobodilački pokret u Pakracu i okolini (građa)*, Slavonski Brod, 1970, 85—246.

[73] *Hronologija radničkog pokreta u Srbiji, tom II, (1919—1941)*, sastavili S. Mirić, M. Nikolić, M. Petrović, D. Pešić, M. Damjanović, Beograd, 1969, 396.

[74] P. Milosavljević, *Položaj radničke klase Srbije 1918—1929,* Beograd, 1972, 302; M. Milenković, *Sindikalni pokret u Srbiji 1918—1920,* Beograd, 1971, 252; Ista, *Železničari Srbije 1918—1920, Radnički pokret i NOB u kruševačkom kraju,* Kruševac, 1971, 85—115; Ista, *Sindikalni pokret u Kruševcu 1919—1929,* Beograd, 1972; Ista, *Pedeset godina borbe i rada revolucionarnog sindikalnog pokreta u Srbiji,* Beograd, 1969, 116.

[75] N. Jovanović, *Organizaciono stanje i unutarpartijski razvoj KPJ u Srbiji 1926—1928,* TR, 3, 1968, 249—326; Ista, *Hapšenje i suđenje komunistima u Srbiji 1926—1928,* TR, 1970, 169—207; Ista, *Borba za sprovođenje »Otvorenog pisma« Kominterne u Srbiji, Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata,* Zagreb, 1968, 82—102; Đ. Piljević, *Rad Blagoja Parovića na obnavljanju partijske organizacije u Srbiji 1933—1934. godine,* TR, 6, 1971, 65—104; D. Pešić, *Obnova organizacija KPJ u Srbiji 1930—1934,* TR, 6, Beograd, 1971, 3—94; Ž. Jovanović, *KPJ prema seljaštvu u Srbiji do 1929,* JIČ, 3, 1975. i *KPJ i seljačko pitanje,* Priština, 1975 (doktorska disertacija u rukopisu). Referati sa naučnog skupa objavljeni su u »Tokovima revolucije«, 6, 1971.

[76] S. Bosiljčić, *Klasna borba borskih rudara (1919—1921),* »Razvitak«, 2, 1972, 64—68; D. Kulić, *Komunistička opština u Leskovcu 1920—1921,* 1970, 185; H. Rakić, *Radnička štampa u radničkom pokretu u Leskovcu između dva rata,* NS, 1—4, 1964, 43—51; M. Mitrović, *Radnički pokret u Vranju prvih decenija XX veka,* VG, 1, 1965, 59—111; M. Jakovljević, *Kratak pregled razvoja radničkog pokreta u čačanskom kraju,* GIK, 4—5, 1971, 75—91; T. Vasić, *Sindikalni pokret u Pirotu,* 1973, 178; S. Ignjić, M. Đoković i V. Glišić, *Radnički pokret užičkog kraja,* 1965; M. Nikolić, *Rad kruševačke organizacija KPJ od Vukovarskog kongresa KPJ do Obznane,* »Bagdala«, XIV, 159—160, 13—15; F. Baki, *O radu Komunističke partije Jugoslavije i sindikalnih organizacija u Kruševcu od 1926—1929, godine,* »Bagdala«, XIV, 1972, 15—18; Đ. Matić, *Sindikalne organizacije i štrajkovi radnika u Kruševcu od 1929—1941,* »Bagdala« XIV, 1972, 159—160.

[77] R. Cvejić, K. Čehak, Z. Golubović, D. Kecić, Đ. Milanović, M. Palić, *Kratak pregled razvitka revolucionarnog radničkog pokreta u Vojvodini 1880—1950,* Novi Sad, 1969, 136.

[78] T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini 1918—1920,* Beograd, 1968, 345; Isti, *Učešće radničke klase Vojvodine u izborima za predstavnička tela 1920. godine,* IK, 5, 1968, 161—207; Isti, *Međusobne veze i uticaj Mađarske Sovjetske Republike na radnički pokret u Vojvodini,* PIS, 4, 1970, 1—57; D. Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1917— 1921,* Novi Sad, 1972, 430; Isti, *Klasne borbe u Vojvodini 1918—1941,* Novi Sad, 1969, 289; Isti, *Oktobarska revolucija i agrarno-seljački pokret u Vojvodini tokom 1918. i početkom 1919. godine.* Zbornik MS, 49, 1968, 26—68; Isti, *Komunisti Vojvodine o izborima za Konstituantu 1920,* TR, 2, 1967, 57—123; Isti, *Sindikalni pokret železničkih radnika u Vojvodini 1918—1921,* Novi Sad, 1969, 236; Isti, *Sindikalni pokret grafičkih radnika u Vojvodini 1919—1921,* Zbornik MS, 52, 1969, 5—56; Isti, *Buržoazija prema boljševičkom pokretu u Vojvodini u prvoj polovini 1919. i generalni štrajk socijalističke proleterske solidarnosti,* Zbornik MS, 48, 1967, 5—39; Isti, *O prvom maju u Vojvodini 1919—1921,* Zbornik MS, 38, 1964, 99—118; M. Palić, *Radnički pokret u Vojvodini 1921—1929,* Novi Sad, 1973, 425; Isti, *Prvomajske proslave u Vojvodini 1922—1928,* TR, 2, 1967, 125—189; Isti, *Nezavisna radnička partija Jugoslavije u Vojvodini,* TR, 5, 1969, 209—277; Isti, *Proletarijat Vojvodine u borbi za jedinstveni front radnika 1921—1929,* TR, 1, 1971, 93—116; Isti, *O specifičnostima položaja radničke klase u*

*Vojvodini 1921—1929*, TR, 6, 1971, 167—178; Isti, *O štampi revolucionarnog krila radničkog pokreta na jezicima narodnosti u Vojvodini od 1921—1929*, JIČ, 3—4, 1968, 135—146; M. Dubajić, *Oružana pobuna radnika u Subotici 1920*, »Rukovet«, 10, 1965, 491—513; T. Milenković, *Generalni štrajk železničara u Vojvodini i pobuna u Subotici 1920. godine*, IG, 2—3, 1966, 169—186; M. Dubajić, *Radničke organizacije u Subotici 1921—1929. godine, I—II*, »Školski život«, 2—3, 1965, 66—75 i 49—55. i *Organizacije KPJ i SKOJ-a u Subotici od 1937. do 1941. godine*, »Rukovet«, 5—6, 1966, 278—295; D. Kecić, *Materijalni položaj i borba radništva Starog Bečeja i okoline 1936. godine*, Zbornik MS, 37, 1964, 50—76. i *Komunisti Kikinde pred sudom 1920. godine*, Zbornik MS, 44, 1968, 120—156.

[79] M. Beljanski, *Hronika o radničkom pokretu i KPJ u Somboru i okolini (1918—1941)*, Sombor, 1969, 251; D. Janoš, *Senćanski komunisti 1919—1941*, Senta, 1969, 174; R. Aćanski, *Hronologija radničkog pokreta i narodne revolucije u Kuli i okolini 1918—1945*, Kula, Bački Petrovac, 1969, 172; M. Palić, *Savez poljoprivrednika Jugoslavije 1921—1929*, TR, 3, 1968, 181—248; G. Gal, *Prilog pitanju štrajkova industrijskih i poljoprivrednih radnika 1936. godine*, Zbornik MS, 41, 1965, 103—122; Lj. Cerović, *KPJ i štrajkovi poljoprivrednih radnika Vojvodine 1935—1937. godine*, VIII, 1, 1971, 143—156; M. Rajkov, *Pokret agrarne sirotinje u Kikindi 1919—1921. godine*, Zbornik MS, 9, 1974, 112—129; B. Vranešević, *Iz revolucionarne borbe novosadskih grafičkih radnika (1919—1920)*, VIII, 1, 1971, 65—92; D. Kecić, *Sindikalni pokret grafičkih radnika u Vojvodini 1919—1921*, Zbornik MS, 52, 1969, 9—56. i *Sindikalni pokret drvodeljskih radnika u Vojvodini 1935—1941*, Novi Sad, 1978, 506.

[80] Lj. Cerović, *Napredni pokret vojvođanskih studenata 1918—1941*, Novi Sad, 1972, 202; P. Damjanović, *O nekim obeležjima omladinskog pokreta u Subotici uoči drugog svetskog rata*, »Rukovet«, 2, 1969, 627 — 649; G. Gal, *Štrajk u novosadskoj fabrici šrafova (1935) i u tvornici braće Kramer (1940)*, Zbornik MS, 3, 1971, 158 — 175; J. Dukuljev, *Radnička akademija u Pančevu 1920*, Zbornik MS, 3, 1971, 152 — 157; V. Kosić, *Komunistička delatnost u Realnoj gimnaziji u Velikoj Kikindi*, Zbornik MS, 6, 1972, 177 — 182; Đ. Milanović, *Neki podaci o radu organizacionog sekretara CK SKOJ-a Petra Popovića-Age u obnavljanju rukovodstva i organizacija SKOJ-a u Vojvodini tokom prve polovine 1930. godine*, Zbornik MS, 38, 1964, 118 — 125; Isti, *Počeci i prvi uspesi u razvoju Narodnog fronta u Vojvodini tokom 1935. i 1936. godine*, VIII, 1, 1971, 125 — 142; Isti, *»Komunist« — ilegalni komunistički list za Vojvodinu iz 1930. godine*, Zbornik MS, 46, 1967, 149 — 167; I. Popović, *Stvaranje inicijativnog odbora Stranke radnog naroda u Novom Sadu 1938. godine*, Zbornik MS, VIII, 1, 1971, 155 — 167.

[81] A. Hardi, *Odjeci i uticaji velike oktobarske socijalističke revolucije na Kosovu i Metohiji*, Zbornik FF, Priština, VII, sv. A, 1970, 369 — 392; Isti, *Pasqyre e historie se PKI ne Kosove (1919 — 1945)*, »Perparimi«, 2 — 3, 1969, 123 — 153; Isti, *Politika kombetare e PKJ ne Kosove (1919 — 1944)*, »Perparimi«, 2, 1971, 89 — 110; Isti, *Kosovo u Kraljevini Jugoslaviji*, »Istoriografski glasnik«, 1967; Isti, *KPJ na Kosovu i Metohiji do 1941*, TR, 5, 1969.

[82] M. Folić, *Pojava frakcija i očuvanje jedinstva KPJ na Kosovu u periodu 1937 — 1940. godine*, »Kosovo«, 2, 1973, 227 — 242. i *Konsolidacija KPJ na Kosovu u periodu 1937 — 1941*, TR, 5, 1977; F. Puhkoli, *PKJ dne pushteti revolucionar ne Kosove*, »Perparimi«, 8, 1972, 768 — 775; D. Maričić, *Prilog za istoriju napredne štampe na Kosovu*, »Obe-

ležja«, 2, 1973, 95 — 103; J. Kecman, *Osnivanje i rad društva ženskog pokreta u Prištini i Kosovskoj Mitrovici*, »Kosovo«, 1, 1972, 345 — 355.

[83] *Građa o djelatnosti Komunističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini (januar 1921 — april 1941)*, Sarajevo, 1971, 568; K. Isović, *Prilike u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919. i 1920. godine, građa*, »Glasnik ADA BiH«, VIII — IX, 1968 — 1969, 295 — 510; N. Bajić i A. Hadžirović, *Hronologija radničkog pokreta BiH do 1941. godine*, Sarajevo, 1971, 611; *Hronologija radničkog pokreta u Sarajevu i njegovoj okolini 1919 — 1945*, Sarajevo, 1967, 797.

[84] U. Nedimović, *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1921. godine*, PIRP, 1, 1965, 55 — 97; K. Kakić, *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1919. i 1920. godine*, »Glasnik ADA BiH«, VIII — IX, 1968 — 1969, 159 — 177; E. Redžić, *KPJ i pitanje Bosne i Hercegovine*, PIRP, 5, 1969, 19 — 26; N. Babić, *Komunistička partija Jugoslavije i pitanje položaja Bosne i Hercegovine*, PIRP, 4, 1968, 219 — 240. i *Osnovna obilježja društveno-političkih prilika i djelatnosti Komunističke partije u Bosni i Hercegovini aprilskog rata 1941. godine*, »Pregled«, 12, 1971, 601 — 609; N. Šarac, *Osvrt na politiku Komunističke partije u Bosni i Hercegovini pred Petu zemaljsku konferenciju 1940. godine*, PIRP, Sarajevo, 6, 1970, 117 — 124; A. Purivatra, *Savez komunista Jugoslavije i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini (1919 — 1946)*, »Pregled«, 3, 1968, 223 — 239.

[85] U. Nedimović, *Djelovanje komunista u sindikatima u Bosni i Hercegovini od 1925. do 1929. godine*, PIRP, 8, 1972, 157 — 186; Z. Antonić, *Prilog istoriji stvaranja i razvitka partijske organizacije u sarajevskoj oblasti uoči drugog svetskog rata*, VIG, 2, 1969, 153 — 179; N. Babić, *Selo u politici KPJ u periodu 1919 — 1929*, PII, 11 — 12, 1975 — 76; U. Nedimović, *Savez komunističke omladine Jugoslavije u Bosni i Hercegovini 1919 — 1920. godine*, »Pregled«, 12, 1971, 683 — 692; D. Škarica, *Napredna srednjoškolska omladina Bosne i Hercegovine u revolucionarno-demokratskom pokretu 1937 — 1941. godine*, PIRP, 4, 1968, 593 — 617; I. Karabegović, *Radnički pokret Bosne i Hercegovine između revolucionarne i reformističke orijentacije (1909 — 1929)*, Sarajevo, 1973, 216. i *O osnovnim pretpostavkama razvitka radničkog pokreta u BiH između dva svetska rata, s posebnim osvrtom na reformistički pravac*, PII, 11 — 12, 1975 — 76; K. Isović, *Odjeci i uticaji oktobarske revolucije na prilike u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine (1917 — 1921)*, »Glasnik ADA BiH«, 7, 1967, 283 — 570; D. Škarica, *Nekoliko podataka o stradanju komunista iz BiH u staljinskim »čistkama«*, PIRP, 5, 1969, 329 — 335; A. Hadžirović, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935 — 1945*, Sarajevo, 1972, 203; Isti, *Borba Komunističke partije Jugoslavije za uticaj u sindikatima u Bosni i Hercegovini uoči drugog svjetskog rata*, PIRP, 5, 1969, 87 — 98; Isti, *Odnos političkih partija i Sindikata tridesetih godina*, »Glasnik ADA BiH«, VIII — IX, 1970, 129 — 157; Isti, *Štrajkovi radnika u Bosni i Hercegovini 1919 — 1920*, PISP, 8, 1972, 105 — 156; Isti, *Pregled štrajkova vođenih u Bosni i Hercegovini od 1935 — 1941. godine*, PIRP, 2, 1966, 373 — 394; Isti, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1919 — 1941* (u štampi); Isti, *Prilog proučavanju položaja radnika u BiH između dva rata*, PII, 10, 1974; U Nedimović, *Nezavisni sindikati u Bosni i Hercegovini 1921 — 1924. godine*, PIRP, 2, 1971, 175 — 207; R. Brčić, *Štrajk rudara u Bosni i Hercegovini 1920. godine*, PIRP, 1, 1965, 29 — 54; B. Madžar, *Štrajk i demonstracije radnica tvornice čarapa »Ključ« u Sarajevu 1938, i 1941. godine*, »Glasnik ADA BiH«, VIII — IX, 1968 — 1969, 259 — 271.

[86] *Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1975.

[87] D. Vujović, *Učešće Vukašina Markovića u oktobarskoj revoluciji i njeni odjeci u Crnoj Gori*, PIS, 5, 1968, 489 — 514; J. Bojović, *Popularisanje Lenjinovih ideja u Crnoj Gori (1917 — 1929)*, JIČ, 3 — 4, 1970, 7 — 21; Isti, *Formiranje Komunističke partije u Crnoj Gori*, IZ, 2 — 3, 1969, 187 — 197; Isti, *Razvitak socijalističke misli i radničkog pokreta u Crnoj Gori do 1941. godine*, GCM, 4, 1971; Isti, *O revolucionarnom pokretu u Crnoj Gori u periodu parlamentarizma (1918 — 1929)*, PNI, 1, 1972, 91 — 117; Isti, *»Radnik« o proslavi Prvog maja 1924. u Crnoj Gori*, IZ, 1, 1965, 185 — 190; Isti, *Učešće Komunističke partije Jugoslavije u Crnoj Gori na opštinskim izborima 1926. godine*, IZ, 2, 1965, 305 — 319; Isti, *Manifest CK KPJ od januara 1937. godine i njegov odraz na rad Partije u Crnoj Gori*, IZ, 1, 1968, 49 — 65.

[88] R. Pajović, *Rad KPJ na stvaranju legalne radničke partije s posebnim osvrtom na Crnu Goru (1935 — 1940)*, GCM, 3, 1970, 187 — 209; J. Bojović, *Politička aktivnost Komunističke partije u Crnoj Gori krajem 1940. i početkom 1941. godine*, IZ, 1 — 2, 1971, 7 — 20; S. Stanišić, *Proslave godišnjica Oktobarske revolucije u Crnoj Gori 1919 — 1944. godine*, IZ, 4, 1967, 775 — 803; J. Bojović, *Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori*, Titograd, 1976, 415; Isti, *Formiranje SKOJ-a u Crnoj Gori*, GCM, 2, 1969; Isti, *Omladinski pokret u Crnoj Gori u periodu diktature (1929 — 1932)*, GCM, 6, 1972; Isti, *Štrajkovi srednjoškolaca i omladine u Crnoj Gori 1935 — 1940*, IZ, 3 — 4, 1970.

[89] O. Ivanoski, V. Ivanovski i V. Brezovski, *Rabotničkoto i komunističkoto dviženje vo Makedonija*, Skopje, 1970, 140.

[90] I. Katardžijev, *Komunističkoto dviženje vo Makedonija i dejnost na PKJ do Obznana*, »Istorija«, 2, 1969, 3 — 20. i *Rano raganje KPJ vo Makedonija 1919 — 1930*, Skopje, 1977; D. Zografski, *Rabotničkoto i komunističkoto dviženje vo Makedonija vo prvite godini na stara Jugoslavija*, »Glasnik na INI«, 3, 1976, 201 — 138; vidi u rukopisu i: O. Ivanoski, *KPJ vo Makedonija 1919 — 1929* (rukopis u INI Skoplje); M. Todorovski, *Sindikalnoto dviženje vo Makedonija 1919 — 1929* (rukopis u INI, Skoplje); V. Ivanovski, *Prilog kon bibliografijata za istorijata na Makedonija megu dvete svetski vojni (izbor od naprednіot pečat)*, »Glasnik na INI«, 2 — 3, 1966 (odelen otpečatek).

[91] G. Todorovski — M. Kodra, *KPJ i narodnostite vo Makedonija vo legalniot period od 1919. do 1920. godine*, »Glasnik INI«, 2, 1971, 155 — 164.

[92] K. Novaković, *Makedonija Makedoncima! Zemlja zemljoradnicima!* Čačak, 1969, 357; N. Čingovski, *Kominterna i makedonskoto prašanje od 1919 — 1924. godine*, »Pogledi«, 4 — 5, 1969, 45 — 66; O. Ivanoski, *Nezavisnata rabotnička partija na Jugoslavija i Makedonskoto prašanje*, »Istorija«, 2, 1971, 127 — 140; *Naučna sredba »Rabotničkoto dviženje na Makedonija do 1929. godine«*, Titov Veles, Skopje, 1971, 276; B. Čuškar, *Borbeno Kumanovo 1919 — 1941*, Kumanovo, 1972, 742; *90 dena skopska komunistička opština*, grupa autora, Skopje, 1970, 253.

[93] S. Fidanova, *Ulogata na KPJ vo povrzovanjeto borbata na rabotničkata klasa so nacionalnooslobodіtelnoto dviženje na Makedonskiot narod od 1935 — 1941*, GZFF, Skopje, XXIII, 1971, 107 — 131; I. Katardžijev, *KPJ, konsolidacijata na partiskata organizacijata vo Makedonija i makedonskoto nacionalno prašanje neposredno pred vojnata 1941. godine*, »Istorija«, 2, 1972, 35 — 64; S. Fidanova, *Nekoj specifičnosti pri sozdavaneto na Narodniot front vo Makedonija za vreme na odružuvanjeto na V-eta zemska konferencija na KPJ*, »Istorija«, 2, 1971, 26 — 46; Ista, *Po povod edna narodno-frontovna akcija vo Veles*

*vo 1940. godina,* »Istorija, 1, 1967, 72 — 78, Ista, *Makedonci vo Španija,* Tetovo, 1968; V. Brezovski, *Sostojbata i dejnosta na KPJ vo Makedonija vo tekot na 1940. godina,* »Glasnik INI«, 2, 1971, 83 — 91.

[94] P. Morača, *Jugoslavija 1941,* Beograd, 1971, 784.

[95] B. Kovačević, *Omladina Jugoslavije u 1941. godini,* Beograd, 1973, 424; M. Borković, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941 — 1945. godine,* Beograd, 1970, 431; P. Kačavenda, *SKOJ i omladina u narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije 1941 — 1945,* Beograd, 1975, 437; A. Nedog, M. Kacin, D. Jeršek, *Oris mladinskega gibanja na Slovenskem v obdobju 1941 — 1945,* Ljubljana, 1963, *Narodni front 1938 — 1945,* Beograd — Prag — Varšava, 1968, 716; P. Morača, *Komunistička partija Jugoslavije u stvaranju Narodnog fronta u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941 — 1945, Narodni front 1938 — 1945,* Beograd — Prag — Varšava, 1968, 17 — 117 i B. Petranović, *Narodni front u političkoj strukturi Jugoslavije (1944 — 1946),* 646 — 663; D. Borovčanin, *Osnivanje organizacije AFŽ Bosne i Hercegovine,* »Građa BiH«, XIV — XV, 1974 — 75, 85 — 90; D. Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935 — 1945,* Beograd, 1978, 438.

[96] D. Živković, *Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941 — 1942,* Beograd, 1969, 685; N. Živković, *Osnovne aktivnosti narodnooslobodilačkog pokreta na oslobođenim teritorijama u 1941. godini,* IRP, 1, 1965, 169 — 256; S. Milošević, *Organizacija oslobođene teritorije sa centrom u Foči u prvoj polovini 1942. godine,* IRP, 2, 1965, 359 — 434; P. Kačavenda, *Razvoj i aktivnost narodne vlasti na velikoj oslobođenoj teritoriji Jugoslavije u drugoj polovini 1942. godine,* IRP, 5, 1968, 339— 433; P. Morača, *O osnovnim pretpostavkama državnotvornih odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a,* PIS, 6, 1969, 3 — 36; B. Petranović, *AVNOJ — revolucionarna smena vlasti,* Beograd, 1976, 382; V. Đuretić, *Istorijski razvoj narodne vlasti u BiH do Drugog zasedanja AVNOJ-a* (u rukopisu kod autora); D. Borovčanin, *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a* (u rukopisu kod autora); Z. Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941 — 1945* (doktorska disertacija); D. Borovčanin, *O izgradnji bosanskohercegovačke državnosti posle Drugog zasedanja AVNOJ-a,* PIIS, 13, 1977; *AVNOJ i NOB u BiH (1942 — 1943),* Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine, Beograd, 1974, 778; F. Pleterski, *Temelji jugoslovenske federacije, Osvoboditev Slovenije 1945,* Ljubljana, 1977, 37 — 61; F. Škerl, *Vloga in Pomen Osvobodilne Slovenije 1945,* Ljubljana, 1977; *ZAVNOBIH — dokumenti 1943 — 1945,* knj. 1 — 2, Sarajevo, 1968.

[97] N. Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu,* Beograd, 1975, 590. i *Kontribucije u Srbiji 1941 — 1944. godine,* VIG, 1, 1970, 185 — 206; F. Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije,* Beograd, Zagreb, 1970, 688; V. Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941 — 1944,* Beograd, 1970, 290; T. Ferenc, *Nacistička raznodovalna politika v Sloveniji v letih 1941 — 1945,* Maribor, 1968, 857. i *Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda i okupator,* PZDG, XI — XII, 1971 — 1972; S. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 — 1945* (doktorska disertacija u rukopisu); R. Brčić, *Osnovna obilježja korekcije njemačko-istočne politike prema Srbima u BiH,* PIIS, 11 — 12, 1975 — 1976.

[98] M. Miladinović, *Moralna svojstva komunista Jugoslavije u NOR-u i revoluciji,* Beograd, Bečej, 1973, 496.

[99] P. Kačavenda, *Kriza četničkog pokreta Draže Mihailovića u drugoj polovini 1942. godine,* IRP, 1, 1965, 257 — 332; Đ. Stanisavljević, *Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941 — 1942,* Istorija

XX veka, IV, Beograd, 1962, 131 — 232; M. Leković, *Planovi Draže Mihailovića za uništenje »partizanske države« u zapadnoj Bosni u drugoj polovini 1942. godine,* JIČ, 1 — 2, 1966, 79 — 100; R. Pajović, *Kontrarevolucije u Crnoj Gori. Četnički i federalistički pokret 1941 — 1945,* Titograd, Cetinje, 1977, 616; F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941 — 1945,* Rijeka, 1977, 331; J. Križnar, *Slovensko domobranstvo v boju protinarodnoosvobodilnem gibanju, Osvoboditev Slovenije 1945,* Ljubljana, 1977, 186 — 219; B. Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem v boju proti narodnoosvobodilnem gibanju, Osvoboditev Slovenije 1945,* Ljubljana, 1977, 220 — 236; F. Saje, *Belogardizam,* 2. dopunjeno izdanje, Ljubljana, 1952, 642.

[100] D. Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svetskog rata,* Beograd, 1962, 425; V. Kljaković, *Promjene politike Velike Britanije prema Jugoslaviji u prvoj polovini 1943. godine,* JIČ, 3, 1969, 25 — 57; Isti, *Velika Britanija, Sovjetski Savez i ustanak u Jugoslaviji 1941. godine,* VIG, 1970, 69 — 103; Isti, *Jugoslovenska vlada u emigraciji i saveznici prema pitanju Hrvatske 1941 — 1944,* ČSP, 2 — 3, 1971, 97 — 138 i 1, 1973, 5 — 32; M. Leković, *Značaj skupštine rodoljuba Crne Gore i Sandžaka, održane 16. juna 1942. godine na Tjentištu, u borbi za razobličavanje D. Mihailovića u svetskoj javnosti i za međunarodnu afirmaciju NOP-a,* IZ, 4, 1966, 725 — 745; D. Biber, *Međunarodni položaj Jugoslavije v zadnjem letu svetovne vojne, Osvoboditev Slovenije 1945,* Ljubljana, 1977, 237 — 257.

[101] M. Leković, *Bihaćka operacija novembra 1942,* Beograd, 1972, 286. i *Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942,* Beograd, 1965, 726; T. Radošević, *Ofanziva za oslobođenje Dalmacije (1. IX — 9. XII 1944),* Beograd, 1965, 318; P. Višnjić, *Prodor Druge i Pete divizije u Srbiju 1944,* Beograd, 1968, 428. i *Operacije za oslobođenje Srbije 1944,* Beograd, 1972; *Neretva — Sutjeska 1943,* Zbornik radova, Beograd, 1969, 783.

[102] Z. Klanjšček, *O strategiji in taktiki NOV in PO Slovenije,* PZDG, XI — XII, 1 — 2, Ljubljana, 1971 — 1972.

[103] *Drugi svetski rat, knj.* 1 — 5, Beograd, 1957 — 1970, 3372.

[104] Z. Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941,* Beograd, 1973, 529; J. Veselinov-Žarko, *Svi smo mi jedna Partija,* Novi Sad, 1971, 548; *Vojvodina u borbi,* Novi Sad, 1963, 772; Ž. Atanacković, *Srem u NOR-u i socijalističkoj revoluciji,* Beograd, 1968, 571; S. Savić, *Borbe u Sremu 1941 — 1945,* Novi Sad, 1967, 562; *Vojvodina 1941.* Radovi i diskusije sa skupa istoričara u Subotici, održanog 9. i 10. decembra 1966, Novi Sad, 1976, 475; A. Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941 — 1945,* Beograd, 1973, 499. i *Narodnooslobodilački odbori na Kosovu (1941 — 1945),* Priština, 1975, 155; T. Ferenc, *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jesen 1943,* Maribor, 1967, 719; V. Ivanovski, *Osloboditelnata vojna vo zapadna Makedonija 1941—1944,* Skopje, 1973, 362; Isti, *Početokot na vostanieto vo Makedonija 1941. godina,* »Glasnik«, 3, 1971, 17—32; Isti, *Vremeto i mestoto na formiranjeto na KPM, Zbornik Slobodnite teritorii vo Makedonija 1943,* Skopje, 1975, 69 — 79; *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB i socijalističkoj revoluciji,* Zagreb, 1976, 1118; B. Gledović, *Narodnooslobodilački pokret u Sandžaku u prvoj godini oslobodilačkog rata,* VIG, 2, 1972, 19 — 60; B. Kovačević, S. Skoko, *Junski ustanak u Hercegovini 1941,* IRP, 1, 1965, 89 — 167; *Slavonija u narodnooslobodilačkoj borbi,* Materijali naučnog skupa, održanog 25. i 26. novembra 1966. povodom 25-godišnjice ustanka, Slavonska Požega, 1967, 232; *Vojvodina 1941,* Radovi i diskusije sa skupa istoričara u Subotici 9. i 10. decembra 1966, Novi Sad, 1967, 475; *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji,* Mate-

rijali sa znanstvenog skupa, održanog u Zagrebu 29. i 30. lipnja 1970. u povodu 25-godišnjice oslobođenja grada Zagreba, Zagreb, 1971, 357; *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1973; D. Lukač, *Ustanak u Bosanskoj Krajini*, Beograd, 1967, 522; N. Babić, *Na putevima revolucije*, članci i rasprave, Sarajevo, 1972, 249.

[105] M. Mikuž, *Pregled zgodovine NOB u Sloveniji*, 1 — 5, Ljubljana, 1960 — 1973, knj. 1, Ljubljana, 1960, 449; knji. 2, Ljubljana, 1961, str. 515; *Pregled razvoja NOB u Sloveniji*, knj. I, Beograd, 1956, 392; knj. 3, 1973, 481; knj. 4, 1973, 784; knj. 5, 1973, 332; *Pregled narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Srbiji 1941 — 1944*, Beograd, 1976, 638; *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*, Zagreb, 1969, 315; *Istorija na makedonskiot narod*, knj. III: *Periodot megu dvete svetski vojni i narodnata revolucija (1918 — 1945)*, Skopje, 1969, 488; D. Petrović, *Istočna Srbija u NOR-u* (u štampi); Đ. Momčilović, *Banat u narodnooslobodilačkom ratu*, Beograd, 1977, 618; V. Strugar, *Jugoslavija 1941 — 1945*, Beograd, 1969, 488; *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem*, Ljubljana, 1976, 348; M. Apostolski, Izbor, knj. 1 — *Osloboditelna vojna na Makedonija*, 1 — 6, Skopje, 1975, 348; J. Marjanović, *Ustanak i Narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941 — 1944*, Beograd, 1963, 527; Đ. Stanisavljević, *Ustanak u Hrvatskoj 1941 — 1942* (doktorska disertacija u rukopisu); *Izvori za osloboditelnata vojna i revolucija vo Makedonija 1941 — 1945*, tom I, knj. 1 — 2, Skopje, 1968: knj. 1 — Dokumenti na Komunističkata partija na Jugoslavija i Komunističkata partija na Makedonija 1941 — 1945, 447; knj. 2 (geografski i tematsko-predmetni registar), 447; knj. 3, Skopje, 1970: Dokumenti od PK KPJ na Makedonija i CK KPM; knj. 4 — Dokumenti na Komunističkata partija na Jugoslavija i Komunističkata partija na Makedonija 1941 — 1945, Skopje, 1973, 455; knj. 5, Skopje, 1975; *Dokumenti na Komunističkata partija na Jugoslavija i Komunističkata partija na Makedonija 1941 — 1945*, Skopje, 1975, 417; M. Stiplovšek, *Pregled dosiehov raziskovanja NOB v Sloveniji in njegove bodože naloge, Osvoboditev Slovenije 1945*, Ljubljana, 1977, 292 — 329.

[106] M. Borković, *Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941 — 1945*, knj. 2 (1943 — 1945), Beograd, 1974, 354; V. Glišić, *Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941 — 1945*, knj. 1 (1941 — 1942), Beograd, 1975, 320; I. Jelić, *O počecima priprema rukovodstva Komunističke partije Hrvatske za ostvarivanje narodnooslobodilačke fronte*, VIG, 2, 1972, 81 — 109; M. Leković, *O nekim značajnim sednicama Centralnog komiteta KPJ u toku 1942. godine*, JIČ, 3 — 4, 1971, 95 — 105; N. Lengel-Krizman, *Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941 — 1945*, ČSP, 3, 1972, 63 — 83; J. Mirnić, *Političke i taktičke koncepcije rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta u Bačkoj 1941 — 1943*, »Istraživanja«, 1, 1971, 187 — 197; D. Kecić, *Pripreme za ustanak u Vojvodini 1941. godine*, IRP, 3, 1966, 227 — 264; D. Lukač, *Politika KPJ prema nacionalnom pitanju uoči aprilskog rata i pred ustanak 1941*, PIS, 7, 1971, 3 — 56; A. Purivatra, *Stav Komunističke partije Jugoslavije prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog rata*, »Prilozi«, 4, 1968, 491 — 531; N. Bajić, *Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941*, »Prilozi«, 2, 1966, 193 — 260; Z. Antonić, *Napori KPJ na sprovođenju politike bratstva i jedinstva u istočnoj i centralnoj Bosni 1941. godine*, »Prilozi«, 5, 1969, 61 — 95. i *Organizaciona djelatnost KPJ na pripremama i pokretanju ustanka u BiH 1941. godine*, »Pregled«, Sarajevo, 1971, 611 — 623; B. Petranović, *KPJ i društveno-političke promene u Jugoslaviji od AVNOJ-a do Ustavotvorne skupštine*, »Istraživanja«, 1, 1971, 351 — 410; P. Morača, *Tito — strateg partizanskog rata*, PIS, 9, 1974, 3 — 43; Đ. Vujović, *O lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata*, IZ, 1, 1967, 45 — 113; M. Leković, *Mere Centralnog komiteta KPJ u prvoj polovini 1942. protiv levog skretanja u politici*

*KPJ*, JIČ, 1 — 2, 1973, 57 — 77; P. Morača, *Proces konstituisanja političke platforme KPJ u oslobodilačkom ratu i revoluciji, Politički život Jugoslavije 1914 — 1945*, Beograd, 1973, 467 — 491; P. Milošević, *KPJ u Crnoj Gori 1941. godine* (rukopis u Istorijskom institutu SR Crne Gore u Titogradu); V. Brezovski, *KPJ i KPM u Makedoniji 1941 — 1945.* (u rukopisu); *Titovo vojno delo*, Beograd, 1977, 287; J. Krall, *Partizanske tiskare na Slovenskem*, I — III, Ljubljana, 1972, 1973, 1976.

[107] M. Stanišić, *KPJ u izgradnji oružanih snaga revolucije 1941 — 1945*, Beograd, 1973, 450; P. Kačavenda, *SKOJ i omladina u Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije 1941 — 1945*, Beograd, 1975, 432; N. Živković, *Politički komesar i njegova uloga u narodnooslobodilačkom pokretu do donošenja statuta proleterskih brigada, februara 1942*, Istorija XX veka, 11, 1970, 367 — 419; S. Mladenović i J. Karanović, *Političke i partijske funkcije u NOP odredima i jedinicama NOV Jugoslavije*, VIG, 3, 1969, 151 — 234.

[108] Č. Popov, *Borba narodnooslobodilačkih snaga Srema za poljoprivrednu proizvodnju u toku 1944. godine*, Zbornik MS, 43, 1966, 62 — 108; M. Kolar-Dimitrijević, *Pregled organizacije poljoprivrede u narodnooslobodilačkoj borbi na oslobođenom području Slavonije*, Zbornik IIS, 4, 1966, 89 — 165; M. Mikuž, *Slovensko partizansko gospodarstvo v luči partizanskih dokumentov*, Ljubljana, 1969, 316; R. Ćurić, *Prosvetna i kulturna aktivnost tokom narodnooslobodilačkog rata u Vojvodini*, Novi Sad, 1969; P. Milošević, *Organizacija i razvoj partizanske zdravstvene službe u Crnoj Gori 1941 — 1942. godine*, IZ, 4, 1969, 521 — 552; M. Ogrizović, *Školstvo i odgoj mlade generacije u Hrvatskoj za vrijeme narodnooslobodilačke borbe (od I do III zasjedanja ZAVNOH-a)*, IRP, 3, 1966, 264 — 344. i *Razvoj školstva na oslobođenoj teritoriji Hrvatske od III zasjedanja ZAVNOH-a do oslobođenja*, Istorija XX veka, X, 1969, 281 — 401; Đ. Radišić, *Kultura i umetnost u oslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije kao elemenat socijalističke revolucije*, JIČ, 3 — 4, 1971, 147 — 170; H. Čemerlić, *Privredna djelatnost narodnooslobodilačkih odbora u BiH*, »Godišnjak PFS«, X, 1962, 261 — 284.

[109] I. Křižnar, *Socijalna in politična pripadnost borcev partizanskih enot na Gorenjskem in Štajerskem v letu 1941*, PZDG, 1 — 2, 1965, 315 — 336; P. Morača, *Partizanski rat i selo u našem NOR-u*, »Prilozi«, 7, 1971, 103 — 114; I. Graovac, *O proučavanju struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj*, ČSP, 2, 1974, 7 — 64; N. Bajić, *Prilog proučavanju socijalne strukture stanovništva u Bosni i Hercegovini prije rata i učešća pojedinih socijalnih kategorija u ustanku 1941. godine. 1941. u istoriji naroda BiH*, Sarajevo, 1973, 147 — 162.

[110] S. Nešović, *Moša Pijade i njegovo vreme*, Beograd, 1968, 948; A. Nedog, Tone Tomšič, *Oris življenja in revolucionarnega delovanja* (9. VI 1910 — 25. V 1942), Ljubljana, 1969, 394; D. Nađ, *Vojnik tri armije*, Bečej, 1971, 334; K. Solunski, *Kuzman Josifovski-Pitu*, 1 — 2, Skopje, 1973; *Narodni heroji Jugoslavije*, knj. 1 — 2, Beograd, 1975, 1044.

[111] *Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije (21 — 29. jula 1948.)* Stenografske beleške, Beograd, 1949, 904; *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju*, VI kongres KPJ (SKJ), 307; *Sedmi kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Ljubljana, 24. — 26. aprila 1958. Stenografske beleške, Beograd, 1958, 1156; *Osmi kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 7 — 13. decembra 1964. Stenografske beleške, knj. 1 — 3, Beograd, Novi Sad, 1965, 2235; *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 11 — 13. marta 1969. Ste-

nografske beleške, knj. 1 — 6, Beograd, 1970, 2690; *Deseti kongres Saveza komunista Jugoslavije, Delegati Desetog kongresa SKJ,* Beograd, 1974, 308.

[112] *Sedmi kongres Saveza komunista Jugoslavije,* Beograd, 1958, 185 — 399.

[113] *Rad zakonodavnih odbora Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Privremene narodne skupštine DFJ (3. aprila — 25. oktobra 1945),* Savezna narodna skupština, stenografske beleške, knj. 3, Beograd, 1954, 753; *Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Zasedanje Privremene narodne skupštine 7 — 26. avgusta 1945,* Savezna narodna skupština, stenografske beleške, knj. 4, Beograd, 1949, 708; *Zakonodavni rad Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Predsedništva Privremene narodne skupštine DFJ (19. novembra 1944. — 27. oktobra 1945),* Savezna narodna skupština, stenografske beleške, Beograd, 1951, knj. 2, 1064.

[114] *Kongres radničkih saveta Jugoslavije,* Komisije I — VI. Stenografske beleške, Beograd, 25 — 27. juna 1957, Beograd, 1957, 1643; *Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije, Sarajevo, 5 — 8. maja 1971,* Beograd, 1971, 847.

[115] *Statistički godišnjak FNRJ (SFRJ),* 1954 — 1969, Beograd, 1954 — 1970.

[116] *Materijalni i društveni razvoj SFR Jugoslavije,* Beograd, 1973, 282.

[117] *Pisma CK KPJ i pisma CK SKP(b),* Beograd, 1948, 32.

[118] *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlade SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji,* Beograd, 1951, 441; *Bela knjiga o odnosima Vatikana i Jugoslavije.* Beograd, 1955; *Bela knjiga o neprijateljskoj politici Vlade Narodne Republike Albanije prema Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji,* Beograd, 1961, 142.

[119] *Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića,* knj. 1, Beograd, 1945, 736; *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom.* Stenografske beleške i dokumenti sa suđenja Dragoljubu-Draži Mihailoviću, Beograd, 1946, 541; *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima,* Zagreb, 1946, 494.

[120] »Službeni list FNRJ (1945 — 1950)«; »Službeni vesnik Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ (1950 — 1952)«. Od 1952. ugovori se objavljuju u posebnom dodatku »Službenog lista«.

[121] R. Filipović i A. Paštrović, *Zbirka trgovinskih i platnih sporazuma s inostranstvom,* Beograd, 1956, 380; D. Ivković, *Zbirka spoljnotrgovinskih ugovora i sporazuma Jugoslavije,* Zagreb, 1965.

[122] V. Dedijer, *Josip Broz Tito — Prilozi za biografiju,* 2. izdanje, Beograd, 1953, 558.

[123] S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče,* Beograd, 1971, 501.

[124] Josip Broz Tito, *Sabrana dela,* knj. 1 — 21, Beograd, 1947 — 1972, 9853; E. Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje,* I — IX, Beograd, 1946 — 1973; B. Kidrič, *Članci i rasprave 1944 — 1946,* II,

Beograd, 1959, 467; V. Bakarić, *Aktuelni problemi sadašnje etape revolucije*, Zagreb, 1967, 366. i *Socijalistički samoupravni sistem i društvena rekrodukcija*, Zagreb, 1974, 488; M. Popović, *Društveno-ekonomski sistem*, Beograd, 1964.

[125] *Nova Jugoslavija — Pregled državnopravnog razvitka, Povodom desetogodišnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a*, Zagreb, 1954, 420; *Nova Jugoslavija*, Beograd, 1955, 636; *Pregled posleratnog razvitka Jugoslavije 1945 — 1965*, Beograd, 1966, 270; *50 godina revolucionarnog sindikalnog pokreta u Jugoslaviji*, Beograd, 1969, 181 — 276; *Istorija Beograda*, 3, Beograd, 1974, 559—689; *Trideset godina socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1975, 652.

[126] *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1963, 615.

[127] D. Bilandžić, *Borba za samoupravni socijalizam u Jugoslaviji 1945—1969*, Zagreb, 1969, 146; *Tito četrdeset godina na čelu SKJ 1937—1977, Beograd*, 1977, 750.

[128] B. Petranović, *25 godina socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1968, 205—319. i *30 godina socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1973, 175—313.

[129] B. Petranović, Č. Štrbac, S. Stojanović, *Jugoslavija u međunarodnom radničkom pokretu*, Beograd, 1973, 348.

[130] R. Radonjić, *Sukob KPJ sa Kominformom i društveni razvoj Jugoslavije (1948—1950)*, Zagreb, 1975, 275.

[131] V. Gavranov i M. Stojković, *Međunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije*, Beograd, 1972, 464.

[132] *Nesvrstanost. Teorija i savremena praksa*, Beograd, 1970.

[133] Č. Štrbac, *Jugoslavija i odnosi socijalističkih zemalja — Sukob KPJ i Informbiroa*, Beograd, 1975, 231.

[134] »Prilozi za istoriju socijalizma«, 4, Beograd, 1967, 425—439.

[135] J. Jeri, *Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni — tri faze diplomatskega boja*, Ljubljana, 1961, 380; J. Pleterski, *Manjšinska zakonodaja na Koroškem po drugi svetovni vojni, Razprave in gradivo Inštituta za narodnostna vprašanja*, 2, Ljubljana, 1960, 7—99; T. Zorn, *Politička orientacija koroških Slovencev in boj za meje v letih 1945—1949*, Ljubljana, 1968; M. Mikuž, *Avstrijska državna pogodba in takratna blokovska politika (1945—1955)*, ZČ, 1—2, 1977, 155—167; Isti, *O vprašanju Julijske krajine in Trsta 1947—1954*, ZČ, 3, 1977, 33—45; Isti, *NOB jugoslovenskih narodov 1945—1960, Osvoboditev Slovenije 1945*, Ljubljana, 1977, 11—28.

[136] *Jugoslovensko-albanski odnosi (1939—1948)*. Na osnovu službenih dokumenata, pisama i drugog materijala publikaciju sredio i obradio V. Dedijer, Beograd, 1949, 226.

[137] P. Vranicki, *Historija marksizma*, Zagreb, 1971, 562—595.

[138] L. Geršković, *Historija narodne vlasti*, Beograd, 1957, 247—297; V. Simović, *AVNOJ, Pravno-politička studija*, 2. izdanje, Beograd, 1976, 242; M. Bartoš, *Savremeni međunarodni problemi* (rasprave i članci iz međunarodne prakse), Sarajevo, 1955, 180; M. Kovačević i M. Jeremić, *Narodna vlast u Srbiji 1941—1961*, Beograd, 1962, 250.

[139] J. Đorđević, *Značaj zakona o narodnim odborima*, APDN, 1—6, 1946; Isti, *Ustavotvorna skupština i novi izborni sistem*, APDN, jul i septembar 1945; Isti, *Narodna skupština FNRJ i njen dosadašnji razvoj*, APDN, januar i mart 1951; N. Srzentić, *Povodom Zakona o nevažnosti pravnih propisa donetih pre 6. aprila 1941. i za vreme neprijateljske okupacije*, APDN, jul—decembar 1946; L. Geršković, *Značaj II zasedanja AVNOJ-a, odnosno Privremene Narodne skupštine, za stvaranje našeg novog pravnog poretka*, APDN, 3—4—5, 1945; Isti, *Temelji pravnog poretka nove Jugoslavije*, APDN, 2, 1947; Isti, *Deset godina narodnih odbora, APDN*, januar—mart 1951; M. Kostrenčić, *O zakonu o pravnom položaju vjerskih zajednica*, APDN, 3, 1953; R. Uvalić, *Značaj organizacije društveno-ekonomskog uređenja u Nacrtu ustava FNRJ*, APDN, oktobar—decembar 1945; S. Frank, *O osnovnim načelima novog kaznenog zakona*, APDN, 6—7—8, 1946.

[140] S. Aleksić, *Položaj autonomnih pokrajina u ustavnom sistemu SFR Jugoslavije*, Beograd, 1967, 148; *Autonomne pokrajine u Jugoslaviji, Društveno-politički i pravni aspekti*, referati i diskusije sa simpozijuma, održanog u Novom Sadu 8, 9. i 10. juna 1967, Beograd, Novi Sad, 1967, 402.

[141] J. Đorđević, *Ustavno pravo FNRJ*, Beograd, 1953, 436; Isti, *Ustavno pravo*, 2. dopunjeno izdanje, Beograd, 1976, 930; Isti, *Politički sistem (prilog nauci o čoveku i samoupravljanju)*, Beograd, novo dopunjeno izdanje Beograd, 1977, 1050; J. Stefanović, *Ustavno pravo FNR Jugoslavije i komparativno pravo*, knj. I i II, 2. prerađeno izdanje, Zagreb, 1956, 1025; M. Šnuderl, *Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji*, Ljubljana, 1949.

[142] M. Pavlović, *Neki problemi jugoslovenske posleratne ekonomske literature*, PIS, 4, Beograd, 1967, 403—423.

[143] V. Stipetić, *Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ, 1945—1948. godine*, Zagreb, 1950, 300; N. Čobelić, *Politika i metodi privrednog razvoja Jugoslavije (1947—1956)*, Beograd, 1959, 378; D. Čalić, *Izgradnja industrije u FNRJ*, 2. izdanje, Zagreb, 1963, 107; M. Filipović, *Obnova naše industrije, Prvi bilansi*, Beograd, 1946, 69. i *Naša industrija i petogodišnji plan*, Beograd, 1947, 32; M. Dobričić, *Obnova železničkog saobraćaja na području FNRJ 1945—1946*, Zagreb, 1952, 288; M. Mirković, *Ekonomika agrara FNRJ*, Zagreb, 1950, 138. i *Privreda FNRJ u periodu od 1947—1956*, Beograd, 1957, 396; V. Vasić, *Ekonomska politika Jugoslavije*, Sarajevo, 1960, 472; M. Samardžija, *Privredni sistem Jugoslavije*, I—II, Beograd, 1965—1966; V. Jelić, *Sistem planiranja u jugoslovenskoj privredi*, Beograd, 1962, 266; J. Sirotković, *Problemi privrednog planiranja u Jugoslaviji*, Zagreb, 1961, 437; B. Kubović, *Regionalni aspekt privrednog razvoja Jugoslavije*, Zagreb, 1961, 234; M. Macura, *Stanovništvo i radna snaga kao činioci privrednog razvoja Jugoslavije*, Beograd, 1958, 374; B. Šefer, *Životni standard i privredni razvoj Jugoslavije*, Zagreb, 1965, 205; D. Radunović, *Problemi i faktori produktivnosti rada*, Beograd, 1963.

[144] J. Cazi, *Radnička klasa i upravljanje privrednim preduzećima*, Zagreb, 1952; L. Geršković, *Društveno upravljanje u Jugoslaviji*, Beograd, 1959; D. Marković, M. Mimica, Lj. Ristović, *Fabrike radnicima. Hronika o radničkom samoupravljanju u Jugoslaviji*, Beograd, 1964, 300; *Društveno upravljanje u Jugoslaviji 1950—1960*, Zagreb, 1960, 497; *Zbornik radova o radničkom samoupravljanju*, Beograd, 1957, 456; *Radničko samoupravljanje, Razvoj i problemi 1950—1960*, Beograd, 1971, 267; V. Vlahović, *Revolucije i stvaralaštvo*, Beograd, 1973, 190.

[145] B. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd, 1969, 464; V. Đorđević, *KP Srbije 1945—1952.* (doktorska disertacija u rukopisu).

[146] D. Bilandžić, *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945—1973*, Zagreb, 1973, 328.

[147] B. Petranović, Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, I—III, Beograd, 1977, 1039.

## SKRAĆENICE

| | |
|---|---|
| APDN | — Arhiv za pravne i društvene nauke |
| ČSP | — Časopis za suvremenu povijest |
| GGB | — Godišnjak grada Beograda |
| Glasnik ADA | — Glasnik arhiva i Društva arhivista BiH |
| Glasnik INI | — Glasnik za nacionalnu istoriju |
| IG | — Istorijski glasnik |
| IZ | — Istorijski zapisi |
| IRP | — Istorija radničkog pokreta |
| JIČ | — Jugoslovenski istorijski časopis |
| NT | — Naše teme |
| PIRP | — Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta |
| PIS | — Prilozi za istoriju socijalizma |
| PR | — Putovi revolucije |
| PZDG | — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja |
| VIG | — Vojno-istorijski časopis |
| Zbornik FF | — Zbornik Filozofskog fakulteta |
| Zbornik HIS | — Zbornik Historijskog instituta Slavonije |
| Zbornik MS | — Zbornik Matice srpske |
| ZČ | — Zgodovinski časopis |

Gojko Stanič

# Demokratija i prava čoveka u socijalizmu

*(Povodom međunarodne partijsko-naučne konferencije »Razvoj demokratije i ostvarenje prava čoveka u socijalizmu« u Varšavi)*

Institut za aktuelne probleme marksizma i lenjinizma pri Centralnom komitetu Poljske ujedinjene radničke partije organizovao je međunarodnu partijsko-naučnu konferenciju o pitanjima razvoja demokratije i ostvarivanja prava čoveka u socijalizmu. Konferencija je održana u Varšavi od 27. do 29. septembra 1978. godine. Na konferenciji su učestvovale naučne delegacije Bugarske komunističke partije, KP Čehoslovačke, SK Jugoslavije, KP Kube, Mongolske narodnorevolucionarne partije, Jedinstvene socijalističke partije Nemačke, Poljske ujedinjene radničke partije, Rumunske KP, Mađarske socijalističke radničke partije, KP Vijetnama, KP Sovjetskog Saveza, predstavnici Instituta marksističkih istraživanja iz Frankfurta na Majni, predstavnik Centra marksističkih istraživanja iz Atine i predstavnici redakcije časopisa »Problemi mira i socijalizma« iz Praga. Po pravilu, delegacije su predvodili direktori instituta koji se bave aktuelnom problematikom marksistič-

ke teorije. A među članovima delegacija su, isto tako, bili i visoki partijski funkcioneri i istaknuti naučni radnici. Savez komunista Jugoslavije su na konferenciji predstavljali: Milan Matić, Branko Caratan i Gojko Stanič.

Pozivu na konferenciju nisu se odazvali predstavnici Partije rada Angole, Partije rada Koreje, Narodne revolucionarne partije Laosa, Fronta oslobođenja Mozambika (FRELIMO), KP Italije, KP Francuske i KP Austrije.

Za okruglim stolom se našlo 47 učesnika, koji su podneli 35 referata. Ukupno 61 referat i prilog diskusiji.

Konferencija je zasedala u plenumu i u tri sekcije: »Razvoj demokratije kao glavnog pravca razvoja političkog sistema u socijalističkim društvima«, zatim »Razvoj građanskih, ekonomskih i kulturnih prava u socijalističkom uređenju« i u sekciji pod nazivom »Pravo na život u miru s popuštanjem zategnutosti kao osnovom međunarodne politike socijalističkih zemalja«. Konferencija je, uglavnom, tekla kao niz monologa: na njoj je relativno malo bilo diskusije i polemike. Svim učesnicima je bilo omogućeno da, na načelima ravnopravnosti, izlože svoja mišljenja, poglede, teorijske koncepcije. Organizatori skupa su obezbedili zaista veoma povoljne uslove za rad. Možemo istaći da je ova konferencija tekla u skladu s onim normama na koje su se evropske komunističke partije obavezale na Berlinskoj konferenciji 1974. godine.

Sazivači konferencije, kao i drugi učesnici, naglasili su da je razmena stavova i pogleda o pitanjima demokratije i prava čoveka potrebna svima zato da bi se na naučnom nivou izvršila razmena iskustava iz oblasti razvoja demokratije u socijalističkim društvima. Neki su ukazali na potrebu intenziviranja naučnog i empirijskog istraživačkog rada o pitanjima demokratije, zahtevali odgovor na pitanje šta i kako stvarno radi državni aparat. Ukazivano je na potrebu prisnije saradnje na tom području. Očigledno je, međutim, da je vrlo značajan motiv za sazivanje ove konferencije bila mobilizacija za idejnu konfrontaciju s buržoaskom propagandom u vezi s kampanjom o problemu prava čoveka u socijalističkim zemljama, koju su inicirali američki, pa i drugi krugovi.

Za većinu učesnika ove konferencije je karakteristično da su u svojim referatima stavili vrlo jak akcent na vodeću, teorijsku i praktičnu, ulogu Komunističke partije Sovjetskog Saveza u izgradnji socijalizma. Pri tom su s posebnim naglaskom isticali novi ustav SSSR iz 1976. godine. Neki su u svojim referatima oštro i pamfletistički napali Komunističku partiju Kine i njeno rukovodstvo (to su činili predstavnici Vijetnama, Kube, Bugarske, Mongolije). U jednom delu govora i referata Sovjetski Savez se tretira kao stožer i centar svetskog socijalističkog sistema. Međutim, bez obzira na ovu konstataciju, u mnogim referatima se ipak prvenstveno ističe ono što bismo mogli nazvati specifičnostima istorijskih uslova za razvoj demokratskog socijalizma u pojedinim zemljama. Ukratko, iz svih referata je izbijala duboka društvena

zakonitost socijalizma, naime, da je on, istina, jedinstven proces, ali su njegovi pojavni oblici veoma različiti, da se putevi ka njemu razlikuju.

Isto tako, pada u oči i činjenica da je u referatima dominirao prioritetni politički problem učesnikâ konferencije — razvoj demokratije u socijalizmu. Svi učesnici su polazili od nedeljivosti socijalizma i demokratije, od toga da razvoj socijalizma u velikoj meri zavisi od pravca u kojem će se razvijati demokratski oblici. Pri tom posebnu pažnju privlače stavovi o tome da se nalazimo tek na nivou pionirskih začetaka u razvijanju odgovarajućih oblika socijalističke demokratije (Poljska), da je reč o dugoročnim zadacima koji se ne mogu rešiti preko noći (Vijetnam).

Većina referata shvata pitanje demokratizacije socijalističkih društava tako da bi trebalo da se ostvari što čvršća povezanost između države i građana, kratko rečeno — da treba razvijati one demokratske oblike preko kojih građanin može da utiče na odlučivanje u državi. Tako su, po pravilu, svi navodili podatke o sve većem broju odbornika i poslanika. Konstatovalo se da se o svim značajnim zakonima i predlozima planova diskutuje, da se o njima vode obimne rasprave, da se, zapravo — kako su naglasili referenti iz Kube — ni jedan bitan problem ne rešava bez široke javne diskusije. Ukazivalo se na sve veći broj ljudi koji učestvuju u komisijama organa vlasti, u sindikatima, na stalan porast broja članova komunističkih partija. Velika važnost se pridavala ulozi masovnih političkih i frontovskih organizacija u političkom životu. Referenti iz DDR, SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Bugarske, Rumunije, Vijetnama, Kube, pa i neki drugi konstatovali su da je u tom pogledu postignut napredak, da su prihvaćene i odgovarajuće političke odluke, da se upravo te forme demokratije razvijaju ubrzano i da se na toj liniji očekuje razrešenje bitnih problema socijalizma i demokratije.

Zanimljivo je da se u većini referata vrlo često pominje termin samoupravljanje. U tom pogledu najizrazitiji je bio referat predstavnika Bugarske, u kome se konstatuje da se samoupravljanje ostvaruje preko države i masovnih društveno-političkih organizacija. Vlast sovjeta se izjednačava sa samoupravljanjem. Ukratko, svi oblici učešća građana u upravljanju opštim poslovima identifikuju se sa samoupravljanjem. Kritički možemo utvrditi da se time stvara teorijska pometnja, jer se savetodavni oblici saradnje, participacije, formalno-demokratske forme izjednačavaju sa samoupravljanjem. Samoupravljanje se identifikuje s državom, što predstavlja svojevrsnu teorijsku eklektiku, a ujedno, verovatno, i političko kompromiserstvo. Proces šireg uključivanja građana u savetodavne organe upravljanja opštim poslovima u savremenim socijalističkim društvima, očigledno, jača. Međutim, u pomenutim referatima se samoupravljanje shvata kao proces identifikacije građana s državom i države s građanima. Pažnju zaslužuje činjenica da se, za razliku od diskusije o sovjetskom ustavu, u kojoj se sa-

moupravljanje pominje kao daleki cilj, u teorijskoj misli iznošenoj na ovoj konferenciji termin samoupravljanje danas već široko upotrebljava u referatima iz Sovjetskog Saveza, Poljske, Rumunije, Bugarske i iz nekih drugih zemalja.

Za poljske i rumunske referate bilo je, međutim, karakteristično da prvenstveno govore o samoupravljanju u samim radnim organizacijama. Tu oni stavljaju naglasak na samoupravljanje i upozoravaju na promene u društveno-ekonomskim odnosima s kojima se ono pojavilo. Ima se na umu veća odgovornost radnih organizacija, privredni račun, koji se uvodi u Rumuniji, Bugarskoj, Poljskoj itd. Akcenat je na uvođenju nagrađivanja prema radu i rezultatima rada. U Bugarskoj su, na primer, čak i ministarstva obuhvaćena nagrađivanjem prema rezultatima rada cele privredne grane.

U nekim referatima je snažno istaknut problem birokratije, razdvajanja države i društva, razdvajanja aparata vlasti od naroda (to se, na primer, odnosi na Bugarsku, Poljsku, Vijetnam, Kubu). Pri tom se, međutim, naglašava da treba likvidirati korov birokratizma, ali ne i demokratski centralizam (Bugarska). Na birokratizmu kao teškom problemu naročito su insistirali referenti iz Kube, koji su naglašavali odgovornost poslanika, mogućnost njihovog opoziva, potrebu naslanjanja na tradicije Pariske komune. Ta pitanja zauzimaju vidno mesto i u referatima Vijetnamaca. Na konferenciji se u prvom planu našao, isto tako, i odnos između normativnog i stvarnog. Data je kritička opaska da su mnogi referati, pročitani na konferenciji, napisani na normativističkom nivou, bez konfrontacije sa teorijom sistema kao modernog oblika pozitivizma, koji je uhvatio dubokog korena u diskusijama o političkom sistemu i koji je u mnogo čemu potisnuo marksističku dijalektiku i u referatima na ovoj konferenciji (Jugoslavija). Visok stupanj eklektičnosti referata, u kojima se elementi marksističke dijalektike prepliću s raznovrsnim oblicima pozitivizma, može se uočiti, pre svega, u oblasti metodološkog pristupa.

Priličan broj referata se bavio problemom razvijenosti radničke klase, njenog kulturnog nivoa i načina rada, procesa zbližavanja radničke klase i inteligencije, shvatajući ih kao uslove koji otvaraju veće mogućnosti za demokratiju. Pri tom su neki referenti sa svom oštrinom istakli da nije istina da običan čovek nema razumevanja za opšte probleme (Poljska), a drugi konstatuju da bez odgovarajućeg obrazovanja ne postoji mogućnost aktivnog učešća u političkom životu. Nije se mogla prevideti ni misao da je opštedruštveni i kulturni potencijal savremene radničke klase i inteligencije u socijalističkim društvima ogroman i da bi se on morao mnogo više angažovati u procesima upravljanja opštim društvenim i državnim poslovima (Poljska).

Pitanje ostvarivanja ljudskih prava tretirano je, pre svega, sa stanovišta materijalnog obezbeđenja socijalno-ekonomskih prava u socijalističkim društvima i uspešnosti socijalizma u obezbeđenju

prava na zaposlenje, zdravstvenu zaštitu itd., a među ostalim socijalno-ekonomskim pravima naročito je istaknuto pravo na obrazovanje. Neki (na primer, iz DDR) pri tom naglašavaju da je garant tih prava država. Realizacija tih socijalno-ekonomskih prava se konfrontira s njihovom nerealizacijom u kapitalističkim zemljama. Iz toga aspekta se polemiše i s kampanjom o ljudskim pravima u socijalističkim zemljama, koju je pokrenuo predsednik SAD Karter.

U referatima je prilično pažnje posvećeno i problemima zaštite čoveka od birokratskog šikaniranja. Tako se, na primer, u Bugarskoj uvodi strogi red pri razmatranju pritužbi građana i njihovih pisama. U Mađarskoj sindikalni funkcioneri dve godine posle napuštanja funkcije ne mogu biti otpušteni s posla itd. Naglašava se i pravo čoveka na izražavanje kritičkog mišljenja u socijalističkom društvu.

U referatima se prilično jedinstveno zastupa mišljenje da u socijalističkoj demokratiji nema slobode za antisocijalističke snage, za anarhizam, liberalizam, dok za sve ono što je unutar socijalizma važi puna sloboda (Sovjetski Savez, Poljska, Čehoslovačka, Jugoslavija itd.).

U pogledu uloge partije u referatima se naglašava bitna rukovodeća uloga komunističkih partija kao uslov demokratije, kao srž demokratičnosti. Kao novinu treba istaći da jača uloga osnovnih organizacija (na primer, u Bugarskoj) i pri tom se ističe da se partija još više mora oslanjati na masovne političke organizacije. Doduše, ovoj tematici, osim u jugoslovenskom referatu, nije posvećena pažnja koju ona zaslužuje.

Razume se, na konferenciji su se pojavljivale i teorijske kategorije »razvijenog« socijalizma, »realnog« socijalizma, opštenarodne države, opštenarodne partije. Ali one se nisu ispoljile u takvom obliku koji ukazuje na konkretno iskustvo i koji podstiče raspravu. Te kategorije nekako vise u vazduhu, bez stvarnih osnova i povezanosti sa svim onim što je, inače, rečeno na konferenciji. Dobija se utisak da su to više političko-ideološke nego stvarne naučno-teorijske kategorije. Ali ta tema zahteva poseban prostor za temeljitu naučnu obradu i konfrontaciju.

Članovi delegacije Saveza komunista Jugoslavije su se trudili da na konferenciji predstave osnovne teorijske poglede i aktuelne probleme ostvarivanja samoupravne socijalističke demokratije u Jugoslaviji. Tako je na plenarnoj sednici održan referat o temi »Neki aktuelni problemi samoupravne socijalističke demokratije« (Gojko Stanič). U drugoj sekciji je Milan Matić pročitao referat »Prava čoveka u samoupravnom socijalističkom društvu«, a u prvoj Branko Caratan: »Demokratija i socijalizam — teze o radničkoj demokratiji«. U celini, ti referati predstavljaju u mnogo čemu drukčije teorijske poglede od onih koji su preovlađivali na konferenciji. Istini za volju, treba reći da su oni pobudili priličnu pažnju i dobili iskrena priznanja učesnika skupa. Veći deo njih je

od nas tražio da se pojača međusobna naučna saradnja. Dogovorili smo se o izvesnim inicijativama za razmenu građe i za naučnu saradnju pri istraživanju revolucionarne avangarde s Institutom za aktuelna pitanja marksizma i lenjinizma pri CK Poljske ujedinjene radničke partije. Mnogi su izrazili želju da se temeljitije upoznaju sa stvarnim tekovinama socijalističke demokratije i samoupravljanja u Jugoslaviji.

Organizatori, inače, nameravaju da sličan skup sazovu ponovo 1980. godine.

Veljko Radović

# Pozorište u usponu ili u opadanju

*(Sa XII Beogradskog internacionalnog teatarskog festivala)*

»Interesuje me samo izražavanje ideja. Formalizam je znak opadanja.«

Orson Vels

Dvanaesti BITEF protekao je, kao nekolika prethodna, bez jedinstvenog naslova, jer su selektori uvidjeli da tematizovanje Festivala nije srećno pronađeno rješenje kojim se, zapravo, nesrodnô svodi (nasilno, pri tom) pod jedinstvenô. BITEF tako ostaje samo »festival novih pozorišnih tendencija«, mada ni taj podnaslov nije suviše dobar i obuhvatan, prosto stoga što je svaka valjana predstava »živog pozorišta«, u brukovskom smislu riječi, kretanje, promjena, novost — a ne stvaralačko ponavljanje. »Novih tendencija« nema baš svakog dana, ali se to uslovno može razumjeti kao opis preovlađujućeg duha savremenog pozorišta koje se odlikuje izvjesnim kanonizovanjem dostignuća avangarde — očito je da su institucionalna pozorišta, pokrenuta od raznih avangardnih i »marginalnih« trupa što pokušavaju da ruše konvencije i djeluju u duhu neprestane promjene, usvojila mnoge tekovine tog »novog pozo-

šta«. Tako se, kako bi rekao Renato Pođoli, pred-stil pretvara u
il, »avangardnô« u »klasično« (Martin Eslin: »Sasvim je sigurno,
ıčerašnja avangarda je sutrašnji stari šešir«). To je, uostalom,
eotklonjiva sudbina svakog avangardnog čina — da jednom za-
:ari, jer samo u »mrtvačkom pozorištu« (kako ga definiše Bruk)
ıruje duh nepokretnosti. Današnje pozorište u cjelini se odliku-
:, prije svega, svojim asimilatorskim svojstvom: usvaja tekovine
otovo svih umjetnosti; kloni se čistunstva vlastitog izražajnog
ezika; ne brine previše o jedinstvu stila kao osnovnom uslovu
armoničkog i »lijepog«; pridaje pretežniji značaj slikovitom nego
lejnom, vizuelnom nego jezičkom. Granice pozorišta i pozorišnog
u razmaknute znatno, tako da u savremenom teatru ima dosta
imbioze pozorišnog, filmskog, televizijskog i slikarskog mišljenja,
. ima i elemenata marionetskog pozorišta, cirkusa, rituala, mora-
iteta... Možda bi ipak bilo najtačnije ako se kaže da se danas
ukobljavaju dva osnovna modela pozorišta: »književno« i »pozo-
išno pozorište«, ako se tako može reći. Tako je bilo i na ovogo-
lišnjem BITEF-u, i vjerovatno će se ta dijalektička sukobljenost
›lodonosno nastaviti u interesu dinamizma pozorišta koje je te-
nelj ove umjetnosti duhovne i fizičke akcije, i u kojem se izra-
'ava složenost čovjekova. To će se, mislim, najjasnije pokazati po-
što se prikažu bitne osobenosti predstava s XII BITEF-a, redom
koji nikako ne znači pokušaj vrednovanja.

Ono što, možda, najjasnije obilježava ovogodišnji BITEF
jeste to što su nesrazmjerno brojnije predstave rađene prema dje-
lima klasika nego po dramama savremenih pisaca; vidjeli smo
inscenacije klasičnih djela Viljema Šekspira, Molijera, Ibzena,
Strindberga, Vedekinda, Brehta, Gombroviča... Moredno pozo-
rište pokušava da teatralizuje klasična djela (ponekad i »prevred-
nuje« i preocijeni) za koja nam se možda činilo da su konačno
i »zauvijek« protumačena. Naravno, o tome ne može biti ni riječi,
jer svako doba ima pravo, i dužno je, da tumači sve pojave sa
svoje tačke gledišta i u okviru svojih obrazaca življenja i mišlje-
nja. U tome se izražava uzajamnost i komplementarnost društve-
nog i pozorišnog, i složene relacije njihove.

Najradikalnije je postupio reditelj Beno Beson — time ni-
kako ne želim da kažem: i najuspješnije — koji je nadobudno
ustao na jednu od najvećih i najmoćnijih građevina ljudskog duha,
na *Hamleta* Viljema Šekspira (predstavu je izveo ansambl Volks-
bühne, Berlin). Kako nije bilo simultanog prevođenja »libreta« ove
predstave, samo na osnovu dosta svestranog poznavanja izvornog
djela mogao sam da slutim dokle su dosezale »stvaralačke slobo-
de« prevodilaca Hajnera Milera i Matijasa Langhofa, koji su ovo
djelo preveli na njemački jezik. Naravno, reditelj Beson je »unaj-
mio« baš tu dvojicu prevodilaca srodnog duha, koji će »ađorni-
rati« i »osavremeniti« veliko Šekspirovo djelo na pretenciozan i

korjenit način. Od Šekspirove polifonijske drame ostalo je nešto malo »priče«, a gotovo svaki lik ove drame promijenio je — zaslugom prevodilaca i, čini mi se, još više zaslugom reditelja predstave — tačku gledišta i svoje preovlađujuće karakteristike. Eto naše epohe, čiji je ideal: opšte obescjenjivanje! Dakle, to je predstava koja ima svoju »ideju«, i koja do grubosti pojednostavnjuje složenu strukturu ovog djela. »Gertruda je, po mom mišljenju, središnja figura *Hamleta*«, kaže reditelj Beson, hrabro se protiveći svemu akumuliziranom znanju tolikih vjekova koji su mu prethodili (kako znamo, Šekspir je napisao *Hamleta* 1602. godine). Savršeno se saglašavam s eksperimentalnom prirodom svakog stvaralačkog postupka i protivim se duhu »gotovih rješenja«, ali za to mora postojati estetsko opravdanje, a ne samo samoljublje koje je stvorilo ovu grubo postavljenu i neiznijansiranu predstavu. »Glavne« ličnosti su Gertruda i Ofelija (mora li se reći da je ona gotovo ružna i debela?), i one stoje usred tog poremećenog svijeta kojim vladaju žene i koji je predstavljen u obliku lavirinta (scenograf: Ecio Tofoluti). Reditelj Beson polemiše s muzejskim shvatanjem klasike, i dotle se slažem s tim *credom*. Ne želi da ilustruje, već da tumači. Ovako kako je stvar postavljena bilo bi razumnije i smjernije da je reditelj označio svoju predstavu kao čin »na osnovu Šekspirovog *Hamleta*«. Jer predstava Besonova je nemaštovita, neduhovita i nemisaona. Hamlet je besonovska budala s danskog dvora, a ne dubokomisaoni čovjek raspet između akcije i kontemplacije, koji nosi svoju tragediju nečinjenja kao grižu savjesti, ali i svijest da je svijet konačno »iskočio iz zgloba« i da ga, možda, više ne vrijedi ni popravljati. Besonov Hamlet (igra ga Manfred Karge) je maloumnik, lakrdijaš prerušen u mentalnog maloljetnika, klovn, šarlatan. Ova predstava je ružna i u pozorišnom smislu, iako je reditelj prosuo dosta riječi o teatralizmu: to je, zapravo, podosta statična predstava u kojoj se rđavo glumi (i stilski nevjerovatno »prljavo«). Osim dosta maštovite scene »mišolovke«, same po sebi pozorišne, nisam zapazio ničeg teatarski uspješnog u ovoj prilično dosadnoj predstavi. Reditelja Besona ne zanima, naravno, jedinstvo stila: na primjer, Duh oca Hamletova pojavljuje se u spavaćici i čarapama u trenutku kad rodoskvrni njegov sin — po rediteljevoj zamisli — pravo u usta rujna ljubi, odnosno gotovi se da ljubi, svoju rođenu majku, a Duh mu rukom to dozvoljava — i tu valja da ga odmijeni, sin mu je; Kralj brka imena Rozenkranca i Gildensterna, što bi trebalo da bude veoma duhovito; u tom navodno deziluzionističkom pozorištu (iako Ursula Karusajt igra Gertrudu vrlo realistično, kao i glumac što tumači ulogu Polonija) Polonije leži mrtav — da »mrtviji« teško može biti — dobrih deset minuta na sceni dok se neko ne sjeti da tog dvorskog savjetnika odvuče nekud zajedno sa čizmama. Ta stilska raznorodnost odlikuje i kostime, kao i scenografiju (uveličana fotografija neba sa oblačićima iznad kartonske scenografije lavirinta!) Ecija Tofolutija.

Isto pozorište iz Istočne Njemačke prikazalo je beogradskoj publici »scene iz Njemačke«, *Bitku* Hajnera Milera, u režiji dvojice: Manfreda Kargea i Matijasa Langhofa. Te priče — arhetipi Milerovi su, po mišljenju samog autora, »kopanje po istorijskoj svijesti pomoću plitkog shvatanja savremenosti — tema fašizma je aktuelna i ostaće takva, bojim se, dok smo živi«. Miler govori o fašizmu i malograđanskoj klimi vanredno pogodnoj za ispoljavanje mržnje i fašistoidnog ponašanja. Naime, o ratu — zlome zanatu. O fašizmu kao arijevskoj ideji, kao ideologiji do krajnosti izopačenog nacionalističkog samoljublja, o racionalnim i iracionalnim preduslovima fašizma napisano je mnogo knjiga i snimljeno mnoštvo filmova — o tom divljaštvu nikad dosta priče. Griža savjesti u dijelu njemačkog naroda svjesnog zločinstva — to je osnovni pokretački motiv ovih Milerovih »sintetičnih fragmenata«. Libreto *Bitke* prethodno je, inače, čitan radnicima berlinskih brigada, vjerovatno u okviru ideoloških zadataka koji se u toj sredini zahtijevaju od pozorišta. Radnici su bili jednodušni, pitajući se: »Kako se, i zašto, tako nešto uopšte moglo dogoditi?!« Priče o njemačkom teroru u ovom libretu označene su tabloima na platnu, i imaju ove simbolične naslove: »Noć dugih noževa«, »Imao sam druga«, »Malograđanska svadba«, »Kasapin i žena«, »SA marširaju«, »Kasapinov san«, »Žena«, »Ponjava ili bezgrešno začeće«. Ti »fragmenti« su uprošćene biblijske simbolike, direktni po značenjima i stoga siromašni podtekstom (žena, hljeb, drug, kasapin, bezgrešno začeće). Miler tim libretom, vjerovatno, ne želi, sve kad bi i mogao, da izrazi složenost fenomena fašizma: nacizam odista živi od malograđanskog duha, ali nisu samo »mali« i »zavedeni« ljudi i kasapski momci omogućili tu uništavajuću neljudsku ideologiju. No *Bitka*, i s tim uprošćavanjem na koje je pisac svakako unaprijed računao, ima značajnu humanističku svrhu i vrijednost. Sem toga, pojedini »fragmenti« ostvareni su scenski maštovito i biranim pozorišnim sredstvima (naročito scene »Imao sam druga« i »Kasapin i žena«). U mnoštvu malih uloga teško je izdvojiti neko posebno ostvarenje, ali se može reći da je scenografija Hajdi Brombah, Lotara Šariča i Gera Trojkea upečatljivo doprinosila da ovaj moralitet doživimo ne samo kao terapeutski već i kao estetski čin. Jer *Bitka* je izraz njemačkog pokajanja i krivice, prije svega.

Na ovogodišnjem BITEF-u Šekspir nije srećno tumačen. Poslije predstave *Hamleta* očekivalo se da će barem znameniti poljski reditelj Otomar Krejča pokazati našoj publici »današnjeg Šekspira«, jer je on zadužio evropsko pozorište predstavama, kao što su: *Mjera za mjeru, Galeb, Romeo i Đulijeta, Faust, Višnjik.* Ovog puta je Krejču, izgleda, pomalo izdala maštovitost, ili su nedovoljno zreli glumci (Théâtre national de Belgique, Brisel) bili nedorasli njegovim rediteljskim vizijama (mada vjerujem da je ovdje neuspjeh — djeljiv). Krejča je već jednom režirao *Romea i Đulijetu*, u Narodnom divadlu u Pragu — dabome, nije se moglo ni očekivati da takav reditelj ponovi nađena rješenja scenskog

oblikovanja te Šekspirove drame, ako je u živoj umjetnosti kao što je pozorište to uopšte moguće. Prije svega ostaloga, Krejča je zamislio prostor, i to svega tri pokretna elementa: nezaobilazni Đulijetin balkon u Veroni, zid i paralelopiped, želeći da pažnju publike zadrži na ljudima i njihovoj drami, a ne na prostoru (Krejča je ovdje i scenograf). Takođe, Krejča je naložio kostimografu Denisu Martenu da mlade glumce (prije svih, Romea i Đulijetu) obuče u savremena odijela, a starije u krute i ceremonijalne renesansne kostime, kojima se jasno sugeriše (možda isuviše jasno) nesputanost i čistota jednih i konzervativnost i krutost drugih. Krejča je od onih reditelja koji obzirno poštuje integritet dramskog djela, i koji ne traži izvan njega i njegovih mogućnosti, nego otkriva njegova do tada neuočena i prikrivena ili ponovo aktuelna značenja (»Potrebno je čitati klasično djelo sopstvenim očima«, rekao je on). Krejča je u *Romeu i Đulijeti,* prije svega, vidio bitno aktuelno značenje: potpuno odsustvo tolerancije u savremenom svijetu! Na žalost, to je neokrnjena konstanta, jedva da se što promijenilo od Šekspirova doba (osim, vjerovatno, nagore) — živimo i dalje u svijetu »fanatičnih dogmatičara«. »U predstavi bi trebalo istaći sve aktuelno što neko djelo sadrži, sve što ima direktne veze sa nama«, rekao je Krejča, i on je u glupom, primitivnom i nepopustljivom fanatizmu Montegija i Kapuletija vidio osnovno aktuelno jezgro *Romea i Đulijete.* »Zar nije tragično što možemo da prikazujemo ove klasične pisce kao da su njihova djela napisana prošle sedmice?!«, upitao se Krejča, uvjeren, kao i mnogi, da se ljudska priroda jedva mijenja osim — površinski. U ovom djelu kasnog XVI vijeka jasno prepoznajemo neizgladive sukobe i zakrvljene fanatizme savremenog doba, isključivost klanova, porodica, stranaka, svakojakih dioba i cijepanja cjelovite slike svijeta, mržnju i oholost. Montegi i Kapuleti, spremni da do ludila brane samo i isključivo »svoje«, ispriječiće se između dvoje veronskih ljubavnika kao nesavladiva prepreka svijeta, u kojem je mržnji udobno a ljubavi sasvim rđavo. Ipak mi se čini da sva ta značenja nisu doprla do svijesti gledalaca, a da se ta scenska mašinerija pod Krejčinim vođstvom, na žalost, ovog puta pomalo naprazno okretala. Toj predstavi manjkalo je uvjerenja, strasti, ubjedljivosti.

Predstava *Oca* Augusta Strindberga (Schiller Theater, Zapadni Berlin), u režiji Gintera Kremera, i bez velikih deklaracija pokazuje veliku moć pozorišne umjetnosti i sposobnost da životu dâ smisao i da transponuje najveći broj značenja. Sve komponente ovog izuzetnog pozorišnog čina su tako jedinstveno usaglašene i harmonizovane da Beograd odavno nije vidio predstavu tako visokog majstorstva i darovitosti bez izuzetka. Kremer, mlad reditelj s mudrošću nesvojstvenom njegovim godinama, pokazao je svojom predstavom da je »sve u broju i mjeri«, i da je umjetničkom djelu, prije svega, svojstvena duboka i neuprošćena jednostavnost, i, isto tako, životnost. Još nešto, vrlo jednostavno: svaka teorija

ima da se dokaže na sceni! »Nisam ja napadao ženu, nego sam napadao — napišite to velikim slovima! — obostrane odnose«, rekao je August Strindberg, iako to nije sasvim tačno. A zašto nije, i koliko nije, pokazaće ove njegove misli: »Sve je stvorio muškarac«, »Žena nije ništa drugo nego nerazvijeni muškarac, iako i tu postoje izuzeci« (istina, on će, osjećajući tu protivrječnost vlastitog života, napisati u pismu bratu Akselu: »Neka ti bude jasno da ja, kao pjesnik, uvijek povezujem stvarnost i poeziju, i da je moja mržnja prema ženama čisto teorijske prirode, jer bez žene ne bih mogao da živim«). Te privatne Strindbergove drame Kremer je, razumije se, bio svjestan, iako se lično ne pretače baš uvijek u umjetničko. *Oca* Strindbergova, stoga, ne obilježava samo odnos muškarca prema ženi, mada je Emil Zola, u pismu Strindbergu, napisao i to da je »Laura, sa svojom pretencioznošću i neznanjem, prava žena«. *Otac* je složenija građevina, i uključuje »obostrane odnose«, to jest društvene mnogolike odnose: »Društvo je od nas učinilo mašinske elemente... Društvo je od nas napravilo dvojnike... Zbog zajedničkog življenja morali su da nam stave lance, koji samo čekaju da budu raskinuti... maniri, učtivost, etikecija i slične stvari znače potrebu, ali ona je strašna zato što predstavlja laž.« Strindberg, vidimo, okrivljuje društvo za svako zlo, mada to isto društvo sačinjavaju ljudi veoma slični Lauri i Kapetanu (da nije tako, ovo djelo ne bi bilo aktuelno i danas, poslije toliko decenija od nastanka njegova). *Otac* je drama o dvama ljudskim bićima, vezanim »sakramentom braka«, iz čijih je duša iščezlo i sâmo sjećanje na ono što ih je nekad zbližilo i ujedinilo »do groba«. To je pravi »antički pakao u građanskoj sobi«, mada taj pakao ne važi, koliko znam, samo za građanske sobe. To je crna saga o podjarmljivanju, pokušaju ovladavanja drugim, o bračnoj dresuri, nesnošljivosti, tlačenju tuđe ličnosti. Talmud anatemiše muškarca koji svoju volju podredi ženinoj, i Kapetan se ne da — razumije se, ne da se ni Laura. U tom bijelom ratu polova stradaju oba »protivnika«, iza tih često iracionalnih gloženja ostaje duševna pustoš. U toj borbi kidiše dvoje ljudi jedno na drugo bez ikakve velikodušnosti, a tu ni psihosociologija ne pomaže kao izvor objašnjenja. To je pobjeda netrpeljivosti, sve ide ludilu i katastrofi kao tragičnom razrješenju sukoba bez pobjednika. I muž i žena su, dakle, jednaki stradalnici, dvije polovine jabuke koje su plod zajedničkog ljudskog stabla, ali raspolućene i (zauvijek?) razdvojene. U prvoj sceni vidimo Kapetana-naučnika samog s papirima, a tek se kroz staklena, »prizmatična« vrata nazire mutni i »tuđinski« svijet žena: supruga, kćer, dadilja. Glumci Gizela Štajn (Laura) i Fric Lihtenhan (Kapetan) naprosto su veličanstveni, osobito Štajnova (znamo je već i kao nezaboravnu Noru). Oni su suvereno isticali »unutrašnje doživljavanje na račun pozorišnih trikova« (Strindberg). Kažem li da nikad do sada nisam vidio glumicu takve rijetke darovitosti, biće dovoljno da se izrazi ovo lično oduševljenje tom izuzetnom kreacijom najvišeg reda. Dekor i kostimi Andreasa Rajnharta su primjerno i funkcionalno ostvareni.

Na žalost, nije mi poznato ime majstora svjetla — to je pravo *slikarsko* majstorstvo koje je na najbolji način isticalo mračnu vizuelnu ljepotu i plastičnost svakog prizora (Andre Antoan: »Svjetlo je život teatra, duša inscenacije«). Bila je to predstava za ugledanje, i to u svim njenim komponentama.

Compagnia teatro la mashera (Rim) i njen reditelj Meme Perlini prikazali su *Buđenje proljeća* Franka Vedekinda, u dekoru i kostimima Antonela Aljotija. Kako je ova predstava, ne znam zašto, označena kao nekakav »klaustrofobijski ritual«, nadležni su odlučili da se ona održi u odista »klaustrofobijskoj«, i do krajnosti neprikladnoj za tu svrhu, garaži u Majke Jevrosime ulici (dobar dio eventualnih značenja predstave i zbog toga, možda, nije dopro do publike). Snovi, nadrealistička mašta što ne podnosi ograničenja scene, imaginarno — to je dosta »otporan« materijal koji »bježi« s pozornice, ne ukalupljuje se u njene uslovnosti. Ovdje je vizuelno suprotstavljeno idejnom — slika je primaran scenski izraz, gotovo i jedini (ovdje mi kao »podrška« dobro dođe jedna misao velikog reditelja Stenli Kjubrika: »Sadržaj i ideje dolaze prvo — poslije se možemo brinuti o načinu kako da ih filmujemo«). To je bila predstava ponekad tradicionalno ekspresionističkog gesta, obojena »infantilnim anarhohedonističkim duhom«. Pojedinačna pobuda protiv zatvorenog i »neprovjetrenog« građanskog duha, s jakim »anarhističkim« naglaskom, eto šta je reditelj Perlini »pročitao« u *Buđenju proljeća* (buđenju erotskog). Da se pomene neki pojedinac u ovoj predstavi, nije potrebno — pojedinačnost odista ništa ne znači u nečemu što je tako naglašeno kolektivističkog duha.

Trupa Le théâtre des quartiers d' Ivry (Pariz) prikazala je četiri predstave rađene po Molijerovim djelima: *Škola za žene, Mizantrop, Don Žuan* i *Tartif*, u režiji Antoana Viteza, i u dekoru i kostimima Kloda Lemera. Ova »scenska tetralogija«, gdje se čuva jedinstvo mjesta i vremena (i gdje, kao u stara vremena, igraju isti glumci, samo u različitim ulogama) dobrodošla je za raspravljanje nekih pozorišno-teorijskih pitanja, tumačenja klasičnih djela. Ovo je očito »glumačko-književno« pozorište, gdje glumac i pisac dominiraju scenom (takođe kao u stara vremena) — u sve četiri predstave isti je dekor i rekviziti: unutrašnjost dvorca sa stubovima (u stvari, istovremeno je to i eksterijer i enterijer), dvije stolice, sto, štap, baklje i otrcana kožna putnička torba. Pozorište u slavu glumačke i dramske umjetnosti — to je Vitezovo pozorište iz Ivrija! »U osnovi svega ovoga leži stara forma misterija i farsi: pojava zla, muž pod stolom, nesrećni rogonja ili zaljubljena šeprtlja«, kaže Vitez. Ako se postavi pitanje da li su Molijerovi likovi u Vitezovim predstavama otrgnuti od tradicije, može se reći da su joj vraćeni: to je starinski način renesansnog igranja Molijerovih djela (vjerovatno se tako igralo i u njegovoj trupi). Omladina Francuske oduševljena je ovim predstavama, kritika ne; kritika se, uglavnom, svuda u svijetu bori za autonomističko pozorište koje jedva

uvažava dramskog pisca, pa i glumca — otuda, vjerovatno, različiti odjeci tih Vitezovih predstava. Njegovi mladi glumci (ima ih dvanaest u trupi) u ovim predstavama su isprobali sve što traži glumačka meštrija: scensku izražajnost, vokalne i akrobatske mogućnosti (ističu se najosobenije: Žan-Klod Diran, Elojz Marf, Danijel Marten i Rišar Fontana).

Beogradska publika veoma cijeni reditelja Petera Štajna. U njegovoj režiji vidjeli smo ovog puta *Trilogiju ponovnog viđenja* Boto Štrausa (izvodi je Schaubühne am halleschen Ufer, Zapadni Berlin); dekor je uradio Karl-Ernst Herman, a kostime Dagmar Najfind. Štajn je znan kao reditelj koji vanredno upravlja masovnim scenama i koji ume da vodi teatarsku akciju u njenom upečatljivom simultanitetu. Pisac *Trilogije ponovnog viđenja* nije previše brinuo o oformljenju čvrste priče, on stvara često paralelne scenske prizore u kojima do punog izraza dolazi ravnodušna moralna i osjećajna paralelnost ljudi koji žive jedni s drugima u strašnoj »otuđujućoj blizini«. To je, inače, svijet umjetnika što stvaraju sjenke, i sami postaju sofisticirane spodobe zaokupljene samima sobom do narcizma. Reditelj Štajn okupio je tridesetak glumaca, i svi oni imaju »arije« i ispovijesti: obraćaju se, pri tom, veoma često i publici, jer u svojoj blizini nemaju s kim da progovore — jer svi govore, a niko nikoga ne umije da čuje. Niko nije gluvlji od onoga koji neće da čuje, davno je rečeno. Štajn suvereno vlada akcijom glumaca i prostorom u kojem se oni kreću, ispunjavajući precizno svoje pojedinačne zadatke koji doprinose utisku živontnosti i cjelovitosti prizora — i pored naglašenog odsustva ljudske komunikacije među ovim ljudima zagubljenim u svom provincijskom lavirintu. Iako nije uvijek važno šta će ko od učesnika ovog »hepeninga« reći, ipak je ova predstava ozbiljno trpjela zato što je simultani prevodilac, navodno, bio tako nezgodno postavljen da nije valjano vidio glumce na sceni, niti ih čuo. I inače predstava fragmentarnosti i unutrašnje iskidanosti, ona je ovim tehničkim propustom postala to još više — publika je često gubila živ kontakt s glumcima. Svejedno, to je ipak bila vanredno kultivisana predstava dobre atmosfere. Ono što ostaje kao najupečatljiviji doživljaj jeste kolektivna igra odličnog ansambla i suverena rediteljska ruka koja je brinula o svakom detalju. Otuda tolika dinamična uigranost i primjerna usklađenost svih dijelova ove predstave u kojoj ipak preovladava vizuelno i kinetičko.

»Dramsku pjesmu« Henrika Ibzena, *Per Gint*, izveo je norveški Rogaland teater (Stavanger), u režiji i adaptaciji Kjetil Bang-Hansena. *Per Gint* je centralno, gotovo rodonačelničko djelo norveške književnosti, napisano još 1867. godine. Zanimljivo je da ga Ibzen nije ni pisao za scensko izvođenje, a izvođeno je toliko puta već! »Mi posmatramo *Per Ginta* više kao dramu unutrašnje stvarnosti nego realističan opis života. Pokušali smo da vidimo Per Ginta kao čovjeka s gledišta savremene situacije, na osnovu doživljaja našeg svijeta kao šizoidnog svijeta«, rekao je vođa ovog

norveškog ansambla, reditelj Bang-Hansen. I to je tačan iskaz, za to smo dobili potvrdu gledajući Per Ginta (igra ga Jan Gronli) kao mladog, pobunjenog čovjeka koji ne pristaje na malograđanske uslove postojanja, i koji traga za idealnijim i svjetlijim životom — za mitskim »irvasom« slobodnih šuma kao metaforom slobode. *Per Gint* je sumorna saga o ljudskoj bezosjećajnosti, o samodovoljnosti ljudi i »izbjegavanju bliskih odnosa«. Per Gint, nesličan oguglaloj okolini, okreće se, u potrazi za vlastitim identitetom, svijetu mašte i idealnog, svojoj »unutrašnjoj stvarnosti«. To je paraboličan svijet koji, kao u moralitetu, pokazuje sve svoje mane i sitničavost duha — samo u skučenosti i krajnjoj tjesnogrudosti mogao je da se rodi takav dramski junak kojim je ovladala opsesivna težnja ka boljem i potpunijem životu. Ova predstava zaista prikazuje »proces sazrijevanja jednog čovjeka u nevolji«. Gotovo poremećenog uma, umoren patnjom i samorazdiranjem, Per Gint spoznaje da je put do drugoga, u stvari, put samom sebi, i da gubi vrijeme onaj ko traži istine izvan sebe. Veoma je teško scenski ostvariti ovo djelo s toliko personifikacija i alegorijskih svojstava. Adaptacijom slavnog izvornika, reditelj Bang-Hansen je »osakatio« *Per Ginta*, ali ga je, istovremeno, učinio modernijim i, uopšte, mogućim danas. On djeluje, stoga, životno usprkos tolikim ezoteričnostima te norveške »dramske pjesme«, jer je težnji ka idealnijem uvijek bilo, možda baš i najviše onda kad stvarnost osujećuje svaku idealnost.

»Japanske mitološke vježbe« *Ame — Tscushi (Nebo — Zemlja)* izvela je trupa Yoshi and company (Pariz), koje je koncipirao i režirao Joši Oida, inače glumac iz trupe Pitera Bruka *(Pleme Ik)*. Ove »mitološke vježbe« zasnivaju se na prvoj knjizi japanske istorije koju je, po carskoj naredbi, napisao Ono Jasumaro 712. godine. Dakle, to je skup drevnih niponskih legendi o stvaranju te zemlje, a tu drevnost Japana trebalo je scenskim sredstvima izraziti. Mnogo šta u toj tradiciji nije dostupno nama iz »drugog« dijela svijeta, a, kažu, to ne razumiju uvijek ni sami Japanci! Sve se u tim vježbama kaže pokretom (proisteklim iz vještine *kendo*), u borbi bambusovim palicama i mačevima, i muzikom. I, dabome, onim što je duboko skriveno, »ispod tona«. Iako često nedokučive simbolike, ove »mitološke vježbe« su plijenile jedinstvom muzike, pokreta, plesa i spektakla bez kojeg pozorišta nema.

Djelo Vitolda Gombroviča, *Opereta*, prije bi moglo da bude partitura nego drama u tradicionalnom smislu riječi. To dokazuje, uostalom, i predstava *Operete* u izvođenju ansambla Teatr nowy (Lođ), u režiji Kazimježa Dejmeka. Gombrovič je »prisvojio« operetsku, »lakomislenu formu«, da bi u tu i takvu formu pokušao da ugradi patetičan, ozbiljan, dramatski događaj. Ovo je drugo izvođenje *Operete* koje je ovaj izvještač do sada vidio, i obje te predstave dokazuju da ta dva plana ne mogu uspješno da se usklade i stope. Može da bude u redu to što Gombrovič (ni prvi ni posljednji, uostalom) istoriju doživljava kao operetu s često

krvavim i tragičnim ishodima. Malograđani, te »srećne nule«, žive svoju šarenu operetu bez obzira na to što se iza brda valja, dišu tu lažnu pastoralu svojim gramzivim plućima, a na vidiku izrasta katastrofa — istorija ne umije da se vječno šali. Dosta nerazgovjetan tekst, gdje ima i previše očite i, istovremeno, nedokučive i nejasne simbolike, i gdje su odijelo i golotinja ideološki znaci i alegorije vještačkog i prirodnog! Reditelj Dejmek je dao lijep zamah i tempo prvom, »operetskom« dijelu, drugi je nekako »otcijepljen« od tkiva predstave. To je dobro režiran spektakl, ali je predstava, čini mi se, ipak bez dovoljno neophodne jasnoće, pomalo je bez pravca. Dobra je scenografija Andžeja Majevskog, a glavne uloge tumače Marek Barbasijevič i Izabela Pjenkovska.

Jedna od osnovnih rediteljskih opsesija Gordona Krejga i Vsevoloda Mejerholjda, između ostalih, bila je da u pozorište uvedu lutku, odnosno da glumce pretvore u marionete koje će mehaničku prirodu lutaka usvojiti kao svoju (osobito je to bilo svojstveno Krejgu). Tragovi tog »krejgizma« protežu se i do danas, pa će Deže Silađi, reditelj lutkarskog pozorišta (Budimpešta), reći: »U teatru se sve više koriste lutke; tako se osavremenjuju klasici uvođenjem elemenata lutkarskog pozorišta. Tendencija da se publika drži na odstojanju, da se deziluzioniše, takođe je razlog uvođenju lutaka u živo pozorište. U četvrtini današnjih avangardnih predstava možemo da primijetimo efekte i elemente lutkarskog pozorišta.« Silađi je u pravu kad to kaže, jer to je zaista jedno od osnovnih obilježja današnjeg avangardnog teatra. Ima za to dosta razloga, a vjerovatno se svi ne mogu ni otkriti, i pored najsvestranije analize. U civilizaciji ćorsokaka, kada ljudi sve više postaju marionete, pozorište traži izlaz iz zamke »opštih mjesta« u prikazivanju aktuelne ljudske situacije. Lutkama i elementima lutkarskog pozorišta novi reditelji žele da postignu »oneobičavanje«, da izbjegnu klišea. Sem toga, veoma je privlačna i neograničenom maštom bogata deziluzionistička priroda lutke. U svakom slučaju, i bez traženja korijena ove rediteljske opsesije lutkom, može se utvrditi da se u »bar četvrtini« avangardnih predstava danas zaista uočavaju elementi marionetskog pozorišta. Svjesni neospornosti te činjenice, selektori ovogodišnjeg BITEF-a doveli su dvije lutkarske predstave koje izvanredno predstavljaju najbolje odlike tog pozorišnog roda.

Prva od tih predstava je ona Babsinháza (Budimpešta), rađena po partiturama Bele Bartoka, Igora Stravinskog, Đerđa Ligetija i Semjuela Beketa. Ti »prizori« dati su u najboljem obliku deziluzionističkog lutkarskog pozorišta. Tim pričama, u kojima se progovori riječ samo kad je zaista nezamjenljiva, preovlađuju pokret i maštovitost koje ne ograničavaju i ne siromaše uslovnosti »živog« pozorišta. Ovdje ne važi mjerilo »sličnosti sa životom«! Tu obična metla »zamjenjuje« princa, i tako se stvara onaj tip uslovnosti u kojoj uslovnosti — nema. Gledalac pristaje na takvu čarobnu »nelogičnost« i »naivnost«, prepuštajući se stilizo-

vanoj čaroliji lutkarskog svijeta koji nas se i te kako tiče svojom djetinjskom sferom — ako ničim drugim.

Kineski lutkarski ansambl Jongguo mi-ou yishu jutuan (Peking) prikazao je predstavu *Pobuna protiv nebeskog dvora*, rađenu po klasičnom romanu *Hodočašće na Zapad*. Ta predstava razlikuje se od one budimpeštanske u ponečem, možda i u bitnom: *Pobuna protiv nebeskog dvora* ima jasnu priču, a lutke su antropomorfne, realističkim duhom oblikovane i vođene. Predstava mađarskih umjetnika je deziluzionistička, ova iz Pekinga nastoji da što više bude »ljudska«, »realna«. Obje postižu vrhunce, svaka na svoj naročit način. Priča *Pobune protiv nebeskog dvora* je skaz o pobuni protiv despotizma drevnog vladara. Narod će ga, ustajući protiv njega, detronizovati, otjelovljujući tako slobodarsku ideju masa koje zbacuju tirane.

Jugoslovensko pozorište na ovogodišnjem BITEF-u predstavljale su predstave *Čarobnica iz Gornje Davče* Rudi Šeligoa, u režiji Dušana Jovanovića (Slovensko gledališče, Celje), i *Oslobođenje Skoplja* Dušana Jovanovića, u režiji Ljubiše Ristića (u organizaciji Centra za kulturnu djelatnost Socijalističkog saveza omladine Zagreb). O prvoj sam već pisao u časopisu »Socijalizam«, povodom ovogodišnjeg Sterijinog pozorja, a za drugu nisam dobio kartu, iako uredno akreditovan! Zašto u kompletu nije bilo ulaznica za obje jugoslovenske predstave, zaista ne znam. Što se tiče hvaljene predstave *Kavkaski krug kredom* (Pozorište »Šota Rustaveli«, Tbilisi, reditelj Robert Sturua), veoma žalim što je nisam mogao vidjeti iz inače neotklonjivih razloga.

Ovaj izvještač je do sada imao jedanaest prilika (kojima se svaki put, bez izuzetka, koristio) da pohvali — uz izvjesne rezerve koje se mogu učiniti svakom ljudskom poslu — značaj Beogradskog internacionalnog teatarskog festivala u našem društveno-kulturnom i pozorišnom životu. Dvanaestom prilikom ne bih se koristio, to već može i da se podrazumijeva. Ovogodišnji BITEF imao je dva-tri značajna rezultata, nekoliko slabih i dobrih, potom prosječnih. Uzme li se sve sumarno, ovaj festival je bio jedan od »standardnih«. Karakteristika XII BITEF-a jeste povratak klasika na savremenu scenu, iako predstave dovedene na BITEF ne moraju najsvestranije da reprezentuju savremenu orijentaciju pozorišta u onim zemljama iz kojih potiču ansambli dovedeni u Beograd. U tom smislu, ne bi trebalo pretjerivati hvaleći informativnost BITEF-a, on je informativan onoliko koliko to može da bude. On prikazuje predstave pojedinih ansambala — reprezentanata nacionalnih pozorišnih tradicija, u težnji da izrazi, kako bi rekao Stanislavski, »život ljudske duše«.

## [H]amdija Pozderac: [N]acionalni odnosi [i] socijalističko [z]ajedništvo

*[(]»Svjetlost«, Sarajevo, [1]978, strana 214)*

[A]ko bismo pokušali da analizom [s]adržaja knjige izdvojimo auto[r]ove najmarkantnije poglede na [a]ktuelne dimenzije nacionalnih [o]dnosa i socijalističkog zajedni[š]tva, onda bismo sigurno mogli [u]stvrditi, a to je i bitna značaj[k]a knjige, da se ona studiozno [b]avi promišljanjem dva aktuelna [p]itanja teorije i prakse nacional[n]ih odnosa i zajedništva. Prvo, [u] knjizi se uspješno, na ravni [m]arksističke teorije, analiziraju [b]itni procesi razvoja nacionalnog [p]itanja uopšte, a napose nacio[n]alnih odnosa u jugoslovenskom [s]ocijalističkom samoupravnom [d]ruštvu, i u tom kontekstu raz[o]tkrivaju bitne odrednice socija[li]stičkog zajedništva. Druga bit[n]a karakteristika autorove studije je u tome što metodom marksističke analize osnovnih zakonitosti društvenog razvoja i kritičkim odnosom prema nekim teorijskim i političkim stavovima i praksi provođenja politike u oblasti nacionalnog pitanja, kako u građanskoj teoriji i praksi tako i u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu, Pozderac uspijeva da razotkrije i najsuptilnije protivurječnosti koje su pratile razvoj teorije i prakse rješavanja nacionalnog pitanja — sve do upozorenja na savremena protivurječna kretanja i događanja u ovoj oblasti. Smisao i značaj autorovog kritičkog razmatranja tih protivurječnosti, pa čak i kontroverzi koje se javljaju u pristupu nacionalnom pitanju i socijalističkom zajedništvu, jeste u tome što ih dovodi u vezu sa stalnim nastojanjem i upornom borbom progresivnih ideja i pokreta da se izbore za ona rješenja koja otvaraju nove prostore progresu i oslobođenju narodâ i čovjeka od svih vidova otuđenja.

Osobenost i vrijednost ove knjige, koje treba istaći — bez sum-

nje je stvaralački prilaz problemima vezanim za nacionalno pitanje. Tako, između ostalog, autor očevidne pogreške u pristupu nacionalnom pitanju, koje susrećemo u teoriji i politici nekih pokreta i političkih partija sve do danas, a na koje on u knjizi ukazuje, ne stavlja na »optuženičku klupu« i ne izriče im »smrtnu presudu«, već, kao marksista, razotkrivajući njihove uzroke i posljedice, upućuje na moguće puteve rješavanja, upozoravajući istovremeno i na opasnosti koje bi se zbog tih devijacija mogle ispriječiti na putu razvoja ljudskog društva, napose razvoja socijalizma. Značaj autorovih razmatranja je i u tome što, kad o ovim pitanjima raspravlja sa stanovišta uslova u kojima se ona rješavaju, bilo u kapitalističkom ili socijalističkom društvu, on ne protivstavlja tendencije i procese koji prate razvoj jednog i drugog društvenog odnosa, dakle, socijalizam ne smatra kao društvo suprotstavljeno kapitalizmu, kao antipod vrijednostima građanskog društva, već, prije svega, kao društveni proces i odnos koji pruža mogućnost i za transformaciju i potpuni preobražaj kapitalističkog društvenog odnosa u socijalistički, koji otvara puteve i stvara socijalne prostore za klasnu i nacionalnu emancipaciju. U tom kontekstu razmatrajući fenomen nacionalnog pitanja i socijalističkog zajedništva, Pozderac ne prekida istorijski kontinuitet »granicom« između kapitalističkog i socijalističkog društva, već ih posmatra u funkciji opšteljudskog progresa, videći u socijalizmu svjetski proces koji snagom svoje društvene zakonitosti vrši i povratno dejstvo na građansko društvo u smislu podsticanja onih revolucionarnih potencijala koji treba da izvrše revolucionarni preobražaj građanskog u socijalističko društvo kao bitnu pretpostavku nacionalne ravnopravnosti i socijalističkog zajedništva. Na toj ravni izvodi i dijalektiku razvoja nacionalnog pitanja i uređivanja nacionalnih odnosa u konkretnim društvenim prilikama, uz oštru kritiku onih teorija i političkih stanovišta koja proces nacionalnog razvoja i rješavanja nacionalnog pitanja prekidaju na granici prelaza kapitalističkog u socijalistički društveni odnos i, na toj osnovi, traže elemente za suprotnosti između nacija koje se razvijaju i bore za oslobođenje u uslovima građanskog društva i nacija koje svoj razvitak i emancipaciju ostvaruju u uslovima socijalističkog društvenog razvoja. Time Pozderac čini korak dalje u kritici teorija o »buržoaskim« i »socijalističkim« nacijama ističući da »rješavanje nacionalnog pitanja i nacionalnih odnosa u socijalizmu nije moguće izvesti u vremenski ograničenom roku niti, pak, na način vještačkog formiranja tzv. »socijalističkih nacija«, kako je to danas slučaj u nekim zemljama koje idu putem socijalističke transformacije« (str. 55). U tom pogledu, kaže Pozderac, posebno je karakteristično shvatanje bugarskih teoretičara o »socijalističkoj naciji«, u čemu se u suštini krije velikobugarska zamisao i čime se osporavaju nacionalni identitet i prava Makedonaca i drugih naroda koji u njoj žive.

Polazeći od Marksovog učenja o putevima klasnog i nacionalnog oslobođenja i internacionalističkoj borbi proletarijata, zatim od Lenjinovog stanovišta o suštini principa o pravu naroda na samoopredjeljenje do otcjepljenja i od Titovog koncepta ostvarenja nacionalne ravnopravnosti i uređivanja nacionalnih odnosa u uslovima socijalističkog samoupravljanja, Pozderac argumentovano i marksistički konsekventno teorijski formulira stanovište o ključnim aspektima nacionalnih odnosa i, sa gledišta razvoja nacija u savremenom svijetu, posebno u uslovima našeg socijalističkog samoupravnog društva, daje elemente za moguće određenje fenomena nacije danas.

Objedinjujući bitne socijalno-klasne, kulturne, političke i druge odrednice razvoja naroda i narodnosti Jugoslavije u okvirima

socijalnog ambijenta u kome danas žive, Pozderac u istorijskom kontekstu naučno prati njihov razvojni put razračunavajući se istovremeno sa onim teorijskim i političkim gledištima čije je izvorište u buržoaskom i birokratsko-etatističkom društvenom odnosu, a njeni su nosioci građanske i birokratsko-etatističke političke snage. Smisao tih teorija i politike, koje se u nekim društvima i danas nastoje prikazati opravdanim i ispravnim, jeste u tome što zamagljuju i u krivom svjetlu prikazuju razvojni put pojedinih naroda, osporavaju kontinuitet njihovog socijalno-istorijskog, etničkog, kulurnog i ekonomskog razvoja, a time i njihov nacionalni identitet. Ovu tvrdnju Pozderac potkrepljuje primjerima iz svjetske istorije, kojih i danas ima u nekim zemljama i kapitalističkog i socijalističkog društvenog sistema, kao i primjerom odnosa građanske i birokratsko-etatističke teorije i politike prema nacionalnoj posebnosti i afirmaciji nekih jugoslovenskih naroda i narodnosti, recimo, Crnogoraca, Makedonaca i Muslimana, kojima je u raznim etapama njihovog razvoja negiran istorijski kontinuitet samobitnosti i afirmacije u zajedništvu sa drugim narodima i narodnostima na našem prostoru. On posebno kritikuje ona shvatanja prema kojima se nacionalni identitet Muslimana vezivao za srpsku ili hrvatsku nacionalnost ili, pak, za »neopredijeljene Jugoslovene« i »Bošnjake«. Kao odgovor na ove teze, Pozderac navodi bitne socijalno-istorijske komponente kontinuiteta razvoja nacionalne posebnosti Muslimana.

Iz dijalektike klasnog i nacionalnog razvoja naših naroda i narodnosti Pozderac izvodi i suštinu nacionalne afirmacije kao sastavni dio borbe za socijalno oslobođenje. Samo u tijesnoj sprezi ta dva sadržaja socijalne revolucije bilo je moguće ono klasno i nacionalno oslobođenje koje je rodila narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija naroda i narodnosti Jugoslavije, kao pretpostavku klasno-nacionalne emancipacije što se ostvaruje u procesu razvoja socijalističkog samoupravljanja.

Kroz cio tekst knjige provlači se ona socijalno-istorijska nit koja, u lancu mnogobrojnih socijalno-klasnih i političkih promjena, upečatljivo naznačava kontinuitet razvoja i afirmacije svih naših naroda i narodnosti, na čemu se temelje i njihov nacionalni identitet i zajedništvo. Upravo iz te spoznaje i primjenom marksističke kritičke analize promjena i procesa koji su pratili razvoj naroda i narodnosti, posebno u Bosni i Hercegovini, autor teorijski izvodi i promatra aspekte zajedništva u kontekstu konkretnih socijalno-istorijskih uslova. U knjizi Hamdije Pozderca naročito je značajno, sa stanovišta rasprave o aspektima zajedništva, upravo to što on zajedništvo vidi u dijalektici sa razvojem nacionalnih odnosa, naime, kako reljefno ističe, kao »specifičnu formu nacionalnih odnosa« u određenim uslovima. Prema tome, posmatrano sa aspekta naše socijalističke samoupravne stvarnosti, zajedništvo se takođe iskazuje kao vid i sadržaj nacionalnih odnosa ili, kako to Pozderac kaže: »Kad govorimo o bratstvu, jedinstvu i zajedništvu, krećemo se u domenu međunacionalnih odnosa«. Zato je svako odvajanje zajedništva od kompleksnog sadržaja odnosa naših naroda i narodnosti, u najmanju ruku, besmisleno i svodi se na apstraktnu kategoriju. Ono može postojati samo kao izraz tih odnosa, to jest ravnopravnosti naroda i narodnosti. Na toj osnovi Pozderac oštro kritikuje one teorije i politička stanovišta koja u zajedništvu vide neku apstraktnu pojavu ili mu daju jednostrane sadržaje i socijalne dimenzije. Zajedništvo je sastavni dio i izraz ukupnih društvenih odnosa. Socijalističko zajedništvo koje se afirmisalo i razvija u našem socijalističkom samoupravnom društvu jeste integralni dio i izraz ukupnosti socijalističkih društvenih odnosa na osnovama samoup-

ravljanja i ravnopravnosti naših naroda i narodnosti.

Pri razmatranju socijalističkog zajedništva autor raspravlja o više aspekata njegovog razvoja i značenja, ističući posebno one komponente koje su presudno uticale na njegovo konstituisanje i afirmaciju u određenim etapama društvenog razvoja. Treba, međutim, naglasiti da je u središtu autorovih rasprava o razvoju socijalističkog zajedništva pitanje ravnopravnosti i nacionalnih sloboda. Po autoru, socijalističko zajednišvto nije nikakva nadnacionalna ili anacionalna kategorija, već se njegova bit sastoji u punoj slobodi, ravnopravnosti, međusobnoj povezanosti svih aspekata egzistencije naroda i narodnosti koji žive u SFR Jugoslaviji i SR Bosni i Hercegovini. Takvo zajedništvo nije forma nadnacionalnog oblikovanja ili anacionalnog definiranja — kako se to u predgovoru knjige kaže — niti je prepreka, već garancija ostvarivanja nacionalnih sloboda, nacionalne emancipacije i progresa svakog pojedinog naroda i narodnosti i svih zajedno u višenacionalnoj zajednici kakvo je naše socijalističko samoupravno društvo. Stoga Pozderac s pravom ukazuje na činjenicu da dalje unapređivanje zajedništva predstavlja stalno polje djelovanja Saveza komunista i svih naprednih socijalističkih snaga.

Knjiga Hamdije Pozderca *Nacionalni odnosi i socijalističko zajedništvo* svojom studioznom analizom i marksističkim kritičkim promatranjem aktuelnih dimenzija nacionalnih odnosa i socijalističkog zajedništva predstavlja novi doprinos teorijskom oblikovanju i stvaralačkoj razradi marksističkog pristupa nacionalnom pitanju. To je korak dalje u analizi veoma suptilnih pojava i procesa u vezi sa putevima razrješavanja nacionalnih odnosa i u osmišljavanju onih pojava koje zakonito prate razvoj naroda i narodnosti i njihovu borbu za nacionalno oslobođenje i emancipaciju. Osobita vrijednost studije je, pored ostalog, u tome što prevazilazi apstraktna teorijska uopštavanja i svako pitanje smješta u kontekst konkretnih socijalno-istorijskih uslova.

U svojim raspravama autor se kreće u relacijama naučne istine, razumijevanja, tolerantnosti i antidogmatizma; nije isključiv u svojim stavovima i otvara nove prostore za stvaralački kritički dijalog. Stoga knjiga predstavlja i novi podsticaj i stimulans na polju naučnog istraživanja u oblasti nacionalnih odnosa i socijalističkog zajedništva i korisnu studiju za svakog onog ko se bavi naučnim, stručnim i političkim radom, kao i za one koji žele da budu temeljno informisani o nacionalnim odnosima i socijalističkom zajedništvu.

**Ibrahim Bakić**

## Najdan Pašić: Interesi, institucije, ideologije

*(Institut za političke studije FPN, Beograd, 1977, strana 98)*

Marksistička politička teorija, čije je osnovno polazište fenomen klasa i klasne borbe, još nije celovitije i sistematičnije obradila problem interesa i aspiracije klasa kao bitnih motiva svesne političke akcije. U našoj političkoj nauci teorijsko izučavanje interesa je u začetku. Zbog čega naša marksistička misao stidljivo prilazi ovom problemu — posebno je pitanje. Jer teško je poverovati da je ovo tabu-tema pošto ne postoje posebne ideološke prepreke koje bi onemogućile teorijsko izučavanje interesa. Davno je odbačena dogma da je socijalističko društvo harmonična zajednica gde postoji apsolutni sklad svih vrsta interesa. Otuda je sigurno veliki nedostatak političke nauke što kaska za političkom praksom koja uverljivo i neprestano ukazuje na pojavu i izvore protivrečnosti interesa u našem društvu.

Pluralitet interesa u samoupravnom socijalističkom društvu je izgubio neke klasične odlike karakteristične za buržoasko društvo jer su ukinuti oblici svojine i upravljanja koji su omogućavali neposrednu eksploataciju tuđeg rada. Međutim, time nisu ukinute i druge objektivne i subjektivne protivrečnosti koje vode do specifičnog pluraliteta interesa. Zato pojava studije Najdana Pašića *Interesi, institucije, ideologije* znači snažan prodor ka marksističkom naučnom izučavanju interesa u praksi socijalističkog samoupravljanja.

Različiti interesi, uslovljeni, pre svega, položajem pojedinaca i grupa u sistemu proizvodnje i raspodele i u globalnoj strukturi društva, kaže autor, jesu pokretačka sila svih društveno-političkih akcija, motiv neprekidne borbe koja se vodi oko toga kako će društvo biti uređeno i kako će biti rešavana konkretna pitanja društvenog života. Otuda, po mišljenju Najdana Pašića, kategorija interesa zauzima centralno mesto i u razvoju materijalističkog pogleda na politiku i zakonitosti političkog života.

Različita shvatanja interesa protežu se u istoriji političke misli od Platona i Aristotela do Bentama i Hegela, pa i dalje, do danas. Ipak, prelomni moment u naučnom zasnivanju koncepcije interesa kao ključne kategorije političke nauke nastupa sa pojavom Marksovih i Engelsovih dela — *Komunističkog manifesta* i *Nemačke ideologije*. U ovim i nekim drugim radovima klasika marksizma sadržani su, uglavnom, svi osnovni elementi celovite teorijske koncepcije interesa »kao bitne kategorije političkog života, kao svesnih i nesvesnih uzroka i motiva političkog organizovanja i klasnih borbi«.

Ključno mesto u marksističkom istraživanju fenomena interesa zauzimaju klasni interesi, pogotovu dugoročni, istorijski interesi radničke klase kao najvažnije revolucionarne snage savremene epohe. Znači, kada govorimo o glavnom toku društvenog kretanja i dugoročnim razvojnim trendovima, »osnovni klasni interesi se neumitno probijaju i krče svoj put kroz beskrajno složeni i stalno promenljivi lavirint svih drugih užih i širih, trenutnih i trajnih interesa«.

Međutim, pored klasnih, u društvu postoje i deluju i drugi bezbrojni interesi (lični, grupni, opšti). Svi su oni motiv individualnog i grupnog delovanja i ponašanja. Iz njihovog međusobnog ukrštanja i sudaranja proizlazi rezultanta koja određuje tok i ishod pojedinih društvenih događaja i zbivanja.

Šta je sa interesima u socijalističkom društvu? Na više mesta autor ukazuje na genezu interesa. U različitim periodima socijalističkog razvoja interesi imaju specifična obeležja. U periodu kada je država stvarna osnova povezivanja i integracije različitih sfera društvenog rada ključne tačke u mehanizmu izražavanja i ostvarivanja društvenog interesa ostaju i dalje pod državnom kontrolom. Radnička klasa u tom periodu ne može da postigne ništa drugo nego da svom klasnom interesu dâ formu i obaveznost opšteg društvenog interesa, ali uz pomoć države.

Međutim, razvoj samoupravljanja razbija materijalne osnove birokratskog tutorstva nad radničkom klasom. Svest samoupravljača koju rađa samoupravna praksa sve dublje potkopava njegove idejne i materijalne pretpostavke. Ali proces istorijske negacije etatističko-birokratske vladavine — vladavine u ime radničke klase, ali sve više protiv njenih interesa — nije konačno završen, konstatuje autor. Tek kada je socijalističko društvo u stanju da se osloni na sopstvene pokretačke snage, na integrisanu i integrišuću silu udruženog rada, pređena je konačna kritična tačka istorijske konfrontacije starog i novog društva. Otuda ogroman značaj idejnog jedinstva radničke klase, i to ne jedinstva zasnovanog na monopolu političkog odlučivanja, i ne jedinstva naturenog autokratskim formama idejnog i političkog vlada-

nja, nego jedinstva čiji je izvor u praktičnim životnim iskustvima klase, u njenoj ukupnoj društvenoj situaciji«.

Ova studija Najdana Pašića je jedno od pionirskih dela u oblasti teorijsko-političkog izučavanja interesa. Studija na sažet, ali dovoljno konkretan i teorijski osmišljen način razmatra složenost problematike interesa u našoj praksi. Ona predstavlja analizu sadašnjosti, ali i teorijsku viziju budućnosti. Međutim, pored vrednosti koja proizlazi iz kvaliteta sadržaja i pristupa, knjiga je značajna i zbog ohrabrenja koje pruža naučnim radnicima da sa više entuzijazma pristupe izučavanju interesa. Uostalom, i sam autor nagoveštava opsežniju monografiju o interesima. Ona je i potvrda da je svaka ozbiljna naučna, teorijski fundirana i argumentima obrazložena analiza društvenih problema, i kad se odnosi na krizna pitanja i izražene protivrečnosti, dobrodošla. Drugim rečima, doprinos je argumentovanoj naučnoj kritici.

**Živorad Đorđević**

## Stevan Doronjski: Savez komunista Jugoslavije u akciji

*(Biblioteka »Politička teorija i praksa«, Centar za političke studije i marksističko obrazovanje PK SKV, Novi Sad, 1977)*

Knjiga Stevana Doronjskog *Savez komunista u akciji* predstavlja specifičnu zbirku tekstova. Ona obuhvata i sistematiše članke, govore, intervjue i druge priloge autora. Većina tekstova, sakupljenih u ovoj zbirci, nastala je u aktivnoj idejnoj i političkoj borbi druga Doronjskog za sprovođenje stavova i politike Saveza komunista Jugoslavije. U pokušaju da knjigu predstavimo čitaocu izvršićemo uslovnu sistematizaciju tekstova prema njihovoj sadržini i problematici koju obrađuju.

Promene u ustavnom sistemu, u društveno-ekonomskim odnosima, kao i one izvršene u društveno-političkom sistemu zauzimaju značajan prostor u ovom delu. Najveći broj tekstova iz ove oblasti se odnosi na pitanja klasnih i idejnih osnova našeg novog ustavnog i političkog sistema. Sa takvih polazišta se pristupa analizi pitanja kao što su: klasni osnov ustavnih promena, ustavne promene i nacionalno pitanje, odnosi u udruženom radu, odnosi u socijalističkom samoupravnom preobražaju sela i poljoprivrede, slobodna razmena rada, odnosi prema državi i slično.

Analizirajući klasnu suštinu ustavnih promena, autor polazi od osnovnog ustavnog opredeljenja da u SFRJ sva vlast pripada radničkoj klasi u savezu sa svim radnim ljudima grada i sela. Polazeći od istorijske činjenice da se vlast radničke klase ostvaruje u uslovima samoupravljanja, autor zaključuje da je reč o specifičnom obliku ostvarivanja diktature proletarijata.

Ustavne promene u domenu međunacionalnih odnosa autor analizira prvenstveno sa stanovišta izmenjene uloge federacije u ostvarivanju njenih funkcija, kao i sa gledišta novih prava, dužnosti i odgovornosti republika i pokrajina ne samo za svoj sopstveni razvoj već i za razvoj SFRJ u celini. Značajan prostor u autorovim razmatranjima zauzima pitanje ostvarivanja (način, oblici i mesto) suverenih prava radnih ljudi, naroda i narodnosti, i pri tom on ističe da se ova prava prvenstveno ostvaruju u republici, odnosno autonomnoj pokrajini, a samo izvedeno u federaciji.

Odnosima u udruženom radu, posebno problemima položaja radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada u odnosu na ostvarivanje njihovih neotuđivih prava na odlučivanje o planiranju, korišćenju sredstava društvene reprodukcije, sticanju, odnosno raspodeli

dohotka; međusobnim odnosima u udruženom radu i sličnom posvećen je značajan deo tekstova objavljenih u knjizi. Ova pitanja analiziraju se prvenstveno sa stanovišta oslobođenja rada i ovladavanja procesom društvene reprodukcije od strane radnika.

Polazeći od specifičnosti društvenih odnosa koji se uspostavljaju u poljoprivredi, autor razmatra problematiku povezivanja individualnih poljoprivrednih proizvođača kroz različite oblike saradnje (kooperacija, zadruge), sa udruženim radom. Autor zaključuje da se samoupravni i socijalistički preobražaj poljoprivrede i sela ne može ostvariti bez organizovanog, planskog uključivanja individualnih poljoprivrednih proizvođača u sistem ukupne društvene reprodukcije, pri čemu oni postaju integralni deo udruženog rada u celini. Takav njihov položaj utiče i na njihova samoupravna prava i poziciju u društveno-političkom sistemu.

U većem delu tekstova reč je o ulozi i radu Saveza komunista. U njima je težište stavljeno uglavnom na nekoliko osnovnih grupa pitanja, značajnih i aktuelnih za položaj i aktivnost SK. Temeljno se razmatra, na primer, ostvarivanje vodeće uloge SK u uslovima samoupravnog društva, s obzirom na specifičan položaj Partije u takvom društveno-političkom sistemu. Autor analizira oblike i metode delovanja i rada SK, posebno se zadržavajući na osnovnoj organizaciji SK, kao temeljnoj ćeliji delovanja komunista, i ukazuje na njenu ulogu u osnovnoj organizaciji udruženog rada. Veći broj napisa posvećen je i reorganizaciji Saveza komunista čiji je cilj postizanje što efikasnijeg delovanja SK. Pišući o unutarpartijskom životu i metodima rada, autor se posebno zalaže za pojačani ideološki rad, ističući da se u svojoj svakodnevnoj borbi komunisti ne mogu zadovoljavati samo poznavanjem trenutačnih prilika, jer aktivan, stvaralački i marksistički pristup u borbi za ostvarivanje ciljeva i politike Saveza komunista zahteva i sagledavanje perspektiva daljeg razvoja. A takav odnos prema revolucionarnoj praksi, koja se stalno unapređuje, zahteva, kako naglašava Doronjski, neprekidno razvijanje teorijske i naučne misli kao i njihovu stvaralačku primenu. Govoreći o kritici i samokritici kao oblicima odnosa unutar Partije, autor posebno ističe da su one potrebne Savezu komunista jer predstavljaju stimulans za akciju, naročito kada su pravovremene i konstruktivne.

Svojim značajem, aktuelnošću i polemičkim tonom posebno se izdvajaju napisi u kojima se podvrgavaju oštroj kritici određena idejna i politička strujanja, kao i praksa dela članova SK tuđa Savezu komunista. Autor kritički i polemički piše o pojavi liberalizma kao idejne i političke struje, nastale u određenim uslovima, i o odgovarajućoj praksi što pogoduje pojačanoj aktivnosti neprijatelja socijalizma i samoupravnog društva. Uzroke takvim pojavama autor nalazi u snažno ispoljenim birokratskim tendencijama, u tehnokratskom monopolu nad odlučivanjem, čiji izraz i parola postaje »odlučivanje u ime radničke klase«. Analizirajući pojavu frakcionaštva, njene uzroke i oblike manifestovanja, autor ističe da su oni plod birokratskih odnosa koji rađaju borbu za vlast i dominaciju nad radničkom klasom. Kritikujući takve negativne pojave, Doronjski polazi od osnovnih vrednosti i ciljeva socijalističke revolucije. Pri tom navodi da je njen osnovni cilj ostvarivanje odlučujućeg položaja i uloge radničke klase i svih radnih ljudi, prvenstveno u procesu društvene reprodukcije i u društveno-političkom sistemu. U analizi i pristupu pojavama i ideologijama stranim Savezu komunista, u njihovom objašnjavanju, autor zaključuje da su im osnovni uzroci i koreni u onim sredinama u kojima se samoupravljanje i vlast radničke klase nalazi u »krizi«, ili su u raskoraku.

Imajući na umu da je revolucija dinamičan proces, podložan

stalnim promenama, Doronjski se zalaže za stvaralački i aktivan odnos svakog radnog čoveka prema izgradnji novih društvenih odnosa, pri čemu posebno mesto i ulogu u ovim procesima treba da imaju članovi Saveza komunista, radnička klasa i mlada generacija jer, »svaka generacija ima određenu ulogu u revoluciji, i svaka od njih može i mora vratiti svoj dug revoluciji«. Ta aktivnost mora biti organizovana, ali ona podrazumeva i punu angažovanost pojedinaca. To je i razlog što autor posebno govori o ulozi člana Saveza komunista, naročito o osnovnoj organizaciji i njenom mestu u osnovnoj organizaciji udruženog rada, mesnoj zajednici, samoupravnoj interesnoj zajednici, kao i u svim drugim oblicima udruživanja rada i sredstava.

Pored pitanja vezanih za rad u SK, niz tekstova je posvećen problematici međunacionalnih odnosa i, posebno, razvoju autonomije Vojvodine, koju autor posmatra kao specifičan ustavno-pravni izraz rešavanja međunacionalnih odnosa u uslovima specifičnog višenacionalnog sastava stanovništva na ovom području. Autor se zadržava na genezi ustavno-pravnog položaja autonomije Vojvodine, analizirajući različite etape u razvoju autonomije i ukazujući na karakteristične odnose kako između Pokrajine i federacije tako i između Pokrajine i SR Srbije, u čijem se sastavu Pokrajina nalazi. Autonomija se analizira ne samo kao oblik rešavanja međunacionalnih odnosa već i kao izraz organizovanja samoupravljanja i vlasti radničke klase na odgovarajućem području. Ona se shvata i kao posebna zajednica naroda i narodnosti, radničke klase i svih radnih ljudi, u kojoj se ostvaruju njihova suverena prava, izuzev prava koja se, na osnovu dogovora i kao zajednički interes, ostvaruju u federaciji ili u SR Srbiji.

**Marijana Pajvančić**

# Dr Vladimir Štambuk: Tiha dominacija

*(»Radnička štampa«, Beograd, 1977, strana 190)*

Knjiga dr Vladimira Štambuka početak je jednog novog naučnog istraživanja i razmišljanja u nas o složenim aspektima društvenog razvoja koji mogu biti objašnjavani i podsticani samo novim, multidisciplinarnim naučnim pristupom. Jer, samo tako se može obezbediti nalaženje veza i odnosa među onim elementima društvenog razvoja koji su bili zanemareni, a bez kojih i ne može biti reči o uspostavljanju integralnog, celovitog sistema, kojim bi bili prevaziđeni skupovi pojedinačnih činjenica, subjektivnih projekcija vladajućih grupacija i njihovih, parcijalnih, interesa. Ovakav naučni pristup odgovara savremenoj situaciji socijalističkog društva, koje svoj razvoj shvata kao kvalitativne ekonomske, političke, kulturne vrednosti, a ne samo kao kvantitativna merila rasta materijalnih dobara.

Naše socijalističko društvo, i svojom samoupravnom praksom i novim teorijskim postavkama, predstavlja nova iskustva u nastajanju humanije ljudske zajednice. Knjiga *Tiha dominacija*, u prvom redu, jeste teorijski prilog tim naporima, mada je, kako autor piše, i ogled koji ima višestruku namenu: prvo — da pokaže klasnu suštinu i ograničenosti teorija rasta; drugo – da ukaže na ideološki pristup kvantifikacije, merenja i korišćenja podataka koji ne doprinose naučnom posmatranju, već unose zablude.

Treći zadatak ovoga ogleda jeste da ukaže na neke bitne promene u kapitalizmu, ali promene koje ne menjaju njegovu društvenu suštinu. Najzad, četvrti zadatak knjige je da istakne potrebu za sistematskijim i obuhvatnijim razvojem same marksističke teori-

je. Iz rečenog se vidi da je autor svoj esej iz političke kibernetike posvetio jednom novom aspektu marksističke analize različitih pogleda i prakse društvenog rada i razvoja, a s ciljem da razgoliti ideološku skramu onih koncepcija koje su zasnovane na dominaciji parcijalnih interesa i koje, svog opstanka radi, gole, otvorene oblike dominancije zamenjuju novim, suštinski istim, ali teorijski i metodološki preobraženim koncepcijama »tihe dominacije«.

Knjiga sadrži četiri glave. U prvoj, pod naslovom: »Stvarno — šta nas čeka sutra«, autor se bavi pitanjima teorija rasta, osnovnim karakteristikama takozvanih optimističkih i pesimističkih teorija i kritički se osvrće na teorije rasta. Druga glava: »Četiri jahača apokalipse« posvećena je analizi tempa rasta stanovništva u industrijski razvijenim i nerazvijenim zemljama i odnosu tih činjenica prema pitanjima sirovina i tehnologije, kojima raspolažu pojedine zemlje. U trećoj glavi: »Izvori dominacije«, autor daje analizu savremenih i novih izvora ekonomske i političke dominacije, multinacionalnih kompanija, nacionalnih ekonomija i njihovih interesa, dok četvrta glava: »Marksizam i zemlje u razvoju« sadrži elemente marksističke teorije razvoja i analizu tih elemenata sa stanovišta prednosti koje pruža marksistička teorija oslobađanju čoveka od različitih metodoloških i sadržinskih formi kapitalističke dominacije.

Čovek je svakodnevno izložen stvarnim ili »stvorenim« društvenim krizama, koje ga drže u stalnom nespokojstvu i strahu od onoga što ga čeka u budućnosti. Pitanje: »Stvarno — šta nas čeka sutra?« — koje postavlja autor ovog eseja, ima univerzalni smisao.

Optimističke teorije rasta polaze od teze da povećanje materijalnih dobara neposredno utiče na širinu demokratskog pokreta, što je izraženo u masovnom prosperitetu, opštem pravu glasa, masovnom obrazovanju i tako dalje. »Eksplozija demokratije«, prema tim teorijama, imanentna je zakonitost društva u kome dolazi do »eksplozije nove tehnologije«, praćene masovnom proizvodnjom i masovnom potrošnjom dobara.

Pesimističke teorije rasta — »teorija nultog rasta« i »teorija organskog rasta« — sugerišu da se svet bliži neizbežnoj katastrofi. Svet je dostigao maksimalni stepen svog razvoja i ako želi da izbegne potpunu katastrofu — po prvoj varijanti ovih teorija — razvoj čovečanstva treba da bude blizu nule. Stopu rasta stanovništva i proizvodnje treba zadržati na postojećem nivou, što znači, »ukoliko svi želimo da preživimo, moramo svi da se zadovoljimo onim što imamo«. Druga varijanta tih teorija, teorija organskog rasta, nešto je manje konzervativna. Ona uočava da ogromne razlike u nivou ekonomske razvijenosti pojedinih delova sveta jesu uzrok krize, pa se opredeljuje za postepeno usaglašavanje rasta stanovništva, proizvodnje hrane, industrijske proizvodnje i eksploatacije sirovina. I ona naglašava da »siromašni moraju biti svesni toga da su siromašni«, jer je rast, navodno, mogućan samo u funkciji opstanka postojećih odnosa.

Teorijama rasta, koje objašnjavaju u prvom redu prirodu ekonomskih odnosa, komplementarne su teorije sistema. Njihov zadatak je da doprinesu, pre svega, statičkoj ravnoteži u društvu, zanemarujući odnose unutar proizvodnih snaga i socijalne sukobe koji su vezani za kapitalistički način proizvodnje.

Dr Vladimir Štambuk daje, takođe, iscrpnu analizu pozitivnih strana teorija rasta. Međutim, ovde ćemo skrenuti pažnju samo na neke njegove zaključke druge vrste. Teorije rasta imaju za cilj da istaknu pozitivnu stranu kapitalističkog sistema, isključujući »iz nauke i iz svesti što većeg broja ljudi one kvalitativne parametre koji iskazuju duboke sukobe unutar sistema«. Izborom naučnih argumenata, te teorije utiču na stvaranje takozvane »subjektivne svesti« o istinitosti onoga što pružaju.

Pitanje koje i ovde treba postaviti, a ono ima veliki značaj za vreme u kome živimo, jeste: u kojoj meri nauka, u ovom slučaju kibernetika, može biti upotrebljena za stvaranje dominantnih ideja, vrednosnog sistema koji može da deluje na usmeravanje budućeg razvoja?

Prvi i osnovni nedostatak tih pristupa je u tome što za društveni razvoj smatraju relevantnim samo sledeće elemente: stanovništvo, sirovine, tehnologiju i zagađenost čovekove okoline. Zanemareni su politički, socijalni, kulturni i često, kako sam autor kaže, ekonomski aspekti društvenog razvoja.

Te teorije, pored ovih sadržinskih, imaju i u svom metodu ozbiljnih nedostataka. Njihova metodologija je usmerena isključivo na prognoze budućnosti, a pri tom potpuno zanemaruje istorijsku dimenziju društvenog razvoja i njen uticaj na društvene promene. »Univerzalnost« ovih teorija izražena je u činjenici zanemarivanja društveno-ekonomskih specifičnosti u razvoju i sistemima pojedinih zemalja.

Savremene izvore dominancije dr Vladimir Štambuk, iz metodoloških razloga, svrstava u tri sledeće velike grupe: multinacionalne kompanije, sukob između njih i nacionalnih ekonomija i postindustrijsko društvo, koje građanski naučnici ne predočavaju samo kao viziju već, delom, i kao stvarnost kapitalističkog društvenog sistema.

Marksistička teorija je i danas orijentisana na proučavanje klasnih sukoba u savremenom svetu, jer istorijski razlozi govore da je i danas osnovni društveni sukob — sukob između radničke klase i kapitala. Međutim, suština te borbe nije tako lako saglediva, stvari nisu baš tako jednostavne i jasno razgraničene. Teorije rasta imaju, kao uostalom i marksizam, svoje pristalice i van matičnih sistema. S druge strane, osnovne socijalne snage su, posebno u zemljama u razvoju, društveni slojevi čiji interes i teorijske postavke društvenog razvoja bitno odudaraju od koncepta klasa i klasnog sukoba. Proučavanje procesa i odnosa u zemljama u razvoju otežano je i nekim drugim objektivnim okolnostima. To su veoma dinamične socijalne, ekonomske i političke sredine, izložene promenama za koje mnogi marksisti smatraju da predstavljaju već poznate zakonitosti razvoja kroz manje ili više izražene klasne i druge socijalne sukobe. Među naučnim, marksističkim analizama procesa koji su, ipak, tipični za savremeni život zemalja u razvoju, a i za savremeni svet uopšte, zapaženo mesto, prema dr Štambuku, zauzimaju mišljenja da kriza kapitalizma nije strukturalna, već globalna. Međutim, treba napomenuti da se većina marksista nikada nije upuštala u predviđanja i konstrukcije koje bi značile stvaranje »ideološke superstrukture« bez odgovarajućih promena u uslovima proizvodnje, promena do kojih dolazi u proizvodnim snagama i proizvodnim odnosima. Za Marksa, istorijski razvoj je, bez obzira na forme i obličja, neminovan. Tako bi za zemlje u razvoju bilo nužno, prema marksističkim globalnim i metodološkim okvirima, tu neminovnost usmeriti, izvršiti marksističku analizu društvenih procesa, koju je dr Vladimir Štambuk označio kao teoriju razvoja. Ona je, za razliku od teorija rasta, koje izražavaju samo kvantitativni aspekt, u mogućnosti da iskaže i kvantitativne i kvalitativne promene, dijalektiku društvenih procesa.

Jedan od osnovnih predmeta, kojim treba da se pozabavi teorija razvoja, jeste pitanje uslova reprodukcije ljudi i, neposredno s tim u vezi, uslova proizvodnje. To je za teoriju značajno pitanje, jer su ti uslovi danas različiti i po svom kvalitetu i po kvantitetu u meri koja zabrinjava, ne samo u odnosima pojedinih regiona koji su razvijeni i nerazvijeni nego su te razlike ogromne među i unutar pojedinih sistema.

Marksistička teorija razvoja trebalo bi posebno da se pozabavi pitanjem uloge radničke klase i drugih radnih slojeva u zemljama

u razvoju i da tu ulogu razvije kao kontraargument teoriji postindustrijskog društva, koja klasu smatra preživelom kategorijom, a tehnokratiju »kao najracionalniji oblik upravljanja i usmeravanja koji je oslobođen ideoloških zabluda i emotivnih predrasuda«, pa tako, navodno, za sve postaje primamljiva vizija budućeg socijalnog nosioca.

Sledeća suštinska pitanja kojima se mora baviti teorija razvoja, jesu: šta je alternativa za kapitalističke društvene odnose, kakva je tu funkcija samoupravljanja kao svetskog procesa i da li su kapitalizam i socijalizam konvergentni sistemi? Autor ove knjige opredeljuje se za samoupravljanje kao alternativu, i to iz sledećih razloga: ono kao proces i sistem omogućava da se u razrešavanje osnovnih protivrečnosti razvoja uključi najveći mogućni broj proizvođača, a time se obezbeđuje autentičnost sopstvenog društveno-ekonomskog razvoja, i to sopstvenim snagama. Međutim, na savremenom stepenu ekonomskog razvoja, za jedan nov društveno-ekonomski sistem kakav je samoupravljanje, za njegovu egzistenciju, nije bez značaja izražavanje principa solidarnosti na međunarodnom planu, ali principa solidarnosti koji ne bi bio inkopatibilan drugim principima, kao što su ravnopravnost, jednakost, suverenost nacija i drugi.

Autor knjige *Tiha dominacija*, dr Vladimir Štambuk, piše samo o nekim osnovnim elementima teorije razvoja. Potrebno je ovde, i pored toga, naglasiti da način na koji autor povezuje ključne probleme razvoja čovečanstva u jednu celinu, te izbor i broj pitanja kojima se bavi inspirativno deluju, ukazujući na mnoga otvorena pitanja na koja marksistička teorija duguje odgovore. Knjiga nije samo informativna već je izazov za sve one koji u praksi i teoriji učestvuju u razvoju jednog novog društva, društva kome su istina i nauka putokaz.

**Vinka Tomić**

## Dr Stipe Šuvar: Škola i tvornica

*(»Školska knjiga«, Zagreb, 1977)*

Navedeno Šuvarovo djelo predstavlja uspjeli pokušaj autora da marksističkim pristupom sa samoupravnog aspekta analizira odgojno-obrazovni proces na današnjoj etapi našeg društveno-ekonomskog razvoja, sagledavajući ga u kontekstu cjelokupnog udruženog rada. Udruženi rad je ishodište i osnovica sadržaja svih tekstova navedene Šuvarove knjige, i iz njegovih potreba i mogućnosti treba da proizlazi cjelokupna odgojno-obrazovna politika. Pri tom valja istaći da se u navedenom djelu ne govori samo o reformi srednjeg obrazovanja — mada je ono upravo reformom najradikalnije zahvaćeno — nego o cjelokupnom odgojno-obrazovnom procesu, od predškolskih, preko osnovnih i srednjih, do visokoškolskih oblika obrazovanja.

Autor je svoju knjigu podijelio na dva dijela: prvi pod naslovom *Škola i tvornica*, dakle kao i naslov knjige, u kojem se daje marksistička analiza i eksplikacija obrazovanja u klasnom (kapitalističkom) društvu. Drugi dio nosi naslov *U susret preobražaju odgoja i obrazovanja* i u njemu su objavljeni autorovi govori, članci i rasprave, što se odnose na razradu potreba, eksplikaciju načina i mogućnosti revolucionarnog preobražaja cjelokupnog odgojno-obrazovnog procesa, koji se integrira u kontekst samoupravnih odnosa i potreba udruženog rada.

Autor u prvom dijelu knjige daje znanstvenu povijesno-marksističku analizu dijalektičkog odnosa proizvodnog stvaralačkog rada i obrazovanja kadrova, odnosno vrši dijalektičku eksplikaciju odnosa škole i tvornice. Autor pod pojmom *škola* ima na umu cjelokupni sistem obrazovanja u konkretnoj društveno-povijesnoj zajednici, a termin *tvornica* odnosi se na neposredne proiz-

vođače u procesu proizvodnje, ili je vezan za obavljanje drugih društveno korisnih djelatnosti. Misli se na proizvodne snage i odnose u materijalnoj proizvodnji, dakle na sve ono, kako konstatuje autor, što nije obrazovanje.

Tu je, valja napomenuti, važna svijest o načinu proizvođenja materijalnog života ljudi, jer, »... ne određuje svijest ljudi njihovo društveno biće, već, obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest« (Marx). Pod pojmom *društveno biće* izražava se sveukupnost odnosa u konkretnoj društveno-povijesnoj zajednici.

U kapitalizmu postoji »ekspanzija«, koju Šuvar naziva »bumom«, i »kriza« obrazovanja, koja se toliko ne očituje u ograničavanju prava na studij koliko u uskraćivanju prava na rad, na izbor i slobodan stvaralački rad. Iz toga autor zaključuje da ekspanzija obrazovanja klasnog društva nije u funkciji mijenjanja kapitalističke organizacije i načina materijalne proizvodnje, nije — dakle — u funkciji mijenjanja »potčinjenosti radnika i podjele na organizaciono-intelektualni »mozak« i radno-izvršne ruke, podjele *na homo sapiensa* i *homo fabera*«. Štoviše, škola i obrazovanje »... i dalje igraju ulogu stabilizatora u podvojenosti proizvodnje i nadgradnje...« (str. 58).

Uzroci, dakle, i takozvane ekspanzije i krize obrazovanja današnjeg kapitalističkog sistema — po mišljenju autora — proizlaze iz suprotnosti »narasle društvene snage rada i neposredne njegove društvene podjele, iz suprotnosti između načina proizvodnje i oblika prisvajanja uvjeta i rezultata društvenog rada«, što uvjetuje dualizam u sistemu obrazovanja, podržava odnose podjele rada u proizvodnji, ali i obrnuto.

Dualistički sistem obrazovanja gdje god postoji podržava zadržavanje hijerarhije radne snage i podjele na umni i fizički rad u tvornici, što je bitno obilježje uloge i osnovna funkcija škole u kapitalističkom društvu. To je, osim toga, i dokaz da škola (sistem obrazovanja) ne može izaći iz krize i izolacije, ako se tvornica (udruženi rad), naime način proizvodnje, i odnosi među ljudima u materijalnoj proizvodnji ne preobraze.

No istovremeno s mijenjanjem odnosa u materijalnoj proizvodnji i načina proizvodnje valja i cjelokupni školski sistem preobraziti, promijeniti i prilagoditi ga tim novopromijenjenim odnosima i načinu proizvodnje materijalnog života ljudi u osnovnoj organizaciji udruženog rada, u kojoj se sve to i odigrava. Treba, dakle, vršiti radikalnu promjenu rada i obrazovanja.

Radikalna reforma rada i obrazovanja, odnosno njihovo prožimanje integracijom škole i tvornice ne smije se vršiti radi usavršavanja radne snage i adekvatnijeg zadovoljenja postojećih potreba privrede i određenih društvenih funkcija, koje netko treba da obavlja, već ta preobrazba treba da omogući formiranje svestrane samoupravljačke svijesti radnika u udruženom radu, i da ih istovremeno osposobi za preuzimanje teškog bremena odgovornosti za razvijanje daljnjih revolucionarnih procesa vlastitog samooslobađanja.

Upravo se revolucionarnim mijenjanjem međuljudskih odnosa u procesu rada ostvaruje i njegova humanizacija. Pri tom valja napomenuti da se humanizacija rada ne može očitovati u prilagođavanju čovjeka radu, nego u mijenjanju rada u cilju oslobođenja čovjeka od svih oblika radno-društvene potčinjenosti, od svih oblika najamnog položaja radnika.

U skladu s tim se i obrazovne potrebe, kaže autor djela, trebaju utvrđivati u osnovnoj jedinici rada, u osnovnoj jedinici materijalne proizvodnje društvenog života — u osnovnoj organizaciji udruženog rada. Osnovna organizacija udruženog rada je »novo ishodište i ujedno centralno žarište društvenog procesa reprodukcije, u kojoj sve počinje i u kojoj se donose odluke i daju ovlaštenja za vođenje reprodukcije. Ona je polazište nove organizacije rada i nove organizacije cjelokupne

društvene proizvodnje« (str. 77).

Pri tom autor ističe da se spajanjem obrazovnog i radnog procesa, te njihovim svođenjem na osnovnu organizaciju udruženog rada Škola ne ukida, već se udruženi rad stavlja u poziciju da preuzima konkretne zadatke i odgovornost u društvenom organiziranom sistemu odgoja i obrazovanja. Samo će se na taj način moći postepeno dokinuti raskorak između škole i društvenog života uopće.

No valja pri tom znati, naglašava autor djela, da nije »dovoljno preobraziti školu i proces obrazovanja integrirati u udruženi rad, da bi se preobrazilo društvo, štoviše, preobražaj škole i obrazovanja i ne može se postići već samo kao jedan od djelomičnih preobražaja u svestranom revolucionarnom mijenjanju proizvodnih odnosa. Ali, činjenica je da se bez preobražaja obrazovanja ne može izgraditi društvo udruženog rada« (str. 79). Evidentna je činjenica, navodi Šuvar, da se danas nitko unaprijed ne može obrazovati za sva vremena, za cijeli život, već se ljudi obrazuju kroz život permanentno i u tvornici i u školi, i teorijskim radom i praksom, a nikako odvojeno. Stoga se i bitka za radikalni preobražaj odgoja i obrazovanja »može dobiti samo u sklopu ukupnog preobražaja i tvornice i škole, uz spajanje njihovih funkcija, a na kolosijeku stvaranja odnosa i svijesti svojstvenih društvu udruženog rada« (str. 81).

Nova samoupravna socijalistička svijest se ne može formirati samo u školi i razvijati pukim verbalizmom propovjedanja obrazovatelja, već mora izrastati iz »nove odgojno-obrazovne prakse koja će izražavati susretanje tvornice i škole«, spajanjem obrazovanja s cjelokupnim sistemom udruženog rada. Zadatak je, dakle, prevladavanje autonomnosti otuđenog reproduciranja duhovne proizvodnje od ostalog dijela udruženog rada.

»Obrazovanje u socijalizmu treba da se »spaja« s proizvodnjom; svijet rada i svijet znanja moraju se prožimati. Obrazovanje u radu, iz rada i uz rad — to je urgentan cilj socijalističkog društva. S njegovim se realiziranjem ne može čekati; on se ne može ostavljati za daljnju budućnost. Jer, u pitanju su onda i svi drugi ciljevi socijalizma, a prvenstveno onaj kojim su određeni svi drugi: oslobođenje rada« (str. 103).

Govoreći o prosvjetnim radnicima, autor ističe potrebu bržeg prevladavanja njihova naslijeđenog najamnog mentaliteta koji za sve krivi društvo i državu, iako upravo od njih očekuje gotovo rješenje. Za uspješnu preobrazbu obrazovanja potrebni su sposobni, svestrano obrazovani, kritički orijentirani i socijalistički usmjereni prosvjetni radnici, kojima mladi treba da: »vjeruju ne po logici neprikosnovenog distanciranog autoriteta, već po logici osobnog primjera, životne dosljednosti i sklada riječi i djela. Marksistička izgrađenost, socijalistička životna orijentiranost i moralna podobnost nastavnika i odgajatelja danas su, kao i jučer i sutra, preduvjeti njihova upliva na mlade naraštaje, snage i plodotvornosti njihovog prirodnog a ne iznuđenog i isforsiranog autoriteta« (str. 221).

Na kraju valja još jednom istaći da se u tekstovima najnovije Šuvarove knjige daje marksistička analiza i osmišljava — sa samoupravnih pozicija — suština, potreba kao urgentan cilj socijalističkog društva, intencija i mogućnost realizacije radikalno-revolucionarnog preobražaja cjelokupnog odgojno-obrazovnog procesa u nas na današnjoj etapi društveno-ekonomskog razvitka. Zato nam se čini da napor autora i njegovo djelo zavređuju širu društvenu pažnju.

**Savo Pešić**

# S. Majstorović: Kultura i demokratija

*(»Prosveta«, Beograd, 1977, strana 448)*

Uočavajući najdublje i suštinske protivrečnosti savremenog sveta, sagledavajući nejednake tokove razvoja konkretnih društvenih zajednica i njihovih kultura, Stevan Majstorović je znalački i kritički analizirao mnoge pojave koje su brojni teoretičari i kulturni poslenici *a priori*. U traganju za složenom i potpunom slikom stvarnosti kulture Majstorović je otkrio mnoga nepoznata područja koja su sadržavala životnu kulturnu problematiku; podigao je gotovo svaki kamen koji je dugo vremena stajao netaknut, a ispod tog kamenja ukazao se raznovrstan sadržaj koji je valjalo istražiti, dovesti u odgovarajuću vezu sa ostalim kulturnim činjenicama i omogućiti mu nesmetanu komunikaciju sa svetom postojećih i novonastalih vrednosti. Tu vrstu posla Majstorović je obavio tako što je pošao da utvrdi najznačajnije pojave u savremenom razvitku, a u prvom redu da ustanovi šta znači pravo na kulturu, šta je to demokratizacija kulture a šta kulturna demokratija, šta je to univerzalna kultura a šta kulturne osobenosti, šta je to sloboda stvaralaštva ili stvaralaštvo u slobodi, šta je demokratija u građanskom a šta u socijalističkom društvu, kakav je položaj kulture u socijalizmu i koji su načini da se pomoću kulture, i ne samo pomoću nje, ostvari sloboda čoveka. Dakle, u knjizi je pokrenuto mnogo pitanja, i to u pravom smislu jer se stalno o njima raspravlja, stalno se vodi dijalog, stalno se komentariše pojava a gotovo nijednom se ne zauzima konačan stav, gotovo se nijednom ne nudi gotova rešenje koje se može primenjivati u svakoj prilici kada iskrsne slična pojava. A to je i svesna autorova namera. I sam autor neće da mu knjiga u tom smislu bude dovršena i definitivna, »jer predstavlja mnogo više prilog dijalogu, nego skup konačnih stavova i dovršenih mišljenja«. Ovo otuda jer »predmetu kao što je »kultura i demokratija« izgleda ne može ni biti kraja; ona pruža samo mogućnost da se svojim prilogom podstaknu i drugi da se iskažu, a što će se takođe pokazati nedovoljnim. Jer nisu u pitanju samo kultura i demokratija nego i drugi značajni sadržaji današnjice koje ovaj predmet obuhvata i kojima on jednostavno ne dozvoljava da budu zaobiđeni: istorija, socijalizam, građansko društvo, umetnost i sloboda, čovekova prava, budućnost sveta. Sve sami zastrašujući pojmovi za koje je potrebna dobra mera samozaborava da bi se poverovalo kako se sa njima može izaći nakraj, i to još u samo jednoj jedinoj knjizi!« (str. 13).

Trebalo je, dakle, svaki od tih pojmova istražiti, preispitati i izvući iz njih ono što je trajno, što ima univerzalnu vrednost. Ovo tim pre što se građansko društvo već davno osposobilo da ispred svakog od ovih pojmova stvori sloj guste magle koji će prikriti pravu suštinu određene pojave. Tako će se povesti duga i iscrpljujuća polemika o pravu na kulturu kao autentičnom čovekovom pravu bez kojeg se ne mogu zamisliti ostala čovekova prava. Koristi se, dakle, to što je pravo na kulturu polivalentna pojava koja »podrazumeva lično pravo, ali isto tako i pravo naroda i grupa da potvrđuju i razvijaju svoju kulturnu samosvojnost« (str. 17), koju će Majstorović označiti kao kulturni identitet.

Pravo na kulturu Majstorović izvodi iz najšireg društvenog i kulturnog konteksta. Jer, kao što ni društvene okolnosti nisu podjednake, kao što ni kultura nije jedna i jedinstvena u svim društvenim zajednicama, tako ni pravo na kulturu nije jedinstvena pojava i ne ostvaruje se svuda podjednako. To je, svakako, razlog što danas postoji mnoštvo određenja kulture i što ne postoji nijedan skup posvećen ovoj problematici na kojem se ne zauzi-

maju sasvim oprečni stavovi i ne daju sasvim različite formulacije. Dovoljno je analizirati samo jedan skup pa da se ova pojava uoči.

Uočavajući, dakle, dijalektički odnos između kulture, odnosno »prirode kretanja u društvu iz kojih kultura proishodi«, društvenih okolnosti koje ne utiču samo na kulturu i pravo na kulturu nego i na demokratizaciju života uopšte, Majstorović se upušta u analizu još složenijih pojava kao što je to demokratizacija kulture, odnosno kulturna demokratija. Idući za smislom demokratizacije kulture, Majstorović utvrđuje da se ona »temelji na kulturalističkoj ideji, po kojoj se kulturni razvoj, kulturne potrebe, sistem vrednosti i socijalizacija ličnosti posmatraju kao prevashodno kulturne pojave i zbivanja... da ona usvaja i primenjuje prosvetiteljsku filozofiju čije je polazište i ishodište ideja o podučavanju i upućivanju« (str. 39).

Međutim, kulturna demokratija je sasvim suprotna pojava. Ona se zasniva »na oslobođenom radu, temelji se na shvatanju da čovek treba da ovlada svim uslovima svoga života i rada«. Ovde se čovek postavlja u aktivan položaj, kao aktivni sudeonik društvene prakse. On treba »sam sebe da 'stvara' i da stvara kulturu«. Otuda su »kulturnoj demokratiji neprimereni izrazi: usvajanje kulturnih vrednosti, pristup kulturi, širenje kulture, zadovoljavanje kulturnih potreba. korisnici i davaoci kulturnih usluga, kulturna proizvodnja i kulturna potrošnja, participacija u kulturnim delatnostima, kulturni animatori i drugi iz paternalističko-administrativno-komercijalnog vokabilarija demokratizacije kulture« (str. 40). Distinkcija učinjena između ove dve kategorije kulturnog života ne završava se navođenjem pomenutih razlika, nego se produžava i u još složenije društvene i kulturne odnose da bi se završila veoma radikalnom kritikom demokratizacije kulture koja se ne može uključiti u samoupravni društveno-ekonomski odnos. Istovremeno, Majstorović je svestan nemogućnosti da se lako i za kratko vreme mogu prevazići ukorenjene pojave i kategorije nasleđene iz prethodnih društvenih sistema i različitih društvenih odnosa. Radikalnost ove kritike nije eksplicitna, iako Majstorović, jasno i otvoreno, govori o nedostacima demokratizacije kulture. Ta kritika je više sadržana u utvrđivanju određene distinkcije između demokratizacije kulture i kulturne demokratije koje se ne javljaju istavremeno, ali u današnje vreme uslovljavaju jedna drugu.

Valja ovom prilikom skrenuti pažnju na činjenicu da Majstorović nijednu društvenu pojavu ne posmatra statično, on o njoj ne govori samo na jednom mestu i samo u vezi sa drugom pojavom nego u sklopu složene mreže pojava koje se ne uključuju u društvene odnose pasivno. Tako, na primer, o demokratizaciji kulture se govori u celoj studiji i u vezi sa mnogim pojavama do kojih dolazi na veoma razuđenoj mapi kulturnog života. Metodološki ovo je veoma teško izvesti jer zahteva veliku koncentraciju. Teško je dovesti u vezu demokratizaciju kulture sa etatizmom, sa kulturnim tržištem, sa kulturnim potrebama i vrednostima, sa dogmatizmom i sa pluralizmom, sa prošlošću kao i sa budućnošću i sve to, na kraju, dovesti u odnos sa suprotnom pojavom, sa kulturnom demokratijom kao antitezom demokratizacije kulture. Taj protivrečan, antitetički odnos konsekventno se provodi sve do samoupravljanja gde će se demokratizacija kulture dokinuti tako što će biti zamenjena socijalističkom kulturnom demokratijom. A to se ne može ostvariti bez kulturnog programa zasnovanog na samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima. Ovde treba imati na umu autorovo upozorenje da »samoupravljanje nema poseban kulturni program niti ono pretpostavlja neko posebno shvatanje kulture« (str. 93).

Savremeni svet karakteriše još jedna posebna pojava: nacionalne kulture i odnosi između tih kultura. Ovde je od izuzetne važnosti proces spajanja pojedinih kul-

tura koji može biti dvojak: istorijski i nasilan. Pri tome valja razlikovati ono što se naziva unifikacijom od onoga što se naziva unijaćenjem. U prvom slučaju pod unifikacijom se podrazumeva »istorijski razvoj i prevazilaženje klasnih razlika i podela rada, iščezavanje države i klasa, konačno spajanje zajednice... Takva unifikacija, koja se poistovećuje sa perspektivom istorijske emancipacije čoveka, podrazumeva čitav razvojni tok kojim bi se postepeno ostvario ovaj istorijski cilj... unifikacija u istorijskom smislu ne samo da ne ugrožava kulturne osobenosti i različnosti nego, sasvim suprotno, podrazumeva uslove u kojima bi mogli da se slobodno ispoljavaju i potvrđuju najraznovrsniji kulturni i stvaralački oblici« (str. 102).

Ovom distinkcijom samo započinje veoma složena analiza protivrečnosti u nacionalnim kulturama. Tu je i pojava kulturnog pluralizma — prava na kulturu u višenacionalnim zajednicama; zatim hegemona kultura i mogućnosti kulturne jednakosti; kulturnog spajanja (integracije) koje se jednom ostvaruje putem akulturacije, drugi put pomoću prinude socijalističke države, a mnogo ređe spontano i istorijskim sledom. Govoreći o spajanju pomoću prinude socijalističke države, Majstorović ukazuje na mnoge zamke koje se postavljaju u tom procesu. Jedna od njih se odnosi na hegemoniju jezika najveće nacije. Ovu pojavu Majstorović ilustruje praksom u Sovjetskom Savezu gde se ruski jezik nametnuo kao jezik međunacionalne komunikacije. Pri tome se gubi iz vida činjenica da neravnopravnost jezika znači neravnopravnost nacija i njihovih kultura. Majstorović ovde veoma suptilno analizira ovu problematiku ukazujući na činjenicu da »ovakva politika ne vidi u jeziku bitan činilac rada i života ljudi«. Jer jezik se ne sme posmatrati kao statička kategorija koja se bezbolno i bez ozbiljnih smetnji može preneti u drugi nacionalni identitet a da ne ostavi za sobom teže posledice. Kad je reč o sovjetskoj praksi, onda je »rezultat ovakve politike da se neruski jezici postepeno pretvaraju u dopunske, domaće i porodične jezike čiji se krug upotrebe stalno sužava. Ti jezici moraju stoga ili da zaostaju u razvoju ili da se jednostrano razvijaju« (str. 142).

Iako je jezička stvarnost veoma značajna za društveni i kulturni razvoj, ona je samo deo mnogo krupnijih protivrečnosti koje se nalaze u samom društvenom biću. Reč je o široj i složenijoj društvenoj nejednakosti koja opredeljuje društveni sistem i utvrđuje logiku unutarnjeg razvoja svake društvene zajednice.

Dalja pitanja koja se na ovoj relaciji pokreću odnose se na objašnjenje teorije o socijalističkoj naciji i sa njom povezanom kulturnom unifikacijom. Majstorović ovo ilustruje primerom bugarske prakse, a čini se da bi se moglo naći još pa čak i autentičnijih slučajeva. Ovde je, međutim, važnija suština, a to je da se svekoliki hegemonizam, ma gde se pojavljivao, uvek spaja sa ekstremima, sa najizrazitijim svojstvima. U slučaju nekih socijalističkih društava hegemonizam je rezultat spoja etatizma i nacionalizma, velikodržavnih aspiracija i nacionalističkih pretenzija; suština je i u tome što se zapostavlja klasni interes; suština je i u tome što je »ukidanje kapital-odnosa izraženo u većini socijalističkih država kroz stvaranje društveno-svojinskih odnosa i centralizovano upravljanje društvenom proizvodnjom i reprodukcijom, uz vrlo ograničenu autonomiju privrednih i političkih subjekata« (str. 154).

Sledeće područje koje se pred nama otvara odnosi se na slobodu stvaralaštva ili, kako Majstorović kaže, na stvaralaštvo u slobodi. Međutim, sloboda stvaralaštva se ne može razumeti ako se ne objasni odnos umetnosti i društva. Jer samo razumevanjem složenih društvenih odnosa može se dati odgovor na pitanja koja se postavljaju u vezi sa umetnošću i slobodom umetničkog izražavanja. Tu slobodu Majstorović nastoji da sagleda u konkretnom društvenom kontekstu analizira-

jući praksu pojedinih društava i stavove pojedinaca o tome.

Danas je teško raspravljati o odnosu kulture i demokratije a da se ne ukaže na pluralizam shvatanja ovog pojma koji u savremenom zapadnom, i ne samo zapadnom, svetu postaje izuzetno aktuelan. Ovde nije reč samo o tematskom obogaćenju nego o potrebi da se stvori organska celina oko koje će se grupisati izvedeni problemi. Jer, bez razumevanja demokratije shvaćene u građanskom i demokratije shvaćene u socijalističkom smislu ne može se shvatiti ni odnos umetnosti prema društvu i društva prema umetnosti, ni demokratizacija kulture ni kulturna demokratija, kao ni položaj kulture u socijalizmu koji u knjizi dobija poseban tretman.

Kad je reč o kulturi u socijalizmu, valja imati na umu odnos između kolektivnog i individualnog stvaralaštva, kolektivnog subjektiviteta prema kulturi, pojam masovne kulture i kulture masa, kulturne samodelatnosti, samoispoljavanje i samopotvrđivanje i slično. Osnovno pitanje koje se postavlja kad je reč o kulturi u socijalizmu jeste klasnost kulture jer su se tim povodom javili drugi nesporazumi i otišlo se u krajnosti. Jedno su mislili proletkultovci, a drugo marksisti, jedno se pod kulturom shvata u etatističkom socijalizmu a drugo u samoupravnom. Međutim, bilo šta da se mislilo o kulturi u socijalizmu, na neka pitanja se mora odgovoriti. Jedno od takvih se odnosi na klasni karakter kulture.

Zalažući se za savladavanje mnogih ograničenosti kulture, Majstorović uviđa i ograničenost njenog klasnog određenja, bez obzira na to što »klasna kultura u socijalizmu ne bi nipošto imala da se shvati u apsolutnom značenju, nego samo u tom smislu da je ona glavni, opredeljujući kulturni tok u kome se izražavaju i oblikuju iskustva, moral i shvatanja radničke klase« (str. 427). Prevazilaženje tih ograničenosti vodi natklasnoj kulturi koja će se ostvariti u oslobođenom radu koji je i sam kultura. Na takav način se utire put ka potpunom čovekovom oslobođenju, put ka slobodi.

**Radoslav Đokić**

## Hanns Haas / Karl Stuhlpfarrer: Österreich und seine Slowenen

Već više godina naša štampa skoro svakodnevno obaveštava jugoslovensku javnost o nepoštovanju prava naše manjine u Austriji. Poznata je činjenica da je naš severni sused potpisivanjem Državnog ugovora preuzeo i konkretne obaveze prema slovenačkoj i hrvatskoj manjini što živi u toj zemlji. Obespravljeni kao posebna nacionalnost u svakom pogledu, Slovencima i Hrvatima u Austriji preti opasnost i da nestanu. Njihov položaj je iz dana u dan sve teži, jer sistematska germanizacija, nimalo slabija nego u ranijim stolećima, čini sve da te narodnosti iščeznu. Svi pokušaji, s naše strane, da im se pomogne, ostaju bez većeg uspeha, zbog poznate politike bečke vlade. Bez prava na jezik, školu i svoje ustanove, Slovenci i Hrvati se nalaze svakodnevno pod udarom šovinističkih krugova Austrije. Nasuprot takvoj situaciji u Republici Austriji, naša zemlja služi kao uzor kad je reč o politici prema narodnostima koje u njoj žive. Sa veoma širokim kulturno-prosvetnim, političkim i ekonomskim pravima, te narodnosti u nas imaju sve uslove za nesmetani i intenzivni svestrani razvitak.

Do sada je izašlo dosta knjiga i napisano mnogo članaka o položaju slovenačke manjine u delu Austrije — pre svega u Koruškoj. To pitanje je uključeno i u Versajski ugovor, po okončanju prvog svetskog rata. Pred nama je još jedna takva knjiga, izdata u Beču 1977. godine, sa 141 stranom teksta. Njena pojava je utoliko

značajnija što je delo austrijskih naučnika. Rađena je na osnovu brojnih izvora, pre svega iz Celovca, i veoma bogate literature. Vrednost te publikacije povećava više veoma previznih jezičko-narodnosnih karata iz kojih se jasno vidi sužavanje teritorije na kojoj je živela, pa i brojčano opadanje slovenačke manjine.

Posle kraćeg predgovora i uvoda (str. 7—11), autori su, između ostaloga, istakli da »problem Koruških Slovenaca nije problem same Koruške, već cele Austrije« (str. 8). Autori naglašavaju da je tokom vekova vođena kontinuirana antislovenačka politika. U predgovoru se sažeto daje istorija slovenačkog naroda od kraja petog veka do danas i rasprostranjenost njihovih naselja u to vreme, a i kasnije. Teritorije nastanjene Slovencima, usled sistematskog odnarodnjavanja slovenačkog naroda, stalno se sužavaju.

Knjiga sadrži šest poglavlja sa veoma bogatim i sadržajnim napomenama.

Prvo je posvećeno ulozi habzburške monarhije i asimilaciji Slovenaca putem škola. Tu je dat istorijat nasilnog i sistematskog germanizovanja slovenačkog stanovništva počev od sredine XIX veka, i pored toga što se već 1777. godine u Celovcu nalazila u štampi slovenačka gramatika. U 1848. u Celovcu je, što je bilo podstaknuto nacionalnooslobodilačkim pokretom koji je zahvatio veći deo Evrope, osnovan »Slovenački savez« (str. 15). Sva nastojanja Slovenaca da otvore svoje škole na maternjem jeziku, tokom celog XIX i početkom XX veka — nisu urodila plodom. Kako centralna tako i pokrajinske vlade činile su sve da to spreče.

Veoma je zanimljivo drugo poglavlje koje govori o »narodnom plebiscitu iz 1920. godine« (str. 26—38). Autori su, koristeći se veoma bogatom literaturom i izvorima, nastojali da objektivno prikažu istorijat odluke o plebiscitu, kao i ulogu velikih sila, pre svega Sjedinjenih Američkih Država. Uloga crkve i drugih krugova bila je snažno izražena u sprovođenju plebiscita. Autori pišu i o događajima iz 1923. godine.

Veoma je dokumentovano obrađena ekonomska zavisnost Slovenaca, kao posledica sprovođenja kreditne politike austrijskih vlasti, a posebno pokrajinskih organa. Tako je ekonomska zavisnost Slovenaca, sa svoje strane, poslužila kao opravdanje za odnarodnjavanje slovenačkog življa.

Odeljak pod naslovom »Pregovori oko kulturne autonomije« (str. 53—68) posvećen je pregovorima vođenim 1925—1930. godine. U njemu je istaknuta i uloga socijaldemokratije. Dugo su trajale rasprave o tome koji će se princip usvojiti, ali one su bile sračunate na to da se cela stvar što više odugovlači, uz očigledno nepriznavanje osobenosti slovenačke manjine. Poznati protivnik Slovenaca, dr Martin Vute, i ovom prilikom je pozivan u pomoć.

Dva sledeća poglavlja govore o najtežem dobu Slovenaca: od anšlusa Austrije 1933. do kapitulacije fašističke Nemačke (str. 67—87). Usledile su brojne zabrane ugrožavajući i ono malo autonomije kulturno-prosvetnih ustanova što je bila izvojevana, zatim masovna hapšenja i teške nedaće Slovenaca i van Austrije. Svi pokušaji Slovenaca da bar do početka rata sačuvaju delimično pravo na škole, ostali su bez uspeha. Sajs-Inkvart i niz drugih istaknutih nacista to su u samom početku sprečavati. Gaulajter Koruške, Kučera, dosledno je sprovodio sve odluke svojih gospodara. Zbog odvođenja u logor, u aprilu 1942. godine 917 Slovenaca, čak je i biskup Rohraher uputio protest koji je Hitler cinički odbacio.

Pretposljednje poglavlje (str. 88—98) obuhvata period od oslobođenja Austrije do potpisivanja Državnog ugovora. Autori opisuju nastavak borbe Slovenaca za svoja prava. Austrija je okupirana; Koruška, u kojoj je nastanjen najveći deo Slovenaca, nalazila se u britanskoj okupacionoj zoni. Već 26. januara 1946. predstavnici narodnooslobodilačkog pokreta

koruških Slovenaca su pisali »da su se borili ne samo za svoje nacionalno oslobođenje, već i za oslobođenje Austrije«, dajući time svoj doprinos borbi protiv fašizma. Sve do potpisivanja Državnog ugovora 1955. nova republika Austrija najvećim delom nije izašla u susret opravdanim zahtevima Slovenaca. Autori knjige su to brojnim primerima ilustrovali. Zvanična austrijska statistika iz toga vremena čak tvrdi da Slovenaca nema više od 43.179.

Član 7. Državnog ugovora je u pet tačaka obavezao Republiku Austriju da Slovence u Koruškoj i Hrvate u Burgenlandu i Štajerskoj izjednači po pravima sa Austrijancima, i da im omogući stvaranje sopstvenih organizacija, širenje štampe, upotrebu jezika itd. Ova obaveza austrijske države odnosila se i na oblasti u kojima je živelo stanovništvo različitog nacionalnog sastava.

Poslednje poglavlje se bavi sprovođenjem potpisanog i ratifikovanog Državnog ugovora. Dve slovenačke organizacije: Savet koruških Slovenaca i Centralni savez slovenačkih organizacija u Koruškoj, sa Jozefom Tišlerom i Francom Cviterom na čelu, još su u pismu od 11. oktobra 1955. godine nudili svesrdnu saradnju, u želji da koruški Slovenci postanu most saradnje i prijateljstva. No, njihovi napori, po autorima, nisu ni do danas krunisani uspehom. Razmenjena su brojna pisma. Naše manjine u Austriji su se svesrdno zalagale za to da se njihov sve teži položaj poboljša. Poslednji pokušaj prebrojavanja Slovenaca naišao je, stoga, na opravdani otpor i bojkot. Pitanje je do danas ostalo otvoreno: jer usledili su novi napadi na Slovence što ih je preduzimao povampireni fašizam, a intervencija austrijskih vlasti bila je, pri tom, slaba ili je uopšte izostajala.

Naša samoupravna socijalistička Jugoslavija služi kao primer u svetu jer je problem narodnosti koje žive u našoj zemlji rešila na najbolji mogući način. U najvišim telima, OUN naša zemlja služi kao najočigledniji uzor: kako taj problem treba i *mora* da se rešava. Opravdan je, stoga, zahtev naše zemlje, koja želi da razvija dobrosusedske odnose sa Republikom Austrijom, da ova pokaže dobru volju da nađe rešenje za brojne Slovence i Hrvate kako bi i oni uživali ista prava kao narodnosti u našoj zemlji, a što je u skladu sa odlukom OUN.

**Đorđe Knežević**

# Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

12

1978

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

*Proleteri svih zemalja, ujedinite se!*

# Socijalizam

**Časopis Saveza komunista Jugoslavije**

Sadržaj

Godina XXI 1978 Broj 12

## Содержание



## Contents

# Poruka predsednika Tita redakciji časopisa „Socijalizam"

*Svim članovima redakcije i saradnicima srdačno čestitam 20-godišnjicu izlaženja časopisa »Socijalizam«.*

*Časopis »Socijalizam«, kao organ Saveza komunista Jugoslavije, pojavio se u vrijeme kada su se socijalistički procesi, odnosno radnički i komunistički pokret, i u svijetu i u našoj zemlji, suočili sa mnogim novim pojavama u razvitku savremenog društva, koje je trebalo teorijski osvijetliti. Upravo tada nastao je i Program Saveza komunista Jugoslavije, koji je dao novu viziju socijalizma i široko otvorio perspektive daljeg razvoja socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Na osnovama ideja sadržanih u Programu SKJ došlo je do snažnog poleta u našoj teorijskoj, marksističkoj misli i revolucionarnoj praksi, čemu je časopis »Socijalizam« dao krupan doprinos.*

*Za ovih dvadeset godina časopis »Socijalizam« je odigrao značajnu ulogu u obrazovanju i uzdizanju partijskih kadrova, prije svega onih koji se bave teorijom. Na stranicama časopisa javljale su se ili razrađivale mnoge nove ideje o razvitku socijalističkog samoupravljanja, kritički je obrađivana i podsticana praksa u svim oblastima društvenog rada i stvaralaštva. Vodila se i idejna borba, kako protiv nosilaca dogmatsko-birokratske tako i protiv zagovornika anarholiberalističke i, u tom okviru, apstraktnohumanističke orijentacije.*

*Očekujem da će »Socijalizam« i ubuduće davati značajan doprinos razvijanju marksističke misli kod nas. Ostvarivanje njegovih, u današnjem vremenu mnogostranih i složenih za-*

dataka, zahtijeva izuzetne napore i veliku odgovornost. Kao časopis Saveza komunista, »Socijalizam« je sastavni dio sistema marksističkog obrazovanja i idejno-političkog osposobljavanja komunista, u čemu je, u periodu između dva posljednja kongresa, učinjen ozbiljan napredak.

Neprestano razvijanje naše socijalističke samoupravne prakse i delegatskog sistema nameće složenije idejno-teoretske zadatke. Krenuli smo putevima povezivanja različitih oblasti društvenog rada i stvaralaštva, koji su u mnogo čemu novi. To od ljudi traži mnogo više znanja, šire vidike, bogatiju kulturu. Novi odnosi se ne uspostavljaju odjednom. Naš radni čovjek sa svog radnog mjesta treba da učestvuje u odlučivanju o svim pitanjima razvoja organizacije udruženog rada, svoje komune, pokrajine i republike, jugoslovenske zajednice u cjelini. Takav položaj traži od njega i dublje razumijevanje zakonitosti društvenog razvitka. Naročito je velika obaveza na komunistima koji moraju raspolagati znanjima na osnovu kojih će moći da analiziraju odnose i situaciju u kojoj djeluju, da u mnoštvu različitih interesa nalaze rješenja koja će jačati socijalističko samoupravljanje.

Marksistička naobrazba i kultura izoštravaju i jačaju klasno-politička osjećanja i čine komuniste sposobnim i svjesnim borcima za socijalističke društvene preobražaje. To im pomaže da dublje sagledavaju uzroke antisocijalističkih i antisamoupravnih ideologija i različite vidove njihovog ispoljavanja. Jednom riječju, idejna aktivnost mora biti stalna i intenzivna, usko povezana sa praksom i u službi našeg socijalističkog samoupravnog razvitka.

Jedna od bitnih zadaća časopisa »Socijalizam« jeste da podstiče i razvija takvu idejno-teorijsku aktivnost, da bude njeno oružje. Smatram, međutim, da ni izdaleka nisu iskorišćene sve mogućnosti da ovo glasilo našeg Saveza dopre do šireg kruga čitalaca u svim sredinama, da se više koristi u vaspitno-obrazovnom radu i idejnoj borbi.

Naša dosadašnja saznanja i socijalistička samoupravna praksa daju solidnu polaznu osnovu za buduća teorijska istraživanja. Neophodno je veće okupljanje i podsticanje svih naših marksista, svih kreativnih snaga, naročito mladih talentovanih stvaralaca.

U tome časopis »Socijalizam«, sa svojim bogatim iskustvom i širokim krugom saradnika iz svih republika i pokrajina, ima posebno odgovornu ulogu. Želim Redakciji i saradnicima časopisa i ubuduće mnogo uspjeha.

Aleksandar Grličkov

# Dvadeset godina časopisa „Socijalizam"*

Ovim našim skupom obeležavamo dvadeset godina postojanja i izlaženja »Socijalizma«, časopisa Saveza komunista Jugoslavije. Imam prijatnu dužnost da tim povodom u svojstvu glavnog i odgovornog urednika kažem nekoliko reči o njegovom razvitku. Razume se da nije lako i jednostavno ocenjivati dvadesetogodišnju bogatu i raznovrsnu delatnost jednog teorijskog časopisa. Stoga ću se ograničiti samo na nekoliko bitnih momenata u njegovom razvitku.

Časopis »Socijalizam« se pojavio pre dve decenije. Tačnije, dvobroj za septembar i oktobar 1958. godine označava dan njegovog rođenja. Njegova osnovna namena je sadržana u odluci CK SKJ o njegovom pokretanju, u kojoj se, između ostalog, kaže: »Časopis će tretirati principijelne probleme socijalizma i socijalističkih društvenih odnosa u Jugoslaviji, politiku Saveza komunista u

* Pozdravna reč na svečanom skupu povodom dvadesete godišnjice izlaženja časopisa »Socijalizam«, održanom 25. decembra 1978. godine u Beogradu.

raznim oblastima društveno-političkog života, kao i probleme razvitka socijalizma u svetu i odnosa među socijalističkim zemljama.«

Potreba za časopisom kao što je »Socijalizam« javila se, zapravo, u vreme kada su se i marksistička i socijalistička misao i praksa, i u svetu i u nas, počeli suočavati sa ozbiljnijim teškoćama. Istina, to je vreme kada su se marksistička misao i socijalistička praksa, još zarobljenice hipertrofiranog staljinističkog dogmatizma i građanskog pozitivizma, našle pred istorijskim raskršćem. Istorijskim raskršćem koje je tražilo napuštanje dogmatizma i oslobođenje od vlastitih ograničenja. Ili, nasuprot tome, ostati u konfliktu sa stvarnošću izmenjenih revolucionarnih uslova. Upravo tada, u vreme krize socijalističke teorije i prakse u komunističkom i radničkom pokretu, nastao je Program SKJ. Program SKJ koji otvara proces napuštanja dogmatskih ograničenja u socijalističkoj misli, s jedne, i stvara viziju jedne nove socijalističke alternative do tada nepoznate socijalističkoj praksi, s druge strane. Nove socijalističke alternative socijalističkog samoupravljanja.

Sa Programom SKJ se pojavio i časopis »Socijalizam«, kao jedno od značajnih sredstava u borbi za njegovu afirmaciju, teorijsku i idejno-političku razradu, pa i odbranu njegovih ideja i stavova od naleta snaga otpora u delu komunističkog i radničkog pokreta u svetu. Stoga je i prvi broj »Socijalizma«, kao i mnogi naredni, gotovo u celini bio posvećen tumačenju i odbrani idejno-teorijskih pozicija sadržanih u Programu SKJ.

Od početka svog izlaženja pa sve do januara 1964. godine »Socijalizam« je organ CK SKJ i izlazi dvomesečno. Tada dolazi do spajanja časopisa »Naša stvarnost« i časopisa »Socijalizam«, pa od tada »Socijalizam« postaje organ Saveza komunista Jugoslavije i izlazi svakog meseca. Ovom prilikom treba posebno naglasiti da je časopis »Naša stvarnost«, koji je izlazio jedanaest godina, uživao veliki ugled u našoj naučnoj, kulturnoj i političkoj javnosti, da je bio na samom vrhu naše dotadašnje posleratne publicistike.

Časopis u svom razvitku deli sudbinu društva, posebno Saveza komunista, angažuje se na svim bitnim pitanjima teorije i prakse, kojima se šire vidici našeg osobenog puta u socijalizam, našeg viđenja sveta i u njemu borbe za socijalizam kao svetski proces.

U tome, po mom mišljenju, postiže značajne rezultate. Ali dinamičan razvitak društva, gotovo sam po sebi, zaoštrava i izaziva — nekad manje, nekad veće — poremećaje, koji se neminovno reflektuju i na odnos političkih snaga, a ovaj opet na klasno-političku i idejnu borbu. Ako se prelistaju sva godišta »Socijalizma«, može se pouzdano utvrditi da je časopis stalno vodio borbu na dva glavna fronta: protiv birokratsko-dogmatskog, protiv malograđanskog i anarholiberalističkog i njihovih raznih varijanata.

Savez komunista Jugoslavije je uvek shvatao ogroman značaj i ulogu marksističke teorije u svim fazama razvitka naše socija-

ličke revolucije. On je ne samo dobro razumevao nego i na delu pokazao da bez revolucionarne prakse nema ni revolucionarne teorije, i obrnuto. Snaga jedne revolucije i jeste upravo u tome ako stalno uspeva da obezbedi to osobeno sjedinjavanje teorijskih saznanja i praktične delatnosti za izmenu postojećeg stanja i odnosa, to jest tada revolucija postaje istinski veliki pokret za izmenu sveta. Tim dijalektičkim jedinstvom teorije i prakse revolucija zapravo obezbeđuje svoj kontinuitet, a svako njegovo narušavanje neminovno dovodi do diskontinuiteta, naročito onda kada jedan revolucionarni pokret izgubi smisao i osećaj za potrebu permanentnog davanja teorijskih odgovora na goruća pitanja realnog života društvene prakse. Baš zbog toga što nisu imale smelosti da kritikuju same sebe, poredak stvari i odnose koji su same jednom uspostavile, što nisu bile sposobne da podvrgnu teorijskoj kritici vlastitu praksu i da, na osnovu toga, »orlovskim okom mišljenja« (Marks) procenjuju svoju prošlost i sadašnjost — pojedine revolucije su ozbiljno ugrožavale i nagrizale svoje sopstveno biće. Tako je moglo biti i s nama, s našom revolucijom — a takve okolnosti su se sticale ili u pojedinim kriznim situacijama ili u onim koje su usled velikih pobeda i uspeha nudile samozadovoljstvo i konformizam — da nismo stalno i uporno insistirali na tome da je stvaralački odnos Saveza komunista prema marksizmu jedno od osnovnih merila i uslova za ostvarivanje njegove vodeće idejno-političke uloge. Taj stvaralački nemir, to stalno traganje i promišljanje pravih rešenja, pa i određena skepsa prema njima, sve dok ih praksa ne potvrdi, pomagali su nam ne samo da izbegnemo razne Scile i Haribde, kamo nas je ne tako retko vukla matica društvenih zbivanja, nego su nam omogućavali da, čak i onda kada smo se trenutno našli pred raskršćem, krenemo pravim putem.

Često se kaže da revolucije ne teku pravolinijski. To je tačno ako se time želi reći da jedna socijalistička revolucija ne može biti verna kopija neke druge, da se »mlađa« revolucija ne mora u svemu ugledati na »stariju«. Ne postoji »uzor«-revolucija koja bi bila opštevažeći obrazac za sve ostale, mada svi revolucionarni pokreti mogu i treba da uče jedni od drugih. Ali i svaka autentična revolucija, posmatrana posebno, ne teče, strogo uzev, pravolinijski, čak i onda kada je pronašla vlastitu putanju kretanja, jer je društvo, pogotovu društvo prelazne epohe, bremenito raznim protivrečnostima, pa i manjim ili većim konfliktima. Istina, mnogo je lakše kada je već spoznat i trasiran osnovni put, ali i u tom slučaju ne postoji nikakav automatizam kome bi se društvena praksa slepo pokoravala. Otuda se i potreba za teorijom u svakoj istinskoj revoluciji mora podizati na nivo nasušnih potreba, jer revolucija bez teorije je isto što i vojska bez oružja.

U svojoj uređivačkoj politici časopis »Socijalizam« polazio je od poznatog stava Saveza komunista Jugoslavije da marksistička nauka nije dogma, već sredstvo za rukovođenje i orijentaciju, me-

tod i način promatranja stvarnosti sveta, pojedinih zemalja, revolucionarnih uslova.

Taj stav, razume se, nikako ne znači da, pošto istorijski postoje različiti putevi socijalizma — adekvatno tome postoje i »različiti marksizmi«. Ne, marksizam, shvaćen kao Marksovo i Engelsovo teorijsko-naučno nasleđe, jedan je i jedinstven. Ali postoje različite interpretacije, na žalost, i ne tako retke vulgarizacije marksizma, njegovo reduciranje i osiromašivanje, zamenjivanje fundamentalnih instrumentalnim vrednostima itd. Kriterijum o tome ko je »bolji« ili »dosledniji« marksist ne svodi se na subjektivne sudove ili »zaklinjanja na vernost« niti na citatološka pozivanja na Marksa ako je društvena praksa u opreci s njegovim osnovnim idejama, mada je svakome ko želi biti marksist neophodno poznavanje golemog stvaralačkog opusa osnivača naučnog socijalizma, pa i stalno vraćanje Marksu, upravo zbog novih potreba prakse i novih izazova koje nameće savremeni društveni razvitak. Ako je marksizam, kao oružje nauke i znanja u rukama radničke klase u borbi za njeno oslobođenje, integralan po svojoj misaonoj i socijalnoj sadržini, to ne znači da se svi oni koji se izjašnjavaju za marksizam zaista i stvaralački odnose prema njemu. Istinski marksist uvek teži razvijanju i obogaćivanju marksizma, kao što i revolucionarni duh marksizma u celini teži da izrazi revolucionarnu praksu radničke klase, da bude oblik njenog osmišljavanja i razvijanja, a time i oblik oslobađanja i podsticanja nove prakse. Jer marksizam nije skup dogmi, neka okamenjena teorija, već živa revolucionarna misao, nezamenljivo oružje radničke klase, snaga njene vlastite svesti. S druge strane, teorija je samo izraz prakse, pa i savremena socijalistička teorija, zasnovana na marksizmu, validna je utoliko ukoliko stvarno izražava revolucionarnu praksu našeg vremena, to jest ukoliko vodi oslobađanju rada i radničke klase. Prema tome, pravo je pitanje: koliki i kakav doprinos daje danas razvijanju marksizma na osnovu vlastite revolucionarne prakse, odnosno takve prakse kojom radnička klasa i radni ljudi odista menjaju društvo i sebe u njemu, kao istinski subjekti sopstvene istorije.

Ljudsko društvo ima sebi imanentne objektivne zakonitosti. Na nauci je da otkriva te zakonitosti, logiku njihovog kretanja. Ukoliko to ne čini, prete joj opasnosti od empirizma ili, pak, od radikalizma, lažnog humanizma i moralizma. Jer, da bi se radilo za budućnost, na ostvarivanju vizija sutrašnjeg dana, treba utvrditi kakve sve to, i objektivne i subjektivne, pretpostavke i mogućnosti realno postoje u sadašnjosti, to jest u današnjem danu.

Časopis »Socijalizam« je otvarao i otvara svoje stranice naučnoj analizi naše socijalističke samoupravne prakse. Stalno je u žiži idejne borbe protiv nama tuđih teorijskih i ideoloških shvatanja. Suočavamo se kao društvo sa uticajima buržoaske ideologije, birokratsko-etatističke, tehnokratske. Susrećemo se sa raz-

nim dogmatskim, konzervativnim, nacionalističkim, pseudorevolucionarnim, ultralevičarskim shvatanjima.

Međutim, i kao društvo i kao Savez komunista, pa u tome i kao časopis Saveza komunista, nismo potpuno zadovoljni stanjem i kvalitetom naše teorijske i naučne kritike. Monolozi kao da teže da zamene dijaloge. Nema dovoljno kritike društvene prakse, ni kritike same kritike.

Kada već o tome govorim, dozvolite mi da kažem još koju reč o društvenoj kritici. U borbi protiv subjektivnog ocenjivanja stvarnosti i proizvoljne upotrebe vlasti u bilo kom obliku birokratske ili tehnokratske samovolje od značaja su dva temeljna činioca. Jedan od njih je široko razvijanje demokratskog mehanizma vlasti, samoupravnog, delegatskog i javno odlučivanje, a drugi — široko razvijena i slobodna društvena kritika.

Časopis »Socijalizam« je uvek nastojao da zadovolji ovu potrebu društva. Rezultati su postignuti, ali još ne zadovoljavaju. Socijalističko samoupravljanje obezbeđuje najpovoljnije uslove za slobodnu društvenu kritiku koja se neposredno konfrontira sa društvenom praksom.

U cilju ostvarivanja političke strategije Jedanaestog kongresa SKJ časopis »Socijalizam« treba da otvori veće prostore u dijalogu, kritici društvene prakse, uz njihovo pojačano podsticanje, protiv svih i različitih deformacija društvenog života, protiv svih socijalizmu i socijalističkom samoupravljanju suprotstavljenih snaga koje, pod firmom društvene kritike, vode borbu za interese pojedinih grupa, onih koje traže alibi za idejno-političku, kritizersku destrukciju društva i drugih koje, uz oslonac na političku moć, žele da se prikažu kao jedini teorijski tumači bogate socijalističke samoupravne prakse, da budu neka vrsta agitpropa, to jest da ostvare grupni monopol. Mada ohrabrena, ne treba, razume se, očekivati da će društvena kritika biti uvek nepogrešiva. Ali insistiranje na njenom socijalističkom samoupravnom, demokratskom sadržaju i odgovornom razmatranju i uopštavanju prakse osnovna je pretpostavka njenog unapređivanja.

Kao časopis Saveza komunista Jugoslavije, »Socijalizam« je, u svim periodima svoga izlaženja, opravdao svoju svrhu i namenu; bio je i jeste značajna tribina naše teorijske misli i idejno-političke akcije. To je, razume se, u prvom redu zasluga svih njegovih dosadašnjih redakcija, uključujući i ovu sadašnju, a većina njihovih članova i prisustvuje danas ovoj skromnoj svečanosti. Na žalost, nekih od njih nema više među nama. Nema tri velika imena, tri korifeja naše marksističke misli: Milentija Popovića, Veljka Vlahovića i Borisa Ziherla, tri člana prve redakcije »Socijalizma«, koji su, nekom igrom slučaja ili sudbine, zapisani jedan do drugog na koricama prvog broja. Nema ni mnogih vrednih saradnika časopisa, među kojima posebno ističemo Mitu Hadži Vasileva, Vuka Pavićevića i druge. Ovo je prilika da svima njima odamo

priznanje za sve ono što su učinili za našu teorijsku misao u celini i za časopis »Socijalizam« posebno.

Za ovih dvadeset godina časopis »Socijalizam« je uglavnom uspešno ostvario dvojaku ulogu. Kao sastavni deo sistema marksističkog obrazovanja i idejno-političkog osposobljavanja komunista, doprinosio je izgradnji i odgoju partijskih kadrova, podsticao revolucionarnu akciju, a kao teorijski časopis uopštavao praksu socijalističkog samoupravljanja, širio teorijska saznanja o njoj, ohrabrivao naučnoistraživačku aktivnost u našem društvu, organizujući razne naučne skupove, izdajući takozvane tematske brojeve itd.

S razvojem časopisa širila se mreža njegovih saradnika. U časopisu »Socijalizam« izrasli su i izrastaju mnogi talentovani ljudi; on je odgojio ne tako mali broj mlađih marksističkih pisaca. Časopis je okupio relativno širok krug naučnih kadrova, teoretičara i publicista iz svih naših republika i pokrajina. Od njegovog postojanja do danas na spisku saradnika »Socijalizma« našlo se njih 1.200 koji su obrađivali razne oblasti društvene teorije.

No, i pored tako pozitivnog bilansa, nema mesta, a još manje razloga, nekom samozadovoljstvu. Sadašnja redakcija, bar ona tako misli, dobro zna i sve slabosti časopisa koji uređuje, a svesna je i toga da nije ostvarila sve ono što je programom predvidela i nameravala da realizuje. Nekad joj to nije polazilo za rukom iz objektivnih razloga, usled nedovoljno kvalitetnog ili osrednjeg štiva kojim je raspolagala, a nekad joj je ponestajalo i daha.

Časopis treba, pre svega, da izvrši nove teorijske prodore, pogotovu ako se ima na umu da se naše društvo nalazi u velikoj epohi prelaza od ranosocijalističkih društvenih oblika ka razvijenijim odnosima socijalističkog samoupravljanja. Naša društvena stvarnost je još uvek složena i protivrečna, veliki je raskorak između normativnog i stvarnog, a u takvoj situaciji se neminovno javljaju i različiti pristupi pojedinim čak i vrlo značajnim pitanjima društvene teorije i prakse, na koje nedovoljno odlučno, ali i sa zakašnjenjem reaguju naše društvene nauke. U raščišćavanje takvih idejno-teorijskih sporova — odlučnom marksističkom kritikom — treba mnogo više da se uključuje naša politička i teorijska publicistika. U tome časopis »Socijalizam« treba da prednjači, da još više nego do sada pokreće marksističke dijaloge o stvarnim teorijskim pitanjima, da se suprotstavlja raznim devijacijama u društvenoj praksi. Na taj način teorijska publicistika skreće pažnju na prava pitanja teorije i revolucionarne prakse, prima impulse od društvenih nauka, koristi se njihovim rezultatima, ali vrši i povratno dejstvo na njih: kritičkom opservacijom i obradom naučne i društvene prakse i sopstvenim istraživanjima ukazuje im na aktuelnost problematike koju treba fleksibilnije obrađivati, a često im nudi i sam predmet istraživanja. Na toj tački se, zapravo, spajaju i prožimaju teorijska publicistika i društvene nauke,

a sve u cilju stvaralačkog razvitka marksističke teorije i društvene prakse. Ambicija časopisa »Socijalizam« je da se na pomenuti način odnosi prema društvenim naukama, to jest da zajedno s njima dâ što veći doprinos razvoju naše marksističke društvene teorije uopšte.

I, na kraju, još jedna velika obaveza, neposredan zadatak. Bez obzira na to što je i do sada okupljala veliki njihov broj, redakcija smatra da je neophodno da se stalno širi krug saradnika iz svih naših sredina, da časopis »Socijalizam« izraste u još snažniji centar oko kojeg će se okupljati najeminentniji marksistički teoretičari, a osobito mlađi talentovani stvaraoci — ljudi kojima je stalo do istinskog razvoja marksističke misli, stvarnog dijaloga i teorijskog osmišljavanja i unapređivanja naše socijalističke samoupravne prakse.

Razume se da ne mogu da završim ovo svoje izlaganje a da ne zahvalim svim dosadašnjim uređivačkim odborima za njihov rad i doprinos razvoju časopisa »Socijalizam«. Da ne zahvalim sadašnjem uređivačkom odboru i radnim ljudima u redakciji.

Posebno želim da zahvalim dugogodišnjem zameniku glavnog i odgovornog urednika drugu Jovanu Raičeviću koji je svojim samopregornim dugogodišnjim radom zadužio časopis i doprineo njegovom razvoju i afirmaciji.

Želim da zahvalim i svim dosadašnjim saradnicima časopisa.

Edvard Kardelj

# Samoupravljanje i nesvrstanost*

## I

Samoupravljanje zasnovano na društvenoj svojini i nesvrstana politika Jugoslavije predstavljaju dve osnovne, bitne komponente jugoslovenskog društvenog bića, međusobno tesno povezane i uzajamno uslovljene. Danas se sa sigurnošću može tvrditi da bez sistema socijalističkog samoupravljanja ne bi bilo ni nesvrstane pozicije Jugoslavije niti njene nesvrstane spoljne politike. I obrnuto, bez politike nesvrstavanja, kao trajne osnove i pravca njenog delovanja u međunarodnim odnosima, Jugoslavija ne bi mogla uspešno da razvija svoj sistem socijalističkog samoupravljanja.

Samoupravljanje kao sistem društvenih odnosa i nesvrstavanje kao trajna pozicija i čvrsta orijentacija delovanja Jugoslavije

---

* U prvoj polovini ove godine u Japanu su objavljena dva poznata rada E. Kardelja *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi* i *Istorijski koreni nesvrstavanja* pod zajedničkim naslovom *Samoupravljanje i nesvrstanost.* Tekst koji »Socijalizam« sada u nas prvi put objavljuje u stvari je, proširena verzija autorovog predgovora za ta dva rada što su izišla na japanskom jeziku.

u međunarodnim odnosima i u spoljnoj politici su, u stvari, odgovori ne samo na neke protivrečnosti i dileme kojih ima u jugoslovenskom socijalističkom društvu nego i odgovori na suprotnosti i protivrečnosti i dileme savremenog sveta uopšte, i posebno u savremenoj socijalističkoj praksi i odnosima među socijalističkim zemljama, a istovremeno i praktičan put i način ostvarenja opštih težnji progresivnog čovečanstva i posebno radničke klase, koja je, uostalom, u nizu zemalja — u jednom ili drugom obliku, u većoj ili manjoj meri — već zakoračila tim putem.

Ako bih pokušao da izrazim zajedničke uslove i izvore sistema socijalističkog samoupravljanja i politike nesvrstavanja socijalističke Jugoslavije, istakao bih, prvenstveno, sledeće.

Pre svega, ukazao bih na neke korene samoupravljanja i nesvrstavanja. Jugoslavija je višenacionalna država, pri čemu, istorijski gledano, ona nije neka stara državna tvorevina u kojoj su nacionalne razlike obično manje izražene. Jugoslavija je nova država stvorena tek posle prvog svetskog rata, i to više silom imperijalista nego voljom njenih naroda. Vlastodršci stare Jugoslavije su u njoj vladali centralistički, pretvarajući je u tamnicu naroda, a to je i bio razlog što se stara Jugoslavije raspala odmah na početku drugog svetskog rata.

Narode i narodnosti Jugoslavije nije mogao više ujediniti niko drugi nego revolucionarni radnički pokret, sa Komunističkom partijom Jugoslavije na čelu. I to ne samo pod parolom oslobođenja Jugoslavije od okupatora nego i na osnovu programa stvaranja nove Jugoslavije, države slobodnih i ravnopravnih, federativno organizovanih naroda i narodnosti Jugoslavije na bazi demokratske vlasti naroda. U stvari, samoupravljanje naroda i narodnosti u novoj Jugoslaviji bilo je prvi i glavni uslov da oni prihvate obnavljanje zajedničke države Jugoslavije.

Ipak, u tom pravcu delovao je još jedan faktor. Naime, unutrašnje protivrečnosti u staroj Jugoslaviji — i to ne samo nacionalne nego i klasne, socijalne, kulturne i suprotnosti u krajnje siromašnom selu — dovele su je još pre drugog svetskog rata na prag revolucije. I da nije bilo drugog svetskog rata, stara Jugoslavija bi se našla usred revolucionarne krize. A kad je narodnooslobodilački rat počeo, onda je upravo ta revolucionarna težnja masa postala snažan kohezioni faktor narodnooslobodilačke borbe i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije u toj borbi. Drugim rečima, narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija preplitali su se u jednom jedinstvenom revolucionarnom procesu, koji je dao unutrašnju snagu i jedinstvo tom pokretu.

Karakter narodnooslobodilačkog pokreta bio je takav da su se pojedini delovi oružanih snaga opštenarodnog ustanka u pojedinim delovima zemlje morali često i mesecima boriti bez direktnih međusobnih veza, to jest krajnje decentralizovano i autonomno. No, i pored toga, idejno jedinstvo je bilo takvo da se narodno-

oslobodilački pokret ipak borio kao jedinstvena celina, sa jedinstvenim ciljevima i uz stalnu uzajamnu pomoć.

U takvoj situaciji nastajale su u celoj zemlji slobodne teritorije kao niz većih i manjih ostrva, koja su se ponekad spajala u veće celine, a ponekad su opet okupatori uspevali da ih razbiju u manje slobodne teritorije tako da jedinice narodnooslobodilačkog ustanka nisu mogle na jedinstveni način delovati svaka na svojoj teritoriji. Tu je, pre svega, došlo do izražaja puno samoupravljanje u nacionalnom smislu, to jest samoupravljanje pojedinih državnih nacionalnih tvorevina, iako su sve one bile povezane jedinstvenom idejom o budućoj novoj Jugoslaviji, kao i zajedničkim vrhovnim vojnim i političkim organima. Zatim, usred narodnooslobodilačkog rata vlast se nije mogla formirati kao nekakva birokratska administracija za rukovođenje svim društvenim poslovima, nego su se radni ljudi sami organizovali u raznim oblicima narodnooslobodilačkih odbora koji su se sami starali o redu na svojoj teritoriji i o obezbeđivanju minimalnih uslova za život ljudi. A upravljanje fabrikama na slobodnoj teritoriji preuzimali su sami radnici. Toga, to jest upravljanja fabrikama, doduše, s obzirom na zaostalost stare Jugoslavije, i posebno na oslobođenoj teritoriji, nije bilo mnogo, ali je ipak bilo dovoljno da tu nastane ne samo ideja nego i početna praksa samoupravljanja.

Posle rata — pod uticajem tadašnje socijalističke prakse u svetu, to jest pod uticajem dogmatizma — nastala su i u Jugoslaviji određena kolebanja u pogledu daljeg puta razvoja socijalizma, pa čak i razvoja međunacionalnih odnosa. Međutim, revolucionarna svest narodnih masa, nastala u toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije, bila je toliko snažna da je novoj Jugoslaviji bilo prosto nemoguće nametnuti neke životne forme koje su nastale u drugim zemljama i u sasvim drugim istorijskim uslovima. Stoga je odmah posle našeg sukoba sa Staljinom, 1948. godine, onaj samoupravni zametak koji je ponikao usred narodnooslobodilačkog rata počeo da izrasta u integralni društveni organizam.

Međutim, pritisak koji je tada vršen na Jugoslaviju bio je takav da taj mladi, novi društveni sistem sigurno ne bi izdržao da se nije počeo povezivati sa jednim drugim revolucionarnim procesom, koji je potresao ceo svet. A to je bila borba kolonijalnih i svih drugih zavisnih i poluzavisnih naroda s ciljem da se oslobode stranog gospodstva i ekonomske i političke zavisnosti svih vrsta, da žive slobdno i nezavisno. Mi smo se morali u međunarodnoj politici boriti za takve slobode i prava narodâ u svetu za koje smo se borili u svojoj sopstvenoj zemlji. Nesvrstavanje, to jest nezavisnost od blokova i velikih sila, na taj je način, tako reći, automatski izraslo iz naše borbe za izgradnju nove Jugoslavije i njenih slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti i za samoupravljanje radnog čoveka. Zato nama nije bilo teško da nađemo zajednički jezik sa narodima i zemljama u svetu koji su se nalazili u slič-

noj situaciji međunarodne ugroženosti, bez obzira na njihov društveni ili politički sistem.

Drugi faktor nastajanja samoupravljanja i nesvrstavanja bila je borba socijalističke Jugoslavije za svoje pravo i slobodu da sama bira puteve i oblike socijalističkog razvoja. Smatrali smo i smatramo da ne postoji nikakav model socijalizma kao »opšta zakonitost« razvoja socijalizma. Naprotiv, upravo je različitost puteva i oblika razvitka socijalizma opšta objektivna zakonitost njegovog istorijskog razvoja. Zato smo nastojali da revolucionarne tradicije i stvaralačke inicijative, koje su nastale usred narodnooslobodilačkog rata, razvijamo dalje i da ih ugradimo u ceo sistem našeg socijalističkog društva.

U tome smo se, dakako, susreli sa upornim pokušajima mešanja u naše unutrašnje stvari od strane raznih reakcionarnih imperijalističkih i kapitalističkih krugova, koji su smatrali da je našim sukobom sa Staljinom socijalizam u Jugoslaviji definitivno potkopan i da su nastale šanse za kontrarevolucionarne snage da se obnovi kapitalističko društvo. S druge strane, dogmatičari su vršili stalan i žestok ne samo idejni nego i praktičan pritisak, tvrdeći da smo izdali socijalizam, da smo se prodali imperijalizmu, pa čak i da postajemo fašisti. Njihov je cilj bio da nam nametnu svoj model socijalizma i svoju spoljnu politiku.

Borba da se oslobodimo jednog i drugog pritiska, odnosno da se branimo od njih, ojačala je našu borbu za savezništvo i zajedničku akciju sa svim onim narodima i zemljama u svetu koji su se suprotstavljali blokovskoj podeli sveta, ne samo zato što je ona neminovno vodila u treći svetski rat nego i zbog toga što ona neprekidno nameće borbu za održanje ravnoteže snaga, za podelu uticaja nad narodima, za nove oblike dominacije nad narodima. Socijalistička Jugoslavija, dakle, ne bi mogla održati svoj pravac razvoja socijalizma putem samoupravljanja da se istovremeno nije borila za promenu odnosa u svetu, protiv blokovskog cepanja sveta, za demokratizaciju odnosa među narodima i za miroljubivu koegzistenciju među njima, bez obzira na razlike u društvenom i političkom sistemu.

Doduše, teško se može poricati da postojanje bloka socijalističkih država olakšava borbu porobljenih naroda za slobodu i borbu progresivnih pokreta za društveni napredak. Da nije bilo oktobarske revolucije, da nije bilo Sovjetskog Saveza i njegove sposobnosti da odbrani osnovne tekovine te revolucije, sigurno je da bi borba ugnjetenih naroda i klasa za svoje oslobođenje bila teža. Pa ipak, nemoguće je pretpostaviti da se socijalizam može širiti u svetu daljim blokovskim cepanjem sveta. Osim toga, istorija je potvrdila Marksova i Lenjinova predviđanja da sama pobeda revolucije još ne znači automatski prestanak protivrečnosti i sukoba između socijalističkih zemalja, pa čak ni tendencije, kao što je Lenjin rekao, »penjanja na tuđu grbaču«. Napad Staljina

na Jugoslaviju, razvoj sovjetsko-kineskih odnosa, razmimoilaženja oko »evrokomunizma«, a u najnovije vreme sukob između Vijetnama i Kampučije i slične pojave ubedljivo potvrđuju ta predviđanja.

Prema tome, ne samo zbog oslobođenja narodâ i demokratizacije odnosa među narodima u svetu uopšte i ne samo zbog koegzistencije među zemljama sa različitim društvenim sistemom nego i zbog slobodnog razvitka samog socijalizma i savladavanja protivrečnosti i sporova među socijalističkim zemljama — koji su nasledstvo prošlosti, a proglašavaju se savremenom dogmom socijalizma — neophodno je boriti se za prevazilaženje blokovske podele sveta, za svet bez blokova, za svet slobodnih naroda koji će uzajamno da žive u demokratskim odnosima i u miroljubivoj koegzistenciji. A to je suština politike nesvrstavanja. U stvari, naša borba za pravo da slobodno i samostalno biramo put socijalističkog razvitka našeg društva, to jest put samoupravnog socijalizma, neminovno je postala i izvor naše borbe za politiku nesvrstavanja u svetu.

Pri tome smo svesni toga da ta bitka nije stvar samo političke borbe ili odlučivanja od danas do sutra. Ta je bitka sastavni deo svih onih progresivnih procesa koji prate prelaz između dve epohe, između epohe kapitalizma i epohe socijalizma. Ali u toj borbi moramo, pre svega, biti svesni toga da se ta bitka ne vodi samo između socijalizma, s jedne, i kapitalizma, s druge strane, nego i unutar same socijalističke prakse, a ponekad čak i u odnosima između socijalističkih zemalja. Jer socijalizam danas više nije usamljeno ostrvo u svetu kapitalizma, nego je postao široka svetska praksa koja se ne ograničava samo na zemlje takozvanog socijalističkog bloka nego daleko prevazilazi njegove okvire.

Zato, zaista, bez preterivanja mogu reći da za socijalističku Jugoslaviju bitka za dalji napredak socijalističkog samoupravljanja i bitka za ostvarivanje politike nesvrstavanja u međunarodnim odnosima predstavljaju nerazdvojnu celinu.

## II

Samoupravljanje je oblik takvih proizvodnih odnosa u kojima radni čovek dobija mogućnost neposrednog upravljanja i odlučivanja o sredstvima, uslovima i plodovima svoga rada i stvaranja na svim nivoima i u svim oblastima njegove delatnosti i aktivnosti, to jest u kome se upravljanje radom i kapitalom spaja u rukama radnika. Mi u Jugoslaviji nikada nismo tvrdili da je naš sistem radničkog samoupravljanja jedini mogući oblik samoupravljanja. Isto tako, mi ne živimo u iluziji da gradimo idealno društvo ili da je moguće jednom zauvek dati formulu i recept za idealno samoupravno društvo ili da je pobedu samoupravljanja moguće odjednom izvojevati. Naprotiv, razvoj i ostvarivanje samoupravljanja zahtevaće bitku i

napor cele jedne epohe, biće delo prakse radnog čoveka zajedno sa stvaralačkim naporom najnaprednije ideologije, nauke i politike. Pri tome samoupravno društvo danas mora — a moraće i ubuduće — savladavati najrazličitije tendencije i otpore koji nastaju na bazi preživelih klasnih, ekonomskih i drugih društvenih odnosa, nasleđenih i sopstvenih protivrečnosti i konflikata, kao i ideologije i politike koja je njihov izraz.

Cilj i smisao samoupravljanja i socijalističke samoupravne demokratije su prvenstveno u tome da sami radni ljudi što demokratskije razrešavaju protivrečnosti koje objektivno postoje i uvek ponovo nastaju i u razvoju društvenih odnosa, pa i čovekove društvene svesti. A posmatrano istorijski, samoupravljanje je ujedno onaj demokratski oblik socijalističkih proizvodnih odnosa u kome se sa relativno najmanje kriza, prepreka i deformacija mogu ostvarivati društveni procesi koji vode ka stvaranju »asocijacije slobodnih proizvođača«. Prema tome, samoupravljanje je takav demokratski sistem društvenih odnosa u kojem relativno najslobodnije može teći dugoročni društveno-istorijski proces prelaza od klasnog u besklasno društvo, i to — kao što je Marks rekao — voljom i akcijom same radničke klase, a ne neke snage koja vlada »u ime« radničke klase.

Vodeće idejne i političke snage jugoslovenskog društva tako shvataju društveno-istorijsku ulogu, ciljeve i puteve socijalizma i socijalističkog samoupravljanja. Ali tako ih shvata i radnik i čovek. On se i spontano i svesno suprotstavlja tome da bude podanik države, odnosno da bude najamni radnik bilo kog monopola ili pasivni instrument i točkić u birokratsko-menadžerskoj mašineriji ili samo potrošač plate koju mu drugi određuju i na koju ne može uticati svesno, nego samo spontanim pritiskom svog nezadovoljstva. U svemu tome se izražava neuništiva težnja savremenog radnika i čoveka koji po nekom dubljem instinktu društvenog bića i po rastućoj društvenoj svesti oseća da savremeni razvoj proizvodnih snaga već omogućuje snažnije i punije izražavanje čovekove stvaralačke individualnosti.

No, i pored značajnih uspeha koje smo postigli, ne možemo reći da se samoupravljanje u našoj zemlji kretalo isključivo linijom uspona. Njega su ograničavali, a i danas ga ograničavaju relativno nizak stepen ekonomske razvijenosti našeg društva i drugi brojni faktori u unutrašnjoj strukturi društva i u međunarodnom položaju zemlje. A to sve skupa utiče na tempo i pravac razvoja samoupravljanja u svakodnevnoj praksi. Zato razvoj samoupravljanja u nas nije imao samo svoje uspone nego i kolebanja, pa i zastoje, deformacije i kritične prekretnice.

## III

Neki, na primer idejni i teorijski, aspekti određenih pojava u društvenom životu Jugoslavije, krajem šezdesetih godina, postali su

akutni izvor određenih društvenih konflikata i kolebanja. U to vreme, naime, u našem društvu vođene su veoma žive diskusije o pojavi, društveno-ekonomskoj i klasnoj sadržini i ulozi monopola u proširenoj reprodukciji, odnosno upravljačke strukture, koji je počeo da prerasta u neku vrstu tehnobirokratskog monopola u oblasti raspolaganja sredstvima akumulacije u društvenoj svojini kao »društvenim kapitalom«. A u svemu tome centralno mesto dobilo je pitanje konkretnih oblika društveno-ekonomskog položaja radničke klase u celovitom sistemu društvene reprodukcije. Jer na pitanje o tome u kojoj meri je socijalistička praksa jedne zemlje uspela da savlada »svojinsko« — a time i klasno — otuđivanje kapitala od rada, istiniti odgovor mogu da daju samo konkretne karakteristike i dimenzije odnosa između upravljanja tekućim radom i upravljanja sredstvima proizvodnje i proširene reprodukcije, to jest akumulacije ili »društvenog kapitala«.

Prvi faktor koji određuje radnikov položaj u tom odnosu jeste upravljanje njegovim tekućim ili živim radom koji radnik svakodnevno »ulaže« u zajednički društveni rad, iz kojeg mu se jedan deo vraća u obliku ličnog dohotka, a drugi deo se — ako ostavimo po strani sredstva opšte društvene potrošnje — »opredmećuje« kao njegov »minuli« rad u sredstvima proizvodnje, to jest, u kapitalističkom društvu, u kapital, a u socijalizmu u sredstva proširene reprodukcije. Ta sredstva služe u socijalističkom društvu kao zajednički uslov sve produktivnijeg rada svih radnika.

Drugi faktor koji određuje položaj radnika sastoji se upravo u raspolaganju tim sredstvima, odnosno tim delom minulog rada radnika. Ako se ta druga funkcija u socijalističkom društvu otuđuje od prve u toj meri da radnik nema mogućnosti uvida, kontrole i uticaja na uslove, sredstva i upotrebu rezultata njegovog sopstvenog rada, odnosno da društvena svojina nad njegovim minulim radom postaje monopol određenih snaga van same radničke klase, onda se, sigurno, može govoriti o tome da su se tu još održali elementi najamnog rada, iako više ne postoji neka »klasa sopstvenika društvenog kapitala«. U takvim uslovima sopstveni izvršni i poslovni aparat vlasti radničke klase, odnosno udruženog rada, ili — kako je rekao Marks — sopstvena birokratija radničke klase i njene države i privrede postaje monopolistički »vršilac dužnosti« vlasti radničke klase nad društvenim kapitalom. I upravo te pojave i tendencije su stalni izvor najvažnijih društveno-ekonomskih, socijalnih, političkih i idejnih diferencijacija i sukobljavanja u prelazno doba socijalističkog društva.

Sa specifičnim pojavnim oblicima tih tendencija i konflikata sukobili smo se u Jugoslaviji i u okviru razvoja socijalističkog samoupravljanja. U ranijem periodu »klasičnih« društveno-svojinskih odnosa te tendencije su se izražavale u stalnom jačanju privredno-upravljačkog monopola i političke snage takozvanog izvršnog aparata državne svojine, to jest državne birokratije. Nizom revolucionarnih mera takvi su odnosi izmenjeni u korist jačanja samoupravnog položaja radničke klase.

Međutim, objektivni izvori protivrečnosti, problema i konflikata o kojima je reč time nisu bili istorijski prevladani. Pri tome izvori takvih tendencija nisu samo u ostacima stare svesti; iako i oni, dakako, igraju svoju ulogu. Međutim, najdublji njihovi izvori su u samoj objektivno datoj strukturi proizvodnih snaga i društva na sadašnjem stepenu razvoja proizvodnih snaga. Kad je reč o međusobnim društveno-ekonomskim i političkim odnosima među radnicima oni kao kolektiv uspešno i samostalno brane svoja prava i svoje međusobne odgovornosti. Kad je u pitanju sâm proces rada, proizvodnje, tu su stvari unekoliko drugačije. Tu je potrebna organizacija koja obezbeđuje red, radnu disciplinu i odgovornost za izvršavanje radnih zadataka. Osim toga, tu su visokokvalifikovani poslovi koje mogu da obavljaju samo ljudi sa odgovarajućim obrazovanjem. Radnici — koji ne raspolažu uvek ne samo znanjem nego ni odgovarajućim informacijama o vođenju procesa rada, poslovanju i planiranju, a time i raspolaganju sredstvima proširene reprodukcije — zbog svega toga su često, u tom pogledu, jako zavisni od svog stručnog rukovodstva, koje na taj način stiče više ili manje odlučujuću ulogu u raspolaganju akumulacijom. Na taj način se tendencije ka tehnobirokratskom monopolu rađaju stihijski, čak bez svesnih tendencija kadrova i stručnog rukovodstva. Štaviše, možemo sa sigurnošću reći da ogromna većina tih kadrova vrlo savesno i odgovorno prema sistemu socijalističkog samoupravljanja vrši svoju ulogu. Prema tome, problemi nisu tu toliko u samoj svesti koliko u objektivnim izvorima koji leže u društvenoj strukturi jednog društva na sadašnjem stepenu njegovog razvoja.

Kao posledica takvih kretanja u društvu, počela je bila da se pojavljuje jedna tendencija da se »moć« tehnobirokratskog upravljačkog monopola kao »izvršioca« društvene svojine »seli« iz državnog aparata, odnosno da se obnavlja i osamostaljuje u upravljačkim vrhovima centara koncentracije i centralizacije društvene akumulacije: u velikim privrednim organizacijama, bankama, preduzećima krupne unutrašnje i spoljne trgovine i slično. Takve tendencije su, u stvari, predstavljale početak svojevrsnog pretvaranja tehnokratsko-upravljačkih struktura u neku vrstu »vršioca dužnosti« kolektivnog vlasnika društvenog kapitala, ali bez odgovornosti upravo prema tom kolektivnom vlasniku, to jest prema radničkoj klasi. Jednom rečju, tehnokratske tendencije vodile su faktičkom potiskivanju samoupravljanja.

Istina, tendencije te vrste nisu uzele širokog maha jer su bile presečene relativno brzom reakcijom progresivnih socijalističkih snaga, odnosno našeg socijalističkog društva kao celine. Jer, postalo je jasno da bi takav dalji razvoj davao sve veću političku snagu upravo toj vodećoj tehnostrukturi ekonomskog i političkog upravljanja u društvu, koja bi dobijala sve dominantniju poziciju u celom društvenom sistemu i počela da vlada »u ime radničke klase«.

U isto vreme, ali ne i slučajno, progresivne snage našeg društva sukobile su se i sa političkom pojavom koja je u nas dobila naziv liberalizam, mada ona nema nikakve veze sa klasičnim liberalizmom, a još manje sa pojmom slobode. Pravi smisao te pojave bio je u zahtevu da društvo i socijalističke snage »ne treba da se mešaju« u pragmatističko delovanje vodeće upravljačke strukture niti da sputavaju njen rastući uticaj na političku strukturu društva i države. Razume se, naš tehnobirokratski »liberalizam« se nije mogao ograničavati samo na kritiku socijalističkog samoupravljanja. Njemu je bila potrebna i država kao oslonac. A u tom pogledu on je počeo pokazivati znake diferenciranja. Jedan njegov deo je očekivao obnavljanje staljinističkog koncepta birokratsko-centralističke države, a drugi se usmerio na sistem buržoasko-demokratskog parlamenta koji bi vlast nad »društvenim kapitalom« prepustio vodećoj tehnostrukturi.

Razume se, pošto je Jugoslavija višenacionalno društvo, sve su se te tendencije povezale i sa nacionalističkim šovinizmom. I tako smo se početkom sedamdesetih godina našli u jednoj maloj »političkoj krizi« društva, koja se morala razrešiti.

I upravo zbog tih i takvih konflikata i traženja izlaza iz njih, u idejnim, teorijskim i praktično-političkim diskusijama jedno od glavnih pitanja odnosilo se na protivrečnosti koje se ispoljavaju u pojedinim oblicima odnosa u društvenoj svojini u prelaznom periodu od kapitalizma ka socijalizmu, naime u razdoblju između prvih koraka socijalističkog društva koji se izražavaju u uspostavljanju svojinskog monopola države, pa do onih odnosa u sistemu društvene svojine koje je Marks nazvao »asocijacijom slobodnih proizvođača«.

Zato je Savez komunista Jugoslavije, kritičkom ocenom socijalističke i samoupravne prakse u Jugoslaviji, a i prakse socijalizma uopšte u savremenom svetu, pokušao upravo da dâ odgovor na glavno pitanje, to jest na centralnu temu: koji su putevi i oblici prevladavanja tih protivrečnosti u savremenoj praksi socijalizma.

Neko bi mogao reći da je ta kritika bila preoštra pošto su pojave o kojima sam govorio bile još slabe, tek u začetku. Osim toga, mi smo, uprkos tim pojavama, u to vreme postizali krupne uspehe na širem planu razvoja socijalističkog samoupravljanja i u podršci radnih ljudi takvom kursu. Pa ipak, smatrali smo da je bolje takve pojave podvrći kritici u njihovom začetku, a ne kad se razrastu u ozbiljan društveni problem.

Jugoslovenska socijalistička praksa se dosta rano suočila — kako na osnovu sopstvenih iskustava tako i iskustava drugih socijalističkih zemalja — sa činjenicom da socijalizam kao prelazna epoha društvenog razvoja nije društvo bez protivrečnosti, pa i sukoba. Međutim, nikada nismo smatrali korisnim i potrebnim prikrivati ili zaobilaziti takve protivrečnosti, probleme i teš-

koće na koje smo nailazili, nego smo se sa njima otvoreno suočavali. Tražili smo i, po našem uverenju do sada uspešno i na način koji nama najbolje odgovara, pronalazili izlaze i rešenja daljim produbljivanjem i jačanjem socijalističkog samoupravljanja i samoupravne demokratije. Posmatran kroz prizmu dugoročnog razvoja, sistem socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji izdržao je dosadašnje istorijske probe i na kritičnim raskrsnicama svoga razvoja znao da nađe sopstvene puteve i rešenja koji su mu omogućili da čini korake dalje i da ojača svoju unutrašnju koheziju, kao i svoju društvenu i političku sadržinu i snagu. U svakom slučaju, ni jedna kriza nije bila takva da bi ozbiljnije zapretila okretanjem točka istorije nazad.

## IV

Već duže vreme uporedo sa pritiscima na nesvrstane zemlje šire se i »teorije« o prevaziđenosti politike nesvrstavanja, o ograničenom značaju i prolaznoj ulozi te politike, koja je — opet po tim teorijama — nastala samo kao privremena antiteza blokovskoj podeli sveta i hladnoratovskoj konfrontaciji. U uslovima detanta, kada su blokovi počeli da vode dijalog umesto konfrontacije, »posrednička« misija nesvrstanih zemalja postala je, navodno, izlišna.

Međutim, pokret i politika nesvrstavanja imaju dublje i trajnije izvore i šire ciljeve, a aktuelnost principâ koji ovom pokretu daju univerzalan, svetski značaj i dugoročnu perspektivu nije danas manja nego juče. Osim toga, pokret i politika nesvrstavanja su uvek značili mnogo dublju, potpuniju i trajniju orijentaciju na ravnopravne odnose između zemalja u složenoj i protivrečnoj situaciji u kojoj se nalazi savremeni svet nego što je trenutno antiblokovsko opredeljenje. Slobodne, nezavisne zemlje koje su izvojevale svoje nacionalno i političko oslobođenje u uslovima opšte antiimperijalističke revolucije narodâ nisu htele da prihvate zastareli sistem ekonomskih i političkih odnosa u svetu, zastarele ili nove oblike potčinjavanja i zavisnosti. One su izgradile sopstveni pogled na razvoj međunarodnih odnosa u svetu i nastojale i nastoje da ukazuju na perspektivu izlaza iz njegovih osnovnih protivrečnosti i sukoba koje rađa imperijalističko, kolonijalističko ili neokolonijalističko nasleđe u međunarodnim odnosima, blokovska podela sveta, nametanje raznih društvenih »modela«, mešanje u unutrašnje odnose drugih zemalja i razni drugi oblici ekonomske i političke dominacije nad narodima.

Dok u svetu bude pojava potčinjavanja drugih naroda, ograničavanja njihove nezavisnosti i ravnopravnosti i ugrožavanja njihove bezbednosti i mira u svetu, sve dotle će politika nesvrstavanja — u jednom ili drugom obliku — biti prirodna i nužna reakcija slobodnih naroda protiv takvih pojava. Takva politika odgovara i socijalističkoj Jugoslaviji. Jer samo slobodne i ravnoprav-

ne socijalističke zemlje mogu graditi nove međusobne odnose i oblike međusobne saradnje i solidarnosti, a samim tim i boriti se za demokratizaciju međunarodnih odnosa i za miroljubivu koegzistenciju uopšte.

Kad kažem da su samoupravljanje i nesvrstanost za Jugoslaviju bitni delovi jedne iste celine, onda imam na umu, pre svega, da narod koji sam upravlja u svojoj zemlji, koji priznaje isto takvo pravo svakom drugom narodu, ne može u svojim međunarodnim odnosima da vodi drugu politiku nego politiku ravnopravnosti, uzajamnog poštovanja, nezavisnosti, to jest i politiku nesvrstanosti. Interesi najširih slojeva radnih ljudi i radničke klase u svetu da sami odlučuju o svojoj sudbini neodvojivi su od akcija i ciljeva pokreta nesvrstanih zemalja, jer socijalizam mogu da grade samo slobodni i ravnopravni narodi. Na zajedništvu tih ciljeva i težnji može se izgraditi realna i trajna osnova saradnje pokreta nesvrstanih sa snagama koje se angažuju u borbi za progresivno menjanje sveta.

Celokupan posleratni razvoj ekonomskih i političkih odnosa u svetu i realna uloga koju je politika nesvrstavanja u tome imala nesumnjivo pokazuju da ona ima univerzalan, svetski značaj, da je ona dugoročna perspektiva čovečanstva, izlaz iz protivrečnosti i kriza sve složenijeg, ali i sve međuzavisnijeg sveta uopšte. Pokret nesvrstanosti nije i ne može biti efemerna pojava hladnog rata i podele sveta na blokove niti subjektivistička konstrukcija određenog trenutka međunarodne situacije — iako može menjati svoje oblike — nego dugoročan društveno-istorijski faktor i snaga. Naravno, bili bismo utopisti ako bismo verovali da je ostvarenje svih tih ciljeva moguće od danas do sutra, to jest u svetu dubokih klasnih, društvenih, ekonomskih i političkih suprotnosti, koje danas podvajaju svet i bacaju ga neprekidno u nove konflikte. Ali pokret i politika nesvrstavanja spadaju među one snažne istorijske faktore koji ipak postepeno menjaju takav svet i stvaraju istorijske uslove za nov tip odnosa među narodima, za demokratske oblike njihove saradnje i njihovog zbližavanja. Mir u svetu kao bitan preduslov samostalnog i svestranog razvitka narodâ i zemalja, njihova nezavisnost i ravnopravnost, prevazilaženje blokova, demokratizacija međunarodnih odnosa, politika aktivne miroljubive koegzistencije među državama sa različitim društvenim sistemima, nemešanje u unutrašnje poslove drugih zemalja i pokreta, novi međunarodni ekonomski poredak — ostaju platforma aktivnosti nesvrstanih zemalja i u novim uslovima. U tom smislu posebno borba za političko i ekonomsko oslobođenje naroda, za njihovu nezavisnost i ravnopravnost, za novu orijentaciju u raspodeli svetskih sredstava za proizvodnju i dohotka, koja će obezbediti brži razvoj nedovoljno razvijenih delova sveta, nije više samo u interesu pojedinih nedovoljno razvijenih zemalja i njihove međusobne solidarnosti ili solidarnosti demokratskih progresivnih snaga uopšte, nego neodložna potreba napretka proizvodnih snaga celokupnog čovečanstva.

Odreći se politike nesvrstavanja za nas Jugoslovene značilo bi odreći se sopstvene nezavisnosti, mesta koje Jugoslavija zauzima među slobodnim narodima sveta, dovesti u pitanje samu svoju egzistenciju, to jest egzistenciju Jugoslavije kao zemlje socijalističkog samoupravljanja. A to, u suštini, važi i za brojne druge zemlje koje pripadaju ovom pokretu. Drugim rečima, samoupravljanje unutar zemlje i politika nesvrstavanja u međunarodnim odnosima za naše narode i narodnosti nemaju alternative.

Jovan Đorđević

# Društvena svojina i samoupravljanje*

*— Skica za teorijsko istraživanje —*

## I

1. Društvena svojina i samoupravljanje su dve strane istog društvenog kompleksa i time neodvojivi. Samoupravljanje je izraz društvene svojine, a ova je statusni uslov samoupravljanja. Bez društvene svojine nema samoupravljanja; bez njega »društvena svojina« je samo drugo (pogrešno) ime za stvarnost državne i kolektivne svojine. S obzirom na to, samoupravljanja i društvene svojine u pravom značenju nema izvan socijalizma, i oni čine njegovu osnovu. Socijalizam je samoupravni ili ga nema, ili ga »ima« samo formalno; a samoupravljanje je socijalističko, ili je obično saučestvovanje. To proizlazi iz istorijske i društvene istine

* Rad je pisan za potrebe Sekcije za društveno-ekonomske odnose Marksističkog centra CK SK Srbije i poslužiće kao osnova za raspravu o temi »Samoupravljanje i društvena svojina« koju će Sekcija organizovati početkom 1979. godine.

da socijalizam i samoupravljanje traže i pretpostavljaju zajedničko prisvajanje sredstava za proizvodnju i proizvoda rada, i sredstava društvenog odlučivanja (vlasti) od strane radničke klase, masa. Društvena svojina je početak neposrednog prisvajanja prirode, društvenih sredstava i čoveka od strane čoveka; prisvajanja bez posrednika i monopolskih titulara, privatnog sopstvenika i države, birokratije.

Istorija (pisana i stvarna) svih prethodnih oblika svojine pokazuje promenu svojine i uopšte smenu društvenih i ekonomskih sistema; ali time što su se menjali sopstvenici, sopstvenici sredstava proizvodnje i rada.

Posle perioda istinske individualne svojine samog radnika (zanatlije, proizvođača, stvaraoca) svaka svojina (feudalna, kapitalistička, državna) bila je klasna i po obliku »privatna« ili državna; ali ne u svemu ista. Sopstvenici su klasno različiti, ali kao subjekti prava svojine bitno se ne menjaju. Promene nastaju sa socijalizmom, to jest u procesu menjanja svojine kao takve (kao društvenog odnosa).

U meri u kojoj se izvlači iz etatističkog »plašta« socijalističko društvo menja i prevazilazi privatnu svojinu i državnu svojinu sredstava za proizvodnju i razmenu. Ono postaje nov i samosvojan sistem ako i kad menja ove svojinske oblike i prava, to jest kad se sve stvarnije razvija u samoupravljanje.

Ako se može upravljati poslovima drugih, samoupravljati je nemoguće stvarima koje nam ne pripadaju. Privatna svojina traži sopstvenika (gazdu), a državna — birokratiju ili tehnokratiju. Društvena svojina uslovljava samoupravljača. Tu se prekida *sopstvenička linija*, a ujedno i vladanje čoveka čovekom.

Razlika između privatne i državne svojine, s jedne, i društvene svojine, s druge strane, nije u promeni sopstvenika, već u *stavljanju u pitanje* i same suštine (pojma) svojine. Privatna i državna svojina ne samo što uspostavljaju vlast sopstvenika (ili njegovog opunomoćenika) prema stvarima i ljudima, pretežno onima koji rade, već i održavaju hijerarhijske odnose u strukturi proizvodnje i u procesu odlučivanja, i time »ovekovečuju« podređeni, u osnovi najamni i ropski položaj radnika, stvarnih proizvođača. One su odnos *vladanja:* dominacije i eksploatacije.

Društvena svojina isključuje postojanje individualizovanog ili »delegatskog« sopstvenika (fizičkog ili pravnog lica); ona više nije svojinsko pravo kojim se postiže eksploatacija i dominacija ljudi niti pravo na zloupotrebu i uništenje stvari. Pojmovno, društvena svojina isključuje uništavanje i zloupotrebu sredstava u društvenoj svojini: rimski *abusus* je antipojam u sferi društvene svojine.

U ovom duhu nužno je odrediti političko-pravnu suštinu društvene svojine, što je kao problem nedovoljno istaknuto i rešavano u samoj socijalističkoj društvenoj i pravnoj teoriji, a i u SFRJ.

2. Za razliku od prethodnih istorijskih oblika svojine, društvena svojina nije vlast, već podruštvljeni (a ne samo nacionalizovani) status sredstava proizvodnje i rada. U tom smislu je Marks isticao da je društvena svojina »puko oruđe sticanja individualne, odnosno lične svojine«[1] (njenim korišćenjem u nehijerarhijskim odnosima proizvodnje i prisvajanja). U skladu s tim, Ustav SFRJ iz 1974. godine predviđa individualno pravo rada društvenim sredstvima.

Društvena svojina nije definitivan ni završen oblik svojine, kao što nije ni socijalizam kao društveni sistem, ni politička partija kao organizacija ili avangarda vladajuće radničke klase. U nerazvijenom socijalističkom društvu sa etatističkim sastojcima ona je i protivrečna.[2] Sve dok postoji država kao pretpostavljena institucija »zajedničkih i opštih interesa«, ona će biti mešovita; državno-društvena.

Za razliku od državne i privatne svojine, kao apsolutnih i dominirajućih svojinsko-pravnih odnosa, društvena svojina je *funkcionalna*, društvena i ustavna kategorija. U socijalizmu, ona se ostvaruje u sistemu međusobnih odnosa društvenih i radnih subjekata i podele delegiranih prava od strane jedinog, društvenog i političkog suverena — radničke klase proizvođača. U socijalističkom samoupravnom društvu društvena svojina, putem Ustava i u skladu sa njenom teorijom, deli se na više centara koji raspolažu samoupravnim odlučivanjem u odnosu na određene predmete i ispoljavanja društvene svojine. Tu dolaze: osnovne organizacije udruženog rada, udruženi proizvođači, radni kolektivi, opština i druge društveno-političke zajednice (kao što su pokrajine i republike, odnosno delimično i federacija), opšti društveni plan SFRJ. Svi oni raspolažu određenim dimenzijama ovlašćenja koja proizlaze iz društvene svojine, s tim da osnovno pravo korišćenja rezultata rada, tačnije, pravo upravljanja i prisvajanja dohotka, pripada osnovnim organizacijama udruženog rada i proizvođačima.

Iz toga proizlazi da je osnovna karakteristika i istorijska osobenost društvene svojine u njenom *funkcionalnom samoupravnom pluralizmu.* Ovaj pluralizam je istovremeno vertikalan i horizontalan, tako da je društvena svojina ekonomsko-pravna kategorija koja se jedino može definisati na osnovi različitih i raznovrsnih ovlašćenja pojedinih subjekata njenog korišćenja i ostvarivanja.

---

[1] K. Marks — F. Engels, *Građanski rat u Francuskoj, Dela,* t. VII, »Prosveta«, Beograd, 1974, str. 391.

[2] E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine,* »Radnička štampa«, Beograd, 1977.

## II

1. Ostvarivanje društvene svojine uslovljava i traži ne samo decentralizovanu društvenu zgradu socijalizma (piramidsku organizaciju) već i jasno razlikovanje samoupravne osnove i viših samoupravnih instanci u sferi političko-pravne (ideološke) nadgradnje. Taj društveni stroj ima oblik piramide, koji je Lenjin predviđao.

Za razliku od hijerarhijske piramide, kad se sve niže instance, a time i »baza«, podređuju »višim« i, u krajnjoj liniji, »najvišim« stupnjevima piramide, samoupravna organizaciona piramida obezbeđuje svoju osnovu u elementarnim samoupravnim ćelijama udruženog rada i života ljudi. Dok prvu piramidu obrazuje država po svojoj »najvišoj« volji, dotle samoupravna piramida proizlazi iz društvene svojine sredstava rada kojima upravljaju proizvođači, radni ljudi.

Takva struktura piramide, koja vrši »inverziju« u odnosu na mehaničku i hijerarhijsku strukturu, omogućena je i uslovljena društvenom svojinom sredstava proizvodnje i rada, koja se ostvaruje pluralistički.

Pluralizam sadržine društvene svojine u praksi se izražava kao vertikalni odnos i kao dimenzionalna struktura.

Kapitalistički (privatni i monopolistički) sistem, i kad je uokviren političkom demokratijom, zasniva se na principu monokratizma i jednodimenzionalnosti, kao izrazu i posledici karaktera i oblika privatne svojine ili, što je u krajnjoj liniji isto — državne ili kolektivne svojine na sredstva proizvodnje i rada.

Na toj tački se dodiruju politički sistem kapitalizma i politički sistem »socijalizovanog« etatizma. Oni neizbežno rađaju centralizam i jednofunkcionalnu praksu, ideologiju i misao. Politički sistem socijalističkog samoupravljanja, zasnivajući se na društvenoj svojini i ostvarivan u okviru demokratske piramidske društveno-političke organizacije, uspostavlja ekonomski i društveno-politički pluralizam u strukturi društva i politike i time ne otuđuje, već uspostavlja radničku klasu kao vladajuću snagu, kao hegemona u društvu. Ona sad vlada društvenom reprodukcijom i time je nosilac suvereniteta, ali ne samo titularno i apsolutistički, kao druge klase, već u procesu oslobađanja rada i društvenog oslobođenja čoveka i razvijanju autonomije. Ali to nije sve.

2. U uslovima socijalističkog samoupravljanja ostvarivanje društvene svojine je dvostruko pluralističko: u funkcionisanju i interesima (ovlašćenjima) i u dimenzijama. Društveno-politička organizacija u obliku piramide potvrđuje pluralizam interesa i ovlašćenja u vertikalnom smislu. Po sadržini antiapsolutistička i antimonokratska, društvena svojina omogućuje višedimenzionalno ostvarivanje svog društveno-ekonomskog i pravnog bića. Ona se razlikuje od državne svojine i po tome što nijednom samouprav-

nom subjektu i nijednoj instanci odlučivanja ne odobrava izvornost i totalnost vladanja stvarima i ljudima. Ni sama organizacija udruženog rada, ni radni kolektiv, ni pojedini proizvođač nemaju za sebe i po sebi sve atribute svojine, s tim što su organizacije udruženog rada, kao subjekti samoupravljanja, i samoupravljači, kolektivno i pojedinačno, nosioci osnovnih atributa prava svojine, kao što su državina (*possessio*), upotreba (*usus*), raspolaganje određenim rezultatima rada (*ususfructus*). To je srž dimenzije upravljanja u samoupravljanju.[3]

Društveno-političke zajednice, od mesne zajednice do federacije, ukoliko nisu titulari prava držanja i korišćenja na izvesnim objektima društvene svojine (ti objekti nisu, i ne mogu biti, sredstva za proizvodnju — fabrike, preduzeća, ali mogu biti određene nepokretnosti i izvesna manja sredstva rada), imaju u svojoj *nadležnosti izvesne dimenzije* upotrebe vrednosno-novčanog rezultata rada na sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, ali ne i »zloupotrebe« (neograničenog raspolaganja) tih sredstava i proizvodnje. Te dimenzije su izraz ne samo pluralizma već i relativne protivrečnosti u pojmu i funkcionisanju društvene svojine. Sve to traje tokom socijalizma, da bi u komunizmu svojina postala oruđe slobodnog rada; pluralizam interesa, pluralizam potreba — ličnih i zajedničkih; pokretač rada, ljudskih želja. Društvena svojina dobija svoj novi smisao postajući izvor ljudskog individualnog prisvajanja predmetâ za zadovoljenje potreba i želja. Društvena svojina se ostvaruje iščezavajući kao takva i postajući svojina, to jest lično svojstvo čoveka (tada ona vraća svoje originalno značenje identičnosti, svojstva).

3. Dimenzije društvene svojine u sferi društveno-političkih zajednica se mogu izraziti i pojmom regulisanja i upravljanja, ali ne i samoupravljanja koje je osnovni atribut i dimenzija društvene svojine i koje pripada isključivo organizacijama udruženih proizvođača na samoupravnim osnovama.

»Svojinske« dimenzije, koje pripadaju društveno-političkim zajednicama kao takvim, prevazilaze klasični pojam korišćenja i raspolaganja ili *ususfructusa*, i svode se na: (a) pravo regulisanja koje, po pravilu, pripada republikama (pokrajinama i federaciji); (b) pravo i dužnost zaštite pravnog režima i fizičkog sastava društvene svojine koji, po pravilu, stepenasto pripadaju svim društveno-političkim zajednicama, s tim što je pravo zaštite i čuvanja u nadležnosti osnovnih društveno-političkih zajednica i sudova (opštine i mesne zajednice); (c) pravo raspolaganja određenim objektima društvene svojine od opšteg interesa; (d) pravo utvrđivanja zajedničkih interesa u sistemu delegatstva, delegatsko-skupštinskog odlučivanja, ustavne kontrole i ograničavanja i naj-

[3] Vidi J. Đorđević, *Ideje i institucije*, »Radnička štampa«, Beograd, 1974.

viših institucija vlasti; (e) pravo *ne prisvajanja*, već dobijanja, delegiranja određenog dela dohotka, koji u celini pripada osnovnim organizacijama udruženog rada; dela koji isključivo služi podmirivanju potreba od zajedničkog interesa za radne ljude i građane na određenoj teritoriji, i to uz dužnost demokratskog odlučivanja o izvorima i nameni sredstava dobijenih porezima i u okviru jednog posebnog režima njihovog korišćenja i određivanja njihove visine (za sad, i nedovoljno prilagođeno samoupravljanju, u proceduri usvajanja planova budžeta i fondova i u skladu sa zakonitošću).

4. Nema demokratske samoupravne teorije socijalizma ako nije definisana koncepcija društvene svojine. Samoupravni koncept društvene svojine pokazuje da je osnova samoupravne društvene i političke strukture *svojina, a ne vlast;* nadležnost, a ne pozicija u sistemu vlasti; samoupravni odnos, a ne dominacija; služenje, a ne poslušnost. Društvena svojina u socijalističkom samoupravljanju je akt ukidanja tradicionalnog pojma svojine i političke vlasti.

Iz toga proizlaze dalekosežni zaključci za političku teoriju i političku misao socijalističkog samoupravljanja. Niko nema prava koja bi proizlazila iz samog položaja i »prirode vlasti« i ideologije ni iz prisvojenih funkcija u ime viših interesa klase ili »državnog razloga« (Staatsraison).

Sva ovlašćenja, ne samo u odnosu na društvenu svojinu već i na ceo proces odlučivanja, zasnivaju se na vezi i kontaktu između centara odlučivanja i osnovnih samoupravnih subjekata. Svaka vlast do danas, u političkoj državi, odvaja se od društva i čoveka i opravdava se vladajućom politikom, svodeći se na samokooptaciju. U političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, zasnovana na društvu koje društvenu svojinu konstituiše, vlast ne proizlazi iz vlasti i njena suština nije u nasilju i represiji. Konkretnije, funkcije vlasti proizlaze iz mesta i karaktera centara odlučivanja u piramidskoj organizaciji. Funkcije koje ti centri vrše zasnivaju se na samoupravljanju i postoje radi ostvarivanja pojedinačnih i opštih, svakodnevnih i istorijskih ciljeva radničke klase. Vlast prestaje da bude otuđena snaga i manipulacija društvom i postaje funkcionalna i ujedno teleološka, i to u funkciji samoupravljanja, odnosno interesa radničke klase.

Suština razlikovanja između tradicionalne političke nauke i savremene samoupravne političke nauke je u tome što je prva zasnovana na vlasti i proizlazi iz njenih idejnih i moralnih refleksa, a druga je teorijska praksa samoupravljanja kao kompleksa društvenih odnosa, u isto vreme ljudskih i socijalnih, regulisanih i postepeno spontanih. To čini da je prva uvek posrednička, okultisana i mistifikovana, dok je druga (treba da je) neposredna, prozračna i oružje menjanja društva na putu njegovog pretvaranja u samoupravnu i što više egalitarnu zajednicu slobodnih proizvođača i ljudi.

5. Na osnovama društvene svojine sredstava i proizvoda rada, u okviru samoupravne piramide društvene organizacije, otvaraju se novi prostori ne samo za demokratsko razrešenje odnosa između države i samoupravljanja već i za demokratizaciju političkog sistema i ostvarivanje slobode čoveka, kao i za razumevanje i ostvarivanje samog procesa prevazilaženja dominacije i odumiranja države. Takvo stanje je lapidarno izrazio Engels postavkom da čovek može biti slobodan samo kad je vlasnik sredstava rada: slobodno ponašanje čoveka pretpostavlja njegovo oslobođenje od podređenosti svim oblicima monopola i konkretnim apstrakcijama o »višem interesu«. Nije dovoljno samo imati proklamovana prava, već je za osvajanje slobode nužno imati uslove i interese da čovek misli i odlučuje slobodno, i u okviru svojih i klasnih potreba i interesa, a za njihovo otelotvorenje. Ali i da je čovek stvarno odgovoran: odgovoran sebi i drugima, kao i zajednici.

Odgovornost je izraz i potreba društvene svojine i bitan uslov realnosti ljudskih sloboda i sposobnosti da se bude slobodan. Sloboda se ne sastoji u pravu da se čini »sve« i da se bude isključivo »veran sebi«. Da bi bio slobodan, čovek mora biti veran sebi i drugom i zajednici: to znači odgovoran u oba značenja: odgovoran *za* (svoj rad i ponašanje) i odgovoran *prema* (sebi i socijalizmu). »Samo onaj čovek — piše E. Kardelj — koji je preuzeo odgovornost za svoju slobodu može biti sam slobodan. A samo onaj koji je u položaju da demokratski odlučuje može da preuzme takve odgovornosti.«[4]

6. U procesu samoupravnog institucionalizovanja socijalizma politička vlast menja svoju prirodu i to traži stvaranje nove *nauke, samoupravne političke nauke. Conditio sine qua non* samoupravne političke nauke je prevazilaženje etnocentrizma i unitarne etatističke političke kulture. Osnova ovih promena tradicionalne političke kulture traži iščezavanje individualnih i centralnih pravnih sopstvenika sredstava za proizvodnju u strukturi socijalizma i time utvrđivanje i postojanje novog smisla i prirode društvene svojine. Ako toga nema, ona ne menja odnos između političke vlasti i osnovnih društvenih odnosa i time ne menja karakter politike i političkih odnosa.

Politika i politički odnosi se podruštvljuju u tom smislu što javna ovlašćenja više ne prate političku ulogu centara odlučivanja, već ona proizlaze iz interesa koji im je delegirala radnička klasa i od funkcija koje su im poverene u ostvarivanju društvene svojine. Vlast ne određuje društvenu svojinu, već svojina vlast. U ovoj Marksovoj ideji se potvrđuje i kodifikuje razlikovanje iz-

---

[4] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978 (prvo izdanje), str. 212.

među etatizma i supremacije vlasti, s jedne, i samoupravnog socijalizma i društvene svojine, s druge strane.

Ako se sve to ne shvati, politička vlast — i pored proglašenog samoupravljanja — ostaje ista, to jest samozvana i neuslovljena, i sa težnjom ka apsolutizmu, a ne uslovljena i samoograničena. U sistemu društvene svojine nema druge vlasti izvan one koju određuje funkcionisanje samoupravljanja i ostvarivanje društvene svojine.

## III

1. Društvena svojina je kako pluralistička kategorija, koju Prudon naziva »federativna svojina«, tako i u osnovi *distributivni* a ne *posesivni odnos*. Ovaj složeni pluralizam ovlašćenja i dimenzija koje ona sadrži osnov je pluralizma samoupravnih interesa koji traži posebno regulisanje i artikulisanje u jednom složenom i sintetičkom pluralističkom sistemu.

Dok je pravni sistem društva koje je zasnovano na privatnoj svojini izražen u jednom »civilnom kodeksu« i u jednom monističkom konceptu svojine, dotle pravni sistem socijalističkog samoupravljanja jeste i mora biti pluralistički i u svojoj strukturi. Jedan civilni kodeks ne može izraziti svu složenu osobenost i pluralističku društvenu pravnu strukturu samoupravnih pravnih odnosa. Naprotiv, nužan je originalan i u načelu jedinstven kodeks o društvenoj svojini (koji još nije donet). On mora izraziti i regulisati raznovrsna ovlašćenja i njima odgovarajuće interese, odnosno obuhvatiti i podrazumevati celokupan ekonomsko-pravni podsistem socijalističkog samoupravljanja.[5]

Svako prenošenje pojmova i kategorija buržoaskog (i etatističkog) »građanskog« prava je istovremeno i pogrešno i opasno. Pogrešno, jer imitacijom se pokušava da rešava nešto što je već originalno i specifično; opasno, pošto se unosi dvosmislenost i protivrečnost u pojmove i time u realne samoupravne odnose.

Društvena svojina nije obična »socijalizovana« privatna ili državna svojina — kao što ni socijalizam nije spolja humanizovani kapitalizam.

2. Društvena svojina ima za funkciju da unosi više egalitarizma i ravnopravnosti, solidarnosti i lojalnosti u privredne odnose, u poslovanje i funkcionisanje ekonomskog, ali i društveno-političkog sistema. Dok privatna svojina traži i stvara nejednakost, sukobe i nestajanje subjekata koji su slabiji i manji, dotle društvena svojina traži i mora stvarati stvarnu i pravnu jednakost, solidarnost i uzajamno poštovanje, i pružati podršku sva-

[5] E. Mer, *Samoupravljanje sutrašnjica*, Biblioteka »Ideje«, »Radnička štampa«, Beograd, 1978.

kom subjektu, bez obzira na njegov oblik i mesto u ekonomskom i političkom uređenju socijalističkog samoupravnog društva. Privatna i državna svojina je okultisana privatnim ili etatističko-administrativnim pravom. Društvena svojina je neposredni društveni odnos, koji uslovljava norme, ali sve više društvene i etičke. Ona je pozvana da ideologiju (kapitalizma) *imati i bogatiti se* pretvara u etiku (socijalističku) *biti* (čovek, partner i saradnik) i *udruživati se* i *biti solidaran.*

Kao što politički pluralizam pruža osnovu za sve stvarniju socijalističku demokratiju, tako i pluralistički koncept društvene svojine unosi u ekonomske i društvene odnose efikasnost i funkcionalnost, red i prevazilaženje vlasti, kao i podlogu za »demokratsko planiranje« i uopšte za integraciju, a ne za atomizaciju ekonomskog života i društvenog sistema.

Teorijski, društvena svojina je i odbrana od monopolizma u raspolaganju sredstvima i brana protiv stihijnosti koju rađa svaki režim svojinskog prava i prvobitne i divljačke akumulacije. Ona takmičenja za uništavanje drugog mora pretvarati u borbu za solidarne i kooperativne socijalističke odnose i u uslov da napredak svakog postaje napredak svih.

3. Takve promene traže da se, pored shvatanja i regulisanja društvene svojine, uspostavljaju određene nove ekonomske i društvene funkcije i procedure u socijalističkom društvu zasnovanom na samoupravljanju. Društvena svojina stvara i pretpostavlja novi društveni prostor; ona mora preći i na politički sistem.[6]

Funkcije ili postupci koje traži i omogućuje ovaj pluralistički koncept društvene svojine su sledeći:

1) Samoupravno planiranje u svim ćelijama i institucijama udruženog rada i društvenog odlučivanja; postojanje jedinstvenih društvenih planova koji su utvrđeni na nauci i na demokratski način i koji izražavaju sintezu svih osnovnih i srednjih oblika samoupravnog planiranja.

2) Princip odgovornosti u celokupnom društveno-ekonomskom i političkom sistemu i životu; i to odgovornost u oba svoja osnovna vida: i odgovornost *za nešto* i odgovornost *prema nečemu.* Odgovornost za racionalno korišćenje i upotrebu predmetâ društvene svojine i samoupravnih prava i odgovornost za demokratsko i usklađeno funkcionisanje institucija, i prema stalnom uspehu socijalizma i potvrdi samoupravljanja i stvaralačke sposobnosti proizvođača.

3) Definisanje svakog centra planiranja i odlučivanja kao odgovornog subjekta, uz prevazilaženje etatističkog kulta prema

---

[6] U skladu sa ovakvim shvatanjima u nastavi pravnih fakulteta u SFRJ, materija »Društvena svojina i samoupravljanje« predstavlja posebnu disciplinu (naučnu i nastavnu), odvojenu od tradicionalnog »građanskog prava«.

kome hijerarhijsko mesto *a priori* određuje značaj i domašaj funkcije. Svako pravo je delegirano i kao takvo je društveno, to jest ograničeno i usmereno.

4) Teorijsko razlikovanje i definisanje opštih, zajedničkih i pojedinačnih interesa, uz obavezu demistifikovanja državnih i »viših« (i rukovodećih) interesa i struktura kao takvih. Društvena svojina pretpostavlja postojanje i poštovanje principa »niko nema prava izvan prava, sva su prava i samoupravna, društvena, naša«.[7]

5) Otvorenost i demokratizam u planiranju i formulisanju planova i projekata u racionalnom demokratskom i političkom sistemu.

6) Demokratizacija i aktivno i ravnopravno učestvovanje svih onih »subjektivnih faktora« socijalizma koji, u vidu društveno-političkih organizacija, sindikata, profesionalnih i slobodnih udruženja, imaju ovlašćenje i mogućnost da usklađuju opšte, zajedničke i pojedinačne interese.

7) Priznata i omogućena uloga nauke i kulture, kako u igri pluralizma interesa i ovlašćenja tako i u otklanjanju i prevazilaženju njihovih protivrečnosti i sukoba.

8) Postojanje objektivnih i kompetentnih tačaka statističke i društvene evidencije i kontrole, kao i centara arbitriranja i zaštite samoupravnih interesa i prava od strane političkih i sudskih institucija (ustavni sudovi, samoupravni sudovi).

9) Širenje opšte, a naročito samoupravne političke kulture u celom društvu i ostvarivanje pojedinačnih sloboda i prava, uz razvijanje slobodnog i otvorenog javnog mnenja.

10) Prihvatanje konfrontacija i opcija, uz socijalističke alternative i uz pravo na razlikovanje, u procesu formulisanja ovlašćenja i interesa, a naročito u odnosu na samoupravna prava i prava upravljanja sredstvima društvene svojine; obezbeđenje principa »demokratskog centralizma« u njegovoj demokratskoj i tolerantnoj funkciji.

11) Uspostavljanje i razvijanje društvenog prava mimo i pored državnog prava (pravi oblici tog društvenog prava su u Jugoslaviji statuti, društveni dogovori i samoupravni sporazumi, ali to nije sve).

4. Koncept pluralizma je kamen temeljac ne samo u teoriji političkog uređenja samoupravnog socijalizma i njegove demokratizovanosti već i u razradi i u ostvarivanju društveno-ekonom-

---

[7] U skladu s tim pravni sistem socijalističkog samoupravljanja mora obuhvatiti sledeće principe: (1) *The rule of law* (vladavina prava, što je šire od zakonitosti); (2) *The process of law* (ništa se ne može, u odnosu na javne i privatne interese, rešavati protiv i mimo prava); (3) i svako ovlašćenje povlači odgovornost (volja »Princa« je vezana i ne dopušta samovolju). Ove tekovine civilizacije i demokratska pravila dobijaju pravi smisao i podršku u uslovima samoupravljanja i društvene svojine.

skih odnosa na osnovi društvene svojine, i njihove debirokratizacije i demokratske racionalizacije.

»Ima reči koje menjaju naš život« — glasi jedan od stihova francuskog naprednog pesnika Elijara. Među tim rečima su sloboda, socijalizam, lepota i ljubav.

Ali ima i reči koje menjaju naš tradicionalni način mišljenja i čestu jednostranost i krutost naše misli. Te reči su: demokratija i čovek, a danas i naročito: samoupravljanje i društvena svojina. To su reči koje imaju krila i koje su znaci za nove pojmove koji proširuju naše vidike, otkrivaju društvene protivrečnosti i uslove da se one prevazilaze.

Bez tih naučno obrazloženih i definisanih pojmova nema ni novih koncepata, a time ni nove političke nauke. Jasnoća u tome doprinosi da neizbežni konflikti ne postanu destruktivni i nerešivi.

Lazar Mojsov

# Tridesetogodišnjica Opšte deklaracije o pravima čoveka

## I

Kada je pre trideset godina, 10. decembra 1948, Generalna skupština Ujedinjenih nacija usvojila i proglasila Opštu deklaraciju o pravima čoveka, svet i Organizacija ujedinjenih nacija izgledali su sasvim drukčije nego danas. Tragovi i traume drugog svetskog rata bili su ne samo vidljivi u svakodnevnom životu ljudi koji su prošli kroz sva ona mučenja i uništenja koja su sobom doneli fašizam i dugogodišnji rat protiv snaga fašističke osovine, već su još nadvladavale težnje i nade da će Ujedinjene nacije, nastale na ruševinama drugog svetskog rata, uspeti da otklone sve opasnosti od izbijanja novih ratova i od ponavljanja međunarodnih sukoba koji su ciklično u novijoj istoriji svetske civilizacije sve više ugrožavali ne samo pojedine države i regione sveta već i samu egzistenciju čoveka. Najviši izraz tih težnji svih naroda sveta u tom neponovljivom istorijskom trenutku svakako je predstavljala Povelja Ujedinjenih nacija, koja je stupila na snagu 24. oktobra

1945. godine i koja je do današnjeg dana neprevaziđeni međunarodni dokument, čija sadržina — usaglašena duhu koji je vladao neposredno po okončanju drugog svetskog rata — ostaje i za naredne decenije putokaz za dalju međunarodnu aktivnost u okviru Ujedinjenih nacija.

U istom duhu koji je još tinjao, a čije su poslednje manifestacije bile upravo u godini 1948. kada je otpočinjala nova i dugogodišnja hladnoratovska konfrontacija, konačno je usaglašen, posle dugog rada i priprema, i tekst Opšte deklaracije o ljudskim pravima. Taj tekst je, zapravo, produžetak i razrada Povelje Ujedinjenih nacija i onih njenih delova koji su samo načelno i globalno sadržavali pojedine klauzule o ljudskim pravima. Ako je Povelja Ujedinjenih nacija izuzetni međunarodni dokument o pravima i obavezama država u novoj konstelaciji međunarodnih odnosa i ako ona reguliše njihove međusobne odnose i saradnju, pre svega u organizaciji Ujedinjenih nacija i u svetu uopšte, Opšta deklaracija je osnovni međunarodni dokument o pravima i obavezama čoveka i građanina u njegovim društvenim odnosima unutar pojedinih državnih i društvenih formacija, o pravima koja su izdignuta na pijedestal međunarodnih normi, da bi se konačno završio dugotrajan istorijski period borbe za osnovna ljudska prava, koja je dostigla kulminaciju upravo u drugom svetskom ratu kad je vođena bitka protiv fašizma kao sistema koji je bio i ostao sinonim totalne negacije svih ljudskih prava.

Kao podsećanje na te vizionarske trenutke kada su doneti i stupili na snagu ovi izuzetni istorijski dokumenti — Povelja i Opšta deklaracija — ne samo u Ujedinjenim nacijama već i u celom svetu 24. oktobar, kao Dan Ujedinjenih nacija, i 10. decembar, kao Dan prava čoveka, predstavljaju datume kada se ne samo proslavlja jedan trenutak prošlosti već i kada se razmišlja o daljim putevima izgradnje međunarodnih odnosa i o eliminisanju međunarodnih sukoba i konfrontacija u današnjim još složenijim uslovima međunarodne situacije.

U tom duhu, koji je još preovladavao kada je Opšta deklaracija usvojena 10. decembra 1948. godine, u njenoj preambuli i u njenih 30 članova utvrđuju se ciljevi i zadaci u ostvarivanju ljudskih prava »kao opšti ideal koji treba da postignu svi narodi i sve nacije« i nabrajaju poimenično ona ljudska prava koja su bila u osnovi borbe i zahteva mnogih političkih, oslobodilačkih i revolucionarnih pokreta od francuske revolucije do velike oktobarske revolucije, uključujući vekovne borbe protiv svih vrsta ugnjetavanja, koje i danas traju. Ti zahtevi, koji su nekada izgledali samo kao ideal ili čak utopija, a koji i danas predstavljaju širom sveta osnovna stremljenja mnogih oslobodilačkih i progresivnih pokreta u borbi protiv kolonijalizma, eksploatacije, rasizma i rasne diskriminacije, inostrane agresije i gaženja osnovnih ljudskih prava — imaju neprekidno aktuelni značaj. Zahtevi i ciljevi u ostvarivanju opštih i osnovnih ljudskih prava ne iscrpljuju se ni u njihovom

formulisanju ni u nabrajanju u tekstu Opšte deklaracije; oni se neprekidno aktuelizuju i proširuju, i to ne samo na dosadašnje domene, oni otvaraju i nove perspektive za budućnost.

Opšta deklaracija o pravima čoveka, doneta pre trideset godina, postavila je te zahteve u određenom istorijskom kontekstu i zato ona neizbežno nosi pečat svoga vremena. To je bilo vreme sumiranja teških pouka iz uništavajućih konflagracija sa kojima je svet bio suočen. To je bilo vreme ideala i novih nada, i zato nije slučajno što član 1. Opšte deklaracije počinje moralnim apelom koji predstavlja odjek vekovnih stremljenja: »Sva ljudska bića rađaju se slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima. Ona su obdarena razumom i svešću i treba jedna prema drugima da postupaju u duhu bratstva.« U istom moralističkom i patetičnom tonu Opšta deklaracija u preambuli o pravima čoveka ističe »četiri osnovne slobode«, koje predstavljaju »najvišu težnju svakog čoveka«; to su »sloboda govora i verovanja« i »sloboda od straha i nestašice«. Takva su pojednostavnjenja bila neophodna da bi se u jednom relativno konciznom dokumentu, koji zahteva međunarodni konsensus, uspostavila osnova za nabrajanje prava čoveka koja su ušla u političke programe i zahteve ne samo dvadesetog veka već i ranije. Međutim, iako okrenuta prošlosti, sumirajući zahteve za određenim pravima čoveka što su postavljana u celom dotadašnjem periodu borbi za ljudska prava, Opšta deklaracija je okrenuta i budućnosti, jer je ostvarivanje ljudskih prava istorijski proces koji obuhvata sve zemlje i kontinente, svakog čoveka ma u kom kraju sveta se nalazio, i ona taj proces proširuje novim dimenzijama i zahtevima. Godine 1948. tek se rasplamsavala velika antikolonijalna revolucija koja još traje, a mnoge bitke i u međunarodnim odnosima i unutar pojedinih nacionalnih zajednica su tek predstojale.

Vizionarski karakter teksta Opšte deklaracije o pravima čoveka sadržan je i u još jednom drugom njenom osnovnom aspektu. Opšta deklaracija polazi od istorijske pouke, toliko aktuelne posle drugog svetskog rata, da nije moguće uspostavljanje pravednog mira u svetu u kome postoji sistematsko ograničavanje i nepoštovanje prava čoveka i da masovno gaženje slobode, dostojanstva i osnovnih prava čoveka predstavlja ugrožavanje mira i izvor međunarodnih sukoba. Preambula Opšte deklaracije upravo i otpočinje tim upozorenjem: »Pošto je priznavanje urođenog dostojanstva i jednakih i neotuđivih prava svih članova ljudske porodice temelj slobode, pravde i mira u svetu; pošto je nepoštovanje i prenebregavanje prava čoveka vodilo varvarskim postupcima koji su vređali savest čovečanstva . . .; pošto je bitno da prava čoveka budu zaštićena pravnim sistemom kako čovek ne bi bio primoran da kao krajnjem izlazu pribegava pobuni protiv tiranije i ugnjetavanja.«

Ovim stavovima iz Opšte deklaracije je ukazano na neophodnost angažovanja međunarodne zajednice, izraženog kroz aktivnost u Ujedinjenim nacijama, na bitnim pitanjima prava čoveka

u međunarodnim razmerima, i data je legitimnost »pobuni protiv tiranije i ugnjetavanja«, to jest borbi za slobodu i nezavisnost, a protiv kolonijalizma i svih vidova ugnjetavanja. Time su Ujedinjene nacije, od 10. decembra 1948. godine, otvorile novu i veoma široku dimenziju svoje aktivnosti, sa dalekosežnim posledicama po dalji razvoj ove svetske organizacije i njeno mesto i ulogu u međunarodnim odnosima.

## II

Kada su Ujedinjene nacije osnovane, 1945. godine, u ovu međunarodnu organizaciju bila je uključena 51 zemlja. Godine 1948, prilikom usvajanja Opšte deklaracije o pravima čoveka, bilo je 58 zemalja članica Ujedinjenih nacija. Upravo ovih dana Ujedinjenim nacijama se pridružuje kao ravnopravni član sto pedeset i prva zemlja — Dominikanska Republika.

Tako su tokom trideset godina Ujedinjene nacije doživele duboke promene i transformacije, ne samo u pogledu broja članova već i sastava članstva, odnosa snaga, organizacije i delokruga rada, povećavajući neprekidno ne samo broj članova već i šireći krug problema iz celokupnih međunarodnih odnosa na čijem su razrešavanju one neposredno angažovane.

U tom proširenju svoje uloge i otvarajući stalno nova područja svoje delatnosti, problematika prava čoveka je sve više dobijala i na značaju. A svetska organizacija je za problematiku u okviru svoje celokupne aktivnosti odvajala sve više vremena i poklanjala sve veću pažnju. Stvoren je veoma razgranat i složen mehanizam Ujedinjenih nacija koji se bavi pravima čoveka.

Sastavljači teksta Opšte deklaracije i oni koji su je usvojili 1948. godine nisu ni slutili kakve će dalekosežne posledice po rad Ujedinjenih nacija imati ova deklaracija i opšti principi u njoj sadržani.

Ujedinjene nacije su se založile za to da principi ove deklaracije budu pretočeni i razrađeni u nizu međunarodnih sporazuma i konvencija. Međutim, zemlje-članice, kao i narodi širom sveta koji su se borili za svoje oslobođenje od kolonijalizma i za emancipaciju od stranog uticaja, zalagali su se ne samo za poštovanje takozvanih osnovnih i klasičnih prava čoveka, koja su već decenijama bila sadržana u programima mnogih političkih partija na Zapadu, nego i za njihovo primenjivanje i proširenje na druga vitalna područja međunarodnih odnosa.

Zar je moguće i govoriti o osnovnim pravima čoveka kada milijarde i stotine miliona ljudi žive u uslovima vladavine kolonijalizma, eksploatacije i strane dominacije? Kako se mogu dosledno primeniti osnovna načela Deklaracije dok postoje rasizam i rasna diskriminacija, dok manjina vlada ogromnom većinom na osnovu

rasnih razlika, a u suštini radi ovekovečenja sistema ropske eksploatacije? Kako je moguće obezbediti život dostojan čoveka, i pored formalnog postojanja na papiru nekih drugih prava, ako velika većina čovečanstva, — što je posledica vekovne eksploatacije i strane dominacije — živi u bedi, gladi i neznanju, lišena, uz to, zdravstvene zaštite, bez ikakvih sredstava za život, bez mogućnosti da ostvari opšti ekonomski i društveni razvoj svojih nacionalnih zajednica?

To su bitna pitanja na koja su Ujedinjene nacije morale da daju odgovore, zalažući se istovremeno za poštovanje svih osnovnih ljudskih sloboda i prava čoveka. Međunarodna zajednica se, u okviru aktivnosti u Ujedinjenim nacijama, prvi put u istoriji međunarodnih odnosa okrenula unapređenju i podsticanju poštovanja svih prava čoveka, svuda u svetu, po svim osnovama, za razliku od ranije pokretanih parcijalnih i »humanitarnih« akcija.

Na tim osnovama povedene su mnoge akcije u Generalnoj skupštini i u drugim organima i telima Ujedinjenih nacija. Treći komitet Generalne skupštine najveći deo svoga vremena posvetio je problemima prava čoveka. Do 1971. godine Ujedinjene nacije i specijalizovane agencije u okviru sistema Ujedinjenih nacija usvojile su 14 deklaracija i 26 međunarodnih konvencija i ugovora o pravima čoveka; pri tom su samo Ujedinjene nacije sačinile i usvojile 19 međunarodnih konvencija, ugovora ili paktova. Među njima su najznačajniji: Međunarodna konvencija o eliminisanju svih vidova rasne diskriminacije, Pakt o građanskim i političkim pravima čoveka i Pakt o ekonomskim i socijalnim pravima.

Povodom obeležavanja 15-godišnjice Ujedinjenih nacija Generalna skupština donela je još jedan dokument od kapitalnog značaja — Deklaraciju o obezbeđivanju nezavisnosti kolonijalnim zemljama i narodima. Borba za okončanje kolonizacije i za eliminisanje najgrubljeg ispoljavanja nepoštovanja prava čoveka i svih formi potčinjavanja, koje predstavljaju srž sistema kolonijalizma, time je dobila još veći zamah i snažnu međunarodnu podršku. Antikolonijalna aktivnost Ujedinjenih nacija time je prirodno objedinjena sa zaštitom i podsticanjem ostvarivanja prava čoveka.

Te dve dimenzije sjedinile su se u jedinstvenu aktivnost svetske organizacije u borbi protiv aparthejda, tog »mrskog sistema« koji predstavlja »zločin protiv čovečanstva« — kako je to okvalifikovano u dokumentima Ujedinjenih nacija.

Veliki podsticaj takvoj aktivnosti Ujedinjenih nacija dale su novooslobođene zemlje, koje su 1960. godine počele masovno da ulaze u sastav Ujedinjenih nacija. One su se odlučno zalagale za to da se svim narodima i svim ljudima u svetu priznaju podjednaka prava i da se prava čoveka poštuju svuda u svetu. Narastanjem aktivnosti i afirmacijom pokreta nesvrstavanja nesvrstane zemlje su u Ujedinjenim nacijama postale glavna pokretačka snaga akcija čiji je cilj pružanje podrške oslobodilačkim pokretima

— za sticanje nezavisnosti, slobode i ostvarivanje osnovnih prava čoveka svuda u svetu.

U celom ovom razdoblju, posle donošenja Opšte deklaracije, Ujedinjene nacije su izgradile razgranati i složeni mehanizam za zaštitu prava čoveka.

Komisija za ljudska prava i Ekonomsko-socijalni savet Ujedinjenih nacija predstavljaju osnovne poluge ovog mehanizma. Pri Komisiji za ljudska prava obrazovana je potkomisija za sprečavanje diskriminacije i za zaštitu manjina.

Specijalni komitet za dekolonizaciju (komitet 24), kao jedna od poluga mehanizma UN za zaštitu prava čoveka, neprekidno insistira na potpunom sprovođenju Deklaracije o dekolonizaciji, čime daje vidan doprinos sticanju slobode i ostvarivanju prava čoveka na kolonijalnim teritorijama.

Na osnovu Međunarodne konvencije o eliminisanju svih vidova rasne diskriminacije obrazovan je Komitet za sprovođenje ove konvencije. Sličan komitet se stara i za doslednu primenu Pakta o građanskim i političkim pravima čoveka, od dana stupanja na snagu, 1976. godine, ovog značajnog međunarodnog sporazuma.

Pošto se nametnula neophodnost da se pokloni posebna pažnja slučajevima grubog kršenja nacionalnih i ljudskih prava, u okviru Ujedinjenih nacija su osnovani i posebni organi — Specijalni komitet za borbu protiv aparthejda i Specijalni komitet za zaštitu neotuđivih prava palestinskog naroda. Ova dva organa Generalne skupštine, zbog dramatičnog razvoja međunarodnih odnosa na ovim područjima, dobijaju sve veći značaj.

Svi ovi organi i komiteti UN preduzimaju niz akcija za zaštitu prava čoveka, pa stoga utoliko čudnije deluju tvrđenja nekih protagonista selektivnog prilaza pitanjima prava čoveka, upravo u poslednje vreme, da Ujedinjene nacije ne poklanjaju dovoljno pažnje ostvarivanju prava čoveka.

## III

Usvajajući Opštu deklaraciju o pravima čoveka i mnogobrojne druge deklaracije, sporazume, konvencije i rezolucije iz oblasti ljudskih prava, Ujedinjene nacije su apelovale na vlade svih zemalja-članica da sprovode principe sadržane u njima, i u svojoj unutrašnjoj politici i zakonodavstvu, kao i u ponašanju u međunarodnim odnosima.

Predstavnici naše nesvrstane i socijalističke zemlje, doprinoseći jačanju aktivnosti Ujedinjenih nacija i snaženju njihove uloge, dali su dragocen prilog i izgrađivanju postojećeg sistema ljudskih prava, kao i naporima svetske zajednice usmerenim ka sprovođenju principa i usvajanju međunarodnih normi za zaštitu i pod-

sticanje poštovanja prava čoveka. Naša zemlja je aktivno učestvovala i učestvuje u radu mnogih najvažnijih organa i tela tog mehanizma za zaštitu ljudskih prava. Zajedno sa drugim nesvrstanim zemljama, Jugoslavija je bila inicijator ili sponsor mnogih značajnih akcija u Ujedinjenim nacijama u oblasti ljudskih prava.

Uz to, naša zemlja spada među one retke zemlje u svetu koje su ratifikovale gotovo sve međunarodne sporazume iz oblasti ljudskih prava. Od ukupno 19 međunarodnih konvencija, sporazuma i paktova, SFR Jugoslavija je pristupila svima, a ratifikovala 17. Ostaje još da se ratifikuju, posle neophodnog usaglašavanja sa unutrašnjim zakonodavstvom, jedino još Opcioni protokol Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima i Konvencija o licima bez državljanstva.

Takva naša stalna aktivnost u Ujedinjenim nacijama i doslednost našeg unutrašnjeg zakonodavstva zasnovani su na čvrstom uverenju da je neophodno da se Jugoslavija, kao socijalistička i samoupravna zajednica, zalaže za puno ostvarenje svih ljudskih prava i sloboda svuda u svetu, jer je to jedan od bitnih preduslova postizanja društvenog progresa i očuvanja mira i bezbednosti za sve narode i za međunarodnu zajednicu u celini.

Ova naša stremljenja i aktivnost na međunarodnom planu izraz su naših težnji i napora za postizanjem pune ravnopravnosti svih naših naroda i narodnosti, i to u svakom pogledu, i za stalnim usavršavanjem našeg društvenog i političkog sistema u cilju što potpunije realizacije nacionalnih, političkih, ekonomskih, kulturnih i svih drugih prava i sloboda naših radnih ljudi i svih građana naše zemlje.

Već u prvim zakonodavnim aktima, donesenim u toku našeg narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, u istorijskim odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a, zatim u prvom Ustavu 1946, sve do Ustava iz 1974. godine pitanjima sloboda i prava čoveka i građanina bila je posvećena puna pažnja. Celokupnu zakonodavnu aktivnost kako u federaciji tako i u republikama i pokrajinama od samog početka karakterisali su napori da se najbrižljivije definišu i razrade zakonski osnovi za obezbeđenje i poštovanje prava naših građana.

U našim ustavima i zakonima ne samo što su do detalja razrađena takozvana osnovna i klasična prava čoveka koja su sadržana u Opštoj deklaraciji o pravima čoveka već su ona proširena na niz novih područja koja se u našoj ravnopravnoj socijalističkoj i samoupravnoj zajednici prvi put definišu tako potpuno i celovito.

To se može najbolje sagledati analizom Ustava SFRJ iz 1974. godine. Glava treća Ustava, u celini, pod naslovom »Slobode, prava i dužnosti čoveka i građanina«, u pedeset članova — od člana 153, zaključno sa članom 203 — sadrži i razrađuje veoma konkretno sva prava čoveka pobrojana u 30 članova Opšte deklaracije, obuhvata i niz novih definicija prava čoveka, što se nisu mogle ni zamisliti prilikom sastavljanja i donošenja Opšte deklaracije. A to

je i prirodno ako se uzme u obzir da su principi i prava čoveka pobrojana u Opštoj deklaraciji sumirali i kodificirali zahteve za pravima čoveka isticane u prošlosti, do 1948, i to na način koji je izražavao opšte težnje čovečanstva što su proizišle iz njegovih istorijskih okršaja i pouka tokom dotadašnjeg razvoja političkog sistema. Naš Ustav sadrži i te, još više razrađene zahteve, ali, na osnovu društvenog bića Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, zalazi i zahvata i nova područja, i sistematskije dopunjuje ona već poznata i sadržana u Opštoj deklaraciji.

Nekoliko primera će to najbolje ilustrovati.

Član 1. Opšte deklaracije postavlja princip da se »sva ljudska bića rađaju slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima ... i ona treba jedna prema drugima da postupaju u duhu bratstva«. Član 154. našeg Ustava konkretizuje taj princip na sledeći način: »Građani su jednaki u pravima i dužnostima bez obzira na nacionalnost, rasu, pol, jezik, veroispovest, obrazovanje ili društveni položaj. Svi su pred zakonom jednaki.« Uz kvalifikacije jednakosti, koje su na sličan način sadržane i u zahtevima za ostvarivanjem jednakosti u takozvanim klasičnim pravima čoveka, dodaju se i neke konkretnije kvalifikacije, od kojih su nove one što govore o jednakosti bez obzira na obrazovanje ili društveni položaj.

Član 155. našeg Ustava sadrži jedno novo pravo, jedinstveno u svetu: »Neprikosnoveno je i neotuđivo pravo radnog čoveka i građanina na samoupravljanje, kojim se svakom obezbeđuje da odlučuje o svojim ličnim i zajedničkim interesima.« Izlišno je ovom prilikom raspravljati o istorijskom značaju ove odredbe i praviti poređenja sa mestom i ulogom čoveka i građanina u političkim sistemima zasnovanim na takozvanim klasičnim pravima.

Članovi 156. i 158. konkretizuju prava i obaveze građana u političkom sistemu: »Građanin koji je navršio osamnaest godina ima pravo da bira i da bude biran za člana delegacije u osnovnoj samoupravnoj organizaciji i zajednici i za delegata u skupštini društveno-političke zajednice« (član 156). »Svako je dužan da savesno i u interesu socijalističkog samoupravnog društva vrši samoupravnu, javnu i drugu društvenu funkciju koja mu je poverena« (član 158). I ovde su komparacije izlišne. Treba ipak podsetiti na mnogobrojne političke bitke koje su se vodile ili se još vode u političkim sistemima građanske ili parlamentarne demokratije radi takozvanog izbornog cenzusa: ko i kada ima pravo da bira i koje uslove i kvalifikacije treba da ispuni da bi bio biran. Slične kontradikcije prate u nekim političkim sistemima i prava i dužnosti u vršenju javne funkcije, što negde postaje i privilegija i profesija.

Član 170. našeg Ustava sadrži sledeću odredbu: »Građaninu je zajamčena sloboda izražavanja pripadnosti narodu, odnosno narodnosti, sloboda izražavanja nacionalne kulture i sloboda upotrebe svoga jezika i pisma.« Treba se samo setiti naše nedavne prošlosti, kada je pre narodne revolucije vladala nacionalna neravnopravnost i diskriminacija pojedinih naroda ili narodnosti i

njihovih nacionalnih kultura. Ali ne treba ni ići u prošlost, dovoljno je osvrnuti se oko nas, ili pogledati prema daljim prostorima, da bi se ustanovilo da je gaženje ove »slobode izražavanja pripadnosti« izvor mnogobrojnih teškoća u ostvarivanju osnovnih prava čoveka.

I na kraju, da pomenemo samo još dve odredbe Treće glave našeg Ustava, koje anticipiraju prava čoveka i građanina, koje garantuju druga osnovna prava čoveka, a o kojima se u nekim savremenim nacionalnim zajednicama tek načinje bitka za njihovo definisanje i realizaciju. Član 191: »Pravo je čoveka da slobodno odlučuje o rađanju dece«, i član 192: »Čovek ima pravo na zdravu životnu sredinu. Društvena zajednica obezbeđuje uslove za ostvarivanje ovog prava.«

Ovakve nove kvalifikacije prava čoveka i nove dimenzije tih neograničenih mogućnosti za što potpuniju i uvek dopunjenu realizaciju prava čoveka i građanina sadržane su i u drugim odredbama našeg Ustava. Odredbe koje smo naveli dovoljno jasno pokazuju da je Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija i u svojoj međunarodnoj aktivnosti, primenjujući dosledno principe Ujedinjenih nacija u oblasti ljudskih prava, i u unutrašnjem zakonodavstvu učinila veoma mnogo na obezbeđenju i realizaciji prava čoveka. Pogrešno bi bilo iz toga izvući zaključak da je već sve urađeno. Ljudska prava su toliko sveobuhvatna i tolika je stalna težnja za njihovim proširivanjem da nikakva idealna šema ni moralni apeli ne omogućuju njihovo potpuno zadovoljenje. Neprekidno usavršavanje društveno-političkog sistema naše socijalističke samoupravne zajednice, u vizijama i u praksi, može samo delimično, na svakoj etapi, obezbeđivati punu realizaciju sveobuhvatnih i stalno narastajućih prava čoveka i građanina.

## IV

Sve dileme i konflikti što postoje u savremenim međunarodnim odnosima odražavaju se i na koncept i definisanje i realizaciju ljudskih prava. Osobito u poslednje vreme, kompleksna problematika ljudskih prava izbila je tako reći u prvi plan međunarodnih odnosa, preteći da zamagli njihovu suštinu i da nametne nove i selektivne prioritete u akcijama međunarodne zajednice, ili čak da ugrozi razvoj bilateralnih odnosa među velikim silama. Pojedine međunarodne konferencije, kao Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji, održana u Beogradu tokom 1977. i početkom 1978. godine, bile su opterećene sukobljavanjima i nadmetanjima oko ljudskih prava, što je uticalo na njihove krajnje nepovoljne ili nedovoljne rezultate.

Nekoliko faktora na međunarodnoj sceni doprinelo je dramatizaciji problematike ljudskih prava. Sama po sebi, ova dramatizacija, naravno, ne bi bila štetna ako se iza nje ne bi krili određeni politički i ideološki motivi i interesi. Ta problematika

ljudskih prava je, nesumnjivo, od velikog značaja kako za međunarodne odnose uopšte tako i za međunarodnu saradnju.

Završetak procesa dekolonizacije praćen je žestokim otporima i sukobljavanjima na Jugu Afrike koji već poprima sve karakteristike otvorenog žarišta međunarodnih konflikata. Promena odnosa snaga u Ujedinjenim nacijama i pritisak afričkih i drugih nesvrstanih zemalja da se okonča borba za dekolonizaciju i da se povede odlučna bitka protiv sistema rasne diskriminacije i aparthejda — navela je rasiste na Jugu Afrike i njihove protektore sa Zapada da traže i »nalaze« »slabe tačke« u tom frontu pritiska. Područje prava čoveka pruža dovoljno mogućnosti za kritiku i pritisak, utoliko pre što je opšte poznato da ni jedna zemlja i ni jedan društveno-politički sistem nisu stoprocentno ostvarili sva ljudska prava, i ona klasična i ona koja treba proširiti, pa je mogućno svaku zemlju podvrgnuti takvoj kritici. Pri tom se selektivno odabiraju područja prava čoveka gde je moguće vršiti ne samo kritiku već i pritisak. Višepartijski sistem, vojne vlade, pojedini nacionalni lideri, način i forma parlamentarnih izbora — sve se to može iskoristiti pri kritici pojedinih zemalja ili režima, prebacujući na teren ljudskih prava sve ono što se u dosadašnjoj terminologiji s pravom nazivalo ideološko-političkim pritiskom, mešanjem u unutrašnje poslove drugih zemalja, nametanjem svoga modela i svoga uticaja. Smrt jednog ili nekoliko belih setlera koji su poginuli u akcijama Patriotskog fronta u Zimbabveu postaje daleko krupniji događaj, sa međunarodnim reperkusijama, nego celokupna praksa terora, torture i eksploatacije miliona afričkog stanovništva od strane »mrskog sistema aparthejda«, koji ne priznaje nikakva ljudska prava i neprestano se oglušuje o osude cele međunarodne zajednice. Iz toga proizlazi da masovne i flagrantne povrede ljudskih prava od strane režima kolonijalista i rasista ne zaslužuju toliku pažnju, na njih se međunarodna zajednica već privikla; treba se usredsrediti na pojave u pojedinim novooslobođenim i nesvrstanim zemljama, prenebregavajući činjenicu da je ostvarivanje prava čoveka istorijski proces za koji je pojedinim zemljama na Zapadu bilo potrebno nekoliko stoleća ispunjenih verskim ratovima, nacionalnim sukobljavanjima i svakovrsnim nasiljem da bi sada, u bogatstvu i izobilju, uživale »blagodeti« zapadnog parlamentarnog sistema.

S druge strane, toj dramatizaciji problema prava čoveka doprinela je, sa negativnijim posledicama u pojedinim sferama međunarodnih odnosa, kriza detanta u odnosima između velikih sila. Detant među velikim silama, bez proširenja na sva područja međunarodnih odnosa i na sve regione sveta, inače sadrži u sebi, kao nerazdvojnu komponentu, blokovsku ravnotežu, a time i blokovsko nadmetanje. Blokovsko nadmetanje, pak, zadire u sve sfere međusobnih odnosa velikih sila i njihovih blokovskih saveznika; ono obuhvata i vojnu, i političku i ideološku oblast. Jačanje tog nadmetanja u jednoj sferi podstiče nadmetanje i u drugim sferama. Oblast ljudskih prava, opet sa selektivnim prilazom, smišljeno je

odabrana kao područje političko-ideološkog nadmetanja. Ideološka konfrontacija, sa poznatim hladnoratovskim prilazima, usmerila se na područje ljudskih prava, tražeći podelu na »naše« i »vaše« »vrednosti ljudskih prava«, izdvajajući posebna prava ili pojedince kojima te »naše vrednosti ljudskih prava« nisu u punoj meri zagarantovane.

Očigledno je da je ovde manje u pitanju istinska briga za ljudska prava; mnogo više je reč o elementima ideološkog nadmetanja, o propagiranju i nametanju svog ideološkog modela, i sve se to veoma često graniči sa političkim mešanjem u unutrašnje poslove drugih zemalja. Ranije se to ideološko nadmetanje više ili manje svodilo na hvaljenje i propagiranje »našeg načina života«, »naše vojne snage«, »našeg bogatstva«, dok se sada prelazi na čistu manipulaciju ljudskim pravima, koja svaki društveno-politički sistem može da unapređuje pre svega unutar svoje države i svoga društva, a ne da ih pretvara u robu za izvoz.

Nadmetanje u oblasti ljudskih prava nije moglo da mimoiđe ni Organizaciju ujedinjenih nacija, u kojoj se odražavaju svi događaji i sve tendencije sa međunarodne scene. I ovde su došli do izražaja pokušaji da se zamagli suština i da se traže rešenja, ali ne za opšte jačanje uloge Ujedinjenih nacija u kompleksnom i sveobuhvatnom primenjivanju principa poštovanja ljudskih prava, u njihovoj nerazdvojnoj i međuzavisnoj povezanosti, već za stvaranje novih poluga u mehanizmu Ujedinjenih nacija na području ljudskih prava osnivanjem nove institucije — Visokog komesara Ujedinjenih nacija za ljudska prava, sa nadom i očekivanjem da bi taj Visoki komesar, pod uticajem jednog ideološkog koncepta, mogao da posluži kao instrument traganja za pojedinim »slučajevima« kršenja ljudskih prava.

Nesvrstane zemlje u celini, i pored svih razlika koje postoje među njima u ideološko-političkim opredeljenjima i u društveno-političkim sistemima, nemaju nikakvog razloga da se boje ove nove »ideološke ofanzive« na području ljudskih prava, koja i kod njih traži »slabe tačke« radi diskreditovanja pojedinih zemalja, režima i ličnosti i politike nesvrstavanja uopšte. Naprotiv, to je područje na kome se politika nesvrstavanja već široko afirmisala i na kome je pokrenula mnoge međunarodne akcije u Ujedinjenim nacijama, a i van njih. Borba protiv kolonijalizma, za oslobođenje i eliminisanje raznih vidova strane dominacije i eksploatacije, akcije za podsticanje razvoja zemalja u razvoju, za stvaranje novog i pravednijeg međunarodnog ekonomskog poretka, borba protiv rasne diskriminacije i režima aparthejda, protiv agresije i pokušaja uplitanja u unutrašnje poslove — sve su to područja međunarodnih odnosa koja su nerazdvojno povezana sa problematikom ljudskih prava.

Ministarska konferencija nesvrstanih zemalja, održana avgusta ove godine u Beogradu, dala je prave odgovore politike nesvrstavanja na savremene dileme i eksploataciju problema ljudskih prava. U Završnom dokumentu Konferencije, u paragrafima 155.

do 158, razrađeni su stavovi nesvrstanih o sadašnjim sukobljavanjima različitih koncepcija i akcija na području ljudskih prava. Zbog aktuelnosti tih stavova, citiraćemo samo neke:

»Oni (ministri) naglašavaju da se problem ljudskih prava ne može izolovati od nacionalnog, ekonomskog i društvenog konteksta, da je sloboda pojedinca neodvojiva od prava naroda i da su ljudska prava i osnovne slobode pojedinaca i naroda neotuđivi. Sveobuhvatno ostvarivanje ljudskih prava je neophodno za obezbeđenje punog dostojanstva ljudske ličnosti i ono predstavlja nerazdvojni deo borbe za promenu sistema međunarodnih odnosa u celini, za njihovu demokratizaciju i ne bi smelo da bude eksploatisano kao politički instrument velikih sila i u konfrontaciji društvenih sistema i za mešanje u unutrašnje poslove suverenih zemalja. Polazeći od nedeljivosti ekonomskih, socijalnih, kulturnih, građanskih i političkih prava, ministri ističu potrebu stvaranja uslova, na nacionalnom i međunarodnom planu, za puno unapređenje i zaštitu ljudskih prava pojedinaca i naroda.«

Nesvrstane zemlje, iako podložne raznovrsnim pritiscima i uticajima upravo na pitanjima aktivnosti Ujedinjenih nacija u oblasti ljudskih prava, pokrenule su na 32. zasedanju Generalne skupštine 1977. godine akciju čiji je cilj bio postizanje doslednijeg primenjivanja sveukupne koncepcije Ujedinjenih nacija o ljudskim pravima i slobodama. Posle veoma žive debate, u kojoj su se ispoljile poznate tendencije u savremenim međunarodnim odnosima na području eksploatisanja problema ljudskih prava za uske političke i ideološke ciljeve, na inicijativu grupe najaktivnijih nesvrstanih zemalja, usvojena je 16. decembra 1977. godine Rezolucija br. 130. pod naslovom: »Alternativni pristupi i putevi i načini u okviru sistema Ujedinjenih nacija za unapređenje efikasnog uživanja prava čoveka i osnovnih sloboda«. Odgovarajući na postavljene dileme o prioritetima pojedinih prava čoveka i o selektivnom odabiranju samo onih prava koja u datom trenutku odgovaraju određenom ideološkom konceptu, prvi operativni paragraf ove značajne rezolucije utvrđuje: »Sva prava čoveka i osnovne slobode su nedeljivi i međusobno zavisni; jednaku pažnju treba posvetiti i hitno razmotriti primenu, unapređivanje i zaštitu kako građanskih i političkih tako i ekonomskih, društvenih i kulturnih prava.«

I pored svih kolebanja i dilema u pogledu ljudskih prava, koji su došli do izražaja u Ujedinjenim nacijama i koji se ispoljavaju u međunarodnim odnosima u poslednje vreme, na tridesetogodišnjicu Opšte deklaracije o pravima čoveka može se slobodno reći da taj istorijski dokument, kao i sveobuhvatna koncepcija ljudskih prava i osnovnih sloboda, predstavljaju jedno od velikih dostignuća Ujedinjenih nacija. Postignuti su za ovih trideset godina značajni rezultati u unapređivanju poštovanja i realizaciji ljudskih prava. Očekuju nas na tom putu i dalje veliki okršaji, sve dok se ne izvrše novi proboji — protiv ušančenih snaga reakcije, protiv kolonijalizma, rasizma i strane dominacije.

Dragomir Drašković

# Socijalno-klasna struktura i politički sistem

Teorijska elaboracija i dublje marksističko objašnjenje promena u socijalno-klasnoj strukturi jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva otežani su usled niza teorijskih i empirijskih okolnosti. Između ostalih, najznačajnije su sledeće:

a) Brojne su idejno-teorijske kontroverze o socijalnoj strukturi savremenih društava u kojima se različitim putevima ostvaruje socijalistički preobražaj, ili se vodi borba za jačanje socijalističkih društvenih procesa i odnosa.

b) Ne preduzimaju se uporedna sociološka istraživanja o promenama socijalne strukture društva u zemljama koje različitim putevima ostvaruju socijalističke društveno-ekonomske odnose, čime su, naravno, onemogućeni jedinstvena metodologija i teorijski pristup istraživanjima, kao i zajednička istraživanja na tim osnovama.

c) Različit stepen razvijenosti socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, te različit položaj radničke klase u društveno-

-političkim odnosima i političkom sistemu socijalističkih zemalja i zemalja u kojima se, u različitim istorijskim, kulturnim i drugim odnosima razvijaju određeni procesi socijalističke prakse — otežavaju teorijsko uopštavanje i otkrivanje konkretno-istorijskih zakonitosti strukturnih promena i njihovih temeljnih tendencija i protivrečnosti.

Pored ovih opštih teškoća, koje prevazilaze okvire jugoslovenskog samoupravnog društva, ali na teorijskom planu čine referentnim sistem uticaja na sociološku elaboraciju teorijskog pristupa — postoje i teškoće specifične za jugoslovenske prilike. Navešćemo samo najbitnije.

a) U jugoslovenskoj sociološkoj literaturi i misli — izuzimajući Program SKJ — ne postoji bliža saglasnost o osnovnim teorijsko-metodološkim ishodištima istraživanja socijalne strukture i strukturnih promena u savremenom jugoslovenskom samoupravnom socijalističkom društvu.

b) Parcijalizovana istraživanja strukturnih promena, jednom zbog teorijsko-metodoloških razloga u užem smislu (veličina uzorka, razlike u stepenu društveno-ekonomske razvijenosti, svrhe istraživanja i slično), a drugi put zbog različitih teorijskih pristupa, ne mogu biti validna za preciznija naučno-marksistička uopštavanja na planu globalnog društva i njegove strukture.

c) Jugoslovensko socijalističko samoupravljanje se za relativno kratko vreme pokazalo kao otvoren društveni sistem, proces i odnos za intenzivne strukturne promene, za pokretljivost u različitim dimenzijama, što je dovodilo do brzog »topljenja« pojedinih velikih društvenih grupa (seljaštva, na primer), zatim do intenzivnih strukturnih promena u sferi materijalne proizvodnje, što nije na sistematski način praćeno empirijskim istraživanjem na globalnom društvenom planu.

Sve te i druge teškoće sigurno nisu toliko ograničavajući činilac koji ne dopušta da se dođe do nekih značajnijih saznanja o promenama socijalno-klasne strukture jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva. Čak bi se moglo govoriti o tome da je došlo do krupnih promena u konstituisanju istorijski novih odnosa proizvodnje, naročito u novijoj fazi razvoja socijalističkog samoupravljanja, koji na planu strukturnih promena stvaraju objektivne uslove za delovanje specifičnih zakonitosti u oblikovanju socijalne strukture našeg društva, u smislu ukidanja klasne podele društva i svih njenih posledica; naravno, imajući uvek na umu da je reč o procesualnoj dinamici sa složenim dijalektičkim vezama, nužnostima i protivrečnostima. S obzirom na to novo stanje društveno-ekonomskih odnosa — u biću rada kao društvenog odnosa, te u podeli rada i njenom karakteru kao bitnim determinacijama oblikovanja socijalne strukture našeg društva — naš teorijsko-metodološki okvir upravo treba da izrazi te odnose i stanje promena u socijalno-klasnoj strukturi u nas,

te uticaj tih promena na karakter političkog sistema, to jest na procese demokratizacije političke vlasti i prevazilaženje otuđenosti vlasti od neposrednih proizvođača.

## 1. Teorijsko-metodološki pristup određivanju socijalno-klasne strukture jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva

Socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji i njegov dosadašnji razvoj nesumnjivo su potvrdili sposobnost za promenu socijalno-klasne strukture društva, u smislu jačanja njenog socijalističkog karaktera. Taj karakter se izražava u postepenom, ali nužnom negiranju klasnog karaktera društvene podele rada i uspostavljanju svojinskog odnosa koji odgovara tom procesu kao njegova društveno-ekonomska osnova.

Marksistička teorija društva, kao što je poznato, polazi od *karaktera svojine na sredstvima za proizvodnju i podele rada kao »identičnih izraza« (Marks) koji su odlučujući činioci konstituisanja i promena socijalno-klasne strukture društva.* Polazeći od tog osnovnog određenja karaktera socijalno-klasne strukture, datog u marksističkom konceptu društva, sigurno je da se taj koncept mora primenjivati u njegovom konkretno-istorijskom značenju. To će reći, na uslove socijalističkog samoupravnog društva u nas. Naime, uporedo sa procesom negiranja klasnog karaktera društvene podele rada i otuđenih oblika svojine teče i proces negiranja klasne strukture društva, klasnih institucija koje se otuđuju od osnovnog proizvođačkog sastava društva, a samim tim i otuđenih oblika političkih odnosa i njima odgovarajuće političke organizacije ljudi.

Negiranjem klasnog karaktera društvene podele rada i otuđenih oblika svojine, shvatajući to kao proces, kao revolucionarnu praksu svih svesnih socijalističkih snaga samoupravnog društva u nas, tendencijski se razvija *novi način društvene proizvodnje prelazne epohe,* koji nazivamo *socijalističkim samoupravljanjem,* u okviru kojeg se uobličavaju novi procesi strukturnih promena i stvara odgovarajuća društveno-politička i ideološka nadgradnja društva. U dijalektici konkretno-istorijskih promena prevladavanje klasnog karaktera društvene podele rada ostvaruje se, u određenoj identičnosti, sa jačanjem društvene svojine na sredstvima za proizvodnju i uslovima rada. To je samo drugi izraz za otvaranje procesa društveno-ekonomskog oslobađanja rada i njegovih nosilaca. Kako je reč o dugom i protivrečnom istorijskom procesu, a ne o ostvarenom stanju društvenih odnosa, a samim tim i o protivrečnim procesima u socijalnoj strukturi društva, to su strukturne promene često vrlo dinamične. Ta dinamika izražava relativno brzo »topljenje« velikih društvenih grupa, seljaštva na primer, s jedne, i brojčani porast radničke klase, s druge strane.

Isto tako, s uspostavljanjem sve veće zavisnosti između društvenog položaja pojedinca i raspodele društvenih vrednosti prema rezultatima njegovog rada i doprinosa društvenoj zajednici sve se više izražava zakonit odnos u kidanju veze između mesta u društvenoj podeli rada i njegovoj organizaciji i čovekovog društvenog položaja. To znači da nosilac proizvodnog rada — radnička klasa više nije nosilac samo fizičkog rada, nego istovremeno i funkcija upravljanja radom, uslovima rada i njegovim rezultatima. Tako se »naizmenično obavljanje različitih društvenih funkcija i uloga« (Marks), u uslovima socijalističkog samoupravljanja, u nas začinje kao fakticitet negiranje klasne podele društva, što odlučujuće treba da utiče na promenu karaktera rada kao društvenog odnosa i na promenu položaja njegovih socijalnih nosilaca. Upravo zato, u našim uslovima, još »relativno udruženi rad« tendencijski se kreće ka uspostavljanju istorijski novog načina društvene proizvodnje, čime se ujedno otvara i proces negiranja klasne podele društva i klasnog karaktera društvene podele rada.

Imajući na umu karakter temeljnih društveno-ekonomskih odnosa koje uspostavlja ili će tek uspostaviti udruženi rad u nas, osnovni kriterijumi socijalno-klasne strukture našeg društva sadržani su u sledećim bitnim odrednicama:

a) u karakteru svojinskog odnosa, kao bitnog i određujućeg činioca odnosâ proizvodnje, u koje ljudi stupaju radi zadovoljavanja i razvijanja svojih društvenih potreba i interesa;

b) u mestu u funkcionalnoj podeli rada na različitim razinama društvene organizacije, unutar pojedinih organizacija, grana i grupacija društvene proizvodnje ili delatnosti komplementarnih toj proizvodnji, i

c) u stepenu neposrednosti uticaja na stvaranje društvenog dohotka i njegovu raspodelu (raspodelu svih društvenih vrednosti).

## 2. Obrazloženje osnovnih kriterijuma socijalno-klasne strukture jugoslovenskog samoupravnog socijalističkog društva

### *a) Karakter svojinskog odnosa*

U našem društvu postoje tri oblika svojine: (a) društveni, (b) privatni i (c) lični. Međutim, za razliku od svih dosadašnjih oblika svojine koji su bili svojstveni dosadašnjim načinima proizvodnje, u socijalističkom samoupravljanju u nas (posedovanje, raspolaganje, korišćenje) nijedan oblik svojine ne može biti *a priori* osnova društvenog položaja pojedinca niti osnova eksploatacije čoveka od strane drugog čoveka. To znači da se u našem društvu sužavaju mogućnosti monopola nad svojinom, to jest svakog vida svojinskog monopola koji bi vodio eksproprisanju odlučujuće ekonomske moći radnikâ u osnovnim organizacijama udruženog rada. Na taj način položaj pojedinaca i društvenih grupa ne zavisi od

posedovanja sredstava za proizvodnju ili nekog drugog oblika kapitala, nego, pre svega, od rezultata rada svakog pojedinca, odnosno od rezultata rada svake osnovne organizacije udruženog rada ostvarenih na temelju Ustava i Zakona o udruženom radu. Društvena svojina je tako sve manje odnos ljudi prema stvarima, a sve više »sistem odnosa među ljudima« (E. Kardelj), u kojem se sublimirano izražava i podstiče proces ukidanja klasnog karaktera društvene podele rada.

Oblici *privatne svojine* na sredstvima za proizvodnju, mahom zadržani u oblasti poljoprivredne proizvodnje ili u takozvanoj maloj privredi, ne mogu biti osnova eksploatacije tuđeg rada, jer se u *ugovornim organizacijama udruženog rada* takođe uspostavljaju samoupravni odnosi, i pored toga što se u ovim odnosima zadržavaju mnogi elementi klasnog karaktera društvene podele rada, a samim tim i elementi klasne podele. Razvijanjem različitih oblika kooperativnih odnosa u oblasti poljoprivredne proizvodnje sve se više stvaraju uslovi dokidanja tendencija da se privatna svojina pretvori u oblik svojinskog monopola ili osnovu eksploatacije. Tako se razrešava protivrečnost između društvenog karaktera proizvodnje i privatne svojine u onim oblastima društvenog rada u kojima je taj odnos još nužan. Ti odnosi se ne razrešavaju administrativnom prinudom, nego, naprotiv, logikom podruštvljavanja privatne proizvodnje i razvojem samoupravnih sprega i odnosa, koji, u krajnjoj liniji, vode negiranju klasičnih oblika svojine, pa samim tim i klasičnom pravno-svojinskom sadržaju njenog ispoljavanja, to jest onom sadržaju koji bi omogućavao stvaranje monopola i, na tim osnovama, eksploataciju tuđeg rada.

Lična svojina je zajamčena Ustavom, a sredstva u ličnoj svojini služe, pre svega, građanima za ličnu potrošnju, za zadovoljavanje kulturnih i ličnih potreba (vidi Ustav SFRJ, član 78). Zato se taj oblik svojine ne može pretvarati u oblike kapital-odnosa, pa ni u osnovu eksploatacije tuđeg rada.

### *b) Empirijska verifikacija kriterijuma svojinskog odnosa*

Prevlast društvene svojine na sredstvima za proizvodnju uporedo prate dva protivrečna procesa:

a) odmah posle rata, u cilju ostvarivanja kontinuiteta socijalističke revolucije, Zakonom o nacionalizaciji krupnih sredstava za proizvodnju uspostavljeno je društveno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju, koje sa snaženjem funkcije države u ekonomskim odnosima, centralističkim planiranjem i odlučivanjem, ima elemente državno-vlasničkog monopola, i

b) razvojem socijalističkog samoupravljanja, naročito od pedesetih godina, teče proces prevazilaženja državno-vlasničkog monopola, istina, dosta sporo i sa zaoštrenim protivrečnostima između socijalističkog samoupravljanja i osamostaljenog državnog

aparata, ali sistematski i uporno u pravcu jačanja društvenog vlasništva na sredstvima za proizvodnju i uslovima rada.

U posleratnom razvoju naročito jača industrijska proizvodnja. Na primer, dok 1947. godine industrijska proizvodnja čini svega 18% od ukupne proizvodnje, ona u 1977. dostiže 36%. U istom periodu smanjeno je učešće poljoprivredne proizvodnje u ukupnoj proizvodnji od 40 u 1947. na 16% u 1977. godini. U ovom periodu industrijska proizvodnja postiže izvanredno dinamičan tempo razvoja — svake godine se uvećava za 9,5%. U poređenju sa 1947. godinom, industrijska proizvodnja je 1977. povećana oko 14 puta. Uticaj industrijskog razvoja na ukupni privredni razvoj naročito je doprinosio snaženju društvenog sektora privrede, koji je već *odlučujući nosilac* razvoja novih, socijalističkih samoupravnih odnosa.

Udeo društvenog sektora u društvenom proizvodu povećan je od 62% u 1947. na 84% u 1977. godini, a sektor individualne svojine u istom periodu smanjen je od 38% na 16%.

Značajno mesto u 1977. godini ima sektor individualne svojine: samo u poljoprivredi (74%), građevinarstvu (10%), zanatstvu (10%), a daleko je manji u saobraćaju (3%) i ugostiteljstvu (2%).[1]

Ovim podacima treba dodati još jedan. Naime, u uslovima sprovođenja Zakona o udruženom radu osnovne organizacije udruženog rada treba da raspolažu novostvorenim dohotkom i da neposredno odlučuju o uslovima i rezultatima svog rada, a da samoupravnim udruživanjem rada i sredstava udruženi radnici potpuno ovladaju proširenom reprodukcijom. Na osnovu iznetih podataka možemo konstatovati sledeće:

a) Identitet društvene podele rada i svojine izražava se u uslovima socijalističkog samoupravljanja u udruženom radu kao proces *radikalne negacije klasnog karaktera društvene podele rada,* jer se sa snaženjem društvene svojine na sredstvima i uslovima rada praktički ostvaruje i podstiče proces ekonomskog oslobađanja rada i ukidanja svakog monopola svojine i monopola ekonomske moći nad udruženim proizvođačima.

b) Individualno vlasništvo u ukupnoj strukturi društvenog proizvoda ima posve ograničenu ekonomsku snagu, izuzimajući individualni sektor poljoprivredne proizvodnje, koji, pak, usled utvrđivanja agrarnog maksimuma objektivno ne može da reprodukuje kapital-odnos ili da taj oblik svojine pretvara u monopol.

c) Bitno marksističko određenje karaktera socijalne strukture samoupravnog socijalističkog društva u nas pokazuje fakticitet specifičnog ispoljavanja zakona podele rada u našem dru-

---

[1] *Osnovni rezultati društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije u posleratnom periodu,* SZS, Beograd, februar 1978.

štvu, što će se odraziti na oblikovanje njegove socijalno-klasne strukture, a samim tim i na uticaj te strukture na karakter društveno-političkog sistema.

### c) *Mesto u funkcionalnoj podeli rada*

Socijalističko samoupravljanje i njemu odgovarajući način društvene proizvodnje *zadržava profesionalnu podelu rada, ali i toj podeli daje posve drugi karakter.* Naime, profesionalna podela rada u nas je uslovljena datim stupnjem razvoja sveukupnih materijalnih proizvodnih snaga, ostvarenim stepenom mehanizacije, automatizacije i automatije proizvodnog procesa. Reč je, zapravo, o različitim ulogama koje pojedinci i društvene grupe imaju u oblasti materijalne proizvodnje, zatim u drugim komplementarnim granama i oblastima koje utiču na materijalnu proizvodnju ili čine njen neposredno zavisan okvir i pretpostavku.

Mesto u profesionalnoj podeli rada, izraženo u različitom stepenu multipliciranosti rada na radnom mestu, u pojedinim granama i oblastima društvene proizvodnje, razlike među zaposlenim stanovništvom po kvalifikacijama, školskoj spremi, karakteru radne uloge u proizvodnji ili »vanproizvodnim delatnostima« objektivno ne bi trebalo da utiču na konstituisanje sloja profesionalnih upravljača. Kako samoupravljanje u udruženom radu dovodi do *spajanja rada i upravljanja radom,* to se celokupni sastav zaposlenog stanovništva javlja kao nosilac presudnog uticaja na uslove i rezultate društvenog rada i na raspodelu društvenog dohotka. Zato se mesto u *različitim oblicima podele rada* sve manje može javljati kao činilac društvenog položaja pojedinca, ili kao pretpostavka privilegovanog položaja u društvenim odnosima, odlučivanju, sticanju i raspodeli društvenog dohotka. Tako se i stvaraju uslovi da *društveni položaj pojedinca sve više zavisi od rezultata njegovog rada i doprinosa društvenoj zajednici,* a ne od mesta u profesionalnoj podeli rada ili funkcije u datoj organizaciji rada u pojedinoj radnoj organizaciji ili osnovnoj organizaciji udruženog rada, radnoj zajednici i od mesta u drugim oblicima funkcionalne organizacije društvenog rada i društva u celini.

### d) *Empirijska verifikacija kriterijuma mesta u funkcionalnoj podeli rada*

Socijalističko samoupravljanje i društveni odnosi u njemu, u kojima se formira socijalna struktura društva koja će pokazati otvorenost društvenog procesa ukidanja klasne podele, dovode do *spajanja rada i upravljanja radom.* Godine 1950. u organima samoupravljanja bilo je oko 200 hiljada radnika. Za dve decenije razvoja socijalističkog samoupravljanja, to jest 1972. godine, oko

750 hiljada ljudi je bilo uključeno u organe samoupravljanja, od kojih oko 550 hiljada u organe samoupravljanja u oblasti privrede društvenog sektora. Sada u organima samoupravljanja, kako se procenjuje, ima oko 850 hiljada radnika iz neposredne proizvodnje.

U skupštinama samoupravnih interesnih zajednica u Jugoslaviji 1975. godine delovalo je 150 hiljada delegata, od kojih oko 65 hiljada iz društvenog sektora privrede, 35 hiljada iz društvenih delatnosti i oko 50 hiljada članova delegacija individualnih poljoprivrednih proizvođača.

Na izborima 1974. godine konstituisane su 72 hiljade delegacija, sa oko 850 hiljada delegata. Od ukupnog broja delegacija 80% su činile one iz osnovnih i drugih samoupravnih organizacija i radnih zajednica u oblasti udruženog rada, 16% delegacije mesnih zajednica i 3% delegacije društveno-političkih zajednica. Među delegatima je najviše industrijskih radnika i rudara (21%), poljoprivrednici čine 19%, upravni, administrativni i srodni radnici takođe 19%, dok su ostali radnici iz oblasti umetnosti, stručnjaci, kao i zaposleni u raznim uslužnim delatnostima i slično.

Iste godine u skupštinama republika i autonomnih pokrajina izabrano je 1.875, a u Skupštini Jugoslavije 308 delegata. U većini slučajeva ostvaruje se princip adekvatnog učešća radnika iz neposredne proizvodnje. Podaci iz izborne aktivnosti 1978. godine ukazuju na to da je u različite oblike delegatskog odlučivanja u Jugoslaviji uključeno oko 2 miliona građana.

Iz navedenih podataka dovoljno jasno proizlazi da se u našem samoupravnom socijalističkom društvu sve više spaja rad i upravljanje radom. Tako se postepeno počinje prevazilaziti »razmrvljeni rad« kao društveni odnos, a *profesionalna podela rada*, zadržavajući još mnoge elemente razlika između umnog i fizičkog rada, kao izraz nužnosti datog stupnja razvoja materijalnih proizvodnih snaga, *prestaje biti empirijski izraz razlikovanja ljudi i društvenih grupa na izvršioce i upravljače.*

Naizmenično obavljanje različitih društvenih uloga i funkcija, o čemu je Marks pisao u *Kapitalu*, sve više teži da postane socijalna stvarnost samoupravnog socijalističkog društva u nas. Razdvojenost rada od upravljanja, kao odnos nesvojstven socijalističkom samoupravljanju, i dalje će se manifestovati u praksi, ali sada u vidu konkretnog konflikta u pojedinim ćelijama društvenog rada i proizvodnje, ali ne kao okoštalo društveno stanje. Naravno, samoupravna praksa miliona ljudi nužno menja i tek će menjati stare odnose, stari karakter rada kao društveni odnos koji uspostavlja ili zadržava klasnu podelu na temelju nekog monopola, pa i monopola u podeli i organizaciji rada. Pojedine funkcije i uloge u organizaciji rada u udruženom radu moraju biti, po svojoj prirodi i karakteru, izvedene iz fundamentalnog produkcionog odnosa, znači iz same prirode samoupravnih odnosa proizvodnje. Tako te funkcije gube svaki monopol ekonomske i upravljačke moći, jer upravljanje radom, rezultatima društvene pro-

izvodnje i uslovima rada postaje način egzistencije ljudi koji rade na društvenim sredstvima za proizvodnju. Razlike u tehničko-tehnološkim uslovima rada, odnosno razlike koje nastaju na temelju različite tehničko-tehnološke opremljenosti radnog mesta, potreba za umnim i fizičkim naprezanjem na radnom mestu biće smanjivane u onoj meri u kojoj se razvijaju materijalne proizvodne snage na tekovinama nauke i njihove primene u funkciji ekonomskog oslobađanja rada. To će sve više činiti da se u profesionalnoj podeli rada počinju gubiti ostaci razlika između umnog i fizičkog rada, kao što se već gube u radu i upravljanju rezultatima i uslovima rada. To je, dakle, suštinski nova karakteristika profesionalne podele rada u našem socijalističkom samoupravnom društvu.

*e) Stepen neposrednosti uticaja na stvaranje društvenog dohotka i raspodelu vrednosti*

Ovaj kriterijum socijalno-klasne strukture našeg društva javlja se u dvojakom značenju: (a) kao empirijski izraz jedinstva društvenog karaktera proizvodnje i karaktera prisvajanja (na bazi društvene svojine na sredstvima za proizvodnju i uslovima rada, raspodele prema rezultatima rada i doprinosa svakog pojedinca društvenoj zajednici, odnosno društvenom dohotku), i (b) kao izraz postojeće protivrečnosti ostataka klasnog karaktera društvene podele rada i samoupravnog karaktera društvene proizvodnje (individualno vlasništvo na sredstvima rada u oblasti poljoprivrede, zatim u »maloj privredi« i slično), a pored toga i protivrečnosti nedovoljne i još embrionalne *udruženosti* rada, u Marksovom smislu, te složenih protivrečnosti u slobodnoj razmeni rada. Još preciznije, reč je o zaostajanju i tek početnoj praksi u ostvarivanju Zakona o udruženom radu.

U oblasti materijalne proizvodnje u društvenom sektoru privrede, gde se grade i primenjuju *jedinstvena merila sticanja i raspodele dohotka,* faktički se izražava identitet društvenog karaktera proizvodnje i društvenog karaktera prisvajanja. To se snažno odslikava na konstituisanje socijalno-klasne strukture našeg društva, koja odgovara samoupravnim odnosima društvene proizvodnje. Naime, reč je o tome da se načelno izjednačava položaj lica koja rade društvenim sredstvima za proizvodnju u organizacijama udruženog rada, u radnim zajednicama ili u drugim oblicima udruživanja rada i sredstava,[2] na bazi rezultata njihovog rada i doprinosa zajedničkom, društvenom radu.

Neposredno stvaranje dohotka i neposredan uticaj na taj proces čini da se nosioci različitih radnih i društvenih uloga u pro-

---

[2] Radnici u udruženom radu, u smislu Zakona o udruženom radu, jesu lica koja rade društvenim sredstvima u organizaciji udruženog rada, u radnoj zajednici ili drugom obliku udruživanja rada i sredstava (Zakon o udruženom radu, član 6, stav 9, »Službeni list«, Beograd, 1976).

cesu materijalne proizvodnje (različiti oblici i faze produkcije — od fabrikacije do projektovanja, nauke i marketinga) nalaze u jedinstvenom ciklusu proizvodnje sa jedinstvenim merilima za sticanje i raspodelu dohotka. To će reći da se njihov društveni položaj više ne konstituiše na bazi *mesta u podeli rada,* ili mesta u organizaciji rada, nego, pre svega, na osnovi rezultata rada i doprinosa stvaranju društvenog dohotka.

Drugo značenje ovog kriterijuma izražava, kao što smo istakli, zadržavanje odnosâ u socijalnoj strukturi društva koji predstavljaju ostatke najamnih relacija ili, pak, oblike administrativno-državne regulative u povezivanju pojedinih radova. Ti se odnosi temelje na postojanju ostataka individualnog vlasništva (oblast poljoprivrede) ili na nedovoljnoj i neadekvatnoj regulativi samoupravnih odnosa u slobodnoj razmeni rada.

Uprkos protivrečnim tendencijama i praksi u uređivanju dohodovnih odnosa u oblasti slobodne razmene rada, a isto tako i na području povezivanja društvenog dohotka sa individualnim vlasništvom u oblasti poljoprivredne proizvodnje ili u ugovornim organizacijama udruženog rada, u praksi se izražava, iako tek početna, tendencija identiteta društvenog karaktera proizvodnje i društvenog prisvajanja na osnovama jedinstvenih merila sticanja i raspodele dohotka. To ukazuje na širenje socijalne baze radničke klase, ali ne na taj način *da svi postanu radnici u klasičnom smislu reči,* nego u smislu ukidanja klasne podele društva i njenog odgovarajućeg izraza u socijalno-klasnoj strukturi, to jest da svi jednog dana jednostavno budu — »oslobođeni radnici«.

## 3. Socijalno-klasna struktura jugoslovenskog samoupravnog društva

Empirijska verifikacija iznetih kriterijuma stratifikacije našeg društva jasno pokazuje da je ona vrlo dinamičan splet oblika strukturacije i destrukturacije. Naime, rastaču se strukturni oblici društva koji su odgovarali revolucionarno-etatističkom vlasničkom monopolu koji je zadržavao klasnu podelu, a uz to *snažno blokirao* proces negiranja klasnog karaktera društvene podele rada. To je imalo za logičnu posledicu zadržavanje podele na *izvršioce i upravljače,* tako da je radnička klasa pretežno bila nosilac izvršilačkih uloga, a birokratija, ili tehnostruktura, nosilac upravljačkih poslova.[3]

Socijalističko samoupravljanje u nas otvara proces radikalnih promena u socijalnoj strukturi društva, i to u sledećim pravcima:

---

[3] Birokratiju, kao uostalom i tehnokratiju, smatramo društvenim slojem koji je nosilac birokratskih, to jest tehnokratskih odnosa.

a) Spajanje rada i upravljanja radom otvara proces ukidanja klasne podele društva i širenja socijalnog bića radničke klase, u smislu već pokazanih u praksi obrisa konstituisanja udruženih proizvođača.

b) Razvoj industrije, a sa tim radikalno snaženje društvenog sektora privrede i samoupravljanja u udruženom radu, bitno ograničava reprodukovanje materijalnih i društvenih činilaca zadržavanja klasne podele društva objektivnim sužavanjem uslova ispoljavanja klasnog karaktera društvene podele rada.

c) Dolazi do intenzivnog »topljenja« seljaštva kao velike društvene grupe, te brojčanog smanjenja ostalih društvenih grupa koje svoju egzistenciju temelje na individualnom vlasništvu na sredstvima za proizvodnju. Procesi pokretljivosti, vertikalne i horizontalne, sve više idu u prilog brojčanom porastu radničke klase.

Otuda se postavlja pitanje kakva je socijalno-klasna struktura socijalističkog samoupravnog društva u Jugoslaviji? Naš odgovor će biti pokušaj operacionalizacije iznetih kriterijuma koje smo, inače, empirijski već verifikovali.

### *a) Od radničke klase kao nosioca fizičkog rada do udruženih proizvođača kao nosilaca rada i upravljanja radom*

Odmah posle oslobođenja u Jugoslaviji je, 1945. godine, bila svega 461.000 radnika. Za godinu dana, znači 1946, broj radnika je povećan za oko 300.000. Već 1948. godine bilo je oko 1,500.000 radnika, a dvadeset godina kasnije (1967) bilo je oko 3,500.000 radnika, da bi 1978. godine bilo oko 5,000.000 zaposlenih lica. Ovi podaci jasno govore koliko se brzo menjala socijalna struktura društva u korist brojčanog porasta radničke klase, ali i u pravcu radikalnih promena u globalnoj strukturi društva.

U posleratnom razvoju Jugoslavije poljoprivredno stanovništvo je smanjeno od oko 80% na 38% u vreme poslednjeg popisa stanovništva 1971. godine. Može se konstatovati da su promene u strukturi stanovništva u celom posleratnom razdoblju bile vrlo intenzivne, i to u korist povećanja stanovništva u gradskim aglomeracijama. U ukupnom radno sposobnom stanovništvu radnici učestvuju 1971. godine sa 32%. Naročito je povećan njihov broj u industriji, tako da ih danas ima više od 2 miliona, pa udeo radnika u industriji u odnosu na ukupan broj zaposlenih danas iznosi oko 38%. Za period od trideset godina (1947—1977) broj zaposlenih u društvenom sektoru privrede na 1.000 stanovnika povećan je 3,2 puta (od 74 u 1947. na 236 u 1977. godini).

Ovi podaci svedoče o otvorenosti socijalističkog samoupravljanja intenzivnim promenama u socijalno-klasnoj strukturi društva, koje se izražavaju u brojčanom porastu radničke klase. Međutim, mnogo su značajnije promene u socijalno-klasnom biću društva, a naročito u biću radničke klase kao osnovnom socijal-

nom nosiocu revolucionarnih društvenih promena, a osobito onih u socijalnoj strukturi društva.

Statistički podaci, čak i ovako parcijalno dati, samo ilustruju dublje promene u biću radničke klase. Ona u periodu revolucionarnog etatizma, pored brojčanog porasta, nema odlučujući uticaj na uslove i rezultate rada, jer se jačanje državno-vlasničkog monopola, sa povratnim dejstvom na socijalnu strukturu društva, izražava kao blokiranje procesa ukidanja klasnog karaktera društvene podele rada. Zbog toga je radnička klasa mahom nosilac fizičkog rada, izvršilačkih društvenih funkcija, dok su upravljačke društvene funkcije privilegija birokratskog i tehnokratskog sloja. Razvojem socijalističkog samoupravljanja, postepeno, uz snažne društvene konflikte i izražene protivrečnosti između etatizma i samoupravljanja i njihovih socijalnih nosilaca, teče proces razbijanja državno-vlasničkog monopola nad sredstvima i uslovima rada. Taj proces je praćen promenama socijalno-klasnog bića društva u korist jačanja radničko-klasne sadržine društvenih promena, to jest jačanja društvenog položaja radničke klase kao osnovnog *socijalnog nosioca radnih i upravljačkih funkcija*. Što više jačaju samoupravni društveno-ekonomski odnosi i vlast neposrednih proizvođača (radničke klase) nad proširenom reprodukcijom, time se više širi socijalno biće radničke klase: njen *sastavni deo sve više postaju ostale društveno-profesionalne grupe (tehničari, inženjeri i druge profesionalne skupine iz neposredne proizvodnje), čiji društveni položaj zavisi od rezultata njihovog rada, kao što je to slučaj i sa najvećim skupinama radnika*.

Pošto su nosioci fizičkog rada u isto vreme i nosioci upravljanja radom i njegovim plodovima, radnička klasa menja svoje socijalno biće — postaje neposredni socijalni nosilac ukidanja klasne podele društva. Ostvarivanjem Zakona o udruženom radu u smislu sve veće zavisnosti materijalnog i društvenog položaja ostalih profesionalnih grupa iz neposredne proizvodnje od rezultata njihovog rada i doprinosa udruženom radu dovode se ostali slojevi društva u poziciju da imaju iste društvene uslove rada kao radnička klasa, i tako se otvara proces konstituisanja *udruženih proizvođača kao savremenog izraza bića radničke klase u uslovima socijalističkog samoupravljanja*.

Izneti empirijski podaci o ukidanju vlasničkog monopola, a naročito već postignuti rezultati u osnovnim organizacijama udruženog rada kao nosilaca presudnog uticaja na ovladavanje uslovima i rezultatima rada, znači, celinom društvenog dohotka, nedvosmislena su potvrda oblikovanja novih sadržaja socijalno-klasne strukture socijalističkog samoupravnog društva u nas. Dakle, problem nije u tome da *svi postanu radnici* u klasičnom smislu, nego da društveni položaj svih zavisi od rezultata njihovog rada i doprinosa stvaranju društvenog dohotka, to jest da budu — »oslobođeni radnici«. To je bitan i nezamenljiv uslov potpunog ukidanja klasne podele društva i uspostavljanja *asocija-*

*cije slobodnih proizvođača*, kao istorijskog rezultata borbe radničke klase za ekonomsko oslobođenje rada.

Te strukturne promene nisu u nas završen proces, već proces koji je u mnogim domenima tek otvoren. Međutim, ovde je bitno istaći da je to *dominantna tendencija strukturnih promena koja zahvata sve oblasti rada njegovim sve većim samoupravnim udruživanjem.* Jednak položaj u produkcionim odnosima svih nosilaca rada doprinosi, isto tako, tome da se smanjuje socijalna distanca između pojedinih profesionalnih grupa u materijalnoj proizvodnji, ovih naspram drugih u ostalim oblastima društvenog rada i delatnosti. Sigurno je, međutim, da u empirijskom životu ostaju razlike između umnog i fizičkog rada, pri čemu su, kao što smo videli, nosioci fizičkog rada u isto vreme i nosioci upravljanja. Tako je pronađen društveni odnos koji pouzdano vodi prevazilaženju razlika između umnog i fizičkog rada u granicama razvoja materijalnih proizvodnih snaga i autentičnih sadržaja samoupravnih odnosa u društvenoj proizvodnji.

Stvarni položaj nosilaca rada različitog stepena složenosti, koji su istovremeno i nosioci samoupravljanja u udruženom radu, i uz to u okviru jedinstvenih kriterijuma i merila stiču i raspodeljuju društveni dohodak, odlučujuće utiče i na idejno-vrednosnu identifikaciju, svesno prihvatanje konkretno-istorijskih interesa radničke klase, što sve čini da samoupravljanje uklanja vekovne barijere koje je podizao klasni karakter društvene podele rada. To daje svojevrstan pečat promeni bića radničke klase u nas i širenju njene socijalne osnove.

### *b) Slobodna razmena rada i izjednačavanje položaja neposrednih proizvođača u materijalnoj proizvodnji i nosilaca ostalih društvenih radova*

Nosioci nemanuelnog rada, različiti slojevi intelektualnih radnika u oblasti prosvete, nauke i kulture, u društveno-političkim institucijama, različitim privrednim i društvenim asocijacijama, isto tako rade na *društvenim sredstvima* i smatraju se *radnicima* u udruženom radu osnovnih organizacija, radnih zajednica i drugim oblicima udruživanja rada i sredstava u ovim oblastima društvenog rada. Pitanje, naravno, nije terminološko, već, naprotiv, otvara suštinski problem daljih strukturnih promena društva u okviru jedinstvenog produkcionog odnosa socijalističkog samoupravljanja.

Ove društvene grupe, koje *imaju slojne karakteristike* u realnom empirijskom životu, nalaze se u fazi značajnih strukturnih promena. Po svom objektivnom položaju u produkcionim odnosima one još nisu *postale udruženi proizvođači*, jer je proces udruživanja rada i sredstava ili, preciznije, povezivanje materijalne proizvodnje sa ostalim oblastima društvenog rada, koji utiče na materijalnu proizvodnju i s njom je u dijalektičkoj vezi, tek

na početku. Zadržavanje izvesnih paradržavnih odnosa u interesnom organizovanju rada i udruživanju rada i sredstava, na primer, nauke, obrazovanja, kulture, zdravstva itd. i materijalne proizvodnje, prepreka je uspostavljanju prirodnog jedinstva između samoupravnih odnosa društvene proizvodnje i datih proizvodnih snaga kao celovitog sistema. Naravno, u roku od nekoliko godina je objektivno nemoguće razrešiti brojne protivrečnosti u društvu, te ukloniti ostatke starog načina proizvodnje, ukinuti sve razlike koje su istorijski reprodukovane i zatečene u konkretno-istorijskoj praksi socijalističkog samoupravljanja. Međutim, udruživanje rada i sredstava na socijalističkim samoupravnim osnovama, bitno menja položaj ovih slojeva u produkcionim odnosima i sve ih više potencijalno čini udruženim proizvođačima. Naravno, proces tešnjeg povezivanja sa materijalnom proizvodnjom, neposredno udruživanje rada i sredstava jača praksu uspostavljanja jedinstvenog produkcionog odnosa, a samim tim i položaj zaposlenih koji rade na društvenim sredstvima van materijalne proizvodnje objektivno se mora izjednačavati sa položajem zaposlenih u materijalnoj proizvodnji.

Protivrečnosti u praktičnom ostvarivanju Zakona o udruženom radu u ovim oblastima udruženog rada ili, preciznije, relativno udruženog rada nisu male. To se naročito odnosi na inerciju starih odnosa koji reprodukuju elemente klasne podele ili zadržavaju i produbljuju razliku između nemanuelnog i manuelnog rada, usporenim promenama onog empirijskog stanja odnosa koji su inkompatibilni samoupravnim odnosima društvene proizvodnje. Međutim, istina je da se menjaju i ljudi i prilike i da će zakonitosti udruživanja rada i sredstava, na samoupravnim socijalističkim osnovama, nužno dovesti do jedinstvenog položaja u produkcionim odnosima svih zaposlenih na društvenim sredstvima za proizvodnju. To dovodi do smanjenja distance između nosilaca različitih radova, različitog stepena njihove multipliciranosti, tako da se već može govoriti o otvorenom procesu ukidanja te distance.

### *c) Nosioci rada na individualnim sredstvima za proizvodnju i sredstvima u ličnoj svojini građana*

Ovoj socijalnoj grupaciji pripadaju individualni poljoprivredni proizvođači, koji čine približno trećinu ukupnog stanovništva. Pored individualnih poljoprivrednih proizvođača (seljaka), manje socijalne grupe ili slojevi privatnih sopstvenika, vlasnici sredstava rada u ličnoj svojini, koji inače čine komplementarni sklop ovog dela socijalne strukture socijalističkog samoupravnog društva, ostvaruju svoj društveni položaj na temeljima formalno-pravnog privatnog vlasništva. Zakonskim propisima je ograničena mogućnost eksploatisanja tuđeg rada u oblasti individualne svojine ili lične svojine građana na sredstvima rada. To, uostalom, ilustruje i izneti podatak da ovaj oblik svojine učestvuje u društvenom pro-

izvodu sa svega 16%. To je indikator njegove ograničene ekonomske snage, ali u isto vreme i indikator ostataka klasne podele.

Deo socijalne strukture koji se konstituiše na osnovama individualne svojine na sredstvima za proizvodnju takođe je izložen značajnim promenama, promenama koje proističu iz prirode demokratskih odnosa socijalističkog samoupravljanja. Naime, ovaj oblik svojine je Ustavom zagarantovan, ali on ipak trpi značajne promene.

Naime, povezivanje društvenog vlasništva sa individualnim u oblasti poljoprivredne proizvodnje, sve izraženija tendencija modernizacije proizvodnih snaga u oblasti individualnog vlasništva na selu menja društvene odnose u pravcu socijalističkog preobražaja sela i celokupne poljoprivrede. Već je 26% poljoprivredne proizvodnje u oblasti društvenog vlasništva, koja daje značajne tržišne viškove, igra značajnu ulogu u snabdevanju velikih gradskih aglomeracija, snažno utiče na porast proizvodnosti poljoprivrednog rada, a uz to je sve više nosilac povezivanja sa individualnim poljoprivrednim proizvođačima. Pored toga, seljačka populacija koristi brojne kanale socijalne pokretljivosti, tako da su strukturni procesi dosta intenzivni. Oni vode smanjivanju učešća seoskog stanovništva u ukupnoj strukturi stanovništva Jugoslavije, zatim postupnim, ali sistematskim promenama odnosa na selu, u pravcu jačanja njegovih socijalističkih samoupravnih karakteristika i postupne demokratske socijalističke transformacije života na selu.

U celini gledano, proces socijalističkog preobražaja sela u nas svojim prvim praktičnim koracima na ostvarivanju Zakona o udruženom radu, u krajnjoj konsekvenci, vodi stvaranju relativno značajne socijalne grupacije neposrednih proizvođača u oblasti poljoprivredne proizvodnje, koja će, onoliko koliko se realizuje podruštvljavanje proizvodnje i koliko jača društveni sektor u ovoj oblasti, sve više biti u jednakim produkcionim odnosima kao industrijski radnici i radnici u drugim granama i delatnostima udruženog rada.

Nosioci rada na sredstvima u ličnoj svojini građana ne čine osobito brojnu društvenu grupu, odnosno sloj. Treba istaći da je do donošenja novog Ustava, a naročito do Zakona o udruženom radu, u nas bilo dosta kolebanja u ovoj oblasti rada. Naime, često se smatralo da je ovaj vid rada izvor kapital-odnosa. Verovatno da je u tome i bilo istine i da je još ima. Međutim, veliki pritisak na zapošljavanje stanovništva ipak daje šansu »maloj privredi«, što ne mora da znači snaženje kapital-odnosa, pogotovo ne ako se ova vrsta privređivanja usmerava na osnovama Zakona o udruženom radu.

## 4. Osnovne tendencije strukturnih promena

Ostvarivanje socijalističkog samoupravljanja kao celovitog sistema društvenih odnosa sve više jača njegovu vlastitu društvenu osnovu. Ona se ostvaruje, pre svega, kao proces ekonomskog oslobađanja rada i njegovih nosilaca. To nužno utiče na promenu socijalno-klasne strukture društva. Ona dobija svoje samoupravne socijalističke oblike suzbijanjem klasnog karaktera društvene podele rada. Taj je proces prožet društvenim konfliktima, protivrečnostima, ali i suprotnostima; međutim, samoupravni društveni sistem već je pokazao da je sposoban da ih i razrešava. Zapravo, brojni elementi povremenih društvenih poremećaja u strukturi društva razrešavani su u korist jačanja prakse socijalističkog samoupravljanja i ekonomskog oslobađanja rada. To najbolje potvrđuju činjenice o jačanju društvenog karaktera sredstava za proizvodnju i uslova rada. Individualno vlasništvo — koje, inače, izuzev poljoprivredne proizvodnje, nema značajniju ekonomsku moć — doživljava proces transformacije u demokratskim odnosima, u kojima sredstva demokratske prinude, kad su potrebna, imaju dublje humanističko i demokratsko značenje i efekte. U tako zasnovanim, istorijski novim odnosima proizvodnje u udruženom radu strukturne promene, kao što smo videli, dobijaju socijalistički samoupravni karakter. To podrazumeva postojanje društvenih protivrečnosti i konflikata u socijalno-klasnoj strukturi. Međutim, mnogo je važnije to što socijalističko samoupravljanje sebe osvedočuje kao društveni sistem koji postojeće društvene konflikte može da razrešava na demokratski način, praktikujući ostvarivanje radničko-klasnih interesa kao proces ekonomskog oslobađanja rada, što je na širem planu izraz konkretno-istorijske slobode celog socijalističkog samoupravnog društva.

U ovim društveno-ekonomskim okvirima pokušali smo da pokažemo osnovne tendencije strukturnih promena i da damo »sliku« socijalno-klasne strukture jugoslovenskog socijalističkog društva.

Šta se, zapravo, zapaža kao empirijska situacija? Koje su osnovne i dominantne tendencije u socijalno-klasnoj strukturi našeg socijalističkog samoupravnog društva?

Bez detaljnije razrade odgovora na ova pitanja, ukazaćemo samo na osnovne i dominantne tendencije, naravno, utvrđene na osnovu analize socijalno-empirijskih činjenica.

Prvo. Samoupravni produkcioni odnosi doprinose brojčanom povećavanju radničke klase, koja je nosilac rada različitog stepena složenosti, a putem delegatskog sistema i nosilac upravljanja radom, uslovima i plodovima rada. To se potvrđuje kao nezamenljiva pretpostavka koja vodi ka ukidanju klasne podele društva i ide linijom izjednačavanja položaja u produkcionim odnosima svih zaposlenih u materijalnoj proizvodnji. Njihov ekonomski i društveni položaj u širem smislu sve više zavisi od rezultata rada

i doprinosa društvenom dohotku, a sve manje od mesta u društvenoj podeli rada ili njenim organizacionim izrazima i funkcionalnim aspektima. To ukazuje na dominantnu tendenciju i praksu oblikovanja velike socijalne grupacije *udruženih proizvođača u materijalnoj proizvodnji,* koja, kao što smo videli, zadržava neke socijalno-klasne karakteristike u konkretnim istorijskim uslovima rada i negiranja klasne podele, i to u prvom redu zahvaljujući još nedovoljno razvijenim proizvodnim snagama društva.

Drugo. Praktičnim ostvarivanjem Zakona o udruženom radu nosioci nemanuelnog rada van neposredne materijalne proizvodnje sve će se više izjednačavati u produkcionim odnosima, i pored postojećih protivrečnosti, sa radnicima u neposrednoj materijalnoj proizvodnji. Ukoliko udruženi rad postaje celovitiji sistem, sa istorijskom tendencijom da postane integralni način društvene proizvodnje, nov po svojim suštinskim određenjima, utoliko će se brže uklanjati ostaci klasne podele ili ograničavati njihovo dejstvo na odnose u strukturi našeg socijalističkog samoupravnog društva. Taj proces je otvoren, on će sve više dobijati izraz *nužnih odnosa,* koji dublje zadiru u sve oblike društvene egzistencije i rada u ovim oblastima. Udruživanjem rada, sve razvijenijim oblicima demokratskog razrešavanja konflikata interesa, smanjuje se socijalna distanca između nosilaca rada u materijalnoj proizvodnji i nosilaca nemanuelnog rada van neposredne proizvodnje. To je, naravno, osnovna tendencija prožeta protivrečnostima, konfliktima, kao i nedovoljnom samoupravnom udruženošću rada, usled čega se održavaju ostaci starog načina proizvodnje i njemu odgovarajućih odnosa sa elementima klasne podele.

Treće. Iako sporo, ipak se zbivaju značajne promene u oblasti individualnog vlasništva na sredstvima za proizvodnju i sredstava za proizvodnju u ličnoj svojini građana. Destrukturacija društvenih grupa u ovoj oblasti (intenzivna pokretljivost, povezivanje individualnog i društvenog vlasništva na temelju obostranog interesa) dobija socijalistički karakter. I pored sporosti, demokratski oblici podruštvljavanja ovih oblasti rada daju efekte od izuzetnog značaja za konstituisanje posve novih kvaliteta u socijalnoj strukturi našeg društva.

## 5. Karakter konflikata u socijalno-klasnoj strukturi našeg društva

Iz činjenice da u nas egzistiraju suprotni oblici svojine, bez obzira na snažnu prevlast društvenog vlasništva na sredstvima za proizvodnju i uslovima rada, naša socijalno-klasna struktura nije lišena klasnog konflikta. Međutim, klasni konflikt se ne javlja u svom klasičnom vidu, kao suprotnost dve osnovne društvene klase ili kao suprotnost između nosilaca rada, s jedne, i nosilaca upravljanja radom, s druge strane. Taj oblik klasnog konflikta ili, jedno-

stavnije — klasne borbe u našem socijalističkom samoupravnom društvu nema objektivne pretpostavke. Ali klasni konflikt se javlja u novim oblicima, u pojedinim delatnostima ili između pojedinih delatnosti, pa se izražava i u konfliktu interesa unutar same radničke klase, odnosno pojedinih njenih delova. Zapravo, reč je o konfliktima čiji su nosioci pretendenti na neki vlasnički monopol (grupno-svojinski, državni ili paradržavni) koji se zadržao ili koji se uspostavlja u pojedinim oblastima rada ili između pojedinih oblasti rada. Najeklatantniji izraz ostataka klasne podele društva jeste, u stvari, konflikt između tehnokratskog ili birokratskog odnosa i njihovih socijalnih nosilaca, i neposrednih proizvođača, radničke klase kao socijalnog nosioca samoupravljanja i samoupravnih odnosa društvene proizvodnje. I tehnokratija i birokratija, kao socijalni nosioci određenih odnosa proizvodnje i određenog monopola svojine i vlasti, objektivno blokiraju ukidanje klasne podele društva, jer otuđuju neposredne proizvođače od vlasti nad radom, uslovima i plodovima rada. U tom smislu, takav konflikt mora da ima klasni karakter, bez obzira na to što ni birokratija ni tehnokratija nisu društvene klase. Ovo je svakako najznačajniji konflikt u nas, koji ima izraženo klasno obeležje u smislu koji smo već istakli.

Dovoljno je poznato da je tridesetogodišnjim razvojem socijalističkog samoupravljanja, a naročito u sadašnjoj etapi razvoja i uspostavljanja udruženog rada kao istorijski novog nosioca odnosa u društvenoj proizvodnji i raspodeli, sužena mogućnost birokratizacije našeg društva, njegove tehnokratske deformacije ili građanske revandikacije. Ali, imajući na umu prirodu birokratskog i tehnokratskog odnosa, kameleonsko biće njihovih socijalnih nosilaca, s pravom se ukazuje na opasnosti ovih pojava u odnosima i strukturi našeg društva.

Kako se naša teorija socijalističkog samoupravljanja već davno oslobodila birokratske ideologije monolitizma, ovom prilikom je dovoljno istaći da je naše društvo konfliktno. Izgradnja samoupravnih odnosa proizvodnje nije nikakva idila, nego osvedočeni revolucionarni proces koji menja i ljude i prilike, ukida privilegije i monopole i na tim osnovama, između ostalog, otvara proces stvaranja asocijacije slobodnih proizvođača. U tim okvirima se odbacuju brojne razlike u socijalno-klasnoj strukturi društva koje nasleđuje, a mora da odbaci, socijalističko samoupravljanje. Demokratski oblici razrešavanja konflikta daju mu, u stvari, autentičnu materijalnu snagu. Ta snaga se izražava u političkim oblicima organizacije samoupravnog društva koja odbacuje oblike jednopartijskog monopola, a samim tim i otuđenje političke moći i vlasti uopšte.

## 6. Uticaj socijalno-klasne strukture društva na politički sistem

Promene u odnosima proizvodnje i raspodele i njihov uticaj na oblikovanje strukture socijalističkog samoupravnog društva dobile su u nas i svoju političku artikulaciju u društveno-političkom sistemu društva. Mi se, naravno, nećemo baviti genezom tog procesa koji je svoje revolucionarne korene imao u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, nego ćemo u najkraćim crtama ukazati na bitne veze između socijalno-klasnih promena društvene strukture i njihovog uticaja na politički sistem.

Proces odbacivanja državno-vlasničkog monopola, te stopljenosti partije i države u periodu revolucionarnog etatizma, vodio je uspostavljanju adekvatnog izraza strukturnih promena u bazi društva na njegovoj idejno-političkoj nadgradnji. Razbijanje centralističkog odlučivanja o proširenoj reprodukciji snažno je podsticalo razvoj samoupravnih odnosa proizvodnje i proizvodnih snaga. Isto tako, i prikazane promene u socijalnoj strukturi društva objektivno su morale voditi uspostavljanju delegatskog sistema odlučivanja u političkom sistemu, pri čemu su društveno-političke organizacije sve više delovale unutar političkog sistema i uporedo sa negiranjem vlasničkog monopola odbacivale su i svaki politički monopol karakterističan za jednopartijski oblik organizacije i odnosâ u političkom sistemu. Tako se danas u nas govori, a i u praksi se sve više potvrđuje, bespartijski politički sistem socijalističkog samoupravljanja.[4] Partije su, kao što je poznato, uvek zastupale neki parcijalni interes određene društvene grupe ili klase nastojeći da mu daju *oblik opštosti* i tako ga učine vladajućim društvenim interesom. Na taj način se postojeći monopoli svojine, bez obzira na njihove razlike i političke sisteme u kojima se javljaju, izražavaju u višepartijskom ili jednopartijskom sistemu političke vladavine. Socijalističkom samoupravljanju je inkompatibilan i višepartijski i jednopartijski politički sistem u istoj meri u kome su mu inkompatibilni načini proizvodnje i produkcioni odnosi koji takve oblike političke organizacije društva uspostavljaju. Suština političke organizacije socijalističkog samoupravnog društva sadržana je upravo u tome *da svaki oblik političkog organizovanja radničke klase*, a mogli bismo slobodno reći i radnih ljudi i građana, *mora da služi ekonomskom oslobađanju rada*. Zato su i politički sistem i njegove institucije i organizacije, takođe, sredstva ekonomskog oslobađanja rada. Odmah se postavlja pitanje: zašto se u nas gradi takav politički sistem, te zašto imamo

---

[4] Rasprava Edvarda Kardelja *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja predstavlja* temeljito teorijsko objašnjenje prirode našeg političkog sistema i ukazuje na dalje pravce razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Dalje promene treba da obezbede potpuno podruštvljavanje političke vlasti i svih političkih institucija.

političku organizaciju društva koja objektivno mora da odbacuje svaki monopol političke moći?

Naš odgovor biće nešto sužen. Zapravo, ograničen samo na onaj aspekt koji se odnosi na međusobni uticaj socijalno-klasne strukture i političkog sistema. Videli smo da se empirijski potvrđuje stav da se u nas ukida klasni karakter društvene podele rada, da je to već zakonit proces duboko determinisan promenama u odnosima proizvodnje udruženog rada.

Ukidanjem klasne podele (pri tome uvek mislimo na otvoren, a ne završen proces) u postojećoj socijalno-klasnoj strukturi gubi se potreba za partijskim političkim organizovanjem koje bi uspostavljalo politički monopol. Društveno-političke organizacije, sa Savezom komunista na čelu, deluju u institucijama političkog sistema kao njegova pokretačka snaga, ali isto tako i kao nosilac demokratske kontrole njegovog funkcionisanja kao sredstva ekonomskog oslobođenja rada. Ta se kontrola ostvaruje putem delegatskog odlučivanja u kome se dijalektički prožima demokratska inicijativa najširih slojeva društva, svih delova socijalne strukture, društvena akcija njihovih delegata i delegacija kojima su neposredno odgovorni za svoj rad i odluke koje donose, i akcija društveno-političkih organizacija kao nosilaca demokratske socijalističke svesti — njihovih delegata i delegacija, koji zajedno, ravnopravno i odgovorno donose društveno-političke odluke. U političkom sistemu se ukida svaka subordinacija, svaki monopol, ali se zato razvija demokratsko sučeljavanje pluralizma samoupravnih interesa i u demokratskoj diskusiji dolazi do sinteze interesa. Nijedan deo socijalno-klasne strukture ne može da nameće svoj parcijalni interes, da svoj interes pretvara u monopol političke vlasti ili monopol jedne društveno-političke organizacije. To ukidanje svakog partijskog monopolizma, u stvari, i jeste bespartijska demokratija socijalističkog samoupravljanja. Konkretno-istorijski interes radničke klase, kao interes ekonomskog oslobođenja rada, koji ukida klasnu podelu društva, svojim demokratskim i humanističkim sadržajem motiviše angažovanost svih članova društva, svih delova socijalno-klasne strukture. Njihova angažovanost u delegatskom sistemu odlučivanja, u otvorenom demokratskom dijalogu, dovodi do prihvatanja onih interesa koji istinski otvaraju prostor slobode celom društvu i pojedinim njegovim delovima. Do takvog stanja svesti i društvene prakse, naravno, ne dolazi se automatski, niti bez razrešavanja konflikata među interesima. Međutim, stečena iskustva političkog sistema u nas, koji izražava promene u socijalno-klasnoj strukturi društva i njima se na određeni način prilagođava, dovoljno jasno ukazuju na to da je jedan od puteva oslobađanja društva i dezalijenacije ličnosti, u stvari, i bespartijska demokratija. Takva socijalistička samoupravna demokratija odgovara osnovnim tendencijama strukturnih promena u nas, odnosno čini politički okvir i izraz koji vodi ukidanju klasnih podela.

Prvoslav Ralić

# Pred mogućnostima novog stvaralaštva

»Revolucija je nešto drugo od običnog, mirnog života.«

Tito, 1976.

## 1.

### Protiv »jednog« mišljenja

Uz zahtev za partijskim jedinstvom, koji mora proisticati iz karaktera revolucije, a ne iz političkog konsenzusa dana, mora odmah ići i zahtev za onim kreativnim pluralitetom mišljenja koji po svom bogatstvu nadilazi svako »jedno« mišljenje u određivanju realnih mogućnosti revolucije. Istorijska dijalektika same revolucije — koja se ne piše velikim slovom jer je vode realne istorijske snage, sasvim konkretni ljudi — u sebi nosi, zato, različite mogućnosti, svoja više ili manje primerena sredstva cilju i svoje u većoj ili manjoj meri radikalne puteve ostvarivanja samooslobođenja radničke klase. Bez borbe mišljenja ti putevi i ta sredstva se ne kazuju sami.

Bitno je, dakle, shvatiti da borba mišljenja u revolucionarno avangardi nije tek instrument njenog jedinstva, nije tek puka premisa za jedinstvenu odluku, već jedan od unutrašnjih sadržaja napredovanja same revolucije. Ništa ne vredi isticanje jedinstva teorije i prakse ako se to jedinstvo ne shvata kao permanentno i unutrašnje sameravanje više ili manje validnih puteva i sredstava revolucije.

Revolucionarna avangarda dobija na svom istorijskom dignitetu ako borbu mišljenja ne shvata kao licitaciju i selekciju »različitih mišljenja«, već u njoj vidi dijalektičku svest revolucije same. Istorija komunističkog pokreta bremenita je ilustracijama — staljinizam je njen reprezentativni i sintetički uzorak — o zastojima revolucije u svim onim situacijama kada se borba mišljenja svodila na instrument apriornog partijskog jedinstva. Partijske odluke koje su iz takvog jedinstva proisticale obično su bile autoritarno disciplinovanje za onu mogućnost revolucije, one njene puteve i sredstva koji nisu razmatrani i kritikovani sa stanovišta partije kao kolektivnog intelektualca. Dve su stvari bitne: da borba mišljenja ne bude spoljna priprema jedinstva i delovanja partije, već unutrašnji način života, te da kolektivno stvaralaštvo partije ne poništava realne ličnosti, svoje članove.

Dakle, borba mišljenja u revolucionarnoj avangardi — to je stav autora ovih teza — ne može se srozati na puko »filtriranje« mišljenja, bez obzira na kom se nivou organizovanosti avangarde to činilo. Moramo tražiti u borbi mišljenja ono što je po sadržaju ravno »logici« revolucije. A to znači da u borbi mišljenja moramo tražiti samokritičku svest revolucije s ciljem ostvarivanja njene moguće radikalnosti. To je, čini nam se, put da se izbegne paradoks: partija jača u jednoobraznosti, a slabi u istorijskoj ravni ako filtracija mišljenja u nekoliko nivoa postoji između partijskog članstva i njegove bazične organizovanosti, sve do partijskog vrha. Mora se uvek težiti revolucionarnoj sintezi. A ona je moguća samo uz borbu mišljenja kojoj se ne naređuje i koja se ne završava kao i sama revolucija. Revoluciji koja traje i nisu svojstvene dovršena misao i izgrađena teorija. Takve misli i takve teorije svedoče o njenoj posustalosti, njenom uzmicanju.

Složili bismo se ovde sa svim onim teoretičarima kompartije koji kritički govore o »iluzornom partijskom jedinstvu«, odnosno o »jednodušnosti od 101% koja ne prenosi naviše razlike što postoje u bazi«. To jedinstvo je više puta suficitno: najpre, ono je dnevno neefikasno sa stanovišta realnog napredovanja u ostvarivanju istorijskih interesa klase (jer ostaje, često, pri jednoj mogućnosti); potom, ono raslojava masovni revolucionarni subjekt pošto ne uvažava njegovo protivrečno socijalno stanje; najzad, ono podstiče, to nije paradoks, da se usred »jedinstva« umnožavaju kontrarevolucionarne tendencije i mogućnosti. Uvereni smo da postoje i druge, ne manje po revoluciju nedostatne, posledice ovakvog jedinstva. Jer jedinstvo »jednog« mišljenja raduje klasnog neprija-

telja, razoružava člana kompartije, redukuje ili zabranjuje stvaralačku inicijativu, uči konformističkom ponašanju koje je van okvira komunističkog sistema vrednosti.

Pred nama je, mišljenja smo, važan revolucionarni zadatak: da za etapu revolucije u kojoj smo, a ona je po prirodi stvari sve složenija, pronađemo onu istorijsku dijalektiku odnosa između jedinstva avangarde i borbe mišljenja sa pozicija revolucije koja bi istovremeno, u što većoj meri, obezbeđivala kako revolucionarno-akcionu sposobnost avangarde tako i njenu stalnu kritičko-teorijsku produkciju o optimalnim putevima napredovanja u ostvarivanju ciljeva revolucije. Moramo ukloniti sve danas postojeće prepreke, bilo da su političke, ideološke ili organizacione prirode, i time omogućiti mnogo veću stvaralačku inicijativu unutar avangarde za ostvarivanje ciljeva ove etape revolucije. Skloni smo da tvrdimo da je jedan od uslova uspeha borbe za socijalističko samoupravljanje otvaranje novih prostora za razmah kolektivnog i individualnog stvaralaštva.

2.

## Prazna polja stvaralaštva

Je li zahtev za novim prostorima stvaralaštva tek standardni zahtev? Uvereni smo da nam je potreban odrečan odgovor na postavljeno pitanje. Ako je revolucija zaista nešto drugo od običnog, mirnog života, onda se zahtev za novim stvaralaštvom ne pojavljuje tek radi ukrasa ove inače dobre svakodnevnice, već radi njene kvalitativne izmene.

Potrebna su nam, najmanje, dva nova vida stvaralaštva ako želimo da napravimo siguran korak na putu ka asocijaciji proizvođača. Najpre, nisu završeni mnogi stari poslovi. Dosadašnja pokolenja su iz objektivnih ili subjektivnih razloga propustila da izgrade sve bitne kulturno-istorijske temelje jednog sada novog, nastajućeg istorijskog zajedništva. Nije, naime, završen poslednji obračun na duhovnom i emocionalnom planu sa, kako Krleža kaže, »ukletom reakcionarnom tradicijom«. A ona se i danas, u određenoj meri, javlja kao prepreka osiguranom kontinuitetu južnoslovenske slobodne zajednice ljudi i naroda. Naravno, ta prepreka je danas podosta izgubila na snazi, ali ne i u onoj meri da ne bi sutra nastojala, ako se steknu uslovi, da pokuša sa svojom reafirmacijom. Potrebno nam je zato stvaralaštvo koje sobom radikalno dokida sve fetišizme nastale klasnom istorijom kako bi otpočeti put ka besklasnoj istoriji bio praćen što jačom duhovnom profilaksom. Potrebno nam je stvaralaštvo koje će praktično potvrditi opet Krležinu poruku: »O onome što je bilo i o onom što biti ima, da ne bude kako je bilo.«

Uz ovo stvaralaštvo, koje je popuna istorijskih praznina, koje je obračun sa onim u nama samima što nas je sprečavalo da čvrsto stanemo na noge stamenog zajedništva, koje je otklanjanje balasta svesti, normi i vrednosti feudalnog, patrijarhalnog i građanskog sveta, koji se i danas vucara ne samo u iracionalnom sloju svesti već i na suzbitim, ali ne i porušenim prostorima privatnosvojinskog egoizma i teleološkog dogmatizma svake vrste. Moramo se otvoriti i za jedno sadašnje radi budućeg stvaralaštva, radi nama istorijom već izborenog puta da se stigne do samosvojne promocije slobodnih ljudi, da se ova samoupravna iskra razgori do temelja jedne nove asocijacije slobodnih ljudi. To novo stvaralaštvo je istorijska konkretizacija vizije samoupravljanja.

Šta još nismo završili, šta nam je ostalo kao nalog umova svih naših naroda i narodnosti koji su se opirali i svakoj asimilaciji i svakom apriornom razlikovanju?

Nismo još dali sve presudne priloge nastajanju jedinstvene socijalističke kulture ravnopravnih nacionalnih kultura svih naših naroda i narodnosti. Još nismo razvili onaj stepen kulturne kohezije naših naroda koji bi bio definitivan temelj takvog njihovog uzajamnog poznavanja, koji ne bi obnavljao ne samo nekadašnje tragične raskole među našim narodima već ni sadašnja buncanja svih vrsta »nacionalnih predstavnika«, bilo iz kulture, iz kruga »elitne inteligencije«, bilo iz politike ili drugih delatnosti. Isto tako, moramo radikalno odbaciti unitarni koncept nacionalne kulture, takozvane uniformne »jugoslovenske kulture«. Još smo daleko od toga da smo istorije svojih naroda i narodnosti napisali prema stanovištu rada i radnika, prema stanovištu onih nekonformističkih stvaralaca koji su neposredno izrazili oslobodilačku snagu radnih masa svih naših podneblja. Još nas podučavaju dinastičkim istorijskim bajkama, još idemo mimo autentičnog govora istorije do kojega se može stići jedino kritičkom analizom stvarnog položaja radnih masa po ovim našim istorijsko-geografskim prostranstvima.

Dobro je rečeno: političku pobedu komunističkog pokreta dnevnici, radu, načinu života, filozofiji, nauci, umetnosti. Tu su neslućeni prostori stvaralaštva, ne bilo kog, već onog revolucionarnog, bilo da to stvaralaštvo nosi avangarda kao kolektivni intelektualac, bilo da je ono delo svih radnih ljudi, bilo da to stvaralaštvo iznose daroviti pojedinci koji su svojim stvaralačkim činom i delom već revolucionari.

Politička pobeda samoupravljanja kod nas još nije pretvorena u njegovu civilizacijsku pobedu. Ceo jedan novi stvaralački život se traži za ostvarivanje ovog zadatka. Moramo razrešavati, teorijski i praktično, antinomiju: (a) biće socijalističkog samoupravljanja se razvija na sopstvenoj osnovi, sa svojim zakonitostima; (b) socijalističko samoupravljanje, zbog nužnog posredovanja politike, zbog nesavladanog dosadašnjeg načina delatnosti,

zbog svog klasnog karaktera, tek je prikupljanje klasno-oslobodilačkih ljudskih moći na prelazu epoha da bi se stiglo do novog društva ili podruštvljenog čovečanstva. Jesmo li, zaista, sadašnjim karakterom i nivoom socijalističkog samoupravljanja još uz gradnju novog, na razaranju i raspadanju starog klasnog sveta, ili smo već odbacili revolucionarni »politički plašt« te prešli na organizovanu delatnost socijalizma, gde se, kako kaže Marks, javlja njegova samosvrha. Pitanje, naravno, nije čisto teorijsko. I ovde samo praksa može bit kriterijum istine. Ne bilo koja praksa, već jedino revolucionarna praksa. A ona je po sebi već kolektivno istorijsko stvaralaštvo.

3.

**O literarnim falsifikatima**

Pokažimo na primeru naše literature o istoriji kako u nas grčevito žive nacionalističke predrasude, kako se uporno nastoji povratiti staro, obnoviti mit koji nas je u novijoj istoriji pokušao da vrati na početke.

Istorija literature nam nedvosmisleno govori da ono što se u jednom konkretnom vremenu, određenoj eposi, specifičnom istorijskom društvu smatralo literaturom, da to nije uvek moglo da izbegne ljudskim iskušenjima, humanističkim granicama i padovima svog vremena. Ne govorim ovde o velikoj književnosti bilo koje epohe, već o često velikoj, pa i tiražnoj, produkciji onoga što je nosilo u određenom vremenu ime literature, a pokazalo se kao dnevno, ideologizirano oruđe vladajućih starih ili novih klasnih sila.

Dobro je poznato da su i retrogradne epohe u ljudskoj istoriji imale svoju literaturu. Kolonijalistički koncept i praksa imali su veoma razvijenu svoju »antropološku« i »etnološku« literaturu kojom su sebe racionalizovali, apologirali, opravdavali. Imali su i beletristiku, i mi smo je nekada kod nas čitali u novoj Jugoslaviji, i ta nas je literatura poučavala kako da mrzimo ljude drugih rasa. Imali smo i takve filmove i druga dela »umetnosti«.

Evropocentrizam, čije su istorijsko-humanističke i porobljavajuće granice poznate, takođe je imao svoju »literaturu« koja nas je plemenila čovekomrzačkim besmislicama da su belci, ta »superiorna stvaralačka i civilizacijska rasa«, otkrili ili stvorili ono što je davno pre njih postojalo i pripadalo drugim kulturama. Svoju literaturu, i to obimnu, u novije vreme imao je i fašizam. I nacionalističke euforije svih vrsta, i u svetu i kod nas, imale su svoju javnu i tajnu literaturu. Ovu literaturu je relativno lako humanistički i društveno identifikovati ako se stoji na pozicijama realnog socijalističkog humanizma.

Teorijski je složeniji problem kada se naiđe na literaturu koja koristi više ili manje uspešne estetske forme, često i nove,

da bi sobom iskazala stare sadržaje ili sadržaje koji reafirmišu nehumane i neistorijske poruke. To je ona literatura koja rukom i glavom »umetničkog« majstora ume da prekine složenu dijalektiku forme i sadržaja a da primalac »dela« to ne može da primeti zbog snage opsesivnosti umetničke forme po sebi.

Pokušajmo da otkrijemo skicu za anatomiju ovog majstorstva. Lakim, jasnim, skladnim, živim i lepim jezikom obgrli se umetnička forma, izvrši se redukcija forme na stvaralačke dimenzije jezika, iznađe se po arhivama kvantitet autentičnog dokumenta i žargona vremena, pa se njime, kao umetničkom formom, iznose neumetničke, ideologizirane poruke, pune konzervativnih predrasuda o »nacionalnom heroju« i »nacionalnom duhu«, pune vampirskih iskopavanja »plemenitih leševa«.

Mi i danas imamo primere literarnih ideologiziranih proizvoda koji pothranjuju latentnu ili prikrivenu nacionalističku svest. Autori takvih proizvoda koriste ne i nepoznatu logiku: da bi jedno delo bilo literarno, ono mora nositi oznaku novog dela, bez obzira na to što, recimo, govori o prošlosti. Ta se oznaka, videli smo, potraži u sferi čisto estetičnog. Naime, koristi se relativna autonomija estetičkog u odnosu na humanističko, autentično revolucionarno. I šta se, dalje, čini? Delo se opremi novim u značajnom: u svojoj estetsko-jezičkoj formi. Time su stvoreni svi preduslovi da se uz »novo u značajnom« (umetnička forma) zadrži staro u presudnom (u sadržaju i poruci). I eto nas pred delom koje je »novi oblik staroga«, koje obnavlja ono prošlo što nije oslobađajuće, već porobljavajuće.

Moguće je, dakle, stvaralaštvo koje, i ako se na prvi pogled ne čini takvim, graniči sa rušilaštvom. Ono koristi umetničke forme da bi se obnovile ograničavajuće i neslobodne poruke. Na to se svesno računa ne bi li se postalo liderom onih kolona ideja i onih ljudi koji još nisu izašli iz »plemenske svesti«, iz granica nehumane klasne istorije.

Potreban nam je stvaralački obračun sa mogućnostima da postoji ovakvo »stvaralaštvo«. Mora se uvesti stvaralački, a to znači oslobađajući red za kulturno-istorijske vrednosti svih naših naroda i narodnosti. Zaista se mora izboriti načelo koordinacije svih pozitivnih kulturno-istorijskih vrednosti. Tu postoji jedan nesumnjiv kriterijum. Sve što je bilo oslobađajuće u kulturama naših naroda i narodnosti, sve što se opiralo bilo kom tuđinu, sve što je odbijalo uniformnost i asimilaciju, sve što je hrabrilo ljudsko dostojanstvo i težilo da nas izvuče iz zapećka istorije i civilizacije, sve što je ustalo da pruži podršku ogromnim masama ljudi da bi se razvili do jedinke i ličnosti — sve su to pozitivne tekovine kulture i istorije svih naših naroda i narodnosti. I sve to što je pozitivno treba afirmisati u svim kulturama i sve te kulture na tome vrednom povezati i učiniti bogatijim i jačim.

4.

**Autentični jezik revolucije**

Nije nova istina da jezik nije nešto što postoji samo po sebi, pogotovu ne kao apriorna kategorija. Takva ista istina je da ni ideje ne postoje odvojene od jezika. Jezik, pak, nema sopstvenu istoriju, njegova istorija je sastavni i unutrašnji deo istorije čovekove proizvodne delatnosti. Ako su revolucije epohe čovekove osobne proizvodne delatnosti, delatnosti kojom on stvara sopstvenu istoriju, onda između revolucije i jezika postoji odnos uslovnosti, saproizvođenja, međusobnog osmišljavanja. Revolucija stvara jezik, jezik govori o revoluciji.

Jezik revolucije je, možemo li tako reći, strastveni jezik ciljeva, događanja i prilika revolucije. Kada se ne živi revolucionarno, ne može se ni imati krepak, jasan i radikalni jezik revolucije. Jezik revolucije je kritički, prevratnički i stvaralački jezik. Zato je on sinteza ne samo kritičkog rasuđivanja, pogotovu ne onog »koje visoko lebdi iznad prilika«, već je u isto vreme i osećajni jezik samih revolucionarnih prilika, jezik koji, dakle, ne poznaje bilo kakvo definitivno svođenje, poslednju generalizaciju, gotov sud, neprikosnoveni stav. To je jezik otvoren za sam sadržaj, tok i različite mogućnosti revolucije.

Jezik revolucije, recimo još i to, mora biti jezik subjekta revolucije. Veliki revolucionari su to uvek znali. Zato su oni i govorili »radničkim dijalektom«, jezikom životnih prilika radnikâ, njihovog društveno-ekonomskog položaja, jezikom otpora — s ciljem da se taj položaj menja, prevazilazi. Otuda je jezik revolucije bogatiji nego jezik epoha konstitucije. Epohe konstitucije siromaše jezik vezujući ga za gotove institucije, definitivne norme, osvojene vrednosti. Jezik revolucije je maštovit, istorijski realan jezik mogućnosti čovekovog napredovanja ka slobodi.

Svaka autentična revolucija, po prirodi svojoj, mora istaći zahtev za jezičkim stvaralaštvom, za nastajanjem onog jezika koji je sastavni deo i razumevanja samog čina revolucije i praktičnog toka revolucionarnog procesa. Posustala revolucija posustaje i u svom jezičkom izrazu. I obrnuto.

Jugoslovenska socijalistička revolucija, koja vrhuni u borbi za socijalističko samoupravljanje, ima sve mogućnosti za razvoj jednog autentičnog jezika revolucije. To bi trebalo da bude novi jezik jer i nastaje na jednoj novoj istorijskoj podlozi. Nije reč o jeziku u nacionalnom i lingvističkom smislu, već o samom govoru revolucije. Prvi put se istorijski konkretno u nas individua oslobađa apstraktne zajednice, instrumentalne društvenosti, spoljnjeg određenja, ograničenih grupnih, nacionalnih i geografskih okvira. To oslobađanje traži novi jezik. Prvi put se u nas individua nalazi sve više u odnosima samoodređenja, samodelatnosti, samopostav-

ljanja, samoodlučivanja, neposredne povezanosti sa društvenom, organskom solidarnošću. I ovo uspravljanje slobodne i kreativne ličnosti takođe traži novi jezik.

Eto, to su osnovni razlozi zašto moramo danas biti protiv inercije starog jezika, zašto moramo ući u novo jezičko stvaralaštvo. Moramo podvrgnuti kritici one ideološke funkcije jezika koje pripadaju nesamoupravnim ideologijama ili mirenju sa postojećim sadržajem i stepenom samoupravljanja. Šta mora u nas biti predmet kritike?

Moramo odbaciti sav onaj jezik i govor o društvenim fenomenima koji se iscrpljuje ukazivanjem na fenomene same a ne otkriva koren unutar društvene reprodukcije života. Jezik revolucije se ne iscrpljuje konstatovanjem činjenica. On je onda revolucionaran kad otkriva uzrok činjenicama da bi ukazao na put i sredstva rušenja tih činjenica. Naš politički jezik je, neretko, opterećen jednom jalovom kritičnošću. Zadovoljava se da »ukaže na slabosti«. Revolucionarni jezik postupa drukčije: on traži uzroke slabostima, traži izlaz iz njih, predlaže rešenja za nalaženje izlaza, ukazuje na praktični put ostvarivanja tih ciljeva.

Naš politički jezik, težeći lažnoj konkretnosti, ume da fiksira posebno, pojedinačno, ali ne ume uvek da ga stavi u kontekst celine bez koje ni pojedinačno ni konkretno nema svog rešenja. Ako se »socijalna revolucija nalazi na stanovištu celine«, onda se i konkretna rešenja ne mogu tražiti van te celine, ne može se samo sa pojedinačnim i posebnim praviti dijalektika opšteg, već se ta dijalektika mora pronalaziti na punoj relaciji pojedinačno — posebno — opšte. Za nas kao složenu višenacionalnu zajednicu, s pluralitetom samoupravnih interesa, i uz to sa delovanjem mnogih nesamoupravnih interesa, od posebnog je značaja razumevanje ove dijalektike i njen praktičan revolucionarni prevod.

Kada smo već pomenuli nesamoupravne interese, onda skrenimo pažnju na to da se ti interesi prikrivaju specijalnim žargonom, jer se ovi ne mogu otvoreno braniti, žargonom koji ih dovodi u blizinu legalnih samoupravnih interesa ne bi li tako pronašli prolaze za svoju realizaciju. Tu je ne mali broj »novih izraza« koji imaju ideološku funkciju da legalizuju nesamoupravne interese i ponašanja. Pomenimo ovde samo neke: »sve je to prošlo samoupravnu proceduru« (kao da je bit samoupravljanja u proceduri, a ne u sadržaju odluka), »drugovi su nam u tome dali podršku« (kao da je podrška u našem društvu nešto što dolazi neformalno, od strane autoriteta po sebi), »sve je to dogovoreno« (kao da dogovor nije nešto konkretno, što se tako i mora reći, bez rasterećivanja dogovora konkretnog sadržaja, bez insistiranja na formalizmu dogovora po sebi), »mi se ponašamo slobodno, kako i dolikuje ovom društvu« (kao da je ovom društvu važno formalno slobodno ponašanje, a ne sam sadržaj slobode tog ponašanja).

Naravno, svesni smo toga da se kritika ideologije i ponašanja ne može svesti na kritiku upotrebe govora. Jedno je, međutim, redu-

kovati kritiku ideologije na kritiku govora, a drugo je i kritičnom analizom govora otkrivati različite ideološke mimikrije. Ovaj drugi posao nam je sigurno potreban. Naročito kad su u pitanju pojave govorničke demagogije. A u nas postoje pojave, neke smo već naveli, demagoškog govora o samoupravljanju. Pažljivija analiza govora tehnobirokratije to posebno otkriva. S formalne strane, jezik tehnobirokratije je teško lučiti od samoupravnog jezika. Formalni samoupravni kategorijalni aparat je tu prisutan. Sa samoupravljačima tehnobirokratija komunicira jezikom samoupravljača. Osnovni argument je da su tehnobirokratske odluke »u interesu radnih ljudi«, da one posebno vode računa o »njihovim dugoročnim interesima«. Tehnobirokratski razgovor sa samoupravljačima, njihovim jezikom, nema za cilj razvoj samoupravnog odlučivanja, već ubeđivanje samoupravljača da odluke koje oni nisu doneli jesu odluke u njihovom interesu. Ne barata se ovde slučajno kategorijom interesa. To se čini zato što se zna snaga te kategorije i što se očekuje da će to zadovoljiti najamni mentalitet koji se namerno održava i neguje. Tu je ideologija, kako bi to rekao Adorno, »kliznula u govor«.

U našem dnevnom političkom jeziku nagomilali su se — ta je ocena već data, nije nova — mnogi ideologizirani, od pravog sadržaja ispražnjeni termini i sintagme. Tu mislimo, pre svega, na inflaciju upotrebe reči »problem« i »pitanje«. Te reči se najčešće upotrebljavaju zato da bi se izbeglo pravo označavanje onoga o čemu se želi govoriti. Umesto da se govori o realnim teškoćama, te da se one sadržajno odrede, govori se o tome »da ima problema«. Umesto da se objektivne nerešene situacije u društvu imenuju, da se ukaže na sadržaj i razlog protivrečnih društvenih odnosa, na rešenja koja nedostaju, govori se o tome »da ima dosta otvorenih pitanja«. Ovo prećutkivanje pravih reči nije nimalo slučajno. Obično se iza takvog »jezika« krije nedostajanje političke hrabrosti, analitičke kritičnosti, smisla za društveni realitet, sposobnosti za konstruktivni predlog, za ideju koja »ume da radi«. Sem toga, inflacija neadekvatne upotrebe ovih termina može da svedoči i o tome da se formirao jedan tip »političkih ljudi« koji upotrebljavaju poseban jezik ne radi same stvari, već da bi javno označili svoju posebnost u odnosu na druge. Važno je da se međusobno razumeju, nije važno da li poruku može da primi onaj kome se ona samo formalno adresira, upućuje. Očigledno je da je potrebna jedna nova osetljivost i kritičnost prema tekućem političkom jeziku. Moramo se izboriti za jasan, istinit, logičan i skladan jezik, jezik koji ume da kritičnost poveže sa konstruktivnim predlogom, jezik razuđenih realnih mogućnosti, jezik koji iskazuje sam sadržaj i suštinu našeg novijeg revolucionarnog događanja. Ne treba nam jezik koji namerno odustaje od potpunih sudova, koji izbegava životnu jezgrovitost, koji insistira na pukom efektu. Umesto gole sintagme »stavovi su jasni«, treba reći šta je to jasno, umesto »zauzeli smo stav«, treba reći za šta smo se konkretno opredelili. Jezik revolucije nije nikada bio jezik for-

malnog legitimisanja da s njom imamo neke veze, to nije isticanje naše partijske pripadnosti po sebi. To je govor iz jezgra same revolucije, jezgroviti govor napornog izlaska iz otuđenog rada i svih drugih odredbi klasnog sveta. Zato nam je potrebno stvaralaštvo revolucionarnog jezika. Temelj tog stvaralaštva ostaje revolucija sama, ali i taj jezik može doprineti radikalnosti, celovitosti i realnosti revolucionarnog čina.

5.

## Slobode cehova ili sloboda celine rada

Drug Tito je na Jedanaestom kongresu Saveza komunista Jugoslavije izrazio nezadovoljstvo onim što smo postigli u slobodi stvaralaštva. »Nema te slobode koja se ostvaruje bez borbe« — naglasio je Josip Broz Tito.

Iako je reč o osvojenom principu, iako je princip slobode stvaralaštva temeljno opredeljenje sadržano u Programu SKJ, nama se čini da nas tek očekuju važni poslovi na onoj teorijskoj razradi ideje i prakse slobode stvaralaštva koja bi odgovorila potrebama ove etape naše revolucije, sadašnjih ciljeva naše borbe za socijalistički samoupravni slobodno udruženi rad. Koji su to poslovi?

Kod nas je jaka inercija građanskog koncepta slobode stvaralaštva. O slobodi se govori sa stanovišta egoističnih interesa grupa i klanova. Traže se slobode cehova, profesionalnih ili nekih drugih, a da se ne meri ni obim ni sadržaj te slobode u odnosu na celovitost ljudskih sloboda. Profesionalne grupe licitiraju slobodu za sebe, nekritički to čine prema situaciji podeljenog rada, bez svesti o tome da je podeljen rad podelio i ljudske slobode i međusobno ih često suprotstavio. Potrebna nam je, sa stanovišta ovog našeg samoupravnog vremena, kritička analiza značenja slobode stvaralaštva ako se ova zatvara, po zakonima podeljenog rada, u pojedine sfere ljudskog rada i ljudske delatnosti.

Institucionalni pristup slobodi stvaralaštva često u nas preteže. Prenaglašava se, na račun ostalih, politička dimenzija slobode stvaralaštva. Ona se redukuje na društveno-političku atmosferu u kojoj se politika ne meša u stvaralaštvo svojim pragmatskim interesima i različitim vidovima cenzure. Čim se sloboda stvaralaštva svede na ovu dimenziju, šire se odmah iluzije da je sloboda »dar ovlašćenih«, da se ona može spolja narediti, da ona dolazi iz političke sfere. Očigledno je da još nemamo sintetički koncept slobode stvaralaštva. Moramo celovito analizirati sve dimenzije slobode stvaralaštva ako želimo njen delotvorni pojam i njenu pravu vrednost. Evo tih dimenzija, ovde radno iskazanih: sam čin stvaranja kao osvajanje slobode; stvaralačko delo kao delo slobode; idejno-političke pretpostavke da se stvara po individualnom htenju

i bez diktata stvaralaštvu; sistemske pretpostavke da se ne prekida veza između stvaraoca novog dela i onoga kome je ono namenjeno; materijalne pretpostavke slobode stvaralaštva; demokratske osnove slobode stvaralaštva: da svi koji mogu da stvaraju da budu u situaciji da stvaraju, da se stvori sistem otkrivanja, praćenja i organizovane podrške talentovanima; da se razvija kulturni i drugi amaterizam kao demokratsko pravo ljudi na stvaranje; sloboda stvaranja kao ulaganje stvaralačkog čina i dela u jedinstvene slobode rada i čoveka. Sve ovo, a verovatno i još mnoge druge dimenzije slobode stvaralaštva nismo sintetički promislili. To je važan posao koji nas očekuje.

Nemamo još ni celovite teorijske obrade već iskazanog opredeljenja da je sloboda stvaralaštva unutrašnja odredba slobode socijalističkog samoupravnog udruženog rada, da bez oslobađanja rada sloboda stvaranja ostaje privilegija elite. Bez razrade ovog opredeljenja nećemo imati bitne pretpostavke za ovovremeni odjek zahteva za slobodom stvaralaštva. I dalje će se sloboda smatrati kao individualno svojstvo izvesnih lica, staleža i cehova, sloboda će se staleški braniti i na delove tražiti, svaka sfera društva i rada tražiće svoj vid i oblik slobode i međusobno se dovoditi u pitanje.

Ostaje nam da osmislimo stanovište da nema slobode koja se danas ostvaruje bez borbe, da sloboda čoveka koji nastaje ovim društvom mora biti celovita i nedeljiva. Moramo izvući sve praktično-revolucionarne i duhovne konsekvence iz stava da u carstvu nužnosti, a to je istorijsko vreme u kome živimo i iz koga hoćemo revolucijom da izađemo, ne može biti, u krajnjoj liniji, veće slobode nego što je *sloboda borbe za slobodu* (Marko Ristić).

## Vizije samoupravljanja

Samoupravljanje na nov način stvara potrebu za mišljenjem budućnosti. To više nije ona stara potreba hranjena samotnom ljudskom radoznalošću, zagledanošću u »zvezdano nebo nada mnom i moralni zakon u meni«, već objektivna potreba onog načina života koji hoće da se plemeni i saznanjem ljudskih mogućnosti. Sa samoupravljanjem ljudska istorija dobija nova obeležja: čovek doista sustiže sebe kao stvaraoca istorije, na realnom delu postaje sve univerzalnije stvaralačko biće, počinje da prisvaja totalitet proizvodnih snaga i, na toj osnovi, da razvija totalitet sposobnosti u samim individuumima, masu oruđa za proizvodnju podređuje svakom individuumu, a vlasništvo svim individuumima. Rečeno jezikom marksističke filozofske antropologije: sa samoupravljanjem se otvaraju mogućnosti za univerzalnost čovekovog stvaralaštva, po prvi put čovek ima ljudske pretpostavke za oblikovanje one dimenzije vremena kojom nije u klasnoj istoriji vladao, za oblikovanje sopstvene budućnosti.

Budućnost u klasnom svetu se mogla samo iz njega samog izvoditi, ona je bila data u njegovim protivrečnostima, u njegovim

granicama. Bilo je potrebno završiti posao koji je sama istorija otpočela, biti babica istorije, a ne njen večiti kalendar i sanovnik. Ovo marksističko opiranje teleološkim vizijama budućnosti (sem unekoliko opšti teleološki Marksov stav o konačnom rešenju »zagonetke istorije«) imalo je svoje istorijsko opravdanje. Revolucionarni radnički pokret bi samog sebe dovodio u pitanje ako bi počeo da dela iz budućnosti, a ne iz realne logike građanskog sveta te objektivnih granica njegovog raspadanja.

Skloni smo, pak, da postavimo danas jednu moguću hipotezu. Proces socijalizma danas nije više tek njegovo iznedrenje iz građanskog društva, već je to svetski proces. Socijalističko samoupravljanje, kao jedna od istorijskih mogućnosti socijalizma, već je organizovani društveno-politički sistem. Sve to bitno proširuje mogućnost da socijalizam, uz negativnu, razvije i pozitivnu istorijsku dijalektiku, da uz razaranje i raspadanje građanskog sveta počinje i sa svojom organizovanom delatnošću, da uz svu realnost klasnog istorijskog subjekta unutar sebe pređe i na realno, konkretno i istorijsko formiranje »novog čoveka«. Nije ovde reč o zamišljanju budućnosti, već o njenom izvođenju sa realnog istorijskog tla. Uostalom, postoji i svojevrsna, mada ne i samostalna dijalektika socijalističkih ciljeva. Ako ti ciljevi, u »realno egzistirajućem socijalizmu«, nisu na putu svog ostvarivanja, makar kao mogućnost, onda se i ne može računati na njihovo ostvarivanje. Vizije socijalizma, vizije samoupravljanja nisu nam, dakle, potrebne zbog sutrašnjeg dana po sebi, već zbog same biti socijalističke revolucije i socijalističkog samoupravljanja kao konkretno-istorijskog vida te revolucije. Naša najavljena hipoteza se oformljuje u sledećem stavu: moramo preći na jedno osobeno istorijsko stvaralaštvo vizija samoupravljanja, moramo istorijski realno misliti o samoupravljanju u budućnosti ako se ima cilj da socijalizam dobije svoju istorijsku *samosvrhu*, mogućnost razvoja na sopstvenim društvenim zakonitostima.

Šta se, inače, događa sa mišlju o budućnosti? Građanska misao je uočila da je marksizam odustao od tog posla. Prišla je ona, zato, formiranju jedne svoje posebne nauke o budućnosti — futurologije. I prirodno: futurolozi su počeli o budućnosti da razmišljaju bez čoveka, bez kritike svakidašnjice, postojećeg načina proizvodnje. Počeli su nastajati tehnološki, tehnokratski, kvantitativni, postvareni projekti budućnosti. Marksizam, makar i sa zakašnjenjem, mora odgovoriti ovom izazovu. Umesto futurologije kao posebne nauke u građanskoj porodici nauka, marksizam mora, to mu je svojstveno, stvarati svoju nauku o budućnosti, mora o njoj misliti iz »jedne« istorijske nauke koja u sebi sažima sve dimenzije vremena, koja vodi računa o jedinstvu ljudskog istorijskog vremena.

Za marksizam ima smisla samo ona »zagledanost u budućnost« koja ne napušta vrela, čak ni ponornice, svakidašnjeg života. Rast energetskih izvora, a njime je, pored ostalog, obuzeta futuro-

logija, na nultoj je tački progresivnog ljudskog razvoja ako ne raste energija klase sa istorijskom idejom i praksom nastajanja čoveka, »energija« naroda i zajednica da prošire moć i sadržaj realnog humaniteta. Ni najsavršenija generacija kompjutera neće ići u »progres« ako generacije ljudi ne stvaraju istoriju koja zbližava ljude do »prve potrebe«, koja topli ljudske odnose.

Futurologija stavlja u zagrade sledeće »sitnice«: da nema »dugmadi« za osećaje, računara za ljubav, raketa za san, tehnologije za vizije duha, urbanizacije za slobodu ljudskog kretanja, mašinskih simbola za poeziju, kompjutera za utopiju i nadu, programerskih mašina za svrhe revolucionarnih projekata. Tek se revolucionarnom praksom može stvarati istorija u kojoj će čovek sebe, svoje nove potrebe i svoju budućnost proizvoditi iz sebe samog.

Savremena futurologija, nezavisno od konkretnih motiva ovog ili onog futurologa, klasno je naručena nauka. Njeni su ciljevi: prekinuti s prošlošću (da bi se prikrila prava istorijska energija budućnosti), napustiti profanu svakodnevnicu (a u njoj se jedino nalazi subjekt revolucije i budućnosti) te se okrenuti budućnosti koja jedino može da čoveka ponese zadatku koji mu pripada (a taj se zadatak, u stvari, svodi na bratimljenje sa stvarima, na slobodu čoveka da divlja zajedno sa tehnologijom). Ništa ne menja na stvari ako je futurolog i pesimista te predviđa »crnu budućnost«. I tada on radi protiv socijalnih snaga nadolazeće budućnosti. Ništa se ne menja ni ako nam futurolog obećava neslućeno povećanje »bogatstva« čovečanstva. Jer on nam namerno krije odgovore na pitanja: ko će biti nosilac tog bogatstva, kako će ono biti raspodeljeno, kakva je njegova povezanost sa ljudskim svrhama, ljudskim potrebama. Klasna suština futurologije i njena »metodološka« granica je u postvarenim kriterijumima »progresa«, u identifikovanju tog progresa sa naučno-tehnološkim razvojem po sebi. Futurološke vizije su, zato, vizije jednog bogatstva sveta stvari sa čovekom u epizodnoj ulozi, ulozi njihovog opsluživanja. Na sceni klasnog intelektualnog nasilja i emocionalnog košmara su i takve vizije po kojima težište društava u budućnosti prelazi sa političkih na tehnostrukture koje će, navodno, omogućiti maksimalnu emancipaciju individue, vrednosti i kreacije. Neki vidovi futurologije ne prezaju ni od apologije ideje »tehno-komunizma«, ne bi li time negirali klasno-oslobodilačku ulogu radničke klase, ne bi li nas ubedili da sama tehnologija radi za interese te klase. Futurološka vizija »civilizacije sutrašnjice«, to je naš zaključak, antiradnička je po svom poreklu.

Potrebno nam je, zbog svega navedenog, dalje otkrivanje klasne uloge futurologije, njena kritika sa revolucionarno-proleterskog stanovišta, stvaralačko ukazivanje na to da je futurologija jedan vid »naučne« apologije građanskog sveta i kapitala.

Marksistička teorija revolucije mora preći na stvaranje svoje, sasvim konkretne prognostike budućeg ljudskog i tehnološkog razvoja. Marksistička »nova futurologija« (uslovno upotrebljen ter-

min) imaće smisla *misli o budućnosti* ako vrati stanovište klasne borbe, revolucije, oslobađanja rada i svestranog razvoja novih ljudskih potreba u sam temelj predviđanja. Mi u Jugoslaviji imamo posebne mogućnosti za razvoj takve misli. Zato i moramo, u mnogo većoj meri nego do sada, razvijati stvaralaštvo ove vrste, posebno u tome bogatiti ideje samoupravljanja u budućnosti.

Samoupravljanju su potrebne vizije zbog njegove same društveno-istorijske prirode. Jer ono je realna borba, društveni odnos i stalni zadatak novog postavljanja čoveka pred sobom samim. Ta novost nije po sebi fiksirana za jednu, već je otvorena za niz različitih mogućnosti. Ako hoćemo istorijski realnije korake u razvoju samoupravljanja danas, onda moramo znati njegove sutrašnje tendencije i mogućnosti. Ako ne želimo da ga svedemo na svet »postojećeg rada«, onda moramo imati što realnija predviđanja promena karaktera i strukture udruženog rada u budućnosti. Ako će se sužavati osnovica okupljanja ljudi oko materijalne proizvodnje, a širiti oblasti ljudskog stvaralaštva, onda moramo imati prognostiku izmene ljudskog rada radi samog razvoja sve novijih ljudskih potreba. Moramo stvarati novi koncept društvenog i stvaralačkog položaja ljudi, otkrivati moguće puteve i sredstva nestajanja klasnog radnika te nastajanja stvaralačke radne ličnosti. Nas ne interesuje »daleka budućnost« ni »viši cilj« kao ideali po sebi. Interesuju nas oni realni istorijski tokovi i snage danas koji su sutrašnji ulog u nastajanje slobodne zajednice slobodnih ljudi. Već danas moramo biti na putu ostvarivanja cilja proširivanja prostora samoupravne slobode, razvoja takve samoupravne demokratije koja neće više biti oblik za zaštitu socijalističkih proizvodnih odnosa, već slobodan odnos stvaralačke saradnje među ljudima (Edvard Kardelj). Tačno je da smo mi tek na početku toga puta. Ali to nije alibi da se odustaje od misli budućnosti samoupravljanja. Naprotiv. Taj početak ne može biti nastavljen bez te misli i bez njenog dijalektičkog odnosa sa realnom revolucionarnom praksom. Potrebna nam je, u stvari, jedna nova problematizacija odnosa revolucionarne teorije i revolucionarnog pokreta za naše današnje uslove i mogućnosti. Te problematizacije nema bez novog stvaralaštva, bez daljeg razvoja teorije revolucije, njenog bogaćenja novim dimenzijama unutar kojih je i dimenzija budućnosti. Jer budućnost neće početi van bitne i radikalne revolucionarne prakse. Pronašli smo i počeli da ostvarujemo praktični put izlaska iz klasne istorije koju s razlogom nazivamo praistorijom čovečanstva. Na nama je da novim stvaralaštvom osmislimo ulazak u ljudsku istoriju slobodnih ličnosti. Moguće je da će buduća, prava ljudska istorija počinjati od tog novog stvaralaštva. Dovoljan je to uslov i nalog da se revolucionarno danas živi, »drukčije od običnog, mirnog života«.

*

Privodimo kraju ove redove koje shvatamo kao registar i podsetnik za moguća nova područja stvaralaštva i smislenog angažmana danas. Nije nam bio cilj da svoju misao sistematizujemo do jedne »hladne egzaktnosti«. Hteli smo, upravo, suprotno: da je toplimo samopostavljanjem zadataka. Mislimo da je to nalog čoveka samoupravnog društva. Ako hoćemo da doista budemo savremenici, da stvaramo svoje samoupravno vreme, onda moramo naći odgovor na pitanje: imamo li i kakva mora biti strategija i taktika stvaralaštva danas. Gotovih odgovora nema. Moraju se stvaralaštvom tražiti.

Vladimir Goati

# Vrednosna opredeljenja i društveno-političko angažovanje mladih

Protekli omladinski kongresi (savezni, republički, pokrajinski) samo su povod, prilika da se temeljno razmatra izuzetno značajan i kompleksan problem položaja i uloge mlade generacije u našem društvu. Iako omladina ima neke svoje specifičnosti o kojima će ovde biti reči, ona je nesumnjivo integralni deo društva, pa je stoga i probleme i stremljenja mlade generacije moguće razumeti i objasniti samo imajući na umu društvo u celini. Baš zato što je omladina deo društva, ona ne predstavlja homogen blok, nego se sve protivrečnosti i podele društva u njoj prelamaju, svi različiti interesi i stremljenja mogu se u njoj otkriti.

Problematika mlade generacije (njenog položaja, uloge, perspektive) poslednjih nekoliko godina je u žiži razmišljanja i društvene akcije subjektivnih socijalističkih snaga, pre svega Saveza komunista. Naravno, borbu za afirmaciju mlade generacije ne vode samo subjektivne snage izvan omladine nego i omladina sama.

Treba, međutim, naglasiti da se omladina u toj borbi, između ostalog, suočava sa kompleksom tradicionalne kulture koja inferioran položaj omladine smatra po sebi razumljivim i opravdanim. To često ide uz prividno blagonaklon, paternalistički stav starijih, ponekad uz prenaglašeno »razumevanje« koje nestaje kao mehur od sapunice čim omladina pokuša u datoj sredini da stvarno utiče na značajne društvene odluke i procese.

Tradicionalna kultura i tradicionalna ponašanja nisu, međutim, jedini vinovnici nerazumevanja i teškoća sa kojima se često sučeljava mlada generacija. Odbojnost prema stvarnom uticaju mladih na svim nivoima nije samo relikt nerazvijenog društva nego dolazi i iz drugih savremenijih izvora. Težnja omladine da ostvari svoju afirmaciju u različitim sektorima društvenog života biva ponekad onemogućena u ime njenog navodnog neiskustva i nezrelosti. Naravno, ovim ne želimo da negiramo okolnost da omladini — posebno onoj od 14 do 18 godina — nedostaju izvesna neophodna znanja, da ona nema dovoljno iskustva za snalaženje u različitim situacijama (životnim i društvenim), nego samo ukazujemo na nastojanje da se ta okolnost ponekad uopštava i da se iz nje izvlače dalekosežni zaključci o nezrelosti mladih za aktivno sudelovanje u bitnim društvenim procesima. To ponekad služi i kao alibi i racionalizacija za potiskivanje mladih koje se ogleda, na primer, u precenjivanju značaja radnog staža, u suviše dugom trajanju pripravničkog staža, čime se veštački produžuje novicijat i naglašava presudna važnost generacijskog obeležja, usled čega mladi čovek ostvaruje često neopravdano nizak lični dohodak u vreme kada je njegov stvarni radni doprinos već veoma visok itd.

Ukoliko nosioci shvatanja koji potcenjuju zrelost omladine zadobiju u određenim sredinama snažniji uticaj, omladina biva onemogućena da stvarno učestvuje u društvenim procesima; njen periferni status pogoduje razvoju kritizerstva, povlačenju omladine u privatnu sferu i pribegavanju buntovnim akcijama. Neka empirijska istraživanja pokazuju da mladi i subjektivno u svom angažovanju osećaju izvesne prepreke i smetnje od strane odraslih.[1]

Najzad, kad je reč o položaju mladih, ne može se zanemariti činjenica da značajan procent mladih ne može po završetku školovanja u kraćem ili dužem roku da dobije zaposlenje, da ostvaruje radnu ulogu za koju se priprema u procesu školovanja. Ta okolnost ima dalekosežne posledice, jer potencira osećaj nesigurnosti, suvišnosti, razočaranja, pa i sumnje.

Navedene okolnosti, pored još nekih, uslovljavaju donekle nezadovoljavajući društveni položaj omladine. Kada govorimo o nezadovoljavajućem položaju omladine, nismo imali na umu neko prethodno idealno stanje, nego kao kriterijum uzimamo težnje i ciljeve našeg društva koji su izraženi u dokumentima Saveza komunista.

---

[1] B. Caratan, *Političko opredjeljenje mlade generacije.*

Kao indikator takvog položaja neka posluže sledeći podaci: u SR Srbiji je 1977. godine omladina činila jednu trećinu zaposlenih, a sa 12,5% članstva bila predstavljena u organima radničkog samoupravljanja. U opštinskim skupštinama u ovoj republici bilo je 1978. godine 15% delegata-omladinaca, a u Republičkoj skupštini 10,9%. Među nezaposlenim radnicima u našoj republici omladina je krajem 1977. učestvovala sa 51%. Ovaj procent je svakako još veći jer se prethodni podatak odnosi na mlade do 25 godina.

Naravno, omladina nije izložena samo uticajima negativnih strujanja i tendencija nego na nju ostvaruje presudan uticaj vladajuća samoupravna ideologija koja ne egzistira isključivo u sferi ideja, nego je ukorenjena u osnovnim proizvodnim odnosima i institucijama samoupravnog društva; drugim rečima, mladi nemaju samo apstraktan, knjiški odnos prema samoupravljanju, oni ga ne samo uče nego i žive. Nastojanje Saveza komunista da usmeri aktivnost mlade generacije nužna je posledica njegovih opredeljenja za odlučno menjanje postojećeg stanja; revolucionarna organizacija, koja se ne definiše samo s obzirom na prošlost i sadašnjost nego i na budućnost, mora da se osloni na omladinu koja predstavlja prirodnu vezu, most sa budućnošću. Socijalizam kao »mladost sveta ne može biti ostvaren bez sveta mladih«.

## 1. Opredeljenja mladih

O opredeljenjima mlade generacije, posebno o njenom odnosu prema samoupravljanju, danas se dosta raspravlja. Treba, međutim, reći da naučna misao u nas, i pored brojnih istraživačkih poduhvata, još nije dovoljno izučila ovaj fenomen. Često se, na primer, raspravlja o vrednosnim opredeljenjima mlade generacije a da se pri tom ne može sa izvesnošću odgovoriti na jedno važno, u izvesnom smislu, prethodno pitanje: da li se uopšte mlada generacija u našem društvu po svojim vrednosnim opredeljenjima razlikuje od starijih generacija? Nalazi empirijskih istraživanja koje smo konsultovali daju samo nagoveštaje za odgovor na ovo pitanje. Nesumnjivo je jedino da se mladi razlikuju od starijih u pogledu odnosa prema religiji. Manja religioznost mlađih generacija deo je svakako jednog šireg, ako ne svetskog, ono bar evropskog trenda ateizacije. Erozija religijskih opredeljenja ispoljava se upravo kao gubljenje uticaja religije na mlađe generacije. Katolicizam je u Evropi u opadanju, sudeći po svim indeksima kojima je meren. Oseka uticaja katolicizma mimoišla je, izgleda, jedino Irsku i Poljsku. Tu oseku priznaju i katolički pisci. Slična bi se ocena mogla dati za pravoslavlje, mada je u pogledu ove religije empirijska evidencija dosta siromašna.

Izvesnu razliku između vrednosnih opredeljenja omladine i starijih generacija mogli bismo možda naći i u znatno većoj koherentnosti i fluidnosti vrednosne strukture mladih. Kod njih je

znatno veći procent ispitanika koji se svrstavaju u »mešani tip«, to jest koji istovremeno prihvataju vrednosti iz različitih vrednosnih sistema. Ilustraciju za ovo pružaju, na primer, nalazi do kojih se došlo u obimnom istraživanju seoske omladine 1974. u SR Hrvatskoj. Ivan Šiber o tome piše: »... Moramo zaključiti da mladi u selu u velikoj mjeri prihvataju vrijednosti našeg društva, ali da istovremeno još nemaju određeni stav prema vrijednostima građanskog društva koje su dio tradicije, a vjerovatno i nedovoljnog razumijevanja novih društvenih odnosa.«[2]

Kad je reč o pojedinim vrednosnim opredeljenjima (egalitarizam, humanizam itd.), teško je tvrditi bez opsežnih istraživanja da između mladih i starijih postoje sistematske razlike. Ovaj problem je do sada veoma malo zaokupljao pažnju istraživača. Iako svi prihvataju načelni stav da je omladina deo društva, činjenica je da su se istraživanja vrednosnih opredeljenja omladine retko ostvarivala kao komparativna istraživanja mladih i starijih. Bez sigurnog saznanja o tome da li postoje i u čemu su specifičnosti mladih i starijih u pogledu vrednosnih opredeljenja, nepotpuna je svaka definicija omladine.

Naravno, odgovor na pitanje da li postoje razlike između vrednosnih opredeljenja mladih i starijih ne može biti dat jednom zauvek jer u omladinu stalno stupaju nove generacijske kohorte, kao što i omladinci vremenom postaju pripadnici starijih generacija. Međutim, bez obzira na ovu međugeneracijsku fluktuaciju, nije isključeno da u datom trenutku između mladih i starijih dođe do značajnih razlika jer se individualna i kolektivna iskustva pojedinih generacija oblikuju pod uticajem specifičnih društvenih zbivanja i procesa. Izvesno je, na primer, da generacije koje pamte veliku ekonomsku krizu ili koje su živele u periodima izrazite oskudice u nekom drugom vremenu, imaju različit stav prema materijalnim vrednostima u odnosu na generacije koje takva iskustva nemaju. Eventualno otkrivanje sistematskih razlika između vrednosnih opredeljenja mladih i starijih predstavljalo bi samo prvi korak, posle kojega sledi još kompleksniji zadatak sociologije omladine koji se sastoji u utvrđivanju da li se te razlike povećavaju ili smanjuju u određenim vremenskim intervalima; da li, drugim rečima, društvo postaje generacijski više vrednosno homogeno ili heterogeno. Iza toga sledi potreba indentifikovanja društvenih činilaca koji utiču na jedan ili drugi smer ovog procesa.

Kad je reč o vrednosnim opredeljenjima mladih, pre svega o odnosu prema samoupravljanju i njihovom društveno-političkom angažovanju, izuzetno su značajni nalazi obimnog empirijskog istraživanja ostvarenog 1976, koje je obuhvatilo 1.6000 ispitanika u

[2] E. Dilić i saradnici, *Seoska omladina danas*, SDD, Zagreb, 1967, str. 183.

SR Srbiji.[3] Neke nalaze ovog istraživanja ćemo analizirati u svetlosti novijih podataka i saznanja.

Pre nego što pređemo na rezultate istraživanja sprovedenog u SR Srbiji, pomenućemo brojna prethodna istraživanja koja su pokazala visoku privrženost mladih samoupravljanju: P. Novosel, »Idejne orijentacije srednjoškolske omladine u SR Hrvatskoj«, K. Ocepek, »Studenti i savremeno društvo: oblik sistematskog konflikta«, M. Broćić, »Studenti o socijalizmu i samoupravljanju«, B. Džuverović, »Generacija budućnosti« itd.

Odmah treba naglasiti da je uverenje omladine u ispravnost osnovnih ciljeva i orijentacijâ samoupravnog društva često praćeno kritičkim stavom prema zastojima, neuspesima i nedoslednostima u ostvarivanju tih ciljeva. Navedena istraživanja su pokazala da omladina, bilo da je reč o ublažavanju socijalnih razlika, smanjivanju nezaposlenosti, ostvarivanju privredne reforme ili nagrađivanju prema rezultatima rada, senzibilno registruje nesklad između norme i stvarnosti i da oštro kritikuje praksu koja nije na nivou samoupravnih principa. Teza da je omladina »slika« društva nije netačna, ali je nepotpuna. Ukoliko bi omladina bila pasivni refleks društva, ona ne bi mogla biti snaga njegovog progresa, socijalna kategorija koja nastavlja, ali i razvija delo ranijih generacija. Omladina se prilagođava društvu, ali ga i menja, ona nije samo kreatura društva nego i njegov kreator.

Naše istraživanje, sprovedeno 1976. u SR Srbiji, pokazalo je jasnu samoupravnu opredeljenost većine mladih (3/5). Ovo je izuzetno značajan nalaz, jer idejna struktura mlade generacije u velikoj meri anticipira buduću idejnu strukturu društva u celini. U ovom se istraživanju pokazalo da, pored socijalnog porekla i socijalno-profesionalne pripadnosti, na obim i intenzitet samoupravne orijentacije mladih utiče stepen povoljnosti njihovog društvenog položaja. Tako se, u stvari, otkriva da uspeh samoupravne ideologije zavisi od stepena na kome samoupravljanje kao produkcioni odnos odgovara potrebama i interesima mladih. Tu se najočitije manifestuje veza između društvenog bića i društvene svesti, između interesa i ideologije.

Istakli smo već da u omladinskom uzrastu ideološka opredeljenja nisu jednom zauvek data niti su sasvim konzistentna. Kod mladih više je reč o idejnim tendencijama, o trendovima nego o ireverzibilnim procesima. Uostalom, ni ideološka struktura starijih generacija, pa ni društva u celini, nije fiksna, jednom zauvek data, nego promenljiva. Promena ideološkog opredeljenja nije uvek postepena, evolutivna, nego, u izvesnim istorijskim okolnostima, brza i nagla. Isticanje da je ideološka struktura mladih u većoj meri nego struktura starijih fluidna i nekonzistentna omogućuje da

---

[3] Rezultati ovog istraživanja objavljeni su u knjizi *Društveno-političko angažovanje mladih*, IDN, Beograd, 1977.

se potpunije sagleda pravi značaj podatka da je značajna većina mladih (3/5) konzistentno samoupravno opredeljena. Četvrtina omladinaca, prema rezultatima ovog istraživanja, pripada kategoriji »mešani tip«, jer se oni opredeljuju kako za sadržaje karakteristične za samoupravnu ideologiju tako i za sadržaje koji su primereni drugim ideološkim sistemima.

Konzistentnije ideološko opredeljenje ove vrlo brojne grupe mladih, koja još nema iskristalisanu orijentaciju i koja istovremeno prihvata međusobno isključive idejne sadržaje, nesumnjivo će zavisiti od društvenih činilaca koji određuju položaj i perspektive omladine u našem društvu.

U ovom istraživanju se pokazalo da 15% anketiranih omladinaca usvaja stavove koji su pretežno karakteristični za neke druge ideologije. I u interpretaciji ovog podatka valja, međutim, voditi računa o elementu procesnosti, koji je bitan za shvatanje strukture idejnih opredeljenja mlade generacije. Brzopleto i pogrešno bi bilo zaključiti da ovaj deo mladih odlučno odbija da prihvata samoupravljanje, jer oni ne usvajaju neku koherentnu nesamoupravnu ideologiju, nego je najvećim delom reč o eklektičkoj mešavini protivrečnih ideoloških sadržaja, što u budućnosti ostavlja prostor za širenje samoupravnih opredeljenja i u ovom segmentu mlade generacije.

Nalaz ovog istraživanja upućuje na osnovni zaključak da idejna borba u okviru mlade generacije nije završena, nego da na tom sektoru treba još dosta učiniti. Postojanje mladih s nesamoupravnim orijentacijama često se objašnjava spoljnim uticajima — crkve, tradicija, ugledanjem itd., u čemu svakako ima deo istine. Međutim, verujemo da je to neuporedivo manje važan deo objašnjenja. Ukoliko bismo se na tome zadržali, ostali bismo beznadežno na površini pojave, ne uspevajući da vidimo njenu dublju uslovljenost; naše razmišljanje bi ostalo na nivou pretproblema. Osnovno pitanje jeste: šta uslovljava receptivnost pojedinih delova mlade generacije za nesamoupravne vrednosti? Odgovor na ovo pitanje valja tražiti u još nepovoljnom položaju delova mlade generacije (ponovo ističemo: ne s obzirom na neko ranije idealno stanje, nego s obzirom na ciljeve i stremljenja samoupravnog društva). Sasvim je sigurno da samoupravna ideologija može privući samo one društvene slojeve koji u njenoj realizaciji, to jest u društvu koje se oblikuje pod njenim presudnim uticajem, vide svoje »mesto pod suncem«, svoju životnu perspektivu. O kompleksu nepovoljnih okolnosti koje utiču na položaj pojedinih delova omladine u našem društvu već je bilo reči. Otklanjanje tih okolnosti i poboljšanje ukupnog društvenog položaja mladih stoga je bitno pitanje daljeg jačanja samoupravne ideologije. Pored ove, po našem mišljenju, presudne borbe za samoupravnu ideologiju koja se vodi na terenu društvene egzistencije, postoji još jedan front koji ne treba zanemarivati. Reč je, naime, o jačanju idejno-obrazovnog rada u društvu u celini, a posebno među mladima. Međutim, ukoliko se

ova borba vodi izolovano od borbe za poboljšanje društvenog položaja mladih, njeni su efekti veoma mali, ona ne može da obezbedi dalje širenje samoupravne ideologije među omladinom.

## 2. Društveno-političko angažovanje

Naše istraživanje društveno-političkog angažovanja mladih, sprovedeno 1976, pokazalo je (pored dominacije samoupravnog opredeljenja) da je dve trećine mladih društveno-politički angažovano, a 1/3 neangažovana.[4] Nakon više od godinu dana (decembar 1977) izvršili smo i kontrolno istraživanje na uzorku od 1.892 omladinca u SR Srbiji koje je dalo još povoljnije rezultate: 4/5 društveno-politički angažovanih, a jedna petina neangažovanih omladinaca.

Ovi podaci demantuju shvatanja o pasivnosti mlade generacije, o njenoj neintegrisanosti u samoupravne procese i odnose. Pored relativno visokog stepena društveno-političke angažovanosti mladih, istraživanje sprovedeno 1976. godine (kao i kontrolno istraživanje godinu dana kasnije) pokazalo je, takođe, da postoji velika spremnost mlade generacije da se još više društveno-politički angažuje u rešavanju problema svoje sredine i društva u celini. Ova spremnost mladih predstavlja ogroman potencijal, čije aktiviranje može u budućnosti da doprinese omasovljavanju i jačanju samoupravne demokratije. Spremnost mladih da se još više društveno-politički angažuju, koju smo utvrdili u ovom istraživanju, ogleda se i u njihovoj želji da uđu u Savez komunista. Više od polovine mladih izrazilo je takvu želju, što pokazuje da postoje uslovi da se ostvari težnja Saveza komunista za prijemom većeg broja mladih u svoje redove.

U istraživanju društveno-političkog angažovanja mladih 1976. pokazalo se da su omladinci-članovi SK jezgro omladinskog aktivizma, kako u omladinskoj organizaciji tako i u društvu uopšte. Tek sprovedeno istraživanje »Idejna svest i angažovanost članova SK«[5] (terenska faza završena je u prvoj polovini 1978) kojim je obuhvaćeno 2.850 članova SKS (od toga 919 omladinaca) pokazuje

---

[4] Do indeksa političke angažovanosti došli smo na taj način što smo doveli u vezu intenzitet samoupravne i političke angažovanosti. S obzirom na to da su oba indeksa u obradi predstavljena numeričkim skalama (od 1 — intenzivno angažovan do 6 — pasivan), zbirna numerička skala društveno-političke angažovanosti imala je vrednost od 2 (pasivan) do 12 (intenzivno angažovan). Skala je sažeta te smo dobili sledeće kategorije: intenzivno angažovani (skor 2), osrednje angažovani (skor 3 i 4), slabije angažovani (5 i 6), potencijalno angažovani (7 i 8), neaktivni članovi organizacije (9 i 10) i pasivni (11 i 12).

[5] Ovo je istraživanje izvršeno u Institutu društvenih nauka — Centar za istraživanje javnog mnenja. Istraživački tim sačinjavaju: dr A. Milić (rukovodilac istraživanja), dr V. Goati, dr S. Bolčić, dr R. Nešković, dr D. Pantić i mr S. Joksimović. Analiza dobijenih rezultata je u toku.

da i unutar Saveza komunista omladinci-članovi SK ispoljavaju značajan stepen aktivnosti i da se u pogledu bitnih indikatora aktivnosti (učešće u pripremi akcija i u akcijama, prisustvo sastancima i rad u osnovnoj organizaciji SK) ne razlikuju od starijih članova SK.

Vratimo se, međutim, na istraživanje društveno-političkog angažovanja mladih, sprovedeno 1976. u SR Srbiji. S obzirom na to da su rezultati ovog istraživanja, kao što je već rečeno, objavljeni u posebnoj knjizi, ovde ćemo šire osvetliti samo jedan, izuzetno značajan, iako neočekivan nalaz. Reč je o društveno-političkoj angažovanosti seoske omladine. U navedenom istraživanju pošli smo od hipoteze da će seoska omladina ispoljiti niži stepen društveno-političkog angažovanja od drugih delova omladine (radničke, studentske, srednjoškolske).

Hipotezu o najmanjoj političkoj aktivnosti seoske omladine formulisali smo imajući na umu nekoliko činilaca i okolnosti. Prvo, reč je o omladincima koji su angažovani, pre svega, u individualnoj poljoprivrednoj proizvodnji, koja ih, po prirodi, izoluje jedne od drugih. Ta izolovanost u procesu proizvodnje otežava sazrevanje svesti o zajedništvu seoske omladine i omladine uopšte. U skladu s tim, pretpostavili smo da je potreba da se ujedinjavanjem napora postignu neki ciljevi manje razvijena kod mladih na selu nego kod ostalih delova omladine koji su funkcionalno (i teritorijalno) povezani na osnovi rada ili učenja.

Drugo, seoska omladina živi u sredini u kojoj je najsnažniji uticaj tradicionalne kulture koja isključivo insistira na obavezi mladih da »ćute i slušaju«, što otežava društveno-političko angažovanje.

Treće, na selu još nisu stvoreni bitni preduslovi za okupljanje i aktivnost omladine. Investicije u »omladinski standard« neuporedivo su manje na selu nego u gradovima, a i aktivnost organizacije Saveza omladine (velikim delom iz tih razloga) nije zadovoljavajuća.

Najzad, niz autora je u svojim istraživanjima ukazao na slabiju političku angažovanost seoske omladine.[6]

Međutim, nasuprot polaznoj pretpostavci, pokazalo se da je seoska omladina (na osnovu nalaza našeg istraživanja) po stupnju svog društveno-političkog angažovanja ispred srednjoškolske omladine, i na istom nivou sa studentskom. Ovde nije reč samo o već ostvarenom nego i potencijalnom društveno-političkom angažovanju mladih na selu. U tom smislu pažnju naročito privlači podatak da je želju za članstvom u SK pokazalo 46% seoske omladine, što ukazuje na mogućnost da Savez komunista u narednom pe-

---

[6] S. Bjelajac, »Sociologija«, br. 2/1971; E. Dilić, *Društveni položaj i orijentacija seljačke omladine.*

riodu u svojim redovima obezbedi veće učešće poljoprivrednika, koji u našem društvu još predstavljaju relativno najbrojniju socijalnu grupaciju. Do sličnog rezultata došli su istraživači u SR Hrvatskoj u već pomenutom obimnom empirijskom istraživanju.[7] U tom se istraživanju pokazalo da 43,2% omladinaca i omladinki sa sela želi da bude primljeno u SK. Još je povoljniji nalaz dobijen na uzorku jugoslovenske omladine u proleće 1974. U tom istraživanju[8] 51% mladih je izrazilo želju da postanu članovi SK. Najveću spremnost da popune redove SK pokazali su mladi radnici — 59%.

Mislimo da bi se na osnovu ovih nalaza mogao izvući zaključak da uzrok nedovoljnog udela mladih poljoprivrednika u SK — o kome se inače govori u dokumentima Jedanaestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije — ne treba tražiti, pre svega, u političkoj nezainteresovanosti mladih ili u rezervama prema idejnim opredeljenjima SK, nego u nepostojanju mogućnosti da svoju želju za članstvom u SK i ostvare.

Na selu danas u SR Srbiji živi 46% stanovnika (popis iz 1971), a poljoprivrednici u SKS čine samo 7%. Velika spremnost mladih poljoprivrednika da postanu članovi SK, koju su pokazala navedena empirijska istraživanja, možda nije samo situaciona, možda nije samo rezultat nezavisne individualno-psihološke motivacije mladih sa sela, nego je možda i znak jedne dublje promene, postepenog nestanka spleta uzroka koji su u tridesetogodišnjem periodu posle rata uslovljavali proces osipanja poljoprivrednika iz SK. U tom periodu poljoprivrednici su, sa oko pedeset procenata članova KPJ nakon rata, pali na 7% u 1978. Među uzroke čije je dejstvo snažno uticalo na socijalnu strukturu u SK u protekle tri decenije spadaju: proces dezagrarizacije, globalna politika prema selu i poljoprivredi, inercija sektaških shvatanja o seljacima kao o izvorno nesocijalističkoj kategoriji i, najzad, način rada organizacija SK na selu.

Kada je reč o neočekivano visokom ukupnom društveno-političkom angažovanju seoske omladine, na koje ukazuju pomenuta istraživanja, ostaje ipak u velikoj meri nerasvetljeno pitanje da li je visok stepen društveno-političke angažovanosti mladih na selu postojao i ranije, pa su istraživači taj fenomen prevideli, ili je možda reč o sasvim savremenom »buđenju« seoske omladine koje je rezultat interferencije niza društvenih zbivanja i okolnosti?

U prilog pretpostavci da se društveno-politička angažovanost mladih na selu razvijala »iza leđa« poznavalaca i istraživača moguće je navesti ne samo okolnost da je ova omladina bila manje u središtu društvenog interesa i naučnih istraživanja nego i da je korišćeni analitički instrumentarij velikog broja istraži-

---

[7] E. Dilić i saradnici, *Seoska omladina danas.*

[8] *Stavovi i opredeljenja jugoslovenske omladine,* »Mladost«, Beograd, 1974.

vača za fenomen političke angažovanosti omladine bio isključivo usmeren na njenu organizacijsku komponentu (čiji su indikatori: članstvo u SSO, funkcije, sastanci), pa su, upravo stoga, na selu dobijeni iskrivljeni i netačni rezultati šire shvaćene društveno-političke angažovanosti.

Kao potvrda shvatanja da je povećano angažovanje mladih na selu relativno skorašnji fenomen moguće je navesti niz okolnosti koje datiraju iz novijeg perioda, a koje su mogle delovati kao pokretač većeg angažovanja mladih. Ovde u prvom redu imamo na umu poboljšanje položaja poljoprivrede u sistemu društvene reprodukcije koje je praćeno podizanjem životnog standarda, društvenog standarda mladih, kao i poboljšanjem kvaliteta življenja na selu. Veće angažovanje SK i drugih subjektivnih snaga u društvu na socijalističkom preobražaju sela svakako je podsticajno delovalo na aktivnost mladih. Najzad, u ovom nizu činilaca ne treba prevideti ni povećano angažovanje SSO na selu, o čemu svedoče neke akcije koje su uspele da aktiviraju i okupe značajan deo mlade generacije. Međutim, bez obzira na to koje je od ova dva objašnjenja bliže istini, rezultati pomenutih empirijskih istraživanja upozoravaju na potrebu da se odbaci stereotip prema kojem je seoska omladina inertna, tradicionalno orijentisana kategorija stanovništva, a selo — stagnantni i konzervativni deo društva.

Vlado Popovski

# Skupštine i njihova demokratska uloga

*Prilog pitanju demokratske propulzivnosti i socijalističke agregacije mnoštva samoupravnih interesa i potreba*

(1)

Sa sigurnošću se može tvrditi da je jugoslovensko skupštinsko iskustvo ostvarilo nove kvalitete u odnosu na iskustva skupština u prvim republikama rada. Osnova tih novina sadržana je u daleko razvijenijoj društvenoj i političkoj strukturi zajednice, strukturi koja se uvek i neposredno reflektuje na samu organizacionu i funkcionalnu fizionomiju skupština. Iskustvo i karakteristike našeg skupštinskog sistema zato ne bi trebalo više objašnjavati i upoređivati sa ograničenim iskustvom Konventa ili sa iskustvima Pariske komune i sovjetâ.[1] Karakteristike našeg skupštinskog siste-

[1] Upor.: J. Đorđević, *Politički sistem*, »Savremena administracija«, Beograd, 1977, str. 622. i dalje.

ma, njegov konkretni identitet, treba, pre svega, otkrivati analizom empirijskog lika naših skupština, koji se, zajedno sa iskustvima naše ukupne društvene prakse i u komunikaciji sa rezultatima naše teorijske, naučne i društvene misli, ugrađuje u oblikovano iskustvo razvijenijeg socijalizma.

Jedna od odlika naših skupština u odnosu na iskustva skupština u prvim republikama rada je kvalitativno drukčija veza koju one imaju sa društvenom bazom. Svojom organizacijom, akcijom i životom naše skupštine, u stvari, proizlaze i izgrađuju se na takvoj društveno-političkoj osnovi u kojoj postoje i deluju razvijene samoupravne i političke institucije radničke klase i drugih kategorija radnih ljudi kao institucije njihove originalne i autentične samoorganizacije. Tako, u odnosu na društvenu bazu, skupštine nemaju za svoj pandan difuzno okupljeni narod ili građane koji su međusobno povezani spoljašnjim, apstraktnim i formalnim elementima (na primer, organizovani samo teritorijalno), a koji, u suštini, imaju nepovezane i protivrečne interese. Suprotno tome, naše skupštine pretpostavljaju samoorganizovane subjekte, koji su povezani čvrstim i materijalnim sponama, kao što su to društveni i udruženi rad, i koji, u odnosu prema skupštinama, nastupaju kao svesni i mobilni samoupravni i politički faktori. Skupštine, tako, izrastaju iz osnove samoorganizovanih subjekata, na takvoj se osnovi formira njihova unutrašnja struktura, a na aktivnosti tako organizovane baze oblikuje se i njihova aktivnost. Time su skupštine kod nas ostvarile više elemenata neposrednosti u odnosu na zajednicu od Konventa, Komune ili sovjetâ — naš skupštinski sistem bio je i manje je predstavnički od svojih istorijskih prethodnika u prvim republikama rada i bio je i daleko je više povezan permanentnim i neposrednim sponama sa radnicima i građanima. Istovremeno, a to je najznačajnije, sami radnici i građani mogu kao neposredni i organizovani subjekti daleko više da utiču na skupštine nego što je to mogao narod u Komuni ili mase u SSSR-u, i to utoliko više ukoliko se manje manifestuju kao široke narodne mase, a više se ostvaruju kao razvijena struktura samoorganizovanih i samoupravno udruženih proizvođača. Na toj su se osnovi neposrednog uticaja samoupravno organizovanih radnika i građana naše skupštine u svom iskustvu (naročito od 1974) više nego u bilo kom ranijem slučaju ostvarile kao delegatske institucije — kao radna i izvršna tela zajednice čiji su neposredan i fleksibilan izraz.

Na osnovu ovih razlika možemo konstatovati da priroda, položaj i uloga skupština u društvenoj zajednici zavise, pre svega, od položaja i uloge osnovnih društvenih subjekata, u prvom redu od položaja, uloge i organizacije same radničke klase u sistemu društveno-političkih odnosa. U tom smislu, moglo bi se reći da su skupštine proizvod same zajednice — samog socijalno-političkog pokreta — i da imaju lik koji proizlazi iz samog lika (strukture i odlika) tog pokreta.

Instruktivnost ovog stava sadrži se u tome što postaje sasvim jasno da se traženje mogućnosti i pretpostavki demokratske funkcije i uloge skupštine u zajednici ne može ograničiti samo na izgradnju institucionalne i funkcionalne strane samih predstavničkih ustanova, već da je to moguće samo na osnovu razvoja i organizovanja složenih dijalektičkih odnosa između institucija i zajednice, između skupštinskog sistema i političkog sistema, između skupština, baze i političkih i samoupravnih ustanova radnih ljudi i građana. Smatrati same skupštine dovoljnim faktorom demokratizacije politike i političkog života ravno je iluziji koja ne može da ostvari ništa drugo do dovoljan prostor za specifičnu vrstu birokratizma: u političkoj istoriji nije nepoznat i birokratizam same predstavničke institucije, koja je znala i da se otuđi od širih interesa i da bude nefleksibilna prema njima, da bude jedan od glavnih konzervativnih faktora u društvenom razvitku.[2] Upravo zato bismo iskustva našeg skupštinskog sistema skicirali u okviru nekoliko osnovnih saznanja o složenim vezama između zajednice i skupština i o odnosima skupština sa drugim institucijama u sistemu.

(2)

Sledeći taj odnos u malo pojednostavnjenoj skici, moglo bi se reći da su se skupštine i njihova uloga, deleći sudbinu opšte strukture i dinamike odnosa i sila u našoj zajednici i utičući na nju, razvijale u sklopu složenog nadmetanja i preplitanja političko-reprezentativnih i birokratskih, odnosno samoupravnih i, kasnije, delegatskih tendencija — sa vidljivim procesom jačanja samoupravne strukture i prirode skupštinske funkcije u zajednici i sistemu.[3] Razume se po sebi da snaženje samoupravne prirode skupštinskog sistema nije imalo jednostavnu uzlaznu liniju; njega su karakterisale i karakterišu oscilacije, uz očevidna dostignuća i oseku elemenata i rezultata iz prethodnog perioda, prosleđenih sa formiranim silama i principima u zajednici i sistemu, ali sa mogućnošću

---

[2] Ibid.

[3] Čitalac može prigovoriti da nisu uključene tehnokratske i liberalističke devijacije, koje su prevaziđene na planu sistemskih rešenja, kao i na idejno-političkom planu, naročito posle uspešnih bitaka Saveza komunista i samoupravnih snaga.

Smatramo da tehno-liberalističke tendencije, po suštini svojih stavova i nastojanja, ne samo što ne isključuju birokratizam kao odnos i birokratski model kao formu već ih, naprotiv, pretpostavljaju kao nužan izraz i faktor na planu globalnih političkih procesa. Zato, ograničavajući se na političke manifestacije pojava o kojima govorimo, smatramo da birokratska tendencija u tim pojavama ne samo da nije bila ugrožena već je bila potencirana i kao jedan od izvora njihove geneze i kao jedan od činilaca njihovog afirmisanja i promovisanja. To pojave, zato, iako imaju i svoje vlastite korene i karakteristike, smatramo modalitetima birokratske tendencije.

i rizikom da se one izmene i preuređuju. (Pomenute tendencije suprotnosti su, ovom prilikom, razdvojene samo radi analize i uočavanja manifestacija svake od njih ponaosob.[4])

U tom sklopu, u okvirima revolucionarnog prevrata — u ratnim uslovima — u procesu izgradnje nove vlasti, skupštinski sistem, izražen u narodnooslobodilačkim odborima i u antifašističkim skupštinama, postigao je i zabeležio suštinske demokratske rezultate, od kojih se, kao konstituensâ njegove prirode, gotovo nikad neće bitnije odvojiti.

U tim uslovima skupštinske ustanove su dosta fleksibilna tela — organizmi osetljivi na potrebe daljeg uspešnog vođenja klasne borbe i na potrebe i interese ljudi i sredina. Ta tela bila su zaista izvršna tela zajednice — njene radne ustanove koje su maksimalno otvorene prema širokim najvitalnijim revolucionarnim faktorima. Sledeći logiku stvari, one same predstavljaju faktor neposredne demokratske sinteze u odlučivanju u tom smislu što su legalizovale i izražavale raspoloženje masa, potrebe borbe za oslobođenje i socijalizam i za klasno-socijalnu i političku viziju avangarde i radničke klase. U uslovima revolucije skupštinski sistem i same skupštine (NOO) predstavljali su sintezu i koherenciju različitih interesa upravo stoga što su kroz sebe, svojom strukturom, svojom organizacijom, metodom rada i svojom političkom i funkcionalnom vezom uspevali da dovedu u uzajamni odnos revolucionarne snage zajednice: Komunističku partiju, borbene jedinice i politički organizovane napredne slojeve — sa širokim narodnim masama.[5]

Tako se može konstatovati da su demokratska otvorenost prvih skupštinskih tela prema najprogresivnijim snagama zajednice, njihovo sveukupno izvođenje iz društvene strukture, uz poštovanje i izražavanje odnosa snaga; izražavanje vodećeg političkog i idejnog uticaja Komunističke partije, kao i ujedinjavanje svih drugih funkcija vlasti pod kontrolom NOO; razvijanje metoda demokratskog, neposrednog i širokog učešća masa u samom radu

---

[4] Ove se alternative, razume se, nikada nisu javljale u crno-beloj formi, već uvek isprepleteno, u dijalektičkom jedinstvu, i kao tendencije koje su jačale, odnosno slabile u zavisnosti od veoma složenog sklopa unutrašnjih i spoljnih faktora različite prirode. Zato se ove alternativne tendencije mogu razdvojiti samo u analizi i radi potreba teorije.

[5] Sistem revolucionarne vlasti, što je veoma logično, striktno je objedinio sve dimenzije vlasti u okviru samih narodnooslobodilačkih odbora, a pod kontrolom naroda. U tom smislu čak je i sudska vlast bila u okvirima odborâ. Ovo iskustvo je veoma blisko iskustvima prvih revolucija radničke klase. Videti o ovome, na primer: *Rešenja i uputstva Prezidijuma ASNOM-a o organizaciji i radu NOO u Makedoniji* (»Rešenia i napatstvia na Prezidiumot na ASNOM za organizacija na rabota na NOO vo Makedonija«), doneta 20. oktobra 1944, u kontinuitetu zadataka što su proizlazili iz odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a.

skupština[6] — predstavljali revolucionarne tekovine utemeljene i u skupštinskom sistemu još u njegovom začetku.[7]

Ti konstituensi pratiće ubuduće sveukupnu dalju istoriju skupštinskog sistema i u isto vreme predstavljaće *elemente samoupravne tradicije i samoupravne razvojne dimenzije i karakteristika skupštinskog sistema* kod nas. Razume se po sebi, taj smer razvoja, koji je proizveo i afirmisao celokupnu strukturu društvenih snaga i interesa, proizlazio je iz prirode i strukture same revolucije, iz njenih snaga i, osobito, iz osnovnih karakteristika odnosa Komunističke partije prema pitanju vlasti, demokratije i interesa širokih narodnih masa; zatim iz revolucionarne taktike i strategije KPJ koja je veze sa masama gradila na širokoj — frontovskoj osnovi — čime je, u suštini, svoju ulogu utemeljila na demokratski način i kao ulogu demokratskih snaga.

Svi ti uslovi zajedno omogućavali su skupštinama bazično mesto u borbi za političke i druge socijalne interese; činili ih centralnim ustanovama u kojima se definisalo i sintetizovalo sve što je bilo povezano s opštim uticajem i prethodnim procesom demokratskog učestvovanja građana i njihovih organizacija i tela. U tom kontekstu jačala je politička moć skupština, ona je postajala osnovna determinanta za dejstvovanje drugih užih organa vlasti, naročito izvršnih i upravnih, i osnovni faktor koji je doprinosio održavanju takve ravnoteže snaga u zajednici koja nije narušavala ni demokratsko izražavanje širokih interesa i potreba zajednice, ni potrebu o njihovoj institucionalnoj političkoj redukciji i agregaciji. Takav položaj i funkcija skupština mogli su biti postignuti u uslovima demokratske integracije uloge svih političkih subjekata, pri čemu je u sistemu njihovog sadejstvovanja bio naglašen položaj onih koji su bili najbliži masama, direktno izvedeni iz njih ili povezani s njima, kao što su: KPJ, NOF i NOO. Razume se, naglasak na ove ustanove u sistemu političkih odnosa

---

[6] Narodnooslobodilački odbori su često zasedali u prisustvu naroda — otvoreno, javno, afirmišući javni uticaj naroda na rad odbornika i njihovu odgovornost pred narodom. Vezu sa narodom ostvarivali su održavanjem redovnih *konferencija* sa mesnim stanovništvom i *sastanaka* sa organizacijama jedinstvenog Narodnooslobodilačkog fronta. Upor.: *Uputstva* (»Napatstvia«), str. 26 — 29.

[7] Demokratska veza sa masama pretpostavljala je i podnošenje izveštaja i odgovornost izabranih odbornika. Ta je odgovornost bila precizno normirana, a u tom sklopu bila je predviđena i mogućnost smenjivanja i opoziva odbornikâ ili celog narodnooslobodilačkog odbora ako bi se ogrešili o revolucionarne interese naroda. U tom smislu, u pomenutim Uputstvima bilo je, na primer, utvrđeno iz kojih sve razloga može doći do smenjivanja i opoziva. Pri tom je veoma interesantno da je odbor mogao biti smenjen ako radi i odnosi se birokratski. Precizno naglašavanje ovog razloga kao osnove za opoziv indikativno je za demokratsku suštinu i praksu narodnooslobodilačkih odbora, za demokratski koncept njihove uloge i demokratski karakter revolucionarnog iskustva masa. U tim okolnostima ono što je suprotno tom iskustvu utvrđeno je kao jak razlog za opoziv i smenjivanje. — Upor. naročito: deo I, tačka 7. *Uputstava* (»Napatstvia«), str. 9—10.

mogao je biti stavljen s obzirom na obuhvaćenost masa revolucionarnim pokretom, kao i na odnos prema ciljevima revolucije i njihov organizovani odnos prema institucijama narodne vlasti, koji je ostvarivan delovanjem Komunističke partije i Narodnooslobodilačkog fronta.

U tim okvirima bio je stešnjen, čak bi se moglo reći da nije ni postojao prostor za uzurpaciju vlasti od strane bilo koje ustanove, naročito od strane užih izvršnih i upravnih organa, koji su u revolucionarnim uslovima imali značajne nadležnosti, ali su svi bili strogo kontrolisani i demokratski verifikovani budnim praćenjem i neposrednim podnošenjem izveštaja i skupštinskom telu i narodu. To su, može se reći, bile temeljne tačke na kojima su izgrađivani trajni demokratski parametri daljeg razvoja našeg društveno-političkog sistema, bez obzira na to što je u odnosu na njih, u praksi, bilo i kolebanja i, do određenog stepena, odstupanja, nametnutih okolnostima i strukturom samog sistema u razvoju.

Nasuprot ovoj razvojnoj liniji javila se i druga, u suštini protivrečna dimenzija u političkom, a time i u skupštinskom sistemu, koja je, sa svoje strane, odigrala isto tako značajnu ulogu u dinamici delovanja skupština, u njihovom životu i praksi. Reč je o etatističkoj razvojnoj tendenciji, inauguriranoj posle oslobođenja, koja je dobila svoj izraz u ustavima iz 1946. godine.[8] I pored revolucionarnih i progresivnih rezultata koji su postignuti u takozvanom periodu revolucionarnog etatizma, izgleda da se s pravom primećuje da je na planu organizacije vlasti, a naročito skupštinskog sistema i sistema izvršne i upravne vlasti, došlo do izvesnog odstupanja od iskustava iz perioda 1941—1945. godine, da se ta odstupanja, na izvestan način i u određenoj meri, nisu nadovezala na neke suštinske samoupravne i demokratske elemente u samoj revoluciji i da su ta odstupanja, stvarajući određeni diskontinuitet u ovom smislu, izgradila osnovu *za novu, različnu tradiciju i za drukčiju razvojnu liniju skupštinskog sistema kod nas.* Ona su stvorila osnovu — a vremenom i celu formaciju društvenih snaga i interesa — *za etatističku tradiciju i razvojnu liniju* svih političkih institucija, uključujući i skupštine.

Pri tom mislimo na one pojave u našem razvoju (karakteristične naročito posle 1946. godine) koje su, često, nužno zahtevale naglašenu ulogu užih izvršnih i upravnih organa i koje su, na toj osnovi, već stvorile i stvarale takvu konstelaciju snaga, in-

---

[8] Ta tendencija uvek nastaje u okolnostima kada se naglašava uloga užih izvršnih i rukovodećih tela, a u takvim uslovima i sama ta tela pokazuju težnju da prenaglase svoju ulogu i funkciju. U tom smislu, i u revoluciji je bilo elemenata takvog njihovog položaja, ali u njoj su ipak dominirali demokratsko iskustvo i demokratske institucije organizacije vlasti. U tim uslovima rukovodeća i izvršna tela, i pored velikih kompetencija, delovala su u striktnim okvirima moći osnovnih demokratskih ustanova, uz utvrđenu strogu odgovornost, smenljivost, i pod odlučujućim uticajem tih ustanova i masa.

teresâ i odnosâ što su doprinosili tome da ti organizmi dobiju na značaju, a da se *politička moć sistema pomera ka njima i da time* ceo proces odlučivanja i uticaja naginje ka takvim telima *kao centrima.* Takvo iskustvo naše prakse u odnosu na ono prethodno stvorilo je novu logiku i u odnosu političkih institucija prema zajednici i među samim institucijama, u tom smislu što je u odnose zajednice *prema* političkim institucijama unelo vidljive elemente plebiscitarnosti, umesto radnog, kritičkog i uticajnog odnosa, a kad je reč o odnosima *među* političkim institucijama doprinelo je tome da moć neposrednih kolektivnih političkih ustanova postupno prelazi na izvršne organe, čime su skupštinska tela dobila u formi, a gubila u moći.

U tom kontekstu, u *zajednici* su se pojavljivale i tendencije gubljenja zainteresovanosti za učestvovanjem u političkim procesima, tendencije stagniranja razvoja i strukture samoupravnih oblika uticaja radnih ljudi i građana na političke institucije, kao i tendencije slabljenja intenzivnosti političkog života kao izvora neposrednog zamaha inicijative masa. U tim uslovima u *političkom sistemu* je za osnovne kolektivne ustanove, a pre svega za skupštine, bila karakteristična pojava porasta formalizma i normativizma u složenoj dinamici društvenih potreba i interesâ zajednice, a i u drugim, obično izvršnim institucijama u političkom sistemu. S druge strane, u tom istom kontekstu, izvršna i uža rukovodeća tela sticala su stvarnu moć u odnosu na zajednicu, a u isto vreme dobijala su mogućnost uticanja na osnovne kolektivne političke ustanove uz svoju sve veću samostalnost.[9]

Takve su tendencije i kasnije, kada uslovi nisu bili tako teški i složeni, doprinele tome da proces selekcije i redukcije potreba i interesâ ne proizlazi iz širokog i demokratskog uticaja radnika i građana; čime su potpomogle da se formira, pored samoupravne strukture odnosâ, i birokratska logika. A takav proces, kao što konstatuje Edvard Kardelj u studiji *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* dovodio je do većeg narušavanja ravnoteže razvoja i do većih deformacija u društvenom razvitku demokratskog iskustva i same demokratske organizacije zajednice.[10] Međutim, u našem društvu svim tim momentima, koji su bili samo deo složene dijalektike života i razvoja i koji su i u prošlosti i danas, na određeni način, bili i jesu u kompeti-

---

[9] Po Marksu, takav proces dovodi do situacije u kojoj parlamentu ostaje samo još takozvana moralna moć, moć fraze, a vladi stvarna moć, moć bez fraze. Upor.: Pavle Nikolić, *Skupštinski sistem,* »Savremena administracija«, Beograd, 1973.

[10] Razvoju političko-predstavničke fakture skupština i ispoljavanju birokratske logike pogodovala je i objektivna potreba globalnog političkog izražavanja međunacionalnih odnosa. Ti odnosi, afirmisanjem ravnopravnosti, po svojoj prirodi, u određenom smislu, stalno iziskuju političku zastupljenost i na nacionalnoj osnovi; u meri u kojoj se ti odnosi izražavaju kao formalna ravnopravnost u toj istoj

ciji sa strukturom demokratskih snaga i interesâ, a u čijoj relaciji i sadejstvu teče naš celokupan dalji razvoj, takvim momentima i tendencijama, kao što kaže E. Kardelj, samoupravne socijalističke snage su se uvek suprotstavljale organizovano i svesno.[11]

(3)

Ako, s obzirom na izneta opšta saznanja, razmotrimo instituciju skupštine i njenu praksu, zaključak će biti da su skupštine, kao i sve druge političke ustanove, veoma osetljive na stanja u zajednici, da su na određeni način barometar i lice odnosâ snaga, i da najviše izražavaju upravo one snage koje dominiraju u samom političkom pokretu, zajednici i sistemu. Zato se i skupštine prema zajednici i prema celini njenih potreba i interesa, u suštini, odnose na isti način kao i one snage što dominiraju u zajednici, u sistemu i u samoj skupštini, i to onako kako te snage objektivno mogu da se odnose, to jest u zavisnosti od njihovog položaja u proizvodnim odnosima i u strukturi društva, od njihovih posebnih i opštih interesa i potreba. Zbog toga, kad je reč o demokratskoj poziciji i funkciji skupština u zajednici i sistemu, pravo pitanje nije ono o skupštinskoj formi, iako je i ona značajna, već, pre svega, o osnovnim pretpostavkama, uslovima i faktorima koji mogu doprineti ostvarivanju demokratske prirode skupštinske prakse, odnosno demokratskom izražavanju interesâ zajednice i njihovom socijalističkom zadovoljavanju.

Na skupštine se, međutim, može gledati i kao na faktor samog pokreta, zajednice i sistema, koji pod određenim uslovima može značajno da doprinese procesu konsolidovanja ili narušavanja određenih konstelacija snaga i odnosa. Konačno, skupštine su uvek bile i jesu institucije koje su svakom interesu o kome su odlučivale pribavljale legitimitet opšteg interesa, institucije koje formalno i normativno osmišljavaju i definišu posebne interese kao opšte društvene interese i koje su, na toj osnovi, suštinski bile i jesu atraktivne za društvene snage što su težile da ih osvoje. Zato se nameću pitanja, pre svega, o izražavanju društvenih interesa i o njihovoj propulzivnosti u samim skupštinama.

U vezi s tim pitanjima javlja se i potreba da se raspravlja i o drugima, u stvari o tome kako i kojim sredstvima, kakvim odnosom same skupštine mogu doprineti demokratizovanju pro-

---

meri potenciraju političko-reprezentativni karakter i birokratsku tendenciju u sistemu — što znači i u skupštinskom sistemu. Ta karakteristika dobija na snazi i kada u globalnim odnosima dolazi do pojave nacionalističkog nametanja i suprotstavljanja. Zato bi se moglo zaključiti da se u objektivnoj strukturi odnosa, zbog, takođe, objektivnog socijalnog, ekonomskog i sličnih statusa međunacionalnih interesa i odnosa nužno i u strukturi skupštinskog sistema reflektuju i elementi reprezentacije i birokratizma.

[11] E. Kardelj, *Neka pitanja skupštinskog i izbornog sistema*, »Sedma sila«, Beograd, 1967.

cesâ izražavanja i ostvarivanja društvenih interesa i potreba, odnosno na koji način i one mogu doprineti demokratizovanju političkih procesa i institucija u cilju ovladavanja od strane zajednice još jednim uslovom za emancipaciju socijalističkih snaga i vrednosti?

Započinjući s *prvom grupom pitanja*, možemo utvrditi da je prva pretpostavka procesa demokratske propulzivnosti sistema (u našem slučaju, skupštine i skupštinskog sistema i njihovog osposobljavanja kao faktorâ selekcije interesâ prema meri socijalističkih ciljeva i principa), u stvari, sama socijalistička demokratija, to jest samoupravljanje i delegatski princip i praksa, strukturirani i izvedeni u formi opšteg sistema koji bitno prožima i skupštinski sistem. Ili, još preciznije: održavanje izvođenja demokratskog karaktera skupštine iz najvitalnijih samoupravnih snaga, održavanje njene demokratske otvorenosti u procesu formulisanja i odlučivanja o društvenim potrebama i interesima, kao i demokratsko povezivanje svih faktora u samim skupštinskim procesima — predstavlja najznačajniji preduslov obezbeđivanja demokratske funkcije skupština i skupštinskog sistema. U takvom sklopu više nije veliki problem održavati široko demokratsko izražavanje interesâ i potreba zajednice i njihovu socijalističku agregaciju.

Otuda je u ostvarivanju demokratske funkcije skupština reč o dva momenta u funkcionisanju skupštinskog sistema (kao, uostalom, i celog sistema), u stvari, o *demokratskom izražavanju* i i o *socijalističkoj agregaciji*. U tom smislu, u pogledu uloge i odnosa skupština prema tim momentima dolaze do izražaja dve potrebe koje se jasno mogu uočiti: (1) potreba da se skupštine, u procesu pripremanja odluke, potpuno otvore prema svim segmentima zajednice, prema svim njenim oblicima delovanja i svim snagama i interesima, i (2) potreba da se skupštine oslone na najvitalnije socijalističke snage i oblike delovanja zajednice, pre svega na radnike i ostale radne ljude, kao i na udruženi rad i društveno-političke organizacije, u prvom redu na Savez komunista i druge faktore socijalističke svesti.

Prvoj potrebi je osnova u demokratskom karakteru našeg društva u procesu njegove potpune socijalističke emancipacije, koja se ostvaruje (i treba da se ostvaruje) uz dominantno učešće i pod najvećim mogućim uticajem radničke klase i njenih neposrednih subjektivnih snaga, ali koja uopšte može da se unapređuje samo u demokratskoj dijalektici svih protivrečnih interesa — naročito u fazi traženja optimalnih rešenja, isticanja svih okolnosti i ograničenja koja nameću stepen i struktura samog razvoja. Zato je samo demokratskim odnosima i procesom demokratske verifikacije samoupravnog karaktera mnoštva interesa moguće istovremeno napredovati i u socijalizmu i u demokratiji. Suprotnom logikom — nedemokratskim nametanjem određenih interesa, sa dominacijom moći kao faktorom i administrativnih metoda kao

načinom — samo se naglašava položaj uskih političkih institucija i uloga birokratije. Takva je logika, koliko god se ona u određenim prelomnim periodima reflektovala u svesti zbunjenog demokrate i samoupravljača kao lek za mnoge teškoće i kao izlaz iz konfuzne situacije, ipak najgore rešenje, pošto ona formira takav položaj i ulogu određenih snaga koje na scenu nužno donose i interes birokratije i njenu logiku. A to bi stvorilo ne samo prolazne već i trajne deformacije. Jednostavno rečeno, logika izbora ne daje uvek onakve plodove kakvi se žele, već onakve kakvi objektivno proizlaze iz same prirode rešenja.

Zato su perspektive samoupravljanja i demokratije upravo isključivo u širenju samog demokratskog i samoupravnog tela i u širenju i učvršćivanju sredstava demokratskog postupka, u širenju demokratskog načina delovanja socijalističkih snaga — ubeđivanjem, progresivnom snagom socijalističkih argumenata. Jedino je tako moguće ostvariti procese u kojima se neće gubiti vreme i snage i u kojima neće biti tendencija ka nepotrebnom stvaranju otpora i divergentnih snaga u samom sistemu. Jedino je tako moguće otpore i divergentne snage svesti na onaj stepen koji objektivno obezbeđuje sam razvoj.

Ako ove zaključke svedemo na plan skupštinske uloge i prakse, moći ćemo konstatovati neophodnu potrebu za najširim otvaranjem skupština prema uticajima svih snaga u fazi izražavanja interesâ i potreba i u fazi istraživanja i rešenjâ primerenih uslovima i mogućnostima.[12] I u ovoj oblasti verovatno važi ona logika — da mladica izrasta u najbolje stablo ako je okrenuta prema vetrovima, u smeru iz kojeg oni najčešće duvaju.

*Druga potreba* — ona za obezbeđivanjem socijalističke mere u selekciji i definisanju interesâ — leži u socijalističkom, radničko-klasnom karakteru našeg sistema i našeg socijalno-političkog pokreta. Potreba za takvom selekcijom je neophodna. Njena je alternativa spontano nadmetanje interesâ i spontan ishod rešenja, prema logici isto tako spontanog odnosa snaga u društvu. Objektivno procenjujući, takav tok, prema strukturi snaga i rasporedu moći, za sada bi, a možda i na duži rok, vodio samo u pravcu jačanja tehnobirokratske varijante, koja bi dovela i do iste

---

[12] Marks kaže da skupštine nisu zamena za sredinu, to jest da ova sama, naprotiv, deluje preko njih, ili da skupštine ne predstavljaju sredinu, već da se ona sama predstavlja preko njih, i zaključuje: da bi došlo do izgradnje demokratije, nužno je da je skupština do kraja otvorena prema sredini, da bude izraz i reprezentacija i opšte inteligencije i sredine, misleći pri tom na svu sposobnost snaga zajednice. U ovom idejnom kontinuumu Kardelj kaže da skupština mora biti okrenuta ka celoj društvenoj strukturi, inače nastupaju trajnije deformacije razvoja. Upor.: K. Marks, Prilog u broju 130. »Rajnskih novina« od 10. maja 1842 (objavljeno u knjizi: K. Marks, *Javnost i birokratija*, »Vuk Karadžić«, Beograd, 1965) i E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977.

alternative u sistemu samoupravne socijalističke demokratije.[13] Zato pravo pitanje nije — da li je nužna ili ne ova potreba, već kako da se ona najkonkretnije i najuspešnije ostvaruje a da se pri tom ne naruše ni demokratski lik zajednice ni demokratski odnosi u njoj?

U odnosu na postavljeno pitanje trebalo bi prethodno istaći da faza izražavanja interesâ i potreba zajednice i faza istraživanja rešenjâ nisu odvojene od faze utvrđivanja socijalističkog karaktera tih interesa i potreba, jer bi u suprotnom slučaju proizašla odvojenost uloge primarnog učestvovanja građana i radnih ljudi od uloge delovanja institucija. To bi, drugim rečima, značilo savetodavnu poziciju i ulogu neposrednih formi učestvovanja radnih ljudi i građana i odlučujuću ulogu samih institucija. I dalje, u pogledu uloge organizovanih subjektivnih snaga to bi značilo takav njihov položaj u procesu društvenog odlučivanja koji ne stvara veće obaveze i potrebe za njihovim učešćem u neposrednoj širokoj aktivnosti radnih ljudi i građana, jer bi oni mogli svoje poglede i stavove da inkorporiraju u sledeću fazu, u fazu delovanja institucija, u fazu rešavanja.[14]

Iz iznesenih razloga i proizlazi da se moment socijalističke selekcije interesâ, kao odnos, javlja, istovremeno, u dijalektičkom jedinstvu sa odnosom u kome se najšire izražavaju interesi i potrebe zajednice. U tom istom procesu, od početka do kraja, imaju mogućnosti da na odgovarajući način, preko svojih samoupravnih, delegatskih i političkih institucija, deluju subjektivne snage zajednice. Ova logika implicira zaključak da se potreba za idejnim i političkim delovanjem vodećih svesnih organizovanih snaga i svih drugih činilaca socijalističke svesti pretpostavlja od početka do kraja procesa izražavanja i rešavanja interesâ i potreba. A to podrazumeva njihovu odgovarajuću ulogu u svim fazama i formama — i u primarnim i u izvedenim.

Tako uloga građana i radnih ljudi nije više savetodavna, već konstitutivna, odlučujuća, a uloga institucija nije otuđena i autohtona, već izvedena, odgovorna i umnogome, po svojoj prirodi, samoupravna. U takvom kontekstu položaj i odnos organizovanih snaga, i samupravnih i političkih, povezuje se i smešta u sam proces odlučivanja kao njegov organski deo, to jest u sam samoupravno-delegatski sistem. Zato se potreba za delovanjem političkih subjekata javlja kao potreba u svim fazama i na svim nivoima. E. Kardelj, raspravljajući o ulozi društveno-političkih orga-

---

[13] Upor.: Milan Matić, *Političko predstavljanje*, »Radnička štampa«, Beograd, 1974, str. 260.

[14] Takav princip doveo bi do pasivizacije širokih i bazičnih tela društveno-političkih organizacija, do gubljenja uloge osnovnih organizacija i do jačanja uloge vrhova. To bi društveno-političke organizacije i dislociralo od samoupravnih i skupštinsko-delegatskih procesa i pasiviziralo bi njihova tela. Aktivnost i uticaj bi se, u ovom sklopu, koncentrisali u vrhovima društveno-političkih organizacija i bili bi usmereni, pre svega, ka sferi izvršavanja.

nizacija u usuglašavanju interesâ u delegatsko-skupštinskom sistemu, ističe: ako usaglašavanje interesâ i njihovo socijalističko usmeravanje nije izvršeno na primarnim nivoima, njega je teže ili nemoguće ostvariti na višim nivoima. Ovde se, razume se, ima na umu sledeće: u tim slučajevima nije moguće to ostvariti na višim nivoima, a pri tom ne vršiti negativan pritisak na demokratski i socijalistički karakter odnosâ i ne naglašavati ulogu samih institucija kao takvih, sa svim posledicama o kojima smo prethodno govorili.

Ako potrebu svesnog i organizovanog ostvarivanja procesa socijalističke selektivnosti razmatramo kroz delegatsko-skupštinski sistem i njegovu ulogu u ovoj oblasti, možemo konstatovati da je prvi uslov pitanje strukture snaga koje odlučuju, a u tom kontekstu i pitanje o personalnoj strukturi institucija u kojima se odluke definišu. Ovim povodom možemo konstatovati da i za nas ima puno značenje Marksovo saznanje, izneseno povodom Komune, da se najvažnija mera u obezbeđivanju socijalističkog karaktera institucija sastoji u tome što sami radnici čine njen sastav, što oni sami čine Komunu.

U ovom smislu, pitanje radničke većine, koje Savez komunista već više godina postavlja kao zadatak pred sebe i druge društveno-političke subjekte, predstavlja za nas značajan moment u procesu demokratizacije i socijalizacije politike. U suštini, reč je o obezbeđivanju dva osnovna elementa u društvenom odlučivanju: elementa neposrednosti u izražavanju interesâ i potreba i elementa direktne povezanosti i proizlaženja karaktera tih potreba i interesâ iz one društvene snage koja, prema svom položaju u zajednici, objektivno nosi osnovni, radikalan i neizbežan, socijalistički kriterijum.[15]

Dalja pretpostavka obezbeđivanja procesa socijalističke selekcije interesâ, koja se, pored neposrednog i dominantnog izražavanja najvitalnijih radničko-klasnih snaga, javlja kao nužna, jeste i potreba za naglašenom ulogom vodećih idejno-političkih snaga, kao i drugih faktora socijalističke svesti. Dominantnu ulogu u ovom okviru ima Savez komunista.

U vezi s tim treba istaći da je u suštini reč o potrebi integracije i koherencije interesâ i svesti o njima, kao i o potrebi osmišljavanja i povezivanja svih posebnih interesa i pogleda i njihovih asocijativnih momenata sa osnovnim socijalističkim vred-

---

[15] Da je pitanje strukture snaga značajno za obezbeđivanje socijalnog karaktera mera koje se donose u skupštinama, dovoljno jasno govori i to da su one uvek bile dovoljno atraktivne za društvene snage što su težile da ih osvoje. Ne tako davno bilo je konstatovano da su one pune tehnomenadžerskih kadrova, stručnjaka i političkih profesionalaca i da su, na taj način, i skupštine doprinele tome da se socijalni karakter skupštinskih odluka naglašenije pomera ka uskim socijalno-neintegrativnim interesima onih kategorija koje raspolažu značajnom društveno-ekonomskom, političkom i kulturnom moći.

nostima i ciljevima, odnosno sa interesima radnikâ kao klasnim interesima koji po sebi povezuju i socijalistički i demokratski moment. Ova uloga povezivanja, usmeravanja i vođenja ne može se spontano ostvariti u samim delegatskim i samoupravnim telima i u spontanom procesu međusobnog nadmetanja interesâ. Ovaj proces ne bi bio moguć ni kada bi u telima delegatskog i skupštinskog sistema bili isključivo radnici, pošto su i oni u svojim neposrednim interesima, zbog složene profesionalne strukture i različitog položaja, raslojeni i, na toj osnovi, mogu da budu i međusobno suprotstavljeni. Čak se može reći da u pretpostavljenom primeru bez idejnog i političkog delovanja nije moguće doći do takvog nivoa tretiranja i razrešavanja potreba i interesâ koji po sebi vode ka stvaranju trajnijih uslova i širih pretpostavki za društvenu emancipaciju rada i njegovih nosilaca.

Zato je od suštinskog značaja rasprava o modalitetima ostvarivanja te uloge subjektivnih organizovanih snaga, a ne rasprava o potrebi za njom. Ovde treba dodati i to da subjektivne idejno-političke snage i drugi faktori socijalističke svesti neće moći da se snađu i opravdaju svoju ulogu ukoliko deluju na stari način, izvan skupštinsko-delegatskog sistema, ili ako uopšteno saopštavaju svoja saznanja i stavove (samo u formi rezolucija, kako ističe E. Kardelj) po logici *dixi et salvam animam meam*. Naprotiv, i oni moraju da se ugrade u sistem, kroz različite oblike, moraju svoju funkciju da usmere ka delegatsko-skupštinskim procesima, da u njima deluju od početka do kraja, da to delovanje povežu sa skupštinskim i delegatskim telima i da, na toj osnovi, grade svoju dinamiku i orijentaciju. Tek tada će moći da se kaže da su se društveno-političke organizacije postavile i da deluju demokratski i da je najznačajnije područje njihovog interesovanja i uticaja sfera delegatskih i skupštinskih tela, odnosno sam proces odlučivanja, njegove karakteristike i uloge učesnikâ u njemu, a ne političko-izvršna sfera, od čega se i danas teško oslobađaju.

Ako sve pomenute pretpostavke deluju povezano, kao sistem, tada će demokratski položaj i uloga svesnih idejno-političkih i drugih snaga unutar samog delegatsko-skupštinskog sistema, kao njegov sastavni i neophodan organski i funkcionalan deo (u sadejstvu sa radničkom većinom), biti ona snaga koja će po prirodi stvari moći selekciju interesâ da izvrši u samom procesu njihovog izražavanja i rasprave o njima, i to na način koji ne samo što neće narušiti demokratske procese već će ih, naprotiv, produbiti time što će uticati na učesnike u tim procesima, razvijajući njihovu svest o zajedničkim vrednostima i potrebama, osposobljavajući ih kao odgovorne nosioce društvenih odluka.

*Druga grupa pitanja,* koja je bila povezana sa saznanjem o tome da skupštine same po sebi, kao sredstvo, raspolažu značajnim mogućnostima da utiču na razvoj demokratskih odnosa u odlučivanju, kao i na proces demokratizacije vlasti, u stvari se povezuje sa pitanjem mehanizma odnosa skupštine prema svo-

joj samoupravnoj i političkoj bazi, sa pitanjem njihovog odnosa prema izvršno-političkoj i upravnoj sferi. Sumirajući ukratko pojave i probleme na ovom planu, a imajući na umu ono što je do sad rečeno, možemo izneti sledeća saznanja i konstatacije:

U pogledu odnosa skupština prema njihovoj samoupravnoj i političkoj bazi mogu se konstatovati pojave i odnosi koji produžavaju demokratsku tradiciju na tom planu i koji, novim delegatskim sistemom, znače novi prodor u strukturu i razvoj kvaliteta tih odnosa. Ali u tom smislu može se konstatovati i postojanje odnosâ koji su u kontinuitetu sa predstavničkom skupštinskom tradicijom, u kojoj je odnos skupštine sa zajednicom bio sporadičan, parcijalan, diskontinuiran i formalan, i u kojoj, kao što kaže E. Kardelj, može da se utvrdi konstantna dominacija izvršno-političke i upravne sfere nad sferom skupština. U ovom okviru leži i saznanje o tome da su moć skupštine i njen uticaj na odlučivanje, čak i na same skupštinske odluke, značajno oscilirali, u zavisnosti od toga koji su elementi njenog odnosa sa zajednicom u datim uslovima bili dominantni. Evidentna je u ovom smislu bila sposobnost skupštine da se u raspravi i odlučivanju upusti u živo i realno razmatranje problematike onda kada je skupština neko pitanje dala na javnu diskusiju ili kada je preko svojih članova saznala stavove svoje baze o njemu, odnosno kada je bila radno otvorena prema samoupravnim, delegatskim i političkim telima i organima sredine. U tim slučajevima inicijative i predlozi izvršnih organa bili su samo podsticaj i značili usmeravanje odlučivanja, pri čemu je konačna odluka donošena prema meri skupštine.

Međutim, izgleda da još preovlađuju primeri koji svedoče o tome da skupštine odlučuju pod dominantnim uticajem izvršnih i upravnih organa i da su u strukturi procesa odlučivanja još zadržani brojni elementi starog i, u odnosu na sistemska rešenja, anahronog načina ponašanja učesnikâ u njoj. Naime, stvar je u tome da nije bitno prevaziđen onaj moment koji ukazuje na prisustvo relativne zatvorenosti faktorâ koji pripremaju i predlažu odluke prema širokoj i javnoj konsultaciji društvene sredine, prema samoupravnim alternativama u rešavanju određenih potreba ili prema takvoj komunikaciji sa društveno-političkim organizacijama i drugim činiocima socijalističke svesti koja bi uključila njihove ukupne potencijale, povezujući ih sa učešćem samoupravnih i delegatskih tela i organa. Nasuprot tome, još se značajno održala struktura u odnosima odlučivanja u kojoj su oni koji pripremaju i predlažu skupštinsku odluku zatvoreni prema širokoj, organizovanoj i javnoj konsultaciji, odnosno češća je njihova neformalna konsultacija sa vrhovima pojedinih struktura, iz čega, po logici stvari, uvek proizlazi samo jedna alternativa odluke, zatvorenost predlagača u daljem postupku za nove argumente, naročito za argumente delegatskih i skupštinskih tela, i pojava uporne odbrane predloga od strane predlagača, čime se potencira tendencija ka zatvorenosti u odlučivanju.

U takvim okolnostima politička redukcija alternativa, a to znači i interesâ, izvršena je u veoma tesnim okvirima i, što je još značajnije, izvan skupštinsko-delegatskog procesa. Time, razume se, sama skupština u velikoj meri gubi mogućnost za utvrđivanje cele strukture interesâ, okolnosti i potreba i, na taj način, značajno gubi i sposobnost za odlučivanje prema svojoj meri i svom pravu. Zato, u okviru takve logike, ona najčešće ono što joj se predlaže usvaja u obliku jedinstvene varijante, a to se čini, obično, bez rasprave ili sa bledim unošenjem izmena u predloge.[16]

Time, razume se, gube i sam skupštinsko-delegatski proces i samoupravne snage, pošto se siromaše značajne unutrašnje snage i gube stimulansi koji mogu njihov odnos u odlučivanju da učine svesnijim, zasnovanijim u argumentima i idejno usmerenijim.

U okvirima spomenute logike i društveno-političke organizacije gube najznačajniji teren za uticaj, i to u onoj meri u kojoj one nisu organizovano i sa svim svojim potencijalima uključene u istraživanje i izražavanje interesâ i rešenjâ, odnosno u onoj meri u kojoj njihovi vrhovi neformalno preuzimaju tu ulogu. Njihovo se delovanje, u ovom smislu, preko moći njihovih vrhova, ograničava na izvršno-upravnu sferu, a ova, razume se, nije sfera preko koje bi društveno-političke organizacije mogle da ostvare svoju ulogu na pravi način i u punom smislu. Prava sfera uticaja, kao što ističe E. Kardelj, treba da bude u samoupravnom, delegatskom i skupštinskom procesu — u procesu u kome se ostvaruje sadejstvo najmasovnijih i najvitalnijih samoupravnih snaga zajednice.

Upravo na planu pomeranja težišta odlučivanja ka delegatskim i skupštinskim telima, kao i na planu preusmeravanja uloge društveno-političkih organizacija, postignuti su početni rezultati, što predstavlja vidan napredak u odnosu na prethodnu političko-reprezentativnu strukturu skupštinskog odlučivanja, ali oni, u odnosu na sistemska rešenja, zaostaju i po strukturi i po kvalitetu odnosa u odlučivanju. U tom pravcu su same skupštine, isto tako, ostvarile tek početne rezultate. One su za sada podstakle i otvorile mali broj javnih diskusija u delegatskim telima, odnosno način skupštinskog odlučivanja često ne ostavlja dovoljno vremenskog prostora za takvu raspravu, a pri tom je u značajnoj

---

[16] Ova pojava, toliko karakteristična za predstavničke skupštine, uporno se održava i danas, u uslovima delegatske skupštine. Tako, na primer, u SR Makedoniji, tokom 1976. i 1977. godine, u šest opštinskih skupština čiji je rad istraživan, 84,47% od ukupnog broja predloženih odluka usvojeno je bez diskusije, odnosno onako kako su predložene od strane izvršnih i upravnih organa; povodom 13,53% od ukupnog broja akata bilo je diskusije, a u samo 3,14% akata skupština je unela svoj predlog, odnosno usvojila predloge sa amandmanom. Podaci su uzeti iz Instituta za sociološka i političko-pravna istraživanja Univerziteta u Skoplju, a prikupljani su u okviru projekta o funkcionisanju delegatskog sistema 1976—1977. godine.

meri izostajao i aktivan odnos skupština prema stvaranju takvih uslova. Čini se da se relativno sporo premešta odnos samih skupštinskih tela ka ostvarivanju takve njihove uloge, a to bi značilo da skupština neće čekati da bude »hranjena« predlozima i odlukama, već će se i ona aktivno uključiti u sve faze organizacije i u proces pripremanja samih odluka, u istraživanje i selekciju interesâ i alternativa. Za sada je najznačajnija skupštinska aktivnost zabeležena u samom činu donošenja skupštinskih odluka.

Međutim, na planu pomeranja težišta ka skupštinskim i delegatskim telima treba istaći i one odnose koji unose nove momente u skupštinsku praksu. Danas se u skupštinama (a to je naročito evidentno za opštinske skupštine) relativno često u diskusiji delegata može čuti da su stavovi koje oni zastupaju stavovi delegacije i sredine, da su ih ovi zadužili da predlože odgovarajuće alternative itd. Prodire, znači, neposredni karakter zastupanja, što je jedna od suštinskih karakteristika delegatskog odnosa. Iako se ovaj element, za sada, javlja kao parcijalan stav, kao stav bez značajnije demokratske verifikacije kroz formu njegove prethodne povezanosti i usaglašenosti sa stavovima i idejama drugih delegatskih jedinica i tela, on je i takav kakav jeste značajan činilac u skupštinskom odlučivanju, pošto vrši pritisak na otvaranje i povezivanje neposrednih delegatskih tela, delegacija i delegatâ na širem, horizontalnom i vertikalnom delegatskom, samoupravnom i političkom planu.

Njegov pritisak usmeren na postizanje šire integracije i usaglašavanja potencira se činjenicom da neposredno zastupanje, kada se javlja kao parcijalan odnos, ne može mnogo da utiče na skupštinsko odlučivanje. Zato u praksi skupština može čak i da se povede značajna delegatska diskusija, da se u njoj predloži niz drugih alternativa u odnosu na predloženu odluku, a da se ipak na kraju usvoji takva odluka bez ikakve izmene. Zbog toga se i može zaključiti da će prodor neposredno izraženih određenih potreba i rešenja — koji se javlja kroz nepovezane i neusaglašene stavove na širem samoupravnom, delegatskom i političkom prostoru, i po horizontali i po vertikali — ukoliko je masovniji i ukoliko se istovremeno pokazuje nesposobnim za uticaj (a on će pri iznesenim pretpostavkama biti takav) utoliko više vršiti pritisak na jačanje procesa samoupravne integracije, koja pretpostavlja povezane uloge svih, najšire shvaćenih, subjektivnih snaga, kao što to iznosi i Edvard Kardelj u *Pravcima razvoja*...

Znači, možemo zaključiti da je delegatski sistem, sam po sebi, oslobodio značajnu energiju neposrednog izražavanja interesâ i potreba zajednice, sve do centralnih ustanova — skupština. Ako to predstavlja prvi stepen i prvi uslov za dalji razvoj samoupravljanja i delegatskog principa, tada će drugi stepen i drugi uslov — povezivanje i usaglašavanje na širokom planu —

morati brže da se konsoliduje i razvija da ne bi došlo do oseke i na planu ostvarivanja prvog uslova.[17]

U ovom smislu, društveno-političke organizacije i drugi faktori, radi usmeravanja energije oslobođene u delegatsko-skupštinskom procesu i radi prevazilaženja negativnih tendencija, moraće intenzivirati proces organizovanja te energije i njenog svesnog povezivanja sa delovanjem svih faktora sredine na širem planu. Jer samo tako je moguće jačati delegatsko-skupštinski sistem i proces, povećavati njegovu moć odlučivanja i, istovremeno, sužavati prostor za dominaciju izvršnih i upravnih organa i njihovo neformalno povezivanje sa političkim, privrednim i drugim vrhovima tog sistema i procesa.

Samo razvitkom i prevagom iznesenih pozitivnih procesa i tendencija skupštine mogu da postanu centri *samoupravne i političke sinteze i definisanja* društvenih potreba i interesâ i bitni činioci demokratizacije i socijalizacije politike.

---

[17] U više skupština u početku njihovog delegatskog konstituisanja bile su ispoljene široka delegatska inicijativa, rasprave i aktivnosti. Ali u onim slučajevima u kojima se subjektivni faktori nisu brzo snašli da povežu tu oslobođenu delegatsku energiju, koja se zasnivala na interesovanju i aktivnosti delegacija radnika i građana, tamo je posle izvesnog vremena, već u drugoj i trećoj godini, nastupila izvesna oseka te energije, pošto ona nije mogla bitnije da utiče na samo odlučivanje. Struktura moći se, jednostavno, nije bitnije promenila i bila je uglavnom svedena na ulogu i aktivnost predlagača, ulogu izvršnih i upravnih organa, a percepcija takve strukturne mogućnosti umanjila je aktivnost delegatâ i delegacija.

U istom pravcu i u istom smislu treba razumeti i opadanje broja građana i radnih ljudi koji veruju u veću mogućnost uticaja na skupštinske odluke preko delegacija i delegata. Tokom 1974. godine, na početku delegatske prakse skupština, 62,62% anketiranih u SRM izrazilo je uverenost u veću mogućnost uticaja, a 1978. svega 28,70% njih. (Videti: *Javnoto mislenje vo SRM 1974* i *Javnoto mislenje vo SRM 1978*, Institut za sociološki i političko-pravni istražuvanja na Univerzitetot »Kiril i Metodij« vo Skopje, 1975. i 1978.)

Ljubiša Ristović

# Osmi kongres Saveza sindikata Jugoslavije

Osmi kongres Saveza sindikata Jugoslavije (21. — 23. novembra) održan je u vreme pojačane društvene aktivnosti i angažovanosti radničke klase na učvršćivanju i daljem razvijanju sistema socijalističkog samoupravljanja. Bio je to prvi veći skup predstavnika radničke klase i radnih ljudi posle Jedanaestog kongresa SKJ, pa je javnost očekivala njihovu jasnu i odlučnu reč o tome kako sindikati sprovode svoje zadatke u ostvarivanju stavova i odluka najvišeg skupa jugoslovenskih komunista.

U fokusu javnog interesovanja i sve intenzivnije političke aktivnosti našli su se, u stvari, svi bitni problemi daljeg ostvarivanja načelâ Ustava i Zakona o udruženom radu. Kongres Saveza sindikata Jugoslavije zato je bio u mogućnosti da, raspravljajući o sopstvenoj aktivnosti i budućim zadacima, pažnju usredsredi na analizu ostvarenih rezultata i da sagleda dokle se stiglo u sprovođenju one strategije koja je, već u vreme koncipiranja tekućeg srednjoročnog plana i usvajanja novog Ustava, označena kao dugoročni zadatak svih subjektivnih snaga, od čijeg ostvarivanja zavisi dalji uspešan hod i razvoj samoupravljanja u Jugoslaviji.

Pripreme Kongresa vršene su u vreme kada se, već i po tradiciji, koncipira ekonomska politika za narednu godinu, pa se u javnim i internim raspravama sučeljavaju različiti interesi pojedinih subjekata, nosilaca prava i odgovornosti u izgrađivanju i ostvarivanju ekonomske politike. Samim tim, problemi socijalističkog sistema samoupravljanja neminovno su svestrano razmatrani u društvenoj bazi i prilikom izbora delegata za Kongres sindikata. Tako se već i pre njegovog održavanja u javnosti počelo osećati raspoloženje, uz očekivanje da Kongres stavi na dnevni red upravo ona pitanja koja interesuju radničku klasu i sve radne ljude; da dublje uđe u analizu uzrokâ uočenih deformacija i odstupanja od usvojene politike, da iznese sopstveno viđenje njihovih uzroka i posledica, ali i da ponudi stavove i rešenja i založi se za njihovo usvajanje i sprovođenje. Ta atmosfera se još više ispoljila u vreme održavanja republičkih kongresa sindikata, koji su prethodili Kongresu Saveza sindikata Jugoslavije. Na tim skupovima već su se čule reske ocene i kritičke primedbe o ponašanju mnogih subjekata odlučivanja, pa su njihovi zaključci obavezivali delegate i sve učesnike Kongresa sindikata Jugoslavije i pred javnošću i pred radničkom klasom.

Potrebno je izvesno vreme da bi se sredili utisci i sistematizovalo sve što su delegati iz osnovnih organizacija udruženog rada i njihovih asocijacija, iz forumâ i telâ sindikata, izneli kao doprinos i viđenje uloge i zadataka sindikata u savremenoj etapi razvoja jugoslovenskog društva. Ipak, već se može konstatovati da je Kongres podstakao nade i očekivanja radničke klase i javnosti da će se mnoge stvari i otvoreni problemi brže i efikasnije rešavati, da će se slabosti i uočeni nedostaci uspešnije otklanjati, a životna pitanja i teškoće s kojima se radni ljudi susreću u svakodnevnom životu energičnije i odgovornije savlađivati. Takav se zaključak može izvući na osnovu jednodušne podrške koju su delegati i učesnici Kongresa pružili rečima druga Tita i referatu predsednika Veća SSJ Mike Špiljaka, kao i na temelju svestrane, sadržajne i kritički intonirane diskusije u komisijama i na plenumu, što je sve našlo mesta u kongresnim dokumentima kao putokazu za buduću aktivnost.

Jedan od najznačajnijih događaja na Kongresu, po kojem će biti dugo pominjan, bio je govor druga Tita, posebno njegova inicijativa da se princip jednogodišnjeg mandata, koji je primenjen u radu Predsedništva SFRJ i Predsedništva SKJ, sprovede i u drugim organima i organizacijama, od komune do federacije. Na osnovu već stečenih iskustava iz rada Predsedništva SFRJ i Predsedništva SKJ, drugo Tito je ocenio »da nas na takav način rada obavezuje, svojom suštinom, naš samoupravni sistem«.

Inicijativu druga Tita delegati su pozdravili aklamacijom, a u konkretnoj primeni ona će imati veliki značaj za dalji uspešan razvoj socijalističkog samoupravljanja, za ukupan demokratski razvoj društva, ostvarivanje vlasti radničke klase i stabilan razvoj naše federativne zajednice.

Primena principa da se svake godine biraju novi ljudi na čelu kolektivnih društvenih i političkih organa direktno je uperena protiv birokratsko-liderskih ambicija pojedinaca i grupa. Primena tog principa učiniće i odnose među ljudima još normalnijim, ljudskijim i demokratskijim, jer će se mnogo širem krugu ljudi pružiti mogućnost da ispolje svoje sposobnosti. Autoritetom ličnog rada, angažovanosti i opredeljenosti, a ne autoritetom funkcije na kojoj se trenutno nalaze, ljudi će sticati društveni ugled i afirmaciju. Samim tim prednost se daje velikim etičkim vrednostima koje leže u osnovi naše revolucije, radnim i kreativnim sposobnostima kadrova, a sužava prostor za karijerizam, liderske ambicije, vlast nad ljudima. Princip jednogodišnjeg mandata proističe iz potrebe nesmetanog funkcionisanja i razvoja delegatskog sistema i još će više unaprediti rad i odgovornost skupština, doprineti demokratizaciji rada svih samoupravnih i političkih organa i učiniti njihovu aktivnost efikasnijom. Pošto će primena principa jednogodišnjeg mandata zahtevati zakonsku i pravnu razradu, novi metod i oblike rada, »... već sada treba — kako je rekao drug Tito — početi razrađivati i postepeno prijeći na njihovu najširu primjenu«.

## I

U pozdravnoj reči učesnicima Kongresa drug Tito je reljefno osvetlio aktuelne probleme u sferi ekonomike, kao i njihove uzroke i nosioce. »Dajmo, olakšajmo — rekao je Tito — malo položaj naših radnih ljudi, naših proizvođača. Prije svega neophodno je svesti investicionu, opštu, zajedničku, a i ličnu potrošnju u okvire naših mogućnosti, to jest realnog dohotka. Moramo onemogućiti investicije bez pokrića ... Ko je odgovoran za pretjerane ambicije i raskorak između želja i mogućnosti? Odgovorni su oni koji donose odluke, investicione i druge ... I pored široke samoupravne baze, mnoge odluke se još u suštini ne donose na samoupravni način, kroz samoupravni postupak. Ima dosta slučajeva da se odlučuje u užim krugovima o nizu pitanja koja se tiču reprodukcije, dosta uticaja koji su u suprotnosti sa samoupravnim odnosima. Ja to smatram krupnim političkim problemom, a njegovo prevazilaženje prioritetnim zadatkom, prije svega partijskih i sindikalnih organizacija.«

Kritikujući pojave nametanja uskih, parcijalnih interesa, koji u suštini znače birokratsko uzurpiranje samoupravljačkih prava radnika, kao i ustavnih prava i dužnosti institucija socijalističkog sistema, drug Tito je istakao: »... Obično se smatra da je tehnobirokratski monopol nosilac tih tendencija. To je u osnovi tačno. Ali, ne smije se gubiti iz vida da tehnokratizam ne bi imao takvu snagu kad ne bi uživao podršku određenih političkih faktora, to jest političke birokratije. Mi dobro znamo da je birokratizam veoma žilav i da njegove korijene nije lako iščupati. Zato se protiv njega treba boriti podjednako na svim nivoima«.

Opterećenost privrede je bila dominantna tema u raspravama vođenim pre kongresa, a i na samom kongresu. »Posljednjih mjeseci nije bilo skupa na kojemu radnici iz privrede nisu pokretali to pitanje, tražeći promjenu takvog kretanja. Od privrede se suviše uzima, a i način kako se uzima nije dobar. Slabljenje ekonomskog položaja privrede u reprodukciji vrlo je ozbiljan problem, što je suprotno svim društveno-ekonomskim i idejnim opredjeljenjima« — konstatovao je u svom referatu predsednik Saveza sindikata Jugoslavije Mika Špiljak. Jugoslovensko društvo se brzo razvija, potrebe su velike, ambicije isto tako, pa je razumljiva želja svake regije i kraja da se što pre vine u krug bogatijih i prevaziđe zaostajanje za ekonomski razvijenim nacijama. Međutim, ako ambicije prevazilaze realne ekonomske mogućnosti, neminovni su konflikti užih i širih interesa, pa i dublji politički sporovi.

Evidentna je činjenica da se zbog permanentnog i prekomernog zahvatanja dohotka smanjuje reproduktivna i akumulativna sposobnost radnih organizacija. O tome su delegatima Kongresa predočeni egzaktni podaci. Privreda raspolaže dohotkom nedovoljnim da pokrije tekuće troškove. A pogotovu joj ostaje malo sredstava za proširenu reprodukciju. U isto vreme, u Jugoslaviji se gradi oko 29.000 raznih objekata, što znači da su sredstva za proširenu reprodukciju koncentrisana kod vanprivrednih faktora i banaka. Prema tome, izvan uticaja udruženog rada, što je suprotno proklamovanoj i utvrđenoj politici i stavovima Desetog i Jedanaestog kongresa SKJ. Takva kretanja u raspolaganju i raspodeli viška rada neminovno imaju za posledicu to da oni vanprivredni faktori koji imaju veliku ekonomsku moć nužno jačaju i svoj politički uticaj u društvu. Uostalom, u dosadašnjem razvoju već smo se susretali sa sličnim tendencijama predominantne moći raznih centara, kada su jedino odlučnom akcijom Saveza komunista društveni tokovi vraćeni na samoupravne staze.

Identifikujući pojave, ponašanja i nosioce određenih antisamoupravnih shvatanja, brojni učesnici rasprave u kongresnim komisijama su naglasili da je izlaz iz teškoća u tome da udruženi rad ovlada celinom dohotka. Znači, ne samo onim delom koji služi za prostu reprodukciju, pokriće troškova proizvodnje i raspodelu prema rezultatima rada, već i drugim delom viška rada koji se administrativnim putem i predominantnom budžetskom logikom izdvaja za opštu i zajedničku potrošnju, ili instrumentarijem raspodele i zahvatanja iz dohotka koncentriše za proširenu reprodukciju u bankama i društveno-političkim zajednicama.

Iako ovi stavovi predstavljaju ponavljanje dobro poznatih načela Ustava i Zakona o udruženom radu, odlučni zahtevi sindikata da se odnosi u raspodeli kvalitativno promene imaju i svoj posebno aktuelan prizvuk. *Prvo*, jer se koncipira ekonomska politika za narednu godinu tekućeg srednjoročnog plana, kada je još moguće izmeniti neke negativne trendove i stvoriti uslove da se bitne postavke planske politike za ovo petogodište bar u osnovi

ostvare. *Drugo,* počele su rasprave o koncepciji narednog petogodišnjeg plana razvoja kada bi se, i u postupku planiranja i prilikom utvrđivanja koncepcije razvoja, morale eliminisati slabosti ispoljene prilikom donošenja tekućeg srednjoročnog plana, koje su dobrim delom uticale na to da udruženi rad nije neposredno učestvovao u izgrađivanju ekonomske politike. *Treće,* ako se i dalje nastavi sadašnji trend zahvatanja od privrede, onda bi se već i pre usvajanja plana za naredno petogodište u realnim društveno-ekonomskim i produkcionim odnosima ravnoteža poremetila na štetu udruženog rada, a u korist onih centara moći koji bi sopstvene interese pokušali nametnuti kao — najšire društvene interese.

Premda je upravljanje tokovima društvene reprodukcije i njihovo vraćanje pod vlast udruženog rada zadatak epohe, činjenica je da smo usvajanjem Ustava i Zakona o udruženom radu kao društvo već postavili tu obavezu da udruženi rad ovlada celinom reprodukcije. Ne treba imati iluzije da se, istorijski gledano, za relativno kratko vreme mogu promeniti ustaljeni odnosi i navike, ali je isto tako očevidno da ovi procesi teku mnogo sporije nego što to objektivni, pa i subjektivni uslovi omogućuju, imajući pri tom na umu i stvarni ekonomski potencijal i rast nacionalnog dohotka, dostignuti stepen razvoja proizvodnih snaga, kao i subjektivna raspoloženja, odnosno sposobnost udruženog rada da preuzme ovu istorijsku odgovornost.

Problematizujući ova temeljna pitanja sistema samoupravljanja, Kongres je, čini nam se, veoma oštro i kritički ocenio stanje i odnose u kreditno-monetarnoj sferi, ulogu i mesto banaka i bankarskog sistema, ponašanje i odnos između prometa i proizvodnje, a posebno je bio oštar u kritici sadašnjih samoupravnih interesnih zajednica i odnosâ u slobodnoj razmeni rada. Kritička razmišljanja su otišla mnogo dalje od ponavljanja dobro poznatih stavova iz Ustava i Zakona o udruženom radu. Analizom samoupravnih sporazuma između trgovinskih i proizvodnih organizacija učesnici Kongresa su utvrdili da trgovina, po pravilu, ne deli sudbinu proizvodnje, ne snosi zajednički rizik; pojedine prometne organizacije nameću proizvodnji uslove sporazumevanja; dohodak se i dalje preliva iz proizvodnje u promet; nema kriterijuma za raspodelu zajednički ostvarenog dohotka i slično. Ili, banke su više formalno-pravno nego suštinski izmenile svoje ponašanje. Njihova moć je u znatnom porastu, ogromna društvena sredstva su koncentrisana u snažnim republičkim i pokrajinskim bankama koje su, u stvari, više produžena ruka političkih i izvršnih tela i neprivrednih faktora nego — kako je i u Ustavu zapisano — instrument u rukama udruženog rada. Jasno se još jednom pokazalo da politika prekomernog zahvatanja viška rada ima za logičnu posledicu sve veću zavisnost udruženog rada od banaka i društveno-političkih zajednica i da u tome, između ostalog, treba tražiti i uzroke bekstvu mnogih kadrova iz privrede u neprivrednu sferu, porastu državnog i drugih aparata, sve većem administriranju i slično.

Odavno se nije čula tako temeljita i argumentovana kritika zahvatanja i upravljanja onim delom viška rada koji se izdvaja za opštu i zajedničku potrošnju. Iako analiza nije obuhvatila sve vidove ove potrošnje, utisak je bio da sindikat ukazuje na nedosledno i sporo sprovođenje ustavnih načela i Zakona o udruženom radu u ovoj oblasti. Interesne i društveno-političke zajednice raspolažu ogromnim delom viška rada izdvojenog za opšte i zajedničke potrebe; u njima i preko njih se rešavaju vitalna pitanja radnog čoveka, njegove materijalne egzistencije, uslovâ života i rada. Transformacija, odnosno napuštanje budžetskog zahvatanja viška rada za ove potrebe, interesno povezivanje korisnika i davalaca usluga, slobodna razmena rada — temeljna su ustavna načela na kojima bi se morali graditi novi odnosi između proizvodnje i organizacija udruženog rada u vanprivrednim delatnostima u oblasti zajedničke potrošnje. Međutim, reč proizvođača se u Ustavom predviđenim telima interesnog povezivanja slabo čuje prilikom utvrđivanja stopa doprinosa i načina trošenja akumuliranih sredstava; odlučuje se u uskim krugovima, sve se više povećava administrativni aparat interesnih zajednica; one su glomazne i, po pravilu, izvan neposrednog uticaja i kontrole proizvođačâ, odnosno njihovih delegata. Sa kongresne tribine odlučno su isticani zahtevi da se odnosi menjaju, pri čemu je sindikat preuzeo i konkretne obaveze, polazeći od pretpostavke da su izdvajanja za zajedničku potrošnju u funkciji rasta produktivnosti rada, pa je prirodno da udruženi rad mora imati neposrednog uticaja na politiku izdvajanja i na korišćenje tih sredstava.

## II

Kritika određenih društvenih pojava ima utoliko veću specifičnu težinu ukoliko vodi računa o svim objektivnim i subjektivnim faktorima i uzročnicima deformacija. U aktuelnim raspravama o daljem usavršavanju i razvoju sistema samoupravljanja i identifikaciji razlogâ sporosti u ostvarivanju osnovnih načela Ustava o prenošenju ukupne društvene reprodukcije na udruženi rad treba imati na umu da delegatske skupštine i njihovi izvršni organi kao nosioci utvrđenih prava snose deo odgovornosti zbog sporog i nedoslednog ostvarivanja utvrđene politike. Mogle su se zato i očekivati kritičke primedbe delegata Kongresa na njihov rad: zbog odlučivanja u uskim krugovima i izvan uticaja delegatske baze, sporog sporazumevanja i dogovaranja ili nepoštovanja onog što je već dogovoreno; zbog sve jačeg uticaja državne uprave na raspodelu dohotka, na uslove privređivanja i slično. Ipak, kritika bi bila kratkog daha i jednostrana ako bi zapostavila to da u sistemu socijalističkog samoupravljanja, pored delegatskih skupština i njihovih izvršnih organa, velika ovlašćenja i prava imaju osnovne organizacije udruženog rada i njihove asocijacije, prava koja obezbeđuju radnim ljudima samostalno i suvereno odlučivanje o naj-

bitnijim pitanjima proizvodnje i raspodele viška rada. Čini nam se da je Kongres uspeo da uspostavi ravnotežu u kritici i prema »gore« i prema »dole«, što je značajan doprinos akciji koju je inicirao Savez komunista u nastojanju da se odluke Jedanaestog kongresa SKJ brže i doslednije sprovode.

Analizom kongresnih diskusija, posebno u nekim komisijama, stiče se utisak da smo tek na početku primene Zakona o udruženom radu i da radni ljudi još ne koriste sva prava koja im pruža sistem samoupravljanja — kako izvan svoje radne organizacije tako i u osnovnoj organizaciji udruženog rada. Raskorak između normativnog i stvarnog, onog što je zapisano u Ustavu i odlukama najviših skupova Saveza komunista, i konkretnih odnosa koji su uspostavljeni u baznim organizacijama udruženog rada, međusobnih odnosa unutar udruženog rada i u njegovim asocijacijama, još je velik, i morao bi se brže smanjivati, što je bitna pretpostavka da udruženi rad ostvaruje jači uticaj i izvan fabričkog kruga. Kongres je (ako izuzmemo neke rasprave o sprovođenju Zakona o udruženom radu) sveobuhvatno i vrlo konkretno analizirao odnose koji su na osnovu ustavnih načela uspostavljeni u proizvodnoj bazi društva, unutar i između osnovnih organizacija udruženog rada.

U svom referatu predsednik Veća SSJ Mika Špiljak je konstatovao: »Upravo područje dohodovnih odnosa unutar radnih i složenih organizacija postaje danas ona ključna karika daljeg razvoja samoupravnih i ukupnih privrednih odnosa kojoj moramo posvetiti najveću pažnju.« Obrazlažući ono o čemu je zapravo reč, on je naglasio da ima dosta OOUR-a koje ne predstavljaju tehno-ekonomsku celinu, a brojčano su velike da bi se u njima moglo neposredno odlučivati na zborovima. Ima i nepotrebnog usitnjavanja OOUR-a, mnoge bazične organizacije ne formiraju dohodak, već im se on »detašira« iz radne organizacije u kojoj, opet, bivše direkcije i dalje zadržavaju vlast nad sredstvima. Prema tome, još nisu prevaziđeni preduzetnički odnosi, s tendencijom jačanja centralizacije dohotka na nivou radnih organizacija. Pojava da u mnogim organizacijama udruženog rada radnici ne odlučuju ni ličnim izjašnjavanjem ni preko delegata kojima bi davali uputstva i upoznavali ih sa svojim stavovima svakako je fenomen koji zaslužuje pažnju. U položaju radnih zajednica za zajedničke poslove još ima elemenata i ponašanja kakva su postojala u vreme delovanja klasičnog preduzeća. Kao prilog tome naveli bismo opasku jednog delegata koji je, posle konstatacije da delegati udruženog rada u skupštinama interesnih ili društveno-političkih zajednica često dizanjem ruku glasaju da se poveća opterećenje privrede, dodao da se i u mnogim osnovnim organizacijama udruženog rada često odlučuje u užim grupama i bez konsultovanja i saglasnosti radnika, iako se ceo naš sistem suprotstavlja odlučivanju izvan samoupravnih tela i organa. U sve većoj uzurpaciji prava udruženog rada i treba, čini nam se, tražiti uzroke konfliktnim situacijama i obustavama rada, što je pojava suprotna

duhu našeg sistema samoupravljanja, ali je ipak moguća tamo gde — kako su samokritički uočili i mnogi učesnici Kongresa — sindikat nedovoljno učestvuje u rešavanju životnih i drugih problema radnika.

Udruživanje rada i sredstava i dohodovno povezivanje je put naše razvojne politike za koji smo se kao društvo opredelili. »Ukupan razvoj sve će više ići putem samoupravnog povezivanja i udruživanja rada i sredstava na dohodovnim osnovama, kako radi racionalnijeg privređivanja tako i povezivanja cjelokupnog društvenog rada u sistem samoupravno udruženog rada — konstatovao je predsednik Špiljak u svom referatu. — Stoga će i prevlađujući oblik stjecanja dohotka sve više biti ostvarivan učešćem u zajednički ostvarenom dohotku. Na tim će se osnovama razvijati i unapređivati socijalistički samoupravni društveno-ekonomski odnosi, a organizacije udruženog rada će samoupravno utvrđivati svoje odnose, pa i stjecanje i raspodjelu dohotka.«

Kao što je poznato, do donošenja novog Ustava i Zakona o udruženom radu dohodak je najčešće centralizovan na nivou preduzeća. Ima, međutim, primera da se takvi odnosi i dalje zadržavaju i ugrađuju u samoupravne sporazume, samo je terminologija promenjena. To je danas velika kočnica udruživanju i dohodovnom povezivanju. Isto tako, uslovi privređivanja i sticanja dohotka su veoma različiti. Neke grane i grupacije su u povoljnijoj situaciji, pa dosta olako dele dohodak na sve vidove potrošnje, uključujući i lične dohotke. Druge, i uz dobar rad i produktivnost, teško ostvaruju minimalni dohodak. »Udruživanje i dohodovno povezivanje iz tako različitih uslova objektivno nailazi na poteškoće, naglasio je u referatu Mika Špiljak. — Za te razlike u cijelom društvu treba tražiti rješenja i sistemskim mjerama i samoupravnim dogovaranjem. Dosad su zahtjevi pretežno okrenuti sistemu i mjerama državnih organa, koji više nemaju mogućnosti da to samostalno rješavaju. Sve govori da se moramo više angažirati na istraživanju uzroka tih razlika i na objektiviziranju položaja pojedinih grana i grupacija.« To je, čini nam se, i pravi put da bi se prevazišla socijalizacija gubitaka u privredi. Mnogi kolektivi, naime, sopstvene slabosti u organizaciji rada i proizvodnji koju tržište ne prihvata prebacuju na društvo, odnosno zagovornici su politike da se njihovi gubici podmiruju iz »zajedničke kase«, oporezivanjem dohotka onih kolektiva koji dobro rade i posluju.

Govoreći dalje o otvorenim problemima udruživanja i dohodovnog povezivanja, Mika Špiljak je naveo da se problemi pojavljuju i u onim složenim organizacijama u kojima uslovi privređivanja i merila doprinosa nisu unapred utvrđeni, u kojima ne postoje razrađeni zajednički planovi proizvodnje i razvoja, kriterijumi i merila u samoupravnim sporazumima za učešće u ostvarenom dohotku. A sve su to pretpostavke da dohodak poprimi društveni karakter kao motiv privređivanja, planiranja i materijalnog okvira za zadovoljenje ličnih, zajedničkih i opštih društvenih potreba. Ili se učešće u zajedničkom prihodu utvrđuje na

osnovu individualnih troškova udruženih osnovnih organizacija udruženog rada, i tako se ozakonjuje troškovni princip. Uvode se kupoprodajni odnosi koji se oslanjaju na tekuće tržišne cene, a isključuje zajednički dogovor i zajednički rizik, što odgovara udruživanju rada i sredstava. Pojedini sporazumi sadrže klauzule o tome da se naknada za korišćenje udruženih sredstava utvrđuje unapred u fiksnom iznosu, nezavisno od zajednički stečenog dohotka, što je u suštini stari kreditni odnos samo pod novim nazivom. Sva ova pitanja zadiru u samu suštinu odnosa unutar udruženog rada, pa im je Kongres posvetio dužnu pažnju, podržavajući sva ona rešenja koja su u skladu sa sistemom, ali je i kritikovao ona koja su mu suprotna.

Opredeljujući se za brže rešavanje dohodovnih odnosa unutar udruženog rada, Kongres se jasno i odlučno izjasnio i za otklanjanje idejnih naslaga i ponašanja koja udruženom radu otežavaju da stvara i proizvodi veći dohodak. Stavljajući proizvodnju i novostvorenu vrednost u centar svojih interesovanja, Kongres je, u stvari, izrazio raspoloženja i shvatanja snažno ukorenjena u radničkoj klasi: da se osnovni problemi daljeg jačanja ekonomske osnove samoupravljanja, rasta društvenog bogatstva i povećanja opšteg i ličnog standarda prevashodno rešavaju u sferi proizvodnje materijalnih vrednosti i viška rada. Zaokupljenost raspodelom, inače dosta ispoljena u javnim raspravama i sredstvima javnog informisanja, u suštini je izraz shvatanja i ponašanja onih socijalnih grupa i slojeva koji ekonomsku i političku moć grade na otuđivanju dohotka od proizvođača, za koje je proizvodnja nešto sekundarno, a ne obrnuto — da je raspodela samo moment proizvodnje, i da je društveno opravdana u onoj meri u kojoj doprinosi daljem rastu proizvodnje i nacionalnog dohotka. Kritika potrošačkog mentaliteta, megalomanije u investicionoj potrošnji, višegodišnji porast opšte i zajedničke potrošnje znatno iznad rasta društvenog proizvoda i slabljenje akumulativne i reproduktivne sposobnosti privrede u suštini su rezultat one logike koja, okupirana raspodelom dohotka, otežava na današnjem stepenu razvoja udruženom radu da ostvari svoja ustavna prava i poveća novostvoreni dohodak kao osnovu na kojoj se mogu rešavati problemi daljeg ubrzanog rasta proizvodnih snaga, ekonomske baze našeg sistema samoupravljanja, ravnopravnosti, bržeg razvoja nerazvijenih područja i slično.

Problemi ove vrste u velikoj meri se ističu i kada se analiziraju uzroci sporijeg rasta produktivnosti rada jugoslovenske privrede. Zato se i moglo očekivati da će Kongres produktivnost rada razmatrati kao bitno klasno pitanje, onu krucijalnu tačku sveukupne sposobnosti sistema samoupravljanja — da uspešno položi istorijski ispit i pokaže svoja preimućstva. Analizirajući otvorene probleme iz ovog područja, delegati su ukazali na logičnu i uzročnu vezu između ukupne organizovanosti privrednog života, funkcionisanja sistema sporazumevanja, dogovaranja, efikasnosti u donošenju i sprovođenju odluka od kojih zavise uslovi privređivanja,

sve do odnosa radnika prema tekućem i minulom radu, odnosâ unutar osnovnih organizacija udruženog rada i s njihovim asocijacijama, kao i na značaj i ulogu raspodele prema radu u otkrivanju unutrašnjih rezervi i slično. Ne prihvatajući manir prebacivanja odgovornosti samo prema »gore« ili prema »dole«, Kongres je konstatovao da je produktivnost rada pokazatelj celokupne ekonomske politike i stanja društveno-ekonomskih odnosa i da je obaveza svih subjektivnih faktora, a time i sindikata, da ubuduće mnogo više i delotvornije doprinose utvrđivanju uzrokâ sporijeg rasta produktivnosti rada i stvaranju uslova da se ona podiže zadovoljavajućim tempom.

Raspodela prema rezultatima rada je područje društveno-ekonomske i političke aktivnosti na kojem je, već i po svojoj funkciji, sindikat najpozvaniji da deluje. U poslednjih nekoliko godina sindikat je bio najuporniji u traganju za novim rešenjima, radi dosledne primene principâ Zakona o udruženom radu u domenu raspodele ličnih dohodaka. Odlučnim nastojanjem sindikata odbačena su i neka zastarela merila (na primer, uslovni radnik), savladani su mnogi otpori i nerazumevanja, pa i pritisci zaostalijih slojeva i zaostale svesti opterećene uravnilovkom, politikom »jednakih stomaka« itd. Ustajući ponekad i protiv snažnih struja i vladajućeg mišljenja, sindikat je podstakao traganja za savremenijim merilima raspodele, a tezom da se svaki rezultat rada može meriti i valorizovati direktno se suprotstavio shvatanjima, izraženim naročito u neprivrednoj sferi — da se dohodak stiče i deli nezavisno od toga u kojoj meri neprivreda omogućuje privredi da stiče veći dohodak, što znači da uspešnije radi.

Analizirajući ovu, u svakom slučaju složenu i kompleksnu oblast odnosa unutar udruženog rada, Kongres je, čini nam se, ipak morao doći do zaključka da su učinjeni tek početni koraci u pronalaženju individualnih i grupnih merila. (»Moramo poći od konstatacije da nema ni jedne radne organizacije koja je raspodjelu ličnih dohodaka maksimalno usavršila« — reči su Mike Špiljaka). A to samo znači da će u postkongresnim danima i na ovom polju sindikat morati da nastavi započetu bitku.

## III

Već i po svojoj klasno-političkoj ulozi u socijalističkom sistemu samoupravljanja sindikat je pozvan da se zalaže za stalno poboljšavanje radnih i životnih uslova radničke klase, radnih ljudi uopšte. U ovoj funkciji njega niko ne može zameniti. »Kao jedan od nosilaca akcije za veću proizvodnju i višu produktivnost rada, za stvaranje većeg dohotka i poboljšanje radnih i životnih uslova radnika, Sindikat treba i dalje da se uporno zalaže za zaštitu na radu, za društvenu ishranu radnika, njihov odmor i rekreaciju, smještaj djece i, posebno, bržu izgradnju stanova za radnike« — naglasio je drug Tito u svom referatu na Jedanaestom kongresu SKJ.

A na Kongresu Saveza sindikata Jugoslavije drug Tito je o tome rekao: »Ta pitanja moraju i dalje biti u žiži vaših interesovanja i aktivnosti. Što se tiče stavova, oni su dobro poznati: ja sam o tome dosta govorio i na vašem prošlom kongresu i u drugim prilikama. Apelujem samo na vas da nastavite napore u cilju realizovanja tih stavova.«

Razmatrajući zadatke sindikata u oblasti poboljšanja ličnog i društvenog standarda, delegati su ih dovodili u vezu s bitkom za podizanje produktivnosti rada, za jačanje jedinstva, uzajamnosti i solidarnosti unutar radničke klase. Takav pristup je omogućio da se otvorena pitanja stambene izgradnje, regresi za stan, zaštita dece, materinstva, obrazovanja i stipendiranja kadrova, zdravstvena i invalidska zaštita, regresi za topli obrok, razni vidovi pomoći kada je čovek u nevolji i slično posmatraju ne kao neka izdvojena socijalna ili humanitarna funkcija sindikata, već kao deo njegove društveno-političke funkcije, od čijeg uspešnog ostvarivanja zavise podizanje ukupne produktivnosti društvenog rada, rast dohotka, pa time i poboljšanje ličnog i društvenog standarda.

Jedna od konstatacija Kongresa jeste da su životni i društveni standard radnika u periodu između dva kongresa rasli, pre svega, zahvaljujući višoj produktivnosti rada i porastu dohotka. To je, u osnovi, i jedino pravilna politika. Svaka druga bi vodila daljem osiromašivanju ionako tankih fondova udruženog rada. Ipak, delegati nisu propustili da ukažu i na to da su ovakva opredeljenja u društvenoj bazi, i prilikom usvajanja konkretnih pravilnika i dokumenata o raspodeli dohotka, nailazila na barijeru snažnih inflatornih tendencija, što je moralo negativno uticati na standard pojedinih kategorija radnika.

Između ovih dveju, u suštini, protivrečnih tendencija, organi samoupravljanja u osnovnim organizacijama udruženog rada i njihovim asocijacijama često su se kolebali, pa je u mnogim slučajevima rast ličnih dohodaka i društvenog standarda ostvarivan i brže od rasta produktivnosti rada ili dohotka. Sindikat se i ovoga puta opredelio za neophodnu korelaciju između dohotka i standarda tako što će se sindikalne organizacije zalagati za to da bolji i produktivniji rad rezultira i većom masom sredstava za podmirenje onih potreba koje direktno i indirektno doprinose poboljšanju životnih i radnih uslova.

Premda se ova veoma široka oblast može posmatrati i jedinstveno, nije nimalo slučajno što su stavovi i uslovi rada, ipak, bili glavna preokupacija mnogih rasprava u komisijama. To je svakako izraz raspoloženja u društvenoj bazi, onoga što su, svakako, radnici u udruženom radu naložili svojim delegatima da iznesu kao stav, predlog, kritička zapažanja i sugestije. Iako je za poslednje tri godine izgrađeno 580.000 stanova (od toga u društvenom sektoru 224.000), u celini je učinjeno znatno manje nego što je potrebno i moguće. I pored brojnih partijskih i sindikalnih rezolucija, stanovi se grade sporo i skupo. Neko je jetko primetio

da su u cenu stana uračunati i nehat, nered i neodgovornost svih učesnika u stambenoj izgradnji, što nije daleko od istine.

Posebno je izraženo nezadovoljstvo stanjem stvari i odnosâ u samoupravnim interesnim zajednicama za stambenu izgradnju i nedovoljnom koordinacijom svih učesnika u stambenoj izgradnji. Indikativan je i zahtev da se u brže rešavanje stambene problematike uključe i lična sredstva građana kao jedan od mogućih finansijskih izvora, a u završne dokumente Kongresa ušao je i precizno definisan zahtev da radni čovek mora tačno znati: kada će, pod kojim uslovima i na koji način moći da reši svoje stambeno pitanje, sa težištem da se razvojnim programima osnovnih organizacija udruženog rada utvrde i usvoje programi stambene izgradnje.

Čini nam se da bi upornost koju je sindikat pokazao u nastojanju da se topli obrok obezbedi za 3,8 miliona radnika u društvenom sektoru (90 odsto ih je u neposrednoj proizvodnji) bila potrebna i u sprovođenju zaključaka i stavova koji se odnose na rešavanje stambenog pitanja. Jer stambena tematika sadrži ceo kompleks otvorenih i nerešenih pitanja. Jednim delom njihovo rešavanje je u nadležnosti neprivrednih faktora i društveno-političkih zajednica. Opštine, naime, i u ovom domenu imaju velika prava i ovlašćenja kao osnovne društveno-političke zajednice u kojima radni ljudi i građani zadovoljavaju mnoge lične, zajedničke i opšte interese i potrebe. U opštinama, isto tako, deluju samoupravne interesne zajednice iz oblasti stanovanja i upravljanja stanovima. U javnosti se već duže čuju kritičke primedbe na njihov rad i ponašanje. One još nisu uspele da povežu sve učesnike u stambenoj izgradnji, nagomilale su veliki administrativni aparat koji troši znatna sredstva na ime ličnih dohodaka, a ne postiže, pri tom, adekvatne rezultate, kućni saveti su i dalje otuđeni od upravljanja stambenim zgradama i slično.

Ali u rešavanje stambene problematike uključeni su i kolektivi građevinarstva i kolektivi koji pripremaju i uređuju zemljište. Oni u znatnoj meri utiču na cenu kvadratnog metra izgrađene stambene površine, pa zato boljom organizacijom gradilišta, racionalnijom upotrebom mehanizacije, bržim i jeftinijim uređivanjem gradskog zemljišta i komunalija i oni doprinose snižavanju ili porastu cene stanova. Prema tome, kritičke primedbe — što se gradi sporo i skupo, mogu se uputiti društveno-političkim zajednicama, opštinama i mesnim zajednicama, interesnim zajednicama iz ove oblasti, ali i brojnim organizacijama udruženog rada koje, radi sopstvenog interesa i zainteresovanosti za veći dohodak, i po načelu solidarnosti, mogu pomoći da se brže gradi i tako obezbedi krov nad glavom stotinama hiljada radnika i članovima njihovih porodica.

Zaslužuju pažnju i oni stavovi sindikata koji su vezani za problematiku zaposlenosti i zapošljavanja. U javnosti se često iznose protivrečna mišljenja, ima i socijalne demagogije, nerealnog procenjivanja broja stvarno nezaposlenih, nekritičkih rasuđivanja

o stvarnim uzrocima nezaposlenosti određenih kategorija i slično. Ali ima i kritičkih razmišljanja koja ovu tematiku stavljaju u širi kontekst burnih i skokovitih promena u socijalnoj i kvalifikacionoj strukturi jugoslovenskog društva; kretanjima na relaciji selo — grad; razvijene — manje razvijene regije i krajevi; koja teškoće vide u sporoj i nedoslednoj reformi obrazovanja; u potcenjivanju mogućnosti koje postoje u sferi ličnog rada, u okviru kojeg se može rešiti pitanje zaposlenja velikog broja ljudi i slično.

Činjenica je da su u zapošljavanju postignuti značajni rezultati. Na primer, broj zaposlenih u društvenom sektoru od 1,2 miliona u 1947. godini povećao se na 5,2 miliona u ovoj godini. Ali, kako je u referatu konstatovao Mika Špiljak: »zapošljavanje će, posebno u nekim regijama, još nekoliko godina predstavljati veliki problem, koji će i dalje zaokupljati pažnju cijeloga društva. I radnicima koji se vraćaju sa privremenog rada u inozemstvu, naročito stručno osposobljenim, moramo stvarati uslove za brže zapošljavanje u zemlji«. To je jedna strana problema. Druga je u tome da se u Jugoslaviji već oseća pomanjkanje radne snage u nekim delatnostima, strukama i područjima, što je i limitirajući faktor razvoja mnogih organizacija udruženog rada i celih grana.

Sve to pokazuje da se ova kompleksna problematika mora posmatrati diferencirano, u svakoj sredini, pa se i odgovarajuće mere moraju preduzimati u zavisnosti od konkretnih uslova i potreba. I pre Kongresa je u javnosti bilo zapaženo da se sindikat zalaže za to da se rasprava o zaposlenosti i zapošljavanju stavi u šire okvire sprovođenja ustavnih načela i odredbi Zakona o udruženom radu, da se posmatra kao izraz slabosti u raspodeli prema rezultatima rada, u sistemu školovanja itd. Na primer, gde god postoji tendencija da se iz proizvodnje beži u stručne službe ili neprivrednu oblast znak je da s raspodelom nešto nije u redu. Poznato je da su proizvodni poslovi i teži uslovi rada potcenjeni, a oni u kancelarijama vrlo često precenjeni. Kao drugi problem Špiljak je naveo da privredne organizacije, kad slabo posluju, imaju umanjene ili garantovane lične dohotke, a teže ostvaruju i druga prava zaposlenih. Nasuprot tome, u upravi, bankama, spoljnotrgovinskim organizacijama, u kojima su lični dohoci stabilni, a uslovi rada lakši, sva ova pitanja se bezbolnije rešavaju. Mika Špiljak je istakao da je postojeći školski sistem još pod uticajem tradicionalističkog shvatanja prema kome je biti radnik »... ipak nešto niže«. Naveo je i primer da je samo u SR Hrvatskoj ove godine u školama za proizvodna zanimanja ostalo nepopunjenih osam hiljada mesta.

»Naš sistem je dao punu slobodu opredjeljivanja svakom čovjeku, pa i slobodu izbora posla. Ali postoji moralna i građanska odgovornost onih u čije je školovanje društvo uložilo ogromna sredstva. Mora se učiniti barem toliko da ih u zavodima za zapošljavanje ne broje kao nezaposlene budući da, na primjer, liječnicima nude i visok osobni dohodak i stan, ali oni ne prihvaćaju posao« — konstatovao je Mika Špiljak.

Prema tome, u postkongresnom periodu može se očekivati mnogo odlučnija akcija sindikata da se problematika zapošljavanja i zaposlenosti doslednije rešava, da se počnu menjati ustaljena shvatanja koja se izražavaju i u potcenjivanju proizvodnog rada, da se školski sistem prereformiše i prilagođava savremenim potrebama, a da se unapređivanjem sistema raspodele i adekvatnijim vrednovanjem rezultata rada obezbedi da se mlade generacije stručnjaka ravnomernije zapošljavaju u onim granama i oblastima koje su od vitalnog značaja za jugoslovensku ekonomiku, a usled pomanjkanja kadrova mogu u svom razvoju stagnirati.

*

I pre svog Osmog kongresa Savez sindikata Jugoslavije je samostalno, bez kolebanja i oportunizma, pokrenuo određen broj aktuelnih pitanja daljeg razvoja i usavršavanja sistema socijalističkog samoupravljanja. A svi radni kolektivi i naše društvo u celini podržali su nastojanja sindikata da se ona i reše. Na svom Osmom kongresu jugoslovenski sindikati su istrajali na sopstvenim stavovima, produbili ih i dalje konkretizovali. Mora se reći da su učesnici tog skupa pri tom dobili i snažnu podršku druga Tita. »Na Jedanaestom kongresu Saveza komunista Jugoslavije istakao sam da se uloga Sindikata, kada je riječ o suštinskim pitanjima samoupravno udruženog rada, ne smije svoditi na izjašnjavanje o ponuđenim rješenjima, već da Sindikat mora zauzimati vlastite stavove. To je očigledno dobro shvaćeno, i već daje rezultate.«

Može se, stoga, očekivati da će se u svom budućem radu sindikat izboriti za sprovođenje zauzetih stavova i suprotstaviti se svima onima koji pokušaju da uzurpiraju samoupravna prava radnih ljudi.

Milan Bajec

# Kvalitativni faktori u razvojnoj politici

Pripremajući osnove politike ostvarivanja srednjoročnog plana u 1979. godini, Savezno izvršno veće se, kao i obično u ovakvim prilikama, našlo u svojevrsnoj dilemi. S jedne strane, u skupštinsku rezoluciju o toj politici trebalo je, pod pritiskom raznih zahteva i želja, ugraditi mnoštvo ambicioznih ciljeva, što je, uostalom, neizbežno u našem sistemu koji po svojoj prirodi teži što dinamičnijem razvoju. S druge strane, postoje dati okviri u kojima se taj razvoj može kretati i u kojima se može utvrđivati njegov optimalni tempo. Autorima naše ekonomske politike je, naravno, sve to bilo dobro poznato i ovog puta. Nastojeći da premoste jaz između želja i mogućnosti, oni su, približno kao i ranijih godina, ponudili takvu formulu rezolucije kojom se spremno prihvataju zahtevi o nastavljanju visoke ekspanzije u proizvodnji, a time i u potrošnji, dok se o rešavanju realnih problema koji će pri tom iskrsavati govori nedovoljno određeno.

To su svakako uočavali i mnogobrojni kritičari koji su iz Skupštine SFRJ i sa drugih mesta upućivali zamerke takvoj formuli. Kritikovati nije bilo teško. Ali je teško bilo predložiti neka bolja rešenja. A da li ih je i bilo?

 

Ovako postavljeno pitanje treba da ukaže na svu složenost ekonomske situacije u kojoj se danas nalazimo.

## I

Valjda već sama po sebi dovoljno govori činjenica da su sve ove rezolucije i ranijih godina bile stalno pod udarom protivrečnih kritika: čas da su previše administrativno-regulativne, čas da su deklarativne i neobavezujuće. Očigledno, problem nije bio u samim rezolucijama niti u tome hoće li se ovakvim ili onakvim formulacijama u njima bez daljeg obezbediti željeni rezultati u stvarnosti. Sve one su donošene — što, uostalom, važi i za ovogodišnju — u periodu kada samoupravni sistem planiranja još nije zaživeo, kada se starim načinima društvenog usmeravanja nije moglo više postizati ono što se programira kao zadatak razvojne politike, a ono što treba da bude novo u tom usmeravanju nije u samoupravnoj praksi još dovoljno ojačalo da bi garantovalo ostvarivanje programiranog.

Logično je otud što je u tim rezolucijama težište uglavnom bilo na nekim opštim izjašnjavanjima o pitanjima od ključnog značaja, kao što su podizanje produktivnosti, jačanje materijalne osnove udruženog rada, dinamični tempo razvoja, stabilizacija i slično, i to u uverenju da će, uz dalje usavršavanje privrednog sistema i primenu odgovarajućih podsticajnih i restriktivnih mera u ekonomskoj politici, sam život biti u stanju da, makar i u uslovima još nezaživele prakse samoupravnog planiranja, dovodi do uspešnog realizovanja programiranih ciljeva i zadataka razvoja.

Može se reći da smo u proteklom periodu postizali zaista krupne rezultate u celokupnom razvoju, bez obzira na sve slabosti i teškoće koje su nas, bilo iz objektivnih ili iz subjektivnih razloga, pratile kako u postupku utvrđivanja tako i u procesu sprovođenja razvojne politike. To jedino govori o izrazitim mogućnostima koje u sebi sadrže novi produkcioni odnosi koje izgrađujemo. Ali i ukazuje na velike mogućnosti još bržeg razvoja koje su za sad neiskorišćene i koje će tek doći do izražaja kada se ti odnosi ugrade u novi sistem planiranja — samoupravnog planiranja.

U većini rezolucija u proteklom periodu odlučno smo se izjašnjavali za »politiku dinamičnog rasta društvenog proizvoda na stabilnim osnovama«. Ovog puta je snažniji naglasak na stabilizaciji koju treba ostvarivati i u uslovima nešto usporenijeg rasta. To bi, konkretnije rečeno, trebalo da znači da bi društveni proizvod u 1979. godini porastao za nekih 6 odsto, a da bi se istovremeno morala postići veća usklađenost odnosâ na domaćem tržištu i prema inostranstvu, a uz to obezbediti brži porast produktivnosti i efikasnosti privređivanja i ojačati akumulativna i reproduktivna sposobnost udruženog rada.

Reč je, dakle, o poznatoj formuli »stabilne ekspanzije«, koju, kao i većina drugih zemalja, već godinama proklamujemo kao optimalni cilj ekonomske politike. Ipak, što se njenog ostvarivanja tiče, znamo da smo do sad više pažnje posvećivali dinamičnom razvoju nego stabilizaciji.

U stvari, to se obično pokazivalo već prilikom razrade mera za provođenje ove politike, kada bi se i zapadalo u protivrečne stavove. To se dogodilo i ovog puta. Tako su neki od delegata u skupštinskim raspravama dokazivali da će mere kojima se podržava visoka dinamika rasta proizvodnje biti u konfliktu sa merama kojima treba obuzdati inflaciju i postići usklađenost spoljnotrgovinskog bilansa. Drugi su, naprotiv, tvrdili da rast društvenog proizvoda mora biti još brži, jer je upravo to uslov stabilizacije, ako se ima na umu da veća proizvodnja smanjuje troškove poslovanja, smiruje cene, podstiče izvoz itd., itd. A bilo je i sasvim jednostavnih objašnjenja: da velike potrebe i dostignuti nivo potrošnje traže nastavljanje brzog rasta proizvodnje bez obzira na sve drugo. Naravno, svako je sa svog stanovišta bio u pravu. Ali, uvek se, kao osnovno, nametalo pitanje: koliko se u svemu tome uvažavaju realne ekonomske zakonitosti.

Već više godina naš razvoj se pretežno zasniva na jednostavnom reprodukovanju postojeće strukture i kvantitativnih faktora u sve širim razmerama, dok se u kvalitativnom pogledu stanje znatno sporije menja. Po opštoj stopi rasta i dalje smo među najdinamičnijim privredama sveta. To važi i za 1978. godinu u kojoj će društveni proizvod ukupne privrede biti za oko 6 odsto veći nego lane, zaposlenost za 4,3, a realni lični dohoci za oko 5 odsto. Dakle, kvantitativno govoreći, tempom opšteg razvoja možemo biti sasvim zadovoljni, pogotovo kad tome dodamo veoma dinamičnu aktivnost u svim drugim sektorima društvenog života, kao što su obrazovanje, zdravstvo i drugi, čiji je razvoj isto tako brz, ako ne i brži nego same privrede.

Pa ipak, nalazimo se na stupnju srednje razvijene zemlje koja se već može i mora u svojoj razvojnoj politici više oslanjati na kvalitativne faktore — na produktivnost, konkurentsku osposobljenost prema inostranstvu i odgovarajuću strukturu proizvodnih snaga.

U tretiranju ovih pitanja često se zadovoljavamo, otprilike, sledećom konstatacijom: rezultati u povećavanju proizvodnje su nam dobri, ali je jedina nevolja, eto, u tome što još imamo otvorenih problema u oblasti produktivnosti, cena, investiranja i spoljne trgovine. Ovako onda izlazi: budući da je u samoj proizvodnji maltene sve u redu, preostalo bi samo još da se njoj, takvoj kakva je, izlazi u susret odgovarajućom politikom koja bi joj obezbeđivala da se na postojećoj osnovi dalje reprodukuje. Dakle, povećavajmo proizvodnju na nivou postojeće racionalnosti i konkurentnosti, a za sve drugo neka brine »društvo«, to jest država. Tako bi, otprilike, glasio zaključak koji se nameće iz ovak-

vih razmatranja. Na to se, uostalom, i svode mnogi zahtevi za uvek nekim novim »sistemskim rešenjima«, u stvari, povoljnijim uslovima privređivanja.

Kao što se vidi, ovako se sasvim gubi iz vida da sve »ono drugo« od čega boluje naša privreda i jeste izraz stanja u njoj samoj, pa se otud jedino njenim faktičkim menjanjem može i takvo stanje prevazilaziti. Privredi su smetala i još uvek smetaju nerešena pitanja sistema. Ali je činjenica i to da su ova pitanja sporo rešavana upravo zato što se previše dugo zadržavao razvoj zasnovan na kvantitativnim faktorima, što se raznim merama podržavalo ekstenzivno privređivanje i što je u nekim sredinama često preovladavalo svojevrsno mirenje sa postojećim stanjem u proizvodnji.

U neku ruku možemo reći da smo poslednjih godina bili toliko zaokupljeni visokim stopama rasta da smo bez daljeg bili skloni da ih »finansiramo« inflacijom i rastućim spoljnotrgovinskim deficitom. Na stranu to što ovakva politika ne pruža realne perspektive i što se relativno brzo iscrpljuje. Osnovno je da smo u celokupnom našem razvitku već dospeli u onu fazu kada možemo ići odlučnije na jačanje kvalitativnih faktora razvoja. A i moramo.

## II

U prethodnom, a i u sadašnjem srednjoročnom periodu stopa rasta produktivnosti se kod nas usporava. Tako je između 1971. i 1975. njen prosečni godišnji porast iznosio svega 2,5 odsto, nasuprot ranijem desetogodišnjem periodu kada je ona dostizala 4,6 odsto. Situacija se nešto poboljšava poslednjih nekoliko godina. Tako smo 1977. u celom društvenom sektoru imali porast produktivnosti od 3,8 odsto, a u 1978. godini — 3,1 odsto. Naravno, ovde je reč o produktivnosti izraženoj u najopštijem smislu — kao odnos između ostvarene proizvodnje i broja zaposlenih, pa se tako, s obzirom na znatno dinamiziranje proizvodnje poslednjih godina, stopa produktivnosti automatski povećala. Međutim, problemi produktivnosti — u smislu podizanja racionalnosti i ekonomičnosti — ostaju i dalje otvoreni.

Poznato je da je u prve dve decenije naše socijalističke izgradnje porast produktivnosti bio veoma brz, a da je zatim došlo do njegovog usporavanja. Naime, u tom periodu intenzivne industrijalizacije zemlje bio je ubrzan transfer radne snage iz poljoprivrede u druge delatnosti, odnosno transfer iz područja niže u područja više produktivnosti. Dovoljno je podsetiti da je u sve tri poslednje decenije industrijska proizvodnja rasla po stopi od 9,5 odsto pa da se sagleda sav značaj tog transfera za razvoj produktivnosti rada. Danas, na nivou srednje razvijenosti naše zemlje, situacija se ipak već drukčije postavlja.

Samim transferom radne snage ne postiže se više mnogo. Štaviše, preterano zapošljavanje isključivo u industriji počinje da smeta samom razvoju. U stvari, što je viši dohodak po stanovniku, veći uticaj mora imati produktivnost na rast društvenog proizvoda, da bi utoliko manji bio doprinos nove zaposlenosti. Tako se, otprilike, računa da bi na nivou naše sadašnje razvijenosti produktivnost morala sa oko 80 odsto učestvovati u porastu društvenog proizvoda.

Poslednjih godina bili smo u priličnom raskoraku sa ovom zakonitošću. Same stope porasta produktivnosti bi nas još i mogle zadovoljavati. Jer u razvijenijim zemljama se smatra i te kako povoljnim ako produktivnost godišnje raste za dva do tri odsto. Međutim, činjenica je da mi još mnogo zaostajemo u pogledu opšteg nivoa produktivnosti — često je ona dva do tri puta niža nego u ovim zemljama. Pri tom, naravno, valja imati na umu i svu težinu problema zapošljavanja koji smo često rešavali bez obzira na stvarne potrebe i nauštrb produktivnosti, pa i jednostavnim pretrpavanjem radnih mesta, naročito u vanprivrednim delatnostima, kao i na režijsko-administrativnim poslovima u privredi. Nimalo ne potcenjujući sve ove i druge teškoće, moramo ipak u sadašnjem trenutku istaći u prvi plan produktivnost, i to upravo kao osnovni faktor razvoja.

U svom referatu na Jedanaestom kongresu SKJ drug Tito je posvetio posebnu pažnju ovom problemu.

»Stalno podizanje produktivnosti rada je jedina stvarna osnova cjelokupnog ekonomskog uspona, jačanja materijalnog i socijalnog položaja svakog pojedinca i uspješnog rešavanja mnogih suštinskih pitanja razvoja društva. Naš samoupravni sistem, dostignuti nivo tehničke opremljenosti rada, kao i sposobni kadrovi, pružali su sve mogućnosti da u tome postignemo veći napredak. Ali, mi to nismo iskoristili, što ubuduće ne smijemo dozvoliti. Jer, zastoj u podizanju produktivnosti rada postaje kočnica daljeg svestranog razvitka.«[1]

U raznim raspravama o problemima produktivnosti iznosi se niz objašnjenja za zaostajanje na ovom području. Pored uobičajenih razloga, koji se svode na opšte teškoće u našem razvoju, tu su i oni potpuniji koji upućuju na probleme razvojnih disproporcija i poremećaje u strukturi proizvodnih snaga, na nedostatke i nedoslednosti u privrednom sistemu i ekonomskoj politici, na teškoće u vezi sa zapošljavanjem, kadrovima, reformom obrazovanja i slično. Svakako, sve su to zadaci koji se moraju brže rešavati. Ali na kojoj osnovi? Ili još bolje: zašto naš sistem, zasnovan na neposrednoj zainteresovanosti i odgovornosti radnika za rezultate rada, ne obezbeđuje dovoljno brzo odgovarajuću produktivnost kao potvrdu svoje progresivnosti i uslov svoje egzistencije?

---

[1] Josip Broz Tito, »Savez komunista Jugoslavije u borbi za dalji razvitak socijalističke, samoupravne i nesvrstane Jugoslavije«, referat na Jedanaestom kongresu SKJ, Beograd, 20. juna 1978, str. 32.

## III

Sigurno je da će preimućstva našeg sistema dolaziti do izražaja u onoj meri u kojoj će on više biti u stanju da se reprodukuje na svojoj sopstvenoj osnovi. Ovom prilikom ne ulazimo u to kakvi se sve pravilnici donose u našim samoupravnim organizacijama i zajednicama, kako je formalno konstituisan udruženi rad i kakav je gde postupak donošenja odluka. Interesuje nas isključivo šta na tlu stvarnog raspolaganja društvenim sredstvima sputava borbu samoupravno udruženih radnika da racionalnije privređuju i brže podižu produktivnost rada.

Odgovor na to pružaju, pre svega, podaci o sposobnosti privrede da reprodukuje materijalne osnove svog rada i celokupnog društvenog razvoja. Reč je, dakle, o njenoj akumulativnoj sposobnosti.

Tu najpre imamo stopu akumulacije, izraženu kao odnos između ostvarenog dohotka i ukupnog iznosa sredstava koja se iz njega izdvajaju za jačanje materijalne osnove udruženog rada i društva u celini. Ova stopa se poslednjih godina smanjila za oko jednu trećinu — sa 17,2 u 1971. na 10,7 u 1977. godini. Šta to znači? Očigledno, udruženi rad u materijalnoj proizvodnji sve je manje sposoban da i za sebe i za društvo reprodukuje materijalnu osnovu samoupravnog socijalističkog sistema. No, budući da se sredstva za proizvodnju i dalje brzo povećavaju, proizlazi jasan zaključak o postojanju još snažne tendencije reprodukovanja starih odnosa.

Srazmerno tome opada i akumulativna sposobnost privrede, izražena kao odnos između poslovnih fondova koji privredi ostaju posle svih odbijanja i ukupnog obima osnovnih i obrtnih sredstava kojima ona raspolaže. Ova stopa je opala sa 10,1 u 1971. na 3,9 u 1977. godini. Naime, iz ovog odnosa se vidi da je privredi u proseku na svakih 100 dinara angažovanih osnovnih i obrtnih sredstava ostalo u 1977. godini na raspolaganju svega 3,9 dinara. Tolika je, dakle, bila prosečna stopa rentabiliteta. Međutim, ni o tom mršavom ostatku u celini još se ne odlučuje u osnovnoj organizaciji udruženog rada. U proseku bi se oko trećina toga iznosa unapred morala angažovati — za obavezne zajmove, rezerve i pokriće gubitaka. Međutim, na svu sreću, tu je i amortizacija koja za organizacije udruženog rada postaje glavni izvor sredstava za nova ulaganja. One su u 1977. raspolagale ukupno sa 101,2 milijarde dinara, a od toga je na amortizaciju otpadalo dve trećine. Ipak, i ovaj zbirni potencijal (amortizacija plus akumulacija), iako apsolutno raste, stalno se smanjuje u odnosu na ukupno angažovana osnovna i obrtna sredstva. Ako na ovakav način izrazimo reproduktivnu sposobnost privrede, onda vidimo da je i ona opala poslednjih godina — sa 14,2 u 1971. na 7,7 odsto u 1977. godini. No, ni to nije sve. Iz toga potencijala privreda mora da otplaćuje anuitete po osnovu ranijih investicionih kredita. Recimo, od one

101,2 milijarde, koliko je u 1977. privredi ostalo na ime akumulacije i amortizacije zajedno, valjalo je 78,5 milijardi isplatiti za dospele anuitete.

Dakle, uzmemo li zajedno ceo raspoloživi novčani potencijal privrede, ali i svu njenu zaduženost, videćemo da je 1977. ona mogla na svakih 100 dinara angažovanih osnovnih i obrtnih sredstava da za sebe izvuče svega 1,3 dinara. A još 1971. njoj je ostajalo 5,2 dinara.

Poslednjih godina su na tlu političkog raščišćavanja i sistemskog regulisanja učinjeni istorijski koraci u borbi za uspostavljanje vladavine udruženih proizvođača nad uslovima i rezultatima rada. Međutim, na tlu stvarnog raspolaganja sredstvima za proizvodnju stari odnosi i dalje pritiskuju, kao môra, celokupnu društvenu reprodukciju i ne daju da preimućstva socijalističkog samoupravljanja dođu do većeg izražaja u samom privređivanju.

## IV

Na uobičajenom godišnjem savetovanju ekonomista Jugoslavije neko je dobro primetio da naša svest zapravo još i nije u stanju da dokuči sva zbivanja u samoj utrobi društva. Pokušamo li da se određenije izrazimo o naporima koje treba činiti da bi se dublje prodrlo do pravih zadataka sadašnjeg našeg trenutka, onda bismo rekli da je neophodno uvek iznova nastojati da iz mase ekonomskih i drugih činjenica koje nas svakodnevno zapljuskuju izvlačimo zaista ono što je bitno. A šta je to danas za nas bitno? Očigledno, to mora biti sve ono što ide naruku daljem razvijanju odnosa koji obezbeđuju neposrednu zainteresovanost i odgovornost radnika za celinu reprodukcije. Ne postavlja se to više samo kao stvar nekog opšteg proklamovanja i normiranja novih odnosa, pri čemu bi se njihovo uspostavljanje ipak još i moglo odlagati — recimo, dok se ne reše ove ili one teškoće u privređivanju, dok se ne završe ovi ili oni razvojni programi i slično. Stvar je već neodložne potrebe da se dejstvo novih odnosa počne izražavati svuda i u punoj meri, i to bez obzira na sve druge probleme i teškoće, odnosno upravo s obzirom na činjenicu da se problem i teškoće mogu temeljito rešavati jedino na osnovama tih novih odnosa.

Nema tu više mesta voluntarizmu koji od silne zaokupljenosti tekućim problemima »nema kad« da se bavi samoupravljanjem, pa je stoga i nesposoban da iz mnoštva protivrečnih činjenica nalazi put do pravih rešenja. Ali tog voluntarizma ima i biće ga dokle god razni faktori društvenog odlučivanja daju sebi »slobodu« da u odnosu na ekonomske zakonitosti postupaju kako ne treba i ne postupaju kako treba.

Danas, posle Ustava i Zakona o udruženom radu, neophodno je da se u skladu s tim zakonitostima svi ekonomski tokovi usmeravaju tako da i oni, sa svoje strane, počnu tražiti i nametati

odnose u kojima se radnici u udruženom radu uz punu zainteresovanost i odgovornost bore za postizanje što boljih rezultata u privređivanju. Nema samoupravljanja bez sve oštrijih uslova privređivanja. A i obrnuto. Naravno, pri tom će se pokazati da mnoge organizacije udruženog rada ne mogu više da žive po starom, a ni da se same iščupaju iz toga. No u prirodi našeg sistema i jeste da se ovakve stvari rešavaju zajedničkim snagama — dogovorno i sporazumno, što i treba da se obezbedi sistemom samoupravnog planiranja. A sve to znači jedino da se analizi stvarnosti i izvlačenju zaključaka o ekonomskoj politici onda zaista pristupa sa stanovišta daljeg razvoja samoupravljanja i učvršćivanja vodeće uloge radničke klase.

Pitanje ne treba da glasi: zašto se brže ne rešavaju postojeći ekonomski problemi, već — zašto se ne rešavaju na osnovama novih produkcionih odnosa. U mnogim analizama pristupi u tom smislu nisu još dovoljno čvrsti i konkretni. Nit razmišljanja i zaključivanja se stoga gubi u mnoštvu protivrečnih činjenica svakodnevnog privrednog života, tako da se rešenja onda zaista sve češće traže na osnovu institucija i pragmatizma.

Sve dok je društvena reprodukcija prepuštena nesamoupravnom uređivanju odnosa, a uz to još i pritisnuta sve napregnutijim bilansima, ni najbolje zamišljena rešenja u tekućoj i razvojnoj politici ne mogu imati neku veću vrednost i trajnost. Tako se u najnovije vreme dosta glasno razmišlja o potrebi da se u namenskoj raspodeli zakonski normiraju proporcije kojih bi se organizacije udruženog rada morale pridržavati. Pored ostalog, predlaže se propisivanje minimuma akumulacije, odnosno maksimuma do kojeg bi se u politici raspodele dohotka moglo ići sa izdvajanjima za ličnu potrošnju.

Na prvi pogled ima dosta razloga za ovakav način regulisanja. Recimo, sve je izrazitija tendencija da se lični dohoci povećavaju nezavisno od ostvarene produktivnosti, odnosno nauštrb akumulacije. Čak ni stalno rastućim troškovima života ne bi se uvek moglo pravdati ovakvo ponašanje proizvođača u raspodeli, a ni time da se u ovo izrazito inflaciono vreme ubrzano povećavaju svi ostali vidovi potrošnje, počev od investicione do opšte i zajedničke.

Međutim, ni ovako postavljena razmatranja ne približavaju nas pravim odgovorima. Sve se i dalje vrti ukrug. Najpre dokazujemo da opšta prenapregnutost materijalnih bilansa izaziva inflaciju u kojoj su svi skloni da troše više nego što treba. A onda opet tvrdimo da takva sklonost vodi inflaciji, odnosno prenapregnutim bilansima. Jasno je da iz ovakvih, u suštini, tautoloških razmatranja ne može da proistekne ništa drugo sem nekih kratkoročnih poteza bez pravog dejstva. Ali iz njih bi istovremeno mogle da proisteknu i razne idejne zablude i predrasude, pa da se, recimo, čak povampire teorije o opasnosti da radnici »pojedu akumulaciju«, što je oduvek bio glavni »šlagvort« protivnika samouprav-

ljanja, a što se, onako »ispod žita«, pomalo protura i u našoj javnosti.

Suština razvojne politike je, pre svega, u izgrađivanju objektivnih uslova u kojima će udruženi proizvođači i hteti i morati da u sopstvenom interesu u većoj meri uvažavaju odgovarajuće ekonomske zakonitosti. Odnosno, da parafraziramo čuvenu Marksovu misao, ne bismo smeli ostati samo na tome »šta ovaj ili onaj proleter ili čak celi proletarijat u datom trenutku zamišlja kao svoj cilj«, već, pre svega, moramo postići to da se udruženi rad opredeljuje onako kako je to »shodno svom biću« prinuđen i neposredno zainteresovan da učini. Jasno je, recimo, da su danas praktično svi u našem društvu skloni preteranoj potrošnji. No, važno je videti kakvi su objektivni uslovi takvog ponašanja, i to prvenstveno društveno-ekonomski. A shodno svom biću u samoupravnom socijalističkom društvu naša radnička klasa biće i zainteresovana i prisiljena da se ponaša racionalno samo utoliko ukoliko je stvarno gospodar celokupnog dohotka. Sada to ona još nije.

Inače, što se same proširene reprodukcije tiče, nema zaista mesta strahovanju da se premalo investira. Nalazimo se i dalje među zemljama sa najvišom stopom investiranja. Tako je u 1977. godini izdvojeno 42,8 odsto od ukupnog društvenog proizvoda za investicije. Slično je bilo i ranijih godina. Drugo je pitanje kako se investira i u čijim je rukama donošenje odluka o investiranju.

Pre svega, nasleđeni problemi u ovoj oblasti išli su naruku zadržavanju etatističke i bankokratske logike u prikupljanju i raspoređivanju investicionih sredstava. U istom pravcu je delovala i neophodnost da se ubrzano ulaže u delatnosti od posebnog društvenog značaja koje su u svom razvoju zaostale, a zaostale su upravo zbog nekadašnje voluntarističke logike da svako može da ulaže tamo gde trenutno oceni da je to najrentabilnije; dok bi »društvo« bilo dužno da za sve obezbedi dovoljno struje, sirovina, transportnih kapaciteta i druge povoljne uslove. Tako je došlo do krupnih disproporcija u strukturi proizvodnih snaga koje se sada moraju otkloniti, što pre i po svaku cenu, pa i po cenu administrativnog prikupljanja i usmeravanja sredstava. Sve je to opet podgrevalo autarkističke tendencije u mnogim organizacijama udruženog rada koje su se počele ponašati kao začaurena »mini--preduzeća« od kojih svako želi da investira za svoj groš, a sredstva udružuju samo pod političkim pritiskom unutar komune ili, tek eventualno, u okviru republike, odnosno pokrajine. I najzad, uporedo s tim nastala je opšta jagma za inostranim zajmovima koji su za ovu godinu dostigli iznos od 2,2 milijarde dolara.

Izraz svega toga je danas onih 29 hiljada objekata u izgradnji, sa predračunskom vrednošću od ukupno 674 milijarde dinara. Veći deo toga je anticipirana potrošnja, odnosno reč je o enormnom iznosu koji je ravan čistoj neto-akumulaciji cele privrede za dvanaest godina unapred, računajući to statički, to jest na osnovu nivoa akumulacije iz 1977. godine. Drugim rečima, samo-

upravljanje je dobrim delom naprosto izbačeno za izvesno vreme iz odlučivanja o pitanjima proširene reprodukcije. Danas možemo samo nagađati kakvi će efekti od tih investicija ili kakvi će sve promašaji proisteći iz mnogih od ovih projekata koji su po svom birokratskom i tehnokratskom konceptu usmereni na autarkično privređivanje, na jednostavno proširivanje proizvodnje na postojećoj strukturi, na podizanje novih kapaciteta tamo gde se ni postojeći ne koriste dovoljno itd. Kako sada izići iz ove situacije?

Ima zahteva za vraćanjem na neki centralizovani red, recimo, evidentiranjem i kontrolisanjem svih investicija odozgo, administrativnim udruživanjem i usmeravanjem sredstava i na slične načine, dakle, za uspostavljanje odnosa u kojima će gluposti niže birokratije ispravljati pamet neke više. U stvari, zaboravlja se da je ova situacija i izazvana time što je u oblasti proširene reprodukcije izostajao uticaj neposrednih proizvođača koji upravo objektivno moraju biti dovedeni u situaciju da budu neposredno zainteresovani za punu racionalnost svih, a pogotovo investicionih odluka. Ta racionalnost može proizići samo iz njihove ustavne pozicije da iz svojih osnovnih organizacija udruženog rada odlučuju o svakom novostvorenom dinaru koji im se mora vratiti, ma gde se kretao i reprodukovao.

## V

Uspostavljanje ustavne pozicije radnika u oblasti proširene reprodukcije nije, naravno, nešto što bi se moglo ostvariti jednostavnim proklamovanjem i zakonskim normiranjem. Reč je o procesu koji se odvija na tlu realnih ekonomskih tokova. Sada je stvar u tome hoće li se ovi tokovi, uz puno uvažavanje ekonomskih zakonitosti, usmeravati dosledno u onom pravcu koji obezbeđuje realizovanje te pozicije. Splet raznih okolnosti u periodu od više poslednjih godina uticao je na slabljenje svesti o značaju takvog usmeravanja. Ali zato u narednom periodu ono mora sve više dolaziti do izražaja.

Nastavljanje dinamičnog rasta proizvodnje biće, svakako, i dalje najvažnija komponenta razvojne politike. Ali ne može se više ostajati samo pri njoj, i to po svaku cenu i bez obzira na sve drugo. Isto tako važnu komponentu predstavljaju sada kvalitativni faktori privređivanja. Svako zanemarivanje tih faktora — a upravo oni su uslov i rezultat jačanja ustavne pozicije udruženog rada — neminovno bi dovelo do stagnacije i same proizvodnje. Cela mudrost politike i jeste u tome da se na bazi tih faktora održava dinamika razvoja, odnosno da same organizacije udruženog rada budu zainteresovane i ekonomski prinuđene da ih razvijaju, i to upravo pod pritiskom odgovarajućih ekonomskih zakonitosti.

Naša monetarno-kreditna politika bila je u proteklom periodu uglavnom pasivna. Od nje smo svake godine saznavali jedino to

da će privredi biti stavljeno na raspolaganje onoliko novca »koliko joj bude potrebno«, odnosno koliko bude porastao obim proizvodnje i nivo cena. S obzirom na preteranu elastičnost ovakve formule, proizvodnja i cene mogli su, bar što se raspoloživog novca tiče, da rastu bezmalo koliko hoće. Godišnja stopa porasta novčane mase kod nas dostiže čak nekih 30 odsto, dok je u drugim zapadnoevropskim zemljama, koje takođe kubure sa inflacijom, gotovo upola manja. Uglavnom, morali smo u proteklom periodu za svaki porast društvenog proizvoda u vrednosti od jednog dinara da povećavamo novčanu masu za 2,8 dinara, dok je onim drugim zemljama bilo dovoljno povećanje od 1,8 dinara.

U poslednje vreme se nešto u tom pogledu menja nabolje, pre svega zahvaljujući sistemu »monetizacije«, odnosno sve većeg oslanjanja novčane emisije na menične i druge transakcije unutar samog udruženog rada. Zasad to ide još dosta sporo, uglavnom zbog potrebe da se iz emisije pokriva budžetski deficit federacije kao i da se novac usmerava u razne namenske svrhe — za izvozne poslove, poljoprivredni otkup i slično. U svakom slučaju je izuzetno važno da se novčano-kreditna politika sve više u tom smislu stavlja u službu udruženog rada, da ga ona zaista podstiče i primorava na što racionalnije privređivanje.

Velike su u tom pogledu mogućnosti. Dovoljno je podsetiti da koeficijent obrta sredstava već godinama slabi, da bi od 4,33 u 1971. opao na 2,50 u 1977. godini. Velike šanse se propuštaju usled niskog korišćenja ne samo osnovnih već i obrtnih sredstava. Po nekim procenama, u tim neiskorišćenim mogućnostima nalazi se danas možda čak nekih 70 milijardi dinara skrivenog dohotka.

Isto tako, i dejstvo zakonitostî koje proizlaze iz naših ekonomskih odnosa sa inostranstvom treba da bude jače izraženo u našoj razvojnoj politici, i to, naravno, ne samo u smislu večitog podešavanja uvozno-izvoznog režima postojećem stanju u našoj privredi već i u smislu menjanja tog stanja prema uslovima koje diktiraju razvijenije ekonomike. U skladu sa politikom naše otvorenosti prema svetu već smo postigli veliki stepen uključenosti u međunarodnu podelu rada (sa oko 27 odsto društvenog proizvoda vezanog za razmenu sa inostranstvom). Drugim rečima, dalje jačanje ekonomskih odnosa sa inostranstvom dobija sve veći značaj za naš celokupni razvoj. Od toga, naime, zavisi koliko će nam dalji razvoj biti stabilan, kako sa stanovišta normalne snabdevenosti privrede uvoznim materijalima tako i sa stanovišta stalnog širenja prostora za plasman naše robe.

Uvozna zavisnost naše privrede je velika, naročito kod industrije, gde dostiže oko 20 odsto. Još više — sa oko 30 odsto — upućen je na uvoznu supstancu i sam izvoz. Sa razvojem delatnosti od posebnog značaja ova zavisnost će se donekle ublažiti, ali će i dalje ostati velika. A to će zahtevati stalne napore u pravcu povećanja izvoza.

Još značajniji će postajati izvoz sa stanovišta borbe za tržište i podizanje produktivnosti. Nećemo izvoziti samo zato da bismo uvozili, već sve više i zato da bismo sami sebe izlagali moćnim podsticajima koji proizlaze iz konkurentskog suočavanja na svetskim tržištima i iz međunarodne ekonomske saradnje. Toga dosad nije bilo dovoljno, čim nam je konkurentska sposobnost u odnosu na devet glavnih partnera-zemalja konvertibilnog područja opala poslednjih godina za 16 odsto. Za sve to vreme naše tržište je bilo prilično blagonaklono prema domaćim proizvođačima, čime se umanjivala njihova zainteresovanost za izvoz. Najzad, jasno je da produktivna može biti samo ona industrijska proizvodnja koja se zasniva na velikim serijama i koja sebi automatski obara troškove po jedinici proizvoda. Za takvu proizvodnju domaće tržište je obično preusko, a izvoz — jedina perspektiva.

Poznato je da sa opštim razvojem jedne zemlje mora da raste i obim njene spoljnotrgovinske aktivnosti, i to srazmerno još brže. Kod nas taj razvoj poslednjih godina ne samo što ne ide uporedo već čak i na štetu spoljne trgovine. Tako je još 1965. učešće našeg društvenog proizvoda u svetskom iznosilo 5,3 promila, a našeg izvoza u svetskoj trgovini — 5,9 promila. Ove godine je učešće našeg društvenog proizvoda povećano na 6,8 promila, dok je učešće izvoza palo na 4,5.

Politika stabilnog novca i stabilnog izvoza mora da dobije mnogo značajnije mesto u našem razvoju nego što ga je imala poslednjih godina. U neku ruku bi ova politika morala da postane aršin za sve razvojne ciljeve i programe. U suprotnom, neminovno bismo se sudarali sa realnošću ekonomike. A time usporavali i sam razvoj samoupravljanja.

Na tu opasnost posebno ukazuje drug Kardelj, koji kaže:

»Pristup planiranju u uslovima socijalističkog samoupravljanja treba da bude znatno širi od programa ekonomskog razvoja, od razvojnih ciljeva ekonomske politike. U protivnom, preti velika opasnost da želje i voluntaristički utvrđeni razvojni i investicioni ciljevi postanu vodeći motiv planiranja, što bi ponovo pod firmom plana podređivalo radnika sistemu birokratskog odlučivanja o određenim politički i tehnokratski formulisanim »višim ciljevima«.«[2]

Jasno je da se orijentacija na veće uvažavanje ekonomskih zakonitosti ne može miriti sa svim mogućim projektima i programima koji se olako i bez samoupravne verifikacije donose u ime politike bržeg razvoja, pa ni sa mnogima od objekata koji su već u izgradnji.

»Moramo se boriti za stabilnija kretanja, makar i po cijenu privremeno nešto sporijeg rasta« — istakao je drug Tito u svom

---

[2] Edvard Kardelj, *O sistemu samoupravnog planiranja,* »Radnička štampa«, Beograd, 1976, str. 19.

nedavnom govoru na Osmom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije govoreći o učestalim pojavama da se od organizacija udruženog rada uzimaju sredstva za razne namene koje u današnjoj fazi nisu prioritetne, i to se najčešće čini bez konsultovanja ili uz samo formalnu saglasnost onih koji ta sredstva stvaraju.

A o odgovornosti za ovakve pojave drug Tito je rekao:

»Odgovorni su oni koji donose odluke, i investicione i druge. I pored široke samoupravne i delegatske baze, mnoge odluke se još u suštini ne donose na samoupravni način, iako formalno prolaze kroz samoupravni postupak. Ima mnogo slučajeva da se odlučuje u užim krugovima o nizu pitanja koja se tiču reprodukcije, dosta uticaja koji su u suprotnosti sa samoupravnim odnosima. Ja to smatram krupnim političkim problemom, a njegovo prevazilaženje prioritetnim zadatkom, prije svega, partijskih i sindikalnih organizacija.«[3]

Danas je naše društvo zaista na stupnju razvoja kada mora uvažavati politiku stabilizacije i, pre svega, od nje polaziti u postavljanju i ostvarivanju razvojnih ciljeva. U suprotnom, ono neminovno izneveruje i sebe samo i razvojne ciljeve u čije ime zasad još često narušava tu politiku. To svakako povlači za sobom i izvesno usporavanje. Ali, kako ističe drug Tito, reč je o privremenom usporavanju. A sigurno je da bi iz takvog učvršćivanja privrede na jednoj kvalitetnijoj osnovi ubrzo potekli novi, mnogo snažniji podsticaji celokupnom razvoju koji bi ga onda učinili i trajnijim.

---

[3] Josip Broz Tito, *Govor na Osmom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije*, »Borba«, 22. novembar 1978.

Veljko Radović

# Vjerodostojni svjedok istorije

*(Miroslav Krleža: Dnevnik* [*I—V*], *»Oslobođenje«, Sarajevo, suizdavač »Mladost«, Zagreb, 1977)*

»Suma doživljaja svakodnevnog čovjeka, kako unutrašnjih tako i spoljašnjih, ispunjuje tok njegovih dana samo kao niz pojedinosti. Tek veliki čovjek osjeća iza popularnog sklopa istorijski pokrenute površine duboku logiku postojanja, koja se pojavljuje u ideji o sudbini i koja čini da se sve one površne, značajem hude, dnevne tvorevine pojavljuju kao slučajnosti.«

Osvald Špengler

Združeni izdavači, sarajevsko »Oslobođenje« i zagrebačka »Mladost«, odlučili su se na još jedan kapitalan poduhvat (poslije *Krležijane*): da o 85. godišnjici života našeg velikog pisca Miroslava Krleže štampaju pet knjiga njegovog *Dnevnika* koji obuhvata — kako stoji u Napomeni — »sve do sada objavljene njegove memoarske zapise i ostale tekstove neodvojivo povezane s njima«.

Ovo svečano divot-izdanje priredio je za štampu dr Anđelko Malinar (koji je, takođe, i priređivač *Krležijane*, štampane prije nekoliko godina), i izvršio ovaj složeni zadatak s velikom upućenošću i metodičnošću — za to zaslužuje pohvale. Svi ti sada sabrani Krležini memoarski zapisi i ostali tekstovi bili su rasuti po mnogobrojnim knjigama, časopisima i novinama, u velikom vremenskom rasponu od 1914. do 1969. godine. »Sve tekstove ovih zapisa Krleža je pregledao i preradio za ovo izdanje, izvršivši brojne stilističke zahvate«, piše dr Malinar. Iz ove već uhodane i plodonosne saradnje velikog pisca i njegovog biobibliografa stvoreno je ovo djelo koje je vjerodostojno svjedočanstvo o bitnim činjenicama epohe koliko i piščeva »svakidašnja istorija« što, *pars pro toto*, »subjektivno« i ne manje vjerodostojno govori o toj epohi. Tih pedesetak godina veoma dramatičnog, često i nevjerovatno tragičnog, razdoblja predstavljene su u svojim »krupnim« i »sitnim« istorijama. Odano robujući latinskom načelu *Nulla dies sine linea*, Krleža je u svoj *Dnevnik*, iz dana u dan, »notarski« pedantno bilježio sve ono što se iz haosa dana i vremena izdvojilo kao momentano »najbitnije«. Jednom će pisac dnevnika samo lakonski zabilježiti: »Udes starosti: osama«; drugi put će, zaveden mnogostrukim i mnogosmislenim asocijacijama poznatim kao »krležijanske«, raspravljati o svjetlosti i mraku na simboličnoj ravni — a povodom jednog sasvim banalnog i u nas uobičajenog nestanka struje; ništa, dakle, ne prolazi neuočeno pored te budne svijesti što svaki detalj stvarnosti — za druge jedva postojeći, nevažan — posmatra u perspektivi i pod lupom, dajući mu simbolična svojstva, tako da se mora ticati ne samo pisca *Dnevnika*. Pisac bilježi sve ono što mu se dešava »spolja« i »unutra«; iako je tu riječ o pomalo i podosta paralelnim stvarnostima i svjetovima, kod Krleže su te stvarnosti često komplementarne i ravnopravne. Tako istina postaje integralna.

»Kako opisati jednoga čovjeka?«, pita se mladi Krleža još 1918. godine, kao što se svak pita na početku: *kako opisati čovjeka*! I zašto uopšte *Dnevnik*, je li to čin oholosti koja ne pristaje smjernima? O toj »kaotičnoj zbrci koja se zove život« teško je pisati »nekaotično«, i izgrađivati nekakav poredak u onome što reda nema. »Dan se može izgubiti kao šupalj groš«, zapisao je Krleža, čovjek koji nije gubio vrijeme ni onda kad ga je »gubio« (Heleni su govorili da čovjek svakog dana nečim mora da zasluži da ga Sunce grije). »Veoma često se pitam, a kome škrabam toliko i zašto?«, reći će ovaj »genij kuđenja« koji ni sebe nikad nije izuzimao niti branio od udaraca svestrane i nadmoćne ironije.

»Impresije o ljudima i pojavama trebalo bi zapisivati istrajno kao i one o snovima. To znači: odmah i uvijek. Podjednako tvrdoglavo i ustrajno.« — To je Krleža i činio cijelog svog dugog i dinamičnog vijeka, i pisao je odmah, »s bilježnicom u ruci«, ne napamet i ovlašno. Opisao je mnoge »velike« i »male« ljude, jer su njega zanimali ljudi, a ne titule. Pišući svakodnevno i tako izražavajući vlastiti filosofski stav i viđenje stvarnosti, Krleža je, ra-

zumije se, često znao i da posumnja u sâm smisao pisanja »poslije tolikih užasa«. »Jučer, danas, sutra, prekosutra, lane, preklane, o podne, uveče, uvijek podjednako: lutanje, piskaranje, traženje. Ništa.« — To je napisala ruka rezigniranog pisca umornog od svoje meštrije, od nevjerice u moć riječi koja je uvijek »ispod života«, i onda kad je najsilnija. Vjerovatno je taj rani umor učinio da zapiše 9. aprila 1918. godine, »poslije ponoći«, ove riječi: »Bilanca jednoga dana: grižnja od nerada.« I uprkos tim povremenim malodušnostima, Krleža je primjer stvaralačke marljivosti ne samo u našoj sredini, često pretjerano dokonoj. To »pisanje za druge« proteglo se na tolike decenije jednog važnog i prekretničkog istorijskog razdoblja. U Krležinom djelu, uključujući tu i njegov publicistički opus, odslikana je jugoslovenska stvarnost u svim perspektivama: i primitivni zulum SHS-države nakon ujedinjenja, i duhovna i socijalna bijeda, i kasnija revolucionarna ubrzanja istorije i revolucionarni preokret. On je svu tu ubogu stvarnost opisivao na osnovu svog nepromjenjivog moralističkog uvjerenja koje optužuje (poput Zole), sa vlastite tačke gledišta, koje svakom događaju određuje važnost kritički i objektivno. Još davne 1834. godine znao je Ogisten Tijeri da će »istorija dati pečat XIX vijeku i obilježiti ga svojim imenom.« Krležino djelo i njegovo stanovište takođe je duboko prožeto istorijom i istorijskim, jer taj pisac neobično kompleksno osjeća hujanje vremena i kontinuitet prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Ako je Tijeri svoj vijek imenovao istorijskim i istorijom obilježenim, onda bi Krleža s mnogo više prava mogao to da tvrdi za svoj dvadeseti vijek.

»Trebalo bi pisati kronike (i romane) o stvarima o kojima današnje pokoljenje i ne sanja, a iz gluhonijemih administrativno-historijskih udžbenika neće ništa doznati ni naučiti«, zapisao je Krleža u svoj *Dnevnik* 8. januara 1958. godine, a negdje drugdje je i dodao: »Historija je kod nas zanemarena potpuno, a ukoliko se i predaje — sve sami falsifikati.« Iz ova dva navoda vidi se Krležina briga o stanju i nivou naše istorijske svijesti, i o zanemarenosti jedne nauke koja jedino može da zaustavi, makar načas, »defile lažnih apsoluta« i da provjeri svaku činjenicu epohe iz dobrog vremenskog odstojanja. (»Najbolja historiografska metoda bila je i ostaje: činjenično stanje i ništa više«.) Može se reći da se Krleža u svom *Dnevniku* služio upravo tom metodom koja poštuje jedino činjenice i »stanje fakata«, bez romanticizma i mitomanije, tako svojstvenih »odživjelim« i provincijalnim mentalitetima niklim iz sjemena našeg davnašnjeg »regionalnog prokletstva«. Živeći dugo i budna duha (»Po fragmentima kojih se sjećam, bio sam dijete razigrane uobrazilje.«), Krleža se nagledao, naslušao i načitao raznih istorijskih falsifikata — otuda tolika njegova fanatičnost i želja da se uvijek kaže »sva istina«, bez »friziranja« i preudešavanja; uvijek je, sa strašću velikog polemičara i moralističkog mislioca, poricao sakramentalnost raznim »velikim« parolama koje su samo prikrivale dekorisanu pustoš. O njegovom načinu posmatranja istorijskog toka nikako se ne može govoriti kao

o »sanjalačkom« — on je svijet uvijek posmatrao s velikom kritičkom voljom i trezvenošću koju nije lako opjaniti »zapaljivim« formulama, iznutra praznim. Razumije se, istorijska i estetska svijest su u vječnom sukobu (bolje reći, paralelne su i neuskladive), ali u Krležinom duhu te dvije svijesti daju plodonosne rezultate.

Šta je zapamtio Krleža? Šta se uopšte pamti, i po kom načelu? U memoarima maršala Žukova zapisano je: »Zapamtio sam samo ono što se ne može zaboraviti.« A šta se *ne može* zaboraviti? Kakav je to mehanizam »uskladištenja« činjenica dostojnih pamćenja? U svom *Dnevniku* Krleža daje, ipak, prevagu istorijskoj svijesti, mada nikako ne zapostavlja ni »intimnu sferu«. On kao da želi da ostavi trag pokoljenjima o onome što on naziva »stanjem fakata« (iako stalno poriče oholost kao slabost, ne može se osporiti da je sâm čin pisanja gest oholosti). Krleža se često pitao zašto piše, a to pitanje nijedan valjan pisac ne može da zaobiđe, kad-tad. No ipak nigdje nije rekao da li je za njega to pisanje dnevnika nekakav »nezadrživ čin« (kao što je to, recimo, umjetničko nadahnuće) ili, možda, »oholi« čin mislioca svjesnog izvjesne misije. To, uostalom, nije ni važno! Važno je ono što ostaje zapisano, ne toliko razlozi i motivi za to.

Strastvena logičnost — to odlikuje cjelokupno Krležino djelo, pa i ove njegove dnevničke i memoarske zapise (mada strastvenost i logičnost ne idu baš prečesto zajedno). On u svom *Dnevniku* ne estetizuje život, nego ga opisuje u prijesnom, predestetskom stanju, pomoću golih fakata. (Špengler: »Gdje nema činjenica, tu vlada osjećanje.«) Pri tom izriče smjele istorijske sudove, a ni lična odvažnost nije mu tuđa (valja se samo sjetiti šta je on, pred stotinama zvanica, rekao Kvaterniku novembra 1918. godine, onom istom Kvaterniku koji će, dvadesetak godina docnije, postati ustaški zlikovac). Mnogobrojnim svojim uvidima i tačnim istorijskim ocjenama, Miroslav Krleža je dokazao da posjeduje izuzetno rijedak dar za posmatranje činjenica u istorijskoj perspektivi. (Po tome je blizak Geteu koji je, na primjer, tačno predvidio datum prokopavanja Sueckog kanala kao istorijske i ekonomske neminovnosti, a prije sto pedeset godina predskazao je potpun ekološki krah planete, rekavši da će se »naša djeca igrati na đubrištu«!) Iako ovi zapisi nisu, možda, pisani »za istoriju« i u istorijsku svrhu (možda su »nezadrživ čin« oslobađanja svijesti i podsvijesti?), oni su, svejedno, nezaobilazna građa za buduću istoriju. Ko god bude opisivao i ocjenjivao epohu u kojoj je Krleža pisao svoj *Dnevnik*, on te krležijanske fakte nikako neće moći da previdi. Iako naglašeno ličnog stava, *Dnevnik* posjeduje takav stepen objektivnosti da se može smatrati, uslovno rečeno, djelom istorijske nauke koja ne poštuje emociju niti bilo šta »lično«.

Ako je riječ o istorijskom mišljenju i istorijskim kategorijama, razumije se po sebi da čovjek mora da upita šta je to uopšte *istorija* i *istorijskô*. Krleža, na primjer, piše o dosadnim ljudima

— »čestitarima« i nazdravičarima, o nestanku struje, o zaglušujućoj buci igranke u svom susjedstvu, o reumatskom bolu, o banalnim radio-»željama i čestitkama«, o »novokomponovanom« teroru — a je li to *istorija?* Naš narod je rekao da svak obasjava život onom svjetlošću koja je u njemu, pa tako i Krleža moćno obasjava i »najbanalnije« događaje dana, dajući im »istorijsku« dimenziju bez koje bi se ugušili u vlastitoj trivijalnosti i zasluženoj anonimnosti. Krleža doslovno prepisuje, ponekad i prepričava, čak i kriminalnu hroniku iz naših listova koje tako pomno prati, pa razne oglase, čitulje — u svemu se odslikava duh epohe, pa i u tim »banalnostima« kojima se zvanična istorija načelno ne bavi.

Postoji li, osim »spoljne«, i »unutrašnja« istorija, i jesu li one jednake važnosti? Odnosi li se svekolika simetričnost svijeta i na to dvojstvo stvarnosti? Da li »obični« događaji spadaju u »nadležnost« Estetike ili Istorije? Konačno, da li se značaj bilo koje činjenice može duboko i tačno ocijeniti u času kad nastaje, ili joj samo budućnost daje ocjenu? (Ne bi trebalo zaboraviti da je, na primjer, prvi nacistički puč u Minhenu maloumno i slijepo smatran »beznačajnim« događajem?!) Koji događaj, zapravo, nosi mistično »istorijsko obilježje«, i na osnovu kojih mjerila se određuje hijerarhija događaja? Stendal je jedino vjerovao u sitne neosporne činjenice, Krleža mu po tome dosta nalikuje. On, jednostavno, ne želi da razdvaja »svakodnevno« od »istorijskog«, jer ono što je na izgled obično u aktuelnom času može da postane buduća istorijska činjenica — za to postoji ogroman broj dokaza, možda i stoga što je dar predviđanja i istorijskog uviđanja najrjeđi od svih. Krleža posmatra prednji plan događaja, ali ne zapostavlja ni zadnji (kao svi veliki slikari što podjednaku pažnju poklanjaju zadnjem planu kompozicije). Takođe, u njegovom stavu prema stvarnosti ima mnogo uviđanja analogija, povezanosti i znanja o uporednom postojanju različitih činjenica epohe u kojima on pronalazi logiku i unutrašnji smisao. Od tog velikog znanja i jesu tolike njegove anticipacije i »proročanstva«, pored onoga što je neizrazivo i intuitivno u njegovom talentu. »Poštuj sitnice ako hoćeš da se domogneš vrha Himalaja«, rekao je alpinist Edmund Hilari, osvajač tog gigantskog vrha svijeta. Rekao bih da se i Krleža, penjući se na »planinu« odakle se bolje vidi istorijska panorama, penjao i preko »sitnica« koje su samo za njega dostojne da se zabilježe i »ovjekovječe«. I iz tih »neposvećenih« činjenica realnosti sklapa se vjerodostojna, životna i uvjerljiva slika stvarnosti u njenim neizbrojivim značenjima i neuhvatljivoj raznolikosti. Rob Istine, Krleža u *Dnevnik* unosi čak i pojedine tekstove iz predratne štampe koji su »živi dokument njezina niskog nivoa«.

Onome ko bolje poznaje Krležino djelo nije odveć teško da uoči magistralne teme koje neprestano zaokupljaju pažnju ovog pisca: to su naši »zakašnjeli mentaliteti« koji neprestano miješaju »kvadratnô s okruglim«; ortodoksni duh i »intelektualni dervišizam« sektâ gdje se »trajno prepisuju i citiraju sveti oci«; manjak istorijske i kulturne svijesti koje bi pojave u vremenu tuma-

čile objektivno, bez primitivne mitomanije što rađa suviše ofanzivan i »raspaljiv patriotizam«; opšta karnevalizacija svijeta i izvjesno moralno potonuće; nekritičnost naroda i kultura koje i sadašnji trenutak odmah »posvećuju« i pretvaraju u mit i bajku; začaurenost i zatvorenost palanačkog duha u neprestanom strahu od svega »tuđeg«... Razumije se, ovo nisu sve teme koje Krleža razmatra u svom *Dnevniku*, ali za njega su one bitne i opsesivne. Kao rijetko ko u našoj sredini, ovaj pisac je uvijek mislio otvorena duha, evropski u najidealnijem smislu riječi. On nikad nije »jurio« modu vremena, nego je vječno bio moderan mislilac koji izražava aktuelne i najviše mogućnosti vremena. Za Seneku je živjeti značilo — ratovati, i Krleža je uvijek ratovao protiv mnogobrojnih naših iluzija, himera, kratkovidosti. Ovaj vijek »strasti i brzine«, koji je puno obećavao svojom »religijom progresa«, a malo ostvario na kulturnom i etičkom području, ima u Krleži ironičnog posmatrača pomalo »cinične inteligencije«, jer pisac dobro zna cijenu svome dobu. No Krleža više no iko zna nevjerovatnu sklonost ljudi da se nimalo ne uče od poraza prethodnika. To je jedan kritički »pesimizam«, svojstven velikim duhovima koji uviđaju da se pred njihovim očima jalove nade mnogih pokoljenja, a ipak ne pristaju na poraz, već se bore za izmjenu »stanja fakata« razornom snagom neposustalog duha: »Od raznih vjera i vjerovanja da se ovaj svijet može poboljšati, vjera u poslanstvo ljepote, kao u nešto što bi moglo poslužiti doista kao poboljšanje stvarnosti, možda je bezazlena, ali nije lišena svake vjerodostojnosti« (Krleža).

Veoma je zanimljivo i neočekivano s koliko prilježnosti je Krleža zapisivao vlastite snove, često vrlo detaljno. To noću radi tamni um i šalje snevaču simbolične poruke s »drugog svijeta«, iz nepoznate i neosvijetljene strane ljudske prirode. Još u Talmudu je zabilježeno da je »neshvaćen san kao neotvoreno pismo«, i Krleža je nastojao da otključa i protumači tu simbologiju snova i pročita »pismo« koje mu šalje napregnuta podsvijest. Tako u njegovom *Dnevniku* imamo javu i san, »noćne posjetioce«, »kapitalnu« i »svakodnevnu istoriju«, strast noći i normu dana, malô i monumentalno — to je pravo kubističko mišljenje s više nivoa. Često je to njegovo mišljenje nailazilo na protivljenja i neprijateljstva, ali zar to oduvijek nije bio »atribut svake silnije individualnosti«? On je dobro iškolovan okolnostima, neprestanim iskušenjima, preprekama i sumnjama duha. Pa i pored tolikih i takvih spoznaja, tema, činjenica stvarnosti i činjenica jave, i sjajnih uvida svake vrste, da li se to opet ostaje na površini života, kao što se zapitao R. M. Rilke? Prokletstvo je mišljenja to da ne može da obuhvati život (kako bi naš narod rekao, »ko obuhvati previše — loše steže«).

»Šta ostaje u historiji kao svjedočanstvo, a šta je istina?«, upitao se Krleža, kao što se pitao i Gilgameš. Na to pitanje nije moguće odgovoriti. (Krleža: »Nijedna kronika nije dobro ogledalo vremena, zapisuju se samo detalji. Nitko nema pregleda o količini

patnje.«) Znajući sve to, on je ipak napisao autentično svjedočanstvo, svoje Petoknjižje, vjerujući makar malo u magijsko svojstvo i moć riječi da sačuva nešto od vremena koje iščezava i tone »vodi u dubine«. Ta »lažljiva pisaljka književnička«, kako ju je krstio prorok Isaija, ipak ostavlja najbolja svjedočanstva vremena i proteklog života. (»Sve se boji vremena, a vrijeme se boji piramida«, veli arapska poslovica.) Iako nije naše »da vidimo ono što je još daleko i neopipljivo, već ono što možemo držati čvrsto u ruci« (Karlajl), ipak se može kazati da je Krleža u svome *Dnevniku* posmatrao ne samo to »opipljivo« i ono što je bilo pred svačijim očima a neuočeno, nego se suočavao i sa onim što se tek naziralo i pomaljalo »iza brda«.

U svom dnevniku od 14. jula 1789. godine napisao je lakoumni i plitkoumni Luj XVI samo ovo: *Rien* (Ništa). A toga dana, kako se zna, izgubio je i presto i glavu! On sigurno nije imao sluha ni za očitô ni za buduće — no i mrtav se može tješiti da je to »mana« svojstvena gotovo apsolutno svim ljudima. Iako umjetnik što se bavi svojom umjetnošću koja je, prije svega, plod odstojanja, Miroslav Krleža je svojim *Dnevnikom* pokazao ne samo kuda je smjerala strelica njegova etičkog kompasa nego i izuzetnu prisutnost u svome vremenu i svome narodu.

## Đerđ Lukač: Lenjin

*(Studija o povezanosti njegovih ideja, BIGZ, Beograd, 1977, strana 138)*

Za izvesne istorijske ličnosti nije dovoljno reći da su velike, jer je velikih ličnosti u istoriji ljudskog društva bilo veoma mnogo. Lenjin je, svakako, jedan od onih za koje takva odredba nije dovoljna. On spada među one ličnosti koje stoje na čelu prelomnih kretanja, ličnosti koje svojim imenom i delom obeležavaju celu jednu epohu, način mišljenja i delanja ne samo u njihovom vremenu nego i vremenu budućem. Ali baš između takvih ličnosti i istorijske stvarnosti koju su oblikovali koherencija nikada nije potpuna. Čovek ima ograničeno fizičko trajanje, a ono što je takav veliki čovek stvorio, čemu je dao bitna obeležja nastavlja da živi sopstvenim životom, da se kreće pod pritiskom sopstvenih kontroverzi i sopstvenih zakonitosti. Stvarnost donosi modele, transformacije i obrasce života koji se ne mogu uvek predvideti. A savremeni čovek koji zna istorijske korene sopstvenih verovanja u tumačenju istorije projektuje upravo sebe i sopstvenu situaciju. Zato jedno od centralnih pitanja pri tumačenju dela velikih ličnosti jeste pitanje naučnog, objektivnog utvrđivanja ne toliko onog što se nalazi u sferi ljudskih htenja koliko njihovog stvarnog značenja i uticaja na istorijske tokove, aktuelnosti i prisutnosti njihove misli i dela danas.

Lenjinovo delo duboko je zaseklo u sferu međusobno snažno suprotstavljenih interesa, nailazeći na podršku, budeći zanos, ali i nepomirljivo odbijanje. Magična, privlačna snaga njegovog dela je danas tolika da mnogi od onih koji mu protivreče ne čine to otvoreno te se odnos prema njemu ne izražava samo u otvorenoj polarizaciji stanovišta. Tražeći utemeljenost svojih pogleda i egzistencijalnih interesa u istoriji oni pribegavaju racionalizacijama za koje veruju da su preuzete od

Lenjina. Zato se, kada je reč o ovoj studiji, najpre moramo zapitati u kojoj meri je Lukačev Lenjin zaista autentični Lenjin, i u kakvoj relaciji je Lukačeva koncepcija Lenjina prema društvenoj, revolucionarnoj praksi danas?

Lenjin je, prema Lukaču, »za našu epohu učinio isto što i Marks« (str. 9). To je »najveći mislilac kojega je dao revolucionarni radnički pokret posle Marksa« (str. 7). Onima koji Lenjinovo delo povezuju isključivo sa specifičnim društveno-ekonomskim okolnostima ruskog društva Lukač odgovara da je Lenjin mislilac »kome je postala jasna istinska suština, stvarna, živa, efikasna, glavna tendencija... epohe« »čak i onda kad govori o aktuelnim pitanjima« (str. 10). Bitnu razliku između Lenjinovog dela koje proizlazi iz autentičnog marksizma i degenerisanih oblika marksizma u vidu revizionizma, dogmatizma i ultralevog radikalizma čini shvatanje proleterske revolucije, njene aktuelnosti i njene realizacije.

Interpretacija Lenjinovog dela je sticajem okolnosti opterećena i polemikama sa danas već preživelim pravcima i koncepcijama. Ipak je Lukač raspravu o pravcima društveno-ekonomskog razvitka u Rusiji, za tadanje prilike smelo sveo na pitanja kakva je stvarna uloga radničke klase u razvitku društva i istorijskog materijalizma kao njegove društvene teorije. Nasuprot onima koji Lenjinu prebacuju da potcenjuje samodelatnost, samorazvitak i spontanost pokreta radničke klase, Lukač smatra da je upravo Lenjin razvio teoriju o samostalnoj, vodećoj ulozi proletarijata u budućoj sudbini Rusije (str. 19). Lenjinova naučna analiza objektivnih tendencija društveno-ekonomskog razvitka demonstrira njegovu sposobnost »da se neustrašivo i bez iluzija suočava sa činjenicama« (str. 20), ali i sposobnost da se ne meri sa njima, da im se suprotstavi. To obezbeđuje i klasnu pristrasnost i »pojačanu objektivnost« u isti mah. Lenjin »nije frula na kojoj bi sudbina mogla svirati što hoće«, u njemu su dati u jedinstvu i razum i strast. Njegovo saznanje je orijentisano na društveno delanje, a njegova praksa je »nužna posledica zbira i sistema dotle akumulisanih istinskih saznanja« (str. 130). Lenjinove osobine — strasnost revolucionara, razum naučnika i analitičara, »trezvena jednostavnost«, skromnost i odmerenost dobile su, prema Lukaču, svoje filozofsko utemeljenje u Lenjinovoj maksimi »svaka istina može... kad se s njom pretera, kad se pređu granice njenog stvarnog važenja, postati apsurdnost. štaviše, pod takvim okolnostima ona mora neizbežno postati apsurdnost« (str. 131).

Lukačevo shvatanje istorijskog materijalizma kao društvene teorije unekoliko sužava domen njenog važenja, pa i njen značaj. Istorijski materijalizam je za njega izraz samosvesti proletarijata, izraz njegovog društvenog bića, a, prema tome, i »teorija proleterske revolucije« (str. 7). Skoro pola veka docnije sam Lukač će napisati kritičke primedbe na svoje tadanje poglede.

Lenjinovu teoriju partije Lukač tretira samo kao deo priprema za revoluciju u celini, kao problem »urastanja proletarijata u svoju klasno-revolucionarnu misiju« (str. 29), kroz »spontano revolucionarni samoodgoj proleterskih masa (u vidu masovnih akcija i njihovih iskustava), podržavan teorijski ispravnom agitacijom, propagandom itd. partije, dovoljan da zajamči razvitak kakav je ovde potreban« (str. 30). Time je problem organizacije interpretiran kao integralni deo problematike revolucije, a avangardnost, militantnost i disciplinovanost organizacije našle su svoje izvorište u spontanosti misli, osećanja i akcije klase. Tako treba shvatiti i Lukačevu odbranu Lenjinovog zahteva za profesionalizacijom revolucionarnog rada, jer je Lukač time upravo branio i perspektivu revolucije koja je sa takvim tipom organizacije u datim istorijskim okolnostima bila povezana. Odbacujući optužbe da »organizacija sputava spontanu, revolucionarnu produktivnost masa«, Lukač smatra da je u organizaciji

političke partije »klasna svest proletarijata« »dobila vidan oblik« (str. 33). Iako ima vodeću ulogu, partija, prema Lukačevom tumačenju Lenjina, služi samo potiskivanju uticaja kontraklase. Partija nije jedini aktivni činilac. Nasuprot tome, ona je »i proizvođač i proizvod, pretpostavka i rezultat masovnih pokreta« (str. 41). Metodološki, ona je razmatrana u kontekstu socijalnih, političkih i ideoloških konfrontiranja u tim prelomnim istorijskim trenucima i u zavisnosti i povezanosti baš sa takvim situacijama.

Mada je ovaj model organizacije docnije bio fetišiziran, on je u vreme još svežih utisaka o velikim revolucionarnim bitkama dobio u Lukaču svog oduševljenog i nadahnutog tumača. Partija »sagledava totalitet društva«, »zastupa interese celog proletarijata« i »interese svih potlačenih« (str. 43). Ona ne nameće masama »bilo kakav način ponašanja koji je rezultat apstraktnog mišljenja«, nego »teoriju stalno kruniše konkretnom analizom konkretne situacije« (str. 43). Ona sama »mora neprekidno da uči na primeru metoda i metoda borbe masa« (str. 45), ali mora da vidi dalje od njih, da priprema akcije i u budućnosti. Partija u ovom tumačenju povezuje principe spontanosti sa principima svesnosti, organizacije, naučnosti jer »ono što su mase otkrile spontano... partija mora povezati sa totalitetom revolucionarnih borbi « (str. 4).

Partija je, dakle, produkt istorijskih okolnosti, ali i delotvorna istorijska snaga, dinamična i elastična jer su svaka rigidnost i šematizam i u organizaciji i u taktici za nju »kobni«. Konstitutivni elementi njene politike su oslobađanje radničke klase od uticaja buržoazije, »spoznaja karaktera epohe, sagledavanje nužnosti«, »duhovno, materijalno, teorijsko i organizaciono« pripremanje proletarijata »za takvu nužnost i njene posledice« (str. 77). Internacionala je samo »Lenjinova koncepcija partije u svetskom razmeru« (str. 78). To je »ocena« zamišljenog kao ostvarenog, koja je samo donekle imala svoje uporište u realnosti jer u vreme kada je izrečena nisu ispoljene sve protivrečnosti.

Poznato je da je Lenjinu priznavana čas pragmatsko-praktična efikasnost, čas je njegovo delo priznavano samo delimično, da bi odmah zatim bilo pretvarano u partijsku dogmu i kanon. Kakva je Lukačeva ocena ovog dela? Lukač, pre svega, organizacioni i praktični rad Lenjina na pripremanju revolucije posmatra u jedinstvu sa njegovim naučno-teorijskim delom, a ovaj, opet, u povezanosti s vremenom i okolnostima. Na taj način Lenjinovo delo je tretirano i kao izraz objektivnih, unutrašnjih kontroverzi i tendencija u društvenom kretanju, ali i kao revolucionarna praksa njihovog razrešavanja i prevazilaženja.

Sa naučnog stanovišta Lukačeva analiza Lenjinovog dela je suviše sažeta i nepotpuna. Pa ipak, uprkos toj nepotpunosti, njena celovitost i dijalektičnost čini je superiornom svakoj fragmentaciji Lenjinovog dela, razdvajanju njegovog »teorijskog« i »praktičnog« opusa. Visoka ocena Lenjinovog dela proizlazi iz fundamentalnih, orijentacionih postavki samog Lukača, i u dubokoj je suprotnosti sa dogmatizmom. Za Lukačevo shvatanje marksizma »analiza konkretne situacije nije suprotnost 'čistoj' teoriji, nego je, naprotiv, vrhunac prave teorije, tačka na kojoj je stvarno ostvarena, na kojoj se ona — zato — pretvara u praksu« (str. 54). Lenjin je upravo načinio »korak iz teorije u praksu«, »iz apstraktnog u konkretno«. Ali taj »korak je — to se nikad ne sme zaboraviti — u isti mah napredak teorije« (str. 61). Marksistička analiza ne može da objasni novo na osnovu starog. Ona mora da sagledava nove tendencije i ne sme da bude iskrivljena nikakvom teorijskom, utopijskom konstrukcijom.

Kakva je Lukačeva ocena Lenjinove teorije države? Treba odmah uzeti u obzir činjenicu da se ovo vreme karakteriše oštrim sukobom između Lenjina i desnih socijaldemokrata koji su žestoko napadali Lenjina, oktobarsku revoluciju, njegovu koncepciju dik-

tature proletarijata. Takav odnos prisilio je i Lukača, kao i druge lenjiniste, da se u polemici sa socijaldemokratima dobrim delom kreće u krugu opštepoznatih teza o državi, revoluciji, demokratiji i diktaturi proletarijata, da brani ono što je Lenjin učinio i što je svakako morao učiniti. Stoga se najveći deo polemike, uključujući tu delimično i samog Lenjina, zatvorio u defanzivan krug.

Kritikujući »realnu politiku« socijaldemokrata koja je odstranjivala dijalektiku iz socijalističkog mišljenja i izvlačila socijalizam »iz istorijskog procesa klasne borbe« (str. 97), Lukač kao da izlazi iz ovog začaranog kruga. Saznanje socijalizma je proizvod »dijalektičkog, uzajamnog uticaja sa svakodnevnim problemima klasne borbe« (str. 98). Krećući se delimično u granicama opštepoznatih ocena, Lukač u sovjetima vidi oblik državne organizacije i zaštite interesa najširih slojeva stanovnika koji im pomaže »da prebrode svaku ograničenost i rascepljenost«, koji ih »vaspitava« (kao što je to tvrdio i Staljin), ali im i omogućava da »samostalno učestvuju u životu države«. Taj oblik organizacije države povezuje privredu i politiku, »neposredno postojanje ljudi, njihove neposredne svakodnevne interese,... sa odlučujućim pitanjima celine«, omogućava prevazilaženje podeljenosti državnog aparata i naroda.

Očigledno, Lukač nije u vodama staljinističke apologije državne moći, ali i ne uočava nove fundamentalne suprotnosti između sfere rada i sfere upravljanja, između radničke klase i birokratije koja se, nasuprot klasi koja ju je izdigla na vlast, sve više osamostaljuje. Doduše, Lukač na jednom mestu pišući o proletarijatu kaže da on treba da »stvarno ovlada... privrednim aparatom koji je preuzeo zajedno sa vlašću«. Ipak, njegova analiza »na nivou konkretnosti«, koju je toliko isticao, ne ide dalje od naglašavanja potrebe jačanja materijalne osnovice društva i industrijalizacije.

Takođe njegova koncepcija svetske revolucije, proletarijata kao svetske klase, Komunističke internacionale kao svetske partije proletarijata jedva da izlazi iz granica romantizacije i fetišizacije. Iako je uviđao da je svaki problem socijalizma »unutrašnji problem partije« (str. 117), Lukač je dosta daleko od shvatanja odnosa klasa — partija — država sa stanovišta neposrednog oslobađanja rada. On takođe nije uviđao da politička organizacija proletarijata, veoma specifična, militantna i efikasna, nosi unutrašnje protivrečne mogućnosti koje mogu biti realizovane kako u pravcu slobode tako u pravcu neslobode, koja će eksterminirati i njene vlastite tvorce i organizatore.

Na kraju knjige dat je i jedan spis koji je nastao skoro pola stoleća kasnije. Iako on sadrži nekoliko kritičkih napomena, Lukačev osnovni sud o Lenjinu ostao je nepromenjen. Mada neke Lukačeve ocene i prognoze nisu izdržale sud vremena, Lenjin je za Lukača ostao čovek koji je najpotpunije obuhvatio svoje vreme, čovek čiji revolucionarni dinamizam karakterišu »spremnost i permanentnost«, čovek koji je stvorio »nov tip uzornog ponašanja prema stvarnosti« (str. 138). A to je umesto sholastičkog ponavljanja Lenjinovih pogleda, fetišizacije oblika organizacije, dogmatizacije njegovog učenja, kojima obilujemo, upravo ono što i Lenjina i Lukača čini danas prisutnim i savremenim.

**Vladimir Milanović**

## Dr Fuad Muhić: SKJ i opozicija

*(Radnički univerzitet »Veljko Vlahović«, Subotica, 1977)*

Revolucionarna istorija Saveza komunista Jugoslavije, odnosno radničke klase i njene istorijske borbe za socijalizam, nezavisnost i ravnopravnost — poznata je cijelom svijetu. Međutim, isto tako

je činjenica da nama nedostaju istorijska, teorijsko-praktična studiozna osvjetljenja pojedinih etapa društvenog razvoja. Istina, pomenuta praznina se svakim danom sve više popunjava, te je u tom smislu i pojava knjige *SKJ i opozicija* Fuada Muhića događaj vrijedan pažnje. Zapravo, prvi sintetički prikaz borbe SKJ sa različitim antisocijalističkim snagama u periodu od 1948. do 1974. godine, kao i teorijsko-praktična elaboracija dosljednosti SKJ, sa Titom na čelu, principima marksizma-lenjinizma.

U knjizi *SKJ i opozicija* Muhić je stavio sebi u zadatak da u istorijskom kontinuitetu obuhvati sve opozicione platforme koje su se javljale u poslednje tri decenije, a čiji je zajednički politički nazivnik: suprotstavljanje i direktan rad spram teorije i prakse SKJ. U tom smislu autor razmatra: uzroke i konsekvence staljinizma (1948), kao i dobro znani otpor priznavanju autentičnog karaktera jugoslovenske revolucije; liberalizam Milovana Đilasa kao prvi nagovještaj pokušaja građanske restauracije (1953); birokratizam i unitarizam grupe oko Aleksandra Rankovića kao najavu birokratske restauracije i neostaljinizma (1966); nacionalizam kao produbljeni prodor ka buržoaskoj obnovi i vraćanju na stanje prije 1941. godine (od 1968. pa dalje); »novu ljevicu« kao poistovećivanje jugoslovenskog socijalizma sa neostaljinizmom, gdje se alternative traže u anarhizmu, nihilizmu, građanskom pluralizmu i »novom istorijskom bloku«, koji bi zamijenio SKJ (period 1968—1975). Nadalje, Muhić pronalazi istorijski kontinuitet ovih opozicionih platformi i u tehnokratizmu i tehnobirokratizmu kao onim tendencijama koje svjesno idu na negiranje samoupravljanja i zahtijevaju »super-racionalizovani« model rukovođenja bez učešća radničke klase; neoinformbirovštinu kao uzmak ka klasičnom staljinizmu i ideologiji »nove komunističke partije« (period 1974—1975. godine), te i u kritici SKJ i njegove teorije i prakse poslije Desetog kongresa i republičkih kongresa (razdoblje 1974—1975).

U svojim razmatranjima kontrarevolucionarnih stanovišta i prodora autor polazi od dva bitna ishodišta preko kojih je opozicija pokušavala da stvori uslove za svoje djelovanje. Po njegovom mišljenju, ona su transparentna u svim oblicima negiranja SKJ, bilo da je riječ o nekom vidu organizovanog pokreta ili »radikalne kritike« društva ili, pak, o obliku frakcionaštva i sektaštva spram Programa SKJ. Za Muhića se i jedno i drugo ishodište teorijski i politički identifikuje kao težnja za restauracijom revolucije, dok se u svom praktičnom obliku javlja preko birokratskih ili liberalno-građanskih opredjeljenja. Autorova namjera, koja je, po našem mišljenju, uspješno realizovana, takođe je smjerala da pokaže mistifikovanu logiku ove dvije težnje ka restauraciji revolucije, da razobliči njihovo fiktivno pozivanje na »izvorni marksizam i lenjinizam«. U tom smislu Fuad Muhić ističe:

»Pozivanje na historiju nikada nije slučajno bar na primjeru jugoslovenskog društva, budući da su 'smjene' opozicionih talasa isto toliko upućivale na njihovu zajedničku usmjerenost protiv politike SKJ (KPJ) koliko su nosioci tih 'talasa' uporno htjeli da dokazuju kako 'lijeva' i 'desna', 'anarhistička', 'dogmatsko-birokratska', 'radikalno-marksistička' i druga strujanja nemaju nikakve uzajamne sličnosti« (str. 15).

Ipak, da je tu zaista riječ samo o jednom perfidno stvaranom političkom prividu — pokazuju Muhićeve analize i osvjetljenja na gotovo svakoj stranici ove knjige. Tako i u tekstu, poglavlju ove studije, pod naslovom: »Sprega separatizma i liberalizma«. Po našem mišljenju, pomenuto poglavlje knjige *SKJ i opozicija* sadržajno je najsuptilnije izvedeno, sa dužnom naučnom strogošću i argumentacijom. Istovremeno, brojnost opozicionih platformi koje se javljaju i snažno dolaze do izražaja u periodu od druge polovine šezdesetih godina pa dalje pružaju Muhiću mogućnost da praktično i na teorijskoj osnovi pokaže istorijski kontinuitet i uzroke pri-

vidno heterogenih restauratorskih i kontrarevolucionarnih pokušaja u svoj njihovoj generičko-reakcionarnoj suštini.

U poglavlju »Sprega separatizma i liberalizma«, u analizu se uvodi pojam »građanska desnica«. Mada nam se čini da ovaj pojam i nije najsretnije odabran, o njemu nećemo raspravljati, jer se javlja samo jedanput i za suštinu Muhićevog izlaganja i analize nije toliko ni bitan. U svakom slučaju pod pojmom »građanska desnica« podrazumijevaju se one dobro poznate tendencije i snage koje su težile restauraciji građanskog društva u Jugoslaviji. One su bile heterogenog sastava, te otuda i proizlazi teškoća da se svedu na jedan zajednički nazivnik, koji Muhić, uslovno, naziva »građanskom desnicom«. Međutim, autor pokazuje dvije uporišne tačke na kojima su se temeljila ova reakcionarna stanovišta. S jedne strane, to je nacionalizam u svim svojim varijantama, a, s druge, one tendencije ka destrukciji revolucije koje su smjerale da se nacionalizam — iz svoje pravne i političke nelegitimnosti — konstituiše kao »legalna opozicija« koja bi kasnije iskoristila »trenutak« i krenula u »odlučni boj«. Tako se Muhiću postavlja jedno prirodno pitanje: *zašto je ova građanska desnica* — ili kako je Muhić često naziva »nova desnica« — *izabrala ovakva određenja svog djelovanja, i zašto se nacionalizam iskazivao kao njen istorijski smisao?* Autor smatra da su dva bitna činioca uticala na takvu situaciju. Jedan činilac Muhić pronalazi u kritici rankovićevske koncepcije o unitarističkom rješavanju nacionalnog pitanja. Naime, ta kritika je pokazala da unitarističko rješavanje vodi dominaciji najjače nacije koja, na osnovama državnog kapitala, upravlja iz otuđenih centara moći. Mada je sa ovakvim pristupom bilo raščišćeno 1966. godine kritikom i snažnim prelaskom na reformu, koja je principijelno riješila problem »privredne« raspodjele nacionalnog dohotka, ipak poslije 1966. godine te unitarističke tendencije su na poseban način i u posebnom obliku bile obnovljene. Sagledavajući te događaje, Muhić kaže:

»Međutim, poslije 1966. godine počeli su događaji koji su, sa strane zagovornika građanske restauracije, u mnogim aspektima izopačili smisao kritike unitarizma, i stvorili rizik njenog preokretanja u vlastitu suprotnost — u nesmetan prodor separatističkog nacionalizma. Kao što to u revolucionarnim gibanjima često biva, jedna krajnost pretakala se u drugu, a da nije imala perspektivu racionalnog razrješenja, već samo šansu da se obnovi u suprotnom obličju... Podloga za pojavu nacionalizma bila je stvorena. Njoj treba priključiti drugi činilac — liberalizam koji se u određenim sredinama iz tog vremena već oblikovao kao pogodan povijesni dekor za vegetiranje opozicionih ideologija i za njihovu postupnu legalizaciju, pod izgovorom 'opasnosti s druge strane' ili naprosto pod vidom spoznaje o nužnosti stvaranja 'novih historijskih blokova'« (str. 52—53).

Separatističke i liberalističke tendencije, udružene, pokazale su se kao plodno tlo za različita nacionalistička besmisla. S jedne strane, tendencije za ekonomskom, političkom i teritorijalnom »revandikacijom«, koje će kasnije kulminirati u zahtjevu za »totalnim nacionalnim diferenciranjem«, a, s druge strane, svjesno pogrešno protumačene odluke Šestog kongresa o distanciranju partije od neposrednog vršenja operativne vlasti, koje su tendencije, sa svoje strane, kulminirale u tezi o »zabrani« svake intervencije političkih foruma u tokove društvenog života. Sprega separatizma i liberalizma otvorila je prostor animalnim nacionalističkim strastima. Stoga Muhić pristupa širem prikazu i analizi različitih oblika nacionalizma, koji su, bez obzira na svoju prividnu heterogenost u zahtjevima, bili inspirisani separatističkim i liberalističkim reakcionarnim imperativom. Da je to zaista tako, Muhić pokazuje na primjeru hrvatskog, srpskog, muslimanskog nacionalizma, kao i u svim drugim pojavnim nacionalističkim oblicima, koji su se jav-

ljali kao direktno suprotan rad spram teorije i prakse Saveza komunista Jugoslavije. Tako su se, prirodno, i samoupravni koncept i njegova praksa našli na udaru nacionalističkih, to jest separatističko-liberalističkih tendencija. »Samoupravljanje je iznova posmatrano kao eksperiment s čijim se je pokusnim elementima trebalo vrlo oprezno postupati. Nevjerica koja se izražavala u pojedine praktične političke mjere vremenom se prenosila na čitav samoupravni sustav društva i na njegove imanentne mogućnosti. Njena najbliža varijanta govorila je o samoupravljanju kao 'humanom' ali 'neefikasnom' pokretu odnosa koji zakonito porađa tržišnu anarhiju i političku stihiju djelujući dezintegrativno na sve segmente društva. Ekstremna varijanta, u mjeri u kojoj je mogla javno da se izrazi, obnovila je etatistički mit o apsolutnoj organizaciji svega postojećeg kao jedino pouzdanoj garanciji protiv kriza i potresa« (str. 70).

Završavajući svoju analizu naznačenog kompleksa pitanja o istorijskim izvorima i uslovima pojave separatističko-liberalističkih ili separatističko-unitarističkih tendencija koje nisu uspjele, ipak, da ponude ništa više nego stari nacionalistički mit — Muhić daje i odgovor na pitanje koje je istakao na početku ove studije. Dakle, koji su osnovni motivi nacionalizma (separatističkog i unitarističkog) i koje istorijske okolnosti pogoduju njegovom povremenom oživljavanju?

Autor ističe da su još Marks i Lenjin ukazivali na osnovne »motive« ideologije nacionalizma. Naime, oni su pokazali da su za takvu ideologiju zainteresovani srednji i viši društveni slojevi, jer im ona omogućava njihov povlašteni položaj. Klasna borba se odbacuje u ime mitologije »nacionalnog« i »nacionalne države«. Muhić smatra da se ova opšta slika može prepoznati i u platformama različitih nacionalističkih strujanja u Jugoslaviji. Odbacivanje klasne borbe i proglašavanje nacionalne kao jedine, ove reakcionarno-nacionalističke tendencije su se uzdigle do svog najvišeg principa besmisla. Uzimati dio i predstavljati ga kao cjelinu, ili nacionalnom zamjenjivati, i tako ukidati klasno — nije ništa drugo nego temelj mehanizma ideologizirane svijesti koju je izveo još Marks. Muhić pokazuje da se ovaj Marksov analitički okvir može uspješno primijeniti i na naše prilike. »Separatistički nacionalizam težio je stvaranju 'nacionalnog vodstva' koje bi, u skladu sa olinjalim sentimentom o spasilačkoj misiji lidera u odnosu na situaciju opšte nacionalne ugroženosti, bilo vatreni biblijski stub ka budućoj jugoslovenskoj konfederaciji i njenom konačnom rasulu. Pozadina je, međutim, iza visokih fraza o nacionalnom preporodu, hiljadugodišnjoj državnoj tradiciji i slično, bila posve prozaična: određenu republiku trebalo je pretvoriti u 'svoju kuću' gdje bi prestala svaka nadležnost SKJ kao jedinstvene revolucionarne partije, a otvorila se perspektiva nesmetane dominacije na osnovu konsensusa na koji bi pristali svi slojevi 'nacionalnog monolita'« (str. 72—73). Što bi se pri tom radnička klasa pretvorila od klase na vlasti u klasu kojom vladaju, u ime nje, birokrati kao »nacionalni spasioci« — na to nosioci reakcionarnih tendencija »nisu« obraćali pažnju.

Na kraju ove izvanredne studije autor je pokazao i socijalne i političke pretpostavke neminovnosti razgolićenja i propasti ovih opozicionih platformi spram programa i politike SKJ.

Drugi dio knjige *SKJ i opozicija* Fuada Muhića naslovljen je sa »Polemike«. Ti tekstovi to zaista i jesu, a predstavljaju dio polemike što ih je autor u različitim prilikama i po svom uvjerenju vodio sa onim opozicionim snagama ili njihovim predstavnicima a koje je, teorijski i praktično, u istorijskom kontinuitetu pokušao da sagleda u prvom dijelu knjige. Tu ćemo naći tekstove o razvitku jugoslovenske sociologije u kojima autor razmatra različite orijentacije unutar nje; raspravlja odnos otvorenosti nauke prema društvu, i obratno, te onu orijentaciju u nauci i politici koja je nastupala pod velom »bes-

poštedne kritike svega postojećeg.«
Stoga smo uvjerenja da će knjiga Fuada Muhića *SKJ i opozicija* izazvati živo interesovanje najšire javnosti. I to ne samo zbog činjenice što je to prvi sintetičan prikaz borbe SKJ sa različitim antisocijalističkim snagama nego i zbog činjenice što ova knjiga pokazuje dostojanstvo naučnog i političkog pristupa.

**Mišo Kulić**

## Dr Miodrag Jovičić: O ustavu — teorijsko-komparativna studija

*(»Savremena administracija«, Beograd, 1977, strana 338)*

Mada su o ustavnosti napisana brojna dela, kako u domaćoj tako i u stranoj literaturi, ni izdaleka ne znači da je taj problemski kompleks iscrpen i obrađen u tolikoj meri da za ponovno raspravljanje o njemu nema više odgovarajućeg manevarskog prostora. Na eventualne prigovore odgovor daje već sama činjenica da su ustavnost i zakonitost dinamične kategorije — kako s obzirom na njihove sociološke i politikološke tako i s obzirom na njihove pravne (normativne) dimenzije.

Ne bi bile opravdane ni sumnje onih koji se drže pozitivno-pravnog opisivanja, i koji normativno proglašavaju za stvarno, bez konfrontiranja jednog s drugim i bez utvrđivanja njihovog međusobnog odnosa. Najmanje osnova primedbe te vrste imaju u slučaju dela čiji je predmet, uprkos prividnoj širini, jasno određen i koji kod nas još nije celovito obrađen, ili dela koje se postavljenih granica drži na korist sistematskog proučavanja te materije.

Rasprave o ustavu, bliže određene kao teorijsko-komparativne studije, bave se pitanjima ustavne dinamike i statike, prirodom i osnovnim karakteristikama ustava i ustavom u praksi. Glavno obeležje im daje pravni pristup, koji je komparativno-pravno usmeren i praćen sociološko-politikološkim osvetljavanjima. Tamo gde je potrebno, posebna pažnja se posvećuje razlikama između socijalističkih i buržoaskih ustava. U tim razmatranjima su odgovarajuće mesto dobili i ustavi socijalističke Jugoslavije.

U tako zamišljenu studiju uvodi nas poglavlje o pojmu ustava i o razvoju ustavnosti. Istorijsko-razvojni aspekt uključen je u delo u prvom redu radi njegove potpunosti, a razmatranja o pojmovnim elementima određuju i okvire autorova zanimanja. Određuju ga sintetički pojam ustava, po kome je ustav pisani akt s najvišom pravnom snagom, akt koji, pre svega, reguliše osnove državnog i društvenog uređenja određene države. Bez obzira na tu definiciju, kojom su ustavi obuhvaćeni samo u formalnom smislu, studija se bavi i engleskim »ustavom« i njegovom pravnom prirodom.

Ustavna dinamika pokriva problematiku koja se odnosi na donošenje i menjanja ustava. Ako ostavimo po strani donošenje prvog ustava, težište leži na postupcima i načinima koji vode menjanju ustava. Reč je o tome koliko vremena ustav treba da važi i s kolikim stepenom fiksnosti ustavna materija treba da bude zahvaćena i postavljena. U prilog povremenom dopunjavanju govori okolnost da ustav mora biti u skladu s društvenom realnošću koju reguliše. Za njegovo duže važenje mogu se navesti razlozi kao što su obezbeđivanje društvene stabilnosti, mogućnost potpunijeg upoznavanja s ustavom i, s tim povezano, povećanje njegovog društvenog ugleda. Ti razlozi su, naravno, relativni, jer zavise od konkretnih društvenih uslova i od ustavne koncepcije, koja se izražava u kratkom i načelnom, odnosno u opširnom i podrobnom uređivanju društvenog života.

Ustavna statika odnosi se na strukturu, sadržaj i dužinu usta-

va. Savremeni ustavi se sastoje od preambule, normativnog dela, eventualnih dodataka i amandmana. Posebnost predstavlja jugoslovenski ustav, koji sadrži i osnovna načela. Sa svakom od tih komponenata povezano je više pravnih problema: na primer, pravna priroda preambule, osnovnih načela i amandmana, zatim odnos između ustava i ustavnih amandmana. Manje problematična je dužina ustava ukoliko je izražavamo kvantitativnim merilima, a aktuelna postaje onda kad se određuju faktori koji utiču na obimnost ustavnog teksta. U tom pogledu ni Ustav SFRJ ne čini izuzetak. Njegov izuzetno dugi tekst odredile su okolnosti, kao što su, na primer, priroda ustava kao društvene povelje, federativno uređenje države, regulisanje novih područja, iscrpno preciziranje i težnja za celovitošću i međusobnom usklađenošću ustavnih odredaba.

Ali, pored tih okolnosti, ima i izvesnih zamerki — na primer da je u nekim delovima predaleko otišao ulaženjem u podrobnosti, da je jezički neizbrušen, da je »epski opširan«. Ustavna statika se odnosi i na pitanje šta spada u ustavnu materiju. Klasična »*materia constitutionis*« obuhvata uređenje državne vlasti, definisanje osnovnih sloboda i prava. U toj materiji se samo delimično ogleda društvena realnost, jer u njoj nema mesta za političke stranke, interesne grupe, organizaciju i delovanje privrede, za posezanje u odnos politika — pravo — ekonomika itd. Odstupanje od klasične koncepcije predstavljaju ustavi koji bar delimično obuhvataju i ova područja. U tom pravcu najdalje ide jugoslovenski Ustav, koji reguliše još i područje »nedržavnih« odnosa i procesa, tako da mu se može pripisati karakter »društvenog ugovora novoga tipa«.

Najsloženija i ujedno centralna je problematika prirode i karakteristika ustava. Osnovnu dimenziju mu daje njegova višedimenzionalnost, jer je ustav u isto vreme opšti pravni i ideološko-politički akt (dokument), a isto tako pozitivno-pravni i programski tekst. Poseban lik ima i kao opšti pravni akt — zbog svojih formalnih elemenata i »normativnog« (pravnog) karaktera, na jednoj, i kao akt s najvišom pravnom snagom, na drugoj strani. Na njegove formalno-normativne »specifičnosti« utiču apstraktnost, načelnost i uopštenost ustavnih odredaba, njihova različnost u pogledu mogućnosti neposredne primene, i u pogledu određivanja i izvršenja sankcije, odnosno sankcije kao elementa pravne (ustavne) norme, a prioritet ustava na hijerarhijskoj lestvici pravnih akata otvara naročito probleme obezbeđenja ustavnosti i dejstva ustava na zakon.

Priroda i karakteristike ustava zavise i od oblika državnog uređenja i od ustavnih običaja, koji ustav *de facto* dopunjuju ili ga čak i menjaju. Tom »uticaju« odgovara podela ustavnih običaja u tri grupe — običaje *secundum, praeter* i *contra constitutionem.* Pošto ustavni običaji predstavljaju realnost koju potvrđuje niz primera, kao aktuelno i značajno postavlja se pitanje kakva je njihova pravna priroda. Prema autorovom mišljenju, »pravnost« ustavnih običaja je nespojiva s koncepcijom ustava u formalnom smislu. To mišljenje potvrđuje i okolnost što se ustavni običaji ne oslanjaju na pravnu sankciju koja bi stupala u dejstvo u slučaju kršenja tih običaja.

Proučavanje ustavnih običaja ukazuje na to da je na području ustavnog prava odnos između normativnog i faktičkog posebno delikatno i osetljivo pitanje. Činjenica je da iza tekstuelno istovetnih odredaba stoje ogromne razlike u stvarnom društvenom životu. Ta »prividnost« ustava može se izbeći ako je neizbežni raskorak između zamišljenog i stvarnog sveden na razumnu meru. Zato idealni tip realnog ustava sadrži više pravnih nego ideološko-političkih i programskih elemenata, novijeg je datuma i usklađen je s uslovima i s potrebama konkretnog društva.

Pogled na stanje ustavnosti u savremenom svetu otkriva tako-

đe da je ustav u krizi. Istorijski gledano, ustav je *conditio sine qua non* pravne države; on je simbol demokratskog uređenja i s time dokaz da su odstranjeni apsolutizam i samovolja državne vlasti. Međutim, savremeni ustav je u poređenju sa svojim klasičnim prethodnikom vrednosno neutralan: postojanje ustava nije sinonim slobode i demokratije, već je često »fasada« iza koje se krije »režim bespravlja«. U krizi je i sadržaj ustava, jer nije u skladu sa stvarnošću koja je stalno u procesu menjanja. Sa tog stanovišta treba upozoriti na jugoslovenski Ustav (1974), koji, doduše, nije i ne može biti model, ali je značajan primer kako se može odgovoriti potrebama u nekom konkretnom društvu.

*

Ovaj kratki i sadržinski nužno nepotpun prikaz proizlazi iz pregleda monografije koju neće moći da zaobiđu oni koji se intenzivnije bave problemima ustavnosti i zakonitosti. Praktičnoj vrednosti dela znatno doprinose spisak korišćene literature (naročito strane), koji obuhvata više od dvesta pedeset jedinica, i autorova preciznost, koja na nekim mestima čak otežava »tečno« čitanje (mislim na mesta gde se navodi veći broj primera koji treba bliže da objasne i obrazlože autorova izlaganja, recimo odeljak o sadržini i dužini ustava).

Istina, ta opaska je u priličnoj meri relativna, jer ne vodi računa o tome da monografija pruža građu koja može da bude polazna osnova pri temeljnijem proučavanju pojedinih pitanja. Na isti način se može obesnažiti i zamerka da je određene oblasti trebalo zasnovati šire, zato što su, navodno, nerazdvojno povezane s ustavom i njegovom prirodom. Time mislimo na načelna izlaganja o odnosu između ustavne i zakonske materije, i na granice koje tom odnosu postavljaju specifična svojstva ustava kao opšteg pravnog akta. Ta rezerva se završava tamo gde počinju poruke studije i reagovanja na nju, kao one dimenzije koje su uopšte svojstvene radovima dr Miodraga Jovičića. Zato ova njegova monografija nije samo poučna lektira već je u isto vreme i podsticaj za dalja istraživanja ustavnosti i njene uloge u društvu.

**Marijan Pavčnik**

## Jure Bilić: Socijalističko samoupravljanje — zajednica drugova po radu

*(»Radničke novine«, Zagreb, 1977)*

Ova Bilićeva knjiga predstavlja izbor govora, predavanja i intervjua što su nastali u dvogodišnjem razdoblju (od početka 1975. do konca 1976. godine) intenzivne društveno-političke aktivnosti autora na realizaciji i oživotvorenju odluka 21. sjednice Predsjedništva CK SKJ, te Platforme i rezolucije Desetog kongresa SKJ. To su bile godine intenzivnog rada i borbe za nove, socijalističke samoupravne odnose inaugurirane novim Ustavom i odlukama Desetog kongresa SKJ.

Valja istaći da je i to vrijeme pokazalo da bez snažnog idejnog i akcionog jedinstva Saveza komunista Jugoslavije, kao unutarnje pokretačke snage radničke klase, samoupravljanja, udruženog rada, daljeg razvoja međunacionalnih odnosa na principima ravnopravnosti i bratstva i jedinstva, — nema i ne može biti nezavisne socijalističke Jugoslavije. »To je vrijeme kad Savez komunista stiče novi ugled u radničkoj klasi i u cijelom narodu«, ističe autor u uvodu knjige.

Knjigu je autor podijelio na dva dijela s obzirom na oblik i sadržaj tekstova. U prvom se dijelu, pod nazivom: »Savez komunista — unutrašnja pokretačka sna-

ga radničke klase, samoupravljanja i udruženog rada«, ističe da SKJ svoju avangardnu ulogu treba da ostvaruje čvrstom i dubokom povezanošću s radničkom klasom i svim progresivnim socijalističkim snagama društva u svim oblicima i područjima djelatnosti našeg samoupravnog, političkog i društvenog organiziranja, »sredstvima i metodama koji odgovaraju demokratskom karakteru socijalističkog samoupravljanja«.

U drugom se dijelu knjige, u kojem su prezentirani autorovi brojni intervjui, pod nazivom: »U matici života«, iznose stavovi i predlažu mogućnosti rješavanja brojnih pitanja i problema u razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa. Posebno se ukazuje na opasnost od svih oblika nacionalizma i na potrebu marksističkog pristupa u sagledavanju i rješavanju međunacionalnih odnosa.

Autor polazi od valorizacije ocjena Pete zemaljske konferencije KPJ i ističe da su stavovi što su na njoj usvojeni otvorili perspektivu uspješne borbe protiv fašizma, starog poretka i domaćih izdajnika tijekom narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. »To je dalo široku osnovu našoj revoluciji u kojoj su sudjelovali svi naši narodi i narodnosti, sve patriotske i napredne snage, a ujedno je bilo garancija našim narodima da je njihova borba protiv okupatora i domaćih izdajnika uvjet za stvaranje nove vlasti zasnovane na vlasti radnog naroda. U tome treba tražiti genezu našeg današnjeg socijalističkog samoupravljanja, u njegovu razvoju, u borbi protiv birokratske uzurpacije vlasti nad ljudima i preko pojava liderstva, stvaranja »masovnih pokreta« i drugih devijacija u društvu« (str. 13).

U borbi za socijalističke samoupravne odnose komunisti se sukobljavaju s preživjelim konzervativnim shvaćanjima i tuđim ideologijama. U toj borbenoj socijalističkoj samoupravnoj praksi stalnog uočavanja novog u postojećem, i njihovom realizacijom, stvaraju se — kaže autor — borci za socijalizam koji razvijaju svoj humanistički moral i komunističku etiku. No u svakodnevnoj borbi za socijalizam — po autoru — rađa se i svijest opterećena ideologijom etatističko-birokratskog socijalizma.

Takva svijest posebno dolazi do izražaja, smatra Bilić, onda kad se u društvu javljaju i zaoštravaju proturječnosti i neke konfliktne situacije i kad »samoupravno društvo nije u stanju iz objektivnih ili subjektivnih razloga da razrješava društvene proturječnosti. Tada je zahtjev za državnim socijalizmom i birokratskom arbitražom naročito prisutan. Ta stara svijest, koja je proizašla i iz naše vlastite prakse ili iz iskustva (i pozitivnog i negativnog) komunističkog pokreta uopće, prisutna je i danas« (str. 36).

Organizirane i uspješne akcije Saveza komunista mogu da se vode samo u njegovim osnovnim organizacijama. Osnovna je organizacija SK mjesto dogovora o svim akcijama u stvaralačkom radu komunista. »... Ono što neće ili iz različitih razloga ne može da učini samo jedan čovjek, treba da uradi osnovna organizacija Saveza komunista, kao kolektivna snaga koja će podsticati akciju pojedinaca, svih društvenih institucija i društva kao cjeline« (str. 41).

Osnovna organizacija — kaže autor — mora biti osposobljena za razvijanje demokratskih odnosa i poduzimanje jedinstvenih akcija, što omogućava formiranje i razvijanje stvaralačke svijesti i ujedno doprinosi boljem razumijevanju društvenih kretanja i otkrivanju tendencija društvenog procesa. Da bi vršila takvu ulogu, osnovna organizacija mora njegovati istinske komunističke demokratske odnose unutar sebe. Mora omogućivati i čak poticati stvaralačku kritiku društvene prakse. Jer, kritika »nije obračun s ljudima, nego je to pronalaženje objektivnih društvenih kretanja da bi subjektivne društvene snage, odnosno avangarda — Savez komunista, razrješavale te društvene probleme« (str. 78).

Naše će društvo, naša socijalistička samoupravna zajednica

biti još čvršća i jedinstvenija ukoliko u njoj budu ljudi slobodniji i ravnopravniji, jer nema ljudi — smatra autor — u našem komunističkom pokretu koji sve znaju i koji su »bogomdani« da upravljaju. »Među nama komunistima moraju vladati odnosi ne na principima konkurencije, već na principima suradnje i uzajamnog pomaganja, da budemo drugovi u radu. To naša partija, čitava njena historija i drug Tito, kao i rukovodstvo SKJ, danas od nas traže. Mislim da smo takav duh počeli stvarati u SKJ i njegovim rukovodstvima. Ali, tek smo ga počeli graditi i stoga moramo nastaviti kurs izgradnje takvih odnosa« (str. 126).

Unutar Saveza komunista treba razvijati demokratske odnose na principima demokratskog centralizma. Demokratski centralizam podrazumijeva jedinstveno djelovanje i odgovornost komunista u realizaciji demokratskim putem utvrđenih zadataka i usvojene politike. Demokratski centralizam se ne sastoji samo u usvajanju stavova i odluka već i u praćenju i korigiranju usvojenih ciljeva, i to istim metodama, dakle slobodno, demokratskim putem, kako su i usvajani, kaže Jure Bilić u tekstovima svoje knjige.

Govoreći o pluralizmu različitih interesa, autor ističe da nije problem u tome što realno postoje različiti interesi, nego je pitanje da li ti različiti interesi ugrožavaju nečiju ravnopravnost. Posebno valja u našoj višenacionalnoj zajednici voditi brigu o nacionalnoj ravnopravnosti. Savez komunista Jugoslavije u razvijanju samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i delegatskog sistema u udruženom radu treba, »sučeljavajući proturječnosti interesa na principima ravnopravnosti, da ih usmjerava i razrješava na principima samoupravljanja, na principima ravnopravnosti i solidarnosti, bili oni organizirani ili stihijski« (str. 72).

»Razumijem da se svatko bori i traži ostvarenje vlastitih interesa — ističe Jure Bilić — ali i ja kao Hrvat, i predstavnik Hrvatske, najbolje ću se boriti za interese SR Hrvatske ako se budem borio za ravnopravnost svakog naroda i narodnosti u Jugoslaviji. Za interese svoje republike i za svoju republiku neću se boriti i ne mogu se boriti ako to bude na uštrb drugoga« (str. 128).

Ne priznati ravnopravnost i jednakost, ali stvarnu jednakost i istinsku ravnopravnost, značilo bi — htjeli mi to ili ne — skretanje u vode nacionalizma. Osnovni je »zahtjev svih nacionalističkih elemenata, ne samo u Hrvatskoj nego i u Sloveniji, pa i u Makedoniji i drugdje, objektivno slabljenje i na kraju likvidacija Jugoslavije kao zajednice naroda i narodnosti. Na tom je djelovanju otvoren apetit kojekakvih snaga izvana, od ustaško-četničkih do imperijalističko-hegemonističkih. Nije bilo slučajno što se tada među njima govorilo o konfederaciji i na kraju čak postavio onaj famozni zahtjev za prijemom Hrvatske u OUN. Javila se ponovo ona crno-žuta ideja o podunavskoj konfederaciji. Sjetimo se kako su se aktivirali separatistički elementi u Sloveniji kad je Kavčič govorio o Sloveniji koja pripada Zapadu i traži dvopartijski sistem i parlament« (str. 217).

Takvo djelovanje i takvu svijest autor naziva deformiranom, antiklasnom i antisocijalističkom sviješću. A svijest avangarde mora biti klasna i ona nastaje i razvija se uzajamnim prožimanjem revolucionarne marksističke teorije i samoupravne socijalističke prakse. SKJ, kao avangarda radničke klase Jugoslavije, treba na svakoj etapi društveno-ekonomskog razvoja da osluškuje glas i interese klase i »ne samo da osluškuje nego i da organizira klasu tako da ona može preuzimati funkcije koje je historijski postavila na putu ka svom vlastitom oslobođenju. To je dugi historijski proces«. Partija mora biti u toj funkciji, ali Partija bi, kao naprednjiji odred radničke klase; objektivno morala biti sposobna da uočava društvene zakonitosti, da traži rješenja i utječe na klasu — zaključuje autor pri kraju svoje knjige.

Tekstovi objavljeni u Bilićevoj knjizi doprinijeti će boljem razu-

mijevanju tokova revolucionarne borbe radničke klase i njezine avangarde za potpunije ostvarivanje ideja i postulata klasikâ marksizma na samoupravnim osnovama. Knjiga ujedno predstavlja vrijedan prilog kongresnoj tematici Saveza komunista Jugoslavije u njegovom djelovanju na današnjoj etapi društveno-ekonomskog razvoja.

**Savo Pešić**

## Petar Brajović Đuro: Jugoslavija u drugom svetskom ratu

*(»Ekonomska politika«, Beograd, 1977, strana 240)*

General Petar Brajović je od oslobođenja do danas objavio više zapaženih studija i monografija koje predstavljaju značajan doprinos istoriografiji naše revolucije. Njegova knjiga *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945*, u izdanju Vojno-istorijskog instituta JNA, jedan je od najznačajnijih priručnika i zbir dokumenata od najveće važnosti. Ta *Hronologija*, svojevrsna publikacija, plod je višegodišnjeg rada i namenjena je pripadnicima JNA, kulturno-prosvetnim, naučnim i javnim radnicima, publicistima, školama i drugim institucijama — svima onima koje interesuje naša oslobodilačka borba. Ostajući veran sopstvenim preokupacijama, Brajović se pojavio sa knjigom *Jugoslavija u drugom svetskom ratu*, koja je štampana i na albanskom i engleskom jeziku. Iako je do sada prilično mnogo pisano o ovoj temi, autor je po pristupu i načinu obrade materijala i dokumenata specifičan, nenametljiv i duboko analitičan. Egzaktan u ocenama, kompoziciono usklađen, strog u izboru građe, Brajović kroz sva poglavlja varniči autoritetom poznavaoca i smirenim stilom, koji je za njega karakterističan ne samo u ovom već i u svim drugim delima.

Period od prvih ustaničkih dana jula 1941. do konačne pobede maja 1945. godine Brajović je ilustrovao sa 333 fotosa i 33 skice i karte. Jugoslavija je bila posebno i značajno ratište u okupiranoj Evropi, za koje je stalno bilo vezano više desetina okupatorskih divizija i drugih kvislinških formacija. Partizanske akcije, diverzije i sabotaže, otpor u okupiranim gradovima, napadi na neprijateljske posade i uporišta, zasede i prepadi na komunikacije, operacije jačih snaga Narodnooslobodilačke vojske, političke organizacije i organi narodne vlasti — sve je to zapisano i obrađeno, a pisac s pravom pridaje celom tom periodu izvanredan vojni i politički značaj.

U celom tekstu snažno se naglašava rukovodeća uloga KPJ, sa drugom Titom na čelu, koja je na širokoj političkoj platformi uspela da pokrene sve naše narode i narodnosti, da u oružanoj borbi protiv okupatora i njegovih slugu ostvari ratno-revolucionarni cilj — nacionalno i socijalno oslobođenje. Iznesene su ogromne teškoće i velike žrtve koje su podnete, a prikazano je i to kako su se u oružanoj borbi stvarale narodna vojska i vlast. U knjizi su istaknuti i spoljni faktori. Posebno kako su saveznici evoluirali u priznavanju činjeničnog stanja narodnooslobodilačke borbe naših naroda, da bi konačno priznali prvo vojsku, a potom i vlast nove Jugoslavije.

Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija naroda i narodnosti Jugoslavije zauzimaju u knjizi, što je i razumljivo, najviše mesta. Obrađeni su najvažniji događaji i pojave — bitni za tok i karakter našeg rata i revolucionarnih promena — priprema KPJ za ustanak, ustanak i razvoj NOB u Jugoslaviji kao celini, stvaranje narodnofrontovskih organizacija, formiranje države i nekih federalnih jedinica, stvaranje oružanih snaga, borba protiv kvislinga, kolaboracionista itd.

Lako je zaključiti da je autor smatrao da ga naslov knjige obavezuje da neka pitanja šire ob-

radi. Zato su hronološki i dokumentovano objašnjeni uzroci rata i zbivanja u Evropi koji su prethodili izbijanju drugog svetskog rata. Takođe se iznose događaji 1939. godine, sve do agresije na Jugoslaviju. Originalnim postupkom, za period od 1941. do 1945. godine dat je pregled događaja van Jugoslavije na taj način što su posle određenih perioda NOR-a u posebnim delovima izneta i ta zbivanja, sa težnjom da čitalac dobije celovitiju sliku, a time i bolje sagleda veličinu naše narodnooslobodilačke borbe.

Takva sistematizacija je omogućila da se veoma jasno prikaže povezanost naše borbe sa borbom drugih naroda protiv fašizma i imperijalizma, odnosno da se u punoj meri shvati doprinos Jugoslavije pobedi antifašističke koalicije.

Da bi se potpunije sagledali rezultati rata i revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije, autor nije završio delo sa 15. majem 1945. godine, kako se to najčešće čini, već su u posebnom poglavlju »Proglašenje republike« izneta zbivanja do proglašenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 29. novembra 1945. godine, odnosno do donošenja prvog Ustava naroda Jugoslavije, 30. januara 1946. godine.

Autor je svoju knjigu završio poglavljem »Rezultati drugog svetskog rata i uloga Jugoslavije«. Pored ostalog, njime su obuhvaćeni mirovni ugovori, zatim se govori o karakteru i posledicama rata, da bi na kraju bila izvršena analiza vojnih snaga, naoružanja, pokreta otpora, žrtava i prikazani napori naše zemlje u odnosu na druge države, što nedvosmisleno pokazuje koliki je bio doprinos Jugoslavije u drugom svetskom ratu. U ovom delu je dat poseban pregled sa podacima za ukupno osamdeset i šest zemalja koje su posle drugog svetskog rata izvojevale slobodu — antiimperijalističkom i antikolonijalnom borbom, kao i karta sveta u kojoj su one označene. Uz to, citati i dokumenti veoma su uverljivi za čitaoce. Zapravo, ovi dokumenti i fotosi, kao sastavni deo teksta, na originalan način, sami po sebi, omogućavaju sagledavanje rata i revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije.

Možda bi se autoru ipak mogla uputiti zamerka da rađanju, postojanju i raspadu Pavelićeve Nezavisne Države Hrvatske nije posvetio dovoljno tekstova i dokumenata, što bi, u slučaju ponovnog izdavanja knjige, svakako trebalo učiniti. U svakom slučaju, poželjno je da imamo što više ovakvih dela.

**Đurica Labović**

## Nicos Poulantzas: Kriza diktatura — Portugalija, Španija, Grčka

*(Edition du Seuil, Pariz, 1976, strana 188)*

Kriza savremenih evropskih diktatura, koja je postala očigledna početkom sedamdesetih godina, dovela je relativno brzo do njihovog sloma, tako da bi se moglo reći da je 1974. godina predstavljala prekretnicu: pad diktatorskih režima u Portugaliji i Grčkoj i početak kraja frankističkog režima u Španiji označili su novu fazu u razvoju ovih zemalja. Kod nekih posmatrača sa zapadnoevropske levice to je (naročito posle obaranja diktature u Portugaliji) probudilo nade da će ova faza predstavljati i uvod u dalje promene koje će dovesti do socijalističkog preobražaja ovih društava. Otvoreni procesi demokratizacije i probuđena politička akcija širokih narodnih masa, naročito radničke klase, kao i prvobitna čvrstina demokratskih saveza, formiranih kao opozicija diktaturama i njihovom obnavljanju, davali su u jednom periodu izvesnog osnova ovakvim očekivanjima. Razvoj događaja narednih godina i polarizacija snaga unutar ovih save-

za nisu, međutim, opravdali većinu ovih očekivanja, te danas sve ove zemlje pružaju sliku relativno stabilnih parlamentarnih demokratija, što navodi na ozbiljne dileme u pogledu prvobitne procene društvenog i političkog karaktera procesa koji su doveli do sloma diktatorskih režima u ovim zemljama, a, konačno, i samog karaktera ovih diktatura.

Upravo ove dileme su polazna osnova Pulancasove studije, te on nastoji da, sa aspekta marksističke teorije države, dâ na njih odgovore.

Šta su predstavljale ove diktature i koje su društvene protivrečnosti dovele do njihovog sloma, premda su neke od njih decenijama ostavljale utisak stabilnosti i efikasnosti? — pitanja su koja u knjizi *Kriza diktatura* zaokupljaju autorovu pažnju.

Nikos Pulancas se u ovoj knjizi ne zadržava samo na njima nego ih koristi i kao povod za produbljenu analizu nekih značajnih problema vezanih za razvoj savremene buržoaske države i puteve prelaska u socijalizam.

Prva od teza koje autor razvija u svojoj knjizi tiče se karaktera samih diktatura i njihove duge i relativno stabilne istorije tokom koje su ovi režimi ispoljili nesumnjivu efikasnost u razvoju nacionalnih ekonomija: stopa rasta nacionalnog bruto-proizvoda u sve tri zemlje je u periodu njihove vladavine bila izuzetno visoka (str. 16). Period vladavine ovih režima bio je i u znaku snažne koncentracije i centralizacije kapitala, kao i sekundarnih procesa koji prate brzu industrijalizaciju, kao što su: »makaze« cena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda, dezagrarizacija stanovništva, porast broja industrijskih radnika i brzo širenje gradova, visoke profitne stope, povećanje produktivnosti rada i velika spoljna migracija radnika. Ukratko, Pulancas vrlo argumentovano dokazuje hipotezu o dinamičnom privrednom razvoju i ubrzanoj industrijalizaciji ovih zemalja u periodu diktatura koje su u najvećem broju sličnih analiza označavane kao fašističke, na čemu bi se ovakve analize uglavnom i završavale.

Međutim, da li je uopšte bila reč o fašizmu ili je posredi bio fašizam kakvog ga poznajemo iz istorije Trećeg Rajha i Musolinijeve Italije? Zar nas činjenica da ni jedan od ovih režima nije razvio neke poznate mehanizme fašističke vlasti (a tamo gde su oni i postojali nikada nisu uspeli da se stabilizuju) ne navodi na pomisao da su ovi režimi ipak predstavljali sasvim posebnu istorijsku pojavu u razvoju buržoaskih država, pojavu koju Pulancas naziva »l'etat d'exception«, državu *otvorenog* rata protiv narodnih masa?

Očevidno, državni aparat koji su ove diktature stvorile nalikovao je fašizmu: ukidanje demokratije i svih parlamentarnih institucija, kao i građanskih sloboda, jačanje uloge vojske, policije i drugih instrumenata represije, karizmatička vlast diktatora i snaženje državne birokratije, nesumnjivo su pojave koje poznaje iskustvo Trećeg Rajha i fašističke Italije. No, da li je to *differentia specifica* fašizma ili je odlika svih diktatura u istoriji, bile one fašističke, bonapartističke, čisto vojne ili populističke (tipa peronizma, recimo)? Pulancas to vrlo dobro uočava i konstatuje da su ovim režimima nedostajale osnovne karakteristike fašizma: ideološka vladavina i ukorenjenost u masama, pre svega u malograđanskim srednjim slojevima, dok ni izdaleka nisu uspele da slome otpor radničke klase, što je pošlo za rukom klasičnim fašizmima. Štaviše, ovi režimi su bili *strukturno* nesposobni da vlast sile zamene vlašću ideja: u najvećem broju slučajeva kada su pokušavali da se »otvore« prema masama stvaranjem »žutih sindikata« ili fiktivnom demokratizacijom, to je izazivalo ozbiljne krize i žestok otpor ne samo radničke klase nego i drugih društvenih grupa (inteligencije, omladine i seljaštva). Čak i najmanja liberalizacija bila je prevelika za diktature: kada je Papadopulosov režim u Grčkoj pokušao da sebi stvori privid demokratizacije, suočio se sa krizom

izazvanom poznatim događajima na atinskoj Politehnici koji su ga vrlo brzo primorali da odbaci masku liberalnosti i da posegne za tenkovima; u Španiji ni policijska represija nije uspela da osujeti stvaranje Kamačovih »radničkih komisija« kao opozicije državnim sindikatima. To ukazuje na slabost ovih diktatura koje bi zapadale u krizu svaki put kada bi pokušale da smanje delovanje aparata represije na kome su počivale, što ukazuje i na slabost onih društvenih snaga od čije su podrške zavisile.

Time su otvorena dva ključna pitanja na koja Pulancas u svojoj knjizi traži odgovor: na kom socijalnom sloju je zapravo počivala vlast ovih režima i koji su uzroci bili odlučujući da se sva tri u roku od nekoliko godina sruše? Pulancasov odgovor na njih sastoji se u analizi same buržoazije ovih zemalja od čije podrške je u prvom redu zavisio njihov opstanak. On smatra da se buržoazije Španije, Portugalije i Grčke ne mogu smatrati za homogene grupe potpuno jedinstvene u svojim klasnim interesima: u prvom redu, i same buržoazije tih zemalja su bile, po njegovom mišljenju, podeljene na dve velike grupe od kojih je prva, kako je on naziva, »kompradorska buržoazija« bila interesno vezana za američki kapital, dok je druga, takozvana »unutrašnja buržoazija« bila bliža nacionalnim interesima i kapitalu zapadnoevropskog porekla. On nalazi da je privredni »bum« ovih zemalja počivao najpre na masovnom uvozu stranog kapitala i da su upravo promene u strukturi tog kapitala bile razlog da težište društvene i ekonomske moći postupno pređe iz ruku proameričke u ruke »unutrašnje buržoazije«, čiji su interesi, u krajnjoj liniji, bili bliži demokratskim težnjama narodnih masa i, naročito, radničke klase.

Prvi deo ove hipoteze je, svakako, lako dokazati: diktature su, van svake sumnje, privlačna područja za investicije stranog kapitala: zabrana prava štrajka i gotovo svih oblika revandikativnih borbi radničke klase i sindikata, relativno nizak nivo nadnica, pa, shodno tome, i visoka profitna stopa, liberalna carinska i poreska politika — veoma su povoljni za ulaganje kapitala stranih investitora (str. 16). Time se može objasniti to što su promene koje su nastale nakon zbacivanja diktature u Portugaliji uzdrmale gotovo sve društvene sektore, ali su mimoišle ipak dva u koje vojne vlade nisu smele da diraju: a) vojne baze i strukture NATO pakta i b) privredne sektore u kojima je bio uložen strani kapital. U toku šezdesetih godina došlo je, međutim, i do značajnih promena u samoj strukturi stranih ulaganja, što je uslovilo promenu odnosa unutar nacionalnih buržoazija (str. 26) u korist »unutrašnje buržoazije«.

Opredelivši se za model razvoja koji je počivao na stranim investicijama, sve ove zemlje su se našle u položaju dominiranih ekonomija na koje su veliki uticaj imale sve protivrečnosti zapadnoevropskog i američkog kapitala. Neposredni rezultat ovih protivrečnosti je, prema autorovom mišljenju, bio i diktatorski karakter režima koji je, pre svega, bio u interesu američkog kapitala. U pogledu ove teze čitalac Pulancasove knjige stiče utisak da je autor u nečemu ipak ostao nedorečen — naime, nije dovoljno jasno koji su razlozi uslovljavali da diktature budu bliže interesu američkog kapitala nego zapadnoevropskog ili bilo kog drugog, kada su one, kao što je već pokazano, privlačna lovišta za svaki kapital što je u potrazi za visokim profitnim stopama i blagonaklonom carinskom i poreskom politikom? Svakako, njihova okoštalost tokom poslednjih godina vladavine, koja se ogledala i u ekonomskoj politici, izazivala je otpore i u krugu same buržoazije i učinila da one izgube svoju prvobitnu privlačnost i za deo stranih investitora, ali to još potpuno ne objašnjava osnovne razlike između američkog i evropskog kapitala.

Tim faktorom autor objašnjava jačanje uticaja »unutrašnje buržoazije« u ovim zemljama za čije je delovanje okvir diktature po-

stao pretesan. Demokratske težnje ostalih društvenih slojeva su se u tom trenutku podudarile sa ovakvim stavom velikog dela buržoazije, čime je stvorena osnova za formiranje demokratskih blokova, »demokratskih hunti«, koje će odigrati ključnu ulogu u obaranju ovih režima. Svakako, Pulancas ne tvrdi da je spoljni faktor bio osnovni razlog sloma diktature, nego samo da su produbljivanjem postojeće krize stvoreni uslovi za njihov pad. Pri tome, autor stoji na stanovištu da buržoaska država ne može biti tretirana ni kao prost objekt, instrument ostvarivanja klasnih interesa, niti kao samostalan subjekt iznad društva: prema njegovom mišljenju, država je, pre svega, odnos, i to ne samo odnos klasa na vlasti i potčinjenih klasa nego i izraz odnosa unutar same vladajuće klase. U diktaturama, posebno u vojnim diktaturama, taj odnos je posredovan oružanim snagama kao osnovnim instrumentom klasne države za kontrolu i dezorganizovanje otpora dominiranih klasa. U nedostatku političkih partija i parlamentarnih institucija, osnovno područje ispoljavanja društvenih suprotnosti i političke borbe postaje sama armija, te stoga nije neobično što su iz nje same došli poslednji udarci koji su oborili diktature (izuzetak je jedino, možda, Španija u kojoj oružane snage nisu imale toliko izraženu ulogu kao u Grčkoj i Portugaliji, ali, zar već i sama činjenica da je vojska ostala po strani u procesu likvidacije frankizma ne govori dovoljno o diferenciranom raspoloženju snaga unutar nje?). Okoštalost diktatorskih režima i njihova nesposobnost za evoluciju i sopstvenu liberalizaciju objašnjavaju značaj vojske u kriznim situacijama koje prate njihov dolazak i odlazak sa vlasti. To je upravo razlog koji Pulancas, istina, eksplicitno ne pominje, da je za obaranje diktatura i demokratizaciju ovakvih društava koja sledi *conditio sine qua non* stvaranje snažnog demokratskog fronta i njegov odlučujući uticaj na krugove u armiji.

Za kraj ostaje još otvoreno pitanje položaja i uloge radničke klase koja je u sva tri slučaja mogla biti nosilac socijalističkih tendencija u ovim savezima, a koja, osim u Španiji, tu ulogu, prema Pulancasovom mišljenju, nije imala. Razlog za to autor traži u nedovoljnom uticaju komunističkih partija na nacionalne radničke klase i u njihovoj nedovoljno doslednoj politici — on direktno tvrdi da KP Portugalije snosi odgovornost za nedovoljnu podršku progresivnim tendencijama unutar Pokreta oružanih snaga (MFA), kao i obe KP Grčke, koje, podeljene, nisu, po njemu, mogle imati većeg uticaja na proces demokratizacije.

Iskustva KP Španije, međutim, ne odgovaraju ovim Pulancasovim tezama — iako sa još nedovoljnom podrškom birača, ona, van svake sumnje, predstavlja jedan od vitalnih faktora procesa demokratizacije i likvidacije ostataka frankizma. Čak i u slučaju KP Portugalije vrlo bi se teško mogli argumentovati stavovi koji je jednostavno označavaju kao »staljinističku« i time joj osporavaju značajniju političku ulogu nakon svrgavanja diktature. Ona se, verovatno, ne bi mogla označiti ni kao »evrokomunistička«, ali su njene koncepcije razvoja portugalskog društva u datom trenutku ipak predstavljale realnu alternativu koja je u procesu polarizacije političkih snaga u Portugaliji ostala bez dovoljno snažne podrške. Takođe, Pulancas izgleda da nije sasvim sagledao posledice prisustva zapadnoevropskog kapitala u ovim zemljama (najvećim delom zapadnonemačkog) koji je i nakon obaranja diktatura imao velikog uticaja na politička pregrupisavanja, čime bi se moglo objasniti snažnije ispoljavanje socijaldemokratskih tendencija unutar njih.

Iako Pulancas veoma uspešno brani osnovne teze svoje knjige, ostaje utisak da u analizi konkretnih slučajeva ne uspeva do kraja da osvetli mnoštvo društveno-ekonomskih i političkih faktora koji su doveli do pada diktatura u ove tri zemlje. On, istina, ima na umu i delovanje drugih činilaca (crkva, birokratija, inte-

ligencija, omladina), ali im pridaje gotovo marginalan značaj. Takođe, nastojanje da se iz ova tri slučaja izvuku opšti zaključci čini da Pulancas ne obraća dovoljno pažnje na neke dosta značajne razlike između ove tri zemlje. Dok bi se njegove teze mogle, manje-više, prihvatiti u slučaju Grčke, za Španiju i Portugaliju bi vrlo teško bilo dokazati da njihovi diktatorski režimi nisu imali većinu karakteristika fašizma, čak i u svom poslednjem periodu. Konačno, postavlja se pitanje da li su demokratski savezi koji su odigrali veliku ulogu u obaranju ovih režima mogli imati drugi karakter od *ad hoc* političkih grupacija jedinstvenih samo u opoziciji diktaturama, ali krajnje raznorodnih u svojim drugim osnovnim interesima? Verovatno je da nisu i upravo ta činjenica objašnjava brzu polarizaciju snaga unutar njih odmah nakon sloma diktatura. Karakterističan primer razvoja odnosa unutar njih bi mogao predstavljati odnos između Gonzalesove PSOE i KP Španije u periodu neposredno nakon Frankove smrti do danas.

**Predrag Simić**

# Registar za 1978. godinu

## PRIKAZI KNJIGA

PRIKAZI ČASOPISA

| | Broj/strana |
|---|---|
| »Марксистичка мисао« | 2/332 |
| »Marksizam u svetu« | 6/210 |
| »Međunarodni problemi« | 9/170 |
| »Međunarodni radnički pokret« | 2/321 |
| »Мост« | 1/158, 4/255 |
| »Naše teme« | 2/330 |
| »Нова думка« | 2/327, 9/176 |
| »Nový život« | 7—8/267 |
| »Обележја« | 7—8/259 |
| »Opredjeljenja« | 7—8/269 |
| »Përparimi« | 2/326 |
| »Pogledi« | 6/202 |
| »Погледи« | 2/324 |
| »Пракса« | 4/257 |
| »Pregled« | 6/206 |
| »Přehled« | 4/260 |
| »Produktiviteti dhe inovacionet — produktivnost i inovacije« | 9/173 |
| »Savremenost« | 1/160 |
| »Стопански преглед« | 9/183 |
| »Швстлосц« | 4/262 |
| »Udruženi rad« | 6/207 |
| »Yugoslav Survey« | 1/163 |